La construcció medial de la muntanya a Catalunya (Segles XV-XX)

Una mirada al paisatge des de la geografia cultural

Francesc Roma i Casanovas

Programa de doctorat en geografia humana
Departament de Geografia, UAB. Desembre de 2000
Tesi doctoral dirigida per Abel Albet i Mas

Index

1 - Primera part: ***Aproximació epistemològica i històrica***

1. 1 - Presentació 11
1. 2- Introducció 17
1. 2. 1 - Autobiografia i coneixement del real 17
1. 2. 2 - Sobre la geografia cultural 21
1. 2. 3 - Vers una definició de cultura 22
1. 2. 4 - L'analogia, el medi ambient i el paisatge 24
1. 3 - Hipòtesis i metodologia 29
1. 4 - Marc teòric 35
1. 4. 1 - Paisatge i espai com a quasi-actors 35
1. 4. 2 - Objecte i subjecte 42
1. 4. 3 - El funcionament dels textos i dels discursos 44
1. 4. 4 - Els tòpics i el seu procés de formalització 46
1. 4. 5 - Percepció i representació 48
1. 4. 6 - La Teoria de la Mediança 54
1. 5 - Els dos nivells de realitat 59
1. 5. 1 - La doble realitat de la muntanya en els textos bíblics 60
1. 5. 2 - La natura dels éssers en el pensament grec 62
1. 5. 3 - La muntanya en el període clàssic 63
1. 5. 4 - L'edat mitjana: la recerca de la transcendència 68
1. 5. 5 - La natura vista des de la cultura medieval 74
1. 5. 6. El *Contemptus mundi*: el menyspreu del món 80
1. 6 - La muntanya i la seva història 91
1. 6. 1 - El món medieval 91
1. 6. 2 - La muntanya, el desert i el bosc medievals: el cas castellà 96
1. 6. 3 - El casos del català i del francès 100
1. 6. 4 - Apropament al tema a través dels models gràfics 102
1. 6. 5 - Muntanya i modernitat 114
1. 6. 6 - Ciència i religió als segles XVII i XVIII 119
1. 6. 7 - Il·lustració i romanticisme 123

2 - Segona part: ***Les descripcions de les muntanyes catalanes***

2. 1 - Montserrat 129
2. 1. 1 - Montserrat vist pels autors humanistes 129
2. 1. 1. 1 - Jeroni Pau 130
2. 1. 1. 2 - Pere de Burgos 131
2. 1. 1. 3 - Antoni Brenach 134
2. 1. 1. 4 - Cristóbal de Virués 137
2. 1. 1. 5 - Els autors posteriors 138
2. 1. 2 - Montserrat a partir de la Il·lustració i del romanticisme 150
2. 2 - Les descripcions del Montseny 163
2. 3 - El Pirineu 173
2. 3. 1 - Els Pirineus 173
2. 3. 2 - El Canigó 184
2. 4 - Altres indrets 191

2. 4. 1 - Sant Llorenç del Munt 191
2. 4. 2 - La muntanya de sal de Cardona 193
2. 4. 3 - Sant Miquel del Fai 197
2. 5 - Obres de conjunt dels segles XIX i XX 201

3 - Tercera part: ***Muntanya i paisatge a l'edat moderna***

3. 1 - Paisatges i diccionaris catalans 213
3. 1. 1 - Els diccionaris catalans de l'edat moderna 213
3. 1. 2 - País i paisatge en castellà 214
3. 1. 3 - El paisatge en català a l'època contemporània 217
3. 2 - L'estima del món fèrtil i productiu 223
3. 3 - "*...no obstant la proximitat de les montañas*" 235
3. 4 - El temor a les muntanyes 243
3. 5 - La representació de la muntanya a l'edat moderna a partir del cas de Montserrat 257
3. 5. 1 - Montserrat segons la cartografia 257
3. 5. 2 - Montserrat segons els gravats moderns 267
3. 6 - El desconeixement de la part occidental de Montserrat i dels cims en general 275
3. 6. 1 - La regió d'Agulles 275
3. 6. 2 - La "invenció" del Cavall Bernat 279
3. 6. 3 - La mesura qualitativa de les coses 285
3. 7 - El concepte de meravella 289
3. 7. 1 - Definició 289
3. 7. 2 - Comparar i distingir 292
3. 7. 3 - Meravelles i aigua 299
3. 7. 4 - Natura i astrologia a l'edat moderna catalana 302
3. 7. 5 - La continuïtat del paradigma de l'extraordinarietat 310

4 - Quarta part: ***Les primeres representacions protopaisatgístiques de les muntanyes***

4. 1 El canvi de representació de la muntanya a l'edat moderna 314
4. 1. 1 - Montserrat 314
4. 1. 2 - Altres "muntanyes" estimades 319
4. 2 - La "descoberta" dels Pirineus 323
4. 2. 1 - Els braços del Pirineu 323
4. 2. 2 - El seu desconeixement secular 325
4. 3 - La representació de Montserrat: els models 329
4. 3. 1 - Els tòpics montserratins 329
4. 3. 2 - La natura ecosimbòlica de les plantes 332
4. 3. 3 - El mite culte de l'origen de Montserrat 337
4. 3. 4 - L'aigua com a element protopaisatgístic 341
4. 3. 5 - Montserrat, una ciutat emmurallada 342
4. 4 - El paradís com a model protopaisatgístic 349

5 - Cinquena part: ***La nova mediança de la modernitat***

5. 1 - La colonització agrària i l'ambigüitat paisatgística del bosc 359
5. 1. 1 - El foment de l'agricultura 359
5. 1. 2 - Una agricultura extensiva 363
5. 1. 3 - La Festa de l'Arbre: Dionís Puig i Rafael Puig 369
5. 1. 4 - El cas del bosc del Gresolet 374
5. 2 - De la ciència al paisatge 377
5. 2. 1 - Clerecia, ciència i paisatge 377
5. 2. 2 - Un indicador de la nova mediança: l'ús del mot "paisatge" al segle XIX. 381
5. 2. 3 - Ciència i estètica 384
5. 2. 4 - La clerecia i l'estudi del subsòl 387
5. 3 - La dessacralització del món 391
5. 3. 1 - Un canvi d'interpretació dels mots 391

5. 3. 2 - L'evolució dels goigs 399
5. 4 - El desencantament a través de la literatura 409
5. 4. 1 - El món i el més enllà a l'edat moderna catalana 409
5. 4. 2 - El cas de les ermites de Montserrat 411
5. 4. 3 - El canvi en els motius per ascendir als llocs sagrats 413
5. 4. 4 - El pas del pelegrí al turista 427
5. 5 - Gravats, dibuixos i fotografies 431
5. 5. 1 - Estudi dels gravats 431
5.5. 2 - Dos exemples concrets 434
5. 5. 3 - La fotografia a Catalunya 437

6- Sisena part: ***Els principals agents en la construcció contemporània de la muntanya a Catalunya***

6. 1 - Literatura catalana, muntanyes i paisatge 445
6. 1. 1 - La poesia dels Jocs Florals 445
6. 1. 2 - La poesia "descobreix" la muntanya 466
6. 2 - Els banys i les topografies mèdiques 471
6. 2. 1 - La visió tradicional de l'aigua estanyada 471
6. 2. 2 - El termalisme català al segle XIX 476
6. 2. 3 - Els banys i el paisatge 480
6. 2. 4 - Canvis ecosimbòlics 487
6. 3 - El primer excursionisme a Catalunya 497
6. 3. 1 - Panoràmica general de l'excursionisme català 497
6. 3. 2 - Excursionisme i alpinisme a Catalunya (1876-1939) 501
6. 3. 3 - L'obertura al medi natural: un canvi consensuat 505
6. 3. 4 - L'impuls alpí 511
6. 3. 5 - Una secció d'esports de muntanya 513
6. 4 - Els excursionistes com a agents formalitzadors 519
6. 4. 1 - Els afanys pedagògics de l'excursionisme 519
6. 4. 2 - La construcció d'una nova mirada: un camp vist des de la ciutat 522
6. 4. 3 - Excursionisme i geografia 526
6. 4. 4 - L'excursionisme i la popularització de la muntanya 529
6. 4. 5 - El turisme i l'excursionisme 534
6. 5 - Els diferents paisatges excursionistes 537
6. 5. 1 - El primer paisatge excursionista: un paisatge fet de monuments artístics 537
6. 5. 2 - El primer excursionisme i la muntanya 542
6. 5. 3 - Conseqüències no volgudes de la nova mediança 551
6. 5. 4 - La muntanya a l'inici del segle XX 555
6. 6 - El paisatgisme a Catalunya 559
6. 6. 1 - Introducció històrica 559
6. 6. 2 - El paisatgisme a la Catalunya contemporània 561
6. 6. 3 - L'escenografia teatral i la nova imatge de la muntanya 565

7 - Setena part: ***La muntanya catalana com a punt d'arribada***

7. 1 - La sublimitat de la muntanya 571
7. 1. 1 - El sublim i el pintoresc 571
7. 1. 2 - El sublim alpí a Catalunya 576
7. 2 - La tempesta i la sublimitat de la muntanya 583
7. 3 - El reencantament del món natural: la *muntanya catalana* 593
7. 3. 1 - Una nova formalització de la mirada 593
7. 3. 2 - El reencantament de Montserrat 596
7. 3. 3 - El món comercial i les virtuts de les muntanyes: alguns exemples 603
7. 4 - La imatge de la muntanya catalana i la de Suïssa 607
7. 4. 1 - La muntanya catalana, refugi de valors 607

7. 4. 2 - El cas andorrà 609
7. 4. 3 - La Suïssa catalana 612
7. 4. 4 - El reencantament del Pirineu: la Covadonga catalana 620
7. 4. 5 - La muntanya, un escenari "natural" per a la història de Catalunya: el timbaler del Bruc 623

8 - Vuitena part: ***Conclusions*** 629

9 - Novena part: ***Bibliografia i annexos***

9 - Bibliografia
9. 1 - Biblioteques i arxius consultats 649
9. 2 - Bibliografia bàsica 651
9. 3 - Obres de referència 688
10 - Annex 721
11 - Il·lustracions (Gravayts de Montserrat) 733

ABREVIATURES UTILITZADES.

ACEC: Associació Catalanista d'Excursions Científiques
AEC: Associació d'Excursions Catalana
AHCB: Arxiu Històric Ciutat de Barcelona (ca l'Ardiaca)
BACEC: *Butlletí* de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques
BAEC: *Butlletí* de l'Associació d'Excursions Catalana
BCEC: *Butlletí* del Centre Excursionista de Catalunya
BNM: Biblioteca Nacional (Madrid)
BNP: Bibliothèque Nationale (París)
CDRCTP: Centre de Documentació de la Cultura Tradicional i Popular
CEC: Centre Excursionista de Catalunya
Dt: Llibre de Deuteronomi (La Bíblia)
Ex: Llibre de l'Exode (La Bíblia)
IACSI: Institut Agrícola Català de Sant Isidre
Is: Llibre d'Isaïes (La Bíblia)
LVM: *La Veu del Montserrat*
Mi: Llibre de Miquees (La Bíblia)
SCG: Societat Catalana de Geografia
SD: Sense dades
SP: Sense paginar

Convencions:

Els textos citats entre cometes i en cursiva són transcripcions literals. Els textos entre cometes no són cites textuals, sinó que serveixen per reclamar l'atenció del lector, talment com passa amb les cursives usades totes soles.

La ciencia es una estrategia
Es una forma de atar la verdad
Que es algo más que materia
Pues el misterio
Se esconde detrás

L. E. Aute: “De paso”, 1978.

1 - Primera part: *Aproximació epistemològica i històrica*

Aquesta tesi es divideix en nou parts, estructurades a partir de diferents capítols. Aquesta primera part es subdivideix en sis capítols. En el primer trobareu una presentació de la problemàtica i de l'autor de l'estudi.

En el segon es fa una introducció epistemològica al tema d'aquesta tesi, explicitem el seu objecte d'estudi, les reflexions teòriques més importants i la presentació general de l'organització formal d'aquest document.

En el tercer capítol trobareu explicitades les hipòtesis i la metodologia que s'han seguit per dur a terme aquesta investigació.

El quart capítol conté l'aproximació teòrica sistematitzada a partir de la qual s'ha fet aquesta recerca. En el cinquè i en el sisè capítols es fa un breu repàs a la història de la percepció i de la representació de les muntanyes en l'àmbit occidental, des del món clàssic fins als primers anys del segle XX.

1. 1 - Presentació

Aquesta tesi es planteja estudiar la relació mesològica[1] que es va establir entre l'élite cultural catalana i algunes muntanyes del nostre país, al llarg de l'edat moderna, del segle XIX i dels primers anys del XX, des d'una perspectiva interpretativa que qualifiquem de nova geografia cultural. Seguint els resultats de la tesi de Serge Briffaud[2], hem cregut que la percepció de la muntanya en tant que cosa estètica i agradable -és a dir, la seva representació com a paisatge- fou el que va donar a veure aquesta realitat geogràfica. Hem cregut que muntanya i paisatge han anat històricament junts i que parlar d'una implicava haver de recórrer als conceptes de l'altre. És possible que no sempre ni a tot arreu hagi estat així, però, pel que fa al cas català, creiem que es pot demostrar que, per tal que la muntanya hagi sortit a la llum pública, ha calgut un procés històric que l'ha duta a ser percebuda o representada com a paisatge. Ara bé, bo i que això és cert, no ho és a l'inrevés: si la descoberta de la muntanya tal com l'entenem avui dia implica el sentiment estètic de la natura, aquest, històricament, no implica de forma necessària la muntanya, perquè es podrien haver estimat altres tipus d'entorns, que així haurien esdevingut paisatges. Tanmateix, especialment després dels treballs de Denis E. Cosgrove, també som conscients que la relació paisatgística va néixer, a Europa, com una forma de representació del medi ambient pròpia d'una élite social i econòmica en el moment de l'adveniment del capitalisme[3]. D'aquí el nostre interès pel món de l'élite cultural i social catalana.

En aquest, com en d'altres punts, cal parlar de l'autobiografia. Som conscients que el vincle entre muntanya i paisatge només ha estat possible en certes cultures. Des d'aquest punt de vista històricament clar, ¿existeix alguna raó suficient per justificar la nostra creença que la descoberta de la muntanya s'hagi de vincular necessàriament a la representació en termes de bellesa estètica del medi ambient? ¿No serà que el nostre passat excursionista ens fa veure muntanyes i paisatges pertot? És cert que podríem parlar de la "descoberta" de la muntanya per part dels científics, però fent això simplement estaríem parlant d'un altre tipus de punt de partida, igualment insatisfactori perquè suposaria "oblidar" una part de la "realitat". Hem triat, doncs, un camí d'aproximació i l'hem privilegiat per sobre dels altres tot intentant entendre com va ser que la muntanya esdevingués bella. Si hem decidit triar la via paisatgística i no altres, com ara el món de la ciència, ha estat perquè hem pensat que aquesta representació dels llocs elevats era més fàcilment a l'abast de diferents grups socials, alguns d'ells fins i tot allò que en diem populars. La visió paisatgística del món és una cosmofania[4] que pretén ser de "sentit comú" i abastar el conjunt de la societat. En canvi, la lògica científica porta associada, si més no la hi hauria de dur, la idea d'un trencament amb el món donat per descomptat. La visió

---

[1] La mesologia seria la teoria dels medis, sinònim de geografia. (Berque, Augustin: *Le sauvage et l'artifice. Les Japonais devant la nature*. París, Gallimard, 1986. Pàg. 166.)

[2] "*Certains signes laissent penser que la première manifestation véritable d'un attrait pour le monde montagnard entretient des relations étroites avec cette "invention" du paysage, à l'aube des temps modernes. L'un d'eux est la place essentielle donnée à la montagne dans les premiers paysages figurés*". (Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne à la croisée des regards. XVI-XIX siècle*. Tarbes/Tolosa, Archives des Hautes Pyrénées, Université de Toulouse II, 1994. Pàg. 45.)

[3] "*The landscape idea emerged as a dimension of European elite consciousness at an identifiable period in the evolution of European societies* (...)" . (Cosgrove, Denis E.: *Social formation and symbolic landscape*. Londres i Sydney, Croom Helm, 1984. Pàg. 1)

[4] "*Manifestation directe par l'environnement des raisons d'être d'un monde*". (Definició proposada per A. Berque en *Mouvance. Cinquante mots pour le paysage*. París. Édt. de la Villette, 1999. Pàg. 53-54.)

“natural” de la muntanya i la visió científica havien de ser diferents si no es volia acceptar que tots i cadascun dels actors socials eren igualment científics.

Per tant, en aquesta tesi ens preguntem per una representació de la muntanya que segueix uns eixos determinats, i som plenament conscients que aquesta pregunta només es pot formular, en el món occidental, *ara*, un ara que vol dir des del segle XVIII fins a avui. És cert que fer aquesta pregunta implica menystenir-ne d’altres. Conseqüència lògica, implica considerar que quan la muntanya no tenia imatge bella no era important. En aquest punt hem de dir que el problema de l'estima pel medi natural és important, però que també ho és el seu menyspreu o desconeixement. Una cosa ens sembla clara: encara que a l'edat mitjana no es parlés de les muntanyes, això no volia dir que no se’n tingués una representació (l'oblit i el silenci també representen parts del món). Certament no havien estat fetes per ser admirades, les muntanyes medievals, i ascendir-hi era considerat perillós. Però quan es fa un repàs de la multitud d'esglésies i ermites romàniques que hi ha escampades dalt de turons o en llocs eminents, aquest emplaçament sistemàticament repetit, ¿no volia dir res en una arquitectura tan simbòlica com aquella? Si hem estat capaços d'interpretar el valor simbòlic de l'encarament dels absis romànics vers llevant, per què hauria de ser menys important aquesta situació que no pas la seva orientació? A quin món s'anava amb aquest allunyament del món?

L’objecte d’estudi d’aquesta tesi són les representacions de la muntanya catalana al llarg de l’edat moderna i contemporània per part del que anomenem “élite cultural catalana”. El concepte de representació serà definit i comentat a bastament més endavant i nogensmenys altres conceptes seran utilitzats de moment sense explicar-ne el sentit exacte fins al tercer capítol d’aquesta tesi. Però sí que és ara el moment en què ens cal explicitar que per muntanya entendrem un conjunt d’indrets rurals catalans de relleu més o menys accidentat que analíticament i a efectes pràctics reduirem al Pirineu, el PrePirineu, el Montseny i Montserrat, tot i que en alguns casos es farà referència menys sistemàtica a alguns altres massissos catalans. Igualment, la delimitació temporal que anomenem edat moderna inclou els segles compresos entre el XV i el XVIII, tot i que l’anàlisi d’alguns temes ens porta a cercar dades en èpoques anteriors o en moments posteriors. En general, però, no s’ha ultrapassat la dècada dels anys trenta del segle XX.

El concepte d’élite cultural és molt difícil de definir i potser encara més d’aplicar a la pràctica investigadora. Per entendre el sentit en què és aplicat en aquesta tesi cal explicar prèviament algunes coses sobre els objectius i la manera com s’ha arribat a plantejar aquesta recerca, de manera que puguem discernir els motius d’aquest interès per l’élite que, en cas contrari, podria semblar un caprici de l’autor.

Per començar, cal entendre que, pels motius que a continuació explicarem, aquesta tesi forma part d’una recerca més àmplia que es planteja l’estudi del procés històric de construcció medial[1] dels paisatges muntanyencs catalans. Aquesta recerca va començar l’any 1997 amb la nostra memòria de DEA *Les Pyrénées maudites. Economie morale, mythopaysage et écosymbolicité. Essai de géographie culturelle* (París, EHESS, inèdita, dirigida per Augustin Berque) i va continuar amb la memòria de doctorat *El paradís indicible. Ecosimbologia del protopaisatge montserratí modern* (UAB, 1999, dirigida per Abel Albet). En aquestes dues recerques el nostre interès ha estat acostar-nos a la representació dels espais muntanyencs catalans -el Pirineu en un cas, Montserrat en

1 A l’espera d’una definició més acurada, que farem més endavant, podeu substituir l’adjectiu “medial” per “social”.

l'altre- durant l'edat moderna. Però, mentre en la primera recerca ens preocupàvem per la relació medial de les classes populars rurals, en la segona ens interessàvem pel procés de construcció de la imatge del Montserrat modern per part dels grups socials més culturitzats.

Com es veu en el que hem dit, dins d'aquest procés de construcció del sentit de l'ecumene, ja fa temps que hem delimitat dos grans grups amb posicions socials i interessos diferents, per no dir contradictoris. El criteri per diferenciar-los ha estat la utilització i la participació en una certa cultura escrita. D'aquesta manera, l'élite cultural que ens interessa està formada per una sèrie de persones, majoritàriament homes, amb capacitat per escriure i llegir i que, a més, feien d'aquest vehicle d'intercanvi cultural un canal habitual de la seva comunicació. A l'altre costat hi havia les classes populars que difícilment sabien llegir i escriure i que participaven d'una cultura oral o folklòrica que en un altre lloc hem demostrat que tenia representacions diferents dels mateixos indrets que aquí estudiarem[1].

Per poder entendre com s'ha arribat a aquesta divisió en dos objectes d'estudi diferents -que, a més, han de donar lloc a dues tesis doctorals complementàries- caldrà explicar una part del procés biogràfic que ha dut l'autor d'aquesta recerca a preocupar-se pels temes espacials i paisatgístics i caldrà també precisar que aquesta divisió és pertinent tot i que ambdues parts no es poden ignorar l'una a l'altra. Élite i classes populars formen part d'una mateixa societat o cultura i comparteixen, per tant, certs elements comuns, des d'un territori a certs valors i costums. Però alhora sabem que el coneixement es distribueix socialment de manera desigual[2] i que, per tant, entre les classes populars i els grups que hem definit com a elitistes es troben grans o petites diferències que deriven del fet de participar de subcultures diferents i a voltes amb interessos antagònics. Si alguns autors[3] han demostrat amb les seves recerques la pertinença de parlar d'una "cultura popular" això vol dir que, com a mínim, aquesta era diferent de la de la resta de la societat, precisament d'aquells grups socials als quals aquí donem el nom d'élite. El fet d'estudiar de forma independent aquestes dues subcultures no suposa de per si cap problema, en tot cas l'escull estaria si s'hagués suposat que tota la relació de la Catalunya moderna es podia reduir a la que havien establert les élites culturals. També hauria estat problemàtic identificar la totalitat de la societat únicament amb les classes populars, però amb aquest escull és més difícil de topar-hi a causa de la dificultat per trobar materials per treballar fàcilment la cultura popular durant l'edat moderna.

És evident que reduir-se a l'estudi dels materials impresos i al que varen deixar escrit i dibuixat els grups socials més instruïts suposa una limitació important a l'hora de plantejar aquesta relació mesològica. En canvi, fer-ne l'estudi sabent que existien altres formes de relació amb els mateixos objectes naturals -ens referim a la mirada popular- suposa un enriquiment important i un relativisme necessari per al coneixement de la mediança de l'élite. Perquè el problema per a la recerca és el desconeixement i la

---

1 Roma i Casanovas, Francesc: *Les Pyrénées maudites. Economie morale, mythopaysage et écosymbolicité. Essai de géographie culturelle*. Inèdit. Memòria de DEA, 1997. Un resum ha de ser publicat en les actes del segon Congrés Internacional d'Història dels Pirineus (Girona, 1998).

2 Vegeu, per exemple, Berger, P.; Luckmann, T.: *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires, Amorrortu, 1993.

3 Bajtin, Mijail: *La cultura popular en la edad media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*. Barcelona, Barral, edt., 1974.

-Muchembled, Robert: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*. Paris, Flammarion, 1978.

-Mullet, Michael: *La cultura popular en la Baja Edad Media*. Barcelona, Crítica, 1990.

-Burke, Peter: *La cultura popular en la Europa moderna*. Madrid, Alianza Editorial, 1991.

ignorància, i no la fragmentació conscient dels objectes d'estudi en elements més petits, però pertinents.

Una mica més amunt hem dit que per entendre com s'ha arribat a delimitar l'objecte d'estudi d'aquesta tesi s'havia de tenir en compte la biografia del seu autor. En aquest punt cal dir, d'entrada, que quan l'autor va llicenciar-se en geografia i història, l'any 1986, a la Universitat de Barcelona, no estava massa interessat pels temes espacials. Tenia, això sí, un interès d'aficionat per l'excursionisme i el practicava com un esport. Amb el pas del temps es va adonar que fins i tot entre setmana estava ficat en el món excursionista, quan no era preparant una excursió, era llegint treballs sobre la història de l'excursionisme a casa nostra o de l'alpinisme europeu. Aquest interès va anar creixent fins al moment que va decidir fer un estudi dels primers anys de l'excursionisme a Granollers, estudi[1] que es va publicar l'any 1994. Després es va interessar per la biografia d'un excursionista desconegut, Francesc Pujol i Algueró[2]. Finalment va decidir fer una investigació més profunda i es va encarar amb la història social de l'excursionisme català. El treball[3] es va publicar l'any 1996 i, com un apèndix, es va preocupar per la història dels primers anys de l'espeleologia a Catalunya[4].

Va ser en el transcurs d'aquestes recerques que l'autor es va adonar que els excursionistes catalans no només es passejaven per la nostra geografia, sinó que alhora l'anaven "construint". En aquell moment estava cursant la llicenciatura en sociologia i el tema el va intrigar fins al punt de decidir-se a fer-ne una memòria de llicenciatura[5] que va dirigir el sociòleg Salvador Cardús (UAB). Acabada aquesta, es va adonar que, si d'entrada el preocupaven els temes espacials, s'havia aturat de ple en el món del paisatge.

Va ser mentre elaborava aquesta memòria que va conèixer un treball que havia de ser cabdal per al que avui dia estem duent a terme. Es tracta de *Les raisons du paysage*, d'Augustin Berque. El llibre va arribar una mica tard i la memòria no reflecteix massa bé la influència que va tenir sobre l'autor, però la veritat és que en ell va trobar moltes de les coses que ja havia treballat. Aquesta obra li va obrir l'interès per l'escola culturalista francesa i això el dugué a conèixer l'existència d'un doctorat sobre jardins, paisatges i territori a París. Fetes les primeres averiguacions, va resultar que era Berque mateix qui el dirigia, de manera que li va escriure dient-li que volia fer una tesi doctoral (aquesta que esteu llegint) i demanant-li si li semblava que aquell DEA podia ser-li útil. Berque va contestar que sí i al nostre autor li va faltar temps per anunciar-ho a la família, demanar un crèdit que pagaria durant tres anys i fer les maletes.

Va arribar a París el dia que es feien les matrícules, dos dies abans de començar les classes, amb un francès rovellat i un ordinador portàtil. Allà va desenvolupar una memòria que va dirigir Augustin Berque. El primer dia, quan aquest li va demanar perquè volia treballar amb ell, li va dir que, per a ell, la seva teoria era una eina que li permetria fer certes coses, com si es tractés d'una clau que podia obrir algunes portes concretes i que aquesta li permetria parlar de temes que d'altra manera no podria fer-ho.

---

1 Roma i Casanovas, Francesc: "Els orígens de l'excursionisme a Granollers (1877-1936)". *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental*, núm. 5. Granollers, 1994.

2 Roma i Casanovas, Francesc: *Francesc Pujol i Algueró, un excursionista en el seu temps*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1994.

3 Roma i Casanovas, Francesc: *Història social de l'excursionisme català*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1996.

4 Roma i Casanovas, Francesc: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya. Els orígens*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1996.

5 Roma i Casanovas, Francesc: *L'aportació excursionista a la construcció social del paisatge català*. Memòria de llicenciatura, UAB, inèdit, 1996.

L’autor volia treballar sobre el “paisatge” i el folklore, tot intentant mostrar que certes llegendes ens permeten entendre els valors associats a certs indrets pirinencs. Va fer la memòria, va aprovar el DEA i va inscriure la tesi a l'EHESS, dirigida per Berque. Un dia, després de diferents vegades de demanar-li una valoració de la seva memòria, que ell sempre entretenia, per sorpresa, li va arribar una carta de Berque. Era un article que havia de publicar en un llibre d’homenatge a l’antropòleg Joël Bonnemaison, aleshores recentment desaparegut, en el qual citava la seva memòria al costat d'alguns autors clàssics, reconeixent l'aportació que el concepte (que ell havia proposat) de *mitopaisatge* suposava, tot i que no s'estava de criticar l'adequació del nom, no del concepte. No cal dir que això el va animar molt. Encara avui dia, quan les coses no acaben de funcionar, rellegeix aquest article i se sent tan incomprès com altres que han hagut de marxar de la terra que estimen...

Berque tenia molt interès en què continués la recerca sobre el folklore i el mitopaisatge; ho sabem per ell mateix i per Alain Roger, que així li ho havia fet saber en una carta que també conserva. Al principi l’autor donava el tema per tancat, fins que va passar allò de l'article que acabem d'explicar. La seva idea era fer una tesi doctoral en cotutela a la UAB i a l'EHESS, però de bon principi les coses no varen anar massa bé a Catalunya. Quan el tema es va solventar, els problemes varen aparèixer a París... De manera que, d'un cop de cap, va decidir escindir el tema en dues parts. A París faria una tesi sobre el mitopaisatge, i a la UAB, el que ara esteu llegint.

Per què d'aquesta manera? No només perquè a Berque li interessava més aquesta part, sinó per la incomprensió que el seu treball va despertar a la seva tornada. Essent a París, l’autor deia a Enric Lluch que li feia por tornar, perquè era conscient que deia i pensava coses que a França eren compartides, o si més no conegudes, per tota la comunitat científica i acadèmica i que aquí ningú no se les plantejava (si més no públicament). L'Enric li va dir que no es preocupés, que ja tenia les seves referències bibliogràfiques i que això era irrefutable; o sigui, que la ciència sempre acabava triomfant. Potser sí, però els científics a voltes es moren de fam, pensava el nostre autor. Els resultats varen interessar quan es varen presentar en alguns congressos, però no hi havia cap editor que ho volgués publicar: era massa científic i no vendria[1]. Això va fer que un producte que s'havia començat a gestar a l'Autònoma i que s'havia elaborat a París acabés enterrat per només tornar-ne a sortir en francès.

D'altra banda, l'interès pel tema del temps (i també de l'espai) i del nacionalisme de Salvador Cardús, junt a un cert *feeling* que havia sentit quan era el seu professor, el va empènyer a pensar en la possibilitat de fer la “irreverència” de presentar una tesi al Departament de Geografia, dirigida per un professor del Departament de Sociologia. Però aquí les coses es varen tornar a encallar i finalment tot ha anat d’una altra manera.

L’autor ha fet els seus crèdits de doctorat al Departament de Geografia, on ha defensat una memòria de recerca sobre el protopaisatge de Montserrat durant l'edat moderna i inicis de la contemporània, treball dirigit per Abel Albet. Aquesta tesi n'ha de ser l'ampliació i l’eixamplament de l'objecte d'estudi.

Resum:

[1] PS: finalment, l’editorial Alta Fulla ha acceptat la publicació d’aquesta obra.

Aquesta tesi forma part d'una recerca més àmplia que es planteja l'estudi de la relació mesològica a la Catalunya moderna. Amb tot, es limita a aprofundir l'estudi d'aquesta relació en el terreny de les classes cultes i la seva relació amb les muntanyes de l'àmbit català per veure com, quan i amb quines finalitats aquests espais varen constituir-se com a referents culturals de primera importància i com varen ser utilitzats per certs agents socials per a altres finalitats que, en principi, tenien poc d'estètiques.

1. 2 - Introducció

> No podem entendre la realitat que el geògraf estudia sense saber res del mateix geògraf. Aquest plantejament de partida esdevé essencial per a l'exercici d'una pràctica científica que, com aquesta tesi, utilitza com a base els plantejaments constructivistes. La geografia cultural que proposem no pot passar per alt la posició social dels diferents actors, entre ells el mateix científic. Ara bé, coneguda aquesta, cal saber utilitzar-la en benefici de la mateixa recerca.

1. 2. 1 - Autobiografia i coneixement del real

La geografia humanista i algunes de les darreres aportacions des de la nova geografia cultural -com, per exemple, els *Worlds of desire*[1] de Pamela Shumer-Smith i Kevin Hannam- han plantejat la impossibilitat o si més no la dificultat d'un coneixement objectiu del món. En aquest context, en l'apropament a la "realitat" que es proposa la ciència, nosaltres compartim l'opinió dels autors que pensen que és essencial que els lectors coneguin *qui* escriu, si més no per poder entendre a través de quina subjectivitat s'acostaran al món que aquest pretén de descriure'ls. Aquesta prevenció epistemològica general potser esdevé més necessària en un terreny com el de la geografia cultural i, per dir-ho sense embuts, ens sembla clar que la nostra experiència de la muntanya condiciona (tant com la situació social en què vivim) la percepció i la representació que en tenim. Les imatges i visions que la societat catalana de la fi de mil·lenni té de la muntanya no deixen d'afectar-nos, però entre aquestes diferents "muntanyes" unes ens són més properes que altres. Simplement perquè les hem viscudes des de sempre, o perquè les hem descobertes en moments "crítics" de la nostra vida. O les ignoràvem fins fa quatre dies. En aquest embull, el lector no només té dret, sinó que necessita conèixer quin vincle hem tingut amb el fet muntanyenc per entendre que puguem plantejar qüestions com, per exemple, l'horror muntanyenc. Davant de certs textos que ens parlen d'espadats esgarrifosos, ¿com podem entendre el que ens volia dir l'autor i no trobar-hi allò que aquell mai no va voler dir? En alguns casos, no en tots, aquest exercici resulta quasi impossible; i és en aquests moments que es fa *imprescindible* saber quin interlocutor s'interposa entre el lector i la "realitat" del text produït per un altre autor. D'aquesta manera, la "realitat" geogràfica passa, com a mínim, per dos filtratges: un propi de l'autor del text i un segon, epistemològicament molt més preocupant, del mateix doctorand que ha d'interpretar la interpretació. Cal vetllar, com a mínim, perquè el lector tingui accés a la possibilitat de descodificar els criteris de lectura que podria tenir el doctorand, fins i tot si aquests se li escapen, a ell mateix.

En aquest mateix sentit, ens sembla evident que sense la nostra coneixença *in situ* dels llocs que parlarem no haguéssim pogut establir algunes comparacions entre els gravats i entre aquests i la "realitat", perquè no és el mateix comparar gravats amb gravats que fer-ho entre aquests i el lloc concret. I aquest coneixement no és un aprenentatge que es pugui dur a terme en el període de temps que normalment es disposa per elaborar un exercici acadèmic com és una tesi doctoral. Quan es comença aquesta recerca no és el moment d'anar a conèixer el Pirineu i altres muntanyes, sinó que aquest coneixement ha d'haver

[1] Shumer-Smith, Pamela; Hannam, Kevin: *Worlds of desire realms of power. A cultural geography*. Londres, E. Arnold, 1994.

estat adquirit prèviament de forma quasi inconscient. És d'aquesta manera que la biografia personal de l'autor es posa al servei de la seva pràctica investigadora; però, en cas que això no hagués estat així, també se li hauria pogut posar en contra.

Podem estar d'acord, doncs, que es fa difícil, i que epistemològicament seria una aberració, parlar de qüestions com ara el medi ambient, el paisatge, l'espai i altres realitats geogràfiques que més endavant ja definirem sense pensar alhora en la pròpia autobiografia. La infància sempre són records d'un pati perdut a la Sevilla imaginària o del ritme sense treva d'una fàbrica de Roda de Ter, per parafrasejar dos dels poetes que més ens estimem. Si, com diu Michel Serres[1], les ciències humanes vigilen mentre les ciències exactes observen, és clar que parlar del paisatge muntanyenc català sempre suposa comparar aquests indrets vistos des d'una perspectiva aliena (la dels agents socials, en el nostre cas personatges històrics) amb una representació pròpia de l'investigador, moltes vegades inconscient, "natural", que ni ell mateix no sap ni que la té, ni com és que ha arribat a tenir-la. El científic social que "espia" la realitat ha de saber què en treu d'aquesta activitat i perquè s'interessa per uns aspectes i no per uns altres.

Això és clar des del primer plantejament del problema. Quan pensem en la idea de muntanya, què ens ve al cap? Generalment, l'altura, el desnivell. La muntanya s'oposa a la mar, a la vall, al riu, a tot allò que està "més avall". Però això no sempre, ni a tot arreu, ha d'haver estat així, com més endavant ens demostrarà el cas castellà durant l'edat mitjana. Llavors, nosaltres, com a investigadors i com a persones integrades en la nostra societat, a quina línia de pensament ens adherim? Què és una muntanya i quin sentit té per a nosaltres? És precisament en aquest moment que l'autobiografia ens ajuda a *desfantasmar* el món i que la nostra activitat de vigilància s'ha de girar vers nosaltres mateixos i convertir-nos en aquell "*Buen cazador de si mismo, siempre en acecho*" que ens proposa Antonio Machado.

L'autor d'aquesta tesi va néixer a la comarca d'Osona, a tocar del Vallès Oriental, fa gairebé quaranta anys. Més endavant va descobrir que, mentre era petit, a escassos quilòmetres del lloc on havia nascut, hi havia una de les destinacions més clàssiques dels excursionistes catalans d'ara fa tres dècades. Va créixer en contacte amb el medi rural i amb la muntanya i als vint anys es va "convertir" en excursionista. Li agradava enfilar-se als cims per llocs difícils i la neu li cridava l'atenció. Amb tot, l'autor ha creuat molt poques vegades el Llobregat per anar d'excursió, gairebé no coneix les muntanyes de Tarragona, tot i haver anat als Pics d'Europa i als Alps. Entre altres causes per raons econòmiques, però també per motius culturals, de llocs on era pertinent d'anar. En aquest sentit, la seva imatge de la muntanya és fonamentalment pirinenca, alpina. Les muntanyes de la seva infantesa són records del pati de la Catalunya Vella. L'autor, com és evident, té nom i cognoms, i, encara que ho faci, no creu que parlar en tercera persona augmenti més el contingut científic de la seva tesi. La subjectivitat no es perd pel fet de parlar en nom d'un altre impersonal. Així només aconseguim disfressar-la, cobrir-la amb el llençol dels nostres propis fantasmes.

La seva vida "de diumenge" l'ha dut a la muntanya i aquesta li ha retornat al cap fora dels dies de festa. Li ha fet un *raconet* en la seva vida i ha acabat arraconant-lo en esdevenir part de la seva "professió" (de fe) d'intel·lectual. Hi ha passat moltes hores. Però això no garanteix que en sàpiga més o que el que en sàpiga sigui millor; potser, fins i tot,

1 "*Les sciences humaines surveillent, les sciences exactes observent*". (Serres, Michel: *Les cinq sens*. París, Hachette, 1985. Pàg. 43.)

just al contrari. La seva vida li ha donat l'oportunitat de pensar sobre elles, les muntanyes, i ha estat en fer això que s'ha descobert també ell mateix.

Excursionista muntanyenc, l'any 1988 l'autor d'aquesta tesi va iniciar la travessia del Pirineu, de punta a punta. El segon dia -el sol estava a punt de caure per sota de la línia de l'horitzó- va travessar una fageda al País Basc. En sortir-ne, es trobava en un prat i el camí el dugué a entrar en un bosc. Allà va sentir una mena d'intranquil·litat dins del seu cor, com si algú l'estigués seguint, o espiant, o pitjor, amenaçant. Encara avui no sabria descriure-ho. Es feia fosc i volia muntar la seva tenda, però va decidir fer-ho més amunt, en un prat que hi havia un cop passat el boscatge, per no haver de quedar-se en aquell bosc que el feia sentir malament.

La *gràcia* del cas és que ell estava disposat a barallar-se amb les coses més fermes, amb el mal temps, amb una cadena de muntanyes de més de 400 km, per on s'havia d'estar un mes i mig caminant, i contra grans desnivell. El que no s'esperava era sentir aquella por, com si en aquell bosc hi hagués amagada una cosa molt petita, molt petita, potser uns follets, perquè la idea era d'un esperit o qualsevol altra criatura maligna.

Per entendre el punt de partida que proposem en la metodologia d'aquesta tesi, hem d'analitzar aquesta sensació i com es va produir. Aquell bosc tenia "alguna cosa" que l'espantava, però en realitat no era el bosc únicament qui tenia "alguna cosa", perquè és clar que "allò" també estava dins del seu cap. Era en qui ara escriu i fora d'ell, alhora, i per això li feia por.

Per ajudar a entendre el que volem explicar us proposem una altra experiència autobiogràfica que va tenir lloc mentre preparàvem aquesta tesi doctoral. Vàrem anar al balneari de la Puda, als peus de Montserrat, un lloc avui dia enrunat i deshabitat. Anàvem dos i la sensació, aquella opressió de cor que semblava dir-nos que allà hi havia d'haver "alguna cosa", no es podia resumir en el fet que haguéssim entrat en una propietat privada. Allà no hi havia ningú. Aquella por provenia d'un edifici. Fins aquí sembla que ho podem entendre. Però d'un bosc, una por provocada per un bosc...!

Aquell bosc del qual parlàvem, com també l'edifici de la Puda, eren llocs amb unes característiques ecològiques determinades, però tenien associats uns elements simbòlics que el mateix autor els (hi) havia associat d'una manera inconscient. Som nosaltres mateixos qui (hi) portem aquests elements simbòlics. És a dir, hi ha el substrat (el bosc, l'edifici) i la nostra aportació, allò que nosaltres (hi) duem perquè el lloc tingui sentit. Per donar sentit a un lloc, no n'hi ha prou amb aquest; ens cal tot allò que nosaltres -com a individus i com a membres de certs col·lectius- hi aportem, tot el context cultural que duem al damunt nostre.

Això és molt important perquè ens ajuda a entendre que no podem separar i que no podem trencar com si no tinguessin res a veure l'un amb l'altre els contextos físics -els elements físics- i tots aquells elements culturals, socials i psicològics que duem en nosaltres mateixos i que hem de representar. Es a dir, nosaltres, en el moment que arribem a un edifici abandonat, sabem que som en un indret on han passat una sèrie de coses, no necessàriament, però potser desagradables. Els edificis acostumen a tenir propietat i hi ha una por gens innata que ens fa sentir malament si pensem que ens han de trobar en un lloc que no és nostre. Però, més enllà d'aquesta temença, també podem aportar a aquest lloc una certa por a trobar algú o alguna cosa darrera d'una cantonada que avui dia s'escapa de la realitat virtual de la xarxa, fa unes dècades fugia del cel·luloide i molt abans s'amagava enmig del bosc dels contes per on la caputxeta anava a veure la seva àvia. No es tracta

només d'elements ancestrals o de temors que ens ajuden a sobreviure, sinó que també podem pensar en maneres d'interpretar el lloc o de sentir-lo. En aquest sentit, aquell altre o la interpretació del lloc els (hi) duem nosaltres, perquè si són dins del nostre cap -fins i tot a nivell físic- també són dins del bosc o de l'edifici per on ens passegem. És possible que una muntanya descampada ens donés una certa seguretat, possiblement no una seguretat total perquè igualment seríem vistos, però estaríem segurs que veuríem les coses *abans* que aquestes passessin, abans que arribessin al lloc on seríem situats. Aquesta por paranoica, que ens desvetlla, que ens posa en situació defensiva i que si no es desencadena condueix a l'estrès, és el que ens importa.

Per continuar podem examinar una altra experiència personal, la de la terra de color blau on l'autor d'aquesta tesi ha nascut i que la gent li diu que és grisa. Si l'autor creu que la seva terra natal és blava, no cal esforçar-se per intentar convèncer-lo que és d'un altre color, perquè en tot cas es produirà un xoc amb la "seva" evidència de les coses. Per a ell, com per a molts d'altres, la terra és blava, i res més. Els factors físics, en aquest cas els colors, són en funció del que nosaltres els aportem i així diem *Terres vermelles* a un lloc que no té perquè ser-ho objectivament. Són aquests mecanismes de relació, de retroalimentació entre els elements humans, socials, culturals i els elements físics els que ens ajuden a donar sentit i a entendre el nostre món. En aquest sentit, aquesta interrelació que es produeix, base de l'ecosimbolicitat, és important per entendre que en diferents moments històrics la gent hagi interpretat i hagi vist les mateixes coses de maneres força diferents. Des de la geografia humanista sabem que els llocs no estan fets només d'elements materials (no només són llocs físics), sinó que també estan fets de "persones", persones que físicament poden ser-hi o no, però que són en nosaltres. No són al lloc o poden no ser-hi, sinó que estan en nosaltres, i quan interaccionem amb un lloc o un paisatge ho posem tot plegat en dansa. Però tornem a l'autobiografia.

Un dia, gairebé deu anys més tard del primer encontre, ens trobem davant d'una casa enderrocada. Fa anys estava molt ben conservada, fins i tot un amic nostre l'havia volguda llogar. Però els corcs, discretament, feien la seva dins de les bigues i ara tan sols és un munt de rocs. La primera vegada que la vàrem veure aterrada ens va fer molta pena; alguna cosa del nostre passat havia mort, s'havia perdut per sempre més. Ara bé, de cases enderrocades i de runes n'hi ha moltes, però el fet de veure els enderrocs d'allò que abans era una casa, pitjor encara si era la teva o la dels teus oncles, fa les coses més difícils. Els munts de rocs desperten en nosaltres tota una sèrie de records, de temors i d'esperances del passat que ara ja no és possible que siguin un altre cop reals. La seva ruïna ens produeix ràbia, potser perquè també és la nostra derrota. La ruïna és el pas del temps que ens duu a la mort.

Però vet aquí que hi passi una altra persona. Allò no serà res especial: n'hi ha tantes de cases enrunades en aquesta comarca! Però per a nosaltres no era una casa, era un record, un passat, la vida enfront de la mort. L'espai que es desplega per a nosaltres és un espai social, els nostres oncles i la seva *secallona*, el porró de vi greixós de ditades i de dies de no rentar-lo... Però per al *camaco* -com per a tots aquells que no han interactuat abans amb el lloc- només és un munt de runes, ni tan sols saben com es diu, ni sospiten que allò pugui tenir un nom. La seva projecció no és buida, però no té el mateix sentit que per a nosaltres. Davant la mateixa percepció -veiem, sentim, les runes de la mateixa manera, perquè fisiològicament la llum hi reverbera d'una manera més o menys igual per a tothomes despleguen representacions diferents i ens servirà de consol pensar que la nostra és

qualitativament diferent, segurament millor... Com veurem més endavant, una cosa és veure la "realitat" i una altra descodificar-la i convertir-la en alguna cosa comunicable als altres.

En ambdós casos, el que es troba en aquell mateix punt són el Jo, l'Objecte i la Societat. El Jo és jo i el nostre grup social, però també forma part d'aquell bosc o d'aquelles runes que per la via de la projecció ens representem agressives, acollidores o indiferents. El Jo és avui i aquí, però també ahir i aquí; en canvi, el *camaco* i aquells que no tenen passat en relació a aquell lloc hi són avui, però ho oblidaran i no hi seran mai més. Tampoc no hi eren quan dúiem calça curta.

1. 2. 2 - Sobre la geografia cultural

Ja hem dit que la nostra recerca se situa dins del domini de la nova geografia cultural, una pràctica que s'hauria de definir més a partir d'una certa forma de comprendre l'epistemologia amb què abordar alguns temes típics de la geografia que no pas un terreny d'investigació concret com podria ser, per exemple, la geografia urbana, la geografia de la població o la geografia política (en aquest sentit, ens posem al costat de la proposta que, ja fa uns quants anys, va llençar John Pickles[1]). Per a nosaltres, no hi ha geografia cultural si no es planteja l'estudi dels medis humans a partir d'idees de tipus constructivista que s'interessin per la construcció del(s) sentit(s) del món(s).

A Catalunya, com a França, l'interès pel tema del paisatge ha estat dificultat per l'extraordinària dedicació a la geografia regional per a la qual l'element central era la regió o la comarca i no el paisatge. Per regla general, quan s'ha fet servir el mot *paisatge* ha estat per referir-se a una recerca de tipus naturalista. Estudiar el paisatge ha esdevingut practicar l'ecologia i aquest paisatge reïficat ha estat vist més aviat com un conjunt a certa escala d'elements que formen el medi ambient. La descoberta als anys setanta d'una nova geografia física que s'interessava per la biogeografia va matisar una mica la tendència geomorfològica dominant durant la dècada anterior[2] i l'escola de Tolosa, que s'inscriu en aquesta línia, va tenir una gran influència a Catalunya de manera que alguns investigadors provinents de la geografia regional (Maria de Bolòs, per exemple) connecten amb l'escola tolosana i altres com Josep Maria Panareda o Joan Sabí es desplacen a Tolosa per treballar amb Georges Bertrand[3]. Malgrat tot, encara avui dia l'interès naturalista continua essent dominant.

Passat aquest primer moment, noves aproximacions han estat possibles, essent l'evolució de la geografia regional vers l'estudi de l'espai viscut una possibilitat que, a Catalunya, no ha estat massa aprofitada. D'altra banda, l'arribada dels Estats Units de la geografia humanista va suposar un èmfasi en el costat existencial de la representació del món, però aquí volem dir que aquesta pràctica s'ha encallat moltes vegades en el que

---

[1] Per a Pickles calia investigar les estructures universals de l'espai i del lloc tant com el sentit que el món té per a nosaltres. "*Thus, we seek to re-unite empirical geographical enquiry with ontology in such a way that radical objectivism and subjectivism are overcome; to claim that science is, and must be, informed by philosophical reflection, and that human science in particular, if it is to avoid tendencies towards social physics in its broadest sense, must itself become philosophical after a fashion*". (Pickles, John: *Phenomenology, science and geography. Spatiality and the human sciences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Pàg. 156.)

2 Rougerie, Gabriel; Beroutchachvili, Nicolas: *Géosystèmes et paysages. Bilan et méthodes*. París, Armand Colin, 1991. Pàg. 55-154.

3 Garcia, Maria Dolors; Nogué, Joan: "L'evolució dels enfocaments metodològics en la geografia rural catalana, 1940-1984". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 5. Barcelona, 1984. Pàg. 149-166.

Berque en diu la "*chimère subjectivore*"[1] i ens dóna la impressió que se centra de forma exclusiva en el vessant simbòlic de la realitat i s'interessa més pels llocs que pel paisatge[2]. En aquest corrent no es poden deixar de citar els treballs de Joan Nogué[3] i de Xavier Campillo[4].

La darrera onada, la nova geografia cultural, encara no és massa present a Catalunya. Si a França es beneficia de la protecció del CNRS i s'inscriu dins del laboratori «Espace et Cultures», aquí la situació és molt diferent i l'estudi del paisatge no sembla acabar de desenvolupar-se com ho ha fet al país veí[5]. No és agosarat dir que actualment a Espanya ningú no es fa dir "geògraf cultural" ni tampoc aquest tema no s'ha situat dins del centre de la reflexió epistemològica[6].

En aquest context, la tesi que presentem es proposa fer una geografia cultural (tenim interès a deixar-ho clar perquè no es pugui confondre el nostre exercici amb un treball de geografia històrica, tot i que aquest no és el moment ni el lloc per internar-nos en un debat sobre la distinció entre ambdues, encara que sí que volem indicar que la preocupació per les qüestions epistemològiques ha de ser central per a la geografia cultural. Des del nostre punt de vista, allò que definiria aquest nou plantejament geogràfic seria l'interès pel món de la representació i especialment de la representació del medi ambient. A més a més, des del nostre punt de vista, la idea de l'analogia ha de ser central per a l'estudi que proposem).

Amb aquest plantejament de la geografia cultural, la nostra serà una anàlisi de tipus historicista del paisatge muntanyenc català, però no una història del "paisatge" entès com l'estudi de la forma del medi ambient (a l'estil de la que han fet W. G. Hoskins[7] o J-R. Pitte[8] per a Anglaterra i França respectivament), sinó una història del coneixement del paisatge català; no només un estudi de la producció i del resultat final, sinó de la representació del paisatge, partint de la relació dialèctica que s'estableix entre ambdues (i a la qual tornarem més endavant).

1. 2. 3 - Vers una definició de cultura

És ben cert que perquè una geografia cultural pugui ser duta a terme cal, si més no, una bona definició de cultura que li serveixi de base i és això el que ens proposem de fer tot seguit.

El concepte cultura s'utilitza habitualment en diferents sentits que poden agrupar-se

---

1 Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier, Réclus, 1990. Pàg. 51-54.

2 Rougerie, Gabriel; Beroutchachvili, Nicolas: *Géosystèmes et paysages*. Op. cit. Pàg. 55-154. Garcia, Maria Dolors; Nogué, Joan: "L'evolució dels enfocaments metodològics en la geografia rural catalana, 1940-1984". Op. cit. Pàg. 149-166.

3 Nogué, Joan: *Geografia humanista i paisatge. Una lectura humanista del paisatge de la Garrotxa a través de la literatura i de cinc grups d'experiència ambiental*. UAB, 1984 (inèdit). El tema ha estat reprès en Nogué, Joan: *Una lectura geográfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*. Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1985; i Nogué, Joan: *La percepció del bosc. La Garrotxa com a espai viscut*. Girona, Diputació de Girona i Ajuntament d'Olot, 1986.

4 Campillo, Xavier: *Geografia i literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida, Departament de Geografia. i Història de l'Estudi General, 1992.

5 Collignon, Béatrice: "La geografía cultural en Francia: un estado de la cuestión". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 34. Barcelona, 1999. Pàg. 103-117.

6 Mendizábal i Riera, Enric: "Algunes reflexions sobre la (nova) geografia cultural des de la perifèria". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 34. Barcelona, 1999. Pàg. 119-132.

7 Hoskins, W. G.: *The making of the English landscape*. Londres, Penguin books, 1985.

8 Pitte, Jean-Robert: *Histoire du paysage français*. París, Hachette/Pluriel, 1989. 2 vol.

en dos grans pols. D'una banda, la cultura és un conjunt de coneixements que es transmeten entre els membres d'una élite sobre unes quantes qüestions que es consideren importants, fonamentalment artístiques o/i literàries. Però, d'altra banda, existeix una altra concepció de la cultura que la veu com quelcom en què participen tots els membre de la societat per produir-la, reproduir-la i modificar-la[1].

Des del nostre punt de vista, la cultura no ho és tot, però està en tot. La cultura és un recurs necessari i omnipresent per comprendre el món. El món, tot i que existeix independentment de la presència humana, a nivell humà, només existeix mercès a la cultura, la qual ens és necessària per situar la realitat i donar-li existència. Als éssers humans, per accedir al món, ens cal la cultura; en cas contrari seria amb el planeta o la biosfera amb què ens enfrontaríem, com molt bé entén Augustin Berque[2].

En aquest sentit, quan veiem una part del que ens envolta que no coneixíem, sempre ens cal trobar un recurs útil per explicar-nos la realitat i és en aquestes situacions que la cultura ens dóna un cop de mà. La cultura ens ofereix un conjunt de tòpics que ens serveixen per descodificar la realitat física i d'aquesta manera, com veurem més endavant, ens trobarem que l'any 1793 un agent francès arriba a Montserrat i no troba altre model per explicar-lo als lectors de les seves cartes que el de les geleres suïsses. Aquest viatger era un personatge proveït d'una important "cultura" i possiblement dotat d'una gran intel·ligència i precisament per això sabia el que (hi) havia de veure. Un cop va haver arribat a Montserrat, va buscar dins del seu cap algun model que li servís per explicar-se una morfologia tan sorprenent com la del massís montserratí, i la va trobar. Però vet aquí que un altre autor, un monjo del monestir, arriba al mateix moment al mateix lloc: estem segurs que "veurà" la mateixa cosa, però se la mirarà amb uns "altres ulls". D'aquesta manera, per a ell serà un jardí o una ciutat emmurallada, imatge fidel del paradís terrestre o de la ciutat de Jerusalem[3].

En aquests dos casos es veu clarament que els models per descodificar el medi ambient surten de mons socials diferents, per a un és el món dels viatges als Alps; per a l'altre, la lectura de la Bíblia. Avui dia, alguns científics ens en parlen en termes del seu valor, però mentre per a uns el valor es refereix a una escala ecològica, per als altres la seva referència és el món econòmic.

Sembla clar, doncs, que el que anomenem cultura recull els models que provenen de totes les esferes socials i que la cultura les fa arribar a les altres. La cultura és com un pont per on circula informació. És la salmorra de la vida, podríem dir, perquè dóna sabor al conjunt i pren els gustos dels altres elements. La cultura es troba pertot arreu. És ella qui agafa el paradís bíblic i en fa un paisatge o les formes d'artigatge per explicar com és que els *minairons* han construït certes tarteres pirinenques. La cultura agafa la teoria de l'evolució i en fa darwinisme social. És ella qui posa noms a les coses, noms que no s'inventa sinó que més aviat els treu del seu context per parlar-nos del món i convertir-lo en text. La cultura dóna esperit a l'economia i al medi físic i un cos a les creences: instal·la els mites sobre llocs concrets i en fa llegendes[4]. Es un producte social que ajuda a la producció

---

1 Duncan, James: "Elite landscapes as cultural (re)productions". The case of Shaughnessy Heights" in Anderson, Key; Gale, Fay: *Cultural geographies*. Austràlia, Longman, 1999. Pàg. 54.

2 Per a Berque, el planeta és l'ordre físico-químic i la biosfera l'ordre ecològic de l'ecumene. (*Mouvance. Cinquante mots pour le paysage*. Op. cit. Pàg. 58.)

3 Vegeu Roma i Casanovas, Francesc: *El paradís indicible. Ecosimbologia del protopaisatge montserrratí modern*. Memòria de recerca, inèdita. UAB, 1999. Disponible a la Biblioteca d'Humanitats de la UAB.

4 La diferenciació entre mites i llegendes la prenem de Van Gennep, Arnold: *La formación de las leyendas*. Barcelona, Alta Fulla, 1982.

producció i a la reproducció de la societat; dóna forma al món i és afaiçonada pel món.

La cultura té un paper importantíssim en la vida social perquè és mercès a ella que la comunicació entre diferents esferes socials és possible. Una definició extensiva de cultura suposa que aquesta es troba en diferents àmbits socials com l'economia, la societat, la política, les ideologies, etc. sense que es pugui reduir a cap d'ells en particular ni a la seva suma en general. I és aquest fet d'estar a la mateixa hora en diferents esferes socials el que li dóna el seu valor de pont i el que fa comprensible i homologable un àmbit per a l'altre. És mercès a la cultura que es pot parlar d'una relació d'analogia entre diferents parts que composen la societat i, des d'aquest punt de vista, ens sembla clar que l'estudi de l'analogia s'hauria de constituir en una de les bases de la nova geografia cultural.

1. 2. 4 - L'analogia, el medi ambient i el paisatge

De fet, ja fa una quinzena d'anys que Nicolás Ortega Cantero va proposar el concepte d'analogia com a base de l'aproximació culturalista a la geografia. Per a ell,

> "*La columna vertebral de la nueva perspectiva es precisamente el decidido resurgimiento de la analogía. Procede ésta de una tradición muy antigua -recogida por el neoplatonismo renacentista y transmitida por corrientes herméticas o heterodoxas que la aproximan hasta la modernidad decimonónica- y sostiene «la visión del universo como un sistema de correspondencias». Es una visión que se opone a las pretensiones analíticas y disociadoras del racionalismo*" [1].

En aquell moment, Ortega recuperava idees d'Octavio Paz, especialment quan aquest afirmava que l'analogia era allò que tornava habitable el món:

> "(....) *la analogía vuelve habitable al mundo. A la contingencia natural y al accidente opone la regularidad; a la diferencia y a la excepción, la semejanza. El mundo ya no es un teatro regido por el azar y el capricho, las fuerzas ciegas de lo imprevisible: lo gobiernan el ritmo y sus repeticiones y conjunciones. Es un teatro hecho de acordes y reuniones en el que todas las excepciones, inclusive la de ser hombre, encuentran su doble y su correspondencia. La analogía es el reino de la palabra* como, *ese puente verbal que, sin suprimirlas, reconcilia las diferencias y las oposiciones*"[2]

A través de la paraula *com* (o de l'*en tant que* berquià) s'estableixen ponts entre diferents esferes socials sense suprimir ni les distàncies ni les diferències. L'analogia estableix relacions entre termes diferents. L'analogia és allò que permet reflectir el jo en el món,

---

1 Ortega Cantero, Nicolás: *Geografía y cultura*. Madrid, Alianza Editorial, 1987.

2 Paz, Octavio: *Los hijos del limo. Del romanticismo a la vanguardia*. Barcelona, Edt. Seix Barral, 1974. Pàg. 100.

> "*Toda cosa se corresponde con otra, cada cosa puede verse como la metáfora de otra cosa: entre la interioridad y la exterioridad del sujeto funciona siempre la analogía, entre la subjetividad y la objetividad -el mundo exterior al sujeto- cabe también la mediación metafórica. Y es justamente ese entendimiento analógico el que el romanticismo propone practicar ante la naturaleza y el paisaje. La mirada y lo mirado se compenetran: la distancia entre sujeto y objeto encuentran el puente mediador de la visión metafórica que los relaciona estrechamente*"[1].

Com diu Ortega Cantero, el món exterior i l'interior s'anul·len quan són vistos analògicament. És en aquest procés que la natura i el paisatge adquireixen sentit; especialment des del romanticisme[2], tot i que aquesta dialèctica entre cultura i natura, objectivitat i subjectivitat o realitat i aparença sigui un fet aplicable a qualsevol moment històric. El que ha passat és que la modernitat ens ha volgut fer creure que natura i cultura, objectivitat i subjectivitat, realitat i aparença són termes dicotòmics i oposats entre ells.

En aquest punt la noció de paisatge ha estat utilitzada manta vegades com a sinònim de forma del medi ambient. El paisatge ha estat repetidament entès com una relació o un sumatori d'elements naturals que comparteixen un mateix espai o territori, però aquest no va ser el seu sentit originari (que es vinculava al món de la pintura i doncs dels valors artístics) ni és el sentit en què l'utilitzen les darreres tendències en geografia cultural. Aquesta confusió del que és el paisatge i del que seria la natura o el medi ambient ha estat un gran problema epistemològic tot i que acadèmicament ha permès la convergència d'investigadors que treballaven qüestions diverses emprant, no massa acuradament per cert, un mateix concepte teòric. En aquest sentit, l'ús polisèmic del concepte paisatge no ha beneficiat la ciència geogràfica, perquè només ha servit per crear confusió, tot i que hagi suposat avantatges per a alguns científics. Per això, per evitar de continuar confonent el que és el medi ambient i el que és el paisatge, proposem una definició clara d'ambdós conceptes que ens permeti donar compte de dues coses que només a "simple vista" ja fa temps que hauríem d'haver estat capaços de veure que es tractava de dues realitats diferents.

D'una banda tenim la **natura** o el **medi ambient** que, tot i que no són exactament el mateix, podem identificar-los al vessant objectiu, ecològic o físic de la relació amb el món que ens envolta i que qualifiquem com a natural. De l'altra, hi ha el **paisatge** que representa l'altra cara de la mateixa moneda, és a dir, el món dels valors, de les metàfores, de les representacions i models que hi ha al darrera i que ens parlen de com el món se'ns presenta aparentment. La lectura objectiva d'un i altre ens condueixen a dues realitats que coexisteixen en un mateix espai i temps per donar sentit al món o a una part d'ell. D'aquesta manera una muntanya *és* i *no és* un munt de rocs, un dipòsit de pudingues, un conjunt d'espècies vegetals i animals que mantenen certes interrelacions entre elles, etc. És

---

1 Paz, Octavio: *Los hijos del limo*. Op. cit. Pàg. 100.

2 "*El mundo exterior y el interior quedan, en verdad, anudados en el entendimiento analógico. El segundo penetra en el primero siguiendo el cauce de las correspondencias universales que la imaginación capta vívidamente. La naturaleza y el paisaje se cargan de sentido, la mirada descubre en ellos contenidos simbólicos relacionados metafóricamente con el signo de la propia conciencia del sujeto. La analogía afirmada por el romanticismo horada la separación que algunos acostumbran a distinguir entre subjetividad y objetividad: lo de fuera y lo de dentro se funden en una actitud de quien es capaz de percibir y comprender el vasto y oculto entramado de las correspondencias universales del Todo*". (Ortega Cantero, Nicolás: *Geografía y cultura*. Op. cit. Pàg. 34.)

cert que la muntanya és això, però no ho és menys que no només és això, sinó que també és una altra cosa, perquè aquesta muntanya pot ser alhora un símbol per a la pàtria, un conjunt de llocs que tenen sentit per a certs agents socials, un *haut lieu* que ens permet identificar-nos com a grup social o una metàfora per entendre la lluita en la vida social. Com proposa Simon Schama, una metàfora tan o més real que el seu referent material[1]. És en aquest sentit que diem que el medi ambient té una aparença, una forma que està en una relació d'analogia amb altres esferes de la vida social. Com ja hem vist, quan parlem d'analogia ho fem en el sentit de dir que els mecanismes que generen i sustenten aquestes relacions i aquests processos responen a una mateixa lògica i presenten entre ells una relació dialèctica. Per intentar d'explicar-nos prendrem com a base d'estudi el medi ambient de tipus mediterrani.

Per limitar-nos al nostre exemple, direm que en aquest cas la morfologia del medi depèn de l'ocupació humana i aquesta és una funció de qüestions socials, econòmiques i també culturals. Hi ha, per tant, una analogia entre aquestes diferents esferes socials. Sabem que el medi ambient -allò que alguns científics anomenen el "paisatge vegetal"- respon a la pressió humana i que segons que aquesta sigui més o menys forta el medi ambient tindrà una cobertura vegetal o una altra. En una societat com la Catalunya rural del segle XIX la pressió sobre el medi ambient era tanta que els boscos estaven "nets", que eren transparents per dir-ho així. Les fotografies ens ho mostren clarament. En aquesta situació, el control dels incendis forestals era més fàcil. Aquell medi ambient amb la seva forma particular no era un fet perquè sí, sinó que responia a la societat i a l'economia que el generava i el mantenia. Molts llocs avui ocupats per boscos eren camps, feixes, camins o eres de masies. Aquesta forma del medi ambient tenia una relació d'analogia amb aquella societat i aquella organització econòmica: no és que entre elles hi hagués una relació de dependència, de determinació. El que hi havia eren formes que responien a lògiques que es donaven juntes.

Ara bé, avui dia, amb una organització social i econòmica diferents, en les quals el sector industrial i de serveis són més importants, la gent viu concentrada en nuclis urbans. Vivim un procés de metropolització constant, com els estudiosos ens demostren a bastament, procés que ha fet que el mateix territori hagi estat abandonat, que només sigui visitat en el temps de lleure, que els boscos estiguin "bruts". Un medi ambient format per boscos bruts és una analogia d'una societat urbana, una societat que només s'acosta al món rural per passar-hi el temps lliure i gastar les calories que ha acumulat en la vida diària, alhora que descarrega adrenalina. Entre l'estructura econòmica i social hi ha una relació d'analogia perquè no hi ha actors que donin forma físicament a la muntanya i aquesta creix pel seu compte, les traces de l'activitat humana desapareixen enmig de les bardisses i dels pins bords. Tanmateix, el fet de qualificar de "bruts" aquests boscos implica una certa mirada sobre aquesta part del medi ambient que estem estudiant, perquè el bosc mediterrani, en ell mateix, no és ni brut ni net; o potser al contrari, el bosc com més brut més natural seria, però no és pas això el que li demanem.

Com veiem, el "paisatge" rural es vincula també a les representacions socials i d'aquesta manera els pagesos que vivien al pla de la Calma no podien pensar en incrementar la seva "qualitat de vida" a través de l'obtenció de béns i serveis sense marxar del terròs. Quan es va fer "necessari" adquirir certes "comoditats", també va

1 Schama, Simon: *Landscape and memory*. Londres, HaperCollins, 1995. Pàg. 61.

caldre acostar-s'hi. Per aquesta via cultural moltes masies es varen anar despoblant i abandonant. Avui la gent de ciutat torna a les que queden dempeus, però hi tornen com a resposta a tot allò que els seus predecessors anhelaven. Tampoc no podem oblidar que en un moment determinat no n'hi va haver prou amb sobreviure per poder viure i llavors el món rural oferí pocs miratges als pagesos. La qüestió que es planteja en aquest punt és clara: la supervivència o l'accés al consum de béns, ¿és un fet social, econòmic o cultural? La resposta, des del nostre punt de vista, hauria de ser que forma part de totes i cadascuna d'aquestes esferes socials perquè sobreviure dins d'una economia de mercat explotant una agricultura de subsistències és molt més fàcil que fer-ho en un marc en què tothom subsisteix. Però el que és més difícil de trobar és gent disposada a sobreviure enmig d'una societat de consum i això no només és un fet d'ordre econòmic i social, sinó fonamentalment cultural. L'aprofitament fins a l'últim moment de la roba usada, l'estalvi dia rere dia no són només fets econòmics, sinó actituds culturals que qualifiquen certs col·lectius socials (pensem, sobretot, en la gent gran). És en aquest sentit que plantegem que mantenir-se sota una forma de vida autàrquica s'inscriu també dins d'un determinat univers cultural i que, per tant, és irreductible només a l'economia o a la societat. Que els boscos fossin nets no només és una conseqüència de la no utilització de combustibles fòssils i d'una consegüent explotació forestal a gran escala; és també el resultat d'una determinada representació de l'espai muntà en què es valorava positivament una determinada morfologia del medi ambient. Perquè el llenguatge emprat ja és revelador: l'ús dels adjectius "net" i "brut" respon a una certa lògica (positiu-negatiu) que no es podia expressar amb l'oposició explotat-verge o habitat-abandonat.

Històricament podríem buscar altres molts exemples, però només en comentarem un darrer. Segons Jaume Oliver, l'interès de la noblesa pirinenca per obtenir rendes d'uns certs productes i no d'uns altres va donar lloc a què es preferís plantar certes espècies (blat, vinya, etc.) o criar certs animals, de manera que això hauria donat una certa forma al medi ambient pirinenc. També en aquest cas veiem una clara analogia entre l'esfera social i el medi ambient: aquest darrer era modelat en funció de la mateixa lògica.

En definitiva, doncs, direm que no es pot pensar la morfologia del medi ambient sense la "presència humana", com tampoc no podem entendre les zones "verges" sense saber per què encara continuen verges. Ara bé, aquesta presència humana que hem posat entre cometes, l'hem d'entendre en el sentit no només físic sinó també fenomenal. No és imprescindible ser en un lloc físicament per entendre la forma d'un determinat medi ambient, perquè hi ha una "presència" cultural que descriu els llocs de manera fenomenològica. El discurs, social o individual, sobre un determinat lloc constitueix aquest en text i l'essència textual de la realitat, tot i que necessiti una base material, pot aplicar-se a llocs desconeguts o inhabitats. El *wilderness* no és la natura verge, sinó la nostra concepció d'una natura verge. La natura realment verge ens resulta inassolible i això es pot donar a escala individual o a escala social.

Resum:

La geografia cultural, que a Catalunya encara no ha començat a donar els seus fruits, se'ns presenta com una oportunitat molt interessant per al futur dels estudis geogràfics. Aquesta nova geografia cultural hauria de mostrar-se molt interessada en la vigilància

epistemològica de les seves recerques i s'hauria de preocupar pel sentit que els humans donem als medis que ens envolten.

Mercès a la cultura, el medi ambient es converteix en una altra cosa, i aquesta és el que ha d'esdevenir el centre de preocupació de la nova geografia que proposem. L'estudi dels processos de formalització de la realitat i de la seva relació amb la vida social en general han d'esdevenir centrals per a la geografia. Ens cal acceptar que físicament i fenomenalment el medi ambient ha estat afaiçonat de manera analògica amb les altres esferes socials i que l'estudi d'aquests processos haurien de ser objecte de les futures recerques en el camp de la geografia.

1. 3 - Hipòtesis i metodologia

En el capítol anterior, partint d'alguns elements autobiogràfics de l'autor d'aquesta tesi, s'ha plantejat una qüestió d'extraordinària importància: dues persones que formen part de dos grups socials i culturals diferents que s'enfronten davant d'una mateixa realitat física en tenen imatges diferents tot i que el resultat de la seva mirada sigui més o menys el mateix. És a dir que fisiològicament veuen el mateix, però que la manera com ho interpreten o ho descodifiquen és força diferent perquè, per a un, aquells fets són nous i en canvi, per a l'altre, estan vinculats a elements molt significatius de la seva experiència vital. Tot i que veuen el mateix, no *hi* veuen el mateix. Aquest fet individual té també una dimensió social i històrica si acceptem que les capacitats sensitives humanes s'han mantingut més o menys constants per a les persones, si més no en el marc històric que aquesta tesi es planteja: el món occidental modern i contemporani. Això vol dir que acceptem que en el transcurs dels darrers cinc-cents anys les capacitats de relació sensorial amb el que ens envolta s'han mantingut més o menys iguals i que, davant d'una mateixa realitat física, diferents persones en diferents moments històrics han tingut una mateixa percepció.

D'altra banda, també acceptem que els canvis que s'hagin pogut produir en el medi ambient, la biosfera, el geosistema o l'ecosistema de la nostra zona d'estudi poden haver estat importants[1], tot i que aquests no s'hagin manifestat massa a nivell d'aparença externa. És a dir, que la morfologia externa ha estat també més o menys la mateixa en els darrers cinc-cents anys, si descomptem els efectes, no pas poc importants, de l'ampliació o la reducció de les superfícies arbrades.

La conjunció d'aquestes dues premisses suposa que el món i la percepció dels agents que formen el nostre objecte d'estudi s'han mantingut de manera constant al llarg dels darrers cinc segles. És a dir, que el Montserrat que veien personatges del segle XVI i el que veiem nosaltres avui dia són més o menys els mateixos perquè externament ambdós escenaris s'assemblen i perquè ens els mirem amb uns ulls que, més o menys, segueixen funcionant de la mateixa manera.

Ara bé, per poc que coneguem la història de les idees de muntanya ens adonarem que la resposta social i individual a aquesta percepció, que no sembla haver canviat, s'ha modificat de forma considerable amb el pas del temps. És a dir, que històricament la mateixa percepció ha estat descodificada a partir d'altres models i que això ha donat lloc a representacions diferents. De manera que, si és cert que al segle XVI i al XX s'ha vist el mateix Montseny, aquest no ha estat "el mateix" perquè la descodificació que se n'ha fet en aquests dos moments històrics ha estat radicalment diferent. En mirar aquesta muntanya, se n'ha extret una mateixa imatge, però els models culturals que han permès de descodificar aquesta mirada i de dir el que era pertinent i el que no ho era han estat diferents en un moment i en l'altre. Des del nostre punt de vista, aquesta mirada que només conserva sense variacions una part del continuum realitat física-realitat fenomenològica el que fa és instituir una altra "realitat". La nostra mirada, en aplicar un discurs a un objecte extern que en aquest cas anomenem muntanya, constitueix aquest en un text. En aquest mateix sentit,

1 En aquest punt pensem en la Petita Edat Glacial que es desencadena a Europa a l'inici de l'edat moderna i com aquesta, en certs indrets de muntanya, es va fer perceptible per als mateixos habitants de les valls. Sobre aquest punt vegeu Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Histoire du climat depuis l'an mil*. Paris, Flammarion,1983. 2 vol.

quan a una mateixa muntanya se li aplica una nova mirada, hem d'acceptar que ens trobem davant d'un text diferent: el Montseny deixa de ser el Montseny per convertir-se en un altre Montseny. El Montserrat que serà parlat com a símbol de la pàtria catalana serà una muntanya o una realitat diferent al Montserrat que havia estat parlat en tant que jardí paradisíac, com tots dos seran diferents del Montserrat horrorós que havia estat durant l'edat mitjana. I, en canvi, a nivell físic, geològic, biològic, ecosistèmic o geosistèmic Montserrat no haurà pràcticament canviat durant el període que estem estudiant. La quantitat i les interrelacions entre les espècies vegetals que creixen en aquest massís han estat les mateixes en els darrers cinc-cents anys, però l'essència i el nombre d'aquestes plantes han variat considerablement en funció de la mirada dels seus visitants (vegeu l'apartat 4.3.2).

Més endavant distingirem aquests dos fets parlant en termes de percepció i de representació i aprofundirem en la natura textual i discursiva de la realitat natural, però, de moment, en aquest punt es planteja una qüestió epistemològica molt important que fa poc ja hem insinuat: ¿és possible d'accedir a la natura verge sense passar per la cultura?

Si responem afirmativament correm el perill de creure'ns que la visió que ens proporciona la pràctica científica és l'única que compta i que els animals, les plantes i els minerals posseeixen una realitat pròpia, que no té res a veure amb la nostra. Però això és cert només en part. És cert que els elements no humans tenen les seves característiques, els seus metabolismes, les seves formes de funcionament..., però nosaltres mai no hi podem accedir directament. Hi accedim a través d'hipòtesis, teories, paradigmes, intuïcions, analogies, models en general que ens expliquen com és allò que anomenem natura[1]. Ara bé, la forma com hi accedim ens fa apropar a una natura que no és natural -si no és perquè la definim com a tal- sinó una natura culturitzada.

Mai no ens acostem al món natural ingènuament sinó que sempre ho fem proveïts de models que han estat socialment construïts i acceptats com a pertinents. Podríem pensar que l'accés directe al món exigiria una representació del mateix a escala 1 : 1, però en aquest cas l'esforç seria inútil perquè el que demanem a tota representació és que simplifiqui la realitat i de res no serveix un mapa de Catalunya que sigui tan gran com el nostre país. En tot cas, necessitem una Catalunya en miniatura, però aquest procés de miniaturització vol dir que certes coses es perdran i que altres seran més presents del que ho són en la "realitat". Més important encara, hauran d'esdevenir símbols o signes que ens permetin llegir la "realitat" a partir d'una "altra realitat".

En aquest sentit, tota representació és sempre ideològica i es podria comparar a un mapa fet amb uns criteris determinats. La representació pertinent d'una cosa no es pot reduir a la capacitat tècnica per apropar-se i reproduir la realitat, sinó que més aviat la representació se serveix d'aquesta capacitat per fer-ne un producte comunicable als altres. La història de l'art i la cartografia en mostren exemples molt clars. No hem de creure que un pintor romànic fos menys destre que un de gòtic i aquest menys que un renaixentista i aquest encara menys que un pintor de l'escola d'Olot, perquè la història de l'art ens demostra que quan vàrem ser prou capaços de dominar la tècnica com per copiar o reproduir fidelment la realitat, l'art va "inventar" l'impressionisme, el cubisme, el surrealisme i així deformar allò que ingènuament definim com a "realitat". Sempre podríem pensar que això no és art o que artistes com Picasso, Miró o Dalí no sabien dibuixar, però

1 Vegeu Kuhn, Thomas S.: La *estructura de las revoluciones científicas*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1981.

no és en aquest punt on cal situar el debat, sinó en l'enjoc de la pertinència i la impertinència quant a la representació del real.

D'altra banda la cartografia catalana ha utilitzat moltes vegades mapes que, comparats amb els que tenim avui dia, ens semblen "mal fets", rústecs i irreals, però en canvi aquests mapes havien estat fets amb mires excursionistes i, tot i ser menys fidels a les formes de relleu, donaven més informació quant als camins excursionistes i als topònims. Només heu de comparar el que va fer l'editorial Alpina amb el que està fent l'Institut Cartogràfic de Catalunya avui dia. No és tracta que un sigui més real que l'altre, sinó que en un l'objectiu és transmetre una informació diferent de l'altre. Perquè tant un com l'altre són igual de reals en ells mateixos i d'irreals en relació al que volen representar, posant a aquesta realitat totes les cometes que calgui per poder-nos entendre. I és que precisament representar vol dir tornar a presentar, és a dir, mostrar una altra vegada i d'una altra manera una determinada cosa, perquè la realitat és tan complexa que de res no ens serveix una representació que no redueixi aquesta complexitat. Representar suposa reduir (si més no modificar) la complexitat de la realitat; és un canvi d'escala per fer aprehensible la realitat.

En aquest mateix sentit, la història de la producció i de la reproducció de textos geogràfics -tant si aquests són fets per geògrafs com per persones amb interessos paracientífics- mostra que la "realitat" és interpretada en el moment de ser comunicada a un altre. Però aquests textos -i aquí per textos entenem des dels mapes als escrits produïts per reproduir el món- no són massa diferents de la nostra mirada com a agents socials: no només es tracta d'un problema tècnic, de no ser capaços de trobar el mot o de guixar exactament el que voldríem sobre un paper, sinó que hi ha un problema de representació. Suposem que percebem la "realitat", però no la podem comunicar tal com se'ns presenta. D'altra banda, cal tenir present que la realitat també ens la representem, que ens en fem una sèrie d'imatges mentals per no fer-nos encara més difícil de convertir-la en text. Som incapaços de reproduir el món tal com és, però a més d'aquesta característica humana, tenim una altra qualitat essencial: l'ús de la raó i la interacció social ens han dut a un moment en què hem pogut transcendir la nostra realitat animal, que ens hem fet conscients que no només som un cos, sinó que tenim un cos, i amb el nostre qualificatiu de *sapiens sapiens* hem posat esperit entre nosaltres i el món. La "realitat", per a nosaltres, no té més lleis que les que li hem volgut imposar encara que perquè això sigui cert s'hagi d'acompanyar de la certesa que aquestes lleis formen part de la natura. La terra gira al voltant del sol malgrat que "és evident" que això passa a l'inrevés. Però és que en realitat la terra, com diu Berque[1], és alhora com la terra de Husserl i com la de Galileu: per al primer, des de la fenomenologia, està quieta, però, com deia Galileu, amb tot, es mou.

Portat a l'extrem, el nostre punt de partida ens duu a considerar que no hi ha més llocs i espais que aquells que podem pensar i que, per molt racionals que ens creguem, l'assortit de mons possibles ens resulta culturalment limitat. També acceptem que no hi ha més enllà sense referència a l'aquí, ni jo sense tu, ni l'altre sense l'un. Som nosaltres els qui construïm els altres, encara que aquests existeixin en ells mateixos: els altres són, en bona part, nosaltres, com Montserrat és indestriable del que alguns actors n'han volgut o hagut de fer.

Com ja hem vist més amunt, això vol dir que davant d'una mateixa muntanya s'han donat percepcions gairebé idèntiques que han permès desencadenar representacions

1 Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Op. cit. Pàg. 9-13.

històricament i socialment diferents. D'aquesta manera la muntanya de Montserrat, per continuar amb l'exemple, podria ser vista com un ecosistema, com un paisatge, com un lloc sagrat, com un dipòsit de materials geològics determinats, etc. en funció de qui mirés aquesta muntanya. I aquest és el tema de la nostra tesi: ¿com s'han representat les muntanyes catalanes durant l'edat moderna i contemporània i quina relació han tingut amb el tema del paisatge? Una altra pregunta que també ens sembla interessant de formular és ¿com era representat el nostre medi ambient abans que fos vist com un paisatge? Perquè si no hi ha només una natura natural, verge, sinó que a més cal que nosaltres la naturalitzem, que nosaltres hi aportem algunes coses i que això que hi aportem sigui la representació d'una cosa natural, llavors el paisatge no és un fet objectiu, sinó un producte de determinades cultures que avui dia sabem que històricament han estat les menys. Per això, amb els canvis que l'edat contemporània (o la modernitat) ha suposat, quina imatge de muntanya ha aparegut a casa nostra? Què era allò que a grans trets en direm *la muntanya catalana*? I, a qui servia? Qui la va inventar i amb quines finalitats? Més enllà de l'estètica, quina ètica qualificarà aquesta nova mediança? La representació del medi natural, és un fet neutre? Aquestes són les preguntes que pretenem respondre amb la nostra tesi.

En aquesta recerca hem donat preferència a la relació estètica vers els llocs elevats, a les imatges que s'hi oposen i als processos de transició que hi menen. És, certament, lícit que l'estudiós triï el seu objecte d'estudi; el que no ho és tant és que el pugui abandonar com si res. En aquest sentit cal precisar que l'objecte d'estudi és la representació de la muntanya, donant preferència al sentiment estètic que s'hi ha projectat des del Renaixement fins a la darreria del segle XIX. Aquest serà el nostre objecte d'estudi en un sentit restringit, però l'abandonarem tantes vegades com faci falta per anar a buscar les relacions d'analogia que ens puguin ser profitoses de retorn al nostre punt de partida. Així aterrarem en el món de la ciència i en el de la religió, en la política o en la crítica social per entendre els textos dins dels seus contextos.

L'estudi de la representació del medi ambient que ens proposem dur a terme es podria enfocar des de dos punts de vista que d'entrada semblarien oposats. D'una banda, podríem fer una col·lecció exhaustiva de textos, pres aquest terme en el sentit més ampli possible, en què poemes, novel·les, pintures, escrits científics, etc. serien posats l'un al costat de l'altre, oferint-nos una col·lecció de "mirades" sobre el món. L'objectiu seria abastar "la totalitat" de les representacions històricament produïdes, en un temps i en un espai que l'autor hauria prèviament delimitat.

L'altre enfocament seria de tipus qualitatiu. Aquí no importaria tenir *totes* les representacions conegudes de la nostra relació amb el medi ambient, sinó que només es prendrien les més representatives i serien analitzades en profunditat. No hi hauria, en aquest plantejament, la intenció de ser exhaustiu, de tenir-ho tot i, per tant, no es podria pretendre dir que el que coneixem correspon a la totalitat de representacions hagudes. Sempre hi hauria lloc per a la possibilitat de trobar noves representacions fins llavors no conegudes.

Entre ambdues aproximacions metodològiques i epistemològiques, hi ha la que hem triat en aquesta recerca. Epistemològicament es parteix del punt de vista que acabem d'exposar. La col·lecció de textos que tenim no és completa, però sí molt exhaustiva. S'ha treballat amb tot allò que s'ha conegut i s'ha intentat trobar tot el que fos possible[1], però en

1 Vegeu l'apèndix en què s'especifiquen els arxius i biblioteques amb els quals s'ha treballat.

el fons el nostre mètode d'investigació ha estat fonamentalment qualitatiu, perquè hem suposat que s'havien trobat prou documents sobre un determinat tema quan les noves troballes, en comptes d'aportar res de nou, alguna cosa que ens fos desconeguda, només ens donaven una i altra vegada el mateix resultat. És llavors que la recerca qualitativa ha pogut aturar-se: no cal arribar a estudiar tots els casos, si els resultats dels que anem duent a terme no ens aporten res de nou. És el que deia K. Popper[1]: no cal comprovar si tot el coure es torna verd en oxidar-se per mantenir aquesta hipòtesi, però si trobéssim un coure que no es tornés d'aquest color, llavors la nostra hipòtesi hauria de ser rebutjada, o si més no, reformulada. Som conscients, però, que aquest tipus de plantejament és més difícil d'aplicar en el camp de les ciències socials, tot i que això no vol dir que sigui impossible.

Resum:

Partint d'un plantejament qualitatiu de la recerca en el terreny geogràfic, aquesta tesi planteja l'estudi de la imatge que les muntanyes de Catalunya han tingut per a l'élite cultural del nostre país. Es tracta de veure quines representacions es varen tenir dels indrets muntanyencs, com s'havien construït i insinuar-ne, si més no, els motius.

Creiem que l'estudi de la representació del medi natural serà alhora un estudi de la societat i de la cultura catalanes de l'edat moderna i primers decennis de la contemporània. Si la imatge de les muntanyes de Catalunya ha canviat, ha estat perquè també ha canviat la nostra cultura.

1 Popper, K.: *La lógica de la investigación científica*. Madrid, Tecnos, 1962. Especialment el capítol primer.

1. 4 - Marc teòric

En aquest capítol farem un repàs d'una sèrie de conceptes teòrics que, tot buscant anar més enllà del positivisme, permeten un acostament diferent i igualment productiu a la realitat geogràfica en general i a la muntanya en particular.

1. 4. 1 - Paisatge i espai com a quasi-actors

El que es considera paisatge i espai té una evolució filogènica i una altra ontogènica, de manera que hi ha una història de les concepcions del paisatge i de l'espai, com hi ha també una evolució en els mecanismes d'assimilació de les realitats espacials i paisatgístiques. El que són depèn de les persones en elles mateixes i del seu moment històric, i això és així tant a nivell físic (d'una banda la realitat ambiental i de l'altra, el desenvolupament de la capacitat cerebral) com representatiu (els models utilitzats socialment i individualment per representar-se el món).

Els conceptes de paisatge i espai han estat utilitzats amb una important polisèmia al llarg de la història i d'aquesta manera Maurice Mûnir ha pogut dir que una història general de l'espai es convertiria inevitablement en un joc d'associació d'idees entorn d'un únic terme força ambigu[1]. I és que existeixen gairebé tantes concepcions d'espai i temps com pobles o civilitzacions existeixen, segons demostren alguns estudis històrics, antropològics i sociològics. En tot cas, com diu Moscovici[2], el que podria caracteritzar la civilització occidental és el fet de voler-los veure com a universals.

Per al que ens interessa, pensarem l'**espai** no com un objecte, sinó com un dipòsit d'objectes, un marc de referència abstracte per als objectes. "*El espacio no existe para nuestro mecanismo sensorio, sino por lo que lo llena*"[3]. Però, com es pot desprendre de tot el que hem dit fins aquí, la noció d'espai que defensem depèn no només de la "realitat" en ella mateixa, del món exterior, sinó també de la capacitat dels individus per aprehendre'l: "(...) *la asunción de que el espacio no existe como tal sino que es el resultado de una lenta construcción psicológica se impone definitivamente por los datos psicogenéticos*"[4]. El coneixement no prové només de l'exterior i des d'aquest punt de partida sabem que el coneixement de l'espai depèn també del desenvolupament de la intel·ligència[5].

Tot i que l'espai presenta una dinàmica i uns mecanismes que ens permeten explicar-lo i que hem de pensar els individus i els grups socials més com a agents que no com a actors, en aquesta recerca seguirem el plantejament fet per Merleau-Ponty[6] de què l'essencial és que l'espai sempre està "ja constituït" i que, per tant, mai no el podrem conèixer retirant-nos a una percepció sense món. És a dir, que sense deixar de ser agents

---

1 Mûnir Cerasi, Maurice: *La lectura del ambiente*. Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1973. Pàg. 40.

2 AD: *L'espace et le temps aujourd'hui*. París, Éditions du Seuil, 1983. Pàg. 261.

3 Moles, A.; Rohmer, E.: *Sicología del espacio*. Madrid, Editorial Ricardo Aguilera, 1972.

4 Enesco Arana, Ileana: *El desarrollo de conceptos espaciales: un estudio transcultural*. Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Psicología, 1982. Pàg. I.

5 Enesco Arana, Ileana: *El desarrollo de conceptos espaciales: un estudio transcultural*. Op. cit. Pàg. 3.

6 Merleau-Ponty, M.: *Fenomenología de la percepción*. Barcelona, Península, 1975.

socials, els individus i els grups es troben amb un món que ja els és "donat per descomptat"[1] perquè ja ha estat constituït pels seus antecessors.

Pel que fa al **paisatge**, hem d'entendre que aquest és sempre construït històricament, tant físicament com fenomenològicament. Això significa que els elements geogràfics es replantegen contínuament des de la nostra experiència cultural[2] o que el paisatge representa la mediació vital entre la humanitat i l'ambient[3]. Cal, i molt clarament, distingir el paisatge del que els autors anglesos en diuen *environment* i els francesos *environnement*, el **medi ambient** o **entorn**. Aquest està format per objectes que es troben en el món com ara turons, valls, arbres, camps, edificis, etc. En canvi, un paisatge és un model culturalment produït de com l'entorn s'hauria de mirar[4]. No és un tipus de medi, sinó un arranjament culturalment produït dels turons, dels arbres, de les ciutats, de les cases, etc. Els entorns esdevenen paisatges a mida que la gent els transforma físicament o els reinterpreta de manera que situa l'ambient físic en concordança amb un model particular de paisatge -és a dir, de medi ambient agradable i amè- que és històricament específic[5]. És en aquest sentit que Augustin Berque considera que el paisatge no és universal, i que això el fa diferent de l'entorn, perquè hi ha una sèrie de raons que fan que el paisatge pugui existir o no fer-ho[6]. En canvi, l'entorn sempre existeix.

Alguns autors diferencien els conceptes de paisatge i de **lloc**. Per exemple, Cosgrove i la geografia humanista en general consideren que els llocs són localitzacions físiques amarades de sentit humà, fet que no vol dir que hagin d'estar habitats a la força, sinó simplement que necessiten tenir un significat propi per a la gent. El paisatge difereix del lloc en una sèrie de punts, el menys important dels quals és que el primer implica una extensió més gran, car, com diu Joan Nogué[7], el paisatge és un tipus de lloc, perquè aquest no té escala. La diferència més important, com indica Cosgrove, es troba en el fet que per al paisatge les persones sempre som *outsiders* perquè aquest és una part del medi ambient o de la natura vist des de més enllà d'ells mateixos. Els paisatges no són paisatges per als *insiders*, per a ells són la llar, el lloc de treball o de desterrament. En aquest sentit no podem oblidar que el concepte de paisatge és molt ideològic, perquè com Raymond Williams[8] va fer notar, implica una separació i observació de la "realitat". Per a Williams és en l'acte d'observació que el paisatge es forma; l'ordre es projecta en la natura en el mateix moment en què es constitueix. Edgar Pich ens fa avinents que paisatge és un concepte fruit d'un context geogràfic i històric determinat, fet que demostra dient-nos que no té un equivalent exacte en el grec antic ni en el mateix llatí[9] (en aquest sentit, etimològicament

1 El concepte de món donat per descomptat és emprat per la sociofenomenologia.

2 Rivas, J. L. de las: *El espacio como lugar. Sobre la naturaleza de la forma urbana*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 1992.

3 Turri, Eugenio: *Antropologia del paesaggio*. Milà, Edizioni di Comunità, 1974.

4 "*A landscape can be distinguished from the more general term environment which is composed of the objects that we encounter in the world: hills and valleys, trees and fields, towns and villages, houses and streets. A landscape, however, is a culturally produced model of how the environment should look. It is, therefore, not merely an environment but a type of arrangement of hills and trees, or towns and houses. Environments become transformed into landscapes as people transform them physically or merely reinterpret them in such a way as to bring the environment in line with a particular landscape model*". (Duncan, James S.: "The power of place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980" in Agnew, J. A. i Duncan, J. S. (edts): *The power of place*. Op. cit. Pàg. 186.)

5 Duncan, James S.: "The power of place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980" in Agnew, J. A. i Duncan, J. S. (edts): *The power of place*. Op. cit. Pàg. 186.

6 Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. Paris, Editions Hazan, 1995.

7 Nogué, Joan: *Una lectura geogáfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*. Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1985.

8 *Actes de la recherche en sciences sociales*, núm. 17-18. Número monogràfic de novembre de 1977.

9 *Colloque sur la perception des paysages*. Universitat de Lió II, 1975.

deriva de camp -*pagus*- i no de *prospectus*, terme que fa referència a l'acció de veure davant d'un mateix, d'on prové el terme prospectiva) [1]. Henri Cueco apunta que l'occità no té un mot per referir-se al paisatge, havent de recórrer al terme "país" per parlar-ne[2].

Per tot això, l'estudi del paisatge, des de la nostra perspectiva, haurà de ser una geografia cultural de les imatges[3] o models, un estudi de les formes de veure i de representar-se l'entorn, perquè com diu el geògraf H. Isnard, l'objecte de la geografia és l'estudi de les relacions entre una societat i els espais que ella construeix; l'espai geogràfic és una construcció, un producte social i cultural[4] que es construeix sobre una realitat física. Ara bé, aquestes imatges són afirmacions constantment obertes a canvis, disposades a patir alteracions o reinterpretacions, de manera que les qüestions més interessants que hi fan referència tenen menys a veure amb l'herència de les imatges (per exemple el pas d'un estil artístic a un altre), amb la seva forma específica o estructura, o amb el mitjà de les seves inscripcions (el fet que sigui un paisatge escrit, pintat o transformat en obra de jardineria, tot i que no es pot deixar de banda aquest aspecte) que no pas amb el seu sentit contextual. El paisatge no n'és una excepció, i per això ens sembla que no condueix gaire lluny un exercici basat exclusivament en la semiòtica del paisatge. Les imatges del paisatge creen, transformen o reconstitueixen l'entorn per acomodar-lo a idees humanes com ara les d'ordre, veritat, bellesa, harmonia, fe, etc. En aquest sentit el paisatge té una dimensió moral, ens parla de com hauria de ser el món, o millor, de com hauria de semblar ser. Per a Fernández de Rota, és una noció que es vincula al món dels valors[5]. Arribats en aquest punt, les idees empiristes i absolutistes dels científics -quan confonen paisatge i medi ambient- ens ofereixen poques garanties de poder tirar endavant.

En canvi, sí que alguns geògrafs han entès allò que per a la nostra anàlisi esdevé el punt de partida: que l'espai té una lògica interna i pròpia que no és independent sinó que li ve donada des de la societat. De manera que, com diu Monreal[6], això ens ha de fer estar atents a:

1) la seva producció, especialment als actors que hi intervenen i als mecanismes que utilitzen;
2) als processos que determinen la configuració de les diferents formes espacials, i;
3) a les articulacions de les diferents produccions espacials dins d'una lògica general.

---

1 El terme paisatge, per a Coromines, es vincula amb el mot pagès, del llatí tardà *pagensis*, el que viu en el *pagus*, en el camp. De *pagensis* en deriva "país" (per la via del francès), amb el significat de "regió" afermat ja des de l'any 1300 i fins i tot a la fi del segle XIII. A Catalunya, va ser a la Renaixença quan adquirí el seu sentit modern, amb un abast semàntic nacional. Com veurem més endavant, de *pagensis*, però ara al segle XVII, en deriva paisatge, també via francès, que tendeix a fer-se servir per a la representació pictòrica (Coromines, Joan: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial edicions catalanes, 1980.)

2 Cueco Henry: "Approches du concept de paysage" in Roger, Alain (dir.): *La théorie du paysage en France*. Seyssel, Champ Vallon, 1995. 1995. Pàg. 168 i seg.

3 Quan parlem d'imatges no ens referim exclusivament a representacions de tipus visual, sinó que també existeixen unes imatges acústiques, acústiques, olfactives, tàctils, etc. que ajuden a formar-nos la visió que tenim d'un determinat paisatge. Joan Nogué, per exemple, dóna molta importància al paisatge sonor (Nogué, Joan: *Una lectura geográfico-humanística del paisatge de la Garrotxa*. Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1985).

4 *Lire le paysage lire les paysages*. Saint-Étienne, Université de Saint-Étienne, 1984.

5 Fernández de Rota, José A.: "Antropología simbólica del paisaje" in González, J. A; González, M.: *La tierra. Mitos, ritos y realidades*. Barcelona, Anthropos, 1992. Pàg. 391 i seg.

6 Monreal, J.: "Notas metodológicas para una sociología del espacio" in *Escritos de teoría sociológica en homenaje a Luís Rodríguez Zúñiga*. Madrid, CIS, 1992. Pàg. 751-763.

A nivell general, considerem que aquesta manera d'apropar-se a l'estudi de l'espai és vàlida també per a l'estudi del territori i del paisatge. I aquesta aproximació als temes espacials ha estat molt encertadament desenvolupada -creiem- per Edward Soja. Soja proposa una concepció materialista de l'espacialitat, amb la qual estem bastant d'acord, que passa per reconèixer que aquesta és socialment produïda i que, com la mateixa societat, existeix tant en formes substancials (espacialitats concretes[1]) com en un joc de relacions entre individus i grups. La producció social de l'espacialitat no es pot separar completament de l'espai físic, però la impromta d'aquesta "primera natura" no és independent, sinó que sempre és socialment mediatitzada i es refon en una "segona natura" que es vincula a la feina i al coneixement humans.

> "*The space of physical nature is thus appropriated in the social production of spatiality -it is literally made social*"; "(...) *the social production of spatiality encompasses and incorporates the social production of nature, the transformation of physical space in the creation of a second nature which concretely manifests its essentially social origins*"[2].

La producció de les idees i de les ideologies també és una part de la producció de l'espai, però aquesta relació arranca d'orígens socials[3] (en aquest punt, el materialisme de Soja es veu ben clar en el seu allunyament de tot allò que podria ser entès com a idealisme o psicologisme). La producció social de l'espacialitat s'apropia i refon les representacions de l'espai mental concretant-les com a part de la vida social, parts de la segona natura.

Des de la seva perspectiva materialista, Soja recupera Lefebvre i Poulantzas per arribar a la conclusió que el temps i l'espai són socialment produïts, i per tant manifestacions concretes, referències materials de l'estructura i de les relacions socials, i com a tals s'han de situar al servei de la teoria social. En un sentit semblant Soja porta Giddens a la palestra, de manera que pot concloure que l'espacialitat és alhora producte i productor de les formes socials, en una relació dialèctica de la socioespacialitat. Soja conclou que l'espacialitat concreta és així una arena competitiva tant per a la producció social com per a la reproducció, per a les pràctiques socials que busquen tant el manteniment i reforçament de l'espacialitat existent com una possible transformació. L'espai esdevé històric a través de les pràctiques repetitives de la vida del dia a dia. La

---

1 En aquest punt els elements espacials esdevindrien els constituents de l'entorn.

2 Soja, Edward W.: "The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation" in Gregory, D.; Urry, J. (edts.): *Social relations and spatial structures*. Londres, Macmillan education, 1987. Pàg. 93.

3 Desgraciadament, el marc en què ens movem no ens deixa que fem una anàlisi de les vinculacions entre les idees político-socials plasmades en utopies i la concepció de l'espai. Només podem comentar que utopia significava, en grec, no-lloc. Jonathan Swift, en els seus Viatges de Gulliver, ens oferia una dura crítica a la societat del seu temps situant totes les possibles alternatives, que anaven contra la norma establerta, en un món llunyà. En els seus viatges, Gulliver es troba en països de nans o de gegants, però en realitat el que estava fent Swift era posar en tela de judici la suposada igualtat de tots els humans, la creença que el món només era possible a través d'unes dimensions i unes institucions concretes: les que ell havia viscut. El seu exercici era precisament tot el contrari de l'etnocentrisme que va viure l'Europa del segle XIX. A través d'una narració fantàstica, Swift posava en dubte la universalitat de la societat de l'Anglaterra del segle XVIII, situant en els marges del món conegut una manera d'entendre la societat i les persones totalment diferent. En l'edició catalana (Barcelona, Edicions 62, 1981) s'ha inclòs una presentació de Marta Pessarrodona que diu que s'ha atribuït a Jonathan Swift l'afirmació que no havia escrit aquesta obra per tal de divertir el món sinó per vexar-lo. A un nivell molt semblant es pot fer una lectura crítica de l'obra *Planilàndia* d'Edwin A. Abbott.

producció de l'espai (i la construcció de la història) pot així ser descrita tant com el mitjà i el producte de l'acció social i de la relació[1].

El cas de Soja -especialment en els seus darrers treballs[2]- demostra que, fins i tot des d'un punt de vista materialista, és possible arribar a establir ponts amb la fenomenologia; d'aquesta manera haurem d'acceptar la vigència del pensament de Husserl quan deia que la raó i la història no són més que una "*dialèctica entre sediment i la construcció de sentit*"[3]. Per a Husserl les idees i les essències són captades a través de l'actitud apriorística, a la qual corresponen les idees d'espai, tot i que,

> "(...) *no són elles mateixes espacials. En l'espai real, en la Natura, no hi ha cap idea d'espai o de triangle, etc. i igualment no hi ha en el temps real la idea de temps, que abans que res és un ésser no temporal, justament una idea*"[4].

Per a la fenomenologia de Husserl les coses no només són si són percebudes, sinó que aquestes existeixen en sí, independentment de la voluntat de l'actor. Aquesta concepció és la que aplicaran Berger i Luckmann quan definiran la **realitat** com una qualitat pròpia dels fenòmens que les persones reconeixem com a independents de la nostra volició, que no podem fer-los desaparèixer. Alhora, el **coneixement** serà la certesa que els fenòmens són reals i que posseeixen característiques específiques[5]. En l'obra de Gaston Bachelard això esdevindrà en el pressupòsit que la imatge és abans que el pensament[6]. Aquesta distinció és essencial per a la Teoria de la Mediança d'Augustin Berque (vegeu l'apartat 1.4.6).

Des de la perspectiva fenomenològica es fa molt èmfasi en la idea de la relació mútua que s'estableix entre realitat i pensament, però deixant de banda l'essència de la mateixa realitat (que mai no és negada, però sí *menyspreada*). De manera que el tema, per a Husserl, no és la física, sinó el comprovar fisicalista, no la naturalesa, sinó la percepció de la mateixa, el pensar en ella. L'espai, des de la sociofenomenologia, esdevé espai viscut, o com deia Bachelard, les imatges de la casa marxen en dos sentits: estan en nosaltres tant com nosaltres estem en elles. No es tracta de veure com a la percepció de l'espai "*real*" se li afegeixen o combinen uns elements "*irracionals, mítics o religiosos*", com ha fet per exemple Dollfus[7], sinó de mirar-nos com l'espai és i ha estat socialment produït, i com diferents grups, individus o societats viuen en diferents espais. I, en el camp del paisatge, no és tractarà només de veure aquesta realitat com un terme, idea o *way of seeing* el món extern[8], perquè el paisatge és, abans que res, una relació i, com a tal, presenta -com a

---

1 Soja, Edward W.: "The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation" in Gregory, D.; Urry, J. (edts.): *Social relations and spatial structures*. Op. cit.

2 En el seu treball sobre el Thirdspace, Soja pensa que "*Simultaneously real and imagined and more (both and also...), the exploration of Thirdscape can be described as inscribed in journeys to "real-and-imagined" (or perhaps "realandimagined"?) places*", idea aquesta que, des de la postmodernitat, ens acosta a la geografia cultural berquiana. (Soja, Edward W.: *Thirdscape. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, Blackwell, 1996. Pàg. 11.)

3 Muntañola, Josep: *La arquitectura como lugar. Aspectos preliminares de una epistemología de la arquitectura*. Barcelona, editorial Gustavo Gili, 1974.

4 Husserl, E.: *Problemas fundamentales de la fenomenología*. Madrid, Alianza editorial, 1994. Pàg. 62.

5 Berger, P. i Luckmann, T.: *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires, Amorrortu, 1993. Pàg. 13.

6 Bachelard, Gaston: *La poética del espacio*. Madrid, F. C. E., 1994. Pàg. 11.

7 Dollfus, O.: *El espacio geográfico*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1990.

8 "*Landscape first emerged as a term, an idea, or better still, a way of seeing the external world, in the fifteenth and early sixteenth centuries*". (Cosgrove, Denis: "Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea". *Transactions, Institute of British Geographers*, vol. 10, núm. 1. (1985). Pag. 46.)

mínim- dos pols, un de subjectiu i l'altre d'objectiu. Contra el que va postular Cosgrove[1], el paisatge no només és una manera de veure el món, sinó una autèntica "realitat" que no podem fer desaparèixer amb la nostra voluntat.

> "*El espacio no se percibe fuera de una intencionalidad inserta en el uso que se hace del ambiente. Mi descripción del espacio es también una descripción de mi manera de utilizarlo*"[2].

En aquest sentit, no existeix l'espai en singular; per a una perspectiva fenomenològica només hi ha *espais* que es produeixen en la pràctica del dia a dia dels grups i dels individus en el seu món[3]. L'espai humanitzat forma alhora el mitjà i el producte ducte de l'acció, al mateix temps constrenyent-la o possibilitant-la. Essent socialment produït, l'espai combina el cognitiu, el físic i l'emocional en quelcom que es pot reproduir, però que sempre està obert a la transformació i al canvi[4]. L'espai involucra una dimensió subjectiva, una significació, que no es pot entendre fora del món simbòlicament constituït dels actors socials:

> "*What space is depends on who is experiencing it and how. Spatial experience is not innocent and neutral, but invested with power relating to age, gender, social position and relationship with others*"[5].

De fet, el nostre interès pel tema va començar després de llegir una frase de Wacquant tot comentant Bourdieu que deia:

> "*Les classes i altres col·lectius socials antagonistes es troben permanentment atrapats en una lluita per a imposar la definició del món que els és més coherent amb els seus interessos particulars*"[6].

Per a Bourdieu la construcció del món social es basa en un enjoc de lluites, lluites certament molt desiguals perquè els agents tenen un domini molt variable dels instruments de producció de la representació del món social (i, encara més, dels instruments de producció d'aquests instruments) i també perquè els instruments que se'ls ofereixen immediatament ja han estat prèviament preparats (el llenguatge ordinari i els mots del sentit comú ja vehiculen una filosofia social desigualment favorable als interessos que alguns ocupen en l'estructura social)[7]. Per això,

---

[1] "(...) *landscape denotes the external word mediated through subjective human experience in a way that neither region or area immediately suggest. Landscape is not merely the word we see, it is a construction, a composition of that word. Landscape is a way of seeing the world*" (Cosgrove, Denis E.: *Social formation and symbolic landscape*. Londres i Sydney, Coom Helm, 1984. Pàg. 13).

2 Mûnir Cerasi, Maurice: *La lectura del ambiente*. Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1973. Pàg. 28.

3 Tilley, Ch.: *A phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*. Oxford, Berg Publishers, 1994. Pàg. 10.

4 Tilley, Ch.: *A phenomenology of landscape*. Op. cit. Pàg. 10-11.

5 Tilley, Ch.: *A phenomenology of landscape*. Op. cit. Pàg. 11.

6 Bourdieu P.; Wacquant, L.: *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona, Herder, 1994. Pàg. 23.

7 Bourdieu, Pierre : «Une classe objet». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, núm. 17-18. Número monogràfic de novembre de 1977. Pàg. 2.

> "*Pour que l'histoire sociale ait la valeur d'une psychanalyse de l'esprit scientifique et de la conscience sociale, il faut qu'elle reconstruise complètement (...) les conditions sociales de production des catégories sociales de perception et de représentation du monde naturel ou social qui peuvent être au principe de la* réalité *même de ce monde lorsque, transformée en tableau artistiquement construit et en paysage architecturalement aménagé, la nature elle-même impose les normes de sa propre perception, de sa propre appropriation et que la perspective cesse d'être un point de vue ordonnateur sur le monde pour devenir l'ordre même du monde*"[1].

Des d'una perspectiva que participa de la fenomenologia, acceptem que l'important és entendre com la gent experimenta i entén el món; és a dir, una relació dialèctica entre objectivitat i subjectivitat. L'espai, el territori i el paisatge es creen a través de les relacions socials, els objectes culturals i naturals; són produccions més que no pas realitats autònomes en què la gent i les coses són localitzades o trobades. En definitiva, aquests diferents nivells espacials són alhora constituents i constituïts[2]; o, com deia Winston Churchill, "*nosaltres conformem els nostres edificis i els nostres edificis ens conformen a nosaltres*"[3]. *nosaltres*"[3]. D'aquesta manera, el "dispositiu espacial" expressa també la identitat del grup[4] grup[4] i el "paisatge" esdevé una part integral d'un missatge social, o com diu Howard Morphy[5], d'un mite.

Seguint més o menys aquesta línia de pensament, Maria Isabel Cano i Àngel Lledó han intentat aplicar una concepció semblant de l'espacialitat al sistema educatiu, fet que els ha dut a entendre que l'espai o entorn educatiu no només inclouen un medi material o físic sinó també les interaccions que s'hi produeixen. D'aquesta manera, els espais deixen de ser telons de fons per passar a ser considerats com a actors (o potser millor quaisactors) a través de les seves pròpies característiques i estímuls i, com a tals -d'acord amb les interaccions socials que en ells es produeixen- conformen, tot i que no determinen, el comportament de les persones. L'entorn (per als humans) mai no és neutre sinó que articula una sèrie d'informacions que *probabilísticament* inhibeixen o desencadenen, faciliten o obstaculitzen, pautes de conducta ja latents, maneres de pensar, de viure, vivències... L'entorn esdevé un mitjà de comunicació no verbal que interactua amb l'individu, que parla per ell i amb ell, fins al punt que els significats compartits són negociats. En el fons, cada entorn o context interactiu configura un sistema de rols[6]. L'entorn, que és construït, dóna peu, apunts, (*cues*, en anglès) al comportament, a través d'una comunicació de tipus no verbal[7]; esdevé, d'aquesta manera, el que per a Mûnir era un *esquema de lectura*[1]. El lloc i

---

1 Bourdieu, Pierre : «Une classe objet». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, núm. 17-18. Número monogràfic de novembre de 1977. Pàg. 3.

2 Tilley, Ch.: *A phenomenology of landscape*. Op. cit. Pàg. 17.

3 Citat per Lee, T. R.: "Psicología y determinismo arquitectónico" in *Hacia una psicología de la arquitectura: teoría y métodos*. Barcelona, Barcelona, La Gaya ciencia, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1973. Pàg. 55.

4 Augé, Marc: *Los "no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona, Gedisa, 1995. Pàg. 51.

5 "*The present-day landscape is represented in the myths and simultaneously represents de myth*". (Morphy, Howard: "Landscape and the reproduction of the ancestral past" in Hirsch, Eric; O'hanlon, Michael (edts): *The anthropology of landscape*. Op. cit. Pàg. 184-209.)

6 Cano, M. I. i Lledó, A.: *Espacio, comunicación y aprendizaje*. Sevilla, Diada editoras, 1990. Nosaltres creiem, però, que l'entorn com a mitjà de comunicació no verbal hauria de ser qualificat com a paisatge, territori o lloc.

7 Rapoport, Amos: "Cross-cultural aspects of environmental design" in Altman, I.**;** Rapoport, A.**;** Wohlwill, J. F. (edts): *Human behaviour and environment. Advances in theory and research. Volume 4. Environment and culture*. New York, Plenum Press, 1980. Pàg. 7-46.

i els seus apunts —a l'actuar com a textos construïts per analogia amb els discursos socials- no determinen el comportament, però sí que fan que certes actuacions esdevinguin més probables; els elements espacials poden ajudar alhora a generar i a constrenyir el comportament. En aquest sentit, David Canter ha aplicat aquesta manera d'entendre el món espacial als edificis i ha vist com aquests ens donen "(...) *una gama de oportunidades para la respuesta, entre las que los usuarios pueden elegir*"[2]. Sabem que la major part de la cultura consisteix en comportaments habituals, rutinitzats, comportaments que amb freqüència són quasi automàtics i, en aquest sentit, els apunts i les regles del lloc, quan són ben entesos, ajuden a provocar les respostes culturalment definides com a apropiades[3].

1. 4. 2 - Objecte i subjecte

Tot el que hem vist fins ara es pot incloure dins dels paradigmes emergents en les ciències socials, la geografia en primer lloc. En aquest sentit, les darreres tendències de la geografia cultural, i especialment l'obra d'Augustin Berque, que en aquesta tesi seguim molt estretament, ens ensenyen que la realitat, tot i tenir un vessant objectiu, és alhora aparença de realitat i que seria nefast de voler distingir ambdós aspectes o tractar de veure'ls com a coses dissociades. Per això ens cal ser capaços de donar compte tant de les transformacions subjectives i fenomenals com de les transformacions objectives o físiques que funcionen alhora per donar al medi un sentit unitari. En aquest sentit, la societat es projecta en la natura i la natura ens retorna, no com el que ella mateixa és, sinó com un ens socialitzat. El simple -o complex- fet de posar noms a les coses i d'associar-hi valors fa que la distància entre el Jo i el món es faci difusa.

Com a punt de partida hem de dir que creiem que el món real existeix més enllà de la voluntat de les persones i recordar que definim la realitat com la característica pròpia d'aquelles coses que considerem que no podem fer desaparèixer amb la nostra voluntat[4]. Però, en la nostra recerca, el que ens importa és que els humans percebem quelcom com a real i ens movem entre elements poderosos que ben poques vegades ens plantegem si són reals o no: per a nosaltres la seva realitat és donada per descomptat. Llavors, aquells elements considerats reals ens permeten o ens impedeixen fer, pensar o sentir certes coses.

Com es veu clarament, partim de la idea que no existeix massa distància entre subjecte i objecte, entre nosaltres i el món, entre societat i natura, i, com ja hem vist més enrere, l'encarregada d'eliminar aquestes distàncies és la cultura a través d'un procés analògic que ja hem estudiat més detingudament. Per a nosaltres no existeix una diferenciació marcada entre aquestes realitats que massa vegades s'han considerat com oposades, sinó que ambdues estan en un diàleg constant, en el sentit que la natura influeix en certa manera en la societat, no només per la via d'un determinisme ambiental en què no creiem, però sí per una mena de "determinisme" que és el resultat de projeccions antigues: no cal que les muntanyes siguin inaccessibles perquè no s'hi accedeixi. La creença en la seva inaccessibilitat és suficient, i aquesta pot no estar fonamentada en cap fet demostrable.

---

1 Mûnir Cerasi, Maurice: *La lectura del ambiente*. Op. cit. Pàg. 33.

2 Canter, David: "Necesidad de una teoría de la función en arquitectura" in *Hacia una psicología de la arquitectura: teoría y métodos*. Op. cit. Pàg. 20-25.

3 Rapoport, Amos: "Cross-cultural aspects of environmental design". Op. cit. Pàg. 7-46.

4 Berger, P. i Luckmann, T.: *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires, Amorrortu, 1993. Pàg. 13.

Però també la societat influeix en la natura, si més no per la via de la metàfora o per allò que el sociòleg nord-americà W. I. Thomas predicava que les coses definides com a reals tenen conseqüències reals[1]. En aquest sentit, sabem que certes creences religioses permeten explicar certs factors mediambientals, com per exemple l'existència de pastures dedicades a les vaques o no en aquelles societats que consideren aquests animals com a éssers sagrats o no .

La idea de la no separació entre objecte i subjecte, de la qual partim, ve avalada dins del món de les ciències que a vegades anomenem *dures* per la teoria de la biodansa. Aquesta teoria planteja que les molècules que formen els cossos vius es renoven totalment cada cert període de temps i que, per tant, la nostra composició física i/o molecular no és independent ni diferent de la del nostre medi ambient[2]. En som part i no diferents, a no ser pel llenguatge o per l'ús de la raó, com en som part si considerem que la humanitat és també una espècie animal equiparable a les altres. Les molècules que avui ens formen, ahir eren part del medi ambient i hi tornaran abans o després de la nostra mort: pols fórem i pols serem. No som diferents del medi que ens envolta: a nivell molecular és una qüestió de temps i a nivell social és una qüestió d'espècie. Hi ha, doncs, una similitud amb l'entorn que envolta els grups humans i aquesta similitud, en certs contextos culturals, ha donat lloc a religions que veneren el medi ambient o algunes de les seves parts.

El medi forma part de nosaltres perquè ens el mengem, el respirem, ens el posem entre pit i esquena i això ens fa mantenir-nos amb vida; però nosaltres també formem part del medi, perquè, a escala humana, no hi ha una natura independent de la nostra representació del món que ens envolta. Ens és impossible d'accedir a la natura natural, tan sols podem tractar amb una natura vista des de la humanitat, una natura no natural sinó humanitzada.

A més a més, individus i grups ens trobem també en una relació constant i, pel que fa a qüestions espacials, és clar que el Jo porta el Nosaltres fins als llocs, i els mostra i li és mostrada la "realitat". D'aquesta manera el lloc és alhora objecte i subjecte, però sobretot empremta i matriu de sentit[3]: empremta perquè és el resultat d'una societat que l'ha construït o que li ha donat sentit; matriu perquè contribueix a explicar el "món" real, a donar-li sentit i a provocar certes reaccions culturalment definides. En definitiva, el món en general, o els llocs en particular, són parlats, de manera que són objecte de **discurs**,

> "(...) *frameworks that embrace particular combinations of narratives, concepts, ideologies and signifying practices, each relevant to a particular realm of social action*"[4].

Però, a més d'empremtes del món social, els llocs també ens parlen, també esdevenen matrius de sentit per a la nostra acció social i individual: des d'aquest punt de vista esdevenen **textos** en un sentit ampli

---

1 W. I. Thomas (1863-1947), sociòleg nord-americà vinculat a l'escola de Chicago d'orientació microsociològica, postulava que "*Situations defined as real are real* in their consequences".

2 Vegeu, per exemple, Dossey, Larry: *Tiempo, espacio y medicina*. Barcelona, Kairós SA, 1986. Especialment pàg. 120-133.

3 Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Op. cit. Pàg. 44-47.

4 Barnes, J.; Duncan, J. S.: *Writing worlds. Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Londres i Nova York, Routledge, 1992. Pàg. 8.

> "(...) *that includes other cultural productions such as paintings, maps and landscapes, as well as social, economic and political institutions. These should all be seen as signifying practices that are read, not passively, but, as it were, rewritten as they are read*"[1].

En aquest sentit, els paisatges, com diu Mike Crang[2], es poden concebre com a textos que il·lustren les creences de la gent, com una expressió d'ideologies socials que troben en el medi natural un suport i un reforç i que, afegim nosaltres, ajuden a configurar aquestes ideologies i la mateixa societat. Aquest fet és molt important i cal tenir-lo en compte en l'estudi del nacionalisme.

1. 4. 3 - El funcionament dels textos i dels discursos

Per acabar d'explicar què entenem per textos i discursos, prendrem un exemple concret. Pugem per la vall de Corilha, a la Vall d'Aran, i trobem la ditada de sant Martí, una marca damunt d'un roc que només alguns aranesos creients o certs estudiosos reconeixem com el resultat d'una acció del sant. Llavors, aquesta empremta l'hem de considerar com un text que explica un sentit que nosaltres li donem. La pedra ens informa, ens marca, ens fa pensar en certes coses: què en sabem de Martí?, qui era aquest?, què hi feia a Gessa? Així, d'una pedra passem a la invenció de l'ermita que és una mica més amunt i d'aquesta a la caritat que s'hi fa de manera ritual cada any, i recordem la història de sant Martí a les portes d'Amiens i com es repeteix en diferents pobles de la Vall d'Aran, i com Martí era a Herbadilla, un llac bretó... Però nosaltres sabem molt, massa.

La gent de Gessa no sap tanta cosa, sap que Martí era allà, que s'aparegué a un pastor i que li digué que anés al poble... com que no el cregueren gravà els dits a la seva cara i a la roca... En definitiva, ens trobem davant d'una llegenda que intenta explicar les raons de l'existència d'una determinada forma sobre la roca. Aquí la realitat física de la pedra serveix per desencadenar un procés discursiu per tal d'explicar-ne la seva forma. De manera que la mateixa realitat física és alhora un text i un discurs que ens permeten ser llegits i parlats alhora. Aquesta empremta del sant donava una mica de sentit a la vida dels aranesos, era una matriu de sentit, però alhora també era el resultat de la seva manera de representar-se la realitat: una manera discontínua, amb espais sagrats i significatius en què éssers especials es podien manifestar... La ditada explica fets culturals i és explicada per la cultura. No és (només) un fet físic, sinó també i alhora un fet social. Potser en ella hi ha més cultura que no pas geologia. Aquesta ditada és llegenda i espai físic, però una i altra són indestriables. Sense relat mític no tindria sentit, es perdria entre les pedres de la tartera que hi ha al seu costat. Perdria la seva unicitat i seria quasi anorreada enmig d'altres. La ditada, com a text, ens parla d'una cultura i d'una societat determinades, però no podem oblidar que presenta una analogia molt important amb els discursos dels aranesos de Gessa.

De fet, perquè pugui existir com a text, la realitat geogràfica necessita ser també objecte de discurs. Entre textos i discursos hi ha una relació dialèctica i no es pot pensar

---

1 Barnes, Trevor J.; Duncan, James S.: *Writing worlds*. Op. cit. Pàg. 5.

2 "*In this sense landscapes may be read as texts illustrating the beliefs of the people. The shaping of the landscape is seen as expressing social ideologies, that are then perpetuated and supported through the landscape*". (Crang, Mike: *Cultural geography*. Londres i Nova York, Routledge, 1998. Pàg. 27. Vegeu també pàgina 40.)

que el món físic i el món de la interacció social són dues realitats fenomenalment diferents. No hi ha un món només objectiu, com no hi ha textos que es puguin entendre sense discursos.

És això el que ens desconcerta quan arribem a la Roca de Serra, a les Bordes, i trobem la pedra, però seguim buscant perquè no som capaços d'identificar-hi les petjades de la Verge. No les hem pogut veure, però la pedra és allà i sabem que no ens hem equivocat perquè hi ha uns cartells que ho indiquen... En aquest cas ens sentim incapaços de reconèixer en el món físic la dimensió social i fenomenal que presenta i ens en sentim incapaços perquè som confrontats a un text que no podem definir com a tal perquè, tot i que coneixem el discurs que s'hi associa, no sabem quina part de la "realitat física" és aquella de la qual estem parlant. En altres casos el que passa és que ens trobem davant d'elements físics que no som capaços d'interpretar com a altra cosa i, per tant, no entenem que estem davant d'un veritable text. En aquest cas, mancat de discurs, som incapaços de constituir la realitat del món geogràfic en text.

I és que, en definitiva, el món físic és (com) escrit. En ell hi ha cartells, monuments, al·legories, símbols, en què llegim i que ens llegeixen el que cal que "vegem". Si aquell roc és gravat de la mà de sant Martí, cal que algú ens ho digui. I és la nostra cultura qui ens ho diu. Però la mateixa empremta ens diu que allò és obra d'un sant que parlava amb un pastor. *Vés al poble i digue'ls que pugin i que m'honorin...* Cada cop que s'hi passa es recorda la història i la història recorda la seva moral i d'aquesta manera l'espai físic, que és el que coneixíem d'entrada, es transforma en un espai social. D'aquesta manera, els llacs pirinencs, a més de servir per contenir oxigen i hidrogen en estat líquid o sòlid, segons les creences folklòriques deixen sentir veus de fons que criden que es faci caritat als pobres[1]. I el Mal Caçador també ens parla, ens dóna a entendre alguna cosa sobre el medi ambient, potser sobre el clima de muntanya. És el vent, un fet físic, el torb, o una llegenda, el nostre caçador? I és que no serveix de res imposar un sentit unitari al món físic amb l'excusa que aquest prové de la veracitat de la ciència. L'estudi exclusivament positivista (o potser millor, l'estudi fet a través d'un positivisme excloent) de Montserrat hauria de guardar silenci sobre l'origen de certes agulles que, com el Cap de Mort o el Gegant Encantat són explicades a través de llegendes, si no volem acabar d'imposar una definició de la realitat que només ha estat producte dels grups socials dominants. Montserrat, entès com a text, necessita alhora ser objecte de discursos per continuar tenint una realitat. Cas contrari, ens trobem davant de l'indicible, una cosa que voreja l'inexistent.

Des de l'epistemologia medial que aquí defensem, els textos, en la seva relació amb els discursos, a més a més de reproduir el món també ajuden a constituir-lo. La realitat és socialment (ja veurem que millor serà dir medialment) construïda i, des d'aquest punt de vista, els textos mai no deixen de ser palimpsestos en què es pot llegir allò que anteriorment (o simultàniament, per a altres agents socials) havia estat escrit i després esborrat o modificat. Per sort, en aquest procés de constitució i redefinició de sentit, la realitat ens deixa algunes pistes per acostar-nos a les diferents manifestacions de la seva construcció social en altres moments històrics. En cas contrari, la nostra feina com a investigadors perdria bona part del seu sentit i de les seves possibilitats d'arribar a un final reeixit.

---

1 Vegeu Roma i Casanovas, Francesc: *Les Pyrénées maudites. Economie morale, mythopaysage et écosymbolicité. Essai de géographie culturelle*. Op. cit.

Un exemple molt clar de la natura textual i alhora discursiva de la realitat geogràfica el trobem en el cas dels mapes mentals. Aquests, en tant que representacions de la realitat geogràfica (que podem definir com a "*cultural models of place constructed by a simplifying process* "[1]), esdevenen un tipus de discurs que es posa en el lloc del medi ambient i que és alhora aquest model i que tampoc no ho és. Els mapes, mentals o no, existeixen internament i externament, de manera que poden ser vistos simultàniament com a discursos i com a textos; serveixen alhora per codificar i per descodificar el medi ambient. Perquè no podem oblidar que el procés de descodificació de què parlem es resumeix en la capacitat de reorganitzar allò que ja ha estat codificat d'antuvi.

1. 4. 4 - Els tòpics i el seu procés de formalització

Per parlar de les imatges que els humans fem servir per representar-nos una part del món proposem d'utilitzar el concepte de tòpic. En aquesta recerca, entendrem un tòpic com un argument general o part del discurs que s'aplica a tots els casos anàlegs per parlar de la realitat geogràfica. D'acord amb el que hem vist anteriorment, els tòpics es manifestaran tant en discursos com en textos; d'aquesta manera, el tòpic esdevé empremta i matriu de sentit, o el que és més o menys el mateix, discurs i text. A través dels discursos i dels textos ens podem acostar als tòpics geogràfics i l'apropament només a través dels discursos (d'allò que la societat diu o pensa del medi) o dels textos (allò que el medi diu de nosaltres) suposa menysprear bona part de la riquesa que pugui representar la geografia cultural entesa tal com aquí la defensem. El **tòpic** podria ser definit com una mena de tipus ideal que conté l'essència dels discursos i dels textos que es donen en un moment i en una cultura determinats sobre els llocs que aquesta coneix. El tòpic ens fa conscients de l'analogia que existeix entre textos i discursos perquè al cap i a la fi ambdós són manifestacions d'una mateixa societat i cultura. El tòpic, tal com aquí l'entendrem, conserva el sentit habitual del mot, és a dir, la seva utilització sistemàtica en un mateix sentit. En aquest sentit primari, un tòpic és allò que es repeteix i que s'espera trobar repetit per parlar d'una determinada part del medi ambient. Com a exemple podem pensar en la muntanya de sal de Cardona per parlar d'aquesta ciutat del Bages al llarg dels segles: gairebé tots els autors hi fan referència i en cada moment històric empren més o menys els mateixos conceptes i idees; és a dir, allò que aquí en direm tòpics.

El concepte de tòpic, a més de servir per recordar-nos la repetitivitat i l'analogia dels discursos dels diferents actors, serveix per recordar-nos la seva natura geogràfica. Tòpic deriva del grec *tópos*, que significa lloc, i en aquest sentit un tòpic serà per a nosaltres el lloc comú de la representació del món; aquella imatge mental d'un mateix lloc que comparteixen els diferents actors que estudiarem. En aquest sentit, tòpic deixa de tenir el valor negatiu que indicaria una certa falsedat (*això és un tòpic* equivaldria, en llenguatge corrent, a dir que és fals o molt probablement fals) per passar a significar l'essència percebuda com a real de les coses: allò que de manera compartida es defineix com a real.

Més enrere hem parlat de la constitució com a quasiactor del marc espacial i en aquest sentit ens caldria puntualitzar que la dotació d'apunts per al nostre comportament

1 Hyndman, Dacid C.: "Back to the future: trophy arrays as mental maps in the Wopkaimin's culture of place" in Willis, Roy (edt): *Signifying animals. Human meaning in the natural world.* Londres i Nova York, Routledge, 1994. Pàg. 65.

que l'espai ens permet es basa en dos procediments que, seguint Alain Roger[1], ens proposem anomenar formalització *in visu* i formalització *in situ*. Segons el diccionari, formalitzar és fer formal, donar la forma apropiada a una cosa. En el sentit que aquí defensem, aquesta "cosa" serà una part o bé tot el medi ambient que envolta una societat determinada.

Les societats tenen bàsicament dues vies per donar forma als espais en els quals i amb els quals viuen. D'una banda hi ha la formalització *in situ*, una manera de formar i reformar l'espai que passa pel treball físic i l'alteració de la materialitat del lloc. Un dels casos més clars és una muntanya nord-americana -el Mount Rushmore- en què les parets que la formen han estat tallades amb les imatges dels principals presidents del país. Els treballs del Land-art van també en aquest sentit i la imatge de París és indestriable de la d'una construcció relativament recent: la torre Eiffel. Aquest mateix procediment el trobem en l'alteració que durant l'edat moderna i contemporània varen patir moltes de les muntanyes catalanes a mida que l'agricultura anava construint feixes per plantar-hi vinyes. És cert que en aquest cas el treball humà afaiçonava el medi ambient, però aquí ens interessa veure com aquesta conquesta física de la muntanya anava acompanyada d'un altre fet: una certa representació del medi ambient natural que permetia i que veia com a positiva aquesta expansió.

Aquesta és l'essència de la segona forma de formalització, la formalització *in visu*. En aquest sentit es tracta de proveir les persones de certs models culturals a través dels quals descodificar el medi ambient. Aquests models ens fan percebre positivament o negativament certs llocs, ens els fan associar a certes idees més generals i tracen analogies amb altres esferes i realitats socials. Sense intervenir en la materialitat del lloc, aquest és representat d'una certa manera, però el més important és que aquesta definició de les coses com a reals té conseqüències reals. L'espai definit com a perillós, encara que "objectivament" no ho sigui, serà temut i poc freqüentat fins al moment que es canviï aquesta forma de representació. Amb aquest exemple es veu ben clar el punt de partida de la nostra tesi: que la imatge purament "objectiva" dels llocs no és possible, perquè les imatges que se suposa que no són objectives no per això són menys reals. La mirada neutra i desinteressada del científic, que creiem que és la més objectiva, només és una altra mirada sobre la realitat. Ara bé, pel fet d'existir altres possibilitats de representació, la mateixa objectivitat esdevé subjectivitat. El fet que dins del món de la física coexisteixin diferents macrovisions que funcionen o no en funció de la velocitat dels cossos en qüestió ja ens hauria de permetre pensar que el que suposem el comportament objectiu de les coses només adquireix aquesta característica en unes certes condicions.

1. 4. 5 - Percepció i representació

Per fer un pas més endavant, hem de dir que aquesta inestabilitat en la constitució de la realitat i els processos que tendeixen a evitar-la s'expliquen o si més no per ser explicats necessiten que siguem capaços de distingir entre percepció i representació de la "realitat". I, en relació a això, també ens cal diferenciar entre els apropaments al món de caire immanent i de tipus transcendent.

---

1 Vegeu, per exemple, Roger, Alain: *Court traité du paysage*. París, Gallimard, 1997. Pàg. 16-20 i especialment *Nus et paysages*. París, Aubier, 1978. Pàg. 98 i seg.

Si, com fins ara hem defensat, el món geogràfic és alhora realitat i aparença de realitat, objectiu i subjectiu, ecològic i simbòlic, quan ens adrecem a ell el podem aprehendre a través dels nostres sentits, però també hi ha un altre nivell que és tan o més important: el de la representació, que ens obre la porta al món de les imatges o models mentals. Més enrere ja hem vist que en el període de temps que estudiem la percepció del fet muntanyenc s'ha mantingut més o menys inalterada i ara és l'hora d'afegir-hi que el que ha canviat d'una manera molt important ha estat la seva representació.

Com que en aquesta tesi ens interessem pel món de la **representació**, caldrà definir el que entendrem per aquest concepte al llarg d'aquest estudi. I també caldrà plantejar la diferència i les interrelacions que es donen entre representació i percepció. Advertim, només de començar, que aquests temes requeririen no una tesi, sinó diverses, per arribar a treure'n l'aigua clara, i per això en aquesta només n'esbossarem les línies principals, començant pel cas de la representació.

D'origen medieval, al llarg de la història el concepte de representació s'ha aplicat a la idea, a la imatge o a l'objecte. L'arrel llatina del verb representar (*rapraesentare*) vol dir fer present, és a dir, dur els objectes a la presència de l'esperit. Els idealistes més radicals ens dirien que la realitat es redueix exclusivament a representacions. Tot i que no compartim aquesta visió extrema, donarem la raó a aquells autors quan diuen que existeix una igualtat entre representació i ésser: l'ésser seria una representació dels ens que només esdevindria objectiva en fer-se llenguatge.

En aquest sentit, el concepte de representació sembla lligar amb la idea de la **transcendència**, qualitat de les coses o objectes que se situen més enllà o fora de l'esfera considerada i que no són de la mateixa natura que ella. Això es pot prendre en un sentit de superioritat o no, però aquí ens interessa destacar-ne la seva exterioritat a la consciència i fins i tot a l'experiència. D'aquesta manera, Kant distingeix entre els principis immanents, l'aplicació dels quals es manté dins dels límits de l'experiència, i els principis transcendents, que surten d'aquests límits. El que és transcendent no pot ser objecte d'experiència, però serveix, i fins i tot esdevé necessari, per explicar les dades de l'experiència i donar-los sentit. S'associa amb l'ésser i no amb els ens, els quals, a través de la subjectivitat, esdevenen reflexos d'aquell. Per això implica un cert nivell de negació de les imatges espacials o reals.

Per contra, si volem entendre el món dels ens, haurem de parlar de la **immanència**, aquella qualitat interna de l'objecte de pensament en qüestió que, etimològicament, hi permaneix. En el pensament kantià, fa referència a allò que es troba dins del domini de l'experiència. Parlarem d'immanència per referir-nos al fet que el que forma part de la substància d'una cosa no es troba fora de la mateixa cosa.

En aquest sentit, la immanència estaria més a prop de la **percepció**, l'arrel llatina de la qual ens remet a apoderar-se de la realitat, de prendre-la en coneixement a través dels sentits. Suposa el vessant objectiu de les sensacions, tot i que no podem oblidar que ja per a Bergson percebre acabava no essent més que una ocasió de recordar. Per a nosaltres mantindrà aquest lligam primari amb el *percepte*, sense arribar a fer el salt al *concepte*: serà la rebuda en la ment d'un objecte de coneixement. Com deia W. James, la percepció serà la consciència de l'objecte immediatament present a l'òrgan sensorial. La percepció ens remet a les coses i no al nostre esperit, implica un sortir a l'encontre del món per apoderar-se d'ell; la percepció surt fora de si a l'encontre del percebut. La percepció seria un grau més en la

identificació d'una sensació: sentim un soroll i, acte seguit, percebem que es tracta d'una obra musical.

Cal, per tant, distingir dues fases en el procés de percepció-representació: una fase emergent en què les dades sensorials es seleccionen, i una fase organitzativa o interpretativa, en la qual es dóna un significat al material seleccionat. Durant la primera etapa només sabem que percebem els "objectes", però no com són percebuts cadascuns d'ells. En el traspàs de l'una a l'altra, passem del fet individual al món social, de la percepció a la representació.

El pensament fa la percepció tot fent-se ell mateix; en la percepció de les coses, si no tot, com volen alguns autors, molt és anticipació. En aquest sentit, l'obra musical percebuda esdevé presència d'una altra cosa, representació socialment construïda. El soroll inicial esdevé l'himne nacional, o una marxa militar, o un record de l'adolescència... En aquest punt alguns autors han parlat de percepcions naturals i de percepcions adquirides per distingir entre la percepció actual i el que aquesta ens duu associat. Però això ens aboca al que s'ha anomenat la *il·lusió del percepcionisme*: creure que del caràcter immediat de la percepció es pot passar sense problemes al realisme incontestat de l'objecte.

No percebem de manera neutra, sinó que estem *preparats* per a una determinada reacció a certs estímuls. La percepció és una transacció entre subjecte i objecte que no es pot reduir a cap dels dos ni tan sols a la seva acció recíproca. Es percep en una situació concreta influïda pel passat, el present i l'esdevenidor del subjecte i de la seva relació amb l'objecte. La percepció es reconstrueix a base d'indicis i produeix probabilitats, més que certeses, que són confirmades abandonades o modificades en funció de la situació perceptiva.

La percepció remet a un acte fisiològic molt proper de les sensacions, mentre que la representació fa el salt cap al món de la sociologia, tot i que ambdues s'interfereixin. La representació és allò que està en lloc d'un absent, "(...) *that kind of visual display which presents a virtual surface to perception*"[1], tot i que, per a nosaltres, no només es manifesta a nivell visual, com pretén la definició que acabem de transcriure. Analíticament percebre i representar són dues actituds diferents, però socialment i individualment la separació entre una i altra és poc clara. El salt de l'una a l'altra es fa gairebé sense cesura temporal, d'una manera automàtica. Així percebem amb més facilitat allò que més s'acosta a la nostra representació de les coses i ens les representem creient que són com les percebem. Però, epistemològicament, entre el moment de la percepció i el de la representació hi ha un gran salt.

A vegades hem fet la broma de dir-li a algun dels nostres amics de treure el cap per la finestra i, mirant al cel, intentar descobrir el dibuix de les isòbares i les A que indiquen altes pressions i les B de borrasques. També a vegades hem pensat que amb l'ajut d'un gran telescopi podríem veure el que s'esdevé en les estrelles més llunyanes. Però la física moderna s'encarrega de recordar-nos que en tot cas no podríem veure el que *està passant*, sinó el que ja va passar fa anys.

Quan estudiàvem el batxillerat, el mestre de ciències naturals s'esforçava per fer-nos entendre una mena d'espiral amb molts símbols estranys que deia que era la de l'àcid desoxiribonuclèic, més fàcilment anomenat ADN. Més tard hem descobert que allò no es

1 Definició de Gibson, recollida per Peter Gow: "Land, People, and Paper in Western Amazonia" in Hirsch, Eric; O'hanlon, Michael (edt.): *The anthropology of landscape*. Oxford, Clarendon Press, 1995. Pàg. 44.

veia a través del microscopi! I això ens ha dut a sospitar que el mateix deu passar amb aquelles fórmules de la química orgànica que combinen C i H.

Quan ja estàvem disposats a no creure res del que ens havien dit, hem sabut que una activitat que crèiem condemnada a desaparèixer per anacrònica, com és el dibuix naturalista, té assegurada una llarga vida. El cas és que per molt bones que puguin ser les imatges que es puguin extreure dels animals, no hi ha res com un dibuix "ben fet". Tampoc els metges no només aprenen a partir de fotografies, sinó de dibuixos que fan més clara la "realitat". I és que tornem a raure en el tema de la representació de la realitat a escala 1 : 1. No té cap sentit explicar com és la realitat a partir de la complexitat, en tot cas, l'interès resideix en la simplificació i, en aquest sentit, el dibuix permet fer notar aquell tendó o forma que la fotografia no ens permet apreciar. El dibuix simplifica la realitat mentre que la fotografia en manté fins a cert punt la complexitat. La paradoxa és molt interessant: la fotografia complica la realitat i l'artificialitza mentre que el dibuix la simplifica fent-la més propera a la idea que tenim d'ella.

Tots aquests casos que hem estudiat, i tants d'altres, es basen en la distinció entre allò que perceben els nostres sentits i la manera com ho representem. Un cas ben clar de diferenciació entre representació i percepció és el de les matemàtiques: gairebé tot en aquest terreny succeeix a nivell de representació. Sumem i multipliquem nombres tal com ajuntaríem objectes o grups d'objectes; la percepció d'una multiplicació té poc a veure amb grups de pèsols posats en una mateixa bossa. Una cosa és el que percebem, el que sentim a través dels nostres sentits. La percepció és autoevident, fins que no es dubta d'ella. Podem conduir un cotxe per la carretera guiant-nos pels nostres sentits. Percebem els rails del tren no com a paral·lels, sinó tendint a convergir en l'infinit, però és la representació que en tenim el que ens indica que això tan sols és una il·lusió òptica i que en realitat continuen mantenint el seu paral·lelisme fins que deixen de ser els rails del tren.

Podríem pensar que la representació és una percepció quan ha de ser comunicada a un altre: tothom sap més o menys què ha vist o sentit, però com explicar-ho per tal que un altre l'entengui? En aquest punt el paper dels llenguatges, és essencial: ¿com es podria comunicar alguna cosa que no té nom o que, si el té, el nostre receptor no el sap? És el que passa quan anem de viatge a un país del qual desconeixem la llengua i provem de comunicar-nos amb la gent, encara que només sigui per menjar. De gana no en passem, però si no tenim a la vista el que ens ve de gust, acabarem menjant qualsevol cosa[1].

La representació està més enllà dels sentits, es lliga al que se suposa que les coses són i a com són concebudes socialment. Si per conduir necessitem d'una manera especial la nostra percepció, també conduïm acompanyats de la nostra representació de l'espai. Fins al punt que quan hi ha boira som capaços de conduir a velocitats que ens fan depassar la distància de frenada. En aquell moment, la nostra percepció, allò que realment veiem, és més petit que el coneixement que tenim de la carretera. És aquesta representació de la carretera el que ens ajuda a estar segurs, però només cal que algú s'hagi parat davant nostre i llavors ens adonarem que no tenim temps de frenar i que la nostra representació ens ha fet creure que podíem anar a una velocitat que perceptivament no ens permetia una conducció segura.

---

1 Ja fa anys, a Portugal, vàrem anar a dinar en un restaurant i ens varen dur la carta. Un dels plats era quelcom així com *carapaulinhos*. El cambrer es va esforçar per explicar-nos què eren, però com que ens deia que no eren calamars, vàrem aconseguir aprendre el nom sense saber mai què vàrem menjar. Només sabem que no eren calamars. Ja podeu pensar què passa quan això té lloc en països allunyats gastronòmicament i idiomàticament.

Els nostres sentits no poden captar tota la realitat (els sons i els colors de certes freqüències ens són imperceptibles), però tampoc la part que en capten no pot ser transmesa fidelment. És el que passa en el joc del telèfon o dels rumors en què el missatge, que comença tenint coherència i sentit, acaba fent riure a tots els qui prenen part en el joc.

Una cosa semblant passa quan ens trobem davant d'una muntanya qualsevol que ens agrada: ¿com podrem dir-ho a un altre sense el mot *maco?* Diem "és maco això", i ens entenem, que és el que busquem en aquesta situació comunicativa. Si volem ser més precisos a l'hora de comunicar els nostres sentiments, podem dir "és un bon paisatge" o "és un Vayreda", però si els nostres interlocutors no sabem qui era Vayreda ni què vol dir *paisatge* les probabilitats que la nostra comunicació reïxi són més aviat minses. Com veiem, l'important és que entre tots compartim uns certs elements culturals mínims perquè puguem comunicar-nos mútuament les nostre percepcions.

Ara bé, podem no compartir el mateix univers simbòlic amb els nostres coetanis, però també podem no compartir-lo amb els nostres antecessors, i això passa molt sovint. D'aquesta manera, aquesta mateixa muntanya que avui dia, per a nosaltres, "fa" paisatge no sempre ha estat representada de la mateixa manera, encara que la percepció no s'hagi modificat amb el pas del temps. Hi ha persones per a les quals aquesta imatge no els suggerirà o no els ha suggerit res; a d'altres els produirà horror. Però tothom tindrà el mateix problema per explicar-ho als altres: com dir-ho, amb quines paraules fer veure, no allò que és evident, sinó allò que no ho és gens i que cal, per tant, ser explicat: el nostre sentiment (o allò que és fora de nosaltres, la muntanya en el seu vessant físic). També resulta interessant que ens plantegem com ho farem, a més a més, en funció del llenguatge que puguem utilitzar, en funció tanmateix de la nostra relació amb l'altre i amb els nostres avantpassats, la nostra cultura, la nostra llengua...

Mirar és fàcil, veure no ho és tant. Representar és fer evident la realitat. És un procés evident i difícil, i és per ser tan difícil que esdevé evident. ¿Com explicar tots els detalls d'aquells cims i valls, com parlar-ne en quatre mots per fer de la comunicació una cosa fluïda i precisa? Si parlem un idioma que tots entenem i si compartim una mateixa cultura, el procediment és molt fàcil: n'hi haurà prou de dir "és un bon paisatge" i (més o menys) la mateixa idea passarà a formar part en el mateix moment del patrimoni informacional tant de l'emissor com del receptor. Però, si no es donen aquestes circumstàncies, no podrem aconseguir transmetre ni la realitat que suposem objectiva del lloc, ni el nostre sentiment envers ella, ni la nostra forma de ser.

En definitiva, creiem que no només mirem, sinó que mirem i alhora (ens) representem la realitat. I representar una cosa vol dir precisament això: tornar-la a presentar. La muntanya, que era un munt de rocs, herbes i arbres[1], ha fet entrada en la societat vestida de gala, ja no és una muntanya sinó un paisatge. Des d'aquest moment serà tan evident com nosaltres mateixos i se'ns farà difícil veure en ella l'emperador despullat. Però l'emperador (l'entorn o medi ambient) està despullat, l'emperador sempre ha anat despullat, i els nostres ulls així l'haurien de percebre. Però, en realitat, no el podem "veure" despullat perquè la nostra participació en el món social ens fa partíceps d'una sèrie de mirades culturalment construïdes i compartides. Sabem que la muntanya té una certa historicitat, una durada i que no desapareixerà tot d'una; que té una forma que, tot i que som nosaltres els qui la hi hem assignada, és "seva" i de tota la vida. Però la història ens hauria de dir que la muntanya s'ha vestit de paisatge en un moment històric concret. Que

1 És a dir, un part de l'entorn o del medi ambient.

aquella muntanya que potser mai no havíem vist ni percebut, en (re)presentar-nos-la mútuament ens fa quedar encantats... de (re)conèixer-la.

En les relacions entre percepció i representació podem trobar casos en què, tot i no haver-hi percepció, ens trobem davant d'una representació molt clara: és el cas dels somnis, o del mite del *Dorado*, del regne del Preste Joan o de l'Orient tal com el presenta Said[1]. També podem trobar casos en què, sense representació, tinguem percepcions ben clares. Així sabem que els esquimals arriben a distingir (percebre) més matisos de blancs que nosaltres; el mateix passa amb el verd amazònic: per a uns i altres hi ha representacions associades a cada tonalitat verda o blanca, però nosaltres no podem fer-nos-en representacions diferents perquè ni tan sols no ho veiem com un fet mínimament diferenciable d'un altre.

En aquest mateix sentit, un cas molt interessant és un paisatge de muntanya en què es veu un prat subalpí travessat per una pista de muntanya. Malgrat que ho veiem clar, l'element artificial del quadre serà la pista, tot i que aquell prat no té res de "natural", perquè també és un element construït pel treball humà. Però a nivell de representació ens sembla el més "natural" del món. El mateix s'esdevé amb els marges rurals, que tots percebem, però que només els ecòlegs han estat capaços de definir com a parts importantíssimes d'ecosistemes.

Val a dir que aquests són casos extrems i que el més normal és que allò que percebem tingui una representació per a nosaltres, i a l'inrevés. Perquè és la representació (social) allò que ens fa percebre individualment i, d'altra banda, la percepció desencadena la dialèctica representativa. La representació ens ofereix un model intangible i social; mentre la percepció ens acosta a un model tangible i més individual. Tota percepció és més o menys representativa perquè es refereix a la realitat. Com més "real" i més propera és aquesta, més fàcil és que la percepció i la representació coincideixin. La percepció mai no és lliure sinó que té molt a veure amb la representació, perquè no només som individus, sinó individus dins de grups socials i culturals.

A propòsit del concepte de representació, creiem important de deixar clar d'entrada que la muntanya no només té una representació. La muntanya té una representació que, pel fet de ser històricament canviant, ha convertit la mateixa muntanya en una representació. Les muntanyes són llocs sagrats o de càstig, han estat vistes en tant que recurs, risc, paisatge, meravella, etc. segons les diferents societats que s'hi han afrontat. Tenen, per tant, una representació. Però, alhora, la muntanya *és* una representació que varia d'una cultura a una altra, una manera d'entendre i de representar l'espai o el medi ambient en la qual es fa èmfasi en alguna característica concreta. Per a nosaltres l'important és la seva verticalitat i els fets que se'n deriven, des de l'existència de diferències climàtiques fins al treball erosiu. Però també d'aquí en deriven canvis per a l'organisme humà i, en certs moments històrics, s'ha considerat el mateix per al seu psiquisme. Els intel·lectuals catalans de final de segle XIX hi situaren tota la puresa d'una pàtria que estaven (re)inventant.

És cert que a nivell mediambiental trobem *muntanyes*, però a escala de la representació d'una certa cultura trobem *la muntanya*, una sèrie d'imatges mentals, i fins a cert punt de percepcions, que estructuren la nostra relació amb els llocs elevats. En aquest sentit caldria distingir entre la història de la muntanya i la de les muntanyes. Sembla que el reconeixement de *la muntanya* fou anterior al de *les muntanyes*. *Les muntanyes* foren,

1 Said, Edward W.: *Orientalismo*. Madrid, Libertarias-Prodhufi, 1990.

durant bona part de la nostra història, "ignorades"; formaven part d'allò que en altres llocs hem anomenat l'indicible.

L'*indicible*, del qual han format part *les muntanyes* durant bona part de la nostra història, és allò que, per manca dels elements necessaris per parlar-ne, no es pot dir o explicar. És allò que no es pot anomenar i, per tant, no és res ni es pot anorrear. Si té presència física, com les nostres muntanyes, no té nom per a certs sectors socials. D'aquesta manera, no se li parla, ni se'n parla. És tot allò ignorat, que és com si no hi fos. L'indicible no arriba a tenir qualitats textuals ni discursives: és quelcom inexistent, no real. En aquest sentit, estem d'acord amb el plantejament de Pamela Shurmer-Smith i Kevin Hanman de què "(...) *places do not exist in a sense other than culturally* (...)" i per això "(...) *they can appear and disappear, change in size and character, and even move about according to the way in which people construct them* (...)"[1]. El que no podem acceptar, d'aquest plantejament, és el fet que negui l'existència d'un nivell objectiu en la realitat[2].

Des del nostre punt de vista, no podem acceptar que les coses, pel fet de ser desconegudes, deixin d'existir; aquest extrem en la desmaterialització de la nova geografia cultural no estem disposats a acceptar-lo. Per això diferenciem l'indicible de l'inexistent i diem que l'indicible no és un tabú, sinó alguna cosa sense discurs, alguna cosa de la qual no cal parlar. No té pertinència, l'indicible; no és pertinent de parlar-ne. I vist des de fora, sembla tan fàcil de posar-li nom! De fet, si real és tot allò que es considera com a tal i que, per tant, no es pot fer desaparèixer a voluntat, l'indicible seria el contrari de la realitat, perquè ¿com podria ser real una cosa que no es pot pensar i, per tant, tampoc fer desaparèixer de la nostra voluntat? En aquest punt cal distingir entre les conseqüències que la creença en la no existència d'una cosa pugui tenir i el fet que ni tan sols es pugui pensar la seva mancança. És cert que la manca de realitat té conseqüències reals, però això no vol dir que la manca de realitat hagi de ser real.

L'indicible sempre és relatiu a una cultura concreta. Res no és indicible sinó per a algú concret. Per a nosaltres, occidentals de final de mil·lenni, el contrari del paisatge ens resulta indicible: ¿com li hauríem de dir, si no, al conjunt de llocs que formen part del medi ambient i que ens semblen desagradables? ¿Com els hauríem d'anomenar sense referir-nos al camp semàntic del paisatge? Hauríem de recórrer al *fearscape*? I si ho féssim, ¿no ens trobaríem amb el mateix problema que ens presenta la traducció del *wilderness*? ¿És que la Catalunya moderna n'ha tingut mai, de *wilderness*, si no ha sentit la necessitat d'inventar-ne el mot?

Finalment, diguem a més a més que, per a nosaltres, l'indicible esdevé indiciari, és a dir, allò que ens dóna pistes o indicis sobre una realitat que fins ara ignoràvem. En el cas de Montserrat, la bellesa de la muntanya era indicible, però alguns textos ens donaven indicis per a poder-ne parlar com una realitat quasi paisatgística.

1. 4. 6 - La Teoria de la Mediança

Aquesta tesi segueix molt de prop la Teoria de la Mediança proposada per Augustin Berque, tot i que és molt deutora de la concepció fenomenològica de l'espai, especialment

---

[1] Shumer-Smith, Pamela; Hannam, Kevin: *Worlds of desire realms of power. A cultural geography*. Op. cit. Pàg. 13.

[2] "*Places then have no objective reality, only intersubjective ones*". (Shumer-Smith, Pamela; Hannam, Kevin: *Worlds of desire realms of power. A cultural geography*. Op. cit. Pàg. 13.)

de la concepció proposada per Christopher Tilley[1]. Berque, que ensenya geografia cultural a l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, a París, on dirigeix un centre de recerca sobre el Japó, analitza les "raons del paisatge", fent una comparació entre algunes cultures orientals i la cultura europea. La llum intel·lectual de l'obra de Berque ha guiat la nostra manera de comprendre la teoria i la pràctica de l'espacialitat i per això l'anirem retrobant tot sovint al llarg d'aquesta recerca.

Un altre autor ha estat molt important en la marxa d'aquesta recerca: Serge Briffaud i la seva tesi *Naissance d'un paysage* sobre el Pirineu. Vàrem conèixer la seva obra enmig de la nostra recerca i això ens va servir d'una manera molt important per donar-nos un cert codi de lectura dels materials que estàvem investigant.

Com ja hem anunciat, en aquesta tesi hem emprat d'una manera especial el marc teòric que Berque ens proposa: la Teoria de la Mediança, una geografia cultural d'arrel fenomenològica i constructivista nascuda en el món acadèmic francès en estret contacte amb el món oriental (fonamentalment el Japó). Tot i que no farem una disquisició en profunditat sobre les bases epistemològiques i els plantejaments implícits que serveixen de punt de partida a l'hora d'emprendre aquest estudi, com a mínim esdevé necessari explicar en quin sentit entendrem el terme paisatge a partir de la teoria berquiana. El nostre món intel·lectual (la universitat catalana de final de segle XX) segueix majoritàriament pensant que el paisatge és un fet objectiu, una dada o conjunt de dades que es poden mesurar, estudiar, cartografiar, dades separades del subjecte humà que tenen una existència independent de la seva. En aquest punt, sembla que un llarg parèntesi s'hagi obert des de 1928, any en què Antoni Rovira i Virgili escrigué el pròleg del seu *Teatre de la natura*. Tal com Rovira va saber veure, el món interior i el món exterior són dues parts del mateix món. Persona i natura són indestriables perquè, com hem vist més enrere, és clar que la primera és part de la natura i que la segona (humanament) no pot existir si no és en relació a un ésser social o socialitzat:

> "*La Natura, objectivament impassible i insensible, pren així, per a l'home, una ànima humana i esdevé, més encara que un reflex, un perllongament de l'home que l'esguarda i la interpreta*"[2].

Però sembla que el món acadèmic no ha arribat mai en aquest punt. Només darrerament alguns autors, entre els quals qui ara escriu, han començat a pensar que no és cert que el paisatge sigui res real (en el sentit d'únicament físic) ni invariable. Per a nosaltres, com per a Agnew & Duncan[3], el **paisatge** és una forma socialment construïda de com el medi ambient s'hauria de mirar. Des d'aquest punt de vista, allò objectiu, que se suposa real, no és el paisatge, sinó el medi ambient. Una de les diverses lectures -representacions- d'aquest medi ambient és el paisatge, una relació determinada amb el que ens rodeja que no ha estat present en totes les cultures. El paisatge seria la relació entre el subjecte i el medi ambient en la qual aquell "projecta" uns determinats valors a la realitat.

---

1 Tilley, *Lecturer* en antropologia i arqueologia al University College de Londres, explicita un marc fenomenològic per interpretar el paisatge prehistòric de tres regions angleses. Les seves idees concretes queden molt allunyades del que a nosaltres ens interessa, però no així la seva manera de treballar, ni el seu marc teòric de partida. És per això que no tornarem a citar-lo.

2 Rovira i Virgili, Antoni: *Teatre de la natura. Paisatges i marines. Botànica i zoologia*. Barcelona, Barcino, 1979. Pàg. 14. La cita correspon a la nota inicial a la segona edició, datada a París l'any 1947.

3 Duncan. James S.: "The power of place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980" in Agnew, J. A; Duncan, J. S. (edt): *The power of place. Bringing together geographical and sociological imaginations*. Boston, Unwin Hyman, 1989. Pàg. 186.

Per poder parlar de paisatge i no d'altres relacions mediambientals (altres mediances, ens diria Berque), cal que els valors associats a aquest medi ambient siguin de caire estètic i positius: perquè una societat pugui ser considerada paisatgística, cal que vegi el seu medi ambient o una part d'ell (en el nostre cas, les muntanyes) en termes d'amenitat, bellesa o benestar espiritual. Tota societat que "projecti" aquests valors al seu entorn podrà ser considerada paisatgística. Però cal deixar clar d'entrada que no només es tracta d'una projecció sobre el real: alhora -a la mateixa hora- aquests valors retornen a la societat com si no fossin seus, sinó naturals. Perquè en el fons no són només seus, sinó del conjunt de la cultura en què hom viu. Els humans no podem viure sense una cultura perquè llavors el món ens seria inassolible. És molt difícil, potser impossible, pensar res o posar un nom a les coses fora de la nostra cultura. En certa mesura, som presoners d'allò que nosaltres mateixos hem anat construint.

En aquest sentit, Berque ens diu que les societats condicionen (*aménagent*) el seu entorn en funció de la interpretació que en fan i recíprocament l'interpreten en funció del condicionament (*aménagement*) que en fan[1]. De manera que el paisatge és alhora realitat i aparença de realitat i els sentits no només ens transmeten la realitat sinó que en certa mesura són ells mateixos els qui la produeixen. La teoria de la Mediança d'Augustin Berque es basa en la idea que la realitat és "trajectiva", neologisme sota el qual s'amaga l'opinió que és al mateix temps objectiva i subjectiva, i que ens proporciona preses per ser interpretada des del punt de mira de la nostra cultura. És real perquè té conseqüències reals, encara -o potser precisament a causa- que la seva "realitat" sigui una construcció social. No és real en ella mateixa, *per se*, sinó en funció de les nostres mirades.

La **mediança** -és a dir, l'estudi de la relació d'una societat amb el seu medi- ens proposa una interpretació de la realitat geogràfica que depassa l'atzucac al qual ha arribat el positivisme en la seva intenció de distingir el subjecte de l'objecte. Aquesta teoria parteix de tres axiomes que es combinen entre ells[2], al temps que s'accepta que la realitat del medi és alhora passada, present i possible:

a- El medi és alhora natural i cultural.
b- El medi és alhora subjectiu i objectiu.
c- El medi és alhora col·lectiu i individual.

Tots aquests axiomes es poden resumir dient que la realitat geogràfica és trajectiva. En altres termes, el punt de vista de la mediança ha de formular un principi d'integració que doni compte alhora de les transformacions subjectives o fenomenals (les metàfores) i de les transformacions objectives o físiques (els metabolismes, els cicles ecològics, etc.) que concorren per donar al medi un sentit unitari. Unitari perquè es parteix de la idea que si el món existeix és perquè en certa manera hi funciona un mecanisme que integra la realitat sensible i la realitat factual[3].

Des d'aquest punt de vista, en l'ecumene res no pot existir en si; al contrari, tot està referit a l'existència humana. Les coses no existeixen si no és en tant que l'ésser humà els dóna sentit per la seva pròpia existència[4]. En aquest cas, tots els éssers no humans -"*des*

1 Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. Op. cit. Pàg. 15.

2 Berque, Augustin: *Le sauvage et l'artifice. Les Japonais devant la nature*. Paris, Gallimard, 1986. Especialment pàg. 148-153.

3 Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier, Réclus, 1990. Pàg. 37.

4 Berque, Augustin: *Etre humains sur la terre*. Paris, Gallimard, 1996. Pàg. 81.

cailloux aux cathédrales, des gorilles aux brins d'herbe, des bactéries aux nuages"[1]- són **ecosímbols** en els quals s'explica l'en-tant-que de la nostra relació amb el món. La natura de l'ecumene és, doncs, sempre i a la vegada, d'ordre ecològic i d'ordre simbòlic: és ecosimbòlica. El coneixement que tenim del real és, en qualsevol cas, una construcció simbòlica, una convenció antropocèntrica[2].

> "*L'espace est analogique* (...) *L'organisation mentale de l'espace, dans une société donnée, sera l'analogue de son organisation sociale, et l'analogue encore de son organisation technique*", insisteix Berque.

L'espai social reposa sobre mecanismes d'analogia: "*une société produit l'espace qui lui est propre, et cet espace est condition de son existence en tant que société*"[3]. Existeix, doncs, una relació dialèctica entre l'organització i la interpretació que les societats fan dels seus medis:

> "*Les sociétés aménagent leur environnement en fonction de l'interprétation qu'elles en font, et réciproquement elles l'interprètent en fonction de l'aménagement qu'elles en font*"[4].

A través d'aquest procés es projectaria a les formes sensibles la mateixa cosa que s'hi creu veure i que ens retorna com si fos natural. El resultat és una molt forta identitat entre allò que es percep i el que es projecta al medi ambient. Aquesta és la base de la trajectivitat de la realitat geogràfica; aquest procés seria a la base de l'ecosimbolicitat. A través d'ell els objectes dits naturals es troben en una relació trajectiva amb altres esferes amb què tenen una relació d'analogia.

Per a la teoria de la Mediança el paisatge esdevé un dels reveladors més importants del medi. Es tracta concretament de la seva dimensió sensible i simbòlica; és a dir, que expressa una certa mediança[5]. Una, però no qualsevol mediança. Augustin Berque abandona les idees que afirmen que tota relació amb el medi ambient és una relació paisatgística. Aquesta idea és molt estesa entre una part dels científics, els quals creuen que qualsevol relació amb el medi és sempre una relació paisatgística. És aquesta una posició predominant sota els paradigmes antropològics, però també geogràfics[6]. Però aquesta mediança -la relació paisatgística- és un producte històric: segons Augustin Berque, només hi ha hagut dues civilitzacions que hagin tingut aquesta relació amb el seu medi ambient: l'Europa moderna i la Xina a partir del segle IV[7].

Segons Berque, per tal de poder parlar de **societats paisatgístiques** hauríem de trobar en aquestes:

---

1 Berque, Augustin: *Etre humains sur la terre*. Op. cit. Pàg. 82.

2 Berque, Augustin.: *Vivre l'espace au Japon.* Paris, PUF, 1982. Pàg. 21.

3 Berque, Augustin.: *Vivre l'espace au Japon*. Op. cit. Pàg. 21.

4 Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. Op. cit. Pàg. 15.

5 Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Op. cit. Pàg. 111.

6 Richard, J. F.: "Vocabulaire pour l'étude du milieu naturel (Tropiques humides)". *Cahiers Oerstom Pédologie*, XV, n. 2. Pàg. 44. Citat per per Gómez Mendoza, Josefina (dir.): *Los paisajes de Madrid: naturaleza y medio rural*. Madrid, Fundación Caja Madrid i Alianza Editorial, 1999. Pàg. 14.

7 Berque, Augustin.: "De paysage en outre-pays". *Le débat*, 65. Maig-juny de 1991. Pàg. 4-13. Berque, Augustin: "En el origen del paisaje". *Revista de Occidente*, 189 (febrer de 1997). Pàg. 7-22.

1) un mot o representació lingüística per expressar aquesta relació;
2) diferents cants al medi natural (poemes, cançons, representacions literàries, en general);
3) representacions gràfiques (pintura o dibuixos, per exemple); i
4) representacions de tipus jardí, arquitectura del paisatge, etc.[1].

Si prenem els quatre criteris de Berque, i sabent que el mot apareix en el català a finals del segle XVII, i encara més, que el seu ús és rar en el català fins a finals del segle XIX ¿com podrem parlar del paisatge abans que aquest hagi estat "inventat"? Des d'aquest punt de vista, l'objecte del nostre estudi no serà un paisatge, si més no en una aplicació literal de la teoria de la Mediança. Però això no implica haver d'emprendre el camí que han triat els antropòlegs. Sense dir que tota relació amb el medi ambient és una relació paisatgística, ens caldrà parlar del protopaisatge -en el sentit berquià, és a dir com "(...) *le rapport visuel qui existe nécessairement entre les êtres humains et leur environnement*"[2]- abans de la descoberta del paisatge. Com Alain Roger ha defensat, en aquelles societats que no compleixin els quatre criteris, podríem parlar de diferents graus d'acompliment del sentiment paisatgístic, perquè és clar que no totes les que no compleixen els criteris estan en el mateix cas. Així que, amb aquest autor, ens podríem replantejar el concepte de ***Protopaisatge*** per utilitzar-lo per referir-nos "(...) *aux cultures qui remplissent au moins l'une des quatre conditions posées par Berque*"[3]. És amb aquest embalum teòric que ens aproparem a les muntanyes catalanes durant l'edat moderna.

Resum:

En aquesta tesi hem optat per considerar que, des del punt de vista de la geografia cultural que es defensa, no és pertinent de fer la distinció, que la ciència i la modernitat ens volen fer creure com a imprescindible, entre objecte i subjecte.

La natura i la cultura estan en una interrelació constant i no es pot analitzar una sense tenir en compte els conceptes de la darrera. La natura actua sobre la cultura i alhora la cultura influeix en la natura per la via de la metàfora.

L'espai físic és alhora un espai simbòlic, un espai socialitzat i això fa que la cultura es materialitzi en la mateixa natura i que no només es tracti d'una qüestió de projeccions des de la societat. El sentit de l'ecumene pot ser immanent o transcendent i aquestes actituds han polaritzat la història de la relació occidental amb el medi ambient.

Com a marc teòric de la recerca s'ha utilitzat una versió adaptada de la geografia cultural francesa que Augustin Berque desenvolupa des de fa anys a l'EHESS. Es tracta de la teoria de la Mediança o Construcció Medial de la Realitat, una manera d'entendre la realitat molt vinculada a la fenomenologia.

Des del punt de vista fenomenològic, els llocs i els paisatges actuen com a quasi actors que possibiliten o dificulten certs comportaments. Aquest fet passa per la seva construcció medial, un procés que inclou la realitat física i la realitat social i simbòlica en la definició d'allò que és real. Per a nosaltres, real és tot allò que és considerat com a

1 Berque, Augustin.: *Les raisons du paysage*. París, Hazan, 1995. Pàg. 34.

2 Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. Op. cit. Pàg. 39.

3 Roger, Alain: "Les proto-paysages" in Siebert, G. (edt.): *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques. Actes du Colloque de Strasbourg 11-12 juin 1992*. París, De Boccard, 1996. Pàg. 199.

independent de la nostra voluntat, tot allò que encara que vulguem no podem fer desaparèixer. Les coses definides com a reals són reals independentment que tinguin una essència física o que no la tinguin.

El medi ambient es alhora natural i cultural, subjectiu i objectiu, col·lectiu i individual. L'espacialitat manté certes relacions d'analogia amb la societat que la produeix i a la qual serveix de suport.

1. 5 - Els dos nivells de realitat

En aquest capítol ens proposem demostrar que, en la història del món occidental, hi ha hagut maneres d'entendre l'ontologia que, en el debat entre percepció i representació, realitat immanent i realitat transcendent, han optat per considerar que les coses existeixen en elles mateixes i d'altres que han cregut que la seva realitat es vincula a la d'altres éssers. El nostre discurs no serà construït en abstracte sinó que sobretot utilitzarà els elements que ens permetin accedir a informacions rellevants sobre el món de la muntanya.

Pàgines enrere hem parlat del que hem anomenat procés de formalització. Aquest procés es vincula al que en podríem dir dos nivells de realitat, és a dir, a les dues formes a través de les quals entenem que les coses són reals i que, per tant, no depenen de la nostra voluntat. L'aparença externa d'una cosa depèn del que aquesta és, de com la percebem i de la representació que ens en fem; o sigui, d'una dialèctica entre objecte, subjecte i societat. Si la forma d'una cosa és la seva manera d'existència, d'acció o de manifestació[1], és pel procés de formalització que aquesta adquireix la seva deguda forma. Ja hem vist que podem formalitzar *in visu* o *in situ*, però tots dos procediments ens duen a resultats semblants: la creença que hi ha coses que existeixen més enllà de la nostra voluntat, que tenen una essència que (aparentment) no depèn de nosaltres.

En parlar de l'existència de dos nivells de realitat ho fem per indicar que qualsevol objecte posseeix una realitat material, físico-química, ecològica, etc. i una altra realitat simbòlica, representativa etc. Aquestes dues realitats són inseparables l'una de l'altra (només les podem distingir per interessos analítics i epistemològics), de manera que les coses són alhora el que semblen i el que són en elles mateixes, tot i que, per a nosaltres, en elles mateixes siguin un producte al qual només podem accedir a través de la nostra cultura. El món i els objectes que el formen sempre són de natura ecosimbòlica tot i que, per interessos analítics, puguem separar la realitat natural de la realitat simbòlica.

Aquesta duplicitat existencial ens porta a parlar de la diferenciació entre percepció i representació. Percebem les coses més o menys tal com són, tot i que aquesta percepció sigui deformada per la nostra situació social i individual, de manera que amb les nostres sensacions ens posem en contacte amb el món, encara que aquest contacte passi sempre pel sedàs de la cultura. En canvi, a través del procés representatiu accedim a la realitat simbòlica de les coses. No es tracta, en aquest punt, de suposar que les coses són reals -en el sentit físic i prou- i que a elles s'afegeixen elements mítics, màgics, simbòlics, valoratius o representatius, sinó que les coses són reals tant en un sentit com en l'altre. En aquest sentit, l'objecte resta inalterable mentre que la nostra percepció, i sobretot la nostra representació, poden variar amb el pas del temps.

Podríem dir que aquesta diferenciació entre els dos nivells de realitat és un universal, però ens acontentarem de dir que, com a mínim, ha marcat bona part del pensament occidental. En les pàgines que segueixen intentarem fer-ne un repàs, tot començant pel món bíblic.

---

[1] Institut d'Estudis Catalans: *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona, diverses editorials, 1995. Pàg. 900.

1. 5. 1 - La doble realitat de la muntanya en els textos bíblics

En general, la muntanya en la Bíblia ens ofereix tres imatges[1]. La primera d'elles en fa el punt d'unió de la terra i el cel, on Déu i els profetes es poden trobar i on alguns d'aquests, com Aaron o Moisès, han de morir i de ser enterrats. En la Bíblia, la muntanya és el lloc on Déu es manifesta, però, com que veure Déu era un perill mortal per als humans, aquest es manifestava a través dels profetes i s'amagava darrere la boira, com es veu clarament en el cas del Sinaí (Ex 19). També, en diversos passatges, és el lloc on Déu resideix: "*Jo visc a les altures, en un lloc sant* (...)" (Is 57, 7-16). Això fa que la muntanya sigui el lloc d'on pot venir l'ajuda: "*Alço els ulls a les muntanyes: d'on em vindrà l'ajuda?*" (Salms 121). Aquest fet queda especialment clar en els Salms 120-134, els quals duen un encapçalament que diu "*càntic per al pelegrinatge*", mot aquest darrer que pres en un sentit literal volia dir *de les pujades*. Pelegrinar era pujar, ascendir a trobar Déu i la seva ajuda.

En un segon sentit, la muntanya és la muntanya santa que està situada al centre del món, del qual és una imatge. El llibre dels Jutges (9, 36-37) parla de gent que baixa de les muntanyes, i acte seguit, diu: "*Baixa gent del melic de la terra* (...)".

Finalment, la muntanya és assimilada al temple. Diferents personatges bíblics eleven altars o fan sacrificis en els cims de les muntanyes: Abram, Jacob, Samuel, per exemple.

Pel que a nosaltres ens interessa, dins de l'estudi de la geografia de la muntanya bíblica, també cal destacar que, si bé la història de l'Exode del poble jueu transcorre pel desert, el país que regalima llet i mel que hi ha al final del seu trajecte, la Terra Promesa, és un país muntanyós: "*Pugeu pel Nègueb i entreu en aquell país muntanyós*" (Ex 13, 17).

En aquest mateix sentit, l'ordre que el Senyor dóna a Moisès és de fer "*pujar*" el poble escollit, dient-li que quan hauran sortit d'Egipte "(...) *m'adorareu dalt d'aquesta muntanya*" (Ex 3, 12). El càntic de Moisès, parlant del poble jueu, és molt clar quan demana a Déu: "*Fes-lo entrar a la muntanya; implanta'l, Senyor, a la teva heretat, al lloc que has preparat per a residir-hi, al santuari*" (Ex 15, 17).

En aquest punt, ens interessa ressaltar que en el llibre de l'Exode trobem una patent confusió (que ja veurem que fou molt més general) entre desert i muntanya: Aaron ha d'anar a buscar Moisès al desert i el troba a la muntanya de Déu (Ex 4, 27). Tanmateix, Moisès, després que torni per primer cop de la muntanya (mentre els israelites han construït el vedell d'or), pregunta a Déu: "*Els vas fer sortir amb mala intenció, per matar-los a les muntanyes i fer-los desaparèixer de la terra?*" (Ex 32-12). Aquestes muntanyes són el desert del Sinaí, que és on ha acampat el poble. Per si això fos poc, és Déu mateix qui ha prohibit als israelites de pujar al Sinaí, excepció feta del profeta. Per tant, tot i que és cert que existeixen muntanyes desèrtiques i que la Bíblia pot estar parlant d'un lloc amb aquestes característiques ecològiques, l'Èxode s'està referint a la plana que envolta el Sinaí.

També cal remarcar un altre sentit de la muntanya bíblica, tot i que simbòlic, menys sagrat: la muntanya era un símbol de la fortalesa, del poder diví: el darrer que es trepitjava d'un país eren les seves muntanyes: "*Els teus enemics se't sotmetran, i tu trepitjaràs els cims del seu país*" (Dt 33, 29). Davant la indignació del senyor, les munta-

[1] Champeaux, Gérard de; Sterckx, Sébastien: *Introducción a los símbolos*. Madrid, Ediciones Encuentro, 1984. (Europa románica, 7). Pàg. 202.

nyes tremolen (Is 5, 25). La muntanya és un símbol del que passa al poble d'Israel, mal senyal si s'hi alça un estendard (Is 18, 3-4): "*Davant un home, en fugiran mil, fugireu davant l'amenaça de cinc homes; i si en quedava algun, serà com un pal a la punta d'una muntanya o un estendard plantat dalt d'un turó*" (Is 30, 17).

Tanmateix, aquestes muntanyes, a voltes tan fermes, no seran cap obstacle davant del poble d'Israel, si té Déu al seu costat: "(...) *trillaràs les muntanyes i les trinxaràs, els tossals es tornaran palla fina*" (Is 41, 15). Llavors, "*Ni que les muntanyes s'apartin i se somoguin els tossals, el meu amor mai no s'apartarà de tu, no se somourà la meva aliança de pau*" (Is 54, 10). En canvi, si les muntanyes i els turons es mouen sense l'acció divina, serà signe de mal averany. La fortalesa de les muntanyes expressa la relació del poble jueu, aquell poble que sempre "va a la seva" (Dt 9, 6), amb el seu Déu. Les muntanyes són objecte d'ira divina o del poder del poble en moments en què té Déu al seu costat.

Però hi ha dos passatges de la Bíblia que, des del nostre punt de vista, són essencials per entendre el paper que hi juga la muntanya. El Gènesi (8, 4-5) explica que l'arca de Noè va encallar a les muntanyes d'Ararat i que,

> "*Les aigües continuaren baixant a poc a poc, fins al mes desè, i el dia primer d'aquest mes aparegueren els cims de les muntanyes*"[1].

En aquest passatge es veu clarament com la muntanya té una doble condició: d'una banda, la muntanya especial, en aquest cas l'Ararat; i de l'altra, la muntanya "normal", la terra que s'eleva al cel, però només en un sentit físic. En el primer cas, la muntanya és un símbol, un lloc transcendent, de contacte amb el més enllà, com una segona creació, diferent de la muntanya objectiva del segon cas. Aquest sentit queda molt clar en el llibre d'Isaïes i en el de Miquees:

> "*En els darrers temps, la muntanya del temple del Senyor s'alçarà ferma sobre els cims de les muntanyes, dominarà per damunt dels turons*" (Is 2, 2; ídem en Mi 4, 1).

Tot i que la *Bíblia de Montserrat* no diu exactament el mateix, el sentit no és massa divergent:

> "*I s'esdevindrà els darrers temps: la muntanya de Jahvè amb el temple del nostre Déu, serà ferma al cap de les muntanyes, i s'elevarà més alta que els puigs*"[2].

En aquests casos la muntanya *despega* de la seva realitat ecològica i esdevé *LA* realitat *per se*. És a dir que ja en els textos bíblics ens trobem clarament davant del que hem anomenat doble nivell de realitat i, davant d'aquesta dualitat, la Bíblia opta per acceptar que hi ha muntanyes que no es poden resumir en el fet de ser llocs físicament elevats, sinó que aquests també ho són moralment. Com veurem més endavant, el primer Cristianisme i

---

[1] El mateix sentit trobem en la Bíblia de Montserrat, *La Bible de Jérusalem*, la *Holy Bible* publicada per Oxford University Press, la *New English Bible* (Oxford & Cambridge U. Press) o la *Vulgata*.

[2] Coincideix en aquest sentit la *Bible de Jérusalem* i la *Holy Bible* d'Oxford. En canvi *The new English Bible* diu: "(...) *the mountains of the Lord's house shall be set over all other mountains* (...)" i la *Vulgata*: "*et erit in novissimis diebus praeparatus mons domus Domini in vertice montium et elevabitur super colles et fluent ad eum omnes gentes* (...)".

el pensament medieval varen acceptar en bona part aquest dualisme.

1. 5. 2 - La natura dels éssers en el pensament grec

D'altra banda, el món occidental deu molt a les concepcions filosòfiques nascudes en el món clàssic, fins al punt que s'ha pogut dir que la nostra idea occidental de natura arrela, com tantes altres coses, en l'obra dels pensadors grecs[1]. Ells la inventaren en adonar-se que una gran varietat de fenòmens que ens envolten es podien encabir sota un mateix nom i parlar d'ells com d'un objecte individual[2]; d'aquesta manera acabava de néixer un concepte.

En general, les primeres filosofies gregues es basaren d'una manera clara en l'observació del món visible. Així, la filosofia presocràtica posava tot el seu interès en el món exterior, en l'objecte, en allò que està fora del jo; a diferència de Sòcrates i dels filòsofs posteriors, tots aquells pensadors es varen interessar pel cosmos. Per això se'ls ha qualificat de *dogmàtics*, en el sentit que creien en la possibilitat d'un coneixement objectiu de la realitat[3], tot partint d'una filosofia materialista que menyspreava l'ésser. Aquests pensadors consideraven que les formes canviaven i desapareixien per sempre més, però en canvi la matèria que les composava (el foc, l'aigua o l'aire) era eterna. Això els duia a menysprear la forma en favor de les essències que formaven els éssers. El fet que els mateixos pitagòrics creguessin en la transmutació de les ànimes -és per això que respectaven els animals fins al punt de declarar-se vegetarians-, feia decréixer la importància dels éssers en si, els quals només eren habitats per ànimes que podien prendre altres formes animades.

No sembla que cap d'aquestes concepcions acabés d'imposar-se sobre les altres. Per això, el fracàs de totes aquestes cosmologies va conduir a un gran interès pel subjecte com a base del pensament occidental. A més, la incapacitat d'estructurar una cosmologia compartida i sense contradiccions internes va permetre que Sòcrates, Plató i Aristòtil donessin més importància a la forma i a les realitats subjacents. Amb Sòcrates (469-399 aC) i Plató (427-347 aC), l'essència dels fenòmens es redefinia en termes de la seva aparença exterior (*eidos*), i no ja en termes de la seva matèria elemental[4]. Amb ells es va donar un gran tomb a la investigació al transportar l'estudi dels fenòmens al de les realitats subjacents, i el de la filosofia natural, a la metafísica, de tendència idealista i mística[5], com es veu en la teoria platònica del coneixement o en el mite de la caverna.

Aristòtil (384-322) també distingeix entre forma i matèria (*morphe* i *hyle*) i en la *Física* s'esforça a mostrar que, en la mesura que se separen lògicament, la forma és més important que la matèria en la definició de la natura (*physis*) de les substàncies. Contra Antifó, Aristòtil veu la natura d'una cosa com la suma de les seves propietats formals més que la matèria informe, que pot canviar amb el temps[6]. Aquesta manera d'entendre la *Física*

---

[1] Vegeu Lenoble, Robert: *Histoire de l'idée de nature*. París, Albin Michel, 1969.

[2] Lewis, C. S.: *La imagen del mundo (introducción a la literatura medieval y renacentista)*. Barcelona, Antoni Bosch, editor, 1980. Pàg. 28.

[3] "*Los filósofos presocráticos fueron en su mayoría "dogmáticos", en el sentido de que daban por seguro que el hombre puede conocer objetivamente la realidad*". (Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Barcelona, Ariel, 1986. Vol. 1. Pàg. 480.)

[4] Harrison, Robert: *Forêts. Essai sur l'imaginaire occidental*. París, Flammarion,1992. Pàg. 53.

[5] Vegeu, per exemple, Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972.

[6] Harrison, Robert: *Forêts*. Op, cit. Pàg. 53-54.

hauria de perdurar durant segles, especialment quan va ser recuperada pels autors cristians.

Les filosofies de Plató i d'Aristòtil varen fixar dues de les grans maneres d'entendre la realitat que han ocupat la major part del pensament occidental. Plató acceptà de Protàgores la creença en la relativitat dels sentits i de la percepció sensible, tot i que no admetia un relativisme universal: al contrari, el coneixement vertader era abastable, encara que no l'igualava a la percepció sensible, que era relativa, il·lusòria i sotmesa a influències momentànies del subjecte i de l'objecte[1]. Per a Plató, és el pensament el que capta la realitat; això fa que l'accent es posi en els objectes del pensar, és a dir, en uns universals que es consideren dotats de realitat. Plató trenca també amb el materialisme dels presocràtics, afirmant l'existència d'un ésser immaterial i invisible, que és real en un sentit molt més profund que no pas el món material. "*Las cosas de este mundo no son plenamente reales, pero tampoco son puro no-ser: tienen participación en el ser, aunque el verdadero Ser no es material*"[2]. Per a Plató, la forma no entra mai "*en ninguna otra cosa de las del mundo*"[3]: la forma no era el constituent intrínsec dels objectes físics. Els objectes físics són imitacions o reflexos de les Idees i, per tant, no calia posar gaire atenció en ells. Aquest punt de vista és l'oposat d'Aristòtil, per a qui com més abstracte era un concepte, més pobre el considerava. Aquesta discrepància queda força clara en la seva concepció de l'art: per a Aristòtil una part de l'art (les belles arts) pretén imitar la natura i aquesta imitació no té el sentit despectiu que tenia per a Plató.

Tot i que en la seva metafísica Aristòtil acaba per considerar les formes com a inútils per al coneixement de les coses[4], aquest filòsof, fill d'un metge, va ser capaç d'escriure una *Física*: "*Con Aristóteles tiene lugar una mayor utilización de la abundancia y riqueza del mundo material* (...)"[5], diu Copleston. En el seu pensament, l'ànima es troba unida al cos com a necessitat per tal de poder exercir les seves facultats. Aquesta opinió serà adoptada pels aristotèlics medievals com sant Tomàs i suposarà un canvi radical respecte a altres pensadors com sant Agustí, que parlaran en llenguatges que recorden la tradició platònica.

1. 5. 3 - La muntanya en el període clàssic

Si bé els filòsofs presocràtics grecs foren els "inventors" de la naturalesa, les muntanyes i el paisatge en general no varen ser massa ben tractats pels autors clàssics. Arnold Lunn no troba en Homer ni una sola línia que parli d'una muntanya, d'un núvol o del mar en termes de bellesa (*beautiful*)[6]. Al mateix Sòcrates li interessava molt poc la bellesa de la natura, i amb prou feines coneixia el món més enllà de la ciutat[7]:

---

[1] Copleston, F.: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 161.

[2] Copleston, F: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 208.

[3] Citat per Copleston, F.: *Historia de la filosofía* Op. cit. Pàg. 209.

[4] Copleston, F.: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 297.

[5] Copleston, F.: *Historia de filosofía*. Op. cit. Pàg. 477.

[6] "*I can recall no line in wich Homer describes as "beautiful," mountains, or open sea, or the clouds*". (Lunn, A.: *Switzerland and the English*. Op. cit. Pàg. 19.)

[7] Fischl, Joham: *Manual de historia de la filosofía*. Barcelona, Herder, 1974. Pàg. 64.

Segons Plató, Sòcrates hauria dit: "*Els camps i els arbres no m'ensenyen res, i només en la ciutat puc treure partit del contacte amb els altres homes*" (Citat per Soler i Amigó, Joan: *Els enllocs. Els temps i els horitzons de la utopia*. Barcelona, Edt. Alta Fulla i Fundació Serveis de Cultura Popular, 1995. Pàg. 128.)

> "(...) *il vit sur l'Agora, et lorsque ses disciples l'entraînent un jour à quelques stades d'Athènes, sur les rives de l'Ilissos, il s'ennuie au milieu de ces choses sans âme et qui ne parlent pas, et revient au plus vite au milieu des hommes*"[1].

Només hem de pensar que al segle III aC un estudiós desconegut, que probablement vivia a Alexandria, va fer la llista de les set meravelles del món. Totes eren obres humanes i, en la majoria de casos, mostres del passat: les piràmides d'Egipte, els jardins penjats de Babilònia, l'estàtua de Zeus a Olímpia (feta per Fidias), el temple d'Artemisa a Efes, el Mausoleu, el Colòs de Rodas i el Far d'Alexandria. Per això entenem que, parlant dels viatges durant l'edat clàssica, Casson digui que els antics només afrontaven l'escalada d'una muntanya per raons ben precises, com ara la construcció d'un camí o la recerca d'alguna meravella natural dalt del cim.

> "*Non erano minimamente interessati ad ammirare un'infinita distesa di picchi coperti di neve e non erano commossi dall'austera bellezza delle vastità senza confini. L'unico piacere che essi trovavano in un paesaggio era in generale la sua amoenitas, cioè la sua "grazia". Per quanto riguarda la natura essi erano soprattutto interessati a quei luoghi in cui si sentiva la presenza della divinità -non le zone montuose o i deserti, como capita a noi, ma piuttosto i luoghi raccolti*"[2].

Visitaven les fonts, que consideraven com obres dels déus i per tant les adoraven tirant-hi monedes, penetraven a les coves, s'endinsaven en els boscos buscant ombres i pau, però la muntanya en ella mateixa els era poc interessant:

> "*All'ultimo posto venivano le curiosità offerte dalla natura (...) La sola montagna che gli antichi scalassero per il piacere di farlo era l'Etna -giunti in cima sbalordivano dinanzi allo spettacolo del cratere di un volcano attivo*"[3].

Aquest context ajuda a entendre que Christian Rico parli dels Pirineus i digui que de manera general varen restar molt estranys per als autors grecs i romans. Hi trobem un gran desconeixement d'aquestes zones muntanyoses, fins al punt que si Herodot en parlà per primera vegada, ho va fer com si es tractés d'una ciutat: Pirena[4]. En general, els autors clàssics tenien un desinterès manifest pels Pirineus, en vista del poc espai que els dedicaren: només ens han deixat algunes descripcions someres i conjecturals, que podrien ser aplicades a qualsevol altre massís muntanyós de l'Occident romà, com per exemple els

---

[1] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 60-61.

[2] Casson, Lionel: *Viaggi e viaggiatori dell'antichità*. Milà, Mursia, edt, 1978. Pàg. 188.

[3] Casson, Lionel: *Viaggi e viaggiatori dell'antichità*. Op. cit. Pàg. 189.

[4] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Paris, Armand colin, [189?]. Pàg. 27.

Alps[1]. Christian Rico ho explica ben clarament:

> "*L'image que les écrivains de l'Antiquité en ont retenue -la plupart n'ont d'ailleurs jamais connu par eux-mêmes le massif- combine en effet quelques clichés qui sont propres aux descriptions de toute région montagneuse; l'accent est mis sur les forêts, épaisses et abondantes, sur les neiges qui couvrent les pentes de la montagne et que certains auteurs considèrent parfois comme les plus hautes d'Europe, ou comme les plus accidentées. L'aspect sauvage n'est pas davantage oublié par les Anciens, tel Tite-Live reproduisant les propos tenus par Hannibal à ses troupes effrayées à l'idée de devoir traverser le massif* (...) *Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum* (...)"[2].

En contraposició a l'espai muntà, molt menys conegut, els grecs descriviren especialment les zones litorals. El desconeixement del món muntanyenc es veu clar en el mateix Aristòtil quan parla dels Pirineus i fa referència a un sistema muntanyós que engloba els Pirineus i els Alps[3]:

> "*Des Pyrénées (c'est une chaîne de montagnes située à l'Occident équinoxial, dans la Celtique) coulent l'Ister* [el Danubi] *et le Tartesse* [probablement el Guadalquivir]"[4].

Posats a parlar d'Aristòtil fóra interessant recordar que aquest filòsof explica en les seves *Meteorològiques* el funcionament de les fonts i, en canvi, és incapaç de dir altra cosa de les muntanyes que no sigui que aquestes ajuden a filtrar i a concentrar la seva aigua:

> "*De même encore, la plupart des sources sont dans le voisinage des montagnes et des lieux élevés, tandis que, si on excepte les rivière, l'eau se montre rarement dans les plaines. En effet, les lieux montagneux et élevés, suspendus comme une éponge saturée, filtrent et rassemblent l'eau, en quantités minimes mais sur une multitude de points. Ces lieux reçoivent une grande quantité d'eau tombant en pluie (...), et ils refroidissent aussi la vapeur qui s'élève et la condensent de nouveau en eau*"[5].

Els autors grecs, doncs, varen descriure molt poc les muntanyes en la seva literatura, sobretot si ho contraposem a l'actitud índia[6]. Malgrat que el canvi no va ser massa espectacular, l'actitud romana va ser força diferent. Per a Vázquez Munera[7], bé que

---

[1] Rico, Christian: *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C.)*. Madrid, Casa de Velázquez, 1997. Pàg. 38

[2] Rico, Christian: *Pyrénées romaines*. Op. cit. Pàg. 38.

[3] Vegeu la nota de J. Tricot en Aristote: *Les météorologiques. Nouvelle traduction et notes par J. Tricot*. Paris, Lib. Philosophique J. Vrin, 1955. Pàg. 68.

[4] Aristote: *Les météorologiques*. Op. cit. Pàg. 68.

[5] Aristote: *Les météorologiques*. Paris, Lib. Philosophique J. Vrin, 1955. Pàg. 65-66.

[6] Vegeu, per exemple, Roux, Jean-Paul: *Montagnes sacrées, montagnes mythiques*. Paris, Fayard, 1999.

[7] Vázquez Munera, Fulgencio: "La montaña en la obra de Virgilio". *Helmántica. Revista de filología clásica y hebrea. Universidad Pontificia de Salamanca*, 118-119. Gener-agost de 1988. Pàg. 154-156.

Xenofont, entre els grecs, i Virgili, Horaci i Ovidi, entre els romans, es preocupessin en la seva literatura per les muntanyes, malgrat tot, varen conservar un cert terror i desconeixement per l'alta muntanya i varen aplicar a les diferents muntanyes, que normalment no havien conegut, uns tòpics repetits de manera que les seves descripcions són idèntiques i intercanviables. La muntanya és assimilada a roques estèrils, dures, inaccessibles i poc adequades per a la vida humana[1].

En aquest marc de desconeixement general i de respecte imponent, el Pirineu i les altres muntanyes resten desconeguts a l'època clàssica, malgrat que se'n parli en algunes obres: si Aristòtil confonia Alps i Pirineu, també Ortelius creu que els Pirineus són a Germània i formen part dels Alps[2]. A l'època d'Estrabó (circa 58 aC-circa 25 dC), moment en què el món habitat es considera conegut i les seves fronteres ben definides, fins i tot els Pirineus passen gairebé desapercebuts, potser perquè no varen ser teatre d'importants operacions militars. Per a Estrabó[3], l'orientació del massís seria nord-sud. De fet, els Pirineus no atreuen l'atenció ni dels historiadors ni dels geògrafs greco-romans[4], malgrat que els romans començaren a considerar que calia dur a terme una "*géographie descriptive détaillée*"[5]. De manera general, el Pirineu només va tenir interès per als autors clàssic pel fet que era una fita geogràfica precisa en la descripció global del món occidental sotmès a Roma[6].

Ara bé, tot i el desconeixement dels llocs concrets i la manca d'interès per anar a visitar-los, la muntanya clàssica va tenir una tradició simbòlica llarga i complexa. En aquests dos nivells de realitat que estem estudiant, ha estat en el pas del mite al logos que les muntanyes semblen haver-se perdut. *Les muntanyes*, en general, eren poc importants per als grecs si no eren el centre del món, és a dir, el lloc on vivien els déus: l'Olimp. "*The ancient Greeks, though reluctant to scale mountains themselves, were very willing to place their Gods there*"[7]. Per al pensament mitològic clàssic, l'important no era la natura sinó la finalitat de les coses. D'aquesta manera els elements naturals no tenien un caràcter propi, no eren "fets" sinó "*le vocabulaire du ciel*"[8]. El llamp era la llança de Zeus i el volcà, l'alè de Vulcà; les tempestes eren provocades per Eolo per castigar o ajudar els humans. Per a la mitologia grega el nostre planeta era pla i circular; la pàtria dels grecs se situava just en el centre, a redós de l'Olimp, la muntanya on vivien els déus[9], els quals, com hem vist, jugaven amb els elements. Però, si el centre del món grec era una muntanya on residien els déus (l'Olimp), la muntanya era també el lloc de càstig, el Caucàs, on Prometeu passava els seus dies de pena.

Talment com en el pensament bíblic, a banda d'aquestes muntanyes especials, en general *les muntanyes* eren vistes com a perilloses, tant pels autors grecs[10] com romans.

---

[1] Vázquez Munera, Fulgencio: "La montaña en la obra de Virgilio". Op. cit. Pàg. 160.

[2] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 115.

[3] Teran, Manuel de: *Del mythos al logos*. Madrid, CSIC, Instituto "Juan Sebastián Elcano", 1987. Pàg. 55.

[4] Rico, Christian: *Pyrénées romaines*. Op. cit. Pàg. 38-40.

[5] Rico, Christian: *Pyrénées romaines*. Op. cit. Pàg. 39

[6] Rico, Christian: *Pyrénées romaines*. Op. cit. Pàg. 38-40.

[7] Kenny, A.: *Mountains*. Op. cit. Pàg. 9

[8] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 57-58.

[9] Bulfinch, Thomas: *La edad dorada del mito y la leyenda*. Madrid, M. E. editores, SL, 1995. Pàg. 15.

[10] Sobre la imatge mítica de la muntanya grega, vegeu: Nercessian, Anne: "L'image de la montagne dans la mythologie grecque" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 11-27.

Així podem entendre que Arnold Lunn digui que les muntanyes *reals* eren tan repulsives que els grecs varen haver de transformar l'Olimp en una muntanya idealitzada[1]. En la mediança clàssica trobem, per tant, un important interès simbòlic per *la muntanya* com a món sagrat i un desinterès per *les muntanyes* en tant que fet ecològic.

En aquest sentit, un autor desconegut, que podria ser Arquímides, parlava de les muntanyes en general en els següents termes: "(...) *pierres énormes jetées par les dieux infernaux dans le jardin du monde*"[2]. Al segle VI aC, el *Periple massaliota* descriu el Pirineu dient que el poble sordó vivia:

> "(...) *enmig de llocs inaccessibles (...) allà on els cims dels Pirineus, coberts de pins, s'enlairen, habitava entre caus de feres, i dominava camps i l'abisme de la mar en una gran extensió*"[3].

Per explicar aquest desinterès per *les muntanyes* podríem recórrer a pensar que ningú no estima allò que de sempre ha estat al seu costat, allò que li sembla familiar, i en aquest sentit ens hauríem de fer ressò de les paraules de John Ruskin:

> "*The Greeks lived in the midst of the most beautiful nature, and were as familiar with blue sea, clear air, and sweet outlines of mountain, as we are with brick walls, black smoke and level fields. This perfect familiarity rendered all such scenes of natural beauty unexciting, if not indifferent to them*"[4].

Aquest menyspreu per *les muntanyes*, que Ruskin suposa que emana de la seva familiaritat amb el medi natural, continuarà en l'època romana. Lucreci (94 aC-51 aC) no serà gaire més optimista, com es veu en *De la Natura*, obra que es va escriure al segle I abans de la nostra era:

> "(...) *pues aún ahora la tierra pulula de fieras hasta la saciedad, y un trémulo terror llena sus bosques y altas montañas y selvas profundas; lugares que las más de las veces está en nuestra mano evitar*"[5].

Tampoc les *Georgiques* (llibre II, 474-483) de Virgili (70 aC-19 aC), per contraposició a les selves, no donaven gaire bona imatge de les muntanyes:

> "*Si alguien, hoy, después de tanto tiempo, contempla los altos Alpes y las plazas fuertes en las montañas de Norica y los campos del yápide Timavo,*

---

[1] "*Homer reconciled himself with difficulty to the choice of so disagreeable a site as a mountain tot for a divine habitation. Real mountains were so repulsive that it was necessary to transform Olympus into an idealised Mountain*". (Lunn, A.: *Switzerland and the English*. Op. cit. Pàg. 22.)

[2] Citat en *Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur. Exposition organisée par la Bibliiothèque Nationale avec le concours de l'Institut Géographique National. Catalogue et Essais*. París, Bibliothèque Nationale, 1984.

[3] Vilallonga, Mariàngela: "Els Pirineus en els clàssics llatins i grecs" in Bertranpetit, Jaume; Vives, Elisenda (edt): *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella, Ministeri de Relacions Exteriors, Centre de Trobada de les Cultures Europees, 1995. Pàg. 145-150.

[4] Citat per Lunn, Arnold: *Switzerland and the English*. Op. cit. Pàg. 14.

[5] Lucrecio: *De la naturaleza*. Barcelona, Planeta, 1987. Pàg. 146.

verá, todavía ahora, desiertos reinos de pastores y dehesas sin vida a lo largo y a lo ancho. En estos lugares se originó en otro tiempo, por contaminación del aire, una deplorable peste que, en plenos calores de otoño, tomó fuerza y originó la muerte de toda clase de ganado y de fieras y, con su ponzoña, corrompió los lagos e inficionó los pastos"[1].

Les muntanyes, a més de menyspreades, eren vistes com a llocs horribles i perillosos. Aurelius Victor, al segle IV, parla de la muntanya com d'

"*Un mur infranchissable! Une barrière devant laquelle on se sent comme étouffé, comme écrasé! Tout un monde de Titans prêts à se lever contre vous, à vous saisir, à vous réduire en poussière*"[2].

També al segle IV, Aviè parla dels pobles que habiten la serralada pirinenca,

"(...) *passant la vida dura enmig dels caus de feres dels pics del Pirineu que s'alcen entre pins cenyint els pocs conreus i el mar pregon arreu*"[3].

En resum, doncs, el món clàssic va mantenir clarament la doble natura de la muntanya. En el cas grec, el desinterès per *les muntanyes* anava associat a una mitologia que situava el centre del món en una *muntanya*, aspecte aquest que manca en el món romà. Per als romans, *les muntanyes* tenien molt poc interès, possiblement perquè estaven més interessats en un tipus de vida urbà. Podem pensar, doncs, que si bé *la muntanya* va ser present en la mitologia clàssica, especialment grega, els llocs reals no varen ser valorats massa positivament.

1. 5. 4 - L'edat mitjana: la recerca de la transcendència

Després del període clàssic, en el món occidental del segle VI al XI es produeix la pèrdua dels conceptes científics dels savis de l'antiguitat i la seva substitució per unes cosmogonies basades en la Bíblia[4]. En aquest context, les obres d'Aristòtil varen ser condemnades pel Consell Provincial de París de l'any 1209. L'any 1215 la prohibició s'estenia a la seva *Metafísica*, i el 1231 a tots els seus escrits fins a ser esporgats del que es consideraven errades. L'any 1245 aquestes prohibicions arriben també a Tolosa de Llenguadoc[5].

Cal dir, però, que Aristòtil fou admirat i atacat gairebé al mateix temps. En sentit contrari, des de 1225 la Universitat de París inclou formalment les seves obres entre els llibres que calia estudiar[6], tendència aquesta que s'incrementa l'any 1255 quan aquest autor,

---

[1] Virgilio: *Bucólicas. Geórgicas*. Barcelona, Planeta, 1988. Pàg. 125.

[2] *Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur*. París, Bibliothèque Nationale, 1984.

[3] Citat en Mascarella, Jordi; Sitjar, Miquel: *El món al Ripollès. Visions i experiències de viatgers al llarg del temps*. Ripoll, Consell Comarcal del Ripollès, 1997. Pàg. 9.

[4] Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Madrid, Taurus, 1986. Pàg. 17.

[5] Fischl, Joham: *Manual de historia de la filosofía*. Barcelona, Herder, 1974. Pàg. 170.

[6] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972. Pàg. 113.

autor, prèvia *adaptació* al Cristianisme, és explicat íntegrament en les universitats[1].

Més enrere hem dit que la Bíblia distingeix entre *les muntanyes* i *la muntanya* (o algunes muntanyes concretes que esdevenen llocs de contacte amb el més enllà i, per tant, la part important de la realitat). Doncs bé, alguns dels primers autors cristians varen aprofundir en aquest sentit. Així, al segle III, Orígenes, en les homilies sobre la Gènesis, remarcava que mai no es baixava a un lloc sant i que tampoc no es podia pujar a un lloc que fos poc recomanable[2]. Per a ell, qui havia assolit la perfecció era tan avançat que era capaç de pujar a la muntanya amb Crist. Però Orígenes no oblidava que calia baixar-ne per ajudar el proïsme. Per això no va fugir al desert, com tot seguit veurem que va fer sant Antoni cercant la muntanya interior, sinó que es quedà a fer vida eremítica a la ciutat[3]. També Orígenes comentava un text de Jeremies (13, 16) dient:

> "*Il y a des montagnes ténébreuses et il y a des montagnes lumineuses, mais puisque les unes et les autres sont des montagnes, les unes et les autres sont élevées. Comme montagnes lumineuses il y a les saints anges de Dieu, les prophètes, Moïse le "Serviteur", les apôtres de Jésus Christ: toutes ces montagnes sont lumineuses et c'est d'elles, je pense, qu'il est dit dans les Psaumes: "ses fondations sont sur les montagnes saintes". Et quelles sont les montagnes ténébreuses? Ceux qui élèvent des hauteurs contre la connaissance de Dieu. Le diable est une montagne ténébreuse, les princes de ce monde voués à la destruction sont des montagne ténébreuses* (...)"
> "(...) *là où sont les montagnes ténébreuses, là est l'ombre de la mort, engendrée précisément par les montagnes ténébreuses* (...)"[4].

A simple vista ens adonem que *la muntanya* de què parla Orígenes té poc a veure amb *les muntanyes* amb les quals ens enfrontem avui dia. Moisès, els profetes, els apòstols... són *muntanyes*, tot i que aquestes tinguin poca realitat a nivell ecològic o mediambiental. I és que, en general, el Cristianisme va donar un sentit sagrat a les muntanyes, sense fer-ne un objecte de veneració en elles mateixes. Aquest fet val la pena de veure'l amb més deteniment en una obra escrita per sant Atanasi, al segle IV. En aquesta *Vida de sant Antoni*, Atanasi diu que una veu convida el sant a anar cap al desert interior. Si seguim llegint, veurem que aquest document identifica aquest lloc solitari amb una muntanya física. Però quan diu que Antoni, "*Tot sol, doncs, s'estava a la muntanya interior, dedicat a la pregària i a l'ascesi*"[5] es comença a dubtar que el lloc de la seva retirada fos una muntanya com l'entenem avui dia. I, si seguim llegint, ens trobem immersos en la sensació que ja no *entenem* res. L'autor parla de "(...) *tot aquell desert (...) àrid, sense ni una gota d'aigua, llevat de la muntanya on ell tenia la cel·la* (...)"[6]. Aquí, com quan diu que la seva casa era la muntanya, sembla clar que som davant d'una realitat física, un indret que, quan uns filòsofs es presenten a ell, és explicitat com "(...) *la munta-*

---

[1] Fischl, Joham: *Manual de historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 170.

[2] Davy, Marie-Madeleine: *La montagne et sa symbolique*. Paris, Albin Michel, 1996. Pàg. 77.

[3] De la introducció de Miquel Estradé a Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1989.

[4] Origène: *Homélies sur Jérémie II*. París, Les Edt. du Cerf, 1977. Pàg. 41-45.

[5] Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1989. Pàg. 92.

[6] Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Op. cit. Pàg. 94-95.

nya exterior (...)”[1], és a dir, un lloc ecològic i físico-químic[2]. Però, al final dels seus dies, Antoni

> “(...) *s'acomiadà dels monjos de la muntanya exterior i se'n va anar a la muntanya interior, on acostumava a estar-se. Uns mesos després va caure malalt; llavors va cridar els qui s'estaven amb ell, dos que vivien a la muntanya interior feia quinze anys menant vida ascètica i tenint cura d'ell* (...)”.

En aquest cas es veuen clarament les dues dimensions que ja havíem trobat en parlar de la muntanya bíblica. D'una banda, el lloc real; i de l'altra, la muntanya interior, el símbol que pot trobar-se dins de les persones, tot i que físicament també es trobi a fora. No seríem capaços de precisar si es tracta d'una lectura platònica o bé si ambdues realitats es trobaven a un mateix nivell. El que sí és cert és que el Cristianisme també va continuar diferenciant les muntanyes físico-químiques de la seva realitat transcendent. En aquest sentit s’ha dit que aquesta religió va ser la responsable d'una lenta, silenciosa i decisiva revolució en les actituds occidentals envers la natura[3] i el paisatge[4]. Pel que ens interessa, si si el món clàssic havia donat una relativa poca importància al marc muntanyenc, el Cristianisme arribarà a negar la importància i la pertinència del món exterior. Com en la mitologia clàssica, la muntanya serà molt present en el primer Cristianisme, però en una visió del món en què es feia difícil separar realitat factual i realitat transcendent. Segons Augustin Berque, hauria estat la seva manera d'entendre la realitat allò que hauria impedit el naixement del paisatge a Occident fins a l'edat moderna[5]. Per a Berque sembla clar que els romans estigueren a punt de descobrir el paisatge, perquè possiblement només els mancà el mot per parlar-ne (concepte que el llatí desconeix)[6]. Posteriorment, l'edat mitjana cristiana, començant pels mateixos textos sagrats, va fer senyera d'aquesta negació del món exterior. El Nou Testament diu:

> “*No estimeu el món, ni allò que hi ha en el món. Si algú estima el món, l'amor del Pare no està en ell, perquè tot allò que hi ha en el món -la concupiscència de la carn, la concupiscència dels ulls i l'ostentació de la riquesa- no ve del Pare, sinó que ve del món. I el món passa, junt amb la seva concupiscència: però el qui fa la voluntat de Déu resta per sempre*”[7].
>
> “*Sabem que som de Déu, i que el món sencer està sota el poder del*

---

[1] Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Op. cit. Pàg 109.

[2] Una nota de Miquel Estradé diu que la muntanya que tractem seria el mont Pispir, a la riba dreta del Nil, unes cinquanta milles al sud de Menfis. (Atanasi, Sant: *Vida de sant Antoni*.Op. cit. Pàg. 139.)

[3] Casini, Paolo: *Naturaleza*. Op. cit. Pàg. 77 i seg.

Lunn, A.: *Switzerland and the English*. Op. cit. pàg. 35.

[4] Berque, Augustin: “En el origen del paisaje”. *Revista de Occidente*, 189. (febrer de 1997). Pàg. 7-22.

[5] Segons Berque, els romans estigueren a punt de descobrir el sentiment del paisatge i, des d’aquest punt, semblaria lògic que els temps medievals, d’haver continuat amb aquests afanys, haurien pogut “descobrir” el paisatge. En canvi, la consideració com a herètiques de certes idees, especialment les de Pelagi (360-422) que considerava que la natura havia estat creada vella i altres qüestions, com el que aquí en diem el *contemptus mundi*, varen trencar aquesta tendència i ajudar a negar la importància de l’estima pel món exterior.

[6] Berque, Augustin: “En el origen del paisaje”. Op .cit. Especialment pàg. 9-11.

[7] Primera epístola de Sant Joan, 15-17.

Maligne"[1].

Sant Benet (480-547) estipulava en la seva *Regla*[2] que els instruments de les bones obres eren, entre altres, castigar el cos, fugir dels plaers o fer-se aliens a les accions del món. Resulta molt interessant veure com aquest fer-se aliens a les accions del món propugnat pel sant va impulsar Benet a instal·lar la seva comunitat enmig d'una muntanya, el Monte Cassino. Més endavant, a principi del segle XII -just en l'"*edat d'or de la instal·lació monàstica en les muntanyes*"[3]-, Sant Anselm escrivia que la realitat era més perniciosa com més satisfacció donava als sentits corporals i, per aquesta raó, considerava perillós d'asseure's en un jardí on hi hagués roses per satisfer la vista i l'olfacte, cançons i poemes per encantar l'oïda[4]. Fugir del món a la muntanya era anar al desert per fer vida contemplativa; era anar a un espai buit, desert. La muntanya i el desert eren més aviat una època de la història i un lloc en què Déu havia educat el seu poble[5]: "*Si tu veux vraiment être ermite, va dans le désert intérieur*", diu Déu a sant Antoni[6].

En aquest sentit, les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla expliquen que els deserts es diuen així perquè no són sembrats i, per tant, estan abandonats:

> "*Los desiertos se llaman así porque no se siembran y, en consecuencia, están abandonados.* ***Son****, por ejemplo,* ***los lugares de las selvas y los montes*** *que son lo contrario de tierras ubérrimas, como feraces son los campos cultivados*"[7].

Muntanya, bosc i desert participen, doncs, d'una mateixa imatge. També Atanasi, en la *Vida de sant Antoni*, diu que aquest sant,

> "(...) *demanava* [a un ancià] *que anés a viure amb ell al desert. Com que l'ancià s'hi va negar per mor de l'edat i perquè encara no hi havia un tal costum, Antoni arrencà decidit cap a la muntanya*"[8].

Més tard, una veu convida Antoni a anar al desert per trobar-se sol i l'eremita segueix uns sarraïns.

> "*Antoni, doncs, els anà a trobar i els demanà d'anar amb ells cap al desert (...) Després de tres dies i tres nits de camí, van arribar a una muntanya*

---

[1] Primera epístola de Sant Joan, 19.

[2] Benet de Núrsia: *La regla dels monjos*. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1997.

[3] Sonnier, Georges: *La montaña y el hombre*. Barcelona, Editorial R. M, 1977. Pàg. 27.

[4] Clark, K.: *L'art du paysage*. París, Gérard Montfort édt., 1994. Pàg. 9.

[5] X-L. Dufour: *Dictionaire du Nouveau Testament*. Citat per Le Goff, Jacques: "Le désert-forêt dans l'occident médiéval". *Traverses*, 19. Paris, Centre G. Pompidou. Juny de 1980. Pàg. 23-33.

[6] Citat per Dagron, Chantal; Kacimi, Mohamed: *Naissance du désert*. París, Édt. Balland, 1992. Pàg. 170.

La cita, però, falseja el text. L'edició catalana diu "*Si, en canvi, vols estar realment sol, vés ara mateix cap al desert interior*", però aquest desert és un lloc físic, no el món intern, com es veu en el fet que Antoni demana qui li ensenyarà el camí i la veu li diu que segueixi uns sarraïns. "*Antoni, doncs, els anà a trobar i els demanà d'anar amb ells cap al desert (...) Després de tres dies i tres nits de camí, van arribar a una muntanya molt alta, al peu de la qual hi havia una aigua cristal·lina, dolça i fresca. Més enllà s'estenia una plana, amb quatre palmeres silvestres*". (Atanasi, Sant: *Vida de sant Antoni*. Op. cit. Pàg. 91.)

[7] Isidoro de Sevilla: *Etimologias*. 8-31. Pàg. 207-209.

[8] Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Op. cit. Pàg. 57.

molt alta, al peu de la qual hi havia una aigua cristal·lina, dolça i fresca. Més enllà s'estenia una plana, amb quatre palmeres silvestres"[1].

Llavors, Antoni "(...) *es quedà tot sol a la muntanya* (...)", una muntanya que de bon principi era un desert interior. Com veurem més endavant, muntanya, bosc i desert es confonen durant l'edat mitjana. En aquest sentit, aquestes muntanyes i el desert d'Isidor de Sevilla ens remeten a un mateix contingut sota el qual *montaña* i *monte* es (con)fonen per donar la idea d'una superfície arbrada. El diccionari llatí-espanyol d'Antonio de Nebrija (Salamanca, 1492) deia: "*Nemus, oris: por moheda o montaña*"[2].

Entretinguem-nos un moment en el concepte de *nemus*[3]. Ja hem vist que per a Isidor el desert eren els *montes* i les *selvas*, doncs bé, aquesta identificació del desert amb l'element verd i deshabitat i no pas amb el lloc sec (encara que igualment deshabitat) no només ens apareix en aquest autor. El trobem en Jacques de Voragine[4] quan parla de sant Jeroni i ho repeteixen fil per randa uns manuscrits catalans del segle XV (*La vida e trànsit del gloríós sant Jerònim, doctor e illuminador de sant mare Església*):

"*Jerònim és dit de ierar, que vol dir "sant", e nemus, que vol dir "bosc", quasi "sant bosch"; o és dit de noma, que vol dir "ley" (....) Es dit "bosch" per lo* ***bosch*** *en lo qual estech per algun temps* (...)"[5].

D'entrada, doncs, el nom de Jeroni deriva de bosc, a causa de la seva retirada eremítica. Però el mateix manuscrit, més endavant, parla d'aquest lloc de retirada del sant com d'un desert:

"*Mas yo tenia lo star de la mia cella axí com a malmirenta de males cogitacions, e irant-me contra mi meteix, tot sol trespassava los deserts*"[6].

Cal dir que en altres còpies manuscrites es pot llegir "*pregons deserts*", i que l'original llatí no contenia cap adjectiu. Més endavant, Jeroni passa el mar per anar a Egipte,

"*E estech tot sol, sens tota companyia humanal, per quatre anys contínuament, en un for aspre e salvatge* ***desert****, faent fort aspra e alta penitència, segons que desús és dit*"[7].

En aquests documents el desert i el bosc[8] són identificats. El manuscrit 1191 de la

---

[1] Sant Atanasi: *Vida de sant Antoni*. Op. cit. Pàg. 91.

[2] Citat per García Fernández, Jesús: "De la percepción del hecho montañoso: en torno a las palabras "monte-montes" y "montaña"". *Estudios geográficos*, 199-200. Abril-setembre de 1990. Pàg. 431-452.

[3] "*Le mot latin nemus, comme le grec nemos, désigne une forêt renfermant des pâturages, un bosquet et surtout un bois sacré. Le nemus était entrecoupé de clarières où l'on menait paître les bêtes*". (Brosse, J.: *Mythologie des arbres*. París, Plon, 1989. Pàg. 182.)

[4] "*Jérôme tire son étymologie de gerar, saint, et de nemus, bois, comme on dirait bois, ou bien de noma, qui veut dire loi (...) Il signifie bois, bois, parce qu'il habita quelque temps dans un bois* (...)". (Voragine, Jacques de: *La légende dorée*. Paris, Flammarion, 1967. Pàg. 244.)

[5] Eusebi, Agustí, Ciril (autors fictícis): *Tres epístoles sobre la vida i trànsit del gloriós sant Jeroni*. Barcelona, Curial i PAM, 1995. Pàg. 31.

[6] Eusebi, Agustí, Ciril: *Tres epístoles sobre la vida i trànsit del gloriós sant Jeroni*. Op. cit. Pàg. 33.

[7] Eusebi, Agustí, Ciril: *Tres epístoles sobre la vida i trànsit del gloriós sant Jeroni*. Op. cit. Pàg. 49.

[8] Sobre la visió religiosa del bosc durant l'edat mitjana, vegeu: Grégoire, Réginald: "La foresta come esperienza religiosa" in *L'ambiente vegetale nell'alto medioevo*. Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1990. Pàg. 663-703.

Biblioteca de Catalunya, que Dominique de Courcelles data a les darreries del segle XV, conté *los gosts de Nostre Seniora de las Dolos et los goxs de la Soledat*. En aquest manuscrit, referint-se a la fugida de l'amenaça d'Herodes, mentre els goigs de Nostra Senyora dels Dolors deien "*En Egipte pel desert fogíreu molt cautavent* (...)", els *Goxs de la soledat* parlaven que "*La segona soledat fon fugir per boschs inserts* (...)"[1]. Uns altres goigs que cita el mateix Courcelles, també parlen de Núria com d'un "(...) *aspre desert* (...)"[2].

Per a Atanasi, la muntanya era una part del desert, talment com les selves i els *montes* eren el desert per a Isidor de Sevilla. I amb Paul Zumthor podem fer extensiva aquesta idea a tot l'occident medieval[3]. El simbolisme cristià considera *la muntanya* com un un lloc d'intercanvi privilegiat entre Déu i els homes. A part del rol que va jugar en les escenes més importants de l'Antic Testament i en els Evangelis, la muntanya es va imposar en l'imaginari medieval com la millor representació possible del desert[4]. Com diu Robert Lenoble, allà on nosaltres veiem geometria, la gent de l'edat mitjana i del Renaixement hi veien valors; la natura no era un sistema de quantitats, sinó una jerarquia de qualitats[5]. La natura del físic i la del poeta no es distingien netament com fem avui dia i eren part d'una mateixa cosa, perquè la realitat física del món era concebuda com un símbol religiós i moral[6].

> "*Cette "géographie" médiévale n'a pas la dimension temporelle de la nôtre, qui perçoit dans la longue durée des faits tels que les courbes du terrain, le dessin d'un rivage ou la répartition des humains. Hors du temps, elle concerne à la fois l'espace immuable, et le symbole qui ne l'est pas moins. Elle a pour tâche de projeter le second sur le premier*"[7].

Seguint Aaron J. Gourevich, Paul Zumthor considera que l'edat mitjana va ignorar el paisatge; per a ell, la humanitat estava massa vinculada a la natura perquè en pogués néixer un judici estètic. En aquest sentit, ni Marco Polo no s'atura a parlar de cap dels llocs per on passa i que avui dia ens entusiasmen. A més a més, les llengües medievals no tenien un mot per expressar la nostra idea d'espai. L'*spatium* llatí, fins al segle XVI o XVII designava un interval topogràfic o cronològic separat per dos límits: l'espai medieval era el que hi havia entre dos punts, un buit per omplir, diu Zumthor[8].

Segons Aaron J. Gourevich, els poetes i artistes medievals descuraven quasi completament la natura real i no reproduïen el paisatge. I és que, en general, a la

---

[1] Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne. Les joies /goigs/ des saints, de la Vierge et du Christ de la fin du Moyen Age au XVIIIè siècle*. Paris, Ecole de Chartres, 1992. (Mémoires et documents de l'Ecole de Chartres, 35). Pàg. 486.

[2] Goigs del gloriós abat sant Gil (Barcelona, 1675). Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. Pàg. 248.

[3] "*Plusieurs régions de l'Europe connaissent une forme de désert dont, néanmoins, le Moyen Age semble s'être peu soucié: la montagne*". "*Cependant, la forme par excellence du désert, où culminent les valeurs symboliques attachées à cette irréductible vacuité, c'est la forêt*". (Zumthor, Paul: *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age*. Paris, Edc. du Seuil, 1993. Op. cit. Pàg. 63 i 64.)

[4] Meiffret, Laurence: "L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 107-151.

[5] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 247.

[6] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 258.

[7] Zumthor, Paul: *La mesure du monde.* Op. Cit. Pàg. 228.

[8] Zumthor, Paul: *La mesure du monde.* Op. cit. Pàg. 36.

individualització preferien la tipificació[1]. Encara al principi del segle XV les formes externes de la natura no hauran esdevingut objecte de consideració en elles mateixes[2] i s'ha s'ha arribat a afirmar que els mestres medievals no distingien el món terrenal del món ultraterrenal[3]. En definitiva, per als habitants de l'edat mitjana l'important no era el món dels fenòmens, sinó el món de l'essència divina. Tot plegat feia que no existís distància entre les persones i el món que les envoltava i aquest fet impossibilitava un acostament estètic a la natura, una "admiració desinteressada" del món natural[4].

1. 5. 5 - La natura vista des de la cultura medieval

Per a Gourevich, una de les característiques de la cultura popular medieval és la inexistència de fronteres entre el cos i el món, i per tant la fluïdesa de les relacions entre un i altre[5].

> "*Questa percezione del mondo era generata dal rapporto che l'uomo aveva con la natura come con un prolungamento del proprio "io", ed era indissolubilmente legata all'analoga unità organica di individuo e gruppo sociale. Questo rapporto con il mondo gradualmente svanisce con il passaggio all'epoca moderna, quando lo sviluppo dell'industria crea le condizioni per la comparsa di un diverso approccio dell'uomo nei riguardi della natura, che diviene semplice oggetto della sua attività tecnica. Nel Medievo un simile rapporto soggettivo-oggetivo tra l'uomo e il mondo esterno era impossibile. (...) Naturalmente non si deve immaginare l'atteggiamento verso la natura dell'uomo del Medeoevo allo stesso modo di quello dell'uomo delle società primitive. L'uomo del Medioevo non si fonde piú con la natura, ma nemmeno le si contrappone. Egli si confronta con il resto del mondo e lo misura con il proprio metro, trovando però questa misura in se stesso, nel proprio corpo, nella propria attività*"[6].

> "*L'homme d'alors n'a pas comme nous le sentiment qu'il existe une "matière", inhumaine et séparée. Le christianisme faisait certes son possible pour distinguer la "chair" de l'"esprit". Mais l'une et l'autre étaient, avec l'univers, englobés dans la conscience de vivre. Tout homme conservait avec la terre une chaleureuse complicité, que non seulement*

---

[1] Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Torino. G. Einaudi edt., 1983. Pàg. 6.

[2] "*Vers 1400, les formes de la nature extérieure ne sont toujours pas devenues objet de considération pour elles-mêmes*". (Zumthor, Paul: *La mesure du monde*. Op. cit. Pàg. 88-89.)

[3] "*Si può, inoltre, presumere che i maestri medievali non distinguessero nettamente il mondo terreno e il mondo ultraterreno; ambedue vengono rappresentati con uguale grado di precisione, in una viva interrelazione e sempre nell'ambito dello stesso affresco o della stessa miniatura. Tutto questo è estremamente lontano dal realismo quale noi lo concepiamo. Ricordiamo solo che la parola "realismo" è per l'appunto di origine medievale; solo che allora si consideravano "reali" categorie a cui noi oggi neghiamo ogni realtà*". (Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 7.)

[4] "*Mancando ogni distanza tra l'uomo e il mondo circostante, ancora non ha potuto manifestarsi un atteggiamento estetico verso la natura, natura, un'ammirazione "disinteressata" nei suoi confronti. In quanto parte organica del mondo, soggetto ai ritmi naturali, l'uomo era difficilmente in grado di osservare la natura dall'esterno*". (Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 53.)

[5] Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 56.

[6] Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 56.

nous avons perdue, mais qui nous est devenue presque inconcevable. L'espace du paysan médiéval, non moins que du citadin, du seigneur, du prélat, n'avait rien de ce qu'est pour nous le nôtre, tridimensionnel, uniforme, divisible en séquences mesurables et doué de qualités indépendantes de son contenu matériel. L'espace médiéval n'est ni abstrait ni homogène. Nous dirions, en notre jargon publicitaire, qu'il est "personnalisé": concret, individuel, hétérogène, mais intime. On ne le conçoit pas comme un milieu neutre, mais comme une force qui régit la vie, l'embrase, la détermine... la fascine"[1].

Aquest context cultural feia que les distàncies fossin molt difícils de mesurar i d'avaluar; i quan es feia, el cos humà era pres com a mesura. D'aquesta manera, es parlava de colzades, pams, passos, peus, etc., unitats de mesura fetes a escala humana. (En el cas espanyol no fou fins 1880 que començà a regir el sistema mètric decimal, i *La veu del Montserrat* no li presagiava un triomf fàcil[2].) Aquesta continuïtat entre cos i medi ambient es veu en obres com ara el *Libro de Alexandre*, un text del segle III atribuït a un desconegut Pseudo-Calístenes, però que aquí retrobem en dos manuscrits, un a la BNM del segle XIV (o finals del XIII) i un altre a la BNP, del segle XV, que el copista atribueix a Berceo:

"Solemos-lo leer diz-lo la escriptura
que es llamado mundo el ome por figura
qui comedir quisiere & asmar la fechura
entendra que es bien razon sin de presura

Asia es el cuerpo segundo mio creente
sol & luna los oios que naçen de oriente
los braços son la cruz del rey omipotente
que fue muerto en Asia por salut de la gente

La pierna que deçende del sinistro costado
es el reyno de Africa por ella figurado
toda la mandan moros un pueblo llamado renegado
que oran a Mafomat un traedor prouado

Es la pierna diestra Europa notada
esta es mas catolica de la fe mas poblada
esta es de la diestra del obispo santiguada
tienen Petrus & Paulus en ella su posada

La carne es la tierra que es mucho pesada
el mar es el pelleio que la tiene çercada
las uenas son los rios que la tienen tenprada
fazen diestro & sinistro mucha tornauiscada

[1] Zumthor, Paul: *La mesure du monde.* Op. cit. Pàg. 35.

[2] *La Veu del Montserrat*, 38. 18 de setembre de 1880. Pàg. 314.

Los huessos son las pennas que alçan los collados
los cabellos de la cabeça las yeruas de los prados
crian en esta tierra muchos malos venados
que son por maiamiento de los n[ue]stros peccados"[1].

Tanmateix, un altre manuscrit del segle XV de la BNM, titulat *Libro de Astrología* i atribuït a Enrique de Villena diu:

> "(...) *la tierra toda es foradada de dentro et llena de venas et de cavas por donde van et passan las aguas que salen de la mar et van et vienen por medio de la terra (sic) de dentro et de fuera a una parte et a otra segunt fazent las venas en el cuerpo del omne*"[2].

Aquesta concepció l'hereta Frai Luís de Granada, quan canta els beneficis de la terra, i diu que entre aquests

> "(...) *es muy señalado el de las fuentes y rios que della manan, y la humedecen y refrescan. Porque así como el Criador repartió las venas por todo el cuerpo para humedecerlo y mantenerlo, así quiso él también que este gran cuerpo de la tierra tuviese sus venas, que son los ríos, los cuales corriendo por todas partes, la refrescan y humedecen, y nos ayudan a mantener, criando peces y regando nuestros sembrados*"[3].

En comptes d'una oposició entre persona i medi ambient, trobem allò que Gourevich presenta com un dualisme entre natura i cultura, una visió tradicionalment representada en termes del macrocosmos i el microcosmos per a la qual la persona humana és una rèplica de l'univers. Per a l'ésser medieval, la natura era un gran repertori de símbols; no era percebuda en termes estètics, per la seva pròpia bellesa; i per això no la contemplava. Segons la "doctrina dels signes" (*Signaturlehre*),

> "(...) *les formes des différentes parties de la plante sont comme autant d'indications livrées par dieu sur les vertus thérapeutiques. L'hépatique avec ses feuilles trilobées était un remède contre les affections du foie et, plus généralement, les fleurs jaunes étaient utilisées contre la jaunisse. Dans les arts visuels, de telles significations pouvaient devenir métaphoriques. Le pissenlit, qui servait à guérir les maladies des yeux, pouvait être compris comme une incitation à mieux voir, c'est-à-dire à tendre vers une vie plus chrétienne*"[4].

En la natura i en les seves parts es veia el símbol de la divinitat i tots els seus materials servien com a al·legories o ensenyaments morals en un plantejament transcendentalista. La natura era un símbol del món invisible; el coneixement anava del

---

[1] *Libro de Alexandre. Estudio y edición de Francisco Marcos Marín*. Madrid, Alianza editorial, 1987. Versos 2508-2513. Pàg. 434.

[2] Citat en Granada, Fray Luís de: *Introducción al Símbolo de la Fe*. Madrid, Cátedra, 1989. Pàg. 227, nota.

[3] Granada, Fray Luís de: *Introducción al Símbolo de la Fe*. Op. cit. Pàg. 227.

[4] Tapié, Alain: *Le sens caché des fleurs. Symbolique & botanique dans la peinture du XVII siècle*. Paris, Adam Biro, 1997. Pàg. 18.

visible a l'invisible (“*per visibilia ad invisibilia*”), per això els teòlegs afirmaven que l'esperit humà no podia arribar a la veritat si no era a través de les coses materials i de les imatges. Les coses finites estaven en relació directa amb les eternes[1].

> “*L'uomo di quell'epoca tendeva a mescolare el piano spirituale e quello fisico e manifestava la tendenza a interpretare l'ideale come materiale. L'astrazione non era da lui concepita come tale, al di fuori della sua concreta incarnazione visibili*”[2].

En el camp de la filosofia, sant Agustí (354-430), seguint Plató, proclamava la certesa del que coneixem per l'experiència interior, per l'autoconsciencia. Agustí planteja que un rem dins de l'aigua -per un fenomen que avui dia anomenem refracció- es veu tort, però el subjecte ha de saber que el normal és veure'l tort: si el volgués veure recte s'enganyaria a si mateix. Amb aquest exemple, Agustí mostra que l'únic del que tenim certesa és del nostre judici sobre el fet que el rem sembla tort: llavors el subjecte diu la veritat i sap que diu la veritat quan el veu així. La veritat és dins del subjecte: *si fallor, sum*. Per a Agustí, el nivell més baix del coneixement és la sensació, que és comú a les persones i els animals, i el més alt, peculiar dels humans, és la contemplació de les coses eternes únicament a través de la ment, sense intervenció de la sensació. Entre ambdós nivells hi ha una estació intermitja en què la ment jutja els objectes corporis a través de models eterns o incorporis[3].

Així mateix, sant Bonaventura (1221-1274) deia que tota criatura era un *vestigium* de Déu amb el qual mantenia una relació d'analogia. Això li permetia ordenar la jerarquia de l'ésser segons la proximitat o la llunyania de la semblança de la criatura a Déu. El món de les coses sensibles era un *vestigium* o *umbra Dei*. Per a un filòsof natural, la natura només era natura, però,

> “*La creación racional se encuentra por encima de la creación puramente sensible, y es imago Dei, imagen de Dios en un sentido especial*”[4].

És en aquest sentit que podem entendre l'obra del *Pobrissó d'Assís*. Les *Floretes de sant Francesc* expliquen que Meser Orlando da Chiusi da Casentino diu a Sant Francesc d'Assís:

> “*Tengo en Toscana un monte devotísimo llamado de Auvernia, muy solitario y muy apto para quien quisiese hacer penitencia; es lugar apartado de la gente y propio para los que quieran hacer vida solitaria; si te gusta de buen grado te lo daré a ti y a tus compañeros para salud de mi alma*”[5].

La muntanya és el lloc de contacte amb la divinitat, un lloc on es busca la solitud

---

[1] Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 63-68.

[2] Gurevic, A. Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Op. cit. Pàg. 86.

[3] Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Barcelona, Ariel, 1978. Vol. 2. Pàg. 66.

[4] Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 266.

[5] *Las florecillas de san Francisco. El cántico del Sol*. Madrid, Espasa-Calpe, 1968. Pàg. 118.

per trobar la veritat, d'aquí l'oferta d'Orlando da Chiusi. Llavors Francesc envia dos frares per reconèixer el lloc i, en trobar-lo apte per a la "*oración y la penitencia*", l'orde accepta el donatiu:

> "*Y queriendo enseñarles el monte de Auvernia* [Meser Orlando], *les envió con 50 hombres armados, para defenderlos de las fieras salvajes; y así los dos frailes subieron al monte y buscaron diligentemente, y al fin hallaron una parte muy devota y apta para la contemplación, donde había una pequeña llanura, eligiendo aquel lugar para su habitación y la de san Francisco. Y con la ayuda de aquellos hombres hicieron una cabañita con ramaje de los árboles, aceptando así, en nombre de Dios, y tomando posesión del monte de Auvernia y del lugar de los frailes en este monte; y partieron luego, retornando adonde estaba san Francisco. Y llegados que fueron, le contaron lo sucedido y le explicaron el lugar elegido, aptísimo para la oración y la contemplación*"[1].

La muntanya, perillosa com es veu en el fet que el donant fa escortar els frares per cinquanta homes, només era interessant per a aquells si servia per fer vida contemplativa i oratòria. En arribar a l'indret, Francesc digué als qui l'acompanyaven que creia que era voluntat de Déu que passessin la festa de Sant Miquel en aquell lloc, perquè els ocells s'havien posat a voltar al seu costat. Així doncs, la voluntat de Déu es manifesta al sant dalt d'un cim. L'episodi de la muntanya de sant Francesc, com recullen les *Floretes*, és comparable al de Moisès: "*Y en aquella llama hallábase Dios hablándome como antiguamente habló a Moisés*"[2], diuen d'una de les aparicions de la divinitat.

És en aquesta muntanya que Déu permetrà que sant Francesc experimenti el mateix que Jesús va patir en el Calvari, i ho permetrà a través del seu sentiment i dels estigmes que apareixen en el seu cos. Però a més, l'entorn, la muntanya d'Auvernia, actuarà recordant el mateix que les llagues: les esquerdes de la muntanya i els estigmes del sant són ecosimbòlicament a un mateix nivell. Aquí veiem ben clarament allò que Gourevich deia que no hi havia separació entre cos i ambient. Amb el cos nafrat, i sentint la mateixa joia que Jesús va sentir morint per salvar la humanitat, també la muntanya esdevé per a Francesc un record de la mateixa passió:

> "*De allí a pocos días, estando san Francisco junto a la celda considerando la disposición del monte y maravillándose de las grandes grietas y derrumbos de piedras enormes, se puso en oración, y entonces le fue revelado por dios que habían sido hechas aquellas cosas maravillosamente, en la hora de la Pasión de Cristo, cuando, según dice el Evangelista, las piedras se rompieron. Y quiso dios que esto sucediese en el monte de Auvernia, porque en él se había de renovar la Pasión de Nuestro Señor Jesucristo: en su alma, por amor y compasión, y en su cuerpo, por la impresión de las santas sagradas llagas*"[3].

---

[1] *Las florecillas de san Francisco*. Op. cit. Pàg. 118.

[2] *Las florecillas de san Francisco*. Op. cit. Pàg. 128-129.

[3] *Las florecillas de san Francisco*. Op. cit. Pàg. 123.

L'estada de sant Francesc a la muntanya té molts paral·lelismes amb la rebuda del missatge mosaic al Sinaí, i és que les muntanyes eren llocs de comunicació amb el més enllà on es manifestava la voluntat divina. Allà succeïen coses extraordinàries per tal de recordar-nos el poder diví. Francesc dirà a un dels frares que

> "(...) *de aquí a pocos días hará Dios tan grandes y maravillosas cosas en esta montaña, que todo el mundo se maravillará* (...)"[1].

També en el misticisme del segle XV castellà *la muntanya* esdevé un lloc de contacte amb Déu, en un clar context de negació del món sensible. Per a Juan de la Cruz, el lloc on orar:

> "(...) *no ha de ser lugar ameno y deleitable al sentido, como suelen procurar algunos, porque, en vez de recoger a Dios el espíritu, no pare en recreación y gusto y sabor del sentido. Y por eso es bueno lugar solitario, y aun áspero, para que el espíritu sólida y derechamente suba a Dios, no impedido ni detenido en las cosas visibles; aunque alguna vez ayudan a levantar el espíritu, más esto es olvidándolas luego y quedándose en Dios. Por lo cual nuestro Salvador escogía lugares solitarios para orar (Mt. 14, 24), y aquellos que no ocupasen mucho los sentidos, para darnos ejemplo, sino que levantasen el alma a Dios, como eran los montes (Lc. 6, 12; 19, 28), que se levantan de la tierra, y ordinariamente son pelados de sensitiva recreación*"[2].

Per a aquests místics, que busquen el "(...) *desasimiento de todo lo criado* (...)"[3], l'important no és la comoditat del lloc, sinó el recolliment intern, "(...) *escogiendo para esto el lugar más libre de objetos y jugos sensibles* (...) *el lugar más apartado y solitario que pudieres* (...)"[4]. Juan de la Cruz planteja la possibilitat d'entrar en contacte amb Déu a través de llocs agradables[5], però aquests indrets caldria oblidar-los, transcendir-los, car el millor lloc per orar és l'ànima (la muntanya o el *desert interior* de sant Antoni). D'aquesta manera, la recerca de Déu es pot dur a terme a través de cerimònies que s'haurien de desenvolupar o "(...) *en el escondrijo de nuestro retrete, donde sin bullicio y sin dar cuenta a nadie lo podemos hacer con más entero y puro corazón (...); o, si no, a los desiertos solitarios, como él lo hacía, y en el mejor y más quieto tiempo de la noche*"[6]. Això ens duria de nou al tema del desert com a lloc de contacte amb déu, "*I aquest amor al desert, com l'hauríem d'anomenar sinó amor a Déu?*"[7].

---

[1] *Las florecillas de san Francisco*. Op. cit. Pàg. 128-129.

[2] Juan de la Cruz, San: "Subida del monte Carmelo" in *Obra completa (1)*. Madrid, Alianza editorial, 1991. Pàg. 406.

[3] Santa Teresa: *Camino de perfección*. Madrid, Espasa-Calpe, SA, 1969. Pàg. 28.

[4] Juan de la Cruz, San: "Subida al Monte Carmelo" Op. cit. Pàg. 406 i 408.

[5] "*La primera es algunas disposiciones de tierras y sitios, que con la agradable apariencia de sus diferencias, ahora en disposción de tierra, ahora de árboles, ahora de solitaria quietud, naturalmente despiertan la devoción. Y de esto es cosa provechosa usar, cuando luego enderezan a Dios la voluntad en olvido de dichos lugares, así como para ir al fin conviene no detenerse en el medio y motivo más de los que basta*". (Juan de la Cruz, San: "Subida del Monte Carmelo". Op. cit. Pàg. 409.)

[6] San Juan de la Cruz: "Subida del monte Carmelo". Op. cit. Pàg. 415.

[7] Euqueri de Lió: *Lloança del desert*. Barcelona, Edicions Proa, 1998. Pàg. 181.

"*Alguns conten que, a un que preguntava en quin lloc es creia que era Déu, li respongueren que els seguís diligent allà on el portés. Aleshores, acompanyant-lo ell mateix, va arribar als amagatalls més amples del dessert que se li oferia a la vista. I mostrant-li el retir de la*

1. 5. 6. El *Contemptus mundi*: el menyspreu del món

Com l'Auvèrnia de sant Francesc, Montserrat fou també considerada una muntanya esquerdada en el moment de la mort de Jesús al Gòlgota i una muntanya-desert eremític. En el seu monestir, vers l'any 1500, es publicava l'anomenada *Epístola de Gerson*, obra en què, a més de parlar de les coses "*menguadas y enfermas de este mundo*", es llegia:

> "*El que menosprecia os terrenales y exteriores bienes desmostrare las gracias celestiales e interiores: que por su merecimiento exceden todos los otros deleytes. Tales y tan grandes son que ninguno es digno de los conocer: si primero no aprende a menospreciar los vanos y viles solazes*"[1].

Això passava just en el "(...) *període més brillant de la cultura montserratina medieval*"[2], un moment en què trobem un altre manuscrit parlant del menyspreu del món:

> "*Oblidar em convé el món, vulla jo o no; car la vostra bonesa m'ha lligat, i la vostra pietat m'ha fet força i gens no puc saber per què ni en quina manera s'ha esdevingut això que tant ens haveu manat*"[3].

Es tracta d'un text que se suposa escrit al segle XV, però que també podria ser del XIV. L'autor segurament fou el pare Rocacelsa, asceta que vivia a les ermites de la muntanya de Montserrat[4]. Aquest deia que les adversitats del món,

> "*M'han traït i m'han dissolt, i m'han allunyat molt de la divinal coneixença, per ço com massa he jugat amb les coses que em tenien lluny de nostre Senyor Déu, de la part de fora.* ***Ell era dins meu i em cercava; i jo fugia pels deserts que han molt gastat la meva ànima i l'han enlletgida pel pecat****. Però ell em despertà i em tirà a si, i a la multitud de les sues misericòrdies m'ha gitat de tenebres*"[5].

Déu és dins de les persones, i és allà on cal anar a cercar-lo, no en la contemplació del món exterior, el desert pel qual, al principi, fugia el pare Rocacelsa. El món és a l'interior de cadascú i a fora no hi ha res que valgui la pena. L'ascetisme del pare Rocacelsa es lliga directament al neoplatonisme propugnat per Agustí:

> "*Déjà mes biens n'étaient plus au dehors; ce n'était plus sous ce soleil, ni avec des yeux charnels que je les cherchais. Ceux qui prétendent trouver*

---

immensa solitud, digué: "vet aquí on és Déu!". I justament es creu que és allí on es fa particularment parlès (sic) i on es retroba més fàcilment". (Euqueri de Lió: *Lloança del desert*. Op. cit. Pàg. 182.)

[1] Gerson, Joan: *Epistola de Gerson: excitativa para el esp[irit]ual aprovechamiento.* [Montserrat, 1500].

[2] Albareda, A. M.: *Introducció al Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Monestir de Montserrat, 1930.

[3] *Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Montserrat, Monestir de Montserrat, 1930. Pàg. 56.

[4] De la introducció d'Anselm M. Albareda in *Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Op. cit. Pàg. 10.

[5] *Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Op. cit. Pàg. 117.

leur joie hors d'eux-mêmes perdent aisément toute consistance; ils se répandent sur les choses visibles, sur les choses temporelles, et leur famélique pensée n'en lèche que les images"[1].

Agustí afirma la seva estima vers el Senyor, però es demana:

"*Mais qu'est-ce que j'aime, en vous aimant? Ce n'est pas la beauté des corps, ni leur grâce périssable, ni l'éclat de la lumière -cette lumière si chère à mes yeux- ni les douces mélodies des cantilènes aux tons variés, ni l'odeur suave des fleurs, des parfums et des aromates, ni la manne, ni le miel, ni les membres faits pour les étreintes de la chair. Non, ce n'est pas tout cela que j'aime, quand j'aime mon Dieu. Et cependant il est une lumière, une voix, un parfum, une nourriture, une étreinte que j'aime, quand j'aime mon Dieu: c'est la lumière, la voix, le parfum, l'étreinte de "l'homme intérieur" qui est en moi* (...)"[2].

Per això -tal com Petrarca, emprant un recurs formal, ens recordava al segle XIV- s'entén que Agustí menyspreï les muntanyes reals:

"*Et dire que les hommes s'en vont admirer les cimes des montagnes, les vagues géantes de la mer, les larges cours des fleuves, l'Océan entourant la terre, les révolutions sidérales, alors qu'ils se délaissent eux-mêmes! Et ils ne s'étonnent pas que je puisse parler de tout cela sans l'avoir sous les yeux, ni que je ne saurais en parler si ces montagnes, ces vagues, ces fleuves, ces astres (que j'ai vus), cet Océan (a l'existence duquel je crois), je ne les voyais en moi, dans ma mémoire, aussi étendus que si je les regardais au-dehors*"[3].

En aquest punt caldria precisar que, si bé Petrarca parla explícitament del fet d'ascendir les muntanyes (recordem que és ell qui obre a l'atzar el llibre d'Agustí al cim del Ventoux, trobant d'aquesta manera la cita esmentada), el text agustinià fa referència a l'àmbit de les sensacions i de la memòria. Es tracta, per a Agustí, d'un exemple de com explicar el coneixement en un moment en què caldria verificar si era cert o no que -com diu Petrarca- *les hommes s'en vont admirer les cimes des montagnes*. En canvi, un mil·lenni més tard, per a Petrarca, el mateix text serveix per a recordar-li la inoportunitat d'allò que ha fet: pujar a un cim, "*Guidé seulement par le désir de voir la remarquable élévation du lieu* (...)"[4]. Si la situació es planteja en aquests termes, fins i tot podríem pensar que els coetanis d'Agustí anaven més a admirar les muntanyes que no la gent de l'època en què Petrarca va viure, però la "confusió" que ens porta aquest text ens permetrà entendre, un cop més, l'existència d'un doble nivell de realitat i que, per tant, anar a visitar *muntanyes* és una cosa que té una relació ambigua amb la imatge que es té de *la muntanya* i del món real

[1] Saint Augustin: *Confessions*. Paris, Société d'édition "Les belles lettres", 1969. (Lib. 9, IV, 10). Vol 2. Pàg. 216.

[2] Saint Augustin: *Confessions*. (Lib. 10, VI, 8). Op. cit. Vol. 2. pàg. 245.

[3] Saint Augustin: *Les Confessions précédées de Dialogues philosophiques*. Paris, Gallimard, 1998. Pàg. 991.

[4] Text reproduït en Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989. Pàg. 284-290.

en general.

El neoplatonisme d'Agustí distingeix entre el real i l'ideal, els ens i l'Ésser, essent aquest darrer l'important. El món real és només una ombra del món espiritual. De Plató al Neoplatonisme i des d'aquest a l'Agustinisme, s'havia afirmat que la persona era una barreja d'ànima pensant i de cos vivent, i que cadascuna d'aquestes parts formava una substància completa en ella mateixa. Déu infonia idees innates a cada ànima, idea que lligava molt bé amb les doctrines cristianes[1]. Per això s'havien recuperat les teories platòniques; partint d'elles, com que les idees innates es trobaven dins de l'ànima de cada persona, no era pels camins exteriors que calia anar a cercar-les. L'important era conèixer-se un mateix per trobar el camí de la veritat; per això aquesta negació del món de què estem parlant. Podem arrodonir el que diem citant encara altres textos, el primer una poesia dedicada a la Verge de Montserrat, composta per Frai Joan d'Enguídanus, monjo a Montserrat des del 22 de juliol de 1492.

"*Piadosa, nuestro abrigo,*
madre del alto luzero,
tu holganza
hazme, señora, enemigo
deste mundo halaguero
y su membranza"[2].

En el mateix sentit, un cant que es troba dins del *Llibre Vermell* de Montserrat també deia: "*Vull tractar del menyspreu del món, per tal que els homes no siguin enganyats per la vanitat*"[3]. I igualment podem citar algun passatge de la producció d'un dels grans intel·lectuals del segle XIII català, Ramon Llull[4]. Aquest va fer referència al tema en molts passatges de la seva obra. A part dels que hem donat en la nota anterior, aquí en transcrivim un altre en què Llull parla de com els pastors guarden els seus ramats, per acabar explicant que cal vèncer la "*bestialitat*" de la potència sensitiva:

> "*Mas molt home, Sènyer, veem que nos sab guardar de peccat la potencia sensitiva, qui es cosa bestial, e sab guardar lo bestiar de les besties salvatges. On assò es gran peguea, que hom aja major diligencia en*

---

[1] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972.

[2] Poesia de Frai Joan d'Enguídanus, monjo a Montserrat des del 22 de juliol de 1492.

[3] Citat per Suñol, Gregori Mª.: "Els cants dels romeus (segle XIVè)". *Analecta Montserratensia*, volum I, 1917. Monestir de Montserat, 1918.

[4] "*Si als ulls corporals, Sènyer, es plaent cosa de veer la claror de lalba ni de la estela jornal, ni los prats ni les flors ni les riberes ni els boscatges, als ulls esperitnals (sic) es plaent cosa a cogitar e a veer en les vertuts del home, axí com amor e paciencia e lealtat e humilitat e pietat e misericordia*." "*En axí com los ulls esperituals son pus nobles e mellors que los ulls corposals, en axí major plaer e mellor vista es veer les coses qui son belles a veer als ulls espirituals, que aquelles coses a veer qui son belles a veer als ulls corporals*." "*Los homens peccadors amen veer les coses belles als ulls corporals, e esquiven a veer la legea daquelles quis veen ab los ulls espirituals; e los homens peccadors, Sènyer, esquiven a veer les coses qui son leges ab los ulls corporals, e no volen veer la bellea qui es vista en les coses ab ulls espirituals. No es en axí, Sènyer, dels homens religiosos e dels homens savis* (...)". "*Nos veem que els pelegrins els romeus vos van cercant luny, e vos sots prop; car cascun home vos pot trobar, sis vol, en son alberc e en sa cas, tant sots prop. E doncs, Sènyer, ¿Per que son molts homens tan necis, que us van cercant luny, e porten lo demoni a lur coll, adoncs com van carregats de peccats? En los locs que vos avets, Sènyer, elets e triats on se demostren los vostres miracles, en aquells locs veem que fan als romeus molts dengans e moltes de calcies. Tant son, Sènyer, los pelegrins els romeus enganyats e decebuts per los falsos homens que atroben en los ostals e en les esgleyes, que alguns dells, com son tornats a lur alberc, veem que molt pitjors son que no eren, abans que anassen en romeria*." (Llull, Ramon: *Llibre de la Contemplació en Deu escrit a Mallorca & traslladat darabic en romanç vulgar devers lany MCCLXXII*. Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1910. Diverses pàgines)

guardar les besties que la sua bestialitat metexa. La pus contrariosa bestia e la pijor de guardar que sia en lo mon, me par, Sènyer, la sensual potencia qui es en home (...)"[1].

Perquè el bestiar obeeix el pastor, però la potència sensitiva no es pot fer obeir, diu Llull. Tot aquest allunyament del món real es resumeix en l'expressió *Contemptus mundi*, la qual en comptes de voler significar allò que aparentment semblaria voler dir, ens indica just al contrari. No es tracta de la contemplació del món, sinó del seu menyspreu. Contra una traducció ràpida, el *contemptus* no implica la contemplació de la realitat, sinó la seva negació. Des d'aquest punt de vista entenem que Camena d'Almeida digui que l'edat mitjana cristiana només va aportar una "(...) *attention médiocre aux choses de la nature, ou bien en faussa l'observation en la subordonnant à une téléologie arbitraire*"[2]. Com a exemple explica que Gregori de Tours (en la seva *Historia Francorum*) molt rarament esmenta les muntanyes i els boscos, i que només es recorda del Pirineu amb motiu d'un terratrèmol que tingué lloc l'any 580. En aquest punt és bastant clàssic de citar l'exemple de sant Bernat que, després de passar tot un dia viatjant per la vora del llac de Ginebra, ni tan sols el veié[3].

D'altra banda, per a alguns pensadors, d'Isidor de Sevilla a Pierre d'Aylli, la descripció del món, ja de per si menyspreada, era fins i tot menys important que la seva etimologia:

"*Avec Isidore de Séville apparaît une tendance nouvelle de la géographie des montagnes: la géographie descriptive, pourtant très sommaire jusqu'alors, fait place à la géographie étymologique: ce qui intéresse l'évêque de Séville, c'est surtout l'origine du nom des montagnes, des fleuves et des villes, avant que toute autre particularité*"[4].

Si Bernat semblaria haver estat orb al seu entorn, tampoc les peregrinacions de l'edat mitjana no varen ajudar a conèixer millor la muntanya. Al segle XIV un burgès de Troyes escriu la història d'un viatge a Jerusalem en què,

"*Nulle part ne paraît ce que nous appelons le sentiment de la Nature. Il a gravi le Sinaï, d'où il a vu la mer (il le dit), mais ni la montagne ni le désert, ni les coutumes étranges des peuples qu'il traverse ne semblent avoir fait sur lui le moindre impressions*"[5].

Camena d'Almeida, veient la potencialitat que el camí de Sant Jaume podia tenir per a les descripcions de la serralada pirinenca, enceta el tema, però per sortir-ne més aviat decebut:

---

[1] Llull, Ramon: *Llibre de la Contemplació en Deu escrit a Mallorca & traslladat darabic en romanç vulgar devers lany MCCLXXII*. Op. cit. Pàg. 104.

[2] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 89.

[3] "(...) *de Clairvaux, il était venu à la Chartreuse sans savoir comment elle pouvait être. Pendant toute une journée, il chemina auprès du lac de Lausanne sans le voir, ou bien il ne remarqua pas qu'il le voyait. Le soir, comme ses compagnons parlaient de ce lac, Bernard leur demanda où il se trouvait*". (Voragine, J. de: *La légende dorée*. Paris, Flammarion, 1967. Pàg. 118.)

[4] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 90.

[5] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 257.

"La curiosité aurait pu reprendre ses droits quand les Pyrénées furent un peu plus fréquentées, et quand s'accrut la vogue du pèlerinage de Saint-Jacques. Malheureusement, les voyageurs qui s'y rendaient n'étaient pas de ceux qui observent, et leurs itinéraires n'apprirent rien de particulier sur les pays qu'ils traversaient. D'ailleurs, ils ne franchissaient que l'extrémité occidentale des Pyrénées, et encore ce parcours n'était-il pas sans périls"[1].

L'existència d'aquests grans perills va ser tal que, al segle XIV, per tal d'evitar-los, la ruta es va desplaçar cap al Portús. En total,

"Ces pèlerinages ne révélèrent donc à peu près rien de la région pyrénéenne; les fidèles étaient plus attentifs aux hommes, qu'ils redoutaient, qu'au pays, dans lesquels ils ne voyaient que les étapes les plus ingrates de leur course. Ils voyageaient pour leur salut ou pour leur profit, car tout pèlerinage était en même temps une caravane, mais jamais pour leur plaisir, et encore moins pour la science"[2].

"La insensibilitat del pelegrí per la bellesa de la natura era total, densa, absoluta"[3].

Aquesta mirada a ras del sòl, la mirada del pelegrí[4], és una mirada quasi en blanc i negre sobre l'entorn[5] que seria molt típica de la primera edat mitjana i que ens ajudaria a explicar perquè quan es llegeix un tractat medieval en què es descriu la idea o la imatge que es tenia del món físic crida l'atenció la petitesa de la zona considerada com a habitable i alhora les moltes meravelles que la rodegen. El món segur estava limitat per grans perills.

Només a partir del segle XII, i sobretot de principis del XIV, el concepte del món viurà canvis notables. El pensament occidental deixarà de ser una glosa de les Escriptures i s'obrirà la possibilitat d'acostar-se a les fonts dels savis antics, alhora que començarà a conèixer-se la ciència àrab[6]. El jueu Benjamín de Tudela[7], nascut al segle XII, hauria tingut tingut un cert gust pel viatge (havia recorregut Europa, Àfrica i Àsia, arribant a la Xina) i pel plaer dels desplaçaments. Però, malauradament, tampoc els detalls geogràfics no són el seu fort: en travessar el Pirineu, ni tan sols no anota la seva existència.

"La principal labor intelectual que realizó la primera época medieval fue la fusión del antiguo conocimiento clásico, tal como se había conservado en los compendios latinos, con la fe cristiana, tal como la habían interpretado los primeros Padres a la luz del neoplatonismo. A partir del siglo IX en

---

[1] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 92.

[2] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 94.

[3] Noguera i Massa, Antoni: *El pelegrinatge medieval al nord-est català*. Olot, Fundació Pere Simón, 1994. Pàg. 94.

[4] Vegeu el treball de Deluz, Christiane: "Sentiment de la nature dans quelques récits de pèlerinage au XIVe siècle" in *Etudes sur la sensibilité au Moyen Age*. París, CTHS, 1979. Pàg. 74-76.

[5] Deluz, Christiane: "Un monde en noir et blanc? Les couleurs dans les récits de voyage et de pèlerinage" in *Les couleurs au Moyen Age*. Aix-en-Provence, Univ. de Provence, 1988. (Senefiance, 24). Pàg. 57-69.

[6] Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Madrid, Taurus, 1986. Pàg. 18.

[7] Vegeu González Llubera, Ignacio: *Viajes de Benjamín de Tudela 1160-1173 por primera vez traducidos al castellano con introducción, aparato crítico y anotaciones*. Madrid, V. H. Sanz Gallego, edt. 1918.

adelante puede verse que está ya en marcha ese proceso; de ahí podemos decir que arranca el período constructivo de la Edad Media"[1].

És el moment en què es produeix la revaluació de les obres d'Aristòtil. Aquest redescobriment del filòsof grec és un dels canvis més importants. Com hem vist, entre 1200 i 1225 es comencen a recuperar i a traduir al llatí les seves obres completes, primer a través de l'àrab i després del grec. Aquest retorn a Aristòtil obre un nou món de pensament a la mentalitat medieval; el seu enfocament és més racional i més "científic", i sobretot diferent del neoplatonisme que havia dominat la filosofia antiga[2].

Aristòtil proposa una teoria sobre el coneixement totalment diferent de l'agustiniana. Ni el cos ni l'ànima són substàncies completes en elles mateixes, sinó parts constitutives de l'ésser humà. Les idees tampoc no són innates, sinó que es formen a partir de les dades que els sentits ens aporten i sota principis autoevidents com, per exemple, el de la causalitat[3].

"*A pesar de sus dificultades desde el punto de vista religioso, la concepción aristotélica suministraba una explicación más aceptable del mundo exterior; por eso la adoptaron Alberto y Aquino; éste por su parte, emprendió con valor y habilidad la magna obra de armonizarla con las doctrinas cristianas*"[4].

Sant Tomàs (1225-1274) va adoptar d'Aristòtil la idea que l'home és el centre i l'objecte de la creació, i que el món s'ha de concebre a la llum de les sensacions i de la psicologia humana. Per a ell, els objectes corporis actuen sobre els sentits; la sensació és un acte del *compositum* de cos i ànima, i no només de l'ànima. Els sentits per si sols no poden aprehendre universals, sinó realitats particulars[5]. L'entendiment humà, que està unit a un cos, té com a objecte les coses materials, però a través d'aquestes pot ascendir a un cert coneixement de les coses invisibles. Només podem conèixer els objectes immaterials negant en ells les característiques dels objectes sensibles, o bé per analogia[6].

Entre sant Agustí i sant Tomàs ha transcorregut tot un mil·lenni durant el qual la natura ha estat infravalorada des del punt de vista ecològic. La recuperació aristotèlica serà important, però malgrat tot, vist des dels nostres dies, estarà encara en desacord amb els nous coneixements del Renaixement i això suposarà un retard per a la ciència:

"*En efecto, el aristotelismo de Santo Tomás fue el principal factor de la actitud predominantemente hostil que adoptaron los centros académicos seculares y la Iglesia romana frente al desarrollo inicial de la ciencia moderna*"[7].

---

[1] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972. Pàg. 111.

[2] Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Pàg. 21.

[3] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Op. cit. Pàg. 114.

[4] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Op. cit. Pàg. 114.

[5] Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 377

[6] Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Op. cit. Pàg. 383.

[7] Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972. Pàg. 114.

Si fem cas a José Angel García de Cortázar, aquest acostament a la realitat per part del món intel·lectual i universitari seria paral·lel a un canvi de valoració del dinamisme i del moviment de les persones, que aparentment sembla anar en sentit contrari. Per a García de Cortázar, al segle XIII trobem una frontera que permet distingir, en termes de viatges, entre l'*homo viator* i la *Roda de la fortuna*, dues maneres de veure la mateixa realitat. En la primera es prima el moviment de les persones a través de les coses. En la segona, el moviment de les coses que afecten una persona més estàtica. En la primera s'exigeix que les persones s'impliquin en les coses, que es debateixin amb elles, que siguin croats a Jerusalem i sinó que pelegrinin a Roma, etc.

En la segona imatge, el paradigma preconitzat per l'església i pel poder polític des del XIII exigeix que es menyspreïn les coses, que es desenvolupi un *contemptus mundi*, observant la vanitat de les realitats terrenals, que es deixi de ser croat, que fins i tot no cal que es facin pelegrins. Les relíquies ja s'han multiplicat prou com per ser prop dels humans. Però a voltes aquests petits desplaçaments duen a escenaris de ritus pagans encara poc refets, per això és preferible substituir-los per viatges curts: la processó serà suficient. La consagració de l'hòstia es fa cada dia a l'església: Déu és aquí mateix, per trobar-lo no fa falta moure's.

El moviment es redueix a la imaginació, a l'al·legoria, al símbol. Es demana estabilitat; les indulgències acosten a les llars els beneficis que abans proporcionaven activitats com les croades. Al cristià ja no se li demana tant que es doni com que doni: augmenten les almoines, especialment les dedicades al sufragi dels morts. Desenes, centenars de misses substitueixen en els segles XIV i XV a formes de reclamar la protecció celestial que eren més mòbils. L'*homo viator* és comminat a caminar pels camins de l'esperit. És en aquest context que Gigues de Chartreuse (1083-1136) va escriure:

> "*Que vayan otros a Jerusalén! Tú debes ir más lejos todavía, hasta la humildad y la paciencia. En otras palabras, mientras ellos se quedan en el mundo, tú debes salir de él*"[1].

Després del segle XIII la societat secular es va convertint cada cop en més estable: els viatges estan bé per als poetes, com Dante per exemple, però la norma ha de ser l'estabilitat. El moviment es confia a la roda de la fortuna. Tot allò que es mou és sospitós: pastors transhumants, gitanos, rodamóns... El pobre rodamón deixa de ser un exemple a imitar per esdevenir amenaça a evitar. Fins al descobriment d'Amèrica no veurem el ressorgiment de l'homo viator[2].

Si el que diu García de Cortázar és cert, podem entendre perquè el paisatge o la "descoberta" immanent de l'entorn varen haver d'esperar encara una mica més, però cal dir que aquestes idees no són gaire compartides pels experts. Més aviat al contrari: el discurs del professor García de Cortázar està molt ben construït, però no sembla acceptat per la majoria d'autors. Fins i tot Paul Zumthor diu el contrari:

---

[1] Citat en García de Cortázar, José Angel: "Viajeros, peregrinos, mercaderes en la Europa Medieval" in *Viajeros, peregrinos, mercaderes en el Occidente Medieval. XVIII Semana de Estudios Medievales. Estella, 22 a 26 de Julio de 1991*. Pamplona, Gobierno de Navarra-Departamento de Educación y Cultura, 1992. Pàg. 47.

[2] García de Cortázar, José Angel: "Viajeros, peregrinos, mercaderes en la Europa Medieval" in *Viajeros, peregrinos, mercaderes en el Occidente Medieval. XVIII Semana de Estudios Medievales. Estella, 22 a 26 de Julio de 1991*. Pamplona, Gobierno de Navarra-Departamento de Educación y cultura, 1992.

"Nous retrouvons ainsi le thème spirituel et littéraire de l'homo viator ("l'homme de la route"), l'un des plus constants de la tradition médiévale, qui souvent le lie à celui du contemptus mundi ("le mépris du monde")"[1].

Potser no caldria fer distincions cronològiques -com ha fet García de Cortázar- perquè és cert el que diu el professor Garrote Pérez:

" (...) *la historia del pensamiento y la actitud de los cristianos no ha sido constante, y la oscilación entre la aceptación y la repulsa de la naturaleza es un hecho comprobable. La postura negativa frente al mundo se hace realidad cuando se considera a la naturaleza como un óbice que impide las legítimas aspiraciones del alma. Surge entonces en muchos autores la idea tradicional del contemptus mundi, aunque los místicos no la llamen así, sino que se fijarán más en la idea de la purificación, de desprendimiento ascético del alma para centrarse gradualmente en la contemplación mística de la divinidad*".
"*Supone esta vía negativa una superación de la piedad sencilla, y es practicada por los místicos, quienes en sus éxtasis unitivos pierden la perspectiva del Dios que se refleja en la naturaleza para vivir la fruición que se desprende de la unión con el Uno. Por lo tanto, su objeto es Dios (el Uno) y no la naturaleza (lo múltiple). De ahí que se busque la perfección más allá del mundo creado, pero, para conseguirlo, debe el hombre realizar la unidad de lo múltiple en su ascensión gradual a Dios, en cuya esencia puede contemplar todo lo creado*"[2].

En el mateix sentit hem d'interpretar les paraules de Chris Fitter:

"*In conclusion, Christian perspectives on nature in late antiquity, far from being entirely dominated by a bleakness of contemptus mundi enlivened by Satanic terrors, encompass a range of ambiguous and diverse positions. The world is created very good by God, and recreated by Incarnation, yet must also be seen eschatologically as a fallen and finite testing-ground to prepare us for the eternal Kingdom, and as a visible reflection of a greater, unchanging and incorruptible spiritual and intelligential reality. Conceived thus, nature can emerge as the dazzling projection of the divine creative mind; and the wide earth itself may be restored, before time burns, to the garden-perfection of Paradise*"[3].

Com diu Fitter, la realitat natural seria més aviat l'estructuració divina del profà[4]. Segurament la història del pensament vacil·la entre l'acostament al món físic i el seu

---

[1] Zumthor, Paul: *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age*. Op. cit. Pàg. 165.

[2] Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1981. Pàg. 91.

[3] Fitter, Chris: *Poetry, space, landscape. Towards a new theory*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. Pàg. 93.

[4] "*We are on a terrain of ambiguity. Natural reality for late antique Christianity is the divinely structured non-divine*". (Fitter, Chris: *Poetry, space, landscape*. Op. cit. Pàg. 153.)

menyspreu[1], però no és menys cert que no podem confondre les actituds vers *les muntanyes* com a fenòmens naturals amb les actituds, els símbols i valors de *la muntanya* com a realitat sagrada o transcendent.

Aquest plantejament no tan cronològic permet entendre que Alfons X (1221-1284) intenti ordenar i valorar diferents perspectives d'acord amb un nou concepte del saber basat en un sentit més objectiu de les vivències i l'obertura al món de les coses[2]. Des d'un punt de vista estrictament evolutiu això es fa molt més difícil. Però no només va ser Alfons X, sinó que altres autors -com Albert el Magne (1206-1280), que defensava que només l'experiència produïa la certesa[3]- també varen donar una mica més d'importància al món exterior, negant allò que el *Contemptus mundi* de Thomas de Kempis establia, és a dir, que la natura portava a la perdició[4]. A més, aquest autor afegia:

> *"Muy loable es al hombre devoto, salir fuera pocas vezes, y huyr de demostrarse. Para que quieres ver, lo que no conviene tener?* (...) *La salida alegre, muchas vezes causa triste y desconsoladoda buelta: y la alegre tarde haze triste mañana.* (...) *Que puedes ver en otro lugar que aqui no lo veas? Aqui vees el cielo y la tierra, y los elementos, de los quales fueron hechas todas las cosas. Que puedes ver, que permanezca mucho tiempo debaxo del Sol? Piensas te hartar? Pues cree que no lo alcançaras. Si todas las cosas viesses ante ti, que seria sino una vista vana?* (...) *Cierra tu puerta sobre ti, y llama á tu amado Jesu*[s]. *Esta con el en tu camara: que no hallaras en otro lugar tanta paz. Si no salieres, ni oyeres nuevas, mejor perseveraras en buena paz. Pues te huelgas en oyr algunas vezes novedades, conviene que sufras que te venga turbacion del coraçon*".
> "*Si en qualquier cosa que te acaeciere estas firme, y no juzgas della segun la apariencia esterior, ni miras con el ojo sensual lo que oyes y vees: mas luego en qualquiera cosa entras a lo interior,* (...) *oyras algunas vezes la respuesta divina, y vendras instruydo de muchas cosas presentes, y por venir.* (...) *Asi deves tu huyr, y entrarte en el secreto de tu coraçon, y alli pedir con atencion el socorro divino en todo tiempo, y para toda cosa*"[5].

Si l'edició que comentem de l'obra de Kempis és de 1625, cal anotar que aquestes idees arriben en alguns casos fins a l'època contemporània. Aquí hauríem de parlar del cas d'*El Montserrat del espíritu*, publicat després de la nostra darrera guerra civil, tot i que aquesta publicació dóna la impressió d'estar ja clarament fora de lloc, o millor, de temps. Per contra, aquestes idees no semblen tan fora de lloc al primer terç del segle XVIII, quan Lluís Montegut recordava que Montserrat era una muntanya "*sainte*" i que en arribar-hi

---

[1] Volem deixar constància de la posició de Glacken, per a qui "(...) *es innegable que en la teología cristiana (...) ha habido un desprecio (contemptus) del mundo, una repulsa literal de la tierra como morada del hombre, un disgusto, un desinterés por la naturaleza* (...)". (Glacken, clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996. Pàg. 106.)

[2] Núñez Rodríguez, Manuel: "Del mundo de la fe al mundo de los sentidos (siglos XII-XIII)" in *Vida y Peregrinación*. Madrid, Ministerio de Cultura et Sociedad Editorial Electa España, 1993. Pàg. 151-168.

[3] Ellenberger, François: *Historia de la geología*. Barcelona, Edt. Labor et Ministerio de Educación y Ciencia, 1989. Pàg. 80.

[4] [Kempis, Thomas de]: *Contemptus mundi, o menosprecio del mundo. De nuevo añadido un tratado de Oraciones y exercicios de devocion de Fr. Luys de Granada*. Lleida, Mauricio Anglada y Pablo Canals, 1625. Pàg. 188.

[5] [Kempis, Thomas de]: *Contemptus mundi,...* Op. cit., Pàg151-152.

calia desfer-se de "(...) *tous les attachements terrestres* (...)"[1]. En un altre lloc haurem de fer una aturada per veure on conduïa aquest menyspreu del món quan els cristians s'acaraven a la muntanya.

Resum:

En aquest capítol hem volgut demostrar que històricament el món occidental ha vist l'existència de dos nivells de realitat i que sempre tant un com l'altre han variat, possibilitant així noves representacions de la realitat geogràfica. L'investigador haurà d'estar molt atent a no confondre ambdós nivells per no caure en el parany de considerar que ambdues realitats són la mateixa, però alhora haurà de recordar que ambdues realitats presenten relacions d'analogia tan estretes que gairebé podríem pensar que efectivament mai no han deixat de ser parts d'una mateixa cosa.

[1] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Toulouse, Imp. de N. Caravone fils, 1739. Pàg. 155.

1. 6 - La muntanya i la seva història

Aquest capítol intenta explicar la representació (i no la percepció) que històricament s'ha tingut del que avui dia considerem fets muntanyosos en el marc del món occidental. En ell ens proposem fer una breu història del sorgiment de diferents conceptes de muntanya des de l'edat mitjana fins a l'edat contemporània, per veure d'aquesta manera en quin marc general es mourà la nostra recerca.

1. 6. 1 - El món medieval

En el capítol anterior hem fet un repàs de la representació de les muntanyes i de la muntanya en el món bíblic i durant el període clàssic i l'edat mitjana. El punt de partida del que ara comencem arrenca amb l'edat mitjana i amb un text de François Fosca que resumeix molt bé l'actitud medieval vers els llocs elevats a partir de la seva història de la pintura de tema muntanyenc. Fosca concloïa que:

> "*Pendant tout le moyen âge, les montagnes demeurèrent ce qu'elles avaient été dans l'antiquité: des lieux qui inspiraient la terreur et qui en même temps étaient des lieux sacrés. Des lieux peuplés de bêtes fauves, où se réfugiaient des bandits et que hantaient des esprits malins; et aussi des lieux d'épreuve et de purification, où, loin des vaines agitations des hommes, on pouvait davantage percevoir la présence de Dieu, où l'on pouvait mieux entrer en contact avec Lui. C'était dans les montagnes que se retiraient les ermites las du monde, et que bien souvent s'élevaient les monastères*"[1].

El text de Fosca ens recorda la dualitat essencial de la realitat muntanyenca a l'edat mitjana i com, per una banda, les muntanyes inspiraven terror i eren poc visitades i, per l'altra, se les representava en tant que llocs sagrats i espais on s'anava a lluitar contra el poder del maligne i es buscava la purificació. Nosaltres hi volem afegir que ambdós aspectes no podien donar-se per separat, perquè la muntanya, talment com el desert, havia de ser un lloc horrorós, esquerp i difícil per, d'aquesta manera, donar més valor a la trobada amb Déu que els ermitans cercaven amb el seu allunyament del món. En aquest sentit, per a aquells que fugien del món per trobar-se ells mateixos i el seu Déu, la muntanya havia de presentar aquests dos aspectes perquè com més esquerpa i dificultosa era la vida en ella, més valor tenia l'espera de la trobada amb la divinitat. Com més intens fos el món exterior, més valor adquiriria el menyspreu que el *contemptus mundi* predicava.

Vist aquest context, hem de dir que Josep Romeu[2] té raó quan afirma que no hi ha textos catalans medievals que intentin fer un relat en què les muntanyes siguin explícitament descrites o interpretades. Més aviat al contrari, la muntanya serà vista i

[1] Fosca, François: *La montagne et les peintres*. París, La Bibliothèque des Arts, 1960. Pàg. 11.

[2] Romeu, Josep: *Llibre de la muntanya. Recull comentat de textos muntanyencs*. Barcelona, Edt. Selecta, 1959. Pàg. 13-14.

representada com un obstacle, una barrera que aïlla i separa més que no pas com un element de relació[1].

> "*Inaccessible, inexpugnable, elle* [la montagne] *inquiète et fait peur. La montagne recèle autant de dangers bien réels expérimentés par les voyageurs que de craintes imaginaires et fantasmatiques*"[2].

Entre aquests perills trobem els espadats, els pendents escarpats, la neu, el fred o les tempestes sempre amenaçats; els dimonis, els dragons que regeixen el temps atmosfèric i turmenten el viatger, etc. En definitiva, la muntanya és un lloc on poden passar coses molt violentes.

> "*Pendant longtemps, la montagne n'a inspiré aux habitants des plaines que crainte ou indifférence. On a souvent décrit cette sorte de terreur superstitieuse qui enveloppe les hauts lieux du globe dans l'Antiquité et au Moyen-Age. Siège de phénomènes étranges, inexplicables, la montagne est perçue négativement; création du Démon, elle ne peut être peuplée que de dragons ou de sauvages. Cette attitude, on le conçoit, n'est guère favorable à l'étude objective ou à la simple compréhension des montagnes*"[3].

> "*Un sentiment peu voilée, tel est le ton qu'on adopte pour parler des montagnes. Elles sont toujours associées à des idées de tristesse, de découragement, de laideur morne*"[4].

> "*Mountains came under the category of willful and uncontrolable nature beyond the human domain and even, in a sense, beyond God's purview. Likewise, wild animals and dark forests*"[5].

Aquesta és la cara en què els estudiosos positivistes s'han aturat amb més regularitat a l'hora de parlar-nos de la relació amb la muntanya. Però alhora hi havia l'altra cara d'una moneda que era la mateixa: la seva recerca com a llocs sagrats que permetien l'accés a les forces sagrades.

> "*Dans des régions spécifiques, vouées au diable, lions, dragons et reptiles régnaient en maîtres, tandis que l'espace sacré se distinguait par la nature idylique de l'activité des ermites. Deux visions semblaient ainsi devoir s'opposer -l'image "savante" et didactique du paradis s'affrontant à la version "populaire" d'un monde inconnu, nécessairement voué au mal. La dimension fantastique de l'Inconnu fut encore accentuée par l'engouement*

---

[1] Lecoq, Danielle: "Le passage des Alpes au Moyen Age" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 201-243.

[2] Lecoq, Danielle: "Le passage des Alpes au Moyen Age" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Op. cit.. Pàg. 201-243.

[3] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française*... Pàg. 389-404.

[4] Engel, Claire-Eliane: *La littérature alpestre en France et en Angleterre aux XVIIIe et XIX siècles*. Chambéry, Lib. Dardel, 1930. Pàg. 6.

[5] Tuan, Yi-fu: *Landscapes of fear*. Oxford, Basil Blackwell, 1979. Pàg. 80.

médiéval pour les relations de voyage (Alexandre le Grand, Jean de Mandeville, Marco Polo) et pour les récits de visites dans l'au-delà (saint Brandan, Tungdal): selon leurs assertions, la montagne s'imposa comme lieu de séjour des peuples inconnus, des monstres et des démons"[1].

En el primer sentit de la relació amb la muntanya, aquella esfera en què la realitat crua dels elements climatològics i ecològics es mostra implacablement, Claire-Eliane Engel va recollir les impressions del monjo anglès John de Bremble. Bremble, l'any 1188, travessa el coll de Saint Bernard per anar a Roma i, aclaparat pel lloc, escriu:

"*Seigneur, rends-moi à mes frères pour que je puisse leur dire de ne jamais venir en ce lieu de tourment*"[2].

Talment com Enric IV d'Alemanya travessant aquell lloc, els viatgers medievals "(...) *ne pouvaient fatalement éprouver que haine et terreur à l'égard des montagnes*", diu Claire-Eliane Engel[3]. En aquest sentit podem dir que *les muntanyes* eren generalment mal vistes, llocs horrorosos i perillosos, però alhora *la muntanya* (o el desert i el bosc, perquè tots aquests aspectes són indestriables, com ja hem vist) tenia una representació positiva i així durant l'edat mitjana es va construir una infinitud d'ermites i esglésies en llocs elevats i allunyats de la presència humana. Com a colofó del que hem dit anotem que aquest odi i horror per *les muntanyes* es troba molt ben documentat en els treballs d'Alain Roger[4].

Un dels "perills" de les altes muntanyes era la irrespirabilitat del seu aire. Al segle XIII, Thomas de Cantimpré escrivia:

"*Les hommes qui voulurent y monter durent emporter des éponges pleines d'eau, à travers lesquelles ils purent respirer un air plus humide pour éviter de suffoquer*"[5], a causa de què
"*Dans les montagnes, l'air est excessivement subtil et peu consistant. A altitude moyenne, ni trop haut ni trop bas, il est très bon*"[6].

En aquest mateix sentit, els viatges de Joan de Mandeville expliquen que cap bèstia no pot viure a l'Olimp a causa del seu aire sec,

"*And men say in this country that philosophers sometime went on these hills and held to their nose a sponge moisted with water for to have air for the air above was so dry*"[7].

---

[1] Meiffret, Laurence: "L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Op. cit. Pàg. 107-151.

[2] Engel, Claire-Eliane: *Histoire de l'alpinisme des origines à nos jours*. Op. cit. Pàg. 15.

[3] Engel, Claire-Eliane: *Histoire de l'alpinisme des origines à nos jours*. Op. cit. Pàg. 15.

[4] Especialment: Roger, Alain: "Du "pays affreux" aux sublimes horreurs" in *Le paysage et la question du sublime*. Villeurebanne, Réunion des Musées nationaux et Associtation Rhône-Alpes des Conservateurs, 1997. Pàg. 187-197.

[5] Thomas de Cantimpré: *De nat. rer.* XVI, 9, 12. Citat per Lecouteaux, Claude: *Au-delà du merveilleux des croyances au Moyen Age*. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. Pàg. 136.

[6] Thomas de Cantimpré: *De nat. rer.* XIX, 5, 22. Citat per Lecouteaux, C.: *Au-delà du merveilleux des croyances au Moyen Age*. Op. cit. Pàg. 137.

[7] Citat per Kenny, A.: *Mountains*. Op. cit. Pàg. 10.

Partint de textos com els anteriorment citats, avui dia, una anàlisi ràpida i no desprovista d'ingenuïtat dóna la impressió que l'edat mitjana va menysprear sistemàticament les muntanyes. En aquest sentit podríem dir que fins i tot en un moment com aquell, en què el pensament religiós i bíblic va donar motius a les muntanyes per sortir a escena, perquè en elles la inspiració divina es mostrava amb més facilitat, les muntanyes varen continuar en la foscor. Però, després del que abans hem dit, podem pensar que, a un altre nivell de realitat, les coses anaven per un altre viarany, per no dir al revés. El que ens interessa destacar d'aquest dualisme de la realitat és que encara no havia arribat el moment d'establir la connexió entre aquests dos nivells del que es creia real. Per això podem entendre que, al costat dels autors que mostren el desinterès per *les muntanyes*, altres parlin de l'"estima" per *la muntanya*. En aquest darrer corrent trobem el filòsof Anthony Kenny, el qual ha dedicat part de la seva antologia als textos religiosos que parlen de la muntanya: sant Basil, sant Francesc, l'Èxode (19), etc. Kenny arriba a la conclusió que

> "*The love of mountains is no new thing, no fad of an industrial era. Human beings have loved mountains since history began, but their love has taken different forms in different ages*"[1].

Tot i que Kenny parla de l'amor envers *les muntanyes*, nosaltres voldríem puntualitzar que l'amor que trobem en la majoria d'aquells textos és un amor per *la muntanya*. Això ens ajuda a entendre que per a ell sigui més sota l'aspecte de la fermesa que no pas per la bellesa que les muntanyes apareguin en l'Antic Testament.

Resumint diríem que, si bé és cert que es detecta un menyspreu per *les muntanyes*, les coses canvien de forma radical quan ens enfrontem amb el tema de *la muntanya*. Aquesta distinció ens permet entendre que durant l'edat clàssica hi hagués personatges per a qui la vista de la muntanya o des de les muntanyes es pogués qualificar de bella. Més endavant, el cas de sant Francesc, especialment, ens ensenya que aquesta estima de la bellesa de la muntanya no era incompatible amb l'ascetisme, perquè de fet ens trobem davant de dos nivells de realitat diferents. I l'existència d'aquests dos nivells ha fet que fins i tot durant l'edat mitjana el salt de l'un a l'altre hagi estat possible, encara que això no hauria de ser motiu per confondre'ns i prendre l'estima per un d'ells com quelcom que es pugui aplicar sense prevencions a l'altra: parlar de *les muntanyes* no és el mateix que parlar de *la muntanya*. Parlar de *la muntanya* en contextos de gran força del pensament trascendentalista ens pot dur a parlar únicament d'un nivell simbòlic de la realitat, com va ser el cas de bona part de l'edat mitjana:

> "*The writing saints of the Middle Ages, however, showed little interest in the mountains, even when, like St Anselm and St Thomas Aquinas, they were born in mountainous regions. The computerized concordance to the*

"En aquella tierra hay muy altas montañas y en fin de Maçedonia ay una montaña llamada Olimpus: la qual parte a Maçedonia de Tarchie. Y tanto es alta que alcança las nuves. E aun ay otra montaña llamada Acos assi alta que la sombra de aquella dura e alcança segun oy de hombres dignos de fe fasta el imperio donde hay XXV leguas & un tercio. En esta montaña no faze ayre ni viento: por lo cual no pueden vivir ende aves ni bestias: porque el ayre es muy seco. & dizen que los philosophos subieron en aquella altura los quales levavan esponjas mojadas en agua por aver ayre. En otra manera ellos no pudieran subir alli por falta de agua porque aquel lugar era tan seco como dicho es: que no havia ende alguna agua". (Mandevilla, Juan de: *Libro de las maravillas del mundo y del viaje a Tierra Santa*. València, 1524). El mateix es troba en Glanville, Bartholomaeus: *Liber de propietatibus rerum*. Tolosa, 1494 i Saragossa, 1495.

[1] Kenny, Anthony: *Mountains*. Op. cit. Pàg. 1.

eight million words of St Thomas's writings reveal that in almost every one of the many places where the Latin word for "mountain" appears it is in a symbolic sense"[1].

"*The greater part of medieval literature consist of philosophical and theological texts. Whenever a theologian has to comment on a Biblical text about mountains, he will turn to allegorical interpretation (the mountains are the virtues, or the angels, or the devils, or what you will); and in the writings of the philosophers golden mountains are more likely to appear than real ones*"[2].

En canvi, parlar de *les muntanyes* en un context immanentista obre les portes a l'apropament al nivell ecològic o mediambiental de la realitat (en aquest punt, el problema és creure que la realitat es resumeix només a això i que només és constituïda per matèria). Feta aquesta puntualització, entenem que *la muntanya* sigui present durant l'edat mitjana, tot i que només rarament ho sigui per ser admirada o conquerida, perquè en aquell context, com va dir Engel,

"*L'inspiration divine descend plus aisément sur les montagnes que partout ailleurs, mais il n'y a aucun rapport entre l'inspiration et l'alpinisme*"[3].

És ben cert, com diu Engel, que el passat de les escalades és tan vell com la Terra[4], però tampoc no és menys veritat que les escalades voluntàries són recents. Com diu P. Camena d'Almeida, hi ha causes polítiques, econòmiques o físiques per no conèixer *les muntanyes*, però no podem oblidar, com no ho fa aquest autor, la moda[5]. El coneixement d'una serralada depèn de la ciència i de l'atzar, "(...) *de la nature et de l'homme, de la volonté et de la fantaisie* (...)"[6]. Les idees de les persones es modifiquen a voltes molt lentament; la morfologia de les muntanyes no dificultava o facilitava tant el coneixement del medi muntanyenc com ho feia la cultura dels qui l'havien de contemplar,

"(...) *et voilà pourquoi l'histoire de la connaissance d'une chaîne doit tenir compte à la fois de la nature propre de cette chaîne et de l'état d'esprit de*

---

[1] Kenny, A.: *Mountains*. Op. cit. Pàg. 2-3.

[2] Kenny, A.: *Mountains*. Op. cit. Pàg. 39.

[3] Engel, Claire-Eliane: *Histoire de l'alpinisme des origines à nos jours*. Op. cit. Pàg. 14.

[4] Aquí ja resulta tòpic de citar el treball de Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989.

[5] "*Les facilités plus ou moins grandes de pénétration, l'hostilité des peuples ou des gouvernements, la confusion des langues, ne suffisent pas à expliquer pourquoi, parmi les chaînes de l'Europe ou des pays civilisés, il en est que l'on a plus vite et plus complètement explorées que d'autres. Ces raisons extrinsèquees influent sur le dénouement, mais elles ne sont pas seules à l'amener, et la connaissance d'une chaîne n'est pas la résultante prévue et obligée, lente ou prompte suivant les cas, de circonstances préalablement examinées. Là, plus que partout, la volonté individuelle trouve à s'affirmer, et, sans parler des qualités de persévérance et d'audace que maint explorateur déploie là où d'autres reculeraient, laissant de côté les qualités différetes qui font que l'un observe là où un autre ne fait que passer, il existe dans l'opinion générale un courant auquel on n'échappe que difficilement. Si séduisant qu'il puisse être de tout subordonner à des conditions déterminées, il n'en faut pas moins convenir que les explorations géographiques elles-mêmes subissent l'influence de cet engouement, de ce caprice de plusieurs, qu'on appelle la mode. C'est la mode -il est difficile de donner un autre nom à ce courant d'idées- qui fait que des régions en apparence aisées à visiter attendent de longs siècles leurs explorateurs, et que l'activité des chercheurs se porte au contraire vers des pays plus dangereux, où les découvertes promettent d'être plus pénibles, ou vers des régions déjà souvent visitées, où elles menacent d'être plus rares*" (Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 15).

[6] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées*. Op. cit. Pàg. 17.

ceux qui l'ont visitée ou décrite"[1].

1. 6. 2 - La muntanya, el desert i el bosc medievals: el cas castellà

En general, l'edat mitjana va fixar la seva atenció en la part transcendent de la realitat muntanyenca i per això entenem que un primer motiu de l'accepció medieval de la muntanya es vinculi més a la terra salvatge i inculta que no pas a qualsevol factor determinant del relleu topogràfic[2]. Això es veu molt clar en el cas del castellà.

Els estudiosos de la llengua castellana a l'edat mitjana estan d'acord a afirmar que en castellà la paraula *montaña* volia dir superfície coberta d'arbres (*monte* o *matorral*)[3]. Com a mínim així és utilitzada en diferents passatges del *Poema del mio Cid*. Referint-se a aquest ús, Menéndez Pidal deia que,

> "Esta acepción, hoy desconocida de la voz *montaña*, fue llevada por los españoles á América, y perdura en el Perú, donde se halla una región inmensa "*impropiamente llamada Montaña, al pie de la Cordillera Oriental, y que con mayor razón debía distinguírsele con el nombre de Región de los Bosques*" al decir de un geógrafo[4]. Según otro geógrafo peruano[5], "*en el Perú casi nunca se emplea esta palabra 'bosque' en su verdadera acepción, y en su lugar se usa la de Montaña, con la cual se indica una extensión de tierra poblada de árboles muy tupidos ó espesos, ya sea en un llano, en un cerro ó en un terreno quebrado*""[6].

Encara avui dia, en certes parts d'Amèrica del Sud, la paraula *montaña* és emprada per designar la selva[7]. De fet, en el cançoner tradicional de l'Edat d'Or castellana ja trobem diferents casos en què es parla d'una *montaña*, però només en dos d'ells el seu sentit es veu a les clares:

"halléme perdida
en una montiña (sic),
echéme a dormir
al pie del enzina"[8].

"Montaña hermosa,
alegre y muy leda;

---

[1] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées*. Op. cit. Pàg. 17.

[2] Mariño Ferro, Xosé Ramón: *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1987.

[3] Cejador y Frauca, Julio: *Vocabulario medieval castellano*. Madrid, Visor Libros, 1990.

Boggs, R. S, Kasten, L, Keniston, H, Richardson, H. B.: *Tentative dictionary of medieval Spanish*. Chapel Hill, 1946.

[4] Es refereix a Carlos B. Cisneros: *Atlas del Perú*, qui diu que "*En el Perú la palabra Montaña no indica una elevación del terreno, sino la región oriental, cubierta de bosques*".

[5] M. F. Paz Soldán: *Diccionario geográfico estadístico del Perú*, 1877.

[6] Menéndez Pidal, R.: *Cantar del Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*. Madrid, Espasa-Calpe, 1969. Tercera part.

[7] Teran, Manuel de: *Del mythos al logos*. Op. cit. Pàg. 74-75.

[8] *La canción tradicional de la Edad de Oro*. Barcelona, Planeta, 1990. Canço núm. 42. Pàg. 27.

la tu arboleda
¡cómo es deleytosa!"[1].

Ja hem vist en un altre lloc que la muntanya, el bosc i el desert són paraules quasi sinònimes. Un indicador molt interessant d'aquesta sinonímia el trobem en el castellà en semantitzar la paraula *montaña* com a sinònim de *nemus* o de bosc. És clar que quan l'Arcipreste d'Hita parla d'un cavaller que "(...) *mandaba sembrar trigos e cortar montañas* (...)"[2] no s'està referint a fer talls en el relleu, sinó en els boscos. Podem trobar el mateix significat en el lapidari d'Alfons X de Castella, dit el Savi, escrit l'any 1250. Quan Alfons parla del corall, diu que la seva virtut és que,

> "(..) *el que la truxiere consigo, amara mucho andar* ***por yermos et por montes****, et ninqua querra entra en villa, et sera bien andant en toda caça que se faga con aues*"[3].

Trobem el mateix sentit en el *Liber de propietatibus rerum*, compost per Bartolomé Glandiville també vers l'any 1250. Quan aquest autor parla de la part gascona del Pirineu, escriu: "*Es tierra silvestre & montuosa & llena de montañas* (...)"[4]. Sembla clar que el fet que aquella part del Pirineu estigués plena de muntanyes volia dir una cosa diferent al fet que fos montuosa: pel primer concepte es referia a un terreny boscat, i pel segon a un indret bonyegut. El cançoner que abans esmentàvem, per parlar d'un lloc elevat, utilitza diferents expressions: "*si muriese por ventura, sepúltenme en alta sierra* (...)", "*Y en aquella sierra erguida* (...)", "*No cogeré flores del valle sino del risco do no andó nadie* (...)", "*La sierra es alta y áspera de sobir* (...) *por aquella sierra de aquel lomo erguido* (...)"[5]. La utilització utilització del mot *sierra*, que implica més d'un cim, per referir-se a la muntanya és interessant perquè, com veurem més endavant, la descoberta dels cims individuals va ser un fet força tardà (vegeu el capítol 3.6.2 sobre la invenció del Cavall Bernat).

Al llarg de la història de la llengua castellana es mantindrà viva la sinonímia entre *monte* i *montaña*, produint-se així una identificació del sentit de terra elevada i de terra coberta d'arbres. Semblaria, pel que anota Martín Alonso, que del segle XII fins al XV el significat de *Montaña* (a voltes escrit *Montanna*) seria el de "*Monte, tierra inculta cubierta de árboles, arbustos o matas*", mentre que des de finals del segle XIV i XV passaria a significar "*Monte, elevación natural del terreno*"[6]. Segons Jesús García, la paraula *montaña* s'hauria utilitzat en el seu sentit *pristino* d'espai cobert de vegetació fins entrat el segle XVI, però ja abans de mitjan segle XVII era utilitzada per designar un relleu destacat, costerut i de dimensions relativament grans[7]. Sembla clar que fins al segle XVI era sinònim sinònim de bosc o *monte*: Diego de Valera (1482) escriu que els elefants "(...) *cuando se ayuntan ala fembra escondense enlo mas espesso dela montaña*"[8]. Rodrigo Fernández de

---

[1] *La canción tradicional de la Edad de Oro*. Op. cit. Canço núm. 79. Pàg. 44.

[2] Citat per García Fernández, Jesús: "De la percepción del hecho montañoso". Op. cit. Pàg. 435.

[3] Alfonso X: *"Lapidario" (según el manuscrito escurialense H.I.15)*. Madrid, Edt. Gredos, 1981. Pàg. 189.

[4] Glanville, Bartholomaeus: *Liber de propietatibus rerum*. Tolosa, 1494 i Saragossa, 1495. Pàg. 394.

[5] Extrets dels cants 99, 121, 181, 234 de *La canción tradicional de la Edad de Oro*. Op. cit.

[6] Alonso, Martín: *Diccionario medieval español. Desde las Glosas Emilianenses y Silenses (S. X) hasta el siglo XV*. Salamanca, Universidad Universidad Pontificia, 1986. 2 volums.

[7] García Fernández, J.: "De la percepción del hecho montañoso". Op. cit. Pàg. 444.

[8] Valera, Diego de: *Crónica de España*. Sevilla, 1482. Pàg. 17-18.

Santaella, a final de segle XV, traduïa el *silva* llatí per "*bosque o monte o montaña*"[1]. En la traducció de Martín Martínez (1498) de la *Peregrinatio in Terram Sanctam* de Bernardo de Breidenbach es llegia:

> "(...) *andando entramos en una montaña muy fuerte y aspera: donde no havia otra manera de arboles si no unos espinosos llenos de flores de olor suave que nos recreava* (...) *No era esteril esta montaña: empero toda escopulosa de puntas de peñas y pedregosa*"[2].

Per si fos poc, l'autor ens parla de "(...) *una montaña muy fertil de palmas llena* (...)"[3]. Cal anotar, però, que en l'obra de Breidenbach trobem tant aquest sentit arbustiu del mot *montaña*, com també el sentit de lloc elevat i vinculat a la verticalitat. Jesús García fa la hipòtesi que aquest nou significat podria ser un italianisme introduït durant el segle XVI, però no ens sembla que ho acabi de demostrar a les clares.

L'ús que al segle XV se'n feia en la Cancelleria aragonesa, en els seus documents escrits en castellà, ens mostra com majoritàriament era un terme fet servir en plural (192 casos contra un en singular)[4]. Aquesta sinonímia entre la superfície arbrada i la superfície elevada, junt al seu ús en plural ens permeten pensar que el concepte *Montaña* (per referir-se a la imatge general de les muntanyes en sentit immanent) no estava encara ben fixat en el castellà de l'edat mitjana i que corresponia més a una acumulació de llocs que no pas a un concepte que els englobés tots plegats. Aquesta és una de les raons que ens podrien dur a pensar que *les muntanyes* castellanes medievals no tenien encara una representació fixada –en canvi, sí que existia un consens per parlar del sentit que calia donar a *la muntanya*, fonamentalment en el món religiós, però també en el literari.

El diccionari d'Alfonso de Palencia (Sevilla, 1490) no conté l'entrada *Montaña*, sinó *Mons*:

> "*Mons. es grande altura de monte que faze ser valle la tierra a el subiecta: o que sea llanura a su respecto. Las p*[ar]*tes que tiene el monte son otero: cuesta cumbre: cima: collado: de los que los nombres lo dize en su logar. por el contrario se dize el monte de mover por que no se mueve, su diminitivo es montezillo. Y el possessivo: es montano: lo que se cria o anda o hay enel monte como logares montanos: o ombre: o lobo. Et llamamos montuoso alo seco: aspero: non labrado: encubierto: roqueño*[5]".

El diccionari de Covarrubias (Madrid, 1611) també insistirà sobre la relació vertical de la muntanya. Covarrubias cita la paraula *monte*, donant-la com a sinònim del *mons* llatí: "*tierra alta; y* ***montaña*** *es tierra alta, áspera y habitada, como las montañas de León y las Asturias*"[6]. Però, amb tot, la paraula muntanya encara no té entrada pròpia en aquest

[1] Fernández de Santaella, Rodrigo: *Vocabulario eclesiastico*. Sevilla, 1499. Pàg. 325.

[2] Breidenbach, Bernardo de: *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Saragossa, 1498. Pàg. 200.

[3] Breidenbach, Bernardo de: *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Op. cit. Pàg. 222.

[4] Lleal, Coloma: *Vocabulario de la Cancellería Aragonesa (Siglo XV).* Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1997.

[5] Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latín y en romance*. Madrid, Comisión permanente de la Asociación de Academias de Lengua Española, 1967. 2 volums.

[6] Covarrubias, Sebastián de: *Tesoro de la Lengua Castellana o Española según la impresión de 1611, con las adiciones de Benito Remigio Noydens publicadas en la de 1674*. Barcelona, S. A. Horta, I. E., 1943. Edició original: Madrid, 1611.

diccionari de principis del segle XVII.

Amb el pas del temps *Monte* i *Montaña* esdevindran sinònims, confonent els seus significats, com veiem en els diccionaris de la Real Academia Española del segle XVIII o en el Madoz. Els diccionaris de l'Acadèmia insisteixen en el fet que la muntanya i el *monte* es defineixen per la seva altura. Així, el *monte*, sinònim de muntanya, volia dir:

> "*Una parte de tierra notablemente encumbrada sobre las demás*".
> "*Significa también la tierra cubierta de árboles que llaman monte alto, ù de malezas, que llaman monte baxo*"[1].

En el mateix sentit s'havia pronunciat el diccionari d'Esteban de Terrenos, afirmant la sinonímia de *montaña* i *monte*, i definint-los com a "*elevación grande sobre la llanura*". En el camp de la geografia, diu Terrenos, el *monte* és "(...) *una parte de tierra mui encumbrada sobre el llano*"[2]. El que no fos tan alt com per merèixer aquest nom es diria *colina* o *collado*.

Una mica més tard, Pascual Madoz s'adonarà de l'ambivalència del terme *monte* i dirà que a Lleida:

> "(...) *no hay montes, si comprendemos esta palabra por la mayor elevacion de unas tierras sobre otras (...). En el sentido de monte por terreno cubierto de árboles, el de Lérida es sumamente montuoso*"[3].

Des del nostre punt de vista, el fet que calgui diferenciar ambdós sentits de la mateixa paraula ens indica que som davant d'una realitat que va cobrant importància (*la muntanya*), una realitat que es vincula cada cop més a l'altura i no a la presència o no d'un determinat tipus de vegetació o al fet de ser un recer de la vida mundanal, com havia estat a l'edat mitjana. En aquest punt es planteja una qüestió que cal aprofundir: el bosc -el *monte*- jugarà a l'edat contemporània un paper ambigu, fins i tot podríem dir dúctil. Segons com se'l representi podrà ser assimilat a la muntanya, i per tant al desert, o bé a la campanya. Com tindrem oportunitat de veure més endavant (5.1.2), històricament hi hagué un moment en què la representació va bascular cap a la idea de muntanya, i aquest fet és molt important.

Al segle XIX, la tendència a identificar muntanya amb verticalitat és ben clara. Cels Gomis, en la seva obra divulgativa sobre la terra, distingeix el *cerro* (una eminència d'algunes desenes de metres d'altura), la *colina*, (que té més de 100 metres) i la *montaña*:

> "(...) *la grande eminencia cuya cumbre es suficientemente elevada para tener un clima y una vegetacion completamente distintas del clima y de la vegetacion de las partes bajas. Estas partes bajas se conocen con el nombre de faldas, los lados se llaman laderas ó vertientes y la cúspide cima*

---

[1] *Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las phrases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua. Dedicado al Rey nuestro Señor don Phelipe V (que dios guarde) a cuyas reales expensas se hace esta obra*. Compuesto por la Real Academia Española. Madrid, Imp. Real Academia Española, 1732.

[2] Terrenos y Pando, E. de: *Diccionario castellano*... Op. cit.

[3] Madoz, Pascual: *Diccionario geografico-estadistico-historio de España y susposesiones de Ultramar*. Madrid, 1849 (Reeditat per Curial, 1985).

ó cumbre"[1].

Per a Gomis, la diferència entre les petites, mitjanes i grans muntanyes depèn de les altures, de les plantes que hi viuen i de la presència o no de neu. També per a Esteve Paluzíe les muntanyes o *montes* eren parts de la terra elevades de forma notable sobre les altres, reservant el concepte *colina* per a les muntanyes de poca elevació[2]. Aquí, a més de ser elevada, la muntanya té unes característiques pròpies: vegetació i clima fonamentalment.

En aquest apartat, l'estudi del cas castellà ens ha permès veure com *la muntanya* ha canviat la seva representació al llarg de la història i, de ser un lloc sagrat i de contacte amb la divinitat, ha passat a ser un lloc caracteritzat pels seu desnivell. Ens proposem ara estudiar els casos català i francès per demostrar que les coses no han anat a tot arreu pel mateix camí, en el mateix moment.

1. 6. 3 - El casos del català i del francès

La història de la llengua castellana deixa veure que el sorgiment de *la muntanya* ha estat un procés històric de construcció de sentit canviant sobre un mateix medi ambient, fet amb força retard. En canvi, la història del mot *muntanya* en el francès i en el català és força diferent del cas castellà.

En català, el mot *muntanya* per referir-se a un lloc elevat existeix en la nostra llengua com a mínim des de 1250[3]. Bernat Desclot l'utilitza a finals del segle XIII, tant en singular com en plural, per referir-se a les terres altes[4]. Així, els almogàvers eren "*en la muntanya*", un lloc del qual més tard "(...) *no gosaven devalar e·l pla* (...)"[5]. Per a Desclot, Prades i Siurana estan "*en les muntanyes*"[6].

També el francès, des de l'any 1080, expressa les elevacions del terreny a través del mot *montagne*[7]. I en aquest cas, el concepte fa referència a una determinada aparença (el fet fet de sobresortir més que allò que l'envolta) i no tant a una realitat quantitativa. La noció d'altitud només apareix en francès a la fi del segle XVIII, i el mot al segle següent[8].

En el francès que utilitza un pelegrí a Terra Santa del segle XIV, els termes per referir-se al que avui considerem la muntanya es resumeixen en un: el *mons*. Conjunt de cims o muntanya isolada, el *mons* serveix per indicar qualsevol elevació del sòl. En canvi, per referir-se a les zones de contacte entre la terra i el mar ja es disposava de set termes diferents, mentre que quinze eren usats per referir-se als cursos d'aigua, i encara n'hi havia més per parlar del desert. Hi ha, per tant, un desinterès manifest per la muntanya en aquell

---

[1] Gomis, Celso: *La tierra. III. Las llanuras y las montañas.* Barcelona, Lib. de J. y A. Bastinos, Editores, 1877. Era una part de la *Enciclopedia para la juventud* i estava escrit com un diàleg entre el pare i el fill que comença amb una excursió durant la qual s'explicaven el que veien.

[2] Paluzíe y Cantalozella, Esteban: *Geografía para niños (2º grado) demostrada y ordenada con 46 mapas y 170 viñetas*. Barcelona, F. Paluzíe, imp-editor, 1901 (primera edició de 1880). Pàg. 36.

[3] Document, de 1250, citat parcialment per Coromines en el seu diccionari etimològic, pàgina 836.

[4] Vila, Marc-Aureli: *La geografia en la Crònica de Desclot*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt, 1993. esp. pàg. 11-24.

[5] Desclot, Bernat: *Crònica*. Barcelona, edt. Barcino, 1949. Vol. III, pàg. 79.

[6] Desclot, B.: *Crònica*. Op. cit. Vol II, pàg. 8 i 82.

[7] Rey, Alain (dir): *Dictionnaire historique de la langue française*. París, Dict. Le Robert, 1992. Pàg. 1268.

[8] Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne à la croisée des regards. XVI-XIX siècle*. Tarbes/Tolosa, Archives des Hautes Pyrénées, Univesité de Toulouse II, 1994. Pàg. 32-34.

final d'edat mitjana. En aquest relat tampoc no hi ha cap desig de comptar, de mesurar; només hi ha adjectius, però mai acompanyats de xifres. Els termes abstractes hi són rars i per tant no es pot parlar d'un interès per passar del particular al general, d'explicar o descriure els fenòmens[1]. Aquesta tendència es veu encara clarament en el francès del segles XVII i XVIII, quan dóna més importància a l'altura relativa que no als metres absoluts[2] de les muntanyes.

En conjunt, si no coneguéssim el cas castellà, estaríem d'acord amb la visió que Sylvain Jouty dóna de la muntanya medieval, però coneixent-lo, només podem estar parcialment d'acord amb ell quan diu que,

> "*La montagne est donc définie par le relief et non par l'altitude et ses phénomènes. Tout relief accusé est montagne* (...)" [3].

Encara que, com diu Sylvain Jouty, l'edat mitjana no desconeixia la noció d'altitud, no sembla que, en el món castellà, aquesta tingués establerta una relació clara entre muntanya i verticalitat. En tot cas, les muntanyes per a Isidor de Sevilla devien el seu nom al fet de ser prominents (*eminentes*, en llatí). Però alhora compartien amb els caps marítims i amb les illes el fet de sobresortir, de ser *promineant*, d'aquí el seu nom: *promuntoria* (caps)[4]. Seguint Isidor, Pierre d'Ailly encara és més clar:

> "[Los cabos] *Reciben el nombre de promontorios porque, por decirlo así, son prominentes; de ahí que se dé ese mismo nombre a islas prominentes, como dice Salustio de Cerdeña, que es tan prominente tanto es su parte oriental como en la occidental*"[5].

L'*Universal vocabulario* d'Alfonso de Palencia (Sevilla, 1490) s'expressa en el mateix sentit quan diu que Lilibeus, Pachinus i Pelorus "*Son tres cabos de montes en Sicilia*"[6]. Més endavant, torna sobre el mateix tema: "*Sicilia. Tiene sito a manera de triangulo con tres cabos de monte* (...) *Poloro esta alto sobre el estrecho que corre entre Sicilia & Italia*"[7]. I encara ho fa un altre cop, però sense referir-se directament a Sicília: "*Triquatra. Por trinacria de tres promontorios. O cabos. Que cada qual tiene un puerto*"[8].

Els caps i les illes, com també les muntanyes, sobresortien, però aquest sobresortir no és clar que fos en un sentit vertical. El *De propietatibus rerum* afirmava que,

> "*Montaña es una ynchazon dela tierra levantada contra el çielo & toca la tierra con la perte inferior & por esta causa son llamadas montañas porque*

---

[1] Deluz, Christiane: "La "géographie" dans le Liber de Guillaume de Boldensele, pélerin de Terre Sainte-1336" in *Voyage, quete, pèlerinage dans la littérature et la civilisation médiévales.Senefiance*, 2. Aix-en-Provence, 1976. Pàg. 25-40.

[2] Dainville, François de: *Le langage des géographes. Thèmes, signes, couleurs des cartes anciennes. 1500-1800.* París, Edt. A. et J. Picard & Cie, 1964. Pàg. 166-169.

[3] Jouty, Sylvain: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". *Revue de Géographie Alpine*, 4. Grenoble 1991. 1991. Pàg. 26.

[4] *Etimologies* XIV, 7-8. Pàg. 203.

[5] Ailly, Pierre de: *Ymago mundi y otros opúsculos*. Madrid, Alianza Editorial, 1992. Pàg. 95-96.

[6] Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latin y romance*. Sevilla, 1490. Pàg. 492.

[7] Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latin y romance*. Op. cit. Pàg. 900.

[8] Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latin y romance*. Op. cit. Pàg. 1015.

se muestran evidentemente sobre la tierra segund dize Ysidoro"[1].

Tant si eren *prominens* com *eminens*, les muntanyes i els caps tenien en comú que el seu nom derivava del terme llatí *mineo*: projectar-se, avançar-se, però sense dir quant, en quin sentit i cap a on. Així, tant Isidor com d'Ailly sostenen que Calp (Gibraltar) és un cap (*promuntorium)* i també un *mons* d'Hispània[2]. El mateix sentit es troba en un manuscrit del segle XIX conservat a la Biblioteca de Catalunya[3], tot i que aquest cas sembla un anacronisme força clar.

1. 6. 4 - Apropament al tema a través dels models gràfics

En el cas castellà, la muntanya remet a un tipus de preeminència que pot ser horitzontal (com en els accidents marítims) i, en el món rural, a una superfície forestal. A més, quan alguns autors medievals varen representar amb una pedra a voltes insignificant l'escena de Moisès recollint les taules de la llei dalt de la muntanya, hauríem si més no de dubtar que la muntanya tingués massa a veure amb l'altitud. La muntanya no tenia escala, sinó forma. Així els pintors gòtics prenien les pedres com a model de les seves muntanyes. Aquelles muntanyes, que avui dia ens semblen fantàstiques, de l'art gòtic troben la seva explicació en el llibre d'art de Cennino Cennini:

> "*Si tu veux faire des montagnes d'un bon style et qui paraissent naturelles, prends de grosses pierres pleines de brisures et non polies, copie-les d'après nature en faisant venir la lumière et l'ombre dans la direction qui te convient*"[4].

De fet, ens estem movent en un període en què, pel que fa al món occidental, Alfred W. Crosby situa el pas d'una percepció qualitativa a una percepció quantitativa de la realitat. Vers 1250, amb l'increment de població, les expansions territorials, el desenvolupament del comerç, la naixent burgesia i l'impuls de l'escolàstica, varen canviar "*Las percepciones occidentales* (...)"[5] i el salt vers una visió quantitativa del món va esdevenir possible. Aquest canvi radical en la representació del món no es va dur a terme a la mateixa hora a tot arreu, ni en tots els camps. La concepció qualitativa de la natura en què aquesta era feta a partir de projeccions antropomorfes, iniciada pels presocràtics i elaborada per Aristòtil, va dominar la física fins al segle de Galileu i de Descartes, els quals acabaren desacreditant-la[6]. Per tot plegat, dins de la geografia francesa de l'edat moderna, no existeixen mots com relleu o altitud[7]. El relleu era molt menys important que la hidrografia per a aquells primers geògrafs. Fins i tot,

---

[1] Glanville, Bartholomaeus: *Liber de propietatibus rerum*. Tolosa, 1494 i Saragossa, 1495. Pàg. 343.

[2] Isidor: "*Calpe es un cabo de Hispania*" (XIV, 7, 7); "*El monte Calpe está en los últimos confides del océano* (...)" (XIV, 8, 17).

D'ailly: "*Calpe es un cabo de España* (...)" (Pàg. 96); "*El monte Calpe en los últimos confines del océano* (...)" (Pàg. 95).

[3] "*Promontorio es un colina o elevacion de tierra que se avanza dentro del mar, y cuya estremidad se llama Cabo como el de Buena-Esperanza*". (F. P. J.: *Tratados de Esfera y Geografia universal*. Barcelona, 1822. Manuscrit BdC, 1328.)

[4] Cap LXXXVIII, citat per Fosca, François: *La montagne et les peintres*. Op. cit. Pàg. 12.

[5] Crosby, Alfred W.: *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600*. Barcelona, Crítica, 1998. Pàg. 51.

[6] Casini, Paolo: *Naturaleza*. Barcelona, Edt. Labor, SA, 1977. Pàg. 27.

[7] Dainville, François de: *Le langage des géographes.* Op. cit. Pàg. 167.

"Les plus belles cartes terrestres de la seconde moitié du XVIIIe siècle, bien que construites sur un canevas assez exact, n'ont donné lieu à aucune mesure d'altitude et ne cherchent pas à représenter les formes réelles du terrain. Il suffit d'un regard pour constater combien elles sont fantaisistes même là où le parcours était facile. Le relief y est sans valeur. Sauf exception, les ingénieurs qui les ont levées n'ont pas su regarder le terrain. Ils ne l'ont même pas voulu. Cassini le déclare tout net, "pour la topographie qui offre la description détaillée et scrupuleuse de la conformation du terrain et du contour exact des vallées, des montagnes, des couteaux... c'est une partie de la géographie tellement étendue, si minutieuse, si longue et si coûteuse dans l'exécution qu'elle ne peut être entreprise dans une carte générale". Il se contente, pour rendre sa carte "plus agréable", d'y joindre "pour ainsi dire une esquisse, une ébauche de topographie" (1784)"[1].

"Les cartes se bornent à montrer le site des montagnes, sans rien dire de leur hauteur, de leurs dimensions. Fautes d'altimétrie et de nivellement, les meilleures cartes à la fin du XVIIIe siècle n'arrivent pas à une définition satisfaisante du relief. Il est exprimé de sentiment, de façon pittoresque, mais très imparfaitement, sauf dans les régions moyennement accidentées"[2].

El baròmetre va ser inventat per Torriceli en 1643 i fou utilitzat per Pascal l'any 1647 per mesurar el Puy de Dôme[3]. Aquest fet és transcendental perquè va caldre el desenvolupament de les mesures baromètriques i de la geometria descriptiva, així com el perfeccionament de la tècnica i dels instruments d'observació geodèsica per tal que fos possible descriure amb exactitud matemàtica l'altura. Com remarca el general Berthaut:

"On n'a commencé à savoir regarder la montagne, à en saisir les formes, à chercher réellement à les représenter, que du jour où s'est révélée la possibilité de la définir méthodiquement"[4].

Però no podem oblidar que "*On peut dire aussi que les retards de la science étaient l'effet d'un désintérêt des hommes*", com diu Dainville[5]. Perquè, seguint Jean-Pierre Nardy, la impossibilitat de combinar les representacions de la muntanya sembla menys lligada a una dificultat tècnica que no pas a una percepció determinada d'aquest tipus d'espai[6]. En aquest punt tornem al tema de la percepció i la representació: no només es tractava d'una incapacitat tècnica per representar el que es veia, sinó que hi havia una "resistència ètica" i una "voluntat d'art" que feia difícil representar altrament el que es veia.

---

[1] Dainville, François de: *Le langage des géographes*. Op. cit. Pàg. 165.

[2] Dainville, François de: *Le langage des géographes*. Op. cit. Pàg. 165

[3] Teran, Manuel de: *Del mythos al logos*. Madrid, CSIC, instituto "Juan Sebastián Elcano", 1987. Pàg. 52 i 67.

[4] Citat per Dainville, F.: *Le langage des géographes*. Op. Cit. Pàg. 165.

[5] François de Dainville a *Le langage des géographes* cita aquest text en les pàg. 165-166.

[6] Nardy, Jean-Pierre: "Cartographies de la montagne, de l'édifice divin au bas-relief terrestre" in *Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur*. Op. cit. Pàg. 77-79.

En aquest punt, l'art esdevé un dels grans reveladors d'aquesta representació. Entre art i societat existeix una relació analògica a la que existeix entre societat i cartografia, de manera que podem pensar que també podem accedir a la representació de la muntanya a través del treball artístic en sentit estricte. En aquest sentit, resulta molt difícil trobar representacions de muntanyes en l'art romànic[1]. Aquest art ens mostrava una cosa i en volia dir una altra, com ha remarcat Male[2]; era un llenguatge simbòlic en què els animals, les plantes o les persones eren representacions d'idees importants que no havien necessàriament de tenir res veure amb la seva imatge aparent. L'art romànic, com tots els arts, mostra ben clarament la distinció entre els dos nivells de realitat dels quals hem parlat a bastament: una cosa és la realitat tal com la veien els artistes i una altra, el resultat de les seves obres.

> "*El arte medieval era deficiente en la aplicación de la perspectiva y la poesía siguió su ejemplo. Para Chaucer, la naturaleza es siempre primer plano, nunca representa un paisaje. Ni los poetas ni los artistas sentían demasiado interés por el ilusionismo estricto de épocas posteriores. El tamaño relativo de los objetos en las artes visuales estaba determinado más por el interés con que el artista deseaba recalcarlos que por los tamaños del mundo real o por su distancia. El artista medieval nos muestra cualquier detalle que quiera hacernos ver tanto si es visible como si no*"[3].

És simptomàtic, com ja veurem, el fet que algunes representacions medievals mostrin muntanyes de mides quasi iguals que els personatges que s'hi mouen: fins i tot l'art gòtic mostra el seu desinterès pel medi muntanyenc. Aquest art, "oblidava" el paisatge o *les muntanyes*.

Les muntanyes són gairebé inexistents en la pintura romànica. Amb el gòtic, la pintura catalana començarà a mostrar els primers rudiments d'allò que més endavant en direm paisatge. També la literatura humanista donarà proves d'un cert amor per les *muntanyes*. Serà el Renaixement, la introducció dels homes i de les dones en un món que abans havia estat ocupat per elements sagrats. Però siguem precisos: la història sagrada deixa un petit espai a la història mundanal. El paisatge ocuparà la part dels llenços i dels murals que abans restava buida, entrant en escena, com diu Roger[4], per la finestra. Amb tot, tot, el paisatge a Catalunya i a Espanya arriba força en retard en relació a la resta d'Europa: això ja es veu una mica en fer la història del mot[5]. Malgrat tot, amb el Renaixement trobem trobem petites indicacions d'un canvi en la sensibilitat ecosimbòlica:

> "*Començava, en un mot, a ésser possible dibuixar una ovella del natural. El cas és, si hem de creure un bon sector dels historiadors moderns de l'art, que "no tot resulta possible en totes les èpoques". Un pintor romànic o un pintor gòtic no podien dibuixar, com el Giotto, del natural. I no podien*

---

[1] Vegeu, per exemple, Sánchez Boira, Imma: "Aportació de la pintura al coneixement del paisatge medieval". *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, 1 (1997). Pàg. 235-261.

[2] Male, Emile: *L'art religieux du XIIIe siècle en France. Étude sur l'iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration*. París, Lib. Armand Colin,1948. Pàg. 47.

[3] Lewis, C. S.: *La imagen del mundo (introducción a la literatura medieval y renacentista)*. Barcelona, Antoni Bosch, editor, 1980. Pàg. 76.

[4] Vegeu, per exemple, Roger, Alain: *Court traité du paysage*. París, Gallimard, 1997.

[5] Coromines, Joan : *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Op. cit.

dibuixar per la simple -o complexa- raó que no volien. Es parteix en aquesta interpretació, de la base que el poder és, psicològicament, un fenomen conseqüent del voler. Cada temps té una "voluntat d'art" peculiar, la qual condiciona la seua "capacitat". Aquesta voluntat arrela en causes culturals profundes, incidides en el mecanisme vital del moment històric: hi ha una resistència -una "resistència ètica", ha dit algú- a intentar determinades realitzacions, que per això mateix es fan impossibles; hi ha un impuls que mena l'activitat creadora de l'artista en un sentit concret"[1].

Prenem diferents exemples de l'"oblit" medieval del medi ambient, d'aquesta forma de *resistència estètica*.

El primer d'ells és la *Topografia cristiana*, originalment publicada al segle VI de forma anònima, i des del segle XI atribuïda a Cosmas Indiciopleustès. Les il·lustracions que acompanyen el manuscrit mostren com el "paisatge" no hi és encara, només s'insinuen alguns trets per donar informacions més o menys rellevants, com per exemple que els fets passen en un ambient muntanyenc. Els personatges semblen surar en el cel, perquè són representats sense fons ni decorat. En la representació d'Abel pasturant els xais, només el veiem a ell, els xais i un gos, sense res que faci la funció de fons. Al Sacrifici d'Abraham només hi ha una mena de petita massa aquàtica i un arbret que, a les cantonades inferiors, donen sensació de lloc; la resta de personatges suren en l'aire[2].

Si en els gravats de Cosmas l'Indiciopleustès el marc geogràfic és ignorat, al segle XII, en plena edat mitjana, Herrade de Landsberg farà dibuixar en el seu *Hortus deliciarum* una escena en què es veu una tenda de campanya (el tabernacle bíblic) al costat d'una gran pedra amb dos personatges sobre d'ella. A dalt hi ha Déu, que entrega les taules de la llei a Moisès. La muntanya i la tenda mesuren més o menys el mateix: l'il·lustrador no volia en cap cas "reproduir" res, el que pretenia era donar una informació precisa: que les taules de la llei les va rebre el poble d'Israel de la mà de Déu i que això va tenir lloc dalt d'una muntanya (el Sinaí). Alguns autors creuen que a la portada del monestir de Ripoll es va esculpir el passatge bíblic en què Moisès puja dalt del Sinaí per rebre les taules de la llei. Aquí la muntanya seria representada per una roca enmig del desert; sobre d'ella, Moisès es dirigeix al poble[3]. El mateix trobem en les miniatures de l'anomenada *Bíblia de Ripoll*.

---

[1] Fuster, Joan: *El descrèdit de la realitat*. Palma, Edt. el Moll, 1955. Pàg. 9.

[2] Cosmas Indicopleustès: *Topographie chrétienne*. Paris, Les éditions du Cerf, 1968.

[3] Champeaux, Gérard de; Sterckx, Sébastien: *Introducción a los símbolos*. Madrid, Ediciones Encuentro, 1984. (Europa románica, 7). Pàg. 233. Cal anotar, però, que ni nosaltres ni els estudiosos consultats no coincidim amb l'opinió de Champeaux.

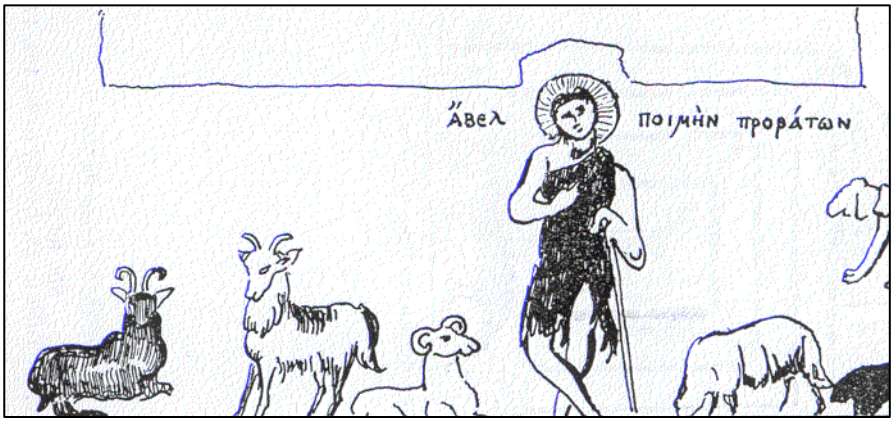

Cosmas Indicioplestès: *Topografia cristiana*. Abel pasturant els xais.

Cosmas Indicioplestès: *Topografia cristiana*. El sacrifici d'Abraham.

Un altre cas és una imatge del *Llibre vermell* de Montserrat (vegeu-lo en l'apartat 3.5.1). Aquí la Verge sosté un nen Jesús amb cara d'adult. Al seu darrera tres o quatre cims muntanyosos amb alguns arbres i arbustos semblen fer de setial a la mare. Res no ens faria pensar que es tracta de la *Moreneta*, perquè la seva pell és ben blanca, si no fos pel darrer pla, per les muntanyes que "qualifiquen" la Mare de Déu. Però aquestes muntanyes són "irreals" i no tenen valor figuratiu.

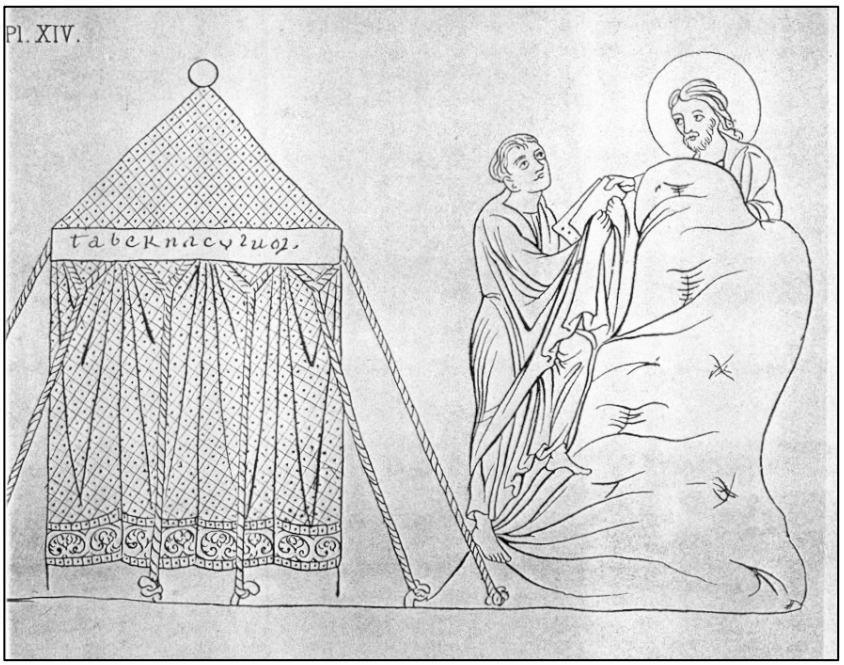

Herrade de Landsberg: *Hortus deliciarum*.

Un darrer exemple seria la nativitat del frontal de santa Maria de Cardet (segona meitat del segle XIII). Aquí trobem dos pastors, amb els seus xais i gossos que escolten l'àngel que els anuncia la bona nova. Les muntanyes són poc més grans que ells i la seva orografia és absolutament "irreal". Com en els exemples anteriors, també trobem herbes que ajuden a qualificar el lloc.

Es podria objectar que estem parlant de casos amb voluntat artística que no pretenen descriure el món. Potser sí, però en tot cas, hem de creure, com ho fa Robert Lenoble, que "(...) *la représentation de la Nature qui prévaut dans chaque cas donné va influencer tous les esprits: savants et artistes et, parmi ceux-ci, peintres, poètes et musiciens*"[1]. En aquest punt no podem fer altra cosa que remetre el lector al concepte d'analogia i al seu funcionament, que han estat explicats en el marc teòric a l'inici d'aquesta tesi, i a les resistències ètiques.

[1] Lenoble, R.: *Histoire de l'idée de nature*. Op. cit. Pàg. 84.

Nativitat del frontal de Santa Maria de Cardet. Segle XIII. MNAC.

Seguint amb aquesta diferenciació entre els dos nivells de realitat, cal dir que Martin Gosman exposa clarament que la visió del món dels cartògrafs medievals no era una qüestió fisiològica sinó filosòfica: "*a mappa mundi was an imago mundi*" en la qual no eren importants els fets isolats sinó "(...) *their insertion in the macro-structure of the descriptio* (...)"[1]. La majoria d'aquests mapes tenien una funció iconogràfica en què *realia* i *irrealia* eren *exempla* a través dels quals l'invisible es feia visible. Fins al segle XV, "(...) *the perception of the world is essentially connotative*"[2]; no es poden analitzar aquests materials sense els textos als quals es refereixen. Des d'aquest punt de partida, els mapamundis medievals francesos tenien un caràcter simbòlic més que no pas geogràfic, com ens diu Numa Broc:

> "*Tentatives pour soumettre l'espace terrestre à un ordre géométrique, elles évoquent un monde surnaturel tout imprégné par l'au-delà, et ne visent qu'accessoirement à donner une image concrète de la terre. Tous les tracés sont déformés, stylisés, schématisés en fonction d'une vision d'ensemble, et l'on commettrait un grave contresens si l'on jugeait ces cartes suivant des critères objectifs applicables, par exemple à Ptolémée. Qu'on ne s'attende pas à trouver une image fidèle de la France sur de tels documents, et ceci pour plusieurs raisons. D'abord, les différents "pays" n'occupent que de faibles espaces et ce n'est pas sans un certain artifice que l'on isole tel fragment d'une mappemonde faite pour être considérée globalement. Par ailleurs, ces cartes oscillent entre la profusion et l'indigence: certaines, surchargées de détails, enjolivées à l'excès, sont peu lisibles et laissent apparaître difficilement leurs linéaments géographiques; d'autres, au con-*

[1] Gosman, Martin: "Medieval "mapping" of the world in the text and image. Two ways of representing one vision". *Forum for modern language studies*, vol. XXV, núm. 4. Octubre de 1989. Pàg. 370-379.

[2] Gosman, Martin: "Medieval "mapping" of the world..." Op. cit. Pàg. 378.

traire, poussent le schématisme au point que la seule mention du nom peut suffire pour représenter un pays, à la façon des Mystères où le lieu scénique pouvait être indiqué par une simple pancarte"[1].

En el terreny de la cartografia, pel que a nosaltres ens interessa, fins al segle XVIII els cartògrafs varen tenir problemes per representar satisfactòriament les muntanyes,

"*Mais depuis 1750, il commença à se faire sentir un nouvel esprit dans la cartographie et tout spécialement dans la manière de regarder et représenter les montagnes*"[2].

Això malgrat que des del segle XIV es pot parlar d'un procés de distinció entre l'universal i el particular, el transcendent i el temporal, com es veu en la pintura altogòtica, la qual "(...) *sense transcriure una geografia propera, reconeixedora en una realitat, intenta de situar l'home en una natura, bé que abstracta, possible*"[3]. Ara bé, la natura encara no hi és massa present, se segueix preferint els temes urbans, fet que no treu que els elements propers als personatges (com per exemple els arbres o els animals domèstics) fossin tractats de forma fidedigna i detallista; per contra, el paisatge encara mostra una formulació clarament estereotipada[4]. L'edat moderna, pel que a nosaltres ens interessa, és el pont entre el món medieval i la modernitat; entre la visió qualitativa del món i la representació quantitativa, entre un món encantat i sagrat i un món considerat com a *res extensa*... i és en ella que la imatge de *la muntanya* i de *les muntanyes* canvia radicalment.

En aquest sentit, un exercici molt interessant de fer és una visita al Museu Nacional d'Art de Catalunya, a les sales dedicades al romànic i al gòtic, amb les "ulleres de caçar paisatge" posades. Nosaltres no hi hem vist gairebé res en la sala de romànic. En canvi, a la sala dedicada a l'art gòtic, a mesura que passa el temps i l'exposició avança, cada cop el paisatge hi és més present. Els fons daurats d'obres com ara la *Resurrecció* de Guerau Gener i Lluís Borrassà (1403-1411) o *Sant Miquel Arcàngel vencedor de l'anticrist* (Jaume Huguet, vers 1455-1460) anirà deixant lloc cap a final del segle XV als xipresos que es veuen en el darrer pla de *Sant Jordi i la princesa* (del mateix Huguet). Els pintors i les escoles més vinculades al món nord-europeu duen aquest pas més endavant. L'*Epifania* de Fernando Gallego (1480-1490) mostra un magnífic paisatge rural de fons que irromp en l'escena sagrada per un forat en la paret del portal de Betlem. Per les dimensions del quadre, la part paisatgística no desmereixeria al costat de cap pintura posterior. Però, des del nostre punt de vista, la peça més interessant és *Sant Jeroni penitent*, atribuïda al mestre de la Seu d'Urgell (vers 1490). Aquí el paisatge profà ocupa gairebé la meitat de l'escena; es tracta d'un aiguamoll d'on sobresurten uns arbres molt ben traçats i diverses agulles, entre les quals una d'elles capta molt intensament la visió de l'espectador. Sempre hem tingut la impressió que es podria tractar de dos quadres diferents, potser d'una solució de compromís que no havia de deixar contents ni els amants del "paisatge" ni els qui volien

---

[1] Numa Broc: "Visions médiévales de la France" In *Regards su la géographie française*... Op. cit. Pàg. 16.

[2] Nussbaum, Fritz: *Les Pyrènées dans l'ancienne cartographie selon la collectioin des cartes de la Bibliothèque de la ville de Berne (Suisse). Primer Congreso Internacional del Pirineo del Instituto de Estudios Pirenaicos* [Sant Sebastià, 1950]. Zaragoza, CSIC, 1952. Pàg. 24.

[3] Sureda i Pons, Joan: *La pintura gòtica catalana del segle XIV*. L'Hospitalet de Llobregat, Els llibres de la Frontera, 1989. Pàg. 116.

[4] Sureda i Pons, Joan: *La pintura gòtica catalana*. Op. cit. Pàg. 119.

una escena purament religiosa.

Perspectiva i paisatge van de bracet[1]. És entre 1485-90 que la perspectiva comença a ser utilitzada a Catalunya, especialment en el retaule de Sant Esteve de Granollers o en algunes obres del mestre de la Seu (actualment ambdues es poden veure al MNAC). La perspectiva -un canvi tècnic que acompanya una nova voluntat artística- permetrà començar a distingir-se els "fondos" de certes pintures i és en aquests on es començaran a pintar els primers "paisatges". Al segle XV,

> "*El paisaje no existe como género, pero la representación de los "lejos" o de los "países" alcanza un relieve tan destacado que es obligado afirmar que si no existe el género existen los paisajes como marco de obras sacras o profanas*"[2].

Com hem vist amb l'escena de sant Jeroni del mestre d'Urgell, a la fi de l'edat mitjana, entrant en l'edat moderna, la muntanya encara ocupa el lloc d'un dels darrers deserts de l'eremitisme occidental. Es tracta d'un fenomen generalitzat: des del segle XIII la muntanya substitueix el desert per representar les escenes de la Tebaïda. Progressivament, els ermitans ocupen un lloc menor en la pintura i l'escena profana passa a ocupar-ne la major part. Finalment el sant acabarà per esborrar-se donant naixement a la pintura de paisatge moderna[3]. En aquestes primeres representacions de la muntanya naixerà un sentiment paisatgístic molt prematur. "*Insensiblement, les clercs parvienen en effet à admettre, sinon à apprécier, la représentation de la nature*"[4]. Aquella natura que fins al Renaixement havia estat considerada com un monstre[5].

---

[1] "*Así, la historia de la perspectiva puede, con igual derecho, ser concebida como un triunfo del distanciante y objetivante sentido de la realidad, o como un triunfo de la voluntad de poder humana por anular las distancias; o bien como la consolidación y sistematización del mundo externo; o, finalmente, como la expansión de la esfera del yo*". (Panofsky, Erwin: *La perspectiva como forma simbólica*. Barcelona, Tusquets editor, 1973. Pàg. 51.)

[2] Yarza Luaces, Joaquín: "Los "lejos" en la pintura tardogótica. De los Países Bajos a los reinos peninsulares" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 29.

[3] Meiffret, Laurence: "L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 107-151.

Roger, Alain: *Court traité du paysage*. París, Gallimard, 1997.

Roger, Alain: *Nus et paysages. Essai sur la fonction de l'art*. París, Aubier, 1978.

[4] Meiffret, Laurence: "L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles". Op. cit. Pàg. 112.

[5] "*Enfin le monstre est la Nature, d'une façon pour nous merveilleusement paradoxale. C'est par l'écart qu'elle manifeste par rapport aux formes naturelles que cette forme peu symboliser la Nature dans sa totalité. La Nature se définit ici comme union des contraire: bête et homme, homme et dieu, rencontre paradoxale*". (Lascault, Gilbert: "Les formes monstrueuses et leur utilisation symbolique" in Jones-Davies, M. T. (di): *Monstres et prodiges au temps de la Renaissance*. París, Uni. de la Sorbonne, 1980. Pàg. 129-137.)

Sobre el tema dels prodigis naturals a l'història occidental, escrit per un especialista en el Renaixement: Céard, Jean: *La nature et les prodiges. L'insolite au XVIe siècle*. Genève, Lib. Droz, SA, 1996.

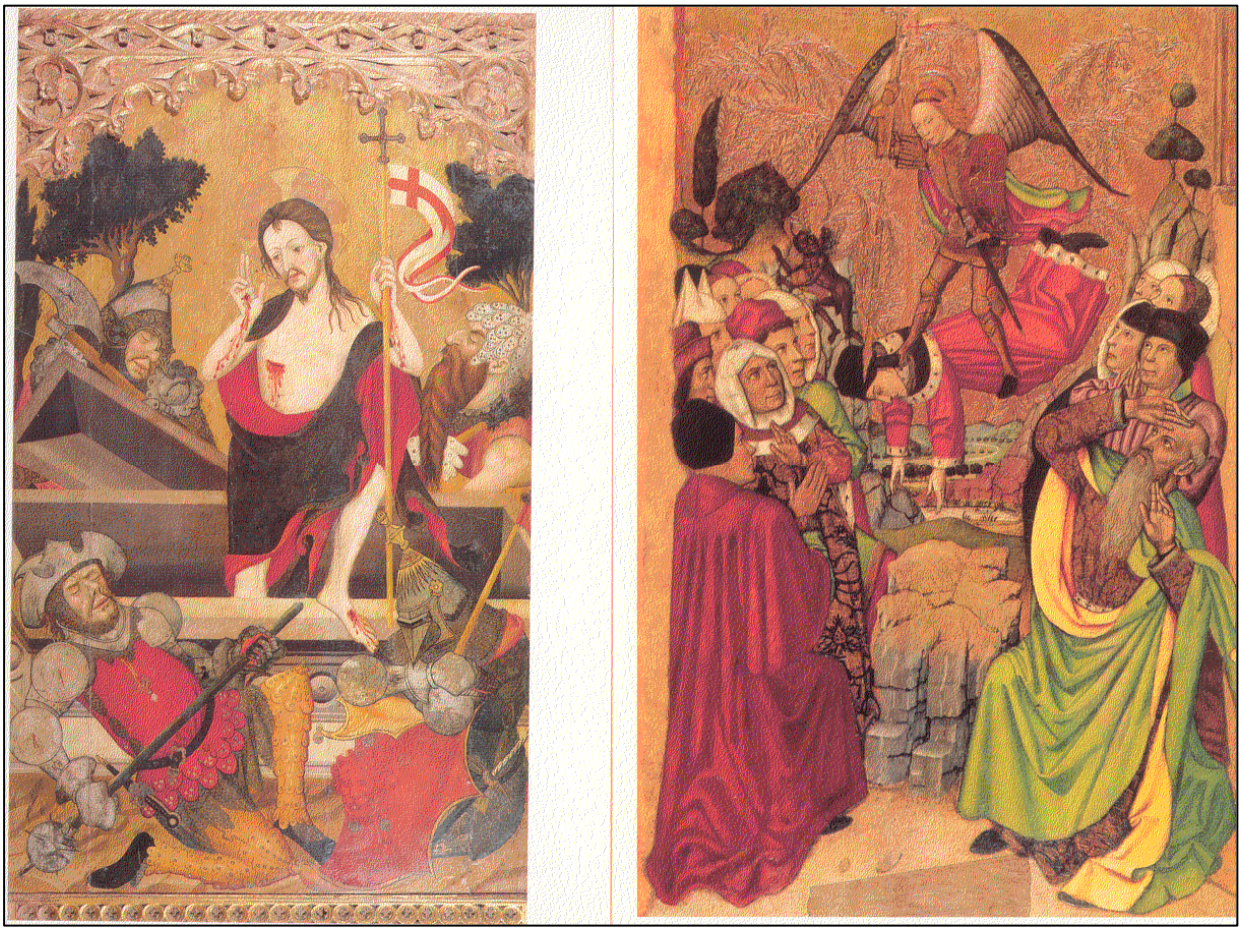

A l'esquerra, Guerau Gener i Lluís Borrassà (1403-1411): *Resurrecció*. MNAC.
A la dreta, Jaume Huguet (1455-1460): *Sant Miquel, vencedor de l'anticrist*. MNAC.

Poc a poc aniran quedant enrere posicions com les de sant Anselm o de Thomas de Kempis. Darrera d'aquest tipus de formulacions, d'aquesta negació del món i de la seva "contemplació", les muntanyes i els boscos havien estat representats pels artistes de l'edat mitjana d'una manera simbòlica. Les muntanyes del paisatge gòtic, "(...) *ces étranges rochers tordus qui s'élèvent dans la plaine de façon si abrupte* (...) *ont d'évidentes intentions didactiques*"[1], perquè no pretenen representar el món particular sinó l'universal. Més que muntanyes són *la muntanya* perquè es repeteixen aquí i allà amb formes semblants que, d'altra banda, no se semblen a cap muntanya particular.

[1] Clark, Kenneth: *L'art du paysage*. París, Gerard Monfort, 1994. Pàg. 18.

Sant Jeroni Penitent. Mestre de la Seu. Vers, 1490. MNAC.

Detall de l'*Epifania* de Fernando Gallego (1480-1490). MNAC.

Jaume Huguet: *Sant Jordi i la princesa*. MNAC.

En la pintura medieval, *les muntanyes* es limitaven a ser simples decorats de fons, estereotipats i no figuratius, molt difícils d'identificar amb precisió i adquirien la forma de *la muntanya*. Potser l'única excepció és la *Pêche miraculeuse* de K. Witz, obra de 1444, al fons de la qual es distingeix el Mont Blanc.

> "*A part cette peinture rare, la plupart des compositions enluminées, des fresques ou des retables d'autels répétaient un paysage conventionnel, simplifié et symbolique. La montagne abstraite et stylisée était traitée comme un entassement de rochers abrupts, bruns, ocres ou bleutés dans les lointains; elle signifiait le monde spiritualisé des "déserts" réservés aux Prophètes, aux Anges Messagers de Dieu et aux ermites*"[1].

Encara que amb el Renaixement la humanitat va aixecar la vista cap a *les muntanyes*[2] i que això donés naixement a la primera literatura de muntanya, tot plegat no fou suficient per fer néixer un desig generalitzat de recórrer-les, és a dir, l'alpinisme. Aquesta mostra d'estima per les elevacions, que duu les persones al medi natural per pujar al seu cim, no es pot entendre deslligada dels grans corrents d'idees de cada moment històric. Ja sabem que *les muntanyes* foren durant la major part de la història occidental ignorades,

[1] Weigel, Anne: "La représentation de la montagne dns le *Theatrum sabaudiae* (1682)" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Op. cit. Pàg. 285-303.

[2] Vegeu: Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989.

ningú sortia de casa per anar-les a veure. Va caldre el desenvolupament d'una societat urbana, una societat allunyada del medi natural, però alhora interessada en aquest, perquè l'interès científic o estètic, i al seu darrera l'alpinisme, es desenvolupessin. Aquest fet no es pot destriar d'un procés de separació del subjecte i de l'objecte que ha donat la possibilitat de sorgiment de l'art del paisatge i de la ciència i, entre ambdós, un apropament diferent al medi natural. Aquesta separació entre objecte i subjecte és un dels pilars sobre els quals s'assenta el que hem anomenat *modernitat*.

1. 6. 5 - Muntanya i modernitat

Si la "visió" de la muntanya, com diu Camena d'Almeida, és també una qüestió de "moda", no serà fins al segle XVIII que trobarem l'acarament definitiu dels llocs elevats en un sentit immanent i particularista. Com diuen Altman i Chemers[1], inspirats en Tuan, en la cultura occidental les actituds negatives envers la muntanya varen durar fins ben entrat el segle XVIII i no va ser fins al segle XIX que es varen convertir en més positives. Fins aleshores objectes de por i de repulsió, *les muntanyes* esdevenen al Segle de les Llums objecte de passió i d'estudi[2] i aquest fet va ser un dels canvis més importants quant al canvi en la percepció i en la representació de *la muntanya* en l'edat contemporània.

Ara bé, el primer pas vers aquest canvi de "moda" es va donar al Renaixement. L'any 1592, en el col·legi dels Jesuïtes de Coimbra es planteja la qüestió de si la terra havia estat creada amb muntanyes o sense. La resposta va ser positiva i la causa ens sembla simptomàtica dels nous temps: per la seva utilitat i bellesa[3]. Segurament és cert que el Renaixement va obrir una nova era i que va fer entrar *les muntanyes* en l'espai mental dels humanistes[4]. Com a mínim això és clar en el cas de Montserrat, com ja veurem (4.1.1). I és que, com diu Mariàngela Vilallonga, la tradició de la geografia humanística[5] arrelà profundament a Catalunya[6], tot i que no podem oblidar que Camena d'Almeida ens adverteix que les descripcions que els humanistes feren de les muntanyes, que és el que aquí ens interessa, foren, amb comptades excepcions, una còpia dels autors clàssics: "*Pas un détail, pas une description, qui ne fussent empruntés à un auteur de l'antiquité*"[7]. Però aquest aspecte caldria puntualitzar-lo molt, perquè a vegades es repeteixen les cites, però responent a altres esperits, com veurem en el cas de Montserrat (5.3.1). El mateix text no sempre ens remet a un mateix context.

Preàmbul de la revolució científica i del sorgiment del paisatge, el Renaixement suposa un canvi profund en el pensament europeu, en un context en què es trobava un desig de connectar i de redescobrir l'antiguitat grega i llatina. Però en el context espanyol hi va

---

[1] Altman, Irwin; Chemers, Martin M.: *Culture and environment*. Cambridge University Press, 1989. Pàg. 30.

[2] *Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur. Exposition organisée par la Bibliiothèque Nationale avec le concours de l'Institu Géographique National. Catalogue et Essais*. Paris, Bibliothèque Nationale, 1984.

[3] Glacken, Clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996. Pàg. 350.

[4] Weigel, Anne: "La représentation de la montagne dans le *Theatrum sabaudiae* (1682)" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 285-303.

[5] En aquest punt Mariàngela Vilallonga aplica a la geografia del Renaixement el qualificatiu d'humanística, corrent aquest darrer propi del segle XX.

[6] Vilallonga, M.: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona, 1990-1991. Pàg. 109.

[7] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Paris, Armand colin, [189?]. Pàg. 107.

haver una important continuïtat cultural amb el període anterior, una simbiosi entre l'antic i el modern[1]. Els autors pretenien cristianitzar els clàssics, admetent-ne de bon grat tot allò que no s'oposés a la seva fe, i això va permetre una situació especial en què les realitats d'ordre immanent i transcendent es varen barrejar per donar lloc a un producte específic. D'aquesta manera Antonio de Torquemada (autor que florí a la segona meitat del segle XVI) deia que la paraula naturalesa només servia per representar la voluntat de Déu:

> "*Naturaleza no es otra cosa sino la voluntad o razón divina, causadora de todas las cosas engendradas, y conservadora dellas, después que se engendran, conforme a las cualidades de cada una*"[2].

> També Lluís Vives (València 1492-Bruges 1540) escriurà:

> "*Primeramente la naturaleza, por la cual quiero que se entienda a Dios, porque no es ella otra cosa que la voluntad y mandamiento del Señor*"[3].

> O Gonzalo Fernández de Oviedo (Madrid 1478-Valladolid 1557):

> "(...) *pues cualquier cosa o particularidad que se diga de Natura, es para mucho mirar y considerar en ella el poder inmenso y excelente de Dios, de cuya voluntat proceden todas las cosas criadas, e las formas e diferencias de las unas de las otras, e la compusición (sic) e hermosura e efectos tan apartados e distintos unos de otros*"[4].

L'humanisme espanyol no deslliga la natura de Déu i es mostra desconfiat davant el procés de secularització. Amb tot, sense trencar amb Déu, aquest pensament sobre la natura serà capaç d'arribar a una visió en certa mesura mecanitzada, encara que conservarà per a Déu el paper de director de tot aquest mecanisme[5]. També, com es demostra en el cas de Montserrat, en un món tan marcat com l'Espanya de la Contrareforma, existien els elements necessaris per tal que algunes *muntanyes* esdevinguessin belles. Des d'aquest punt de vista, en el cas de Montserrat, la bellesa i l'ordre naturals esdevingueren cants d'alabança envers el Creador. La *muntanya*, doncs, estava preparada per esdevenir un conjunt de fets particulars i obrir-se a *les muntanyes*, de manera que una nova representació de *la muntanya* va esdevenir possible

En aquest procés trobem (encara) un clar contacte amb una manera de representar la realitat d'arrel clarament medieval en què es produeix una "(con)fusió" entre real i ideal, entre simbòlic i físic, tot i que aquesta confusió és un fet universal perquè respon a la doble articulació de la realitat. Més enrere (1.5.4) hem vist un text d'Orígenes en què aquest parlava de Déu i dels apòstols com a muntanyes, doncs bé, al món espanyol tenim altres

---

[1] Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1981. Pàg. 14.

[2] Citat per Garrote Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Op. cit. Pàg. 27.

[3] Vives: *Del Socorro de los pobres*. Pàg. 237 de l'edició BAE, Madrid, 1953. Citat per Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Op. cit. Pàg. 27.

[4] Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Op. cit. Pàg. 27.

[5] Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*.: Op. cit. Pàg. 33.

casos prou interessants, en els quals veiem com perduren aquest tipus de posicions atribuïdes a l'edat mitjana. El primer és un incunable de l'any 1499 d'Alfonso de Fuentidueña en què aquest autor explica com Ezequiel deia:

> "*Elevada es la alteza de todos los arboles de las montañas. Los arboles delas montañas llamava todas las personas santas plantadas en las eternales montañas de Parayso llamasse lo segundo la virgen excellente tierra* (...)"[1]

El segon exemple és el de Frai Luís de León. Fins i tot al segle XVI, Luís de León creia que entre altres noms -com els de pastor, camí, pare, braç de déu, etc.- Jesucrist es deia **Monte**:

> "*Porque monte en la Escritura, y en la secreta manera de hablar de que en ella usa el Espíritu Santo, significa todo lo eminente, o en poder temporal, como son los principes, o en virtud y saber espiritual, como son los profetas y los prelados; y decir montes sin limitación, es decir todos los montes. O como se entiende en un artículo que está en el primer texto en aqueste lugar, es decir los montes más señalados de todos, así por alteza de sitio como por otras cualidades y condiciones suyas. Y decir que será establecido sobre todos los montes, no es decir solamente que este Monte es más levantado que los demás, sino que está situado sobre la cabeza de todos ellos: por manera que lo más bajo de él está sobrepuesto a lo que es en ellos más alto*"[2].

> "*Y no sólo se dirá Cristo monte más alto que todas las criaturas, como está dicho, por su eminencia, sino también por la gran abundancia y fertilidad que hay en él. El hebreo llama a los montes preñados, porque suben más que la tierra. Los montes producen árboles, yerbas y flores; unos árboles sirven para frutas, otros para edificios. De los montes nacen las fuentes, se crían los metales y piedras de valor; finalmente son como un arca de tesoros llena; ansí Cristo, no solo en cuanto Dios contiene en sí todas las cosas mejor que ellas están en sí, más según que es hombre es un amontonamiento y preñez de todo lo bueno, provechoso y deleitoso y mucho más que en el seno de las criaturas puede caber. En Él está el remedio del mundo, la vitoria (sic) contra el demonio y la destrucción del pecado y, finalmente, las fuentes de todas las gracias y virtudes. De este Monte y de su virtud, los altos cedros, palmas y diversidad de árboles, que son los apóstoles, mártires, confesores y vírgenes, tienen su valor; y aquí están sus raíces de fe, esperanza y caridad. El es el médico y la medicina, la guía y el camino, defensa nuestra y consuelo, y nuestro premio. Lo humilde de este monte es su vida y pasión y obras maravillosas, y estas*

[1] Fuentidueña, Alfonso de: *Titulo virginal de Nustra Señora en romance*. Pamplona, Eunsa, 1978. Pàg. 4. Edició original de 1499.

[2] Luis de León, Fray: "De los nombres de Cristo" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. Vol. 1. Pàg. 397-803. L'obra va ser començada, suposadament, l'any 1574. Es va publicar en 1633, però les llicències per imprimir-la són de 1583.

yerbas son dulces, donde sus ovejas hallan gran pasto y gusto"[1].

És cert que la natura de Luís de León no és per ser assaborida en ella mateixa -rouseauniana per dir-ho amb altres paraules-, però tampoc no és una natura plenament medieval, una natura que submergeix la persona en el seu si, que la rodeja i que la captiva. En Frai Luís la natura és, abans que res, un camí vers Déu:

> "*Ella tiene valor en función del hombre inteligente que la ve, la interpreta, la siente, pero no le absorbe ni sensualiza; no es la naturaleza simplemente sentida, sino la naturaleza contemplada. El sentido se ha hecho reflexión, y la reflexión vuelo y ardor y melancolía de lo infinito*"[2].

Si la natura de Frai Luís és alhora societat i cultura -un fet, per tant, ecosimbòlic-, la natura ecosimbòlica de la muntanya catalana queda clara en el tercer exemple, l'obra del teòleg, prior de l'església d'Espira i catedràtic de filosofia i teologia de Perpinyà, Pere Nicolau (nascut a Millàs, l'any 1575). Nicolau no distingeix entre imatge "real" i imatge "ideal" en la seva representació de la Verge i afirma que,

> "*Totes les perfeccions, virtuts y gracias de la santissima Verge son celsituts y sublimitats que juntas y unidas fan una cumbre y montaña altissima* (...)"[3].

D'aquesta manera pot parlar d'una muntanya que és alhora una Verge,

> "(...) *pingue y fecunda de plantes, arbres, flors fragantissimas y olorosas, y fruytas sanissimas y saludables, de virtuts infusas, gracias divinas, dons sobre naturals, y obras meritorias de la gloria; montaña pingue y fertil per los rozios celestials de las divinas espiracions, que de continuo la alentaven y refrescaven*"[4].

Més o menys cristianitzat, el Renaixement suposa que alguns elements de l'élite cultural (alguns intel·lectuals i poetes) descobreixen *les muntanyes*, tot i que no sempre acabin de convèncer els seus contemporanis[5]. El camí cap a una mutació en la representació de *la muntanya* estava obert. Però, en canvi, el segle XVII fou un segle en què aquesta tendència es va aturar:

> "*Le XVIIe siècle marque un récul très net de la curiosité. Le contemporain de Louis XIV, homme des plaines et des villes, ne "voyant" pas la*

---

[1] Luis de León, Fray: "De nueve nombres de Cristo" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. Vol. 1. Pàg. 831-864. Es tracta d'un opuscle publicat l'any 1888.

[2] Comentari del P. Félix García a "Los Nombres de Cristo" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. 2 volums.

[3] Nicolau, Pere: *Llibre y declaració de noms, virtuts, perfeccions, gracias, titols, excellencias y grandesas de la sempre Santa y Verge Maria Mare de Deu*. Perpinyà, Lluys Roure Llibreter, 1630. Pàg. 299.

[4] Nicolau, P.: *Llibre y declaració de noms*... Op. cit. Pàg. 299.

[5] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française*... Pàg. 389-404.

Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989.

montagne, ne peut la comprendre et encore moins l'aimer. Les montagnes, et surtout les hautes montagnes ne sont que désordre, chaos et sauvagerie; elles défigurent la terre, la rendent "bossue et contrefaite", elles "blessent le désir d'ordre, d'équilibre et de raison qui règne, tout puissant, sur les esprits de l'âge classique"[1].

Per a Luter (1483-1546), les muntanyes havien aparegut després del diluvi i convertit un món simètric i apacible en una superfície plena de berrugues i veroles per tal d'assenyalar el pecat i la decadència de la natura[2]. Altres autors del segle XVII veuran les muntanyes com el resultat del pecat humà i no de la creació divina: és el cas de Thomas Burnet[3] el 1681. En el mateix segle el poeta anglès Andrew Marvell havia escrit que les muntanyes eren excrescències mal dissenyades que deformaven la terra i espantaven el cel[4]. Gairebé un segle més tard, l'any 1775, es publicava *A journey to the Western Isles of Scotland* de Samuel Johnson per a qui les muntanyes eren:

"(...) *wide extent of hopeless sterility. The appearance is that of matter, incapable of form or usefulness, dismissed by nature from her care and disinherited of her favours, left in its original elemental state, or quickened only with the sullen power of useless vegetation*"[5].

Més endavant tindrem ocasió d'aprofundir en un fet que ja Azorín va veure molt clarament: el segle XVII va preferir el món rural i agrícola al *wilderness*; la natura era bella si era productiva:

"*El sentido de la Naturaleza es completamente moderno. Hace dos, tres siglos, había parajes en las campiñas o en las montañas que inspiraban sensaciones de horror; el hombre sentía miedo, o disgusto, o repugnancia, por ejemplo, hacia ciertas abruptas montañas*"[6].

Lletges, improductives, resultat del pecat, mostres de la decadència de la natura, tant hi fa, l'important és que *les muntanyes* comencen a ser objecte de discurs, que no formen part del món indicible i que són percebudes des dels dos extrems de la seva dualitat existencial. Per a Camena d'Almeida, a la fi del segle XVII i en el transcurs del XVIII, els prejudicis que s'oposaven al coneixement dels Pirineus varen començar a desaparèixer. Fins i tot es va començar a pensar que la respiració en les muntanyes no era tan perillosa com s'havia pensat.

"*Tandis qu'aux yeux de l'homme du XVII siècle la montagne constitue une*

---

[1] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française...* Pàg. 389-404.

[2] Eck, Diana L.: "Mountains" in Eliade, M. (edt): *The encyclopedia of religion*. New York/London, Macmillan Pub., 1987. Vol. 10, pàg. 130-134.

[3] "*Para Burnet, el hombre pecador vivía en una tierra que era una ruina física, un yermo; montañas, mares, desiertos, no tenían ni utilidad ni belleza; eran tristes recordatorios de que la humanidad no merecía nada mejor*" (Glacken, clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996. Pàg. 378.) Remarquem, però, l'opinió contrària del seu contemporani John Woodward.

[4] Short, John Rennie: *Imagined country. Environment, culture and society*. London/New York, Routledge, 1991. Pàg. 15.

[5] Citat per Short, John Rennie: *Imagined country*. Op. cit. Pàg 16.

[6] Azorín: *El paisaje de España visto por los españoles*. Madrid, Espasa-Calpe, 1969. La primera edició és de 1941. Pàg. 13.

menace, les artistes du XVIII siècle vont accompagner les "decouvreurs de l'Europe" et susciter la curiosité de tout un public avide de nouveautés et de sensations plastiques originales. Avec Henri de Valenciennes, véritable technicien du paysage, le public émerveillé va assister à la transformation du paysage historique ou académique en un paysage réel et vivant. De leur côté, les géographes avaient pris l'habitude de considérer les montagnes comme des barrières utiles, enfermant les populations hostiles et dangereuses. Elles devinrent donc des frontières des pays à proprement parler. A ce rôle primordial et protecteur s'ajoutait une fonction mystérieuse par la présence des volcans, et une fonction génitrice: être la mère des fleuves"[1].

La *muntanya* havia tingut una representació pròpia en el món medieval, però després del Renaixement aquesta va començar a canviar. En el marc d'un món que cada vegada més tendeix a secularitzar-se, en què cada cop les aproximacions immanents a la realitat esdevenen preponderants i on la ciència i la tècnica comencen a desenvolupar-se, la vella visió de *la muntanya* va anar canviant radicalment i progressivament. Però aquest canvi, en el nostre país, no va ser un procés sense solucions de compromís.

1. 6. 6 - Ciència i religió als segles XVII i XVIII

Aquest "descobriment" de *la muntanya* contemporània, com ja s'ha remarcat manta vegades, no es pot destriar del desenvolupament científic. La ciència moderna, que comença a desenvolupar-se al segle XVII, s'oposa, amb més o menys virulència, a la religió. La nova mecànica ho vol mesurar i comprovar tot.

"*Se pasó así, casi insensiblemente, del sobrenatural cualitativo de las esencias indemostrables al sobrenatural cuantitativo de los axiomas indemostrados; se pasó del a priori astrológico de lo describible al a priori astronómico de lo matematizable. Se sustituyó el determinismo de lo mágico por el determinismo de lo mecánico. La física de ontología llegó a ser fenomenología. Se pasó de la filosofía natural que sólo habla de filosofía a una filosofía natural que sólo habla de fenómenos. El hombre se lanzó en la exploración de lo exacto, olvidando sus aventuras con lo bello*"[2].

La raó substituirà, potser només parcialment, la revelació; la ciència, la religió; i la persona humana, els déus. L'oposició de ciència i religió va provocar un fenomen que Elías Trabulse qualifica d'únic en la història de les seves relacions: "*la aparición de un paradigma religioso emanado de la visión científica del mundo*"[3].

"*Así, del mismo modo que una nueva astronomía y una nueva física*

[1] Turckheim-Pey, Sylvie de: "Mos in nummis" in *La montagne et ses images du peintre d'Akrésilas pa Thomas Cole*. Op. cit. Pàg. 78-79.

[2] Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. México, El Colegio de México, 1974. Pàg. 91.

[3] Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Op. cit. Pàg. 91.

eliminaron a la astronomía y a la física medievales, vemos ahora una religión nueva oponerse a la religión tradicional, un esquema moral nuevo oponerse al viejo esquema moral cristiano"[1].

Aquesta nova fe posseïa diferències amb la medieval perquè si aquella va ser l'edat de la fe basada en la raó, ara serà l'edat de la raó basada en la fe. El nou paradigma tindrà com a motor la raó. Es tractava de legitimar la primacia de la filosofia sobre la teologia, és a dir, de la raó sobre la revelació, el primat de la moral sobre la fe, de la cultura sobre el regne de déu. Tot això condueix a la recerca d'una religió natural[2].

A partir d'aquell moment, els miracles hauran de perdre pes en l'explicació racional del món; aquests seran interpretats d'una manera al·legòrica. En aquest context, Leibniz creia que si Déu fes un miracle hauria de canviar tot el curs de la natura, fet que resultava absurd, excepte que, un cop fet el miracle, la divinitat tornés cada cosa al seu lloc. Els miracles irreversibles deixaven de ser miracles per esdevenir misteris[3]. Aquest arraconament del miracle com a explicació de la realitat mundanal serà molt important per al funcionament de la futura representació de *la muntanya* perquè implica i demostra una valoració cada cop més particularista i immanent de la realitat dels elements naturals. El món del meravellós, que veurem que va ser molt important en la geografia de l'edat moderna, serà qüestionat en el mateix moment que es comenci a dubtar de la possibilitat efectiva dels miracles.

Quan miracle i ciència s'han fet incompatibles també Spinoza carrega contra els miracles en escriure:

"*El vulgo llama milagros a los fenómenos extraordinarios de la naturaleza, és decir, obras de Dios, y ya por devoción, ya por antipatía a quienes cultivan las ciencias naturales, se complace en la ignorancia de las causas, y no quiere oír hablar de lo que admira, es decir, de lo que ignora*"[4].

En aquest context, durant el segle de les Llums, els cims ja no seran considerats com a objectes de por i de repulsió sinó com a objectes d'estudi. El desenvolupament de la curiositat científica moderna portarà alguns científics a *les muntanyes* i, darrera d'ells, primer les classes més privilegiades i, després, el conjunt de la societat. En aquest context, el sentiment de la muntanya apareix com una forma més del sentiment de la natura[5]. Al segle XVIII, la nova mirada sobre la natura en general, i l'èxit de les ciències naturals, amb la popularitat de Linneu o de Buffon, arrosseguen diferents naturalistes a estudiar el gran llibre que seria la Creació. Els botànics, que recorren els Alps i els Pirineus, enllaçant amb la tradició del Renaixement, són els veritables "inventors" de la muntanya, diu Numa Broc, especialment molt més que no pas els geògrafs, encara "*"savants de cabinet" qui ne reconnaissent aux montagnes qu'un rôle passif de barrières naturelles ou, au mieux, de châteaux d'eau*"[6].

---

[1] Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Op. cit. Pàg. 91.

[2] Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Op. cit. Pàg. 93

[3] Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Op. cit. Pàg. 100.

[4] Citat per Trabulse, E.: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Op. cit. Pàg. 101.

[5] Turckheim-Pey, S.: "Mos in nummis". Op. cit. Pàg. 78.

[6] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française...* Pàg. 389-404.

Amb tot, a mitjan segle XVIII, el combat en favor de *les muntanyes* encara és lluny de ser completament guanyat i els Alps tenen encara molts detractors. L'any 1723, per exemple, Scheuchzer, membre de la Royal Society, presentava una classificació detallada dels dragons dels Alps. Va caldre un canvi en el "*sentiment*", junt al desenvolupament de les ciències naturals i de les grans exploracions perquè la muntanya adquirís el seu lloc en la cultura del segle XVIII. Llavors els naturalistes s'adreçaren als cims[1], i si bé els botànics no varen passar del nivell dels prats, els geòlegs ja s'arribaren fins a l'alta muntanya[2]. Es sota aquest prisma de "laboratori de la natura" que la ciència va descobrir *la muntanya* al segle XVIII. Per a Victor Hugo, per exemple, "*Les montagnes sont des laboratoires. -La cascade est le pilon -le gouffre est le mortier, pile des arcs-en-ciel, & c.*"[3], idees no massa allunyades de les d'altres científics, Saussure sense anar més lluny.

En aquest context, Elie Bertrand publicarà l'any 1754 l'*Essai sur les usages de montagnes*, obra en què aquestes esdevenen importants perquè són peces claus en la constitució del planeta. A més, com que han estat volgudes per Déu, no cal menysprear-les, fins al punt que Bertrand arriba a dir que són coses belles que inspiren els artistes. En general són més sanes que les planes, més diversificades quant a productes, perquè fan néixer els vents, els núvols i les pluges, alimenten les fonts i procuren la distribució de les aigües corrents. Aquest home d'església acaba de composar un "*hymne à la sagesse divine*" que anuncia els sistemes organicistes que floriran més tard, al segle següent. Himne en què, per primera vegada, les muntanyes han estat integrades en l'economia general del globus, en comptes d'excloure-les, de fer-ne "(...) *un milieu à part, terrifiant ou merveilleux, échappant aux lois naturelles communes*"[4]. L'apropament a *les muntanyes*, en tant que objectes particulars, començava a ser possible, primer als Alps, més tard als Pirineus.

El Pirineu, poc visitat pels autors clàssics, gairebé desconegut dels medievals, no serà "descobert" fins al segle XVIII[5]. Encara cent anys abans

> "*L'on trouvait plus simple, et absolument suffisant, de compiler les renseignements fournis par l'antiquité, et voilà comment un sujet de Louis XIV et un contemporain de Pline l'Ancien avaient, à propos des Pyrénées, à peu près la même somme de connaissances*"[6].

Per al que a nosaltres ens interessa, el segle XVIII és el moment clau, perquè en ell el món occidental veu més o menys alhora el naixement del sentiment paisatgístic i el desenvolupament de la ciència moderna. La conjunció d'ambdós moviments va permetre que el sentiment de *la muntanya* aparegués en aquell moment com una forma més del nou sentiment de la natura.

> "*Ces "aberrations de la nature"* [les montagnes] *qui blessaient le désir, l'équilibre et la raison classique seront désormais sublimées par les passions*

---

[1] Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*. Paris, Bibliothèque Nationale, 1969. Pàg. 15-18.

[2] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française...* Pàg. 393.

[3] Hugo, Víctor: "Alpes et Pyrénées". *Oeuvres complétes. Voyages.* París, Editions Robert Laffont, 1987. Pàg. 881.

[4] Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française...* Pàg. 389-404. Pàg. 391.

[5] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 23.

[6] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 122.

qu'elles font naître chez tous les spectateurs et amateurs de science et d'art de la nature"[1].

Si fins llavors l'altitud havia estat poc explotada[2], a la fi del segle XVIII a Europa es produeix el naixement, en el món artístic, de l'art del paisatge i del paisatge de muntanya en particular. El sorgiment de l'art del paisatge muntanyenc al segle XVIII s'acompanya del "descobriment" de la vall de Chamonix i d'altres indrets muntanyencs que fins llavors havien estat mirats i descodificats a partir d'altres representacions. La muntanya fou conquerida, abans que res, com diu Philippe Joutard, per la mirada, però això va suposar un canvi transcendental quant a la relació medial del període modern. Numa Broc, un dels grans especialistes de la muntanya al segle de les Llums, ha estat molt clar quan ha afirmat que en aquell moment es va produir una veritable "*révolution du sentiment*": "*C'est au XVIII siècle que les montagnes ont été découvertes sur le plan littéraire comme sur le plan scientifique*"[3].

Nogensmenys una nova forma d'apropament a la realitat transcendent de *la muntanya* es posa en marxa en aquell moment i la literatura i l'art ho mostren clarament. Pel que fa a la literatura pirinenca, Jean Fourcassié deia que

"*Avant que les âmes sensibles de la fin du dix-huitième siècle trouvent dans la montagne un paysage en accord avec leurs émotions, les Pyrénées n'occupent dans notre littérature qu'une place infime*"[4].

Com demostra en la seva tesi doctoral, en el pla literari foren els autors romàntics els qui tragueren l'alta muntanya del que Bernard Francau n'ha dit l'

"(...) *indicible, de la métaphore pure, pour devenir une réalité. On en parle, on la représente par la gravure ou la peinture, on la décrit et on la chante, avec exubérance ou réalisme, mais en lui conservant son statut d'exception*"[5].

En paral·lel a la "descoberta" de *les muntanyes* es produeix un fet molt important: al segle XIX, per no dir una mica abans, també *la muntanya* ha canviat radicalment la seva representació[6]. Des de llavors, tot i que hi ha una imatge general dels llocs elevats, aquests no s'entendran sense la seva relació amb indrets concrets i particulars. Els ecosistemes o els geosistemes, com a models generals, no s'entenen sense la seva aplicació concreta, de la

---

[1] Turckheim-Pey, Sylvie de: "Mos in nummis". Op. cit. Pàg. 79.

[2] Turckheim-Pey, Sylvie de: "Mos in nummis" Op. cit. Pàg. 77-88.

Vegeu també *Le sentiment de la montagne*. Editions Glénat et Musée de Grenoble, 1998.

[3] Broc, Numa*: Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle.* Op. cit. Pàg. 16.

[4] Fourcassié, Jean: *Le romantisme et les Pyrénées*. Toulouse, Annales Pyrénéennes, 1990. Edició Original de 1940. Pàg. 1.

[5] Francau, Bernard: *Hautes montagnes. Passion d'explorations*. Paris, Masson, 1993. Pàg. 10.

[6] A nivell científic, el gran salt qualitatiu es dóna també al segle XIX: "*A partir des années 1860-1870 qui marquent à la fois le début de la géographie moderne et l'essor de l'alpinisme, les auteurs qui traitent des montagnes sont à la recherche de formules générales permettant de définir la montagne à partir d'études de détail malheureusement trop fragmentaires. L'esprit de système règne en maître et les généralisations hardies remplacent trop souvent les observations minutieuses. Pour un visionnaire comme Michelet, la montagne loin d'être un univers chaotique et mort, est une réserve de vie pour le monde habité; elle règle l'existence des plaines en fixant le régime des eaux et des climats; école de liberté, elle a une grande valeur morale et éducatrice et doit concourir à la régénération de l'humanité*". (Broc, Numa: "Le milieu montagnard: naissance d'un concept" in *Regards sur la géographie française*... Op. cit. Pàg. 396.)

qual pretenen ser resultat. Una pintura o descripció d'un indret muntanyenc no s'entén sense un model concret al qual imitar. Ciència i art arribaran a fer-nos creure que el món immanent és l'únic que existeix i que només cal sortir armats de paper i llapis per descriure'l, però entre ell i nosaltres hi ha molts segles d'història condensats en tòpics que transformen el món en discurs i en text.

1. 6. 7 - Il·lustració i Romanticisme

La dialèctica entre ciència i art es veu molt clarament, en el món dels viatges, en el pas del viatge il·lustrat al viatge romàntic. Com diu Gaspar Gómez de la Serna[1], al segle XVIII, viatjar es converteix en una feina important. Però a banda dels viatges generats per les necessitats de la vida pràctica (comerç, treball, rodamóns, etc.) es viatjava, principalment, pel desig d'informar-se i d'instruir-se. El viatge esdevingué gairebé una forma d'anàlisi del país visitat. Es buscava conèixer el món i per això abans de sortir de casa els viatgers il·lustrats havien fet un pla detallat dels seus objectius. El viatger esdevé sociòleg i antropòleg, fins i tot geògraf, abans que artista:

> "*Al segle XVIII, viatjar és instruir-se per instruir, és una forma privilegiada d'adquirir cultura per transmetre-la*"[2].

> "*Claro que la preocupación del viajero ilustrado por la geografía va solamente guiada por el signo de lo útil, esa consigna del tiempo; no, por supuesto, por la naturaleza como espectáculo, sino por la naturaleza como materia de cultivo; por eso es muy raro hallar en sus libros de viaje ninguna descripción paisajista que encierre cierta categoría o pretensión estética. Cuando el viajero se halla ante algún conato de pintura literaria, de los que entonces se llamaba un "país", en seguida se le seca la intención en los puntos de la pluma, abrumada por el propósito cientifista o utilitario*"[3].

El segle de les Llums, com diu Josep Romeu, posa normes i geometria al paisatge, l'entén com un domini de la raó humana damunt la salvatge llibertat de la naturalesa[4], però si els autors il·lustrats varen mirar-se el medi ambient amb ulls d'enginyer o d'entomòleg, els "*somniadors del Romanticisme*", com els qualifica Alejandro Sánchez[5], varen veure el món en termes artístics. L'anàlisi objectiva, la preocupació racional, desapareixen quasi completament per deixar pas als sentiments individuals.

> "*En aquesta nova etapa, el tipus de viatger il·lustrat donà pas a un nou tipus de viatger: el viatger romàntic. La diferència essencial entre els dos personatges és que, mentre l'il·lustrat recorria el país a la recerca d'una*

---

[1] Gómez de la Serna, Gaspar: *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial, 1974. Pàg. 11.

[2] Fernández, Roberto: "Els observadors de la Il·lustració". *L'avenç*, 51. Juliol de 1982. Pàg. 538-545.

[3] Gómez de la Serna, Gaspar: *Los viajeros de la Ilustración*. Op. cit. Pàg. 85.

[4] Romeu, Josep: *Llibre de la muntanya*. Op. cit. Pàg. 20.

[5] Sánchez, Alejandro: "Els somniadors del Romanticisme". *L'avenç*, 51. Juliol de 1982. Pàg. 546-553.

informació científica, el romàntic, en canvi, menys atent a la recopilació de dades, vistes i croquis objectius, recorria països més aviat a la recerca de sensacions exòtiques o amb la finalitat de donar una versió personal dels llocs visitats"[1].

La societat ha deixat pas a l'individu; ja no es viatja pel tot, sinó per la part, per l'home o la dona en ells mateixos. D'aquesta manera, el lloc de l'observació amb vocació científica propugnat uns anys abans va ser ocupat per un deambular a la recerca de sensacions estètiques, tot fugint de les descripcions pretesament fidels de la realitat. El viatger romàntic sortia a fora per trobar-se amb els seus fantasmes més que amb un *altre* que li interessés. Com deia Americo Castro:

"(...) *lo que se llama en sí romanticismo es una metafísica sentimental, una concepción panteísta del universo cuyo centro es el yo... se atribuía un valor especial a todas las obras y a todas las situaciones en las que se veía que el hombre actuaba sobre su medio, o era determinado por éste*"[2].

Rafael Argullol diu que el viatge romàntic sempre és un viatge a la recerca del Jo, que "*El romántico viaja hacia afuera para viajar hacia dentro y, al final de la larga travesía, encontrarse a sí mismo*"[3]. Aquest reencontre entre el jo i el món, tan essencialment romàntic, va ajudar a qualificar els objectes visitats: es busca fora del jo una sensibilitat que antigament havia estat negada. Com deia Azorín,

"*El sentimiento amoroso hacia la Naturaleza es cosa del siglo XIX. Ha nacido con el romanticismo, poco a poco; gracias a la ciencia, a los adelantamientos de la industria, a la facilidad de las comunicaciones, el hombre ha ido descubriéndose a sí mismo. Ha surgido* ***el yo frente al mundo****; el hombre se ha sentido dueño de sí, consciente de sí, frente a la Naturaleza. De esa consideración y de esa afirmación ha brotado toda una literatura nueva, desconocida de los antiguos. Esa es precisamente la obra del romanticismo. Por primera vez, el romanticismo trae al Arte la Naturaleza en sí misma, no como accesorio...*"[4].

El romanticisme de principi de segle XIX, en menysprear la mesura racional de les coses propugnada per les Llums, va donar un darrer cop de mà per fer acabar de canviar la visió tradicional de *la muntanya*. Els romàntics se senten fascinats per la potencialitat destructora de la natura i del temps i, davant d'aquesta situació de destrucció, la seva sortida suposa un reencantament del món, una nova fe en unes forces superiors, a voltes d'ordre religiós. Amb ells es fa realitat el que diu Thomas Weiskel:

"*The essential claim of the sublime is that man can, in feeling and in*

---

[1] Fontbona, Francesc: *El paisatgisme a Catalunya*. Barcelona, Destino, 1979. Pàg. 23.

[2] Castro, Américo: *Les grands romantiques espagnoles*, citat en Sebold, Russell P.: *Trayectoria del Romanticismo español desde la Ilustración hasta Bécquer*. Barcelona, Editorial Crítica, 1983. Pàg. 76.

[3] Argullol, Rafael: *La atracción del abismo. Un itinerario por el paisaje romántico*. Barcelona, Destino, 1983. Pàg. 102.

[4] Azorín: *El paisaje de España visto por los españoles*. Op. cit. Pàg. 14.

speech, transcend the human"[1].

La natura atreu i promet la destrucció[2]; la ment concep un estat de terror imaginari per tal d'abastar la transcendència. Aquest plantejament va tenir implicacions clarament espacials:

> "*The infinite spaces are no longer astonishing; still less do they terrify. They pique our curiosity, but we have lost the obsession, so fundamental to the Romantic sublime, with natural infinitude. We live once again in a finite natural world whose limits are beginning to press against us and may well crush our children*"[3].

El romanticisme va ser essencialment panteista i va suposar un canvi en la consideració del paper que fins llavors havia tingut la religió en la cultura occidental. Per a Byron, per exemple, les muntanyes eren el símbol de la força divina, quelcom bell i un punt de contacte amb l'infinit[4]. A Catalunya, Jacint Verdaguer fou també un escriptor vinculat al moviment romàntic per a qui les runes parlaven de la mort[5].

Les muntanyes han sortit de l'indicible, tenen un interès científic *per se* i poden ser objectes de contemplació estètica. Epistemològicament i històricament, la seva descoberta és inseparable de la seva construcció medial; a mida que se la coneix, se la representa. La representació ha passat del buit o de l'horror a la presència, fins i tot a la bellesa i la utilitat. En el món social i polític, *la muntanya* podrà esdevenir símbol de la pàtria i bressol de la raça. A nosaltres ens interessa la seva representació en tant que paisatge, és a dir com a part contemplable i agradable del món. Per això el proper capítol intentarà fer un repàs de les diferents descripcions que trobem en la història de la representació de les principals muntanyes catalanes.

Resum:

Les muntanyes i especialment les altes muntanyes varen ser ignorades o temudes durant tot el període estudiat. En general la superestructura ideològica del Cristianisme sembla negar la pertinença del món exterior alhora que dóna una gran importància a *la muntanya* com a lloc de trobada amb el més enllà. Però passada l'edat mitjana, *la muntanya* sembla perdre importància com a realitat transcendent i comença, un cop arribats al segle XVIII, a ser estudiada d'una manera immanent. El món de la ciència i el món de l'art han estat dos dels camps que, en interessar-se per ella, han "posat de moda" *les muntanyes* i han donat una nova representació a *la muntanya*.

---

[1] Weiskel, Thomas: *The romantic sublime: studies in the structure and psychology of transcendence*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1986. Pàg. 3.

[2] Vegeu Argullol, Rafael: *La atracción del abismo. Un itinerario por el paisaje romántico*. Op. cit. Especialment pàg. 112.

[3] Weiskel, Thomas: *The romantic sublime*. Op. cit. Pàg. 6.

[4] Short, John Rennie: *Imagined country*. Op. cit. Pàg 16.

[5] "*Un gessamí florit que trobí entaforantme entre les ruines (...) fou una gota de bàlsam pel meu cor trist y dolorit, recordantme que no tot hi ha mort*". (Verdaguer, Jacinto: *Excursions y viatges*. Barcelona, Ilustració Catalana, SD. Pàg. 23.)

2 - Segona part: *Les descripcions de les muntanyes catalanes*

En la segona part d'aquesta tesi es fa un repàs de les descripcions escrites més importants de les muntanyes catalanes i d'alguns altres fets geogràfics que, si bé no es poden qualificar de muntanyes, sí que tenen algun tipus de relació amb el marc muntanyenc. Els textos han estat ordenats cronològicament i per marc geogràfic.

Malgrat que tot procés de selecció suposa de per si una tria, aquesta part intenta ser més o menys objectiva i deixar els mots originals als seus autors. Deixem, per tant, per a la tercera part d'aquesta tesi l'anàlisi de les consideracions mesològiques que es puguin extreure d'aquest conjunt de textos.

2. 1 - Montserrat

Comencem la nostra descripció de les muntanyes catalanes pel cas de Montserrat. En aquest primer capítol ens proposem fer un repàs de la representació d'aquesta muntanya a partir dels escrits produïts per una élite cultural fonamentalment catalana entre els segles XV i XVIII. El nostre objectiu és mostrar que, abans del sorgiment de l'interès científic i de l'afany paisatgístic, ja existien una sèrie de tòpics de caire protopaisatgístic que es varen anar transmetent d'uns autors als altres, i que aquests duien aparellat, a partir d'un cert moment, un sentiment prepaisatgístic molt clar i primerenc. Sentiment força excepcional en el cas català i molt interessant, d'altra banda, que només es va manifestar a Montserrat. Aprofitarem l'exposició per donar quatre pinzellades sobre la vida, l'obra i en alguns casos la transcendència dels seus autors.

2. 1. 1 - Montserrat vist pels autors humanistes

Podríem definir el que anem a fer en aquest capítol com una *contrarqueologia del saber*, en el sentit que el nostre procediment anirà just a la inversa de la manera de procedir dels estudiosos de la prehistòria.

Sempre ens ha cridat l'atenció l'habilitat de certs arqueòlegs per recomposar un objecte del passat a partir de petits indicis. En alguns museus es veuen peces de ceràmica que han estat reconstruïdes a partir de petites parts d'un cossi. En altres casos, es desxifra una inscripció fragmentària sobre una pedra perquè se n'ha perdut o malaguanyat una part. Si, en aquests casos, l'arqueòleg imagina un tot a partir de les seves parts i el *res*-produeix, en la nostra recerca ens mourem just al contrari. Nosaltres vivim en un món en què els indicis i les pistes són pertot[1]; fins i tot n'hi ha massa i despisten. I, davant d'aquesta situació, ens sembla clar que s'imposa dur a terme un exercici de síntesi, de reduir el tot a petites parts fragmentàries que conservin l'essència que hem reconegut en l'objecte tal com l'hem vist com a conjunt. En comptes de reconstruir el cossi, nosaltres el tallem en peces per oferir una mostra de la pintura que el cobreix sense ser distorsionats per altres parts del tot. Però, ¿qui ens garanteix que el nostre tall serà net, que no estarem tallant parts importants o que no estem donant massa importància al que no en té tanta?

En aquesta recerca s'ha considerat que l'art, la ciència, la literatura i totes les altres mostres de la cultura d'un poble o societat són alhora empremtes i matrius del món social i de la "realitat", en el sentit que reflecteixen i alhora flecteixen la realitat. Pel primer procediment esdevenen empremtes del món social, mentre pel segon es converteixen en matrius de la nostra concepció mundanal.

Amb aquestes prevencions anirem a repassar una sèrie d'obres escrites (la majoria d'elles publicades) que fan referència, gairebé sempre de forma parcial o indirecta, a les nostres muntanyes. Com que es troben en llibres o documents voluminosos en què la major part és *palla* ens proposem de batre la nostra garba. Moltes idees quedaran enrere, i hem de pensar que no eren importants per al que a nosaltres ens interessa. Per això, lluny del nostre

[1] Ginzburg, Carlo: *Mitos, emblemas e indicios: morfología e historia*. Barcelona, Gedisa, 1994.

propòsit pretendre que aquesta tria sigui *objectiva*, i que aquests materials siguin *els* materials sobre els quals bastir la història del paisatge català. L'únic que podem assegurar és que hem intentat de ser exhaustius fins al límit del raonable, i que s'ha intentat no tallar per on no calia. Però no es pot estudiar el passat si no és des del present, i sempre que el revisitem, el reproduïm a la llum de l'avui.

Fetes aquestes primeres reflexions epistemològiques, entrem de ple en la part descriptiva d'aquesta tesi tot fent un repàs de les imatges que fan referència a Montserrat.

2. 1. 1. 1 - Jeroni Pau

Artur Farinelli[1] deia que els textos en què es presenta Montserrat com un oasi verd varen tardar d'arribar. I no ens ha d'estranyar perquè històricament el més normal en la relació amb la muntanya ha estat el sentiment de por, de temor per la rudesa dels camins i pels horrors de la natura salvatge que hem d'estudiar en un altre lloc. Però finalment, aquells temps en què es començà a estimar la natura arribaren.

Dels autors de l'edat moderna que ajudaren a canviar aquella visió horrorosa de la muntanya de Montserrat, el primer és Jeroni Pau. Pau havia nascut a Barcelona als voltants de 1458. Vers 1475 va escriure el seu "De fluminibus et montibus hispaniarum libellus" (que es publicà posteriorment, a Roma). Amb Pau la prosa descriptiva, quasi geogràfica, dóna la mà a les muntanyes per tal que aquestes surtin a la llum. Segons Mariàngela Vilallonga, el tractat de Pau és un intent de realitzar un inventari dels rius i muntanyes d'Hispània prenent com a base els textos geogràfics més reputats de l'antiguitat clàssica, passats pel sedàs de Boccaccio[2]. Es tracta d'un text força breu, però que destaca dues muntanyes que ens interessen força: Montserrat i el Canigó. En aquest apartat parlarem només de Montserrat.

Per a aquest "geògraf" renaixentista, Montserrat és una muntanya molt coneguda arreu, "(...) *situada en una illa i sense estar vorejada per cap més* (...)":

> "*La seva alçària és escarpada i la fan més abrupta els pronunciats pendents i les roques. Més endins es caracteritza pels oms frondosos i freixes i arbres d'aquesta espècie i és regada per salts d'aigua. També és molt abundant d'herbes medicinals. La seva vista és amplíssima, com en els Pirineus, i s'acabarà a les Balears en pondre's el sol, i malgrat que es mostra inaccessible per als qui la contemplen de lluny, el seu perímetre proporciona un accés favorable. De l'exterior, però, és composta de roques abruptes i foradades pertot arreu a tall de graons i de serra i en un ordre tal que fa pensar que la mateixa naturalesa, amb una obra hàbil, o el creador del món, va aixecar la mateixa muntanya que mostra no sé quina mena d'esperit sagrat, pel seu molt cèlebre culte*"[3].

Montserrat és molt escarpada, però al seu interior trobem arbres, cascades i herbes

[1] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat" in *Poesía del Montserrat y otros ensayos.* Barcelona, Bosch, Casa editorial, 1940. Pàg. 120.

[2] Vilallonga, Mariàngela: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona, 1991. Pàg. 99-109.

[3] Pau, Jeroni: *Obres*. Barcelona, Curial, 1986.

medicinals, elements que li donen un aspecte agradable. A més, des del cim es descobreix una gran vista que arriba fins als Pirineus i les Illes Balears. De lluny sembla inaccessible, però quan es mira de més a prop es veu que hi ha accessos factibles. En ella es troba un ordre molt remarcable que, en opinió de Pau, dóna a veure la muntanya com un lloc sagrat.

En un altre lloc ja hem dit que Mariàngela Vilallonga ha mostrat que la tradició de la geografia renaixentista arrelà profundament a Catalunya, essent-ne la mostra més clara els treballs de Jeroni Pau i el *Diccionari Geogràfic* de Francesc Tarafa[1]. De fet, Tarafa completa i eixampla el tractat de Jeroni Pau, que en molts casos devia molt a Boccaccio[2]. D'aquesta manera es pot dir que el que fa Jeroni Pau és fixar alguns dels temes que després es repetiran sobre la nostra muntanya, des de la seva morfologia escarpada i abrupta, fins a la presència d'aigua superficial en abundància.

Des del punt de vista paisatgístic que a nosaltres ens interessa, hem de dir que amb Jeroni Pau ens situem a la fi del segle XV, un moment en què Montserrat encara no ha estat descobert com a lloc bell[3]: tot i que la visió de Montserrat li sembla agradable, Pau no s'entreté a fer una descripció poètica i sentimental dels llocs que estudia. Més ben o més mal fet, el seu treball pretenia ser objectiu, quasi científic. Amb ell, algunes muntanyes prenen lloc i nom per a l'élite catalana que podia llegir el llatí, però cal remarcar que, en general, no serà fins a principis del segle XVI que es començarà a cantar Montserrat com un fenomen bell[4]. La importància de l'obra de Jeroni Pau es troba en el fet que aquest autor humanista ha estat capaç d'adonar-se que les muntanyes són prou importants com per parlar-ne, per descriure-les i per fer publicar un treball sobre elles, gestos aquests que serviran per donar a veure models i realitats fins llavors ignorats i que seran repetits pels autors que els seguiran.

2. 1. 1. 2 - Pere de Burgos

Al costat del tractat de Jeroni Pau, l'any 1514 es va publicar una obra que també havia de ser molt important per a la història ecosimbòlica de Montserrat: el *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de Nuestra Señora de Montserrat*, atribuït a l'abat del monestir, Pere de Burgos[5]. El llibre es va publicar a Barcelona i va ser reeditat diverses vegades[6], fet que ens indica l'èxit que va tenir en el seu moment i posteriorment. En ell es restablien alguns dels tòpics que després repetiran molts dels tractadistes de la muntanya de Montserrat.

Pere de Burgos comença fent referència a Montserrat com a una "*famosissima montaña*" situada al mig del Principat, a unes set llegües de la ciutat de Barcelona. Per al nostre autor, Montserrat es troba "*apartada de los montes Pireneos*". Pere de Burgos

---

[1] Vilallonga, M.: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". Op. cit. Pàg. 109.

[2] Sobre Francesc Tarafa vegeu: Vilallonga, M.: "Les pays pyrénéens dans le Dictionarium Geographiae Universali Hispaniae de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)" in Brunet, M, Brunet, S. i Pailhes, Cl. (dir): *Pays pyrénéens & pouvoirs centraux. XVI-XX S.* Association des Amis des Archives de l'Ariège, 1993. Pàg. 267-285.

[3] Olivar, A.: "Jeroni Münzer a Montserrat". *Montserrat. Butlletí del Santuari*, 12. Maig-agost de 1985. Pàg. 29-32.

[4] Olivar, Alexandre: "Jeroni Münzer a Montserrat". Op. cit. Pàg. 29-32.

[5] La primera edició segura (no atribuïda) d'aquesta obra és de 1536.

[6] Segons Antoni Bulbena ho fou en 1574, 1587, 1592, 1594, 1605 i 1627. (Bulbena Tusell, Antoni: *Primer assaig de bibliografia mont-serratina. Breu catálech d'aquelles obres que directa o indirectament s'ocupen, ab alguna estensió, del Mont-serrat o de son históríchmonestir*. Barcelona, La Creu del Montseny, 1900.)

insisteix en la solitud de la muntanya:

> "*Y aun que esta montaña esta circuida de otras muchas montañas, empero ella esta exempta, y apartada por si sola, de manera que ninguna otra montaña se junta con ella. Su circuito es cerca quatro leguas: su altura es tanta, que mirando de lo alto della las montañas del derredor parecen muy baxas, y quasi llanas, aun que los que andan por ellas las hallen bien altas y asperas. Y por ser tan alta antes que lleguen al medio della, quando esta el cielo sereno se veen claras las montañas de las yslas de Mallorca, Menorca, y Iviça* (...)"[1].

Montserrat sembla, de bell antuvi, aspra, fatigosa i espantosa, però una mirada més atenta ens revela justament el contrari:

> "*La aspereza desta montaña es grande, y a los que la miran de lexos, parece cosa muy fatigosa, y espantable, y que parece impossible poder andar por ella: empero con todo esto es tanta la hermosura en la orden, y compostura della, que el deleyte que tienen en la mirar, y contemplar andando por ella, les quita otro qual quier trabajo, y fatiga que les da su aspereza, y trabajosas subidas*"[2].

Montserrat és una muntanya formosa, delitosa, per on és agradable de caminar. Però també és un lloc molt fèrtil, poblat de flors i arbres.

> "*Y por ser toda de peñas, y riscos muy altos, es cosa de gran admiracion ver la fertilidad della, ca todos aquellos asperos peñascos estan fornidos de frescos, y deleytables arboles, y de muy hermosas y olorosas yervas, y flores de diversos colores y maneras, que a la vista de todos no parecen sino unos muy compuestos y adornados jardines, y muy deleytables florestas. Y no solo se hazen estas arboledas en los lugares a donde hay un poco de tierra, mas hallaran en muchas partes en las peñas, y riscos puros, y sin tierra muy viciosos arboles, y yervas: y mas es esto de maravillar por no haver fuentes en esta montaña, sino es algunas de muy poca agua: y que quasi vienen a faltar en tiempo de secada. Bien es verdad que se engendran aguas en ella tambien como en otras montañas: mas como sea compuesta de peñas divisas unas de otras, las aguas se vienen a sumir, y caer a lo baxo: como se vee por la experiencia en una fuente, que esta bien alta a la parte de sancta Cecilia, que es un monasterio muy antiguo en la mesma montaña a la parte de levante, y tramontana. El agua de aquella fuente, se siente caer entre dos peñas, y no viene a salir a fuera, ni se vee, mas hunde se a lo baxo. Y assi es de creeer las otras aguas, las quales vienen a salir al pie de la montaña a la parte de levante, muchas, de muy buena agua, y muy grandes, y que muelen molinos dellas: y en algunas partes se hallan de baxo desta montaña concavidades muy grandes, y muy espantosas, donde*

[1] *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Barcelona, 1556. Pàg. 1.

[2] *Libro de la historia y milagros*... Op. cit. Pàg. 1.

algunos han probado de entrar, y bien a dentro sentirian ruydos de aguas que corrian. Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta montaña, mas aun las mesmas peñas en su assiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan. Porque por muchas partes se levantan unas rocas tan altas, que no parecen sino torres de alguna ciudad puesta en alto, y a la parte de la tramontana estan de tal manera tajadas las peñas que parecen ser una muy fuerte cerca de alguna grande ciudad. Las peñas por la mayor parte son tan duras y fuertes, que no se pueden labrar sino con gran dificultad, y tiran algo a naturaleza de jaspe, y se cree que en algunas partes si se pusiesse trabajo, se hallaria de bueno"[1].

En aquest llarg passatge han anat sortint alguns tòpics que caldrà desenvolupar més endavant. Un d'ells és la manca d'aigua a la superfície de la muntanya i un altre, molt important i que no podem deixar de comentar: fins i tot les penyes que formen la muntanya són formoses. Per a Pere de Burgos, no només els arbres i la verdor fan agradable la muntanya, sinó les mateixes roques que la formen. La muntanya ferotge de l'època medieval ha estat copsada per aquest religiós renaixentista en un altre codi, ha esdevingut formosa i agradable.

Jeroni Pau i Pere de Burgos fixen alguns dels tòpics més repetits de la nostra muntanya. A diferència del que hem vist que passava amb Pau, en l'obra del darrer dels dos autors el sentiment protopaisatgístic hi és ben clar, essent belles fins i tot les mateixes penyes que formen la muntanya. En aquest sentit protopaisatgístic, l'edició de 1627 afegeix uns tercets "*Al sitio, imagen, y milagros no escritos de nuestra Señora de Montserrate de un monje de su casa*" en què es parla d'aquells,

"*Quebrados montes, que estilays dulçura:*
collados que saltays como corderos,
al Arca del Señor su madre pura.
Las sombras vio David: los verdaderos
ven los que os miran, riscos generosos
siempre risueños, siempre placenteros.
En coronado circulo orgullosos
bañados de luz mirays la Aurora
que ilustra los planetas luminosos.
O montaña sagrada! Quien no adora
tus margenes? O gentes. O naciones
corred, venid, y ved, la gran Señora.
O rusticos, o elados coraçones,
o tibios, o enredados, o encendidos,
o puros, o de todas condiciones,
Gustad un bien que excede a los sentidos.

[1] *Libro de la historia y milagros...* Op. cit. Pàg. 1.

Aqui se baña de Deidad el suelo"[1].

Un segle llarg més tard, doncs, l'obra de Pere de Burgos segueix despertant l'interès per la dolçor que respira la muntanya de Montserrat. Però com veiem, encara aquest gust agradós es banya en la deïtat del sòl, mostra de la simbiosi que es produeix en el renaixement català entre la religió i les tendències humanistes.

2. 1. 1. 3 - Antoni Brenach

Més tard, vers 1543, el monjo Antoni Brenach escriu un poema en llatí, titulat *Saxia*, que parla de Montserrat. D'aquesta obra s'ha dit que és una de les primeres vegades que un humanista s'atura per contemplar la natura sense témer els abismes, els horrors i els perills dels roquissars[2]. Es tracta d'un fet encara força excepcional per a una època i una gent (els monjos) que predicaven el menyspreu del món: mig segle abans, el també monjo del monestir de Montserrat Joan d'Enguídanus havia composat un cant a la Verge per tal de poder esdevenir enemic del món[3].

Antoni Brenach havia nascut a Vilafranca de Conflent i va morir a Montserrat l'any 1555. Sabem que havia demanat l'admissió al monestir en 1527 i que per tant coneixia la muntanya pel fet d'haver-hi viscut. Amb ell, com diu Farinelli,

> "*La Musa estaba despierta. Y los cantos y la gloria del Montserrat subían al cielo en la edad de los doctores renacentistas y cultores de la latinidad, devotos y creyentes en Dios y a la vez enamorados de Horacio y de Virgilio. Y así, el ritmo de los hexámetros acompaña a la salmodia de las más sagradas preces litúrgicas*"[4].

Segons Farinelli, els versos del pare Brenach foren escrits a Valladolid, cap a 1543. "*El poema, otrora muy leído, servía de texto a los monjes y escolares del claustro para ejercitarse en la lengua de Virgilio; hoy apenas le recordamos, y vale, sin embargo, como documento del sentimiento de la naturaleza (del que comúnmente se cree que carecía la gente hispana antes de la revolución romántica) vivo en el pecho del humanista que contemplaba sus maravillas sin temer los abismos, horrores y peligros de las duras rocas que se erguían a las nubes y al firmamento*"[5].

Es tracta d'un poema heroic-descriptiu de la muntanya concebut a la manera clàssica, amb un cert regust ovidià i influències virgilianes. La primera part de *Saxia* parla de la muntanya de Montserrat, la segona de la història de Fra Garí i la tercera del monestir. Aquí, evidentment, ens interessa de forma especial la primera part. En ella Brenach ens

---

[1] Tercets "Al sitio, imagen, y milagros no escritos de nuestra Señora de Montserrate de un monje de su casa" in *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra Señora de Montserrate. Añadense en esta nueva impression setenta y un milagros que se han señalado entre los infinitos que han sucedido desde la impresion de 1605, a la de aora*. Barcelona, Sebastián de Cormellas, 1627. Pàg. 11.

[2] Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 126.

[3] "*Piadosa, nuestro abrigo,/ madre del alto luzero,/ tu holganza/ hazme, señora, enemigo/ deste mundo halaguero / y su membranza*". (Citat per Alòs-Moner, Ramon d': "Poesia castellana a la verge per un hermità (sic) de Montserrat de la fi del segle XV". *Analecta Montserratensia*, vol. VII. Abadia de Montserrat, 1928. Pàg. 375-376.)

[4] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 126.

[5] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 126.

deixa veure com Montserrat és diferent de les altres muntanyes:

"Per bé que arreu és Sàxia environada
de monts, com d'una tanca, s'esbadella,
xiroia, en mig de totes ses veïnes"

"Hi lluu, però, tanta simetria,
tanta de formosor colpeix la vista
i delecta sa forma prodigiosa
tan plaentment a tots els qui l'admiren,
que apar assuajar la gran fadiga,
dels qui damunt el rocatam s'enfilen.
I encar un hom pot veure entre les roques
i al bell entorn de penyalars horrífics,
exuberància d'herbes i boscatges
verderejants d'immustigat fullatge
i perennal ufana, que ofereixen
paisatges encisants als ulls corpresos;
tant que un hom creu trobar-se als Camps Elisis
o a les Tempees Prades que cantaren
molt pietosos i inspirats poetes"[1].

"Amb tot, al peu mateix són albirables
els tupits llogarrets i les masies
que s'arrufen devora els camps ubèrrims,
i les verdors xamoses que humitegen
torrents i fontinyols. Però el que estranya,
que els senderons de dalt cap font no tinguin,
i als paratges mitgers de la Muntanya,
tan verdejants, cap deu no hi degotegi,
ans es nodreixin amb xifolls de pluja"[2].

Els temes paisatgístics prenen especial importància davant de la vista que es troba des de diferents llocs. Així, des de Sant Jeroni,

"(...) *quisvulla*
que hi ascendeix pot esbargir la vista
a tots els termes de la rodalia,
talment un benaurat si llambregava
l'Univers des de l'alt sojorn Olímpic"[3].

---

[1] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 12. Aquesta edició està rimada per Antoni Ramon i Arrufat, també monjo del monestir. Es dedica a Jaume Collell, per ser-ne el primer editor en la llengua original. Conté notes biogràfiques sobre l'autor. N'existeix una versió en Medina, Jaume: *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII (El Còdex Brenach de l'arxiu episcopal de Vic)*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998. Pàg. 39-93 i 384-454.

[2] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 30.

[3] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 30.

Del mateix cim, mirant cap a santa Magdalena:

"S'escareix en amplíssims panorames,
si bé no tant com l'altre; el baix Cenobi
n'és allunyat d'aquí com dos mil passos;
el camí és perdedô i d'esglaiadores
graonades. Ací la gent hi puja
per esguardar, davall les valls pregones,
els claustres venerables que hi bastiren
en altres temps els monjos piadosos;
fins s'hi senten les veus, sens que es destrïin,
de la gent de la plaça i del Cenobi;
i, ferida pels vents, les gents porugues
creuen sentir-hi sibil·lants espectres"[1].

Brenach mostra el seu desencís quan descriu les ermites que no permeten fruir dels panorames. Aquest és el cas de Santa Helena[2], la qual

"(...) *com és environada*
a l'horitzó, per encelades comes,
sols lluca migradíssims panorames,
car la massa rocosa de sant Dimas
no permet d'esplaiar la vista,
i els cimerols del Salvadô i de Tebes
l'esguard mortal del sol morent bandegen,
sense que pugui veure en la gran corba
els cavalls que el Tità sublim afua"[3].

En definitiva, poc més d'una dotzena de versos recullen tot el sentiment protopaisatgístic que Brenach fou capaç de transmetre a través de la seva obra:

"*Hom conta que cap altre Mont no es troba*
semblant en tot el món, que pel paisatge
així formós els cors mortals enjoï.
Com més un hom se'l mira, més desitja
amb desig vehement tornar-lo a veure".

"*Mirant sovint els cims del Mont santíssim*
les punyents amargors són bandejades;
i així mateix el tedi foragita
la visió freqüent de la Muntanya.
Si mai, alguns la prometença feien

[1] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 39.

[2] Suposem que l'autor es refereix a l'ermita de Santa Anna.

[3] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 49.

de visitar ben tost l'Estage cèlic,
cap mena de descans tenir podrien
sinó en havent vingut, ni lleure poden
fins que els cimals de la celest Muntanya
han atès: fins aquest punt llur afecte
a la Muntanya senten que s'adreça!
Però tantost les dolçfluents collades
se'ls dóna d'ascendir, tant se n'emplenen
de celestial repòs i de dolcesa
que, dexeixint-se de la terra, els sembla
d'ésser arravatats als regnes summes
i d'asseure's als divinals cenacles,
creient copsar a dolls el cèlic nèctar"[1].

2. 1. 1. 4 - Cristóbal de Virués

El nostre recorregut històric ens duu a aturar-nos en Cristóbal de Virués, que havia viscut durant més de vint anys al monestir. Cristóbal de Virués era nat, probablement, a València, vers 1550, on visqué, fins que morí vers 1609. De jove havia estat militar. El seu *Monserrate*, la primera edició del qual es va publicar l'any 1588, a Madrid, va rebre les lloances de Cervantes en un passatge del *Quixot*[2]. L'obra en qüestió va ser reeditada a Milà l'any 1602, ampliant-se en 1609. Ha estat considerat un dels dramaturgs i escriptors més importants del grup d'escriptors valencians vinculats a la literatura castellana del Segle d'Or[3].

Des del nostre punt de vista és extraordinàriament interessant de remarcar que, si bé Virués parlava dels "*helados y altos Pirineos fragosos* (...) *con mil peligros rigurosos*", Montserrat tenia per a ell forma de piràmides que "*Bastan a divertir y dar consuelo/ a las más tristes almas y afligidas*".

"(...) *allí extremó naturaleza*
Todo lo más suave y más hermoso
Y todo lo que más mueve y aviva
La santa soledad contemplativa"

I és que Virués parlava de Montserrat com d'una "*dulcísima montaña*":

"*¡Oh peñas, más preciosas que diamantes,*
Que zafiros, jacintos y topacios!
¡Oh plantas bellas, fértiles, fragantes
Que adornáis con tal regla sus espacios!

[1] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 124.

[2] *Diccionari biogràfic*. Barcelona, Albertí, Editor, 1970. El Montserrate de Virués és un dels tres llibres que el Barber cita al Capellà, del qual diu: "*Todos estos tres libros son los mejores que, en verso heroico, en lengua castellana están escritos, y pueden competir con los más famosos de Italia: guárdense como las más ricas prendas de poesía que tiene España*". Per això aquesta obra es va salvar de la crema. (Cervantes, Miguel de : *Don Quijote de la Mancha*. Madrid, Cupsa editorial, 1977. Pàg. 80.)

[3] "Cristóbal de Virues" en *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, diversos anys.

¡Oh cuevas más hermosas y abundantes
Que reales, riquísimos palacios!
¡Oh monte, para mí parte del cielo
En su santo y dulcísimo consuelo!"
(...)
"La belleza, la gala y compostura
De toda la montaña es admirable.
La varia y hermosísima espesura
No puede ser más linda y agradable:
La eterna y fertilísima verdura
Es en extremo dulce y deleitable;
Hasta los riscos ásperos y yertos
Estan de flores y árboles cubiertos.
Los riscos cuyas cimas hasta el cielo
En forma de pirámides subidas,
Bastan á divertir y dar consuelo
A las más tristes almas y afligidas;
Que, ora cubiertos de importuno hielo,
Ora se muestran verdes y floridos,
Sólo el orden y traza de su asiento
Cuando es de admiración es de contento"[1].

Virués descriu Montserrat com un "*hermoso monte*" on la llum del sol al sortir del mar hi reverbera, un lloc al qual cap altre iguala "*En belleza admirable y en regalo*". Amb ell, certament, trobem una claríssima imatge agradable de la muntanya. De manera que els autors que hem estudiat fins ara -Pau, Brenach, Virués i Pere de Burgos- donen una certa imatge, una nova imatge, a la muntanya de Montserrat. Amb ells arribem a la segona meitat del segle XVI. Des d'aquell moment, els temes i les formes de la muntanya són ja establerts: d'altres vindran després d'ells i diran una altra vegada això que aquests ja han dit. En aquest punt veiem clarament com s'ha produït un procés de formalització de la representació de la muntanya montserratina, procés molt clar i segurament ajudat per un context que venerava l'obra impresa fins al punt que l'opinió d'un *clàssic* passava per sobre de la mateixa evidència empírica de certs fets. Més endavant parlarem dels models que tots aquests autors tenien al cap i que feien bella la muntanya de Montserrat. De moment, però, hem de continuar el nostre repàs dels tòpics que suposen un sentiment paisatgístic més repetits pels escriptors que els seguiren.

2. 1. 1. 5 - Els autors posteriors

Els autors dels quals hem de parlar en aquesta segona part, amb comptades excepcions, varen escriure menys, quantitativament i qualitativament, que els seus *mestres*, però això no vol dir que no n'haguem de parlar.

El primer autor de qui caldria parlar en aquesta segona fase és **Pere Gil** (1551-

[1] Citat per Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit.

1622), jesuïta, doctor en teologia i censor de la Inquisició reivindicat pels geògraf com un dels seus primers col·legues catalans. Per a ell, la muntanya de Montserrat és la més bella del món, i aquest fet el posa en la mateixa línia dels autors estudiats anteriorment:

> "*La Montaña de Mont Serrat es tota rocas serradas es per part* (sic) *de manrresa la mes hermosa que sia en lo mon; aparen las rocas orguens. Tota ella ò es alzinas y Roures y arbossos altíssims, o Rocas serradas: y entre ellas roures y alzinas, cosa verdaderament maravellosa, y digna de ser vista: y no y ha tal en lo orbe, etc.*"[1].

L'any 1603, **Francisco Diago**, membre de l'orde dels Predicadors, lector de teologia i qualificador del tribunal de la Inquisició de Barcelona, publica la seva història dels antics comtes de Barcelona. En ella parla de Montserrat com d'una,

> "(...) *cosa que hoy es tan insigne y celebre en todo el Orbe. Es pues una montaña a siete leguas de Barcelona y a otras tantas del mar (...) levantada en tanta manera que a puesta de sol se descubren desde su cumbre por Tramontana los Pyreneos y por Mediodia los de Mallorca (...) regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes: ennoblecida de abundancia de yervas medicinales: privilegiada entre todas las montañas del Orbe con los peñascos, riscos, y escollos tan vistosos y señalados de que esta ceñida y quajada su espacioso circuyto de onze mil passos, haciendo una figura como de Sierra, que parece averla criado Dios con particular providencia y singular acuerdo para algun señalado servicio y culto suyo, aunque antiguamente los Gentiles le dedicaron y consagraron al profano delos suyos falsos como lo dize Hieronymo Pau* (...)"[2]

També en aquesta línia trobem una obra important, la Crònica (1609) del benedictí **Antonio Yepes** (Valladolid, 1554-1618), obra que no pretén descriure Montserrat, però que en parla i, encara que sigui poc, ens serveix de testimoni d'aquesta nova realitat ecosimbòlica. L'interès de l'obra d'aquest eclesiàstic es troba en la valoració positiva i en termes de bellesa que fa de l'aigua que corre pel nostre massís:

> "(...) *de los riscos y breñas que están junto a él* [el Llobregat] *caen diferentes fuentes y arroyuelos, que después que han fertilizado y dado abundancia a lo bajo de la montaña y recreado la vista, acrecientan las aguas del rio principal; pero lo alto del monte es falto de agua y las fuentes son raras*"[3].

En Yepes -com també en Argaiz- és molt clar que el que escriu ho ha llegit en altres llocs, especialment quan afirma que els autors que ell ha repassat parlen de les herbes que

---

[1] Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya seguit de la transcripció del Llibre primer de la historia cathalana en la qual se tracta de Historia o descripció natural, ço es de cosas naturals de Cataluña segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit, del Seminari de Barcelona*. Barcelona, Quaderns de Geografia, I, 1949. Pàg. 192.

[2] Diago, Francisco de (Frai): *Historia de los victoriosissimos antiguos Condes de Barcelona*. Barcelona, casa Sebastian de Cormellas, 1603. Pàg. 69.

[3] Yepes, A.: *Crónica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 Toms. Edició original de 1609. Pàg. 172.

s'hi troben[1]. Malgrat haver escrit molt poc, els seus mots són molt significatius perquè per a ell Montserrat recrea la vista i és alegre i vistosa.

El doctor en dret **Jeroni Pujades** (Barcelona, 1568-1645), per contra, va escriure força sobre Montserrat, però el que havia escrit va restar sense sortir a la llum pública fins al segle XVIII. De qualsevol manera val la pena de retenir la seva visió. Montserrat, que no és més alta que Sant Llorenç, i que és una branca del Pirineu, es troba,

> "(...) *sola y esenta de compañía de otros montes. En la propia manera que en un anillo de oro igual por todas parte*[s] *se pone una esmeralda, encaja un rubí ó diamante que con relevarse sobre la sortija la hermosea y embeleza, así podemos decir que la piedra preciosa que ilustra y adorna á Cataluña es la montaña de Monserrate, que enciera en sí aquella sagrada imágen*".

> Sembla inaccessible, "(...) *pero la belleza del órden que puso Dios en él por medio de la comun madre naturaleza, el deleite que se recibe en mirar su rústica compostura, suspende los ánimos y embellece los sentidos para que no sientan el cansancio y fatiga de la subida. Lo que mas admira es, que siendo tan áspera y llena de peñascos, nacen entre ellos mil variedades de flores* (...)"[2].

Després de Jeroni Pujades, el nostre repàs de les descripcions de Montserrat ens duu a una obra *rara*[3] que només es pot consultar a la Biblioteca Nacional de Madrid. Es tracta de la *Descripcion general de la montaña de Montserrate* del monjo benedictí, resident a Mallorca, **Juan de Campos**. Campos comença situant la nostra muntanya a set llegües de Barcelona i dient que cap de les elevacions que l'envolten la superen[4].

> "*La compostura, y fabrica della se representa a los ojos de diversas, y admirables peñas, pero realmente toda la montaña es una peña, y nace de una rayz, como lo muestran sus torrentes, o arroyos; su aspereza es grande, y a los que la miran de lexos parece cosa inaccessible, y que de ninguna manera puede ser habitada, ni pisada de pie humano, mas es tan notable su compostura, y tan hermoso el orden y concierto de su fabrica, que llegados a caminar por medio de sus riscos; en lo mas fatigable dellos hallan tanta admiracion y consuelo, que les alivia, y descansa del trabajo, que promete su dificultosa subida. Pero a quien no descansara el cuerpo, y*

---

[1] "*Todos ellos dicen que están llenos de hierbas provechosas y medicinales, y el mismo aire que corre es puro y saludable, que no quiso la naturaleza que en esta sagrada montaña hubiese cosa baldía y por de más; toda ella es alegre, toda apacible, toda vistosa, toda de provechos* (...)". (Yepes, A.: *Crónica general de la orden de San Benito*. Op. cit. Pàg. 172.)

[2] *Crónica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII por Gerónimo Pujades, doctor en derecho, natural de Barcelona, y catedrático de su universidad literaria. Segunda parte, que el autor dejó inédita y se publica con real licencia*. Barcelona, Imp. de José Torner, 1831. 8 volums. Llibre XII, cap. XIV, pàg. 366-367.

[3] Diem rara perquè així ha estat qualificada en l'organització per sales de la BNM.

[4] "(....) *y aunque esta escelsitud de rocas, y peñas milagrosas, por el assiento, y compostura dellas, està rodeada de otras montañas, ninguna se le llega ni arrima, y ella esta porsi (sic) sola, exempta, y como señora de las otras, a quien estan mirando tan humildes, y llanas, que lo parecen desde estas cumbres, aunque son altas, y de mucha aspereza*". (Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate, y descubrimiento de la Imagen de Nuestra Señora. Dedicala al Illmo. Señor Don Diego Escolano Obispo de Mallorca, del Consejo de su Magestad*. Mallorca, Imp. Vidua Piza, 1657. Pàg. 1.)

regalara el alma, ver esta inmensidad de rocas y peñas, vestida de altos, y hermosos arboles, coronada de tiernas, y hermosas flores, cuya variedad, y muchedumbre matizada de tantos, y tan bellos colores, dexa satisfecho el gusto, y desseo, mostrandose en forma de compuestos, y adornados jardines, y verdes y deleytosas florestas. Y no solo se engendran estas arboledas enlas partes donde parece que la disposicion, y algun poco de tierra dan lugar para ello, pero tambien en lo mas escabroso y aspero, en medio de las peñas, y riscos puros y sin tierra, se veen viciosos, y levantados arboles, y ervas (sic) saludables, y flores cuyo jardinero es el cielo, plantandolas, y regandolas de su mano, pues solo el puede suplir la falta de agua que ay en las cumbres de esta montaña, no porque entre sus peñas no se engendren fuentes, pero su division, y aparatamiento, da lugar para que escondidamente sin salir arriba se suman, y baxen por las entrañas de las mismas rocas; como se ve en una fuente que esta bien alta a la parte de Santa Cecilia (...) *cuyas aguas se sienten caer entre dos riscos* (...)"[1].

"*Cerca deste nacimiento se hallan concavidades, y cuevas espantosas, donde algunos con menos animo que curiosidad han intentado a entrar, y se han buelto a salir sin ver el secreto fin que aquella maravilla encierra, contentos con dezir que bien a dentro se siente el sonoroso ruido de algunas aguas que corren, las quales no deven de aiudar poco ala verdura eterna con que se concervan (sic) los arboles, y yervas (sic) de la montaña, y no es solo esto lo que la hermosea, y adorna, pero la misma descomposicion de los riscos, y el differente (sic) assiento, que tienen en su proporcion elevada, y alta, viene a hazer una composicion milagrosa, tan llena de hermosura, que arrebata el alma a la contemplacion divina, viendo que por muchas partes se levantan unas rocas tan altas de tan agradable forma, y tan yguales en distancia, que aiudadas de las peñas tajadas, y pendientes (sobre quien tienen su assiento) parece que la omnipotencia divina ha fundado aqui una Ciudad grande, con su muralla fuerte, y torreada, llena de baluartes, y garitas, donde habiten, y pelleen (sic) soldados suyos contra los exercitos del infierno. Las peñas son toscas, y dificultosas de labrar, tiran algo a la naturaleza del jaspe, y lo ay en ellas aunque bronco, y grossero; creese que si se pusiesse diligencia sin mucho trabajo se hallaria de lo muy fino. Finalmente todo lo que esta santa montaña en si contiene es admirable, raro, y peregrino, y una muestra, y señal que Dios ha puesto en ella de quan agradable le es la veneracion en que aqui se tiene la Imagen de su gloriosissima madre, pues parece que crio con mayo, y cuydado particular esta tierra, tan llena de maravillas, y milagros, para archivo, y deposito deste santuario, donde siempre le cantan alabanças*"[2].

En aquest punt, Campos assegura que parlarà més de la "*descripcion*" de la muntanya en tractar les ermites. D'aquesta manera, algunes de les ermites presenten, des del

[1] Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate*. Op. cit. pàg. 2.

[2] Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate*. Op. cit. Pàg. 3.

seu punt de vista, visions agradables, tot i que "*Gozan las hermitas de hermosas, y alegres vistas, unas mas que otras, ay en todas ellas capillas* (...)"[1]. La descripció de Campos, com veiem, segle i mig més tard, segueix fil per randa la de Pere de Burgos, amb petites modificacions.

El mateix any que Campos publicava la seva obra a Mallorca, a Girona veia la llum el *Jardín de María* del pare **Narcís Camós**. Parlant de Montserrat, aquesta obra deia:

> "*Teniendo pues tantas excelencias esta gran Señora, y tan abiertas las puertas de su misericordia: recibe tantos favores el mundo por ella en estos montes, quedando no solamente tan particular en esto sino tambien en la fabrica con tan bella disposicion, que en pocas partes del mundo se ve otro semejante. Bien parece que puso el Cielo tanta particularidad en estos montes para que quedassen perpetuadas las memorias de los movimientos que en la muerte de Christo hizieron las peñas de que habla San Matheo; pues como dizen algunos, fueron estas las que en España lo hizieron; por lo qual si entonces enseñaron con tales efectos el sentimiento de la muerte del Señor, y Creador universal de todas las cosas; despues del tiempo se vistieron de universal alegria descubriendose esta tan milagrosa Imagen en ellos, como se verà haviendo hecno una breve descripcion de su sitio: cuyos montes tienen cuatro leguas de circuito, y estan adornados de muchos arboles cuyo Jardinero es el Cielo, pues el suple la falta de aguas que para sustentarse necessitan en sus cumbres principalmente; y aunque es verdad que hay fuentes: pero estan muy distantes, y assi se sumen, y baxan por las entrañas de las peñas, y rocas sin salir arriba, por lo qual admira à quien lo considera, y pasma à quien lo ve*"[2].

Per a Camós, les penyes tenen forma serrada i tota la muntanya, vista de lluny, sembla inaccessible. En canvi,

> "(...) *sossiega mucho à quien habita en ellos, el ver tan grande concierto, y orden en sus caminos: y en descubrir tanta diversidad de flores. Con esto se alegra la vista, y pregonando todo quanto tienen maravilla: dexa llenos ne (sic) devocion, à quien con atencion les mira*"
> "*Quedando pues tan bellos dichos montes, excede sin duda en hermosearles, el tesoro que encierran desta tan devota Imagen* (...)"[3].

Les flors, el concert i la simetria duen el pare Camós a parlar d'unes muntanyes que qualifica de belles. Ara bé, el que les feia més belles era la verge que acollien.

El proper autor de qui cal parlar és **Gregorio de Argaiz**, *cronista de la religión de San Benito*. La seva *Perla de Cataluña* es va publicar a Madrid, l'any 1677. Es tracta d'una

---

[1] Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate*. Op. cit. Pàg. 53.

[2] Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Enriquecido con muchas imagenes de esta Celestial Señora; que como Plantas Divinas descubrió en él milagrosamente el Cielo, y adornado con tanta muchedumbre de Templos, y Capillas dedicada à su Santisimo Nombre, que son entre todas mil treinta y tres*. Girona, 1772. La primera edició és de 1657. Pàg. 280.

[3] Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Enriquecido con muchas imagenes de esta Celestial Señora; que como Plantas Divinas descubrió en él milagrosamente el Cielo, y adornado con tanta muchedumbre de Templos, y Capillas dedicada à su Santisimo Nombre, que son entre todas mil treinta y tres*. Girona, 1772. Primera edició 1657. Pàg. 280.

història de la muntanya i del santuari que comença explicant l'escenari on se situen els fets. Aquest lloc és per a Argaiz agradable i formós, malgrat que ja sap que a Amèrica hi ha llocs més propicis per a la natura humana i d'influències més nobles sobre les persones:

> "(...) *porque si bien portapapeles, y seguras cartas de marear, que nos ha dado la Fè, tiene ya noticia España, y entrambos Emisferios, de otro Polo mas propicio, y favorable a la naturaleza humana, y de influencias mas nobles, que predominan a las almas, y a los cuerpos, y llevan a su devocion los afectos mas arrebatados, hale servido el tiempo de espesas nubes, y vapores gruesos, que no les ha permitido a otros el descubrir su agrado, ni el registrar su hermosura, y menos el origen*"[1].

Per a Argaiz, Montserrat, semblaria, a primer com d'ull, un lloc estèril, però vist des d'un altre punt de vista resulta ser un jardí o un bosc espletós[2], imatge aquesta que, com veurem, era una de les més utilitzades per parlar del nostre massís. Argaiz es preocupa per la vista que es pot trobar des de cadascuna de les ermites i no sembla deixar-se espantar pels cingles, ni tan sols pels de sant Dimes[3]. I és que, per a ell, tot i tenir una visió de Montserrat com a desert eremític, la muntanya no deixa de ser bella també pel fet de ser muntanya:

> "*No ha sido menos hermosa esta Montaña por Montaña; pues antes por su altura tienen sus habitadores andada una jornada para el Cielo, y para mas presto avecindarse en aquella Celestial Ciudad con los Angeles, desencarcelados en las estrechuras del mundo, y sueltos de tan pessados grillos, y cadenas que nos arrastran, quales son las passiones del cuerpo. Què regalo no dixera San Gerónimo de la soledad, si viera este serrado monte!*"[4]

Amb tot, aquesta bellesa de la muntanya, en l'obra d'Argaiz, es posa al servei de l'accés al món diví al fugir de les *pasiones del cuerpo*.

Pocs anys més tard, l'any 1685, **Manuel Marcillo**, jesuïta i olotí, va publicar, a Barcelona, la *Crisi de Cataluña*. Es tracta d'una obra que pretén restablir el prestigi del Principat i que, posada a la tasca de parlar de coses positives i favorables del nostre país, Montserrat serà una d'elles.

Situada al mig del Principat, des de la muntanya es veuen Eivissa, Mallorca i Menorca. Marcillo també diu que els seus cims semblen núvols posats al cel i que, tot i l'esforç que costa arribar-hi, l'esgotament desapareix en contemplar l'ordre i la composició que la formen:

---

[1] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña, historia de nuestra señora de Monserrate*. Madrid, Imprenta de Andrés García de la Iglesia, 1677. Pàg. 1.

[2] "(...) *mirado por una parte, es un pardo, y pelado risco; por otra parte parece un jardin, y bosque frondoso, lleno de arboles, de yervas olorosas, y diversas flores, de que se forman sus eras, a cuyo riego acudio su Autor, y despues el arte, con diversidad de fuentes, y cisternas, que ayudan a lo vegetativo de las plantas*". (Argaiz. G. de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 1.)

[3] Així, parlant de Sant Benet diu: "*Esta* [ermita] *de San Benito, aunque no goza de tan larga vista como las passadas; tiene el cielo apacible, y goza en el invierno de muy buena solana*". Més endavant: "*Desde la dicha Hermita de San Dimas, y sus miradores, se comiença por Levante a derribar una caida, y despeñadero muy grande, aunque apacible a la vista, por la mucha arboleda, que le viste, y le compone* (...)". (Argaiz, G. de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 289.)

[4] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 290.

"Es tan alta, y pedregosa, que parecen sus riscos ser nubes puestas en el ayre, cerca del Cielo de la Luna. Y aunque dà grande trabajo subiendo a ella, quitase con el deleyte de mirar, y contemplar la orden, y compostura que ay. Es cosa maravillosa, ver entre los riscos, y piedras, las frescuras, y arboledas que ay, que no parecen sino unos compuestos jardines. Parecen los riscos, y peñas tan hermosos, como si se mirasse una Ciudad edificada en grande altura, y muy cercada de torres, y murallas"[1].

Tot i que no fos català, en el nostre repàs cal parlar de **Pere de Marca**, perquè va ser un autor molt llegit per l'élite catalana. Cap a final segle XVII, aquest pirinenc que havia de fer carrera a París i que participà en la reestructuració de la frontera hispano-francesa després del Tractat dels Pirineus, publicava la seva *Marca hispanica*, una obra escrita en llatí que consta de quatre llibres. Els dos primers parlen de geografia, el tercer d'història i, a més, hi ha una noticia del monestir de Montserrat i de la llegenda de Garí[2]. En aquesta, Pere de Marca parla de l'artifici de la natura per vestir Montserrat. Per a ell, les muntanyes que formen el massís, per sobre del nivell del monestir, són columnes:

"D'aquest planell, i per la part posterior de les edificacions, alterosos penyals en fila i en forma de columna aixequen la seva testa, als cims dels quals algunes persones s'esforcen a pujar per fatigoses i estretes escales cavades a la roca, i altres, per anfractuosistats de la muntanya i per senderons pedregosos. Allí mateix queda la muntanya partida en dues parts, com si fos tallada amb una serra, d'on li ve el nom, elevant-se en continus penyals, amb una afrau que s'allarga entre dues carenes gairebé travessada pel mig per un torrent que baixa de dalt de tot, inflat per l'aigua que porta a causa dels ruixats que cauen a les vessants que hi conflueixen; hom l'anomena la Vall Mal (...)"[3].

En canvi, vist des del sud, el massís té un altre aspecte:

"Es veuen contínues penyes agudes, completament pelades o cobertes de vegetació, que s'aixequen amunt, i impedeixen al vianant tota esperança de seguir el camí degut a l'aspresa del terreny, si no és fins que, acostant-se al començ del camí principal, s'obre pas fent una volta per aquest costat de la muntanya, i arriba fins al que avança pel declivi de la part oriental arran de les penyes en agulla, com ja diguérem. Caminant per aquesta sendera tortuosa, un cop s'ha arribat als llocs més alts, es frueix d'una deliciosa vista sobre les terres immediates fins a la comarca del Penedès i les muntanyes que voregen el Camp de Tarragona. Per la banda nord hi ha un camí més planer, sempre verdejant amb les frondes ubèrrimes dels arbres,

[1] Marcillo, M.: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona, Imp de Mathevat, 1685. Pàg. 30.

[2] De la introducció de Joaquim Icart a Marca, Pere de: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*. Barcelona, Llibreria Josep Sala i Badal, 1965.

[3] Marca, Pere de: *Marca Hispànica*... Op. cit. Pàg. 249.

on tot és un encant dels ulls per les diverses figures de les roques, que s'eleven com agulles a cada moment, aquí com un castell voltat de torres, allí com les flautes d'un orgue, o amb altres formes diverses, degut al treball admirable de l'erosió de la joganera naturalesa."

Per a Pere de Marca, el Montserrat pelat i aspre acaba essent un *encant per als ulls* a causa de les figures de les roques. El mateix sentit el trobem també en una obra que es conserva igualment a la Biblioteca Nacional de Madrid. Es tracta d'una obra de **Francisco de Ortega**, titulada *Poema heroico*. L'edició d'aquest poema va ser datada per Palau i Dulcet a Anvers l'any 1690. Ortega era frare, predicador de sa majestat i "*Monge professo del mesmo Sanctuario*" de Montserrat. El llibre va ser dedicat a la "*Christianissima rerna (sic) de Francia*". Veiem-ne alguns versos:

"*Esta pues encumbrada sin rezelo*
Primera de los orbos marabilla,
Ultimo coto, que divide el Cielo,
Montaña, que ostento la mejor silla;
(...)"
"*Asciendese del Monte á la eminencia,*
(Por la parte de Oriente caminando)
Por siempre ameno risco en la parariencia,
Que verdores, y fruto esta ostentando;
Ofreciendo en Divina probidencia
Amenidad frondosa en Monte blando;
Conque (sic) encendido topa el Peregrino
Anticipando bien en el camino".

"*Quien por Ocaso al Monasterio viene*
Por pielagos de campos no alterables,
Mas feliz rumbo de montañas tiene
En planicie, y verdores deleitables;
Y anque á la vista immenso sepreviene (sic)
Copete de obeliscos formidables;
Surva seguro en su Verdor Vizarro
El que inventó Minerva triumfal Carro".

"*Breves pensiles, en su ser hermosos,*
Ocupan lo restante de la plaza [del monestir]
Que para ser amenos, y frondosos
Del monte la Aspereza no embaraza;
Con adornos de Flores belicosos
Con ellos el Combento aqui seenlaza (sic);
Porque viva del culto Ministerio

En eterno verdor el Monasterio"[1].

Com hem vist, els riscos són amens en la seva *parariencia*. Dos anys més tard, a Barcelona, es publicava l'*Epitome historico* del clergue **Joan Gaspar Roig i Jalpí**, que parla de Montserrat com d'una de les majors meravelles de Catalunya i que coincideix en el mateix sentit ecosimbòlic que hem vist en els darrers autors:

> "*Una de las mayores maravillas que se hallan en el Principado de Cataluña, es la Montaña serrada, distante de la Ciudad de Barcelona espacio de siete leguas (...) camino todo muy llano, y tan ameno, que todo el es la misma delicia hasta llegar al pie de la subida la qual aunque larga no es muy fatigosa, pero siempre deliciosissima; porque se descubren mucho Mar, no pocos Rios, Campos, Viñas, arboledas, y Lugares grandes, y pequeños, infinitas casas campestres algunas, como palacios, y tan cerca la una de la otra, que de lexos parece que componen la mayor Ciudad del mundo. En tiempo de Primavera se hallan infinitas hiervas medicinales, romeros, arrayanes, tomillos, espliego, y otras varias especias: retamas, otras flores odoriferas cuyo olor suavissimo recrea el olfato, como su hermosa vista*"[2].

Aturem-nos un moment per remarcar que tant en Argaiz com en Marcillo o Ortega es repetien alguns dels tòpics que ja hem vist esbossar-se en el Renaixement. D'altra banda, convé dir que l'obra de Pere de Marca, tot i mantenir-se dins del mateix conjunt de sentit ecosimbòlic, mostra un lleuger distanciament quant als temes que els autors d'aquesta banda del Pirineu havien situat com a centrals: no oblidem que ell era ciutadà francès. En canvi, en la llengua de l'estat veí trobem dues obres redactades en francès i publicades a principis del segle XVIII que conserven el mateix sentit ecosimbòlic que fins ara hem estat repassant. Els dos autors, aparentment espanyols, publicaren a França i a Bèlgica obres en què es parla de Montserrat. El primer cronològicament fou **Juan Alvarez de Colmenar**. Per a ell, un cop al cim de Montserrat, les altres muntanyes semblen al nivell de la plana, des d'allà s'arriba a veure les Balears i la seva forma serrada en justificaria el nom:

> "*Le Mont-Serrat est une montagne de la Catalogne, célébre pour sa hauteur prodigieuse, mais plus encore a cause d'un lieu de dévotion (...) Elle s'éleve si fort au dessus de toutes les montagnes voisines, que quand on est arrivé sur sa cime, elles paroissent presque être au niveau de la plaine, & l'on découvre non seulement toute la campagne jusqu'a Barcelone, que en est a sept bonnes lieues, mais aussi bien avant dans la mer, jusqu'aux Iles Baléares, qui en sont a soixante lieues de distance. Elle est presque toute de rochers escarpez, qui sont pointus & elevez, en maniére de dents de scie, ce qui, comme on croid, lui a fait*

[1] Ortega, Francisco de: *Poema heroico*[.] *Historia del origen, antiguedad, e invencion de nuestra senora (sic) de Monserrate, y descripcion de su sagrada montana (sic), y heremitorio*. Sense cap dada. Conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura R 5380. En l'obra figura escrit amb bolígraf: "Amberes, 1690". La fitxa bibliogràfica informa que aquestes dades són tretes de Palau y Dulcet. Pàg. 6, 10 i 19.

[2] Roig y Jalpí, Juan Gaspar: *Epitome historico de la muy ilustre ciudad de Manresa* . Barcelona, Jaume Suriá, 1692. Pàg. 77.

donner le nom de Mont-Serratus, Mont-serrat (...)”[1].

L'altre autor que ens interessa és **Lluís Montegut** que publicà a Tolosa de Llenguadoc la seva història de Montserrat, l’any 1739. El seu cognom ens fa pensar que Montegut era català, tot i que no ho podem afirmar; el que sí sabem és que havia estat religiós de l'abadia de Montserrat[2]. El llibre està dedicat a “Madame Première de France”, l'altesa reial. En la seva primera part Montegut es proposa descriure la muntanya, el monestir, les ermites i l'església. A la segona, es parla de la història de Garí, una història que semblarà “(...) *fort extraordinaire dans ce siecle où l'on est si incredule sur le fait des miracles*”[3].

De Montserrat, Lluís Montegut en diu més o menys el mateix que n'havia dit Alvarez de Colmenar:

> “*Cette montagne est entourée de plusieurs autres, mais elle est entierement separée en son circuit qui est de quatre lieuës. Elle s'éleve au-dessus de toutes celles qui l'environnent, & a son sommet elle se divise en plusieurs rochers escarpez, d'une telle hauteur, que lorsqu'on jette de là les yeux sur les rochers et sur les montagnes voisines, on ne les apperçoit presque pas, & on les confond avec la plaine. Quand l'air est serain on découvre de ces pintes les Isles Baleares ou Majorque & Minorque, quoiqu'elles en soient eloignées de deux cents milles*”[4].

Vista de lluny la muntanya sembla horrorosa, però la simetria, la forma que té i el fet que estigui coberta de flors i arbres la fan diferent del que d'antuvi havíem pensat.

> “*A regarder de loin le Mont-Serrat, il semble que ces différentes pointes de rochers sont plusieurs montagnes escarpées, dont l'aspect a quelque chose d'affreux. Mais quand on est assez près pour en découvrir la forme & la situation, on voit une même roche divisée en plusieurs pyramides, qui sont comme une enceinte, rangées avec tant de symetrie qu'on diroit que c'est un ouvrage fait a la main. Ces rochers sont couverts d'une infinité de fleurs, qui peuvent disputer pour la beauté avec celles des parterres les mieux cultivez; &, ce qu'on aura de la peine a se persuader, c'est que malgré la dureté du rocher, & l'injure des saisons, elles se conservent toûjours dans leur éclat & ne se flétrisent point de toute l'année. Celles que l'on y remarcque le plus communément sont l'oeillet simple, l'aiglantine & la violette*”.
>
> “*Une infinité d'arbres d'une frosseur surprenante sortent des fentes de ces roches, quoiqu'il n'y paroisse point de terre ni d'humeur; mais les plus gros*

---

[1] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les délices de l'Espagne & du Portugal, où on voit une description exacte des Antiquitez, des Provinces, des Montagnes, des Villes, des Rivieres, des Ports de Mer, des Forteresses, Eglises, Academies, Palais, Bains, &c. de la region, des moeurs des habitants, de leurs fêtes, & généralement de tout ce qu'il y a de plus remarquable. Le tout enrichi par de Cartes Geographiques, très-exactes & de figures en Taille-douce, dessinées sur les lieux mêmes*. Leide, Chez Pierre Vandera, 1715. Pàg. 605.

[2] Per gentilesa del senyor Josep Massot i Muntaner hem sabut que Montegut era procurador de Montserrat a França.

[3] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat. Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Tolosa, Imp. de N. Caravone fils, 1739. Prefaci.

[4] Montegut, L.: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg. 1.

chênes naissent dans ces lieux si secs, & l'on en voit une grande quantité, non-seulement au bas de la montagne, mais même sur les plus hautes pointes des rochers: ces arbres conservent leur verdure toute l'année, de sorte qu'il semble que le Maître de la nature ait répandu une benediction particuliere sur cette montagne en faveur de la Sainte Vierge qui y est honorée de tous les fidelles"[1].

Per a ell cal anar a Montserrat, però "(...) *il ne faut point la fantaisie de voyager en forme de dessein, ou que la curiosité de voir des Provinces eloignées nous y conduise*"[2], expressió fervent dels motius per sortir de casa sota la llum del menyspreu del món que hem tractat en un altre lloc.

En aquest repàs històric no podem passar per alt l'*Epitome histórico* de **Pere Serra i Postius** (Barcelona, 1671-1748), religiós i mercenari, per a qui la mateix elevació de la nostra muntanya feia "(...) *inferir lo delicioso de su vista* (...)":

"*La extraordinaria figura de la Montaña, y de sus peinaos riscos, la manifiestan como impenetrable, è inaccessible, no solo á quien la mira de lejos, pero aùn de cerca; pues quando mas se le avecina la curiosidad para reconocerla, parece que mas se aleja la esperanza de lograrlo; y que el camino que và hàcia el Monte, conduce à mirarle de mas cerca; pero no à subirle: y sin embargo se consigue, no solo à pie, y à cavallo, sino tambien en coche, hasta dentro de los Atrios del Monasterio; siendo el camino deliciosissimo, por lo estendido de la vista en muchas partes, y por lo frondoso, y variado de los Arboles, Plantas y Flores*"[3].

Per a Serra, la vista des de Montserrat és delitosa; a més, la muntanya té forma de columnes o piràmides que la fan admirable,

"(...) *parecen sus peñas pilones de azucar: y en efecto hai muchas, de quienes se verifica, proporcionalmente, la expressada semejanza*"
"*Estos riscos, entre lo frondoso de sus Arboles, hacen mas admirable la estrañèz, y plausible la vista; pues se le ofrecen como estendido Amfiteatro de matizados obeliscos*"[4].

La muntanya es divideix en dues parts, separades per la Vall Mala o Vall de Santa Maria, "(...) *de donde en tiempo de lluvia se despeñan en varios saltos las aguas, que resonando en aquellas concavidades, dan tanto gusto á la vista, como horrores al oído*"[5]. Cal que remarquem el fet que Serra dóna una de les primeres descripcions de la part de ponent de la serralada i veu com aquella zona de la muntanya té dues parts clarament diferenciades: una, semblant a les altres; i l'altra, completament original:

---

[1] Montegut, L.: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg. 3.

[2] Montegut, L.: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg. 155.

[3] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico, del portentoso Santuario, y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Josep Giralt impressor i llibreter, 1742. Pàg. 4.

[4] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 6.

[5] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 6.

> "*Por el lado Occidental hasta casi media falda, ofrece à la vista un objeto comun à los demàs montes; pero de media falda arriba le visten los peñascos Piramidales como en las demas partes; aunque con mayor fragosidad, y aspereza; pues no solo se vè en ella Hermita alguna; pero ni se permite tratable à planta humana*"[1].

Amb Serra i Postius, la regió que avui dia anomenem les Agulles ha estat descrita, però encara segueix submergida en els tòpics que la fan inhabitable, fragosa i aspra. A més, és *com les altres muntanyes* tot i que la seva morfologia sigui més o menys la mateixa que la zona que rodeja el monestir. Per tant, el que feia diferents aquestes dues parts no era només una diferència física, sinó fonamentalment simbòlica. En Serra i Postius, la potència de la construcció social de la imatge de Montserrat sembla anorrear la seva percepció del lloc, però en realitat, com hem vist, es tracta d'una qüestió de representació dins d'un món ecosimbòlic.

A final de segle XVIII, **Antonio Ponz**, pensionat de la Companyia de Jesús, secretari de Sa Majestat i de la Real Academia de San Fernando i membre d'algunes de les societats més importants d'aquells anys, publica el seu *Viage de España* (que anava dedicat a Campomanes). De pas per Montserrat, diu que "*No se puede negar que el todo de este Santuario, y prodigioso monte, ya se considere por la devocion, ó por los caprichos de la naturaleza, es de lo mas singular que puede verse*"[2]. A nivell paisatgístic interessa retenir que,

> "*Está situado dicho Monasterio en un vallecito muy frondoso, con vista desembarazada á la Ciudad, al mar, á la campiña &c. Todo aquel ameno distrito se halla revestido de diferentes árboles, y arbustos, que lo hacen sumamente agradable*"[3].

Tots els autors que hem vist fins aquí han mostrat una certa estima per la muntanya de Montserrat, malgrat que a alguns d'ells aquesta bellesa els dugués al contacte amb el més enllà. Aquest fet, com veurem (4.1.1), és molt important i permet situar Montserrat com el primer protopaisatge muntanyenc de la Catalunya moderna.

Resum:

Des del segle XVI fins al segle XVIII han anat sorgint una sèrie de tòpics de caire protopaisatgístic que han qualificat la muntanya de Montserrat. Uns primers autors han fixat els tòpics més repetits de la seva representació, fins al punt que alguns visitants no reconeixen la realitat física del lloc tal com la perceben sinó tal com els ha estat descrita. El desenvolupament de la ciència comportarà canvis importants en aquesta representació, canvis que anem a estudiar tot seguit.

---

[1] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 7.

[2] Ponz, Antonio: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciable, y dignas de saberse, que hay en ella*. Madrid, Viuda de Ibarra e Hijos, Comp, 1788. Pàg. 127.

[3] Ponz, A.: *Viage de España.* Op. cit. Pàg. 116.

2. 1. 2 - Montserrat a partir de la Il·lustració i del romanticisme

> Un cop estudiats els tòpics que l'humanisme renaixentista i els autors posteriors varen anar repetint sobre Montserrat, ha arribat el moment d'aturar-nos en el període en què la ciència, o si més no un apropament més immanentista i utilitarista a la natura, va fer la seva entrada en escena. Amb la Il·lustració els tòpics sobre Montserrat varen començar a canviar ràpidament i amb el romanticisme una nova mediança esdevingué possible.

Els autors tractats en la segona part del capítol anterior, en passatges excepcionals, repeteixen allò que els humanistes havien proposat. El canvi més important en el *bassin sémantique* d'aquesta representació de la muntanya el farà l'il·lustrat **Guillaume Bowles**. William o Guillem Bowles, científic irlandès al servei de l'estat espanyol (c. 1721-1780), va estudiar dret i l'any 1740 es traslladà a París on s'interessà per les ciències i conegué Antonio de Ulloa, el qual el convidà a traslladar-se a Madrid per visitar mines i establir un gabinet d'història natural i un laboratori químic (1752). Sota la protecció de Richard Wall va viatjar per la Península, descobrint el potencial miner del país i millorant les tècniques, especialment a Almadén on va portar personal qualificat alemany. Va impulsar la creació de societats econòmiques. Fruit dels seus viatges publicà la *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España* (1775), traduïda al francès i a l'italià[1]. Per a ell, la muntanya de Montserrat,

> "*Du côté qui donne sur le grand chemin, elle ressemble a un jeu de boules: ses pyramides sont séparées les unes des autres, & elle est entourée de plusieurs collines qui la joignent aux Pyrénées. Elle est composée de pierres calcaires, arrondies, de différentes couleurs, conglutinées avec une terre a chaux jaune & avec un peu de sable*."

A mida que s'ascendeix per la muntanya, desapareixen les flors i només s'hi troben "(...) *roches pelées, separées en colonnes, qui forment des pyramides* (...)". A grans trets, el discurs de Bowles és fonamentalment el d'un geòleg de la fi del XVIII, un geòleg que als nostres ulls actuals podria semblar una mica desorientat quant a l'origen de la muntanya montserratina:

> "*Selon moi, les partisans du système de la formation des montagnes, par le dépôt successif des sédiments de la mer, auront de la peine a concilier leurs idées avec la structure de la montagne de Montserrat; car il est difficile de concevoir comment la mer auroit pu y rouler des pierres, ni comment le quarts, les grais & la pierre de touche ont pu se former & se conglutiner avec la pierre calcaire*"[2].

---

[1] *Gran Enciclopedia Larousse*. Barcelona, Edt. Planeta, 1987.

[2] Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. Paris, Chez, L. Cellot & Jombert Fils, 1776. Pàg. 404.

Fixat per Bowles, aquest tòpic va ser un dels que més es varen repetir des de llavors. Com dirien els teòrics de la comunicació, Bowles va saber posar el tema de l'origen geològic de la muntanya en l'agenda dels autors que el seguiren. Per això, a partir d'aquest moment, veurem com molts dels autors que escriuen després d'ell repeteix el mateix tòpic sobre la impossibilitat, o si més no la dificultat, de l'explicació geològica a partir de la sedimentació marina.

No va ser aquest el cas d'alguns autors que seguiren el corrent religiós que hem estudiat en el capítol anterior. Dins d'aquest corrent, l'any 1821 sortia a la llum pública el *Viage literario a las iglesias de España* del dominic i membre de l'Academia de la Historia **Jaime Villanueva**. Villanueva havia visitat Catalunya, i més concretament la diòcesi de Vic, l'any 1806. La muntanya de Montserrat va ser una de les meravelles i rareses que cridà la seva atenció:

> "*El monte de Monserrate* (...) *es uno de los objetos que llama la atencion de naturales y extrangeros, y admira aun á los acostumbrados á ver rarezas y maravillas de la naturaleza. No hay pincel ni pluma que pueda explicar las perspectivas que ofrece al que se interna en él. Grupos continuos de cilindros y conos de varios tamaños, unidos con mas ó menos estrechez, dejando en su union las grietas suficientes para que la naturaleza los adorne, y digamos los borde con sus verdes producciones, que ofrecen una labor vistosísima. Es singular la magnitud de uno de estos conos que digo, que se eleva solo en la cresta de la montaña, y llaman el Cavall Bernat* (...)"[1].

Citat el monòlit del Cavall Bernat, segueix la descripció que en féu, en llatí, el pare Brenach. Malgrat que la seva sigui una visita a les esglésies del país, Villanueva en algun passatge dóna a entendre un paisatge que ja ha estat força, per no dir plenament, dessacralitzat[2]. Visió aquesta que també és força present en la *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña* de Vicente de Frigola. Però la visió de Frigola, que era militar, s'aparta dels dictats de la línia humanístico-religiosa per incorporar el tema de l'origen i l'essència geològics del lloc:

> "*Otros muchos productos curiosísimos se encuentran en este Principado, como la famosa montaña de Monserrate, tan original en la forma y posicion de sus peñascos, como en la materia, que es una especie de aglomeracion conocida por los naturalistas con el nombre de* pouding"[3].

Una mica més tard, la nova representació científica va mantenir un important vincle dialèctic amb la visió poètica del món que proposava el romanticisme. Dins d'aquest corrent, no només artístic, l'any 1839 es començava la publicació dels *Recuerdos y bellezas de España*, obra de la ploma de **Pau Piferrer** que anava acompanyada dels gravats de

---

[1] Villanueva, Jaime: *Viage literario a las iglesias de España*. València, Imp. Oliveres, 1821. Tom VII, pàg. 136.

[2] "*La vista mejor del monasterio es desde la ermita que llaman de S. Miguel (...). Puede darse por bien empleado todo el trabajo de subir dos horas por una cuesta muy agria desde el lugar llamado Collvató, por gozar de perspectiva tan graciosa*". (Villanueva, J.: *Viaje a las iglesias de España*. Op. cit. Pàg. 137.)

[3] Frigola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, 1824.

Josep Parcerisa. Piferrer es demana:

> "*¿Descriurem aquesta famosa muntanya? Tret de les seves belleses naturals, ¿què en descriuríem sinó solitud i abandó, i que veuríem en el santuari sinó misèria i dolor per a l'ànima afligida que es recordés d'allò que fou? Més ens valdrà que guaitem ràpidament aquests feixos de º i que ens abismem en la sublim i espantosa timba que s'obre al peu del monestir fins a tocar les aigües del Llobregat. Millor serà que pugem a sadollar-nos l'ànima amb la immensitat dels espais, que voregem els avencs, que ens enfilem per aquelles llargues i gairebé dretes escales que no han d'envejar res a les dels Alps, i que ens arribem fins a les ermites desertes on vis-queren en pau homes de cor senzill i sant. Davallarem després pels pendisos rapidíssims mentre el vent grinyolarà per entre aquelles roques fantàstiques, tot fent arremolinar densos eixams d'aus fetilleres, els xiscles de les quals ens ompliran de santa horror. I quan estiguem cansats d'aquesta llarga correria i la nostra imaginació se senti embriagada de goigs i d'inspiracions, ens n'anirem a seure sota els claustres destruïts o al peu de la façana romànica i, embolcallats amb el mantell de l'esperit, evocarem la visió d'allò que la muntanya ha estat. I amb els ulls de l'ànima contemplarem aquesta visió, tot admirant la seva simplicitat, la seva religiositat i el seu misteri*"[1].

Per entendre la posició de Piferrer cal recordar la destrucció a la qual fou sotmès el monestir arran dels fets de la Guerra del Francès. Aquest fet ajuda a entendre que fugi de la part construïda i vagi cap a la muntanya. El romanticisme va donar nova vitalitat al corrent humanístico-religiós, potenciant l'apropament subjectiu a la realitat i, en molts casos, mantenint-se dins d'una religiositat gairebé militant. Al seu costat, potser oposant-s'hi, creixia un afany de coneixement científic cada cop més important que pretenia entendre-ho tot. Un dels esforços que es dugué a terme en aquells moments per abastar aquest objectiu fou la redacció d'obres que pretenien explicar la globalitat, entre elles diverses enciclopèdies i diccionaris.

De fet, podríem dir que el segle XIX fou el segle dels diccionaris geogràfics. L'any 1832 una "Sociedad de Literatos" publica a Barcelona un diccionari geogràfic universal dedicat a la Reina d'Espanya, l'elaboració del qual havia tingut en compte els darrers diccionaris publicats en castellà, francès, alemany i anglès. En l'entrada Montserrat s'hi recull que aquest és un *monte* d'Espanya, separat de les altres muntanyes, les quals podrien competir amb ell en l'alçada, però no en la forma ni en l'estranyesa de la "*hechura*". Aquest article parla de la composició de les roques que formen la muntanya i reprèn altres temes que ja han aparegut en Bowles. També per a aquest grup de literats, la muntanya sembla un joc de bitlles i al seu voltant hi ha "(...) *muchas colinas que la unen á los Pirineos*". Per a ells, des del punt de vista geològic, suposa una gran dificultat el fet d'acceptar la teoria del seu origen vinculat a la sedimentació marina: com veiem, l'explicació geològica és clarament inspirada en Bowles.

El diccionari també insisteix en el fet que des del cim es veuen les Balears. Un altre

[1] Piferrer, Pau: *Records i belleses de Catalunya*. Barcelona, Edt. Barcino, 1934. Es tracta de la versió catalana a cura de J. dels Domenys.

tòpic repetit és el fet que, malgrat la manca d'aigua en superfície, la muntanya sembla un jardí[1].

Més endavant, a mitjan segle XIX, també a Barcelona, es publica un altre diccionari geogràfic universal, però aquest cop pintoresc. Montserrat hi és presentat en els següents termes:

> "*Monte de España, en la provincia de Barcelona, en la margen derecha del rio Llobregat. (...) Esta célebre y prodigiosa montaña, separada de los demás montes cercanos, es de figura tan particular, que no se conoce otra semejante. Su gran mole está formada de rocas cónicas, altísimas y escarpadas que cierran su circuito, dejando solo algunas pequeñas entradas angostas y difíciles. A la mitad de su falda y con exposición al E. se encuentra el famoso monasterio donde se venera la imágen de la Virgen, y en las puntas y picachos de las rocas se encuentran separadas unas de otras, hermitas construidas unas en las concavidades de las peñas y otras en las mismas cimas*"[2].

Dos anys més tard, en 1847, es publicava l'*Itinerario descriptivo de Cataluña* de **Tomàs Bertran**, polític, escriptor i fundador de la Societat Literària d'Amics de l'Home. En aquest, el tema geològic torna a ser preponderant, tot i que es posa en relació directa amb el cas de Cardona[3]. I és que,

> "*Monserrate es famosa en Cataluña por el santuario de su nombre (...) y tambien es celebre en la historia natural por circunstancias que la distinguen de las otras montañas. Se compone de grupos de conos inmensos, elevados sobre una basa de peñascos de ocho leguas de circunferencia. Mirada de lejos parece del todo desnuda y sin rastro de vegetacion, mas con la proximidad va tomando un aspecto risueño. Hay en ella bosquecillos de árboles siempre verdes, y plantas aromáticas: en sus faldas hay muchos pinares: pero, á medida que se sube hácia la cumbre se ve cesar la vegetacion, y en la cima solo hay peñas peladas y separadas como columnas ó pirámides; de manera que, desde el llano, parece un juego de bolos; y esta configuracion la causa la desaparicion del gluten ó betun que las unió, y que por efectos naturales se desconpondria, dejando de la antigua montaña tan solo el esqueleto. Entre las referidas pirámides las hay que tiene*[n], *hasta 150 pies de elevacion, y en parte se componen*

---

[1] "*Este monte sin embargo de que todo él es un jardín, solo tiene algunas fuentes de poca agua que casi viene a faltar en tiempo de sequedad* (...)". (AD: *Diccionario geográfico universal, dedicado a la Reina Nuestra Señora, redactado de los mas recientes y acreditados diccionarios de Europa, particularmente españoles, franceses, ingleses y alemanes por una Sociedad de Literatos: S. B. M. F. C. L. D.* Barcelona imp. de José Torner, 1832. Tomo VI. Veu "Montserrat".)

[2] *Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo, precedido de algunas nociones de geografía. Redactado en vista de los mas recientes y acreditados diccionarios y de las mejores obras geográficas que se han publicado con mas de 300 viñetas que representan los pueblos, monumentos y objetos mas notables de cada pais.* Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845.

[3] "*La Montaña de Monserrate se compone de piedras calcareas, arena y pedernal, de cuya convinacion resulta una amalgama, que los naturalistas llaman ponding. La mas singular es la montaña de Cardona, cuyas minas de sal son inagotables, sin que la alteren las aguas, y sin que se conozca la mas mínima disminucion, despues de tantos siglos de proveer á todo el Principado. La arrancan con pico, como si fuese mármol; y el Cardener, que baña la boca de dicha montaña, tiene las aguas saladas y mata los peces que remontan el rio, aunque estén á distancia de tres leguas*". (Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña.* Barcelona, imprenta de Oliveres, 1847. Pàg. 37.)

de la piedra de toque, llamada Lapis-lydios"[1].

Un altre diccionari publicat al segle XIX és el de **Pascual Madoz**. Per a Madoz, home de lleis, Montserrat és un *monte* de la província de Barcelona,

> "*Esta célebre y prodigiosa montaña, separada de los demás montes cercanos, que pudieran casi competir con ella en elevacion, aunque no con lo estraño y único de su admirable hechura, es de figura tan particular, que no se conoce otra semejante, y solo se le parece en algo la estructura de las montañas de la isla de Ntra. Sra. de Monserrat en las Antillas. Su gran mole está formada de rocas cónicas altísimas y escarpadas, que cierran su circuito, dejando solo algunas pequeñas entradas angostas y difíciles*"[2].

Per a Madoz, tots els camins son "(...) *ásperos y fragosos*",

> "*Las pirámides que se elevan de su gran mole, se componen de piedras calizas, redondas, cenicientas, rojas, amarillas, pardas y de color de carne, unidas y conglutinadas entre sí, con un betun natural* (...) *Por la parte que mira al camino real, parece un juego de bolos, porque sus picos ó pirámides estan separadas unas de otras, y alrededor tienen muchas colinas que la unen á los Pirineos*"[3].

Després, Madoz s'estén en una explicació geològica molt influïda per Bowles, per acabar dient que un bon motiu per anar a Montserrat és una visió que es qualifica de formosa:

> "*Aun cuando no fuese por el santo motivo de devocion á la sagrada imágen de esta señora, seria siempre bien empleado el trabajo que cuesta llagar allí, por la hermosa vista que se presenta y los caprichosos objetos de aquella frondosa montaña*"[4].

L'any 1853 es publicava la *Sucinta reseña* de **Grau** i de **Solà**. Per a ells la "*mole*" de Montserrat,

> "(...) *está formada de altísimas rocas cónicas á manera de pilones de azúcar que encierran su circuito, dejando en sus escabrosos flancos estrechas y azarozas entradas*"[5].

La comarcada se'ls presenta "(...) *cual un hermoso jardín, pero conforme se vá*

---

[1] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 162.

[2] *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar" de Pascual Madoz*. Barcelona, Curial, 1985. 2n tom. Pàg. 150.

[3] *Articles sobre el Principat de Catalunya*... Op. cit. Pàg. 150

[4] *Articles sobre el Principat de Catalunya*... Op. cit. Pàg. 151.

[5] Grau i Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate tal como existia antes del horroroso incendio que sufrió en 1811 con algunos apuntes de su fundación*. Barcelona, Imp. de F. Sanchez, 1853. Pàg. 5.

subiendo al monte pierde éste su vejetacion hasta que en su cima solo se hallan rocas peladas y desnudas"[1]. Amb tot,

> "(...) *no se crea que por ello sea triste la montaña, pues presenta tanta variedad de objetos al viajero que es imposible describirlos*".
>
> "*El artista tendrá mucho que ver en este monte; el naturalista que admirar y el filòsofo (sic) que contemplar. Trazará el artista en su album los mas sorprendentes y fantásticos panoramas, el naturalista, á mas de la abundante mineralogia, admirará su rica y variada flora (...) Puede allí el filósofo contemplar las maravillas de la naturaleza, la obra de la infinita sabiduria: aquellos altos conos que se elevan hasta confundirse con las nubes, le harán comprender la pequeñez de sus obras; las grandes cuebas y profundos antros que existen en el Seno del monte le revelarán el incomprensible poder de Dios, y no podrá menos que humillarse y reconocer su pequeñez al verse rodeado de tanta grandeza como al Omnipresente le plugo crear. Tal es el rey de los montes: Montserrate*"[2].

Després d'ells fou el torn de **Joaquín Sala**. Aquest científic de mitjan segle XIX també concedí la palma de les muntanyes espanyoles a Montserrat:

> "*Monserrate que de lejos se muestra con sus picos en forma de gradas y sus agujas parduzcas que el sol suele hacer brillar en medio de sus rayos de oro, es por la hermosa vista que ofrece y sus caprichosos y variados objetos, uno de los parajes mas bellos de la pintoresca Cataluña, de los que mas escitan la curiosidad de los viajeros, de los que mas sorpresa causan. Y atiéndase que nuestro país es sin duda una de las provincias mas notables de España en bellezas naturales, en montañas sorprendentes: los Pirineos con sus elevados picos, sus atrevidos arcos y sonadoras cascadas; la espantosa aspereza y profundos desfiladeros del Orgañá, Vermandell y Flix; el Montseny, la Sierra de Nuria y el Canigó con sus eternas nieves; S. Miquel Delfay con su ondulante cabellera de plata y sus bellísimas grutas de estalactitas; las montañas de Cardona y de Aran con sus soberbios montes; la Costa-áspera y Costa-roja; las admirables sierras de Matagut, Cabanyils, Brito y Llena; las singulares crestas de Llorona y Besagoda; Monsech en fin en el territorio de Talarn, la Maledeta de Aran, las montañas de Cadí en Puigcerdá, las de las Molas y Escornalbou en Tarragona, son otros tantos testimonios que aseveran nuestro aserto. Sin embargo, Monserrate obtiene la palma de la hermosura entre todas las montañas catalanas, y esto es tanto por lo atrevido de sus formas, como por las riquezas naturales que encierra*"[3].

Montserrat té per a ell unes estranyes formes que li recorden gegants que amenacen

---

[1] Grau i Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate*. Op. cit. Pàg. 5.

[2] Grau i Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate*. Op. cit. Pàg. 6.

[3] Sala y Ramon, Joaquin: *Obra científica de viajes*. Barcelona, Imp. y Lib. Politécnica de Tomás Gorchs, 1855. 4 toms. Pàg. 331.

la plana o un monument feudal. Referint-se a un reputat geògraf espanyol el nom del qual calla, assegura que la seva forma la fa diferent de totes les altres muntanyes, semblant-se només al Montserrat de les Antilles. Està formada per roques còniques altíssimes i escarpades que la tanquen deixant només entrades angostes i difícils. Les piràmides que la formen es composen de pedres calices vermelloses. Vista des del sud sembla un joc de bitlles i al voltant hi ha molts turons que la uneixen als Pirineus. La seva descripció, no és difícil de comprovar, es vincula molt clarament a la imatge que n'havia donat Bowles. I, si no, detinguem-nos un moment a explicar que per a ell és el resultat del modelat de l'aigua, tot i que la seva morfologia presenta problemes per als autors que creuen que és obra de les deposicions de sediments marins,

> "(...) *pues en la montaña de Monserrate no se comprende el modo con que esta pudo redondear las piedras, ni como el cuarzo, la piedra arenisca y la de toque, se pudieron formar y conglutinar con la piedra caliza*."

Si la inspiració geogràfica de Bowles resta amagada, Sala no té cap problema a reconèixer que aquesta completa la "*bellísima descripcion*" que n'havia fet Pujades. "*Ambas autoridades llenarán cumplidamente este delicado punto de nuestro bosquejo histórico de un modo que no habria podido hacerlo nuestra insuficiencia*"[1]. Llàstima que aquest autor es dediqués a repetir allò que ja estava escrit perquè hagués pogut aportar idees noves. Sobretot perquè sabem que va aventurar-se per llocs encara no massa visitats. Efectivament, a Montserrat, Sala va fer,

> "(...) *una escursion por una parte inaccesible de la circunferencia de la montaña y recorrí un valle muy frondoso de su feraz campiña que en otro tiempo formaba una colina mas agreste y varias fisonomías ó paisajes menos simpáticos é incultos*"[2].

Amb Sala veiem que la ciència duu alguns estudiosos a la part occidental de la muntanya, però aquesta part encara resta desconeguda i poc visitada. Els excursionistes catalans, com veurem en un altre lloc, la trauran a la llum pública, pocs anys més tard, a la segona meitat del segle XIX. Un moment en què, una part de l'Església catalana deixà clares mostres de la seva estima per la realitat de la muntanya de Montserrat, tot i que no sempre acabà de trencar completament amb les visions transcendentalistes de la realitat. En aquest sentit, a la dècada dels seixanta, **Joan Martí i Cantó** (Barcelona, 1829-1887) escriurà diverses obres que més o menys faran referència a Montserrat. Aquí ens aturarem en la *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat* (1864).

Martí i Cantó diu que, aproximadament a set llegües de Barcelona, es troba una muntanya que "(...) *compite con todas en belleza por sus originales formas*"[3]. Més endavant (1875) també dirà que "*Montserrat es una bellísima y admirable montaña sentada en el corazon de Cataluña*"[4]. Però, tot i aquesta bellesa, no deixa de ser per a ell,

---

[1] Sala y Ramon, J.: *Obra científica de viajes*. Op. cit. 334.

[2] Sala y Ramon, J.: *Obra científica de viajes*. Op. cit. 329.

[3] Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, Imp. de Magriñá y Subirana, 1864. Pàg. 5.

[4] Martí y Cantó, Juan: *Modo de hacer con fruto una peregrinacion ó romería para visitar á nuestra señora de Montserrat en su célebre monasterio; precedido de una breve Reseña histórica de la veneranda Imagen y de su santuario, y completado con un itinerario, una nota*

"(...) *una pieza espantosa de granito dispuesta por la Providencia divina para trono de María, cuya circunferencia mide hasta cuatro leguas, y la altura 3993 pies. Esta medida fue tomada por el P. Ametller, célebre naturalista de la comunidad de Montserrat, y contada des de la roca que se encuentra en medio de las aguas del Llobregat, delante del torrente de santa Maria*"[1].

"*Distinguen á Montserrat una multitud de hendiduras que dejan descubiertas rocas altísimas amenazando un desplome terrible que maguallaria al infeliz que topasen; no obstante, ni una sola vez ha debido lamentarse ninguna catástrofe en las varias caidas de trozos de montaña. (...) El origen de estas hendiduras ha sido atribuido al transtorno que sufrió la naturaleza en la muerte de Jesus; pero los geólogos afirman no ser otra cosa que las avenidas de las aguas*"[2].

Com deixa veure Martí i Cantó, religió i ciència ofereixen explicacions diverses i contraposades sobre l'origen de la muntanya, però nosaltres volem fer notar que científics i clergues s'acorden precisament a donar importància estètica a Montserrat, com acabarem de veure més endavant. Martí i Cantó és dels autors que parlen del tema dels ocells que prenen el menjar de les mans dels ermitans, de les plantes aromàtiques que creixen a la muntanya i repeteix de passada la poesia de Anselm Forcada[3] en què es deia que era Maria qui cuidava aquest jardí natural. En ell, l'estima per aquesta muntanya és ben clara:

"*Por último, se respira en toda la montaña una saludable admósfera (sic); las pocas fuentes que hay de la mitad abajo son muy fuertes y provechosas, y en la inmensa estension de su horizonte recrea sobre toda comparacion la vista, pues distínguese claramente desde su cumbre los montes de Valencia y de Aragon y las Islas Baleares, en un dia sereno y despejado*"[4].

Pocs anys després es publicava *La estrella del Montserrat* de **Francesc de Paula Fors de Casamajor**, advocat, auditor de marina, membre de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona, soci i professor de la de Madrid, membre de l'Institut d'Africa de París i d'altres societats de l'època. La seva obra pretén ser una relació històrica de Montserrat i la seva inspiració prové en diferents passatges de Pau Piferrer. Per a ell, Montserrat,

"(...) *por su naturaleza singular, y por las antiquisimas y religiosas*

---

exacta de los gastos mas precisos para realizar fácilmente esta romería, y de las indulgencias que pueden ganarse. Barcelona, Imp. de Federico Martí y Cantó, 1875. Pàg. 5.

[1] Martí y Cantó, J.: *Modo de hacer con fruto una peregrinacion*. Op. cit. Pàg. 5.

[2] Martí y Cantó, Juan: *Modo de hacer con fruto una peregrinacion*. Op. cit. Pàg. 6

[3] "*Sin agua, sin semilla, y suelo poco, / Arboles, plantas, hierbas, matas, flores, / Las peñas visten de contento loco, / Sin que el Agosto ofenda á sus verdores: / Milagro es todo cuanto en ella toco, / Obras son de los cielos sus primores; / Que aquí, como es María la hortelana, / Medran las plantas sin industria humana*". (Citat per Crusellas, F. de P.: *Nueva historia del santuario y monasterio de nuestra Señora de Montserrat*. Barcelona, Tipográfica Católica, 1896. Pàg. 16.)

[4] Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 7.

fundaciones de su Monasterio, se presenta como una de las curiosidades mas notables de España. Domina los caminos y principales eminencias de Cataluña"[1].

"(...) [C]*ompuesta de rocas altísimas y escarpadas, de ramblas y torrenteras que no dejan sino pocas y angostas entradas*", té una elevació de 1139 metres amb 16 centímetres, i així,

"*Por lo encumbrado puede inferirse lo delicioso de su vista, que se dilata por Oriente y Mediodía sobre el Mediterráneo, y por Occidente y Septentrion hasta los montes de Valencia, Aragon y Pirinéo (sic). Agradable y sorprendente es el espectáculo del bello panorama que desde la cima se presenta* (...)"[2].

Però a més de la vista, del panorama que ens permet presenciar la muntanya, com en el cas anterior, aquesta forma també un objecte paisatgístic:

"*A partir del Monasterio, pelada del todo la montaña, forma en varios paisajes, picachos y peñones á manera de las almenadas torrecillas de un edificio gótico, que algunos escritores han comparado a un juego de bolos. Desde luego se manifiesta como impenetrable é inaccesible por su estraordinaria figura, y aún parece de cerca que se aleja la esperanza de poderla reconocer cual se desea*"[3].

En aquesta dialèctica entre ciència i religió que més o menys veladament anem repassant, també considerem interessant de reproduir els termes en què els prelats de Tarragona varen demanar al papa la declaració de la Moreneta com a patrona del Principat de Catalunya. El text començava dient:

"*Es lo Montserrat una montanya al mitx del pays situada, insigne per l'alsária, asperesa y forma singulas de las altas penyas, y mes insigne encara per los amplíssims monastir y temple, ahont se venera ab penne y honestíssim culto una antigua Imatge de la Mare de Deu, que pujan á visitatla seguidament moltíssim peregrins de tot Catalunya* (...)"[4].

Una altra obra molt important és el volum corresponent a Montserrat de l'***Album pintoresch-monumental de Catalunya***, que sortia a la llum pública l'any 1881. Es tracta d'una iniciativa del món excursionista que, com veurem en el seu lloc, jugarà un dels papers més importants en la difusió del sentiment del paisatge a Catalunya. D'aquesta obra, volem destacar-ne el fet que convida els lectors a emprendre excursions per la muntanya i dóna

---

[1] Fors de Casamayor, Francisco de Paula: *La estrella del Montserrat. Impresiones y recuerdos de esta montaña y de su célebre monasterio, su descripción, su historia y sus tradiciones*. Madrid, libreria de los sres. Viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867. Pàg. 7.

[2] Fors de Casamayor, F.: *La estrella del Montserrat.* Op. cit. Pàg. 7.

[3] Fors de Casamajor, F.: *La estrella del Montserrat.* Op. cit. Pàg. 8

[4] "Carta de gracias á sa santedad dels Il·lms. y Rvms Senyors arquebisbe y Bisbe de la provincia eclesiastica de Catalunya". *La Veu del Montserrat*, 36. 10 de setembre de 1881.

nom a algunes de les roques que la formen:

> "*Elevadíssimas rocas de figuras diversas, en lo general cónicas, donan á la Montanya l'aspecte més fantástich que puga imaginarse, y á sa extranya silueta deu, sens dubte, lo nom de Mont-serrat (montanya serrada ó en forma de serra). S'opina també que l'origen d'aquest nom deu buscarse en Mont-sagrat (montanya sagrada)*"[1].

> "*La vegetació hi és expléndida, essent notable per sa expontaneitat y per la varietat innumerable d'especies, algunas d'ellas peculiars d'aquesta montanya*"[2].

A final de la dècada dels vuitanta es publica, simultàniament a Barcelona i a París, la *Guide a Barcelone* d'**A. Gelee-Bertal**, autor per a qui també "*Cette merveilleuse montagne,* [és] *la Reine des montagnes espagnoles* (...)"[3]. Aquesta guia parla d'una muntanya "(...) *dont l'aspect abrupt, aride, est loin -malgré son originalité- de laisser deviner les admirables beautés qu'elle renferme*"[4].

> "*C'est une amas de cônes immenses, superposés les uns au-dessus des autres, nus, inaccessibles, au milieu desquels on ne peut passer qu'a grand'peine*"[5].

L'autor ha llegit Madoz, i el cita en la seva obra. Després de descriure'n la geologia, diu que,

> "*Le ton d'ensemble est d'un gris triste. Il offre a la vue deux cimes principales, qui sont séparées par une vallée composée d'angles et d'aspérités, dans laquelle les eaux qui, les jours de pluie, ruissellent en une myriade de cascades, ont creusé un ravin qui est la ligne limitrophe des évêchés de Barcelone et de Vich*"[6].

Una nova guia, la d'**Emilio Valverde Alvarez**, es va publicar a la dècada dels vuitanta, tot i que la datació ha estat feta per inferència de les altres obres que el seu autor va publicar i que han estat incloses en el repertori de Maria del Mar Serrano[7]. Aquestes obres varen veure la llum pública entre 1884 i 1887. Per a Valverde, Montserrat és un "*fantástico monte*":

---

[1] Associació Catalanista d'Excursions Científiques: *Album pintoresch-monumental de Catalunya. Aplech de vistas dels més notables monuments i paisatjes d'aquesta terra acompanyadas de descripcions y noticias históricas y de guías pera que sían fácilment visitats*. Barcelona, Comissió Particular de Publicació, 1878. Pàg. 5.

[2] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 6.

[3] Gelee-Bertal, A.: *Guide a Barcelone*. Barcelona i París, Alphonse Piaget, édt, 1888. Pàg. 313.

[4] Gelee-Bertal, A.: *Guide a Barcelone*. Op. cit. Pàg. 315.

[5] Gelee-Bertal, A.: *Guide a Barcelone*. Op. cit. Pàg. 315.

[6] Gelee-Bertal, A.: *Guide a Barcelone*. Op. cit. Pàg. 216.

[7] Serrano, Maria del Mar: *Las guía urbanas y los libros de viaje en la España del siglo XIX. Repertorio bibliográfico de su estructura y contenido*. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993. Pàg. 374-375.

"*Esta aislada , célebre y prodigiosa montaña, de extraña y admirable hechura, forma su gran mole con rocas cónicas, altísimas y escarpadas, que cierran su circuíto dejando algunas pequeñas entradas angostas y difíciles* (...). *Sus elevadas pirámides se componen de piedras calizas de varios colores, unidas y conglutinadas entre sí formando barrancos que dividen la montaña en mil ángulos diferentes, y constituyendo su cuerpo masas enormes de peñas con rajas horizontales y verticales*".
"(...) *En la cima sólo hay peñas peladas y separadas como columnas, formando pirámides que llegan hasta los 150 pies de altura, de piedras redondeadas calizas, areniscas, cuarzos blancos venados de rojo y con toques de color negro*".
"*Recorriendo rápidamente con la imaginación aquellas misteriosas masas de granito, hundiéndose en el espantoso y sublime derrumbadero, subiendo á la más elevada cúspide tan cercana de la inmensidad de los espacios, deslizándose á orillas de tantos precipicios y contemplando aquellas agujas solitarias de tan rarísima textura, evócase fácilmente por el viajero la visión de lo que ha sido y representa Montserrat, admirando y comprendiendo el religioso misterio y la entusiasta devoción que se mantiene inalterable en las comarcas catalanas hacia el sacrosanto monte y su Virgen titular*"[1].

Després dels autors estudiats vindrà l'obra de **Josep Roca i Roca**[2], autor molt interessant perquè ja en ell es veu un clar interès pels cims individuals. Amb ell, com amb **García del Real** o amb l'*Album pintoresch*, els autors començaran a parlar als visitants com a viatgers[3], i aquest fet és molt important.

L'obra de García del Real parla de l'aridesa que mostra la muntanya a primera vista i com, en canvi, hi viuen moltes plantes medicinals. Per totes les esquerdes i forats creixen plantes i arbustos. Com veurem, són tòpics que han nascut en diferents moments i que s'han anat transmeten d'autor en autor. Evidentment aquests tòpics ajudaven a formar la visió dels visitants.

De fet, volem remarcar que hem arribat al moment en què la nostra informació es pot extreure, no ja de monografies sobre certs indrets, sinó d'obres que es qualifiquen elles mateixes de guies o de treballs que plantegen explícitament que volen guiar els seus lectors potencials. Aquest fet és molt important perquè la informació que hem recollit en els treballs específics sobre certs indrets es deixa veure a través de la *història* que s'explica del lloc quan l'autor considera que hi ha certes coses que se li fan agradables, però, amb les guies, aquest desig fins ara velat es fa explícit, i els autors pretenen "guiar" els seus lectors per la geografia per tal de conèixer allò que els sembla més interessant. Ja no es tracta d'un coneixement del país (un reconeixement exhaustiu i dut a terme amb afany investigador) com durant la Il·lustració, sinó d'un re-coneixement del país, de tornar a visitar i a veure allò que altres han formalitzat i publicat amb anterioritat.

---

[1] Valverde y Alvarez, Emilio: *Plano y guía del viajero en Manresa, Montserrat, Tarrasa, Mataró y Vich ilustrada con planos y grabados (Guías prácticas Valverde)*. Madrid, Imp. de Fernando Lao y Domingo de Val, [18??]. Pàg. 13-16.

[2] Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona, E. López, edt., 1895.

[3] Com deia García del Real: "*Nous parlerons comme voyageur a celui qui visitera Montserrat et nos principales guides seront les sentiments et les impressions*". (García del Real, L.: *Montserrat*. Op. cit.)

Aquest canvi d’actitud i del tipus d’obres ens indiquen també que ja existeix un públic prou ampli com per poder fer una edició d’un llibre que pretenia ser pràctic, com ho eren les guies. Els editors sabien que podien arriscar el que costava fer l’edició perquè hi havia un important “mercat” potencial i aquest mercat potencial és la mostra de l’extensió del nou sentiment de la relació objecte-subjecte o, més concretament, del nou vincle amb el món natural que es va anar establint després del romanticisme. La guia explica uns llocs i uns camins, però els explica d’una determinada manera: dóna a veure la realitat a través d’uns tòpics que esdevenen cada cop més formalitzats en uns sentits molt concrets. El lector de guies, quan esdevenia viatger, no buscava res de nou, allò inesperat, que no sabia què era; ans al contrari, buscava allò que calia trobar, i trobava el que altres anteriorment havien cregut interessant.

Resum:

En els darrers capítols hem vist que el procés de formalització de la mirada té a grans trets, per al cas del Montserrat modern, dues fases clarament diferenciades: una entre la introducció de l'humanisme i la irrupció de la ciència moderna, i l'altra a partir d'aquest fet. A un nivell testimonial o simbòlic, podem considerar la visió de Bowles com la frontissa que divideix ambdues etapes, encara que aquest científic d'origen irlandès estigui més clarament emmarcat dins del segon moment.

En un segon moment, la visió romàntica ha fet acte de presència i entre ambdues, entre ciència i esperit, s’aniran bastint els principals tòpics que definiran el Montserrat contemporani.

2. 2 - Les descripcions del Montseny

> Comparat amb Montserrat, les notícies que tenim sobre el Montseny (i, en general, sobre les altres muntanyes) són molt més escadusseres. Sobre aquest massís s'ha escrit molt menys, però també s'han escrit coses amb molta menys dispersió de temes. Gairebé tots els autors es dediquen a repassar la mateixa sèrie de tòpics, tòpics que –a grans trets- van recollint els uns dels altres.

Quan **Jeroni Pujades** escriu el primer volum de la seva crònica, abans de començar a parlar de la història d'Espanya, amb la vinguda a la península de Tubal, considera necessari parlar de "(...) *lo siti, ambit, y continencia de aquella*"[1]. Veiem clarament, doncs, que per a ell la geografia esdevé un pas previ per a l'estudi de la història pàtria.

Com molts altres autors, els Pirineus són per a Pujades una frontera que separa dues realitats polítiques. En surten una sèrie de braços que són el Montseny, Sant Llorenç, Montserrat, Montsec i Montiverri (sic), "(...) *tots famosos en Cathalunya, si be ninguna, o poca cosa se escriu dells*"[2]. Com en altres passatges de la seva obra, Pujades s'entreté a parlar del Montseny, "(...) *perque quiça altra hora no podria sens apartarme molt de la historia*"[3]. A la història li cal la geografia, com dèiem més enrere, però la seva imbricació encara no està del tot resolta i així Pujades té una informació, però l'esquema del treball que es proposa (una crònica) no preveu on col·locar aquesta informació.

Entrant en el tema que ens interessa més directament, direm que per a Pujades, el Montseny és tan alt que és la primera muntanya que es veu venint d'Italia, per via marítima:

> "*Lo mes alt della sol esser ordinariament molt copios de neu, la qual conservada en pous te proveyda a Barcelona en lo estiu, per comoditat de beurer fresch. Y en lo hivern la sua abundancia causa a totes les terres circunveines, molts, y terribles frets: tant que estantli la ciutat de Barcelona almenys set llegues lluny, y essent terra tant temprada com es, sent, y participa dels seus frets al temps que corre nevada*"[4].

Lloc comú en moltes de les descripcions del massís, Pujades parlarà igualment del gorg de Gualba. Seguint Jeroni Pau explica que al massís abunden les mines d'or, argent i marbres finíssims, i sobretot els avets i altres llenyes per fabricar galeres.

Altres autors participaven d'aquests tòpics. L'any 1678 es publicava a Nàpols la *Cataluña illustrada* d'**Esteban de Corbera**. Per a aquest autor, el Montseny és una de les muntanyes més altes de Catalunya i també la primera que veuen els navegants que vénen d'Itàlia tot just passar les *Pomas de Marsella*. Corbera també insisteix sobre el clima intempestiu de la muntanya, l'abundància de mines, avets, etc.:

---

[1] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona, casa H. Margarit, 1609. Pàg. 3.

[2] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat*. Op. cit. Pàg. 4.

[3] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat*. Op. cit. Pàg. 4.

[4] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat*. Op. cit. Pàg. 4.

"Sus cumbres estan de ordinario cubiertas de nieve, que a veces con el rigor, y aspreza de su frialdad se inquieta, y altera notablemente la suavidad, templança del Clima de Barcelona con estar siete leguas lexos. Dicen Autores graves que es muy abundante de minas de oro, y plata: pero estas no se ven. Tambien dizen que ay canteras de marmoles finissimos aunque ahora, o no le saben, o no sirven. Lo que la experiencia no muestra es la riqueza que tiene de piedras preciosas, y señaladamente de Topacios, y Ametistas excellentissimos en grandeza, fineza, y hermosura que se hallan cada dia en ella en notables cantidades. Abunda assi mismo de Abietes, y otros varios arboles que se enplean en la fabrica de las Galeras. Otras muchas estrañezas pudieran dezirse que se dexan por no alargarnos tanto, y no es la menor ver entre tanta fragosidad tanta hermosura de arboles, y flores. En una de sus pendientes que mira entre Levante, y Medio dia ay una fuente que el caño della sale, salta de un golpe mas de ciento, y sessenta varas de alto. Esta se llama lo Salt de Gualba porque cae çerca de un lugar deste nombre entre unos prados por extremo frescos, y deleytosos. Adonde da el agua a un estanque, o balsa que no se le halla fondo"[1].

D'altra banda, en *Les delices de l'Espagne & du Portugal*, **Juan Alvarez de Colmenar** explicava que anant cap a Girona,

"On laisse sur la gauche la ville de Vic (...) Entre Vic & les côtes de la mer, s'éleve une montagne fort haute, nommée le Mont-Seni (Mons-Signi) féconde en simples ou herbes médecinales, & en pierres rares & précieuses. On y trouve du crystal, & sur-tout une espêce d'amethyste de couleur violete, très-rare, entrecoupée de veines rouges fort brillantes"[2].

Fou l'any 1774 quan es publicà el tom XXVIII de la *España Sagrada* d'**Enrique Flórez**. En aquesta obra es dedica una part especial a parlar del Montseny. Les informacions que Flórez utilitza les ha obtingut del Comte d'Aranda, Capità General de Castella, que n'era el propietari. Flórez explica que la muntanya ha estat esmentada moltes vegades, però en general es mostra preocupat pel fet que les notícies que se n'han donat no han estat especificades concretament "(...) *por falta de inclinacion à Historia Natural*"[3]. Religiós (dominic), Flórez es preocupa per la manca d'interès científic, perquè no existeix un salt insalvable entre ambdues realitats.

També per a Flórez, el Montseny està relacionat amb Vic i amb les ametistes:

"El nombre de Monseñ se aplica à una circunferencia de montes que en particular tienen varios nombres, y altura, en los confines de Viladrau, Seva, la Castaña, Brull (...) Monsén (...) y Arbucias (...). En medio de esta circunferencia hay un monte alto, y grande, llamado de S. Sagismundo, tenido por el verdadero Monsén: que de oriente à poniente ocupa cosa de

[1] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 56.

[2] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les délices de l'Espagne & du Portugal*. Op. cit. Pàg. 615.

[3] Flórez, Henrique: *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy Vique*. Madrid, imp. Antonio de Sancha, 1774. Pàg. 17.

una hora de camino; y media de mediodia à norte"[1].

Com el seu títol deixa entreveure, Flórez es preocupa per les esglésies de les zones que visita, però en aquestes visites no pot deixar de ressenyar algunes coses extraordinàries que surten al seu pas.

> "*No hay en él mas que una casa unida à la Iglesia de S. Sagismundo. En este monte es donde se crian las Amatistas, y no en los demas de la circunferencia: y en este, no por todos costados, sino por el del norte; que mira à Viladrau*"[2].

Després de mesurar l'alçada respecte a Vic, pel fet de ser-ne la ciutat més propera, parla de la seva vegetació:

> "*Tiene peñas en algunas partes sin arboles, ni hierbas, pero en otras produce muchas especies de hierbas comunes, y medicinales, con variedad de arboles, especialmente los llamados Vets (sic), Faits, y Bladas, los cuales no se crian en la circunferencia del vulgarmente nombrado Monseñ, que solo tiene Encinas, Robles, Castaños, y Frutales plantados por los dueños de las tierras*"[3].

Si Flórez ressaltava el poc conreu de les ciències naturals al massís, més o menys per aquelles mateixes dates el naturalista **Guillaume de Bowles** ja en voldrà parlar en la seva història natural i geografia física d'Espanya. Amb tot, les seves referències són més aviat escasses i és força clar que Bowles, a diferència del que ha fet en altres llocs, tan sols es dedica a repetir tòpics més o menys coneguts sobre el Montseny:

> "*A quelques lieues de cette montagne de Monserrat, on trouve la ville de Vique, près de laquelle il y a une mine d'améthistes, de topaces & de crystaux colorés, que les Orfévres de Barcelonne travaillent & vendent*"[4].

En el seu *Atlante Español*, **Bernardo Espinalt Garcia** també parla del Montseny, tot inspirant-se en Pujades, autor que no s'oblida de citar. Com els autors fins ara repassats, Espinalt informa del Montseny quan tracta la ciutat de Vic, deixant algunes puntualitzacions sobre la mina d'ametistes i el santuari de sant Segimon, temes que són represos en l'apartat dedicat a Viladrau. Per a ell, el Montseny es presenta,

> "(...) *cubierto de frondosos arboles, odoriferas flores, y abundantisimo en yervas medicinales: hay en él preciosas piedras amatistas blancas, moradas, y topacios. Está lo mas del año cubierto de nieve; y es tan alto, que es el primer desde donde se descubren los Navegantes que vienen de Italia: hay un gran numero de fuentes caudalosas, por lo que hace fértiles*

---

[1] Flórez, Henrique: *España sagrada*. Op. cit. Pàg. 17.

[2] Flórez, H.: *España sagrada*. Op. cit. Pàg. 18.

[3] Flórez, H.: *España sagrada*. Op. cit. Pàg. 18.

[4] Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. Op. cit. Pàg. 405.

los llanos de su circunferencia: abunda en caza mayor, y menor, y hay muchos osos, y lobos"[1].

La presència de neu és un dels factors que Espinalt, com molts dels autors de l'època, subratllen. Així, en parlar de Sant Hilari Sacalm, diu que es troba en un lloc muntanyós i aspre, cobert la major part de l'any de neu, a causa precisament de la proximitat del Montseny, "(...) *que todo el año lo está*"[2].

Caldria destacar que quan Espinalt tracta les viles situades al peu del Pirineu (Camprodon o Ribes, per exemple) no parla de qüestions paisatgístiques. En general, per a ell, les muntanyes, excepte el Montseny, és com si no existissin. A tot estirar Espinalt s'interessa per les produccions, la història, la situació, etc. d'aquells indrets muntanyencs. Aquest afany és una tendència molt clara en aquelles persones del segle XVIII català, com veurem més endavant. Les muntanyes improductives no els interessaven si no era per motius científics; però no tothom practicava la ciència.

En aquest context, el Montseny era molt desconegut de la majoria d'autors. Un cas extrem, i que mostrarà fins a quin grau es pot parlar de desconeixement de la "realitat", el trobem en el *Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo*, que es va publicar a Barcelona l'any 1845. Per a aquest diccionari, el Montseny és una "*montaña de España, en la provincia de Barcelona, que forma parte de la gran cordillera de la Figuera*"[3]. El desconeixement d'aquest massís queda ben patent en aquesta petita definició en què es pren la part (la Figuera) pel tot (la muntanya del Montseny). D'altra banda, hem d'anotar que el desconeixement del Montseny és també ben patent en tots els autors que, com hem vist, associen la muntanya a la ciutat de Vic, oblidant les altres ciutats que l'envolten.

Tomàs Bertran i Soler, en canvi, serà capaç de veure que el Montseny no es troba només al costat de Vic sinó entre Vic, Girona i Barcelona. Però això no impedeix que li apliqui algun dels tòpics que s'aplicaran a altres muntanyes, en aquest cas el fet que sigui la primera part de Catalunya que es veu en venir de Marsella:

"*La Montaña de Monseny, que está entre Vique, Gerona y Barcelona, es tan elevada, que los marineros que vienen de Francia la divisan desde las Pomas de Marsella: su cumbre está casi siempre cubierta de nieve, y esto contribuye á los frios que se sienten en Barcelona, apesar de ser su clima tan templado, siempre que reinan en invierno los vientos del Norte. Al pie de dicha montaña hay una fuente, cuyas aguas se precipitan de un alto de ciento sesenta varas, y á este salto le llaman los naturales Salto de Gualva, por hallarse alli muy cerca una poblacion de este nombre. La referida fuente forma una balsa muy profunda á la cual el vulgo atribuye los mismos prodigios y diabólicas escenas que al lago de Canigó. Tiene esta montaña muchos abetos, cuya madera es escelente para la construccion de buques: abunda tambien en minerales, en especial oro y plata, y tiene*

[1] Espinalt y Garcia, Bernardo: *Atlante español ó descripcion general geográfica, cronológica, é histórica de España*.. Op. cit. volum VI, pàg. 158.

[2] Espinalt y Garcia, B.: *Atlante español*. Op. cit. Volum VI, pàg. 177.

[3] *Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo, precedido de algunas nociones de geografía. Redactado en vista de los mas recientes y acreditados diccionarios y de las mejores obras geográficas que se han publicado con mas de 300 viñetas que representan los pueblos, monumentos y objetos mas notables de cada país.* Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845. Veu "Montseny".

exquisitos mármoles"[1].

Després de llegir aquesta cita, sembla que tampoc Tomàs Bertran no ens ofereix gaire coses noves. De fet, potser entendrem la posició de l'autor si sabem que comença explicant que "*En la Cataluña todo es Pirineo* (...)"[2], entitat geogràfica que serveix per separar-nos de França.

A l'espera que els excursionistes declarin el Montseny terreny predilecte del seu excursionejar, el mateix any que es fundava la primera entitat excursionista catalana, el geòleg **Jaume Almera** escrivia, en una memòria que més tard es llegiria en la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, una visió que possibilitava l'obertura cap a aquest massís prelitoral. Tot i que es va publicar l'any 1876, es tracta d'una memòria inaugural del curs 1882-1883, llegida el 14 d'octubre. Amb l'obra d'Almera, el Montseny esdevé gairebé de sobte "(...) *el gigante de la baja tierra catalana* (...)", "(...) *el empinado monte donde se acumula la nieve que convierte en helados vientos el ambiente del país*"[3]. Visió que semblaria recordar-nos la por i la desconeixença anteriors, però en realitat Almera possibilita un gran salt: la "descoberta" del Montseny. Per a ell, com que Déu va voler crear el massís, a la humanitat li toca investigar el partit que en pugui treure, com ja havia dit Mallada del Pirineu[4]. A més a més, Almera convida el "*pueblo culto*" a descobir i visitar el Montseny, fet molt important en aquest procés de formalització que estem estudiant. Per arrodonir-ho, fixem-nos que aquest autor puntualitza que fins molt recentment no se n'havia dit res, del Montseny:

> "*Algo se ha dicho,* ***sobre todo muy recientemente****, de esta elevada montaña, mas no han llegado todavía, por desgracia, á ser patrimonio del pueblo culto las innumerables bellezas que en su seno encierra, ni los atractivos que convidan á visitarla y á estacionarse en ella durante el verano*".
> "*Guardémonos de visitarla y de trepar por ella durante los rigores del crudo invierno, en que casi siempre la region alta de la misma está cubierta de un espeso manto de nieve, pero no nos privemos, á pesar de tenerlo siempre á la vista, de pisarlo en verano y de disfrutar de las encantadoras escenas y del lisonjero hospedaje con que nos brinda la naturaleza*"[5].

Perquè al Montseny s'hi troba una temperatura mitjana agradable i una sensació de frescor igualment agradable, una aigua fresca i cristal·lina, abundant i rica; el visitant,

> "(...) *si en busca de umbrosos y deleitables sitios, tiene allí selvas vírgenes que le ocultan hasta los rayos del sol de mediodía; si, huyendo de la sofisticada y asfixiante atmósfera de la ciudad, desea aire higiénico y depurado,*

---

[1] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, impremta de Oliveres, 1847. Pàg. 21.

[2] Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 5

[3] Almera, Jaime: "Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final". *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona.* Barcelona, Imp. J. Jepús, 1876. Pàg. 435.

[4] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 435.

[5] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 436.

respira allí ambiente sano, tónico y de inapreciables cualidades; si, en fin, anda en busca de escenas campestres, de sitios de recreo y de esparcimiento, la naturaleza le ofrece allí panoramas á cual más variados, magníficos y pintorescos"[1].

La seva altura màxima, que segons Almera s'acosta als dos mil metres, afavoreix la condensació de la humitat, de manera que algunes vessants,

"(...) *estén convertidas durante todo el verano en un verdadero Eden y ofrezcan un panorama ó cuadro sumamente pintoresco y animado; pues manantiales numerosos y abundantes fertilizan y hacen rebosar la vida de tal manera sus contornos, que los pueblos de Montseny, Muscarolas, Campins, Gualba y Rielles, en la misma falda emplazados, no ceden en atractivo y bellezas á los famosos y tan visitados valles de las vertientes, no solo española, sino hasta francesa de los Pirineos*"[2].

Per a Almera, recorrent la base de la muntanya de Campins a Riells, al capvespre o de bon matí, el "*turista*" no trobarà a faltar el soroll de l'aigua ni la frondositat de la vegetació que es troba al Pirineu.

"*Pero hay, á la verdad, más aún; pues no solo iguala esta falda en la esplendidez de la vegetacion y riqueza de manantiales á los tan celebrados Pirineos, sino que aún les aventaja por la calidad y especies de plantaciones*"[3].

Això el duu, acte seguit, a parlar de Gualba, "(...) *el jardin de la falda del Montseny*". Almera és un geòleg que no s'oblida de citar (i, per tant, de llegir) Piferrer. En ell es barreja la visió d'un científic que descodifica el Turó de Morou en clau de columnes basàltiques gegantines i que es queda "*acoquinado*" només de pensar en la lluita erosiva que es desenvolupa calladament en aquells escenaris amb una visió poètica, romàntica, que el duu a estimar allò que també ha d'estudiar. Doble punt de vista que queda palès quan parla de la tornada a casa des de la muntanya:

"*Nada tiene de particular ya el resto de la montaña, que la enlaza con el comienzo de la plana de Vich, pues sea que se dirija el turista á la estacion mas cercana, que es la de Balenyà, sea que se dirija á Vich, nada especial se le ofrece bajo el punto de vista topográfico ni físico, si bien lo encuentra el científico bajo el punto de vista geológico*"[4].

En parlar de Núria haurem de tornar a tractar de Jaume Almera, perquè la seva posició, entre la ciència, l'estètica i la religió és molt interessant per a l'estudi que estem duent a terme.

---

[1] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 436.

[2] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 440.

[3] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 440.

[4] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 453.

L'any 1871, **Josep Gil** parlava del Montseny i es mostrava molt preocupat pel fred que d'ell es desprenia:

> "*Coronadas de nieve sus encumbradas cúspides la mayor parte del año, envian en invierno su helada atmósfera hasta Barcelona, y por su elevacion de 1700 metros sobre el nivel del mar es una de las primeras que divisan los navegantes que vienen de la parte del Este*"[1].

La font d'inspiració del nostre autor sembla clara, però, inspirat en autors "clàssics", Gil cau en una contradicció amb el que ha dit abans: el fred del Montseny es nota a Barcelona, però en canvi, Cardedeu:

> "*Situada la poblacion en un punto sumamente saludable, disfruta de los aires apacibles que en verano le envía el Montseny, cuyas nevadas cordilleras en invierno deleitan la vista sin hacer sentir frios notables en la llanura*"[2].

L'obra de Gil, pel que fa a les fonts d'inspiració dels tòpics que utilitza, se situa entre els autors que considerem clàssics, especialment Jeroni Pujades, i els resultats de la seva experiència personal, i això no només en aquest passatge, sinó en el conjunt de la seva excursió:

> "*Su terreno abundante en diferentes minerales y arboledas es un campo de estraccion de todas clases de maderas, leñas, carbon vegetal, castañas, avellanas, mármol y otros artículos; brotan de ella diferentes fuentes y saltos de cristalinas aguas y termina por el Sur con tres alturas llamadas los tres Turons. La escabrosidad de algunos puntos de la montaña la hacen propia para mantenerse en ella, durante épocas de revueltas, numerosas partidas de gente armada, por lo cual ha sido distintas veces un cómodo asilo al que han ido estas á refugiarse*"[3].

Abans d'arribar a Gualba,

> "(...) *se descubre á un tercio de altura del Monseny á la parte S. E. la cascada ó salto de Gualba, cuyas aguas forman en su caida una cinta de 133 metros de elevacion. La taza de roca en que cae el agua es de tal profundidad, que se dice que no tiene fondo, y la tradicion cuenta que en sus cercanías se habian visto antiguamente terribles y diabólicas figuras que daban grandes gritos y alaridos. Cuéntase tambien que las aguas de esta cascada forman una corriente subterránea que vá á desaguar en el interior de la isla de Mallorca, y alegan en prueba de ello, que algunas veces el manantial de aquella isla ha arrojado hojas de castaño, árbol que*

[1] Gil Montaña, José: *Escursion de Barcelona á Gerona y vice-versa por el Ferro-carril*. Barcelona, imp. de Narciso Ramirez y cª, 1871. Pàg. 19.

[2] Gil Montaña, José: *Escursion de Barcelona á Gerona y vice-versa por el Ferro-carril*. Op. cit. Pàg. 46.

[3] Gil Montaña, José: *Escursion de Barcelona á Gerona y vice-versa por el Ferro-carril*. Op. cit. Pàg. 19.

no produce aquel terreno, pero que abunda mucho en el Monseny"[1].

El nostre recorregut cronològic ens duu a aturar-nos en l'obra de **Gaietà Cornet i Mas** (Barcelona, 1824-1897), enginyer industrial. Per a ell, la vall de Santa Fe,

> "(...) *es de lo más delicioso y pintoresco de Montseny. Prados siempre verdes de espléndida vegetación en suaves pendientes, con torrentes de cristalina agua, caminos que serpentean por bóvedas de hayas de espeso follaje, rodeado todo de montañas gigantescas, colosales unas, como el "Turó gros", y otras en forma de escarpadas cuestas como las "Agudas" y el pico de "Moróu", en donde crecen hayas centenarias, y entre esta esplendente vegetación se destacan cinco ó seis casitas, última región de habitaciones humanas*"[2].

Ja hem insinuat que va ser l'excursionisme qui va popularitzar el Montseny, començant pel mateix Jaume Almera. Malgrat que **Ramon Arabia i Solanas** (1850-1902), l'any 1882, parlés del Montseny i remarqués la manca de cartografia dedicada al massís, excepte la que havia elaborat Artur Osona, que per alguns no era gens acurada, el cert és que després de les guies d'aquest darrer, el Montseny era molt més a la mà de tot "*turista*". Cal recordar que Arabia i Osona foren dos dels excursionistes més destacats del final del segle XIX català.

Per a Arabia, la investigació històrica i científica sobre el massís no existien, tot i que s'hi amaguessin importants tresors desconeguts. Evidentment, no calia ni pensar en camins senyalitzats en una muntanya on guies, matxos i hostals deixaven molt que desitjar.

> "*En una paraula, encare que s' tracta de una montanya hermosíssima y de respectable altura, interessant aixís al home de ciencia com al illetrat, de fácil accés per los dos carrils qu'enllasan sos repeus y per las delitosas filas que, per ella arreceradas, oferéixen al estiu frescal y sanitós hostatje á innombrables forasters; pochs, poquíssims son los qui hagen assaborit sas bellesas y petjat sos típichs y alterosos cims*"[3]

Arabia segueix explicant que aquest injustificable oblit secular mereix una reparació, i que això és el que s'ha proposat de fer l'Associació d'Excursions Catalana (AEC). És per aquest motiu que el seu butlletí va començar a publicar diferents excursions de socis de l'entitat dirigides a aquells indrets, la part científica dels quals va ser publicada a continuació de l'obra d'Arabia.

A més a més, l'any 1881 l'AEC, en declarar el Montseny camp oficial i terreny predilecte de les seves excursions[4], la descoberta i l'acostament a la "realitat" d'aquesta muntanya va adquirir un pes més important i esdevingué un dels fets més clars en la seva vulgarització i el consegüent procés de formalització de la mirada.

---

[1] Gil Montaña, José: *Escursion de Barcelona á Gerona y vice-versa por el Ferro-carril*. Op. cit. Pàg. 22.

[2] Cornet i Mas, Gayetano: *Una excursion por Cataluña utilizando los viajes circulares en ferrocarril*. Barcelona, La Academia, 1888. Pàg. 143-144.

[3] Arabía y Solanas, Ramon: "Al Montseny" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer 1881. Pàg. 234.

[4] Arabía y solanas, R.: "Al Montseny". Op. cit. Pàg. 232-258.

Una obra molt interessant d'aquell mateix període és *Las Guillerías*, del militar **Juli Serra** (1891). Es tracta d'un relat del viatge fet per un oficial que participava en la triangulació i posterior cartografia d'aquella zona que ell mateix qualifica de "(...) *suelo selvático y agreste, de primitivo aspecto* (...)"[1]. Feta la triangulació de primer ordre, Serra havia d'aixecar un mapa a escala 1: 20.000, escala que ens indica la minúcia del seu treball. Però amb tot, el seu relat és molt descriptiu i s'acompanya d'un interessant conjunt de gravats fets per Rodrigo Carrillo de Albornoz. Per continuar amb el que dèiem en el paràgraf anterior, esmentem que quan Serra parla del Montseny explica que, tot i els treballs de l'AEC, encara el resultat ha estat minso perquè no responia a un "*plan completo*". Després del seu treball cartogràfic, podrà escriure:

> "*Hoy, pues, existe un documento oficial en el cual constan determinados con la exactitud y precisión de un levantamiento topográfico regular, los detalles diversos de una zona tan digna de ser conocida y donde tantas bellezas naturales se atesoran*"[2].

Amb aquests darrers autors, el Montseny està llest per ser conegut a les ciutats catalanes. Seguint l'interès excursionista pel Montseny, l'any 1912 es publicava la guia d'aquest massís redactada per Eduard Vidal i Riba, obra dedicada a Artur Osona i a Jacint Verdaguer. Vidal, també vinculat al naixent moviment excursionista, pensava que:

> "*De totes les encontrades de la nostra baixa Catalunya, cap, sens dubte, tant formosa i atractívola com el pintoresc i tradicional Montseny. Aqueixes montanyes* (...) *són en tot temps embellides per la Natura, i, si no hi podem trobar importants monuments arquitectònics o arqueològics que'ns revelin el pas per llur terrer de passades generacions, en canvi hi trobem, arreu escampades, belleses naturals, que en tot temps de l'any la fan una de les regions més atractívoles de la nostra aimada terra catalana*"[3].

Amb aquest text veiem molt clarament que els primers excursionistes estaven enlluernats pels monuments arquitectònics i com fou difícil de "fer-los entendre" la bellesa natural. Postures com les de Vidal i Riba o de Jaume Massó, que ja estudiarem detingudament més endavant, foren les que permeteren aquest acarament de la muntanya per ella mateixa. La postura del que alguns hem anomenat excursionisme clàssic, en aquest context, podia ser vista, fins i tot, com un fre a aquest desenvolupament del sentiment paisatgístic a Catalunya. En aquest sentit, Vidal és molt clar: les excursions pel Montseny han estat "(...) *les beceroles de l'excursionisme montanyenc* (...)"[4].

En el mateix sentit que el treball de Vidal i Riba, l'any 1920 el Centre Excursionista de Catalunya redactava una nova guia del Montseny en què es parlava d'aquest massís com d'una de les,

---

[1] Serra, Julio: *Las Guillerías*. Barcelona, Est. Tip. de Luis Tano, 1891. Pàg. 1.

[2] Serra, J.: *Las Guillerías*. Op. cit. Pàg. 48.

[3] Vidal i Riba, Eduard: *El Montseny. Guia monogràfica de la regió.* Barcelona, l'Avenç, 1912. Pàg. 7.

[4] Vidal i Riba, Eduard: *El Montseny*. Op. cit. Pàg. 7.

> "(...) *regions catalanes més dignes d'ésser conegudes i admirades pels nostres excursionistes i admiradors de les belleses naturals que en tot temps de l'any* (...) *la fan objecte d'agradoses i repetides excursions*".
> "(...) *tan interessant i pintoresca regió, rublerta de belleses a desdir, de formosíssims paratges, descrits ja altres voltes per molts narradors i cantades pels nostres poetes amb sengles esparses (sic) de gran inspiració*"[1].

I després d'aquest moment serà la gran popularització del massís: centenars d'excursionistes i turistes s'hi desplaçaran cada cap de setmana i en prendran possessió; d'altres en prendran petites dosis buscant-hi la salut perduda o l'essència del país. Però de tot això ja en parlarem en un altre lloc (6.2 i 6.3).

Resum:

El Montseny ha estat *descobert* pels excursionistes catalans a partir de la segona meitat del segle XIX. La seva coneixença anterior era un conjunt de tòpics repetits sistemàticament: el fred, els arbres, les ametistes, el gorg de Gualba... Tot plegat i res concret. Però els estudis cartogràfics i la publicació de monografies itineràries i descriptives varen donar cos a un nom que tothom coneixia, un cos que s'invitava a visitar, a posseir i a convertir-lo en regenerador d'individus i societats.

[1] *El Montseny. Guia itinerària redactada pel CEC*. Barcelona, l'Avenç, 1920. Pàg. 6.

2. 3 - El Pirineu

Iniciem ara l'estudi de les descripcions del Pirineu; primer ho farem en un sentit global i després entrarem a detallar algun dels seus indrets que ens han semblat més característics. La llista és, evidentment, incompleta i es complementa amb les descripcions que podeu consultar en l'apartat 4.2 d'aquesta mateixa tesi. D'altra banda, alguns dels autors que s'estudien no són catalans, però aquest fet ha estat causat per la manca de relacions de viatge i d'altres documents disponibles a l'hora de fer l'estudi.

2. 3. 1 - Els Pirineus

Comencem la nostra repassada per un document, que es conserva a la Biblioteca de Catalunya i que fou escrit l'any 1603, en què es fa una descripció de la Cerdanya. En aquest document es parla de la gran quantitat de colls de més o menys anomenada,

> "(...) *por los quales no se puede pasar todo tiempo sin grande trabajo por las muchas nieves y yelos: pero en el estio son puertos muy amenos y deleytables, con muchas aguas y fuentes frescas y christallinas, y muy buenas. Los montes que la rodean son muy altos*[,] *espaciosos y fertiles, y en lo mas alto con peñascos de estraña grandeza, los quales hazen la tierra muy fuerte, porque no se puede entrar en ella particularmente por la parte de Francia, sino por ciertas y pocas partes, y no en todo tiempo. En medio destos montes esta una espaciosa llanura, delas hermosas por su tamaño que sean en España* (...)"[1].

Pocs anys després (1620), **Francesc Comte**, notari de la vila d'Illa, escriu unes *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, que varen quedar manuscrites[2] (a causa de la mort del seu autor) i que foren qualificades per Esteve de Corbera com una "*Geographia*", "(...) *encara que ab estil tan escabros*"[3]. En aquestes *Il·lustracions* s'explica que,

> "*Los comtats de Rossello*[,] *Conflent y Cerdaña, son situats dins las montañas Pireneas, y enclosos dins dites montañes* (...)"
>
> Cap al Rosselló "(...) *ahont comença dita montaña prendrer una gran altitut, faent a la sua sumitat tres grans montañes a manera de tres grans torres, que apar un grandissim castell, a la qual montaña Ioan Bocaci*

[1] *Description dela tierra y condado de Cerdaña*. Manuscrit 184. BdC. [1603]

[2] Actualment n'existeix una versió impresa en Comte, Francesc: *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent*. Barcelona, Curial, 1995.

[3] Comte, Francesc: *Illustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent*. Manuscrit BNM. Ms. 615. Datat 1620. El manuscrit estava en mans de Bernat de Pinós i Jeroni Pujades n'havia tret una còpia, que serví per a fer la còpia present que és a la BNM. Hi ha errades que ni Corbera ni Pujades no han volgut tocar. Corbera comença dient: "*Son tan pocs los que en Cataluña se aplican a honrar sa Patria, escrivint las cosas della, que qualsevol diligencia tocant anaço, se deu estimar en molt. Aquesta rao me ha obligat a tenir esta Geographia de Francesc Comte, encara que ab estil tan escabros*".

anomena Monte Cano, y fa mencio del estany es en lo mix de aquestes tres caps de montañes, escrivint moltes coses fabuloses. Los naturals anomenan aquesta montaña Canigó"[1].

El manuscrit esmenta moltes altres muntanyes i acaba dient:

"*Totes aquestas montañas de que avem fet mencio son tan altissimes, que de les valls fan dites montañes de la part de mix dia y Tremontana, fins a les llurs sumitats hi ha passats (sic) de vuyt mil passos. Los sinc mil sont tots de espesituts, boschs, avellaners, roures, fagos, avets, y piners: los tres mil que son dels boscs ales sumitats, estan los vuyt mes*[os] *del any tots cuberts de infinida neu, sens ninguns arbres. Del mes de octubre fins al mes de Iuny que sacudeixen lo seu cap la gran Isis, amostrant lo seu cap ditas montanyes totes cubertas de una infinitut de erbes florides, ab molta diversitat de plantas exquisidas, que tots los Apothecaris de la nostra Cataluña y comtats, trametent si erbolaris se proveexen de dites erbes per las composicions de moltas medicinas (sic)*"[2].

Després, Francesc Comte, explica que, a l'estiu, aquestes muntanyes són plenes de bestiar i de pastors:

"*Ahont los veuran de puig en puig, seguint les llurs manades, recreantse entre una multitut de flors que fan al entorn de una infinitat de fonts, que estan sempre brullant ales summitats de dites montañes, moltes aygues clares com lo cristall, y frescas com la rosa. Les quals van corrent a la volta de les dites profundes valls, donant principi a les pronominades riberes, ab un tant suau y sonoros so, que mou los animos dels pastors en sonar diversos instruments, lo un un tambor ab una flauta, lo altre una gayta, lo altre una prima, qui una flauta, qui un pifre de guera, ab tant compas y armonia que mouhen a respondre a llur musica y melodia, una infinitat de auçells que estan per los boschs son (sic) en lo entorn de ditas montañas, cantant de diferent to y manera, responent a la musica pastoril*".

L'obra de Comte es pot incloure dins del gènere pastoril, una resposta a la vida urbana que gira entorn de la cort basada en la idealització de la vida camperola. Aquesta visió idíl·lica i bucòlica dels pastors pirinencs esdevé transparent quan Comte diu que es passen la nit a les muntanyes, en una jaça,

"(...) *passant les nits als entorns de llurs grans focs, cantant, sonant, y ballant, passan en ellos los quatre mesos del any en lo estiu, acullint en llurs cabanes infinits bandolers, que per temor de la justicia estan retirats en ditats sumitats de montañes*"[3].

---

[1] Comte, Francesc: *Illustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent*. Op. cit. Pàg. 1-2.

[2] Comte, Francesc: *Illustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent*. Op. cit. Pàg. 4.

[3] Comte, Francesc: *Illustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent*. op. cit. Pàg. 5.

Ja hem dit que Esteve de Corbera havia qualificat l'obra de geografia incompleta, però a més, també hi havia vist un exercici de patriotisme. Per entendre perquè Corbera va dir que Comte es dedicava a honrar la seva pàtria, cal explicar que l'argument de l'obra segueix amb dos pastors, un francès i un espanyol, que discuteixen sobre a qui pertanyen aquests comtats. La resta del manuscrit és la discussió dels pastors per tal que la història o/i la mitologia justifiquin aquesta pertinença.

Més o menys del mateix període, dins d'un altre manuscrit que duu per títol *Sucesos del año 1637*, tenim una *Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña* d'autor anònim. En ella llegim que,

> "*Toda esta Provincia, que comprehende los Condados de Ruysellon y Cerdaña, es tierra fertilissima y muy abundante, y el sitio della muy ameno, porque se estiende (como está dicho) por las vertientes delos Pirineos acia España*"[1].

Convé retenir que el que fa "amena" aquesta terra no és el fet que formi part del Pirineu, sinó el fet d'estendre's per les seves vessants.

> "*Toda esta provincia en si* [contiene?] *cosas maravillosas y entre otras enel (sic) Condado de Rosellon enlo (sic) mas alto del monte Canigó el lago profundissimo del mismo nombre, tan celebrado por los antiguos y modernos por las cosas protentosas (sic) que del refieren*"[2].

Aquest manuscrit s'inclou dins d'una literatura preocupada per la descripció i la relació dels fets meravellosos dels diferents indrets que descriu (d'aquest punt en parlarem més endavant, concretament en el capítol 3.7). D'aquesta manera, posat a parlar de meravelles, el manuscrit segueix per les fonts, i d'elles, la primera és la d'Arles. Posteriorment fa un repàs de les seves produccions, tant actuals com plausibles. El manuscrit acaba parlant de la força i del coratge dels habitants d'aquella regió, que són vistos com un recurs més que l'Estat hauria d'explotar en benefici propi:

> "*Es la tierra de temple muy saludable, aunque el frio es riguroso, particularmente en Cerdaña. La Gente envejece y vive buena edad, y es belicosa fuerte y robusta, porque el Cielo influye en los cuerpos delos naturales* [després segueix: "*ser de animo valeroso e intrepido*]"[3].

Un altre text molt important es va publicar l'any 1666. Es tracta de la primera edició de la història de Núria, el segon santuari marià de Catalunya, després de Montserrat, segons el seu autor, **Francesc Marès**. Per a Marès, Maria mostra un gust "*admirable*" quan vol ser venerada en muntanyes altes i desertes,

> "*En ellas gusta molt de tenir la sua habitaciò; y vol, que las Montanyas*

---

[1] *Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña* in *Sucesos del año 1637*. Manuscrit BNM, 2368. Pàg. 19 i seg. La cita correspon a la pàg. 20.

[2] *Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña*. Op. cit. Pàg. 20.

[3] *Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña*. Op. cit. Pàg. 22.

sian lo Teatro, ahont ella representa las grandesas de la sua soberana magestat; y lo lloch, ahont fa claras demostracions de son infinit poder"[1].

D'entrada semblaria que, per a Marès, la realitat transcendent s'imposa sobre la immanent i que això el duu a dir que "(...) *feria desesperació lo emprendrer aquells camins*", solitaris i aspres, si no fos per anar a visitar la imatge de Maria. Però aquesta visió queda força matisada perquè és innegable que Marès estima la Vall de Núria per ella mateixa, pels seus valors immanents:

"*Encaraque (sic) sian tan aspres, y dificultosos estos camins, son també molt delectables, y de grandissim recreo per la molta abundancia de fredas, y geladas fonts; y moltas riberetas de regaladas ayguas*"[2].

Marès és un dels autors que considera la presència d'aigua com un element que fa delitós un indret natural. Amb tot, aquests elements protopaisatgístics no impedeixen que, per a ell, el més important sigui l'alegria interior que el fa pensar que ha arribat a un paradís terrenal. En un altre lloc (capítol 4.4) veurem més profundament que la utilització del paradís terrenal com a tòpic protopaisatgístic va ser molt utilitzada durant l'edat moderna i que aquesta va permetre un acostament immanent a la realitat geogràfica basat en la seva estima. Aquest fet es veu molt clarament en Marès, perquè si bé per a ell les muntanyes són fredes i desertes, això no vol dir que no siguin útils i fèrtils, que no estiguin plenes d'herbes remeieres i d'engràs per al bestiar. Tampoc els arbres no són estèrils. En Marès, l'estima per les "(...) *altas, y hermosas Montanyas de Nuria* (...)" és extraordinària, com es veu en més d'un passatge:

"*Tant quant es aquest sant lloch de Nuria rigido, y inhabitable per lo gran fret en lo Ivern; es regalat, y delectable en lo Estiu per la molta frescor de las Montanyas, regalo de las ayguas fredas, diverssitat de flors, cantars dels aucells y sutilitat dels ayres*"[3].

"*La amenitat, gentilesa, y hermosura de aquellas Montanyas de Nuria apenas pot declarase ab la ploma; perque no pot dirse ab ella lo que apenas podràn distinguir, ni especificar ab la vista los qui la veuhen; sols com ha admirats de las perfetas obras de naturalesa diuhen, que se es esmerada ella per glorias de Maria Santissima en esmaltar la terra ab floretes de tan varios, y diferents colors, de tanta suavitat, y gentilesa, que forman un viu retrato del Paradís Terrenal*".
"*Nos pot desitjar del Cel en avall objecte més apassible à la vista, que aquells prats tan adornats de diferents Rosas, Clavells, y Lliris* (...)"[4].

"(...) *lo salt del aygua; que es la mes regalada vista, que puga desitjarse; perquè apar, que sian globos de Neu, esmolats de Cristall, y quan se li*

[1] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Est. de A,. Lacavalleria, 1700. Pàg. 1.

[2] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Op. cit. Pàg. 7.

[3] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Op. cit. Pàg. 6.

[4] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Op. cit. Pàg. 12.

passa a prop, si fa un poch de ayre, es regaladissim renta cara"[1].

En contraposició a Marès és interessant de parlar d'una obra que es va publicar dues dècades més tard: l'any 1680 apareixia la primera edició de la *Peregrinación del mundo,* del missioner **Pedro Cubero** (1640 o 1645-1697). L'obra va ser reeditada a Nàpols (1682) i a Saragossa (1688). Cubero, arribat al Pirineu parla dels "(...) *Montes Pirineos, tan célebres entre los Cosmógrafos antiguos, que dividen a España de Francia* (...)" en termes d'aspresa:

> "(...) *bien ásperos de pasar (...) cuyas cumbres parece se están deslizando para caer sobre los pasajeros: no se encuentra otra cosa, que calaveras de hombres muertos, que, ó el rigor del tiempo les quitó la vida, ó algún duro peñasco les sirvió de mortaja: es cierto, que da horror el pasarlos*"[2].

Com veiem comparant ambdues visions, entre Cubero i Marès trobem dos extrems a l'hora de valorar l'alta muntanya pirinenca, l'estima i el menyspreu; l'horror i la sensualitat. Cal dir que, d'entre les dues, la més normal era la representació de Cubero. Aquest fet es veu ben clarament, un segle més tard, en el manuscrit de José Cornide.

La *Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos* feta per **José Cornide**[3] és un manuscrit molt interessant que apareix a finals del segle XVIII (1794). Cornide comença explicant la funció fronterera del Pirineu -una cadena muntanyosa que va de la Península a l'Asia- i com aquestes muntanyes estan fetes de rics minerals i de metalls. Després de parlar de diferents qüestions històriques i de repetir les explicacions que n'havien donat autors com ara Polibi, Estrabó, Plini, Ptolomeu, Mela, etc., Cornide comença la història natural del Pirineu, "(...) *una barrera erizada de puntas, y picachos que elevandose en forma de anfiteatro* (...)" s'aixequen progressivament a mida que s'apropen al centre de la carena. Pertot es troben "(...) *quebradas y barrancos formados por torrentes* (...)" que s'obren fins arribar a vessar,

> "(...) *sus aguas en Valles agradables y despejados, que como contrapuesto á unas gargantas profundas, y sombrias* [que abans ha parlat] *alegra* [tatxat: *dilatan*], *y ensanchan con su vista el animo del viajero* [tatxat: *que se ve empeñado en ellas*], *y ofrecen ventajosas proporciones á la cultura*"[4].

En Cornide allò que es pot qualificar d'agradable són les valls i aquest sentiment el trobarem durant bona part de l'edat moderna i, fins i tot, en la contemporània (vegeu 3.2 i 3.3). Les muntanyes, si no són productives, no són importants i, d'aquesta manera, el

---

[1] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Op. cit. Pàg. 23.

[2] Cubero Sebastián, Pedro: *Peregrinación del mundo del doctor D. Pedro Cubero Sebastián Misionario apostólico*. Madrid, Miraguano ediciones i Edc. Polifemo, 1993. Pàg. 28. No hem estat capaços de saber a quina part del Pirineu es refereix l'autor.

[3] José Andrés cornide y Saavedra, naturalista espanyol del segle XVIII, autor d'un *Ensayo de una historia de los peces y otros productos marinos de las costas de Galicia* (1788) i d'un *Ensayo sobre el origen, progresos y estudio de la historia natural entre los antiguos anteriores a Plinio* (1791).

[4] Cornide, José: *Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos por Don Josef Cornide. Año de 1794.* Manuscrit conservat a la Real Academia de la Historia (Madrid). Ms. 9/5659. Més endavant torna a explicar que els torrents els trenquen a no ser que els monts els facin fer desfiladers per acabar "(...) *dilatandose y extendiendo sus aguas en valles agradables y despejados que como contrapuestos a unas gargantas estrechas, profundas y sombrias [tatxat: que horrorizan al que se ve empeñado en ellas, le] dilatan y ensanchan con su vista el animo, del que se ve empenado (sic) en ellas , y ofrecen ventajosas proporciones a la cultura*".

manuscrit continua amb un breu estudi geològic i mineralògic del Pirineu i dels seus aprofitaments. Però, pel que a nosaltres ens interessa, haurem de recordar que el Pirineu ofereix,

> "(...) *a la vista un aire de decrepitez, que salta a los ojos y una barrera erizada de puntas y picachos que en forma de anfiteatro, se elevan por una y otra parte, al mismo tiempo que segun su largo describen una curba, cuya parte mas elevada cae en su centro, que corresponderia al confin de Aragon y Cataluña, y cuyas extremidades van insensiblemente a morir en los dos mares cantabrico y mediterraneo*"[1].

En el nostre autor hi ha un contrast molt gran amb l'obra de Marès. Si en un cas podem parlar d'un sentiment protopaisatgístic, en el sentit que Alain Roger fa servir el terme, en l'altre ens trobem en un estadi que sembla no tenir cap relació amb la mediança paisatgística. Aquesta visió prepaisatgística que ofereix Cornide es fa molt clara en parlar d'Andorra, país "(...) *situado entre las asperezas del Pyrineo* (...)", al qual considera un districte del corregiment de Puigcerdà:

> "*El terreno* [inserit: *de su parte superior*] *es aspero y fragoso y solo produce centeno, poco trigo, mucho heno y algunas frutas. Los pastos son abundantes y excelentes, y en ellos se mantiene cantidad de ganado caballar y vacuno. No obstante la parte meridional de este corregimiento, esto es el plan de Urgel y sus inmediaciones se puede considerar por su abundancia como el granero de Cataluña*".

Andorra és improductiva, i per tant aspra i *fragosa*, però en canvi la Seu d'Urgell és considerada com un graner de Catalunya. De fet, tal com ha fet amb Andorra, Cornide estudia tots i cadascun dels corregiments que formen el Pirineu amb un interès per les produccions, els rius, les riqueses naturals, una mica per la història, els límits, els pobles que els formen, alguns camins i vies de comunicació, etc. Com es veu clarament, es tracta del treball d'un estudiós il·lustrat -no ens atreviríem a dir viatger, tot i que sembla clar que tenia coneixement directe d'alguns llocs dels quals parla. Amb ell, les meravelles s'han convertit en recursos naturals, però encara no en paisatge. L'únic sentiment paisatgístic que hi trobem és l'estima per la plana conreada (una estima que, com veurem en 3.2, era molt compartida en aquell moment).

Una visió semblant, però sense els interessos científics, la trobem també, a final del segle XVIII, en el viatge de **Rafel d'Amat** al Pertús i Bellaguarda que el duu a travessar la carena pirinenca abans d'arribar al Voló. Aquest viatge horroritza sobremanera el baró de Maldà:

> "*Luego hom topa ab los Pirineus, pujant casi a lo más encumbrat de ells, que causa horror almirar desde sa altura sa profunditat, deixant a la part esquerra a la muntanya del Canigó, prou alta y cuberta de neu, a la qual nomenan també la de las Bruxas per las moltas tempestats que se hi*

[1] Cornide, José: *Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos*. Op. cit. SP.

forman. Después de la pujada casi al cim dels Pirineus, se baxa y se troba a un llogaret a mà esquerra"[1].

El Baró de Maldà s'esparvera en passar pel Pertús. I és que encara, a nivell general, no s'havia descobert que es podia estimar i representar-se el Pirineu com una cosa agradable. Tal com hem vist que va passar amb el Montseny, serà el segle XIX català el que posarà "de moda" el Pirineu. El seu menys-coneixement secular serà cada cop menor, esdevenint fins i tot possible trobar-ne informació en alguns diccionaris.

En aquest sentit, el *Dicionario geográfico-estadístico* de Miñano (1827) donava una imatge del Pirineu molt interessant des del punt de vista de la història de la geografia física i de la geologia. Es interessant retenir el paral·lelisme d'aquesta obra amb el manuscrit de José Cornide, datat unes tres dècades abans:

"*Esta gran masa ó cordillera de montes, se presenta á la vista como un doble anfiteatro, y está compuesta, como todas las demas del globo, de puntas, cerros, collados y faldas. En aquellos se encuentran las cabeceras de los rios que, descendiendo por éstas, las van degradando continuamente, y forman, con las tierras que arrastran, los valles mas ó menos anchos, según la mayor ó menor resistencia que hacen sus pendientes, é insensiblemente, las llanuras y vegas por donde serpentean placidamente*"

"*De todas las partes del globo terrestre, en que el tiempo ha dejado señales de sus mudanzas y ruinas, en ninguna se conoce mas bien este transtorno que en las que se llaman de primera formacion, entre las cuales se puede contar la cadena del Pirineo, que ofrece á la vista un aire de decrepitud que salta á los ojos, y una barrera erizada de puntas y picachos que, en forma de anfiteatro, se elevan por una y otra parte, a mismo tiempo que, segun su longitud, describen una curva, cuya porcion mas elevada corresponde á su centro, el cual viene á estar en el confin de Aragon con Cataluña, y cuyas estremidades van insensiblemente á terminar en los dos mares Cantabrico y Mediterráneo*".

"*Por cualquiera parte que se atraviese esta cordillera, siempre se hallan quebradas, y barrancos formados por los torrentes que descienden de sus alturas, y que, aumentados con las aguas del deshielo, se abren pasos tanto mas anchos, cuanto son mas abundantes sus raudales; á menos que se opongan á su curso montes y peñascos de tal dureza que les obliguen á contenerse en los estrechos límites que les permiten; y entonces es cuando estos torrentes ganan, en profundidad, y en caída, lo que pierden en anchura, la cual vuelven á recobrar luego que cesa la resistencia, dilatándose y estendiendose sus aguas en valles agradables y despejados, que, como contrapuestos á unas gargantas estrechas, profundas y sombrías, dilatan con su vista el animo del que se ve empeñado en ellas, y ofrecen ventajosas proporciones á la cultura*"

"*Las piedras que componen estos montes, estan dispuestas en camas (sic) y*

[1] Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*. Barcelona, Imp. l'Avenç, 1919. Pàg. 142.

en hojas; sus capas son ordinariamente paralelas y perpendiculares al horizonte; algunas veces inclinadas, pero rara vez horizontales, no obstante que en algunos parages se hallan de todos modos"[1].

Aquest diccionari es preocupa per la morfologia i la història natural del Pirineu. En canvi, el *Diccionario geográfico universal pintoresco* (1845) el presenta en termes molt més subjectivistes i sensualistes perquè, com ja es veu en el seu títol, el que li interessa és destacar els aspectes pintorescos de la realitat:

"*Los Pirineos ofrecen el aspecto mas grande, magestuoso é imponente que pueda darse, bien sea que se considere de lejos el vasto conjunto que presentan, ó bien que penetrando por sus escabrosidades se contemplen los profundos valles que abren, los precipicios con que amenazan, las hondas grutas que contienen, los resplandecientes ventisqueros que en ellos se descubren y las cascadas que forman los innumerables torrentes que se precipitan de sus quebradas, siendo notable que son mucho mas escarpados del lado de Esp. que del de Fr.*"[2]

Aquest diccionari ens ofereix una barreja de ciència i art, de visió sublim i objectiva alhora. En ell (com en l'anterior) veiem com els "tòpics" tradicionals, tot i no desaparèixer del tot, van deixant lloc a una visió més objectiva. D'aquesta manera trobem que l'autor d'aquesta entrada reconeix que el cims més alts del Pirineu són l'Aneto, el Posets, el *pico Largo*, el *Pico del Mediodia* i el Canigó: barreja de coneixements del món francès -el Midi com un dels punts culminants- i espanyol, una muntanya com el Canigó es resisteix a passar al segon pla que, per altura, li tocaria jugar i se la segueix considerant entre les més importants.

També dins del segle XIX cal destacar que l'any 1847 es publicava l'*Itinerario descriptivo de Cataluña* de **Bertran i Soler** el qual, en descriure les contrades pirinenques, s'oblida gairebé per complet de parlar de les muntanyes, referint el Pirineu en funció de les seves valls[3]. I això que ell afirma que "*En la Cataluña todo es Pirineo* (...)"[4]. Aquest oblit dels cims de les muntanyes pirinenques també es detecta amb força claredat en un manuscrit que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que malauradament no tenim indicis per poder-lo datar:

"*El pais es todo y tanto mas montuoso y quebrado quanto mas septentrional. Los ultimos Pirineos y en general los demas montes que son unas ramificaciones suyas se prolongan de levante a poniente formando varias cordilleras entre las quales yacen algunos valles con la misma direccion, aunque tambien hay otros con la contraria como las montañas*

---

[1] Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.

[2] *Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo, precedido de algunas nociones de geografía. Redactado en vista de los mas recientes y acreditados diccionarios y de las mejores obras geográficas que se han publicado con mas de 300 viñetas que representan los pueblos, monumentos y objetos mas notables de cada pais*. Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845.

[3] "*Los Valles mas notables del Pirineo son los de Barrabes, Aran, Cardona, Farrera, Andorra, Aneo y Aro*". (Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit, Pàg. 22.)

[4] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 5.

que los forman cruzandose entre las cordilleras. Los valles del primer orden consisten en honduras muy desiguales y escarpados declivios. En los que se succeden al mediodia se encuentran algunas llanuras, suaves declivios, y un horizonte mas despexado. Por todas partes se ven fuentes y arroyos; los rios principales son Noguera, que corre por el limite de Cataluña, Esera en el partido de Benabarre, Ara en el de Jaca y Barbastro, Gallego en el primero, Aragon en el mismo (...)"[1].

Rius i valls tenen els seu lloc en aquestes descripcions, però no passa el mateix amb els cims de les muntanyes. De fet, aquest manuscrit va acompanyat d'un altre que duu per títol *Noticias que desea adquirir la Real Academia de la Historia para formar el diccionario geográfico-histórico del Reyno de Aragon*[2], també sense datació, i que se suposa que era una resposta a aquestes notícies. Tant en un com en l'altre trobem aquest desconeixement de la muntanya. L'Aragó que l'Acadèmia volia conèixer es limitava a les dades que en un altre lloc veurem que es varen recollir en els diferents *corregimientos* catalans. De manera que, dels elements geogràfics, només li interessen els rius, les fonts i banys, i els *montes*. Però aquests darrers presos en sentit de formació arbustiva: "*Los montes que hubiere, y de què árboles, arbustos, yerbas, caza y animales abundan*."

Acabant el segle XIX, a Catalunya, com ja hem vist que passava amb el Montseny, no podem passar per alt l'obra de **Jaume Almera** sobre la Vall de Núria. En aquest treball les notes paisatgístiques i el sentiment del sublim hi són ben presents:

"*Anant á la vall de Núria per la de Ribas (...) se disfruta de paysatges á qual mes imponents é interessants, no sols baix lo punt de vista geográfich ó físich, sino també baix lo geológich*"[3].

"*Pero de tot lo tros de camí que va desde Caralps á Núria, ahont lo viatger reb la mes gran impresió, y ahont experimenta mes fortas emocions en lo seu esperit, es á la vista del esboranch obert en el cor de la mateixa montanya, dintre'l qual veu que ha de ficarse, puig li sembla que sent la veu muda, pero eloquent de la naturalesa que cridantli ¡alto! lo fa parar á contemplar atónit la seva colosal y gegantesca obra, ab l'espay de molts milers de sigles produida*"
"*Mes ab aquesta expressió muda, pero eloquent de las graníticas pirámides treballadas per los poderosos é incansables agents erósius de la naturalesa y ab la obscuritat que reyna en dit gran fondo, que apenas lo cel deixa veurer, contrasta el monótono y may interrumpit brujit dels salts de l'aygua, que amenisan aquest camí y distrahuen lo viatger de la imponent y cansada impressió que la sublimitat d'aquesta mole granítica arruinada produeix en son esperit*"
"*Pero en fí respira y se li aixampla lo cor, quant despues de aquest solitari*

[1] *Territorio de las montañas septentrionales de Aragon: Estado antiguo y actual de su agricultura. Causas de su decadencia*. Manuscrit ACA, 150.

[2] Full solt, ACA, Ms. 150.

[3] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals)*. Barcelona, Estampa de la Llibrería Religiosa, 1896. (Existeix una edició de 1882). Pàg. 8.

y lúgubre esvoranch, se troba ab la rient y verda Vall reanimada per la casa de la Santíssima Verge, que estant en bell mitj d'ella situada, irradia la vida per tots sos costats, y centuplica lo goig de l'ánima per lo hábit de la excel·lent virtut de la Fé informada"[1].

Ja hem vist que Almera convidava els catalans a pujar al Montseny. Doncs bé, una cosa semblant va fer amb la vall de Núria, però en aquest cas cal destacar que el nostre geòleg recomana pujar a Carançà, en comptes de dirigir-se al Puigmal, perquè als "*ulls del geolech*" és més interessant pels plegaments, torsions, ondulacions i denudacions que s'hi poden veure:

"*Posat ja lo romeu en lo Santuari li aconsellaria, pera disfrutar de panoramas hermosos, extensos y variats, mes que pujar al cim de Puigmal, fes una excursió á'ls estanys de Carançá, ó á lo menos fins en vista d'ells*"[2].

Aquest circ d'origen glacial,

"*En resumen, ofereix lo conjunt de marlets per la seva irregularitat y capritxosa distribució, l'aspecte d'una colosal y vasta necrópolis desfeta y ruinosa, de la qual no quedan mes que ruinas de sas parets, que la dividian en grans y numerosos compartiments, los quals han vingut á ocupar modernament las ayguas, que caygudas del cel, se replegan en aquells fondos*"[3].

En Almera, com en altres autors que anteriorment hem estudiat, trobem molt clarament emprat el recurs a descriure les altes muntanyes com a llocs ruïnosos, indrets gastats pel pas del temps i que s'han anat descomposant i donant lloc a una morfologia típica. Cal dir que aquest tipus d'explicació era molt més estès i que els naturalistes l'utilitzaven per descriure el mar i altres indrets geogràfics[4].

Per a Almera, el camí és atractiu i falaguer a l'estiu, però esdevé ingrat i intransitable a l'hivern; amb el fred, Núria es converteix en inhabitable. Tot i que preveu els lectors sobre els riscos d'una ascensió hivernal, el nostre geòleg no s'està de recomanar que,

"*Fortas y sublimes son les impresions que causa en lo esperit lo panorama de aquestas negrencas y graníticas montanyas en lo estiu, però no ho son menos las que causa lo extens y accidentat paysatge que ofereix á la vista lo blanc mantell de neu de que estant forradament vestidas en lo hivern, ab la diferencia que mentres en aquella estació la vida per tot arreu se veu brollar, en lo hivern sembla que la mort tot ho domina*"[5].

---

[1] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. pàg. 11 i 12.

[2] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 16.

[3] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 19.

[4] Sobre la representació del mar: Corbin, Alain: *Le territoire du vide. L'Occident et le désir du rivage. 1750-1840*. París, Aubier, 1988.

[5] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 20.

L'espectacle a l'hivern és perillós i fatigant,

> "*Però en mitj de aqueixa lluyta ab los elements per avansar cap amunt, se sent en aquestas altas soledats quelcom que sublime y etern, puig per una part lo panorama es indescriptible veyentse, cada volta que s'esclareix la boyra, ençá y enllá colosals massses blanques clapejadas de punts negres que tanquen l'horisó, y á través de la negre y espesa boyra que tapa la volta del cel, s'hi veu lo sol com un globo de foch que desperta en lo esperit lo pensament de l'Infinit avivat per la proximitat de la casa de Aquella que lo tragué al mont vestit ab lo ropatge de la naturalesa humana*"[1].

Cal no oblidar que estem comentant una història geològica, les conclusions de la qual són que la vall de Núria es formà abans del darrer alçament de la serralada pirinenca, que la va deixar convertida en un clos geològic i per tant en un estany, "(...) *y tercer que ha quedat de nou aixita per la sortida natural de l'aygua que contenia, pera ser trono y temple á la vegada de la Verge* (...)"[2]. En Almera els interessos del romanticisme i de la Il·lustració van de bracet per oferir un producte de transició entre les representacions científiques i artístiques. Remarquem també que aquesta descoberta, entre ciència i art, s'està fent en clau sublim (vegeu 7.1).

Un altre indret que ens interessa singularitzar en el nostre estudi del Pirineu és la Vall d'Aran. Segons **Josep Reig i Vilardell**, "*En lo centre de la cordillera dels Pirineus* (...) es troba:

> "*La Vall d'Aran, de la qual arrencan las estribacions orientals del nus central pirenaich, ó sian las Montanyas Malehidas, al bell mitj de la cordillera, quasi á igual distancia del cap Cerbere y de la desembocadura del Bidasoa, está situada en la vessant septentrional, de manera que no pot dirse que pertanye á la península ibérica. Pera passarhi desde aquesta, es precís atravessar algun dels ports, situats á considerable elevació, tots ells perillosos ab motiu de las avalanxas, intransitables durant la major part del any á causa de las neus y del mal temps, com ho expressan ab eloqüencia las relacions del gran nombre de desgracias que d'aquells paratges se senten explicar*"[3].

Reig afegeix en una nota:

> "*A mi'm feu lo mateix efecte, al contemplar un despreniment* [allau], *que'l que'm produhí veure desplomarse una de las moltas agullas de gel del Montblanc, prop Chamounix*"[4].

Quan l'any 1890 es va publicar l'obra de Reig i Vilardell el model suís era present ja a Catalunya i li servia per explicar algun indret muntanyenc. Segons es desprèn

---

[1] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 24.

[2] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 39.

[3] Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. 142.

[4] Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya.* Op. cit. Pàg. 142.

d'aquesta cita, ell havia visitat la vall de Chamonix, però aquest model alpí, com veurem en un altre lloc (7.4), va arribar a Catalunya per altres vies força diferents.

2. 3. 2 - El Canigó

Alguns dels documents que hem repassat sobre el Pirineu ens permetien veure la importància que es donava al Canigó, que havia estat considerat durant molt temps com el cim culminant del Pirineu. Però aquesta visió era descodificada en termes meravellosos, com ara continuarem estudiant més a fons.

El Canigó és conegut des de l'edat mitjana, especialment a través dels escrits de Gervais de Tilbury (vers 1214) i de Salimbene d'Adamo (entre 1276 i 1285). Més tard, abans de 1475, també en parla **Jeroni Pau** en el seu "De fluminibus et montibus Hispaniarum":

> "*El Canat és una muntanya de l'Espanya Citerior, la més elevada dels Pirineus, s'estén vers la Gàl·lia Narbonesa, cap al camp rossellonès; en el seu cims sense ser un rumor desaprovat, es diu que hi ha un llac de gran profunditat, el qual amb les pluges sobtades sembla ser que s'agita violentament a la manera de l'oceà i que gairebé bull i s'estremeix amb pedruscada i trons. Diuen que al seu interior hi ha les estances de les ombres i dels dimonis, i que se senten crits de gent que plora i gemecs terrorífics, i afirmen que aquests llocs penetren fins a les regions infernals i que els sembrats i els arbres regats amb la malignitat de la seva aigua es cremen i s'assequen*"[1].

L'obra de Pau va inspirar Luci Marineu (1460-1533), un humanista que es refereix a Joan Boccaccio qui també n'hauria parlat i dit que no tenia fons[2]. Més endavant també en parla Francesc Eiximenis, autor que repeteix la història mítica que si s'hi llença una pedra es desenvolupa una tempesta o que si s'hi pesca un peix, aquest desapareix en posar-lo a la paella. Aquests fets li parlaven del poder del diví:

> "*Si ce n'est pas un miracle, c'est une chose nouvelle digne d'émerveillement et le maître des miracles, Notre Seigneur, d'où vient tout pouvoir et toute merveille qu'il y a entre ciel et terre, doit être glorifié*", escrivia Eiximenis l'any 1483[3].

Posteriorment, al llarg dels segles XVII-XVIII, són molts els autors que en parlen, per exemple Pere Anton Beuter, Reginald Poc, Jeroni Pujades, Honofre Manescal, Andreu Bosch, el Comte de Rochefort o Narcís Feliu de la Penya. Però, com veurem en un altre lloc amb més detall, tots aquests autors es refereixen especialment a uns estanys que es troben a Nohedes i no al cim del Canigó, i en parlen en termes meravellosos. Aquesta visió meravellosa del Canigó es veu molt clarament en l'obra de **Jeroni Pujades**. Per a ell,

---

[1] Pau, Jeroni: *Obres*. Barcelona, Curial, 1986. Edició a cura de Mariàngela Vilallonga. 2 Vols.

[2] Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Aramon, Association gestionnaire de la Réserve naturelle de Nohedes, 1995. Pàg. 16-17.

[3] Citat per Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Op. cit. Pàg. 16.

aquesta muntanya és molt coneguda, però difamada a causa precisament de,

> "(...) *la llacuna, llach, estany, o aigua embaçada, que en ella hi ha, profundissima, y de color negre, ahont se recullian las malas arts Magicas, etchisos, y encantaments* (..)"[1].

Segons Pujades, n'hauria parlat Sant Jeroni, Boccaccio i Pedro Berchor, autor aquest darrer que transcriu, tot arromançant-lo:

> "*En Cathalunya es lo mont Canigo altissim, y casi inpujable, en la sumitat, y altura del qual hi à un llach, que la aygua dell es negra, i es tat fondo, que no hi troba fi. Diuse per los de la terra haverhi habitacio de Dimonis, en modo de un gran palau edificat baix sota de la aygua. De hont se segueix, si alli llançan, o tiran una pedra: aqui mateix, com si los Dimonis fossen ofesos, yxen, y se veuen, sentan, y ouhen gran trons, avalots, y tempestats. En los confins de aquesta montanya hi ha un riu, que aporta arenes de Or, y alli hi ha mines de argent, y en una part de la montanya, hi ha perpetuament neu congelada, y glas, y si troba copia de Christall. Alli, com diu Gerausi succehi un cas admirable. Un pages de una vila de aquell veynat, ques diu Merchera, y ell se anomena Pere de Mesa (o de Taula, que tot es una cosa) tenia una filla petita, la qual sovint lo incitava a yra, y colera, y ell yrat la donaua, o encomanava als Dimonis. Y perço ells acceptant la comanda, anaren a sa casa, y arrebatant la minyona, amb gran trons y remor se lamportaren. Passats set anys, un passatger, que passant al peu de la montanya, veu a un home, que amb gran pressa corria, y ab veu plorosa cridava dient: ay de mi, qui de tant gran pes estich carregat, y oppres. Interrogat qui era, respongué, hauria ya set anys passats, estava en la montanya de Canigo, sota commendacio, y mando dels Dimonis, usant dell cada dia, de carro pera carretejar. Dient que en lo mateix estat era la filla del dit Pere, ajustat, que si son para las sercas per aquella montanya: los Dimonis, pera que li tornassen la filla, y subitament, ab un repentino bufar, ys que la minyona, ab la estatura corba seca, y de color de terra, ab los ulls alterats, de horrible, y espantos especte, y poch apres estigue reforçada. No molt temps, apres, aquell altre, de qui los Dimonis se servian de carro, ab consemblant conjur, fet tambe per son pare fou deslliurat. Y per ço que, com fou arrebatat, era de mes edat, y discrecio, mes fael, y expressament referieles coses, que entre fi los Dimonis feyan en aquell lloc, afirmant que baix del llach o estany, havia un palau molt gran, ahont los Dimonis se ajuntavan, y denunciavan a sos majors, lo que per lo mon avian fet*"[2].

Havent citat l'obra de Berchor, Pujades explica les seves experiències sobre la muntanya:

---

[1] Pujades, J.: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Op. cit. Pàg. 3.

[2] Pujades, J.: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Op. cit. Pàg. 4.

"Fins aquí les paraules llatines de dit autor, per mi arromançades (....) a les quals (...) se pot donar major certesa, per si altra ho relatas. Jo he parlat ab homens que han habitat per alli, com pastors, y ganaders y diuen que en llançar una pedra en lo llach, hix la dita tempestat. Del que fa tambe mencio Lucio Marineo, y diuen los habitants del contorn, escrivint ho tambe aixi fra Francesch Ximenis, y micer Hieronym Pau, que moltes vegades se senten, y ouhen grans trons, se senten pedregades, y ne hixen bromes, o boyres tenebroses, y obscuritats tan grans, que gastan y destrueixen los fruyts de la terra, y los que per alli se troban, no veuen ahont ficar los peus. Ouhense crits terribles, y espantosos plors, y laigua se sol veurer bullir, y si toca arbres alguns los seca, y crema del tot, testificant dit micer Pau, esser fama, averhi alli Dimonis, lloch, y habitacio de aquells. Fra Ximenis escriu, que qui pren del peix qui es en aquest estany, sil posa en una paella pera courer lo veura en continent despareixer, com si no agues tingut peix algun"[1].

Dues dècades més tard, en el *Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*, trobem un altre tipus de fet geogràfico-meravellós relacionat amb el món del Canigó: la climatologia i els seus efectes com a fets extraordinaris:

"El que ha visto la tierra de Conflente no se admirarà de algunas cosas dificultosas y al parescer de los Europeos increibles que refieren los que vienen de la India, entre ellas que en algunas vertientes en espacio de una legua ay Invierno y Verano juntamente, pues en el Conflente perpendicularmente ay tierra inhabitable en invierno por estar de continuo nevada y otra tan templada que produze viñas, oliveras, y algunos naranjos: desde la vila de Codolete corte del Abad de San Miguel de Cuxan, hasta la punta del Canigou jendo por arrodeos se camina cosa de dos leguas poco mas, empero perpendicularmente y por linea recta siguiendo el atajo que siguen las aves no ay sino una legua, y no cumplida con todo esto nos enseña la esperiencia que la punta del Canigon es inhabitable no solo en invierno sino tambien la mayor parte del verano por el sobrado frio que alli haze: y en Codolete passan años enteros que no nieva y assi plantan viñas, oliveras, cogen vino insigne y excelente azeyte: estan todos aquellos montes preñados de infinitos thesoros, entre ellos de minas de oro plata, y con maior habundacia de hierro porque cevan mas de treinta herratias que llaman fargas y unas con otras dan cada semana cinquenta quintales de hierro, ay gruessos mercaderes que tratan en el y lo enbarcan en Canete, o Colibre y vale todos los años un Perù"[2].

Pel que fa a la representació de la muntanya, ens interessa ressaltar que, segons el *Compendio*, l'any 1014 es fundà sant Martí del Canigó,

---

[1] Pujades, J.: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Op. cit. Pàg. 4.

[2] [*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. [Perpinyà], S. D., 1627. Pàg. 50.

"(...) *en las entrañas del Canigou, Monte nombrado en las historias humanas por muchas razones, la primera por su haltura que por ser tan alto esta siempre nevado* (...)", fet del qual derivaria el seu nom (Canigó = *cano* = blanc).

"*2. por ser principio de los Montes Pirineos tan famosos de España, o por mejor dezir de todo el mundo (...), la 3. por los muchos y profundos Estanques que alli ay de aguas frigidissimas en las quales se crian Truchas grandissimas y tan grandes que por ser de grandaria tan difforme se han atrevido dezir algunos son demonios que passan alli su pena alegando aver acontecido que saltavan en ocasiones de las parrillas o sarten y se subian por la chimenea arriba mas lo uno y lo otro tengo por patraña principalmente lo sigundo que lo primero possible es sin ser demonios, porque cadaldia (sic) enseña la esperiencia que ay varias especies de pescado que viven gran rato fuera del agua y si le hechan a las asquas saltan y assi no es maravilla que si en sacando aquellas truchas de la laguna y las meten en la sarten salten a fuera esso es cosa natural, mas que suban por la chimenea lo tengo por cuento de viejas*"

"*Tambien es posible que tengan alli particular morada y habitacion algunos de los que caieron del Cielo porque los truenos rayos piedra y tempestad (sic) en Verano suelen tener en aquellos estanques principio y los Curas de las Parroquias vezinas acostumbran todos los años ir a ellos en devota procession y los bendizen con particulares ceremonias, y en confirmacion desto refiere dellos el Padre Fray Roca (...) este caso raro que una madre impaciente moradora de algun lugar vezino al Monte, que se lla Batea hechò la maldicion cierto dia a una muchacha hija suya, y la maldicion fuer decirle los diablos te lleven y pudo tanto la maldicion de la madre que delante sus ojos se la arrebataron los demonios sin saber ella adonde la llevavan y no aparecio hasta de alli a ocho dias que la vio venir flaca, macilente, desgrañada, el cuerpo todo acardenado que causava grima (sic) y horror con su vista, la qual contò punto por punto quanto en aquellos ocho dias le avia sucedido diziendo, que la avian llevada a uno de los estanques del Canigon donde avia muchissimos diablos que tenian por oficio el atormentar corporalmente a los hijos que sus padres maldezian porque escarmentasen los demas y que avia visto alli muchos señalando pieça, que fue el hijo de un vezino suyo el qual faltava tantos dias avia en la casa de sus padres que se lo avian tambien llevado por averle hechado sus padres la maldicion, assi que por particular disposición del Cielo y orden del señor le conservavan alli vivos algun tiempo padeciendo crueles tormentos y despues bolvian a casa de los padres dasarropados y mal parados qual ella estava, y que por las entrañas de Christo refrenassen la boca los padres en esta materia de maldezir los hijos porque la maldicion dellos es poderosa aunque los hijos no tengan culpa, por esto abran el ojo hijos y padres, los hijos por no darles ocasion y los padres en suffrir, que tan presto abran dicho el Spiritu Santo te guie, como el Diable te lleve, y*

crean que en esta materia suele haver grandes castigos"[1].

L'any següent (1628) **Andreu Bosch** trencava amb la idea secular que el llac es trobava al cim del Canigó i el situava a les muntanyes de Conat, especificant que es tractava dels gorgs Estelat, Verd i Negre. Bosch, que només creia el que havia sentit sobre el llac per la reputació dels autors que havia llegit, deia que a Conflent,

> "(...) *en son districte son las particularitats maravelloses, y tant celebrades per los Escriptors antichs, en particular la montanya tan alta dita de Canigó per la Canicies, y blancura que sempre està cuberta de neu, Ivern, y Estiu, y noy ha memoria de averla vista may sens ella, com ho escriu Do Iuan Margrit Bisbe de Gerona, prova certa de la multitut, y abundancia te de christall puix ell segons los naturals se cria del glas, y neu congelada, com prova S. Isidoro, y es comuna opinio, y la experiencia ho amostra, que no sen troba en al tres parts*"[2].

Posteriorment, **Esteban de Corbera** parlarà del Canigó com d'una de les muntanyes més senyalades de Catalunya i farà saber que té tres cims:

> "*Tiene tres cumbres altissimas desde cuyas puntas, los otros montes que mas se empinan pareçen iguales con lo más llano, y profundo de sus Valles*"[3].

Per a Corbera, el Canigó és ple de mines de ferro inexhauribles i cobert de boscos fins al cim, amb abundància d'herbes salutíferes que els metges busquen per als seus pacients.

> "*Y aunque la mayor parte del año està cubierto de nieves pero quando estas dan lugar a ello, quando se abre el tiempo benigno, y manso, y señaladamente desde Mayo al Octubre, suben ganados en grandissimos rebaños a pazer en sus collados. Por todo este monte corren algunas fuentes que dan principio á diversas riberas, y dizen todos que en su cumbre ay un estanque de agua, denegrida que no se le halla suelo, y si tiran dentro una piedra se alborota, y conmueve como el mar en una gran borrasca. Algunos dias se levantan del vapores espessisimos, y nieblas tenebrosas que suelen descargar granizo, y piedras muy gruesas, y otras tempestades mezcladas con truenos, y relampagos espantosos, y horribles a la vista, y dañosissimos a los frutos de las tierras donde caen. Tambien escriven que a vezes se oyen dentro del estanque bramidos, y llantos, bozes dolorosas, y gemidos, y que el agua hierve a borbollones, y quema la tierra adonde llega, y si sacan del algunos pezes desaparecen de la sarten en que*

---

[1] [*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. Op. cit. Pàg. 46-47.

[2] Bosch, Andreu: *Summari, index o epitome dels admirables, y notabilissims títols de honor de Catalunya, Rosselló, y Cerdaña*... Perpinyà, Pere Lacavalleria Estamper, 1628. Pàg. 87.

[3] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 57.

los ponen para freirles: y quentan otros prodigios que no ser tan graves los Autores que los refieren se pudieran tener por mas fabulosos que verdaderos"[1].

Més tard, **Manuel Marcillo** parlaria de la muntanya que estem estudiant de la següent manera:

"*Es Canigò Monte famoso, y disfamado por el mundo, por la Laguna, que en el ay: donde se recogian las malas artes de Mansias, de echizos, y de encantamentos* (...)"[2].

El seu nom, *Cano*, vulgarment Canigó, es deu al color blanc de la neu. Tot i que Marcillo explica que hi ha un riu que porta sorres d'or, que no hi manquen les mines de plata i que el cristall hi és abundant, el que més li interessa - això no és cap excepció, ans al contrari, es tracta de la regla- és el llac:

"*Baxo de su cumbre està la Laguna, de una profundidad increyble, muy abundante de truchas, y otros pescados: dentro de la qual, si se echa alguna piedra, el agua se enturbia mucho, y se levantan subitamente unos vapores crassos, y espessos, que convertidos en espantosas nubes, de repente forman una horrible tempestad, con rayos, truenos, y rezia piedra*"[3].

No ens ha d'estranyar perquè l'aigua és fosca i al seu interior hi habiten els dimonis,

"(...) *de donde nace, que echando una pedrecilla, se vean, y oygan tempestades, como si se dieran por ofendidos los demonios*"[4].

Com veiem, la cultura sàvia va repetir sistemàticament aquest saber sobre el suposat llac del Canigó. No serà fins al segle XIX que un esperit més crític començarà a dubtar públicament de la veracitat de tots aquests tòpics meravellosos i extraordinaris. En aquest sentit, **Tomàs Bertran i Soler** (1847) emprèn la seva desqualificació del saber llegendístic i parla del Canigó en els següents termes:

"*Son inumerables las fábulas que imaginó la poesía y aceptó la credulidad con respecto al profundo lago que se halla á la mitad de la altura de esta última montaña; y autores graves y los mas, eclesiásticos, han tenido la debilidad de estampar en sus escritos el relato de estupendos prodigios, que el vulgo inventó, suponiendo que debajo de aquella laguna hay un palacio que habitan los demonios, que no sirvieran poco para embrutecer y aterrorizar á los sencillos habitantes de aquella comarca*"[5].

---

[1] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 57.

[2] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona, Impremta de Mathevat, 1685. Pàg. 26.

[3] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 27.

[4] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 27.

[5] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 22.

Amb ell trobem la primera mostra d'una nova forma de saber sobre el massís, una manera de representar-se la muntanya basada en la immanència de la relació amb aquell indret. La ciència i la modernitat varen canviar radicalment la visió tradicional d'aquest indret -i de molts altres que hem estudiat-, fins al punt que l'any 1919 Cèssar August Torras donarà l'atzar com a causa de la tempesta que esclatà en aquell indret després d'engegar un tret a l'estany[1].

Resum: El Canigó és una de les muntanyes que més ens interessa per al nostre estudi de la percepció del món geogràfic en tant que meravella. És precisament la seva extraordinarietat el que ha donat lloc a una profusió de materials escrits o orals que ens permetran entendre moltes coses sobre el que era la visió del medi natural en el món premodern, tant en les classes populars com en el que hem anomenat élite cultural.

[1] Torras, C. A.: *Pirineu català. Guia itinerària. Vallespir, conflent, Canigó, Alberes*. Barcelona, Comp. Espanyola d'Arts Gràfiques, 1919. Pàg. 205.

2. 4 - Altres indrets

Acabem aquest apartat descriptiu amb algunes referències a altres indrets catalans que a l'edat contemporània seran vistos com a paisatges. En aquest apartat recollim totes aquelles informacions esparses que ens han semblat interessants de ser retingudes, tot i que no disposem d'un volum suficient per fer-ne un capítol independent amb cadascuna d'elles. Hi estudiarem especialment els casos de Sant Llorenç del Munt, de la muntanya de sal de Cardona i altres indrets com, per exemple, Sant Miquel del Fai.

2. 4. 1 - Sant Llorenç del Munt

En comparació al Canigó, la història ecosimbòlica de Sant Llorenç és molt més recent, fins al punt que, si ens entretenim en unes paraules, que més endavant reproduirem, de Pere Serra i Postius, podríem pensar que l'"inventor" de la muntanya de Sant Llorenç va ser **Jeroni Pujades** en la seva crònica. Però en aquest punt de la nostra recerca cal diferenciar la part publicada l'any 1609, on només cita la nostra muntanya, i el manuscrit que es va editar posteriorment. És en aquest darrer on es troba el que ens interessa:

"*En el condado de Barcelona, á distancia de unas cinco leguas de la ciudad, hay un monte hácia el norte, de los mas fragosos y empinados que se hallan en el Principado*".
"*Llamábase antiguamente la sobredicha montaña Monte-Alegre (...) pues era en efecto alegre, ya fuese por su espaciosa vista de la deleitosa tierra y del estendido mar mediterráneo que desde su coronilla se descubre, ya por la diversidad de bosques y selvas que en sus hermosísimos valles la hermosean y adornan entre el levante y septentrion, ó por las muchas y grandes cuevas que tiene aptas y regaladas para los que son amigos de la soledad. Este hermosísimo monte, andando los tiempos, trocó el nombre de Alegre con el de San Lorenzo (...); con el cual apellido fué mas conocido por los modernos, que (...) le dieron por ramo desgajado de los montes Pirineos; y así en este discurso dejaré de llamarle monte de San Lorenzo, paraque (sic) así mas y mejor los que esto leyeren y yo nos entendamos. Son sus asperezas tan fragosas como las de los mismos Pirineos, y las alturas no menores que las de aquellos: y el sagrado Monserrate aunque vecino, no puede competir con su altura y vista, antes el que estuviere sobre el mas alto collado de este echará de ver claramente quedar mucho mas bajo el de Monserrate y que le humilla*".
"*Entre estas asperezas, valles, collados y hermosas selvas que digo se hallan algunas cuevas, que aunque tales son alegres y hermosas, y hay una cavada en la viva peña, en la que se halla una hermita fundada á vocacion de la regalada esposa del manso corderillo Cristo Jesus la virgen y mártir Santa Inés, y bajo las aras de su capilla mayor, solia haber una estrecha*

senda entre peñascos que se iba estiendo como una larga manga que salia del cuerpo de la grande cueva. Se mandó cerrar aquella profundidad, porque convenia así á la decencia del lugar que no se entrase mas á ella; pero queda al lado de la capilla otra cueva muy regalada y apacible por hallarse dentro de ella naturalmente encavado un algibe que está siempre lleno de frescas, cristalinas y frias aguas que herviendo (sic), saltan fuera en grande copia formando una abundante y clara corriente de la cual se riegan algunos frescos, amenos y verdes aunque pequeños prados, que en aquel corto espacio de tierra llana se conservan".

"(...) *en lo mas encerrado y célebre de este monte, cuya coronilla tiene la figura de un pan en igual proporcion y rededores por todas partes, con sus derrumbaderos y vertientes tan derechos y altos como si lo fueran de alguna cerca ó bien trazado lienzo de muralla, de manera que parece un grandioso fuerte. Todo lo que en sí encierra es tierra de labranza y muy buena, tanta quanta pueden arár un par de bueyes en una casa de campo ó heredad*"[1].

Després de Pujades -a banda d'algunes notes esparses- tenim la primera monografia de la muntanya, obra de la ploma d'Anton Vergés i Mirassó, sacerdot nascut a Castellar del Vallès. Amb ell, Sant Llorenç és prou important com per aturar-se a parlar-ne i a escriure'n una monografia, encara que aquesta es refereixi més al monestir i a la seva vida que no pas a la muntanya. Vergés descriu la muntanya amb les paraules següents:

"*Se eleva esta montanya com gegant de esbelta talla que descolla per sa altura sobre las pintorescas cimas del Vallés*".

"(...) *es lo cert que'l sèu aspecte es halagüenyo, la sua situació pintoresca y l'extens panorama que desde la sua cima se desplega á las miradas del viatjant no pot ser més hermós ni més alegre*"[2].

Una altra obra de gran importància va ser l'*Album pintoresch-monumental*, publicat l'any 1878. Per a l'*Album* (de fet caldria dir per a **Ramon Arabia**, que en fou el redactor) la imatge d'aquest massís "recorda" en certa manera la de Montserrat, tot i que li manquen agulles:

"*Típica com la de Montserrat i de constitució geològica molt consemblanta, no presenta com ella les còniques agulles que tan místic caràcter donen a sa rival afortunada, sinó faixes sobreposades de colossalts roques cilíndriques, tallades verticalment, que donen al Sant Llorenç l'aspecte d'una fortalesa. Sa planta pot comparar-se a una estrella irregular, les puntes de la qual, sòlidament estrebades fins al cim, formen entremig espadats cingles i ombrívoles fondalades; coves misterioses s'obren en son si i la veu de l'eco que sovint ressona fa dubtar de si les*

[1] *Crónica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII por Gerónimo Pujades, doctor en derecho, natural de Barcelona, y catedrático de su universidad literaria. Tercera parte, que el autor dejó inédita y se publica con real licencia*. Barcelona, Imp. de José Torner, 1831. 8 volums. Llibre XIII, cap. XXXI

[2] Vergés y Mirassó, Anton: *Sant Llorens del Munt: son passat, son present y venider*. Barcelona, Estampa y lib. religiosa y científica, 1871. Pàg. 7.

habiten genis fantàstics i protectors. La vegetació, cosa estranya, s'estén valenta i ufana sobre una prima capa de terra vegetal, i, com orgullosa d'arrelar entre penyes, corona les més pelades cimes de verd i onejant plomatge. La forta olor de pins i la suau flaire de les violetes boscanes i herbes medicinals embauma l'aire de l'entorn i, com encens ofert per la naturalesa, pugen en ales de vent fins els peus del tron del Creador"
"*La Roca del Drac pot considerar-se com típica representació del caràcter general de la muntanya. S'alça al nord del monestir, a mitja hora escassa de distància i amés de mil metres sobre el nivell del mar, dominant al NE. un extens panorama i l'agrest fondal de Santa Agnès; sa alçada és de més de cent pams i un estret passadís de tres branques la travessa de S. a N. i d'O. a E. Eixa massa colossal rígida, d'una regularitat quasi geomètrica que recorda els monuments egipcis, està suspesa per tres de ses quatre cares, com petrificat centinella, sobre l'horrorosa timba, i la constitueix, com les demés roques de la muntanya, un pa de palets i betum, conglutinat amb tal duresa, que és susceptible de poliment, com es veu en les columnes del frontis del santuari de Montserrat*"[1].

Popularitzat i promocionat pels primers excursionistes, a la darreria del segle XIX, **Josep Roca** recomanava l'excursió a Sant Llorenç perquè aquest massís era "(...) *una de las alturas de Cataluña, desde donde se dominan más dilatadas perspectivas*"[2]. Paisatge i muntanya van de bracet; cal ascendir per fruir de bones perspectives. I amb això arribem al segle XX, concretament a l'any 1913, quan **Josep Ventalló** s'adona que una muntanya com Sant Llorenç, formosa, pintoresca, rica per als naturalistes, interessant per als historiadors, plena de llegendes i tradicions, visitada pels excursionistes "(...) *es verament estrany que no hagi sigut cantada péls poetas de la nostra terra*"[3]. Científics com Cadevall, Palet, Elias; homes il·lustres com Feliu de la Peña, Pujades, Pi i Margall, Vergés i Mirassó, n'havien parlat, però amb tot, "(...) *no había sigut cantada per nostres trovadors, sens dubte, perque no coneixíen ses belleses*"[4]. I és que, com acabarem de veure en un altre lloc (3.5), Sant Llorenç va ser "descobert" en un moment relativament molt tardà.

2. 4. 2 - La muntanya de sal de Cardona

Una altra "muntanya" de la qual cal parlar és la "muntanya" de sal de Cardona, sobretot pel que després ens interessa aprofundir de la visió del món en termes meravellosos. Es tracta d'una beta de sal potàsica coneguda des d'antic perquè ja és citada per Plini l'any 78 de la nostra era[5], i també un altre autor, Aulo Gelio, al segle II en deia: "(...) *mons ex sale mero magnus; quantum demas tantum crescit*". Però a nosaltres ens

[1] ACEC: *Album pintorech-monumental de Catalunya*. El text reproduït és el donat per Josep Romeu: *Llibre de la muntanya*. Op. cit. Pàg. 181-182.

[2] Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano*. Op. cit. Pàg. 359.

[3] Ventalló Vintró, Joseph: *Sant Llorenç del Munt. Cant del Excursionista i Album de la pintoresca montanya*. Terrassa, Imp. Ventallol, 1913. Pàg. 13.

[4] Ventalló Vintró, Joseph: *Sant Llorenç del Munt. Cant del Excursionista i Album de la pintoresca montanya*. Op. cit. Pàg. 14.

[5] Elías y Marchal, Miguel de: *Memoria sobre el criadero de sal gema de Cardona dedicada a la Asociacion General de la Minería Española*. Barcelona, Imp. de Ramírez, 1854. Pàg. 5.

interessa especialment la seva representació en l'època moderna.

Durant aquest període es deia d'ella que, tot i ser de diferents colors, un cop mòlta la sal es tornava blanca com la neu. Lloc comú a tota aquesta literatura era la seva brillantor extraordinària a la llum del sol. També es deia que com més sal s'extreia, més creixia la muntanya.

Al segle XVII, la sal de Cardona és inclosa per Honofre Manescal entre les coses més notables de Catalunya[1]. També en parla el cartògraf Gerard Mercator[2].

Una mica més tard, **Esteban de Corbera** (1678) descriu la vila de Cardona com si estigués rodejada de muntanyes de sal, una sal inexhaurible:

> "*Todas las montañas al redador de la Villa son peñas de sal clara, y transparente como Cristal, de otras varias colores con que parece que quiere aventajarse la naturaleza hermoseada con aquella maravillosa variedad. Son como minas inexaustas, que por mas que saquen nunca faltan porque van creciendo con el tiempo. La superficie de todas ellas es tierra fresca, ya apazible cubierta como la demas de arboles, y yervas, y dentro della entrañada la sal*"[3].

Igualment, a final de segle, **Manuel Marcillo** parla de Cardona en els següents termes:

> "*Ni solo por su cantidad, y blancura; sino tambien por su estremada fuerça en salar, y por su sabor, es tenida por singular, y casi sin ygual*"[4].

També en aquelles dates **Pere Serra i Postius**[5] escrivia, en el manuscrit del seu llibre dedicat a les meravelles *rares* de Catalunya, sobre Cardona:

> "*Se mira y admira esta milagro de la Naturaleza en varias montañas vezinas, á dicha Villa, las quales forman un Valle, que a todas partes ostenta sal; como tambien toda la distancia que ay de unas a, otras. En todas partes crece, y recibe maravilloso aumento dicha Sal, sinque se le reconozca menguante en tiempo alguno,* [infeliz, al marge] *como se lee de la muger de Lot, convertida en estatua de Sal, que sigue los movimientos de la Luna, en aumento, por mas que sacan, y corten della, y es cosa digna de toda advertencia, lo que Dios N. S., y la sabia Naturaleza obra en estos montes; que segun Gervasio referido de Pedro Besconi, en su Reductorio moral, que son estas montañas tan fuertes, y la sal tan solida, como*

---

[1] Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume sego*. Barcelona, Casa Sebastia Comellas, 1602.

[2] "*In Nuriae montibus, Cadinensibus in Rupibus inventitur crystallum. Et quod mirabitur aliquis, ut profecto admiratione dignum, repetitur in Cardonae oppido, nativi saluberriquime salis multicolor mons, contra solem varie refulgens, in quo (sicut de Oromeno Monte Indiae refert Plini) sal caeditur renascens. Renasci enim omnibus est perspicuum, imo & eo amplis in altum crescere montem, quo magis sal in ejus caeditur fodinis. Aliud etiam in eo mirabile, quod cum locus in quo reperitur sal, sterilis sit nihilq; gignat, pinos tamen ac vites plus habeat hic Mons*". (Mercatoris, Gerardi: *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura. De novo multis in locis emendatus novisq. tabulis auctus studio Judoci Hondis*. Amsterdam, sumptibus Johannis Cloppenburg, 1632. Pàg. 185).

[3] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 63.

[4] Marcillo, M.: *Crisis de Cataluña*, Op. cit. Pàg. 23.

[5] *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, S. D. Ms. A-86

qualquier roca (...)",

de manera que es difícil de partir a cops de martell. Si es fa un forat i s'omple d'aigua de pluja, la sal creix i el torna a tapar. És de molts colors, fet que causa tanta admiració com les altres meravelles dites. Després d'esmicolar-la es torna blanca.

Més enrere ja hem vist que un altre punt molt comú entre aquells autors que parlen de la muntanya de sal de Cardona és que aquesta no fa estèrils els camps,

> "(...) *pues entre las mismas rocas de Sal se ven las vides, y cepas con sus sermientos de enormes pampanos, y quajados de sabrosos, y bien zaçonados razimos*."

A més, s'hi veuen pins, roures i altres arbres, fet que és tan estrany que dóna motiu per lloar Déu.

La mateixa concepció de la muntanya de sal la trobem en el manuscrit que Josep Iglésies va treure a la llum l'any 1963:

> "*No es de menos maravilla de la naturaleza lo de la Sal de Cardona por lo abundante, por lo fino como por lo hermoso, y vario de sus Colores*"[1].

Aquesta sal, que podria abastar tota España, és meravellosa també pel seu color:

> "*Por lo hermoso pues es inexplicable la variedad de Colores que ostenta aquella montaña a la salida del Sol, que parece se ha esmerado la naturaleza tan rara, como admirable y prodigiosa harmonia*"[2].

Una altra descripció en què hem d'aturar-nos és la de **Juan Alvarez de Colmenar**, de l'any 1715:

> "(...) *ce qui la rend le plus remarquable, est une montagne de sel, vrai miracle de la Nature, qui se trouve dans son voisinage. Cette montagne est une carriére inèpuisable de sel, où il en renait toûjours de nouveau, à mesure qu'on en tire*."

Tot i que presenta uns colors molt atractius, aquests es perden quan la sal és rentada. Amb tot, però,

> "*Ce qu'il y a de plus merveilleux, a mon gré, c'est que cette montagne a été connue dans l'Antiqueté; quelques Ecrivains en ont parlé, il y a près de deux mille ans. Cependant elle est toûjours inépuisable, & raporte quarante mille ducats par an au Duc de Cardone. Lorsque le Soleil jette ses rayons sur cette montagne, il ne se peut rien voir de plus brillant; on diroit qu'elle est toute composée de pierreries; & bienque d'ordinaire tous les lieux, où il vient du sel, foyent stériles, cependant cette montagne produit des pins fort*

[1] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

[2] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

hauts, & est plantée de vignes fertiles & excellentes"[1].

La muntanya de sal creix tota sola i a més no fa improductius els camps, aquests són dos dels tòpics més repetits durant l'edat moderna. Però, al segle XVIII, el desenvolupament científic intentarà apropar-se a la realitat de Cardona amb la visió freda i "objectiva" que qualifica el mètode científic modern. En aquest sentit, el naturalista **Guillaume de Bowles**, volent quedar al marge dels fets "reals", parlarà de Cardona en d'altres termes:

> "*Le bourg de Cardona est à seize lieues de Barcelonne, près de Monserrat & des Pyrénées. Il est situé au pied d'un rocher de sel, qui, du côté de la rivière de Cardonero, paroît coupé presqu'à pic*"[2].

De nou veiem que amb la ciència canvia radicalment la mediança de certs indrets muntanyencs. En aquest sentit, també l'*Atlante español* de **Bernardo Espinalt** es mostra molt "fred" en parlar dels indrets naturals. Sobre Cardona només diu que té una muntanya de sal que produeix una vista delitosa exposada als raigs del sol[3]. El món s'ha objectivat a mida que la mirada dels nostres científics i viatgers l'objectificava.

Encara al segle XIX **Vicente de Frígola** troba molts objectes d'instrucció en la història natural del Principat, un dels quals són les mines i les sals de Cardona: "(...) *una de las curiosidades naturales, mas admirables de Cataluña*"[4]. En el mateix sentit, els *Recuerdos y bellezas de España*, que es varen començar a publicar després de 1839, proposen una visió de Cardona en què aquest fet natural s'ha d'imposar a l'interès pels estudis monumentals:

> "*Mas basta ya, viajero; hora es de que demos tregua á nuestros estudios monumentales. Al lado de las obras de Dios, ¿qué son las de los hombres? Vé y visita los montes de sal con que ha sido enriquecida esta villa; y si deseas gozar de uno de los más grandiosos espectáculos de la naturaleza, aguarda á que la lluvia sacuda la crosta de polvo que las cubre y el sol del dia siguiente, estendiendo sobre ellas sus rayos, haga brillar á tus ojos todos los colores del iris y todas las vislumbres y reflejos que podria presentar un mar de perlas ligeramente conmovido*"[5].

Més tard, per a **Tomàs Bertran i Soler**, la muntanya de sal de Cardona és més "*singular*" que Montserrat:

> "*La mas singular es la montaña de Cardona, cuyas minas de sal son inagotables, sin que la alteren las aguas, y sin que se conozca la mas*

---

[1] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les delices de l'Espagne & du Portugal*. Op. cit. Pàg. 628.

[2] Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. Op. cit. Pàg. 406.

[3] Espinalt i Garcia, Bernardo: *Atlante español, ó descripcion general geográfica, cronológica, é histórica de España, por Reynos y Provincias*. Madrid, Imp. de Hilario Santos Alonso, 1783. Vol. VI, pàg. 284.

[4] Frigola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, 1824.

[5] Parcerisa, F. J.; Piferrer, P.; Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Barcelona, SD, 1839. Pàg. 287.

mínima disminucion, despues de tantos siglos de proveer á todo el Principado. La arrancan con pico, como si fuese mármol; y el Cardener, que baña la boca de dicha montaña, tiene las aguas saladas y mata los peces que remontan el rio, aunque estén á distancia de tres leguas"[1].

Per a ell es tracta d'un

"*Peñasco de sal macizo, que tiene de 400 á 500 pies de elevacion. Esta prodigiosa montaña de sal, desnuda de toda otra materia, es única en Europa; y tiene una legua de circuito*"[2].

La muntanya de sal de Cardona és un dels temes geogràfics que més tinta ha fet córrer durant l'edat moderna catalana. En ella, com en altres indrets dels que aquí estudiem, es veu clarament que la concepció de l'espai que predominava en aquell moment en feia un objecte més o menys finit amb centres d'interès molt importants (que semblarien ser l'única part que importa als nostres autors) i altres llocs, perifèrics podríem dir, ignorats i quasi inexistents. No hi havia cap interès a descriure el tot, sinó només algunes parts que eren considerades com a singulars i importants.

2. 4. 3 - Sant Miquel del Fai

Comencem a parlar d'aquest indret dient que la visió que **Gregorio de Argaiz** tenia de Sant Miquel del Fai era extreta de l'abat de Sant Cugat, Gaspar de Sala, per a qui seria una de les muntanyes que s'haurien esquerdat de patiment davant la mort de Crist en la creu. Però més tard aquesta visió transcendentalista va canviar radicalment i l'edat moderna, en donar importància als lloc on el joc de l'aigua en moviment feia vistosa la natura, va descobrir un apropament protopaisatgístic a Sant Miquel. Des d'aquell moment, el mateix indret va ser vist com un lloc agradable i amè. D'aquesta manera, després d'Argaiz, **Manuel Marcillo** presenta Sant Miquel del Fai com un lloc on,

"(...) *ay una cueva maravillosa en Cataluña, dentro de la qual està edificada la Iglesia de San Miguel Des fay. Por encima de su techo corre un pequeño rio, que los Moradores llaman Tanez (sic): y de alli desciende, y se precipita, haziendo subir un ayre fresco, y muy agradable à los que alli se hallan*"[3].

La cova, l'església i el riu que després de córrer per sobre seu i precipitar-se en forma de cascada són els dos tòpics més repetits sobre aquest indret. En aquest sentit, per a **Francisco de Zamora**, que visità Sant Miquel del 21 al 24 de febrer de 1789, a part de la "*Sobervia*" cascada, una de les coses que més va cridar la seva atenció foren les "(....) *caprichosas petrificaciones que admira el mirarlas*"[4]. A més, per a ell,

---

[1] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, impremta de Oliveres, 1847. Pàg. 37.

[2] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 166.

[3] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 28.

[4] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 275.

"Desde dicho paraje se recrea la vista mirando la riera y despeñaderos y riscos, y la fuentecilla que petrifica hasta las yerbas, piedras vivas, que hay cerca de ella. En todas estas cercanías se ven terribles masas petrificadas, y entre ellas árboles, palos, hojas, etc."

En un sentit semblant trobem la descripció que de Sant Miquel del Fai que va fer **Antoni Bosch i Cardellach**, escrita segurament amb posterioritat a 1795, i va restar inèdita fins al segle XX. En ella es llegia que es tracta d'un,

"(...) *antiguo santuario* (...) *situado al parecer en el concavo de una peña que hay á la mitad de un precipicio formado entre derrumbaderos por las aguas de un riachuelo que en el país llaman riera Tenes, ó de Riells: el volúmen de estas aguas no es considerable, peró es un conjunto de juguetes de la naturaleza, no solo por la sobervia vistosa cascada que forma quando despues de batida y golpeada por entre aquellos peñascos se despeña desde la elevacion de unas cien varas castellanas pasando por encima de dicho Santuario que queda edificado en parte en el concavo de la peña y en parte fuera de ella: su Iglesia y oficinas son todas metidas dentro la peña, la misma peña sobre la qual corre y se despeña el riachuelo. El edificio que está fuera de el techo y que parece pendiente del monte, es muy capaz para habitarlo muchas personas que allí concurren y estan magníficamente hospedadas. El ímprobo industrioso trabajo de sus comarcanos sabe obligar aquellas incultas peñas á producir mucho vino y aun hortalizas en las artificiales huertas que allí se admiran*"[1].

En aquest repàs de les descripcions més interessants de Sant Miquel del Fai no podem passar per alt la de **Pau Piferrer** dins dels *Recuerdos y bellezas de España*:

"*La frescor de l'aire, la quietud del lloc i l'aromàtic perfum que omple l'atmosfera, refan el fatigat vianant i embadaleixen la seva ànima amb una dolça tristesa. Totes les fulles destil·len cristal·lines gotes, i les herbes també són humides, car brolla de pertot l'aigua que salta alegrament (sic) per a anar a reunir-se amb l'agitat torrent que corre murmurant pel fons d'aquella gorja. Aixequem els ulls, però, i contemplem la vista general dels salts d'aigua. Tancant el paisatge, heus ací una imposant massa rocosa que forma nombrosos graons; a la meitat d'aquesta massa hi ha un ample replà, on s'obre la cova de Sant Miquel, i la resta del penyal és tallat tan perpendicularment i sobreïx tant de la cova, que sembla que hagi de desprendre's en el buit i hagi d'aixafar l'església que s'amaga arraulida en l'espai que deixa aquell pregon esvoranc. A l'esquerra s'estimba amb estrèpid, i constantment, una bella cascada que forma jocs molt bonics*"[2].

---

[1] Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, núm. 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974. Pàg. 14.

[2] Piferrer, Pau: *Records i belleses de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1934. Pàg. 16-17.

Poc més tard (1847), l'*Itinerario descriptivo* de **Tomàs Bertran i Soler** presenta Sant Miquel com un santuari "(...) *digno de la atencion del viajero por su estraordinaria estructura*":

> "*La bóveda de la iglesia es una peña, que tambien sirve de techo á la plaza y á la bodega. Por encima de dicha peña pasa el rio, llamado Russiñol, que muere en el Tenes, y forma una magnífica cascada natural, frente la misma iglesia.*"
> "*Hay en aquel sitio otra cascada, mayor que la primera, la cual se precipita con tanta violencia, que pasa la gente por debajo del arco que forma el rio, sin mojarse*"[1].

La guia **Gelee-Bertal** de 1888 només s'havia de dedicar a la ciutat de Barcelona, però un cop que ha acabat de tractar aquesta, dedica un apartat a les estacions termals i a dos llocs que per "(...) *leur originalité pittoresque et grandiose, méritent une visite spéciale* (...)": les coves i cascades de Sant Miquel i la muntanya, les coves i el monestir de Montserrat. De Sant Miquel del Fai deia:

> "*San Miguel del Fay est un endroit absolument admirable, d'un effet grandiose et superbe. C'est une montagne de jeux d'eaux naturels et de cascades, dont la principale, qui est la plus belle d'Espagne, est composée de trois chutes superposées, dont la moindre a 42 mètres de hauteur et la plus importante 50 mètres. Dans un des flancs de la montagne, vis-à-vis la grande cascade, est construit un monastère encore assez bien conservé, dans lequel s'est installée une hôtellerie, relativement confortable, où l'on peut demeurer, pendant quelques jours, dans des conditions possibles*"[2].

Aquesta guia, i els textos que hem vist fins aquí, tot i que en menor mesura, permeten exposar que els indrets naturals més coneguts eren aquells que que estaven considerats com els més estranys i originals: aquells llocs que, per un acord social, l'élite que estem estudiant considerava meravellosos. En aquest sentit, **Josep Roca i Roca** (1895) deia que Sant Miquel del Fai era un "(...) *hermoso salto de agua, una de las maravillas de Cataluña*" i recomanava fer la travessia de Sant Feliu de Codines a Centelles per tal de travessar un país "(...) *sumamente agreste, y abundante en vistosos panoramas*"[3].

Amb aquest autor acabem les descripcions que hem dedicat a parlar d'indrets concrets. El proper apartat fa referència a obres de conjunt publicades al segle XIX en les quals es pot veure una representació de les muntanyes catalanes.

Resum:

El coneixement de la realitat geogràfica es remet gairebé sempre a una sèrie de tòpics que han estat construït socialment a partir de la realitat objectiva del lloc. En aquest sentit hem de dir que han estat medialment construïts. Des d'aquest moment analític es converteixen en textos sobre els quals es poden dir discursos concrets que estan en relació analògica amb

[1] Bertran Soler, T.: *Itinerario descriptivo*. Op. cit. Pàg. 58-59.

[2] Gelee-Bertal, A.: *Guide à Barcelone*. Barcelona i París, Alphonse Piaget, editor, 1888. Pàg. 212.

[3] Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano*. Op. cit. Pàg. 358.

la societat que els ha engendrat.

2. 5 - Obres de conjunt dels segles XIX i XX

> En el darrer capítol d'aquesta segona part ens proposem mostrar la imatge de *la muntanya* en general, en el punt d'arribada de la nostra tesi, a Catalunya. Ho farem esmentant i citant alguns textos que es varen publicar els anys vint i trenta del segle XX en els quals el paisatge, en general, i la muntanya, en particular, ja apareixen gairebé en la mateixa forma que tenen per a nosaltres. Abans, però, veurem alguns precedents del segle XIX que hem considerat que tingueren una importància extraordinària en la constitució de la nova mediança que pretenem estudiar.

En aquest sentit, una obra transcendental va ser *Recuerdos y bellezas de España*, de la qual ja hem parlat en un altre passatge. Aquesta obra no correspon al moment representatiu que ens interessa estudiar (es va publicar l'any 1839), però, com veurem en un altre lloc, esdevé una de les peces claus per entendre el canvi de representació del medi natural a casa nostra. Obra d'arrel clarament romàntica, en ella encara no ha desaparegut completament la visió meravellosa del medi natural, com es veu molt clarament quan el text diu que a Sant Marçal (Montseny) neixen unes fonts que molt rarament no trenquen, a causa de la seva fredor, el got en què es recullen les seves aigües. Els humans també hi són estranys, l'home de la natura que allà es troba no és perillós i un s'hi pot apropar sense tenir por de la seva mirada salvatge. De la boca d'aquest ésser *salvatge* en surt la tradició, quelcom que en el fons és considerat fals -ja parlarem de la importància d'aquest fet-, però digne de prendre en consideració. Els *Recuerdos* idealitzen la vida rural i camperola i els pagesos esdevenen éssers capaços de produir i reproduir una tradició que es considera digna de prendre en consideració. Però, des del punt de vista geogràfic que aquí ens interessa, aquesta tradició era considerada com a fonamentalment falsa i, com veurem, això va suposar un canvi medial molt important.

Amb aquesta obra ens trobem davant d'una mena de determinisme que no s'acaba de confessar clarament perquè, per als seus autors -Francesc Parcerisa, Pau Piferrer i Francesc Pi i Margall-, certes parts del medi ambient originen tradicions i llegendes concretes: en aquest sentit diuen que el viatger,

> "(...) *reconocerá en el carácter sombrío de esos lugares el origen de tantas tradiciones como conservan aun los habitantes de las faldas orientales de Montseny*"[1].

Determinisme geogràfic, evidentment; però també reconeixement d'una relació mesològica -la pagesa o popular- diferent de la que anaven a imposar -com veurem, sense ni tan sols plantejar-s'ho, en monts casos- els nous viatgers i visitants dels indrets muntanyencs. Es tracta d'una construcció de sentit feta des de fora, des de la ciutat, però no des de la ciutat moderna, sinó d'una ciutat que comença a modernitzar-se, a urbanitzar-se i a industrialitzar-se. Des d'aquest punt de vista és interessant de retenir el final del llibre,

[1] Parcerisa, F. J., Piferrer, P. i Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Op. cit. Pàg. 234.

quan de retorn a Barcelona, es diu al lector:

> "(...) *ve y restaura dentro de sus muros tu energía, debilitada quizás por la voz melancólica de la naturaleza y los suspiros que parecen exhalarse del fondo de las ruinas á que te condujimos*"[1].

Per als nostres autors, doncs, és la seguretat *intramuros* allò que restaura el viatger, i no pas encara la natura. Més aviat, la veu d'aquesta darrera l'haurà cansat. Tot i això, en el fons de la natura, per als *Recuerdos*, sempre hi ha la grandesa del creador. Endemés, la natura també serveix als seus autors per recordar la brevetat de la vida i per això el recurs a les runes i a la història, al passat que parla de la fragilitat del món i de la vida.

Oficialment els *Recuerdos* varen ser publicats l'any 1878, però ja Josep Iglésies havia fet notar que alguns dels treballs foren signats l'any 1886. Fins i tot el pròleg de Milà i Fontanals és datat el novembre de 1879. L'obra ha estat il·lustrada amb les fotografies fetes per Heribert Mariezcurrena acompanyades de diferents textos, però ja veurem que de les dues dotzenes de temes que hi són desenvolupats, només la minoria són, a ulls d'ara, paisatges. I això malgrat la presència de Carles Garcia Vilamala i d'Antoni Massó, personatges que ocupaven càrrecs d'importància dins de la comissió de publicació i que a la mateixa hora, dins del món de l'excursionisme, estaven lluitant per una pràctica alpinista molt més contemplativa. També convé remarcar que Mariezcurrena fou l'introductor del fotogravat a Espanya, precisament amb aquesta obra.

No cal estendre's més sobre els *Recuerdos*, no perquè no s'ho mereixin, sinó perquè –per la seva importància- en parlarem en altres passatges de la nostra recerca. Remarquem, però, que la seva importància està en el paper que varen jugar com a pas previ a la instauració definitiva de la nova mediança muntanyenca.

Entre aquestes obres més importants de final del XIX cal fer un lloc a la geografia i història de Catalunya de Modest Martí de Solà, una obra de clares intencions regeneracionistes i patriòtiques[2], publicada l'any 1887. L'autor, que era ajudant d'obres públiques, va veure el seu treball premiat, en el certamen convocat per l'Ateneu Arenyench, l'any 1886. Segons la dedicatòria de l'autor, aquest ateneu hauria estat el primer en incloure treballs d'aquesta mena en els seus certàmens.

D'una importància molt més gran va ser el fet que, sota el patrocini del Centre Excursionista Barcelonès, a finals de la dècada dels vint, es publiquessin quatre volums de l'*Album meravella, llibre de prodigis d'art i natura*. Després n'aparegueren dos més, dedicats a Mallorca i Andorra respectivament. Tot i el patrocini d'una sola entitat, al seu interior trobem escrits fets per personatges prou diferents i de renom com ara Joan Ruiz i Porta (president durant un temps del Centre Excursionista de Catalunya i de la Societat d'Atracció de Forasters), Salvador Cardús, Amador Garrell, Bonaventura Ribera, etc., o bé per entitats com foren el Centre Excursionista de la Comarca del Bages, el Centre Excursionista de Sabadell i el Centre Excursionista de Vic. El seu propòsit era fer conèixer i estimar la nostra terra, i "(...) *presentar d'una manera amable i entenedora a tothom "quelcom" del millor que contenen, en els aspectes natural i artístic, les nostres comar-*

---

[1] Parcerisa, F. J., Piferrer, P. i Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Op. cit. Pàg. 308.

[2] "*Vullga Deu que tots, cada hu en sa esfera, y segons sos coneixements, contribuheixi á la obra de regeneració de nostra benvolguda Catalunya*". (Martí de Solá, Modest: *Geografia-historia de Catalunya*. Mataró, Tipo. Feliciano Horta, 1887. Pàg. 16.)

ques”[1]. Cal remarcar que la portada era feta pel fotògraf Zerkowitz, de qui parlarem més endavant. Com en el cas dels *Recuerdos*, no en diem res més perquè aquesta obra també l’anirem trobant al llarg de la nostra recerca.

L'any 1928 Joan Vallès i Pujals (polític, escriptor i advocat nascut a Terrassa l’any 1881) escrivia un *Elogi de Catalunya* per ajudar a fer conèixer i estimar les “*coses nostres*”. El llibre té un clar interès patriòtic que ja queda patent en la introducció de l'obra. D'aquesta manera, “(...) *per nosaltres* [els catalans, Catalunya] *està en el més bell indret del món i té les muntanyes més altes i els rius més caudalosos* (...)”[2]. Amb aquest punt de partida ja entenem que el llibre comenci parlant de les muntanyes i dient que aquestes no només han estat posades al món per embellir-lo, sinó també per donar-li utilitat.

> “*Déu no féu la terra ben plana, sinó que l'omplí de muntanyes, que, com ossos foradant la pell, surten arreu i sembla que l'aguantin. Són les columnes que sostinguessin la gran volta del cel; són com els pilans d'un temple immens, que tingués tota la terra per planta... Algunes, de tan altes, semblen fetes per a què jamai l'home no pugui petjar-les*”[3].

La muntanya forma la columna vertebral del món i allò que el sustenta, idea molt important i que cal que vegem en quin sentit s’estava desenvolupant en aquell moment. Sobre aquest aspecte cal dir que la importància de les muntanyes es vincula a una concepció patriòtica de la realitat catalana perquè, de fet, en aquesta obra, el sentit patriòtic adquireix un clar ressò quan es refereix a les muntanyes:

> “*Des dels cims de les muntanyes es veu millor la Pàtria i se l'estima més. La lliçó més gran de patriotisme es rep quan s'assoleix tenir consciència clara i arrelada del paisatge de la Pàtria. I el paisatge de la Pàtria no se l'arriba a conèixer més que veient-lo des del cim de les muntanyes, primer, i resseguint-lo, després...*”[4].

> “*Les muntanyes són el que més marca la fesomia d'un país, són el que el fa distingir més dels altres. Difícilment s'assemblen les muntanyes. Cada una té sos trets característics, inconfusibles. I se les hi posa estimació, venint moltes voltes a ésser la representació tangible de la Pàtria*”[5].

A més, d’aquesta utilitat patriòtica, *la muntanya* serveix com a purificadora de l'ànima de les persones que hi viuen o s’hi afronten, especialment per contraposició a les zones habitades; és el contrapunt espiritual a la “*matèria*” urbana, i allò que pot curar els mals que aquesta genera:

> “*A la muntanya s'hi purifiquen els pensaments, s'hi enlaira l'esperit, s'hi*

---

[1] *Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Llibreria Catalonia, 1929. Pàg. 7.

[2] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya. La terra. El mar. Els homes. La llengua, Els monuments. Barcelona*. Barcelona, Llib. Catalonia, [1928]. Pròleg.

[3] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya.* Op. cit. Pàg. 19.

[4] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya.* Op. cit. Pàg. 19.

[5] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya.* Op. cit. Pàg. 22.

reposa de les misèries de terra baixa i de les viles... La muntanya és un refugi espiritual quan tot sembla envaït per la matèria"[1].

"*A la muntanya no s'hi puja a fer mal; quan no es porta bon intent es fuig d'ella. A la muntanya s'hi va per les accions més pures i nobles*".
"*Els homes han anat fugint de la muntanya, l'han deixada sola i abandonada, enquibint-se i apretant-se en les ciutats del pla, on els manca l'espai, on els manca l'aire... I la muntanya s'ha venjat d'aquest abandó - terrible venjança!- enviant a la ciutat uns mals -la tuberculosi, mal de cos; la neurastènia, mal de l'ànima-, mals de la ciutat, que sols a la muntanya poden curar-se*"[2].

Per a Vallès, els mals físics, els mals espirituals i els mals socials tenen a veure amb l'abandonament de les muntanyes i és a aquestes que cal tornar per recuperar-se'n. Més endavant, l'autor s'entreté a parlar de les diferents muntanyes de Catalunya, començant pel Pirineu, -(...) *resum i compendi de tota la grandiositat que presenten les muntanyes* (...)[3]- on els pastors esdevenen l'essència de la raça catalana. El Pirineu i el Mediterrani són els veritables pares del poble català, segons Vallès i Pujals. L'autor segueix l'obra tractant Montserrat, el Montseny i Sant Llorenç, fent, també aquí, una barreja d'història i mitologia nacional, de descripció original i compendi d'altres autors.

Volem remarcar també que, dins d'aquesta primera part dedicada a la terra, el tercer subapartat es dedica a les riqueses naturals, essent l'aigua la primera d'elles. Aquest tema és molt important, i ho serà especialment en la propera obra que comentarem. Aquí només deixem anotat que Vallès pensa que l'aprofitament dels recursos naturals més constant i eficaç que hagi fet Catalunya és el de l'aigua que conté la terra i que s'ha utilitzat com a força industrial.

Amb això en tenim prou per passar a parlar de l'almanac de 1929 publicat per *L'Esquella de la Torratxa*. Aquest va ser dedicat al medi natural català, especialment a les muntanyes. D'entrada hi ha un petit calendari en què cada mes es presenta amb una fotografia i un petit text que hi fa referència. Entre els llocs muntanyencs evocats hi ha la Vall de Ribes, Sant Llorenç del Munt, Montserrat, la Maladeta, les muntanyes del Priorat, el Montseny, el Tibidabo, etc. Però, més endavant, en l'almanac en sentit estricte, hi ha moltes fotografies de molts racons i raconades de la nostra geografia, alguns d'ells avui dia desapareguts.

Dins de l'almanac trobem un escrit sobre la pàtria de les muntanyes en què l'anònim autor o autora parla de l'eternitat d'unes muntanyes on es troba tota l'ànima de la pàtria. Després de citar *Solitud* i *Terra baixa*, l'autor o autora acaba per dir que,

"*Sense les terres altes no podríem explicar ni la història, ni el nostre art, ni les nostres filatures, ni la nostra ànima. El castellà és la planúria; el català, la muntanya*"[4].

---

[1] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 19.

[2] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 20.

[3] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 25.

[4] Paradox: "La pàtria de les muntanyes" in *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929. Pàg. 17.

P. Aldavert continua més o menys en el mateix sentit: el seu article porta per títol *Pobres de nosaltres si no haguessin estat elles*. Aquest autor qualifica les muntanyes de guardiola perquè, com ja s'insinuava en la col·laboració anterior, hi havia hagut un fet molt important: la utilització de l'aigua del Pirineu per generar energia elèctrica. La muntanya contenia l'aigua i els desnivells que permetien suplir el carbó anglès i asturià que arribava a Barcelona a un preu massa car i el cost del qual suposava un coll d'ampolla per al desenvolupament de la indústria del país; per això les muntanyes eren una guardiola, perquè permetien estalviar tot el que fins llavors s'havia pagat a l'estranger. També la fusta era molt important: "*Aigua i arbres: heu's aquí la gran riquesa de les nostres muntanyes avui per avui*"[1].

En la pàgina següent, una poesia de J. Baucells i Prat deia que a les muntanyes "(...) *ronquen les turbines, i canten les cigales, de bell concert, un himne d'amor i de treball* (...)". A la pàgina 37, en aquest sentit, trobem un acudit de Picarol en què un porc i un cavall parlen sobre la impossibilitat que per dins dels cables d'alta tensió hi puguin passar tants mils de *cavalls.* Un escrit de Jeph de Jespus fa parlar el Peguera i, després de reconèixer que està bé l'explotació hidroelèctrica i el beneficis que dóna, acaba clamant perquè aquesta no suposi una degradació de les belleses del Pirineu. El Peguera, *cremat* fins al punt de fondre-se-li la neu del cim, proposa al nostre autor de fer un parc nacional transpirinenc, a banda i banda de la serralada[2].

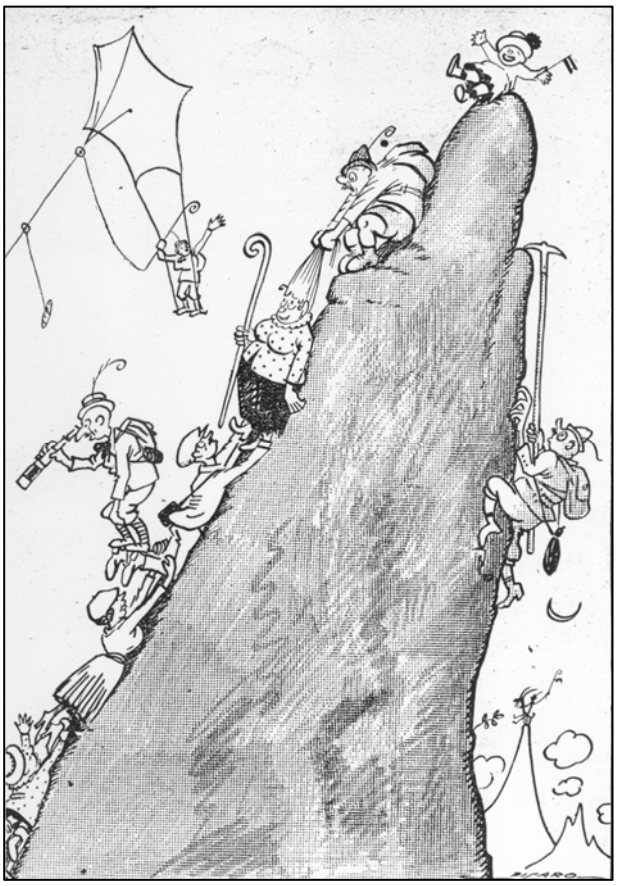

[1] Aldavert, P.: "Pobres de nosaltres si no haguessin estat elles". *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929. Pàg. 20.

[2] Jeph de Jespus: "Lo que diuen els Pirineus". *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929. Op. cit. pàg. 56.

Dues imatges de l'*Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929.

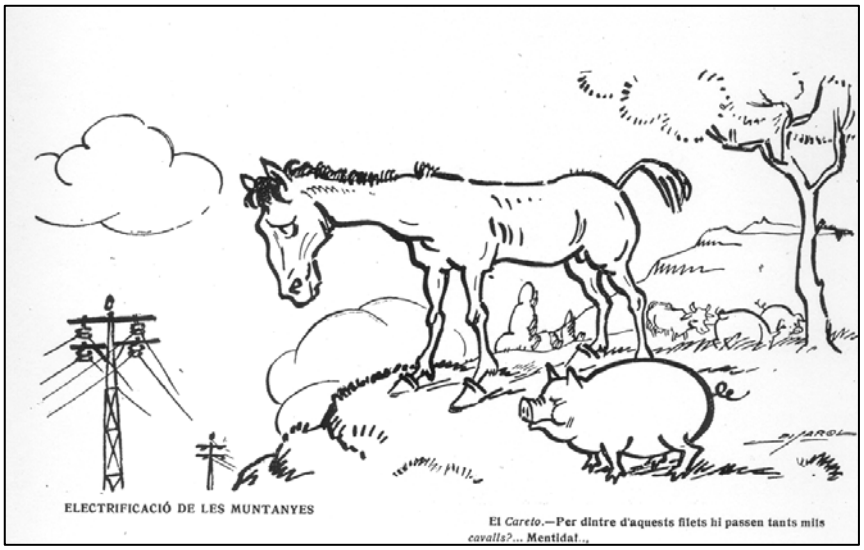

Aquesta visió de la muntanya com a rebost queda molt clara en un acudit on un pagès o captaire tot esfilagarsat diu:

> "*La terra?... Jo me la imagino com una dona molt grassa que tingués molts pits...*"[1].

Com ja hem vist, no manquen en aquesta obra les expressions de tipus patriòtic. En aquest punt apareixen diferents notes en què es parla del Tibidabo, una muntanya que ara ja no és nostra, "*Ara... és dels altres*", diu Adam Astor[2]. Una poesia de Ramon Masifern conjumina ambdues visions, les muntanyes patriòtiques i les muntanyes plenes de turbines que donen el pa a milers de mans. El text fou escrit en un moment en què les coses havien canviat bastant en relació al període en què es produí el descobriment de la muntanya i en aquest sentit cal recollir un petit text de Gabriel Alomar que diu que el Canigó assegura l'europeitat de la nostra vida nacional[3]. El sentiment més jocfloralista, però, no ha desaparegut del tot, i el trobem en un fragment d'un discurs d'Angel Guimerà.

Les pàgines 42 i 43 reprodueixen la poesia *La muntanya catalana* de Pons i Gallarza. Altres autors diuen que a la muntanya s'hi viu més anys. Alguns acudits fan referència al món de l'escalada i de l'alpinisme d'alt nivell, fet que ens indiquen en quin tipus de societat ens estem movent. Cal esmentar, pel seu mal gust, un article de R. Franquesa Comas d'un masclisme estrident.

Gairebé no caldria ni anotar que durant les primeres dècades del segle XX, l'interès pel paisatge, i per les muntanyes, era moda. En aquest context, l'any 1932 *La Revista* publicava l'*Elogi del paisatge català*, de Pere Corominas. El text havia estat el discurs

---

[1] Vegeu *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929 Op. cit. pàg. 63.

[2] Adam Astor: "La nostra muntanya" in *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929. Op. cit. Pàg. 24.

[3] Alomar, Gabriel: "Morant el Canigó". *Almanac de l'Esquella de la Torratxa*, 1929. Op. cit. pàg. 71.

presidencial que el seu autor havia fet en els Jocs Florals de Girona de l'any anterior. Pel que a nosaltres ens interessa, l'entrada és molt reveladora:

> "*Si és molt dir que un paisatge és un estat d'ànima, també és molt oposar que la nostra ànima és una creació del paisatge*"[1].

L'explicació que l'autor dóna d'aquests mots volgudament enfarfegats ens deixa veure els dos extrems del seu plantejament: d'una banda un plantejament que ell anomena fenomènic que es refereix (també és ell qui ho diu) a la nostra representació; de l'altra, el que nosaltres en diem un determinisme ambiental sense massa matisos. Aquest darrer aspecte és ben clar en la pàgina següent:

> "*El poble català és un producte secular del nostre paisatge. I en dir això no vull negar la influència de la història, de la raça, de la sang, com diria Spengler*"[2].

I això havia estat així fins al punt que els diferents pobles que havien arribat a la nostra terra havien estat reduïts a una unitat comuna pels elements del paisatge que eren la terra, el cel i el mar. Els catalans no eren fills d'una sola sang,

> "*I si volem dir que de la varietat de les races s'ha format una sang característica i comuna, jo us observaré que precisament aqueixa fusió és obra del paisatge*"[3].

Quin és el problema de fons? El gran debat que aquí hi ha, el context que explica les paraules de Corominas, és el mateix que dugué Josep Ventalló a parlar de Catalunya com d'un poble decadent: la immigració. Els catalans ho som, no per sang, sinó per l'acció del medi i, per tant, esperar la integració dels immigrants és una qüestió de temps:

> "*Els fills nascuts aquí dels nostres immigrants ja no són ben bé de la mateixa raça que els seus pares*"[4].

En aquest context, fins i tot la cultura ha de ser obra del paisatge, i el fet que la nostra terra sigui trencada ens ha fet ser d'una manera determinada, diferent a la de la gent de les planes ondulades franceses o de les altures dels Alps. Si el paisatge alpí és monòton quant a colors, "*El paisatge és una simfonia de colors a Catalunya*"[5]. S'ha de reconèixer que lluny del pessimisme de Vandellós, Corominas és, ben al contrari, optimista:

> "*Essent, doncs, com un producte secular del nostre paisatge, cap humana contingència no pot impedir a la raça humana el compliment del seu destí. Perquè fins si fos tan gran la nostra desventura que la gent catalana fos del*

---

[1] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Barcelona, Pub. de *La Revista*, 1932. Pàg. 5.

[2] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Op. cit. Pàg. 6.

[3] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Op. cit. Pàg. 7.

[4] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Op. cit. Pàg. 9.

[5] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Op. cit. Pàg. 17.

tot dominada, esclavitzada i totalment destruïda, i no restés ni una dona catalana per a parir, amb la sang dels vencedors, amb aqueixes o unes altres aparences, el nostre paisatge tornaria a produir amb els segles una altra raça tan essencialment catalana com la nostra"[1].

En el mateix moment que es publicà l'obra de Pere Corominas, amb el rerefons de la legalització de la Generalitat i de l'ensenyament en català, varen aparèixer diferents llibres de lectura adreçats als infants en què, en alguns casos, els temes paisatgístics i muntanyencs foren importants. La primera obra que volem comentar és una, de les moltes, de Joaquim Pla i Cargol i duu per títol *La terra catalana*. L'obra, revisada per l'Institut d'Estudis Catalans, va ser dedicada a Pompeu Fabra. Se suposa que degué de tenir un gran èxit perquè, havent estat registrada en 1931, l'any 1937 se n'havien fet 29 edicions; aquest èxit és comprensible perquè es tracta d'un llibre de text. L'obra començava dient

"*Estimar el propi país és una cosa instintiva. Però si els coneixements respecte a ell es fonamenten per a poder apreciar les característiques particulars del seu sòl, les gestes de la seva història, l'abast de la seva riquesa i de la seva cultura i el fons de tradició dels seus costums, llavors l'amor per la terra on hem nascut esdevé més pregon, més conscient i més ferm*"[2].

De fet, es tracta d'una monografia sobre la geografia, la història i la cultura catalanes. Pel que a nosaltres ens interessa, cal remarcar que l'autor considera que el Pirineu català s'estén fins al Mont Perdut, que hi és consignat com el pic més alt, doble errada de la qual ja parlarem en un altre lloc (6.3.8). Parlant del Pirineu, cal ressaltar que els llacs que anomena són l'Estany Gento i el de Corones (Aran) i si els esmenta és per l'aprofitament hidroelèctric que se'n feia. Aquí el Canigó ha perdut completament el seu rol tradicional, desnonat per la potència de la indústria elèctrica. La descripció del paisatge es manté sempre en el terreny físic, fent-la dependre del clima i de la composició del sòl.

També és interessant de recordar que, en aquest context, als anys trenta, Artur Martorell i Bisbal[3] va publicar un llibre de llenguatge en tres volums en el qual feia una selecció de més de 150 lectures de prosa o de poesia, fetes per 45 autors diferents. Cadascuna de les lectures s'acompanyava d'unes notes i d'un vocabulari perquè els nens i les nenes poguessin comprendre millor allò que estaven llegint. En aquesta obra, que pretén ajudar els infants a aprendre a llegir, els escrits paisatgístics no són estranys. Segurament no és ara el moment de parlar de la potencialitat formalitzadora d'aquest tipus d'obres, sobretot quan sabem que anaven adreçades a infants que estaven completant el seu procés formatiu i evolutiu. En aquest sentit, aquells poemes i petites narracions servien per anar proposant unes determinades imatges que havien estat extretes dels nostres poetes més reconeguts. Es tracta, ben clarament, d'un cas del que Alain Roger en diu un procés d'*artialització* i que nosaltres hem preferit anomenar de formalització. En aquest procés, el que està en joc és la creació de tòpics i, per tant, la conversió del medi ambient en text a través de diversos discursos.

---

[1] Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Op. cit. Pàg. 29.

[2] Pla Cargol, Joaquim: *La terra catalana*. Girona, Dalmau Carles, Pla, SA, edc., 1937. Proemi.

[3] Martorell Bisbal, Artur: *Els pobles. Les ciutats. Els homes*. Barcelona, Gustau Gili, 1935.

Un altra obra per no oblidar duia el títol de *Presència de Catalunya*. Es tracta d'una sèrie de llibres publicats, durant la Guerra Civil, pel Servei de Cultura al Front del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. El primer volum, amb data de 1938, estava dedicat a la terra i duia com a subtítol *El paisatge català a través dels seus poetes*. El llibre pretenia ajudar a mantenir la moral dels soldats catalans destacats al front, fer de Catalunya no "(...) *un record sinó una suprema presència*", com reconeix el pròleg. I ho feia recordant-los que,

> "*La Catalunya que descriuen en aquesta obra els nostres grans poetes, els nostres grans escriptors, és la Catalunya que defenses amb les armes al braç* (...)"[1].

El llibre es dedica al pla i a la muntanya, amb poesies de Joan Maragall, Prudenci Bertrana, Josep Maria de Segarra, Antoni Rovira i Virgili, Salvador Albet, Josep Pijoan, Guerau de Liost, Marià Manent, Josep Carner, J. M. López-Picó, Joan Vinyoli, Josep M. Capdevila, Joan M. Guasch, Joan Teixidor, Josep Lleonart, Francesc Pujols, Jacint Verdaguer, Pere Coromines, Joaquim Folguera, J. Pous i Pagès, Carles Riba, Clementina Arderiu, Alfons Maseres, Ventura Gassol, S. Juan Arbó, Ramon Xuriguera, Jaume Angelet i Garriga i J. Salvat Papasseit. El text s'acompanya d'unes il·lustracions d'Enric Climent. Com en l'obra que hem comentat anteriorment, la potencialitat formalitzadora d'aquesta mena d'obres fou molt important, especialment en aquell context de lluita civil.

Resum:

Les tres primeres dècades del segle XX veuen la posada en pràctica d'una nova imatge de *la muntanya*. El sentiment patriòtic, l'aprofitament industrial i el sentimentalisme romàntic van alhora i ens permetran entendre bona part del procés de substitució de la imatge moderna de *la muntanya* per una altra imatge analògica amb els nous temps.

Alhora el moviment excursionista, els treballs científics i altres tendències que estudiarem més endavant varen potenciar i promocionar l'interès per la visita i el reconeixement de *les muntanyes*. La relació mesològica amb el medi natural català estava canviant radicalment.

[1] *Presència de Catalunya. 1 La terra. El paisatge català a través dels seus poetes*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1938. Pàg. 6.

3 - Tercera part: *Muntanya i paisatge a l'edat moderna*

Un cop fetes les descripcions dels diferents llocs que volem tractar, i vist una mica el punt d'arribada de la imatge de *la muntanya* al segle XX, ens proposem ara començar a estudiar la representació que els autors de l'edat moderna tenien del medi natural. Començarem per fer un repàs a algunes definicions de diccionaris catalans i castellans per veure si la muntanya era considerada com una part del paisatge o no (capítol 3.1).
Fet això, veurem quin tipus de medi ambient era més fàcilment considerat com a agradable i amè pels nostres escriptors (capítol 3.2); en el proper capítol (3.3) intentarem completar els resultats d'aquesta recerca amb la representació que fins al segle XVIII es tenia de les muntanyes catalanes.
El capítol 3.4 vol mostrar la relació poruga que la Catalunya de l'edat moderna mantenia amb les seves muntanyes en general. Aquesta imatge serà estudiada a un nivell més ampli en els capítols 3.5, 3.6 i 3.7.

3. 1 - Paisatges i diccionaris catalans

Després del desenvolupament dels conceptes teòrics que emmarquen aquesta recerca i d'una visió general de l'evolució històrica de la representació de la muntanya en el món occidental, en aquest capítol ens proposem demostrar que, al principi, el sentiment estètic vers la natura, tal com l'hem definit més enrere, s'adreçava, en el cas català modern, especialment a la plana agrícola. Més endavant veurem que, de forma complementària i analògica a aquest sentiment, la muntanya, en ella mateixa, era ignorada o temuda.

3. 1. 1 - Els diccionaris catalans de l'edat moderna

Si volem demostrar que, a l'edat moderna catalana, el sentiment estètic per la natura, quan existia, anava adreçat al món agrícola i antropitzat, caldrà que ens demanem què s'entenia per la paraula *paisatge*. El nostre recurs a fer la història del mot que resumeix aquesta nova mediança i a col·locar-la com a primer indicador del canvi de relació mesològica es fonamenta en el fet que compartim la idea de Berque que el primer i més important signe de l'existència d'un sentiment paisatgístic és el recurs possible i efectiu a un mot per referir-s'hi. Ara bé, tenir un mot abstracte que, en un moment històric concret, reculli tots els indrets naturals que es consideren bells no implica que aquest concepte sigui aplicat al nostre objecte d'estudi, les muntanyes, perquè és evident que es poden estimar altres *paisatges* no muntanyencs. El recurs en primer lloc als diccionaris ha estat motivat perquè ens ha semblat que seria la manera més ràpida de veure si històricament aquesta definició ha pertangut a un mateix *bassin sémantique*[1].

En el cas català, quan volem saber alguna cosa sobre un mot o concepte, especialment la seva etimologia, solem recórrer a Joan Coromines. En el seu diccionari etimològic[2], el malaguanyat Coromines diu que el mot *paisatge* apareix per primer cop en el lèxic català l'any 1696, en una obra de Joan Lacavalleria[3], un diccionari català-llatí. Segons Coromines, el mot s'hauria pres del terme francès *paysage* i aquesta hipòtesi ens sembla factible si tenim en compte que la família Lacavalleria, era d'origen occità i estava molt vinculada a la Catalunya Nord i que, d'altra banda, la resta de diccionaris catalans d'aquell segle ignoraven el mot que estem estudiant o li donaven significats radicalment diferents.

Per a Joan Lacavalleria, un "*pais*" era el país natal, la pàtria, la terra o el lloc de naixement; l'autor també utilitzava el terme per referir-se a una regió. Alhora, el paisatge era una "*tirada de pais*": *terra plaga*; en aquest cas el mot *tirada* s'hauria de prendre en el sentit d'alguna cosa que es fa sense discontinuïtat, una extensió. Lacavalleria també donava un segon sentit: el del mot *paisatge* en el terreny de la pintura: "*Topographica pictura.*

---

[1] Prenem el concepte de *bassin sémantique* de Durand, Gilbert: *Introduction à la Mythodologie. Mythes et sociétés*. París, Albin Michel, 1996. Especialment pàgines 79-130.

[2] Coromines, Joan: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial edicions catalanes, 1980.

[3] Lacavalleria et Dulach, Ioanne: *Gazophylacium catalano-latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens, CVI subjicitur irregularium verborum elenchus*. Barcelona, apud Antoniu Lacavalleria, 1696.

Picturae topographicae ludicrum. Picturae topographicae exemplum. Topographiçe ludicrae pictura. Diversorum locorum picta descriptio".

El fet que Lacavalleria parli d'un *tirada de país* reafirma la hipòtesi que estem davant d'un gal·licisme, perquè en francès el mot *paysage*, a diferència del català i del castellà, ja tenia aquest sentit a la fi del segle XVII[1]. En canvi, per als catalans d'aquell moment, el significat de *paisatge* encara no havia deixat de referir-se al món de la pintura. Per si això fos poc, una mica més tard, vers 1700, Pere Torra[2] publicarà un altre diccionari català-llatí en què el mot *paisatge* no apareix. Cal dir que aquesta inexistència era el més normal en aquella època. Per a Torra, la pàtria, el *solum natale*, era també el "*Pahis*". Però alhora, el mot *pahis* guardava el sentit de *topographica pictura*: "*Pahis, ço es quadro. Simulacrum, i, pictura*"[3]. Aquesta paraula està precedida d'un signe que indica que es tracta d'una entrada introduïda en la darrera edició del diccionari. Es clar, doncs, que el mot *paisatge* resta encara d'ús rar i molt recent per al català. Excepció feta de Lacavalleria, el mot no existeix o és ignorat. D'altra banda, cal recordar que, per parlar d'una regió o de la pàtria, com per parlar d'una certa forma de pintura, calia parlar d'un *país*. Un *paisatge* era una forma de pintura concreta i només per a Lacavalleria s'igualava a una extensió de terreny. Aquest fet no és cap excepció: el mateix passava amb el castellà.

3. 1. 2 - País i paisatge en castellà

Segons Fernando Marías[4], en castellà el terme *paisaje* apareix l'any 1560 (gairebé un segle i mig abans que en català) en el *Comentario de la pintura* de Felipe de Guevara. En aquesta primera aparició del mot ja trobem que a la pintura de paisatge se l'anomena "*agrícola*" i més endavant de "*yerbas*". Per a Felipe de Guevara:

> "*La compañía que dije de la agricultura parece no sólo aneja a la pintura sino necesaria, pues ella trata y rodea tanta parte de la naturaleza, de la cual la pintura toma imitación, como son hierbas, flores, árboles, frutos varios, paisajes, perspectivas, aves cuya morada y posada es el aire, florestas y sabandijas y otras que a vueltas de todas estas la naturaleza cría, de las cuales la fantasía del pintor o del que ha de juzgar bien o mal de la pintura toma su imitación*"[5].

En el castellà, tal com hem vist que passava en el cas català, el mot *paisatge* neix, doncs, en l'àmbit artístic per designar una certa manera de representar (pintar) parts del medi ambient. Nogensmenys, seguirà conservant aquest sentit fins a l'actualitat, tot i que a partir d'un moment –que aquí ens interessa especialment de descobrir- s'emprarà per designar una part concreta del medi ambient, i no una forma de pintura. Al segle XVIII, el

---

[1] Franceschi, Catherine: "Du mot *paysage* et de ses équivalents dans cinq langues européennes" in *Les enjeux du paysage*. Brussel·les, Édt. Ousia, 1997. Pàg. 75-111.

[2] Torra, Petro: *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus, verborum, ac phrasium*. Barcelona, Officina Typographica Raphaelis Figueró, [circa 1700].

[3] Torra, Petro: *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus, verborum, ac phrasium*. Op. cit.

[4] Marías, Fernando: "El Greco y el paisaje español del siglo XVI" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 91.

[5] Citat per Calvo Serraller, Francisco: "Concepto e historia de la pintura de paisaje" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 17.

diccionari de la Real Academia Española publicat l'any 1737 donava al mot "*pais*" l'accepció d'una pintura en què s'haurien pintat viles, llocs, fortaleses, cases de camp i campanyes. La seva traducció llatina era *pictura agrestis*. Aquest diccionari, per explicar el sentit del mot *país*, remetia a Antonio Palomino i al seu *Museo pictórico y escala óptica* i a Calderón de la Barca (*El pintor de su deshonra*). No hem estat capaços de trobar la cita que el diccionari dóna com escrita per Calderón; potser és que la referència és equivocada. De qualsevol manera, el diccionari posa en boca de Calderón:

> "*Seis dias há que en un país*
> *se desvela cuidadoso,*
> *siendo la obra de seis días*
> *de sus virtudes el colmo*"[1].

En aquest cas, el "*país*" és el resultat del treball continuat durant sis dies d'un pintor. Antonio Palomino va acabar de donar-ne l'accepció en el seu tractat de pintura. *El museo pictorico y escala optica* és una obra de 1715 que en diferents punts fa ús del mot *país* en el sentit de pintura que representa el que avui dia diem un paisatge: a la part de Sòria, segons l'autor, hi hauria *países*, amb uns arbres tan ben traçats que seria molt interessant que els pinzells els imitessin. Una mica més endavant diu:

> "*El agua en sus cristalinos espejos, retrata cuanto se le opone, formando un vistoso país (especialmente en la quietud de un estanque) donde nos delinea los árboles frondosos; las montañas remotas, el cielo con sus nubes, y demás accidentes, que la hermosean (...)*"[2].

És el reflex dels arbres, de les muntanyes, del cel amb els seus núvols el que forma un *vistoso país*, però aquest país s'ha de prendre en el sentit d'un paisatge pictòric.

Diguem, també, que els diccionaris castellans posteriors continuen a mantenir la sinonímia entre el *país* i el *paisatge*, fins al punt que els de la Real Academia Española donen les dues accepcions. Així s'arriba a la fi del segle XVIII. En l'edició de 1780, un *país* és una,

> "*Region, reyno, provincia, ó territorio.* [En llatí:] *Regio*"[3].

Però també:

> "*La pintura en que estan pintados villas, lugares, fortalezas, casas de campo y campañas. Pintase en lienzos mas anchos que altos, para que comprehendiendo mas horizonte se puedan variar mas los objetos. Pictura*

---

[1] *Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las phrases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua, dedicado al Rey Nuestro Señor Don Phelipe V (que Dios guarde) a cuyas expensas se hace esta obra. Compuesto por la Real Academia Española*. Madrid, Imp. de la RAE, 1737.

[2] Palomino de Castro y Velasco, Antonio: *El museo pictorico y escala optica.* Madrid, Lucas Antonio de Bedmar, Impresor del Reyno, 1715. Pàg. 297 de la reedició de 1947. Madrid, M. Aguilar, editor.

[3] *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española, reducido a un tomo para su mas fácil uso*. Madrid, Joaquin Ibarra, 1780.

agrestis, subdialis"[1].

I un paisatge (escrit *paisage*) seria un "*Pedazo de pais en la pintura*", el que en llatí es traduïa per *subdialis* o, en altres edicions, *topia*.

Com veiem, fins a aquest moment el castellà ha conservat el sentit originari que igualava el *paisatge* a un tipus determinat de pintura. Ara bé, més o menys en aquell final del segle XVIII les coses havien de canviar d'una manera important: tot i que el diccionari d'Esteban de Terrenos (1788) seguia donant com a sinònims els mots *país* i *paisatge*, en aquesta obra es va produir un salt molt important: el paisatge també podia ser l'aspecte d'un país:

> "*Pais, paisaje, la vista o aspecto de algun pais, y en la pintura las arboledas, y casas de campo. Fr. paisaje [sic]. Lat. Amoenorum locorum coloribus descriptio. It. Paese, pittura*"[2].

Per primer cop a Espanya un autor, Esteban de Terrenos, diu que el *país* i el *paisatge* són allò que es veu d'un cop de vista; d'aquesta manera el seu diccionari remet el lector al concepte de "*vista*", i aquest fet ens resulta molt important perquè és un magnífic indicador de la nova mediança el sorgiment de la qual volem estudiar. Bo i que, per a ell, el paisatge en la pintura continua anomenant-se *país*, i que de nou ens reenvia a Palomino -per a qui era un tros de país en el sentit pictòric-, el gran salt ha estat fet: anomenant *paisatge* el que abans era país (una porció d'espai) s'acabava d'instituir una nova representació del medi natural.

El castellà del segle XIX continuarà a copiar el que ja hem vist. Només ens interessa remarcar que el diccionari de Nicolás María Serrano[3] (1881) parlarà del paisatge com d'un gènere pictòric i en farà una petita història. Per a ell, en aquest sentit, un *paisatge* era una pintura o un dibuix que representava una part del "*campo*", de la campanya o de la natura muda. Aquest objectes que es podien convertir en paisatges, pintant-los o dibuixant-los, són molt reveladors de la mediança moderna: allò que valia la pena de ser pintat era el camp, la campanya i, com veurem més endavant (3.2), en menor mesura, la natura salvatge.

Per al *Diccionario enciclopédico hispano-americano de literatura, ciencias y artes* (1894) un *país* continua essent el mateix, és a dir, una pintura. El Diccionari cita un altre cop Palomino i aporta un text de Jovellanos en què aquest parlava d'una obra pictòrica que representava un "*pais bucólico*", *país* pres en el sentit d'una pintura de paisatge. Com veiem, país i paisatge tenen, al segle XIX, sentits sinònims i ja s'utilitzen indiferentment per referir-se tant a una part del medi ambient com a una forma de pintura. En aquest sentit, cal remarcar que també hi trobem el mot *paisista*, pres com a sinònim de *paisajista*, la persona que pinta paisatges o països. El *paisista* és el "*pintor de països*" segons el diccionari. Aquest mot va ser utilitzat, entre altres casos, en l'obra sobre les coves de Montserrat de Víctor Balaguer per qualificar un dels seus acompanyants, a qui amaga sota la sigla T,

---

[1] *Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española, reducido a un tomo para su mas fácil uso*. Madrid, Joaquin Ibarra, 1780.

[2] Terrenos y Pando, Esteban de: *Diccionario castellano con las voces de las ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina é italiana*. Madrid, Imp. de la v. de Ibarra, 1788.

[3] Serrano, Nicolás María (dir): *Diccionario universal de la lengua castellana, ciencias y artes. Enciclopedia de los conocimientos humanos*. Madrid, Astort hermanos, editores 1881.

"(...) *ese joven paisista al que su conciencia de pintor y su decidido amor al arte, reservan un bello porvenir*"[1].

Al segle XVIII, doncs, el castellà dels diccionaris fa el salt d'anomenar paisatge a una part del medi natural: aquest és el primer i més clar indicador de la nova mediança el sorgiment de la qual volem estudiar. En el proper apartat veurem que això es va produir força més tard.

3. 1. 3 - El paisatge en català a l'època contemporània

Després d'aquest parèntesi per parlar del cas castellà, tornem a la història del paisatge en la llengua catalana. Al segle XIX els diccionaris catalans prenen com a model els castellans i fins a cert punt obliden el precedent de Lacavalleria: també per als catalans *paisatge* era sinònim de *país* i es referia a una forma de pintura o a una regió, encara no a l'aparença del medi ambient.

En aquest sentit, "Una societat de catalans" (tal com es feien dir) publicarà, l'any 1839, un diccionari català-castellà-llatí-francès-italià en què el mot *país* volia dir alhora regió o país i la pintura que representa "(...) *vilas, fortalesas, campinyas, tros de terra*"[2]. Paisatge, doncs, és també sinònim de país, i la campanya n'és el seu objecte preferent. En el mateix sentit, un altre diccionari català-castellà publicat l'any 1847 insistirà en el fet que un país és una "*Pintura que representa campinyas, etc.*"[3]. El paisatge en la pintura és un tros de país.

No són aquests els únics casos perquè el mateix sentit apareix en el diccionari popular de Josep Aladern (1906), però en aquest cas també veiem que el paisatge té alguna cosa a veure amb la vista:

"*Tros de país que's pot distingir ab la vista. Pintura que representa un tros de país*"[4].

Aladern fa, en el cas català, el salt qualitativament decisiu d'anomenar paisatge una certa mirada del medi ambient. Ja no som davant d'una forma de pintura, sinó d'un fet suposadament "natural". Finalment hem arribat a una inversió transcendental de la tendència històrica: pocs anys més tard, per a Josep Fiter (1912), un paisatge serà una "*pintura que representa un paisatge*"[5]. La tautologia del paisatge (*un paisatge és un paisatge, un paisatge representa un paisatge*) institueix una nova realitat, que, com tota forma institucionalitzada, se'ns presentarà com al més natural del món. En el nostre cas, potser més que en cap altre, el paisatge -que és una forma de mirada- acaba convertint-se en un conjunt d'elements naturals. Finalment, doncs, l'objecte pintat, que al principi era

---

[1] Balaguer, V.: *Las cuevas de Montserrat*. Barcelona, Salvador Manero, Editor, SD. Pàg. 16.

[2] *Diccionari catalá-castellá-llatí-frances-italiá. Per una societat de Catalans*. Barcelona, imp. Joseph Torner, 1839.

[3] D. y M.: *Diccionario catalan-castellano, redactado en vista de cuantos se han publicado hasta el dia*. Barcelona, Agencia Médica Catalana, 1847.

[4] Aladern, Joseph: *Diccionari popular de la llengua catalana. Catalunya, Mallorca, Valencia, Andorra, Rosselló, Sardenya, Llenguadoc, etc*. Barcelona, Francisco Baxarias, editor, 1906.

[5] Fiter, Joseph: *Enciclopedia moderna catalana*. Barcelona, Joseph Gallach, editor [circa 1913]. 5 toms.

anomenat com l'objecte d'inspiració (*país*), acabarà per donar nom al mateix objecte "real". A la fi, el paisatge és alhora representació i objecte representat. Nogensmenys això és el que farà Pompeu Fabra[1] en el seu diccionari (1932). Anotem que trobaríem la mateixa tendència en el castellà[2].

Més enrere hem tingut la possibilitat d'insinuar que molts dels objectes que formaven els paisatges o els països eren camps o campanyes. Continuant amb això, ara hi volem aprofundir i demanar-nos quin tipus de medi ambient era susceptible de convertir-se en paisatge, perquè podem estar segurs que al segle XX català el mot *paisatge*, a més d'una pintura, serà també un terreny, una terra o regió, però no una regió qualsevol:

> "*Terra plantada de vegetació*", diu Fiter[3].

> "*Extensió de terra plantada d'arbres o altra vegetació*", dirà un altre diccionari[4], vers 1911.

En resum, els diccionaris són clars: tant a l'edat moderna com a la contemporània, la campanya gairebé sempre formava part del paisatge; les muntanyes, quasi mai. Des d'aquest punt de vista, el paisatge ha conservat sempre el sentit que tenia per a Joan Lacavalleria: "*tirada de país*", que traduïa com "*terrae plaga*". Un paisatge havia de ser, des del segle XVII, pla, perquè aquest és el sentit profund que el mot llatí *plaga* (extensió) tenia per a Lacavalleria. Aquesta significació queda clara quan Lacavalleria parla de "*campestris plaga*" i tradueix aquesta expressió per un *país pla*. I pla, per a ell, remetia al món agrari, com es veu en l'expressió "*devastar el país pla*" que tradueix com "*Agros populari, vel, devastare*". Alguna cosa remet el paisatge al món agrícola i això es reforça pel fet que Lacavalleria dóna com a sinònims els mots "hort" (*hortus*) i "jardí", el primer amb un sentit recreatiu, identificació sobre la qual haurem de tornar de seguit. En el mateix sentit, l'any 1627 el frare rossellonès Miquel Agustí havia escrit el seu *Llibre dels secrets de agricultura*, obra en què també es parla tant de l'hort o "*Iardi delas herbas de menjar*", com de l'hort en sentit d'espai "(...) *fornit y adornat de diverses maneras de flors*"[5]. La bellesa natural es trobava tant en el jardí com en la campanya, al segle XVII.

El paisatge era, doncs, una qüestió vinculada al món agrari i rural percebut com a cosa agradable i útil; en l'origen, el mot *paisatge* en català tenia alguna cosa que el remetia al món agrícola representat en termes estètics[6] (aquest fet no era gens estrany en el context europeu). Excepte per a Lacavalleria, per a qui també "(...) *Les collades i les rieres donan molta amenitat á aquell pais*"[7], en general, el paisatge bell no es vinculava a les muntanyes, tanyes, sinó al món agrícola. Essent així, la muntanya difícilment en formava part. Per a

---

[1] Fabra, Pompeu: *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona, A. López Llausàs, editor, 1932.

[2] Per a María Moliner un paisatge és una extensió de campanya que es veu des d'un punt de vista, la campanya considerada com a espectacle o bé la pintura que representa una extensió de campanya.

[3] Fiter, Joseph: *Enciclopedia moderna catalana*. Op. cit.

[4] *Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana*. Barcelona, Salvat y comp., entre 1910 i 1912.

[5] Agustí, Miquel: *Llibre dels secrets de agricultura casa rustica y pastoril*. Barcelona, Est. Esteve Liberós, 1617. Pàg. 22.

[6] Segons Alain Roger, "(...) *jusqu'au XVIIIe siècle, le seul paysage que connaisse et apprécie l'Européen est la Campagne, soit une nature cultivée, dans l'acception étroite du terme: fertile, domestiquée. L'autre, la sauvage, ne suscite que l'ennui, sinon l'appréhension* (...)". (Roger, Alain: "Ut pictura hortus. Introduction à l'art des jardins" in Dagognet, François (dir): *Mort du paysage? Philosophie et esthétique du paysage. Actes du colloque de Lyon*. Seyssel, Champ Vallon, 1982. Pàg. 95-108.)

[7] Lacavalleria et Dulach, I.: *Gazophylacium catalano-latinum*. Op. cit.

Miquel Agustí, la muntanya bella era la muntanya conquerida per l'agricultura dels fruiterars, com encara ho serà al segle XIX per a Balaguer, per posar un únic exemple (vegeu més endavant, apartat 3.3). El text d'Agustí és molt clar:

> "*Lo siti del Hort per los arbres de fruyta ha de estar mes prest posat en lloch de alguna costa, muntant en alt tenint comoditat de aygua, que no à la plana, no per altre, sino que aquell assiento es millor ayre, mes eminent y gracios, per la agradable contemplacio y divers contento que hom ne pot prendre, per la perspectiva, que se veu millor, com tambe que les costes y alturas tenint bona mare de terra, son mes aptes per plantar los arbres de fruyta, que no à la plana: perque los plantats à la plana, si son plantats molt prop la hu del altre, se danyen per la hombra que ells matexos se donen: los plantats à las muntadas al contrari, per lo que hu sobrepuja al altre sens ferse ninguna hombra. Aquest Hort de arbres posat en muntada, ha de esser posat millor à la part enves lo Septemtrio, que no enves lo mig dia, à fi que lo Sol li do millor, (y de les finestres de casa se puga gozar de la sua gallardia, y bellesa*[)] *per que los arbres de fruyta desitjan molt la calor del sol*"[1].

El fet que la muntanya en ella mateixa no formés part del paisatge va suposar que alguns autors, quan varen voler fer una descripció de certes muntanyes (però especialment de Montserrat perquè -com veurem- aquest massís va ser pràcticament l'única raconada catalana estimada com a "paisatge" o protopaisatge durant l'edat moderna), hagessin d'optar per parlar en altres termes. En comptes d'un paisatge, el *Fenix de Cataluña* parlava del nostre país com d'un "*Hermoso Mapa*"[2] i el *Compendio historial* de la "*Descripcion o diseño de la montaña*"[3] de Montserrat. Però semblaria, i això és molt significatiu, que el mot més utilitzat va ser *Pintura*. De fet, Josep Vicente del Olmo definia la geografia com una "(...) *imitacion de la pintura, que descrive aquella parte de Tierra descubierta con las circunstancias necesarias para la universal noticia della*"[4]. Descriure era pintar, però pintar volia dir descriure en funció d'uns criteris que a ningú no se'ns escapa que eren, o podien ser, estètics.

La primera vegada que hem trobat el mot *pintura* en aquest sentit descriptiu aplicat a la muntanya de Montserrat és en la *Perla de Cataluña* (1677) de Gregorio Argaiz. Aquest autor dóna per títol del primer capítol de la seva obra "*Sitio, pintura, y altura de la montaña de Monserrate*"[5]. Al segle XVIII, Pere Serra i Postius també parla de la "*Pintura de la Montaña*" i després diu que Pujades (o Roig, en un altre passatge) la "*pinta*"[6], volent dir que la descriu, d'una determinada manera. Aquesta obra correspon al darrer quart del segle

---

[1] Agustí, Miquel: *Llibre dels secrets de agricultura casa rústica y pastoril*. Op. cit. Pàg. 23.

[2] Feliu de la Peña, Narciso: *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarla*. Barcelona, 1683. Pàg. 1. (Reeditat l'any 1975 per Editorial Base).

[3] Anònim: *Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Juan Jolis, impressor [1758]. Pàg. 1.

[4] Olmo, J. V. del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. València, 1681. Pàg. 1.

[5] Argaiz, G. de: *La Perla de Cataluña*. Op. cit. índex.

[6] Serra y Postius, Pedro: *Historia verdadera de la aparicion de Nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucesos estraños, y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fray Juan Guarin (sic). Sacada de muchos, y graves Autores, como Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. Barcelona, Pablo Campins Impresor, S. D. Pàg. 2 i 6.

XVIII, moment en què trobem dues noves aparicions del nostre concepte. Una d'elles en l'índex de l'opuscle d'Hilario Santos, en què es parla de la "*Pintura de la Montaña*". En el text, més endavant, diu

> "*Baste ya de la Aparicion de Maria de Monserrate, de la pintura de su Sagrada Imagen, y de su Santa Montaña* (...)"[1].

L'altra aparició és una mica enganyosa, perquè es tracta de la mateixa obra, però aquesta vegada publicada a Còrdova, canviant el nom de l'autor. En aquest nou cas, l'índex parla de la "*Descripcion de la Santa Imagen, y su hijo. Pintura de la Montaña*"[2]. Tanmateix, en la seva visita a Cardona, a la darreria del segle XVIII, Francisco de Zamora deia que "(...) *es difícil hacer una pintura exacta* (...)" de les seves salines[3]. Trobem també la utilització de la paraula *pintura* en un sentit de descripció d'una situació en la *Cartilla Rústica* de Joaquim Verdaguer[4]. Aquest ús també ha estat trobat en el francès de la fi del segle XVIII: el *Voyage pittoresque de la France* diu:

> "*M. l'Abbé Palassou fait une peinture exacte & pittoresque de l'ensemble de ces montagnes* [del Rosselló] *& de la plaine qu'elles renferment*"[5].

L'ús del mot *pintura* per referir-se al que avui dia anomenem *paisatge* és molt significatiu i ens permet parlar d'una representació estètica de Montserrat (o d'altres indrets) que està latent, però que no acaba de mostrar-se per manca del mot adequat. La utilització d'aquest mot institueix la realitat natural, especialment Montserrat, en un protopaisatge en el sentit proposat per Alain Roger i això permet afirmar que, si bé algunes persones valoren estèticament algunes muntanyes, encara no s'ha inventat el mot per parlar d'aquest tipus de relació mesològica. Certament és difícil (si més no per a nosaltres) parlar de la muntanya en termes de bellesa estètica sense recórrer al concepte de paisatge, però el cas de Montserrat ens demostrarà que això era possible (vegeu els apartats 4.1 i 4.3). Cal remarcar, tanmateix, que en el cas català pràcticament només hem trobat aquest mot emprat en el sentit que estem estudiant per referir-se a la muntanya de Montserrat; molt significativa és la seva absència a l'hora de parlar de l'alta muntanya, el Pirineu especialment. Més endavant veurem que aquesta diferència quant a la qualificació de Montserrat és analògica amb el fet que aquesta va ser la primera muntanya catalana vista en tant que protopaisatge.

Quant al mot *paisatge*, emprat en el sentit de representació del medi natural i no com una especialitat concreta de l'art de la pintura, hem de dir que només l'hem trobat en el

---

[1] Santos Alonso, Hilario: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Emitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. València, Emp. de Agustin Laborda, 1772. Index i Pàg. 9.

[2] Martin, Manuel Josef: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. Córdoba, Imp. Rafael Garcia Rodriguez, S. D. Pàg. 3.

[3] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 125.

[4] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica ó sean principios de agricultura práctica sacados de las obras mas recientes que se han publicado sobre este arte y de las prácticas de algunos países mas adelantados en ella*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1859. Pàg. 87.

[5] *Voyage pittoresque de la France, avec la description de toutes ses provinces; ouvrage national dédié au roi. Par une société de Gens de Lettres. Province du Roussillon*. Paris, chez Lamy, Libraire, 1788 (segona edició). L'aprovació és de 1784. Pàg. 147.

català des del darrer terç del segle XIX (vegeu el capítol 5.2.2). En el cas castellà, aquest ús és força anterior. Aquesta absència és molt indicativa de la mediança que l'élite cultural catalana de l'edat moderna tenia establerta amb el seu medi natural.

Resum:

La muntanya difícilment formava part de les definicions de paisatge que apareixen en els diccionaris catalans i castellans de l'edat moderna i inicis de la contemporània. Aquestes es referien amb molta més facilitat al món agrari que no a la natura salvatge. Des d'aquest punt de vista, la relació mesològica catalana fins al segle XIX era de tipus no paisatgístic o prepaisatgística.

Ara bé, la utilització, a partir d'un cert moment històric, del mot *pintura* per descriure parts de Montserrat esdevé reveladora d'una nova realitat ecosimbòlica que està sorgint amb la modernitat. Des del moment que trobem aquest mot (i altres indicadors que repassarem més endavant) podem parlar d'una relació protopaisatgística amb certes parts del medi natural català durant l'època moderna.

A partir d'un segon moment alguns autors varen sentir la necessitat de descriure els llocs de què parlaven i de donar a aquesta forma de discurs un nom. Va ser llavors que, de nou, es va manllevar una paraula del món pictòric (*paisatge*) per referir-se a l'aparença de certs indrets o coses.

Des del nostre punt de vista, l'ús dels mots *pintura* i *paisatge* ens permet dir que estem davant d'una representació de la natura en tant que cosa agradable, estètica; una realitat ecològica que esdevé alhora obra d'art contemplable i admirable. Una nova realitat ecosimbòlica, en definitiva.

3. 2 - L'estima del món fèrtil i productiu

Després del repàs que hem fet al significat del mot paisatge, podem mantenir amb certa facilitat la hipòtesi que durant l'edat moderna el món natural agradable era el marc rural i no tant la muntanya; a la natura que avui dia diríem *natural*, aquella gent preferia la natura humanitzada.
Si en el capítol precedent hem fet un repàs al primer criteri que Berque proposa per definir una societat com paisatgística o no, el segon criteri que aquest autor considera més rellevant és l'existència de cants lloant la bellesa del medi natural que permetin constatar aquesta nova mediança. En aquest punt hem de veure com, continuant amb el que hem vist en el capítol anterior, existeixen aquests elogis per al marc rural agrícola conreat i, en canvi, són molt escadussers per a les muntanyes enteses com avui dia les entenem.

La tendència a estimar el marc agrari havia tingut alguns precedents a l'edat mitjana. Sense voler-hi aprofundir, i tot remarcant que es tracta d'una al·legoria, citem de passada el cas de la poesia castellana de Berceo (segle XII-XIII), en la qual el prat[1] és un lloc molt delitós, un prat que es vincula directament a la idea del paradís terrestre. En el mateix sentit, a la Catalunya de la segona meitat del segle XV, mossèn Gras va escriure la *Tragèdia de Lançalot*, obra en què llegim com aquest,

> "(...) *sovent recerca los delitosos boscs e les perilloses e ja per ell molt acaminades aflorests, on ara jaent a la riba d'una clara e destil·lada font, ara en algun verd e delitós prat* (...) *defuig el combat* (...)"[2].

En el període que estem estudiant, com durant l'edat mitjana, jardí i paradís formen part d'una mateixa idea[3], una imatge que durant molts segles va dur també associada la idea del camp, perquè, com hem vist una mica més enrere, l'*hortus* era alhora l'hort i el jardí,

---

[1] "*Yo maestro Gonçalvo de Verçeo nomnado/ Iendo en romeria caeçí en un prado/ Verde e bien sençido, de flores bien poblado,/ Logar cobdiçiaduero pora omne cansado.*

Daban olor soveio las flores bien olientes,/ Refrescavan en omne las caras e las mientes,/ Manavan cada canto fuentes claras corrientes,/ En Verano bien frias, en yvierno calientes.

Avie hi grand abondo de buenas arboledas,/ Milgranos e figueras, peros e manzanedas,/ E muchas otras fructas de diversas moneas;/ Mas non avie ningunas podridas nin azedas.

La verdura del prado, la olor de las flores,/ Las sombras de los arbores de temprados sabores/ Refrescaron me todo, e perdí los sudores: / Podrie vevir el omne con aquellos olores.

Nunqua trobé en sieglo logar tan deleitoso,/ Nin sombra tan temprana, ni olor tan sabroso./ Descargue mi ropiella por iazer más viçioso, / Poseme a la sombra de un arbor fermoso.

Yaziendo a la sombra perdí todos cuidados,/ Odí sonos de aves dulces e modulados:/ Nunqua udieron omnes organos más temprados,/ Nin que formar pudiessen sones más acordados.

El prado que vos digo avie otra bondat: / Por calor nin por frio non perdie su beltat,/ Siempre estava verde en su entefredat,/ Non perdie la verdura per nulla tempestat".

(Berceo: *Milagros de Nuestra Señora*. Madrid, Espasa-Calpe, 1979.)

[2] Citat en Ruiz i Calonja, Joan: *Retaule de la vida medieval. Textos catalans coetanis*. Barcelona, Barcanova, 1990. Pàg. 280.

[3] Només cal dir que Isidor de Sevilla en el libre XIV de les *Etimologies*, fa servir l'expressió *hortus deliciarum* per, pleonàsticament, traduir el mot grec *paradís* i l'hebreu d'*Eden*. (Zumthor, Paul: *La mesure du monde*. Op. cit. Pàg. 109.)

representats ambdós a imatge i semblança del paradís. De fet, l'origen etimològic del mot *paradís* deriva del persa *Pairidaeza* per indicar un lloc tancat i és utilitzat per Xenofon per designar un parc o un lloc plantat d'arbres i no ha estat estranya la seva utilització per referir-se a l'Edèn[1]. En aquest sentit, la traducció medieval d'un text del segle V parla d'un *monestir*, és a dir d'una ermita, que "(...) *avia dedins molts pous e molts orts qui.s regaven, e aquí avia de tots arbres de paradís* (...)"[2]. Més tard, també per a Eiximenis seria quasi evident que "(...) *si paradís és en la terra, que en regne de València és* (...)"[3], i només caldria recordar la bellesa que per a ell suposava la planúria de l'horta valenciana.

En general, doncs, constatem que durant les edats mitjana i moderna, el mot *paradís* va servir per referir-se al medi natural considerat agradable i amè. Però aquest paradís podia ser, per no dir que ho havia de ser, l'horta de València o un camp conreat. Així, quant l'any 1617 es va publicar el *Llibre dels secrets de agricultura*, de Miquel Agustí, aquesta obra mostrava clarament un important sentiment protopaisatgístic per la terra conreada, com ja hem vist més enrere. Agustí és molt clar: per a ell, les coses que recreen els homes i les dones són un hort fornit de flors i la terra conreada:

> "*Les coses que recrean y son molt plasentas als homens, y principalment à les dones, es lo hort que sia fornit y adornat de diverses maneras de flors, que es cosa lloable y suau veure de les finestres de la casa de la Agricultura, gran part de terra ben cultivada, axi en praderia, com tambe en contemplar los bons compartiments y plasentas brodaduras en lo Hort fetas de diversas maneras de flors, y herbas, y en hoyr la suau musica de una infinitat de aucells, qui sens cessar nit y dia, se alegran de llur natural en anar de ram, en ram, de arbre en arbre, y per las brodaduras de les herbes posades per terra, sentint les suaus olors deles (sic) flors y herbas olorosas, y aço es no res en comparacio del contento* [que] *reb lo senyor de la casa de Agricultura apres que es exit lo Sol, y ha donat sobre la rosada tan clara, hoynt la plasent y suau musica de les Abelles qui graciosament omple lo ayre de tota dolçor y suavitat, sens les brodaduras de les herbas graciosas, de la Frigola, Torangina, Romani, Timo, Ciprer, Abrotano, y altres herbas olorosas, que totes estes coses donen gran contento à les persones*"[4].

Si aquest cas no sembla prou clar, el de Jeroni Jorba, a final segle XVI, ho serà una mica més: ell no distingeix entre horts i jardins en parlar de les coses agradables de la ciutat de Barcelona:

> "*Ni tampoco se han de dexar de contar las Huertas y Jardines, principales, de algunos señores de dentro de la dicha ciudad* (...)"[5].

Per mostrar que Jorba entén per *huertas* el mateix que nosaltres, cal dir que, després

---

[1] Roger, Alain: *Court traité du paysage*. Op. cit. Pàg. 32.

[2] Sant Rufí, Prevere: *Les vides dels sants pares*. Barcelona, Pub. de l'Abadia de Montserrat, 1986.

[3] Citat en Ruiz i Calonja, Joan: *Retaule de la vida medieval. Textos catalans coetanis*. Op. cit. Pàg. 280-281.

[4] Agustí, Miquel: *Llibre dels secrets de agricultura casa rústica y pastoril*. Op. cit. Pàg. 22.

[5] Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*. Barcelona, 1589. Pàg. 20.

de citar els jardins més interessants de la ciutat, explica que els dos darrers havien estat visitats pel rei Felip II i per part de la família reial, el 7 de juny de 1585. Rei i acompanyants van visitar,

> "(...) *las dichas dos huertas postreras. Tambien ay muchas huertas, en aquella parte de la ciudad nombrada la Fusina, la qual es muy alegre por la diversidad de huertos, arboles y frutas, y otras verduras, con muchos arroyos de agua que ay en ella. Cerca del monasterio de Jesus (adonde ay dentro una cisterna muy linda) antiguamente havia lonjas y huertas muy hermosas segon por los vestigios se puede comprehender*"[1].

És clar, doncs, que Jorba i els seus coetanis no distingien com nosaltres ho fem avui dia la bellesa dels horts de la dels jardins. Així, prop de Pedralbes hi havia una "*huerta muy linda*", i el procés d'identificació continuava:

> "(...) *y en esta ciudad y cerca della ay muchas huertas y Jardines: y en ellos muchos y diversos retratos de tierra, los campos alegres, y diversos generos de frutas, los susodichos campos muy buenos: porque las cosas de comer y bever que se crian en ellos son muy sabrosas y por los antiguos se dixo no tenia falta de cosa alguna*"[2].

Com ja hem vist, també Joan Lacavalleria donava com a sinònims els mots "hort" (*hortus*) i "jardí", el primer pres en un sentit recreatiu. No se'ns fa estrany, doncs, saber que Jorba, en tractar de Tarragona, anota entre parèntesi "*con su lindo campo*". El diccionari de Pere Torra, vers 1700, il·lustrava la traducció del mot *camp* amb la frase "*gran plaer me dona la vida del camp*"[3], és a dir, que en aquell moment era una expressió que la gent utilitzava, o si més no coneixia. En aquest sentit, un "*lloch ameno, ò delectable en que hi ha fonts, ò aygues, y arbres, ô verdor*" era, per a ell, una campanya. El mateix trobem en el *Gazophylacium* de Lacavalleria en parlar de la campanya, una planura que qualifica d'amena. Si volem saber què volia dir *amè* per a ell, l'únic exemple que en dóna és ben clar: "*Hort ameno*"[4].

Alguns camps eren, doncs, vistos com un jardí, segurament més per a aquells que no els havien de treballar directament. Aquesta idea també la trobem a principi de segle XVII en el gentilhome Francesc Gilabert. Gilabert escriu uns *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña* en què afirma que aquest ha estat privilegiat per Déu:

> "*Fundo esto en ver esta compuesta de diversos pedaços de tierra, unos montuosos y agrios, otros llanos y apacibles, unos secos, otros humedos, pero todos en su modo frutiferos*"[5].

---

[1] Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias...* Barcelona, 1589. Pàg. 20.

[2] Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias...* Barcelona, 1589. Pàg. 21-22.

[3] Torra, Petro: *Dictionarium sev thesaurus catalano-latinus, verbarum, ac phrasium*. Barcelona, Of. tip. R. Figueró, vers 1700.

[4] Lacavalleria, Joan: *Gazophylacium catalano-latinum*. Barcelona, 1696.

[5] Gilabert, Francisco de: *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinacion de sus habitadores, y su govierno. Dirigido a diversos Mecenas*. Lleida, Luís Manescal, 1616. Pàg. 1.

Gilabert és molt clar: l'espai muntanyenc es lliga a l'agre, mentre que l'espai pla ho fa a la idea de la placidesa. Els *montes*, per ser formosos, han d'estar vestits d'arbres, evidentment arbres que donin fruits:

> "*Pues los montes,* [¿] *donde pueden ser mas hermosos que los que el* [Principado de Catalunya] *tiene* [?], *pues ninguno dexa de estar vestido y adornado de infinita diversidad de árboles, y no inutiles; pues demas de que dan gruessa y crecida madera, abundan en toda suerte de frutales silvestres* (...)"[1].

També, a principi del segle XVII, el *Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid* parla d'un coll des d'on

> "(...) *se divisa toda la vega y es una de las mas buenas y apacibles vistas de toda España*"[2].

Una de les millors vistes d'Espanya era, per tant, una *vega*[3], malauradament espatllada pels vapors de les aigües estanyades. I és que, com mostra Esteban de Corbera, a l'entrada de l'últim quart del segle, on el terreny esdevé formós és en els intersticis que deixen els *montes*:

> "*Estos montes se apartan, y dividen unos de otros* ***para mayor belleza del terreno*** *que se hermosea admirablemente con su variedad que desto resulta: porque dexan entre ellos especiosissimos (sic) campos, y aun regiones enteras, o de terra llana, o de Valles que forman sus vertientes. A lo primero llaman en Cataluña Planas, y las mas notables que ay en ella son la de Barcelona, de Llobregat, de Besos* (...). *Los Valles mas señalados son el de Aran, el de Andorra, el de Carol* (...). *Todos estos llanos, y Valles estan poblados con muchas Villas, lugares, y caserias, y son por extremo fertiles, y amenos*"[4].

Per a Corbera, el que dóna bellesa al terreny català són els intersticis que deixen les muntanyes, és a dir, les valls que es presenten fàcils al treball agrícola. No creiem que resulti estrany descobrir que el capítol XII de la seva obra, referint-se a Catalunya, duu per títol "*De su fertilidad, y hermosura*". Nogensmenys, un manuscrit de 1603 també parla "*Dela bondad y fertilidad de Cerdaña* (...)"[5]. En el mateix sentit cal anar a una de les grans falsificacions del segle XVII com fou el *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, que se suposa escrit per Joan Gaspar Roig i Jalpí (qui l'hauria volgut fer passar per una crònica medieval escrita per un suposat Bernat Boades). Aquest llibre comença fent referència a "*La gran*

---

[1] Gilabert, Francisco de: *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 1.

[2] [*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. [Perpinyà], S. D., 1627. Pàg. 49.

[3] Segons el diccionari una *vega* és una terra plana, baixa i fèrtil.

[4] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 58.

[5] *Description dela tierra y condado de Cerdaña*. Manuscrit 184. BdC. [1603]. SP.

fertilitat, boniquea e riquea d'Espanya (...)"[1] com a causes de les invasions que aquesta havia patit al llarg de la seva història. Tanmateix, el capítol segon de la *Historia y miracles* de Nostra Senyora de Núria de Francesc Marès duia per títol "*De la fertilitat, y amenitat de las montañas de Nostra Senyora de Nuria*". Com veiem, fertilitat i bellesa anaven de bracet en aquell segle XVII. Aquesta va ser la raó per la qual Corbera podia trobar belles les muntanyes de Catalunya, perquè, com veurem en un altre lloc, les muntanyes en elles mateixes "(...) *parece que la hazian o esteril, o desierta* (...)"[2]. Però en el cas català aquesta llei no es complia a tot arreu, i les muntanyes d'aquest país eren belles perquè, com deia Corbera,

> "*Estan casi todas las montañas de Cataluña habitadas, y cultivadas siempre verdes, y hermosas con agrado, y admiracion de los que la ven. Toda ella parece una sola poblacion, porque apenas ay distancia notable sin ella.* (...) *Entre los riscos, y peñas, ay viñas, y sembrados bosques, y frutales, que de lexos se muestran como partos alegres, y provechosos, o de la agricultura, o de la misma naturaleza. Apartanse en varias partes los montes unos de los otros, y dexan enmedio llanos, y campos espaciosissimos, y regiones enteras de tanta fertilidad, y abundancia que ninguna de las otras Provincias de España se les aventaja, forman entre si Valles amenissimos llenos de fuentes, y varios sotos, y vegas cubiertos de flores, y frutos, que en lo agradable, y delicioso pueden igualarse a los Jardines mas curiosos*"[3].

Valls, camps i jardins són, de nou, posats en el mateix nivell a causa de la seva productivitat. Aquestes són les (poques) muntanyes que estimava el segle XVII català. Idees que també trobem en l'obra de Manuel Marcillo, publicada a la fi de segle:

> "*Es muy montuosa toda esta Provincia* [Catalunya], *sino es en algunas partidas, donde se hallan hermosissimos llanos, entre los quales son los mas apacibles los de Urgel, del Panadès, de Tarragona, de Vique, de Girona, de Rossellon, y de Cerdaña. Los Montes son altos, y vestidos de verdes, y vigorosas yerbas; cubiertos con variedad de arboles: de suerte, que no tanto parecen riscos, quanto una (sic) espeso soto. Hallase en ellos gran cantidad de hayas, varias especies de pinos, muchos robles, una infinidad de abetos, gran abundancia de castaños, y no pocos alcornoques*"[4].
>
> "*Esta gran muchedumbre, y diversidad de arboles, que se encuentran en los montes, y valles, por la bondad natural del terreno, y la continua frescura de las fuentes, y arroyos, que se trasminan por todas partes, hazen à esta Provincia tan donosa, y agradable, que parece aver echado toda la naturaleza el resto en perficionarla (sic). Hallase en los bosques toda*

[1] Boades, Bernat: *Libre de feyts d'armes de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1929. Pàg. 31.

[2] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 60.

[3] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 60.

[4] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona, Imp de Mathevat, 1685. Pàg. 18.

suerte de caça en abundancia, y la campaña està llena de una infinidad de ganado, mayor, y menor. Y siendo tan bellos, y agradables los montes, y collados, quales seràn sus praderias, y sus valles? Estan tan entretexidas, y cargadas de flores, que no parece sino que la primavera puso alli su morada, y continuo assiento. A unas haze tan deliciosas la variedad de fuentes à otras, los torrentes, y rios"[1].

No cal fer-ne cap més comentari, indiquem només que altres autors deien el mateix amb altres paraules. El *Fènix de Catalunya* de Narcís Feliu de la Peña, referint-se a aquesta, afirmava, l'any 1683, que "*Lo frondoso de sus Bosques, y Montes la illustran, y abastecen* (...)"[2]. Entre altres elements, les fonts, els rius i les flors eren vistos positivament per Feliu, fet que junt a altres han,

"(...) *sido origen cierto de sus grandes poblaciones, no solo en lo llano, y mas apacible, si en lo fragoso, y mas arrisco de sus montañas, que toda junta* [Catalunya] *compone una sola poblacion*"[3].

Pere de Marca, pocs anys més tard, també parlarà d'una,

"(...) *comarca riallera d'un camp estès vers l'Espira, que s'enfila allí fins a les muntanyes del Conflent. El camí que porta a Perpinyà, per la seva sola fertilitat en una extensió de vuit mil passos és agradabilíssim degut a la gran producció de blat, vi i oli*"[4].

També parlant del Conflent Marca dirà que aquesta vall s'obre "(...) *a uns camps agradables, feraços en vi, oli i blat, i riallers a causa de les deus d'aigua perennes* (...)". En un altre lloc parlarem de Caldes de Montbui, però aquí retindrem la imatge que en dóna l'autor de la *Marca hispànica*:

"*Aquest poblat, situat dalt d'una coma, domina d'una banda els camps riallers de la comarca del Vallès, plantats d'oliveres i vinyes i productius en blat; i de l'altra, les vessants de les muntanyes, alegres de vinyars i de pinedes*"[5].

Amb això tanquem el segle XVII, una etapa en què fertilitat i bellesa formaven part d'una de les dues cares d'una moneda que es deia medi natural. No ens ha d'estranyar, doncs, que l'any 1710, quan el rei viatgi de Llinars a Hostalric ho faci a cavall, i no en carruatge, per tal de "(...) *gozar de la Campaña* (...)". El Rei passa el dia dedicat a la caça i als "esports" nobles i s'enfila a l'ermita dels Angels (prop de Girona), "(...) *para reconocer*

---

[1] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 19.

[2] *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezs, y medio de renovarlas*. Barcelona, 1683. Pàg. 2-3. S'ha utilitzat la versió a cura d'Henry Kamen, Barcelona, Edt. Base, 1975.

[3] *Fenix de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 3.

[4] Marca, Pere de: *Marca Hispànica (o Páis de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*. Barcelona, Llibreria Josep Sala i Badal, 1965. L'original és a Paris, 1688.

[5] Marca, Pere de: *Marca Hispànica*. Op. cit. Pàg. 203.

desde alli, que es lugar que descubre, y domina todo el Ampurdàn, su amenidad, y situacion, de que gustò su Mag. (...)"[1]. Tampoc Juan Alvarez de Colmenar, en la seva obra de 1715[2], no repetirà altra cosa que els mateixos tòpics que aquí hem vist sobre valls i muntanyes.

El mateix sentit el trobem en el treball que, amb el títol de *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*, Josep Iglésies va fer publicar l'any 1963 (es tracta de la transcripció d'uns manuscrits conservats a la Biblioteca Nacional i al Palau Reial de Madrid)[3]. D'entrada el seu autor -que ens és desconegut- vol fer un "(...) *breve diseño del territorio de Cataluña*", que encara comprèn el Rosselló i la Cerdanya:

> "*Componese esta Provincia de varias Cordilleras de elevadíssimos Montes parte de ellos incultos, y asperos por ser enteramente Peñascos, y los mas aunque agigantados se permiten faciles, y tratables a la violencia del arado y demás instrumentos rústicos de labrança, pero no son tan esteriles unos, ni otros, que no se encuentren en sus entrañas jaspes muchos, y de varios colores, alabastro, diafantos, y transparentes piedras finas y preciosas, y Minerales de diferentes Metales, ostentando en la superficie abundantissima copia de hierbas, y plantas Medicinales, frondosas Arboledas, y Bosques de rusticos y frutales*"[4].
>
> "*Estas Montañas sirven de Circos o Vallados, á los espaciosissimos llanos, Valles y Prados, que de continuo se ofrecen, á la vista tan estraños, como admirables por su estructura. Assi que* ***Montes, Collados, Llanos, Valles y Prados forman un todo deliciossissimo, por lo frondoso, ameno, y florido, y no menos fecundissimo*** *por prorrumpir, en todas las especies de frutos, y demas necesario al labriego y conservacion de la vida del Hombre: De forma que nada queda â sus moradores que mendigar, â las Provincias estrañas, si que les sobra para abastezerlas de muchos generos que necessitan*"[5].

Només amb aquest exemple ja podem dir que el segle XVIII segueix la mateixa tendència. Així, pel pla de Barcelona, Francisco de Zamora veu "(...) *las casas de campo de que abunda el llano, que ciertamente hermosean el país* (...)"[6]. Trobem el mateix gust per la terra conreada en el seu viatge a Andorra, en el moment en què, en vista del Pirineu, diu:

> "*No puedo ponderar cuan buen efecto hacen a la vista aquellos terrenos, su*

---

[1] *Diario del viage del Rey nuestro señor (dios le guarde) que executò para Gerona, y otras partes del Principado, aviendo salido de Barcelona à 8 de Enero de 1710*. Barcelona, Rafael Figueró, Impressor del Rey, 1710.

[2] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les delices de l'Espagne & du Portugal*. Leide, Chez Pierre Vandera, 1715.

[3] Josep Iglésies ens fa saber que segons Font i Sagué aquest manuscrit seria degut a la ploma d'un desconegut doctor Clarassol, però Font no explica els motius d'aquesta atribució ni dóna cap dada sobre la seva vida o obra. De qualsevol manera, sembla clar que l'autor seria un català que havia viscut a Barcelona. L'obra podria datar-se a les darreries de 1737 i possiblement fou llegida en una sessió d'alguna acadèmia madrilenya, potser l'Academia Naturae Curiosorum, que desaparegué l'any 1834 en crear-se la de Ciencias Naturales (Iglésies, Josep: "Preliminar" en *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963. Pàg. 5-8.)

[4] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 9.

[5] Iglésies, J.: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 10. .

[6] Excursió a Collserola, 19 de març de 1785. Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 31.

desigualdad en cañaditas y montañitas allanadas a escalones y, sobre todo, la multitud de filas de cepas con árboles nanos de hueso y algunos nogales en los intermedios, que como dejan fajas de tierra entre ellas forman unos dibujos que asombran, y mil caprichos de entradas y salidas que no se cansa de mirarlas, y es difícil de describirlas"[1].

En un altre viatge, aquest cop a Granollers, Vic, Olot, Camprodon, Puigcerdà, Berga i Manresa, fet durant l'agost de 1787, en visitar el castell de Savassona, Zamora descobreix agradables vistes sobre les muntanyes de la rodalia de Núria, la vall de Querol i de Coma de Vaca, amb Berga a l'altre costat. Amb tot,

"*Aumenta más la hermosura de estas vistas el ver que cada casa de campo tiene un montecito de encinas o robles, árboles frutales, terreno de cultivo, huerto, cáñamos de secano, tardanías, un hatajito de ganado, yeguas y vacas, burras, cerdos, palomas y gallinas* (...)"[2].

És, més o menys, la mateixa tendència que trobem en la *Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch*. Antoni Bosch i Cardellach (1758-1829) va escriure aquesta *Idea* entre 1787 i 1804, segurament amb posterioritat a 1795[3]. En ella, l'autor reprèn el tema de Caldes de Montbui en els següents termes:

"*Su campiña es deliciosisima por los grandes olivares y viñas de que está plantada: en todas partes abundan los rosales y cerezos: y aunque su huerta solo ocupa como una septima parte de su distrito, con todo sus hortelanos se aprovechan bien de sus verduras y frutas que transportan a todos los pueblos comarcanos, y de aquí salen las cerezas que abundan en todas nuestras plazas y la mayor parte de las de Barcelona. De la misma huerta salen también todas las rosas que para los muchos usos médicos buscan nuestros botánicos de 6 á 8 leguas alrededor*"[4].

En el mateix sentit, i amb això entrem al segle XIX, Rafael d'Amat, baró de Maldà, a principi del segle XIX, en la seva anada a Vic, parla de la "*deliciosa Plana de Vich*"[5]:

"*Acabats que hem hagut la empadrada pujada de Sant Antoni, se'ns han luego axamplats los esperits veyent ya principi de Plana de Vich y distants las montañas de son circuhit, ab una molt agradable fresca, veyent ya la posada y Hostalets de Balañà y, a la esquerra, a un quart distant de dits*

---

[1] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 145.

[2] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 63.

[3] De la introducció de Pere Roca i Garriga a Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, núm. 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974.

[4] Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". Op. cit. Pàg. 12.

[5] Baró de Maldà: *Exili de Barcelona i viatge a Vic (1808)*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1991. Pàg. 88.

Hostalets, la parròquia y campanar de Balañà a la falda de la montaña"[1].

Pocs anys després, en 1815, el subtinent de la Compañía de Guías del Ejército de Observación de los Pirineos Orientales, Andrés Senjaume, escrivia una descripció topogràfica del camí de Barcelona a Girona que es conserva inèdita a l'AHCB. La seva descripció necessita pocs comentaris:

> "*Seria en vano el intentar describir la hermosura del llano de Barcelona; campo en quien el entendimiento mas puede explicarse con efectos de admiracion que con expresion de la pluma o de la lengua. Todas las gentes asi Española como Estrangeros que lo han reconocido, publican desinteresadamente ser el país mas delicioso, pintoresco y comodo de quantos contiene la tierra en su superficie. Todos confiesan haberles sorprendido la* ***belleza de este campo, cuya fecundidad*** *fomentada por la excelente agricultura de aquellos Labradores,* ***transforma toda su vasta campiña en un jardin delicioso****. El numero de edificios aislados, de arrabales y pueblos es de tal manera prodigioso, que mirado desde el mar, se confunde con la continuacion de la ciudad toda la extension del campo de Barcelona; siento tal el gusto y magnificencia de las casas de verano, que por su lujo y grandeza pueden muy bien compararse a un grande y majestuoso palacio*".

> "*Lo frondoso de su vasta campiña, la hermosa simetria de su plantio, su fertilidad en toda especie de granos, cañamos, verduras y frutas: El inmenso numero de azequias que conducen un manantial suficiente para un riego, y lo verde y lozano de los prados para pasto y fabricas, que a derecha é izquierda del camino se descubren, ofrecen a la vista del viajante un espectaculo verdaderamente hermoso y recreante*".

Amb tot, aquesta *hermosura i fertilitat* (sic) no es pot comparar a les que hi havia abans de la guerra amb França, quan es varen destruir moltes cases i fruiterars. També es varen perdre els oms que estaven plantats a les voreres de la carretera,

> "(...) *que por su elevacion y corpulencia prodigaban franca y liberalmente su sombra a los que, en tiempo de verano, tenian el gusto de pasear aquel delicioso camino*".

> "*Suple no obstante esta tan sensible falta el esmero con que los industriosos y aplicados Colonos se ocupan en el cultivo de unas tierras, nuevamente plantadas, y que bañadas por el incesante vilgo* [¿], *premian superabundantemente sus fatigas con los efectos de sus extraordinarias producciones, les dispensan la comodidad en sus casas y tranquilidad en sus familias; de cuya ventaja no puede disfrutar tan copiosamente el resto del Principado. De manera que los habitantes del llano de Barcelona viven*

[1] Baró de Maldà: *Exili de Barcelona i viatge a Vic (1808)*. Op. cit. pàg. 87.

en un ameno Paraiso".

Per acabar de situar el lector caldria anotar que totes aquestes cites han estat extretes de la part del seu viatge que transcorre entre Barcelona i el riu Besós. Més enllà, i fins a Mataró, el viatger tindrà *el animo embelesado* pels agradables objectes que veu:

> "(...) *el mar ameno y abundantemente cubierto de campiñas, viñedos, olivares, algarrobos, naranjos dulces en algunas partes, y toda especie de arboles frutales: un numero prodigioso de pueblos hermosisimos y aseados, prolongados unos por la carretera, y otros distribuidos por las pintorescas naves caidas de la proxima montaña: un numero extraordinario de riquisimas casas de campo distribuidas proporcionalmente por la campiña: una playa unida y suave siempre proxima y paralela a la carretera: finalmente la constante vista de un mar espacioso* (...)"[1], cobert de vaixells que trafiquen entre els pobles i fan l'admiració dels estrangers.

Pocs anys després (1831), el tema serà recollit per l'*Amigo del forastero en Barcelona*, de Felip Roca. Aquest autor parlarà de les rodalies de Barcelona en els següents termes:

> "*La situacion de esta ciudad por lo que toca á sus contornos es de las mas delicosas de Europa. En un radio desde una hasta 3 ó 4 leguas su hermoso campo presenta el aspecto de una poblacion contínua por los muchos pueblos y quintas situadas en él. Detras de una tan amena campiña se levanta en figura de semicirculo una cortina de montañas bastante elevadas, cuyas vertientes por la parte del N. engruesan las aguas del Besós* (...) *y por la parte del N. O. aumentan las del Llobregat* (...)"[2].

El *Diccionari Geográfico-estadístico* de Miñano, publicat l'any 1827, també deia que l'agradable eren les valls i les campanyes:

> "*Los valles y campiñas son frondosas (sic) y agradables, y los montes estan cubiertos de yerba y arboledas á manera de espesos bosques, de donde se saca mucha madera de construccion*"[3].

Sembla clara, doncs, l'existència d'un sentiment d'estima pel món natural productiu, agrícola o no, estima que, més enllà de les necessitats econòmiques i socials que permetia de satisfer, es traduïa alhora a nivell simbòlic en un sentiment d'amenitat i de bellesa que emanava, d'una manera que quasi podria semblar natural, del terreny treballat. No era improbable que es passés d'un àmbit a l'altre, de la utilitat econòmica a la bellesa

---

[1] Totes les cites anteriors han estat extretes del manuscrit *Itinerario y descripcion topografica, historica y militar de la ruta de Barcelona a Gerona, verificada en los dias 7, 8 y 9 de julio de 1815. Por D. Andres Senjaume Subteniente de la Compañia de Guias del Exto de Observacion de los Pirineos Orientales*. Manuscrit, AHCB, 1815.

[2] Roca y Lavedra, Felipe: *El Amigo del forastero en Barcelona y sus cercanías. Dáse á luz con arreglo al estado de la ciudad en 1831*. Barcelona, Lib. de José Solá, 1831. Pàg. 36.

[3] Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.

estètica, com hem vist. D'aquesta manera, l'Osona que havia agradat al Baró de Maldà esdevindria per a un escriptor vigatà la comarca "(...) *mas hermosa, variada y pintoresca de Cataluña, convidando á visitarla á los habitantes de diferentes y apartados distritos*"[1]. I el Maresme que acabem de tractar serà vist en tant que paisatge, malgrat la presència de les muntanyes (vegeu el capítol següent, 3.3). I és que, durant l'edat moderna, les muntanyes no eren imprescindibles perquè la natura es fes agradable per a alguns catalans. Potser, més aviat, tot al contrari.

Resum:

El jardí i el paradís foren conceptes anàlegs durant l'edat mitjana. A l'edat moderna les coses varen seguir més o menys igual, i fins i tot es va fer el salt qualitatiu de considerar agradable el món productiu de les hortes i dels camps de conreu.

En aquest sentit, els camps conreats esdevenen, per a molts autors, objectes dotats de qualitats estètiques. Això fa que el conjunt de Catalunya, que en aquells dies, pel que es desprèn de les descripcions que hem vist, vivia un bon moment agrícola, fos vist com un terreny agradable, a causa precisament del fet d'haver estat conquerit pel treball humà. Així s'ajudava a mantenir la idea tradicional que les muntanyes només eren agradables si eren conreades o productives, circumstàncies que no mancaren en el cas català.

Sense fer una història dels jardins a casa nostra, en el que hem repassat dins d'aquest capítol trobem que les representacions jardinístiques, que Berque ens proposa com a indicadores de la mediança paisatgística, s'associaven a indrets rurals conreats i productius i gairebé mai a llocs que avui dia considerem muntanyes. Com veurem al proper capítol, era més aviat al contrari, i les muntanyes representaven un obstacle, no només físic, sinó fins i tot estètic.

[1] D. M. G.: *El "recuerdo histórico" renovado, ó nuevo almacen de frutos literarios*. Vic, Imp. de Valls, 1849. Pàg. III.

3. 3 - *"...no obstant la proximitat de les montañas"*

> Com hem vist, durant els segles XVII i XVIII no era la muntanya allò que normalment "feia" paisatge. Més aviat, la tendència protopaisatgística apuntava cap a les planes conreades, fèrtils i verdes. Aquesta tendència continua en el segle XIX i, en alguns casos, arriba fins als primers anys del XX. En aquest capítol aprofundirem la representació negativa que en aquest context adquiria la muntanya que, com hem vist, era l'altra cara de l'estima pel medi rural antropitzat.

Per acabar d'arrodonir el que ja duem dit, poden citar diferents autors destacats -mostres del que hem anomenat élite cultural catalana- del segle XVIII i XIX en aquells passatges que fan referència a alguns indrets muntanyencs. Cal anotar, però, que no tots els textos s'expressen en aquests termes negatius quan parlen de la muntanya; més aviat al contrari, el que predomina és un gran silenci per parlar d'aquests indrets (vegeu més enrere -1.4.5- el concepte d'*indicible*). Sí que és cert, però, que en alguns casos les muntanyes esdevenen visibles i dicibles i és llavors que els qualificatius que alguns autors utilitzen els podem qualificar com a negatius.

Comencem per Bernardo Espinalt y Garcia i el seu *Atlante español*, publicat l'any 1783. Aquest autor deia que Caldes de Montbui estava,

> "(...) *situada en el territorio del Vallés (...) en una hermosa vega, aunque rodeada de montañas*"[1].

La frase sembla prou clara: en aquell final de segle XVIII sobraven les muntanyes per fer una *hermosa vega*. També és de la fi del segle XVIII la confessió de Rafael d'Amat, el baró de Maldà. Per a ell, com per a Espinalt, les muntanyes suposen un obstacle perquè el que nosaltres qualifiquem de paisatge pugui existir:

> "*Y no obstant de ser desert aquell terreno, és alegre per las moltas hortas y aigua corrent, no obstant la proximitat de las montanyas*"[2].

Traduït en conceptes dels nostres dies, podem dir que, per a aquests dos autors, la muntanya suposa un obstacle que dificulta l'aparició del paisatge, la representació en termes estètics de la natura. Això es veu molt clar en un altre passatge de Rafael d'Amat, autor per a qui la mateixa muntanya del Montseny tapa la vista de Sant Celoni:

> "[A la vila de Sant Celoni] *La circunda en tota la rodalía del terme una cordillera de montanyas, ab la del Monseny que se veu tota, ab lo que tot aquell terreno és de poca vista*"[3].

---

[1] Espinal y Garcia, B.: *Atlante español*. Op. cit. Pàg. 108.

[2] Amat, R. d', Baró de Maldà: *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*. Barcelona, Pub. de l'Abadia de Montserrat, 1986. Pàg. 144.

[3] Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust*. Op. cit. Pàg. 88.

Si el Montseny impedeix la vista des de Sant Celoni, és clar que per al baró de Maldà res d'important i que pogués retenir la seva mirada no hi havia en aquell massís. En canvi, les planes agrícoles del Vallès o dels rodals de Capellades eren alegres a causa de l'aigua i de les hortes, ens deien el Baró de Maldà o altres viatgers més o menys il·lustrats. Aquesta és la mateixa idea que trobem en Pascual Madoz quan parla d'Igualada:

> "*Calidad y circunstancias del terreno. Es generalmente quebrado y montuoso, con poca parte de llano, pero fértil: el esmerado cultivo que recibe, ha convertido en campos productivos los que hace poco eran malos y estériles, de modo que es agradable la campiña, á pesar de las escarpadas montañas que cruzan el país*"[1].

El món rural que els agradava era una campanya que resultava de la domesticació del bosc. Els camps agrícoles i productius eren agradables, tot i que se'ls presentessin rodejats de muntanyes. Extensió d'aquest sentiment era el gust per les valls, que apareix en diferents autors, com ja hem vist més enrere. Un parell de textos molt interessant, entre altres coses per la data en què varen ser escrits, són els testimonis de Josep Aladern (Cosme Vidal), sobre Andorra, i de Francesc Gras, sobre la Vall de Ribes.

Parlant de la vall del Freser, Francesc Gras i Elias deixà escrit que:

> "*Lo que más echo de menos en este valle son bellos y dilatados horizontes. Cerrado á cada paso por colinas y elevados riscos que parecen taladrar el firmamento, solo se nos presenta en pequeñas proporciones y muchas veces en parte empañado por la niebla que baja de las montañas de Nuria ó envuelve la sima del elevado Taga, que por su elevación es conceptuada la sexta montaña de los Pirineos Orientales*"[2].

També en ell, com en el baró de Maldà, trobem que la muntanya li impedeix accedir a la vista de *bellos y dilatados horizontes*. Sabem que Gras coneixia el model alpí, que li hauria permès valorar positivament aquella part del Ripollès, i que es va manifestar amant de la costa de llevant. Però amb tot, l'alta muntanya li feia una mica de basarda, "(...) *el país en general es más magestuoso que bello*".

> "*Este país es lo que deben ser los alrededores de los Alpes, severa grandiosidad y pirámides de granito que se remontan á las nubes. La naturaleza haciendo gala de su poder, de su fiereza, de su predominio sobre los demás montes y de la arrogancia que le presta su nunca desmedida superioridad. Esa cordillera que por un lado vigila á Cataluña y por otro á la Cerdaña francesa y á la Provenza, guarda en sus helados senos las tempestades, forja el rayo, habla en nombre de Dios con la voz del trueno, azota el llano con el granizo y oculta las maravillas de la creación*

[1] *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar" de Pascual Madoz.* Barcelona, Curial, 1985. 2 toms. La cita ha estat presa del segon volum, pàg. 17.

[2] Gras y Elias, Francisco: *A orillas del Freser (recuerdos del valle de Ribas)*. Figueres, Tipografía de M. Alegret y Colom, 1891. Pàg. 20.

en sus recónditos senos que no mancillaron con sus miradas ni con sus pasos los hombres y las fieras"[1].

Al costat d'aquest testimoni, tan espantadís, que no necessita cap més comentari, l'altre testimoni que cal recordar és la visita de Josep Aladern a Andorra, especialment quan sobrepassa Sant Julià de Loira:

"*Sortint de Sant Juliá pareix haverse acabat la vall; mira cap allá hont vulgas, no veus mes que montanyas que se t'oposan al pas, y un se n'entornaria si no li assegurés lo riu un pas franch* (...)"[2].

Per a Aladern, és una llàstima que a Andorra només es vegin muntanyes. La muntanya pirinenca és, per a aquest autor de la darreria del segle XIX, un obstacle a vèncer, un obstacle que no s'acaba fins al cap d'un tros que se li fa massa llarg:

"*Caminas poch mes d'un kilómetre d'aquesta manera y l'horitzó s'aixampla, encar que poch, pero lo suficient per no veuret tancat entre rocas* (...)"[3].

"*¡Y que's bonica aquesta Vall propiament dita de Andorra! Sembla mentida que al cor d'aquestas montanyas tan agrestes, puga trobarshi un lloch semblant; es cuestió d'obrir la vista y quedar encantat. Dins d'un march d'altas montanyas s'estent un cuadro que ni'l pinzell de Casto Plasencia hauria copiat, un cuadro de cerca de cuatre kilómetres cuadrats que pintá ab sa má de mestre inimitable lo Divi Artista. Pel centre corre'l Valira, ample y quiet, á un costat y altre s'extenen extensos prats, per hont se bellugan remats de mulas y bous, uns prats verds y matisats, creuhats de acequies (segles, que diuhen ells), per la vora de las cuals s'extenen fileras d'olms y altres arbres gegants. En últim terme, lo poble de las Escaldas, mes aprop y á l'esquerra, Andorra la Vella; y tot aixó banyat per una mar de llum, tot matisat, tot despedint reflexos, desde l'aigua del riu á las teuladas de las casas. ¡Oh, es sublim no crech olvidar mai mes l'impresió que'm feu!*"[4].

Fins ara, cap dels nostres autors no ha fet servir el mot paisatge per parlar de les terres conreades i ocupades per l'acció humana que tots plegats estimen i, per tant, en un sentit estricte, encara no podem detectar aquesta nova mediança. No serà fins al romàntic Víctor Balaguer que es dirà que aquest tipus de país pot ser vist com una altra cosa: un paisatge. Quan travessa el Vallès per la via del tren, prop de Montcada, Balaguer diu:

"*Continúa lo bello del paisaje. Atravesamos una huerta de frutales*"[5].

---

[1] Gras y Elias, Francisco: *A orillas del Freser*. Op. cit. Pàg. 21.

[2] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas. Impresións a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra*. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892. Pàg. 27.

[3] Aladern, J.: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 28

[4] Aladern, J.: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 29.

[5] Balaguer, V.: *Guia de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril*. Barcelona, Imp. Nueva de J. Jepús y R. Villegas, 1857. Pàg. 31.

El bell paisatge, doncs, continua mentre travessa un camp fruiter. Igualment, Balaguer escriu una guia de la línia de ferrocarril de la costa i en ella parla d'un bell panorama, un país que ha estat conquerit per la mà humana la qual ha convertit l'àrida muntanya en campanya. Des del seu punt de vista és un "*Hermoso espectáculo!*". Una mica més lluny, prop d'Ocata, Balaguer troba els seus ulls encisats davant d'"*un delicioso paisaje*":

> "*Hermosas huertas de olivos y naranjos bajan de la montaña hasta el borde mismo de la carretera*"[1].

Per a ell, el paisatge perd fins i tot el seu color a causa de la proximitat de la muntanya:

> "*El paisaje se descolora algún tanto por la proximidad de las montañas, así es que cruzamos por entre montes y rocas*"[2].

És exactament el mateix que trobarem l'any 1862 en Sastre y Domínguez per parlar de Caldes de Montbui. Per a ell, hi ha un esplèndid panorama format pel contrast entre la campanya conreada i una petita part de la natura, "*sombría*", formada pels grups de muntanyes que la rodegen:

> "*Las cercanías del pueblo ofrecen un espectáculo vistoso y pintoresco. En efecto, las colinas y laderas tapizadas con el variado verdor de los viñedos, los olivos, los cerezos y los almendros; la campiña cubierta de sembrados de cereales; y los terrenos bajos distribuidos en amenas y frondosas huertas de regadío, dibujan un animado cuadro, cuya brillante fecundidad y risueña lozanía contrastan con los sombríos grupos de severas montañas que lo circundan, representando el todo un espléndido panorama, que impresiona agradablemente los sentidos*"[3].

Trobaríem la mateixa concepció en el Vallès de Francesc Maspons i Labrós[4]. Per a ell, com per a la majoria d'autors que acabem de citar, la bellesa es lliga a la fertilitat, a la riquesa productiva. Ara bé, tot i que Maspons parlarà fins i tot d'un tresor, per a ell també en formarien part les muntanyes, les serres i la plana del seu Vallès natal:

> "*Muntanyes, serres i plana, tres varietats d'un sol tresor, tres formes distintes d'una preuada joia*"[5].

---

[1] Balaguer, V.: *Guia de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril*. Op. cit. Pàg. 53

[2] Balaguer, Víctor: *Guia de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril*. Op. cit. Pàg. 90.

[3] Sastre y Dominguez, Francisco: *Memoria que con espresa autorizacion del gobierno de S. M. publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termosalinas de Caldas de Mombuy en la provincia de Barcelona el médico director de las propias aguas minerales*. Barcelona, Est. Tip. de N. Ramirez y Rialp, 1862. Pàg. ??

[4] Maspons i Labrós, F.: "Lo Vallés" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer, 1881. Pàg. 84-120.

[5] Maspons y Labrós, Francisco: "De Mollet á Bigas" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1883. Any segon, segon, 1882. Pàg. 197-226.

Com veiem, fins i tot al segle XIX, abans que la muntanya no fos un objecte paisatgístic, el seu lloc era ocupat per la campanya. Des d'aquest punt de vista, calia un canvi en la valoració del món natural per trobar una representació de la muntanya en tant que paisatge. En aquest context no és gens incomprensible que Maspons arribés al que qualifica d'alta muntanya (a Sant Jaume de Frontanyà) i la trobés trista[1]. I això per a un home que fou president del Centre Excursionista de Catalunya. També un altre excursionista de renom, Jacint Verdaguer -que ascendí la Maladeta, la Pica d'Estats i altres cims pirinencs-, des del cim del Montcalm (Agost de 1883) anotava en el seu quadern de notes:

> "*L'espectacle és trist: rocas blancas fereixen la vista per totas bandas, clapejades de congestes més blanques encara; algun estany en lo vessant de las serras* (...)"[2].

Verdaguer contempla les serralades del Pallars, de l'Arieja, de la Cerdanya, del Cadí i del Canigó, i l'important és que, tot i haver-hi anat, les qualifica de *tristes*, una tristesa que sabem que es produeix a causa de la manca de vegetació: aquesta causalitat es veu molt clara quan, en un escrit posterior de pocs dies després, s'enfila al circ de Pessons (Andorra) i anota:

> "*Cabalment las serras del voltant no ensènyan al viatger més que tarters, més sechs y tristos que'ls de la vall, puig en esta hi ha alguns pins, molts talabarts y algun clap de gleba ab què cubreixen sa nuesa les pedres balirenques, que allí tenen, sens dubte, sa més abundant pedrera, puig tot allò és granítich, com allí té origen lo Balira*"[3].

Verdaguer fou un dels primers personatges que caminaren enmig d'un Pirineu verd i humit i que foren capaços d'admirar-lo, però això no treu que se sentís una mica "desorientat" quan s'acarava a l'alta muntanya. Mossèn Cinto, si més no en la intimitat dels seus quaderns, preferia les riberes arbrades dels rius[4] i els camps de blat[5] de les valls pirinenques als seus cims.

Després de veure el cas de Verdaguer i de Maspons, no podem deixar de dir que diverses vegades hem restat sobtats quan hem llegit algunes frases d'autors considerats clàssics en la defensa i promoció de la muntanya i que han escrit textos en què encara el sentiment d'estima per l'alta muntanya no hi és massa present. Aquest fet també ens va

---

[1] "*En la muntanya ja canvia tot d'aspecte: les masies ja no són blanques ni vistoses com en les altres comarques, la vall és estreta, la vista poca, tot ja és més trist [,] fins lo terrer li acompanya*". (Maspons i Labrós, F.: "Excursió a Sant Jaume de Frontanyà". BCEC, 18. Juliol-setembre 1895.)

[2] Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Barcelona, Barcino, 1992. Vol. III, pàg. 241.

[3] Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Op. cit. Pàg. 260.

[4] Baixant de la Seu cap a Organyà, Verdaguer comenta: "*Verament los rius embelleixen sobre manera los païssos; eixas montanyas, nues en gran part, rocosas y calcàreas, reben del Segre una alenada de vida que las engallardeix, y, ab la faixa de verdor que estén lo riu aurífer a sos peus, són tota una altra cosa*". (Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Op. cit. Pàg. 201.)

[5] "*Veig aquexa hermosa plana de Cerdanya per tercera o quarta vegada, y may no m'havia semblat tan bella com avuy, que la he contemplada a la llum del sol, que s'enfonsa tristament derrera la montanya de Maranges. Los segadors estan en la fogarada del seu penós treball. ¡Que n'han feta, de feyna! (...) Lo sol, que's pon en un cel serè com uns ulls de doze anys, abaxa ses derreres llums a la encantadora plana, y la rossor dels blats creix y's daura y sobredaura ab la rossor de sos raigs* (...)". (Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Op. cit. Pàg. 291-291.)

passar quan vàrem trobar el següent passatge d'Artur Osona que parlava de Saldes, als peus del Pedraforca:

> "*Poch diré de Saldes y ses valls, tant abruptes com ermes: si fa no fa, quasi's podrien comparar amb Gisclareny, si bé'l terreno no és tant ni tant sech y tètrich; però com té escassa vegetació y careix d'arbrat, puix està penjat en la vessant més aspra del Pedraforca, que sembla que amanaça esclafar-lo, y situat com està en una estreta vall, no pas gens alegre*"[1].

Com aquests autors, que semblen els més donats a l'estima de la muntanya per ser excursionistes destacats en el seu moment, la majoria dels seus coetanis considerava que la muntanya era perillosa o, si més no, que no es podia trobar cap plaer en ella. Era preferible veure-la conreada a deixar-la créixer per ella sola. No ens estranyi, doncs, que no en parlin de forma paisatgística perquè, fins al darrer quart del segle XIX, només quatre excèntrics encara força mal vistos per l'opinió pública, de qui parlarem més endavant, es delien per *escalar* muntanyes (i en això ja tindrem temps de veure que, al principi, no tots els excursionistes anhelaven enfrontar-se a l'alta muntanya). L'any 1901, el doctor Falp i Plana era molt representatiu d'aquella majoria:

> "*En cambio, la miseria y la estupidez (...), han despoblado algunas selvas que á trechos muestran en las montañas el aspecto mezquino de sus calvas, y menos mal, cuando esos manchones se destinan al cultivo, lo que por falta de brazos y paciencia aquí no sucede*"[2].

Per a ell, el despoblament havia fet que algunes muntanyes mostressin les seves "*calvas*". Com es veu en el text transcrit, el menys dolent de tots els mals era la utilització agrícola de la muntanya. Calia, doncs, admirar sobre el sòl l'art i l'esforç humans, però prop de Solsona,

> "*En este país no se admiran en el suelo, ni el arte ni los esfuerzos del hombre; sólo la naturaleza campa por sus respectos, y aunque refrendada por el labrador, pronto vuelve a recobrar sus fueros en su lucha por la tierra disputada*"[3].

Però en aquells dies un fantasma anomenat natura recorria la ciutat i conqueria alguns cors massa atrafegats per la vida urbana. Aquest serà el tema dels propers capítols.

Resum:

Als autors de la fi del segle XVIII i primers anys del XIX sembla que la muntanya els fa nosa, que aquesta realitat geogràfica els impedeix percebre el món de forma agradable. Fins i tot, en el cas del Baró de Maldà, una muntanya com el Montseny arriba a tapar la vista del poble de Sant Celoni.

Ens trobem, doncs, de nou, amb el mateix que vèiem en el capítol anterior: la

---

[1] Osona, Artur: *Excursió a Berga, Bescaran, Andorra*. Barcelona, 1898. Pàg. 14.

[2] Falp Plana, Dr. J.: *Topografía Médica de Solsona y distritos adyacentes.* Barcelona, Tip. de la Casa Provincial de Caridad, 1901. Pàg. 49.

[3] Falp Plana, Dr. J.: *Topografía Médica de Solsona y distritos adyacentes*. Op. cit. Pàg. 49.

preponderància de l'estima del camp conreat. Els nostres autors -fins i tot alguns dels primers excursionistes- no s'acaben de trobar del tot bé en l'alta muntanya.

3. 4- El temor a les muntanyes

> Ja hem vist el contrast entre el valor positiu trajectat als plans i a l'agricultura i el paper negatiu de les muntanyes no conreades. En aquest entrellat, durant el període estudiat, les muntanyes moltes vegades varen ser vistes com a llocs horrorosos, perillosos o desagradables. L'altra possibilitat era que ningú no en parlés, que no se'n digués res; que fossin, en els nostres termes, indicibles.
>
> El medi ambient agrícola va ser representat en tant que paisatge o protopaisatge força abans que les muntanyes. Aquestes, fins al Renaixement, varen ser ignorades, gairebé podríem dir inexistents, temudes, horribles... segurament perquè formaven part de l'evidència de la quotidianitat dels uns i eren inexistents per als altres. En qualsevol cas, eren allà i dificultaven el progrés agrícola, impedien que els catalans traguessin pans del seu país: el millor que es podia fer era artigar-les i omplir-les de bancals que produïssin alguna cosa. Només durant el Renaixement trobem mostres d'estima envers elles, però després del període humanista foren gairebé oblidades de nou.

Es podria pensar que aquesta por als penya-segats i a la muntanya en general és una qüestió "natural". Des del punt de vista que aquí es planteja, aquesta por és tan "natural" com l'estima que es pugui dirigir cap als estimballs o les tempestes. Quant al primer cas pensem en el desenvolupament de l'escalada i, pel que fa al segon, en el sentiment romàntic de la natura desfermada. Tant uns com altres -escaladors i romàntics- han estimat d'allò més allò que anteriorment havia causat horror. De manera que, ni la por ni l'estima pel medi natural no són res "natural", més enllà d'un mínim esperit de supervivència que no ens atrevim a negar.

No voldríem fer-nos pesats ni abusar de la confiança del lector donant una llista inacabable de cites sobre les diferents mostres d'horror que les muntanyes del nostre àmbit d'estudi ens han proporcionat al llarg dels temps moderns. Ens limitarem a veure aquestes mostres especialment durant els segles XVII-XIX, citant uns textos que, si bé no són tots els que podrien ser, ens han semblat alguns dels més significatius de tot aquest terror i desconeixement dels nostres massissos muntanyosos.

Un comentari general que cal fer és que el perill i l'horror a vegades es concentren en llocs molt concrets i a voltes s'estenen a la muntanya en general. Alguns llocs, per la seva forma, semblen més donats a causar horror, potser especialment els penya-segats i estimballs. Però el cas de Montserrat ens resulta molt instructiu: malgrat la seva forma de per si enrevessada i esquerpa, històricament va ser la primera muntanya que els catalans varen estimar (vegeu 4.1). La paradoxa és que la muntanya que no produïa horror va ser Montserrat i no altres cims de formes més arrodonides, on els penya-segats són menys evidents.

Fetes aquestes advertències, i per començar aquest repàs històric, situem-nos a la fi de l'edat mitjana, moment en què l'ascensió al Canigó era tasca poc comuna i ben perillosa. La Crònica del frare Salimbene d'Adamo explica la gesta de Pere III d'Aragó, entre 1276 i

1285, tot dient:

> "*Sur les confins de la Province romaine et de l'Espagne se dresse un mont très élevé, que les gens du pays appellent Mons Canigosus, et que nous-même pouvons bien appeller Mons Caliginosus.* (...) *Sur ce mont jamais homme n'habita, jamais enfant d'homme n'avait osé monter, à cause de sa hauteur extraordinaire et de la difficulté de la marche et des efforts a accomplir; mais autour de sa base il y a des habitants. Or, Pierre d'Aragon, ayant résolu d'y monter, pour découvrir et reconnaître ce qu'il y avait au sommet, manda près de lui deux chevaliers* (...) *et leur exposa ce qu'il avait décidé de faire.* (...) *Ils prirent donc des vivres et les instruments nécessaires, puis, ayant laissé leurs chevaux à la base du mont, où il y a des habitants, ils se mirent à monter à pied peu à peu; or, ils avaient déjà monté très haut quand ils entendirent des coups de tonnerre affreux et tout à fait terribles; en outre, des éclairs et la foudre brillaient à leurs yeux, et la grêle s'abattait avec la tempête: tout cela les frappa d'épouvante, et ils tombèrent à terre presque évanouis sous le coup de la crainte et de la frayeur qui les avait saisis. Pierre, cependant, plus solide et plus ferme, décidé du reste à satisfaire l'ambition de son cœur, les réconfortait pour les empêcher de défaillir dans leurs épreuves et leur terreur, en leur disant que ces souffrances rehausseraient encore leur honneur et leur gloire; il les faisait manger* (...) [E]*nfin, les deux compagnons du roi Pierre se mirent à perdre courage: ils étaient si épuisés par la marche et si épouvantés parles tonnerres qu'ils pouvaient à peine respirer. Alors Pierre leur demanda de l'attendre jusqu'au soir du jour suivant; s'il n'était pas alors de retour, ils descendraient de la montagne et iraient où ils voudraient. Pierre monta donc à grand-peine tout seul, et quand il fut au sommet du mont, il trouva un lac en cet endroit même: il y jeta une pierre; alors il en sortit un horrible dragon, d'une taille énorme, qui se mit à voler çà et là dans l'air qu'il assombrit et obscurcit de son haleine. Après quoi Pierre descendit rejoindre ses compagnons; tout ce qu'il avait vu et accompli, il le rapporta, exposa et décrivit sans réserve; et, comme ils descendaient de la montagne, il leur prescrivit de communiquer le tout à qui ils voudraient*"[1].

Vist des del nostre punt de vista actual, en aquell segle XIII, el rei Pere no va fer gaire bon paper alpinístic, tot i el mèrit que té el fet d'haver intentat l'ascensió al cim del Canigó: a ningú, en aquell moment, no se li hauria ocorregut pujar-hi per descobrir i reconèixer què hi havia al cim: l'ascensió de Petrarca al Mont Ventoux es durà a terme mig segle més tard (1336), la del Rochemelon per Rotario data de 1358, la d'Antoine de Ville al Mont Aiguille és de 1492, etc. Abans de la gesta del rei Pere, només tenim testimonis d'unes temptatives al Rochemelon dutes a terme al segle XI[2].

Ja sabem que Petrarca s'arrepenteix de pujar al Ventoux per admirar la bellesa natural quan llegeix sant Agustí, De Ville compleix les ordres del seu rei, el rei Pere troba

[1] Citat per Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989. Pàg. 283-284.

[2] Sobre totes aquestes "primeres" vegeu: Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Edt. Glénat, 1989. L'edició original és de 1904.

un drac al cim del Canigó... No ens estranya, doncs, que ni Josep Romeu[1] ni Josep Camps i Angels Jubany[2] no hagin trobat textos que cantin les muntanyes durant l'edat mitjana catalana. Nogensmenys, Josep M. Guilera[3] comença la seva història d'Andorra al segle XVIII. Les notes esperançadores de l'antologia d'Anthony Kenny[4] són molt breus i excepcionals. La muntanya, durant l'edat mitjana, tenia un paper simbòlic, però per regla general no atreia les mirades ni generava caminades en aquelles persones que n'haurien pogut deixar constància (vegeu el capítol 1.5). Si *la muntanya* tenia una representació molt clarament establerta, *les muntanyes* (generalment) formaven part de l'indicible. En el sentit que les muntanyes eren un dels elements naturals que més por produïen a la gent de les edats anteriors al romanticisme, podem recordar la traducció medieval d'un text original del segle V en què es llegeix:

> "*Entretant tornam a Thebayda e veem .i. gran munt molt alt d'on exia .i. flum. Era lo munt de molts grans e feres roques, e l'esguardament d'aquell era molt terrible, en lo qual eren per aquelles bals moltes esplugues, a.les quals puyar era difícil e greu puyament*"[5].

L'edat mitjana s'espantava de *les muntanyes*. Als anys quaranta, Farinelli[6] recordava que la Crònica de Bernat Desclot[7] deia que el Rei pujà a Montserrat, "(...) *loch de gran devoció e hon Déus ha fet tos temps molts miracles e virtuts a tot hom*", que es troba en un "*loch fort salvatge e agrest e entra grans muntanyes e feres assetiat*"[8]. Amb aquesta crònica som a la fi del segle XIII, potser a principi del XIV, moment en què sembla que la muntanya havia de ser, tant per a Desclot com per a Pere el Gran, un lloc vinculat al perill i a la salvatgia; un lloc per a les gestes heroiques i per a les proves cavalleresques. Un lloc de culte, d'altra banda.

Però els autors citats no eren els únics a témer les muntanyes. Farinelli explica el cas d'un altre predicador del segle XIV que parla de les "(...) *entradas muy ásperas y peligrosas de esta montaña* [Montserrat], *que preparan a los peregrinos que aquí acuden, tantos afanes, peligros y trabajos y grandes aflicciones, particularmente a muchos y muchos que aquí vienen descalzos y algunos de rodillas* (...)"[9]. Nogensmenys al segle XV, Ferran d'Antequera es fa portar a Montserrat. Amb aquest motiu el *Llibre de coses assenyalades* recull que el monestir és una,

> "(...) *casa molt devotíssima, així pera los religiosos de santa vida de la orde de Sant Benet que en ella estant com per lo lloch y aspresa de la montanya*

---

[1] Per a ell, els poetes i prosistes medievals foren gairebé cecs davant del paisatge i quan s'enfrontaven a la muntanya esdevenien incapaços de comprendre-la. la comprendre. Des del seu punt de vista, seria en va que buscaríem un text medieval que intentés expressar el sentiment per la muntanya o descriure-la; com a molt, trobaríem una o dues línies. (Romeu, J: *Llibre de la muntanya*. Barcelona, Editorial Selecta, 1952.)

[2] Camps, Josep; Jubany, Angels: *La muntanya. Antologia de textos*. Barcelona, Edicions 62, 1991.

[3] Guilera, Josep M.: *Una història d'Andorra*. Tremp, Garsineu Edicions, 1993.

[4] Kenny, Anthony: *Mountains*. Op. cit.

[5] Sant Rufí, Prevere: *Les vides dels sants pares*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986. Pàg. 63.

[6] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat" in *Poesía del Montserrat y otros ensayos.* Barcelona, Bosch, Casa editorial, 1940. Pàg. 107-166.

[7] Desclot, Bernat: *Crònica*. Barcelona, Editorial Barcino, 1949. 5 volums.

[8] Desclot, B.: *Crònica*. Op. cit. Tom 5, Pàg. 73.

[9] Citat per Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 107-166.

grandíssima ahont està situada dita hermita y casa, que es cosa de veure (...)[1].

Fins i tot Méndez Silva, al segle XVI, parlarà de Montserrat com d'un lloc "(...) *enriscado, fragoso y aspérrimo* (...)[2]".

És cert que el primer pas en la descoberta de la muntanya es lliga a l'humanisme, però ni tots els humanistes amaren les muntanyes, ni el segle XVII continuà amb les mateixes afeccions (pel que fa a Montserrat, vegeu 4.1.1). Després del parèntesi renaixentista, la muntanya seguirà cansant els caminants i els exposarà a perills considerables. Aquesta por continuarà encara al segle XVIII: segons un text de 1704, Felip V es deturà a Montserrat, una muntanya que es qualifica de "(...) *dilatada y muy aspera* (...)[3]. Però, a Catalunya, el Renaixement havia encès una flama que era una notable excepció: la muntanya de Montserrat. Diferent, morfològicament excepcional, s'eleva al centre del país; les seves formes, visibles de lluny, són inconfusibles. Potser és un fet únic al món; com a mínim així és com ens ha estat presentada històricament. Ara bé, encara que Montserrat va ser la primera muntanya catalana que va esdevenir paisatge (vegeu el capítol següent -4.1) no mancaren –com ja estem veient- les mostres de por i d'horror provocades per la seva morfologia.

Aquest sentiment d'horror que generen les muntanyes el trobem present durant el segle XVII en escriptors que en principi no es plantegen escriure sobre la nostra "geografia". Així Antonio Yepes, en la seva *Crónica general de la orden de San Benito*, l'edició original de la qual és de 1609, cita *Las relaciones de los Milagros de N. Señora*, on es llegeix, parlant de Sant Jeroni:

"*Desde esta ermita a la parte de poniente es toda la montaña inhabitable, por ser sus peñascos y riscos tan fragosos y ásperos que si se camina por ellos es con mucho peligro y dificultad grande*"[4].

També l'ermita de Sant Antoni,

"*Tiene, a la parte de tramontana, un despeñadero tan espantoso que, admirados los que llegan a verle, vuelven los ojos a otra parte, temerosos de su profundidad*"[5].

Si ens acostem al Pirineu, veurem que la Crònica de Miquel Parets (escrita a la segona meitat del segle XVII) diu, tot parlant de l'Aran, que

"*La Valle* [sic] *consta de unas 20 poblaciones, y por su terreno* [es] *áspera,*

---

[1] Citat per Carreras y Candi, Francisco: *Narraciones montserratinas*. Barcelona, Imp. de F. J. Altés Añabasrt, 1911. Pàg. 284.

[2] Citat per Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 107-166.

[3] Antonio de Ubilla y Medina: *Succession de el Rey D Phelipe V nuestro Señor en la corona de España; diario de sus viajes*, citat per Carreras y Candi, Francisco: *Narraciones montserratinas*. Op. cit. Pàg. 284.

[4] Yepes, Fray Antonio: *Cronica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 Toms. Edició original de 1609. Pàg. 189.

[5] Yepes, A.: *Crónica general de la orden de San Benito*. Op. cit. Pàg. 190.

fría y poco tratable (...)”[1].

No cal parlar-ne gaire més, del Pirineu, només repasseu la major part dels textos transcrits en 2.3 i tindreu una clara imatge de la mediança que s’havia establert amb aquelles muntanyes que havien sortit de l’indicible. Amb tot el que hem vist, podem dir que, al segle XVIII, les muntanyes de Catalunya, del Pirineu al Prelitoral, eren generadores de sentiments negatius: per a Pere Serra i Postius, destacat escriptor d'aquell segle, Sant Jeroni és una ermita,

> “(..) *mas metida en lo aspero, y alto de la Montaña que todas las demas. Tiene buenas vistas, y apacibles, de parte de medio dia, levante, y tramontana; y à esta parte tiene un mirador que quanto mucho pueden estar dos hombres, el qual està à lo alto de un Depeñadero, que cae derecho como pared, en unas profundidades horrorosas, que solo mirarlas espantan, y atemorizan al mas animoso, y alenzado, cuyo precipicio se juzga de mas de mil y doscientas varas, no parando hasta dar cerca del Rio Llobregat; y es tan asombrosa su vista quando en aquellos depeñaderos hai niebla, que se puede comparar à obscurissimas tinieblas*”[2].

Deixant de banda el manuscrit, Serra i Postius reflectí aquesta visió en l'obra dedicada al monestir de Montserrat publicada l’any 1742. En aquest *Epitome histórico*, Serra parla de Sant Antoni, ermita des d'on hi ha bones vistes, amb un mirador apte per acollir dues persones,

> “(..) *de donde se descubre un despeñadero, que rectamente baja mas de ciento y ochenta tuesas, hasta dar á las margenes del Rio Llobregat, cuya profundidad causa pavor à la vista*”[3] .

Si avancem uns quants anys, veurem que la visita de Francisco de Zamora (1789) a l'ermita de Sant Jeroni també es veu horroritzada per aquesta timba, en una muntanya que considera produïda per l'acció dels volcans:

> “*Y desde la peña que hay sobre ella se ven, a la parte de poniente, unos barrancos tan profundos y obscuros que horroriza su vista*”[4].

Més o menys el mateix sentiment el descobrim en el seu viatge a la Val d'Aran i Andorra, quan passa pel congost de Tresponts. La sola estretor del pas li produeix horror, però no acaba aquí l'objecte de la seva por:

---

[1] Parets, Miguel: *De los muchos sucesos dignos de memoria que han ocurrido en Barcelona y otros lugares de Cataluña. Crónica escrita por Miguel Parets entre los años de 1626 a 1660*. Madrid, Imp. y Fun. de Manuel Tello, 1893. (Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia, tom XXIV). Pàg. 92.

[2] *Manuscritos de Dn. Pedro Serra y Postius. Apuntes para el Epitome histórico del portentoso santuario y real monasterio de N. S. de Monserrate*. Manuscrit AHCB. Ms. A-89. [Serra i postius 8 maig 1671- 26 març 1748.]

[3] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico, del portentoso Santuario, y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Josep Giralt impressor i llebreter, 1742. Pàg. 34.

[4] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 284.

"*A todo esto se agregan unos horribles peñascos, que amenazan desgajarse de aquellos montes y cerrar el paso*"[1].

El que espanta a Zamora en el decurs del seu viatge no és només aquest passatge: per exemple, prop de Sant Julià de Loira veu un "*escarpe espantoso*"[2] i més enllà parla dels "*Horrorosos despeñaderos del Valira de Ordino*"[3]. Aquesta visió de la muntanya no s'allunya massa de la del Baró de Maldà a Montserrat:

"*Las montanyas rodejan tot lo monastir* [de Montserrat] *y fa fredat al mirarlas per sa grandíssima elevació, sent moltas de sas peñas grosíssimas que apar amenazan ruina algunas per lo inclinadas que quedan*"[4].

També trobem aquest horror en diferents autors del segle XIX. Per exemple, en Josep Reig i Vilardell quan parla de la Vall d'Aran i li preocupen les allaus que es produeixen en les seves muntanyes:

"*La Vall d'Aran (...) está situada en la vessant septentrional, de manera que no pot dirse que pertanye á la península ibérica. Pera passarhi desde aquesta, es precís atravessar algun dels ports, situats á considerable elevació, tots ells perillosos ab motiu de las avalanxas, intransitables durant la major part del any á causa de las neus y del mal temps, com ho expressan ab eloqüencia las relacions del gran nombre de desgracias que d'aquells paratges se senten explicar*"[5].

Trobaríem el mateix sentiment -o un de molt semblant- en el *Diccionario* de Pascual Madoz, en parlar del Pirineu:

"*Las horribles tempestades que se forman en esta serie de casi iguales alturas* (...) *no hay duda que son uno de sus principales destructores* [de les muntanyes], *pues nada puede compararse en los llanos con la quebrantadora detonacion que conmueve los altos montes en sus tormentas, ni con las devastadoras avenidas de sus torrentes, los cuales barren y destruyen cuanto encuentran, con la multiplicada fuerza que les dan las pendientes*"[6]. *pendientes*"[6].

Sabem que el romanticisme inventà el sentiment del sublim, però, com veiem, malgrat aquesta "descoberta", encara en bona part del segle XIX trobem aquells penyasegats espantosos que encara no han esdevingut agradables (aquesta aparent contradicció entre por i estima, com veurem, serà la que definirà el sentiment del sublim). Fins fa una

---

[1] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 153.

[2] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 159.

[3] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 160.

[4] Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*. Barcelona, Imp. l'Avenç, 1919. Pàg. 131-132.

[5] Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. 142.

[6] Madoz, Pascual: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1845. Veu "Pirineos".

centúria i mitja algunes muntanyes causaven *pavor a la vista* i encara a la fi del segle, concretament l'any 1896, es va escriure que des de prop del Cavall Bernat de Montserrat es descobria,

> "(...) *un horroroso precicipio que causa vértigos al mirarlo, y de ordinario hace retroceder á los más atrevidos*"[1].

Aquí el sentiment que trobem és l'horror, no encara l'horror que causa plaer, que serà allò que definirà el sentiment del sublim (vegeu el capítol 7.1). Al segle XIX, alguns autors seguiran, doncs, considerant les muntanyes com a temibles i horroroses (i aquest fet és molt important quan, com hem vist, el trobem referenciat en la mirada dels primers excursionistes vers l'alta muntanya). Entre els autors vuitcentistes que veuen les muntanyes com a llocs horrorosos i terribles tenim el cas del religiós Joan Martí i Cantó, per a qui Montserrat és "(...) *una pieza espantosa de granito dispuesta por la Providencia divina para trono de María* (...)"[2].

Muntanya horrorosa i alhora sagrada, des del nostre punt de vista, Montserrat es distingeix també pel fet de tenir, "(...) *una multitud de hendiduras que dejan descubiertas rocas altísimas amenazando un desplome terrible que magullaria al infeliz que topasen* (...)"[3], sentiment que trobem una mica pertot. D'aquesta manera, en un altre lloc de la muntanya,

> "*Preséntase por la parte opuesta á los pies del viajero un grupo imponente y horroroso de montes agudos y de precipicios, despeñaderos que sorprenden y espantan, rocas salientes y como amenazando engullir al que se atreve á mirarlas*"[4].

Fins i tot la muntanya de Montserrat, primer protopaisatge català, com veurem en un altre lloc (4.1.1), tenia indrets horrorosos i perillosos. Aquest sentiment s'aplicava en general a totes les muntanyes, però la que menys mal vista era, malgrat tots els textos citats, era Montserrat. En aquest punt cal parlar de l'abat del monestir de Montserrat, Miquel Muntadas, perquè ell afirmava que totes les muntanyes causaven horror, a excepció de Montserrat:

> "*Generalmente hablando todas las montañas causan cierto horror al hombre, no solo por lo áspero, quebrado, fragoso del terreno y sombrío de su arbolado, sino tambien, y esta es la razon principal, por la idea que inspiran de ser la nativa morada de fieras y animales ponzoñosos, cuya sola vista espanta, y hallarse el hombre fuera de todo ausilio humano*".
> "*Y este horror que experimenta el que se interna en ellas, lo siente ya el que de lejos las contempla*"[5].

---

[1] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona(?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 136.

[2] Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, imp. de Magriñá y Subirana, 1864. Pàg. 5.

[3] Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Op. cit. pàg. 6.

[4] Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 76. La mateixa descripció la trobem, mot mot a mot, en la seva obra *Més lírico de Maria o los cancioneros de Monserrat*. Barcelona, Imp. de José Gorgas, 1856. Pàg. 160.

[5] Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir. Historia compuesta en vista de los documentos existentes en el archivo del monasterio, por el abad el M. Iltre. Sr. D. Miguel Muntadas*. Manresa, Imp. de Roca, 1871. Pàg. 34.

En un altre lloc acabarem de veure que aquest horror que causaven les muntanyes en general tenia, per a Muntadas i altres escriptors, una excepció en el massís de Montserrat. De fet, l'abat del monestir només era una de les diverses persones que havien parlat en aquests termes del massís de Montserrat. La nostra recerca ens deixa veure que aquestes idees ja es trobaven en el *Compendio historial*, una obra anònima (molt important per al que a nosaltres ens interessa), publicada a Barcelona als voltants de l'any 1758, data en què se signà el permís per ser impresa, confirmada per la bibliografia de Josep Bulbena. La publicació d'aquest compendi marca una de les inflexions més importants en la representació de la muntanya a Catalunya. Ara bé, malgrat que el *Compendio* no es deixi impressionar per la muntanya de Montserrat en general, el seu autor no pogué evitar l'horror de certs precipicis, com el que hi ha sota l'ermita de Sant Dimes, on afirma que només es pot entrar per ponent, perquè a llevant i migdia "(...) *tiene unos grandissimos espantosos despeñaderos* (...)". També des de l'ermita de Sant Antoni "(...) *se descubre un tan feroz despeñadero, que horroriza*"[1]. De fet, el *Compendio*, forma part d'una tradició religiosa que s'havia format una representació molt clara de *la muntanya*, però que encara s'espantava per *les muntanyes*. El procés que condueix a l'estima d'aquestes darreres és l'objecte que ens interessa estudiar en aquesta tesi, i al qual tornarem en successives ocasions. Remarquem, també que el mateix sentiment de por i d'horror causat per la forma de la muntanya, sentiment que desapareix en apropar-s'hi, es troba en l'*España sagrada* d'Enrique Flórez[2], publicada l'any 1774.

Aquesta por i aquest menyspreu per la muntanya es veuen molt clarament durant l'època il·lustrada, quan semblaria que el racionalisme hauria de ser més donat a estimar el medi natural que no pas els autors més vinculats al món eclesiàstic. Per contra, el racionalisme al nostre país no va voler raonar sobre les muntanyes ni sobre el paisatge. Parlant dels viatgers d'aquell període, Luís Urteaga[3] recordava coses que ja hem repassat quan deia que durant segles l'únic significat que havia tingut el terme "*paisaje*" era el d'un territori ocupat per l'acció humana. Urteaga posa l'exemple de Bowles, de qui haurem de parlar amb més detall:

> "*Para él, el paisaje bello es el paisaje humanizado, el terreno "hermoseado" por la acción del hombre. El monte cultivado o los campos labrados son más sugerentes que la naturaleza virgen. El paisaje abrupto le resulta indeseable. Estamos, pues, bien lejos de la sensibilidad romántica*".
> "*Al viajero Bowles los riscos y desfiladeros le parecen peligrosos; los montes y bosques inhabitados se le antojan desiertos. La naturaleza virgen, impoluta, le produce miedo y hasta aversión. La belleza es atributo de la cultura, de lo hollado por el hombre. No existe tampoco, obviamente, ningún tipo de fascinación romántica ante los fenómenos violentos de la naturaleza. Los vientos y las tempestades lo único que requieren es un buen*

[1] Anònim: *Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Juan Jolis, impressor [1758]. Pàg. 51.

[2] Florez, Henrique: *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy Vique*. Madrid, imp. Antonio de Sancha, 1774.

[3] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada. Las ideas ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Ediciones del Serbal-CSIC, 1987. Pàg. 178.

cobijo. La naturaleza "desatada" no se dejará ver hasta pasadas unas décadas"[1].

A banda del món agrari conreat, un dels pocs elements naturals que feien esdevenir el medi ambient en (proto)paisatge, per als autors il·lustrats, eren els arbres en un context en què estètica, utilitat i conservacionisme anaven alhora[2]. Com veurem més endavant, caldria afegir-hi la presència de l'aigua. Seguint la tònica de les centúries anteriors, el segle XVIII es preocupa, doncs, pels *montes* i no tant per les muntanyes (més endavant veurem que aquesta estima per l'espai forestal podia acostar els nostres autors cap a l'estima per la muntanya). Sobre aquest aspecte, pot ser interessant recordar que en un altre lloc (1.6.7) ja hem parlat una mica del tipus de literatura de viatges que s'escrivia en aquells anys

La Il·lustració va negar les muntanyes i el paisatge, se'n va despreocupar gairebé per complet, però aquesta poca atenció també ajuda a entendre el tipus de representació que en tenia. Així doncs, en el que resta de capítol farem un repàs a una sèrie de treballs espanyols que deixen veure clarament la posició il·lustrada respecte de la muntanya. Començarem per una sèrie de documents manuscrits que es conserven a la BNM i a l'AHCB, documents que fan una descripció, poble per poble, dels corregiments catalans. No estan datats ni hi ha indicació de qui en són els autors, però el problema de la datació és menor perquè, parlant de corregiments, hem de pensar que foren escrits durant el segle XVIII, des del Decret de Nova Planta de 1716 fins a 1833, data d'implantació de la divisió provincial feta per Javier de Burgos. D'aquests manuscrits, n'hem triat les descripcions que fan referència al terreny d'alguns pobles que després esdevindran centres d'excursions muntanyenques.

En general, aquests manuscrits s'interessen per la qualificació del lloc (si l'indret concret és vila, lloc, ciutat, etc.), per la seva jurisdicció, pel nombre de cases i d'habitants, per la situació i el tipus de terrenys, i finalment, pels seus límits. D'aquesta manera sabem que Busa "(...) *es lugar; su situacion es ala montaña, Malissimo terreno* (...)"[3]. Per a un d'aquests manuscrits, Collbató o el Bruc estan situats "(...) *al pie de la montaña de Montserrate. Malissimo terreno* (...)"[4]. El mateix es diu de Canalda o de Sant Llorenç de Morunys, per posar només dos exemples del Solsonès. Ens interessa remarcar, perquè això diu molt del tipus de treball amb què ens acarem, que en parlar de Cardona no fa referència a l'existència de la muntanya de sal. Una cosa semblant es troba en un manuscrit del segle XVIII que es conserva a la Biblioteca de Catalunya en el qual es parla d'Organyà dient que està "*Situada â las faldas duna montaña, en malíssimo terreno, cerca del Rio Segre* (...)", i de Ponts, enclavat "(...) *en aspero, y quebrado terreno* (...)", mentre que Balaguer està en un "(...) *delicioso y fertil terreno* (...)"[5].

Els manuscrits de la Biblioteca Nacional es manifesten en el mateix sentit. En destaca la presència d'uns mapes manuscrits dels corregiments molt interessants. Quant al que ens interessa, direm que Bigues o Cànoves estan al peu d'una "*montaña muy*

---

[1] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada.* Op. cit. Pàg. 181-182.

[2] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada.* Op. cit. Pàg. 182-187.

[3] *Corregimiento de Barcelona*. Manuscrit AHCB.

[4] *Corregimiento de Barcelona*. Manuscrit AHCB.

[5] *Compendio historico, clara, y sucinta noticia en lo eclesiastico, civil, y politico dela ciudad, Sta. Yga. Cathedral, y Obispado de Urgel, con sus piezas justificativas, y autores clasicos que las adornan*. Ms. 170 de la BdC. Segle XVIII, el document fa servir dades demogràfiques de l'any 1750, per tant era posterior a aquesta data. Pàg. 123, 129 i 135.

barrancosa". Si jutgem pel que s'hi diu de Fogars de Montclús, el Montseny no surt gaire més ben parat que les altres serralades que hem vist fins ara: "(...) *su situacion es en las faldas de Monseny, País malo, y barrancoso* (...)". Tanmateix,

> "*La Mora es un vecindario, sus casas separadas, su situacion es ala Montanya, y malissima*".
>
> "*Monmany es lugar sus Casas separadas, su situacion malissima, sus habitantes, Jurisdicciones, y linderos, van comprehendidos en Vallcarcara*".

Del poble de Montseny es diu que "(....) *su situacion es malissima casi alo mas alto dela montaña de Monseny* (...)", i de Nostra Senyora de Tagamanent que "(...) *situada en una delas Puntas de la Montanya de Monseny* (...)"[1].

Cap a la zona de Sant Llorenç del Munt podem parlar de Gallifa: "(...) *su situacion es en un Barranco malissimo* (...)", i de "*La Barata* [que] *es un Messón situado dentro de un Barranco, al píe de una Montanya (sic), comprehendido en los linderos de Tarassa*"[2].

En el corregiment de Girona, podríem parlar de Nostra Senyora del Mont, que "(...) *es una Devota situada al Cabo de una Montanya del Mont malissima tierra, y en el termino de Beuda*", de Nostra Senyora de Requesens, "(...) *una Devota, situada en la montanya malissimo terreno, y cubierta de Bosque* (...)", de Sadernes "(...) *su situacion es ala montaña malíssima* (...)", o de Sant Llorenç de la Muga: "(...) *su situacion es ala orilla del Rio La Muga, metido entre Barrancos, y montanyas* (...)"[3].

En aquests manuscrits, en general, no era pertinent parlar de la muntanya (ningú no en demanava informació); la muntanya només hi apareix per qualificar, negativament, alguns pobles o llogarrets. Només en el cas del corregiment de Tarragona hem trobat una entrada en què es parla d'una muntanya, el Montsant:

> "*Mont Sant es una grande montaña asperísima, que en lo mas alto tiene una Ermita, y es de diferentes Terminos, Situada serca el monasterio de los Cartujos de Escalady*"[4]

Ara bé, tot i que aquesta serralada aparegui en el manuscrit, això no vol dir que sigui important: el Montsant no ha deixat de ser una muntanya *aspérrima*. Com Goya va saber veure molt clarament: el somni de la raó produeix monstres, sobretot a la muntanya. En el mateix context, en l'*Atlante* de Bernardo Espinalt (1783) la muntanya pràcticament no hi és, tot i que el seu autor afirmi que el nostre país és molt muntanyós: l'*Atlante* i els autors il·lustrats en general saben que Catalunya és molt muntanyosa, però no senten necessitat de parlar de les muntanyes. Arbúcies, per exemple, es troba en un terreny aspre i de mala

---

[1] Ms. *Corregimiento de Mataro*. BNM, Ms 6840. El *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*. Madrid, Ministerio de Cultura, 1987. Vol. XI diu que es tracta d'un manuscrit del segle XVIII de 62 folis.

[2] Ms. *Corregimiento de Mataro*. BNM, Ms 6840.

[3] *Corregimiento de Gerona*. Manuscrit BNM, Ms 8331 [S. XVIII]. 207 fols.

[4] *Descripcion del Corregimiento de Tarragona*. Manuscrit BNM, 6839. [Segle XVIII]

qualitat, encara que fèrtil[1]. Ja hem vist en un altre lloc que el qüestionari que la Real Academia de la Historia va passar per Aragó no s'interessava per les muntanyes, sinó pels *montes*. En el mateix sentit, el qüestionari de Zamora, a la fi del segle XVIII, només estableix una pregunta en aquest sentit, i molts pobles no la varen contestar, bé perquè no tenien mostres del que se'ls demanava, bé perquè no "entenien" què se'ls demanava. La pregunta en qüestió era:

> "*Si hay algunas gargantas o pasos estrechos entre los montes; rieras de crecidas, avenidas, despeñaderos profundos, montes grandes, cortaduras naturales, caídas de aguas hermosas de vista y otras raras y notables*"[2].

Aquesta pregunta que Zamora va incloure en el seu estudi s'acompanyava d'una altra sobre l'existència en cadascun dels indrets en qüestió de "(...) *montañas nombradas por su elevación, o otras causas* (...)"[3]. De manera que per a Zamora, i per als autors il·lustrats en general, les muntanyes a vegades ja no formen part de l'indicible: més aviat són obstacles a vèncer que fan que els llocs siguin aspres, freds, dolents, incultivables; països *malos y barrancosos*, en definitiva.

En general, fins al segle XIX català, les muntanyes foren ignorades o temudes. En canvi, els autors que escriviren les seves obres durant l'edat moderna eren conscients que el nostre país era ple de desnivells. Però conèixer el desnivell del país no volia dir conèixer-ne les muntanyes. Ans al contrari, volia dir que els seus viatges eren difícils i perillosos. Per això aquest desconeixement del fet muntanyenc coexistia amb la idea general que el nostre país era molt montuós.

En aquest punt hem de dir que l'orografia muntanyosa del nostre país fou un dels tòpics més repetits pels escriptors de l'edat moderna. Les muntanyes, encara que només fos per obstaculitzar els viatges o per tapar la vista des dels pobles, existien i fins i tot eren pertot; tendència que no nega el seu desconeixement directe. Així doncs, en general, els escrits d'aquesta època donen una imatge de Catalunya com una terra "*montuoisísima*", és a dir, arrugada, ondulada, geperuda i plena de desnivells. Com deia Josep Aparici, "*Es Cataluña por lo general montuosa* (...)"[4]; i com deia Pere Gil, "*Tota Catalunya es montuossissima y ayxi sepot dir que tota o ella, ò casi tota ella es montañas*"[5]. I aquest tòpic va fer que alguns autors parlessin d'algunes de les muntanyes que els semblaren més significatives i importants del territori català.

Certament, durant l'edat moderna, algunes muntanyes varen sortir d'allò que hem anomenat indicible i per aquest motiu, per a nosaltres, són molt importants. La importància de les muntanyes de les quals es va començar a parlar es desprèn del fet que la pregunta que tot seguit ens hem de formular, i a la qual pretenem donar resposta en els propers capítols, és *per què* es parlava d'elles i no de les altres. En aquest sentit, creiem molt interessant i necessari de fer un petit repàs de quines foren les muntanyes que durant l'edat

---

[1] Espinalt y Garcia, Bernardo: *Atlante español ó descripcion general Geográfica, Cronológica, é Histórica de España, por Reynos, y Provincias: De sus ciudades, villas, y Lugares mas famosos: de su Poblacion, Rios, Montes, &c*. Madrid, Imp. de Hilario Santos Alonso, 1783. Pàg. 173.

[2] Torras i Ribé, Josep M.: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "Questionaris" de Francisco de Zamora i altres descripcions (1770-1797)*. Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1993. Pàg. 474.

[3] Vigo, Salvador; Puig Xavier: *La Cerdanya de finals del segle XVIII vista per Francisco de Zamora*. Tremp, Garsineu Edicions, 1999.

[4] Aparici, José: *Descripción geográfica de Cataluña*. Madrid, CSIC, 1946. Pàg. 16.

[5] Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 190.

moderna foren objecte de discurs per entendre quines muntanyes varen poder sortir de l'indicible i, en una segona etapa, esdevenir ecosímbols d'una realitat nova.

Així doncs, el que plantegem en el que resta de recerca és que aquestes muntanyes primer foren objecte de discurs -varen deixar de formar part de l'indicible- i, en un segon moment, el discurs va canviar per vincular-se a la idea de *la muntanya catalana*. De manera que, entre l'edat moderna i la contemporània, a Catalunya, hem vist la posada en marxa de dos grans discursos sobre les muntanyes o dues cosmovisions; dues relacions trajectives amb el fet muntanyenc. En el marc del nostre interès pel primer d'aquests dos discursos ens interessen aquelles muntanyes amb nom propi, perquè -després de ser objecte de diversos canvis quant a la seva representació- encara avui dia són "les nostres muntanyes", les que coneixem en aquest tombant de segle, tot i que nosaltres, avui dia, les mirem a l'ombra de la nostra imatge contemporània de *la muntanya*. També cal dir que aquestes eren les muntanyes sobre les quals existia un discurs, perquè la major part formaven part de l'indicible. I recordar que històricament, a Catalunya, hi ha hagut dos discursos: un propi de l'edat moderna, i l'altre, de la contemporània.

El discurs modern sobre les muntanyes catalanes, quan no es va mantenir dins del *bassin sémantique* de l'utilitarisme agrícola que ja hem estudiat, es va vincular al sorgiment d'un cert sentiment protopaisatgístic. Més enrere ja hem avançat que aquest sentiment només es va manifestar en Montserrat i en uns altres petits indrets del nostre territori. En canvi, el discurs contemporani, com veurem, s'estendrà molt més espacialment.

Però abans de res, fixem-nos en els autors que des del segle XVIII parlen de les muntanyes catalanes, tot intentant de veure a quines es refereixen. El primer de tots serà Bernardo Espinalt, per a qui les muntanyes més assenyalades de Catalunya eren els Pirineus, Montserrat, el Montseny, les muntanyes de Puigcerdà, Cardona, el Canigó i les Serres de Tortosa, encara que n'hi havia d'altres[1].

Una mica més tard Vicente de Frigola (1824) esmenta d'una manera especial Montserrat, el Pirineu, Sant Miquel del Fai i el Montsant[2]. Bertran Soler (1847) hi afegirà els volcans de la Garrotxa, i Milà de la Roca (1844) el Montnegre, les muntanyes de Vall-gorguina, de Requesens i la Serra del Grau. Joaquim Sala (1855) hi afegeix encara altres nous indrets. Ara bé, *curiosament* a mida que les pràctiques turístiques i excursionistes es varen anar desenvolupant, les muntanyes preferides es varen anar reduint. D'aquesta manera l'*Album Meravella* només citava Montserrat i el Pirineu junt a Sant Miquel del Fai, i en el mateix sentit, Josep Comas (1881) dirà que,

> "*Bajo el punto de vista pintoresco, el antiguo Principado nada tiene que envidiar á otras regiones: las cumbres del Montserrat, de formacion geológica verdaderamente rara y peregrina, los accidentes y cascadas de San Miguel del Fay, las elevaciones del Monseny, las vertientes de los Pirineos, los verdes y profundos valles de las cercanías de Olot, Vich y Ripoll, ofrecen al paisagista espléndidos y hermosos panoramas que encuentran únicamente sus rivales en los célebres de Escocia y de Suiza*"[3].

[1] Espinalt y Garcia, Bernardo: *Atlante español*. Madrid, Imp. de Hilario Santos Alonso, 1783. Pàg. 13.

[2] Frigola, V. de: *Relación de los pueblos*... Op. cit.

[3] Comas Galibern, José: *Guía del viajero en España. Itinerario artístico y pintoresco por la Península Ibérica*. Barcelona, Imp. y lib. religiosa y científica del heredero de D. Pablo Riera, 1881. Pàg. 27.

Aquestes són les muntanyes que formen el vessant físic del discurs ecosimbòlic que hem qualificat de relatiu a les muntanyes contemporànies. Es molt important de fer-ne el cens perquè així podem apuntar que si ens preguntéssim quines temàtiques muntanyenques prenien els autors del segle XIX, per exemple els que varen resultar premiats en els Jocs Florals, veuríem que aquestes se situen al Montseny, Montserrat, el Pirineu i al Prepirineu[1]. A nivell general, i no només dels Jocs Florals, junt a Sant Llorenç i als Ports de Beseit, aquestes són les muntanyes més representades pel discurs contemporani, tot i que alguns autors facin llistes en què en surtin moltes més.

Resum:

Des de l'edat mitjana, alguns autors catalans es varen mostrar esporuguits pels llocs muntanyencs. Com reconeixia Manel Muntades, totes les muntanyes causaven horror, i només Montserrat es podia considerar com a excepció en aquells anys.

Alhora, la majoria d'autors constataven la forma accidentada del relleu català. Aquest fet ens ha permès estudiar, encara que sigui una mica per sobre, quines eren les muntanyes que es consideraven com les més importants o sobresortints del nostre país. Aquestes haurien de ser les realitats físiques sobre les quals es muntaria tota la ideologia de *la muntanya catalana* del segle XIX, una sèrie de tòpics que arriba fins i tot als nostres dies, a la recerca de la qual dedicarem bona part del que resta de tesi.

[1] Vegeu *Jochs Florals de Barcelona (de 1859 á 1883) Taula general de las composicions premiadas y dels parlaments pronunciats pels mantenedors, durant los vint y cinch anys primers de llur restauració publicada per acort dels mantenedors del present any*. Barcelona, est. de “La Renaixensa”, 1883.

3. 5 - La representació de la muntanya a l'edat moderna, a partir del cas de Montserrat

A partir del cas de Montserrat, que serà àmpliament comentat en el capítol 4.1.1, i altres excepcions, i com en un altre lloc veurem per al Pirineu, no va ser fins al segle XIX que les muntanyes catalanes foren vistes en tant que paisatge. Llavors, en tant què eren vistes durant l'edat moderna? Aquesta és una de les preguntes claus de la nostra recerca, perquè acte seguit ens demanarem per què, en un moment històric més o menys determinat, aquestes imatges varen canviar cap a una percepció estètica.

De moment ens demanem les bases del discurs que es tenia sobre algunes muntanyes durant l'edat moderna. Quines varen ser objecte de discurs i per quins motius? En quin tipus d'espacialitat s'inscrivia aquesta representació del fet muntanyenc? Per què algunes muntanyes catalanes varen sortir de l'indicible a l'edat moderna?

3. 5. 1 - Montserrat segons la cartografia

Una bona manera de treballar sobre la imatge de les muntanyes a l'època moderna és estudiar detingudament la seva representació dins de la cartografia. En el transcurs d'aquest exercici es pot veure si algunes muntanyes eren percebudes pels cartògrafs europeus, quines eren aquestes i intentar esbrinar-ne els motius. Com diu Josep Maria Rabella, la història de la cartografia també ha estat la història de la subjectivitat en la percepció del món i la crònica de les doctrines que han pretès d'explicar-lo. "*I és que els mapes, en bona part, no han descobert gaire la realitat del territori, sinó que, com les arts o la literatura, han reflectit més aviat allò que cada cultura hi ha volgut veure i destacar*". "*Sempre ha estat difícil per a la humanitat diferenciar entre l'entorn i la fantasia, entre el real i l'imaginari*"[1]. Aquestes idees acosten la cartografia al punt de mira de la geografia cultural per a la qual no hi ha cap realitat geogràfica que no hagi estat vista a través d'un prisma cultural determinat. La cartografia que veia, o que no veia, les muntanyes, o algunes muntanyes, és una cartografia pròpia d'una cultura determinada: els mapes de l'edat moderna donen una informació molt important, no només per entendre el món físic en què vivien els seus autors, sinó també (i potser especialment) el món social. Aquella cartografia representava les muntanyes, no tant en funció de la seva alçada o volum, sinó en funció d'un "pes cultural determinat".

Per veure el perquè de la representació de les muntanyes durant l'edat mitjana, hem treballat sobre la cartografia de Montserrat, del Montseny, de Sant Llorenç del Munt i del Canigó. Hem triat aquests massissos pel fet que tots ells estaven situats prop de les vies de comunicació que lligaven la Península amb Europa i, per tant, eren visibles per als viatgers. Especialment els tres que formen part de la Serralada Prelitoral, són molt iguals quant a alçades i extensió. Això els havia de fer més o menys físicament visibles per a viatgers i cartògrafs. De manera que, si trobem algunes mancances quant a les seves representacions

[1] Rabella, Josep Maria: "La visió de la cartografia al llarg de la història" in *Geografia General dels Països Catalans. Els Països Catalans: concepte i evolució*. Barcelona, Enciclopèdia catalana, 1996. Vol. 7, pàg. 78-97.

(sobre el mapa o no), aquestes no es deuran tant a qüestions ambientals com a la representació que els homes i les dones de l'edat moderna es feien d'aquestes serralades.

Quant a l'estudi de la cartografia, el període de temps que ens interessa va des del segle XV fins al XVIII, i l'allarguem en alguns casos fins als inicis del XX per a les fonts escrites. Els mapes consultats apareixen citats en els quadres de l'annex número 1[1]. En el marc cronològic de la documentació estudiada volem remarcar que hem donat menys importància als materials del període contemporani, especialment pel fet que els segles XIX i XX suposen un important canvi en la cartografia i els resultats obtinguts en el seu estudi són molt semblants al que coneixem avui dia: no tenim suficient distància per parlar d'ells amb prou objectivitat.

Quant a l'inici cronològic de la nostra recerca l'hem situat al segle XV perquè després de l'edat mitjana gairebé no es varen fer mapes de les zones estudiades. Podríem, i seria amb raó, parlar de la crisi de la cartografia catalana i espanyola a l'edat moderna:

> "*La cartografia al nostre país ofereix un contrast colpidor. Sembla estrany que després dels admirables portolans mallorquins del segle XV, coneguts a tot el món com a mapamundis catalans, vingués una decadència cartogràfica tan absoluta*"[2].

Amb tot, el segle XV fou més aviat minso quant a la producció dels materials que pretenem estudiar. Segons Ignasi Maria Colomer[3], a Espanya no es va editar cap mapa durant el segle XV; alhora sabem que només 16 obres referents al conjunt dels Països Catalans anteriors al segle XVI consten al catàleg editat pel mateix Colomer[4]. Del segle XVI coneixem el mapamundi de Gaspar Vopelli; a la fi del XVII apareixen un mapa de Mallorca i un parell del Rosselló, alhora que dos mapes de Catalunya quedaren manuscrits: el Borsano i el Darnius. D'aquesta època tenim el mapa atribuït a Vaquer en el qual Catalunya queda en bona part tapada sota la figura de sant Jordi.

La renaixença cartogràfica catalana es donarà al segle XVIII, no ja de cara al mar, sinó amb vistes a l'interior. Es el moment de la publicació dels mapes d'Aparici i de Garma, que seran aprofitats com a model per López Vargas i pel santpedorenc Espinalt.

> "*Total quatre mapes de Catalunya fets a la Península, contra una bona trentena d'editats a fora: França, Bèlgica, Holanda, Alemanya, Itàlia i Anglaterra*"[5].

En total, doncs, una dotzena de mapes fets a Espanya en tres segles (XVI-XVIII). Per aquest motiu, i amb la finalitat de poder arribar a trobar la representació de la muntanya dins de la cartografia de l'edat moderna, hem utilitzat una base de dades més àmplia que inclou tots els mapes que representen el conjunt de les terres de parla catalana o, si més no, el Principat de Catalunya. Això vol dir que hem estudiat fonamentalment la cartografia

---

[1] No s'hi inclouen aquells que el resultat de la recerca ha estat negatiu.

[2] Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". *Analecta Montserratensia*, vol. IX. Barcelona, 1962. Pàg. 161-186.

[3] Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". Op. cit. Pàg. 161-186.

[4] Colomer i Preses, Mn. Ignasi M.: *Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans amb un annex de mapes del Rosselló i del País Valencià*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1989.

[5] Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". Op. cit. Pàg. 185.

europea feta amb intenció de representar el conjunt de les terres de parla catalana o, si no més, Catalunya.

Feta la recerca quantitativa trobem que Montserrat, en el sentit muntanyenc que aquí ens interessa, apareix com a mínim en 114 mapes dels que hem pogut conèixer (vegeu l'annex 1). Malgrat que no consta a tots, es pot dir que apareix en una multitud de cartes geogràfiques. A vegades el seu nom s'aplica a una serralada, d'altres a un santuari; fins i tot alguns mapes repeteixen el nom per referir-se a les dues coses[1]. Això no vol dir que Montserrat fos més conegut a fora d'Espanya i de Catalunya que no pas a l'interior; en tot cas hauríem de tornar a parlar de la crisi de la nostra cartografia. Les altres muntanyes, amb algunes excepcions, no són massa representades, si més no de forma individualitzada i diferenciada.

Ara bé, Montserrat (especialment), el Canigó i el Montseny eren molt "coneguts" en la cartografia europea estudiada. Hem escrit coneguts entre cometes per indicar que se sabia que hi havia alguna cosa (muntanya, monestir, potser totes dues realitats alhora) que duia aquest nom, fet que no implicava un coneixement directe, en viu, del lloc. Més endavant veurem com altres representacions cartogràfiques ens ajudaran a precisar el coneixement que es tenia d'aquesta realitat.

Les taules de l'annex 1 permeten veure la quantitat de mapes en què Montserrat, el Montseny, Sant Llorenç del Munt i el Canigó han estat representats des del segle XV fins al XVIII. Cal deixar apuntat que no es pot fer una representació estadística d'aquestes aparicions perquè les fonts de què provenen les informacions són diferents i, per tant, els resultats no són comparables.

El que volen mostrar els quadres de l'annex 1 és com en alguns casos, i això passa especialment amb Montserrat, a més del topònim tenim representacions gràfiques "especials" de la muntanya. Diem especials en el sentit que aquests dibuixos representen l'especificitat del cas montserratí. La manera més comuna d'aquesta representació "especial" que parlem és el cas de la perspectiva cavallera, és a dir, el dibuix de les muntanyes tal com es veuen des de la vall. El cas més clar és el del mapa d'Aparici: la major part de Catalunya és sembrada de petites muntanyetes, les "talperes", que volen indicar la forma del relleu, però arribant a Montserrat ens trobem amb una muntanya diferent, un conjunt de cims que ja no és una talpera, sinó una muntanya singular: qualsevol persona que conegui la representació que els gravats del segle XVII i XVIII fan de Montserrat, pot reconèixer-la sense necessitat d'escriure'n el topònim. Nogensmenys això és el que va fer Vaquer en el seu conegut mapa que porta sobreposat un sant Jordi: aquí tenim la representació gràfica, però no cap topònim que doni el nom de Montserrat.

És aquesta representació gràfica d'una muntanya concreta el que ens deixa veure que se la consideri com alguna cosa especial, diferent de la resta de muntanyes. En aquest sentit, la muntanya més representada ha estat Montserrat, i aquest fet no ens ha d'estranyar perquè molts mapes es feien sense treball de camp i els cartògrafs es limitaven a copiar el que altres havien escrit o dibuixat. Aquest mètode de treball possibilitava que certs elements fossin més presents que altres pel fet que eren coneguts gairebé per tot el món, si més no europeu. Descripcions, llegendes, gravats, pintures... de Montserrat corrien per Europa de feia segles; el Canigó era igualment famós, encara que menys representat... En canvi, el Montseny quedava a un nivell més local, físicament desconegut per als no-

[1] Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". Op. cit. Pàg. 161-186.

montsenyencs, però molt present en la literatura moderna espanyola. Per contra, de Sant Llorenç, gairebé ningú no en parlava, ni se'l dibuixava: poques són les representacions que en tenim i encara la que l'individualitza més, la d'Aparici, degué de ser influïda pel fet que el seu autor era nascut a Caldes de Montbui, i per tant l'havia vist amb certa freqüència: no és estrany, doncs, que el representi en el seu mapa en perspectiva cavallera. En aquest cas, però, la visió d'Aparici és molt interessant: la representació de Sant Llorenç diríem que és una representació feta a vista, intentant representar la realitat; en canvi, Montserrat sembla copiat d'algun gravat de l'època (de fet és molt més difícil de dibuixar, però també és menys visible des del Vallès). A primera vista, la imatge de Montserrat del mapa d'Aparici és presa des de Martorell, no des de Caldes, imatge que Aparici devia tenir al cap de Sant Llorenç. Però tampoc no podem dir que la representació que veiem de Montserrat sigui la d'una muntanya: en tot cas anotem que hi podem veure alguna cosa comparable a un gravat de l'època (segurament el model fou el que Francs Gazan va gravar l'any 1699[1]).

Si ens preguntem quina era la representació de la muntanya de Montserrat, haurem de començar fent notar que Josep Iglésies[2] ja va fer una succinta descripció de les diferents representacions de la muntanya de Montserrat, des del primer mapa de Vrints fins als darrers ja al segle XIX on trobem el que ell en diu una plasmació "(...) *justa, sense sentimentalisme ni simbolismes*" del fet montserratí. Epistemològicament discutible, aquest final de frase ens deixa veure que l'evolució de la representació de la nostra muntanya ha anat canviant a mida que passava el temps. Avui dia la representem "objectivament" de manera que les diferències en la representació siguin derivades de la "realitat" i no del punt de vista del cartògraf. Però no oblidem que real és tot allò que es defineix com a tal i que, per tant, eren tan reals les muntanyes dibuixades per Vrints o per Aparici com les que fa avui dia, per exemple, l'Institut Cartogràfic de Catalunya. Res no hi fa que hi hagués parts que no es representessin (el que queda "darrera" en la talpera) si allà no hi anava ningú i si no "s'hi havia d'anar"; o per dir-ho d'una altra manera, si aquella regió formava part de l'indicible per a l'élite cultural que adquiria i utilitzava aquells mapes.

Malgrat tot, va ser Josep Iglésies qui va tenir el mèrit de veure clarament un fet molt important, que a més correspon a una tendència general:

> "*En el mapa de l'atlas d'En Vrints, la muntanya de Montserrat hi té una representació sobresortint només comparable, entre totes les altres muntanyes de Catalunya, amb la que hi té el Canigó*"[3].

Podríem pensar que en el seu viatge cap a Espanya, els viatgers i informadors dels cartògrafs europeus passaven pel Portús i baixaven per la Selva i el Vallès, de manera que deixaven a la seva dreta el massís del Canigó (considerat per molts el cim més alt dels Pirineus) i progressivament el Pirineu Oriental, el Montseny, Sant Llorenç i, si no es marxava cap a València, Montserrat... Res estrany, doncs, que el Canigó i Montserrat sobresurtin en molts mapes. Però llavors, com es veu en l'annex núm. 1, ¿per què no es representava "tant" el Montseny (que era més alt i més "visible" que Montserrat, sobretot si

[1] Vegeu *Nigra sum*. Op. cit. Pàg. 132-133.

[2] "Les terres igualadines en l'antiga cartografia de Catalunya". *Miscellanea Aqualatensia*, 1950. Citat en Colomer: "Montserrat en la cartografia". Op. cit. Pàg. 161-186.

[3] "Les terres igualadines en l'antiga cartografia de Catalunya". *Miscellanea Aqualatensia*, 1950. Citat en Colomer: "Montserrat en la cartografia". Op. cit. Pàg. 161-186.

estava nevat), i per què no es representaven gairebé mai ni Sant Llorenç ni el Montnegre?

La resposta no es troba en la presència física de les muntanyes. O no només en la seva presència física. Calia tenir uns certs ulls oberts per veure aquestes muntanyes. No perquè el baró de Maldà, en els seus escrits, no veiés ni insinués el "paisatge" hem de pensar que fos orb. Rafael d'Amat tenia una imatge (mental) de Montserrat que era anàloga a la dels pelegrins: ell anava a un monestir, no a una muntanya. Per això, per intentar de no confondre muntanya i monestir, en el quadre de l'annex 1 no hem reflectit, expressament, tots aquells casos en què els topònims o les representacions gràfiques deixen veure clarament que som davant d'una representació no-muntanyenca. En el cas del Canigó això s'ha posat en dansa descartant tots els topònims a l'estil de "Sant Martí del Canigó"; a Montserrat, s'ha passat per alt tot el que feia referència al Monestir, Nostra Senyora, Santa Maria... de Montserrat. En el cas de Sant Llorenç hem perdut tots els topònims que acompanyen símbols de viles o pobles i no de muntanyes. Amb això hem intentat assegurar-nos que els topònims i les representacions retinguts es referissin a la muntanya. En cas de dubte hem optat per considerar que el topònim o el dibuix es referien a una realitat muntanyenca. El cas de Sant Llorenç és molt clar: gairebé no surt ressenyat com a muntanya, tot i haver-hi un monestir al cim; i visible de lluny, d'altra banda. Moltes vegades se'l representava com si fos un poblet o una ciutat. En algun cas, el Montseny serà també representat com una muntanya amb un santuari (Sant Segimon) al seu cim.

Això vol dir que, a banda dels anhels religiosos i espirituals, hi havia alguna altra raó que feia presents les muntanyes; presents fins al punt que la seva presència duia els cartògrafs a representar-les en les seves obres. Des d'aquest punt de vista, el quadre adjunt (annex 1) reflecteix l'anomenada que aquelles muntanyes tenien durant l'edat moderna. Les muntanyes havien de ser, per "ser allà", conegudes, és a dir, que els llibres i les cròniques n'havien d'haver parlat. Del Canigó se n'havien dit moltes coses; volem dir que s'havia repetit moltes vegades les mateixes coses: que al seu cim hi havia un llac d'on, si s'hi llençava una pedra, sortien tempestes, o dracs; que els peixos d'aquest llac, quan es posaven a la paella, fugien xemeneia amunt, com si fossin dimonis, etc... Eren relats, llegendes, que s'explicaven i que es podien llegir i que, com més es llegien, més present feien la muntanya en qüestió. En aquest context el llatí feia de transmissor ultrapirinenc... Jeroni Pau[1] escriurà el seu *De fluminibus et montibus hispaniarum libellus* parlant de Montserrat i del Canigó. L'obra de personatges com ara Francesc Eiximenis, en parlar-ne, li donaven una força nova i verídica.

Montserrat no només era conegut a casa nostra, sinó també fora de Catalunya, perquè les *Canticas* d'Alfons X el Savi, al segle XIII, havien parlat del monestir i de la muntanya, i encara que podia ser que en realitat aquestes només fossin el reflex d'una creença llegendària ja molt estesa, el cert seria que també actuarien com a amplificadores del que ja s'explicava de la muntanya. Tanmateix l'obra de Jehan d'Arras *Roman de Mélusine* (començada a escriure l'any 1387) acaba amb la peregrinació de Rémondin, el marit de la fada que ha trencat la promesa de no mirar-la quan és al bany, a Montserrat. "*Or, pour une fois, Jehan d'Arras, si souvent imprécis dans sa géographie, décrit en détails la montagne où sont étagés les quatorze ermitages et situe la retraite de Rémondin juste au-*

[1] Pau, Jeroni: "De fluminibus et montibus hispaniarum libellus" in *Obres*. Barcelona, Curial, 1986. Edició a cura de Mariàngela Vilallonga. 2 Vols.

dessous de celle de saint Michel"[1]. També la història de Fra Garí, que està molt vinculada a la llegendística àrab[2], serà explicada per Jeroni Münzer en la seva visita de l'any 1494. Sabem que el segle XV fou el moment més brillant en la cultura montserratina medieval[3] i, per tant, Montserrat era conegut una mica pertot Europa, si hem de fer cas de les dades que disposem avui dia.

També el Montseny és conegut, tot i que a menor escala, pel gorg de Gualba, per les ametistes, perquè gairebé sempre està nevat... És a dir, que Montserrat, Montseny i Canigó són tres "muntanyes" catalanes ben presents en la cartografia europea d'aquells segles... no tant perquè fossin muntanyes, sinó perquè eren escenaris on certs fets que qualifiquem de llegendaris havien tingut lloc. Ara bé, això no vol dir que les muntanyes (en el sentit que els donem avui dia) fossin importants en aquell moment, ans al contrari.

En canvi, Sant Llorenç és desconegut. En va buscaríem bibliografia antiga sobre aquesta muntanya, com en va es buscaria sobre moltes d'altres. Jeroni Pujades[4] en parla una mica en la seva crònica de 1609. La primera monografia que en coneixem la devem a Anton Vergés i Mirassó[5] i va ser escrita l'any 1871. En canvi hi ha monografies de Montserrat des del segle XVI, essent la primera la *Historia y milagros de Nuestra Señora de Montserrat*, atribuïda a Pere de Burgos (1514). També del segle XVI coneixem diferents poemes, sobre els quals tornarem en un proper capítol, que canten la muntanya i les seves llegendes[6].

Altres llocs de muntanya que eren coneguts durant l'edat moderna ecosimbòlicament se semblen molt a Montserrat. És el cas de Núria o de la muntanya de Sal de Cardona, per exemple. En general, se'n parla perquè són especials, coses meravelloses, com el cas de les muntanyes de Montjuïc i de Cardona, que no paren de créixer i que per això no s'esgoten per molt que s'explotin. L'anomenada d'aquestes realitats, per via escrita o oral, s'escampa pertot Europa, entre les classes populars i les élites i són aquestes "muntanyes" les que es retallen sobre el fons, les que es perceben i representen; les que en el món cartogràfic poden deixar de ser talperes per esdevenir muntanyes particulars, representades en perspectiva.

D'altres -la majoria- però, és com si no hi fossin: el mapa més vell que existeix del massís de Sant Llorenç del Munt és dels anys vint del nostre segle[7]. Per al cas de Montserrat cal remuntar-se a 1858, una mica abans és cert, però tampoc no massa: aquest fet ens indica que anteriorment no s'havia sentit la necessitat de representar tan concretament i detalladament aquells espais. De fet, aquesta manca de necessitat es reforça pel paral·lelisme que trobem amb la publicació de les primeres guies de viatges, anteriorment també inexistents: abans no calia descriure aquells indrets i molt menys amb grans detalls;

---

[1] Gaignebet, Claude; Lajoux, Jean-Dominique: "Mélusine, la fée poitevine" in *Art profane et religion populaire au Moyen Age*. París, PUF, 1985. Pàg. 137-139.

[2] González Palencia, Angel: "Precedentes islámicos de la leyenda de Garín". *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada*, 1 (1933). Pàg. 335-355.

[3] Albareda, A. M.: *Introducció al Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Monestir de Montserrat, 1930.

[4] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona, casa H. Margarit, 1609.

[5] *Sant Llorens del Munt: son passat, son present y venider*. Barcelona, 1871. Edició facsímil: Ajuntament de Castellar del Vallès, 1993.

[6] Brenach, Antoni: *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1927. L'original seria de 1555 segons Jaume Collell.

Virués, Cristóbal de: *El Monserrate del capitán Cristóbal Virués*. Barcelona, Imp. de la V. é H. de J. Subirana, 1884. Segons Farinelli, 1588.

[7] Casassas, Anna M.; Montaner, M. Carme: *Cartografia de Catalunya. Catàleg general de la Cartoteca de Catalunya*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1992.

n'hi havia prou amb quatre dades, com més extraordinàries millor. Aquesta manca de necessitat per representar-se un espai és el que en un altre lloc hem anomenat indicible i l'indicible és precisament el contrari de la realitat d'alguna cosa.

El quadre de l'annex 1 recull tots aquells mapes que hem pogut conèixer en els quals es troba un topònim (T) o una representació gràfica (D) singularitzada i distingible de les muntanyes que estem estudiant des del segle XVI fins al XVIII. Ara bé, com que provenen de fonts qualitativament diferents no es poden comparar a nivell estadístic. Ho diem pensant en el fet que només sobre els massissos de Montserrat i de Sant Llorenç existeixen treballs exhaustius, fet que trenca tota possible representativitat.

El que sí podem fer, però, per mantenir aquesta representativitat, és treballar amb el llibre coordinat per Montserrat Galera l'any 1986. Aquest treball pretenia, com diu Josep Gasset[1] "(...) *incloure tots els mapes referits a l'àmbit del Principat de Catalunya dels segles XVII i XVIII coneguts en l'actualitat* (...)". Es tracta d'un conjunt de 5 mapes manuscrits i 66 d'impresos, dels quals, per fer aquest treball, només hem tingut en compte els darrers.

Aquesta tria creiem que és pertinent car abans del segle XVI, com ja hem dit, no se sap que existís cap mapa dedicat exclusivament al Principat de Catalunya[2]. La publicació d'imatges cartogràfiques del Principat s'inicià a principi del segle XVII, concretament l'any 1603, encara que a la fi del segle anterior n'existissin mapes manuscrits[3].

Per tant, treballarem sobre un total de 65 mapes. D'aquests, el topònim Montserrat apareix en 54 casos, és a dir el 83% dels possibles. Canigó ho fa en 24 casos[4], que corresponen al 37%. Al Montseny[5] li'n corresponen 19 (29%) i a Sant Llorenç 3 (4%). A nivell quantitatiu, Montserrat apareix més del doble de vegades que el Canigó. L'anàlisi de les imatges que aquests mapes ofereixen és encara molt més clara: el Canigó difícilment té representació "especial", a no ser una talpera més gran que les altres.

Generalment Montserrat no es representa per *talperes*, sinó que la seva situació i forma s'indica amb un dibuix que vindria a ser com una representació de la muntanya des de la distància. N'hi ha molts casos, d'entre els quals reproduïm els mapes de Pere de Marca, de B. Burdigalensis et alii, el de Vaquer i, especialment, el del mapa d'Aparici. En ells es veu que Montserrat és diferent de la resta de muntanyes, perquè se la representa diferentment.

---

[1] Gasset, Josep: "Metodologia" in *Cartografia de Catalunya*. Op. cit.

[2] Mossèn Colomer: *Els mapes antics de les terres catalanes des del segle XI*. Granollers, Editorial Montblanch, 1967.

[3] Galera, Montserrat: "Introducció històrica" en *Cartografia de Catalunya*. Op. cit.

[4] Cal descomptar 7 mapes que no representen la Catalunya Nord.

[5] Cal descomptar 3 mapes il·legibles per al Montseny i un en el total.

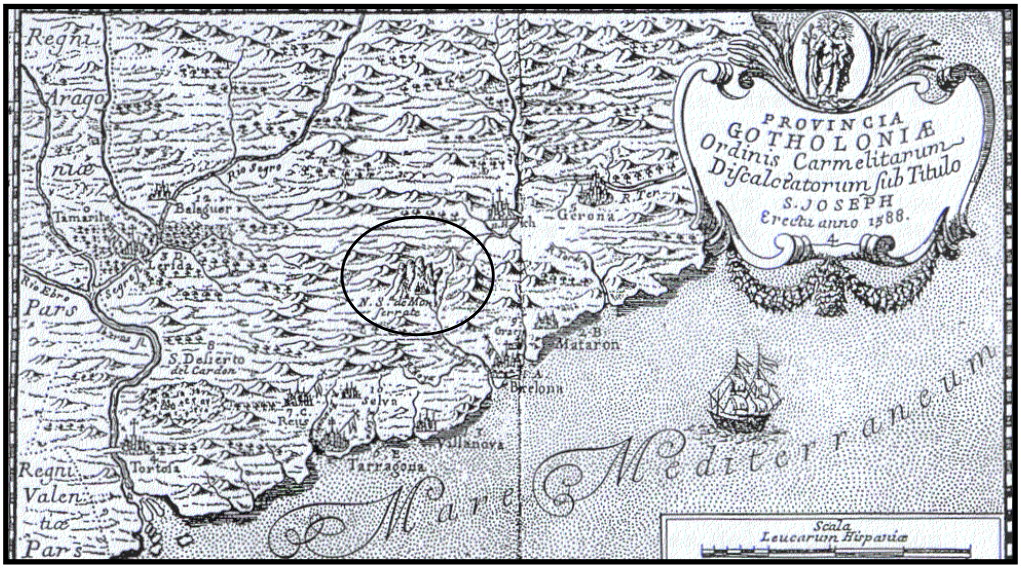

Francheschini : *Provincia Gotholoniae*, 1588

Mapa de Pere de Marca, vers 1659

Mapa de Vaquer, 1686.

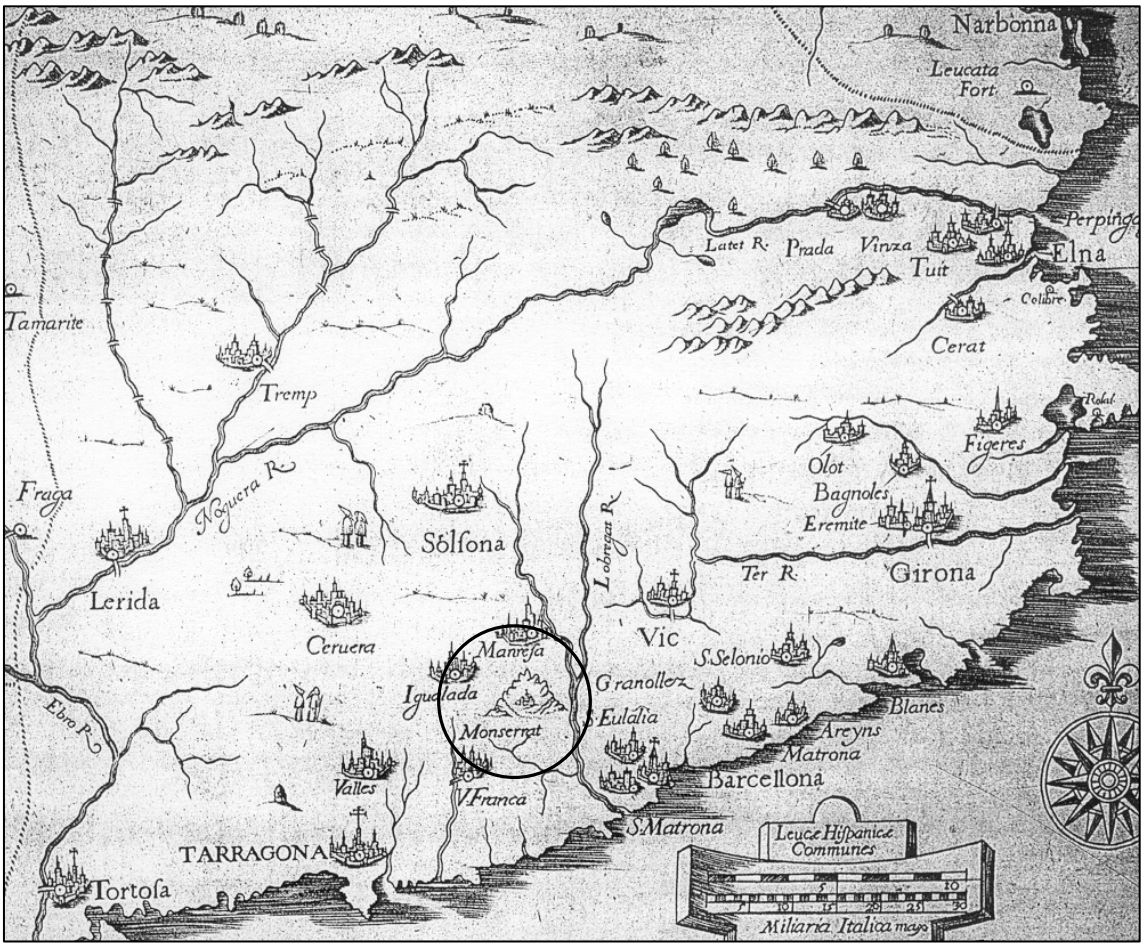

B. Burdingalensis : *Provincia cataloniae cum confiniis*, 1643.

En aquest punt hauríem d'aturar-nos per dir que en aquesta cartografia apareixen dues tendències: una que no dóna cap importància al fet muntanyenc i que representa Catalunya com una gran plana (vegeu el cas de Burdingalensis, per exemple) i una altra que fa tot al contrari, és a dir, que omple la superfície del país de petites muntanyes repartides pertot arreu (podríem posar com a exemple els casos de Francheschini o d'Aparici). Però, en el fons, les dues tendències tenen un únic sentit: el menyspreu del fet muntanyenc, que en uns casos és ignorat i en altres només serveix per indicar la forma ondulada i corba del sòl català. En general, a banda del cas montserratí, no hi ha interès per representar les muntanyes individuals sinó que l'interès se centra especialment en la forma general del terreny. Podríem dir que els cartògrafs, tot retenint el fet que el nostre país és costerut i trencat, han oblidat les muntanyes, però -si ho féssim- immediatament hauríem de precisar que aquest *oblit* és un fet molt general que també el trobem en l'estudi dels gravats (sobre aquest punt, vegeu el que hem dit al final del darrer capítol).

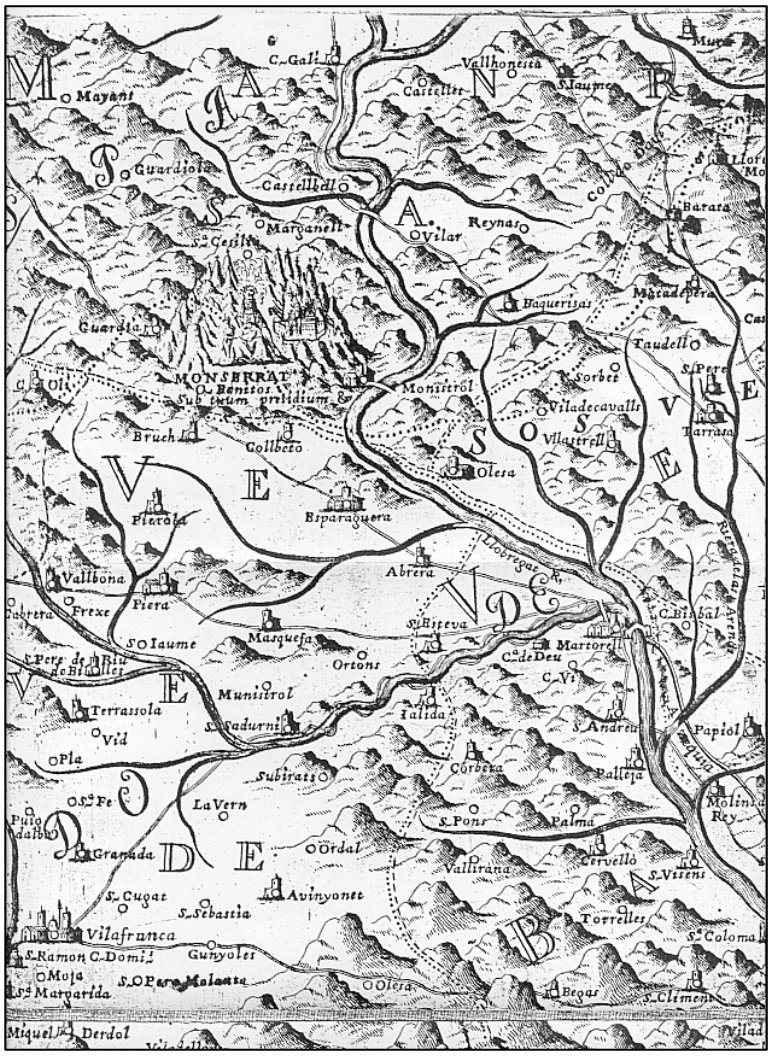

Mapa de Josep Aparici (detall), 1720.

3. 5. 2 - Montserrat segons els gravats moderns

També és objecte de la cartografia l'estudi de les vistes i dels gravats i en alguns casos hem d'acceptar que aquests són els únics documents que disposem per apropar-nos a la realitat històrica. Si ens plantegem l'estudi la representació de la muntanya de Montserrat, el catàleg i l'exposició *Nigra sum* ens resulten molt útils, tot i que no són imprescindibles per al que volem dur a terme.

Aquest catàleg segueix un ordre cronològic. En ell, a banda de les imatges de la Verge, que no són el nostre objecte d'estudi, el que més ens interessa són les representacions en què la muntanya és present d'una manera o altra. Un cop repassat el catàleg, podem dir que l'evolució d'aquestes imatges mentals es pot dividir en quatre etapes clarament diferenciades.

En la primera, durant l'edat mitjana, la muntanya no hi és present com a forma figurativa; ans al contrari, les imatges simplificades, desproporcionades i altament

simbòliques de la muntanya només serveixen per situar l'indret on unes accions importants varen tenir lloc. Això és veu molt clarament en les miniatures que acompanyen les *Cantigas de Santa María*, d'Alfons X el Savi o, potser encara millor, en les imatges de la Verge que apareixen al *Llibre Vermell*. La segona d'aquestes darreres mostra una verge emmarcada per unes muntanyes punxegudes, clivellades i amb arbres esparsos. Aquestes formes de relleu no pretenen en cap cas representar la realitat física del lloc, sinó qualificar la imatge mariana. Entre les *Cantigas* i el *Llibre Vermell* ens movem en el període que va del segle XIII al XV. Aquí el rerefons muntanyós dels gravats no sembla voler indicar cap lloc concret: podria tractar-se de qualsevol muntanya, si no fos per la llegenda que aquest explica o per la verge que acompanya.

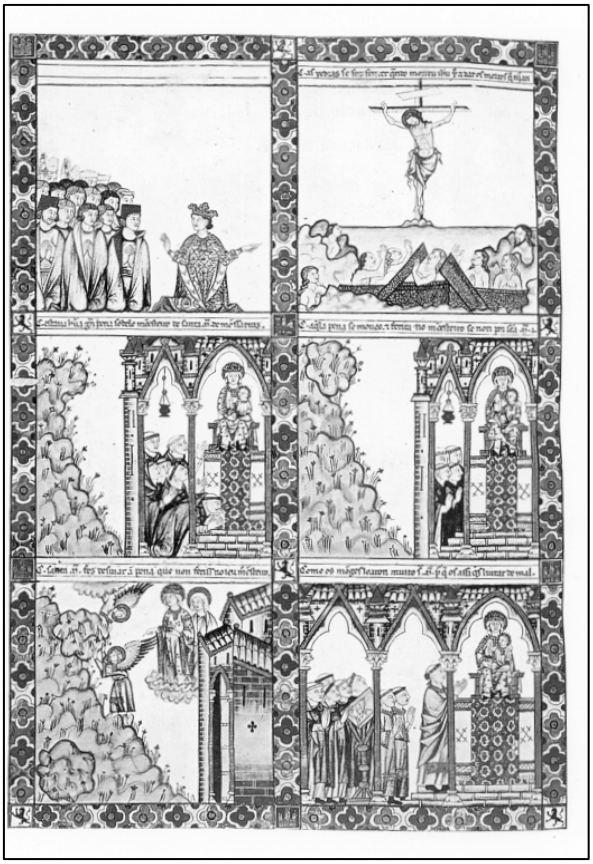

A l'esquerra: *Canticas* d'Alfons el Savi
A la dreta: el *Llibre Vermell*.

Cap a la fi del segle XV es podria dir que entrem en un altre moment representatiu. En aquest apareix una imatge de Montserrat que no té res a veure amb la forma "real" del lloc, però les coses ja són força diferents. El primer cas serien les quatre xilografies de la fitxa tècnica número 5 del catàleg. Cap de les quatre xilografies, les quals reproduïm, no intenta descriure el lloc, sinó que els elements espacials són utilitzats encara per qualificar la Verge. En aquest segon moment, però, alguna cosa ajuda a diferenciar l'indret físic, car el nombre de cims és important: malgrat que no som capaços de reconèixer-hi el lloc concret, sí que donen una imatge mental de lloc agrest, punxegut, amb algunes herbes i sobretot creus, punxes, ermites, etc. També d'aquesta època és l'oli "Miracle de la Mare de Déu de Montserrat" que conserva el museu de la Santa Cruz de Toledo. Les formes del relleu són clarament simbòliques; informen, però no de la forma, sinó de conceptes o idees en relació al medi ambient. Aquí es veuen clarament aquells "(...) *étranges rochers tordus qui*

s'élèvent dans la plaine de façon si abrupte (...)" amb "(...) *d'évidentes intentions didactiques*" que, segons Kenneth Clark[1], caracteritzen les muntanyes gòtiques. Aquestes muntanyes qualifiquen llocs concrets, no ja abstractes. Però la representació és altament simbòlica.

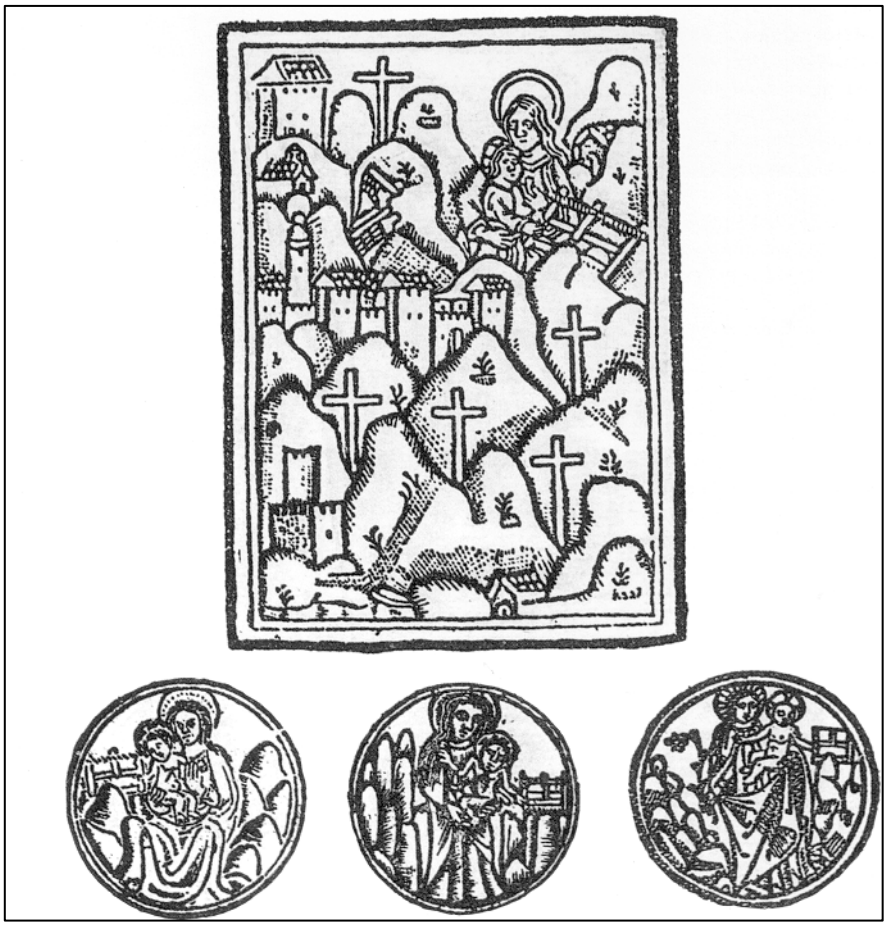

Xilografies de la Mare de Déu de Montserrat (1498-1499).

A mida que anirà passant el temps, la muntanya s'anirà perfilant: els camins d'accés al monestir es faran visibles, les ermites es començaran a diferenciar les unes de les altres fins que, amb el gravat 13704 de la Biblioteca de Montserrat (darreria del segle XVI o primeries del XVII-fitxa 13 del catàleg), les dotze ermites seran situades correctament les unes en relació a les altres i seran indicats els seus noms. Això dóna una certa aparença de realitat a la muntanya com a conjunt, però encara no hem aconseguit que es puguin distingir exactament els cims principals. Aquesta imatge es fa més complexa, més "barroca", més detallada, però en conjunt les peces que coneixem semblen copiades les unes de les altres, o totes elles d'un mateix model comú. Semblaria escapar-ne la vista d'Anton Van den Wyngaerde[2], però en el fons no n'escapa: no només per la forma general

[1] Clark, Kenneth: *L'art du paysage*. París, Gérard Monfort éditeur, 1994. Pàg. 18.

[2] Sobre el tema vegeu Galera i Monegal, Montserrat: "Anton Van Den Wyngaerde una primera aproximació a la seva obra manuscrita". *Revista Catalana de Geografia*, 2. Barcelona, abril 1986. Pàg. 18-29.

de la muntanya, sinó especialment per un angelet serrant el perfil de la muntanya que apareix a llevant de l'Escala Dreta. Pel que fa a la representació del fet muntanyenc, cal dir que en aquests gravats tampoc no som capaços de situar cap cim de manera clara i individualitzada.

Cap a mitjan segle XVII la mateixa imatge començarà a donar "tocs de realitat". En l'oli atribuït a Juan Andrés Ricci, el fons darrera la Moreneta deixa veure una muntanya més o menys fidel. S'hi distingeix clarament la zona de les Magdalenes i dels Gorros, on les ermites de Santa Magdalena, Sant Joan i Sant Onofre són al seu lloc. A la banda nord, Sant Benet, Trinitats i Sant Dimes també estan ben situades entre elles; es destaca clarament els Flautats i algunes agulles, però hi trobem a faltar cims com la Prenyada o la Trompa de l'Elefant. No cal dir que Sant Jeroni sembla perdre's en la llunyania. És en aquest segle XVII que ja els fons són clarament figuratius. I caldrà notar que allò que els seus autors indiquen clarament són els noms de les ermites. Els cims, alguns ja individualitzats, segueixen en l'anonimat: l'estampa de Francs Gazan, de l'any 1699, només dóna indicacions del monestir, les ermites i la Santa Cova. Cap cim no hi és esmentat. Serà aquesta tendència la que trobarem fins al naixement de l'art contemporani. Finalment, podríem fer esment que l'any 1790, per ordre de Francisco de Zamora, Pere Pau Muntanya i Francesc Remart aixecaven els seus *Planos y vistas de la montaña de Montserrat*, obra en què la muntanya ja ha estat reproduïda d'una manera molt acurada[1].

Què en podem extreure, de tot això?

En primer lloc que sempre, excepte en el primer període, les representacions conegudes (aparentment)[2] posen l'espectador en una zona que podríem situar més o menys a Martorell, prop del Pont del Diable. Creiem que no és casualitat: és això que molts viatgers veuen abans d'arribar-hi, si ho jutgem per les seves descripcions. En el punt on som, ja podem dir que el que han dibuixat els cartògrafs que hem estudiat sobre els seus mapes són reproduccions en miniatura d'aquests gravats. Hem de suposar que aquests circulaven per Europa, en forma de fulls solts o dins de llibres i que la imatge mental que se'n feien era molt coincident amb la que en donaven els gravats, car segurament era l'única manera com l'havien "vist": Montserrat tenia una certa forma més o menys fàcil de reproduir, per molt que fos al·legòrica o simbòlica.

Ara, però, caldria fer una altra reflexió. Totes les representacions que coneixem, tant en gravats com sobre mapes, en què Montserrat és dibuixat més o menys segons aquests models que hem vist (és a dir, que es referien a un lloc concret i no a una muntanya en abstracte i en sentit general) són "presos" des d'un mateix lloc que fa poc hem localitzat, o si més no reprodueixen una imatge més o menys igual en tots els casos. En tot cas, mai no ens mostren el "darrera", allò que hi ha més a l'oest de Sant Jeroni. Aquí radica, des del nostre punt de vista, la clau per entendre la representació de la muntanya abans del sorgiment del paisatge entès com a sentiment de gaudi estètic per la natura (en aquest cas muntanyenca). Del que avui dia en diem *muntanya*, n'hi havia una bona part que no era representada pels cartògrafs.

Anem a veure altres casos que ens ajudin a explicar el que volem dir: la Muntanya de Sal de Cardona, de muntanya, en té ben poc. El Montseny és famós per alguns llocs concrets: Sant Segimon, el gorg de Gualba, etc. Es coneix el Canigó pel llac maleït que (no) té al cim. En canvi, de Sant Llorenç, ningú no en parla. El Montnegre, que era tan

[1] Podeu veure la reproducció d'aquestes imatges en Zamora, Francisco de : *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. SP.

2 Ja en parlarem en les conclusions, d'aquest tipus d'imatge. De moment en tenim prou dient que "sembla" ser així.

present com el Montseny per als viatgers que venien o anaven cap a Europa, no apareix gairebé enlloc. Com a exemple només cal dir que en el mapa de Placide de Sainte Hélène *La Catalogne*, de 1792, apareix un topònim "M. Negre", però situat al nord-est de Sant Celoni, quan en realitat hauria d'estar al sud-est. No té res a veure l'alçada real de les muntanyes amb el fet que siguin "vistes" o no; l'important és la seva anomenada. Es més important la seva alçària que la seva alçada[1]. Però, d'altra banda, la muntanya no era el que avui dia en diríem un massís, és a dir, un conjunt de cims i vessants que arriben fins a les valls.

De fet, els cims no eren l'important per a la cartografia del període estudiat, com ja havia indicat Marie-Geneviève Berger-Verdenal[2]. Les muntanyes són més aviat grans punts concrets: un santuari, un gorg o llac maleïts, una beta de sal, etc. Ho veiem molt clar quan Henrique Florez parla de "(...) *un monte alto, y grande, llamado de S. Segismundo, tenido por el verdadero Monsén* (...)"[3]. Com deia Albert Barella, els cartògrafs antics no paraven massa esment en les muntanyes[4]. Les muntanyes no tenien existència si no era per una llegenda, per uns fets meravellosos que se n'explicaven, perquè, com diu Sylvain Jouty, a l'edat mitjana "(...) *on ne pensait* rien *de la montagne*"[5]. Les muntanyes de l'Europa continental, continua Jouty, eren "(...) *étrangement absentes*", els cims en sentit modern eren rars. Les muntanyes s'inscrivien en el gènere dels *mirabilia*[6]. Som nosaltres qui hem destacat el *rien* de la frase de Jouty perquè, com hem mostrat força més enrere, creiem que si bé és cert que el discurs medieval sobre *la muntanya* era poc evident, això no vol dir que no hi hagués una imatge medieval dels llocs elevats. La muntanya medieval tenia una representació, diferent de la nostra i difícilment accessible a través dels documents escrits, però una representació que ens és abastable, com hem provat de mostrar en els capítols 1.5 i 1.6. Aquesta imatge va continuar, en bona part, durant l'edat moderna.

Resum:

Les representacions gràfiques de les muntanyes catalanes durant l'edat moderna ens deixen veure que la majoria són clarament ignorades. Només es parlava d'algunes d'elles i encara creiem haver pogut demostrar que se'n parlava, no per ser muntanyes, sinó perquè en elles s'havien desenvolupat certs fets extraordinaris o meravellosos. Aquest fet no ens ha d'estranyar gens perquè ens movem en una cultura que tenia un gran desig per consumir aquest tipus de materials. Aquesta concepció tindrà clares conseqüències sobre la imatge mental de Montserrat, per posar un exemple que tot seguit estudiarem.

---

1 Prenem aquesta distinció de Domingo i Francàs, Carles: *Els noms de les formes del relleu*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1997.

2 *"La cartographie, ce reflet d'une civilisation exprimé dans le temps et l'espace, va subir un bouleversement total: des cartes de vallées ou de cols on passe aux cartes de monts et de sommets* (...)". (Berger-Verdenal, M-G.: "La cartographie des Pyrénées: l'ouvre de Franz Schrader et des topographes du Club Alpin Français" in Berdoulay, Vincent: *Les Pyrénées, lieux d'interaction des savoirs (XIXe-début XXe s.)*. París, Édt. du CTHS, 1995. Pàg. 63-82. La cita correspon a la pàgina 64.)

3 Florez, Henrique: *España sagrada*. Tom XXVIII. Madrid, 1774.

4 Barella i Miró, Albert: "Una anàlisi dels mapes antics de petit i mitjà format de les terres catalanes dels segles XVI al XVIII". *Treballs de la SCG*, 45. Desembre de 1997. Pàg. 111-136. Sobre el tema, vegeu alguns dels treballs de Numa Broc.

5 Jouty, Sylvain: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". *Revue de géographie alpine*, 4. 1991. Pàg. 21-34.

6 Jouty, S.: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". Op. cit. Pàg. 25.

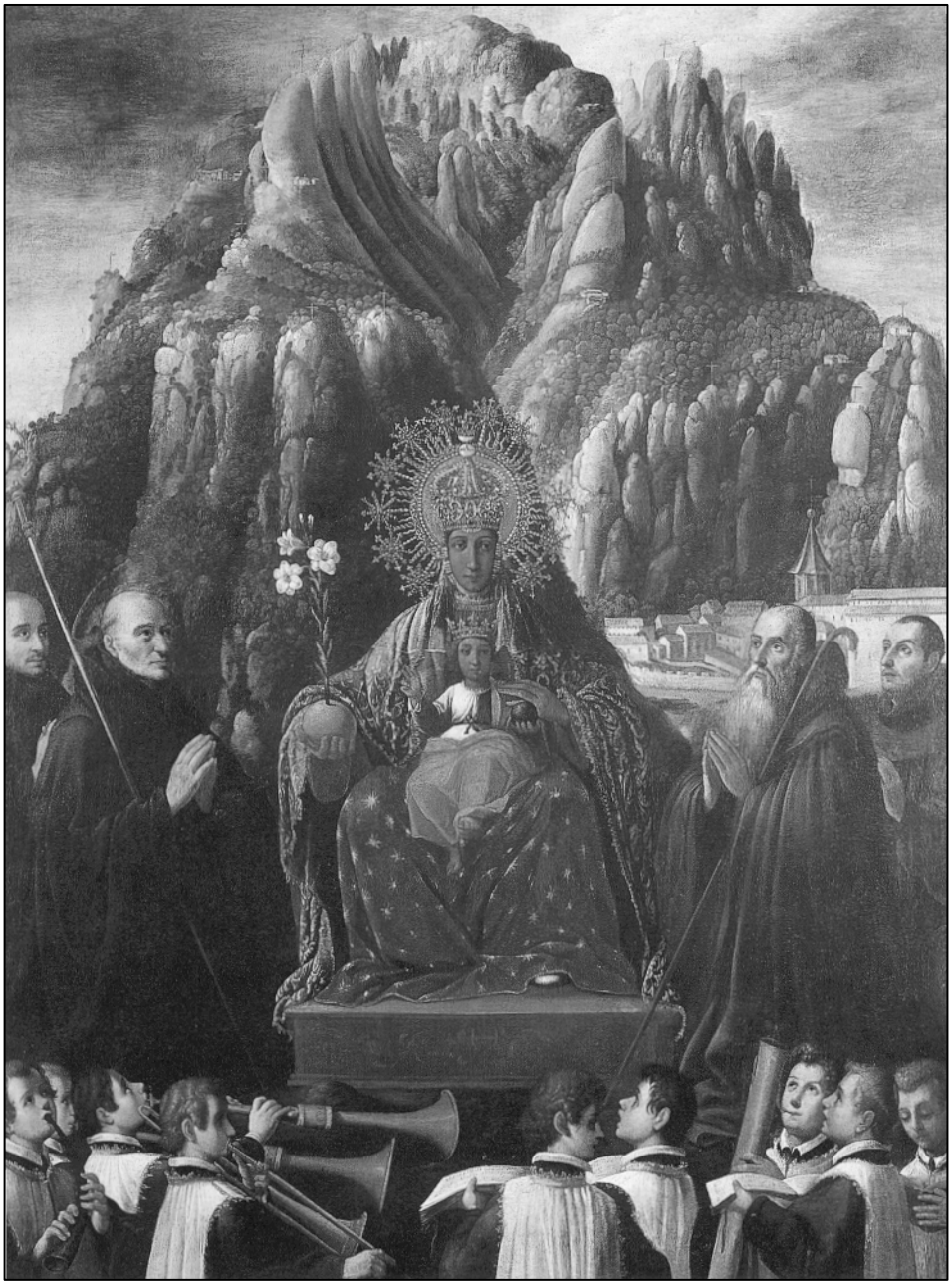

Oli de Juan Andrés Ricci, Circa 1639

Gravat 13704, Biblioteca de Montserrat (final segle XVI-primers anys del XVII)

3. 6 - El desconeixement de la part occidental de Montserrat i dels cims en general

Hem vist que *les muntanyes* modernes, quan eren vistes, ho eren *en tant que* meravelles. Per això, com a mostra d'un espai discontinu i en relació amb el món sagrat, la muntanya de Montserrat, per posar un exemple, tenia una imatge molt diferent de la que en tenim avui dia, després de passar d'una percepció qualitativa de la realitat a una de quantitativa. Aquest capítol, a través de representacions escrites, de mapes i gravats, vol analitzar què era allò que es definia com a Montserrat.

3. 6. 1 - La regió d'Agulles

Com a resum del que hem vist en el capítol anterior, i avançant una mica el que veurem més endavant, direm que les muntanyes eren uns objectes geogràfics vistos "en tant que" meravella, coses extraordinàries que, si més no per al cas català, donaven a veure el poder diví. Una meravella (que, com veurem, no era un miracle, però hi tenia una certa relació) era una mostra d'un espai sagrat que, com ha mostrat Mircea Eliade[1], és un espai discontinu, amb centres d'alta significació i altres llocs que és com si no existeixin. La imatge que mostren les cartografies i els gravats estudiats deriven d'aquesta concepció: Montserrat es reduïa a un cercle que, tenint el centre al monestir, allargava el seu radi fins al cim de Sant Jeroni: tot el que hi havia més a l'oest "no hi era", i la cartografia especialitzada del massís, quan sorgeixi al segle XIX, en donarà una clara mostra. Mostra que, d'altra banda, la literatura del període modern ja havia intentat comunicar.

El *Libro de la historia y milagros* de Pere de Burgos comença a descriure les ermites per la més alta, Sant Jeroni. Aquest edifici no s'acostuma a habitar a causa del fred, el vent i la humitat, però a més,

> "*Desde alli a la parte de poniente es todo barrancos, peñascos y riscos tan fragosos, que no se puede andar por alli sino con gran dificultad*"[2].

Aquesta descripció, per a la mentalitat (de l'élite) de l'època duia aparellada la idea que a l'oest de Sant Jeroni no s'hi podia viure i per això no tenia massa interès. La muntanya-desert eremític que era Montserrat tenia un límit físic molt clar. Límit que Brenach deixarà veure ben clarament.

El monjo de Montserrat Antoni Brenach, en el seu poema *Saxia*, diu que la part de ponent de Montserrat és deserta, que,

> "*No ha triar per sojorn cap eremita/ aquests penyals difícils i roquissos/ espadats, ni hi fa vida en ses valls fondes./ Per molts la solitud d'aquest paratge/ devé tan espalmant, que els qui s'agosen/ d'atansar-s'hi, ben tost*

[1] Eliade, Mircea: *Lo sagrado y lo profano.* Barcelona, Edt. Labor, 1992. Pàg. 25-62.

[2] *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat.* Barcelona, 1556. Pàg. 15.

portats es creguin/ al país dels Etíops o dels Indis"[1].

A principi del segle XVII Antonio Yepes cita *Las relaciones de los Milagros de N. Señora*, en què es repeteix que a ponent de Sant Jeroni tota la muntanya és inhabitable a causa de la morfologia de la muntanya[2]. Tres dècades més tard, quan Sant Jeroni tornarà a ser habitat, Lluís Montegut dirà el mateix:

> "*Au couchant de cet Hermitage, tout le Mont-Serrat est inhabité, parce que ce côté est trop éloigné du Monastere; on y voit de fort grands rochers & de petits vallons fort agréables*"[3].

També és de mitjan segle XVII aquest retall de l'obra de Juan de Campos. De Sant Jeroni a ponent,

> "(...) *es toda la montaña inabitable, por ser peñascos, y riscos tan fragosos, y asperos, que si se camina por ellos es con mucho peligro, y dificultad grande*"[4].

Al segle XVIII, Serra i Postius parla també de la part de ponent de Montserrat i afirma que no és "*tratable a planta humana*"[5]. Aquesta tendència no s'invertirà fins al segle XIX com es desprèn d'un text, publicat a l'inici del segle XX, en què el botànic Joan Cadevall escrivia que "(...) *la mayor parte de los visitantes limitáronse á recorrer el trayecto comprendido entre Monistrol y el Monasterio, siguiendo la carretera ó el atajo, para emprender desde allí pequeñas y cómodas excursiones* (...) *Pero ni han sido cuidadosamente recorridos los innumerables pliegues de la montaña, ni las estribaciones septentrionales, ni apenas visitados los accidentes orográficos de la región occidental* (...)"[6].

Aquesta realitat també la reflectirà la cartografia: el mapa de Gaietà Cornet i Mas, publicat l'any 1858, dins del llibre *Tres días en Montserrat*, malgrat que intenta representar el conjunt del massís fins a can Massana, la zona entre Sant Jeroni i aquest coll ocupa una petita part de la representació. I és que Cornet, quan parla dels Ecos, diu:

> "*Por la parte opuesta preséntase á los pies del viajero un grupo imponente y horroroso de montes agudos, y profundos precipicios; despeñaderos que sorprenden y espantan, rocas salientes y como amenazando engullir al que*

---

[1] Brenach, A.: *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Op. cit.

[2] "*Desde esta ermita a la parte de poniente es toda la montaña inhabitable, por ser sus peñascos y riscos tan fragosos y ásperos que si se camina por ellos es con mucho peligro y dificultad grande*". (Yepes, Fray Antonio: *Cronica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 Toms. Edició original de 1609. Pàg. 189.)

[3] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Toulouse, Imp. de N. Caravone fils, 1739. Pàg. 6.

[4] Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate, y descubrimiento de la Imagen de Nuestra Señora. Dedicala al Illmo. Señor Don Diego Escolano Obispo de Mallorca, del Consejo de su Magestad*. Mallorca, Imp. Vidua Piza, 1657. Pàg. 48.

[5] "*Por el lado Occidental hasta casi media falda, ofrece à la vista un objeto comun à los demàs montes; pero de media falda arriba le visten los peñascos Piramidales como en las demas partes; aunque con mayor fragosidad, y aspereza; pues no solo se vè en ella Hermita alguna; pero ni se permite tratable à planta humana*". (Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 7.)

[6] Cadevall y Diars, Juan: *Plantas citadas en Montserrat de existencia dudosa*. Saragossa, Mariano Escar, Tipógrafo, 1904. Pàg. 2.

se atreva á mirarlas”[1].

Això demostra que, malgrat saber que existia un “altre cantó”, Montserrat havia estat assimilat durant segles només a l’espai al voltant del monestir i a poca cosa més. Aquest estat de coses no va començar a canviar fins al segle XIX. En aquest sentit hem de dir que el volum segon de l'*Album pintoresch-monumental*, publicat per l'ACEC l’any 1881, encara donava l'Albarda Castellana com a centre topogràfic de la muntanya, alhora que en parlar de l'hostal de can Massana deia que s'havia de considerar com,

> “(...) *la mellor estació pera visitar la part S. y SO. del Montserrat, fins ara poch atesa, empero molt notable*”[2].

També la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*, publicada en 1896 donava l'Albarda Castellana com “*el centro de la montaña*”[3].

Mapa de Gaietà Cornet i Mas, 1858.

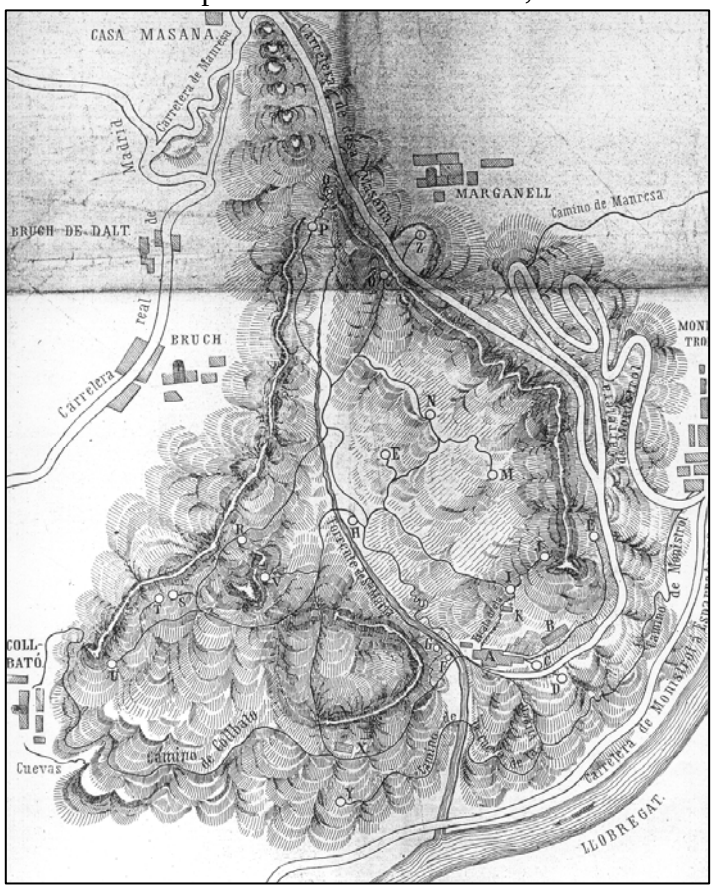

L'*Album pintoresch-monumental* ja havia donat per conegut i recomanava l'excursió al cim del Montgròs. Més enllà hi havia “(...) *la confusió fantástica de Las Agullas* (...)”, un indret que aquells primers excursionistes convidaven a visitar.

---

[1] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat. Guia histórico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*. Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2ª edició. Pàg. 326.

[2] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Petita edició, volum II, Montserrat. Pàg. 14.

[3] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 128.

> "*Acabarém fent notar que lo Monserrat ofereix tal abundancia d'accidents admirables, que be's pot assegurar, á lo menys per lo que toca á sa meytat de ponent, qu'es enterament desconegut dels excursionistas. Excitem, donchs, als aficionats á que, fentse acompanyar de bons guías, se fixen en lo no explorat, segurs de que, en la sens igual montanya, hi trobarán inesperadas, vivas y agradables emocions*"[1].

El mateix trobem en el mapa publicat l'any 1920 dins del manual de Karl Baedeker[2]: el mapa de Montserrat que hi apareix talla just pel cim de Sant Jeroni i en línia recta fins a Santa Cecília, oblidant la part occidental de la muntanya.

El mapa de Cornet, del qual hem parlat més amunt, va ser el primer que detallava la muntanya de Montserrat (tot i que segurament s'inspirés en un gravat aparegut dins el llibre de viatges d'Alexandre de Laborde). Estem convençuts que aquest mapa de Cornet i Mas va ser copiat per Francesc Criach[3] per il·lustrar l'excursió que la Societat d'Escultors Figuristes va fer l'any 1915 a la muntanya de Montserrat. Tampoc aquí la part occidental no existeix o és infrarepresentada: de Sant Jeroni al coll de can Massana pràcticament no hi ha res. I això en un moment en què ja s'havia publicat el mapa de la *Revista Montserratina* (1909), un mapa a escala 1: 20.000 delineat per Joan Cabeza en què s'indicaven els tipus de roques, i l'existència d'horts, boscos, matolls, etc. Aquest mapa és força "real" i la distància entre Sant Jeroni i can Massana s'ha incrementat considerablement per donar entrada al que fins llavors havia estat inexistent (per no representat). Però aquell mateix any (1909) la *Revista Montserratina* publicava la *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat* en què també s'afirmava que el centre de la muntanya de Montserrat es trobava entre el monestir i Sant Jeroni, al voltant de les ermites.

L'oblit de la part occidental de Montserrat que hem repassat en els casos anteriors i la seva relació amb la part que rodeja el monestir ens mostren un dels millors exemples que coneixem de la situació de la muntanya a l'edat moderna. La part est és coneguda pertot Europa, mentre que la part occidental és desconeguda, excepte pels habitants de les zones dels contorns. Però, a banda d'aquesta diferenciació entre un espai central sagrat i una perifèria profana, adonem-nos que l'élite que estem estudiant ignora totalment la realitat de la zona oest: certs indrets, com ara la regió d'Agulles, són inexistents perquè no se'n parla. Indicibles perquè no són objecte de discurs, aquestes agulles no arriben ni a posseir qualitats textuals que les facin presents per als visitants que passen al seu costat per anar al monestir. Però en canvi, les classes populars i aquelles persones que viuen a la rodalia saben que allà hi ha alguna cosa, que existeix un sector que s'estén més enllà de Sant Jeroni i de l'Albarda Castellana, un seguit d'indrets que artigaven i utilitzaven per a sobreviure: el coneixement geogràfic sempre depèn de la situació social dels diferents agents investigats. Però no només era la part occidental de la muntanya el que no existia per a l'élite que estem estudiant: els cims de les muntanyes eren igualment ignorats. Ho veurem en l'exemple del Cavall Bernat.

---

[1] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Pàg. 16.

[2] Baedeker, K.: *Espagne et Portugal. Manuel du voyageur*. Leipzig, K. Baedeker editor, 1920.

[3] Criach, Francesc: *Montserrat. Desertació sobre geología, historia i art de la cèlebre muntanya*. Barcelona, Est. Tip. Catalonia, 1916.

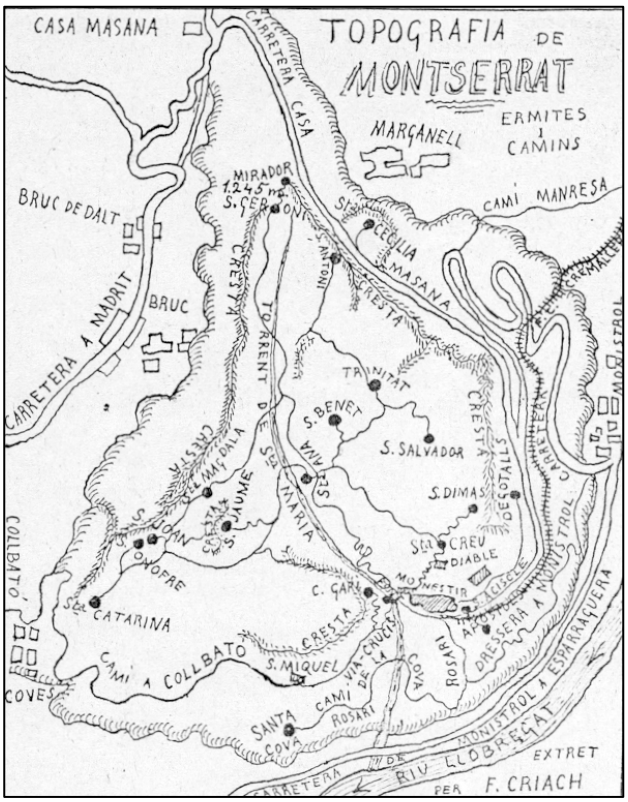

Mapa de Francesc Criach, 1916.

3. 6. 2 - La “invenció” del Cavall Bernat

Posar el centre de la muntanya a la zona de l'Albarda Castellana, és a dir, entre Sant Jeroni i el monestir, equival a acceptar el que ja la literatura ens ha deixat veure: la diferència radical entre un espai central (sagrat) i un món liminar dotat d'una altra essència, i el fet que la part important i més real és aquest espai central. Ara bé, dins d'aquest Montserrat restringit, tampoc no tot hi era representat: aquest és el cas de la majoria de cims. Aquí trobem una altra qüestió molt interessant d'estudiar: com Montserrat era alguna cosa que tenia poc a veure amb els cims[1]. Els cims de les muntanyes (allò que per a nosaltres avui dia són les muntanyes) també formaven part del que anomenem indicible, allò que no és objecte de discurs ni es constitueix en text.

Podem començar aquest apartat recordant que si bé el poeta Joan Maragall parlava de Montserrat com la “(...) *muntanya santa, la muntanya de cent cims*”, cal no oblidar que Maragall escrivia al segle XX. Des del punt de vista que aquí ens interessa cal dir que no sempre aquests cims (que alguns autors allarguen fins al miler) foren individualitzats. En general, quan l'élite cultural les produccions de la qual estem estudiant parlava d'un massís -cosa que gairebé mai no passava en el mateix sentit que nosaltres ho fem avui dia- es referia al tot i no tant als seus cims presos per separat. Per veure-ho una mica més clar, en aquest apartat, estudiarem el cas del Cavall Bernat de Montserrat, perquè ens sembla un cas molt representatiu i molt didàctic.

Sabem que la primera referència que en tenim no s'atreveix a anomenar-lo,

[1] Vegeu per al cas alpí, Joutard, Ph.: *L’invention du Mont Blanc*. Op. cit.

segurament perquè en desconeixia el nom. Efectivament, Antoni Brenach, quan escriu el seu *Saxia*, parla d'una gran agulla en els següents termes:

"Com a un tret de sageta se'ns amostra
un penyal admirable, de la resta
de penyals i turons talment escàpol,
que el contemplen com s'acastella en l'aire
i com s'alçura fins a tres-cents colzes.
És l'alcàcer que estotja els raigs de l'Alba
i de Febe formós, i clares voltes
sa solitud les multituds contorben,
ans es redreça amb llibertat omnímoda"[1].

Suposant que Brenach parli del cim que estem estudiant, aquesta seria la primera vegada que és descrit. Però per trobar la primera referència al seu nom en un document publicat[2] ens hem d'esperar a l'arribada del segle XVIII. La primera constància escrita que en tenim apareix en *La perla de Catalunya*, de Gregorio Argaiz (1677). Argaiz diu:

> "*Enfrente del Mirador* [de Sant Antoni] *está una peña llamada Caball Bernat, en forma de pilon de açucar, donde crian los Alcones, y les tiene la naturalesa hecho el nido*"[3].

El Cavall Bernat també apareix citat en un manuscrit de Pere Serra i Postius (1671-1748). En aquest document es llegeix:

> "*A un tiro de vallesta de esta Hermita* [l'autor està parlant de Sant Antoni, tot i que ha saltat a Sant Jeroni] *esta sola* [tatxat deia *hai*] *una grandiosa peña, que va subiendo en forma piramidal cosa de doscientas varas aquien llaman: Cavall Bernat* [tatxat *Pernal*]"[4].

Al tractar-se d'uns apunts per a la redacció del seu *Epitome histórico*, hem de suposar que l'aparició del topònim que ens interessa és anterior a 1742, data en què aquesta obra va ser publicada. Remarquem, però, que Serra i Postius no en diu res, només esmenta el cim i en dóna el nom. D'altra banda, això és el mateix que fa en l'*Epitome*[5]. A la darreria del segle XVIII, Philip Thicknesse cita el "*Caval Hernot*" en el seu *A year's journey through France and part of Spain*[6]. El Cavall Bernat i la Roca Foradada, considerades com les penyes més grans de Montserrat, també varen ser anotades en el *Calaix de sastre* de les

---

[1] Brenach, Antoni: *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1927. Pàg. 45.

[2] Pel que fa a la cultura popular i local, tenim constància documental de l'existència d'aquest topònim des de l'any 942 (Buch i Parera, Josep: *El Cavall Bernat de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 24.)

[3] Citat en Buch i Parera, Josep: *El Cavall Bernat de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 25.

[4] *Manuscritos de Dn. Pedro Serra y Postius. Apuntes para el Epitome historico del portentoso santuario y real monasterio de N. S. de Monserrrate*. Manuscrit AHCB. Ms. A-89

[5] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico, del portentoso Santuario, y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate*. Barcelona, Josep Giralt impressor i llebreter, 1742.

[6] Thicknesse, Philip: *A year's journey through France and part of Spain*. London, R. Cruttwell, 1777. 2 vol. Pàg. 206.

excursions del Baró de Maldà[1] i un dibuix titulat *Caball Barnat* fou realitzat per Pere Pau Muntanya i Francesc Remart l'any 1790 en els seus *Planos y vistas de la montaña de Montserrat*[2].

Serà a principi del segle XIX quan Jaime Villanueva en tornarà a parlar i en donarà unes primeres idees:

> "*El monte de Monserrate* (...) *es uno de los objetos que llama la atencion de naturales y extrangeros, y admira aun á los acostumbrados á ver rarezas y maravillas de la naturaleza. No hay pincel ni pluma que pueda explicar las perspectivas que ofrece al que se interna en él. Grupos continuos de cilindros y conos de varios tamaños, unidos con mas ó menos estrechez, dejando en su union las grietas suficientes para que la naturaleza los adorne, y digamos los borde con sus verdes producciones, que ofrecen una labor vistosísima. Es singular la magnitud de uno de estos conos que digo, que se eleva solo en la cresta de la montaña, y llaman el Cavall Bernat* (...)"[3].

La descripció del cim que acompanya aquest text, en llatí, és la del pare Brenach. Res de nou, encara. Haurem d'esperar a mitjan segle perquè el també sacerdot Joan Martí i Cantó parli de la seva forma piramidal i de la seva situació topogràfica:

> "*Frente al mirador* [de Sant Antoni] *y á un tiro de ballesta de la ermita, se vé la peña dicha Caball bernat; roca altísima y escarpada en la cual nadie ha podido subir hasta el dia, hecha en forma piramidal y plantada mas allá de las otras sobre Monistrol*"[4].

De fet, Martí tampoc no en dóna massa informació, ni a nivell qualitatiu ni quantitatiu. Posteriorment, Cornet i Mas el cita al principi dels seus *Tres dias en Montserrat*[5] i, més endavant, en parla com de,

> "(...) *una peña, de forma cónica llamada Cavall bernat, roca altísima y escarpada, aislada de todas las demás en forma del dedo pulgar en la mano*"[6].

Cornet és el primer autor que a més es preocupa per donar una explicació al seu nom, el qual derivaria de la semblança amb un cert joc infantil de saltar. Segons informa, la tradició popular estableix que si se'l pot saltar per sobre es canviarà de sexe[7]. També

---

[1] Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust*. Op. cit. Pàg. 132.

[2] Podeu veure la reproducció d'aquestes imatges en Zamora, Francisco de : *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. SP.

[3] Villanueva, Jaime: *Viage literario a las iglesias de España*. Valencia, Imp. Oliveres, 1821. Tom VII. pàg 136.

[4] Martí y Cantó, Juan (preb): *Més lírico de Maria o los cancioneros de Monserrat*. Barcelona, Imp. de José Gorgas, 1856. Pàg. 160.

[5] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat. guia histórico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*. Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2ª edició. Pàg. 34.

[6] Cornet y Mas, C.: *Tres dias en Montserrat*. Op. cit. Pàg. 330.

[7] "*Se le ha llamado Cavall bernat por la semejanza que tiene con aquellos pilares que los muchachos saltan por juego, cantando Cavall bernat tente fort. etc. Por esta semejanza y por la imposibilidad de saltarlo, se dice que el que lo logre cambia de sexo, esto es, si es hombre se convierte en mujer y vice-versa*". (Cornet i Mas, C.: *Tres dias en Montserratt*. Op. cit. Pàg 330.)

recorda l'existència d'uns versos manuscrits del pare Antoni Brenach.

A la segona meitat del segle XIX ja és normal de citar el cim del Cavall Bernat en les publicacions dedicades a Montserrat: el trobem un altre cop en Martí i Cantó[1], en *El amigo del viajero en Montserrat*, obra publicada pel mateix monestir l'any 1865, en les *Vistas de Montserrat*, en el *Barcelona y su provincia* de Martí de Solá[2], en els estudis geològics de Jaume Almera[3], o en les excursions dels científics Artur Bofill[4] o Adeodat Marcet[5].

També el trobem entre les fotografies que formen l'*Album pintoresc-monumental de Catalunya*, publicat l'any 1881 per l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, junt a altres cims i fotografies paisatgístiques[6]. En el text (en castellà, francès i català) que acompanya l'*Album* s'hi pot llegir que sortint de Monistrol es troba "(...) *un enorme dit pólzer que senyala al firmament* (...)"[7], el qual forma,

> "*Bella perspectiva sobre lo poble y lo riu y part de la Montanya, fentshi notar la roca coneguda per lo Cavall bernat*"[8].

Aquesta obra de divulgació, que sorgeix del clos excursionista, ofereix molts altres topònims de la muntanya que han seguit una història més o menys semblant a la del Cavall Bernat: recuperats per l'élite cultural des del segle XVIII, cada cop més es faran populars entre els habitants de les ciutats allunyades de Montserrat. Es el cas, entre altres, de la Roca Foradada, els Flautats, l'Albarda Castellana, el Montgròs, el Gegant Encantat, el Cap de Mort, etc., totes elles agulles relativament properes a la zona oriental de la muntanya o al seu vessant nord.

Una altra forma, molt més clara si això és possible, de popularització d'aquest cim la trobem en el diorama que l'any 1888 es va muntar a Barcelona en el qual es podia contemplar una perspectiva de la muntanya en què el Cavall Bernat era clarament visible, com ho indica el text que presentava el diorama[9]. Es tracta d'un panorama que l'empresa *Montserrat* va muntar amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona, tot intentant de,

> "(...) *trasladar, si así nos es permitido decirlo, al recinto de la misma la más original y característica de las bellezas naturales que singularizan el suelo catalán*"[10].

---

[1] Martí i Cantó en torna a parlar més tard en la *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, imp de Magriñá y Subirana, 1864.

[2] Martí de Solá, Modesto: *Barcelona y su provincia. Guía itinerario descriptiva, estadística y pintoresca*. Barcelona, Est. Tip. La Academia, 1888.

[3] Almera y Comas, Jaume: *Estudis geológichs sobre la constitució, orígen, antigüetat y pervenir de la montanya de Montserrat*. Vic, Imp. i Llib. de R. Anglada, 1880.

[4] Bofill, Artur: *Una excursió á Montserrat*. Barcelona, Estampa de J. Jepús, 1882. Separata de l'Anuari de l'AEC.

[5] Marcet, Adeodato F.: "Montserrat sus bellezas naturales". *Revista Montserratina*, 4. 8 d'abril de 1907. Pàg. 112-114.

[6] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Petita edició, volum II, Montserrat.

[7] *Album pintoresch-monumental*. Op. cit. Pàg. 15.

[8] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 7.

[9] *Catálogo explicativo del panorama diorámico excursión a Montserrat. Une excursion panorama dioramique. Catalogue explicatif*. Barcelona, Imp. de L. Tasso, 1888. Està datat a 31 de maig de 1888, el text està escrit en castellà i en francès.

[10] *Catálogo explicativo del panorama diorámico*. Op. cit.

El diorama havia estat construït pels artistes Fèlix Urgellès i Miquel Moragas, distingits escenògrafs del moment. El mateix 1888 es publicava la guia de Barcelona i la seva rodalia de Josep Coroleu, obra en què apareixen dos dibuixos a color de Montserrat, un dels quals representa el cim que ens interessa[1].

Aquesta popularització del cim s'autoalimentarà, perquè serà la causa i alhora tindrà com a conseqüència l'increment de la seva anomenada. Això és el que passa quan apareix citat en el *Barcelona en la Mano* de Roca i Roca[2] o en la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*[3].

L'autor d'aquesta darrera obra es nota que ha llegit, perquè la seva descripció recull molts dels tòpics que hem anat veient fins ara:

> "(...) *peña altísima, escarpada, de forma cónica, que mirada por detrás, algo tiene del cuadrúpedo del que tomó el nombre; peña aislada de todas las demás, que mereció ser cantada en cadenciosos versos exámetros en el poema latino Saxia de nuestro insigne monje, Fr. Antonio Brenach, de Vilafranca de Conflent, gloria literaria de Cataluña á principios del siglo XVI*"[4].

El *Cavall* també apareix en la *Guia diamante* de García del Real[5], la qual conté un text en francès. Un altre document del mateix estil es va publicar a la fi de segle sota el títol de *Vistas de Montserrat*. En ell es llegeix:

> "*Entre tantes caprixosses formes com s'hi vèuen en quiscún dels turons d'aquesta montanya, sempre ha sigut admirat de tothòm el Cavall Bernat. Molts han sigut los qui, imitant á una de les glòries catalanes del segle XVI, á nostre cèlebre monjo montserratí P. Brenach en son poema Saxia, contemplant la bellèsa d'eix pic han axamplat á plèr llur imaginació. Si'l mirau des de la carretera de Monistròl, lo veurèu axecarse còm atrevit gegant que pretend assolir la regió dels núvols que d'ordinari's retorcen á sos peus ó besen son front; si des de la carretera de Santa Cecilia, veurèm una grossíssima y solitaria roca, de forma cónica, que allí s'hi está ja fa segles desafiant la furia de les tempestats. Y, per fí, si ens la mirèm despay des del camí de Sant Geròni, com qui vulgués pujar cap á l'ermita de San Antón, veurèm per sa figura quan be li escau el nòm de Cavall Bernat que li dona la història*"[6].

---

[1] Coroleu, Josep: *Barcelona y sus alrededores. Guia histórica, descriptiva y estadística del forastero*. Barcelona, Jaime Seix, 1887.

[2] "*Con la ascensión va ensanchandose el panorama y van tomando cuerpo los raros y caprichosos accidentes de la montaña, entre cuyas peñas se distingue la inhiesta y adelgazada conocida por Caball Bernat*". (Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona, E. López editor, 1895. Pàg. 360.)

[3] "*A medida que vamos subiendo, se nos presenta la célebre roca conocida por el Cavall-Bernat, erguida y amenazante, como para echarse encima del temerario que se atreva á ponerse á su alcance*". (P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 22.)

[4] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Op. cit. Pàg 136.

[5] García del Real, L.: *Montserrat. Guía Diamante. Metódica descripción de la montaña y del Monasterio; ilustrada con varias vistas en fotograbado. Guide Diamant. Description méthodique de la montagne et du Monastère, illustrée avec quelques photogravures*. Barcelona, Lib. de F. Puig, 1898.

[6] *Vistas de Montserrat.* Barcelona, Tip. la Académica, [1898?].

I encara una altra guia, la de l'excursionista Eduald Canibell. Oblidant igualment l'evidència del silenci dels segles anteriors, Canibell afirma que,

> "*Cuando el excursionista sube la montaña desde Monistrol, uno de los accidentes naturales de la rara conformación geológica del Montserrat, que desde luego llaman su atención, es un pico alto, aislado; enorme gigante que se yergue majestuoso por encima de los demás picachos que le rodean, centinela vigilante entre aquella reunión de fantásticas rocas*"[1].

En aquest punt, Canibell entra en un conflicte dialèctic amb Cornet en demanar-se l'origen del topònim[2]. Deixant de banda el tema del nom del cim, al qual el mateix Canibell considera impossible de pujar, l'autor en diu que hi ha altres cims famosos a Montserrat:

> "(...) *Las Flautas, la Roca dels Angels, la Roca Foradada, el Gegant Encantat, la Roca de la Aurenetas, etc., pero el más importante de todos es sin duda el que reproducimos en nuestro grabado, aunque la cámara fotográfica, dado el punto de vista y la extraordinaria elevación del pico, no pudo alcanzarle en toda su altura*"[3].

Evidentment, el cim reproduït és el Cavall Bernat i, efectivament, en la fotografia el pic ha sortit tallat. De tant "petit" com era, al principi, no se'l percebia. Ara, el Cavall Bernat és massa gran i no és possible de captar-lo completament en una única fotografia. Aquest és el procés d'"invenció" d'un dels cims més característics de Montserrat. Abans del segle XVIII ningú no el coneixia; avui dia és difícil de no re-conèixer-lo només arribar al peu de la muntanya. La seva sortida del món de l'indicible i la seva constitució en text varen ser uns fets dels segles XVIII i XIX. . Un cop "descobert", comença la història de la seva conquesta, essent escalat per primera vegada just abans de la Guerra Civil[4].

3. 6. 3 - La mesura qualitativa de les coses

[1] Canibell, Eudaldo (excursionista): *Montserrat. Album-Guia-plano-historia de la célebre montaña catalana.* Barcelona, tipografía la Académica, 1898?

[2] "*Pero, ¿á qué vienen esta denominacion? se preguntan algunos. Y los libros que de Montserrat tratan, ni siquiera indican remotamente cómo ni por qué á un pico cilíndrico se le daria el nombre de caballo cuando son tan opuestas la configuración de uno y otro. Resulta incomprensible la adopción del nombre referido como nacida en el alma del pueblo, sin que ésta haya justificado por medio de tradición alguna el uso de un nombre tan particular. Ni una sencilla anécdota se cuenta, y á fe que tras el nombre propio "Bernat" (Bernardo), podria cuadrar bien. Famoso es el nombre de Bernardo en la tradición española, y particularmente en Cataluña un conde Bernardo figura en los albores de la nacionalidad catalana.*"

"*La musa popular, fecunda en todas partes, no habría dejado sin justificación el nombre de este gigante, si tal como lo escribimos hubiese brotado espontáneo de los ingenuos labios del pueblo.*"

"*Hay aquí, pues, un contrasentido; pero seguramente no proviene del pueblo, como lo da á entender el silencio de los libros sobre el particular.*"

"*Las costumbres de nuestros tiempos no consienten estampar con exactitud la voz orográfica catalana del "Cavall Bernat", si nos sentimos bastante ingeniosos para insinuarla. Al estudioso diremos que busque en el folklore catalán el nombre popular de esta clase de accidentes geográficos, en otras comarcas del país, en la seguridad que al restituir á este peñasco su verdadero nombre no hallará contradicción alguna en la labor de la musa popular, que, siempre sabia, á veces suele también ser picaresca.*" (Canibell, E.: *Montserrat. Album-Guia-plano-historia*. Op. cit.)

[3] Canibell, E.: *Montserrat. Album-Guia-plano-historia*. Op. cit.

[4] Actualment existeix un grup d'amics del Cavall Bernat, els quals mantenen un museu sobre l'agulla montserratina, i han ajudat a la publicació d'una monografia sobre el cim. Cal dir que anteriorment se n'havia editat una altra. Actualment, Publicacions de l'Abadia de Montserrat té una col·lecció intitulada *Cavall Bernat*.

Amb tot el que hem repassat sobre Montserrat creiem que es veu ben clarament la concepció espacial discontínua i la visió de la muntanya que existien abans de la modernitat. La "muntanya" no era tot el massís, sinó només una part on es concentraven una sèrie d'elements espacials (i especials); la muntanya eren els llocs on havien succeït certes llegendes o bé aquells que tenien alguna cosa que entrés dins de la categoria del meravellós. Des d'aquest punt de vista, petits turons podien adquirir categoria de muntanyes, com es veu en els casos de Cardona o de Montjuïc. Tanmateix les muntanyes més conegudes podien ser considerades alhora les més altes i, en aquest sentit, no mancà qui arribà a afirmar que el Canigó, Montserrat i el Montseny eren els cims culminants de Catalunya: deixant de banda el Canigó, l'any 1677 Gregorio de Argaiz deia que,

> "*Dos montes reconocen los Autores Catalanes por los mas altos de todo el Principado el Monsen, y el Monserrate* (...)"[1].

Una setantena d'anys més tard, Pere Serra i Postius repetia més o menys el mateix però hi afegia, inspirat en Pujades, Sant Llorenç:

> "*En el juicio de muchos Autores los Montes de Monserrate, y del Monseny, son los mas encumbrados de Cataluña, à que añade Pujades el de san Lorenzo* (...)"[2].

Pel que a nosaltres ens interessa, Pujades diu que el Montseny, Sant Llorenç i Montserrat són braços del Pirineu, "(...) *tots famosos en Cathalunya, si be ninguna, o poca cosa se escriu dells*"[3]. Des d'aquest punt de vista, si res no se n'escrivia en la seva època, creiem que podria pensar-se que va ser Jeroni Pujades, segurament sense ser-ne del tot conscient, qui va fer "veure" Sant Llorenç quan el descrivia en la seva crònica. Però cal remarcar que aquest "donar a veure" Sant Llorenç no va passar més enllà dels mots anteriorment reproduïts de la seva crònica perquè la descripció concreta del massís, així com la de Montserrat, varen restar inèdites i el manuscrit no fou conegut fins entrat el segle XVIII[4]. En aquest manuscrit, Pujades parla, potser per primera vegada, en termes paisatgístics d'aquesta muntanya; també en descriu algunes coves, els boscos i el monestir. Tampoc en el camp de la cartografia no serà fins al segle XVIII que Sant Llorenç apareixerà, en el sentit muntanyenc que ens interessa, en els mapes[5]. Després de Pujades i de la cartografia setcentista vindrien la monografia de Vergés i Mirassó (1871), les ressenyes excursionistes, sobretot l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* (1878), i la cartografia especialitzada.

En tot cas, però, ens interessa detenir-nos en el fet que amb la mirada de Pujades sobre Sant Llorenç, n'apareix una nova visió. En termes generals, aquesta nova visió, més

---

[1] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña, historia de nuestra señora de Monserrate*. Madrid, Impremta de Andrés García de la Iglesia, 1677. Pàg. 1.

[2] Serra i Postius, P.: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 3.

[3] Pujades, H.: *Coronica*... Op. cit. Pàg. 4.

[4] El manuscrit de la segona part es va dipositar a la Biblioteca Nacional de París, on va ser dut per Pere de Marca.

[5] Vegeu quadre adjunt o Barella i Miró, A.: "Matadepera i Sant Llorenç del Munt a la cartografia antiga de Catalunya". *Treballs de la SCG*, 36. Desembre de 1993. Pàg. 11-24.

positiva, del món fa presents algunes altres muntanyes i això comportarà una resituació entre elles.

Així, en la *Crònica* de Pujades Sant Llorenç sobrepassa en alçada a Montserrat:

> "*Son sus asperezas tan fragosas como las de los mismos Pirineos, y las alturas no menores que las de aquellos: y el sagrado Monserrate aunque vecino, no puede competir con su altura y vista, antes el que estuviere sobre el mas alto collado de este echará de ver claramente quedar mucho mas bajo el de Monserrate y que le humilla*"[1].

Seguint aquest cronista, Pere Serra i Postius, per mantenir l'anomenada de la santa muntanya, dirà de Montserrat, del Montseny i Sant Llorenç que

> "*Convengo en que sean los mas altos, pero no los mas elevados; pues es constante que algunos de los Montes Pirineos grandes, descuelgan sus cumbres sobre ellos* (...)"[2].

Per a ell, el que passa és que aquests comencen de més amunt, com es veu en el fet que els rius s'originen al Pirineu i passen pels peus d'aquestes muntanyes. En resum: al segle XVIII, l'afany per mesurar ha fet "créixer" Sant Llorenç! Fins al punt de fer-lo més alt que Montserrat: tampoc l'abat Miquel Muntadas no dirà altra cosa:

> "*Es verdad que los montes Pirineos, el Montseny y San Llorens del Munt superan en elevacion al Montserrat, porqué los terrenos que forman la base de aquellos son mas altos que los de este, como lo indica a simple vista el Llobregat; pero sí es* [Montserrat] *la Montaña de Cataluña que mide mayor elevacion desde su base hasta la cúspide* (...)"[3].

Però, a banda de la seva alçada, real o suposada, l'important era el pes de certes muntanyes. N'hem vist molts exemples, però ens n'interessa un darrer per anar acabant amb aquest tema. Es tracta d'un mapa reproduït a la pàgina 149 del volum 19 de la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Aquest mapa de Catalunya dibuixat l'any 1846 per un tal Charle mostra una imatge del nostre país on es destaca, i molt, Montserrat com un si fos un ou ferrat estavellat sobre el paper. Som a mitjan segle XIX i encara a Catalunya la muntanya més coneguda i reconeguda és la de Montserrat, malgrat no ser (ara especialment) la més alta, ni de bon tros. Remarquem, però, que quan Sant Llorenç ha sortit de l'indicible no han mancat els autors que hi han volgut veure una muntanya prou alta com per competir amb la seva veïna, Montserrat. En aquest cas veiem com la modernitat va possibilitar que es fes el salt de l'anomenament cap a l'alçada. Com més importància havia

---

[1] *Crónica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII por Gerónimo Pujades, doctor en derecho, natural de Barcelona, y catedrático de su universidad literaria. Tercera parte, que el autor dejó inédita y se publica con real licencia*. Barcelona, Imp. de José Torner, 1831. 8 volums. Llibre XIII, cap. XXXI.

Parlant de Montserrat, el mateix Pujades repeteix la mateixa idea "(...) *imitando la alteza del monte olímpio se empina y sobrepuja á los demas montes de la tierra, escepto el de S. Lorenzo entre Tarrasa y Caldes de Monvuy* (...)" (Llibre XII cap. XIV).

[2] Serra i Postius, P.: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 3.

[3] Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir. Historia compuesta en vista de los documentos existentes en el archivo del monasterio, por el abad el M. Iltre. Sr. D. Miguel Muntadas*. Manresa, Imp. de Roca, 1871.

de tenir Sant Llorenç, més alt havia de ser. Aquest fet era radicalment nou, i ens serveix com a indicador de la nova mediança.

Resum:

Només una part de Montserrat o d'altres massissos era “coneguda” durant l'edat moderna. Es tracta d'aquella part més difícilment equiparable a la realitat quotidiana. Alhora, els mateixos cims no foren representats ni eren considerats importants fins al segle XVIII. Només a partir del segle XIX els cims i l'altura definiran el fet muntanyenc.

El cas de Sant Llorenç ens mostra que la “descoberta” d’aquesta muntanya es va acompanyar de la seva resituació dins d’una escala en què l’altura relativa mesurada qualitativament es féu important. De no ser descrit per ningú, Sant Llorenç va passar a ser fins i tot més alt que Montserrat.

3. 7 - El concepte de meravella

Com hem vist en el capítol anterior, una de les raons que feia que algunes muntanyes fossin conegudes es va basar en la importància que el període modern va donar a la visió meravellosa del món. En un món vist com a meravella, com a retalls de coses excepcionals i inexplicables, algunes muntanyes podien aportar molt material per tal que es parlés d'elles. Aquest capítol pretén estudiar l'*en tant que* de les muntanyes a l'edat moderna, començant per un estudi teòric sobre el concepte de *meravella*.

3. 7. 1 - Definició

Durant l'edat mitjana, en els ambients cultes, era corrent l'ús del mot *Mirabilis* que, més o menys, volia dir "meravellós". Cal notar, però, que aquesta paraula no representava una categoria mental, sinó que tenia un sentit plural, i incloïa més un conjunt de coses que no pas una única categoria[1]. La seva arrel llatina (*mirari*) dóna una connotació visual al seu sentit, com es veu en el fet que d'ella deriven les paraules mirall o mirífic, i també miracle. Les meravelles medievals impliquen admiració i sorpresa[2] tant en llatí com en les diferents llengües vulgars posteriors.

Per a Jacques Le Goff, durant l'edat mitjana, el Cristianisme va crear molt poc en el terreny del meravellós i més aviat va recuperar allò que ja existia anteriorment. Aquest autor fins i tot parla d'una mena de repudi, o si més no de repressió, del meravellós durant els segles cristians que van del V al XI. Durant aquest període, es detecta una preocupació de l'Església per transformar profundament el meravellós i donar-li un significat diferent. Es tractava d'ocultar les mostres d'una cultura que anomenava "pagana"[3]. Però, a partir dels segles XII i XIII, Le Goff afirma una irrupció del meravellós en la cultura erudita.

> "*Le merveilleux du XIIe siècle se caractérise par un curieux mélange de données antiques et de thèmes, de motifs locaux empruntés aux religions païennes plus d'une fois évhémérisées par les clercs chrétiens qui transcrivent des légendes, souvent colportées oralement depuis des siècles, et les christianisent*"[4].

Els temes dels *mirabilia* tendeixen a organitzar-se en una mena de món al revés, un país de Cucanya que es pot considerar una "(...) *forma de resistencia a la ideología oficial del cristianismo*"[5]. La recuperació del món meravellós que va fer el Cristianisme el va dur cap a un vessant simbòlic i moralitzant[6]. Si el paganisme adorava certes parts del medi

---

[1] Le Goff, Jacques: *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*. Barcelona, Gedisa, SA, 1994. Pàg. 9.

[2] Lecouteux, Claude: *Au-delà du Merveilleux des croyances du Moyen Age*. París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. Pàg. 13-14.

[3] Le Goff, J.: *Lo maravilloso y lo cotidiano*.... Op. cit. Pàg. 10-11.

[4] Lecouteux, C.: *Au-delà du merveilleux*. Op. cit. Pàg. 42.

[5] Le Goff, J.: *Lo maravilloso y lo cotidiano*... Op. cit. Pàg. 15. Lecouteux, C.: *Au-delà du Merveilleux*. Op. cit. Pàg. 17-22.

[6] Le Goff, J.: *Lo maravilloso y lo cotidiano*... Op. cit. Pàg. 17.

natural, el Cristianisme va intentar acabar amb aquesta tendència i va proposar una nova lectura de certs fets geogràfics.

Christian Deluz afirma que la meravella apareix al segle XIII, moment en què es fa inseparable de la imatge del món[1]. De fet, la realitat geogràfica, i concretament la muntanya medieval, varen ser incloses dins d'aquest gènere; les muntanyes, "(...) *lointaines, sacrées où singulières, elles s'inscrivent toutes ou presque, dans le genre des* mirabilia *dont les voyageurs égrènent la liste sans se lasser*"[2]. La muntanya, com també el mar o els boscos, eren "(...) *le théâtre de manifestations extraordinaires; ils sont le domaine du merveilleux*"; "(...) *la montagne est un domaine où tout est possible*"[3]. Muntanyes, mars i deserts,

> "*De tels sites, en s'avérant hostiles aux activités humaines les plus quotidiennes, semblaient réservés à l'exceptionnel, à la fois lieux du merveilleux et du maléfique. On retrouve jusque chez les cartographes du XVI et XVII siècles la même croyance naïve* (...)"[4].

Un bon exemple d'aquests cartògrafs fou Nicolas de Fer. I és que la història dels fets geogràfics, per donar compte de la realitat, no pot ser només una història dels fets físics, sinó que també ha de prendre en consideració la seva representació. Hem d'entendre que la cartografia no presenta les muntanyes sinó que les re-presenta i que, d'aquesta manera, les mateixes realitats físiques esdevenen "altres" segons la mirada dels humans. Per a la cartografia, i per a l'estudi geogràfic en general, les mateixes muntanyes són "diferents" segons el moment històric. Per això parlem de descobriment o d'invenció de certs fets geogràfics, tot i que hem procurat posar aquests mots entre cometes, perquè el vessant físic de la realitat sempre ha estat, més o menys, el mateix. Aquelles muntanyes modernes eren molt diferents del que són avui dia per a nosaltres i, com tractem de demostrar, la cartografia no podia escapar a la potència de la seva construcció medial. Aquelles muntanyes eren les mateixes i alhora unes altres; per això podien ser descobertes i alhora no ser-ho: mantenint un nivell de la seva realitat immutable, podien canviar radicalment la seva essència en canviar la seva representació.

Si parlar del món és construir-lo i l'ús de certs adjectius ens informa de la representació de la realitat, parlar de les muntanyes en termes de coses meravelloses és remetre-les a un món de sentit determinat en el qual era el meravellós el que feia sentit (i sentir) al món. Aquest fet és especialment clar en aquelles muntanyes que eren "conegudes" (i ho eren pel fet de ser meravelloses): el Canigó, el Montseny i, especialment, Montserrat. Els historiadors humanistes (Pujades, Bosch, etc.) també havien considerat els Pirineus com el domini del meravellós[5]. I per això en parlaven: només l'extraordinari podia

---

[1] Deluz, Christiane: "Des lointains merveilleux d'après quelques textes géographiques et récits de voyage au Moyen Age" in *De l'étranger à l'étrange ou la conjoncture de la merveille (en hommage à Marguerite Rossi et Paul Bancourt).* Aix-en-Provence, Univ. de Provence, 1988. (Senefiance, 25). Pàg. 157-169.

[2] Jouty, S.: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". *Revue de géographie alpine*, 4. Grenoble, 1991. Pàg. 25.

[3] Lecouteux, Claude: "Aspects mythiques de la montagne au Moyen Age". *Le monde alpin et rhodanien*, 1-4. Grenoble, 1982. Pàg. 43 i 53.

[4] Meiffret, Laurence: "L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles" in *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. Paris, Editions du CTHS, 1991. Pàg. 110.

[5] Pons, Joseph-Sébastien: *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siécle*. Op. cit. Pàg. 55.

podia sortir del silenci, de l'*indicible* i formar part de la realitat.

La muntanya era vista *en tant que meravella*: no només es veia com una cosa extraordinària sinó que la seva qualitat meravellosa era la condició per a la seva existència, per a la seva representació. No només es tracta que es veiés *com* una cosa meravellosa; sinó que, per ser un fet extraordinari, era tinguda en compte, percebuda i representada. L'ordinari perdia sentit; la meravella, que etimològicament voldria dir allò que cal mirar, que és fa mereixedor de retenir la nostra mirada, implica un fet extra-*ordinari* digne d'existència. Com diu Serge Briffaud, la meravella esdevé un signe de dignitat i un element d'identificació d'un territori i d'una comunitat humana[1]. Ara bé, no podem estar d'acord amb ell quan oposa meravella i visió paisatgística tot dient que el sentiment paisatgístic nega el "*droit de cité*" del meravellós; en aquesta recerca, més aviat considerem que la visió meravellosa va ser una de les raons que va obrir la possibilitat d'una representació protopaisatgística de la muntanya.

Les característiques meravelloses de la muntanya eren la condició necessària, però no suficient, perquè aquestes fossin conegudes. Gairebé totes les muntanyes tenien indrets extraordinaris dels quals la gent del lloc explicaven llegendes, però amb això no n'hi havia prou. Per ser conegut calia, a més a més, que aquest coneixement arribés a l'élite social i que adquirís forma escrita. És clar que Sant Llorenç del Munt tenia llegendes que eren compartides per les classes popular de la regió, però aquestes no foren escrites fins als segles XVII-XVIII; aquesta degué de ser la raó per la qual la muntanya i el seu entorn no foren coneguts amb anterioritat.

Si el medi natural era extraordinari, però no diví, com havia volgut el paganisme, el meravellós no podia ser el miraculós, però sí alguna cosa que hi estigués molt a prop. En aquest sentit calia distingir entre el *miracle*, que implica una intervenció divina directa, i la *meravella*, que seria alguna cosa que no era divina, bo i que sagrada. El miracle era un fenomen extraordinari, esdevingut en l'univers de l'experiència humana i que hom creia que no podia explicar-se per causes naturals, sinó que tenia com a origen immediat la divinitat. En canvi, la meravella restava com una cosa que colpia d'admiració per la seva bellesa, grandesa, etc.; un fet sagrat, però no diví.

A l'edat moderna, Martín del Río, en una obra publicada a Lovaina l'any 1599, distingia entre meravella i miracle. Segons ell, per miracle,

> "(....) *no entiendo yo en este tratado cualquier efecto admirable, como es la acepción de escritores profanos, sino que sigo a los teólogos. Estos, en sentido más estricto, lo toman como equivalente del tò teras de los griegos, es decir, un efecto producido esclusivamente al margen y por encima de las fuerzas de la naturaleza creada; por ejemplo, devolver la vista a un ciego de nacimiento, o resucitar muertos*".
> "*En cambio, cuando el efecto responde a las fuerzas de la criatura -por ejemplo, provocar lluvias y vientos, curar de fiebre, etc.-, suelen hablar de tò thaûma: no simplemente el milagro, sino con el añadido según algo, o sea, con relación a nosotros: lo que resulta maravilloso (mirum) o admirable*"[2].

[1] Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage*. Op. cit. Pàg. 69.

[2] Río, Martín del: *La magia demoníaca (Libro II de las Disquisiciones Mágicas)*. Madrid, Ediciones Hiperión, SL, 1991. Pàg. 217-218. L'obra es va publicar originàriament a Lovaina, 1599.

Si el miracle remetia a la divinitat, la meravella es mantenia en l'àmbit de les possibilitats explicatives humanes, i així, Sebastían de Covarrubias, en el seu diccionari de 1611, definia una *Maravilla* com una "*Cosa que causa admiración* (...)", sentit que queda més clar si sabem que *Maravillarse* "*Es admirarse viendo los efectos e i*[g]*norando las causas*"[1]. Tenint en compte el seu origen, entendrem perquè diem que una meravella era alguna cosa que tenia que veure amb l'àmbit del sagrat, tot i que no tenia perquè ser, en origen, cristiana. Hi havia alguna cosa que "feia veure" allò que avui anomenem muntanyes sota un prisma determinat.

3. 7. 2 - Comparar i distingir

Encara que habitualment el sentit comú és incapaç de fer-ho, per al científic cal distingir clarament el medi ambient de la seva representació, de manera que aquell és vist "en tant que" alguna cosa concreta. Aquest "en tant que" és un dels conceptes més potents de la moderna geografia cultural berquiana, de filiació clarament heideggeriana. Veure el món com a meravella vol dir privilegiar un angle de representació basat en l'excepcionalitat del coneixement i d'allò que es coneix. El món és ple de fets curiosos, estranys, i cal apropar-s'hi amb una visió distintiva, buscant les especificitats i no intentar en cap cas de fer comparacions. Davant d'una ciència que es plantejarà el món com una extensió qualitativament igual, la visió en tant que meravella buscava les especificitats i fugia de fer comparacions. Si dos llocs participaven d'una mateixa llegenda (els estanys de Nohedes i de Malniu, per exemple), aquest fet, en comptes de fer dubtar de la "veritat" del coneixement, el que feia era reforçar la "realitat" coneguda. Perquè, un altre cop, trobem que no és la realitat dels fenòmens el que és important, sinó la de l'ésser amb què es relacionen de forma transcendent.

Les muntanyes que havien sortit de l'indicible eren vistes en tant que meravella, coses extraordinàries que podien donar a veure el poder diví. Una meravella era una mostra d'un espai sagrat i, per tant, discontinu, amb uns quants centres d'alta significació i altres llocs quasi totalment ignorats. Els gravats i les cartografies que hem estudiat ho han mostrat a bastament i redueixen Montserrat a un cercle centrat en el monestir que allarga el seu radi fins a Sant Jeroni. Com hem vist, en aplicació d'aquesta mediança, per a la cartografia i per a la literatura moderna, la part de ponent "no hi era".

Dit això, caldria fer un repàs no exhaustiu a una sèrie de textos per mostrar que, en l'edat moderna catalana, la representació de la muntanya -i no només de Montserrat- es vinculava clarament al món del meravellós. Aquest fet és especialment clar en algunes muntanyes que eren "conegudes".

Així, al segle XVII, Antonio Yepes era conscient que Montserrat era coneguda per les meravelles que Déu hi havia obrat:

> "*En Europa (y aun en todo el orbe) es conocida la imagen de Nuestra Señora que está en la montaña de Montserrat, por la cual ha obrado Nuestro Señor muchas maravillas, y el mismo sagrado monte en sí parece*

[1] Covarrubias, Sebastián de: *Tesoro de la Lengua Castellana*. Barcelona, SA Horta, I. E., 1943.

milagroso; porque siendo toda la comarca alrededor llana algunas leguas en contorno, poco antes de llegar, a raiz de ella, comienza a empinar y luego se levanta, y encumbra y está a modo de isla, sin tener otros riscos ni peñascos notables que la rodeen"[1].

Tampoc Josep Vicente del Olmo no s'allunyava massa d'aquesta manera d'entendre la muntanya:

"*No solo merece gran lugar entre los Montes mas celebres del Orbe Monserrate, pero le pudiera tener entre sus mayores maravillas, y prodigios* (...)"[2]

Joan Gaspar Roig i Jalpí no ho veurà de cap altra manera:

"*Una de las mayores maravillas que se hallan en el Principado de Cataluña, es la Montaña serrada* (...)"[3].

Durant el segle XVII, doncs, el santuari o la muntanya de Montserrat han estat considerats com la "*Primera de los orbos marabilla*"[4] o "(...) *la octava marivilla* (sic) *del Mundo* (...)"[5].

Al segle XVIII les coses segueixen més o menys igual. Així, mentre muntanyes com el Collsacabra o el Montseny són qualificades per Josep Aparici de "(...) *muy altas y fragosas*", les de Montserrat són "(...) *las más notables de Catalunya por enserrar en ellas el Santuario de la Virgen de Monserrate, y por su figura tan singular* (...)"[6]. L'opinió d'Enrique Flórez també va en el mateix sentit de resaltar el caràcter meravellós de Montserrat:

"*El cielo parece tuvo aqui una particularisima providencia con fin de hacer una obra maravillosa, y sin igual, pues no conocemos semejante. La naturaleza, y la gracia brillan à competencia: pero no puede el ausente percibir dignamente lo que solo la vista, y experiencia de las maravillosas influencias de la Celestal Patrona que preside aqui, pudieran insinuar*"[7].

Però, com ja hem vist en fer l'estudi de la cartografia, no només es parlava de Montserrat, sinó que altres muntanyes eren igualment representades. I les que es representaven era pel fet que tenien alguna cosa "meravellosa" que les feia "visibles". El

---

[1] Yepes, Fray Antonio: *Cronica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 Tomes. Edició original de 1609. Pàg. 172.

[2] Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra.* València, 1681. Pàg. 459.

[3] Roig y Jalpí, Juan Gaspar (clergue): *Epitome historico de la muy ilustre ciudad de Manresa* . Barcelona, Jaume Suriá, 1692. Pàg. 77.

[4] Ortega, Francisco de: *Poema heroico*. Op. cit. Pàg. 6.

[5] Tristany, Buenaventura: *Corna benedictina, adornada de lo mas precioso de sus singulares prerrogativas* (...) Barcelona, Raphael Figuerò, 1677. Pàg. 313.

[6] Aparici, José: *Descripción geográfica de Cataluña*. Madrid, CSIC, 1946. Edició de Salvador Llobet, extreta d'*Hispania*, XXV. Pàg. 15-16. El text citat correspon a la part del manuscrit de 1708.

[7] Florez, Henrique: *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy Vique*. Madrid, imp. Antonio de Sancha, 1774. Pàg. 36.

meravellós donava valor a les muntanyes (i a altres coses), les quals adquirien carta de naturalesa pel fet de ser excepcionals. Les meravelles havien de ser conegudes i explicades, ens diu Manuel Marcillo al segle XVII. Però de coses extraordinàries n'hi havia tantes a Catalunya que la llista es faria interminable[1]:

> "*Las maravillas, y prodigios de la naturaleza, que suelen ennoblecer à una Provincia, son casi innumerables en Cataluña: y assi, ni dezirlas todas es posible, ni callarlas todas es razon*"[2].

En el nostre estudi només en veurem algunes. Però anotarem, d'entrada, que la llista de "meravelles" que trobem en els escrits de l'edat moderna és extraordinària: fins al punt que podríem dir que muntanyes, coves, fonts o llacs només eren vistos *en tant que coses extraordinàries*, meravelloses, fora del comú. Fer un repàs per les altres meravelles que van apareixent en aquesta publicística, tot i que no sigui exhaustiu, resulta molt interessant.

La primera d'elles serà la "muntanya" de sal de Cardona, de la qual es deia que tot i ser de diferents colors, molt vistosos, un cop mòlta es tornava blanca com la neu. Lloc comú en tota aquesta literatura era la seva brillantor extraordinària a la llum del sol. També es creia que com més sal s'extreia, més creixia la muntanya, exactament el mateix que s'explicava de la pedra de què estava feta la muntanya de Montjuïc[3] i que servia per proveir veir la ciutat de Barcelona, o d'una part de la muntanya prop del santuari de Núria. Tot plegat eren fets extraordinaris que feien que la gent de l'edat moderna *parlés* d'ells.

Altres autors, com Honofre Manescal[4], al segle XVII, inclouen la sal de Cardona entre les coses notables de Catalunya: només cal dir que fins i tot en parla el cartògraf Gerard Mercator[5]. També, a la fi de segle, Manuel Marcillo qualifica Cardona en funció de de les qualitats extraordinàries de la seva sal:

> "*Ni solo por su cantidad, y blancura; sino tambien por su estremada fuerça en salar, y por su sabor, es tenida por singular, y casi sin ygual*"[6].

Pere Serra i Postius[7], en el manuscrit del seu llibre dedicat a les meravelles *rares* de de Catalunya, escrivia sobre Cardona, que es tractava d'un miracle de la natura:

> "*Se mira y admira esta milagro de la Naturaleza en varias montañas*

---

[1] "*Mas que serà si digo, que en Cataluña todos los elementos muestran efetos (sic), ó mas que naturales; ò si naturales, raros, y admirables?*" (Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona, Imprenta de Mathevat, 1685. Pàg. 23).

[2] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Op. cit. Pàg. 22.

[3] "(...) *no se conoce su falta, y disminucion en el Monte lo que da a comprehender lo admirable de su crecimiento*" (Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963).

[4] Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume sego*. Barcelona, Casa Sebastia Comellas, 1602.

[5] "*In Nuriae montibus, Cadinensibus in Rupibus inventitur crystallum. Et quod mirabitur aliquis, ut profecto admiratione dignum, repetitur in Cardonae oppido, nativi saluberriquime salis multicolor mons, contra solem varie refulgens, in quo (sicut de Oromeno Monte Indiae refert Plini) sal caeditur renascens. Renasci enim omnibus est perspicuum, imo & eo amplis in altum crescere montem, quo magis sal in ejus caeditur fodinis. Aliud etiam in eo mirabile, quod cum locus in quo reperitur sal, sterilis sit nihilq; gignat, pinos tamen ac vites plus habeat hic Mons*" (Mercatoris, Gerardi: *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura. De novo multis in locis emendatus novisq. tabulis auctus studio Judoci Hondis*. Amsterdam, sumptibus Johannis Cloppenburg, 1632. Pàg. 185).

[6] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña*, Op. cit. Pàg. 23.

[7] *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, S. D. Ms. A-86

vezinas, á dicha Villa, las quales forman un Valle, que a todas partes ostenta sal; como tambien toda la distancia que ay de unas a, otras. En todas partes crece, y recibe maravilloso aumento dicha Sal, sinque se le reconozca menguante en tiempo alguno, [al marge: *infeliz*] *como se lee de la muger de Lot, convertida en estatua de Sal, que sigue los movimientos de la Luna, en aumento, por mas que sacan, y corten della, y es cosa digna de toda advertencia, lo que Dios N. S., y la sabia Naturaleza obra en estos montes; que segun Gervasio referido de Pedro Besconi, en su Reductorio moral, que son estas montañas tan fuertes, y la sal tan solida, como qualquier roca* (...)",

de manera que es difícil de partir a cops de martell. Si es fa un forat i s'omple d'aigua de pluja, la sal creix i el torna a tapar. Es de molts colors, fet que causa tanta admiració com les altres meravelles dites. Després d'esmicolar-la es torna blanca. Com veiem, els diferents autors gairebé sempre repeteixen els mateixos tòpics.

En aquest sentit, un altre punt molt comú entre aquells que parlen de la muntanya de sal de Cardona és que aquesta no fa estèrils els camps,

"(...) *pues entre las mismas rocas de Sal se ven las vides, y cepas con sus sermientos de enormes pampanos, y quajados de sabrosos, y bien zaçonados razimos*".

A més, s'hi veuen pins, roures i altres arbres, fet que és tan estrany que dóna motiu per lloar Déu. També trobem la mateixa concepció de la muntanya de sal en el manuscrit que Josep Iglésies va treure a la llum l'any 1963, per al qual es tracta d'una meravella de la natura:

"*No es de menos maravilla de la naturaleza lo de la Sal de Cardona por lo abundante, por lo fino como por lo hermoso, y vario de sus Colores*"[1].

Aquesta sal, que podria abastar tota Espanya, és meravellosa també pel seu color:

"*Por lo hermoso pues es inexplicable la variedad de Colores que ostenta aquella montaña a la salida del Sol, que parece se ha esmerado la naturaleza tan rara, como admirable y prodigiosa harmonia*"[2].

Tots aquests escrits s'entenen a la llum d'un paradigma sota el qual, com veurem, la societat de la fi del segle XVII considerava que el més interessant era allò més estrany i extraordinari. És aquesta visió la que trobem també al segle XVIII: Juan Alvarez de Colmenar parla de Cardona i diu que,

"(...) *ce qui la rend le plus remarquable, est une montagne de sel, vrai miracle de la Nature, qui se trouve dans son voisinage. Cette montagne est une carriére inèpuisable de sel, où il en renait toûjours de nouveau, à*

[1] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

[2] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

mesure qu'on en tire."
"*Ce qu'il y a de plus merveilleux, a mon gré, c'est que cette montagne a été connue dans l'Antiqueté; quelques Ecrivains en ont parlé, il y a près de deux mille ans. Cependant elle est toûjours inépuisable, & raporte quarante mille ducats par an au Duc de Cardone. Lorsque le Soleil jette ses rayons sur cette montagne, il ne se peut rien voir de plus brillant; on diroit qu'elle est toute composée de pierreries; & bienque d'ordinaire tous les lieux, où il vient du sel, soyent stériles, cependant cette montagne produit des pins fort hauts, & est plantée de vignes fertiles & excellentes*"[1].

El món meravellós fou un dels grans temes de l'edat mitjana[2] i, com veiem, va continuar essent important durant el període modern. Així, Manuel Marcillo[3] parla de la font de Sant Magí, que raja on el sant va plantar el seu bàcul; d'una font a Arles, que raja d'un sepulcre i que només ho fa després de posar-hi alguna peça de roba. També explica que a Cardona (a més d'una muntanya amb la sorra que sembla farina) hi ha una font amb aigua de color de vi; a Banyoles se n'hi troba una altra on tot el que s'hi fica surt de color d'or.

Altres meravelles que cita Marcillo són el sepulcre de Raimon de Penyafort de l'església dels predicadors de Barcelona, d'on es treu pols per curar malalties i el fet més extraordinari és que aquesta no s'acaba mai; els bufadors d'aire fred d'Olot, usats per refredar l'aigua, o les fonts d'aigua calenta, prova del foc intern. En definitiva, tots aquells fets geogràfics que no acaba d'entendre a simple vista. També hi ha altres meravelles que no tenen tant a veure amb la geografia, per exemple l'església de Castelvedra, a prop d'Oliana, on tots els divendres del mes de març, tres llums de color blau remunten el riu, entren per la finestra de l'església, encenen els llums i tornen al mateix lloc, per després desaparèixer.

Però una de les obres més interessants de la Catalunya moderna, pel que fa a la representació del món en termes meravellosos, són les *Siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*, manuscrit de principi del segle XVIII escrit per Pere Serra i Postius. Es tracta d'una obra que es va publicar un parell de dècades més tard amb un títol lleugerament diferent i que està formada per una col·lecció de vides de sants. En parlarem més profundament en tractar el tema de la dessacralització del món, però de moment diguem que per a Serra les set meravelles de sants de Catalunya són la *vasija* de sant Gerard, a Tossa, que s'omple d'aigua, es beneeix i es toca amb la relíquia del sant i d'aquesta manera no s'esgota, fets que, recordem-ho, tenen lloc dalt d'una muntanya. La segona meravella és l'aigua de Sant Magí, en una muntanya de Tarragona (Brufaganya). Es tracta d'una font que cura mals i malalties, nascuda d'un cop del bàcul del sant. Una altra

---

[1] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les délices de l'Espagne & du Portugal, où on voit une description exacte des Antiquitez, des Provinces, des Montagnes, des Villes, des Rivieres, des Ports de Mer, des Forteresses, Eglises, Academies, Palais, Bains, &c. de la region, des moeurs des habitants, de leurs fêtes, & généralement de tout ce qu'il y a de plus remarquable. Le tout enrichi par de Cartes Geographiques, très-exactes & de figures en Taille-douce, dessinées sur les lieux mêmes*. Leide, Chez Pierre Vandera, 1715. Pàg. 628.

[2] "*Cerca de Juwarizm, a unas ocho parasangas, en el camino de Saysin, hay una maravilla. Allí, en el monte, hay un camino ancho, y en él, una alta colina, y sobre ella, una especie de mezquita con una cúpula y cuatro entradas con grandes pórticos alargados. La mezquita está revestida de ladrillos de oro, bien visibles, que puede contemplar todo el que se detiene junto a ella. En torno a la colina y circundándola por todas partes hay un agua estancada, que no crece sino por la lluvia o la nieve en invierno. Bajo ella se ve la tierra del fondo. La profundidad del agua es de unos dos codos, más o menos, a simple vista. Está cubierta de verdín y huele mal. Nadie osa meterse en ella ni poner en ella mano ni pie, pues cualquier cosa que se pone sobre aquel agua desaparece y se va, sin que pueda verse adónde. La anchura del agua, a simple vista, es de unos cien codos*". (Del llibre de viatges de l'hispano-musulmà Abu Hamid (1080-1170) citat per Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Madrid, Taurus, 1986).

[3] Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Op. cit. Pàg. 23 i seg.

meravella és la Santa Veracreu de Besalú: es posen dues portadores d'aigua i s'hi banya la creu. Llavors, per molta aigua que els veïns vinguin a buscar, no s'acaba mai. També té propietats meravelloses el frontal de l'altar de sant Miquel, que sua gotes d'aigua. En aquesta llista de fonts o llocs lligats a l'aigua, Serra no oblida tampoc la Santa Tomba d'Arles (Vallespir). Es tracta d'una arca de pedra, que sembla que s'aguanti sola a l'aire i de la qual els habitants de la regió treuen una aigua miraculosa.

La setena meravella també té per escenari la muntanya i es tracta de la Maladeta. Aquí transcrivim el text que Serra va publicar vers 1745, quan aquesta meravella ocupà el quart lloc:

> "*Por quarta maravilla se pondrà una, que la Divina Justicia erigiò para escarmiento de los hombres, y admiracion de los siglos, en los inaccesibles Pirineos, en una Montaña de las mas asperas, y encumbradas de Catalunya, entre Castelleon, y puerto de Benasch; y la qual ya por lo que alli sucediò, que presto se dirà, como tambien, por ser casi continuas en ella las horrorosas tempestades, lloviendo piedras, y vibrando rayos; es llamada: la Montaña maldecida*".
> "*Lo que alli sucediò, segun la publica voz, y antigua tradicion de aquellos Lugares vezinos, fuè, que perdido por aquella Montaña un pobre, fatigado del cansancio, y medio muerto de hambre, pidiendo un pedazo de pan à unos Pastores, que en chozas, y cabañas guardavan su ganado, en ninguno hallò piedad, ni caridad; antes bien en algunos tal rigor, è inhumanidad, como enstigarle los perros, à cuya barbaridad acudiò prompto, y severo el Cielo, convirtiendo en piedra Pastores, ganado, y perros*".
> "*Lo que alli en nuestros dias se vè, son muchos Pastores, millares de ganado, y no pocos perros, todos de dura piedra, en muy diferentes, y admirables posturas, que son las mismas en que se hallavan, quando Dios executò el castigo, y con ellos nos dexò su justicia, tan inaudita maravilla*"[1].

Serra i Postius utilitza la llegenda de la Maladeta per explicar la morfologia glacial d'aquesta muntanya, tot i que estem segurs que aquest relat pertanyia originàriament al registre popular[2]. Però tornem al manuscrit i diguem que aquest segueix amb diversos folis parlant de fonts que neixen *miraculosament* i de diverses coves. I és que l'important és el sentit sagrat d'aquestes meravelles: no oblidem que el títol del manuscrit va passar de fer referència a "maravillas de santos" a parlar de "maravillas raras".

> "*Amas de las siete maravillas referidas a ilustrado Dios à Cataluña con otras muchas, tambien como estas de Santos, algunas de las quales hallarà el curioso y devoto lector en el Venerable Padre Domenech, en su* Historia los Santos de Cataluña (...)"[3].

---

[1] Serra y Postius, Pedro: *Siete maravillas raras, del principado de Cataluña. Dedicadas al apostol de la primitiva Iglesia; Moyses de la ley de Gracia; martir de los primeros de España; anacoreta del pais catalàn: el glorioso san Magin. Con un breve extracto de su prodigiosa vida*. Barcelona, Pablo Campins, impressor, circa 1745. pàg. 32-34.

[2] Vegeu Roma i Casanovas, Francesc: *Les Pyrénées maudites*. Op. cit.

[3] *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, S. D.

Déu il·lustrava Catalunya amb meravelles, diu Serra i Postius i en aquesta il·lustració hi podem veure una valoració prepaisatgística i transcendent de la realitat geogràfica. D'aquesta manera, si fem cas d'una frase d'Esteve de Corbera, haurem de dir que en aquesta geografia meravellosa es tractava de singularitzar totes les coses notables del país i les que l'*il·lustraven*, tant si eren naturals com creades de mà humana[1]. Així, per exemple, certes pedres extraordinàries seran recollides en el manuscrit que Josep Iglésies va publicar l'any 1963. A la muntanya del Coll, per exemple, s'hi troben unes pedres,

> "(...) *parditas* (...) *que no se encuentran dichas piedras por mas que se busquen, â menos que llueva, en cuyo caso las escupe la Montaña con abundancia, de ellas, no puedo insinuar la virtud por no haberse experimentado todavía respecto no ser conocidas de mucho tiempo*"[2].

El manuscrit parla també de Sant Miquel del Fai, on es fa una pedra "*esponjiza*" que en francès es diu *Stalagmites*, i d'Olot, a les rodalies d'on es troba una pedra "*pumicosa*"[3].

En el mateix sentit, en el *Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid* trobem un altre tipus de fet geogràfico-meravellós: la climatologia i els seus efectes com a fets extraordinaris lligats a l'alçada derivada de la presència de les muntanyes:

> "*El que ha visto la tierra de Conflente no se admirarà de algunas cosas dificultosas y al parescer de los Europeos increibles que refieren los que vienen de la India, entre ellas que en algunas vertientes en espacio de una legua ay Invierno y Verano juntamente, pues en el Conflente perpendicularmente ay tierra inhabitable en invierno por estar de continuo nevada y otra tan templada que produze viñas, oliveras, y algunos naranjos: desde la vila de Codolete corte del Abad de San Miguel de Cuxan, hasta la punta del Canigou jendo por arrodeos se camina cosa de dos leguas poco mas, empero perpendicularmente y por linea recta siguiendo el atajo que siguen las aves no ay sino una legua, y no cumplida con todo esto nos enseña la esperiencia que la punta del Canigon es inhabitable no solo en invierno sino tambien la mayor parte del verano por el sobrado frio que alli haze: y en Codolete passan años enteros que no nieva y assi plantan viñas, oliveras, cogen vino insigne y excelente azeyte: estan todos aquellos montes preñados de infinitos thesoros, entre ellos de minas de oro plata, y con maior habundacia de hierro porque cevan mas de treinta herratias que llaman fargas y unas con otras dan cada semana*

---

[1] Per a Corbera, el títol Cataluña Ilustrada "(...) *me obliga a singularizar todas las cualidades mas notables, o naturales, o adquiridas que la illustran* (...)" (Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 59).

"*Todas las montañas al redador de la Villa* [Cardona] *son peñas de sal clara, y transparente como Cristal, de otras varias colores con que parece que quiere aventajarse la naturaleza hermoseada con aquella maravillosa variedad. Son como minas inexaustas, que por mas que saquen nunca faltan porque van creciendo con el tiempo. La superficie de todas ellas es tierra fresca, ya apazible cubierta como la demas de arboles, y yervas, y dentro della entrañada la sal*" (Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, 1678. Pàg. 63).

[2] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 20.

[3] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 21.

cinquenta quintales de hierro, ay gruessos mercaderes que tratan en el y lo enbarcan en Canete, o Colibre y vale todos los años un Perù"[1].

En un espai no homogeni, com és el sagrat, la quotidianitat de l'espai profà és trencada per aquestes *meravelles* que serveixen per il·lustrar-lo i fer-lo més interessant. De manera que allà on el sentit comú no pot arribar en l'explicació de la realitat, una nova realitat -encara més real, perquè es vincula al sagrat- fa acte de presència per explicar el que existeix. El coneixement reconeix un fet sagrat com a meravellós.

3. 7. 3 - Meravelles i aigua

Entre les rareses (re)conegudes hi havia les aigües minerals i termals, tot i que en aquell moment eren molt desconegudes (especialment a nivell científic). I és que, en general, els llocs aquàtics donen molt joc a aquests (d)escriptors del meravellós. El fet que moltes meravelles tinguin relació amb l'aigua ens fa recordar la lluita entre el paganisme i el Cristianisme per tal de "convertir" certs elements naturals, rius i estanys principalment. En aquest entrellat, les fonts són un dels elements més importants per a aquesta geografia meravellosa: hi ha molts autors que en parlen. Així la *Nueva descripción del Orbe* de Josep Vicente del Olmo parlarà, entre altres meravelles (gegants i pigmeus, per exemple), de les fonts i llacs "*admirables*"[2]. En aquest punt cal dir que cap d'elles no es troba ni en terreny de l'estat espanyol ni al Pirineu: per a la naixent geografia que del Olmo representa, les meravelles no semblen tenir un sentit local, sinó quasi universal, perquè no parlen de la "realitat", sinó de poders sobrenaturals.

En el mateix sentit, el manuscrit transcrit per Josep Iglésies deia que el Principat de Catalunya,

"(...) *es regalado Pahis de fuentes buenas, copiosas, y frias que siendo terreno tan montuoso, no es de admirar*"[3].

Com ja podem intuir en aquesta cita, les fonts, com més estranyes, millor: a Salses hi havia tres fonts, una d'aigua de color de vi blanc, la segona de *clarete*, i la tercera de negre, fonts que enganyaven els forasters, que es pensaven que el que en rajava era vi[4]. Nogensmenys,

"*Las fuentes que son dignas de toda atencion, son unas que en el rigor del Verano, â la mayor fuerza del Sol se hiela el agua, luego que destila y cae, como sean los dias muy seremos (sic), siendo de himbierno muy al*

---

[1] [*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. [Perpinyà], S. D., 1627. Pàg. 50.

[2] Del Olmo parla de les fonts "(...) *que parecieren menos vulgares, para azer su relacion mas gustosa, juntandola con la noticia de algunos Lagos estraordinarios*" (Pàg. 490). Però, amb tot, no parla de cap llac espanyol ni del Pirineu! A més, l'autor acaba parlant d'altres meravelles, entre elles els diferents minerals que produeix la terra: jaspe, zafir, calcedonia, onix, ametistes, etc. (Pàg. 453) (Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. Valencia, 1681).

[3] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 25.

[4] [*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. [Perpinyà], S. D., 1627. Pàg. 49.

contrario"[1].

Per això l'autor d'aquest Manuscrit s'entreté a parlar de la font de Sispony a Andorra, d'una altra més enllà del Valira, de la font del Glaç, a la serra de Boumort, o de la font del Cristall al Cadí. En el mateix sentit, el manuscrit 184 de la Biblioteca de Catalunya (datat en 1603), tot i que afirma que, per no estendre's, no vol parlar de les moltes fonts cerdanes, "*buenas, grandes, frias, y cristallinas*", no pot evitar de parlar "*Solo* (...) *de una* [fuente] *maravillosa, que por serlo tanto, sele haria particular y grande agravio, sila sepultase en el profundo silencio*"[2]. Es tracta d'una font termal situada al nord de Puigcerdà, a Dorres, i que, per al seu anònim autor, era tan diferent de la resta de sorgències naturals que no podia callar-ne l'existència.

En aquesta sèrie de meravelles aquàtiques no hi podia mancar el Canigó. I en aquest sentit cal precisar que la majoria d'autors, en el moment de parlar del Canigó, s'entretenen especialment en el tema del llac, perquè de fet, i això és molt simptomàtic, la meravella és el llac més que el cim de la muntanya (ja hem vist que els cim de les muntanyes no foren importants durant l'edat moderna, a diferència del que va passar amb els llacs).

En altres passatges d'aquesta recerca ja hem dit que el cas del Canigó és conegut des de les cròniques de Gervais de Tilbury (vers 1214) i Salimbene d'Adamo (entre 1276 i 1285)[3] i que Francesc Eiximenis també en parla, repetint que si s'hi llença una pedra es desenvolupa una tempesta o que s'hi s'hi pesca cap peix, aquest desapareix en posar-lo a la paella. Doncs bé, l'any 1483, Eiximenis escrivia que tots els fets que se n'explicaven, si no eren un miracle, eren dignes de meravellar-se'n:

> "*Si ce n'est pas un miracle, c'est une chose nouvelle digne d'émerveillement et le maître des miracles, Notre Seigneur, d'où vient tout pouvoir et toute merveille qu'il y a entre ciel et terre, doit être glorifié*"[4].

Tots aquests fets extraordinaris que ja hem vist que se suposava que hi havien tingut lloc varen fer que se'n parlés a bastament. Entre els autors que ho feren -com ja hem vist- trobem Jeroni Pau Luci Marineu, Joan Boccaccio, Pere Anton Beuter, Reginald Poc, Jeroni Pujades, Honofre Manescal, Andreu Bosch, el Comte de Rochefort i Feliu de la Penya[5].

Remarquem que els estanys dels quals parlem es troben a Nohedes i no al cim del Canigó, fet que no impedí que fos el Canigó allò que era conegut, precisament, com diu Didier Payré, "(...) *pour les faits merveilleux censés s'y dérouler*"[6]. Aquesta confusió espacial (Canigó-Nohedes) mostra que per a l'espai meravellós l'important no era la situació concreta del lloc, sinó el significat del mite que expressava. En aquest context, el fet que es digués el mateix de diferents llocs, en comptes de desqualificar-los, els feia més

---

[1] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Op. cit. pàg. 26.

[2] *Description dela tierra y condado de Cerdaña*. Manuscrit 184. BdC. [1603]. SP.

[3] Vegeu capítol sobre l'horror muntanyenc.

[4] Citat per Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Aramon, Association gestionnaire de la Réserve naturelle de Nohedes, 1995. Pàg. 16.

[5] Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Op. cit. Pàg. 16-17.

[6] Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Op. cit. Pàg. 21.

certs i “reals”. No era un mite del qual dubtar, sinó l’essència mateixa de la realitat, que es podia repetir aquí i allà.

En aquest sentit, l'autor del manuscrit que Josep Iglésies va fer publicar es va adonar del paral·lelisme d'aquests estanys i els de Malniu, prop de Puigcerdà, i va afirmar que,

> “(...) *en cuyos estanques* [del Canigó] *hay lo raro tan celebrado que arrojándoles piedras grandes se oyen ruidos, y gritos, como elevandose despues vapores y exalaciones malignas de que se forman nubes horribles y sucesivamente truenos, rayos, y piedra con pasmosa tempestad*”[1].

Lo raro tan celebrado, vet aquí el que feia importants aquests llacs, muntanyes, fonts, etc. I és que ens enfrontem amb una societat en què, com va dir Josep Vicente del Olmo, “(...) *lo mas estraño suele ser lo que mas deleita, y entretiene*”[2], i aquests fets “*admirables*” fan la “*relacion mas gustosa*”[3]. És en aquest sentit que, per posar un altre exemple, l'autor anònim d'una relació de viatges per Espanya de 1612 s'entretindrà a parlar de les “(...) *plusieurs choses admirables et des effetz de nature du tout incomprehensibles en leurs causes* (...)”[4]. Nogensmenys quan l'autor del manuscrit que Josep Iglésies va publicar fou qüestionat pel metge valencià Andrés Piquer, en una carta datada el 12 de març de 1738 es defensava dient que ell volia fer una història natural del Principat, “(...) *buscando de toda la hystoria natural lo curioso*”[5].

Segurament ja en tenim prou per dir que durant l’edat moderna el meravellós era l’important, perquè les meravelles donaven sentit al món, un món discontinu, amb zones amb alta presència d'elements i manifestacions sagrades i una majoria d'espais i llocs neutres, ignorats. En aquest entrellat, les muntanyes foren alguns dels llocs on més fàcilment es mostraren tots aquests elements sagrats, teofànics i, en resum, les muntanyes foren vistes *en tant que llocs on passaven coses excepcionals*. El paisatge, com hem vist, no era important, gens important; i el “paisatge” en conjunt -pres en el sentit col·loquial que el confon amb el medi ambient-, no era important, bo i que sí que ho fossin alguns dels seus elements. En aquest sentit, a Catalunya, un dels casos més importants és el que ja hem referit de la muntanya de sal de Cardona, que de muntanya -tal com l'entenem avui dia- no en té res. Però la idea de Cardona dóna a veure l'important vincle que s'estableix entre muntanya i meravella. El cas de la muntanya de sal és anàleg al del Montseny: quan els autors en parlen, no parlen del Montseny com a muntanya, sinó de certes coses meravelloses que hi ha a la muntanya de sant Segimon: tot allò que podem anomenar *meravelles*.

La visió de la muntanya com a meravella és indissociable d'un univers simbòlic en què la religió té un pes importantíssim. Com diu Serra i Postius, les meravelles són meravelles de sants. D'aquesta manera, el procés de naixement del paisatge és el procés de desencantament d'aquest món sagrat on es manifesta la presència divina, sacra. Aquest univers ecosimbòlic progressivament deixarà pas a un món desencantat, ple d'elements no

---

[1] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

[2] Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra.* València, 1681. Pàg. 442.

[3] Olmo, J. V. del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. Op. cit. Pàg. 490.

[4] “Relatio d'un voyage en Espagne (1612)”. *Revue hispanique*, 136. Desembre de 1923. Pàg. 364.

[5] Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

sacres sinó profans i que no tenen res a veure amb la religió, però que al cap i a la fi són elements morals com els anteriors. L'estètica, el sentiment estètic per la natura que estem parlant, és un conjunt de judicis morals; són judicis de valor perquè tota estètica és alhora moral, però no tota la moral es resumeix en l'estètica (encara que segurament tota moral tingui la seva estètica o les seves estètiques).

Aquest món sagrat i ple de meravelles ens permet entendre algunes coses molt importants en la superestructura ideològica anterior al Renaixement. Ens referim a les qüestions que tenen relació amb la negació del món. El *comtemptus mundi* suposa una manera d'entendre la natura que ens permet explicar la inexistència del paisatge en el sentit d'una natura immanent a ella mateixa. La realitat externa és menyspreada perquè no és pertinent; aquesta no és "la realitat" important. La potència sensitiva ha de ser anorreada dins d'aquesta ecosimbologia. Però –com l'edat contemporània s'encarregarà de demostrar-nos- el sentiment immanent de les coses del món no té perquè negar l'existència de realitats transcendents: aquestes es poden trobar en altres llocs. Déu es pot tancar a les esglésies i les persones obrir-se al món exterior a través de l'observació, tot plegat sense negar l'existència d'un àmbit transcendent. Com veurem, justament això és el que va fer el primer pensament racionalista. De fet, les meravelles deixen de ser-ho amb el paisatge, els balnearis i la ciència moderna.

3. 7. 4 - Natura i astrologia a l'edat moderna catalana

La realitat geogràfica vista *en tant que meravella*, que hem estat repassant fins a aquí, ens permet aturar-nos un moment i intentar aprofundir en quin tipus de mediança havia establert l'edat moderna per, d'aquesta manera, plantejar quin fou el gran canvi que el paisatge i la modernitat va suposar per a la nova realitat ecosimbòlica. Començarem per una definició de diccionari que considerem molt simptomàtica.

El *Gazophylacium* de Joan Lacavalleria deia que el concepte de meravella "(...) *se pren ordinariament per les coses meravelloses, que pronostican alguna cosa funesta*"[1]. Des d'aquest punt de vista, la visió que les classes populars i també les élites tenien dels fets extraordinaris conduïa a considerar els terratrèmols, cometes, meteors i altres fets que avui dia ens semblen naturals com a fets sobrenaturals, és a dir meravellosos. Aquesta manera d'interpretar la realitat no va desaparèixer amb el Renaixement[2] i subsistirà encara a la segona meitat del segle XVII, tot i el desenvolupament de la ciència; ara bé, a partir d'aquell moment, la pràctica científica criticarà i devaluarà tant la màgia com els miracles[3]. En aquell moment, molts homes d'església són autèntics savis, "(...) *mais bien des esprits forts appuient leurs ambitions "naturalistes" sur un savoir qui ressemble beaucoup à de la superstition*"[4]. Aquesta manera d'interpretar el món no pot ser considerada com un pensament naïf, sinó que més aviat l'hem de veure com una mostra ecosimbòlica d'un pensament premodern, ens diu Donald Warren[5]. Puntualitzem que diem *premodern* no en

[1] Lacavalleria et Dulach, Ioanne: *Gazophylacium catalano-latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens, CVI subjicitur irregularium verborum elenchus*. Barcelona, apud Antoniu, Lacavalleria, 1696.

[2] Tocanne, Bernard: *L'idée de nature en France dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. París, Klincksieck, 1978. Pàg. 115-118.

[3] Tocanne, Bernard: *L'idée de nature en France dans la seconde moitié du XVII siècle*. Op. cit. Pàg. 133-134.

[4] Ehrard, Jean: *L'idée de nature en France à l'aube des Lumières*. París, Flammarion, 1970. Pàg. 25.

[5] Warren, Donald: "Les prodiges dans le ciel en France dans la deuxième moitié du XVIe siècle" in Jones-Davies, M. T. (dir.): *Monstres et prodiges au temps de la Renaissance*. Paris, Uni. Sorbonne, 1980. Pàg. 122-128.

sentit d'anterior a l'edat moderna, sinó d'anterior a la modernitat. En aquesta mediança,

> "*La logique, les causes et les effets n'y entrent pas; seules comptent les correspondances et les valeurs symboliques. Le problème de la naïveté ou de la subtilité de cette littérature est mal posé, limité aux préocupations de la critique littéraire s'occupant surtout de la littérature*"[1].

En aquest context, no hi és aliena una certa concepció de la quotidianitat en què la màgia juga un paper important i en la qual existeixen relacions entre l'univers humà i el més enllà. De manera que el món sobrenatural envolta el món quotidià, o com deia el doctor en medicina Joan Solar, seguint sant Tomàs i altres doctors:

> "(...) *las causas superiores,* [de]*terminan las causas inferiores, y assi mismo las causas universales,* [de]*terminan las particulares*"[2].

Existeix una gran quantitat d'obres escrites que reflecteixen aquesta mediança, moltes vegades poc valorades com a fonts d'informació. D'elles, el que més ens interessa és la seva concepció de la realitat i el que s'hi podia trobar. El lector dels opuscles que durant l'edat moderna varen circular per Europa no buscava en ells una representació exacta (immanent) sinó que cercava la imatge mítica i simbòlica d'aquests esdeveniments (el significat transcendent). Com diu Donald Warren, aquesta concepció era inseparable d'una estructura social en què no existia la idea del canvi social i polític. El moviment històric era una conseqüència de les virtuts o els vicis humans i s'intentava de donar realitat corporal a aquestes realitats abstractes.

> "*Les guerres civiles, les maux sociaux et les rébellions, selon les placards, ne venaient pas d'un ordre politique qu'il fallait changer, mais tiraient leur origine des péchés de certains individus dans l'Etat. Le devoir du gouvernement était de réprimer ces transgressions, rétablissant ainsi la paix et la loi divine, et enlevant la peste, la guerre ou la famine*".
> "*Chez nos auteurs nous chercherons en vain un catalogue de réclamations sociales; il n'y existe que des exhortations d'ordre moral*"[3].

En aquesta literatura tampoc no hi ha sentit de l'impossible, no es busquen les causes sinó les raons per les quals els fenòmens s'han produït; no és busca el com, sinó el perquè. A més, no creure en aquests prodigis era gairebé considerat una forma d'ateisme. No serà fins al segle XVIII que aquest gènere entrarà en crisi, si més no a França[4]. Però, cal remarcar que, en el cas espanyol, a diferència del francès, els desastres extraordinaris varen

---

[1] Warren, Donald: "Les prodiges dans le ciel en France dans la deuxième moitié du XVIe siècle". Op. cit. Pàg. 122.

[2] Solar, Juan: *Juizio sobre el celeste señal, que sucediò en el dia 23 del mes de Noviembre deste presente Año 1705 que es la confirmacion de aquel prodigioso Señal, que se viò en 25 de Deziembre de 1704 dia de la Natividad de Jesu-Christo Nuestro Señor, que tanto ha dado que discurrir á los curiosos; y otras Influencias Celestes, que he bien observado, todas favorables á la Casa de Austria, y en particular á nuestro Grande Monarca Carlos Tercero (que Dios guarde) que por no avermelo permitido la libertad, las dexava en silencio*. Barcelona, Bartholome Giralt, 1705.

[3] Warren, Donald: "Les prodiges dans le ciel en France dans la deuxième moitié du XVIe siècle". Op. cit. Pàg. 124.

[4] Warren, Donald: "Les prodiges dans le ciel en France dans la deuxième moitié du XVIe siècle". Op. cit. Pàg. 125-127.

ser atribuïts més a la voluntat divina que no a les obres dels dimonis i bruixes[1].

La manera d'explicar aquests fenòmens recorria en moltes ocasions a la física aristotèlica[2], però per regla general, més enllà de la física, era la metafísica el que jugava com a element explicatiu. De manera que, davant d'una sèrie de terratrèmols i d'inundacions que varen tenir lloc a la ciutat de Roma, en el traspàs de 1703 a 1704, havia corregut la veu que es tractava del judici final. A més, si els físics i les persones de ciència no ho havien pogut preveure, els sants i les seves imatges havien estat clars:

> "*De totas estas desgracias succehidas en Italia, ja sen avien tingut los avisos antes, y despres dels flagells: pues parlaren los braços de S. Nicolau de Tolenti, ab tanta sanch que brollaren, la sanch de S. Genaro, en Napols; lo haver suàt aygua un Sant Christo, en lo Lloch de la Solfara, y un altre Lloch prop de Roma*"[3].

Els emissaris divins havien parlat, però els humans no els havien entès i, per això, el càstig no havia pogut ésser evitat. Ara bé, tampoc la revelació del futur no tenia perquè impedir que aquest es desenvolupés tal i com la voluntat divina havia previst. Com veiem, en aquell moment ecosimbòlic, l'astronomia i l'astrologia es confonien. D'aquesta manera un meteor, possiblement un cometa, que es mostrà l'any 1682 sobre el cel de Girona va ser interpretat com a signe de mals averanys[4]. El cometa era l'anunci de desavinences, guerres, esterilitats o morts de reis i prínceps que les experiències posteriors sempre acabaven confirmant. L'any 1580 un cometa va significar la sequera i la fam, i més endavant la mort de la reina d'Espanya, deia Blas Bayeta:

> "*La raxon por la que las (sic) Cometas causan essos efectos es, porque*

---

[1] Ettighausen, Henry (édt): *Noticias del siglo XVII: relaciones españolas de sucesos naturales y sobrenaturales*. Barcelona, Puvill libros, SA., 1995. Pàg. 16.

[2] Per explicar els terratrèmols cal recorrer a Aristòtil (cap. 7 del llibre sobre meteors), que els explica a partir de "(...) *las exalaciones que se engendran de la misma tierra. Para lo qual es de suponer, que, de la misma sustancia dela tierra, herida y calentada con los rayos del sol se engendran, principalmente el verano, y otoño, en sus mismas entrañas, horacos, y concavidades, varias exalaciones mas, o menos, conforme a la mayor, o menor disposicion de la tierra, donde se crian y producen: y asi en las tierras mas tenues, mas espongiosas, y sujetas a concavidades, se sulelen experimentar mas frequentemente semejantes movimientos, por engendrarse en ellas las dichas exalaciones mas facilmente, y en mayor abundancia. Estas exalaciones, o humos de la tierra, son de su naturaleza muy secas, por lo que tienen de parentesco con ella, o por mejor dezir, porque son de su mesma naturaleza: y aunque por esta parte podian ser graves y pesadas, pero por otra parte reciben tanto calor del sol, que vienen a ponerse por extremo sutiles y delgadas: de donde les nace estar perpetuamente, como apeteciendo, y aun haziendo fuerça para subir a lo alto, porque esto es propio de las cosas livianas y ligeras: y aunque por algun tiempo, con dificultad y violencia, se detienen escondidas en las entrañas y concavidades de la tierra, porque la dureza y densidad desta, no les da lugar para salir a fuera, pero finalmente viene el negocioi a rompimiento, o ya porque las exalaciones que se crian, son en tanta abundancia, que no cabiendo dentro, salen con rompimiento fuera: o ya porque apretandose con el frio de las partes superiores de la tierra, se van apretando las exalaciones que tienen en sus entrañas, hasta que no pudiendo detenerse, salen fuera: o finalmente porque las exalaciones que estan dentro de la tierra, con ocasion del frio que ay por aca arriba, se calientan mas, por la contraposicion, o antiparistasis, que llaman los Filosofos: y por el consiguiente adquieren mayor raridad y extension. De donde les previene, que no cabiendo por su mayor extension, donde estavan quando la tenian menor, salen fuera a buscar lugar mas ancho y capaz. En todos estos, y otros semejantes casos, hallandose las dichas exhalaciones como encarceladas y oprimidas, comiençan a forcejar por unas partes y por otras, con gran de impetu y fuerça, que rompiendo las partes de la tierra, por densas y duras que esten, salen por ellas, y acausa aquel ruydo y movimiento que oymos, y sentimos en semejantes casos.*" (Ortiz de Zurita, Diego: *Discurso del origen y causa que pudo tener el terremoto, o temblor de tierra, que se sintiò en esta Ciudad de Sevilla y otras partes, Sabado onze de mayo a las tres y media de la mañana, Año 1624.* Barcelona, Casa Sebastian y Jayme de Matevad, 1624.)

[3] *Individual relacio, dels estragos, ruinas, y calamitats causadas dels grans Terremotos, y Percossas (sic) de Terra, succehidas en Roma, y en altres parts de la Italia, desde lo dia 22 de Dezembre del Any 1702 fins lo dia 17 de Abril del present any de 1703*. Barcelona, Imp. de F. Guasch, 1703. S. P.

[4] *Figura de un metheoro que aparecio en el ayre a los 20 de Octubre de 1682 entre las onze, y las doze de la noche, encima de la Ciudad de Gerona, estando el Cielo sereno; y diò tanta de lumbre enla tierra, y ayre, que matò los rayos, y claridad dela Luna*. Barcelona, Rafael Figuerò, 1682.

inflaman el ayre, y aquellas inflamaciones causan discordia en los quatro humores, de los quale[s] *està compuesto el hombre (porque la enfermedad no es otra cosa que discordia de humores), y como los Cometas procedan de exalaciones calientes, y secas influyen muchas violencias en los ayres, y ellos en los hombres, causandoles enfermedades agudas, y peste; y à mas desto, teniendo el ayre inflamado, la inflamacion enciende la colera en los hombres, y della se siguen las iras, impaciencias, y enojos, y el poco sufrirse unos à otros, causa esto dissensiones, y estas batallas, y las batallas mudanças de Estados, y Republicas*"[1].

Hauria de quedar clar que en aquest cas no estem parlant d'una visió popular del món físic, perquè Bayeta, nascut a Avinyó i habitant de sant Feliu de Guíxols, era doctor en medicina, astròleg i matemàtic. El seu tractat, que estava dedicat a la verge de Montserrat, suposava que la "*naturaleza del sol*" del cometa anunciava la mort d'un rei o persona molt poderosa, amb canvis en les coses del seu regne, aldarulls, guerres, calors, manca d'aigua i esterilitat. A més, les persones solars, en particular, patirien malalties greus o cardíaques. De fet, Bayeta feia la carta astral del cometa, que alhora era una mostra del futur de la humanitat. Com veiem, encara no ens hem allunyat massa de la idea medieval del macrocosmos i el microcosmos.

Davant d'una erupció del Vesubi de l'any 1698, els habitants de l'indret no pararen de fer processons amb creus, gent carregada de pedres, cadenes i altres maneres de demostrar la seva penitència[2]. El vincle humà amb la divinitat s'havia trencat i calia referlo. En aquest cas podem veure, potser més clarament que en altres, que els elements naturals, a través d'una sèrie de meravelles, esdevenien fets humanitzats per castigar la impietat dels homes i de les dones. Un altre opuscle publicat amb motiu dels terratrèmols i inundacions romanes de principis del segle XVIII, deia:

"*Se ha de suposar, que tres mesos antes de estos terremotos precehi una obscuritat continua en lo Cel, que durà per tot lo espay de dits tres mesos, negantse lo Sol à nostra vista, y desfentse lo Emisferi en porfiadas plujas, que (segons apar)* ***era anticiparse lo Cel à plorar los estragos de la terra ab un diluvi de llagrimas****, que feu exir de mare al Tiber, inundant per dos vegades aquesta dilatada Campanya, introduhintse à esta Ciutat*"[3]

És el cel qui plora les desviacions de la fe humanes i, entre terratrèmols i inundacions, converteixen aquella vall de llàgrimes en un camp sembrat de morts: unes 60.000 persones hi perderen la vida. La ira divina ha generat fets extraordinaris, fets que, lluny de ser negats per l'Església seran acceptats com a explicacions factibles. En aquest cas es veu clarament un altre cop aquella manca de separació entre el cos individual i el

---

[1] Bayeta, Blas: *Discurso de la naturaleza, propriedades, causas, y efectos del cometa que aparecio en elmes de Deziembre (sic) del año 1664*. Barcelona, Casa de J. Forcada, 1665.

[2] *Verdadera relacion del grande incendio, y maravillosa destruccion hecha por el monte Vesuvio, dicho vulgarmente la Montaña de Soma, cerca la Ciudad de Napoles, en la qual se dà cuenta de lo que sucedió desde los 29 de Abril hasta los 10 de junio deste presente año de 1698 y los daños que ha causado à los Pueblos*. Barcelona, Juan Jolis, Impressor, 1698. Abans s'havia imprès a Nàpols i a Roma.

[3] *Innegables evidencias del rigor de la Divina Justicia, irritada contra la obstinada rebeldia dels Pecadors; y demonstracions infallibles de la Misericordia Divina, derramada sobre els Arrepentits, mediant la poderosissima intercessiò de la Mare de Misericordia, Amparo de Pecadors, y gran Emperatriz del Cel, y Terra, Maria Santissima Senyora nostra*. Barcelona, Casa Rafel Figuerò, [1703].

món físic extern, de manera que la pluja no era un element físic, sinó les llàgrimes divines davant la mala conducta humana. El món no plou perquè sí; el món plora el mal capteniment humà. El món encara és lluny del *laissez faire*, encara no va *de lui même*. El món està en relació directa amb el jo, o millor amb el nosaltres, i és el nosaltres qui el pot fer anar en un determinat sentit, corregint les seves tendències.

D'aquesta manera, el canònic de la catedral de Salamanca, Pedro Ciruelo, publicava l'any 1628 una tercera impressió feta per ordre del bisbe de Solsona del seu tractat sobre les supersticions en què es llegia:

> "*Que en las historias mas autenticas y dignas de fè entre los hombres cuerdos y sabios, se cuentan que acaecieron muchas cosas maravillosas, y esto en diversas tierras, y gentes del mundo, de las quales maravillas todos los sabios del mundo no sabrian dar razon por causas naturales, de que vinieron aquellos efectos maravillosos, que ni pueden venir por virtudes de los cielos y estrellas, ni de los elementos, ni por artificios de los hombres, ni de otras criaturas aca abajo en la tierra, o en la mar, o en el ayre: luego es necessario dezir, que allende destas causas corporales naturales aya en el mundo otras virtudes y fuera de causas espirituales sobre naturales, que hagan aquellos efectos maravillosos. Esta es la manera comun, que tuvieron todos los sabios filosofos, que por los efectos maravillosos se movieron a buscar las causas dellos, como dize Aristoteles. Y si ay algunos efetos de quien no se puede hallar causa natural corporal, es razon de dezir que tienen causas sobrenaturales espirituales, por cuyas virtudes y fuerças se causan aquellos efectos, quales son estos. Mudar en un subito un grande monte todo entero de un lugar a otro. O ver algun animal bruto hablar como hombre en la lengua de los hombres, que le entiendan. O si algun hombre ya dias ha muerto y enterrado se apareciesse visiblemente y hablasse con los vivos. O si algun hombre rustico labrador (...) hablase una hora entera en Latin muy perfecto, o en Griego o en otra lengua muy estraña de la suya: y en pasando aquella hora no poder tornar a dezir lo que hablò, ni aun acordarse de cosa dello*"[1].

Aquesta visió del món en termes extraordinaris, que era acceptada com a possible, va ser molt important durant l'edat moderna per començar a perdre una mica la seva vigència amb el desenvolupament de la ciència moderna. La visió meravellosa del món, sense deixar de funcionar, va restar apaivagada amb l'arribada del racionalisme i del mètode científic. Com diu Luís Urteaga:

> "*La filosofía utilitaria y economicista de la ilustración convertirá la veneración de los autores humanistas ante las "maravillas de la naturaleza" en estimación contable de los recursos naturales. Recursos evaluables, y por tanto limitados, finitos, que pueden ser objeto de una administración cuidadosa. En los casos más extremos de racionalismo económico, la conservación de la naturaleza, su protección, se convierte en*

[1] Ciruelo, Pedro: *Tratado en el qual se repruevan todas las supersticiones y hechizerias: muy util y necessario a todos los buenos Christianos zelosos de su salvacion*. Barcelona, Sebastian de Cormellas, 1628. Pàg. 18.

un problema de rentabilidad económica. De explotación óptima de los recursos"[1].

El món quantificat i individualitzat, suposadament separat del jo social, serà un món que negarà les meravelles. En aquest context, al segle XVIII, el desenvolupament científic durà alguns canvis en la percepció del món real: la visió freda i "objectiva" de la realitat s'imposarà, i les meravelles hauran de ser explicades. Joan B. Berni, l'any 1736, escrivia

"*D'aquesta manera caminarem segurs en la contemplació d'aquest món visible, on no trobarem res que no sigui digne d'admiració. Perquè, ¿qui no quedarà admirat de veure la terra penjada enmig de l'aire, alçant-se amb les seves muntanyes, rebaixant-se en les valls, i voltada de mars? ¿Qui no s'esbalaeix de veure els estranys flux i reflux del mar, i com tots els rius hi desemboquen? ¿Qui no lloa el Creador, contemplant la regió de l'aire, l'oposició dels vents, el concurs dels núvols, les pluges, les rosades, els trons, les pedrades, i les tempestes? ¿Quin goig no produeix la visita d'aquella regió etèria, vestida de l'aura celestial i poblada d'atxes lluents que mai no s'apaguen? Finalment la varietat de tantes coses ens causa una agradable harmonia. Tot això, la Física ho estudia, si hom no perd el temps en metafísiques, -cosa de la qual ja es queixà el nostre Lluís Vives*"[2].

Per a Berni, és clar que cal fugir de la metafísica, però encara aquesta opció epistemològica condueix a caminar per un camí *on no trobarem res que no sigui digne d'admiració*. Si no hi ha coses extraordinàries, no cal emprendre aquest camí. Tomàs-Vicens Tosca, en una obra publicada a València a mitjan segle XVIII, també planteja aquest allunyament de la metafísica i un apropament al món de l'estranyesa:

"*Vet aquí que, franquejat el malpàs de les abstraccions metafísiques, que han cansat potser bastant l'esperit, aquest pot sortir al camp obert i molt agradable de les coses naturals, on la seva força, avorrida ja tant per les subtileses, es gaudeix i es recrea amb una contemplació més amena. Ja distingeix el teatre del món visible, on no troba racó sense cosa que no admiri, ple de la major estranyesa: aquí la terra, suspesa en l'aire, eriçada amb les altíssimes carenes de les muntanyes, deprimida en les valls, vestida de vegetals com d'una infinita cabellera; més enllà admirarà l'ona brillant de salinitat i els bullidors encrespats, introduint-se en els amagatalls profunds de la terra seguint canals recòndites, o sorgint de nou per vies obertes, com procrea els sorgents de les fonts, des d'on els rius retornen al mar per a continuar el cicle sense fi*"[3].

---

[1] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada. Las ideas ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Ediciones del Serbal-CSIC, 1987. Pàg. 17.

[2] Joan B. Berni i Català: *Filosofia Racional, Natural, Metafísica i Moral*. València, 1736. (II, pàg. 3-10, 265-266) in Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Barcelona, Edicions 62, 1966.

[3] Tomàs-Vicenç Tosca: *Compendium Philosophicum*. València 1754. 2a edició (III prefaci) citat per Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 23.

Encara l'any 1764, Jaume Bonells, en un discurs a l'Acadèmia de Ciències de Barcelona, es queixava de l'endarreriment de la física en el nostre país: a la Península (sic), "*La majoria dels fenòmens naturals són tinguts per miracles*"[1]. Per a ell, fins i tot la religió catòlica sortiria beneficiada del conreu de la física, però això li suposava un gran problema:

> "*Però ja em sembla que escolto com delaten per herètica aquesta darrera proposició. Una física de protestants, diu la tropa dels doctes, només pot ésser granment perniciosa per a la nostra Església. Però, a qui faran creure que Aristòtil tingués res de catòlic?*"[2].

Bonells mostra d'aquesta manera la contradicció aparent en què havia caigut la ciència vinculada a l'Església: la defensa de l'aristotelisme, quan aquest havia estat un autor pagà.

> "(...) *si la Filosofia, repeteixo, d'aquest idòlatra o ateu és no solament compatible sinó útil, segons diuen, per a la nostra Teologia, ¿com no ho serà la Física experimental, l'únic objecte de la qual és la contemplació dels fenòmens de la Naturalesa, admirant i adorant en ells llur suprem Creador?*"
> "*Les coses divines són certament superiors, però no contràries, a les naturals. Aquestes, ben lluny d'enlluernar-nos contra el coneixement de les primeres, al contrari* invisibilia Dei a creatura mundi, per ea quae facta sunt intellecta conspiciuntur [Les coses invisibles de Déu, des de la creació del món, són contemplades pels intel·lectes creats[3]]. *I això és tan cert, que cap físic no pot ésser ateu. Perquè, en realitat, ¿quina cosa convenç més de l'existència d'un Déu que les produccions de la naturalesa?*"[4].

> "*Molt sovint el canonista, el teòleg i el moralista admiren, com si fossin miracles estupends, uns fenòmens que amb prou feines mereixen l'atenció d'un físic. Només perquè aquells ignoren, i aquests coneixen, els prodigis de la naturalesa*"[5].

El món científic viu una posició paradoxal, un voler i no poder fugir de la cosmovisió religiosa per convertir el món en un espai homogeni i sobre el qual es pogués raonar. Una recerca, alhora, de la unitat del món i una negació de l'extraordinari, inexplicable i meravellós. Tot havia de ser explicat; bo i que sabem que no tot ho fou.

Ara bé, no és menys cert que la mateixa Església havia fet des del concili de Trento (1545-1563) un esforç per acostar-se a les classes populars, intentant explicar en els

---

[1] Jaume Bonells: Discurs inaugural de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona, 1764 in Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 41.

[2] Jaume Bonells: Discurs inaugural de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona, 1764 in Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 44.

[3] Aquesta frase és extreta de sant Pau.

[4] Jaume Bonells: Discurs inaugural de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona, 1764 in Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 45.

[5] Jaume Bonells: Discurs inaugural de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona, 1764 in Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 46.

sermons allò que no podien entendre, alhora que demanava que,

> "*Tampoco permitan que se divulguen, y traten cosas inciertas, ó que tienen vislumbres, é indicios de falsedad. Prohiban como escandalosas y que sirven de tropiezo á los fieles las que tocan en cierta curiosidad, ó supersticion, ó tienen resabios de interes ó sórdida ganancia. Mas cuiden los Obispos que los sufragios de los fieles, es á saber, los sacrificios, de las misas, las oraciones, las limosnas, y otras obras de piedad, que se acostumbran hacer por otros fieles difuntos, se executen piadosa y devotamente segun lo establecido por la Iglesia; y que se satisfaga con diligencia y exactitud quanto se debe hacer por los difuntos, segun exijan las fundaciones de los testadores, ú otras razones, no superficialmente, sino por sacerdotes y ministros de la Iglesia, y otros que tienen esta obligacion*"[1].

I és que l'Església catòlica, sobretot per oposició al Protestantisme, tenia interès a naturalitzar l'existència del purgatori i a assegurar el culte als sants i la veneració de les relíquies. Calia que el poble entengués que no es podia veure la divinitat amb els ulls corporals i sobretot vetllar per no admetre nous miracles o relíquies sense l'aprovació del bisbe. Això suposa un nou plantejament transcendentalista, tot i que fos aplicat en un context en què ja no tot tenia una única lectura transcendent. D'aquesta manera, Francesc Garau, l'any 1675, escrivia:

> "*Dixo bien, Lector mio, el que dixo, que era este mundo un Libro grande: en cuias paginas espaciosas con caracteres de varios colores, à querido darsenos a estudiar la Sabiduria Divina. Es cada Naturaleza de las criaturas, un Geroglifico: y en cada Geroglifico se cifra un documento de bien vivir (...) Nadie se escuse, dice San Pablo, que à documentos de lo visible, quiso Dios convencernos de lo invisible, y mas divino. (...) No ai duda, que quien le entendiese la lengua a la Naturaleza, y supiere escucharle las vozes, saldrà deste estudio Prudente, Iusto, Fuerte, Templado, y por decirlo de una vez, Sabio*"[2].

Com diu André Corboz, durant el segle XVIII aquest procés va suposar que el sagrat deixés pas a una natura que havia esdevingut pedagoga de l'ànima per la via d'un cert determinisme geogràfic[3]. L'ateisme científic, com deia Bartolomé Feliu, l'any 1894, en una memòria llegida a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona en fer-lo acadèmic numerari, havia estat un pas nefast per al coneixement; els seus seguidors es dedicaven a "(...) *negar lo suprasensible por un lado, é invadirlo y profanarlo por otro*"[4]. Feliu

---

[1] López de Ayala, Ignacio: *El sacrosanto y ecumenico concilio de Trento, traducido al idioma castellano. Agrégase el texto original corregido segun la edicion autentica de Roma, publicada en 1564*. Madrid, Imprenta Real, 1785. Pàg. 446.

[2] Garau, Francisco: *El sabio instruido de la naturaleza en quarenta maximas politicas, y morales illustradas con todo genero de erudicion sacra, y umana (sic)*. Barcelona, casa Cormellas, 1675. Pròleg.

[3] Corboz, André: "Perception ou construction?" in Körner, M.; Walter, F.: *Quand la Montagne aussi a une Histoire. Mélanges offertes à Jean-François Bergier*. Berna, Stuttgart, Viena, Edt. Paul Haupt, 1996. Pàg. 449.

[4] Feliú y Perez, Bartolomé: *Influencia de la filosofía en la constitución de la física*. Barcelona, est. Tip. de "La Hormiga de Oro", 1894. Pàg. 6.

reivindicava la separació de les ciències en tres ordres: el de les ciències naturals, el de la filosofia i el de la teologia, cadascun dels quals havia de guardar silenci sobre els afers propis de l'altre.

Immanència i transcendència, paradigma científic o cosmovisió religiosa del món, ciència i art es veuen confrontats al final de l'edat moderna catalana i cadascun d'ells intenta donar una certa carta de realitat a la realitat. En aquest moment s'està redefinint la natura de la natura, posant un nou esperit a les coses, però tot i aquest procés de canvi, encara el que podríem dir-ne el *paradigma de l'extraordinarietat* no ha perdut del tot la seva força.

3. 7. 5 - La continuïtat del "paradigma de l'extraordinarietat"

En aquest tira i arronsa entre ciència i revelació, entre immanència i transcendència, en el cas català no sempre es va aconseguir superar el que podríem anomenar el "paradigma de l'extraordinarietat". De manera que els primers científics moderns seguiran preocupats per les qüestions més meravelloses i extraordinàries de l'ecumene, encara que menysprearan aquelles meravelles que els semblaran inexplicables o contra natura. Així, el naturalista Guillaume de Bowles, per exemple, parlarà de Cardona en termes força diferents de com n'havien parlat les visions més emmarcades en aquest paradigma de l'extraordinarietat[1]. Com a científic, Bowles pretén quedar al marge dels fets "reals", explicar-los sense tantes floridures transcendents; deixar constància de la "realitat", en una paraula. Com a bona mostra il·lustrada, també l'*Atlante español* de Bernardo Espinalt es mostra molt "fred" quan parla d'aquests indrets naturals. Com a exemple direm que en parlar de Cardona només diu que té una muntanya de sal que produeix una deliciosa vista exposada als raigs del sol; tanmateix, en un altre passatge, no pot evitar parlar d'una font que dóna una aigua com vi[2].

Si, segons Luís Urteaga[3], la filosofia utilitarista de la Il·lustració va convertir la veneració dels autors humanistes per les meravelles en una estimació comptable pels recursos naturals, a nosaltres ens sembla que la "inèrcia" d'aquesta manera de veure el món es va projectar molt més endavant. Tot i el desenvolupament de la ciència, entrant al segle XIX les coses no han acabat de canviar del tot: Vicente de Frígola afirmava que la història natural del Principat oferia molts objectes d'instrucció i de curiositat: les mines, les sals - Cardona, especialment, "(...) *una de las curiosidades naturales, mas admirables de Cataluña*"-, els minerals, laves i altres productes volcànics[4], fets que conduïen els nostres curiosos vers les muntanyes, especialment el Pirineu, Montserrat i el Montseny, que se suposaven rics en tota classe de béns i meravelles.

La potencialitat del paradigma de l'extraordinarietat per explicar el món era encara vigent. El llibre tercer d'un *Album universal* publicat a mitjan segle XIX es titulava

---

[1] "*Le bourg de Cardona est à seize lieues de Barcelonne, près de Monserrat & des Pyrénées. Il est situé au pied d'un rocher de sel, qui, du côté de la rivière de Cardonero, paroît coupé presqu'à pic*". (Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. Paris, Chez, L. Cellot & Jombrt Fils, 1776. Pàg. 406.)

[2] Espinalt i Garcia, Bernardo: *Atlante español, ó descripcion general geográfica, cronológica, é histórica de España, por Reynos y Provincias*. Madrid, Imp. de Hilario Santos Alonso, 1783. Vol. VI, pàg. 284.

[3] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada. Op. cit.* Pàg. 17.

[4] Frigola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, 1824.

"*Maravillas de la naturaleza y del arte*" i en ell meravella més important que s'hi explica era el *Monte San Bernardo*[1] (al coll de Sant Bernat).

També al segle XIX, per a Tomàs Bertran i Soler, la muntanya de sal de Cardona és més "*singular*" fins i tot que Montserrat:

> "*La mas singular es la montaña de Cardona, cuyas minas de sal son inagotables, sin que la alteren las aguas, y sin que se conozca la mas mínima disminucion, despues de tantos siglos de proveer á todo el Principado. La arrancan con pico, como si fuese mármol; y el Cardener, que baña la boca de dicha montaña, tiene las aguas saladas y mata los peces que remontan el rio, aunque estén á distancia de tres leguas*"[2].

La manera de parlar d'aquests autors ens deixa veure com era la "realitat" que els interessava: encara continuava essent, en bona part, un conjunt de fets estranys i extraordinaris. Ara bé, l'extraordinari no implica la bellesa del món, ni un apropament immanent a la realitat. Per això trobarem dues tendències que es varen donar alhora: si la ciència, a llarg termini, intentarà desfer-se del farcell de la meravella, la mediança paisatgística o protopaisatgística farà bells certs indrets especials. Entre la idea de conjunt i l'element especial, la visió paisatgística naixeria poc a poc ajudada tant per la ciència que pretendria objectivar el món com pel sentimentalisme propi del romanticisme (que es podria lligar al primer humanisme renaixentista). El desenvolupament de la ciència farà menys extraordinàries les meravelles, i per tant el món esdevindrà cada cop més una *res extensa*, un espai homogeni i impersonal. Però no és menys cert que encara avui dia trobem mostres ben clares d'aquesta representació del món en termes extraordinaris, la pràctica periodística, per no anar més lluny.

Resum:

La potencialitat del fet meravellós per donar a veure la realitat era extraordinària, però darrera d'aquesta representació s'amagava una concepció del món regida per éssers sobrenaturals que decidien fer anar els elements geogràfics en funció de la seva voluntat.

Fins i tot per a la ciència va ser difícil de deslligar-se del paradigma de l'extraordinarietat, però aquesta manera de plantejar-se la realitat del món físic a Catalunya va ser potencialment una forma de desenvolupament del sentiment paisatgístic.

---

[1] "*En el bajo Velais (sic) (Francia) existe una cordillera de montañas, célebre en toda la Europa por su hospicio y la ardiente caridad de los relijiosos que lo habitan. Entre ellas se encuentra el monte San Bernardo que es, por decirlo así, otra montaña sobre todas las demas*". (*Album universal. Contiene lo mejor, mas util é indispensable del saber humano, a saber* (...). Madrid, Imp. de D. M. R, y Fonseca, 1849. Pàg. 27.)

[2] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, impremta de Oliveres, 1847. Pàg. 37.

4 - Quarta part: *Les primeres representacions protopaisatgístiques de les muntanyes catalanes*

El capítols següents pretenen aprofundir en la imatge i en els models que permetien el manteniment dels tòpics que l'edat moderna catalana repetia sobre el massís de Montserrat en tant que cosa bella.
Durant l'edat moderna catalana, l'estima per Montserrat es pot detectar molt fàcilment, però encara no se'n pot parlar en tant que paisatge i els models que serveixen a aquests autors, la majoria d'ells homes d'Església, tenen les seves arrels en el món bíblic. Montserrat esdevé així un protopaisatge excepcional, la primera muntanya que va ser estimada com a tal en un sentit ja força paisatgístic.
Els capítols 4.3 i 4.4 mostren els motius pels quals es parlava d'altres muntanyes (i d'altres realitats cosmològiques) durant l'edat moderna, perquè no només es parlava de Montserrat.

4. 1 El canvi de representació de la muntanya a l'edat moderna

En els capítols anteriors hem parlat de dues mediances en relació al fet muntanyenc, per al cas català. Hem parlat d'una imatge moderna de la muntanya i d'una altra de contemporània, vistes ambdues com a discursos que podien convertir certs indrets en textos de caire encara no paisatgístic. A partir d'ara estudiarem la mediança paisatgística i protopaisatgística pròpia d'ambdós moments.

A nivell històric, l'inici de l'edat moderna va comportar el reposicionament de les persones i del món a través de l'humanisme, el qual es va manifestar a Catalunya per un cert interès pel medi ambient. En el ventall que aquell segle XVI ofereix trobem des dels tractats geogràfics de Jeroni Pau o de Francesc Tarafa fins a la poesia de tema muntanyenc d'Antoni Brenach o de Cristóbal de Virués, passant pel parer de Pere de Burgos, per a qui fins i tot les penyes de Montserrat eren agradables. En algun d'ells el sentiment del paisatge és ben present, en contraposició al que seran els segles posteriors.

4. 1. 1 - Montserrat

En el cas català, la primera muntanya que va ser vista en termes paisatgístics, malgrat la inexistència del mot per parlar-ne, va ser Montserrat[1]. Allí coincidiren una comunitat culturalment capdavantera, oberta a la cultura llatina, amb un medi ambient *extra*-ordinari, especial. Aquests fets, junt a l'arribada de l'humanisme renaixentista, varen permetre que la imatge paradisíaca de la muntanya es pogués desenvolupar. En no comptar amb la presència del mot, hem de considerar aquesta nova mediança com a protopaisatgística.

Sobre aquest punt, Artur Farinelli deia que els textos en què es presentava Montserrat com un oasi verd havien tardat a arribar[2], però pres a nivell europeu aquest fet no és gens cert, si pensem que ens remetem a unes societats en què el més normal era el sentiment de por, de temor per la rudesa dels camins i per les horrors de la natura salvatge que ja hem estudiat més enrere (3.4).

La introducció de la muntanya en l'agenda de temes pertinents per a l'élite que formava la capa cultural superior de la societat catalana té una primera fita en la geografia renaixentista i especialment en Jeroni Pau. Com diu Mariàngela Vilallonga, una certa tradició geogràfica arrelà profundament a la Catalunya renaixentista, amb obres com el diccionari geogràfic de Francesc Tarafa[3] o el tractat de Jeroni Pau[4]. Pel que fa al tema que ens interessa, remarquem que les muntanyes varen ocupar un lloc molt més important en el tractat d'aquest darrer.

---

[1] En el capítol 2.1.1 trobareu reproduït bona part del conjunt dels textos a què fa referència aquest apartat.

[2] Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 120.

[3] Vilallonga, M.: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona, 1991. Pàg. 109.

[4] Sobre Tarafa vegeu: Vilallonga, M.: "Les pays pyrénéens dans le Dictionarium Geographiae Universali Hispaniae de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)" in Brunet, M, Brunet, S. i Pailhes, Cl. (dir): *Pays pyrénéens & pouvoirs centraux. XVI-XX S.* Association des Amis des Archives de l'Ariège, 1993. Pàg. 267-285.

Jeroni Pau (circa 1458-1497) escriu abans de 1475 el seu *De fluminibus et montibus hispaniarum libellus*, que fou publicat una mica més tard, potser a Roma, l'any 1491[1]. Amb ell s'intenta de realitzar un inventari dels rius i de les muntanyes espanyols prenent com a base els textos geogràfics més reputats de l'antiguitat clàssica, passats pel sedàs de Boccaccio[2]. Segurament abans que Pau cap autor català no havia donat tanta importància a les muntanyes i per això hem dit que amb ell aquestes surten a la llum pública i abandonen la regió de l'indicible.

En un altre lloc ja hem repassat el cas del Canigó, però pel que fa a Montserrat hem de remarcar que el nostre autor hi descobreix un aspecte agradable, malgrat tenir una morfologia molt escarpada. Un dels elements que fa agradable l'indret són els arbres, les cascades i les herbes medicinals que s'hi troben. A més a més, des del cim es descobreix una extensa vista que arriba fins als Pirineus i a les Illes Balears. En ella es troba un ordre molt remarcable que dóna a veure la muntanya com un lloc sagrat. Som a la fi del segle XV, un moment en què Montserrat encara no ha estat descobert com a lloc bell, diu Alexandre Olivar[3].

> "*Serà una mica més tard, al començament del segle XVI, que hom començarà a cantar la nostra muntanya com un fenomen geogràfic de bellesa extraordinària*"[4].

Aquesta és la conclusió que Olivar extreu de la narració del viatge del metge de Nürnberg Jeroni Münzer, feta el setembre de 1494. La primera cosa que aquest viatger veu és la muntanya, però la seva descripció és molt breu. Per a ell, l'important són el monestir i les ermites; els seus camins són fatigants i perillosos[5]. Segurament tot plegat sigui cert per al cas de Münzer, però volem remarcar que l'estima pels arbres, l'aigua en moviment, les herbes medicinals, l'ordre aparent de massís i la vista que des d'ell es pot obtenir eren elements prou potents per donar a veure aquest indret com a lloc agradable i protopaisatgístic, i volem també destacar que -tot i la concisió dels seus mots- ja eren presents en el tractat Jeroni Pau.

Així, fet el primer pas de la mà de Pau, el segle XVI veurà florir una sèrie d'obres ecosimbòlicament molt interessants.

La primera d'elles no va tardar gaire a arribar: l'any 1514[6] s'havia de publicar una obra que seria molt important per a la història ecosimbòlica de Montserrat: el *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de Nuestra Señora de Montserrat*, obra de l'abat Pere de Burgos. Per a Pere de Burgos, les mateixes penyes que formen la muntanya són belles:

> "*Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta*

---

[1] Vilallonga, Mariàngela in Pau, Jeroni: *Obres*. Barcelona, Curial, 1986. Introducció.

[2] Vilallonga, Mariàngela: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". Op. cit. Pàg. 99-109.

[3] Olivar, A.: "Jeroni Münzer a Montserrat". *Montserrat. Butlletí del Santuari*, 12. Maig-agost de 1985. Pàg. 29-32.

[4] Olivar, Alexandre: "Jeroni Münzer a Montserrat". Op. cit.

[5] A[lbareda], A. M.: "Comentari al viatge a Montserrat de Geroni de Münzer". *Analecta Montserratensia*, vol. IV, anys 1920-1921. Abadia de Montserrat, 1922. Pàg. 279-291.

[6] El senyor Josep Massot i Muntaner ha tingut l'amabilitat de fer-nos saber que la primera edició no atribuïda sinó segura de l'obra de Pere de Burgos es va editar l'any 1536.

montaña, mas aun las mesmas peñas en su assiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan"[1].

Després, vers 1543, el monjo Antoni Brenach escriu el poema *Saxia*, que parla de Montserrat. Ja hem dit més enrere que es tracta d'una de les primeres vegades que un humanista s'atura a contemplar una part de la natura muntanyenca sense témer els abismes, els horrors i els perills dels roquissars[2], un fet que també hem qualificat d'excepcional[3]. L'evolució que hem anat veient fins ara ens podria fer pensar que amb el pas del temps cada cop es va estimar més el món sensible, però aquesta resulta ser una impressió falsa, perquè el segle XVII i bona part del XVIII varen suposar una reculada molt important en aquest nova mediança.

Una part de *Saxia* descriu la muntanya de Montserrat, amb un cert regust ovidià i influències virgilianes. En aquest poema, Brenach hi deixa veure que Montserrat és representat de forma diferent de les altres muntanyes i que els temes paisatgístics són importants. Aquests prenen importància davant de la vista que es troba des de diferents llocs. Així, des de Sant Jeroni,

"(...) *quisvulla*
que hi ascendeix pot esbargir la vista
a tots els termes de la rodalia,
talment un benaurat si llambregava
l'Univers des de l'alt sojorn Olímpic"[4].

Brenach mostra el seu desencís quan descriu les ermites que no permeten fruir dels panorames. Aquest és el cas de Santa Anna, la qual

"(...) *com és environada*
a l'horitzó, per encelades comes,
sols lluca migradíssims panorames,
car la massa rocosa de sant Dimas
no permet d'esplaiar la vista,
i els cimerols del Salvadô i de Tebes
l'esguard mortal del sol morent bandegen,
sense que pugui veure en la gran corba
els cavalls que el Tità sublim afua"[5].

En definitiva,

---

[1] *Libro de la historia y milagros* ... Barcelona, 1556.

[2] Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit.

[3] Mig segle abans, el monjo del monestir de Montserrat Joan d'Enguídanus havia composat un cant a la Verge per tal de poder esdevenir enemic del món que deia "*Piadosa, nuestro abrigo,/ madre del alto luzero,/ tu holganza/ hazme, señora, enemigo/ deste mundo halaguero/ y su membranza*." (Citat per Alòs-Moner, Ramon d': "Poesia castellana a la verge per un hermità (sic) de Montserrat de la fi del segle XV". *Analecta Montserratensia*, vol. VII. Abadia de Montserrat, 1928. Pàg. 375-376.)

[4] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 30

[5] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 49.

“Hom conta que cap altre Mont no es troba
semblant en tot el món, que pel paisatge
així formós els cors mortals enjoï.
Com més un hom se'l mira, més desitja
amb desig vehement tornar-lo a veure”.

“Mirant sovint els cims del Mont santíssim
les punyents amargors són bandejades;
i així mateix el tedi foragita
la visió freqüent de la Muntanya.
Si mai, alguns la prometença feien
de visitar ben tost l'Estage cèlic,
cap mena de descans tenir podrien
sinó en havent vingut, ni lleure poden
fins que els cimals de la celest Muntanya
han atès: fins aquest punt llur afecte
a la Muntanya senten que s'adreça!
Però tantost les dolçfluents collades
se'ls dóna d'ascendir, tant se n'emplenen
de celestial repòs i de dolcesa
que, dexeixint-se de la terra, els sembla
d'ésser arravatats als regnes summes
i d'asseure's als divinals cenacles,
creient copsar a dolls el cèlic nèctar”[1].

Malauradament hem de creure que la traducció que ofereix el segle XX és una mica esbiaixada, posant en ella tot el sentiment paisatgístic de què fou capaç la modernitat[2]. Només com a exemple indicarem que la utilització del mot *paisatge* no podia ser massa literal quan sabem que l'obra era escrita en llatí, llengua que, com hem dit en un altre lloc, desconeixia aquest concepte. Però això no hauria d'impedir que Brenach fos per al pare Anselm Forcada[3] “(...) *Poeticae natura propensus* (...)”[4].

Saxia tindrà una clara influència en Cristóbal Virués (València vers 1550-1609), un dels dramaturgs més importants del grup d'escriptors valencians vinculats a la literatura castellana del segle d'Or[5]. Parlant d'ell, Artur Farinelli deia que a mida que passava el temps

> “(...) *más se templa el sentimiento de la terrible aspereza y aridez general en la edad del más intenso ardor místico. La visión se suaviza, y se*

---

[1] Brenach, A.: *Saxia*. Op. cit. Pàg. 124.

[2] Hem fet servir la versió traduïda per Antoni Ramon i Arrufat. N’existeix una altra versió en Medina, Jaume: *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII (El Còdex Brenach de l'arxiu episcopal de Vic)*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

[3] Anselm Forcada era natural de Puigcerdà. Morí a Montserrat el 6 d'agost de 1675. Forcada volia publicar totes les poesies que Collell trobà (al segle XIX) a la biblioteca de Vic. (D. U. B.: “La muse latine au Montserrat”. *Revue bénédictine*, tome X. Abbaye de Maredsous, 1893. P. 289-294.)

[4] Brenach: *Saxia* in Collell, Jaume: *La musa latina en Montserrat*. Pàg. XXXII

[5] *Gran Enciclopèdia Catalana.*

descubre un secreto encanto, una incógnita dulzura en este retiro en la soledad y apartamiento del mundo"[1].

El *Montserrat* del capità Cristóbal Virués va ser considerat per Farinelli com un

"(...) *documento precioso del estado de alma del siglo XVII frente a la diosa naturaleza, comúnmente rechazada o cuando menos desdeñada por rígida e impasible, atrincherada en su silencio y sin comunicación con los hombres*"[2]

Així, Virués parlava dels "*helados y altos Pirineos fragosos* (...) *con mil peligros rigurosos*". En canvi els pics de Montserrat, en forma de piràmides, "*Bastan a divertir y dar consuelo/ a las más tristes almas y afligidas*".

"(...) *allí extremó naturaleza*
Todo lo más suave y más hermoso
Y todo lo que más mueve y aviva
La santa soledad contemplativa"

I és que Virués parla de Montserrat com d'una "*dulcísima montaña*" o d'un "*hermoso monte*", un lloc al qual cap altre iguala "*En belleza admirable y en regalo*". I, estant escrit en castellà, no tenim el problema de la traducció del llatí al català que teníem amb l'obra de Brenach.

Per completar aquest repàs i donar entrada a alguns autors estrangers, podríem anotar que el viatge del també eclesiàstic portuguès Gaspar de Barreiros, de l'any 1542, deia:

"*Y aunque estos grandes y espantosos picos hagan una brava y soberbia demostración, no es por eso esta sierra triste y melancólica, sino antes con toda su aspereza, que no acabo de decir, tiene por entre unos roquedos y otros mucha verdura de árboles bravíos, que la hacen deleitosa y apacible, especialmente en verano, que fue el tiempo en que la vi*"[3].

Mig segle més tard, Enrique Cock, notari del rei Felip II, en la relació del viatge fet per aquest (1585) a Saragossa, Barcelona i València, escrivia sobre Montserrat:

"*A la primera vista parece muy estéril, sin camino y desierto; con todo esto a cualquier persona que va a mirar sus rincones causa admirable gozo y espanto*"[4].

---

[1] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 130.

[2] Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 130.

[3] García Mercadal, J.: *Viajes de extranjeros por España y Portugal. Desde los tiempos más remotos, hasta fines del siglo XVI.* Madrid, Aguilar S. A. de Ediciones, 1952. Pàg. 1021. L'obra original es va publicar amb el títol de *Corografía de algunos lugares que están en un camino*, l'any 1559.

[4] García Mercadal, J.: *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Op. cit. Pàg. 1356. El títol original era *Anales del año ochenta y cinco en el cual el rey Católico de España Don Felipe, con el principe Don Felipe, fue a Monzón a tener las cortes del reino de Aragón*.

L'estima per Montserrat i pel seu paisatge és un fet excepcional per a un país com el nostre on el sentiment i el mateix mot del paisatge varen arribar amb força retard respecte d'alguns països d'Europa. Ara bé, aquesta estima posa alguns dels nostres autors en la mateixa línia que algunes de les figures més emblemàtiques del que Coolidge va anomenar els orígens de l'alpinisme: recordem que la famosa carta de Conrad Gessner és de 1541[1]. Poc a poc, primer en uns autors, més tard en d'altres, la muntanya passarà a ser vista d'una altra manera. Cal deixar anotat que aquest canvi de representació de l'espai muntanyenc a casa nostra no va ser un procés que afectés per igual tots els massissos, ans al contrari. Una part de Montserrat va ser "descoberta" i reconeguda per la mirada al segle XVI, mentre que altres serralades i cims varen haver d'esperar l'arribada del XIX o del XX. El Pirineu, per exemple, només va sortir de l'indicible amb el romanticisme (vegeu els capítols 2.3 i 4.2). Aquests fets només serveixen per remarcar el caràcter excepcional de la mediança protopaisatgística montserratina durant l'edat moderna.

4. 1. 2 - Altres "muntanyes" estimades

A banda de Montserrat, no serà fins a mitjan segle XVI que es començaran a "estimar" -d'una manera molt més excepcional, però- altres llocs més o menys muntanyosos i també llavors serà el moment en què el conjunt mediambiental de Catalunya començarà a ser vist com una cosa agradable i bella. Entre aquest casos excepcionals trobem Cristòfol Despuig i els seus *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, escrits en 1557. L'obra fou dedicada a Francesc de Montcada, Comte d'Aitona, el qual en el pròleg parlava del poeta Horaci.

Per a Despuig, a Espanya no hi ha cap riu com l'Ebre car és incomparable quant al "(...) *delit, i profit* (...)". Aquest delit prové de les fonts que neixen a les seves ribes, fresques i clares, i alhora tan productives en peixos

> "(...) *y tantes arboledes fresques, y jardins que té per la ribera ahont nos anau á recrear en lestiu, que no crech jo que en tot lo mon sia altra millor regalo* (...)"[2].

Despuig se sorprèn pel fet que la frescor de la muntanya no hagi atret cap a ella els habitants de les ciutats i que aquests no hi hagin construït les seves cases a fi de fugir de la xafogor del riu. Les muntanyes dels rodals de Tortosa haurien donat als seus habitants "*llocs cómodos*" per viure, es lamenta.

Entrant al segle XVII (1600), Pere Gil publica la seva Geografia de Catalunya: per a ell, la nostra terra és "*montuosíssima*", fins al punt que es podria dir que "(...) *tota ella, o quasi tota ella, és muntanyes*"[3]. Però aquestes muntanyes, seguint el que hem vist més amunt, són una mica diferents i agradables:

---

[1] *"C'est chose décidée, désormais, aussi longtemps que Dieu me laissera vivre, je ferai chaque année l'ascension de quelques montagnes, ou tout au moins d'une, à la saison où les plantes sont en pleine floraison, pour examiner celles-ci et pour procurer à mon corps un noble exercice, en même temps qu'une jouissance à mon esprit"*. (Citat per Rayman, Arthur: *Evolution de l'alpinisme dans les Alpes françaises.* Ginebra, Edt. Slatkine, 1979. Pàg. 32.)

[2] Despuig, Cristófol: *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, imp. de la Renaixensa, 1877. Pàg. 149.

[3] Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Barcelona, Quaderns de Geografia, 1949. Pàg. 190.

> "*Pero son totas las montañas tan vestidas de arbres y plantas, y tan fertils ab les fonts, y temperie del clima, y tan habitadas dels cathalans: y tan cultivadas y fecundas; que apenas y ha grans deserts ni devesas; ni se mostran parts que no sian totas ò casi totas cultivadas. Y ayxi nos porian referir quants son tots los monts de Cataluña, per que son innumerables*"[1].

Som al principi del segle XVII, i les muntanyes tornen a ser aquí. Se'n parla des d'un punt de vista geogràfic, alguns autors en canten les belleses, sobretot si estan conreades; fins i tot se'n troben referències dins dels sermons. En aquest darrer sentit, a més dels *Col·loquis* de Despuig, també tenim l'obra d'Honofre Manescal. Es tracta d'un sermó, publicat l'any 1602, en què l'autor parla de la Selva del Camp. Com en la Bíblia, Manescal lloa les muntanyes per la seva fertilitat:

> "(...) *puys en moltes parts delles hia moltes pastures, y quant en ella faltassen pastures, per animals, hia molt regalo de fruytas, y estan plens de avellanes, y vinyas*"[2].

La muntanya és bella si és fèrtil i en aquest context es comprèn que Manescal faci elogis als agricultors, sense oblidar-se de citar Virgili de passada. Bellesa i fertilitat, també en Honofre Manescal, van de bracet per fer un objecte que era alhora agradable i productiu.

Un document excepcional, de l'autenticitat del qual ens permetem de dubtar (en el sentit que fos escrit quan es diu que ho fou), és la *Crònica de la gelosia que vers el Montseny sentí lo famós bandoler don Joan de Serrallonga, contat per lo seu cosí, en Miquel Pallarès i Sala, veí de Viladrau*, obra datada en 1633 en la qual l'amant de Joan Serrallonga està enamorada del Montseny. El cosí del bandoler hauria escrit,

> "(...) *jo em só imaginat l'escena, la Joana encisada per aquells paratges, enduta per lo misteriós silenci dels cims, per la callada música de los arbres, de la vista*"[3].

Es tracta d'un document molt qüestionable, més que res per la datació, perquè ens sembla una data molt primerenca. Però el fet que no sigui l'únic cas que tenim no permet fer-ne cap desqualificació taxant. En aquest sentit, un cas ben clar és el de Corbera.

Esteban de Corbera, l'any 1678, publicava la seva *Cataluña illustrada* en la qual trobem una referència a una -i només una- part de la muntanya pirinenca, més concretament a les muntanyes que envolten la Seu d'Urgell, representades ja en termes d'alegria i de delicadesa[4]. Aquesta valoració pirinenca en termes força paisatgístics dels rodals de la Seu és molt excepcional, com acabarem de comprovar més endavant. La resta del Pirineu, per a

---

[1] Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 190.

[2] Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume sego*n. Barcelona, Casa Sebastia Comellas, 1602. Pàg. 62.

[3] El document porta data del 22 de setembre de 1633. Ha estat transcrit per Eduard Pasqual, professor d'història a la UAB i el reprodueix Boada, Martí: "Joan de Serrallonga, gelós del Montseny" in *Llegendes del Montseny*. Figueres, Carles Vallès, editor, 1992. Pàg. 88-90.

[4] "(...) *y con ser los ramos, y puntas del Pirineo que los rodean muy asperos, y pelascosos parecen alegres, y deliciosos*". (Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada contiene su descripcion en comun, y particular con la Poblaciones, Dominios, y Sucessos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleça fue libre de la Oppression Sarracena*. Nàpols, Antonino Gramiñani, 1678. Pàg. 43.)

ell, era estèril o deserta. En canvi, a part del Pirineu, a Catalunya,

> "(...) *se levantan otras montañas altissimas, y apazibles, que la hermosean, y enriqueçen, con la variedad de sus sitios, y con lo provechoso de sus plantas. En el fertil, y delicioso se aventaja al Pirineo, y en la alteza se igualan, porque se empinan de fuerte que pareçe porfian por llegar al Cielo* (...)"[1].

En l'obra de Corbera, la valoració pirinenca negativa es veu compensada per les altres muntanyes catalanes i la seva productivitat i profit. Si aquesta valoració en termes ja força paisatgístics és molt excepcional, el que no ho era tant va ser la valoració d'unes muntanyes que eren fèrtils i productives. En aquesta línia, podríem recordar el *Fènix de Catalunya* de Narcís Feliu de la Peña, que ja hem comentat en un altre lloc.

Junt a Corbera, un altre autor excepcional seria Francesc Marès i la seva *Historia y miracles de la Imatge de Nostra Senyora de Nuria*, la primera edició de la qual és de 1666. Per a aquest natural de Llívia, les flors, les aigües en totes les seves manifestacions i el verd "*il·lustren*" aquesta muntanya "*hermosa a la vista*" i que semblaria una vila rodejada de muralles o bé el paradís terrestre[2]. Josep-Sebastià Pons[3] parla del sentiment paisatgístic que traspua aquesta obra, que no neguem, tot i que no podem coincidir amb ell quan pensa que aquest es vincula als cims. El paisatge que Marès estima és el fons de la vall, els rodals de l'ermita que, com Jerusalem, està rodejada de muntanyes.

En general, doncs, les nocions paisatgístiques resten estranyes al segle XVII català: per norma general, s'era incapaç de produir cants a les muntanyes com abans havien fet Brenach o Virués. A voltes, certament, hi ha referències a les muntanyes en termes estètics, però es tracta de petits passatges excepcionals. Alguns autors consideraven que hi havia una gran muntanya, el Pirineu, amb branques que ocupaven tot Catalunya. I el Pirineu era ben temut. El resultat és clar: com Jeroni Pujades reconeixia "(...) *ninguna, o poca cosa* (...)"[4] s'escrivia de les muntanyes catalanes.

Si hem de resumir el que hem dit fins ara, escriurem que just abans i poc després que el mot *paisatge* sigui "inventat" (potser millor, "importat", com hem vist més amunt), trobem una élite amb una consciència paisatgística aplicada especialment al camp conreat. L'amor pel paisatge de muntanya és inexistent o, en una visió optimista, tan sols insinuat. A banda de Montserrat, a l'edat moderna catalana la muntanya era agradable si era conquerida per l'agricultura, o si donava fruits útils als humans: si renunciava a ser muntanya i esdevenia *mont* o campanya. Però, excepció qualitativa i quantitativa, de Montserrat se'n parlava més que de les altres muntanyes i es feia en sentits força diferents. El més normal, però, era que la muntanya no fos interessant; gairebé ningú no en parlava, de les muntanyes. Des del nostre punt de vista, més que la relació poruga i desconfiada, el que qualifica la trajecció muntanyenca catalana de l'edat moderna és la seva indicibilitat, el fet que no es parlés de les muntanyes com a tals, com si aquestes no hi fossin.

---

[1] Corbera, Estevan de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 54.

[2] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la Sagrada Imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Estampa de Antoni Lacavalleria, 1700.

[3] Pons, Joseph-Sebastien: *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIII siècle. L'esprit provincial. Les Mystiques. Les Goigs et le Théâtre Religieux*. Tolosa i París, E. Privat i H. Didier, 1929. Pàg. 145-146.

[4] Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona, casa H. Margarit, 1609. Pàg. 4.

En general, i fora dels casos excepcionals que hem vist, no és fins a la fi del segle XVIII que apareixen algunes notes més o menys esparses en què es deixa pressentir aquest canvi de valoració de les muntanyes. El primer cas que volem tractar és el del corregidor del crim Francisco de Zamora, els viatges del qual hem utilitzat potser en excés per provar el seu desinterès pel paisatge i per la muntanya. I la veritat és que en els seus escrits es poden trobar les dues posicions.

Així, parlant de muntanyes, hauríem de dir que Zamora escriu que Vic està rodejada d'altes muntanyes,

> "(...) *y aún toda ella se halla cortada por pequeñas colinas que todavía la hacen más agradable*".

Clar que, com ja hem vist, això no impedia que aquestes muntanyes li agradessin pel fet de ser conreades, com es veu pàgines enllà en comentar la vista des del castell de Savassona. I és que, com diu parlant del Montsacopa (la Garrotxa), el medi ambient i la intervenció humana s'uneixen per fer "(...) *el paseo de esta montaña muy agradable*"[1].

Les élites culturals catalanes dels segles XVII-XVIII mostren una certa atracció per les muntanyes i per una cosa que avui dia anomenem paisatge, tot i que aquesta noció es vinculés més al món agrari que no al món "natural". En aquest context podem comprendre que Estebán de Corbera digués, parlant de Catalunya, a la fi del segle XVII que

> "(...) *y aunque el tener mucho de montaña, y algunos ramos del Pirineo que la ocupan parece que la hazian o esteril, o desierta: pero antes la hermosean con su variedad, y frescura*"[2].

Un país muntanyenc (i més pirinenc!) havia de ser, per força, estèril o desert, però el cas català era diferent per a Corbera: les muntanyes feien de Catalunya un lloc formós. Com veiem, fora de casos excepcionals, especialment els de Corbera o de Marès, no serà fins a la fi del segle XVIII que apareixeran algunes notes més o menys esparses en què es deixarà pressentir aquest canvi de valoració de les muntanyes.

Resum:

Aquest darrer capítol ens ha deixat veure que la muntanya de Montserrat va ser, des del segle XVI, una muntanya diferent, un lloc que no causava horror.

Junt al cas de Montserrat, hem vist alguns autors que, de forma excepcional, en les seves obres varen estimar la muntanya enmig de la sequera paisatgística dels segles XVII i XVIII.

Aquestes són les excepcions d'una realitat ecosimbòlica que valorava d'una altra manera les muntanyes i que, a Catalunya, no va fer irrupció fins al segle XIX.

---

[1] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 79.

[2] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 60.

4. 2 - La “descoberta” dels Pirineus

Aquest curt capítol presenta l'altra cara de la moneda: la gran majoria de muntanyes, que eren ignorades o temudes. A través de l'estudi de la serralada pirinenca podem veure quina era la imatge més habitual de les muntanyes durant l'edat moderna. A nivell ecosimbòlic ens interessa retenir que aquesta imatge pirinenca s'estenia cap als altres massissos catalans i, excepte el cas de Montserrat, les altres muntanyes eren, poc més poc menys, com uns brancatges ecosimbòlics del Pirineu.

4. 2. 1 - Els braços del Pirineu

En general, els autors parlen majoritàriament dels Pirineus com si es tractés d'una gran serralada que ocupés tot Catalunya, o, si no, que les muntanyes catalanes fossin uns brancatges més o menys lligats al nucli pirinenc. Per exemple, per a Jeroni Pujades, massissos com el Montseny, Sant Llorenç del Munt, Montserrat o el Montsec eren en realitat braços del Pirineu. Són força els autors que segueixen aquestes idees. Entre ells Andreu Bosch per a qui,

> “*Tota Cathalunya, Rosselló, y Cerdanya, y los Comtats estan situats dins la circunferencia dels Monts Pirineus, que de totes parts ses branques los travessan, y circueixen* (...)”.
> “*Los dits Monts que son anomenats Pirineus que los Auctors estranys han anomenat Alpes de Espanya* (...)”[1].

De fet, aquesta creença era molt estesa. Es considerava que totes les muntanyes conegudes formaven part d'una mateixa serralada que corria des del sud de la Península Ibèrica fins a l'Asia. Molts foren els autors que combregaren amb aquesta idea, fins i tot en èpoques molt recents. Un cas força espectacular és el de Buffon que encara feia dels Alps, els Pirineus i les muntanyes gregues una mateixa serralada[2]. Entre ells trobem el mateix Francisco de Zamora, especialment quan en el seu viatge a Andorra i la Vall d'Aran diu que des de Castelladrall,

> “(...) *se descubre todo el territorio que media entre los Pirineos que llamamos bajos -Monseny, San Llorens, Montserrat- y los de la Seo de Urgel* (...)“[3].

Línies més enllà, Zamora torna a parlar dels *Pirineos bajos*, dient que són una part de territori que es troba al nord de Solsona. En general es fa difícil de desxifrar l'extensió

---

[1] Bosch, Andreu: *Summari, index o epitome dels admirables, y notabilissims títols de honor de Catalunya, Rosselló, y Cerdaña...* Perpinyà, Pere Lacavalleria Estamper, 1628. Pàg. 78.

[2] Vegeu la cita que Serge Briffaud fa seguint Numa Broc en Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage*. Op. cit. Pàg. 186.

[3] De Zamora, F.: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973. Pàg. 120.

que aquests tenien per a Zamora[1], però la cita és prou clara per il·lustrar la idea que el Montseny, Montserrat i Sant Llorenç formaven part de la serralada pirinenca.

Aquestes idees són presents fins i tot al segle XIX quan Vicente de Frígola, l'any 1824, afirmava que,

> "*Este pais* [el Principat de Catalunya] *es bastante montuoso, lo que parece causado por la vecindad de los Pirineos, que van ramificándose en todos sentidos hacia el interior y dejando en los intermedios algunas llanuras pero de corta estension: en él se hallan casi como aisladas las famosas montañas de Monseny, cuya altura sobre el mar es de 6094 pies españoles* (...) *y de Monserrat elevada sobre el nivel del mar 4439 pies* (...)".
>
> "*Todas las montañas descienden de la cordillera de los Pirineos que circuyen este principado por la parte de Francia*"[2].

El *Diccionario geográfico-estadístico* de Miñano (1827) també deia que Catalunya tenia un clima,

> "(...) *suave y templado hácia el S. y el O.; pero frio hácia el N. por la inmediacion á las montañas, cubiertas casi siempre de nieve. Su terreno es áspero y fragoso, cortado por ramificaciones del Pirineo, que forman frondosos valles*"[3].

En el mateix sentit, Tomàs Bertran i Soler[4] dirà l'any 1847 que "*En la Cataluña todo es Pirineo* (...)":

> "*Sus montañas son parte de la inmensa cordillera de los Pirineos, que compone la vieja y la nueva Cataluña desde el mar hasta las fronteras de Aragon; y sus ramales, esparcidos por el Principado, forman montañas secundarias. Entre ellas las mas notables son las de Montnegre, Vallgorgina, Sant Grau, Olsinelles, Requesens, Monseny y Monserrat, y en la parte de Francia, Canigó*"[5].

També insisteix en el mateix tema Emilio Valverde Alvarez[6]. Ara bé, si és cert que tot Catalunya era Pirineu, no ho és menys que el Pirineu, a grans trets, era desconegut i

---

[1] "*Desde esta montaña me confirmé en mi opinión de las cordilleras de Cataluña, que son: primera, la que divide la marida de la tierra, y también el Urgel de Tarragona; segunda, San Llores, Monseny y Montserrat; tercera, Monsech y Pirineos bajos; cuarta, los altos, que nos dividen de la Francia. Cuyas cuatro cordilleras se hallan entrelazadas de montes que se degajan de ellas y forman los valles y llanos de que hemos hablado en el resto de los viajes*". (Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 285.)

[2] Frigola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, 1824.

[3] Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.

[4] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, impremta de Oliveres, 1847. Pàg. 5.

[5] Bertran Soler, T.: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 20.

[6] Valverde y Alvarez, Emilio: *Guía del antiguo Reino de Cataluña. Provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona ilustrada com mapas, planos y grabados. Viaje geográfico, artístico y pintoresco*. Madrid, Imp. de Fernando Cao y Domingo de Val, 1887. Pàg. 137-138.

temut. Parlar del Pirineu, i dir que totes les muntanyes de Catalunya n'eren branques no vol dir altra cosa que acceptar que existeix un lloc desconegut i perillós, un indret mític on no cal anar a buscar-hi res agradable o bo. Un lloc, per regla general, considerat estèril o desert, quan no indicible.

4. 2. 2 - El seu desconeixement secular

Els Pirineus varen restar estranys per als autors grecs i romans[1], i és dóna el cas que Herodot en parla com si es tractés d'una ciutat[2]. El mateix Ortelius els creurà a la Germània, formant part dels Alps[3]. Es possible que la mateixa condició morfològica de la serralada - on les valls longitudinals són rares, els rius no corren en el mateix sentit que la carena i la cresta principal és en molts llocs difícil de travessar- hagi contribuït al seu desconeixement pràctic. Com a mínim això els va haver de mantenir lluny de les principals vies de comunicació. Camena d'Almeida, al segle XIX, explicava que,

> "*Enfin, c'est à une époque bien rapprochée de nous que les explorations dans la région pyrénéenne sont devenues en faveur. Longtemps négligée, peu visitée ou décrite, encore moins étudiée, la chaîne n'avait attiré que des rares voyageurs jusqu'à la fin du siècle dernier. Ce n'est pas qu'on fût indifférent à toute étude orographique; le XVIIIe siècle s'est, au contraire, signalé par un mouvement scientifique d'une portée et d'une densité considérables, mais l'activité des chercheurs se dirigeait vers d'autres points*"[4].

Al Pirineu no trobem res comparable al moviment detectat als Alps[5] o a Montserrat Montserrat durant el Renaixement. Un exemple molt clar el trobem en l'obra de Cristóbal de Virués: ell parla dels "*helados y altos Pirineos fragosos* (...) *con mil peligros rigurosos*" i es refereix als pics de Montserrat dient que "*Bastan a divertir y dar consuelo/ a las más tristes almas y afligidas*"[6]. D'aquesta manera, fins a la fi de segle XVII els autors que en parlaven, que eren més aviat escassos, preferien repetir els textos de l'antiguitat[7]. No fou fins al segle XVIII que els obstacles que s'oposaven al coneixement del Pirineu començaren a desaparèixer[8]. Fins a aquell moment, en general, aquestes muntanyes foren desconegudes i mal conegudes[9].

---

[1] Rico, Christian: *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C.)*. Madrid, Casa de Velázquez, 1997.

[2] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaissance géographique de la chaîne*. Paris, Armand colin, [189?]. Pàg. 27.

[3] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaissance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 115.

[4] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaissance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 23.

[5] Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage*. Op. cit. Pàg. 55.

[6] Citat per Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit.

[7] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaissance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 122.

[8] Camena d'Almeida, P.: *Les Pyrénées développement de la connaissance géographique de la chaîne*. Op. cit. Pàg. 123 i seg.

[9] Com a exemple podem posar la *Nueva descripcion del Orbe de la tierra* (Valencia, 1681) de Josep V. del Olmo: "*De ordinario sus colla-dos mas eminentes estan cubiertos de nieve, y se ha visto en dia muy sereno por los ultimos de Junio desde un Monte de los mas altos de este Reyno de Valencia (...) que parecia à los reflexos del Sol una muy dilatada, y ancha linea de Crystal, y algunos han dicho que de una*

A més a més, com ja hem vist que passava en el cas de Montserrat, també del Pirineu se'n parlava i era representat com una totalitat, desconeixent-se els seus diferents cims. En el cas del Canigó:

> "*Les auteurs grecs et latins de l'Antiquité qui ont parlé des Pyrénées n'ayant pas cité le Canigó, pas plus, d'ailleurs, qu'aucun autre sommet de la chaîne, c'est seulement au haut Moyen Age que remontent les premières mentions de la montagne qui, jusqu'au XIX siècle, passa pour en être le point culminant*"[1].

La referència més antiga remunta a l'any 949 quan una acta parla del monestir de sant Miquel de Cuixà situat "*au pied du Mont Canigó*": "*In loco vocato Coxano prope radicem montis Canigonis*"[2] El Canigó és esmentat al llarg del segle X amb diferents noms: *monte Canigone*; *Canigonis* (950); *Montem canigonem* (958); *in monte Chanigono* (959); *montem Canegonis* (986), etc. Però la realitat del lloc, amb diferents cims, i el conjunt d'altres massissos resten ignorats.

El mateix desconeixement dels cims el trobem en el cas del Montseny, massís en què als segles IX i X "(...) *resulta evident que els documents es refereixen a dos Mons Signa: el massís de les Agudes-Turó de l'Home i el del Matagalls, tots dos denominats idènticament així com també els seus contraforts*"[3]. Confusió de cims, que es prenen com una única cosa, i alhora ignorància de la gran majoria de punts culminants dels indrets muntanyencs, vet aquí la conseqüència lògica d'una concepció espacial basada en la diferenciació entre un espai sagrat i un espai profà. I és que, en general, a banda d'alguns massissos amb noms propis, com és el cas del Canigó, del Pirineu només se'n sabia el nom i alguns tòpics; a més, se'l coneixia sobretot per ser frontera disputada entre regnes.

Menystinguts durant l'edat mitjana, els Pirineus seran mal vistos durant la moderna: Francisco de Ortega, en 1690, parlarà dels "*Nunca bien aplaudidos Perineos* (sic)"[4]. Per a Esteban de Corbera, el fet que Catalunya fos molt muntanyosa i que bona part del seu territori formés part del Pirineu, l'havia de fer "(...) *o esteril, o desierta*"[5], visió clarament negativa de la muntanya. El naturalista francès Le Monnier, que acompanyava Cassini de Thury l'any 1739 pel Pirineu Oriental, compararia la nostra muntanya amb l'Auvergne i referiria unes muntanyes pirinenques "(...) *stériles, pierreuses et très peu herbées*"[6].

El segle XVIII, en general, preferirà les geleres, els llacs o les cascades a les muntanyes[7]: "(...) *on "voit" mal la très haute montagne* (...)", dirà Numa Broc[1]. Però

---

eminencia de los Pyreneos se ven ambos Mares, el Oceano, y el Mediterraneo". Nogensmenys, segons del Olmo, Olivario hauria dit que comencen a Sierra Morena.

[1] P. P.: "Les "premières" mentions de Toponymie ancienne" in Gual, Raymond: *Histoire du "Canigó" 1. Les grandes "Premières"*. Prades, 1971. (Terra nostra, 3). Pàg. 5.

[2] Citat en P. P.: "Les "premières" Mentions de Toponymie ancienne". Op. cit. Pàg. 5. També Vidal cita un text de 875 que l'autor descarta per ser apòcrif.

[3] Portals i Martí, Joan: *El Montseny: primers testimonis escrits*. Vallgorguina, [Associació Cultural], 1991. Pàg. 5.

[4] Ortega, Francisco de: *Poema heroico*. Conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura R 5380. [Anvers, 1690].

[5] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 60.

[6] Citat per Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*. Paris, Bibliothèque Nationale, 1969. Pàg. 24.

[7] Joutard, Ph.: *L'invention du Mont Blanc*. París, Gallimard, 1996.

Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes*. Op. cit. Especialment pàg. 250 i següents.

darrera dels botànics francesos, el segle XVIII procedirà a descobrir el Pirineu[2]. Aquest desig científic s'ajuntarà al romanticisme i (primer els Alps, després altres massissos) les muntanyes aniran sortint a la llum. Al principi,

> "*La haute montagne a peu de place dans cette production. C'est pourtant l'époque des officiers géodésiens et des grandes premières (Nethou, Vignemale, etc.). Mais les auteurs de ces ascensions, mus soit par des motifs de service, soit par un attrait sportif, ne s'intéressent pas à la littérature et ne livrent pas leurs impressions au grand public. Les autres se gardent d'y aller et les guides se contentent souvent de faire de larges emprunts à Ramond*"[3].

El Pirineu central francès va ser descobert sobretot a partir del desenvolupament del termalisme[4] i, en termes generals, cal dir que el gran canvi no s'esdevé fins al romanticisme:

> "*Le Romantisme s'annexe les Pyrénées comme thème littéraire et sujet de gravure.(...) La littérature proprement dite prend le pas sur la littérature scientifique*"[5].

És cap a la fi del període 1820-1860 que la crida dels cims es deixa sentir en la literatura, principalment amb Chausenque i Tonnellé. Tot i que després de 1860 el Pirineu deixa de ser un gran tema literari en el món francès, el primer impuls ha estat donat[6]. Però cal anotar que aquesta descoberta del Pirineu es va reduir a l'àmbit del Pirineu Central. L'any 1813, el botànic Picot de Lapeyrouse escrivia que a excepció de les valls d'Eina i de Montlluís, que havien estat recorregudes pels botànics de Montpeller, la serralada només havia estat estudiada en els Alts Pirineus[7]. Al vessant sud, la situació també es presenta amb un cert retard. De manera que Josep Comas Galibern, quan l'any 1881 publica la seva guia d'Espanya, es queixa que per tenir una bona guia del lloc que ens interessa s'havia de recórrer -de manera vergonyosa, segons ell- als autors estrangers.

Resum:

---

[1] Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes*. Op. cit. Pàg. 250 i següents.

[2] Viatges i ascensions del segle XVIII als Pirineus: 1700 J. Cassini al Canigó; 1715-19 La Blottière al Pirineu oriental i Roussel a l'occidental; 1739 C. F. Cassini a l'oriental; 1774 Darcet als Pirineus Centrals; 1775 Guibert viatge als Pirineus; 1780 Palassou i Flamichon recorren els Pirineus; 1782 Picot-Lapeyrouse i Dolomieu visiten els Pirineus centrals; 1784 Dietrich, viatge als Pirineus; 1786-92 Junker i Heredia fan la triangulació del Pirineu espanyol; 1787 Reboul i Vidal visiten el pic de Midi, Ramnond fa el primer viatge al Pirineu; 1788 Pasumot viatja pels Pirineus; 1797 Ramond i Picot-Lapeyrouse fan temptatives al Mont Perdut; 1798 La Beaumelle explora el massís del Vignemale; i, finalment, el 1802 Ramond fa l'ascensió del Mont Perdut. (extret de Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes*. Op. cit., annex.)

[3] *Cent cinquante ans aux Pyrénées*. Toulouse, Bibliothèque Municipale, 1949. Pàg. 23.

[4] "*La valorisation du paysage des montagnes pyrénéennes fut d'abord celle d'un "paysage thérapeutique" qui, à travers les émotions fortes qu'il est capable de communiquer, fournit au spectateur le sentiment sublimé de sa propre existence et lui permet de reprendre possession de lui-même*". (Briffaud, Serge: "Médecins, médecine et découverte des Pyrénées (XVIIe-milieu XIXe siècle)" in Berdoulay, Vincent: *Les Pyrénées, lieux d'interaction des savoirs (XIXe-début XXe s.)*. París, Édt. du CTHS, 1995. Especialment pàg, 33 i 42-45.)

[5] *Cent cinquante ans aux Pyrénées*. Toulouse, Bibliothèque Municipale, 1949. Pàg. 23.

[6] *Cent cinquante ans aux Pyrénées*. Op. cit. Pàg. 24-33.

[7] Picot de Lapeyrouse: *Histoire abrégée des plantes des Pyrénées, et itinéraire des botanistes dans ces montagnes*. Toulouse, Imp. de Bellegarrigue, 1813. Pàg. VII.

El Pirineu fou “descobert”, per als catalans, al segle XIX. Aquest massís ofereix la imatge més comuna de la muntanya a Catalunya, fet que no fa altra cosa que subratllar el paper excepcional de la visió protopaisatgística de Montserrat en aquell segle XVI.

També trobem una important diferència cronològica entre la descoberta de la part central del Pirineu francès i el Pirineu oriental. La part coneguda del Pirineu donaria llum a aquella que encara quedava per descobrir i ambdues participarien d'una mateixa imatge nascuda als Alps (que estudiarem més endavant).

4. 3 - La representació de Montserrat: els models

Aquest capítol vol mostrar com aparegué el sentiment d'estima per la muntanya de Montserrat i amb quines imatges ho féu. Ens demanem, per tant, els tòpics que els membres de l'élite catalana utilitzaven per comunicar el seu coneixement sobre aquest massís. Més endavant en farem una anàlisi de conjunt per trobar el model general que aquella gent tenia al cap quan representaven aquest massís.

4. 3. 1 - Els tòpics montserratins

Si la visió de les muntanyes és una qüestió de models, de tòpics, un dels casos més frapants -que no va arribar a institucionalitzar-se, però- seria el de Chantreau. El llibre de Chantreau recull el viatge per Catalunya, fet l'any 1792, d'un enviat per una comissió secreta del Ministeri d'Afers Estrangers francès per visitar les fronteres espanyoles i recollir dades sobre la disposició dels catalans envers el procés revolucionari que es vivia a l'estat veí. En unes cartes que publicà a la fi del segle XVIII, aquest autor mostra molt clarament que el model que tenia a mà per interpretar la nostra muntanya eren les geleres suïsses. Aquesta nota, que aparentment semblaria estrident, ens hauria d'ajudar molt a entendre el conjunt de la partitura. Deia Chantreau:

> "*Vous vous rappellez les glaciers de la Suisse, où a des hauteurs immenses s'élèvent perpendiculairement des parties de rochers qui, détachés d'une masse énorme, semblent menacer d'une chute prochaine; tel est le Mont-Serrat. Les sommets des rocs suspendus, qui d'abord effrayent, et auxquels l'oeil s'accoutume bientôt, y forment des pilastres irréguliers, des prismes, des cônes, des pyramides, et d'autres figures si bizarres qu'on ne peut leur assigner aucune dénomination. Ces sommets sont blancs, pelés et tristes; mais un peu au-dessous, et dans les ouvertures, il y a de la verdure, et elle y est quelquefois charmante. C'est dans les détours de ces différentes ouvertures que sont situés très-pittoresquement quinze hermitages, habités par de pieux fainéans, qui sont peut-être, dans ce séjour isolé, plus près du bonheur que vous et moi*"[1].

Les repercussions epistemològiques i teòriques d'aquesta construcció medial de la realitat són llargues i complexes, però les podríem resumir en una frase del científic Miquel Cuní i Martorell:

> "*En nostre cap existeix una provisió, un vast depósit de clixés ab vistas dels payssos qu'havém recorregut, y basta un sol acte de la voluntat per tenir al instant devant de nostra imaginació, lo panorama ab tots los detalls de*

[1] Chantreau: *Lettres écrites de Barcelonne, a un zélateur de la liberté qui voyage en Allemagne*. Paris, Chez Buisson, 1793. Pàg. 110.

forma y colorit"[1].

Pel que fa al cas del Montserrat modern, i a grans trets, aquesta provisió de clixés dins del nostre cap mostra dues fases clarament diferenciades: una entre la introducció de l'humanisme i la irrupció de la ciència moderna, i l'altra, a partir d'aquest fet. A un nivell testimonial o simbòlic, podem considerar la visió de Bowles com la frontissa que divideix ambdues etapes, encara que aquest científic d'origen irlandès hagi d'estar més clarament emmarcat dins del segon moment.

En les pàgines que segueixen ens proposem analitzar els tòpics majoritàriament repetits sobre aquesta muntanya, durant l'edat moderna, destacant-ne uns quants, com l'isolament de Montserrat, la seva vegetació, la presència d'aigua o la representació en tant que jardí o ciutat. Un cop fet això, ens demanarem quin model (o models) donaven coherència a tot aquest entrellat i permetien estimar una muntanya que, fins al final de l'edat mitjana, havia estat o ignorada o temuda.

Plantejat el nostre objectiu més immediat, podríem començar per dir que un dels tòpics més repetits durant l'època moderna va ser la posició central de Montserrat en l'espai català. Un altre tema molt interessant, lligat a aquest, és constatar que molts dels autors moderns insisteixen en el fet que la muntanya s'eleva solitària enmig del nostre país: al seu voltant no hi ha altres muntanyes, o bé, quan aquestes hi són, des del cim, es veuen molt més baixes, fins al punt que semblen estar al nivell de la plana. Aquí hauríem de pensar que si tots aquests autors no parlen de les altres muntanyes, no és perquè aquestes físicament no existeixin, sinó perquè no estan dins del seu centre d'interès. Aquest punt és molt clar en comparació al cas del Pirineu, que ja hem analitzat.

Així, Pere de Burgos deia:

> "*Y aun que esta montaña esta circuida de otras muchas montañas, empero ella esta exempta, y apartada por si sola, de manera que ninguna otra montaña se junta con ella*"[2].

També repeteix el mateix Jeroni Jorba, a les acaballes del segle XVI: Montserrat es troba "(...) *in insulam sedens & nulli contiguus, vt Soracte in Italia*"[3]. Idea que dugué Antonio Yepes a veure-hi una mena de miracle:

> "(...) *y el mismo sagrado monte en sí parece milagroso; porque siendo toda la comarca alrededor llana algunas leguas en contorno, poco antes de llegar, a raiz de ella, comienza a empinar y luego se levanta, y encumbra y está a modo de isla, sin tener otros riscos ni peñascos notables que la rodeen*"[4].

En el mateix sentit ecosimbòlic, esmentem que la part manuscrita de la crònica de Jeroni Pujades, tot i que abans ha parlat de Sant Llorenç i ha afirmat que és més alt que

---

[1] Cuní y Martorell, Miquel: "Recorts d'una exploració entomológica en Arbucias". *L'art del Pagès*. Barcelona, 1899. Pàg. 6.

[2] *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 1.

[3] Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*. Barcelona, Apud Hubertum Gotardum, 1589. S. P.

[4] Yepes, Antonio: *Crónica general de la orden de San Benito*. Op. cit. Pàg. 172.

Montserrat, diu que Montserrat es troba "(...) *sola y esenta de compañía de otros montes*"[1]. També Esteban de Corbera la veurà "(...) *tan levantada, y esenta que ninguna de las demas, ni se le arrima, ni se le iguala antes las mas altas estan como tierra llana en su respecto, pareçe que todas se le humillan*"[2]. Josep Vicente del Olmo[3], Juan de Campos[4], Lluís Montegut[5], Alvarez de Colmenar[6], Serra i Postius[7] o Enrique Flórez[8] repeteixen el mateix tòpic.

Per a aquells escriptors, ni Sant Llorenç, ni el Montseny no fan ombra a Montserrat, malgrat que el mateix Montseny sigui gairebé cinc-cents metres més alt que la muntanya montserratina[9]. Aquí trobem un exemple molt clar de com la representació medialment construïda pot arribar a distorsionar les percepcions existents, sobretot si aquestes són una mica ambigües. A nivell individual, hauríem d'acceptar que la visió d'ambdós massissos, sense la utilització d'instruments de mesura precisos com el baròmetre, no permetia distingir quina de les muntanyes era la més alta. Aquesta percepció "ambigua" adquiria certesa a partir de les representacions socialment (medialment) construïdes, les quals donaven la relació exacta i l'escala pertinent per "captar" la "realitat". També podríem pensar que, a nivell social, Montserrat, per a aquella élite, estava sola perquè les altres muntanyes no existien: encara no havien estat "descobertes" i quasi no havien sortit de l'indicible.

Un altre tòpic sobre Montserrat, molt repetit, és la seva visió en tant que jardí. Així Diego Cuelvis, a la fi del segle XVI, deia que "*Es cosa maravillosa ver entre estos riscos y piedras las frescuras y arboledas que hay, que no parecen sino unos jardines muy compuestos*"[10]. I és que un dels models que es disposava per estimar algunes muntanyes era el del jardí (vegeu 3.2). Tal com Cuelvis havia fet anteriorment, al segle XVII Gregorio de Argaiz parla del camí que duu a Sant Jeroni com d'un "*apacible jardin*"[11] i la imatge del jardí és àmpliament emprada per Juan de Campos[12]. Al XVIII Serra i Postius insistirà en el fet que, malgrat la manca d'aigua a la part superior, "(...) *està todo el Monte hecho un jardin* (...)"[13]. Més a prop de nosaltres Grau i Solà[14], Francesc de P. Crusellas[1], el

---

[1] *Cronica universal del Principado de Cataluña*. Op. cit. Llibre XII cap. XIV. Pàg. 366.

[2] Corbera, E. de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 55.

[3] Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. Op. cit. Pàg. 459.

[4] "(....) *y aunque esta escelsitud de rocas, y peñas milagrosas, por el assiento, y compostura dellas, està rodeada de otras montañas, ninguna se le llega ni arrima, y ella esta porsi (sic) sola, exempta, y como señora de las otras, a quien estan mirando tan humildes, y llanas, que lo parecen desde estas cumbres, aunque son altas, y de mucha aspereza*". (Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate, y descubrimiento de la Imagen de Nuestra Señora. Dedicala al Illmo. Señor Don Diego Escolano Obispo de Mallorca, del Consejo de su Magestad*. Mallorca, Imp. Vidua Piza, 1657. Pàg. 1.)

[5] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg. 1.

[6] Alvarez de Colmenar, Juan: *Les delices de l'Espagne & du Portugal*. Op. cit. Pàg. 605.

[7] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 1.

[8] "(...) *y a vista del que venga de alli a Lerida, se eleva sobre las cumbres circunstantes Monserrate, desprendido de todos los montes del contorno (...) y presidiendo a todos, pues aunque altos aparecen muy humillados, vistos desde la sagrada montaña de la Virgen*". (Florez, Henrique: *España sagrada*. Op. cit. Pàg. 36.)

[9] El cim de Sant Jeroni arriba a 1224 m., mentre les Agudes mesura 1706 m. i el Matagalls 1697. Anotem que el cim de la Mola de Sant Llorenç abasta els 1104 m.

[10] Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat". Op. cit. Pàg. 125.

[11] "(...) *mirado por una parte, es un pardo, y pelado risco; por otra parte parece un jardin, y bosque frondoso, lleno de arboles, de yervas olorosas, y diversas flores, de que se forman sus eras, a cuyo riego acudio su Autor, y despues el arte, con diversidad de fuentes, y cisternas, que ayudan a lo vegetativo de las plantas*". (Argaiz. G. de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 1. Vegeu també Pàg. 284.)

[12] Campos, J. de: *Descripcion general*... Op. cit. pàg. 2.

[13] Serra y Postius, P.: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 8.

[14] Grau i Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate*. Op. cit. Pàg. 5.

Diccionario geográfico universal de 1832 i altres autors insistiran igualment en el mateix tema. Fins i tot el segle XX ens sorprèn amb un Montserrat convertit en un jardí en totes les estacions de l'any. Estem davant de la guia que va publicar l'any 1909 la *Revista Montserratina*, obra que es dedica a recordar la fertilitat i l'abundància de flors i plantes que presenta el massís i que repeteix la frase del pare Figueroa: "*Que aquí, como es María la hortelana, medran las plantas sin la industria humana*"[2].

Aquesta idea de la verdor causada per una vegetació exuberant era comprensible per als autors que en el seu discurs afirmaven que la muntanya era rica en aigües, però, per als qui no havien tingut aquesta precaució, la vegetació es convertia en una mena de problema, perquè si s'havia dit que hi havia poca aigua o que aquesta s'infiltrava ràpidament cap al subsòl, llavors no es podia explicar l'exuberància vegetal que el massís lluïa. En aquest punt hem de remarcar que Miquel Muntadas, que coneixia el monestir i els rodals per ser-ne l'abat, era conscient que,

> "*En ella no se ven deliciosas cascadas, ni murmullan los riachuelos, ni serpentean entre las matas las humildes, cristalinas y frescas aguas; en ella no hay aquellas tierras que allá en sus profundidades tienen grandes depósitos de sales y demás principios vitales; y sin embargo de que todo parece que se conjura contra la vegetacion, vemos en ella árboles seculares y de toda clase de plantas y yerbas, y con una lozanía peculiar de campiñas y prados de otras regiones, climas y condiciones... Pues que es esto?*"[3].

Evidentment la resposta, repetint una poesia que acabem de citar, és que en aquesta muntanya, Maria n'és l'hortolana. Aquests breus mots introductoris ens han de dur a parlar de la natura ecosimbòlica de les plantes montserratines. Perquè el fet que hi hagués tants vegetals i tan diversos era una qüestió estranya a la qual calia trobar alguna explicació i, com hem vist més enrere que passava a nivell general, aquesta explicació es trobava en un altre lloc.

4. 3. 2 - La natura ecosimbòlica de les plantes

D'entrada, indiquem que la presència de plantes -moltes, agradables o/i útils - al massís de Montserrat és un altre dels tòpics més repetits pels representants de l'élite que estem estudiant. Si comencem el nostre repàs per Jeroni Pau, veurem que en aquell segle XV la muntanya ja es "*caracteritza*" pels oms frondosos, freixes i altres arbres. Si al segle XIX un poeta podrà rimar que a Montserrat és Maria l'hortolana, en aquells inicis del Renaixement a casa nostra, Jeroni Pau ja nota que la natura o el creador del món pretenia mostrar a través seu "(...) *no sé quina mena d'esperit sagrat* (...)"[4].

---

[1] "*Sin agua, sin semilla, y suelo poco,/ Arboles, plantas, hierbas, matas, flores,/ Las peñas visten de contento loco,/ Sin que el Agosto ofenda á sus verdores:/ Milagro es todo cuanto en ella toco,/ Obras son de los cielos sus primores;/ Que aquí, como es María la hortelana,/ Medran las plantas sin industria humana.*" (Crusellas, F. de P.: *Nueva historia del santuario y monasterio de nuestra Señora de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 18.)

[2] *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Op. cit. Pàg. 3.

[3] Muntadas, M.: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir*. Op. cit. Pàg. 20.

[4] Pau, Jeroni: *Obres*. Op. cit.

Després d'ell, Pere de Burgos s'admira de la fertilitat de la muntanya, per contrast amb el fet de ser tota roca[1]. També al segle XVI, el teòleg Alonso de Villegas, malgrat l'aspror de la muntanya, veu natural que hi hagi arbres i flors enmig de les penyes:

> "*Su aspereza â los que la miran de lexos es grande: y por ser toda peñas, y riscos ay arboles de lindas frutas, y hiervas de olorosas flores*"[2].

A la fi del segle XVII Esteban de Corbera dirà allò que ja hem vist de la "*fertilidad y hermosura*" de Catalunya, afegint que aquesta està tan poblada d'arbres que podria ser considerada una floresta, car les flors neixen en grans quantitats a les muntanyes més pelades[3]. Per a Corbera, Montserrat,

> "*De lexos parece toda ella no solo inabitable pero inaçessible, y es tal su fabrica maravillosa que la mayor soledad de aquellos riscos, y peñascos alegra, y consuela con su vista, y levanta el coraçon a alabar a Dios. Las peñas mas secas, y peladas estan llenas de varios arboles de yervas saludables, y de flores hermosissimas. Està falta de fuentes pero ay algunas concavidades, y cuevas, dentro de las quales se oye una gran rumor de las aguas que corren, y estas deven de humedeçer tantas plantas, pues no tienen otro beneficio que el Cielo, y la naturaleza. Estos son los jardineros que la cultivan*"[4].

Aquest fet, que nosaltres podem englobar dins del que hem qualificat de meravellós -que passava a Catalunya en general, en opinió de Corbera[5]-, tenia un escenari especialment reconegut: Montserrat. D'aquesta manera, el manuscrit de Jeroni Pujades diu que,

> "*Lo que mas admira es, que siendo tan áspera y llena de peñascos, nacen entre ellos mil variedades de flores y silvestres clavelinos, violetas y narcisos, y entre las apesgadas rocas odoríferas y saludables yerbas; apacibles plantas, haciendo á toda aquella montaña un grandioso jardin ó deleitable y fresca floresta. No solamente se halla esto en los lugares bajos y profundos valles donde se descubre alguna poca de tierra; mas tambien de las macisas y apretadas breñas salen diferentes colores de margaritas, mosquetas y estendidas hiedras que con sus largos brazos ciñen estrechamente á las encumbradas y altas peñas. Acrecienta la admiracion*

---

[1] "(...) *ca todos aquelllos asperos peñascos estan fornidos de frescos, y deleytables arboles, y de muy hermosas y olorosas yervas, y flores de diversos colores y maneras, que a la vista de todos no parecen sino unos muy compuestos y adornados jardines, y muy deleytables florestas. Y no solo se hazen estas arboledas en los lugares a donde hay un poco de tierra, mas hallaran en muchas partes en las peñas, y riscos puros, y sin tierra muy viciosos arboles, y yervas: y mas es esto de maravillar por no haver fuentes en esta montaña, sino es algunas de muy poca agua: y que quasi vienen a faltar en tiempo de secada*". (*Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat.* Op. cit. Pàg. 1.)

[2] Villegas, Alonso de: *Flos sanctorum y historia general en que se escrive la vida de la Virgen Santíssima, Madre de Dios, y Señora Nuestra* ... Barcelona, Imp de Vicente Surià, 1691. Pàg. 141. Segons Bulbena hi ha edicions del segle XVI.

[3] "*Muchas montañas de Cataluña estan llenas de yervas medicinales, con virtudes peregrinas provechosas para la salud. Algunas muy saludables que en otras partes faltan, en esta sobran*". "*La templança de Cataluña se manifiesta en las flores odoriferas que produze. Algunos montes estan llenos dellas hermosissimas a la vista, y de admirable suavidad, y fragancia*". Llavors parla de les flors i dels camps que semblen jardins de flors. (Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 62.)

[4] Corbera, E. de: *Cataluña illustrada.* Op. cit., Pàg. 55.

[5] També parla de les plantes, però a nivell de tot Catalunya, Marcillo, M.: *Crisi de Cataluña.* Op. cit.

el ver que se crie tanta belleza en un monte que desde la mitad hasta la cumbre no tiene fuentes abundantes, sino pequeñas y de muy poco caudal para entretener la frescura; porque en algunas de ellas en verano vienen á disminuir sus manantiales, y aun en tiempo seco del total faltan. Esto es muy cierto, y así me espanto de que el Mtro. Diago la describa por tierra regalada de muy cristalinas y frescas fuentes. Sino es que lo entienda como el Mtro. Yepez de las que manan en su alrededor; desde donde, como diré presto, corren diferentes arroyuelos y riberas que despues de haber fertilizado y dado abundancia á lo bajo de la montaña, recreando la vista y el cuerpo de los cansados caminantes, acrecientan el caudal del rio Llobregat. Es verdad que en algunas partes de lo alto se descubren algunas venas de aguas, que se escurren dando señal de que entre las profundidades de las peñas debe haber algunas estancadas ó encharcadas aguas, que cuando abundan por lluvias se desaguan entre aquellos riscos como por canales. No pudiendo desaguarse del todo se embeben y sabullen entre las mismas entrañas del sacro monte: esto entretiene el verdor de las plantas y el fresco de la tierra"[1].

Pujades ha introduït dos temes que ens interessa tractar més profundament. D'una banda, la qüestió de l'aigua que embelleix l'indret, sobre al qual revindrem més endavant. De l'altra, aquest cronista ha dit que hi ha diversos autors que parlen de Montserrat, els quals ja veiem que han esdevingut referències quasi obligades per a tothom. Avui dia sabem que, com deia Yepes, en general aquests autors,

"*Todos ellos dicen que están llenos de hierbas provechosas y medicinales, y el mismo aire que corre es puro y saludable, que no quiso la naturaleza que en esta sagrada montaña hubiese cosa baldía y por de más; toda ella es alegre, toda apacible, toda vistosa, toda de provechos* (...)"[2].

De manera que, a principi del segle XVII, els "autors" havien donat per establerta l'exuberància vegetal i floral del massís de Montserrat. Això es veu clarament en el llibre de Francisco de Diago[3], que parla de Montserrat en termes d'una muntanya,

"(...) *regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes: ennoblecida de abundancia de yervas medicinales: privilegiada entre todas las montañas del Orbe con los peñascos, riscos, y escollos tan vistosos y señalados de que esta ceñida y quajada su espacioso circuyto de onze mil passos* (...)"[4].

Per fer un pas endavant, anotem que, a la fi de segle XVII, Roig i Jalpí puntualitzava que les herbes que es trobaven a Montserrat eren de tipus medicinal. A més,

---

[1] *Cronica universal del Principado de Cataluña*. Op. cit. Llibre XII cap. XIV. Pàg. 367.

[2] Yepes, Antonio: *Crónica general de la orden de San Benito*. Op. cit. Pàg. 172.

[3] Francisco Diago era membre de l'orde dels predicadors, lector de teologia del convent de santa Caterina de Barcelona i *Calificador* del tribunal de la Inquisició de Barcelona.

[4] Diago, Francisco de: *Historia de los victoriosissimos antiguos Condes de Barcelona*. Barcelona, casa Sebastian de Cormellas, 1603. Pàg. 69.

en donava alguns noms, com ja havia fet Pujades:

> "*En tiempo de Primavera se hallan infinitas hiervas medicinales, romeros, arrayanes, tomillos, espliego, y otras varias especias: retamas, otras flores odoriferas cuyo olor suavissimo recrea el olfato, como su hermosa vista*"[1].

En general, utilitat i bellesa donen sentit a aquestes flors. Fins i tot Lluís Montegut dirà que formen un *parterre* molt ben entretingut:

> "*Ces rochers sont couverts d'une infinité de fleurs, qui peuvent disputer pour la beauté avec celles des parterres les mieux cultivez; &, ce qu'on aura de la peine a se persuader, c'est que malgré la dureté du rocher, & l'injure des saisons, elles se conservent toûjours dans leur éclat & ne se flétrisent point de toute l'année. Celles que l'on y remarcque le plus communément sont l'oeillet simple, l'aiglantine & la violette*".
> "*Une infinité d'arbres d'une frosseur surprenante sortent des fentes de ces roches, quoiqu'il n'y paroisse point de terre ni d'humeur; mais les plus gros chênes naissent dans ces lieux si secs, & l'on en voit une grande quantité, non-seulement au bas de la montagne, mais même sur les plus hautes pointes des rochers: ces arbres conservent leur verdure toute l'année, de sorte qu'il semble que le Maître de la nature ait répandu une benediction particuliere sur cette montagne en faveur de la Sainte Vierge qui y est honorée de tous les fidelles*"[2].

Serra i Postius, recordem-ho, explicava que, malgrat la manca d'aigua a la part superior de la muntanya, "(...) *està todo el Monte hecho un jardin* (...)"[3]. El *Compendio historial* parlarà de "(...) *la amenidad frondosa de tanta variedad (passa de 500) de plantas medicinales, y de arboles muy robustos, que hermosa, y deliciosamente le visten*"[4]. Per al seu anònim autor, la natura va donar poders a aquesta muntanya "(...) *haziendo en èlla, y por èlla las mayores maravillas, y obrando los mas maravillosos prodigios*"[5]. Idea molt semblant a la que havia defensat el pare Camós en el seu *Jardín de María*:

> "(...) *sossiega mucho a quien habita en ellos, el ver tan grande concierto, y orden en sus caminos: y en descubrir tanta diversidad de flores. Con esto se alegra la vista, y pregonando todo quanto tienen maravilla: dexa llenos* [d]*e devocion, a quien con atencion les mira*"[6].

Tampoc Enrique Flórez no hi veurà sinó un,

---

[1] Roig y Jalpí, Juan Gaspar: *Epitome historico de la muy ilustre ciudad de Manresa*. Op. cit. Pàg. 77.

[2] Montegut, L.: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg. 2-3.

[3] Serra y Postius, P.: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 10.

[4] Anònim: *Compendio historial*. Op. cit. Pàg. 2.

[5] Anònim: *Compendio historial*. Op. cit. Pàg. 3.

[6] Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Enriquecido con muchas imagenes de esta Celestial Señora; que como Plantas Divinas descubrió en él milagrosamente el Cielo, y adornado con tanta muchedumbre de Templos, y Capillas dedicada a su Santisimo Nombre, que son entre todas mil treinta y tres*. Girona, 1772.

> "*primor de soberano Artifice, que sembró de multitud de bosques, la montaña, haciendo brotar arboles sobre las mismas peñas, y el suelo está bordado de flores, y variedad de hiervas siempre verdes*"[1].

Sobre aquest tema, una qüestió interessant de retenir és que el nombre de plantes que viuen en aquest llit ecològic va anar augmentant a mesura que passava el temps. Hem vist que de primer no se n'esmenta cap de forma concreta, després només es parla d'unes quantes que s'identifiquen. Doncs bé, si el *Compendio* diu que hi ha més de cinc-centes plantes, Guillaume Bowles parlarà de més de 200 espècies d'arbres, arbustos i plantes, que desapareixen a mida que es va guanyant altura[2]. El *Diccionario geográfico-estadístico* (1827) de Sebastián de Miñano[3] parla igualment de més de dues-centes espècies. Mig segle més tard, l'*Album pintorech-monumental* seguirà parlant de la vegetació esplèndida, espontània i variada que hi creix[4].

El gran salt qualitatiu es troba en obres com la *Guía diamante* de García del Real, el viatge de Swinburne[5] o la *Guia* de Richard Ford[6]:

> "*Vue de loin la montagne parait très aride, cependant elle renferme plus de cinq cent espèces de plantes salutaires, dont plusieurs médicinales (...) Il n'y a ni trou ni ouverture où il ne pousse quelque arbuste ou quelque plainte, c'est que l'air dans cette montagne produit en abondance les germes de la vie et de la santé*"[7].

La *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* (vers 1896) parla de més de vuit-centes plantes diferents[8], mentre la *Guía López* eleva el nombre per sobre de 820[9]. I és que ja se sap, Maria n'és l'hortolana! Tot plegat fa la impressió que siguem davant d'una carrera imparable, a veure qui la diu més gran. Però aquesta carrera havia de tenir la seva fi. L'any 1904 el botànic Joan Cadevall[10] publicava un treball sobre les plantes d'existència dubtosa en què afirmava que s'havien descrit en aquest massís un conjunt d'espècies que en realitat no hi vivien. Cadevall, un cop que ha visitat Montserrat i després de més de trenta anys de recórrer les muntanyes dels rodals, parla d'un total de 256 espècies dubtoses. Tot això sense tenir en compte una sèrie d'altres plantes que, per les seves condicions ecològiques, mai no hi haurien pogut viure, estudi aquest que deixa com a

---

[1] Florez, H.: *España sagrada.* Op. cit. Pàg. 37.

[2] Bowles, Guillaume: *Introduction a l'histoire naturelle et a la géographie physique de l'Espagne*. Op. cit. 402.

[3] Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.

[4] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 6.

[5] "*The apothecary of the house has a list of four hundred and thirty-seven species of plants, and forty of trees*". (Swinburne, Henry: *Picturesque tour through Spain*. London, W. Sharpe, 1823. Pàg. 39. Hi ha edicions de 1779. El viatge va fer-se entre 1775-1776.)

[6] Ford, Richard: *Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa*. Madrid, Ediciones Turner, 1983. Pàg. 75. Parla també de més de cinc-centes espècies.

[7] García del Real, L.: *Montserrat. Guía Diamante.* Op. cit. Pàg. 216.

[8] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 4.

[9] *Guía de España y Portugal*. Barcelona, E. López, 1898. (Guías López).

[10] Cadevall y Diars, Juan: *Plantas citadas en Montserrat de existencia dudosa*. Saragossa, Mariano Escar, tipógrafo, 1904. (Memoria publicada en el *Boletín de la Sociedad Aragonesa de Ciencias Naturales*).

objecte d'un altre petit treball. Amb tot, però, volem remarcar el fet que actualment s'accepten com a pròpies de la regió més d'un miler d'espècies[1]. Ara bé, això no vol dir que la seva importància es degués al seu nombre, sinó a una altra cosa.

Si volem saber una mica més sobre aquest tema, haurem d'indicar que les plantes, de molt antic, han tingut poders terapèutics reals o suposats, i virtuts estètiques més o menys reconegudes. Però en el cas de Montserrat, aquesta insistència sobre les plantes, el seu nombre i diversitat i l'aparença enjardinada del massís, bé val que ens hi aturem encara un bon moment. La primera parada la farem un altre cop acompanyats de Lluís Montegut.

4. 3. 3 - El mite culte de l'origen de Montserrat

En la seva obra dedicada a Montserrat, Montegut va escriure dues pàgines essencials que va titular "Réflexion sur la description du Mont-Serrat". En elles llegim que,

> "*Ce qui nous en paroît est, qu'ordinairement Dieu a donné la préference aux lieux élevez, qu'il a voulu operer ses plus grands Mysteres, & les faire servir comme des degrez pour nous approcher de lui* (...). *Il semble que cette portion de l'Univers qui s'éleve & s'approche du Ciel, nous doit servir d'exemple pour élever nos coeurs de ce côté là, où est notre veritable patrie, & que comme l'air y est plus pur que dans les lieux enfonsez, nous y devons chercher la pureté du corps & de l'ame qui nous est necessaire pour nous conduire vers Dieu*".

> "*Il semble que les Payens ont eu quelque connoissance de ces veritez, lorqu'ils on feint le temple de la vertu sur une haute montagne où l'on grimpe au travers des précipices avec beaucoup de difficulté, quoiqu'il semble que leur emploi devoit demander un accès plus facile; tant il est vrai que l'on ne trouve les grandes & belles choses que sur les lieux élevez. C'est pour cela que le Mont-Serrat est couvert de belles fleurs: & si se rochers sont le simbole de la penitence & de la mortification, l'odeur & la beauté de ces rares plantes qui croissent au milieu de ce desert, nous marquent l'excellence des vertus & des bones oeuvres qu'elles produisent; mais toutes ces idées de grandeur & d'élevation se doivent associer avec l'humilité qui est le fondement du Christianisme, aussi la providence de Dieu y fait reverer l'Image de la sainte Vierge qui n'est que de bois, pour nous faire souvenir que ce n'est que par la bassesse & l'infirmité que l'on peut s'élever a la possession de la gloire. C'est un mélange bien difficile; mais qui se trouve heureusement accompli sur le Mont-Serrat, où l'on voit d'un côté la fragilité & le néant de la creature figuré par l'Image de bois, & de l'autre les grandeurs où l'humilité a élevé la sainte Vierge par les prodiges & les miracles qu'elle y opere tous les jours par le pouvoir & le credit que ses*

[1] Segons Josep Nuet i Josep M. Panareda, "*El nombre d'espècies espontànies que hem pogut comprovar que es fan o que s'han trobat a Montserrat és de 1.042. Si a aquest nombre, hi afegim les plantes de categoria inferior a l'espècie, la xifra puja a 1.149 plantes*". (Nuet Badia, J. & Panareda, J. M.: *Flora de Montserrat*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991-1993. Vol. 3, pàg. 147.) Volem agrair al senyor Josep Nuet aquesta informació.

prieres ont auprès de son fils, c'est le plan general de ce saint Lieu, où Dieu a voulu confondre la vanité du monde & du siécle, y faisant voir la sainte Mere sous une figure humiliante pour la recompenser aussi-tôt d'un nombre infini de graces & de benedictions, avec des marques le plus éclatantes de gloire & de grandeur"[1].

Per a Montegut, les muntanyes són llocs de contacte amb la divinitat -tal com havien entès els pagans- i és per aquesta mateixa raó que Montserrat és plena de plantes agradables. Ara bé, ¿d'on treu Montserrat aquest sentiment sagrat? Doncs, diu Montegut, del fet que aquest massís és el símbol de la penitència i de la mortificació de Jesucrist. Per a ell, i per molts altres autors de la seva època, Montserrat és una muntanya agradable, alhora que un indret sant; una muntanya feta a imatge de llocs sagrats profundament arrelats a la cultura occidental que després estudiarem. Només hem de veure com el seu nom li ve del fet que,

"(...) *perdiò la forma, y entereza que Dios le avia dado quando le criò sin quebrantamiento alguno, y desde aquel no imaginado accidente, quedò desfigurado, y hecho trozos*"[2].

Montserrat havia estat criada lletja com les altres muntanyes, però arran del sentiment que va mostrar en el moment de la mort de Jesús al Gólgota,

"*Quedò el cuerpo deste monte peregrino, y estraño por estremo, diferente del rostro que antes tenia; pero no deteriorado, sino mejorado mucho, y fue como morir feo, para resucitar hermoso; que parece quiso el Padre Eterno vestir sus desnudezes en premio al sentimiento que mostrò en la muerte de su Hijo, con sobrepuestas galas que no tuvo, ni le dieron en su primera condicion; porque si antes a los que le miravan se mostrava tan aspero, que aun habitarlo los animales fieros, se juzgava por dificultoso, quanto mas lo seria para los hombre, que son Politicos, y sociales? Assi pues aora examinada la calidad de las peñas, se halla que son jaspes, y que con poco cuidado se topa con lo fino, y el marmol negro se descubre a las raizes, y faldas de la montaña. Las cumbres en lo alto se rematan al modo, y forma de piramides; y puede con ella Cataluña hacer callar a las de Egipto* (...) *porque estàn en tal compostura, y disposion, que parecen caños de organos, guardando sus altos, y baxos, y a los que la miran desde lexos, parece una fortissima Ciudad rodeada de grandes torreones, y valuartes, formados de ducientas peñas, tan cortadas, y rompidas unas de otras, como si las huvieran abierto, y dividido con otros tantos militares petardos, en cuyas aberturas con poca tierra se crian flores diferentes, yervas medicinales, y muchos robustos robles, que buscando el alimento, de que necessitan para conservar la vida vegetativa, rompen las peñas, añadiendo a las cisuras milagrosas que he dicho, las que sabe hazer la naturaleza por si sola,*

[1] Montegut, L.: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat*. Op. cit. Pàg- 16-17.

[2] Argaiz, G. de: *La perla de Cataluña.* Op. cit. Pàg. 3.

con que queda dividio de los otros montes”[1].

En aquest text, Argaiz conjumina l'explicació bíblica amb les lleis científiques per explicar la morfologia de la serralada. Un altra opinió en el mateix sentit és la d'Enrique Flórez:

> “*Para esto formó Dios la estrechura de esta maravillosa obra con tan raro artificio, tal orden y concierto, que unos riscos dejan lugar para subir a otros, interponiendose algunos para gozar de todos, y finalmente con auxilios del arte se llega hasta la cumbre, no sin fatiga, pero tambien con recreo: porque sobre la maravillosa vista de la tierra (donde las montañas parecen como valles) hallan en los mismos riscos otro primor del soberano Artifice, que sembró de multitud de bosques, la montaña, haciendo brotar arboles sobre las mismas peñas, y el suelo está bordado de flores, y variedad de hiervas siempre verdes. Aparecen los riscos, como divididos con sierra, y por eso le llaman Monteserrado, ò Monserrate*”[2].

Miquel Muntadas també era molt clar en aquest tema: les teories científiques no estaven en contradicció amb la llegenda etiològica sobre de la formació i la morfologia de la muntanya:

> “*No contradiciendo por consiguiente estas teorías ni á la ciencia, ni á la historia, y enalteciendo por otra parte nuestras creencias religiosas, confesemos franca y aviertamente, dicen: Que la Montaña de Montserrat debe su forma actual al terremoto y demás fenómenos que contra ó sobre todas las leyes de la naturaleza sufrió el mundo al espirar Jesucristo en el Calvario*”.
> “*Confesémoslo franca y abiertamente: Montserrat ha llorado el deicidio, y su dolor ha partido sus rocas*”[3].

De manera que els viatgers i els científics acabaven alabant Déu en veure que en aquesta muntanya, que semblaria estèril, hi havia tants arbres i plantes, perquè “(...) *aquí hay algo mas que la naturaleza* (...)”. Montserrat adquireix ben clarament la categoria d'ecosímbol, una construcció social i física -és a dir, medial- que serviria per recordar fets importants: com diu un sonet que fa al·lusió a la divisió de les penyes de Montserrat durant la mort de Crist, escrit per Antoni d'Armengol i d'Aymerich, baró de Rocafort i acadèmic de l'Acadèmia de Barcelona:

“Vemos de Monserrate la Sagrada
Montaña, al golpe cruel estremecida,
Aun oy en tanta Roca dividida,
Para eterna memoria acreditada”[4].

---

[1] Argaiz, G. de: *La perla de Cataluña.* Op. cit. Pàg. 3.

[2] Florez, H.: *España sagrada.* Op. cit. Pàg. 37.

[3] Muntadas, M.: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir*. Op. cit. Pàg, 17 i 18.

[4] Citat per Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. SP.

En aquesta muntanya es veu i recorda constantment la mà de Déu perquè, segons els autors que estem estudiant, no s'hi donen les condicions adients per al creixement de la vegetació. Però, amb tot, aquesta hi és abundant: de manera que, davant la manca d'explicacions a aquesta diversitat floral i vegetal, les plantes aromàtiques i ornamentals hauran extret les seves característiques d'algun fet sobrenatural. Possiblement ho són mercès a la gràcia de Maria. En aquest context, les plantes de Montserrat mereixen un estatus a part i esdevenen emissàries dels poders sagrats del cel. Perquè els autors s'acorden a considerar que,

> "*Exceden los favores que alli comunica al Cielo, a la muchedumbre de saludables plantas que adornan su distrito. Este es el sitio donde la fe alcança quanto conviene a quien pide, donde la Reyna de los Angeles a correspondencia de afectuosos cultos dispensa el consuelo para todos los trabajos* (...)"[1].

Aquesta idea arriba fins al segle XIX: la *Guia de Montserrat* de Víctor Balaguer inclou un anunci de les *Píldoras de Montserrat*, unes pastilles que aprofitaven les virtuts de les plantes montserratines, segons l'empresa anunciant, el laboratori del doctor Joaquim Font i Farrés especialment pensat per estudiar i analitzar les plantes de Montserrat. Després de deu anys de treballs, les curacions són extraordinàries. Diu l'anunci:

> "*La popularidad que en todas partes tienen los medicamentos del Montserrat, de este monte catalan, sagrado por su destino, maravilloso por su forma y altamente importante para la salud del género humano, recomendados por tantos facultativos como á remedios seguros y eficaces para combatir con seguridad tantísimas enfermedades, y su grande consumo por otra parte, es el testimonio mas elocuente del aprecio que el público les dispensa*".

Aquest text el signa el mateix Font i Ferrés, metge que no troba el perquè aquestes plantes curen, a menys que l'explicació sigui que,

> "(...) *las plantas aromáticas que vegetan y florecen en el Montserrat tienen una virtud especial, un verdadero quid divinum, muy en armonía con el privilegiado destino que el dedo de Dios señaló á aquellas fragosidades portentosas que acercan la tierra al cielo, sublimando la piedad del alma y restituyendo la salud al cuerpo*"[2].

Fins ara ja hem analitzat el discurs que explicava que la morfologia de Montserrat era agradable i que intentava trobar-hi explicacions. Remarquem aquest fet: que Montserrat era agradable, perquè és històricament molt excepcional per a aquell moment històric. A més, el massís era cobert per plantes profitoses o amb virtuts estètiques que també treien els

---

[1] Corbera, E. de: *Cataluña illustrada*. Op. cit. Pàg. 436.

[2] L'anunci es troba en Balaguer, Víctor: *Guia de Montserrat y de sus cuevas.* Barcelona, Imp. Nueva, de Jaime Jepús y Ramon Villegas, 1857. Pàg. 181-188.

seus valors de la relació directa amb la divinitat. Evidentment, aquest discurs era potenciat, o si més no cregut a fe cega, pels membres de la clerecia, els quals no s'estaven de qualificar aquest indret com un lloc agradable, com veurem. Més endavant també ens haurem de preguntar perquè això era d'aquesta manera. Però de moment hem de continuar fent via pel camí que més enrere hem insinuat de l'aigua com a element protopaisatgístic.

4. 3. 4 - L'aigua com a element protopaisatgístic

En diferents indrets al llarg del nostre repàs de la representació de Montserrat ja ha anat sortint la potencialitat paisatgística de l'aigua. L'aigua verdeja les plantes que fan esdevenir bella la muntanya, però l'aigua de per si també és agradable. En aquest sentit el tema ja estava en Jeroni Pau quan deia que Montserrat era regada per salts d'aigua. També Francisco de Diago presentava la muntanya en qüestió com "(...) *regalada de las aguas de muchas christalinas fuentes* (...)"[1]. Remarquem que són moltes les cites que parlen de l'aigua de Montserrat, unes afirmant que n'és rica; les altres dient que, d'aigua, n'hi ha poca, a no ser en el subsòl. Tantes que un viatger estranger, Henry Swinburne, a la darreria del segle XVIII, amarat de llegir els autors que parlen en aquests termes, en arribar a la muntanya s'adona que no hi ha grans bèsties a causa de la manca d'aigua i que, a més,

> "(...) *this* [l'aigua] *in summer is a terrible inconvenience, and gives the lye to the florid descriptions I have read of the purling streams and beautiful cascades tumbling down on every side from the broken rocks*"[2].

L'aigua, doncs, no era tanta com alguns havien dit i no podia donar lloc a grans cascades. Aquest tema és molt important perquè, a nivell general, aquest compost d'oxigen i hidrogen en estat líquid era un dels elements més importants del sentiment paisatgístic, no tant perquè fes verdejar el medi ambient, sinó que en ella mateixa, l'aigua potenciava l'estima per certs indrets naturals, especialment si era una aigua que es trobava en moviment. En aquest sentit, Antonio Yepes deia que els rierols que queien de la muntanya de Montserrat augmentaven el cabal del Llobregat després d'haver "*recreado la vista*"[3] dels peregrins. Per a Pujades l'exuberància de la vegetació cridava l'atenció pel fet que no hi havia aigua a la muntanya i, seguint Yepes, afirmava que corrien diferents rierols a la part inferior de la muntanya que,

> "(...) *despues de haber fertilizado y dado abundancia á lo bajo de la montaña, recreando la vista y el cuerpo de los cansados caminantes, acrecientan el caudal del rio Llobregat*"[4].

En aquest context, Serra i Postius sentirà "*gusto á la vista*" i "*horrores al oído*" només de veure els salts d'aigua que es despenyen pel torrent de Santa Maria en dies de

---

[1] Diago, F. de: *Historia de los victoriosissimos antiguos Condes de Barcelona*. Op. cit. Pàg. 69.

[2] Swinburne, Henry: *Travels through Spain, in the year 1775 and 1776. In wich several monuments of roman and moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*. Londres, P. Elmsly, 1779. Pàg. 59.

[3] Yepes, A.: *Crónica general de la orden de San Benito*. Op. cit. Pàg. 172.

[4] *Cronica universal del Principado de Cataluña*. Op. cit. Llibre XII cap. XIV. Pàg. 367.

pluja[1]. Els mateixos salts que presentaven "(...) *el golpe de vista mas seductor y pintoresco que darse pueda*" a Víctor Balaguer[2].

Com hem vist, el tema de la vegetació és indestriable del de l'aigua tot i que és cert que l'aigua en ella mateixa és un dels elements paisatgístics per excel·lència. Anotem que també fou un dels primers històricament parlant. Fins al punt que el no massa paisatgista Francisco de Zamora trobarà al llarg d'una de les seves sortides una cascada d'aigua "*graciosa*" i un saltant "(...) *que forma un objeto agradable*"[3]. D'aquesta manera, al costat dels seus interessos com a gestor de l'estat, Zamora demanarà en el seu qüestionari si en els pobles enquestats hi ha "(...) *despeñaderos profundos o montes de grandes cortaduras naturales, caídas de agua, hermosos puntos de vista, y otras cosas dignas de verse*"[4]. Els salts d'aigua eren per a Zamora una de les coses dignes de veure's. Cal deixar clar, però, que aquesta és l'única preocupació d'ordre protopaisatgístic que surt en la seva enquesta. No oblidem que som a la fi del segle XVIII i que els models que feien agradables les muntanyes anaven per altres camins que, dit de passada, eren més acceptats de tothom.

Per entendres aquests models hem de dir que, d'altra banda, la descripció de Montserrat acostumava a acompanyar-se generalment de la representació del massís en tant que ciutat o murada, un altre tòpic que ens interessa desenvolupar i que, aparentment, tenia poca relació amb els que hem vist fins ara. Però, amb tot, la relació era clara i important, com veurem més endavant.

4. 3. 5 - Montserrat, una ciutat emmurallada

Com a primer pas en aquest repàs de la descripció de Montserrat en tant que ciutat, ens interessa dir que l'edat moderna va ressaltar moltes vegades l'ordre, fins i tot la simetria, que composava la muntanya de Montserrat. El primer text que repassarem serà el de Jeroni Pau:

> "*De l'exterior, però, és composta de roques abruptes i foradades pertot arreu a tall de graons i de serra i en un ordre tal que fa pensar que la mateixa naturalesa, amb una obra hàbil, o el creador del món, va aixecar la mateixa muntanya que mostra no sé quina mena d'esperit sagrat, pel seu molt cèlebre culte*"[5].

D'entrada, doncs, la muntanya és o sembla aspra, però vista de més a prop els nostres autors hi descobriran un ordre intern. Recollim, un cop més, les paraules de Pere de Burgos:

> "*La aspereza desta montaña es grande, y a los que la miran de lexos, parece cosa muy fatigosa, y espantable, y que parece impossible poder*

---

[1] Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico*. Op. cit. Pàg. 6.

[2] Balaguer, Víctor: *Guia de Montserrat y de sus cuevas*. Barcelona, Imp. Nueva, de Jaime Jepús y Ramon Villegas, 1857. Pàg. 18.

[3] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 81, 84, 160, 184 i 185.

[4] "Respuesta al interrogatorio del Sr. D. Francisco de Zamora por lo concerniente al corregimiento de Barcelona" en Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit.

[5] Pau, J.: *Obres*. Op. cit.

andar por ella: empero con todo esto es tanta la hernosura en la orden, y compostura della, que el deleyte que tienen en la mirar, y contemplar andando por ella, les quita otro qual quier trabajo, y fatiga que les da su aspereza, y trabajosas subidas".

En Pere de Burgos veiem ben clarament que aquest ordre permet la representació de la muntanya en tant que ciutat o fortalesa:

"*Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta montaña, mas aun las mesmas peñas en su assiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan. Porque por muchas partes se levantan unas rocas tan altas, que no parecen sino torres de alguna ciudad puesta en alto, y a la parte de la tramontana estan de tal manera tajadas las peñas que parecen ser una muy fuerte cerca de alguna grande ciudad*"[1].

En el mateix sentit que estem estudiant, una mica més tard, Antoni Brenach, en el seu poema, voldrà també cantar la simetria d'una muntanya,

"*Semblant a una ciutat que és enrondada*
de murs fortíssims o torrelles altes
i amb negra fossa els enemichs allunya,
així Sàxia, de tots els qui l'admiren
lloada, té, com la ciutat, murades
i nombrosos marlets; es fa erectívola
amb torrelles i amb mates atalaies
eriçades, els murs traspassa i guaita
les enlairades torres. Assorgeixen,
de les plantes del Llobregat jussantes
fins a mitja Muntanya, murs que espalmen
per la gran mole fesa de ses roques:
d'aquí estant, cap amunt, altra renglera
s'enfila amb penyes prominents, vençuda
així mateix per un tercer alcàcer;
i al capdamunt, en desgavell harmònic,
els miradors encimbellats s'aixequen,
mentre de flors i herbei tot ho agença
una vernal forest encisadora,
que amb sacre fogolleig els cors ablama
i a pensaments del cel els arravata"[2].

A imitació de Brenach, el literat Cristóbal de Virués també reprendrà el tema de la forma urbana de Montserrat i dirà:

---

[1] *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat.* Op. cit. Pàg. 1.

[2] Brenach, A.: *Saxia.* Op. cit. Pàg. 12.

"Cual famosa ciudad puesta en la raya
Del enemigo reino poderoso,
Donde mil torres y atalayas haya
Sobre un asiento altísimo y hermoso,
Y que entre el cerco, torre y atalaya
Se muestre el alto templo suntuoso,
La casa principal, los capiteles,
Las almenas, las cruces y pineles;
Así parece desde lejos vista
La sierra, porque están los riscos puestos
Con tal concierto, que uno de otro dista
Casi a nivel en la altura y puestos:
Engañan al juicio y a la vista
Que parecen por arte estar dispuestos,
Y por entre ellos ver con varias luces
Templos, almenas, capiteles, cruces.
Están las peñas como si aserradas
O partidas a mano hubiesen sido,
Menos o más en partes levantadas,
Según menos o más hayan crecido"[1].

Al segle XVI, el tema de la disposició ordenada de la muntanya serà reprès per Jeroni Jorba[2]. També Pedro Medina, en *Grandezas y cosas notables de España*, obra publicada a Alcalà, l'any 1595 afirmava:

> "*Parecen sus riscos, y peñas tan hermosas, como si se mirasse una Ciudad edificada en una grande altura, y mui cercada de Torres, y Murallas. Es tan alta, y pedregosa, que parecen sus riscos ser nubes puestas en el aire cerca del Cielo de la Luna*"[3].

Fent un pas més endavant i intentant passar de les descripcions a les explicacions del perquè d'aquest tòpic, direm que amb el manuscrit de Jeroni Pujades ja podem començar a entendre una mica la raó d'aquesta manera de representar-se Montserrat, perquè aquesta "*belleza del órden*" la "(...) *puso Dios en él por medio de la comun madre naturaleza* (...)[4], i així va escriure d'ella:

> "*Deléitase en estrema manera la vista de los que de lejos miran esta santa montaña, descubriéndose tan rodeada y coronada de altísimas y empinadas rocas que en forma piramidal parece se suben y se elevan casi hasta las estrellas; divisándose* ***como una vistosa ciudad puesta en eminente lugar y rodeada de altas torres****, particularmente si se mira por la parte de la*

[1] Farinelli, A.: "Poesía del Montserrat" Op. cit. Pàg. 135.

[2] Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*. Barcelona, Apud Hubertum Gotardum, 1589.

[3] Citat per Serra y Postius, P.: *Epitome histórico*. Op. cit. També en parla el *Compendio historial*. Op. cit.

[4] *Cronica universal del Principado de Cataluña*. Op. cit. Llibre XII cap. XIV. Pàg. 367.

tremontana ó norte, que sus cortadas peñas y tallados riscos parecen una cortina ó lienzo de alguna bien fortalecida ciudad sita en aquel alto"[1].

La forma de ciutat de la muntanya, segons aquest tòpic, fa bella Montserrat. Cal que remarquem, però, que aquesta idea no és patrimoni d'un sol autor, sinó que la metàfora de la ciutat serà emprada més endavant per Argaiz, Juan de Campos[2], Josep Vicente del Olmo, Manuel Marcillo (el qual utilitza alhora les imatges del jardí i de la ciutat), Francisco de Ortega, el *Compendio historial*, la *Historia verdadera* d'Hilario Santos Alonso o Enrique Flórez. Tot seguit incloem els textos dels autors que acabem d'enumerar:

"(...) *porque estàn en tal compostura, y disposion, que parecen caños de organos, guardando sus altos, y baxos, y a los que la miran desde lexos,* ***parece una fortissima Ciudad rodeada de grandes torreones, y valuartes****, formados de ducientas peñas, tan cortadas, y rompidas unas de otras, como si las huvieran abierto, y dividido con otros tantos militares petardos, en cuyas aberturas con poca tierra se crian flores diferentes, yervas medicinales, y muchos robustos robles, que buscando el alimento, de que necessitan para conservar la vida vegetativa, rompen las peñas, añadiendo a las cisuras milagrosas que he dicho, las que sabe hazer la naturaleza por si sola, con que queda dividido de los otros montes*" [3].

"(...) *parece a los que de lexos le miran un* ***Regio Alcazar, y Fortaleza circuida de fuertes torreones****, tiene de circunferencia quatro leguas, su cumbre tal vez se esconde entre las nuves, y mirados de ella los Montes circunvezinos parecen una muy espaciosa Campaña, y a sus peñascos, que de lexos se juzgan asperos, y inaccessibles el arte les ha hecho tan amenos, y agradables, que solo se comparan bien con el Tempe de Thessalia*" [4].

"*Es tan alta, y pedregosa, que parecen sus riscos ser nubes puestas en el ayre, cerca del Cielo de la Luna. Y aunque dà grande trabajo subiendo a ella, quitase con el deleyte de mirar, y contemplar la orden, y compostura que ay. Es cosa maravillosa, ver entre los riscos, y piedras, las frescuras, y arboledas que ay, que no parecen sino unos compuestos jardines. Parecen los riscos, y peñas tan hermosos,* ***como si se mirasse una Ciudad edificada en grande altura, y muy cercada de torres, y murallas***" [5].

"*Es* ***la Ciudad de Dios deste Hemisferio***
De Monserrate la encumbrada pira,

[1] *Cronica universal del Principado de Cataluña*. Op. cit. Llibre XII, Capítol XIV. Pàg. 368.

[2] Campos, J. de: *Descripcion general*... Op. cit. pàg. 3.

[3] Argaiz, G.: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 3.

[4] Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. Valencia, 1681. Pàg. 459.

[5] Marcillo, M.: *Crisi de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 30.

Cuya grandeza en su mayor misterio,
En un immenso Monte el alma mira" [1].

"*Se descuella sobre todos los demàs montes en el Principado de Cataluña. Singularizase, no solo entre los del Principado, sino tambien entro todos los del Orbe, por su elevacion sobervia, por su admirable figura, que, mirada de lexos,* ***parece una Ciudad inexpugnable, rodeada de grandes Torres****; y por la amenidad frondosa de tanta variedad (passa de 500) de plantas medicinales, y de arboles muy robustos, que hermosa, y deliciosamente le visten*" [2].

"*Deleita en extremo la vista de los que de lexos miran esta Santa Montaña, descubriendola tan rodeada, y coronada de altissimas, y empinadas rocas, que en forma pyramidal parece se suben, y elevan casi hasta las Estrellas, dividiendose* ***como una vistosa Ciudad puesta en eminente lugar, y rodeada de Torres****: principalmente si se mira por la parte de Tramontana, ó Norte, que sus cortadas peñas, y riscos parecen una cortina, ò lienzo de alguna bien fortalecida Ciudad rodeada, fita en aquella admirable altura*" [3].

"*Toda la montaña es una roca, en forma como piramidal, pero laboreada por la mano omnipotente con tal variedad, y configuracion de las peñas, que no se sabe si es Alcazar de Torres, y Baluartes sobre un monte, si Ramillete compuesto de montañas, ò montañas en forma de Ramillete. La multitud de peñascos escabrosos promete que el Artifice tiró a formar un sitio inacceible a los hombres, espantoso a la vista, libre de que nadie le pise: pero el divino poder, y fin altisimo a que le ordenó su providencia, dispuso que el horror de las peñas ablande corazones facinerosos, y cada risco sirva como de Castillo inconquistable, donde los apartados de la tierra puedan batir las fuerzas del Infierno*" [4].

Aquesta imatge també serà represa al segle XIX, entre altres per Víctor Balaguer, Martí i Cantó[5] (que segueix Flórez) o Fors de Casamayor, que la compararà amb un edifici gòtic:

[Montserrat], "*Si por su altura es soberbio, por su forma es maravilloso y admirable. Diríase, al mirarle de lejos,* ***una ciudad inespugnable rodeada de un cinturon de fuertes torres*** *por encima de las cuales descuellan las labradas agujas de sus templos y los airosos obeliscos de*

[1] Ortega, Francisco de: *Poema heroico*. Op. cit. Pàg. 98.

[2] Anònim: *Compendio historial*. Op. cit. Pàg. 2.

[3] Santos Alonso, Hilario: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Emitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. València, Emp. de Agustin Laborda, 1772. Pàg. 8.

[4] Florez, Henrique: *España sagrada*. Op. cit. Pàg. 36.

[5] Martí y Cantó, J.: *Més lírico de Maria o los cancioneros de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 24.

sus plazas" [1].

"*A partir del Monasterio, pelada del todo la montaña, forma en varios paisajes, picachos y peñoles á manera de las* ***almenadas torrecillas de un edificio gótico****, que algunos escritores han comparado á un juego de bolos. Desde luego se manifiesta como impenetrable é inaccesible por su estraordinaria figura, y aún parece de cerca que se aleja la esperanza de poderla reconocer cual se desea*" [2].

Montserrat és com una ciutat i per això es pot dir que és bella, podem concloure de tot el que hem repassat en les darreres pàgines. Però puntualitzem que la imatge de la ciutat que estem tractant tenia poc a veure amb un conjunt d'edificis i carrers a nivell físic. Es tracta, més aviat, d'una relació analògica per la via de la transcendència amb un mite més general que tot seguit estudiarem.

Abans de fer-ho, però, puntualitzem que la utilització del model arquitectural de la ciutat en la literatura montserratina no és un fet estrany ni excepcional, perquè els frares del segle XII, com diuen MacDannell & Lang[3], promogueren un concepte urbà de cel, en què la cultura era més important que la natura i on la imatge de la ciutat de Jerusalem esdevingué model paradigmàtic. Analògicament, també l'infern s'urbanitzà al dos-cents italià, passant de ser una regió vasta i d'espais indefinits i il·limitats a convertir-se en una ciutat subterrània[4]. Jean-Pierre Nardy ens explica que aquesta tendència, que encara perdura en la cartografia moderna, no es deu a una dificultat tècnica, sinó més aviat a una "(...) *perception originale de la montagne* (...) *selon laquelle les volumes montagneux sont figurés en imitant des formes architecturales (tours, arcs, porches, etc.) et en intrinquant étroitement reliefs naturels et constructions humaines*"[5]. Però el cas montserratí és qualitativament diferent, perquè aquesta forma urbana "(...) *baixava del cel, procedent de déu, abillada com una núvia adornada per al seu espòs*"[6], és a dir que estava lligada transcendentment a un altre mite molt més estès.

Resum:

La percepció del món geogràfic és una qüestió de tòpics. En el cas del Montserrat modern, aquests es poden resumir dient que la muntanya es troba sola enmig de Catalunya, sembla un jardí perquè, tot i que no tingui aigua, sempre és verda.

També hem vist que les qualitats de les plantes montserratines, que són vistes com una cosa agradable i útil, deriven directament de la presència divina sobre una muntanya que ja ha estat captada com a protopaisatge. Com hem vist, la seva morfologia es deu al sentiment que Montserrat va experimentar durant la mort de Jesucrist.

Dos nous tòpics que ja hem repassat, la forma simètrica i la visió en tant que ciutat del massís, ens han de permetre plantejar, en el proper capítol, el model protopaisatgístic

---

[1] Balaguer, V.: *Guia de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 17.

[2] Fors de Casamayor, Francisco de Paula: *La estrella del Montserrat*. Op. cit. Pàg. 8.

[3] McDannell, Colleen; Lang, Bernhard: *Historia del cielo*. Madrid, Taurus, 1990. Pàg. 113.

[4] Camporesi, Piero: *La casa dell'eternità. Un viaggio appassionante nell'Europa cristiana tra le rappresentazioni dell'inferno e í prodigi dell'ostia*. Milano, Garzanti Editori, 1987. Pàg. 24.

[5] Nardy, J-P.: "Cartographies de la montagne, de l'edifice divin au bas-relief terrestre" in *Images de la montagne*. Op. cit. Pàg. 77-79.

[6] Apocalipsi 21:1.

del Montserrat modern, un model els traços del qual no només trobem en aquest massís.

4. 4 - El paradís com a model protopaisatgístic

Aquest capítol vol donar coherència a tots els tòpics que s'han repassat en l'anterior i intentar demostrar que hi havia una única imatge general que donava a veure Montserrat com a lloc bell. Si recordem el que dèiem força enrere, jardí i paradís foren igualats des de l'edat mitjana i ja avancem que aquest darrer va ser el model que els autors estudiats tenien en ment per representar-se la muntanya dels cent cims.

Segurament ha arribat l'hora de plantejar el model que va permetre la representació de la muntanya -especialment de Montserrat- com a protopaisatge[1] durant l'edat moderna. Començarem dient que diferents autors dels que hem estudiat -Marès, Beuter, Virués, Ortega[2], etc.- utilitzen la imatge bíblica del paradís per representar-se Montserrat o altres indrets muntanyencs (aquest és especialment el cas de Núria). Així, Virués afirmava de forma contundent que a Montserrat calia dir-li "*un paraíso*".

Tot i que textualment el *Gènesi* no digui que el paradís sigui una muntanya o a sobre d'una muntanya, els quatre rius que en surten així ho suggereixen. D'altra banda, el profeta Ezequiel posa el jardí de l'Edèn sobre un mont brillant de gemmes[3]. Tot plegat va permetre que durant els primers segles del Cristianisme i durant tota l'edat mitjana el paradís fos concebut en aquests termes. "*Il monte paradisiaco s'immagina altissimo sopra tutti gli altri monti della terra* (...)"[4]. La creença més estesa en fa un lloc no massa gran cenyit per un mur, a voltes sòlid, a voltes de flames. Dins d'aquest espai limitat hi havia un jardí (l'Edèn) amb moltes plantes i arbres, jardí en què regna una primavera perpètua, no torbada pel vent ni per les tempestes.

> "*Regna nel beato giardino una perpetua primavera; non mai turbata da venti e da procelle. Il cielo, che spande sorpr'esso un lume sette volte più chiaro che non sia quello del nostro giorno, ma scompagnato da ogni fastidiosa caldura, non vi patisce nube alguna, e mai non lo ingombra la notte. Nè mai per l'aria dolcissima si riversa grandine o pioggia, nè mai vi s'ode il pauroso fragore del tuono e l'orrendo schianto della folgore. Tiene il luogo un'altissima quiete, una pace serena e sacra, ignote affatto a chi vive quaggiù*"[5].

En el mateix sentit, fent un resum del model que els conqueridors castellans –i, en

---

[1] Entès en el sentit que ens proposa Alain Roger, com ha quedat definit al principi d'aquest treball.

[2] "*La aspereza del sitio en lo eminente/ Paraisos permite á sus solares,/ Que sibrotan (sic) las flores al contento,/ Con el azada rinden al sustento*". (Ortega, Francisco de: *Poema heroico*. Op. cit. Pàg. 109.)

[3] Profecia d'Ezequiel (28, 13-14): "*Eres un model de perfecció, ple de seny i de bellesa acabada; habitaves a l'Edèn, el jardí de Déu, i pedres precioses de tota mena ornaven el teu mantell: robí, topazi i diamant, crisòlit, ònix i jaspi, safir, turquesa i beril·le (...). feies estada a la muntanya sagrada dels déus, on passejaves entre pedres de foc*".

[4] Graf, Arturo*: Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. New York, Burt Franklin, 1971 (Edició original de 1892-93). Vol. 1, pàg. 16.

Sobre el tema del paradís Vegeu també Gaster, Th. H.: *Mito, leyenda y costumbre en el libro del Génesis*. Barcelona, Barral, 1973.

[5] Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 22.

menor mesura, portuguesos- tenien per descodificar Amèrica del Sud, Sergio Buarque ha escrit:

> "*Siempre los mismos elementos que durante toda la Edad Media se habían presentado como distintivos del paisaje del Edén o que parecían denunciar su proximidad: primavera perenne o temperatura siempre igual, sin la variedad de estaciones que se encuentran en los climas europeos, bosques frondosos, sabrosos frutos y prados fértiles, eternamente verdes o salpicados de flores multicolores y olorosas, surcados por copiosas aguas (usualmente cuatro ríos, según el patrón bíblico), sea en un lugar elevado y escarpado, sea en una isla escondida, con desconocimiento de la muerte o la enfermedad o mal alguno*"[1].

A grans trets, aquests són els tòpics que varen permetre descriure el paradís terrestre, tòpics per als quals, amb molta freqüència, el paradís també va ser imaginat no tant com un jardí, sinó més aviat com una ciutat emmurallada o un castell emmerletat, imatge aquesta que es vincula a un altre passatge bíblic: el de la Jerusalem celestial[2]. Amb el que hem dit fins ara ja hauríem de començar a pensar que aquesta descripció del mite del paradís ens ajudarà a entendre la representació de Montserrat a l'edat moderna. A més, el paradís havia de ser saludable, ni les malalties ni la mort no podien penetrar-hi. També es creia que les plantes aromàtiques, les espècies i els bàlsams venien del paradís o d'un lloc proper a ell, fet que els feia partícips de la seva condició. En alguns casos l'Edèn conté també un riu de pedres precioses: or, argent i gemmes[3], talment com es trobaven en la Jerusalem celestial[4].

> "*Le piante del Paradiso non abbisognavano di nessuna coltura; e benchè mai non le bagnasse la pioggia, serbavansi sempre verdi e fresche, e recavano sullo stesso ramo il fiore appena sbocciato e il frutto già maturo. Tutti i poeti concordemente lo affermano*"[5].

En aquest moment ens podem aturar i demanar-nos si parlem de Montserrat o del paradís. La nostra resposta hauria de ser que els nostres autors, en tot cas, parlen globalment i representen localment. El paradís es localitza a Montserrat, a Núria, a l'horta de València, etc., però alhora és a l'orient, a Sudamèrica on els exploradors el cerquen pel seu or... De fet, el paradís és un model de la vida fàcil, placentària, rica, apacible; una esperança, una representació sense cos que es materialitza en indrets concrets[6]. Quelcom

---

[1] Buarque de Holanda, Sergio: *Visión del paraíso. Motivos edénicos en el descubrimiento y colonización del Brasil*. Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1987. Pàg. 227.

[2] "*Molto sovente il Paradiso fu immaginato, nel medio evo, non più come un giardino propriamente, ma come una città chiusa, o come un castello, cinto di buone mura, fornito di torri e provveduto di porte; e così si vede rappresentato in molti manoscritti e in parecchie carte. Tale fantasia si lega, senza dubbio, (...) alla descrizione che della Gerusalemme celeste si legge nell'Apocalissi*". (Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 19.)

[3] "*Era naturale che nel Paradiso terrestre si ponessero tutte le ricchezze e tutti gli splendori: l'oro, l'argento e le gemme vi dovevano essere in abbondanza*". (Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 38.)

[4] Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 39.

[5] Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 31.

[6] "*Los primeros santos se retiraron del mundo, e imaginaban que con sus clareos de los bosques recreaban el paraíso terrenal, reafirmando el dominio completo sobre toda vida que existió antes del Pecado.* (Glacken, Clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996. Pàg. 106.)

que és aquí i allà sense ser localitzable enlloc. El paradís *fa de (proto)paisatge* perquè, com ell, posa imatges als llocs sense ser els llocs en ells mateixos. Paisatge i paradís transcendeixen la realitat i transformen la natura en una altra cosa, encara que mai no deixi de ser la mateixa natura. I és que, com diu Artur Graf,

> "*Molti di quelle descrizioni sono documenti assai notabili del carattere che venne assumendo nei primi secoli del cristianesimo e nel medio evo il sentimento della natura. La natura vi è idealizzata conformemente a una immaginazione di belleza e di giocondità sovrammondana,* (...)".
>
> "*Il Paradiso terrestre diventava un prototipo di belleza e suscitava altre immaginazioni affini, e di esso si recordavano quanti poeti prendevano a discrivere luoghi di delizie e di felicità*"[1].

En el mateix sentit d'equiparar la representació del paradís amb la imatge medieval de natura s'expressa Paul Morris:

> "*For the last two millennia the text of the Garden of Eden (Gen. 1.26-3.24) and the traditions of its interpretation have provided the rarely disputed basis from which our explanations of the nature and status of humankind have been derived. Our primary relationships -between man and woman, humanity and deity, and humanity and nature- have been defined by our understandings of this biblical text. Our conceptions of perfection and our experiences of imperfection have been delineated, understood and explicated in terms of the Genesis story*"[2].

El paradís, en un món prepaisatgístic, va servir com a sumatori de tòpics capaç de donar a veure una realitat transcendent i alhora agradable i amena. En una cultura catòlica no reformada va esdevenir una forma pertinent de descodificar el medi ambient com a lloc estèticament bell i agradable. Posant-se entre natura i cultura, la imatge del paradís va servir per ajudar a treure algunes muntanyes catalanes del silenci secular en què es trobaven, els va donar una imatge agradable i va permetre un dels canvis més radicals en la representació ecosimbòlica del medi ambient. Anotem ja que aquest canvi medial, que es produí en l'Europa moderna després de l'humanisme, només serà matisat, en el cas català, pel desenvolupament d'una nova mediança muntanyenca a la segona meitat del segle XIX.

La creença en el paradís no fou només un fet medieval. L'historiador Jean Delumeau afirma que fins als segles XVI-XVII no es va abandonar la creença en l'existència d'un paradís terrestre; després d'aquell moment, la literatura o l'art dels jardins el van representar amb una força renovada, encara que fos en un context menys crèdul[3]. Fou, també, el moment en què la cartografia començà a orientar-se al nord, no deixant creure que el paradís pogués existir[4] (els antics mapamundis medievals en lloc d'orientar-se

---

[1] Graf, A.: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 41-42.

[2] Morris, Paul: "A walk in the Garden: Images of Eden" in Morris, Paul; Sawyer, Deborah (édt): *A walk in the Garden. Biblical, iconographical and literary images of Eden*. Sheffield, JOST Press, 1992 (Journal fot the study of the Old Testament supplement series, 136). Pàg. 21-38.

[3] Delumeua, Jean: *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*. Mesnie-sur-l'Estrée, Edt. Fayard, 1992. Pàg. 153.

[4] Delumeua, Jean: *Une histoire du paradis*. Op. cit. Pàg. 95.

se al nord s'orientaven a l'est, perquè allà es trobava el paradís). Bo i que a l'edat moderna la creença en l'existència del paradís terrestre entrà en crisi, com demostra Sergio Buarque[1], els motius edènics foren encara omnipresents en la conquesta sudamericana, especialment en la zona d'influència castellana. Res d'estrany, doncs, que fins llavors alguns indrets muntanyencs, com és ara el cas de Núria o de Montserrat, s'ajustessin a aquesta descripció d'origen bíblic.

El paradís és, doncs, el model que buscàvem i que permeté a alguns autors moderns representar-se aquests llocs en termes quasi paisatgístics. D'altra banda, la imatge de la Jerusalem bíblica, rodejada de muralles, era aplicable especialment a la morfologia de Montserrat, tot i que Francesc Marès no va tenir cap problema per afirmar que la capella de Núria està posada enmig de les muntanyes i, "(...) *apar, que sia una representació de la santa Ciutat de Hyerusalem, de la qual diu David, que estava circuída de Montanyas* (...)"[2].

> "*La amenitat, gentilesa, y hermosura de aquellas Montañas de Nuria apenas pot declararse ab la ploma; perque no pot dirse ab ella lo que apenas podràn distinguir, ni especificar ab la vista los qui las veuhen; sols com ha admirats de las perfectas obras de naturalesa, dihuen, que se es esmerada ella per glorias de Maria Santissima en esmaltar la terra ab florestas de tan varios, y diferents colors, de tanta suavitat, y gentilesa, que forman un viu retrato del* ***Paradís Terrenal***"[3].

Aquesta imatge del paradís terrestre, com ja hem dit, es completava amb la representació de la Jerusalem celestial que la *Bíblia* presenta de la següent manera:

> "*Va dur-me, doncs, en esperit dalt d'una muntanya molt alta, i em mostrà Jerusalem, la ciutat santa, que baixava del cel, procedent de Déu, i tenia la glòria de Déu. La seva claror semblava la d'una pedra preciosa, com pedra jaspí cristal·lí. Tenia una muralla molt alta amb dotze portes, i a les portes, dotze àngels, i uns noms gravats, que són els de les dotze tribus dels fills d'Israel: tres portes a llevant, tres a tramuntana, tres a migdia, tres a ponent* (...) *La ciutat és quadrada* (...)"

> "*Va mostrar-me després el riu d'aigua de la vida, transparent com cristall, que sortia del setial de Déu i de l'anyell. Al mig del carrer gran, a banda i banda del riu, creix l'arbre de la vida, que fa fruit dotze vegades, és a dir, cada mes dóna el seu fruit, i les fulles de l'arbre són d'ús medicinal per a les nacions*"[4].

La utilització d'aquests models va ser afavorida pel context conegut com a Contrareforma. En aquest sentit, l'humanisme va tenir una força menor i va ser incapaç de

---

[1] Buarque de Holanda, Sergio: *Visión del paraíso. Motivos edénicos en el descubrimiento y colonización del Brasil*. Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1987.

[2] Marès, F.: *Historia y miracles de la sagrada imatge de nostra Senyora de Núria*. Op. cit. Pàg. 4.

[3] Marès, F.: *Historia y miracles de la sagrada imatge de nostra Senyora de Núria*. Op. cit. Pàg. 12.

[4] Apocalipsi, 21-22.

trencar definitivament amb el món religiós. Això va fer que la natura es convertís en un vel que ocultava o disfressava Déu[1]. Un exemple ben clar el trobem en Vives, autor que, com ja hem vist a l'inici d'aquesta recerca, havia considerat la natura com la casa o el temple de Déu[2].

Si la natura manifestava la voluntat de Déu, llavors es podien entendre els capricis naturals que existien en el món, o les coses sense vida, com podia ser una font d'aigua dolça en el mar. Aquestes *meravelles* no es podien considerar com a miracles, sinó com l'efecte de la cura de la natura a guarnir el món per al gaudi humà. D'aquí la morfologia esquerdada del massís montserratí i la seva singularitat (una singularitat morfològica i alhora simbòlica).

Com diu el professor Garrote Pérez, la natura era un pas vers Déu i, per tant, calia mantenir-s'hi en contacte el màxim possible. De manera que,

> "*Nuestros clásicos invitaban constantemente al hombre a permanecer en contacto con la naturaleza. Reflexionar sobre el hombre y sobre la naturaleza debía ser la tarea de todo ser humano consciente del ambiente en que vivía*"[3].

> "*Esta obsesión de descubrir a Dios a través de la naturaleza vertebra el pensamiento de la época y va directamente encaminado a destruir cualquier idea pagana y atribuir a la naturaleza el papel creador de Dios*"[4].

En aquell context, la meditació sobre la naturalesa era una necessitat per a qualsevol persona, perquè a través de l'admiració de les meravelles naturals, arribaria a conèixer una mica millor a Déu, que n'era l'autor, i a estimar-lo més profundament, diu el professor Garrote Pérez. D'aquesta manera, un món formós, ordenat i compost acabava essent un cant lloant Déu i per això, en qualsevol moment i per motius insignificants, els nostres poetes i pensadors, tanmateix com els homes de ciència, es dedicaren a alabar Déu, com ja havia fet notar Américo Castro. En aquest context, la diferenciació entre miracle i meravella quedava una mica apaivagada, però en qualsevol cas la interpretació del fons de les coses naturals restava velada per al món dels sentits i calia anar a cercar-la en un més enllà transcendent que era més important que la realitat immanent d'aquest món. Aquesta manera d'entendre la natura ha arribat a grans trets fins a Torras i Bages, per a qui la natura era com un temple on se sentia la religió[5] i, des d'aquest punt de vista, no ens ha d'estranyar que persones que pensaven com ell contribuïssin sobremanera a la nova definició de *muntanya catalana* que es va bastir a la segona meitat del segle XIX.

A un nivell estructural hem d'adonar-nos que s'ha plantejat en diverses ocasions la relació entre l'alpinisme i l'esperit protestant, un tema sobre el qual Philippe Joutard ha

---

[1] Garrote Pérez, F.: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 1981.

[2] "*Este mundo es como una casa suya, o más bien como un templo. El lo creó de la nada, bello y adornado como está de donde los griegos les pusieron un nombre que significa: adorno*". (Citat per Garrote, F.: *Naturaleza y pensamiento en España*. Op. cit. Pàg. 75.)

[3] Garrote Pérez, F.: *Naturaleza y pensamiento en España*. Op. cit. Pàg. 87.

[4] Garrote Pérez, F.: *Naturaleza y pensamiento en España*. Op. cit. Pàg. 88.

[5] Torras i Bages, J.: "La glorificació de l'art del Pagès" in *L'església i el Regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Barcelona, Edicions la Magrana, 1985. Pàg. 125-126. Edició original de 1897.

revingut l'any 1988 per concloure que "*Avant d'être une invention protestante, la montagne est une invention humaniste*"[1]. El cas de Montserrat ho mostra a bastament. Dins del món contrareformat es disposava d'un conjunt de models o d'imatges per convertir la muntanya en un protopaisatge en el sentit que Alain Roger fa servir aquest concepte. Inquisidors, teòlegs, doctors en filosofia, rectors i altres càrrecs poc suspectes utilitzaven aquestes imatges paradisíaques per desxifrar algunes muntanyes, especialment Montserrat. Però el cas de Francesc Marès i Núria ens deixa veure clarament que, un segle després del final del concili de Trento, era possible aplicar aquestes mateixes imatges a l'alta muntanya. La nostra interrogació esdevé, doncs, saber per què aquestes imatges no es varen difondre més i per què es va haver d'esperar fins al segle XIX. La resposta, ens sentim obligats a confessar-ho, encara no la tenim.

D'altra banda, resulta clar que es podia parlar de la muntanya en termes paisatgístics per molt que aquesta, com en el cas de Montserrat, presentés formes enrevessades, laberíntiques o que la seva climatologia fos adversa. La paradoxa és que la muntanya que no produïa horror va ser Montserrat i no altres cims de formes més arrodonides, on els penyasegats són menys evidents. La pregunta clau esdevé com podia ser que Montserrat no espantés aquells escriptors. Perquè res de natural no hi ha en l'estima de la muntanya, i potser encara menys en la de Montserrat. Possiblement la resposta estigui en la mateixa muntanya, a dos terços del cim: en el monestir; però també en la mateixa muntanya i el seu caràcter físicament excepcional. D'una banda, la vida cultural que girava al seu entorn, la seva anomenada i les visites constants dels pelegrins haurien ajudat a fer conèixer Montserrat. Per això, amb l'alenada humanista del segle XVI català, la mateixa comunitat benedictina podia interpretar i descodificar en una altra clau aquella muntanya que abans havia estat horrible. Res estrany, ans al contrari, que les imatges per parlar i embellir Montserrat pouïn les seves arrels en el món bíblic. Si alguns eremites havien mostrat interès pels seus llocs de retraïment[2], per què no l'havien de mostrar els nostres monjos benedictins?

Però, d'altra banda, segurament que va ser la morfologia estranya del massís allò que va fer pensar en explicacions especials a la seva forma. Montserrat era físicament diferent i, per tant, calia que tingués una explicació diferent de la seva aparença: per això hem dit que l'explicació a perquè aquesta muntanya no espantava alguns dels seus visitants es trobava també en la mateixa muntanya. Però ni una ni altra, ni cultura ni natura, no eren suficients per donar naixença a aquest sentiment protopaisatgístic: varen caldre ambdues. Una nova cultura i una mateixa forma física que abans era horrible i perillosa: una nova ecosimbologia, és a dir, una nova mediança.

Sobre aquest punt -el perquè Montserrat i no un altre lloc- sabem que, a mitjan segle XVIII, una acta de visita al monestir de Montserrat establia que els frares ermitans que pugessin "(...) *a la Montaña a recrearse* (...)" assistissin als actes conventuals, se subjectessin al pare vicari "(...) *y escusen el andar por la Montaña, y guarden el recogimiento tan propio de su estado*"[3].

Som davant de tot just quatre mots que, en la seva brevetat, ens informen de la relació dels frares amb la muntanya. Montserrat era utilitzada, en aquell segle XVIII, com a

---

[1] Joutard, Philippe: "La haute montagne, une invention protestante?" in *La haute montagne. Vision et représentations*. Grenoble, Centre Alpin et Rhodanien d'ethnologie, 1988. (*Le monde alpin et rhodanien*, 1-2/1988). Pàg. 132.

[2] Vegeu l'antologia d'Anthony Kenny: *Mountains. An anthology*. Op. cit. Especialment pàg. 9-45.

[3] Zaragoza Pascual, Ernesto: "Actas de visita del monasterio de Montserrat". *Studia Monastica*, vol. 16. Fasc. 1. Abadia de Montserrat, 1974. Pàg. 410.

lloc d'esplai per als monjos, com es veu en el fet que Swinburne anoti que "*At la Trinidad, the next cell, the monks by turns go up to pass a few days in summer by way of recreation*"[1]. Va ser en aquest context que, una dotzena d'anys més tard, es va publicar el *Compendio historial*. Aquesta obra, com ja hem vist una mica més enrere (4.1.1), tot i que molt breument, exposa que les muntanyes en general causen horror, excepte la de Montserrat. Segurament la clau d'aquesta afirmació es troba en l'interès que els monjos tenien per la muntanya com a lloc d'esbarjo i la utilització que en feien. És cert que el seu autor no va voler donar un contingut paisatgístic a la seva afirmació (ja ho veurem més endavant, 5.3.1), però no ho és menys que, fixant un tòpic que altres modificarien lleugerament, va obrir la porta a aquesta nova sensibilitat. Montserrat havia esdevingut la muntanya protopaisatge de l'excepció. Una nova cultura s'afrontava a la mateixa realitat física que, en ser-li aplicat un nou discurs, esdevenia un text diferent i, per tant, una nova muntanya. Montserrat havia esdevingut bell canviant i no canviant; essent ella mateixa i una altra cosa alhora.

Ara bé, el procés que duu els tòpics continguts en el *Compendio* a ser redefinits en termes paisatgístics només seria una mostra d'un procés molt més general en què els llocs i els mots, tot conservant la forma, canvien el valor: sense deixar de ser una muntanya irregular, abrupta, punxeguda, Montserrat esdevé agradable, mirable; *paisatge*, en una paraula. És el pas de l'ecologia al símbol, en un món ecosimbòlic en què no hi ha distància possible entre "realitat" i representació. No es tracta d'un simple canvi de mentalitat, d'una interpretació de la "realitat" en altres termes, com alguns positivistes plantegen; es tracta de l'enfrontament a una "realitat" nova, ecològicament "immutable", o millor immutada. La cultura interpreta la natura, però aquesta no retorna mai en forma "natural" sinó passada pel sedàs de la primera. Així, els espais geogràfics se'ns presenten amb un sentit *aparentment* autònom, quan en realitat són llocs de (des)memòria col·lectiva. Cal que remarquem que aquests llocs d'alta significació no són només el fruit d'una convenció social; no podem creure que els llocs no parlin, que només siguin parlats i que ens retornin un significat projectat des de la societat. No només afirmem que hi ha llocs que ens parlen, sinó que som nosaltres mateixos els qui ens parlem a través de l'entorn. En cas contrari, els llocs només ens "informarien" a través de casualitats; i no es pot parlar d'una "invenció" a partir del no-res. Aquesta concepció dels llocs seria la deserció del pensament o una estratègia comercial exitosa. Res no s'inventa del no-res, sinó del caos. Un lloc com ara Montserrat s'"inventaria" a partir de la percepció del lloc, però aquesta percepció seria suggerida pel mateix lloc: certs indrets són objecte de simbolització amb més freqüència per a determinades cultures, perquè aquestes cultures "necessiten" fer peu en aquests llocs.

Resum:

En aquest capítol hem vist que la imatge del Montserrat modern derivava transcendentalment de la del paradís terrestre. Estem davant d'un cas de representació del món real basat en la transcendència d'aquest per arribar a un estadi diferent, potser superior.

Aquesta representació és molt important per a l'estudi que estem duent a terme perquè va ser la que va permetre parlar en termes de bellesa i d'amenitat d'una muntanya

[1]Swinburne, Henry: *Travels through Spain, in the year 1775 and 1776. In wich several monuments of roman and moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*. Londres, P. Elmsly, 1779. Pàg. 59. Swinburne, Henry: *Picturesque tour through Spain*. London, W. Sharpe, 1823. Pàg. 40.

catalana quan gairebé totes les altres eren ignorades o temudes. En aquest sentit, Montserrat va fer, tres-cents anys abans que la majoria de muntanyes catalanes, el salt cap al paisatge i cap a una representació més immanent de la realitat geogràfica.

5 - Cinquena part: *La nova mediança de la modernitat*

Un cop estudiat *l'en tant que* de la relació mediambiental durant l'edat moderna, ha arribat el moment de començar a pensar en l'evolució d'aquesta forma de representació a mida que ens anem acostant al segle XX. En aquest sentit, el capítol 5.1 fa una petita exposició sobre les vies més evidents d'entrada del sentiment paisatgístic en la societat catalana i estudia a fons el món del productivisme agrari com a possible font que -per una via o altra- hagués pogut tenir un vincle amb l'estima del món natural. Aquest apartat s'acompanya de l'estudi de dues figures molt importants quant a la implantació de la festa de l'arbre i dels plantejaments repobladors dels boscos i acaba amb un apartat dedicat a estudiar el primer cas català de defensa d'un bosc davant l'anunci de la seva tala.
El capítol 5.2 estudia el sorgiment de *l'en tant que* paisatgístic en l'àmbit del món científic català, especialment entre els primers naturalistes. El fet que alguns dels primers científics catalans contemporanis fossin clergues i que el Seminari Conciliar de Barcelona es dediqués a l'estudi de la geologia ens durà a plantejar-nos la importància que el tomisme va tenir en la Catalunya de la darreria del segle XIX i com aquesta actitud ajuda a entendre la participació eclesiàstica en el món excursionista i la connivència amb aquest fet social.

Els capítols 5.3, 5.4 i 5.5 estudien el canvi que es va produint de la imatge de *la muntanya* moderna a la contemporània, canvi per al qual el procés de dessacralització de la realitat va ser essencial.

5. 1 - La colonització agrària i l'ambigüitat paisatgística del bosc

En capítols anteriors hem donat una petita visió dinàmica del sorgiment del sentiment paisatgístic a Catalunya. Fet aquest repàs cronològic a l'evolució del sentiment d'estima pel medi natural a Catalunya, seria interessant deixar anotat que el sorgiment del gust per la muntanya apareix, des del nostre punt de vista, de diferents vies de penetració. La primera d'elles, sobre la qual caldria afegir poca cosa més, és l'estima per l'agricultura productiva, els boscos ufans o els prats ubèrrims. En capítols anteriors n'hem parlat amb deteniment; per acabar amb aquest tema, en aquest moment, volem situar-nos al segle XVIII i principis del XIX. L'objectiu és veure fins a quin punt l'agrarisme va donar entrada o no a l'estima per la muntanya. Partim de la hipòtesi que l'estima pel camp conreat, que donaria naixement al sentiment del paisatge, en emprendre la via productivista, va ser un fre a la representació de la muntanya en termes d'agradabilitat.

5. 1. 1 - El foment de l'agricultura

Durant el regnat de Carles III es varen dictar una sèrie de normes per tal d'ajudar l'agricultura, l'art i les indústries que es considerava que estaven en una situació de decadència. Aquestes normes no varen produir l'efecte que el monarca volia, però com a mínim varen demostrar l'estima que la monarquia tenia per aquells grups que produïen alguna cosa material. D'aquesta manera es va propagar l'opinió que "(...) *los que hacen algo son mas dignos de aprecio, que los que no hacen nada* (...)"[1]. Tot i el fracàs del pare, Carles IV va seguir les mateixes màximes i va continuar fomentant l'agricultura, les arts i els oficis, que eren considerats com la base de la riquesa dels pobles. Entre tots els mitjans provats per assolir aquest objectiu, volem destacar-ne un:

> "(...) *instruir al pueblo, por medio de los maestros de la moral, en las labores del campo, economía rustica, artes y oficios necesarios á la vida, que han adquirido mucha perfeccion en otras naciones, de cuya industria hemos dependido* (...)"[2].

Amb aquesta intenció, Carles IV va fer redactar el prospecte d'un *Semanario de agricultura y artes, dirigido á los párrocos*[3]. La carta de presentació, que signà el Príncep de la Pau, el 28 de novembre de 1796, mostra una tendència clarament fisiocràtica perquè

---

[1] "Introduccion". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. introductori. Madrid, imprenta de Villalpando, 1797. Pàg. III.

[2] "Introduccion". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. introductori. Madrid, imprenta de Villalpando, 1797. Pàg. IV.

[3] "Introduccion". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. introductori. Madrid, imprenta de Villalpando, 1797. Pàg. IV. Més endavant, a principi del segle XIX, es va publicar a Londres un altre *Semanario de Agricultura, y artes* dirigit per M. Calero y Portocarrero. Se'n coneixen un total de 127 números que van des del 2 de juliol de 1829 al 15 de desembre de 1831. Aquesta publicació, però, no resulta tan interessant com l'anterior.

es preocupa pel benestar dels pagesos com a base de l'economia del país[1]. L'objectiu del *Semanario* era que,

> "(...) *en las horas y ocasiones que lo permita su ministerio pastoral* [los párrocos] *se aprovechen ellos mismos, y como buenos padres de sus feligreses se dediquen tambien á su felicidad temporal, instruyéndoles y extendiendo entre ellos con el amor, persuasion y dulzura que les es tan propia, y les concilia su docilidad y respeto, los adelantamientos, industrias, invenciones y progresos que hagan las artes útiles, así en nuestra capital y provincias, como en las naciones mas adelantadas, á fin de que se utilicen de ellas los labradores y artistas, y reformen sus antiguos métodos, ó adopten otros mejores en beneficio de sus propios intereses*"[2].

Entre les seccions que el *Semanario* havia de contenir ens interessa destacar la d'història natural o la d'agricultura general i les seves branques de jardins, horts, boscos, etc. Es tractava d'utilitzar l'estructura d'aquesta cadena verticalitzada (cada capellà tenia dos exemplars del *Semanario* a disposició dels seus parroquians) per fer arribar una sèrie de coneixements als llocs més remots de la parròquia. Es buscava així que els rectors aprenguessin per poder ensenyar als pagesos. Aquest intent es va dur a terme en un moment en què la vida de camp oferia al "*hombre disgustado* (...) *placeres nuevos* (...)", entre ells la solitud i la quietud[3]. És cert que possiblement hauríem de relativitzar la influència que aquest tipus de literatura va tenir en el nostre país, especialment a Catalunya, sobretot tenint en compte el que digué Bosch i Cardellach:

> "*Los semanarios y otros periódicos instructivos que podrian apartar de nosotros las rancias rutinas de las labores del campo, seria conveniente que se supliesen con alguna obrilla de poco volúmen que fuese popular y en idioma materno acomodada á la rusticidad y pocas luces de nuestros labradores. Sería de desear que el Govierno favoreciese esta idea para extender las del semanario de agricultura, que es la mejor de nuestras obras*"[4].

Malgrat els defectes pràctics, a un nivell general, en aquesta publicació trobem una certa preocupació per la dimensió estètica de la natura, especialment rural i agrícola. Aquesta preocupació es detecta ja en la capçalera del que fou el primer número d'aquest *semanario* (vegeu la il·lustració següent) i en el següent text, publicat mig any més tard:

---

[1] "*La agricultura es la primera, la mas noble, la mas indispensable ocupación del hombre, es la base de las sociedades; la que sostiene y alimenta al estado; la que da sér y vida á los cuerpos políticos; y sin la qual no podria exîstir sino errantes, como las naciones bárbaras en busca de los alimentos que ofrece en las diferentes regiones la próvida naturaleza. La agricultura suaviza las costumbres, y hace á los hombres sencillos, fieles y honrados, quando entregados enteramente á ella, no se dexan seducir por el trato engañoso y corrompido de los pueblos grandes: y así es que el cultivador separado de ellos, de los que les freqüentan, en qualquier parte de la tierra que habite, es ingenuo, dulce y apacible*". ("Prospecto del semanario de agricultura y artes". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. introductori. Madrid, imprenta de Villalpando, 1797. Pàg. VII.)

[2] "Carta". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. introductori. Madrid, imprenta de Villalpando, 1797. Pàg. VI.

[3] "Agricultura moral". *Semanario de Agricultura y artes dirigido á los párrocos*, 17 d'agost de 1797. Pàg. 94.

[4] Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, núm. 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974. Pàg. 10.

"*El magestuoso teatro en que se verifican las ocupaciones de la agricultura las da un valor que no tienen las demas, ¿quál es el arte que se exerce en medio de las mas bellas escenas de la creacion, y baxo la inmediata influencia de los fenómenos celestes? El labrador nunca dexa de mirar con interes los dulces rocios, las lluvias criadoras, los vientos, las nieves y las escarchas: si brilla y calienta el sol, es para madurar sus cosechas; si le cubren las nubes es para regarlas; y si los temporales excitan sus temores, tambien son un remedio contra la insensibilidad, y la indiferencia; y dan nuevo valor á los frutos que perdonaron*"[1].

Portada del primer número del *Semanario de Agricultura y artes dirigido a los párrocos* (1797).

A través d'aquest *Semanario* veiem que arreu de l'estat hi ha un important intent de repoblar els boscos, tant en un sentit productiu com recreatiu[2]. En aquest sentit, sabem que foren creats diversos premis adreçats als propietaris que plantessin major nombre d'arbres per tal d'estimular aquesta repoblació forestal. També es veu un clar procés d'extensió de l'agricultura farratgera i dels "*prados artificiales*". Pel que ens interessa, ens podríem demanar si aquesta publicació va mostrar un sentiment paisatgístic massa acusat. Per respondre aquesta qüestió en tenim prou d'aplicar el primer criteri d'Augustin Berque: l'existència del mot paisatge. En aquest sentit, la resposta és que no: el mot paisatge no hi ha estat trobat. Però, en canvi, a un altre nivell, alguns autors, molt pocs, utilitzen girs semàntics molt interessants per substituir el concepte de paisatge:

"*Los árboles templan el rigor de las estaciones, atraen el agua, dan abono á los campos, y leña y madera para los edificios, purifican el ayre, nos mantienen á nosotros con sus frutos, á los ganados aun con su hoja, y* ***nos sirven como de compañia****; porque no hay cosa mas triste que un campo raso en que no se encuentra arrimo alguno*"[3].

---

[1] "Agricultura moral". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*. Dijous, 17 d'agost de 1797. Pàg. 95.

[2] El núm. 1 d'aquesta publicació explicava que entre els "*Conocimientos que ha de tener un labrador instruido*" hi havia el "*Conocimiento de los árboles de monte, de los de hoja blanca, de los de recreo, de los arbustos de jardin, y de los que sirven para setos*". ("Del estudio de la agricultura". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. 1. [5 de gener de 1797]. Madrid, imprenta de Villalpando. Pàg. 4.)

[3] "Utilidad de los bosques" *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*. Dijous, 13 de desembre de 1798. Pàg. 369.

Ben segur que la companyia que feien els arbres remetria, d'haver-lo tingut l'autor a mà, al mot paisatge. D'altra banda, també volem remarcar que alguns autors varen utilitzar les pàgines d'aquest setmanari per intentar reformes en el terreny de l'ensenyament. D'aquesta manera, l'any 1802 es publicava un article sobre la necessitat que l'agricultura entrés a formar part de la instrucció pública[1]. També ens interessa destacar un article de Francisco Zea sobre el mètode Pestalozzi d'ensenyament[2] amb tot el que aquest suposa d'acostament al medi natural. Ara bé, en general, malgrat que podem trobar-hi diverses mostres d'acostament cap a la natura, el *Semanario* es mantingué en una línia majoritàriament productivista, línia en la qual es veia la feina del pagès com una lluita contra la natura:

> " (...) *el oficio del labrador es luchar á todas horas con la naturaleza que generalmente solo da y sazona sus frutos á fuerza de trabajo y de cultivo* (...)"[3].

Aquest afany productivista el trobem molt clarament en l'Informe sobre la Llei agrària de Jovellanos (1795), que sembla el model de què es va copiar la frase citada anteriorment:

> "*Aunque el oficio de labrador es luchar a todas horas con la naturaleza, que de suyo nada produce sino maleza, y que sólo da frutos sazonados a fuerza de trabajo y cultivo, hay, sin embargo, en ella obstáculos tan poderosos, que son insuperables a la fuerza de un individuo, y de los cuales sólo pueden triunfar las fuerzas reunidas de muchos*".
> "*Sin duda que a ella* [la intervenció humana] *debe la naturaleza grandes mejoras. A doquiera que se vuelva la vista, se ve hermoseada y perfeccionada por la mano del hombre. Por todas partes descuajados los bosques, ahuyentadas las fieras, secos los lagos, acanalados los rios, refrenados los mares, cultivada toda la superficie de la tierra, y llena de alquerías y aldeas, y de bellas y magníficas poblaciones, se ofrecen en admirable espectáculo los monumentos de la industria humana, y los esfuerzos del interés común, para proteger y facilitar el interés individual*"[4].

En aquest context, plantejar la possibilitat d'una estima pel medi natural muntanyenc era un fet gairebé impensable. Els agents estatals que plantejaven el foment agrícola el veien com una lluita contra natura, com una imposició física damunt dels designis del medi natural. Encara no tenien el mot per parlar del paisatge i d'aquesta

---

[1] "Necesidad y medios de hacer entrar en la instruccion pública la enseñanza de la agricultura". *Semanario de Agricultura y artes dirigido á los párrocos*, 281. 20 de maig de 1802 i seg. Era redactat per F. de Neufchateau, exministre francès.

[2] [Francisco Zea]: "Idea del nuevo método de enseñanza de Henrique Pestalozzi". *Semanario de Agricultura y artes dirigido á los párrocos*, num.505. 4 de setembre de 1806 i següents.

[3] "Cartilla rústica sobre las utilidades y la escarda en las labores de Estremadura, dispuesta en preguntas y respuestas por la real Sociedad económica de Truxillo, y acomodada al estilo y capacidad de los labradores de esta ciudad y su partido". *Semanario de agricultura y artes dirigido á los párrocos*, núm. 2. 9 de febrer de 1797. Madrid, Imp. de Villalpando. Pàg. 81.

[4] Citat per Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada.* Op. cit. Pàg. 31.

manera les úniques conseqüències que podien veure en l'extensió de l'agricultura eren de tipus pràctic. També cal recordar que això es féu en un context que valorava sobremanera la productivitat i que tot anava bé si produïa més que en el període anterior. Per això, com veurem, les coses començaren a canviar quan el creixement de les extensions conreades no augmentava els rendiments globals o ho feia d'una manera relativament poc important.

5. 1. 2 - Una agricultura extensiva

L'edat moderna, sobretot en els períodes de creixement econòmic i poblacional, necessitava i estimava el camp i d'aquesta manera el creixement agrari canviava físicament l'aparença externa de les muntanyes; l'acció humana sobre la terra ajudava a crear un medi ambient amb una morfologia determinada. Boscos i turons esdevenien camps, artigues i codines i passaven a formar part d'un altre tipus d'espai, amb uns valors i unes representacions diferents. Com hem vist en un altre lloc, aquesta formalització material del medi ambient ajudava a què les muntanyes no fossin estimades i d'aquesta manera cada cop eren menys extenses les zones rurals que podríem qualificar d'externes a l'acció humana.

El canvi de tendència medial es va deure, ja a l'edat contemporània, al colapse de l'agrarisme. Hi intervingueren factors com les lleis de rendiments decreixents, que feien poc rendible explotar certes parts del medi rural, o la topada física amb els roquissars dels turons que es va produir a mida que l'agricultura anava conquerint nous terrenys, especialment en el moment que l'entrada de la fil·loxera a França va desencadenar una autèntica febre roturadora que estatjava feixes i camps en els indrets que avui dia ens semblen més impensats. També hi va haver un canvi en la representació de l'espai muntà, que intentarem analitzar, i el progressiu abandonament del medi rural. En aquests darrers casos es veu molt clarament com una representació determinada pot arribar a tenir efectes físics sobre el medi ambient, efectes que acompanyen el canvi de representació: es valora un determinat tipus de medi i el que no s'ajusta a aquest model ideal pot ser que sigui treballat per convertir-lo en una còpia del primer.

La línia productivista i extensivista que estem estudiant imperarà al segle XIX, com es veu molt clarament en un escrit publicat en *Lo Pla del Bages*, l'any 1883. Parlant de l'agricultura, l'autor d'aquest article deia:

> "*Veus aquí'l mes rich patrimoni de las nacions, aquesta es la font mès abundant de riquesas, lo veritable manantial del progrès, y, per més que sembli estrany, 'l foco ahont se depuran ab més sà criteri los acers ó desacers dels goberns*"[1].

L'agricultura és molt important i les idees d'arrel fisiocràtica la utilitzen com a indicador del grau de desenvolupament d'un país. A més i millor agricultura, més bon estat de la comunitat, es pensava, i va ser aquesta manera de pensar el que portà l'autor que estem comentant a dir que si els esforços, entre altres coses,

> "(...) *s'haguessen dedicat (...) á fer desapareixer del nostre mapa topográfich los herms y llochs deserts, altre fora avuy l'estat de l'agricul-*

[1] C. F.: "Quatre paraulas sobre l'agricultura". *Lo Pla de Bages. Butlletí mensual que publica l'Associació d'agricultors del partit de Manresa*, 2. Manresa, 20 d'abril de 1883. Pàg. 1.

tura (...)”[1].

Clara mostra de la formalització *in situ* de la natura que no s’havia limitat només això, sinó que a més a més veia el desenvolupament industrial com un obstacle per al creixement agrícola:

> “(...) *'l fabricant, ha procurat tot lo que li ha estat possible aixecar las fábricas en mitj de termes rurals, prenen brassos á l'agricultura,* (...)”[2].

Anorrear els deserts i els espais oberts, fent-los fruitar a cops d’arada, vet aquí tot un projecte de regeneració. En aquest punt apareix una qüestió que ja hem començat a explicar una mica més enrere. El bosc presenta, en el món occidental modern i contemporani, una certa ductilitat -per no dir ambigüitat. D’una banda, a nivell físic i també a nivell fenomenal, acosta a la idea de muntanya (recordem que el castellà medieval anomenava *montaña* els boscos i que després es va produir una certa sinonímia entre aquest mot i *monte*). Però, d’altra banda, el bosc també permet ser descodificat com una forma d’explotació agrària més. Així, per un costat, la boscúria pot acostar-se al *bassin sémantique* de la muntanya i, a nivell físic, un terreny ondulat, però sense vegetació arbustiva o arboral, seria vist com un camp de conreu. D’un altre punt de vista, alguns boscos poden ser assimilats a una explotació o plantació com la de qualsevol altra espècie vegetal, i això permet que el bosc basculi vers el *bassin* de la superfície agrícola. En aquest sentit, la reforestació de certs indrets amb relleus notables permetia acostar aquest espai boscat a la idea de muntanya: certes polítiques forestals poden fer canviar la representació de certs indrets rurals, bé duent-los a una imatge muntanyenca (no antropitzada), bé acostant-los a la representació d’un lloc poc o molt humanitzat. En general, com ja hem defensat més enrere, la ductilitat del bosc pot dur aquest vers la imatge del camp o vers la de la muntanya i això pot fer-se a nivell físic o a nivell fenomenal (per una formalització *in situ* o *in visu*).

Com ja hem vist, l'agrarisme anterior al segle XX no mostrà gaire interès pel paisatge, ans al contrari, el que es volia era aplanar el país i fer-ne una campanya. Aquesta tendència a la roturació de noves terres serà una constant fins a la fi del segle XIX, moment de màxima regressió dels nostres boscos. Només algun nou intent de reforestació del país s'escapava d'aquesta tendència a transformar el medi natural en medi humanitzat, encara que aquesta reforestació es mantingués dins del mateix context productivista. En el nostre estudi ens interessa remarcar que aquesta defensa de les extensions arbrades va permetre acostar la imatge del bosc a la de muntanya, i que, històricament, hem constatat que durant el segle XIX, però també abans, es deixaren sentir algunes veus que, per diferents motius, clamaren per trencar amb la tendència colonitzadora de l’agricultura. Un text primerenc, més en clau de consell que no d'alarma ecològica, l'ofereix el llibre de Miquel Agustí:

> “*Si la Casa de Campo consiste, por la mayor parte en bosques, podras hacer tierras nuevas, desarraygando los arboles en la raiz; y si no fueren muchos, bastará cortarlos, y quemarlos; despues dar à la tierra su labor necessario: hecho esto, acostumbran dar el primer año grandissimo fruto;*

[1] C. F.: “Quatre paraulas sobre l'agricultura”. Op. cit. Pàg. 1.

[2] C. F.: “Quatre paraulas sobre l'agricultura”. Op. cit. Pàg. 1.

porque queda gorda de las hojas, y yervas de muchos años: pero despues de perdido su primer alimento, buelve sin substancia, y no es fertil"[1].

De manera que des de principi del segle XVIII l'élite cultural que estem estudiant podia conèixer els perills de l'artigament dels boscos, coneixement que hem de suposar que també posseïen els pagesos que la treballaven secularment[2]. En aquest sentit, no serà sobrer recordar que la deforestació de les nostres muntanyes va ser duta a terme, fonamentalment, per les cases més velles i fortes i que no hi va ser aliena l'acció de l'estat que, en incrementar la pressió fiscal, obligava alguns municipis a vendre els seus recursos naturals per fer-hi front[3]. Per això s'entén que, al segle XVIII, apareguin algunes veus que es plantegin aturar aquest procés de deforestació que convertia certs boscos en campanyes. En aquest sentit caldria parlar també de la memòria llegida en la Junta del 7 d'abril de 1778 de la Real Sociedad Económica de Madrid per Francesc Valentin Constans, prevere i beneficiat de Puigcerdà. Valentín intentà demostrar els perjudicis que comporten els "(...) *rompimientos de los cerros elevados, asi para la agricultura, como para los pastos*"[4]. Entre els mals que la roturació dels boscos produïa hi havia l'erosió dels sòls i les conseqüents riuades i inundacions a les valls:

"(...) *pues, cegadas las madres con la tierra que traen las aguas de semejantes rompimientos, se levantan las corrientes inundando los campos, llenandolos de arena, y llevándose los animales, las casas, y aun las gentes*"[5].

En aquesta mateixa memòria es troben altres intents que van més o menys en el mateix sentit i sobre els quals no ens entretenim per no apartar-nos del marc geogràfic de la nostra recerca. De fet, el foment de l'arbrat, dels boscos i dels *montes* s'havia legislat des del regnat de Felip V amb diferents disposicions (1708, 1716, 1717, 1719), però la legislació sistemàtica no apareix fins al regnat de Ferran VI[6]. Amb una ordre del Marquès de l'Ensenada de 1748, d'inspiració colbertiana, el marquès manava que cada veí, a excepció de les vídues, plantés tres arbres cada any. Una cèdula posterior (12 de desembre) incrementava fins a 5 el nombre d'arbres a plantar[7]. La història ens ensenya, però que les mesures del marquès foren molt impopulars i que amb la seva destitució varen deixar d'aplicar-se; la implementació efectiva d'aquestes polítiques va haver d'esperar fins a les

---

[1] Agustin, Miguel: *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo, y pastoril, traducido de lengua catalana en castellano*. Barcelona, Imp. de Juan Piferrer, 1722. Es tracta d'una traducció de l'obra original de 1717, afegint-hi un cinquè llibre (caça), algunes curiositats i un vocabulari en sis llengües.

[2] Sabem, per exemple, que les artigues que es feien al Lluçanès respectaven els arbres dels marges, o en plantaven de nous, per evitar els efectes devastadors de l'erosió superficial.

[3] Bringué i Portella, Josep M.: "Comunitats en franc alou. El Pallars Sobirà, segles XV-XVIII" in Belenger, E.; Dantí, J.; Gual, V.: *Els béns comunals a la Catalunya moderna*. Barcelona, Rafael Dalmau, 1998. Especialment pàg. 74-75. Per al cas aragonès: Sabio Alcutén, Alberto: *Los montes públicos en Huesca (1859-1930). El bosque no se improvisa*. Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1997.

[4] *Memorias de la Sociedad Economica*. Madrid, Don Antonio de Sancha, Impresor de la Real Sociedad, 1787.

[5] *Memorias de la Sociedad Economica*. Madrid, Don Antonio de Sancha, Impresor de la Real Sociedad, 1787.

[6] Urtega, Luís: *La tierra esquilmada*. Op. cit. Pàg. 128.

[7] Memòria de 15 de maig de 1778 de Miguel Gijon y Leon. *Memorias de la Sociedad Economica*. Madrid, Don Antonio de Sancha, Impresor de la Real Sociedad, 1787.

properes normes de Floridablanca (1787) i de Godoy (1803)[1]. Aquestes ordenances arribaren a afectar racons de la nostra geografia en aquells moments tan allunyats de Madrid com les Valls d'Aneu. Així les Ordinacions Municipals d'Esterri d'Aneu, datades el 1751 i conservades a l'Arxiu Històric de les Valls, establien:

> "*Ittem han instituhit y Ordenat dits Señors que ningun particular pugar per ningun gènero de fulla ni tallar ni pelar ningun arbre en la Berneda de dita vila ni en lo Bosch dit de Rosé propi y peculiar de dita vila tallar ningun arbre sinós tant solament lo que necessitan pera obrar y son propi ús y en tal cas dega demanar llicència al Batlley (sic) Regidors y no pugan fer en dit Bosch Lleña anticipada sinós portansela seguidament a casa lo mateix dia se faray que no sia permès ningun particular fer en dit Bosch ninguna especie de Rulls per serrar taulas ni tampoch a ningun farrer li sia permès fer Carbonera en dit Bosch que no pribarse dins Breus anys seríem competits en anar a comprar Llena y Bosch ademés delas penas imposadas perlo Rl edicte del any 1749 al qual no volen que exactament se observe tot lo en ell disposat y Ordenat*"[2].

Era sota un context productivista que es plantejava la repoblació forestal, és cert, però el que també és innegable és que en el mateix moment es va produir un increment del prestigi de l'agricultura i una sèrie de canvis que havien de modernitzar el sector. En aquest context, l'any 1814 un monjo de Montserrat havia escrit que els qui llauraven els camps no eren els esclaus dels qui vivien a la ciutat, sinó els seus pares. Com el mateix autor explicava, ell tenia en ment aquell primer *Semanario* del qual hem parlat[3]. L'agricultura -d'origen diví, per al nostre autor- esdevé una activitat essencial en aquell moment, i cal ajudar els pagesos amb tots els coneixements possibles, s'hi deia. En el mateix sentit de defensa dels pagesos es mostrava Josep Melchor Prat:

> "*Los labradores son los que constituyen la clase en jeneral mas honrada y menos viciosa de la sociedad*"[4].

L'impuls del *Seminario* dirigit als rectors de parròquia, també va ser recollit a Catalunya per Ramon Muns i Serinyà en un discurs sobre la utilitat d'instruir els capellans en ciències naturals i exactes. Per a Muns, davant d'una societat de "*cosmopoliteismo*" calia,

> "(...) *hacer en cuanto sea posible que el principio de la intelijencia reemplaze al de la fuerza y que el pueblo bendiga la mano misma que le ha*

---

[1] Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada*. Op. cit. Pàg. 130-132.

[2] Català i Ticó, Xavier; Rella i Foro, Ferran: "Ordinacions municipals d'Esterri d'Aneu". *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, 3. Lleida, Virgili & Pagès, 1989. Pàg. 149-160. Ordinació núm. 12.

[3] Blasco, Manuel: *El amante de los labradores ó tratado de las grandes ventajas que los Labradores en particular y el Estado en general pueden sacar del ganado Vacuno: y de los gravisimos daños y perjuicios que se siguen de la cria del Mular à la del Caballar y à la Agricultura*. Barcelona, Imp. de Dorca, S. D [posterior 1814]. Pàg. VII.

[4] Melchor Prat, José: "Acerca la necesidad de una cartilla rústica y de un banco rural ó asociacion de socorros mútuos de los labradores. Memoria leida por el Socio D. José Melchor Prat en la sesion de 29 de Abril de 1840". *Boletin de la Academia de ciencias naturales y artes de Barcelona*, 10. Barcelona, 1841. Pàg. 50.

de contener dentro de los justos límites"[1].

Això hauria de fer créixer el poder parroquial a mida que anés incrementant la instrucció dels capellans. Es tractava de fer possible que ciència i religió anessin en un mateix sentit, com veurem en un altre lloc en recuperar aquest autor. Com veiem, però, el projecte econòmic no es podia destriar d'un projecte polític que pretenia mantenir el poble dins dels seus "justos límits". La ciència s'havia de posar al servei de la nova agricultura i d'aquesta manera augmentar el benestar social. En aquest sentit, també en aquelles dates es redactà una memòria -que es conserva manuscrita- que Ignacio Pusalgas va fer servir per presentar en unes oposicions a la càtedra de botànica i agricultura de l'Instituto Gerundense. El doctor Pusalgas creia que la ciència més important del ram social era la "*ciencia del campo*"[2].

En aquest entrellat de desenvolupament científic lligat al món rural cal fer esment d'una *Cartilla rústica*, publicada pel metge vigatà Joaquim Salarich i Verdaguer l'any 1859 que havia estat guardonada amb un accèssit en un premi de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre de l'any 1855. Aquesta cartilla permet veure com de l'amor a l'agricultura i als boscos es pot passar fàcilment al gust pel paisatge:

> "*Los bosques forman uno de los mas hermosos cuadros que nos presenta la superficie de la tierra. Verdad es que son bellezas salvajes, dice Sturm, porque no se descubre á primera vista sino una multitud confusa de árboles y una vasta soledad; pero un observador ilustrado que llama bello á todo lo que es bueno y útil, halla aquí mil cosas dignas de su atencion*"[3]

El bosc és bell, si s'és un observador il·lustrat que anomena bellesa la bondat i la utilitat, diu Salarich, fet que recorda el vincle entre bellesa i productivitat que ja hem estudiat en altres llocs i alhora el procés d'aprenentatge (de formalització) que cal per percebre el medi ambient en tant que paisatge. Però Salarich ja parla del bosc com un element que adorna les valls i fa agradables les riberes dels rius:

> "*Prescindiendo de la utilidad de la leña en el invierno y de la madera para construccion, cuyos servicios son conocidos de todo el mundo, sumministra el arbolado la frescura, modificando los calores del verano; y purifica el aire que respiramos. Chupan con sus profundas raices el agua interior y acumulan la humedad á la superficie, contribuyendo al mantenimiento de los arroyuelos que surcan la faz de la tierra; atajan las nubes de paso, ocasionando lluvias accidentales á la comarca. Al mismo tiempo que adornan los montes y hermosean sus valles, atraen las nubes y las lluvias, y esparcen vapores, ayudando á la formacion de abundantes y vivificadores*

---

[1] Muns y Seriñá, Ramon: "Discurso sobre la utilidad que acarrearia al estado la instruccion de los curas párrocos en las ciencias naturales y exactas. Leido en la sesion del dia 17 de marzo de 1837 por el socio residente D. Ramon Muns y Seriñá". *Boletin de la Academia de ciencias naturales y artes de Barcelona*, 9. Barcelona, 1841. Pàg. 37.

[2] Pusalgas y Guerris, Ignacio: *Memoria sobre el actual estado de la agricultura y de la botánica; y proyectos de su plan de enseñanza para ambas á dos ciencias en nuestra España, mayormente en la provincia catalana*. Manuscrit AHCB, B 106. Barcelona, 14 de junio de 1842.

[3] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica ó sean principios de agricultura práctica sacados de las obras mas recientes que se han publicado sobre este arte y de las prácticas de algunos países mas adelantados en ella*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1859. Pàg. 86.

rocíos de la noche. A pesar de estas ventajas y utilidades del arbolado, es mirado con desidia y hasta con desprecio en algunas partes de España y aun de Cataluña"[1].

"*Y con todo, en algunos paises se ve una falta tan absoluta de ellos, que afligen el corazon del naturalista y del agrónomo instruido. Ninguna plantacion hace risueñas las márgenes de sus rios, ningun árbol corona las puntas y los cerros de las montañas, pasan por consiguiente las nubes, ninguna atraccion las detiene y se van á descargar á otra parte la lluvia fecundizadora, y cuando llueve, el agua arrastra la tierra de sus vertientes, que se cambian en áridas rocas y peñascos; como el agua no es chupada ni detenida por las raices, se escurre y evapora luego, quedan secos los manantiales, reina otra vez la sequía en perjuicio de las plantas, de los animales y de los mismos hombres*"[2].

Amb l'estima pels boscos de Salarich arribem a un moment en què la febrada productivista i desartigadora troba un fre en les muntanyes, un fre per causes econòmiques i ben segur també estètiques:

"*Los prados naturales deben dejarse únicamente en los terrenos montuosos, que por su posicion no permiten las labores, ni el resolvimiento del terreno, que el agua se llevaria; ó en aquellos terrenos que por ser pantanosos, no son propios para el cultivo; ó tan delgados que no pueden producir por falta de espesor, ó finalmente en aquellos terrenos distantes del centro de consumo, cuya venta apenas cubriria los gastos de labores y acarreo*"[3].

Salarich mateix explica que els arbres poden ajudar a evitar els "*vapores mefíticos*" que sorgeixen dels pantans i de les aigües estanyades[4]. Aquest corrent agrarista es manifestà al Bages en una reunió de l'any 1861 en què membres de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, després de debatre la introducció o no a Catalunya de l'agricultura industrial, discuteixen sobre la repoblació dels boscos. Aquesta discussió es mantingué en termes de salut, vida i rendiments, però -a diferència del que hem vist en Verdaguer- no saltà a l'àmbit del paisatge[5]. Fins i tot, un quart de segle més tard, els agricultors manresans coneixien un article de *La France Agricole* sobre la roturació de noves terres que els aconsellava que no abusessin d'aquesta pràctica perquè portava perjudicis als pagesos i a la terra, i, a mig termini, despeses i decepcions. Al principi les noves terres artigades rendien, però de seguida els rendiments decreixien perquè els sòls boscosos eren pobres.

"*La produccion de los montes es inferior á la de las tierras agrarias, pero*

---

[1] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica*. Op. cit. Pàg. 86.

[2] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica*. Op. cit. Pàg. 87.

[3] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica*. Op. cit. Pàg. 27.

[4] Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica*. Op. cit. Pàg. 96.

[5] *Memoria sobre la reunion agrícola verificada en Manresa durante los dias 10 y 11 de junio de 1861 como primera de las que se propone celebrar el Instituto Agricola Catalan de San Isidro*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1861.

aquellos no pueden convertirse en las últimas por el simple capricho del hombre. La naturaleza tiene sus leyes inmutables, y no es posible alterarlas subsistiendo las causas creadoras y naturales. Los terrenos forestales subsisten productivos y dan los mayores rendimientos, explotándoles para monte. Intentar en ellos el cultivo agrario, es ir à la ruina segura para luego abandonar el terreno; puesto que la repoblacion es obra muy costosa y de resultados muy lejanos, más propios para emprederse por entidades permanentes como es el Estado (...)"[1]

En aquesta nova situació en què ja es veu els perills d'una agricultura extensiva, a diferència del que havia passat poc temps abans, un dels mals del país són "(...) *los vastos criales y páramos que antes ostentaban frondosos arbolados*"[2], que si bé havien estat objecte de crítiques i d'algunes mesures pal·liatives des de la Il·lustració, cada cop més s'havien anat convertint en objecte de preocupació per a capes més àmplies de la societat. Ens trobem davant d'una mostra ben clara de la frenada de la tendència productivista associada a una visió estètica negativa de les "*calvas*" que hem trobat en un altre apartat en citar l'obra del doctor Falp i Plana sobre Solsona. Al moment del canvi de segle la tendència sembla, doncs, haver-se invertit: l'any 1910 l'enginyer de monts Juan Herreros escrivia:

"*Para que nuestro país alcance el grado de prosperidad á que tiene derecho, es de imperiosa necesidad reconstituir la vegetación árborea que existió, en los terrenos montañosos impropios para el cultivo agrario permanente, librándole de las catástrofes que periódicamente le asolan y demás males que se ponen de manifiesto en los artículos coleccionados á continuación. Con la formación de los montes necesarios, crearíamos una riqueza inmensa que nos daría la independencia economía á que debemos aspirar, base para resolver los demás problemas nacionales*"[3].

Es cert que la tendència s'ha invertit, però encara no és clar que la nova visió estètica hagi pres carta de naturalesa. Més a prop del nostre marc geogràfic d'estudi, tenim dues figures de cabdal importància en aquest canvi de tendència: Rafael Puig i Valls i Dionís Puig i Soler, ambdós tinguts com a introductors de la Festa de l'Arbre a Catalunya. Però el que ells volien, perquè la seva motivació principal era el productivisme, era l'increment dels *montes*, no tant de les muntanyes.

5. 1. 3 - La Festa de l'Arbre: Dionís Puig i Rafael Puig

Dionís Puig i Soler (Puigcerdà 1853-Granollers 1921) és un personatge gairebé desconegut de la nostra història i els seus mèrits han estat reconeguts tard i malament. Es

[1] "Las roturaciones". *Lo pla de Bages. Butlletí mensual que publica l'Associació d'agricultors del partit de Manresa*, 8. Manresa, 21 de maig de 1887. Pàg. 2.

[2] "Las roturaciones". Op. cit. Pàg. 2.

[3] Herreros Butragueño, Juan: *Política forestal. Colección de artículos de propaganda publicados en "La Correspondencia de España" en Febrero y Marzo de 1910*. Málaga, Est. Tip. de la Unión Mercantil, [1910]. Pàg. 3.

dedicà a les ciències naturals, la meteorologia i l'espeleologia especialment, tot elaborant una concepció científica i econòmica en què sobresurt l'aigua i la seva utilitat[1]. En aquest sentit, cal dir que és precisament aquesta preocupació allò que va fer que Puig es dediqués als estudis meteorològics i espeleològics.

Ja l'any 1892, en un article que publicà a *La Vanguardia*, podia parlar de la necessitat de treballar en el sentit de provocar la pluja artificialment, il·lustrant les seves idees en sèries referents al número de dies de pluja a la ciutat de Granollers durant cinc anys, tot comparant-los amb un estudi semblant fet a la ciutat de Puigcerdà per Armengol Saló. En aquest mateix article, Puig explicava que la possibilitat de provocar la pluja artificial ja l'havia defensada onze anys abans[2]. Continuant amb el seu intent de provocar la pluja artificialment, a la fi de l'any 1901, entre l'estació i el cementiri vell de Granollers, es provaren dos canons granífucs amb l'objectiu de bombardejar el cel intentant provocar la pluja. Sabem que un d'aquest canons era propietat de Dionís Puig[3].

També ens consta que ja l'any 1893 era soci delegat a Granollers del Centre Excursionista de Catalunya i que se'l considerava un aficionat als estudis meteorològics[4]. A la fi de febrer de 1894 dictà una conferència al local del CEC per donar a conèixer els seus treballs de temàtica meteorològica, a la qual la Junta Directiva d'aquella entitat acordà convidar els presidents de l'Ateneu Barcelonès i de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts[5]. No hi ha constància que hi assistís el president de l'Ateneu, però sí que sabem que ho feren Rafel Puig i Valls (president de l'Acadèmia de Ciències) i Baltà de Cela, director de l'observatori meteorològic de Vilafranca. Puig hi exposà que el règim meteorològic de Catalunya havia canviat, com ho demostraven la baixada de temperatures a l'hivern i a la primavera i la manca de pluja a l'estiu. Per a ell, aquest canvi climàtic es devia al despoblament dels boscos mediterranis, fet pel qual féu una crida per evitar la seva tala. Cal que ressaltem el fet que diferents excursionistes es preocuparen en aquells anys per aquest tema i que el mateix Puig i Valls serà més endavant el president de la Festa de l'Arbre a nivell estatal, una iniciativa que Dionís Puig defensà en aquella conferència, com també ho féu amb l'establiment de premis als propietaris que més fessin per repoblar els seus boscos[6]. Segons Jordi Planas, seria a ell a qui caldria atribuir l'inici de la Festa de l'Arbre a Catalunya, la qual es remunta a 1894[7].

El vincle entre Dionís Puig i el CEC fou molt fort en els darrers anys del segle XIX, fins al punt que, l'any 1897, Font i Sagué qualificava Puig com el "*verdader introductor d'aquesta ciència a Catalunya*", referint-se a l'espeleologia[8]. Posteriorment, Dionís Puig dedicà els seus esforços als estudis meteorològics, culminant amb la seva anada a París de l'any 1899. Començà des de llavors a col·laborar amb *La Veu de Catalunya* i *La Publicitat*, establint les previsions meteorològiques en funció dels telegrames que li arribaven de

---

[1] Roma i Casanovas, Francesc: "Consideracions sobre l'obra de Dionís Puig. L'agricultura i el problema de l'aigua". *Lauro*, núm. 8. Juliol-desembre de 1994. Pàg. 14-17.

[2] Puig, D.: "La lluvia artificial en España". *El Congost*, núm. 317. 27 de març de 1892. Pàgines 1-2. Es tracta d'un article publicat anteriorment a *La Vanguardia*.

[3] *La Veu del Vallès*, núm. 255. 3 de novembre de 1901. Pàgina 7.

[4] Vegeu BCEC,. 12. Gener-març de 1894. Pàgina 71.

[5] Llibre d'actes de la Junta Directiva del CEC, vol. 1, 1891-1897. Sessió del 13 de febrer de 1894.

[6] BCEC, 12. Gener-març, 1894. Pàgines 75-76.

[7] Planas, Jordi: "Dionís Puig: una vida dedicada a la recerca científica". *Lauro*, núm. 1. Granollers, setembre de 1990. Pàgines 24-28.

[8] Font i Sagué, N.: "Catàleg espeleològic de Catalunya". BCEC, 35. Desembre de 1897. Pàgina 323.

diferents parts del món informant de l'estat de l'atmosfera[1].

La seva obra culmina amb la publicació, l'any 1913, de *Dinámica atmosférica y barografía de Europa*, de 463 pàgines, una obra que aclapara pel seu volum i profunditat, resultat de trenta anys de treballs autodidactes, sobretot quan la sabem escrita per,

> "*Un individuo aislado, sin guia de maestro, sin colaboradores ni auxiliares, sin recursos de colectividad pública ni particular, ganando el pan de la familia en prosaico oficio* (...)"[2].

La preocupació per l'espeleologia i la meteorologia es vincula a la recerca d'aigua per utilitzar en profit de l'agricultura i de diferents indústries del moment. Com altres autors del seu temps, Dionís Puig intentà regenerar l'agricultura espanyola per tal de fer-la més moderna i competitiva:

> "*De ahí que la agricultura, base de todas las industrias, más que todas, está necesitada del estudio constante para que el agricultor mejore sus cultivos y sus sistemas de riego; perfeccione sus explotaciones pecuarias y corrija el uso, a veces inadecuado, de los abonos; y aprenda, en fin, a laborar las tierras según establecen los modernos cánones establecidos por la ciencia*"[3].

En aquest sentit hem de veure com Puig és un fidel representant d'unes idees que també defensava Joaquim Costa, qui amb la seva política hidràulica volia assolir el desenvolupament agrari i social del país. Ara bé, en un país com el nostre[4], amb un clima caracteritzat majoritàriament per una sequera gairebé endèmica, amb un procés de desertització important, com a mínim detectat pel nostre autor i per molts dels excursionistes de l'època, afavorir el desenvolupament de l'agricultura havia de dur aparellada la necessitat de tractar el tema del regatge i, com sembla evident, l'aigua havia d'adquirir valor de bé preciós. En aquest context és on l'aigua s'envesteix d'unes característiques especials, les quals reflecteix molt bé el nostre autor:

> "*El agua es la gran comandataria de la agricultura, el verdadero signo indicador de la riqueza de una nación, que siempre se halla en razón directa del caudal de agua que posee. Donde aparece un filete de agua, está en presencia de un elemento de riqueza, que aunque no se le utilice como generalmente sucede en España, subsiste, aunque en estado de potencia*"[5].

---

[1] Segons una nota apareguda a *La Veu del Vallès* (15 de gener de 1899), també publicaria aquestes previsions en *La correspondencia de España*, de Madrid, però aquest punt no l'hem pogut comprovar.

[2] Puig, D.: *Dinámica Atmosférica y barografía de Europa*. Barcelona, Lib. de Feliu y Susanna, 1913.

[3] Introducció feta per l'IACSI al llibre de Dionís Puig: *La sequía en España y sus causas. Cambio de su régimen climatológico* . Barcelona, 1905 (Biblioteca de l'IACSI, vol. I).

[4] Convé matisar que Puig sempre parlava a un nivell estatal i que la pàtria a què feia referència era Espanya. Aquest era un tret característic, d'altra banda, de tot l'excursionisme de l'època que havia viscut.

[5] Puig: *La sequía en España y sus causas*. Op. cit. Pàgina 15. Aquesta idea també es troba present en *Dinámica atmosférica y barografía de Europa*. Op. cit.

En l'obra de Dionís Puig, l'aigua esdevé d'un valor importantíssim com a font de millora econòmica i social. L'aigua era l'or convertit en element líquid, especialment per a Dionís Puig que la considerava el *"único indicador de la riqueza nacional"*[1]. Un punt molt important en la visió de Dionís Puig i Soler és la seva defensa de l'extensió del regatge. En el cas espanyol, com va denunciar Puig, s'anava produint un progressiu i preocupant retrocés de la superfície arbrada. Aquesta disminució de la biomassa vegetal es devia fonamentalment a les tales indiscriminades de boscos i a les onades de focs forestals que semblaven endèmiques al nostre país. Puig va arribar a afirmar que el clima abrasador que dominava Espanya era un producte que no responia a cap llei física sinó a una accidentalitat provocada per la mateixa societat, així

> *"(...) los mismos locos que han destruído la flora nacional, convirtiendo el suelo patrio en paramal infecundo, piden agua, pregonando que el sentido común es el menos común de todos los sentidos"*[2].

Dionís Puig va arribar a veure diferents vies per tal de solventar el problema, essent potser la més espectacular la provocació artificial de la pluja. D'altra banda, la solució més *ecològica* al problema de la sequera endèmica la va trobar en la plantació d'arbres. Dionís Puig va ser conegut pels seus esforços per establir la Festa de l'Arbre i per premiar aquells propietaris que més haguessin fet per la repoblació de les seves hisendes. Segons ell, l'arbre era una bomba aspirant capaç d'elevar l'aigua des de les profunditats de la terra, enviant a l'atmosfera grans quantitats de vapor d'aigua (a través de l'evaporació de les seves fulles). També la plantació d'arbres servia per evitar l'erosió dels sòls laborables i de les muntanyes, alhora que era una mesura preventiva contra les inundacions. De manera que l'increment de la massa forestal duria aparellat un augment de la riquesa nacional, com també produïa el mateix efecte l'increment de les zones de regatge, les quals ajudarien a elevar el volum de precipitacions anuals del país (molta aigua de la que es rega s'acaba evaporant).

Pel que a nosaltres ens interessa, cal dir que Dionís Puig no va destacar pel seu sentiment paisatgístic, tot i els seus contactes amb gent del món excursionista. La seva visió era productivista i tècnica i no s'entretingué a descriure un medi ambient que suposem que degué d'estimar. Ara bé, sí que sabem que altres persones que el protegiren estigueren més atentes a aquest medi natural. Si, com veurem, Rafael Puig i Valls es preocupà pel tema dels parcs naturals, aquí ens caldria dir que, en el pròleg de la *Dinámica atmosférica* de Dionís Puig, l'agrarista i polític Josep Zulueta explicava que assolir que plogués a l'estiu, l'objectiu que el seu protegit buscava, entre altres coses, faria "(...) *embellecer el paisaje haciendo atractiva la madre patria*"[3].

Dionís Puig, doncs, pretenia una política forestal i agrària que, sense defensar-ho obertament, conduïa a embellir el país i a canviar-ne la seva fesomia. En ell trobem un discurs que intenta impulsar una formalització *in situ* del conjunt de l'estat espanyol, però aquesta formalització tenia conseqüències i anava lligada a una sèrie de canvis en la representació del medi natural que implicaven nogensmenys una formalització *in visu*. En aquest sentit, la lluita del seu coetani Rafael Puig i Valls fou una aposta per formalitzar *in*

---

[1] Puig: *Dinámica atmosférica y barografía de Europa*. Op. cit. Pàgina 206.

[2] Puig: *La sequía en España y sus causas*. Op. Cit. Pàgina 7.

[3] Del pròleg a l'obra de Puig, D.: *Dinámica atmosférica y barografía de Europa*. Op. cit.

visu el país, convertint-ne certes parts en parcs naturals, i per replantar i canviar l'aspecte físic de certs llocs despoblats.

La vida i l'obra de l'enginyer de monts **Rafael Puig i Valls** (Tarragona, 1845-1920) ha estat recuperada per Martí Boada[1], el qual no dubta de qualificar-lo com l'*instaurador de la festa de l'arbre* a Catalunya. Potser rival i en tot cas coetani de Dionís Puig, Puig i Valls, l'any 1884, formava part d'una comissió en què hi havia membres de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre i de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques per tal de constituir una lliga que evités la tala abusiva de boscos i que fes el possible per protegir-los. Aquesta lliga es va fixar principalment en la repoblació de la serra de Collserola[2]. Més tard, a proposta seva, el Congrés Internacional de Silvicultura (París, 1910) aprovà de sol·licitar a tots els governs la instauració de la Festa de l'Arbre. Aquesta acció li valgué la concessió de la Legió d'Honor per part del Govern francès.

Fou un divulgador incansable de la necessitat de repoblar els boscos i de fundar la Festa de l'Arbre al nostre país, la qual seria establerta l'any 1898[3]. La seva intenció era vetllar per la protecció de l'agricultura, per l'aprofitament racional de les aigües i per la conservació dels sòls. Per a ell, l'agricultura necessitava els boscos i d'aquí la necessitat de potenciar l'amor envers ells. En un pensament de caire holista, Puig i Valls i tots els personatges que hi ha darrera de les festes dels arbres d'inici de segle, s'adonen que la repoblació forestal asseguraria el cabal estiuenc dels rius i el repartiria durant tot l'any. De retruc, aquesta reestructuració beneficiaria l'agricultura. Per assegurar rendiments a llarg termini, aquestes festes s'adreçaven fonamentalment a infants i comptaven amb la implicació de mestres i escoles, "(...) *perquè algun dia aquest amor es tradueixi en riquesa, benestar i previsió digna d'un poble culte*"[4]. En el mateix sentit anirien tots els treballs del regeneracionista aragonès Joaquín Costa. Costa proposava una replantació partint de les zones més properes a la població fins anar conquerint els cims més elevats de les muntanyes[5]. Amb tots aquests agents fent pressió en un sentit coincident, finalment el ministeri de Governació, l'any 1915, declarava obligatòria la Festa de l'Arbre.

Un altre tema pel qual cal citar Puig i Valls és pel fet d'haver estat "(...) *la primera persona de tot l'Estat espanyol que fa una proposta de creació d'un espai natural protegit*"[6]. Era l'abril de 1902 quan presentà les bases d'un parc nacional a la muntanya de Montserrat alhora que suggerí de fer el mateix amb el Tibidabo, el Montseny i el cap de Creus. Per a ell, Montserrat era una "*joia d'inapreciable valor, única en el món, que és un devessall de la natura*". Més enllà del lloc religiós, el massís havia de ser conservat en tota la seva puresa, segons expressió de Puig.

En resum, continuant la tendència històrica, la preocupació per l'agricultura i per la repoblació forestal no està massa clarament abocada a la defensa dels interessos de caire paisatgístic, o, en tot cas, aquests interessos es manifestaren de forma molt tardana. Sembla, doncs, que l'impuls agrarista no va ser massa donat al paisatge, a no ser en un moment prou

---

[1] Boada, Martí: *Rafael Puig i Valls. 1845-1920. Precursor de l'educació ambiental i dels espais naturals protegits*. Barcelona, Departament de Medi Ambient, 1995.

[2] Boada, M.: *Rafael Puig i Valls*. Op. cit. Pàg. 18.

[3] Boada, M.: *Rafael Puig i Valls*. Op. cit. Pàg. 23 i 26.

[4] Paraules de Rafael Puig i Valls en la Festa de l'Arbre de 1904, citades per Boada, M.: *Rafael Puig i Valls*. op. cit. Pàg. 42.

[5] Costa, Joaquín: *La Fiesta del Arbol*. Huesca, Imp. Editorial V. Campo, 1925. S'ha consultat una edició facsímil de 1997, publicada per la fundación J. Costa i l'Instituto de Estudios Altoaragoneses. Pàg. 47.

[6] Boada, M.: *Rafael Puig i Valls*. Op. cit. Pàg. 69.

tardà en què ja existien altres agents que treballaven en el mateix sentit. Ara bé, el context de la segona meitat del segle XIX estava preparat per descobrir el paisatge i el paisatge muntanyenc en particular, especialment si sabem que "(...) *a partir de 1780 les notícies d'arbres i passeigs comencen a multiplicar-se* (...)" en el repàs històric que Rosa Maria Garcia i Domènech ha fet de l'urbanisme de paisatge a Catalunya[1].

En aquest context de revalorització del bosc i de la muntanya des de diferents punts de vista, però especialment des del punt de mira paisatgístic, caldria aportar algunes anotacions del viatge que Jacint Verdaguer va fer pel Pirineu l'estiu de 1883. Parlant del Cadí, Verdaguer deixà sentir aquesta estima pel món forestal:

> "*Tota la serra és de pedra de cals, que'ls temporals y plujas van desfent y arrossegant a las valls. La vegetació, en alguns punts, sempre és estada nul·la; en altras ha sigut exterminada sense pietat per la codícia del gobern, la major part, o dels propietaris, que, per fer quatre sous, han deixat fer en sos boscos una tallada que serà la darrera, puig hi han deixada la terra nua, que l'aygua va escorxant y portant-se'n rost avall, deixant veure despullats los ossos de la serra. No solament llévan aixís la riquesa a nostre desgobernat país, sinó l'esperansa de tornar-la a tenir, la bellesa y atractiu, convertint un paradís en un areny, d'ahont los habitants ja van fugint, per no poder-s'hi guanyar la vida. Los que això càusan o això permeten són mereixedors del nom de lladres y homicidas, si ningú ho és*"[2].

La tendència històrica a confondre el bosc, el jardí i el camp conreat amb el paradís xoca amb l'extensió dels arenys que es produeix en l'època contemporània i això no només comporta un canvi físic, sinó també un canvi en la representació de certs indrets muntanyencs. L'areny esdevé improductiu, però també desagradable, no pot formar part del paisatge. La deforestació deixa a la vista un espai rural abandonat, no un espai suposadament natural assimilable a la muntanya. Per a Verdaguer, la riquesa i la bellesa desapareixen d'una muntanya deforestada i d'aquí que calgui prendre algunes mesures. En aquest context, alguns autors proposaren la repoblació forestal, altres la creació de zones protegides, un tercers recorrien el país amb intenció d'*escalar* les seves muntanyes... Tots plegats, però, valoraven positivament allò que fins feia relativament poc havia estat menyspreat i anorreat.

5. 1. 4 - El cas del bosc del Gresolet

En el mateix sentit, uns altres fets mereixen ser estudiats. L'any 1920 el poeta Ramon Suriñach donava l'alarma a *La Veu de Catalunya* sobre l'intent de venda i la posterior tala del bosc del Gresolet (Berguedà). El conegut escalador Lluís Estasen[3] va fer-se ressò d'aquesta crida a través de dues conferències al CEC i al Centre Excursionista del Vallès, de Sabadell. Quan la notícia va arribar als socis del CEC i a les diferents entitats

---

[1] Garcia i domènech, Rosa M.: *L'urbanisme de paisatge a Catalunya en el S. XIX*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992. (Tesi doctoral microfilmada).

[2] Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Barcelona, Barcino, 1992. Vol. III, pàg. 195.

[3] Estasen Lluís: "Els boscos de Gresolet". BCEC, 319. Barcelona, 1921.

que formaven la Lliga de Societats Excursionistes, l'oposició va créixer ràpidament. Cèsar August Torras, president del Centre Excursionista, es va posar al capdavant de la campanya per evitar la desaparició del bosc. Val la pena que ens hi entretinguem perquè, davant d'un context fins llavors caracteritzat per la "*passivitat*", Torras creia que,

> "*Els bons catalans admiradors de la bella natura, tenien de contemplar com se'ls arrabassava un joiell de preuada estima, admiració no sols de l'excursionista, sinó de tot aquell qui tinga noció, per insignificant que sia, de sentiment d'art natural i d'amor a lo bell*"[1].

Torras es posa clarament al capdavant d'aquells que admiren la bellesa natural i, davant de la possible tala, demana la creació d'un parc natural al Gresolet en atenció a les seves,

> "*Extenses i espesses boscúries, arbres gegantins, bells encatifats de verdor, grandioses canviants de perspectives, muntanyes formidables d'agudes i retallades formes, esplèndides raconades de ferèstega bellesa, lluïdors caients d'aigua, canals esfereïdors, baumes i cataus inabordables, conjunt superb i imposant del Pedraforca i dels enèrgics contraforts de la Serra de Cadí, aspectes pintorescos d'enlairadora poesia, eixerits isards campant en abundor, lliures i lleugers per aspres penyalars i per la boscúria, pèrdiu blanques voleiant per damunt de les altes crestes, caça notable variada per a constituir un gran vedat que servís de criador a la fauna pirinenca*"[2].

Com veiem, Cèsar August Torras demana la creació del parc més per raons paisatgístiques que no pas per conservar el biotip (de fet, encara no era el moment històric de parlar en aquests conceptes): a molt estirar hi veu un "*criador*" per a les espècies cinegètiques. Que el seu interès és clarament paisatgístic es veu en el fet que Torras proposa els límits del parc i el traçat d'un camí que hauria de permetre una sèrie de punts de vista sobre el Pedraforca. Es més, en la seva opinió, aquells que el volen aterrar, o no coneixen el Gresolet o "(...) *no saben apreciar sa bellesa e importància, o bé els ceguen apassionament o mires interessades*"[3]. Els aspectes pintorescos que el fan clamar per la creació del parc mostren com el canvi de representació de la muntanya té conseqüències físiques perquè el pintoresquisme ofereix una imatge física que cal saber copsar i fixar sobre el terreny. I sobretot lluitar perquè no canviï amb el temps.

Tanmateix, en el moment de defensar el Gresolet, el poeta Ramon Suriñach havia posat en marxa la línia patriòtica, un fet molt important i que definirà en bona part la nova mediança muntanyenca a la Catalunya contemporània:

> "*La defensa d'un bosc té un sentit emocionant i concret de defensa de Pàtria: un bosc es carn viva de la Pàtria*".
> "*El bosc del Gresolet és un troç superbament lliure de la Catalunya somniosa de llibertat*".

---

[1] Torrras, C. A.: "Els bosc del Gresolet. Parc natural de Catalunya". BCEC, 319. Barcelona, 1921. Pàg. 5-6.

[2] Torras, C. A.: "El bosc del Gresolet". Op. cit. Pàg. 6.

[3] Torras, C. A.: "El bosc del Gresolet". Op. cit. Pàg. 9.

"Pel bosc del Gresolet, pel troç aimat i lliure de Pàtria, avant"[1].

Més endavant ja veurem en quin context se situen les paraules de Suriñach, un moment en què una bona part del medi natural de Catalunya s'ha convertit en element identificatiu i definidor de la realitat nacional del país. De moment, no cal dir massa coses més sobre el cas del bosc berguedà. Deixem, doncs, aquest tema de banda, però no sense fixar-nos en el fet que no se'l va salvar per ser un ecosistema concret (encara no era el moment de parlar en aquests termes), sinó per formar part d'un paisatge determinat i per ser un tros de la nostra pàtria[2]. D'altra banda, una mica més tard, la protecció del medi ambient a Catalunya té una fita molt important quan l'any 1928 Alfons XIII signa el Decret de protecció del Montseny. Aquest gest polític havia tingut un pròleg en el tercer Congrés Excursionista Català de 1914 en què es parlà àmpliament sobre la protecció dels espais naturals.

Als anys vint i trenta, doncs, el paisatge és a la moda i s'organitzen campanyes per salvar-lo, però aquest punt d'arribada no es pot atribuir a un únic factor. Més aviat es tracta d'un destí comú a diferents àmbits que tot seguit anirem desgranant i que, posats al costat de la frenada del productivisme agrari que acabem d'estudiar, varen donar lloc a un canvi molt important en la mediança contemporània a Catalunya.

Resum:

Tot i que l'agrarisme dels segles XVIII i XIX es va preocupar en alguns casos pel manteniment de la superfície arbrada i per la repoblació forestal de les nostres muntanyes, aquest procés es dugué a terme dins d'un context productivista que impedia, en línies generals, l'estima estètica per un tipus de medi ambient que havia de ser transformat. Només a la darreria del segle XIX varen començar a sentir-se veus d'alarma, veus provinents dels mateixos sectors agraristes que es plantejaven la millora de l'agricultura nacional. En aquest context, el medi ambient menys alterat va començar a ser vist com un element a protegir i als anys vint del segle XX, després de les primeres demandes per crear un parc natural, es produeix la primera campanya organitzada de defensa d'un paratge natural: el bosc del Gresolet.

[1] Suriñach Senties, R.: "El nostre Gresolet". BCEC, 319. Barcelona, 1921. Pàg. 13 i 14.

[2] Carles Albesa aprofundeix en la vida i l'obra de Cèsar August Torras i dedica algunes pàgines a l'afer del Gresolet, citant bona part del text de Torras (Albesa i Riba, Carles: *Cèsar August Torras*. Barcelona, Columna, 1994. Espacialment Pàg. 47-49.)

5. 2 - De la ciència al paisatge

L'estima pel medi natural muntanyenc va sorgir d'una manera més clara i anterior a la que acabem d'estudiar en els treballs i les excursions dels primers homes de ciència catalans. Personatges com Jaume Almera, Artur Bofill, Norbert Font i Sagué i altres científics del segle XIX i dels primers anys del XX eren alhora clergues que es proposaren combatre les modernes teories evolucionistes amb les mateixes armes de la ciència. Amb aquest objectiu bastiren el museu geològic del Seminari de Barcelona.

Aquests personatges veien en la natura, i concretament en la muntanya, la manifestació de la voluntat divina i de la omnipotència de la capacitat del seu creador, de manera que no es estrany que fossin alguns dels primers autors a estimar el que d'entrada havia de ser el seu objecte d'estudi. En aquest sentit, el cas d'Almera és molt clar i el seu ús del mot paisatge, pres en un sentit estètic, es troba entre les primeres vegades que hem documentat l'ús d'aquest mot en la nostra llengua.

5. 2. 1 - Clerecia, ciència i paisatge

Com hem vist, no es pot dir que l'agrarisme fos una via massa important en el sorgiment del sentiment estètic que tractem de detectar. Més aviat el paisatge va aparèixer quan l'impuls agrarista es va frenar. En aquell moment, els efectes negatius de la desaparició dels boscos ja eren prou importants com per plantejar-se que aquests no havien de ser artigats sense mesura. Un bosc natural (o naturalitzat, si era replantat) era preferible a una muntanya conreada i això, tot i que els valors paisatgístics no hi foren absents, es va deure especialment a raons de caire econòmic i potser preecològic.

Una via més clara de penetració del sentiment de la muntanya passa pels treballs procedents del món científic. En aquest sentit, cal esmentar que el *Compendio Historial* de 1758 ja deia que una esquerda a la muntanya de Montserrat donaria molts motius de reflexió als naturalistes[1]. Evidentment, això vol dir que ja hi havia científics que es plantejaven problemes; però el que no és gens evident és l'oposició entre la ciència i la religió que es troba en aquesta frase, oposició que durarà fins al segle XX. En aquest context, resulta interessant veure com a la muntanya de Montserrat, en el monestir mateix, hi haurà una sèrie de monjos que dedicaran part del seu temps a l'estudi del món científic; aquest fet segurament va ajudar a acostar posicions i a evitar que la geologia, i amb ella la muntanya, esdevingués un terreny de lluita entre la ciència i la religió. En general, doncs, el món científic va ser una de les vies per les quals el sentiment paisatgístic de la muntanya aparegué a Catalunya. A més, com ja hem vist, aquest és un dels millors indicis de la superació de la visió transcendentalista que el *contemptus mundi* suposava i de la implementació d'un clar procés de desencantament del món.

Pel que fa a Montserrat, després del *Compendio*, potser l'aportació més important en aquest sorgiment del sentiment de la muntanya a partir del món científic que estem

[1] *Compendio historial, o relacion breve...* Op. cit. Pàg. 51.

tractant d'estudiar sigui la de Guillaume de Bowles[1]. Amb ell, una nova visió de la muntanya esdevé possible. Però ja hem vist que Bowles no era massa donat al sentiment paisatgista, de manera que caldrà esperar una mica més per trobar altres científics que estudiaran i alhora admiraran paisatgísticament les muntanyes de Catalunya. Molts d'aquests científics estigueren vinculats al món eclesiàstic -no per casualitat- i alguns d'ells al fet excursionista. Si més enrere hem vist que el sentiment protopaisatgístic no fou estrany entre els frares benedictins de Montserrat, ara ens interessa remarcar que en el mateix monestir existiren una sèrie de monjos dedicats a la pràctica de les ciències naturals. Entre aquests, alguns deixaren autèntiques mostres d'estima per la natura que estudiaven.

Entre els frares montserratins que conrearen les ciències naturals, caldria destacar Maur Ametller (mort l'any 1833), la cel·la del qual havia estat convertida en una mena de museu visitat per gairebé tots els qui anaven al monestir. En ell "(...) *se hallaban recogidas las más raras bellezas en plantas é insectos que, á fuerza de trabajo y de años, había él mismo buscado y disecado en la montaña* (...)"[2]. Sobre aquest punt, Antoni Bosch i Cardellach, en una obra escrita entre 1787 i 1804, deia:

> "*Yo admiré las colecciones botánicas de yervas de su montaña (que pueden dar materia para un volumen no despreciable de la Flora monserratica (sic)) que tiene muy bien conservadas el P. Dn. Fr. Ametllet con otras curiosidades de su reyno animal: si fuesen clasificados segun algunos de los sistemas botánicos, seria de lo más precioso de nuestra provincia. También pude observar el gabinete de piedras y monetario copioso de su Rdo. P. Prior*"[3].

Si fem cas d'un article publicat l'any 1880 per la *Revista Popular*, els afanys científics entre els membres de la col·lectivitat montserratina no foren estranys:

> "*El P. Ametller y el P. Joana no son los únicos ni los primeros monjes de Montserrat que se han dedicado á esta clase de estudios, sino que otros les habian precedido, y con mucho trabajo y venciendo no pocas dificultades habian formado una preciosa y riquisima Flora Montserratina*"[4].

Malauradament, tot aquest material, els seus llibres, pintures i papers es va perdre arran dels fets de 1811, però sabem que Carles IV i la reina Maria Lluïsa ho havien visitat l'any 1802. Durant 16 anys[5], el pare Ametller sortia del monestir els mesos d'estiu per fer les seves "(...) *correrías por la montaña*"[6]. També sabem que va ser ell qui va mesurar per primera vegada l'alçada de la muntanya de Montserrat[7]. Segons Fors de Casamayor[1], el

---

[1] Bowles, G.: *Introduction a l'histoire naturelle et a la géographie physique de l'Espagne*. Paris, Chez, L. Cellot & Jombrt Fils, 1776.

[2] "Hechos históricos" en *A la virgen Maria, ... Revista Popular* (1880). Pàg. 279-286.

[3] Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaderns d'arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach*, núm. 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974. Pàg. 8.

[4] "Hechos históricos" en *A la virgen Maria,...* Op. cit. Pàg. 284.

[5] Muntadas, Miquel: *Montserrat, su pasado...*

[6] "Hechos históricos" en *A la virgen Maria, ...* Op. cit. Pàg. 283.

[7] "(...) *cuya circunferencia mide hasta cuatro leguas, y la altura 3993 pies. Esta medida fué tomada por el P. Ametller, célebre naturalista de la comunidad de Montserrat, y contada des de la roca que se encuentra en medio de las aguas del Llobregat, delante del torrente de*

pare Ametller, junt a un altre monjo que es deia Grau (que era farmacèutic), a la fi del segle XVIII varen visitar les coves de Montserrat tot acompanyant un magistrat de la Audiència de Catalunya, que suposem que era Francisco de Zamora, arribant fins a un lloc on un riu els impedí de seguir més endavant[2]. En la mateixa línia, tampoc no podem oblidar el ja esmentat Gerard Joana, doctor en farmàcia i monjo del monestir que "*Recorrió diez y seis años la montaña, é hizo varias expediciones á las cuevas subterráneas de este santo monte*". Joana va morir, vell com Ametller, l'any 1841.

Aquest interès per la ciència i la museística va dur el pare Ametller a alenar la posada en marxa de la part entomològica i botànica del museu que des de 1768 havia endegat la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona. Josep Balari, catedràtic de la universitat i acadèmic de la Real Academia i de la de Bones Lletres (i al seu darrere Font i Sagué, l'any 1908) explicava que,

> "*Los primeros que contribuyeron á fomentar el Museo fueron, en cuanto á la parte mineralógica, D. Francisco Mirambell, cura párroco de Prats de Llussanés, y en la parte entomológica y botánica Fr. Mauro Atmetller, del orden de San Benito y monje de Montserrat*"[3].

Semblaria curiós veure com l'impuls inicial d'aquest museu prové de dos eclesiàstics. Però aquesta curiositat esdevé tendència en saber que aquesta entitat estava formada en bona part per clergues: 11 dels 90 acadèmics que havia tingut en el període 1764-1800 eren eclesiàstics; aquests formaven el tercer grup social, només superat pels metges (18) i advocats (12)[4]. Aquesta tendència, que volia acostar la pràctica científica a la devoció religiosa, també era defensada per altres personatges, com Ramon Muns i Serinyà. Muns planteja la necessitat d'instruir els capellans i d'aquesta manera utilitzar-los per afrontar les ciències naturals; l'any 1837 afirmava que calia actuar sobre els seminaris:

> "*Allí debe alternarse el estudio de las ciencias sagradas con el de las naturales y exactas que tanto ilustran el entendimiento, elevan el alma y arrancan las preocupaciones de la mocedad: allí deben establecerse gabinetes y museos para que las esplicaciones de los maestros no sean un vano entretenimiento: allí deben repartirse premios á los mas estudiosos y aventajados para estímulo y confusion de los demas; y alli finalmente pudiera mandarse que los aspirantes á los sagrados órdenes estuviesen prévia y completamente instruidos en las ciencias naturales y exactas, que, á la par de las eclesiásticas, deberian formar la educacion literaria de*

---

santa Maria". (Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, imp de Magriñá y Subirana, 1864. Pàg. 5.)

[1] Fors de Casamajor, Francisco de Paula: *La estrella del Monserrat. Impresiones y recuerdos de esta montaña y de su célebre monasterio, su descripción, su historia y sus tradiciones*. Madrid, libreria de los sres. Viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867. Pàg. 93.

[2] Des del meu punt de vista, caldria dubtar d'aquest fet, perquè l'entrada en aquestes coves i l'aturada a causa de l'aigua d'un riu és un tema que ja trobem al segle XVI amb Pere de Burgos: "(...) *y en algunas partes se hallan de baxo desta montaña concavidades muy grandes, y muy espantosas, donde algunos han probado de entrar, y bien a dentro sentirian ruydos de aguas que corrian*". (*Libro de la historia y milagros* ... Barcelona, 1556.)

[3] Balari y Jovany, José: *Historia de la Real Academia de Ciencias y Artes. Memoria inaugural del año académico de 1893 á 1894*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1895. Pàg. 185.

[4] Riera i Tuèbols, Santiago: *Ciència i Tècnica a la Il·lustració: Francesc Salvà i Campillo (1751-1828)*. Barcelona, Edc. La Magrana, 1985. Pàg. 85.

nuestros Curas-parrocos para que fuesen á un mismo tiempo útiles á la Relijion y al Estado (...)"[1].

D'aquesta manera s'assentaven les bases per a que la natura esdevingués un temple o un llibre que mostrava el poder i la veritat divins, element essencial per a la nova imatge de *la muntanya* a Catalunya. En el mateix sentit, una mica més endavant, tenim el cas, molt revelador pel que a nosaltres ens interessa, d'Adeodat Marcet (1875-1964), religiós i home de ciència que havia estudiat a l'Escola d'Agricultura i a la Facultat de Ciències de Barcelona i que havia estat deixeble del botànic Joan Cadevall[2]. Marcet, l'any 1907, publica un article sobre les belleses naturals[3] de Montserrat en què afirma que el naturalista és qui més frueix trepitjant Montserrat. L'any següent, el mateix Marcet publica un itinerari de la muntanya[4] pensat per als naturalistes que volguessin explorar el massís. Aquell mateix 1908 realitzava diverses exploracions d'avencs catalans (vegeu més endavant) i cal anotar que, com veurem més endavant, no fou l'únic espeleòleg o excursionista en general que provenia dels rengles clericals. Sembla evident, doncs, que existia un vincle analògic entre la pràctica científica, l'exploració muntanyenca i l'estima d'aquests indrets naturals, vincle a la constitució del qual l'Església no hi fou aliena. En aquest sentit, un excursionista com Ramon Arabia que recomanava de pujar al Montseny coincidint amb l'albada i que es queixava del seu desconeixement, es queixava també que el turista (sic) "(...) *podrá dóldre's ab nosaltres de que 'ls hómens científichs no hagen fet avans ó després, rés que (...) superi*"[5] l'obra d'Artur Osona. La manca d'interès dels científics és posada pel nostre autor en el mateix nivell que la manca de col·leccions de fotografies que mostressin les magnífiques perspectives que presenta el massís i això ens deixa veure, un cop més, el pes de la ciència en el sorgiment del paisatge en el cas català, tant dins com fora del món eclesiàstic.

En aquest sentit, caldria esmentar el cas de Jaume Almera i la seva defensa del Montseny o de la vall de Núria. Almera és un personatge clau en la descoberta de la nova mediança paisatgística a partir del món científic. Parlant del Montseny, Almera parteix de l'axioma que si Déu va voler crear aquest massís, als humans ens tocaria investigar el partit que se'n pogués treure. El seu treball és un discurs llegit l'any 1876, un moment en què,

"*Algo se ha dicho, sobre todo muy recientemente, de esta elevada montaña, mas no han llegado todavía, por desgracia, á ser patrimonio del pueblo culto las innumerables bellezas que en su seno encierra, ni los atractivos que convidan á visitarla y á estacionarse en ella durante el verano*"[6].

---

[1] Muns y Seriñá, Ramon: "Discurso sobre la utilidad que acarrearia al estado la instruccion de los curas párrocos en las ciencias naturales y exactas. Leido en la sesion del dia 17 de marzo de 1837 por el socio residente D. Ramon Muns y Seriñá". *Boletin de la Academia de ciencias naturales y artes de Barcelona*, 9 Barcelona, 1841. Pàg. 38.

[2] "A la memòria del P. Adeodat F. Marcet monjo de Montserrat i soci d'honor del Centre Excursionista de Terrassa. Pinzellades sobre els seus estudis i col·leccions botàniques". *Centro Excursionista de Tarrasa, circular*, 113. Gener-març de 1964. Pàg. 86-89.

[3] Marcet, Adeodato F.: "Montserrat sus bellezas naturales". *Revista montserratina*, 2. 8 febrer 1907. Pàg. 39-42.

[4] Marcet, Adeodato F.: "Itinerari de la montaña de Montserrat". *Revista montserratina*, 2 i seg. 8 febrer 1908. Pàg. 39-42.

[5] Arabía y Solanas, Ramon: "Al Montseny" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer 1881. Pàg. 233.

[6] Almera, Jaime: "Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final". *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona.* Barcelona, Imp. J. Jepús, 1876. Pàg. 436.

D'una banda, Almera explica que abans gairebé ningú no s'havia mirat amb aquests nous ulls el massís del Montseny; de l'altra, no es resigna a qualificar el lloc com a bell. El nostre geòleg no s'està de recomanar no arribar-s'hi a l'hivern, però tampoc no es cansa de convidar els seus coetanis a visitar-lo a l'estiu amb una motivació ben clara: "(...) *disfrutar de las encantadoras escenas y del lisonjero hospedaje con que nos brinda la naturaleza*", a més de "(...) *panoramas á cual más variados, magníficos y pintorescos*"[1]. Almera fou, doncs, un dels grans apologistes del paisatge muntanyenc, algú que estimava les muntanyes i que maldava per fer-les estimar igualment als seus coetanis. Recordem que Almera era clergue i geòleg.

5. 2. 2 - Un indicador de la nova mediança: l'ús del mot "paisatge" al segle XIX.

No perdem de vista, pel que a nosaltres ens interessa, que Jaume Almera fou també un dels grans geòlegs catalans del segle XIX i que el seu treball duia per títol *Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final*. Com hem vist, a més de la descripció física, l'autor es mostra entusiasmat pels "*panorames*" que el Montseny li ofereix. En aquest sentit, direm que, pocs anys després, Jaume Almera publicarà la seva *Història geològica de la Vall de Núria*, de la qual extraiem un text molt clar:

> "*Anant á la vall de Núria per la de Ribas* (...) *se disfruta de* ***paysatges*** *á qual mes imponents é interessants, no sols baix lo punt de vista geográfich ó físich, sino també baix lo geológich*"[2].

Si el Montseny li oferia panorames comparables als dels Pirineus, Núria li aporta, en un moment molt primerenc, la idea del paisatge. Almera és dels primers autors catalans a utilitzar el mot paisatge per parlar d'un indret natural. Ell ha estat capaç de sentir en la nostra muntanya, com ell mateix va escriure:

> "(...) *la veu muda, pero eloquent de la naturalesa que cridantli ¡alto! lo fa parar á contemplar atónit la seva colosal y gegantesca obra, ab l'espay de molts milers de sigles produida*"[3].

Com hem vist força més enrere, fins a la segona meitat del segle XIX no hem trobat cap text que hagi fet servir el mot *paisatge*, fora dels casos i dels sentits ja esmentats que es trobaven dins dels diccionaris. Aquest fet no resulta tan estrany si pensem que els escrits de viatges en català foren un fet tardà, del darrer quart del segle XIX[4]. Sigui per aquesta raó o per una altra, en tot cas, veiem que no trobem aquest indicador de la nova mediança. A banda de Jaume Almera, poca gent més devia haver fet servir el concepte "paisatge" per referir-se a les nostres muntanyes: aquesta idea restava tancada en el món de la pintura i

---

[1] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg 436.

[2] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals)*. Barcelona, Estampa de la Llibrería Religiosa, 1896. (Hi ha una edició de 1882). Pàg. 8.

[3] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria*. Op. cit. Pàg. 11.

[4] Garolera, Narcís: *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges*. Lleida, Pagès editors, 1998.

dels diccionaris. Si fem cas d'Antoni Alcover[1], en la literatura catalana el mot paisatge hauria estat utilitzat per primera vegada per Jaume Massó l'any 1896 i per Marià Aguiló en 1909 (i val la pena de remarcar que aquest darrer parlava d'un immens paisatge conreat). Però el cert és que, més o menys en el mateix moment que l'utilitzava el nostre capellà-geòleg, es poden trobar altres aparicions del mot paisatge anteriors a les citades per Alcover. Cal remarcar, però, que l'ús del mot *paisaje* en castellà és molt més anterior i que, per posar un exemple ben clar, el mateix 1854 Cornet i Mas donava com a motiu per agafar el tren de la línia de Granollers:

> "(...) *admirar el bello* ***paisaje*** *cuya vista roban las colinas que en forma de anfiteatro rodean á Barcelona*"[2].

L'obra de Cornet, escrita en castellà per un personatge català, permet veure que la sensibilitat paisatgística que pretenem localitzar temporalment ja havia aparegut a la meitat del segle XIX, perquè malgrat que no s'utilitzi en català, el seu ús en castellà per un personatge que viu a Catalunya ja és prou indicatiu de la nova mediança. Hem de pensar que si Cornet hagués escrit en castellà no hauria tingut cap problema a utilitzar la paraula *paisatge* per qualificar els rodals de Barcelona. També l'any següent (1855), Joaquín Sala utilitzava el mot per parlar de Montserrat: "(...) *recorrí un valle muy frondoso de su feraz campiña que en otro tiempo formaba una colina mas agreste y varias fisonomías ó* ***paisajes*** *menos simpáticos é incultos*"[3]. Finalment, abans que trobem la primera aparició que coneixem en català, cal esmentar el cas de Francesc de Paula Fors de Casamayor, que parla del medi ambient que rodeja el monestir de Montserrat com d'un *paisaje*:

> "*A partir del Monasterio, pelada del todo la montaña, forma en varios* ***paisajes****, picachos y peñones á manera de las almenadas torrecillas de un edificio gótico, que algunos escritores han comparado a un juego de bolos*"[4]. (1867)

Com veiem, el castellà va fer servir abans que el català el mot que resumeix aquesta nova mediança, fet que en el cas català no serveix per descartar l'existència d'aquesta perquè ben segur que els intel·lectuals catalans coneixien el mot i l'utilitzaven. En aquest senti, l'únic que podem afirmar és que l'ús del mot en català apareix documentat una mica més tard.

La primera aparició que coneixem d'aquest concepte es troba en l'assaig sobre Banyoles escrit per Pere Alsius i Torrent, l'any 1872: "(...) *vinguent á formar lo fons de aquest hermós* ***paissatge*** *per la banda de mitgdia las montanyas de Ntra. Sra. dels Angels* (...)"[5].

Pocs anys després, tenim un quadre dramàtic compost per Eduard Vidal i

---

[1] Alcover, Antoni M.: *Diccionari català-València-balear*. Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1968.

[2] C. C. y M.: *Guia del viajero por el ferro-carril del Norte seccion de Barcelona á Granollers*. Barcelona, Imp. de Miguel Blanxart, 1854. Pàg. 13.

[3] Sala y Ramon, J.: *Obra científica de viajes*. Op. cit. 329.

[4] Fors de Casamajor, F.: *La estrella del Montserrat*. Op. cit. Pàg. 8

[5] Alsius y Torrent, Pere: *Ensaig históric sobre la vida de Banyolas*. Barcelona, Est. de L. Obradors y P. Sulé, 1872. Pàg. 7.

Valenciano que es desenvolupa en un "*bonich paissatge de la costa de Llevant*"[1] i que es va publicar l'any 1875.

Posteriorment, Josep Martí i Folguera, l'any 1878, guanyava la Flor Natural als Jocs Florals amb l'obra "La poesia". En ella, l'autor es demana on és la poesia i, en resposta, la troba a la mar, a l'espai i a la terra. És en els paisatges de la terra on es troba el mot que cerquem[2]. En aquell mateix any es publicava l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya*, una obra vinculada al moviment excursionista en què l'ús del terme *paisatge* va ser ja força habitual.

Deu anys més tard, trobarem l'expressió en la ploma de Francesc Maspons i Labrós en parlar-nos d'un "(...) *hermós paissatje d'hivern*"[3], talment com l'any 1883 l'havia utilitzada Jaume Massó per parlar del Freser[4].

D'aquesta manera veiem que el mot *paisatge* s'utilitza, des del darrer quart del segle XIX, en el món literari, en la recerca històrica i fins i tot en els treballs científics que produeixen alguns autors catalans. Aquest fet ens indica que el sentiment d'estima per la natura, especialment muntanyenca, sorgeix pràcticament a la mateixa hora en aquests àmbits tan diferenciats. Un text molt revelador d'aquesta coincidència analògica és el pròleg de Manuel Milà i Fontanals a l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Per a Milà, la literatura s'ha de donar junt a l'esperit científic:

> "*Plaunos que serven sempre y l'unescan ab l'esperit científich, lo sentiment esthétich, sens caure en la sequedat d'esperit, encara que fugint de frases convencionals y ociosas. També'ns plau que de tant en tant dongan vistas y explicacions de paysatje, com n'hi há ja en el Album molt bellas mostras*"[5].

Ara bé, pel que fa al que ens interessa, no podem deixar de dir que l'*Album* representa una fita molt important en aquesta descoberta del paisatge, tot i que allò que podríem anomenar el *paisatge construït o monumental* encara hi continua essent predominant. Com també veurem en el seu moment, aquest fet no és gens extraordinari si pensem en el context en què aquesta obra es va publicar: el primer excursionisme català, un fet força diferent del que generalment avui dia hom entén per excursionisme.

5. 2. 3 - Ciència i estètica

Vista la realitat des d'aquest punt de vista, també el naturalista Artur Bofill inclourà el puig de Bassivé en el seu itinerari cap a Benasc no només pel seu interès científic, sinó també (i en primer lloc) per,

---

[1] Vidal y Valenciano, Eduart: "Un quadro. Quadro dramátich de costums catalanas en un acte y en vers" in *Jochs florals de Barcelona any 17 de llur restauració*. Barcelona, Est. de la Renaixensa, 1875. Pàg. 117-146.

[2] "*En mos payssatges presideix serena;/ella's dona'l calor y l'armonia;/ ella fa de l'anyada en la cadena,/ misteriosa la nit, joyós lo dia*". (*Jochs Florals de Barcelona any XX de llur restauració*. Barcelona, Imp. la Renaixensa, 1878. Pàg. 59-64.)

[3] "*Lo sol estava mitj cubert pe'l llegany; al bell fons, envers mitj día, s'obría la hermosa conca del Mogent per entre los serrats de la Roca, per hont se veya aparéixer la boyra del Vallés que tant lo caracterisa; l'arbreda frondosa que per tots costats s'ovirava era tota desfullada, y una forta capa de gebra cubría la terra: era un hermós paissatje d'hivern*". (Maspons y Labrós, Francisco de S.: *Excursió col·lectiva á Gualba y al Gorch Negre*. Barcelona, estampa dels successors de N. Ramírez y Cª, 1888. Extret del BAEC, núm. 112-117. Pàg. 3.

[4] Massó y torrents, J.: *Catalunya per sos rius. el Freser*. Barcelona, Imp. de l. Obradors, 1883. Pàg. 7.

[5] Milà i Fontanals, M.: "Als qui llegirán" in *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, 1878.

> "(...) *la bellesa del país, la esplendidés de la flora, la circunstancia d'estar prop de Serra Negra y d'ésser lo camí de Venasch* (...)"[1].

En els seus treballs, Bofill tampoc no s'estigué de fer servir el mot *paisatge*. Fins i tot en la seva excursió a Montserrat, no deixa d'esmentar el sentiment del sublim que produeixen les tempestes que hi esclaten i, per acabar, convida els lectors a fer una excursió circular entorn del massís i així,

> "(...) *un se fá cárrech del aspecte que aquesta presenta per tots costats y ademés se visitan punts notables que no entran generalment en lo plan dels que ván á véurer la sens rival montanya de Montserrat, la més hermosa joya natural de nostra benvolguda terra*"[2].

Ens convé no oblidar que aquest article havia estat publicat en l'Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana, entitat amb la qual Bofill mantenia importants vincles. Des de 1878 Bofill fou el conservador del museu de la naixent AEC i des de 1887 ho fou del Museu Martorell; també esdevingué secretari de la Reial Acadèmia de Ciències i de la Junta Municipal de Ciències Naturals de Barcelona. L'any 1883 passava a fer de director de *L'excursionista*, el butlletí periòdic de l'AEC. Després de la reunificació, Bofill formarà part de la comissió de publicacions del CEC[3]. La ciència, desenvolupada en bona part dins del fet excursionista, era alhora una activitat que no es podia deslligar dels afanys estètics: excursionisme i ciència, excursionisme i paisatge anaven de bracet a la segona meitat del segle XIX i els interessos en un sentit reforçaven els altres i, tots plegats, la nova mediança que estem estudiant.

En aquesta situació social, la ciència esdevenia alhora una activitat vinculada al món estètic o moral i els estudis científics del farmacèutic Joan Teixidor s'havien subtitulat *Consideraciones sobre un monte volcanizado*[4], donant entrada en aquestes consideracions a aspectes purament estètics. Thos i Codina també va saltar del món científic al paisatgístic en el seu *Reconocimiento*:

> "*Es este, en efecto, un delicioso valle de montaña, cubierto de bellos prados y frondosos bosques, por entre los cuales asoman los agrisados peñones graníticos y las negruzcas masas de pizarras y cuarcitas; salpicado de pueblos y caseríos, que en forma de anfiteatro se extienden alrededor del rio, cuyas márgenes festonean alegres huertas y robustas alamedas; y enriquecido con multitud de fuentes de excelente agua potable, á más de otras sulfurosas termales, que es de lamentar yazcan casi por completo en el abandono y el olvido*"[5].

---

[1] Bofill, Artur: *Excursió als Pyrineus Centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorzana*. Barcelona, Est. de Lluís Tasso y Serrra, 1884. Pàg. 33.

[2] Bofill, Artur: *Una excursió á Montserrat*. Barcelona, Estampa de J. Jepús, 1882. Pàg. 16.

[3] Iglésies, Josep: *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Vol. 1.

[4] Teixidor y Cos, Juan: *Recuerdos de una escursion. Consideraciones sobre un monte volcanizado*. Madrid, Imp. de J. M. Ducazcal, 1866.

[5] Thós y Codina, Silvino: *Reconocimiento físico-geológico-minero de los Valles de Andorra*. Barcelona, Imp. Peninsular de Mariol y Lopez, Lopez, 1885. Pàg. 14.

Les excursions científiques, doncs, esdevenen alhora actituds de contemplació de l'entorn i en aquest context el naturalista Miquel Cuní i Martorell podrà escriure:

> "*A fora s'hi vá pera respirar ayres purs, gosar del camp, donar expansió al esperit y descans al cos y nó pera lluhiments ni pera sentarse en sillons y butacas*"[1].

Cuní, l'home que queda encisat per l'encant del paisatge que veu des de la seva habitació de Camprodon, com veurem en un altre lloc, acaba demanant que en comptes de sortir a l'estranger, els primers estiuejants catalans s'adrecin a les comarques de muntanya catalanes. L'any 1878, Cuní i Martorell, vinculat també al món excursionista, decideix començar a fer excursions i donar les llistes dels animals, especialment insectes, que troba en el seu transcurs. Comença per Montserrat, que es publica l'any 1879, i segueix per la Cerdanya, la Garriga (1881), el Baix Empordà (1882-83), etc. En ell trobem tocs paisatgístics una mica pertot:

> "*Ho repeteixo; estich mellor aquí que en la ciutat, perque respiro un oxígeno més pur y tinch davant meu un panorama encisador* (...)"[2].

També en aquell final de segle, el quart certamen del Centre Catalanista d'Olot va premiar una guia o itinerari per la comarca feta per un home també vinculat al naixent excursionisme, Ramon Bolós. Aquesta guia volia "(...) *descobrir la joyosa Natura* (...)" que envolta Olot "(...) *y que tantas bellesas te presta, fenthe fer plassa entre las tuas germanas de la Patria Catalana*"[3].

En tot aquest procés que hem analitzat de vinculació entre diferents esferes socials totes elles acollides sota el paraigua d'una mateixa mediança, trobem un clar exemple de com allò que Font i Sagué anomenava el *moviment polític de Catalunya* havia fet néixer diferents ciències:

> "*El moviment polítich de Catalunya determiná la aparició de la seua historia, la qual ha servit pera esperonar més y més son esperit; pero si'l renaxement catalá fou en un principi purament literari ó históríchi, avuy podém ja calificarlo de integral, car s'es encomanat á totes les manifestacions de vida. El meteix moviment científich, ab tot y haver sigut dels darrers en manifestarse, presenta avuy una ufanosa y gerda brotada, precursora de fruyts positius pera'l día de demá, y dintre de les metexes ciencies, son les anomenades naturals les que més conrehuadors tenen cada día, les que més prometen*"[4].

---

[1] Cuní Martorell, Miquel: "Vuyt dias en Camprodon. Excursió entomològica y botánica". BAEC, 124-126 i 127-129. Barcelona, 1889. Pàg. 5.

[2] Cuní y Martorell, Miquel: "Una excursió á Montserrat". BAEC, 112-117. Barcelona, 1888. Pàg. 21.

[3] Bolós y Saderra, Ramón: *Itinerari ó guía de la vila de Olot y sa comarca*. Olot, Imp. y Llibreria de Joan Bonet, 1895. SP.

[4] Font y Sagué, Norbert: *Historia de les Ciencies Naturals á Catalunya del sigle IX al sigle XVIII*. Barcelona, Estampa La Hormiga de Oro, 1908. Reeditat per Alta Fulla, 1978. Pàg. V.

El vincle de la ciència amb el món polític que Font i Sagué remarca és un fet molt important sobre el qual parlarem molt més detingudament en un altre lloc, de moment només volem remarcar com aquesta analogia entre diferents esferes socials va abastar també el món de la representació del medi natural. L'analogia entre visió paisatgística i interès científic sembla fàcil d'explicar perquè la visió paisatgística del món suposa la separació entre l'objecte i el subjecte que ha caracteritzat la modernitat i la pràctica científica. No ens ha d'estranyar, doncs, que el procés de representació de la muntanya en tant que paisatge es desenvolupi en paral·lel a la seva descoberta científica, la qual parteix del mateix supòsit epistemològic. En aquest sentit, va ser raonable que el moviment de desvetllament d'ambdues es produís, com explica Font i Sagué, en un mateix moment, un moment precisament de preocupació per allò més natural i proper als catalans, per l'essència d'allò que es deia la "raça" catalana.

La importància del nacionalisme en aquest desvetllament del sentiment d'estima pel món natural, no es pot passar per alt en el nostre estudi, perquè, com hem vist més enrere, els bons catalans no podien ser aliens a fets com l'agressió al bosc del Gresolet. Però, a més d'aquests factors conjunturals o locals, hi havia un seguit de canvis que foren molt importants: la modernitat i la seva implantació en la societat catalana que, a més de separar el subjecte i l'objecte, propugnava un acostament immanent a la realitat. La confusió entre Verge i muntanya, entre paradís i jardí que hem vist en el capítol introductori fou possible mentre no es distingí clarament el món terrenal del món ultraterrenal; mentre el món de les essències va pertànyer a una categoria superior al món dels fenòmens. Mancats de distància entre persona i món, el sentiment estètic de la natura no es va poder fer realitat fins que es va arribar a un moment en què ja no només es veia en la natura la imatge de Déu, quan ja no tan sols s'anava *per visibilia ad invisibilia*[1]. El pecat original va suposar la pèrdua del paradís per als humans i, per tant, no era possible de trobar *el* paradís a la terra. Només uns quants llocs (jardins, claustres dels monestirs, algunes hortes) podien participar de l'essència paradisíaca a través de la transcendència. Però mentre eren elements que representaven altres realitats, símbols o emblemes de la idea pura, ombres dins la caverna del món, aquests jardins, claustres o hortes no podien ser vistos en tant que paisatges perquè l'important no era en ells sinó fora d'aquests llocs. El monstre que era la natura fins al Renaixement mostrava altres coses menys monstruoses: una imatge divina, un estadi feliç de la història humana.

Però la modernitat va voler ser immanent a qualsevol preu, va muntar-se entorn de la idea que les coses són elles mateixes i no altres coses. Que ens hi podem acostar com si no fossin una part de nosaltres o com si nosaltres no forméssim part d'elles. En aquest sentit, la modernitat va separar el subjecte i l'objecte i aquest gest va instituir una realitat externa que podia esdevenir objecte d'atenció i d'anàlisi. I aquesta anàlisi no podia ser qualsevol, sinó que havia de ser objectiva i fidel a una certa realitat; tot allò que no es podia experimentar directament era sospitós de falsedat, i la religió se situava en un dels primers llocs. Qüestionada pel que Bartolomé Feliu[2] anomenava l'ateisme científic, la visió religiosa del món va emprendre la línia de la recerca del món real i alguns clergues conrearen algunes branques de la ciència i emprengueren els camins que els duien a la muntanya a la recerca de nous coneixements. Ho hem vist per al món científic en general;

---

[1] Gurevic, Aaron Ja.: *Le categorie della cultura medievale*. Torino, Giulio Einaudi edt, 1983.

[2] Feliú y Perez, Bartolomé: *Influencia de la filosofía en la constitución de la física*. Barcelona,"La Hormiga de Oro", 1894. Pàg. 6.

ara demostrarem que aquesta tendència també fou molt important dins del món de l'estudi i exploració del subsòl català.

5. 2. 4 - La clerecia i l'estudi del subsòl

A nivell general es detecta una important participació de representants de la clerecia en les primeres activitats excursionistes i en les recerques geològiques i espeleològiques. Coneixem força bé les figures de Font i Sagué, de Faura i Sans i fins i tot d'Adeodat Marcet, personatges dels quals ja hem parlat no massa més enrere. Font i Sagué i Faura i Sans foren els espeleòlegs més importants de la Catalunya del tombant de segle. Amb el primer s'iniciava la pràctica espeleològica al nostre país i amb el segon aquesta es consolidava. D'altra banda, Adeodat Marcet, benedictí de Montserrat i naturalista, participà en diferents exploracions, entre elles les del Club Muntanyenc a la cova del Salnitre i als Pouetons (1908), la segona a aquest mateix avenc acompanyant el naturalista Maheu, o la primera amb socis del CEC a l'avenc Font i Sagué (1911), assolint el fons de tots aquests avencs. Tanmateix fou soci delegat del Club Muntanyenc a Solsona.

Hem de considerar que aquests noms propis són la punta d'un iceberg que surava en el món de l'exploració del nostre país[1]. Està comprovat que la clerecia fou un dels grups socials que més es va comprometre amb el fenomen de la Renaixença i així s'ha pogut afirmar que la defensa de la llengua i de la cultura catalanes va ser un dels seus objectius, fins i tot inscrit en l'agenda d'algun bisbe. Va ser un sector social molt important dins de la història de l'excursionisme català en general. I acabem de veure com moltes de les figures capdavanteres de la primera geologia o ciències afins eren persones que s'incloïen en els seus rengles. ¿Això es va deure a alguna raó concreta i específica o era un apèndix de la seva col·laboració en el terreny de la Renaixença primer i de l'excursionisme després?

Segurament no hi hagué una raó específica que fes que els clergues es preocupessin per la pràctica espeleològica, a banda de les que tingueren pel primer excursionisme, perquè la major part de les realitzacions espeleològiques passaren per l'àmbit excursionista (a banda de la recerca molt concreta d'alguns científics desvinculats del moviment excursionista). Però de totes les raons que empengueren la clerecia envers l'excursionisme -que van des de la coincidència d'objectius fins a un intent de recatolitzar una societat cada cop més secularitzada, sobretot d'ençà dels processos de desamortització del segle XIX i l'extensió dels pensaments de caire anarquista-, la més important fou la seva oposició, claríssima d'altra banda, a l'extensió de les idees evolucionistes, fonamentalment el darwinisme, doctrina que topava amb l'explicació bíblica de l'origen de l'univers.

Aquesta és una topada que no es pot desconèixer i que va ajudar, com qualsevol crítica, al creixement del coneixement científic, tot i que en certs aspectes pugui semblar que li era un fre.

Al nostre país, les idees darwinistes havien estat declarades herètiques i, davant d'un món que ja acceptava una petita dosi de diferenciació ideològica al seu si, es va produir un important intent, no tant d'esborrar les idees evolucionistes, com de fer-les compatibles amb la doctrina de la Creació. Els autors que han tractat el tema afirmen que amb aquest objectiu es bastí el Museu del Seminari de Barcelona, al front del qual hi hagué

[1] L'any 1904 el CEC estava format per 39 clergues, segons el treball de Puigvert i Solà, Joaquim: "Historiografia eclesiàstica a la Catalunya noucentista" in *Fortià Solà Estudis*. Torelló, Institut d'Estudis Torellonencs, 1997. Pàg. 10.

successivament Jaume Almera i Font i Sagué. Com reconeix Jaume Almera, va ser el bisbe de Barcelona qui va obrir una càtedra de geologia al Seminari Conciliar, "(...) *á fin de que los jóvenes levitas estuvieran al corriente de la misma y juzgaran con conocimiento de causa sus conclusiones* (...)"[1]. La seva *Cosmogonía y geología*, publicada l'any 1878, havia de servir-los de llibre de text. De la primera edició se'n tiraren 4.000 exemplars que es varen exhaurir contra les previsions del mateix Almera; l'obra va ser reeditada, augmentada i corregida, l'any 1904.

En aquesta nova forma de plantejar l'evolucionisme també cal citar un personatge de qui ja hem parlat en un altre apartat, Terenci Thos i Codina. En aquest moment cal retenir-ne com també ell admetia el,

> "(...) *acuerdo perfecto que existe entre la ciencia, verdad conquistada por el hombre, y la revelación, verdad enseñada por la Suma Sabiduría, que es la clave de todas las verdades*"[2].

Per això citava autors amb els quals no combregava en les seves idees religioses o socials, perquè el coneixement científic no podia ignorar les seves aportacions, tot i que l'últim capítol de l'obra tractada era un clar atac a Darwin i a les idees evolucionistes de Lamarck. També Font i Sagué escriví la seva obra *El diluvi bíblic segons la geologia* per defensar les mateixes idees, tal com abans ho havien fet Almera o Manel Solà. Segons Font, en la lluita que mantenien la ciència i la religió, la biologia i la geologia havien esdevingut el camp de batalla[3]. Faura, deixeble de Font, tenia el mateix objectiu. Com digué Almera,

> "(...) *todos los datos adquiridos en todo el siglo pasado y en todo lo que va de éste, contribuyen a afirmar más y más el orden del relato mosaico escrito en el más antiguo y más sublime de los libros. No se puede desear ya una correspondencia más completa, ni armonía más admirable y más íntima entre Moisés y la ciencia moderna. (...) Rinda, pues, el incrédulo y el racionalista su entendimiento a la fe católica, cada día más confirmada y robustecida en los creyentes por la ciencia y siga las huella del gran Kepler, con cuya plegaria terminamos este libro*"[4].

En aquest entrellat, l'any 1854, a Tudela, s'havien traduït del francès uns *Elementos*

---

[1] Almera, Jaime: *Cosmogonía y geología ó sea exposicion del orígen del sistema del universo considerado á la luz de la religion revelada y de los últimos adelantos científicos*. Barcelona, Librería religiosa, 1904 (segona edició). Pàg. XVII.

[2]- Thos y Codina, Silvino: *El agua en la tierra. Estudios sobre el origen, régimen y acción de las aguas en la corteza terrestre*. Barcelona, imp. Peninsular, 1878.

[3] Deia Font i Sagué que alguns savis volien negar la intervenció de Déu i fins i tot la seva existència però que "(...) *tal conflicte no és tal en realitat, que no és més que un conflicte d'apreciació, perquè la fe no ha sigut, no és, ni pot ésser mai contrària dels fets científics verament tals; de lo que sí que pot ser contrària la fe, és dels fets pseudo-científics (...) de les deduccions que els homes volen treure dels fets científics, de les falses causes que els atribueixen*." En conclusió, la gent de fe i la gent de ciència no temien els avenços de la biologia i de la geologia i calia demostrar, valent-se de les mateixes armes del contrari, que la ciència confirmava els fets de les Sagrades Escriptures. (Font i Sagué, N.: *El diluvi bíblic segons la geologia*. Barcelona, Imp. de la casa provincial de Caritat, 1909. Es tracta d'una conferència dictada el 14 de març de 1909 a l'Associació de Catòlics de Barcelona.)

[4] Almera, Jaume: *Cosmogonía y geologia o sea exposición del origen del sistema del universo considerado a la luz de la religión revelada y de los últimos adelantos científicos*. Barcelona, Librería religiosa, 1877.

de geología sagrada[1] que, pel cap baix, enregistraren un total de 18 subscripcions a Catalunya (una d'elles amb 14 exemplars). Posteriorment, Jaume Almera cita una obra de Joan Mir (*La creación*)[2] que aniria en el mateix sentit. El que hem vist fins al moment ja serveix per afirmar que si més no una part de l'Església catalana es va acostar a la ciència amb un afany científic innegable, però també amb una agenda oculta prou important per contribuir al desenvolupament de la nostra coneixença del subsòl i de la natura en general.

Aquest afany d'atacar el darwinisme i tota mostra de coneixement que estigués en contradicció amb els dogmes de la fe va ser també un dels cavalls de batalla de *La Veu del Montserrat*, periòdic dirigit per Jaume Collell. En aquest grup de Vic, que la mateixa *Veu* qualifica de *ciutat de Tomàs*[3], la natura, com havien dit Torras i Bages o Muns i Serinyà, havia de ser com un temple. És en aquest context que l'abril de 1880 es funda a Barcelona l'Acadèmia Tomista[4]. Aquest tomisme rehabilitat, que havia rebut el suport de Lleó XIII en la seva encíclica *Inmortale Dei* de 1880, veu el coneixement de les criatures com a saludable i fins necessari per a la fe i, seguint l'exemple de sant Tomàs, recomana la pràctica de les ciències naturals.

La rehabilitació del tomisme és un fet molt important en aquest canvi de mediança que estem estudiant i ens ajuda a explicar la presència de l'Església en la construcció de la nova representació de la natura. El cas de Montserrat (4.1 i 4.3) ha mostrat com persones vinculades al món eclesiàstic han estat capaces de sobreposar-se al *contemptus mundi* que propugnaven els pares de l'Església i les mateixes Escriptures i d'aquesta manera descobrir en la Creació un món bell i agradable als sentits. Del caos es passà al cosmos, i d'aquest a l'harmonia de la creació. Però el cas montserratí també mostra que hi ha diversos eclesiàstics que varen dur a terme autèntiques investigacions científiques. Aquest fet s'explica a través de la posició que, davant la modernitat, va adoptar bona part de l'Església catalana. En aquest sentit, la censura de la *Cosmogonía y geología* de Jaume Almera (signada l'any 1877) deia que en tots els temps havia estat útil l'estudi de les ciències naturals "(...) *para que el hombre fijando su vista en los seres creados elevara su entendimiento al conocimiento de las cosas increadas, y particularmente á Dios que es autor de todas ellas* (...)"[5].

Si Almera fou dels primers autors a utilitzar el mot paisatge, altres clergues com Font i Sagué, Adeodat Marcet, Joan Segura, Antoni Navarro o Faura i Sans sortiren a la muntanya, amb la motxilla a l'esquena, per descobrir i admirar la creació. És cert que tenien un interès molt clar per evitar una ciència totalment laica, però no ho és menys que formaven part d'una tradició religiosa que havia estat capaç de representar-se el massís de Montserrat en termes de bellesa estètica i d'investigar-lo científicament. Sempre s'ha cregut que l'Església ha estat molt vinculada al primer excursionisme català i és cert, tot i que l'estadística no ho permet veure a les clares. Però el clergat hi fou molt present, des de Verdaguer a Jaume Oliveres. ¿Seríem capaços d'entendre les gestes d'aquest darrer als Encantats o a l'Aneto en un context de menyspreu del visible? ¿O les exploracions

---

[1] Danielo, El Abate: *Elementos de geología sagrada para uso de los Seminarios y Colegios*. Tudela, Imp. y lib. Tudelana, 1854. 478 Pàgines.

[2] Bartomeu Feliu cita una obra de Mir titulada *Armonia entre la ciencia y la fe*. (Feliú y Perez, Bartolomé: *Influencia de la filosofía en la constitución de la física*. Barcelona, est. Tip. de "La Hormiga de Oro", 1894. Pàg. 10.)

[3] LVM, 9. 28 de febrer de 1880. Pàg. 70.

[4] LVM, 15. 10 d'abril de 1880. Pàg. 118 o bé "La gloria de Sant Tomás". LVM, 11. 13 de març de 1880. Pàg. 86.

[5] Almera, Jaime: *Cosmogonía y geología.* Op. cit.

subterrànies de Font i Sagué o de Faura i Sans?

Amb el pas del temps, l'explicació bíblica de la geologia de Montserrat i de la resta de muntanyes va anar perdent pes: es produïa així el que en podem dir una dessacralització del món. Però, en comptes d'una visió objectiva de la realitat (que d'altra banda mai no és del tot possible), el que es va posar en el seu lloc va ser una nova visió que conservava una estructura molt semblant a la que abans hi havia sigut preponderant: és a aquesta nova mediança que li donarem el nom de *reencantament del món*. Així, malgrat que als anys trenta del segle XX encara un geòleg com Jacint Elias[1] es plantejarà els *Senyals del Diluvi* al Vallès, l'any 1911 Carreras i Candi ja negarà el vincle de Montserrat amb el discurs bíblic i l'emparentarà amb el fet nacional:

> "*Originalíssima formació geològica la d'aquella serra que, si no marxa unida ab la mort del Redemptor de la Humanitat, com han pretès persones més piadoses que de ciencia, en cambi ho està ab la constitució del territori del Principat. Aixís ho mostran científicament nostres primers geòlechs, consignant, hu d'ells* [Thos i Codina], *que, tant en lo concepte geognòstich, com en lo geogràfich, en l'històrich y en lo religiós, dir Montserrat, equival a dir Catalunya; dir Montserrat, es tant com dir Patria*"[2].

Carreras i Candi ens mostra molt clarament el que més endavant anomenarem *reencantament* de Montserrat, i amb aquesta expressió ens referirem a aquest salt qualitatiu: el pas d'una visió religiosa del món a una representació en clau nacionalista. Serà llavors el moment de recordar aquestes paraules de Carreras Candi.

Resum:

Tot i que la clerecia es va acostar a la ciència amb un projecte social molt concret, aquest fet no impedí el desenvolupament d'algunes de les branques més importants de les diverses ciències dites naturals, la geologia especialment.

Aquest capítol ens ha ofert un marc general per plantejar el canvi radical que amb la modernitat es va produir en la relació entre el Cristianisme i el món exterior. Poc a poc, les categories del *contemptus mundi* han anat quedant desfasades i els mateixos capellans esdevenen científics que es plantegen descobrir el món que els envolta. Remarquem que bona part d'aquestes tendències es feren dins o en contacte directe amb el món de l'excursionisme.

---

[1] Elias, Jacint: *Els senyals del Diluvi a la nostra regió? Disquisició geològica*. Terrassa, SD, 1930.

[2] Carreras y Candi, Francisco: *Narracions montserratinas*. Barcelona, Imp. de F. J. Altés Alabart, 1911. Pàg. 381.

5. 3 - La dessacralització del món

Si definim la "dessacralització del món" com un procés que permet passar de la cosmovisió del *contemptus mundi* a una altra mediança en què el medi natural és valorat d'una manera immanent, els capítols que segueixen mostraran com es va dur a terme aquest procés que duria al sorgiment i a la consolidació del paisatge en diferents marcs.

Aquest procés, pel que fa a Catalunya, presenta una via de penetració del sentiment paisatgístic molt important i també lligada al món religiós: la representació religiosa de la realitat, amb la modernitat, anirà canviant poc a poc i s'obrirà al món exterior i a la mediança paisatgística. Aquesta via religiosa de penetració del sentiment d'estima per la muntanya ha estat molt important, sobretot en dos moments: el Renaixement i el segle XIX. Les monografies locals, però especialment aquelles que es refereixen a certs santuaris muntanyencs, en el segon moment, es troben enmig d'aquest entrellat. A mesura que passa el temps, amb un procés notable de dessacralització en marxa, aquestes obres comencen a donar referències al medi ambient on certes coses passen. Si el paisatge, com diu Alain Roger, entra en el món de la pintura per la finestra, en el món de la literatura catalana del segle XVIII, ho farà -entre altres vies- a través de les històries de sants i verges. Poc a poc, hi haurà cada cop més referències al medi ambient en les històries de santuaris, de pobles i ciutats del nostre país. Quan es miren amb atenció, s'acaba amb la impressió que, arribat un moment, és quasi obligat de parlar, encara que sigui breument, del lloc i d'allò que l'envolta.

5. 3. 1 - Un canvi d'interpretació dels mots

A l'edat moderna, algunes muntanyes eren conegudes com a indrets on les coses sagrades (o/i excepcionals) es mostraven. Per a Francesc Marès, per exemple, Maria "(...) *vol, que las Montanyas sian lo Teatro, ahont ella representa las grandesas de la sua soberana magestat; y lo lloch, ahont fa claras demostracions de son infinit poder*"[1]. També Nicolàs Cerdà creia que Montserrat era la muntanya que Maria havia triat com a "(...) *glorioso Theatro de sus Triunfos*"[2]. Un altre cas molt clar és el *Jardín de María* de Narcís Camós, especialment quan parla de Nostra Senyora de Montalegre, des d'on es descobreixen "(...) *muchos montes de Aragón y Cataluña, entre los cuales se ven los de la Virgen de Montserrat*"[3]. Camós pensa Montserrat, no de forma independent, sinó com la muntanya de la Verge Maria. En el mateix sentit, Francesc Marès deia que el Ter naixia de la muntanya de nostra Senyora de Núria[4]. Aquesta forma de transcendència és paral·lela al menyspreu del món que ja hem aprofundit en un altre lloc.

---

[1] Marès, Francisco: *Historia y miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Est. de A. Lacavalleria, 1700. Pàg. 1.

[2] Serda, Nicolas: *Gloriosos triunfos de Maria en su especial proteccion de Cathaluña*. Madrid, S. D., [1746]. Pàg. 30.

[3] Camós, Narcís: *Jardín de Maria plantado en el Principado de Cataluña*. s'ha utilitzat la reedició parcial feta per Garsineu Edicions, Tremp, 1992. La cita és a la pàg. 111.

[4] Marès, F.: *Història y miracles*... Op. cit. Pàg. 16.

A part del cas del Montserrat renaixentista (vegeu 4.1.1), també la Selva del Camp presentarà un canvi en aquesta negació del món físic i la seva admiració. Tot i que els benifets de la comarca es devien a l'acció del Senyor, el sermó d'Honofre Manescal (1602) ja parlava de Nostra Senyora de Paret Delgada en els següents termes:

> "*Es aquesta casa molt devota, y de molta gent frequentada, la qual per lo siti della, y regalo de la vista, y altres coses, que te dona molt llustre a la vila. La casa del glorios sanct Pere, en lo alt de la montanya edificada, es de gran regalo, en particular en lo que es vista, y de gran ornato: perque pera tenir aquellas montanyes lo degut compliment, nols faltava sino tenir aquesta casa*"[1].

Si bé és cert que en Manescal ja trobem una ermita que dóna *regalo* a la vista i que, com en diferents passatges de Camós (tot i que en el primer en un sentit força diferent), embelleix la muntanya dels seus rodals, el salt qualitatiu es va fer una mica més tard.

En general, com diu Josep Romeu i Figueres[2], el segle XVIII posa mesures a les coses. És cert, però cal no oblidar que al costat d'aquest tipus d'obres que volen amidar el món també trobem algunes expressions paisatgístiques. D'una banda tenim els treballs que s'interessen per les mesures de les viles, els seus límits, el número d'habitants i de cases construïdes. És, per exemple, el cas d'un manuscrit[3] conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) que data de 1719. Altres treballs, tot i que s'interessen per les qualitats del terreny, continuen oblidant la "dimensió paisatgística": és el cas del manuscrit *Corregimiento de Barcelona*, dipositat també a l'AHCB. En aquest trobem alguns detalls sobre la qualificació del lloc, la seva jurisdicció, el nombre de cases i d'habitants, la situació i el tipus de terreny i els seus límits. És el mateix que observem en un altre manuscrit, el *Libro de los Corregimientos de Barcelona y Tarragona*, dipositat també a l'AHCB. Altres manuscrits germans d'aquests es poden consultar a la Biblioteca Nacional de Madrid. Es tracta dels que fan referència als corregiments de Girona, Mataró i Tarragona[4] (vegeu més enrere, cap. 3.4). En definitiva, el projecte d'estudis de la Il·lustració posat en pràctica i mostrant un món des del punt de vista estadístic.

Però no només hi hagué dades objectives i sèries estadístiques en aquell segle XVIII. Segons que ha dit José Miguel Muñoz, sembla segur que al segle XVIII, com a resultat de la modernització, augmenta el número de santuaris situats en llocs amens[5]. En aquest context general, a mitjan segle la publicació del *Compendio historial* (1758) donaria una nova visió a la muntanya de Montserrat, visió que ja hem vist al segle XVI, però que semblava haver-se apagat al llarg del XVII. El seu anònim autor, potser sense ser-ne massa conscient, fixarà un dels tòpics més repetits i interessants de la representació de la

---

[1] Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume sego*. Barcelona, Casa Sebastia Comellas, 1602. Pàg. 64.

[2] Romeu i Figueres, J.: *Llibre de la muntanya*. Barcelona, Editorial Selecta, 1952. Pàg. 20.

[3] *Cathaluña Numerada, en sos termes, en sas casas, y personas. Any 1719*. Manuscrit, AHCB.

[4] *Corregimiento de Gerona*. Manuscrit BNM, Ms 8331 [S. XVIII].

-*Corregimiento de Mataro*. Manuscrit BNM, Ms 6840 [S. XVIII].

-*Descripcion del Corregimiento de Tarragona*. Manuscrit BNM, 6839. [Segle XVIII].

[5] Muñoz Jiménez, José Miguel: "Los santuarios rurales en España: paisaje y paraje (la ordenación sagrada del territorio)" in *Religiosidad popular en España. Actas del Simposium 4-IX-1997*. San Lorenzo del Escorial, Estudios Superiores del Escorial, 1997. Pàg. 316.

muntanya a Catalunya.

Només començar, el *Compendio* diu que Montserrat és diferent de totes les altres muntanyes, tot i que algunes l'hagin volgut copiar. Una particularitat d'aquesta muntanya és que:

> "(...) *quando los demàs montes causan horror, y espanto à quien los mira, èste infunde un particular consuelo, y una especial alegria à quien llega, aunque de muy lexos, à descubrirle con la vista; llamando con suavidad y ternura à la contemplacion, y amor de lo Celestial, y Divino à los corazones de los hombres, que tan descuydados, y olvidados viven en la misera lastimosa habitacion del polvo. Con este blason glorioso, parece que quiso el Criador de todo honrar, y singularizar à estos riscos, y peñascos, por la ternura que tan patentemente manifestaron en la muerte de nuestro Redemptor, rompiendose sus naturales insensibles entrañas, y estremenciendose sus promontorios sacros, como que se dolian de la cruel muerte de su Autor*"[1].

En primer lloc, ens hem d'adonar que Montserrat és l'excepció en aquest moment central del segle XVIII: les altres muntanyes no són generadores de consol ni d'alegria. Fixem-nos, també, que la seva peculiaritat és un premi al comportament de les masses rocalloses, les quals varen esquerdar-se en el moment que Jesús expiava al Gòlgota. Montserrat és alegre, malgrat que la seva forma recordi la mort de Crist; però la seva alegria sorgeix d'un sentiment del sagrat: el paisatge no és gens clar en la representació que dóna el *Compendio*. Montserrat és una muntanya sagrada, prodigiosa i miraculosa feta per ser el tro de la Verge. La seva visió s'obre a un món d'ensenyaments religiosos:

> "*Tan prodigiosa, y maravillosamente dispuso naturaleza à este Sagrado Monte, que parece lo preparaba para habitacion, y trono de la milagrosa Imagen, en que su Original, la Emperatriz de los Cielos, y la Tierra, havia de manifestar al Mundo su incomparable poder, haziendo en èlla, y por èlla las mayores maravillas, y obrando los mas maravillosos prodigios. Dispuesto pues assi el Trono, y formado con los esmeros que le diò naturaleza, con assombro de quantos le miran, solo nos resta buscar à la Reyna, y Señora de la Gracia, que ha de habitarle, refiriendo su prodigiosa Invencion*"[2].

Els mots no són les coses, però ajuden a fer-les. El procés de dessacralització de la societat catalana permetria que aquestes mateixes paraules reflectissin un sentiment paisatgístic molt clar. D'aquesta manera, el tema de Montserrat com a muntanya que no causa horror, ans al contrari, serà reprès al segle XIX, primer per Ramon Muns. La seva intenció és fer un llibre de pietat, no d'erudició històrica o de poesia, un llibre,

---

[1] Anònim: *Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate. Dirigido a los piadosos devotos afectos de aquella Personas, que desean verle, y no se les proporciona la fortuna de conseguirlo*. Barcelona, Juan Jolis, impressor [1758]. Pàg. 2.

[2] Anònim: *Compendio historial*. Op. cit. Pàg. 3.

> "(...) *que por su exactitud y senzillez contribuya á excitar ó avivar en los fieles los sentimientos de verdadera devocion y de viva confianza en la proteccion de la soberana Reina de cielos y Tierra, Maria Santísima* (...)"[1].

En un text amb aquestes intencions, sobta que en la narrativa de Muns, a més de consol i alegria, Montserrat causi satisfacció i goig:

> "*Su aspecto, tanto de cerca como de lejos, en vez de infundir horror al que la contempla, le causa por el contrario las mas gratas emociones de consuelo, satisfaccion y gozo, de manera que todos se vuelven pesarosos de dejarla y con el ánimo, esperanza y propósito de volverla á visitar. Su estancia en todo el año, pero mas particularmente en las dos estaciones templadas, es de lo mas delicioso que pueda imaginarse por su suave temperatura, sus dilatadísimos horizontes que llegan á centenares de leguas, multitud de parleras aves, y otros mil objetos que recrean el ánimo y vuelven con frecuencia la salud al que la ha perdido*"[2].

Malgrat que es dirigeixi als fidels i que els vulgui "formar", Muns introdueix elements nous en aquella idea que formava part d'un *bassin sémantique* que venia de mitjan segle XVIII, elements que donen una dimensió clarament paisatgística a la seva representació de la muntanya montserratina: aspectes climàtics, visuals, de salut, etc. Ara bé, amb tot, Montserrat segueix havent estat designada per ser el "(...) *trono y morada de una sagrada Imágen de María santísima* (...)"[3].

En aquesta evolució que pretenem estudiar no podem descuidar-nos de parlar del capítol sisè de la història de Montserrat de Miquel Muntadas (Manresa, 1871). Aquest duu per títol "*La montaña de Montserrat relativamente á los que la visitan*". En aquest apartat de la seva obra, Muntadas es fa dipositari del mateix *bassin sémantique* quan escriu,

> "[¿]*Porque cuantos la ven y visitan experimentan afectos tan distintos de los que sienten viendo las demás montañas*[?]"[4].

De la manera que està disposada la frase en el seu context, hem de suposar que es tracta d'una pregunta retòrica que el mateix autor vol respondre. En aquest context, resulta clar que la resposta és que:

> "*Generalmente hablando todas las montañas causan cierto horror al hombre, no solo por lo áspero, quebrado, fragoso del terreno y sombrío de su arbolado, sino tambien, y esta es la razon principal, por la idea que inspiran de ser la nativa morada de fieras y animales ponzoñosos, cuya sola vista espanta, y hallarse el hombre fuera de todo ausilio humano*".

---

[1] D. R. M. y S.: *Noticia histórica del orígen, fundacion, vivisitudes y actual estado del famoso santuario de Nuestra Señora de Montserrat en el principado de Cataluña*. Barcelona, imp. i librería de Pablo Riera, març de 1855. Pàg. 3.

[2] D. R. M. y S.: *Noticia histórica*. Op. cit. Pàg. 6.

[3] D. R. M. y S.: *Noticia histórica*. Op. cit. Pàg. 7.

[4] Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir. Historia compuesta en vista de los documentos existentes en el archivo del monasterio, por el abad el M. Iltre. Sr. D. Miguel Muntadas*. Manresa, Imp. de Roca, 1871. Pàg. 34.

"*Y este horror que experimenta el que se interna en ellas, lo siente ya el que de lejos las contempla*"[1].

En canvi, a Montserrat passa tot al contrari: mirat de qualsevol angle, no produeix sinó plaer (i evidentment això passa perquè és una serralada dedicada a Maria). Si es recorre la muntanya,

"(...) *nada de horror, nada de espanto: no hay peligros, no hay fieras, todo es solaz, tranquilidad, y no se sabe lo que es una desgracia*"[2].

Amb Muntadas, més clar que anteriorment, hem trobat un sentiment de paisatge i d'estima per la muntanya de Montserrat, excepcional -això sí-, lligat al món sagrat –també-, però ja prou potent i autònom com per fer-nos pensar que som davant d'alguna cosa força diferent.

Més o menys de la mateixa època que el treball de Muntadas serien una sèrie de manuscrits de Joaquim Salarich i Verdaguer que deixen veure com les muntanyes que envolten la plana de Vic passen a formar part d'un paisatge agradable. Tot i que no formen un paisatge en elles mateixes, per a Salarich, les muntanyes ja han passat a formar un "*bello horizonte*"[3]. L'escrit d'aquest metge osonenc no dóna la impressió de referir-se al Montseny, sinó més aviat al Pirineu i al Prepirineu. Però el gran canvi, el que en aquest apartat ens interessa de ressaltar tindrà lloc precisament al Montseny, on, per segona vegada, les élites culturals que estem estudiant "descobriran" una muntanya en termes de paisatge. En aquest punt caldria parlar de la memòria que Jaume Almera va llegir a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona l'any 1882, de la qual ja hem parlat més enrere (2.2, 5.2.2 i 5.2.3). Recordem només que Almera convidava a pujar al Montseny durant els mesos d'estiu.

Aquesta estima en sentit paisatgístic del massís del Montseny es veu clarament en els escrits de Maria del Pilar Maspons i Labrós, també coneguda com a Maria de Bell-lloch. Aquesta escriptora, l'any 1880, guanyà un premi als Jocs Florals de Barcelona per l'obra *Montseny*, en la qual, entre altres coses, es llegia:

"*Montseny! Qui t'ha vist ab ta faisó antiga, altiu, gemat y feréstech, ja may de tu pot oblidarse. Plena l'ánima de emoció penetra en tas pregons fondalades (sic) sempre verdas, hermosas, sorprenents y fantásticas; rublerta de esperit y forsa puja per aquells rischs perillosíssims; saturadas d'explendorós goig y valentía passeja per aquells enlayrats cims que tant sembla l'acostin á l'altura suprema, eterna aspiració de la vida nostra*"[4].

En aquesta treball literari el sentiment del paisatge és el que condueix el viatger

---

[1] Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir* . Op. cit. Pàg. 34.

[2] Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir*. Op. cit. Pàg. 34.

[3] Joaquim Salarich i Verdaguer: Arxiu Comarcal d'Osona (ACO). Correspondència. Col·locació làpida casa natal. El centenari del naixement.

[4] Maria de Bell.lloch [Maspons i Labrós, Pilar]: "Montseny" in *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració. MDCCCLXXX*. Barcelona, estampa la Renaixenxa, 1880. Pàg. 209.

envers l'*altura suprema*. Així, comentant la llegenda de l'ermita de Sant Miquel dels Barretons, Maria de Bell-lloch diu que,

> "*Es induptable que una gran altura, ab son ayre pur y trasparent que vivifica l'ánima; son espectacle grandiós dominant la terra; la hermosura de una vejetació exhuberant y abundosa, predisposa 'l cor á la fé religiosa*"[1].

Aquesta mena d'idees no són massa allunyades de les que exposava el berguedà Jacint Vilardaga, deu anys més tard. Però per contrast amb la nostra autora, aquí -si més no en aparença- el paisatge resta sol, els valors religiosos han fugit d'un medi ambient ja plenament dessacralitzat. Els valors estètics, de la bellesa, triomfen per damunt de l'obertura divina, malgrat que aquesta postura serà difícilment esborrable:

> "*Adviértense en el país toda clase de productos; y uno de los espectáculos más hermosos que en él se ofrecen consiste en subirse á lo alto de cualquiera de los montes vecinos, desde el cual se contemplan las maravillas de la naturaleza. Variadas y opuestas vegetaciones se ofrecen separadas tan sólo por algunos metros*"[2].

Josep Reig i Vilardell també deixa veure aquest "nou" sentiment del paisatge muntanyenc, especialment en parlar d'Alins (Pallars Sobirà):

> "*Lo panorama de la població es hermosíssim al temps que feréstech, puix las edificacions están coronadas per elevadas rocas que s'ajuntan com pera empresonar aquell conjunt de masías enclavadas en aquella vall freda y solitaria*"[3].

Així que, tornant a Montserrat, el pare Crusellas, monjo del monestir, l'any 1896 ja parlarà de la serralada com d'un "*bellísimo monte*", diferent de la resta del món. I és que, en ple procés de dessacralització, Crusellas reprèn el tema del *Compendio*:

> "(...) *mientras las demás montañas suelen infundir pavor, ésta no sólo causa consuelo y espiritual alegría, sino que convida á la contemplación de las cosas celestiales. Con este blasón glorioso parece que quiso el Criador del mundo honrar y singularizar estos riscos y peñascos por la ternura que tan patentemente manifestaron en la muerte del Redentor Divino, rompiéndose sus insensibles entrañas como si se doliesen de la muerte de su Autor*"[4].

---

[1] Maria de Bell.lloch [Maspons i Labrós, Pilar]: "Montseny". Op. cit. pàg. 216.

[2] Vilardaga y Cañellas, Jacinto: *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Barcelona, Tipo-litografia de Luís Tasso, 1890. Pàg. 17.

[3] Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monnografías de Catalunya*. *Lletra A*. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890.

[4] Crusellas, F. de P. (monjo de montserrat): *Nueva historia del santuario y monasterio de nuestra Señora de Monserrat*. Barcelona, tipografía católica, 1896.

Potser la lletra és la mateixa que hem vist més enrere, però el ritme és força diferent: ens trobem davant d'un *bellísimo monte*! Una muntanya que ha esdevingut tan "(...) *sublim i magestuosa* (...)" com la que fa de fons a una poesia d'Anton Vila i Sala premiada en els Jocs Florals de 1897. El tema serà reprès per la *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat*, publicada l'any 1909.

> "*Otra particularidad tiene también Montserrat sobre las otras montañas, y es no sentirse en ella aquel horror con que se suele embargar el ánimo ya por lo fragoso y quebrado del suelo, ya por la sombría espesura de los árboles, ya también por la soledad y silencio perpetuo que reinan en ellas. No sucede los mismo aquí; porque ya se divise de lejos, ya se la contemple de cerca, á medida que se va subiendo por ella, siente el espíritu una cierta suavidad, descanso, y aun alegría notable, que por otra parte se aumenta contemplando los hermosos y dilatados panoramas que incesantemente se ofrecen á la vista del peregrino*".
> "*Todo es debido á que Montserrat es verdaderamente el monte frondoso, el monte pingüe y el monte santo que Dios eligió para habitar en él y hacer beneficios á los hombres, asentando aquí el trono de María, auxilio de los cristianos, refugio de los pecadores, consuelo de los afligidos, salud de los enfermos y esperanza cierta de cuantos en este valle de lágrimas gimen bajo el peso de la pena ó de la culpa: por esto Montserrat es atractivo y encantador más aún que por su forma extraña y admirable. Esto es lo que ciertamente atrae á él tan grande multitud de gentes de todas clases y hasta de los más remotos países, y que no se cansen de subir una y mil veces que se les ofrezca ocasión* (...)"[1].

En tots aquests autors que parlen de Montserrat, les paraules són gairebé les mateixes fil per randa, però allà on el *Compendio* veia l'accés a un món sagrat, els autors posteriors troben un món immanent en ell mateix, un país que ha esdevingut paisatge i no *dei-satge*. A nivell general, amb el pas del temps, les muntanyes han anat agafant mesura humana, són assequibles; les feres i les pors les han anat abandonant. Així, l'any 1936, un personatge que signava J. M. de S. (era potser Josep M. de Segarra?) afirmava que la principal condició del Montseny era que resultava una muntanya humana, sense deixar de ser tan salvatge, tan excursionista com es volgués. Per a ell, pels cims pirinencs un se sent petit, sent la sensació del sublim, però el paisatge hi deixa de ser hospitalari. L'autor diu que allí els visitants se senten com intrusos en el palau dels trons i dels llamps.

> "*El Pirineu és per a les persones que tenen temperament heroic, pels professionals del perill i de les suades. El Montseny no és res de tot això, és excessivament amable, però deixant-vos la il·lusió de poder pujar a les Agudes o a Matagalls, un dia de neu, o un dia de sol d'agost, i pensar pels dintres que també tenim alguna cosa d'herois, encara que el Montseny no us ha de fer cap mal, ni correu cap perill de morir enrampats i cremats per un llamp, o estimbar-vos per un cingle de manera que no se'n canti mai més*

[1] *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909. Pàg. 3 i 4.

gall ni gallina"[1].

Hem arribat al moment que, davant la pobresa dels aranesos, Antoni Viladevall, un capellà de la mateixa Vall, proposarà l'exploració de diferents possibles fonts de riquesa: l'aigua, els prats -als quals dóna valor paisatgístic- els boscos i les mines. Pel que ens interessa, cal fer atenció a un nou tipus de riquesa:

> "*Hablo de la original, sublime belleza de aquel país. Todo corazón impresionable á los grandes espectáculos de la naturaleza no podrá menos de sentirse conmovido, dominado, poseído de admiración y entusiasmo desde el momento en que penetre en aquella tierra privilegiada*"[2].

Viladevall és un apologista del sublim, com tindrem ocasió de tractar més endavant (7.1). Un apologista que crida l'arqueòleg, l'arquitecte, l'afeccionat a les antiguitats i a la història, però també l'alpinista (sic), " (...) *y yo les aseguro que ninguno de ellos se arrepentirá de haber visitado aquella tierra tan desdichada, aunque tan digna de mejor suerte*"[3].

El mateix que dèiem de Viladevall, ho podríem dir de Jacint Vilardaga, que, com hem vist, també a la fi de segle proposava de pujar als cims del Berguedà per fruir de les meravelles de la natura: per a ell, des dels cims de les muntanyes berguedanes es veia "(...) *uno de los espectáculos más hermosos* (....)"[4] de la natura.

En el mateix sentit, l'any 1859 el prevere Pau Parassols escriu una obra sobre Sant Joan de les Abadesses amb l'objectiu de donar a conèixer el que fa referència a la Sagrada Forma, o Sagrat Misteri de Sant Joan de les Abadesses i alhora trencar amb algunes tradicions[5]. Enmig d'aquest llibre trobem la següent defensa paisatgística: les rodalies de Sant Joan,

> "(...) *presentan dos cordilleras de colinas unidas unas á otras por su superficie, lo que le dá un aspecto muy pintoresco. Las diversas cascadas de los torrentes, los bosques, todo contribuye á embelezar al espectador. Posee la ribera frescas y cristalinas fuentes, célebres por lo saludable entre ellas* (...)"[6].

Podríem continuar la llista de les citacions per indicar aquest sorgiment del

---

[1] J. M. de S.: "El Montseny". *Curiositats de Catalunya*. 7. 15 de febrer de 1936.

[2] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". *Razón y Fe*, tomo XVIII. Pàg. 492-506. Pàg. 503.

[3] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". Op. cit. Pàg 506.

[4] Vilardaga y Cañellas, Jacinto: *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Barcelona, Tipo-litografia de Luís Tasso, 1890. Pàg. 17.

[5] "(...) *desvanecer las falsas tradiciones con que se esplica la colacion, é invencion de esta Forma dentro de la cabeza de un Santo Crucifijo, hijas de la ignorancia del vulgo, y sostenidas por una culpable desidia en investigar el archivo (...)". "Tambien era preciso desengañar al público de ciertas fábulas, vendidas por tradiciones históricas por algunos histórico-novelistas (¡cuán poco hay que fiar en la historia novela!) sin otro apoyo que consejos de viejas y las baladas del pais, tales son: lo de las monjas de Sant Amans, del Compte Arnau, del suplicio infernal de Adalaysa, las que no merecerian ser tomadas en cuenta, sino hiriesen lo sagrado de la religion, y el honor de la familia de nuestros antiguos condes soberanos. Respecto de esos cuentos, no tiene cabida el adagio español; la mentira siempre es hija de algo, por ser enteramente falsos en su orígen*". (Parassols y Pi, Pablo: *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio, reseña histórica*. Vic, Imp. i Lib. de Soler hermanos, 1859. Pàg. IX-X.)

[6] Parassols y Pi, P.: *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio*. Op. cit. Pàg. 146.

sentiment paisatgístic en el si de la clerecia catalana i il·lustrar aquest procés de dessacralització del món. Però potser no cal estendre's massa més i podem passar a estudiar altres fonts documentals. Per concloure aquest apartat podríem dir que la literatura de tipus hagiogràfic o les monografies que pretenen descriure llocs sagrats han començat a mostrar canvis que a nosaltres ens permeten fer una primera aproximació a la cronologia de l'aparició del sentiment paisatgístic a casa nostra. Amb les sèries documentals que estudiarem seguidament podrem fixar aquesta cronologia d'una manera més clara.

5. 3. 2 - L'evolució dels goigs

A banda de la literatura escrita, també a través d'altres fonts documentals podem veure com el sentiment del paisatge va sorgint (també) d'una realitat religiosa que cada cop està més propera a la terra, i potser menys connectada amb les coses celestials. La primera sèrie que ens interessa explorar és la dels goigs[1]. En ells, l'interès pels llocs per on aquests sants i verges havien corregut i on eren venerats va ser un fet força recent.

Començarem constatant que Antoni Comas dedica una mica més de mitja pàgina del volum cinquè de la *Història de la literatura catalana* a parlar dels indrets dels ermitatges que apareixen en els goigs. Malauradament, Comas no fa més que dir-nos que "*De vegades, els goigs fan una breu al·lusió o descripció del lloc on es troba l'ermitatge* (...)", per passar després a donar quatre exemples sense sistematitzar d'aquestes descripcions. Per intentar suplir aquesta mancança ens resultaran molt útils els treballs de Joan Baptista Batlle -treballs que presenten 200 reproduccions de goigs dels segles XVII i XVIII-, l'estudi i edició de textos de Dominique de Courcelles, i les col·leccions de goigs de la Biblioteca de Catalunya[2].

D'entrada cal dir que no tots els goigs parlen dels llocs en què es troben les imatges o capelles, fins i tot quan aquestes són en indrets poc coneguts (tot i que aquests llocs no eren desconeguts per als fidels, car els goigs es compraven o aconseguien en els llocs on es bastien les capelles). Cal donar-li la raó, doncs, a Comas quan diu que només a vegades els goigs fan descripcions dels llocs. A més, quan ho fan, no hi trobem més de quatre mots, breus i concisos, per donar-nos aquest tipus d'informació. Evidentment, ens podem demanar com qualifiquen el lloc només en aquests casos, i és precisament això el que farem en aquest apartat de la tesi. Per veure-ho, el millor és il·lustrar-ho amb exemples concrets publicats als segles XVII, XVIII i XIX.

Començarem per unes *Coblas de Nostra Senyora de Bellver*, impreses a Girona, l'any 1618, que deien:

"*En una* ***montanya gran***

---

[1] Tots els goigs citats sense data, si no es diu el contrari, corresponen als segles XVII i XVIII. Seguim en aquest punt allò que els autors dels quals els extraiem donen com a informació pel que fa a la datació. La seva situació en el text, excepte els casos que així s'indica, respon a la seva datació.

[2] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya. Breus consideracions sobre son origen y sa influència en la poesía mística popular. Acompanyan a aquesta obra cent facsímils reproduhits de goigs del segle XVII*. Barcelona, l'Arxiu, 1924.

Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII. Recull d'estudis crítichs ab un centenar de facsímils y una nota preliminar sobre sa bellesa gráfica*. Barcelona,. Tip. Catòlica, 1925.

Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne. Les joies /goigs/ des saints, de la Vierge et du Christ de la fin du Moyen Age au XVIIIè siècle*. Paris, Ecole de Chartres, 1992. (Mémoires et documents de l'Ecole de Chartres, 35).

estaveu vos retirada
ahont molta gent y van
a veure vostra posada"[1].

En el mateix sentit, els *Goigs de Nostra Senyora del Corredor* (Barcelona, sense data) parlen també d'una "*gran Montanya*" on Déu va voler que la Verge fes campanya[2].

Uns altres goigs de Nostra Senyora de Núria, publicats l'any 1627, diuen que va ser un miracle trobar la Verge "(...) *en montanya tan* ***fragosa***"[3]. El mateix volum conté uns altres goigs que diuen:

"*En una* ***freda montaña***
en lo Bisbat de Urgel
està sempre aparellada
pera donarnos remey"[4].

Uns altres *Goigs de Nostra Senyora de Nuria*[5] (Barcelona, sense data) també diuen que la Verge:

"*En una* ***freda montanya***
s'en és volguda pujar (...)".

En el mateix sentit, uns altres *Goigs de Nostra Senyora de Font-Romeu ques cantan en la sua capella*, també publicats a Barcelona, sense data, insistien igualment en la fredor a la muntanya:

"*En una* ***freda montanya***
del terme de Odelló (...)"[6].

Per la seva banda, la Verge de la Gleva, segons les *Cobles de la Verge Maria de la Gleva* (Barcelona, 1635), va ser trobada "(...) *jus terra amagada en un* ***lloch de poc valor***"[7]. La del Far va voler baixar del cel "(...) *En rocas, y montanyas* (...)" i la seva ermita es troba

"*En una* ***terra deserta***
es vostra hermita sagrada,
que estant à Deu dedicada
tè del cel la porta uberta"[8].

---

[1] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 31.

[2] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII*. Op. cit. Pàg. 31.

[3] "Goigs de nostra Senyora de Nuria novament composts" in *Inventio miraculosa de la sagrada Image de nostra Senyora de Nuria en Caralps. Ab los goigs a la fi, novament corregits y emendats*. Barcelona, casa de Sebastia y Jaume Mathevad, 1627.

[4] "Goigs de N. S. de Nuria" in *Inventio miraculosa de la sagrada Image de nostra Senyora de Nuria en Caralps. Ab los goigs a la fi, novament corregits y emendats*. Barcelona, casa de Sebastia y Jaume Mathevad, 1627.

[5] Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 444.

[6] Courcelles. D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 424.

[7] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 42.

[8] A la soberana reyna dels Angels, nostra Senyora del Far (Girona, 1647). Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 46.

També la Mare de Déu dels Angels tenia la seva ermita en un lloc desert[1]. Uns altres goigs, publicats a Barcelona, l'any 1874, també parlen en aquests termes de les rodalies del santuari de Meritxell (Andorra):

"Per lliurarvos de la sanya
Del infiel perseguidor,
Per molt temps la ***erma montanya***
Encubrí tan rich tresor [la Verge]"[2].

Els *Goigs del gloriós sant Joan Baptista del Herm*, publicats a la Seu d'Urgell, sense data, diuen que la imatge de la Verge va ser trobada "(...) *en aquest* ***herm*** (...)"[3].

Com hem pogut veure amb aquests exemples, els qualificatius dels llocs on es troben els ermitatges normalment solen ser neutres (alt, solitari, fred, gran, etc.) o negatius (erm, desert, de poc valor, etc) i, en general, no acostumen a haver-hi adjectius que facin referència a la bellesa ni a l'amenitat del lloc. Per contra, sabem que la Verge del Puig de França va ser trobada en un lloc que "*santifica*" tota una muntanya que és presentada com una "(...) ***alta montanya rica****, Puig de França nomenada*"[4]. En aquest cas la muntanya és rica i alta. També unes cobles a Sant Elies, de 1701, parlaven de la muntanya vallesana com d'una muntanya "*rica*"[5]. Aquests són els dos únics casos en què hem pogut trobar referències a la riquesa dels llocs on es varen bastir aquestes ermites. Essent tan pocs presents, caldria creure que no és per una qüestió estètica que la seva situació esdevé important (*rica*), sinó per ser llocs de valor sagrat. Aquest sentit queda clar en els *Goigs del gloriós abat sant Gil* (Barcelona, 1675):

"(..) *jove vinguéreu a Nuria*
per fer ***penitència*** *estranya,*
elegint esta montanya
per ***burlar-vos del món vil*** (...)"[6].

En aquest punt és l'allunyament del món el que busquen els ermitans i d'aquesta manera indrets com Núria esdevenen deserts: els mateixos goigs deien:

"*Diu-se que, quan habitàreu*
en aquest ***aspre desert*** (...)".

---

[1] "*En una terra deserta/ és vostra hermita sagrada* (...)". A la soberana reyna dels àngels Nostra Senyora del Far (Girona, 1647). Reproduït per Courcelles. D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne.* Op. cit. Pàg. 421.

[2] Goigs en alabansa y honor de Nostra Senyora de Meritxell (Barcelona, 1874), reproduïts en *Cants a Nostra Senyora de Meritxell. Protectora de Canillo. Patrona del Principat d'Andorra*. Andorra, Unió Pro-turisme de la Parròquia de Canillo, 1988. Pàg. 9.

[3] Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 271.

[4] Goigs en alabanza de Nostra Senyora del Puig de França, (Barcelona, 1701), reproduïts en Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en en lo segle XVIII*. Op. cit. Pàg. 51.

Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne.* Op. cit. Pàg. 445-446.

[5] "*En esta rica montanya/ terme de Vilamajor* (...)" Coblas del gloriós prophetà (sic) sant Eliàs. (Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la la mort en Catalogne.* Op.cit. Pàg. 225.)

[6] Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne.* Op. cit. Pàg. 248.

És la fugida del món físic el que trobem darrera d'aquesta manera d'entendre el medi ambient, fugida d'un món vil, aspre i desert a la recerca d'una riquesa espiritual. Aquesta és la riquesa que la muntanya podia aportar, segons els goigs. En aquest sentit, unes *Coblas del gloriós prophetà (sic) sant Eliàs* (Barcelona, 1701) deien:

*"En esta **rica montanya***
terme de Vilamajor,
los devots ab gran fervor
os fabricaren la hermità,
Santa-Susanna ha imitat,
gosant per ço los favors (...)"[1].

La riquesa de l'ermita no és el seu paisatge, sinó els favors que els elements sagrats comuniquen a través seu. Així els *Goigs de la gloriosa verge y màrtyr santa Madrona* (Barcelona, 1677) deien:

"O montanya molt dichosa,
bé merexeu ser lloada,
puix pedra tant preciosa
dintre de vós s'és trobada (...)"[2].

La muntanya que ha de ser lloada, no ho és per ella mateixa, sinó pel fet d'haver contingut el record d'alguna persona santa. Com ja hem vist, la voluntat divina es manifesta en les muntanyes on alguns personatges sants s'han retirat per fer penitència:

"La divina Omnipotència
volgué que en esta montanya
de la alta Brufaganya
fésseu aspra penitència (...)"[3].

En aquest sentit, la mirada des del cim no havia de ser una mirada física i generadora de plaer, sinó una mirada moral:

*"Estau en **alta montanya***
y mirau de totas parts,
veheu los mals de la plana,
de montanyas y poblats,
remediau las soledats
de aquell qui-us té fel (sic) criat, etc"[4].

Els santuaris són llocs de comunicació amb el més enllà, amb els éssers

---

[1] Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 225.

[2] Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 297.

[3] *Goigs del gloriós màrtyr sant Magí* (Barcelona, 1660). Citat per Courcelles. Op. cit. Pàg. 299:

[4] Coblas de Nostra Senyora del Coll, priorat benedictí, de la Abàdia (sic) del monastyr de Santa-Maria de Amer (Girona, SD). Citat per Courcelles. Op. cit. Pàg. 400.

sobrenaturals, que es troben en llocs deserts o allunyats del que se suposa el centre del món. Però, per la seva qualitat sagrada, esdevenen el centre autèntic del món, si més no en certs moments que també han de ser sagrats. No sempre, però sí en força ocasions, els llocs apareixen en els goigs. D'aquesta manera, les *Cobles al gloriós bisbe y martyr Sant Martyria* (Girona, 1668) diuen "*Arribats a una* ***Costa*** *baix la qual hi ha un Estany de aygua corrent, y dolça* (...)"[1], per referir-se a Banyoles. Els goigs de nostra Senyora del Gresolet (Barcelona, 1669) expliquen que Maria vol ser venerada "(...) *en aquest* ***lloch tan quiet*** (...)"[2]. És curiós constatar que uns altres goigs dedicats a la mateixa verge, impresos a Girona per Jeroni Palol (1670), comencen més o menys com els que hem vist abans de la Verge del Far:

"*Pus en rocas, y montanyas*
heu volgut baxar del Cel
en aquest lloch tan ***retret***
siau nostra intercessora
Maria de Grasolet".

En aquests dos goigs, Maria s'ha volgut manifestar en roques i muntanyes, però el santuari del Gresolet conserva la seva peculiaritat: el fet de ser un lloc *retret*. L'impressor o l'autor d'aquesta cobla es va voler assegurar que deixava clara la solitud del paratge, perquè aquest mot apareix cinc vegades en el goig. Aquest lloc "*tan retret*", és a més desert:

"*En una* ***terra deserta***
es vostra sagrada Hermita,
que estant a Deu dedicada
tè del Cel la porta uberta"[3].

Aquesta és una segona coincidència que trobem en ambdues glosses. Però la solitud del lloc no era repetida, com tampoc no ho és la petita "situació" de l'ermita:

"*A vista de tres montanyas*
Pedraforca, Cadi, y las Costas
estau Divina Amazona
remediant necessitats nostras
preservannos de pecats".

Uns goigs de Nostra Senyora de Finestres (1704) insisteixen en la soletat del lloc:

"*En tan* ***aspra soledat***
està la vostra capella
(...)
La muntanya que s'empina

[1] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 61.

[2] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 63.

[3] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 64.

Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne.* Op. cit. Pàg. 427-428.

Finestres va demostrant (...)”[1].

Com anem veient, malgrat seguir models comuns, els goigs han de fer concessions als llocs o a les especificitats dels sants locals. Però de moment, pel que fa al que a nosaltres ens interessa, no trobem res més que unes notes fredes per situar el gojaire en el seu lloc. Es també el cas dels *Goigs a Nostra Senyora de Montserrat molt devots* (Barcelona, 1673):

“Vostras divinas Montanyes
que par que serrades son,
per ser tan ***altas, y estranyes***
tenen fama en tot lo mon;
sobre tot ningu ignora
ser major vostre pietat”[2].

En aquest cas, les muntanyes són altes i estranyes, però l'important, allò que ningú no oblida, és la pietat de la Verge. La Verge del Port de Barcelona, segons uns Goigs de 1688, va ser trobada “(...) *à la cova alli junt à la marina; baix de la* ***montanya alta*** (...)” de Montjuïc[3]. Els *Goigs del glorios Sant Sagimon Martyr, y Rey de Borgonya* (Barcelona, 1697) també insisteixen en què la muntanya és alta, en aquest cas eminent:

“En Vich Ciutat afamada
rebereu los Sagraments;
demanant per fer jornada
les ***montanyes eminents***”[4].

Eminent i també alta, perquè sant Segimon, en tornar a la seva terra, va deixar “(...) *lalta montanya* (...)”. Les *Coblas de Nostra Senyora de Callar de la Parroquia de Villalonga* (1703) diuen també que

“Es la vostra santa Casa
en la Coma del Callar,
à vista de Ter que hi passa,
y prou mal cami que hi ha,
molts desastres succehexian (sic)
mes ningu pres mal no hi ha”[5].

L'any següent, a Girona, es publicaven els *Goigs de la molt gloriosa santa*

---

[1] Citat per A. Comas: *Història de la literatura catalana*. Barcelona, Edt. Ariel, 1985. Vol. V. Pàg. 285. Es pot consultar en Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII.* Op. cit. Pàg. 33.

[2] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 99.

Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne*. Op. cit. Pàg. 442-443.

El text apareix també en Comas, A.: *Història de la literatura catalana*. Op. cit. Pàg. 285.

[3] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. pàg. 88.

[4] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 108

[5] Extret de Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII.* Op. cit. Pàg. 25.

Magdalena situada en la parròquia y montanya de Sant-Privat de Bas, bisbat de Gerona, que també fan referència a una penya alta:

"Als qui-us van a visitar
en aquella ***alta penija*** *(sic)*
vullau-nos sempre ajudar (...)"[1].

En el cas d'uns goigs citat per Antoni Comas, la muntanya de Núria esdevé "*freda*",

"*Una* ***muntanya escarpada****,*
mig any coberta de neu,
volgué pendre per estada
la Mare del Fill de Déu"[2].

El mateix sentit el trobem en els *Goig de Nostra Senyora de Gracia* (Escaldes, la Cerdanya), impresos a Perpinyà, l'any 1724:

"*En una* ***freda montanya***
Dels altissims Pyrineus
En la terra de Cerdanya
(...)
En lo lloch de las Escaldas,
Es vostra Santa Capella.
De la montanya en las faldas
Naix aquella Font tan bella (...)"[3].

Per completar tot el que hem vist en l'estudi detallat dels gojos, direm que l'any 1657 es publicava el *Jardín de María* de Narcís Camós, obra en què la muntanya on se situen les verges i on passen les seves llegendes hi és molt poc present. Per a Camós, la Verge "*alegra*", "*suaviza*", "*adorna*", "*enriquece y adorna*" els diferents santuaris marians de l'Urgell. I és que, per exemple, la imatge de la Mare de Déu de Caldes de Boí va fer aparició per "(...) *suavizar con ella la aspereza del lugar* (...)", i la de Font-Romeu, "*Suaviza un desierto y áspero lugar de la parroquia de san Martín de Odello* (...)"[4].

En els goigs que hem vist, la Verge es manifesta, doncs, en llocs freds, deserts, generalment erms, apartats i, sobretot, desagradables. Llocs de contacte amb la divinitat, però extraordinaris, llunyans, fins i tot temuts. Només la seva presència serveix per *suavitzar* l'indret i fer-lo més humà (o, precisament, sobrehumà).

Ara bé, si fem un salt temporal i ens situem a la segona meitat del segle XIX, trobarem canvis interessants. Els goigs segueixen essent més o menys el mateix que havien estat, però alguns d'ells presenten trets diferents i que a nosaltres ens interessen sobremanera. El primer del qual parlarem és un *Himno que la Ven. Tercera Orden del S. P. S. Francisco*, imprès a Vic l'any 1855. En ell es llegeix:

---

[1] Courcelles, D.: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne.* Op. cit. Pàg. 295.

[2] Citat per A. Comas: *Història de la literatura catalana*. Op. cit. Vol. V. Pàg. 285.

[3] Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII.* Op. cit. Pàg. 38.

[4] Camós, Narcís: *Jardín de María plantado en el Principado de Catalunya. El Bisbat d'Urgell*. Tremp, Garsineu edicions, 1992.

"Destierras cual bálsamo
Del pecho tristura,
Ornando natura
De gracia gentíl

El lóbrego páramo
Dulzura le riega
Semeja la vega
Hermoso pensíl".

És possible que aquí hi trobem un sentiment paisatgístic amagat? És possible que el *páramo* esdevingui, per acció del sant, *hermoso pensil*? Per veure-ho clar fixem-nos en un altre cas molt interessant, el que ens ofereix la *Despedida a la Verge de Font-Romeu*, obra impresa a Perpinyà, sense data, però que l'ortografia permet situar a la frontissa dels dos segles. En aquest cas hi llegim uns primers versos que han estat copiats, com el mateix goig reconeix, de la *Despedida a la Verge de Montserrat* (1860) de la qual tot seguit parlarem. El que la fa interessant, més que els termes copiats, és el fet que va acompanyat de tres gravats: una vista de Font-Romeu a principi de segle XIX, una vista moderna i una pujada al Calvari. Aquests dibuixos són clarament allò que avui dia entenem com a paisatges, fet que queda més clar si llegim els versos que abans esmentàvem:

"***Bonica es la montanya***,
bonica *en soledat,*
bonica *per sas galas*
que sembla un etern maig".

Fins aquí la *Despedida* de Font-Romeu, un lloc que ja no cal que la Verge *suavitzi*, com hem vist en Camós, perquè ja és un lloc agradable. La muntanya ja és bella per ella mateixa. Ara bé, la *Despedida a la Verge de Montserrat*, publicada a Barcelona l'any 1860 i que -com hem dit- li havia servit de model, continuava:

"Ditxoses puntas altas,
que Deu vos ha aixecat
per ser de nostra Mare
la guarda natural"

Tot i que, si ho jutgem per la fredor sentimental de la descripció, semblaria que haguéssim perdut el sentiment d'estima immanent per la muntanya, no oblidem que aquest va ser l'original que començava dient "*Bonica es la montanya*". Per si això fos poc, cal dir que el text s'acompanya d'un gravat que duu per títol *Covas de Montserrat sobre Collbató, il·luminadas ab fochs de bengala*. El gravat permet parlar d'un descentrament de l'espai sagrat montserratí, que ja no giraria al voltant de la Santa Cova o del monestir, sinó d'un element profà com són les coves de Collbató. El títol del goig (*despedida*) és molt rellevant i més que un comiat ens trobem davant d'un acomiadament de la Verge!

En el mateix sentit, el mateix any 1860, també a Barcelona, s'imprimia un goig que

duu per títol *Cansó dels dos Romers* en què apareix un gravat (que ocupa mig goig) titulat: *Montanyas de Monserrat, vistas desde Manresa*. Aquí fins i tot el monestir hem perdut de vista! Només la muntanya tota sola ocupa el lloc abans sagrat.

Sembla clar, doncs, que a final de segle XIX hem fet el salt de la religió al paisatge, del valor moral en sentit estricte al valor moral tenyit d'estètica. I, en aquesta estètica, la muntanya va prenent el seu lloc.

En aquest context entenem les *Coblas de Monserrat*, impreses a Manresa i a Girona, l'única tirada datada de les quals que hem pogut trobar és la de Girona, 1899. En aquestes es llegeix:

"*Son fetas ab gran primor*
las costas de Monserrat
per la gala de Maria
y de son fill amat".

Possiblement ja en tenim prou per afirmar que a la darreria del segle XIX alguns goigs ja no són el que foren: les costes de Montserrat són fetes amb *primor*! El sentiment religiós ha permès l'entrada d'alguns motius paisatgístics. En aquest cas, el cant religiós, sense deixar de ser un cant al més enllà i essencialment sagrat, ha donat entrada a un àmbit de representació fins llavors "negat". I és que el goig, no podia dessacralitzar-se sense deixar de ser ell mateix. En canvi, com veurem més endavant, la literatura hagiogràfica podia parlar dels personatges i dels llocs sagrats sense deixar de ser literatura.

Resum:

Durant l'edat mitjana i moderna difícilment s'hagués parlat de les ermites i santuaris muntanyencs com a llocs que poguessin produir plaer estètic, però des del segle XIX aquesta nova mediança va ser possible a Catalunya, com ha demostrat el món del llenguatge escrit per diferents clergues catalans.

Una altra sèrie documental, la dels goigs, ha permès perfilar encara més aquesta evolució: a la darreria del segle XIX el goig comença a canviar i, sense deixar de ser un goig produït per referir-se a elements sagrats, inclou en la seva materialització diferents elements paisatgístics.

5. 4. - El desencantament a través de la literatura

Aquest capítol continua l'anterior, però fent èmfasi en temàtiques una mica diferents. En ell ens proposem demostrar que, junt a un important procés de desencantament del món, hi havia un altre reencantament de la realitat que considerava aquesta com a producte de l'acció divina i, per aquest motiu, el món exterior era pertinent de ser admirat.

Aquest desencantament i el reencantament que es produeixen pràcticament en un mateix moment, tot i que divergeixen en principi, podien acabar menant a un mateix destí si les obres naturals eren valorades i estimades, per via immanent per a uns sectors socials, pel camí de la transcendència, per als altres.

5. 4. 1 - El món i el més enllà a l'edat moderna catalana

Si alguns valors religiosos, com hem vist, varen servir de cosmovisió abans del sorgiment de la ciència moderna, les muntanyes havien de ser relacionades amb l'acció de Déu. D'aquesta manera, el sermó d'Honofre Manescal, l'any 1602, donava la liberalitat del Senyor com a causa de l'abundància de vinyes i avellanedes[1]. Déu, en sis dies, havia creat "(...) *la machina vistosssima dels dos globos, y figures celeste, y terrestre, y en elles la bellesa de tantes, y tan diferents creatures Sol, Luna, Esteles, Elements, Animals, Arbres, Plantes* (...)", deia Andreu Bosch[2] uns anys més tard. D'aquesta manera els elements de la Creació esdevenien bells.

La *Nueva descripción* de Josep Vicente del Olmo planteja l'origen de les muntanyes en uns termes ja força moderns: les muntanyes són uns tumors de la terra[3] que tendeixen a créixer de forma insensible. Aquesta força de creixement compensa el desgast que fan les pluges, les neus i les crescudes dels rius que les arruïnen, com passa amb els edificis antics. Ara bé, ens interessa retenir que, per a ell, aquesta física basada en la força del foc intern que fa créixer les muntanyes i forma alhora els metalls i els minerals,

> "*No obsta (...) para creer como lo tengo por cierto, que crió Dios á los Montes en el principio del Mundo, para que no le faltasse entonces esta perfeccion y hermosura; y que no se originaron del deposito, y ruinas, que dexaron las Aguas del universal diluvio (como creieron algunos) se colige*

---

[1] [El Senyor] "*Y es estat tan liberal en esta vila, y terme que ales pedres destas montanyas fa produyr molta abundancia de avellanes, y vinyas, cosa digna de admiracio*". (Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume sego*. Barcelona, Casa Sebastia Comellas, 1602. Pàg. 62.)

[2] Bosch, Andreu: *Summari, index o epitome dels admirables, y notabilissims títols de honor de Catalunya, Rosselló, y Cerdaña*... Perpinyà, Pere Lacavalleria Estamper, 1628. Pàg. 1.

[3] "*Son los Montes unos tumores que de la Tierra se levantan y de cada dia insensiblemente crecen, y se aumentan por las perpetuas, y perennes exalaciones, y vapores, que de sus interiores partes se subliman, mezcladas con muchas porciones terreas que se unen, constriñen, y condensan en una gruesa, y dura massa, y alimentada continuamente de las mesmas exalaciones y vapores házia arriva se dirige, por ser de su naturaleza el sublimarse, y por su arida, y tenue sequedad, al elevarse estas exalaciones se encrasan y endurecen en piedras brutas, y saxosas si los vapores son muy crasos; en limpias sutiles, y claras, si tienen estas calidades los vapores: y assi varian las piedras, y peñascos de los Montes las suyas, segun es la materia de que proceden, y nacen*". (Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra*. Valencia, 1681. Pàg. 442.)

del Sagrado texto donde se refiere que cubrieron los Montes mas encumbrados excediendoles en quinze codos de altura, con que se supone, que ya les habia (...)"[1].

Ja ho hem vist en parlar de Montserrat, però ara és pertinent de recordar-ho: al final de l'edat moderna i principis de la contemporània la morfologia, i amb ella la morfologia de la muntanya, esdevé un cant a la bellesa de la Creació, un cant que intenta realitzar un equilibri entre dues maneres de veure el món que als nostres ulls semblen irreconciliables (el paradigma religiós i el paradigma científic; la immanència i la transcendència). En el mateix sentit, també cal dir que per a Pere de Marca fou la providència divina el que donà a cada raça el terreny i el clima "(...) *i els posà unes fronteres fixes i naturals* (...)"[2]. Mars i rius, seguint Estrabó, esdevenen per a Marca els límits naturals dels països; pel que fa a les carenes de les muntanyes, les determinà Déu com a delimitacions dels diferents regnes. En aquesta visió religiosa de la realitat, el món natural està regit pel sobrenatural i per aquest motiu, en alguns casos, pot resultar agradable.

També Narcís Camós, en alguns passatges, veu alhora la comunicació dels favors del més enllà i la bellesa de certes muntanyes[3]. Amb ell, les muntanyes de Montserrat esdevenen records de la mort de Crist:

"*Bien parece que puso el Cielo tanta particularidad en estos montes para que quedassen perpetuadas las memorias de los movimientos que en la muerte de Christo hizieron las peñas de que habla San Matheo; pues como dizen algunos, fueron estas las que en España lo hizieron; por lo qual si entonces enseñaron con tales efectos el sentimiento de la muerte del Señor, y Creador universal de todas las cosas; despues del tiempo se vistieron de universal alegria descubriendose esta tan milagrosa Imagen en ellos, como se verà haviendo hecho una breve descripcion de su sitio*"[4].

En aquesta mateixa línia, autors com Esteban de Corbera, que com hem vist són capaços de parlar de l'alegria i el benestar que dóna la muntanya, acaben fent un cant per alabar la Mare de Déu:

"(...) *es tal su fabrica maravillosa que la mayor soledad de aquellos riscos, y peñascos alegra, y consuela con su vista, y levanta el coraçon a alabar a Dios*".
"*Pero lo que mas la engrandeçe es ser Casa de la Santissima Reyna de los Angeles, y Emperatriz de los Cielos (...). Aqui tiene su casa, y de las mas insignes que ay en el mundo. Alli està su santissima Imagen que es remedio, y socorro de los mayores peligros, y neçessidades que padeçen los afligidos,*

---

[1] Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra.* Op. cit. Pàg 443.

[2] Marca, Pere de: *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*. Barcelona, Llibreria Josep Sala i Badal, 1965. L'original es a Paris, 1688. Pàg. 3.

[3] "*Teniendo pues tantas excelencias esta gran Señora, y tan abiertas las puertas de su misericordia: recibe tantos favores el mundo por ella en estos montes, quedando no solamente tan particular en esto sino tambien en la fabrica con tan bella disposicion, que en pocas partes del mundo se ve otro semejante*". (Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña*. Girona, 1772. Pàg. 280.)

[4] Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 280.

y miserables"[1].

En aquest capítol pretenem demostrar que aquesta visió va canviar poc a poc a mida que el temps s'acostava a l'edat contemporània i que, a partir d'un cert moment, que ens interessa concretar, les mateixes realitats geogràfiques varen començar a ser vistes d'una altra manera. Un bon exemple el trobarem en el cas de les imatges de les ermites de Montserrat.

5. 4. 2 - El cas de les ermites de Montserrat

El sorgiment de la modernitat i el desenvolupament d'una actitud de dubte davant de la "realitat" ajudarien a un canvi que ens atrevim a qualificar de transcendental en la representació de la muntanya. Els llocs sagrats varen ser "profanats" i el paisatge s'hi pogué allotjar. D'aquesta manera, si la literatura sobre Montserrat del període modern solia insistir en la relació de la muntanya amb la Verge i amb el món sagrat, a partir d'un cert moment les coses varen canviar de forma substancial. Més amunt ja hem vist el text del *Compendio historial* en què es llegia que mentre totes les muntanyes causaven horror, Montserrat infonia una mena d'esperit sagrat: també seria el moment de recordar que no va ser sinó en un segon moment que aquest no causar horror que se suposava que passava amb Montserrat va adquirir un sentit paisatgístic (vegeu capítol 4.1.1). De totes maneres, la forma més clara de canvi en la representació la trobem en les imatges de les ermites del massís montserratí.

Des del Renaixement són molts els autors que parlen de les ermites i que en descriuen el que avui dia en diríem els panorames que se'ls presenten. Això no és estrany: mirar una perspectiva des d'un lloc elevat va ser un fet agradable molt abans que mirar un lloc elevat com a objecte de perspectiva. En el cas de Montserrat, és cert que les ermites en què aquest tipus de discurs es fa present acostumen a ser sempre les mateixes. Així, per exemple, el mateix Pere de Burgos parlava de l'ermita de Sant Joan, "(...) *de muy buena vista, y no de tan aspera entrada como las otras*", com també tenien bona vista les de Sant Jaume i de Sant Salvador, tot i que "*Hablando ahora generalmente de las hermitas, quasi todas tienen muy buena vista* (...)"[2]. Les ermites com a llocs des d'on mirar eren ja presents, doncs, en aquell segle XVI; en canvi, a ningú no se li hagués ocorregut encara veure en les mateixes edificacions una cosa bella (potser al contrari, si pensem que eren un lloc destinat a fer realitat l'allunyament del món i de la realitat material del *segle*).

Més tard (1677), i en el mateix sentit, Gregorio de Argaiz també escriu que Sant Jeroni és un lloc on hi ha dos *miradors*, mot que ens indica la importància del lloc com a punt des d'on mirar més enllà. Per a ell, Sant Jeroni és un,

> "(...) *sitio (...) apacible, porque goza de los ayres mas puros de todo el monte. Tiene dos miradores; desde el mas alto donde se vè una Cruz, se descubre la mayor parte de Cataluña, y montes del Reyno de Aragon, y de Valencia, con las Islas de Mallorca, y Menorca. Y puede el Peregrino que aqui llega, dar por bien empleada la fatiga del camino. Y si quisiere ir à*

[1] Corbera, Esteban de: *Cataluña illustrada*. Nàpols, Antonino Gramiñani, 1678. Pàg. 55-56.

[2] *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Barcelona, 1556. Pàg. 15-17.

cavallo hasta alli, podrà; pues todo el camino es una apacible jardin"[1].

Remarquem que Argaiz sembla estar dient que només per fruir de la vista des del cim de Sant Jeroni ja val la pena que els *pelegrins* hi pugin. En aquest sentit, parlant de la importància de les ermites com a *miradors*, és molt interessant aturar-se en el fet que Argaiz exposa el canvi d'emplaçament de l'ermita de Santa Magdalena, segons ell causat en part per raons de visió, trasllat dut a terme l'any 1498:

> "(...) *y porque estava en sitio lobrego, y fragoso, y gozar de poca vista, la mudaron los Padres antiguos à seiscientos passos de distancia en otro mas alto, y alegre, con buena vista al Mediodia, y Levante, participando algo del cierço, quedando la Capilla pegada contra una peña tan alta, que parece toca en las nubes*"[2].

Projecció des del segle XVII o realitat del XV, el cert és que l'ermita de Santa Magdalena sembla que va ser reedificada en un lloc que, entre altres raons, tenia més bona vista. Si això és cert o no, ho ignorem; en tot cas, l'important és que per a Argaiz aquest motiu era prou important com per recollir-lo en el seu llibre. En aquest sentit, el mateix autor deia que a l'ermita de Sant Onofre "*Quedale la vista muy desahogada, y apacible por el Mediodía* (...)" o que Sant Ivan (Joan), "*Goza de mucha, y muy alegre vista de Levante, y Mediodia* (...)"[3]. Sobre l'ermita de Sant Jaume, Argaiz deia:

> "*El sitio donde està sentada esta Hermita, es hermosissimo. (...) Tiene muy larga, y estendida la vista, y goza de todas las Hermitas, que solo se le esconde la de la Magdalena*"[4].

Amb tot el que hem dit, no creiem que resulti difícil d'entendre que Argaiz convida els seus lector a visitar les ermites amb les següents paraules:

> "*Aviendo ya de salir à desahogar el espiritu de los Lectores, y que salgan à esparcir la vista por la montaña de Monserrate, despues de lo que se ha ocupado en los Claustros, no se adonde los diviertan mejor, que visitando los Anacoretas, y Hermitaños que estàn entre aquellos riscos repartidos, aviendola conocido los Monges de la vida Conventual, y Cenobitica*"[5].

Per tant, a la segona meitat del segle XVII, Argaiz era capaç de proposar als seus lectors que sortissin del monestir per esbargir la vista per la muntanya i per les seves ermites, un fet que ens sembla excepcional. En el mateix sentit, mig segle més tard (1739), si ens aturem en Lluís Montegut, veurem que aquest autor diu que el monestir no té vista excepte pel llevant, indret d'on, al contrari,. "(...) *la vûë est parfaitement belle*"[6]. El cas de

---

[1] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit.. Pàg. 284.

[2] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 284.

[3] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 285.

[4] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 286

[5] Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña*. Op. cit. Pàg. 283.

[6] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Op. cit. Pàg. 18.

Montegut és també molt interessant, perquè ell és capaç de donar aquesta mostra d'estima per la visió del medi natural i de fer alhora unes reflexions, en principi ecosimbòlicament oposades, sobre les ermites en què s'exposaven idees sobre l'allunyament del món:

> "*Il est necessaire pour être un jour habitant de cette sainte Ville, où Jesus-Christ regnera avec les Elûs, de quitter le monde qui lui fait la guerre; & quoique le cœur se purifie se retirer hors de cette foule sans en séparer le corps* (...)"[1].

Montegut ha fet un pas transcendental que bé es mereix una aturada: per a ell cal menysprear el món, però sense separar-se'n físicament, com abans havien fet els ermitans. Allunyar-se del món ja no s'interpreta en sentit estricte i, si bé la transcendència segueix essent el que es pretén, la via al coneixement immanent del medi ambient resta oberta. Com hem vist en un altre lloc, és en aquell moment que l'acta de la visita al monestir, del 8 de novembre de 1745, manava al Pare Abat que els monjos del monestir que pugessin a la muntanya a esbargir-se observessin amb més rigor la seva clausura i no es passegessin per la muntanya[2]. En aquesta visita, el Visitador es mostra preocupat per la relaxació de la clausura perquè en aquell moment, com es veu en les actes d'anteriors visites, els monjos havien obtingut permís per pujar a dormir a qualsevol de les ermites, costum mantingut fins al moment. En aquest context l'acta segueix dient que "(...) *la hermita de la Sma. Trinidad es lo más opportuno para subir los monges y demás religiosos a espaciarse algunos días, y lo más acomodado para si sube algún seglar quedarse a comer* (...)"[3]. Per aquest motiu el pare Abat hauria de nomenar un ajudant ("*criado*", diu l'acta) que assistís l'ermità i que visqués en la mateixa ermita. Com ja hem anotat més enrere, en la seva visita, Henry Swinburne (1775-1776) va escriure que els monjos pujaven a les ermites "(...) *to pass a few days in summer by way of recreation*"[4].

Sembla que ens trobem, doncs, en un moment de vacil·lació de la comunitat religiosa davant d'aquesta obertura al món. És el moment en què es publicarà el *Compendio historial* que, com hem vist en un altre lloc, havia de permetre una nova visió, ja en criteris estètics, de la muntanya.

5. 4. 3 - El canvi en els motius per ascendir als llocs sagrats

Si seguim aquest procés de descoberta de la muntanya en termes estètics per contraposició amb els manaments del *contemptus mundi*, en arribar al segle XIX ens haurem d'aturar en Jaime Villanueva. Villanueva, que era dominic, és molt clar en el seu *Viage a las iglesias de España*:

> "*La vista mejor del monasterio es desde la ermita que llaman de S. Miguel*

---

[1] Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Op. cit. Pàg. 21.

[2] "(...) *los PP Hermitaños que suben a la Montaña a recrearse assistan a los actos conventuales, estén sugetos en todo al P. Vicario y escusen el andar por la Montaña, y guarden el recogimiento tan propio de su estado*". (Zaragoza Pascual, Ernesto: "Actas de visita del monasterio de Montserrat". *Studia Monastica*, vol. 16. Fasc. 1. Abadia de Montserrat, 1974. Pàg. 410.)

[3] Zaragoza Pascual, Ernesto: "Actas de visita del monasterio de Montserrat". Op. cit. Pàg. 410.

[4] Swinburne, Henry: *Picturesque tour through Spain*. London, W. Sharpe, 1823. Pàg. 40.

(...). Puede darse por bien empleado todo el trabajo de subir dos horas por una cuesta muy agria desde el lugar llamado Collvató, por gozar de perspectiva tan graciosa"[1].

Al segle XIX, doncs, tot el que hem vist en l'apartat anterior es manifesta, en un home d'església com fou Villanueva, en una nova mediança. En aquest cas, la raó de l'ascensió és una *graciosa perspectiva*. Sebastián de Miñano, parlant també de Montserrat, dirà més o menys el mateix en el seu diccionari geogràfic:

"*Aun cuando no fuese por el santo motivo de devoción á la imagen de esta Señora, sería siempre bien empleado el trabajo que cuesta llegar allí por la hermosa vista que presenta, y los caprichosos objetos de aquella frondosa montaña, dilatadas campiñas, rios, pueblos, é islas del mar que se distinguen desde su cima*"[2].

Nosaltres veiem en aquest procés de canvi en els motius per arribar-se fins a aquestes ermites -i fins i tot al mateix monestir- les mostres del que anomenem -seguint Max Weber, tot i que no l'haguem citat- un procés de desencantament del món. En aquest sentit volem recordar -perquè ens sembla molt clar en el nostre cas- que John Ruskin[3] deia que l'instint que ens porta a atribuir vida a les formes inferiors de la natura orgànica no provenia necessàriament de la descreència, com tampoc el deduir d'elles una moral no provenia de cap estat de consciència. Per això podem pensar que aquest procés de dessacralització era paral·lel a un moviment que anava en sentit contrari i que veia en el medi natural l'acció divina. Els temps no són res sense les persones i no podem dir que la modernitat imposava la dessacralització del medi ambient sense veure que en realitat el que feia era posar l'individu en un lloc més proper a la divinitat. Les dones i els homes podien prendre les decisions que els semblés més escaients i per això s'entén la paradoxa de la llibertat moderna: d'una banda, la capacitat per autogovernar-se; de l'altra, la capacitat per cedir l'autogovern a instàncies exteriors. Evidentment que això duia a una relativització del poder diví i obria la porta a què algunes persones es representessin l'entorn com un fet sense lligams amb el més enllà. Però altres persones seguiran pensant que el món és quelcom transcendent. I la modernitat degué de ser precisament això, aquesta diversitat de pensament que s'organitzava per caminar vers una societat que no es basés en la por a la foguera. És en aquest context que hem d'entendre el reencantament del món que es produeix a l'edat contemporània.

Mostres d'aquest reencantament durant el segle XIX les tenim en el treball de Grau i Solà, autors que veuran en Montserrat l'obra de la "*infinita sabiduria*", obra que els revelarà "(...) *el incomprensible poder de Dios* (...)"[4]. Nogensmenys, per a Bonaventura Ballús, Queralt "(...) *gosa dels adornos y ventatjes ab que Deu sab hermosejar las obras de*

---

[1] Villanueva, Jaime: *Viage literario a las iglesias de España*. Valencia, Imp. Oliveres, 1821. Tom VII, Pàg. 137.

[2] Miñano, Sebastián de*: Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827. Pàg. 95.

[3] Ruskin, John: *Natura*. Barcelona, Publicació Joventut, 1903. Pàg. 231.

[4] Grau i Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate tal como existia antes del horroroso incendio que sufrió en 1811 con algunos apuntes de su fundación*. Barcelona, Imp. de F. Sanchez, 1853. Pàg. 6.

las suas mans, pera excitar mes als mortals á sentiments de amor y de respecte"[1]. En aquest moviment, les tempestes, més o menys sublims, i altres elements de la natura esdevenen reveladors del sagrat[2]. També Maria de Bell·lloch dirà allò que és indubtable que una gran altura, amb el seu aire pur, l'espectacle que domina i la vegetació exhuberant i abundosa, predisposen el cor a la fe religiosa: "*Sembla que després d'una ascensió cansada y casi sempre perillosa, es precís trobarse ab la idea de Deu criador de tota la terra*"[3], resumia la nostra autora. En el mateix sentit, Artur Bofill parla d'aquestes anades a muntanya com de,

> "(...) *aquells moments en que l'home se troba tant per sobre de las petitesas humanas, en que disfruta dels més purs plahers de la naturalesa, en que no respira ayre corromput, en que se sent més aprop de son Creador*"[4].

També Pau Piferrer i Francesc Pi i Margall creuen veure "*al hombre de la naturaleza*" vagant pel Montseny, aquell ésser que no té "(...) *más libros que una vegetación colosal donde en todas partes está escrito con grandes carácteres el nombre del Creador*"[5]. Per tant, mentre el món literari que estem repassant es va desencantant per a alguns, per a altres s'imposa una nova mediança en què Déu i els elements sagrats conserven encara bona part del seu paper. Però el temps no ha passat en va, i aquest reencantament religiós del medi natural no pot prescindir totalment de la nova relació paisatgística.

D'aquesta manera, per a certs autors, alguns elements naturals havien estat vessats per la providència per donar bellesa a les fonts dels voltants de Banyoles[6] o a les muntanyes i valls d'Andorra[7]. Amb això es continuava un sentiment religiós precristià:

> "*Si Dios en la antigua ley escogió los montes para obrar en ellos los más admirables portentos en favor de la humanidad, en la ley de gracia vemos tambien que en las montañas se hallan grabados los signos de la Redención del linaje humano y que varios montes fueron santificados con la presencia de Jesucristo. No es, pues, de maravillar que la Santísima Virgen escogiese tambien las montañas para fijar en ellas sus tronos bajo diferentes títulos y derramar desde las alturas sus gracias y bendiciones á los pueblos que*

---

[1] Ballús y Plá, Bonaventura: *Novena en honor de Nostra Senyora de Queralt, precedida de un breu resúmen históric del santuari*. Barcelona, Estampa de F. Rosal y Vancells, 1878. Pàg. 12.

[2] "*¿Cómo no pensar en Dios, cuando les rodeaban sus maravillas? ¿Cómo no abismarse en la inmensidad de Dios, cuando sobre sus cabezas encorvábase inmensa é infinitamente la bóveda de los cielos; cuando contemplaban el curso ordenado de los astros, tan pequeños para aquella grandeza como una avecilla para la atmósfera? ¿Cómo no sentirse inspirados, cómo no cantar al Señor, cuando á su alrededor se formaban las tempestades; cuando mil ecos repetian el retumbo del trueno estremecedor aquellas moles grandiosas, que aparecian envueltas en el fuego de los relámpagos* (...)?". ("Romeria a Montserrat" de Pau Piferrer en *A la virgen Maria, dulcísima madre de Dios y de los hombres, reina de Montserrat, patrona de Cataluña, en el aniversario milenar de su prodigioso hallazgo*. Tirada a part de *La Revista Popular*, Barcelona, 22 d'abril de 1880. Pàg. 266.)

[3] Maria de Bell.lloch [Maspons i Labrós, Pilar]: "Montseny" in *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració. MDCCCLXXX*. Barcelona, estampa la Renaixensa, 1880. Pàg. 216.

[4] Bofill, Artur: *Excursió als Pyrineus Centrals.* Op. cit. Pàg. 73.

[5] Piferrer, P. i Pi Margall, F.: *España. Sus monumentos y artes- Su naturaleza é historia. Cataluña*. Barcelona, est. editorial de Daniel Cortezo i Cia, 1884. Tom II. Pàg. 48.

[6] Hostench, Joaquim: "Fonts dels voltants de Banyoles" in *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 100.

[7] "*La Naturalesa es aquí gran y hermosa, tal com sortí de la Creació: la má del home no l'ha espatllat encare*". (Aladern, Joseph: *Cartas andorranas. Impresións a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra*. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892. Pàg. 51.)

invocaran su nombre"[1].

En aquest context, l'ascensió adquireix valors rituals que en principi (i des de la nostra perspectiva racionalista) li serien aliens: l'Agrupació Nacionalista els Montserratins, el lema de la qual era *fe i pàtria*, l'any 1917 publicava uns Estatuts en què s'obligava els seus membres a fer cada any una excursió a Montserrat, "(...) *pujant i baixant la muntanya a peu per diferents indrets que determinarà el Concell Directiu*"[2]. Cal entendre aquestes postures per plantejar el tema del vincle de l'Església amb el naixent moviment excursionista que en aquells dies començava a caminar per Catalunya. Un cas molt clar és el de la *Reseña histórica*, obra en què l'autor es queixa del progrés i la modernitat que es pretén fer entrar a Montserrat tot dient,

> "(...) *que, ciertamente, poco tiene de religiosa. Y si pudiesen convertir nuestro Montserrat en un Montecarlo, y trocar la Montaña de los Monjes Benitos en un Mónaco ¿no lo harían?*"[3].

El món ha canviat; i amb ell les relacions de poder. L'Església i els déus deixen de dictar com funciona l'univers, un món que va tot sol, amb les seves lleis naturals naturalitzades (o pretesament naturalitzades) per altres agents socials. Per això s'entén que molts autors s'agafessin al passat com a única esperança per al seu futur. L'amenaça del demà pujava a Montserrat amb carrilet i per això no mancaren les posicions que s'hi oposaren. Aquest era el cas, per exemple, de la *Reseña histórica*. Descartat el cremallera com a sistema d'accés al monestir, al "*peregrino observador*" no li queda altra solució que prendre,

> "(...) *un buen montserratstock, que sea nuestro apoyo y como el segundo ángel de la guarda; y bien equipados, y con agradable compañía, en poco más de dos horas por magnífica carretera, habremos concluído el viaje*"[4].

El tema en si, fora del seu context, podria semblar irrisori: quina diferència hi ha, quant a la relació amb la divinitat, entre arribar a Montserrat a peu o en cremallera? O és que potser abans no s'hi havia pujat a cavall i en carruatges? Per què calia acostar-se al sagrat a peu, amb un *alpestock* amb denominació d'origen catalana? Era només el cremallera, i més tard la carretera, el que *desnaturalitzava* el lloc? Ens sembla que no: el gran problema estava en un altre lloc; el problema eren les conseqüències no volgudes de la modernitat. La modernitat o la modernització anaven contra el passat i contra les formes tradicionals i evidentment això trastocava o podia trastocar les relacions de poder fins llavors establertes; la gent que pujava a Montserrat a la recerca del paisatge s'oblidava de la realitat sagrada i això no només era un problema individual. No era que els individus s'arrisquessin tots plegats a anar a l'infern, era la societat la que estava en perill d'anar-se'n en orris. La suposada immanència de l'entorn duia alguns "pelegrins" a "oblidar-se" de la

---

[1] Pla, José: *Historia de Queralt ó sea relación de los prodigios de Ntra. Sra. de Queralt y de las vicisitudes por que ha pasado el santuario*. Berga, Imp. Católica, 1893. Pàg. 3.

[2] *Estatuts de la Agrupació Nacionalista els Montserratins*. Barcelona, Altés, impressor, nadal de 1917. Article 5è. Es conserva a l'AHCB.

[3] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 20.

[4] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 20

Moreneta. La conservació de les coses més simples i més velles –i sobretot dels "costums patriarcals"- podia ajudar a frenar aquesta tendència (perquè les coses i els costums no són només coses i costums, sinó valors i relacions socials alhora). En aquest context podem entendre que un altre capellà, Enrique de Ossó, hagués escrit en *Tres florecillas a la virgen María de Montserrat*:

> "*En este dia, que se acaba de imprimir las Florecillas de Montserrat, se ha hecho la inauguracion semi-oficial del Ferrocarril de Cremallera de Monistrol á Montserrat...*
> *¡María, Virgen Santísima y poderosa, salva á tu Montserrat!!!*"[1].

El perill no estava en el cremallera, ni en la seva utilització pels pelegrins; el perill era en un altre lloc: dins de la ment de les persones que eren capaces d'establir una nova relació amb la realitat en què hi havia coses que podien fer-se desaparèixer (i, per tant, ser irreals), verges i déus inclosos. Montserrat deixava de ser el que havia estat i seria una mica més de tots aquells que hi pujarien atrets per altres interessos: podríem pensar que ens trobem dins d'una altra forma de desamortització del medi ambient.

Però amb el pas del temps el cremallera va deixar de ser vist com un element pervers per passar a integrar-se en la sacralitat del lloc. La *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat*, obra de 1909, ja en diu que:

> "*No cabe duda que este ha sido en parte un adelanto que puede contribuir muy mucho al aumento de la devoción á Nuestra Señora de Montserrat, máxime que habiénsose disminuído tanto la fe, y necesitando muchos hacer un esfuerzo casi heróico para emprender tan molesto y penoso viaje, como hacían nuestros antepasados, hoy sería inútil exigirlo de la mayor parte de las personas, sobre todo delicadas, enfermas, achacosas ó decrépitas, que no podrían llegarse á los piés de María sin el menor peligro ni molestia como lo lo hacen*"[2].

Comptat i debatut, l'arribada del cremallera va servir al món sagrat; però és cert que el seu triomf és la metàfora de l'èxit d'aquesta nova mediança que hem anomenat paisatge. Ara bé, aquestes formes modernes podien –i foren- utilitzades per transmetre nous valors socials. El cas de Montserrat, per la seva fesomia, un cop havia estat definit com a lloc bell i sagrat era fàcil que esdevingués un lloc fet per mans ultraterrenes per mostrar poders sobrehumans, especialment quan des de l'antigor Déu s'havia volgut manifestar en les muntanyes, que esdevenien el teatre de la seva magnificència i misericòrdia[3]. I és que, en el fons, "*¿qué son las obras de los hombres comparadas con las de Dios?*"[4]. Però amb tot, el paisatge montserratí era per a importants sectors socials, un autèntic paisatge capaç

---

[1] Ossó, Enrique de: *Tres florecillas a la virgen María de Montserrat*. Barcelona, Tip. Teresiana, 1892.

[2] *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909. Pàg. 7.

[3] "*Desde los más remotos tiempos se complació la Majestad divina en escoger los montes para teatro de su magnificencia y de su misericordia; y entro los más privilegiados de la Ley de gracia, lo ha sido sin duda nuestra singular montaña de Montserrat*". (*Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909. Pàg. 1.)

[4] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". *Razón y Fe*, tomo XVIII. Pàg. 505.

d'atreure excursionistes i turistes. És en aquest moment que la imatge de Montserrat comença a canviar a gran velocitat. Com també canvia la qualificació de les persones que hi pugen: progressivament el mot *pelegrí* o *romeu* va deixant pas a conceptes com *turista* o *excursionista*. A la fi de segle, l'obra *Vistas de Montserrat* ens deixa veure ben clarament el canvi que s'està produint i com el mateix concepte de turista és recent i encara només acceptat per una part de l'élite:

> "*Aunque el severo académico de la lengua no haya admitido aún el vocablo turista con que le señalamos, porque huele demasiado á extranjero, el frecuente uso que de él se hace en el círculo de la buena sociedad lo hace ya simpático*"[1].

De fet, s'ha dit que el terme *turisme* és un gal·licisme que va arribar al català els anys 1902 i 1905, respectivament, usats per primer cop per Font i Sagué i Antoni Bulbena, tot i que una mica abans (1891) Saisset hagués fet servir el mot *turista*[2]. En canvi, la nostra recerca ens mostra que aquest mot era emprat, com a mínim des de 1876 per Jaume Almera: per a ell, el "*turista*" que es passeja pel Montseny no trobarà a faltar el soroll de l'aigua ni la frondositat de la vegetació que es troba al Pirineu[3].

Amb la modernitat i les noves pràctiques turístiques, que al principi es mostraren tímidament i minoritàriament, anava a tenir lloc un canvi transcendental: el turista hauria d'ocupar el lloc deixat pel pelegrí. Un dels primers casos en què s'havia vist aquest canvi d'actors és el de Manel Arnús i la seva monografia sobre la Puda. Segons ell, molts dels seus banyistes pujaven a Montserrat, ja no

> "(...) *con el bordon del peregrino en la mano, y la mística emocion del compungido romero que tantas veces bañó en otros tiempos las peladas rocas de la montaña con su sudor y con sus lágrimas, salpicando aquellas peñas tambien con su sangre* (...)" , sinó,
> "(...) *en improvisada y bulliciosa comitiva, alegres cabalgaduras bien provistas de confortable vitualla y de naturales y extranjeros vinos, desnuda de toda ceremonia política y sin el antifaz social*"[4].

Des d'aquest moment, començava a ser possible la publicació de guies per a turistes i excursionistes. Una de les primeres va ser els *Tres dias en Montserrat* de Gaietà Cornet i Mas. Per a aquest autor, que després es vincularà al naixent moviment excursionista barceloní, la figura particular de Montserrat convidava a recórrer la muntanya. D'aquesta manera, el segon dia de l'estada al monestir es visitarien les ermites, que tot i estar deshabitades,

> "(...) *pueden recorrerse para gozar de los mas pintorescos puntos de*

---

[1] *Vistas de Montserrat* . Barcelona, Tip. la Académica, [1898?]

[2] Barri i Masats, Montserrat: *Aportació a l'estudi dels gal·licismes del català*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

[3] Almera, J.: "Excursión al Montseny". Op. cit. Pàg. 440.

[4] Arnús, Manuel: *Historia topográfica, química y médica de la Puda de Montserrat, precedida de algunas generalidades de hidrología general y balnearia*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1863. Pàg. 70.

vista”[1].

Cornet pretén guiar el viatger per Montserrat, però en el pròleg explica que el guiarà “(...) *en su interesante romería* (...)” per la zona. Tot i aquesta entrada, que sembla recordar les antigues mediances, Cornet planteja que, en general, tot el conjunt montserratí pot ser visitat amb l'únic objectiu d'admirar-lo com a muntanya. D'aquesta manera proposa als seus seguidors de dedicar el primer dia a visitar el monestir; el segon, la part exterior de la muntanya (les ermites i la part superior del massís), i el tercer, les coves de Collbató. Així, es pot anar des de la zona de Sant Joan fins a Sant Jeroni:

> “*Tan solo para admirar lo caprichoso de los peñascos puede hacerse esta escursion con la cual no se hecha de menos la antigua ascension por la parte de Collbató, que tan agradable se hacia á las comitivas que deseaban disfrutar del grato solaz y lances chistosos que ofrece una romería cabalgando en caballerías menores; sin embargo á pesar de la subida y de los caprichosos objetos que se descubren muchos de los que van á Montserrat ni saludan siquiera aquellas imponentes rocas*”[2].

Com veiem, els primers turistes i excursionistes malden per fer-se un lloc i per definir-se el món a partir d’altres tòpics, però no podem oblidar que la mateixa Església contribuí en aquest moviment. Aquell mateix any (1863), el missioner apostòlic Pau Parassols i Pi sembla disculpar el santuari de Greixenturri (Ripollès) de no tenir massa bona vista:

> “*Aúnque el sitio de esta capilla tenga escasa vista, por hallarse metido en un valle casi del todo rodeado de bosques, sin embargo, la quietud de que se goza en su místico y solitario recinto, interrumpida solamente por el gorgeo de las aves que revolotean en su alrededor, eleva el alma á contemplacion mas sublime que las espaciosas basílicas, que se hallan en el agitado seno de las grandes ciudades*”[3].

En el mateix sentit, Bonaventura Ballús escriu una novena a la Mare de Déu de Queralt acompanyada d'unes notes històriques en què podem llegir el següent:

> “*No es la montanya de Queralt una de aquellas penyas peladas y estérils que sols ostentan la escabrositat y monotonía del terreno. Res de axó; puix, á pesar de tenir bastanta elevació que's calcula tindrá uns 1160,16 metros sobre lo nivell del mar, necessitantse una hora ben completa pera pujar á pas regular desde Berga á la cima de ella, ahont está construhida la hermita; gosa dels adornos y ventatjes ab que Deu sab hermosejar las obras de las suas mans, pera excitar mes als mortals á sentiments de amor y de respecte. Se crian en esta montanya vegetals de moltas classes desde*

---

[1] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat. Guia histórico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*. Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2ª edició. Pàg. 293.

[2] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat.* Op. cit. Pàg. 320.

[3] Parassols y Pi, Pablo: *Nuestra Señora del Remey en Greixenturri. Noticia histórica*. Vic, Imp. i Llib. de Jaime Valls, 1863. Pàg. 43.

l'humil timó al robust y altiu faig; herbas y flors en abundancia, de modo que'l blau y roig de las rocas forma ab la verdor de las plantas un magnífich panorama; y no hi ha qui no s'enamori de tan pintoresca montanya. ¿Y qué diré de la vista que's disfruta quant se arriba á la plassa que hi ha al devant de la iglesia? Entre'ls molts santuaris de Catalunya, molt pochs son los que presenten un horisont tan dilatat y agradable com s'ofereix á la vista del qui visita aquell tan graciós y empinat lloch de Queralt"[1].

Però un cop escrit això, Ballús s'adona que l'important no és el paisatge i, presa del dubte, es demana:

"*Ara bé, ¿no seriam uns fills degenerats de una terra que podem dir clássica de la devoció de María, si, olvidant lo que devem á tan carinyosa Mare, y no recordantnos dels exemples de pietat dels nostres passats, sols pujassem á Queralt pera donar expansió als sentits y tal vegada entregarnos á excessos indignes de cristians? Parlar molt de Queralt, pujarhi principalment pera divertirse, menjar y béurer espléndidament, sens casi pensar en lo que mes importa que es reclamar lo poderós amparo de María; lluny de sernos profitós, nos será perjudicial ja en aquest mon (...) y mes en l'altre per lo cástich que aguarda als ingrats que haurán convertit en motiu de ruina los medis de santificació, profanant los llochs sagrats ab sas dissolucions*"[2].

La conclusió del nostre autor és clara, tot i que expressada de forma retòrica:

"¿(...) *obran com á bons fills de tan digna Mare, los que, ó no visitan lo Santuari, ó bé, visitantlo, sols atenen al seu plaer, sens sentir la generositat de oferirli junt ab lo cor alguna dádiva ó limosna? Aqueixos farian de Queralt la seva torra de recrei; pero no será'l lloch de refugi de sas necessitats, y la Mare y protectora dels bergadans podrá dir de ells á son estimat Fill: (...) fills vaig criar y exaltar; mes ells me han despreciat*"[3].

L'explicació de Ballús deixa veure la posició paradoxal en què es troba l'Església catalana: situada entre les tendències modernes que banalitzen i dessacralitzen el món, haurà de jugar a dues bandes i acceptar la mediança paisatgística com a mal menor i haurà d'intentar aprofitar-la en el seu benefici. En aquest mateix sentit, la història de Camprodon de Josep Morer (farmacèutic) i de Francesc Galí (capellà) també té passatges autènticament paisatgístics que no transcrivim per no allargar-nos massa. Ara bé, fixem-nos com aquests llocs esdevenen en molts casos indrets on fer romiatges:

"*Y tanto en sitios de recreo y reuniones amigales abundan los alrededores*

---

[1] Ballús y Plá, Bonaventura: *Novena en honor de Nostra Senyora de Queralt, precedida de un breu resúmen históríchdel santuari*. Barcelona, Estampa de F. Rosal y Vancells, 1878. Pàg. 12.

[2] Ballús y Plá, Bonaventura: *Novena en honor de Nostra Senyora de Queralt*. Op. cit. Pàg. 48.

[3] Ballús y Plá, Bonaventura: *Novena en honor de Nostra Senyora de Queralt*. Op. cit. Pàg. 49.

de la villa en lugares hermosamente tocados por algun rayo de luz especial divina y que por ello objeto de numerosa y devotas romerías"[1].

Sense dir-ho clarament, els nostres autors sembla que parlin de l'oposició latent entre els romiatges i el sentiment paisatgístic, especialment en la frase "(...) *seria inícuo cegar la fuente en que apagó su sed una de nuestras afanadas aldeanas ó cortar las ramas de un árbol donde viene á descansar el fatigado campesino*"[2]. Paisatge o món sagrat; Déu o les persones, quina cosmicitat per al segle XX?, aquest és el debat. Des del punt de vista que a nosaltres ens interessa, aquesta era la pregunta del moment. Aquest era el debat. Aquest trencament es veu molt clarament en la *Romeria* de Pau Piferrer, obra en què la visita als cims de Montserrat on hi ha les ermites l'indueix al següent comentari:

"*Mas, en cambio, arriba, ¡cuánta serenidad! ¡cuánto sociego! Desde aquella* ***casucha****, desde aquella pelada roca asiste á las escenas más imponentes de la naturaleza* (...)"[3].

Per a Piferrer, l'ermita esdevé una *casucha* des d'on es contemplen les escenes de la naturalesa, tot i que això no impedeix que per a ell l'indret hagués predisposat els antics habitants a tenir contactes amb el més enllà i amb la divinitat. L'any següent (1881), l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* acabava per decidir que, davant la concisió de l'obra, no parlaria de les ermites més que des del punt de vista pintoresc i com un simple record religiós:

"*No tenim espay pera donar noticias minuciosas de cada una de las ermitas, que avuy no ofereixen á la vista més que miserables ruinas. Sa visita es sols interessant en lo concepte pintoresch y com á recort religiós*"[4].

L'obra d'Eduald Canibell sobre Montserrat, publicada a la fi del segle, s'acompanyava de diferents anuncis en què l'hotel Marcet exhibia el panorama com a element de captació de clients; també la posada Les Coves de Collbató llogava prismàtic per contemplar el panorama, els balnearis venen el paisatge com un dels seus serveis (vegeu 6.2) ... El món físic obria a una nova realitat ecosimbòlica.

Davant la nova definició de la muntanya en termes paisatgístics, el món religiós resta només com un "record". Sardà i Salvany, tot i la seva defensa del santuari, no pot evitar els passatges pintorescs en les seves notes històriques. Es més, Sardà comença citant Piferrer abans de fer una descripció de la muntanya en què contraposa el seu aspecte en moments de llum i de tenebra, de calma i de tempesta. El paisatge, fins i tot sublim, és ben present en una obra que ens diu que "*Montserrat ha sido en todos los tiempos montaña religiosa*"[5].

---

[1] Morer, José i Galí, F. de A.: *Historia de Camprodon*. Barcelona, Imp. Pedro Casanovas, 1879. SP.

[2] Morer, José i Galí, F. de A.: *Historia de Camprodon*. Op. cit. SP.

[3] "Romeria a Montserrat" de Pau Piferrer en *A la virgen Maria, dulcísima madre de Dios y de los hombres, reina de Montserrat, patrona de Cataluña, en el aniversario milenar de su prodigioso hallazgo*. Tirada a part de *La Revista Popular*, Barcelona, 22 d'abril de 1880. Pàg. 274.

[4] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Petita edició, volum II, Montserrat. Pàg. 13.

[5] Sardá y Salvany, Félix: *Montserrat. Noticias históricas de este célebre santuario*. Barcelona, Tipografía Católica, 1881. Pàg. 17.

Després de Sardà, hauríem de parlar també d'un coetani seu, Joan Martí i Cantó, especialment en el seu *El romero de Montserrat utilizando cuanto ve y admira en su peregrinacion, para dar gloria á Dios y honrar á su madre santísima* (1887). Com el títol permet entendre, Martí es proposa donar un sentit religiós i místic a diferents elements naturals vinculats a Montserrat. Perquè ell viu un moment en què "(...) *no todos los visitantes sacan de su paseo tan útiles y fructuosos recuerdos*"[1].

> "*La hermosa romería á Montserrat la realizan muchísimos como una obra de placer puramente material, sin levantar los ojos al cielo, sin bendecir á Dios por tantas maravillas* (...)"
> "*Van otros á Montserrat como á un país de excelentes cualidades, de aguas, y de aires medicinales, buscando solo la salud del cuerpo, sin cuidarse de la salud del alma; ó atribuyendo solo á circunstancias físicas los favores que ha dispensado á sus devotos la Reina de Montserrat, proclamada como está la Madre de Dios por la Iglesia santa, como verdadera medicina de salud para los enfermos*"[2].

Però no oblidem que, per a ell, a Montserrat també hi van els científics, alguns dels quals s'alineen amb el materialisme. A més a més,

> "*Otros, y con abundancia, van á Montserrat como á un punto de recreo cualquiera, pero más pintoresco que los demás propuestos para paseo de algunos días, entregándose allí al jolgorio, y no siempre de un modo edificante, al esparcimiento, lícito siempre cuando vá acompañado de la piedad y del amor á Dios, mientras si apenas les queda tiempo para saludar á la Señora de la Casa*"[3].

En aquest context, el seu propòsit, "(...) *no es otro, que espiritualizar, digámoslo así, nuestras visitas á los atractivos materiales con que ha enriquecido el Señor aquella montaña prodigiosa* (...)"[4]. Un propòsit ben transparent quant al que estem tractant en aquest apartat. D'aquesta manera, Martí proposa als seus lectors que per fruir de les belleses de Montserrat es fixin en els detalls que arribin als seus sentits, intentant-ne treure el màxim profit des d'un punt de vista cristià[5]. En aquest sentit, Martí i Cantó, com altres autors, recomana pujar al monestir a peu, imatge de l'ascensió al si matern de la Verge pel camí de la mortificació, car

> "*Cierto es, que para ascender al monte de la perfeccion cristiana, es preciso cansarse, y luchar*"[6].

---

[1] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat utilizando cuanto ve y admira en su peregrinacion, para dar gloria á Dios y honrar á su madre santísima*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1887. Pàg. 11.

[2] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 12.

[3] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 13.

[4] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 14.

[5] "*Lo más procedente para disfrutar de las bellezas de Montserrat, y recrearnos en todo cuanto encierra para espansion del alma, es dirigirnos allá, y fijándonos en todo cuanto se ofrezca á nuestros sentidos, sacar, como la mariposilla, lo que más nos convenga, es decir, lo que nos dé motivo de estudio y de gozo cristiano para el corazon*". (Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 17.)

[6] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 28.

Aquesta àrdua lluita, més que contra un mal físic, va contra els enemics de l'ànima i recerca el *salut* francès, és a dir, la salvació. Però els cossos cansats, en opinió de Martí, podien tenir algun petit ajut:

> "*Visitando á Montserrat por este camino, pero montados en manso borriquillo, evitamos pesadumbre del cansancio, y gozamos del mismo delicioso panorama. Buscando este auxiliar en el pobre animal, nos semejamos harto á muchos cristianos que desean santificarse, y aun lo desean con ánsia; pero quieren arrancar las espinas de su Calvario, y seguir á Jesuscristo sin lastimarse los piés. Por esto es que una multitud de almas fervorosas se quedan en mitad del camino, y no pueden llegar á la perfeccion*"[1].

Per a Martí, en els viatges que fem en el món material, anem a contemplar objectes que res no diuen a l'ànima. Però a Montserrat, on es va a visitar la Verge, el viatger veu com se li omple el cor d'alegria i de dolç plaer, tot i que ja es pugui fruir dels panorames del lloc. En aquest sentit, fins i tot per a un home que creu que el tro predica el poder diví, la descripció de la tempesta que fa Martí està escrita en clau sublim, com ja veurem més endavant. Ara bé, sublim o no, el tro per al nostre autor esdevé la veu de Déu:

> "*En Montserrat el trueno adquiere grandes proporciones. Su ruído crece, y se repite pasando de la una á la otra roca; y lo que para el alma aferrada á la culpa es un tormento que se acrecienta á proporcion de las repeticiones que experimenta esa palabra de Dios que le amenaza, para el amante de María se convierte en promesas de misericordia que alimenta más y más el corazon, cuantas veces las vuelven á nuestros oidos las rocas con su prodigiosa potencia de repercusion*"[2].

Per continuar amb el tema del sorgiment de la nova mediança paisatgística dins del món religiós, podem esmentar una novena a la Verge del Mont, escrita per Felicià Noguer, l'any 1892. Abans de passar a les coses de l'ànima, Noguer explica el context del santuari:

> "*La situació elevada de aquest Santuari, es de las mes agradables que ofereix la naturalesa, encara que la montanya en molts paratjes sia tallada per despenyaderos impracticables. Lo Ampurdá, que's mira com de un balcó, presenta una deliciosa vista. Per la part de Mitg dia se descobre lo mar per entre las montanyas de Montseny y Montnegre; y seguint al Orient continúa descubrintse en moltas parts, singularment la hermosa platja de la Escala, á Rosas ab tot lo sèu golfo, y últimament, per la part del Nort, també se avista per entre los Pirineus, per ahont se descobre també un poch, lo pla del Rosselló. Desde aquí se vehuen casi totas la montanyas més elevadas de Catalunya, com son las de Cadí, Pedraforca, Pandís, Puigmal, etc., y algunas de Fransa, entre altres las de Canigó, y las del Nort de*

[1] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 31.

[2] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 294.

Perpinyà. També se veuhen diferents ciutats y vilas (...); se observa en llarch lo curs dels rius Ter, Fluvià, Lamuga (sic), y altres més petits"[1].

Aquesta descripció, en què les muntanyes ocupen una part molt important, es troba just abans de la novena dedicada a la Verge, de manera que veiem clarament que el paisatge ha anat fent acte de presència en aquest tipus de literatura de la fi del segle XIX. En aquest moment, contemplar la Verge enmig de certs llocs naturals pot esdevenir agradable:

"*¡Qué hermós es contemplar á la Senyora del Univers y Mare de Dèu de la Majestat al mitj de una vall frondosa en que li fan cort mil y mil aucellets que la festejan y cantan sas glorias entre refilets y melodías sens cessar, en que li fan guardia de honor moltas montanyas que la rodejan pobladas de grans arbres, seculars abets que's multiplican qual guardias veteranas de altres tants êxércits al peu del nevat y elevadísim Cadí, verdader Capitá, pero millor verdadera auréola de majestat y de gloria una vegada més célebre per quan vivament recorda ab las suas formas la montanya Trono de la Reina y Patrona del Principat de Catalunya! Sí; Bastanist, més que una sombra es un petit Montserrat*"[2].

Però remarquem que la nova mediança no era ben acceptada per tothom. Així, davant d'aquestes postures intermitges que acabem de veure, també trobem altres persones que igualen contemplació del món a paganisme, com és el cas de la història de Queralt de Josep Pla:

"*Si los gentiles habian escogido los montes para colocar en ellos estatuas de sus falsas divinidades, los cristianos veneran en las montañas á la Madre de Dios y Coredentora de la humanidad. Los santuarios de la Vírgen no deben ser mirados como lugares de recreo y menos de diversiones mundanas, sino como centros de recogimieno y de oración, donde se deben meditar los prodigios que ha obrado el cielo por medio de imágenes de María para excitar en nuestros corazones afectos de gratitud y aumentar en nosotros el sentimento religioso*"[3].

Però aquestes posicions extremes no foren massa potents a Catalunya. Fins i tot en el cas de Pla, es barreja el romiatge i el sentiment del paisatge, la immanència i la transcendència:

"*En las afueras del Santuario hay bastantes lugares de esparcimiento donde los peregrinos puedan recrear la vista en la contemplación de*

---

[1] Noguer y de Rocafiguera, Feliciá: *Novena á honra y gloria de María Santíssima del Mont, qual antiga y devota Imatge se venera en sa propia iglesia del poble de Sous, bisbat de Girona*. Barcelona, Tip. Catòlica, 1892. Pàg. 6.

[2] Cases y Balart, Joseph María: *Contra hernias y tot altre mal. Historia del santuari de Bastanist famós ja de molts anys en tota la Cerdanya espanyola i francesa per los prodigis que ab la cordial devoció á la sua Sagrada Imatge s'experimenta en totas las necessitats, y especialment en la Hernias ó Trencadura*. Barcelona, Tipografía Católica, 1893. Pàg. 17.

[3] Pla, José: *Historia de Queralt ó sea* .... Berga, Imp. Católica, 1893. Pàg. 36.

variados panoramas”[1].

“*Si podemos decir que el Santuario es un centro de belleza y de poesía religiosa, no es menos cierto que sus alrededores presentan hermosa perspectiva y contribuyen al atractivo que tiene la montaña de Queralt*”[2].

“*Colocado el romero en el Santuario de Queralt, recrea su vista contemplando los montes, valles y pueblos que rodean á la primera y la más esbelta montaña de los Pirineos, en cuya cima se halla como centinela y soberana la Madre de Dios y de los hombres*”[3].

L'obra que comentem conté diversos passatges que van en aquest mateix sentit. No creiem necessari de transcriure'ls tots, però sí una poesia que clou el llibre en què es llegeix:

“*Admiran los romeros*
ricos paisajes
Y dentro de su templo
Obras de arte (...)”

Amb aquests versos trobem el gir transcendental que estem estudiant: els romeus que pujaven a Queralt admiraven els paisatges de les rodalies, i hem de pensar que no era gens mal vist de fer-ho quan eren els mateixos clergues els qui escrivien aquestes idees. Mentre això passava a Queralt, a Montserrat, a l'inici del camí dels Degotalls, es penjava un cartell (que encara es conserva) que deia:

“*Otros peregrinos vendrán aquí: procurad que lo encuentren todo limpio y acojedor*”.

I és que el camí dels Degotalls era el lloc típic d'esbarjo dels visitants del monestir. Al seu costat, un altre rètol informava:

“*Trobareu cuines i llenya tallada. No feu foc aquí. Respecteu els arbres*”.

Tanmateix, la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* (1896) proposava que després de visitar el monestir i la Santa Cova es prenguessin les eines necessàries i es pugés al cim de la muntanya:

“*Acabamos de hacer esta visita á la Cueva de la Virgen como verdaderos devotos hijos de María. Ahora, así algo como touristes, vamos á terminar nuestra excursión al Montserrat subiendo á su pico más elevado, al cerro de San Jerónimo; excursión indispensable para todo aquel que quiera formarse una idea completa y acabada de lo que es la Montaña de Montserrat. Ya sé de algunos, aunque pocos, muy pocos, que no siendo nada*

[1] Pla, José: *Historia de Queralt*. Op. cit. Pàg. 42.

[2] Pla, José: *Historia de Queralt*. Op. cit. Pàg. 74.

[3] Pla, José: *Historia de Queralt*. Op. cit. Pàg. 82.

aficionados á las cosas de Religión, que miran como la última de sus ocupaciones, si no es que ya la hayan arrinconado por completo como chisme inútil, conocen mejor el cerro de San Jerónimo que la misma Virgen de Montserrat. ¡Qué barbaridad! No obstante, así andan los tiempos de ahora que suben aquí gente de esa que el mundo ha dado en llamarla tranquila y feliz, á la que si bien examinamos, hallaremos que padece en su mollera algún escape de fluidos necesarios para el buen equilibrio de la vida moral por tener algún tornillo flojo; tal vez alguna mala hierba ha intoxicado su antes hermoso corazón, y dice no creer, no porque no tenga fe, sino porque la ha corrompido. (...) Cualquiera, pues, de éstos, si son ricos, se embarcan en lujoso tren, llegan á Montserrat y se dan un buen atracón; montan buena cabalgadura, siquiera asnal, y sin haberse tomado la molestia de llegarse á visitar antes á la Virgen, ya están andando muy ufanos y satisfechos camino de San Jerónimo"[1]

Aquest procés, tan minuciosament descrit, s'anava generalitzant. Així, quan l'any 1904 es publiqui la història de Bellmunt del capellà Anton Vila i Sala, ens trobarem amb diverses fotografies d'elements paisatgístics amb figures humanes, per exemple un pedró rodejat de persones. Vila explica que quan els romeus arriben al Pedró, que conté una imatge de la Moreneta, segurament pel fet que des d'allí es veu la muntanya de Montserrat a la llunyania, s'aturen a descansar i després de resar la salve,

"(...) *donen per molt ben empleyat lo cansanci de la fatigosa pujada, contemplant lo bellíssim panorama que desde dit lloch comensa ja á ovirarse, boy aixecant enlayre la botella per agafar nou coratge y poguer repéndrer la ascensió al cim de Bellmunt*"[2].

En Anton Vila, un altre cop, trobem el romeu convertit en excursionista que va a fruir del paisatge muntanyenc. Aquesta introducció del paisatge en les monografies de santuaris torna a ser molt clara en el Queralt de Bonaventura Ribera (1904):

"*Presenta un aspecte altament pintoresch: estant sas pendents vestidas de frondosa vegetació, formant armoniosa y poética varietat lo faitx, lo roure, l'alsina, lo pí, l'avellaner, la blada y'l teix, entre mitx de boixeras y de matolls flayrosos d'espígol, timó y sajulida; mentres que si s'ovira alguna que altra runa de palets despressos dels cims y de tret en tret rogencas clapas de roca, son notas aquestas que contribuheixen á aumentar la bellesa del paysatge*"[3].

En aquest sentit entenem que, un cop a dalt,

---

[1] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg 124.

[2] Vila y Sala, Anton: *Historia y album del santuari de Nostra Senyora de Bellmunt de la parroquia de S. Pere de Torelló (Bisbat de Vich)*. Barcelona, Imp. de Joseph Cunill, 1904. Pàg. 8.

[3] [Ribera, Bonaventura]: *Memoria históríchdescriptiva del santuari de Ntra. Sra. de Queralt*. Barcelona, estampa la Renaixensa, 1904. Pàg. 7.

"(...) *lo fidel devot, á més de disfrutar ab la visita de la Santa Verge y de sa espayosa estansa, dohna per ben empleadas las molestias del trajecte, á cambi de fruir desde aytal miranda d'una de las vistas panorámicas de més poesía. S'ofereix á sa mirada un horitzó qu'encisa, sublim, dilatadissim, inmens, fins á juntarse'ls conreus, las boscúrias y'ls montanyams ab l'atzur dels celatjes*"[1].

En aquesta situació no és estrany que Ribera digui que,

"(...) *no'ns esforsarém pas en demostrar que'l Santuari reuneix condicions extrínsecas molt apreciables pel estiuheig. Bástins afegirhi que Queralt es un lloch molt apropósit pera servir de centre d'escursions las més atractivas per la montanya bergadana* (...)"[2].

Esmentem, per acabar, que l'obra es clou amb el reconeixement per part del seu autor que, a més de l'objecte del seu treball, que era fer una memòria historico-descriptiva, "*Hem donat ab quatre pinsellades una reproducció fidel del paysatge de Queralt* (...)"[3].

Hores d'ara no cal explicar massa la *Guía ilustrada d'Olot y ses valls*, obra de mossèn Josep Gelabert, la qual duia per subtítol *La petita Suissa Catalana*. Aquí el paisatge és omnipresent[4]. També el trobem de manera força clara en la *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat* (1909). Però aquesta guia dedicada als pelegrins no deixarà de puntualitzar que no només són els pelegrins els qui pugen a la muntanya. Això és especialment clar en les obres que naixen en l'àmbit laic. Així el *Montserrat* que es publica vers 1916 ja puntualitza que es dirigeix al visitant que arriba al monestir "(...) *ja síes pelegrí devot, ja fortiut viatger, ja turista encuriosit*"[5].

5. 4. 4 - El pas del pelegrí al turista

Aquest procés de dessacralització que estem estudiant queda molt clarament explicat prenent com a exemple una obra de Manuel Marinel·lo (1927). Aquesta obra comença amb una cita calcada del text de la *Guía histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat*, publicada per la Revista Montserratina l'any 1909[6]. Ara bé, Marinel·lo en comptes d'acabar parlant de la vista del *pelegrí*, parla de la vista del *turista*. Vet aquí el canvi més important, quan encara no han passat més de dues dècades entre ambdues publicacions. I és que el treball de Marinel·lo formava part de la *Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, mentre que la guia de 1909 havia estat publicada des de l'abadia.

---

[1] [Ribera, Bonaventura]: *Memoria históríchdescriptiva del santuari de Ntra. Sra. de Queralt*. Op. cit. Pàg. 8.

[2] [Ribera, Bonaventura]: *Memoria históríchdescriptiva del santuari de Ntra. Sra. de Queralt*. Op. cit. Pàg. 9.

[3] [Ribera, Bonaventura]: *Memoria históríchdescriptiva del santuari de Ntra. Sra. de Queralt*. Op. cit. Pàg. 121.

[4] Gelabert, Josep (mossèn): *Guía ilustrada d'Olot y ses valls (La petita Suissa Catalana)*. Barcelona, St. Feliu de Guíxols, Octavi Viader, impressor, 1908. Especialment pàg. 87 i seg.

[5] *Montserrat*. Barcelona, Oliva de Vilanova, impressor, vers 1916. Pàg. 2.

[6] Aquesta guia també havia estat copiada per "Montserrat. La montaña y el santuario." *Barcelona. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Iniciative)*. núm. XXIV. Barcelona, 1915. Pàg. 18-58.]

Marinel·lo també parla de l'hospitalitat i de la regla de sant Benet i diu que després de la invasió napoleònica, no ja la modernitat com parlava la *Guía*, aquesta no s'ha pogut posar de nou en pràctica. A més, on la *Guía* parlava de l'hospitalitat "(...) *durante los días que permanezcan en el Santuario*", Marinel·lo i la Societat d'Atracció ho fan de l'hostatjament per a "(...) *todos los que visitan la montaña*", essent la resta de la frase igual.

Per a aquests (cerca)turistes, Montserrat és tant o més una muntanya que no pas un monestir. Tanmateix, en el seu text, les referències als pobres i l'ajuda que reben al monestir de Montserrat han desaparegut. La muntanya ha esdevingut molt important per als turistes, com es veu en les fotografies que acompanyen l'obra de Marinel·lo. Només ens entretindrem en la fotografia de la primera plana en què apareix una vista amb el monestir al fons i on es veu en primer terme una gran muntanya per sobre del camí de Collbató al Monestir. Amb aquesta fotografia d'entrada, queda clar que la idea que volen transmetre és més aviat la d'una muntanya que no la d'un monestir. Per contra, una fotografia semblant que apareixia en la *Guía* mostrava el monestir al mig, ocupant la part central i més important de la imatge, i les muntanyes es limitaven a fer de fons.

L'última qüestió interessant de comentar és com, parlant de la Santa Cova, el *Montserrat* de Marinel·lo, en comptes de parlar dels seus visitants com a pelegrins, ho fa com a pelegrins i turistes[1].

Ja hem dit que aquest mateix text havia estat copiat pel butlletí de la Societat d'Atracció de Forasters de l'any 1915. Aquí també Montserrat esdevé "(...) *visita obligada (...) para todo* ***turista*** *que llega a nuestro país*"[2]. Ja el mateix títol és clar: Montserrat és alhora una muntanya i un santuari. Una muntanya que no oprimeix l'ànima del visitant, com ho fan altres muntanyes, sinó que,

> "(...) *siente el espíritu una cierta suavidad, descanso y alegría, que por otra parte aumentan contemplando los hermosos y dilatados panoramas que incesantemente se ofrecen a la vista del* ***turista*** *en todos los lados del horizonte*"[3].

Recordem que el text de 1909 deia:

> "(...) *siente el espíritu una cierta suavidad, descanso, y aun alegría notable, que por otra parte se aumenta contemplando los hermosos y dilatados panoramas que incesantemente se ofrecen á la vista del* ***peregrino***"[4].

Hem passat, doncs, del pelegrí al turista, sense un canvi massa estrident: uns petits retocs en el text, oblidar certs passatges[5] i poca cosa més. Si, per una banda, tenim autors

---

[1] Marinel·lo, Manuel: *Montserrat*. Barcelona, Librería Franciso Puig, 1927. (Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, vol. X.).

[2] "Montserrat. La montaña y el santuario". *Barcelona. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Iniciative)*. núm. XXIV. Barcelona, 1915. Pàg. 18.

[3] "Montserrat. La montaña y el santuario". Op. cit. Pàg. 20

[4] *Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909. Pàg. 3.

[5] Com, per exemple: "*Todo es debido á que Montserrat es verdaderamente el monte frondoso, el monte pingüe y el monte santo que Dios eligió para habitar en él y hacer beneficios á los hombres, asentando aquí el trono de María, auxilio de los cristianos, refugio de los pecadores, consuelo de los afligidos, salud de los enfermos y esperanza cierta de cuantos en este valle de lágrimas gimen bajo el peso de la pena ó de la culpa: por esto Montserrat es atractivo y encantador más aún que por su forma extraña y admirable. Esto es lo que*

amb discursos clarament dessacralitzats i considerem aquesta sacralització de la mirada en què el paisatge hi és present com un punt mig, l'altre extrem seria un menyspreu del món a ultrança. Per això, vist des de la fi de segle XX, quan es llegeix l'obra de Columbano M. Cucurella, *El Montserrat del espiritu*, no podem menys que sentir-nos estranyats davant de frases com aquesta:

> "*Veremos, pues, la perfecta analogía, y aún la perfecta identidad, existentes entre los medios que sirven para elevarse corporalmente por el Montserrat material y subir hasta su más alto lugar, y los medios con que cuenta el Montserrat del Espíritu, para ayudar a los hombres a verificar espiritualmente la subida por él y llegar a su cumbre, a fin de permanecer en ella. De modo que, todo auxiliar de encumbramiento de que dispone el primero de estos Montes tiene su correspondiente en el segundo*"[1].

L'obra de Cucurella és el cas més clar de l'extrem més radical en aquesta negació del sentit immanent del món en aquest segle XX montserratí. Els altres autors (ho hem vist amb J. Pla), si bé en alguns casos igualen excursió i paganisme, no poden escapar-se de parlar de certs indrets sagrats situats en medi muntanyenc en termes paisatgístics. Però la visió de Cucurella havia guanyat una guerra: segons diu l'obra, la Guerra Civil va interrompre la publicació del llibre i, quan es va acabar de publicar, l'any 1953, el seu volum es va més que doblar. Encara avui dia es nota la diferència de color entre els fulls impresos abans i després del malaurat esdeveniment. Ara bé, i això és molt important, en un extrem i en l'altre l'ascensió a certes muntanyes s'investeix d'una sèrie de valors que van més enllà dels resultats físics de la pràctica esportiva a l'aire lliure. Ascendir era fugir del món real a la recerca d'algun ideal. Ascendir podia ser fer-se mestre i posseïdor de la natura o bé esclau del més enllà: tan hi fa, perquè l'esforç que la pujada exigia convertia aquest moviment en un fet depenent de la voluntat individual.

Resum:

El món religiós es va dividir en dos grups amb molts matisos entre ells. D'una banda, els qui consideraven el món com a bell i positiu en ell mateix i, de l'altra, aquells que hi veien una obra de la Creació. En realitat es tractava de dues postures matisades d'una mateixa revalorització de la immanència de la realitat en ella mateixa. El cert, però, és que amb la modernitat el paisatge esdevé el motiu pel qual alguns "romeus" es desplacen a certs indrets muntanyencs. A mida que passa el temps, però, els romeus i pelegrins, varen ser substituïts pels turistes, no només en la qualificació nominal, sinó també en la seva concepció i representació. Els darrers casos estudiats són d'una claredat sorprenent.

---

ciertamente atrae á él tan grande multitud de gentes de todas clases y hasta de los más remotos países, y que no se cansen de subir una y mil veces que se les ofrezca ocasión (...)". (*Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Op. cit. Pàg. 4.)

[1] Cucurella, Columbano M.: *El Montserrat del espiritu*. Barcelona, SD, 1953. Pàg. 15.

5. 5 - Gravats, dibuixos i fotografies

Després de diversos capítols dedicats a repassar l'evolució de la mediança muntanyenca catalana a través del món de l'escriptura, aquest darrer capítol es proposa repassar els mateixos temes a través de les imatges que ofereixen els dibuixos, gravats i algunes fotografies.

El capítol comença amb un estudi del canvi que a nivell ecosimbòlic es troba en els gravats de l'edat moderna, continua amb un estudi de dos casos concrets i acaba amb una petita història de la fotografia a Catalunya. Tot plegat per acabar d'explicar el procés de desencantament de la realitat geogràfica que estem estudiant.

5. 5. 1 - Estudi dels gravats

El mateix procés que hem vist reflectit en la literatura o en els goigs, també el trobem en les representacions visuals. Una anàlisi de les imatges de certes parts de Montserrat mostra molt clarament com el paisatge s'hi va fent cada cop més present. Un cas molt clar és la representació de les ermites. Les obres més antigues, quan en mostren alguna imatge, es limiten a representar l'edifici, amb el seu hort a tot estirar. El més important, però, des del punt de vista que ens interessa, és que aquest conjunt ocupa tot el gravat. A més, en alguns casos, al costat de les imatges més o menys reals trobem elements altament simbòlics. Aquest seria el cas del *Compendio historial*. En ell, els jardins són força aconseguits, però no deixa de sorprendre veure, per exemple, en el cas de Trinitats, un ull dins d'un triangle, evidentment símbol diví, que res no té a veure amb la representació "objectiva" que semblaria voler-nos donar la imatge.

L'estudi de les representacions de les ermites montserratines és molt clar, perquè en aquestes passem de casos com aquest que acabem de veure a un extrem que per exemplificar podria ser el de l'*Album pintorech-monumental* (1881). En aquest, l'ermita de la Trinitat és gairebé imperceptible, amagada sota el muntanyam dels Flautats, de la Mòmia i de la Momieta. Ara el tot és la muntanya i una petita part correspon a l'ermita. El món profà ha empetitit i arraconat l'element sagrat. Un punt intermedi en aquest canvi de representació seria el cas dels dibuixos i aiguades de Pere Pau Muntanya i Francesc Remart (encarregats per Francisco de Zamora l'any 1790) i recollits sota el títol *Planos y vistas de la montaña de Montserrat*[1]. Aquí som davant d'un intent de reproduir la realitat d'una manera molt fidel (com també ho havia fet el *Compendio*), però les imatges mostren bona part dels rodals de les ermites. Encara, però, no arribem a l'extrem de l'*Album pintorech-monumental*. En el capítol 3.5.2 hem fet un estudi de l'evolució dels gravats de Montserrat que ajuda a completar aquest panorama que estem tractant i que, sobretot, ens permet puntualitzar que el moviment que intentem de monitoritzar es detecta a partir del segle XVII. Dèiem allà que cap a mitjan d'aquell segle la imatge de Montserrat que els gravats ens oferien va començar a donar "tocs de realitat". Un segle més tard, amb el *Compendio*, i centúria i mitja més endavant, amb els dibuixos de Muntanya i Remart, tenim les primeres

[1] Podeu veure la reproducció d'aquestes imatges en Zamora, Francisco de : *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Op. cit. SP.

imatges fidels de les ermites i altres indrets montserratins. Entre ells dos, en el transcurs de tres dècades, els elements transcendents que apareixien en els patis d'algunes ermites desapareixen i el paisatge es constitueix com a únic valor a ser representar.

La mateixa evolució la trobem en les imatges del monestir: la muntanya, que abans normalment no apareixia, acaba fent de fons als elements sagrats. La *Colección de vistas de Montserrat* (1897) presenta algunes fotografies del monestir en què la muntanya hi fa de fons. L'any següent es publicava *Vistas de Montserrat*, obra en què trobem l'ermita de Sant Jeroni que fa de motiu central a un paisatge desarbrat en què s'insinua el cim de la muntanya. Cinc personatges "posen" per a aquesta fotografia.

D'aquells anys, com molt d'hora de 1896, és l'obra *Montserrat. 32 fotografias de Audouard*. En aquest treball fotogràfic destaca una primera fotografia que duu per títol *Vista general del monasterio*. En ella es veu el monestir des de Sant Miquel i tota la zona de Sant Benet, des de la Prenyada als Flautats, amb la Mòmia i la Trompa de l'Elefant. Per sota, el camí de la cova i els cingles. Aquesta disposició fa que el monestir ocupi el centre de la fotografia, però que quantitativament el seu pes sigui molt menor. El comentari informa que el cenobi destaca "(...) *sobre el fondo obscuro de la enorme masa granítica*". Amb aquest treball la conversió de Montserrat en paisatge sembla gairebé acabada, com ho demostra aquest text:

> "(...) *el Monasterio de Montserrat no llamaría en modo alguno la atención si no fuera por la esplendorosa hermosura del paisaje en que está enclavado. -Desde este punto de vista ningún otro Monasterio ha podido jamás envanecerse, como puede envanecerse el de Montserrat, de los imponderables encantos que le rodean*"[1].

Aquest procés d'introducció de la muntanya en els fons de les imatges també s'havia pogut veure en la publicació de *El Mansueto o las cuevas de Montserrat*. Ens referim concretament al gravat fet per Lluís Rigalt en què, a més del monestir, es veu el fons, tot i que força irreal, dels cims de la regió de sant Benet (vegeu-lo més endavant).

Un altre pas en aquest procés de canvi medial va ser la introducció de personatges quotidians (excursionistes o turistes) en la fotografia. D'aquesta manera, les ermites varen acabar essent escortades per personatges asseguts o arrepenjats en elles o a prop seu. Això es veu molt clar en l'obra *Montserrat a la vista*. La fotografia *Capilla de los Apóstoles* presenta un home amb barret, d'esquena, assegut en la base de la creu i mirant l'edifici; en la de *San Miguel*, el personatge mira la màquina de fotografiar mentre s'arrepenja en la paret de l'ermita. El mateix trobem en algunes de les *32 fotografias de Audouard*, obra impresa a Barcelona vers 1896. Aquí l'ermita de Sant Miquel està en un tercer pla i té unes mides molt reduïdes per contraposició a dos personatges que parlen entre ells a segon pla i, sobretot, a unes muntanyes que ocupen la meitat esquerra de la fotografia. En aquest cas, l'ermita dels Apòstols està rodejada de tres personatges posant per a la màquina, com també els veiem a la fotografia *La Cruz*.

Aquesta obra conté també la fotografia *Exterior del camarín y ferrocarril*, en què es veu l'absis del monestir i la via del carrilet. El primer motiu és presentat com un símbol de la *religió eterna* (sic),

[1] *Montserrat. 32 fotografías de Audouard*. Barcelona, Hermenegildo Miralles, vers 1896. SP.

"(...) *cuyo espíritu late, por así decirlo, en cada peñasco de la montaña, y se respira en sus valles y en sus alturas*"[1].

Per la seva banda, la via del ferrocarril, actua com a emblema (sic),

"(...) *de esa actividad, de esa inteligencia humana, hijas del divino poderío, que avanzan sin cesar venciendo obstaculos y dificultades. Y nada tan grande y consolador como la representación de esos dos ídolos, de esas dos fuerzas inmensas, la religión y el progreso, marchando estrechamente unidos*"[2].

Ens interessa remarcar que, analògicament als textos escrits que hem vist anteriorment, també en el món de la fotografia des que es va construir el carrilet, aquest i el túnel dels Apòstols esdevé quelcom notable i apareix en diversos reculls de fotografies. Fins al punt que el *Montserrat á la vista*[3] explica que encara que a dalt no hi hagués res, les emocions que el turista sent durant el viatge ja són suficients per pujar al carril.

En aquest sentit la fotografia *Estación del Ferrocarril* de les *32 fotografias de Audouard* volia simbolitzar,

"(...) *las modernas edades, alzándose junto á esa grandeza religiosa é histórica, rebosante de tradiciones místicas, guerreras y poéticas, en cuyas peñas y hondonadas, en cuyos senderos y riscos palpita todavía con inquebrantable vigor el recuerdo del pasado*"[4].

En aquest entrellat, els progressos tècnics, el funicular o el cremallera, prendran lloc sobre les plaques dels fotògrafs que treballaran per a l'abadia en l'obra *Album de Montserrat amb text introductori a sis llengües. 164 vistes*. Els fotògrafs Ribera i Zerkowitz dedicaran alguna imatge al funicular. Zerkowitz, Cuyàs i Mas presenten uns paisatges molt interessants. Ens agradaria destacar-ne *La Santa Cova embolcallada en boira*, obra de Zerkowitz, en la qual el tema, la cova, és inapreciable i només veiem un paisatge en què la boira juga al cuita-amagat amb la muntanya, mentre el riu Llobregat hi posa el fons. El mateix fotògraf presenta una imatge de l'ermita de Trinitats en què es veu la Mòmia i els Flautats i encara queda lloc per al cel. En edicions posteriors, es varen afegir noves fotografies dels mateixos autors, entre elles algunes de Montserrat nevat (obra de Roca) o perspectives vistes des de lluny (Zerkowitz), que ens mostren com cada cop els paisatges van guanyant terreny en aquest tipus de treballs. Som a la dècada dels anys deu, segurament a mitjans.

Així trobem la fotografia *Ermites de Sant Joan, Sant Onofre, Sant Jaume i Santa Magdalena*, d'A. Mas, en què les ermites gairebé no es veuen, si no se sap on són. Per contra, a simple vista, es percep una muntanya. En l'obra *Ermita i cim de Sant Jeroni*, del

---

[1] *Montserrat. 32 fotografías de Audouard*. Barcelona, Hermenegildo Miralles, circa 1896. P

[2] *Montserrat. 32 fotografías de Audouard*. Op. cit. SP.

[3] Anònim: *Montserrat á la vista. Album de fotografías de la célebre montaña. Con un resumen histórico, algunos itinerarios y otras indicaciones útiles al viajero*. Barcelona, Lib. Española, S. D. Es pot suposar que és dels anys 20. Les fotografies són de Josep Serra.

[4] *Montserrat. 32 fotografías de Audouard*. Op. cit. SP.

mateix autor, l'ermita és insignificant[1]. El mateix trobem en la fotografia de l'ermita de Trinitats del *Guia històric del pelegrí a Montserrat* (1920).

En conclusió del que hem vist direm que si abans, en les descripcions d'ermites, era la vista des d'elles (el panorama) el que comptava, no l'ermita com a objecte de visió, ara ha arribat un moment en què l'ermita ha estat inserida dins del paisatge montserratí. Ja no és un lloc d'on es veu, sinó part d'un objecte per ser vist: potser això ho va permetre l'art de la fotografia, i no ho permetia amb tanta facilitat el paradigma dominant de la llengua escrita, és a dir un llenguatge en què l'important eren les cites d'autoritats que havien escrit anteriorment.

5. 5. 2 - Dos exemples concrets

En aquest apartat únicament presentem dos exemples del que hem vist més enrere. Es tracta de dos parells d'imatges, en les quals es compara un gravat del segle XVIII d'una ermita montserratina amb una imatge dels primers anys del segle XX del mateix indret. En el primer cas hem agafat dues imatges extretes del *Compendio historial*, una obra publicada, de forma anònima, l'any 1758, a Barcelona. El segon terme de la comparació és, d'una banda, l'*Album de Montserrat amb text introductori a sis llengües*, una col·lecció de fotografies publicades per l'Abadia de Montserrat i, en l'altre cas, unes *Vistas de Montserrat* publicades vers 1898. Com veiem, l'element sagrat, l'ermita, ha perdut pes en el conjunt de l'escena representada, i al segle XX s'integra en el medi que l'envolta. Ja no és l'element central i l'únic que dóna sentit a la composició. La pèrdua de pes relatiu per part de les ermites ha estat causada per l'increment de l'espai muntanyenc que ha estat representat en aquestes noves imatges. D'altra banda, els dibuixos del *Compendio* ens deixen veure, al costat dels elements immanents, una sèrie de símbols que obren aquestes composicions cap a dimensions espirituals: un ull dins d'un triangle, per exemple.

Aquest fet es pot acompanyar de la imatge que ja hem vist deguda a la mà de Lluís Rigalt, en la qual el monestir continua essent el centre de la composició, però les muntanyes han esdevingut un rerefons privilegiat. De manera que aquests exemples ens mostren clarament que la dessacralització del medi ambient va passar per la sortida a la llum pública de les muntanyes.

[1] *Montserrat*. Barcelona, Oliva de Vilanova, impressor, vers 1916.

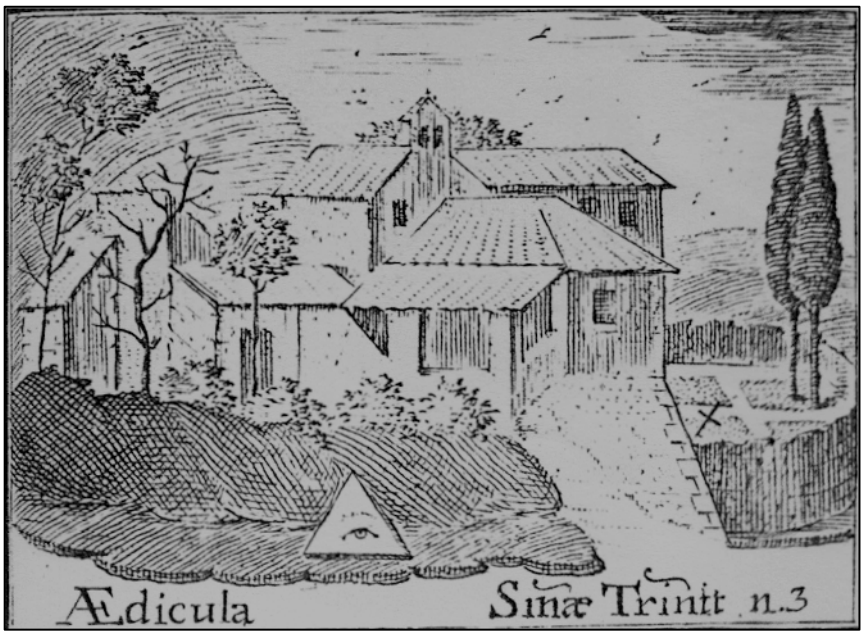

Imatge de l'ermita de la Santíssima Trinitat, segons el *Compendio historial* (1758).

La mateixa ermita a l'*Album de Montserrat amb text introductori a sis llengües*

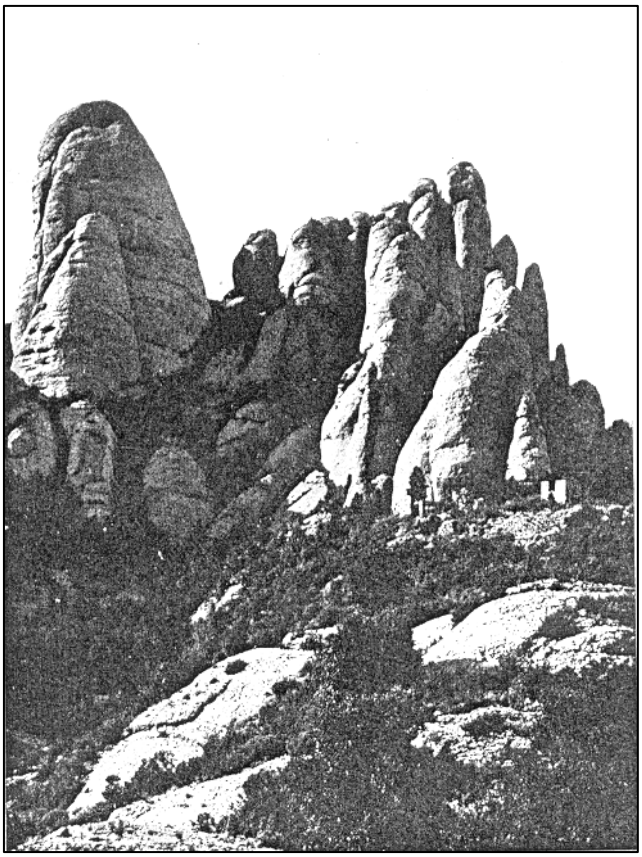

L'ermita de Sant Jeroni segons el *Compendio historial* (a dalt) i les *Vistas de Montserrat* (a baix).

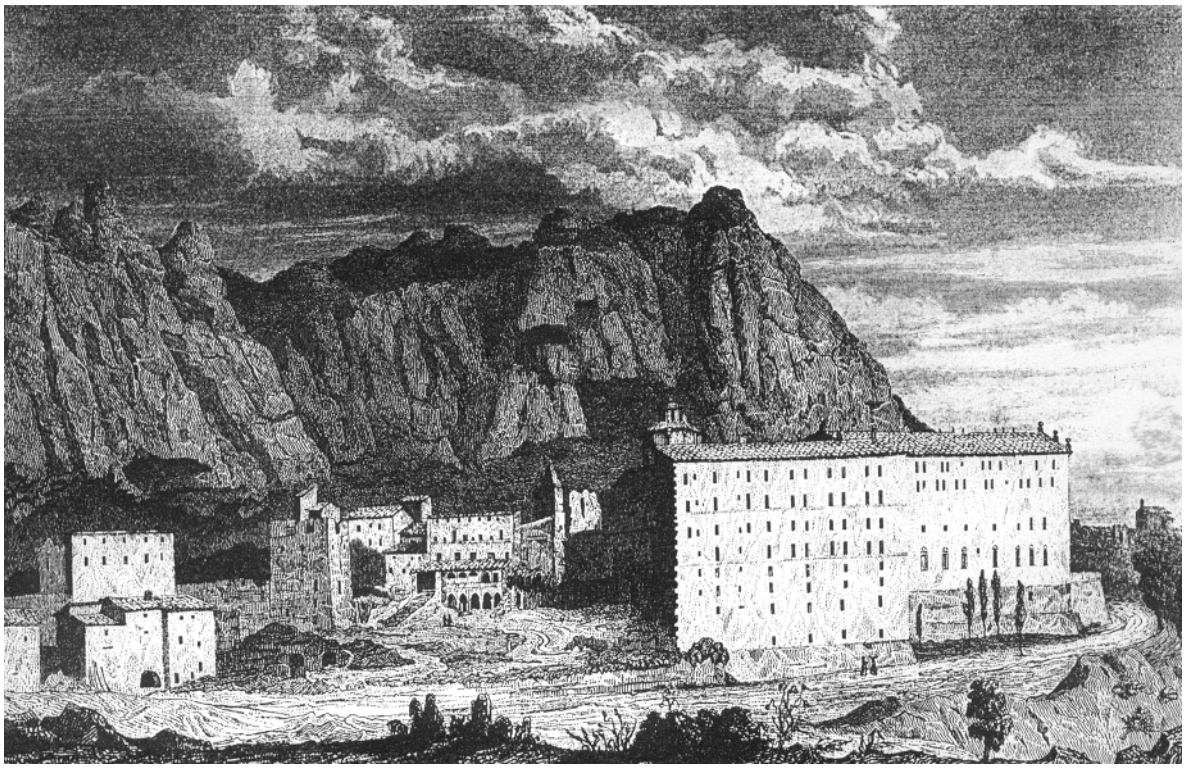

Gravat fet per Lluís Rigalt per a l'obra *El Mansueto o las cuevas de Montserrat* (1860)

5. 5. 3 - La fotografia a Catalunya

En els apartats anteriors ja hem fet servir les fotografies d'alguns indrets que ens interessaven per parlar de l'evolució de les imatges visuals i del seu procés de dessacralització. Aquest darrer apartat només pretén sistematitzar una mica els primers passos d'aquest art a casa nostra.

Pel que a nosaltres ens interessa, la capacitat de reproduir la imatge d'una certa realitat a través de la llum va suposar uns canvis extraordinaris. En primer lloc, la fotografia va fer impossibles les imatges impossibles: la cambra fotogràfica és un aparell que capta la realitat tal com la llum hi reverbera i en les seves imatges no hi tenen cabuda certs elements simbòlics per indicar realitats transcendentals (observeu el símbol diví en el gravat de l'ermita de Trinitats). En aquest sentit la fotografia tenia molt que oferir a les persones que es dedicaven a la pràctica científica i, com veurem, varen ser precisament gent dedicada a aquestes tasques els qui la varen introduir a Catalunya. A més a més, la reproducció de la realitat sobre una superfície plana a través de la llum va suposar el triomf definitiu de la perspectiva i, alhora, la negació de certes formes artístiques que, des de l'edat mitjana, havien representat escenes o llocs d'una forma que era impossible de percebre amb un únic cop d'ull (vegeu el gravat que acompanya l'obra *Sombra de Maria Santissima en su nacimiento* d'Andrés de Carvajal (1687) i el comentari que en fem en el capítol 8.2). La fotografia va impedir que un gravat com el de Fracns Gazan fos creïble, perquè la imatge que mostra no és visible des d'un únic punt de vista. Tanmateix, la fotografia feia impossible la representació de certes formes naturals tal i com les havien imaginat els romàntics, simplement perquè la tècnica fotogràfica fa més difícil l'expressió de la

subjectivitat. Ara bé, que la faci més difícil no vol dir que l'elimini, sinó no podríem qualificar la fotografia com a art. En aquest sentit, la fotografia s'apropa de nou a la ciència car ambdues pretenen donar per real una imatge que en el fons també té elements subjectius, més o menys controlats.

En segon lloc, la popularització de la fotografia va suposar un pas endavant en el procés de formalització de les noves imatges muntanyenques. Si per la primera via, la fotografia va tenir repercussió a partir del moment en què fou possible fer gravats a partir d'originals fotogràfics, per aquesta segona, la seva influència va arribar una mica més tard, justament en el moment en què fou possible de reproduir fotomecànicament el negatiu sense la necessitat de passar pel l'elaboració d'un gravat que li servís de matriu. El fet de fer una fotografia i treure-la directament sobre el paper, junt a l'extensió de la premsa il·lustrada, va ser un fet molt important i molts dels actors que propulsaren la descoberta medial de la muntanya se'n varen servir. En aquest sentit cal avançar la importància que la fotografia va tenir per al moviment excursionista, el qual l'adaptà molt ràpidament per donar a conèixer una realitat que, com veurem, estaven interessats a regenerar.

Dit això, ens queda plantejar-nos quan i com es va posar tot això en dansa al nostre país i, en aquest sentit, cal dir que molt poc temps després de la invenció del daguerotip (1839), l'élite catalana ja en rebia les primeres notícies a través del *Diario de Barcelona*[1]. Pocs dies després, el 24 de febrer de 1839, Pere Monlau i Roca, corresponsal a París de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, comunicava a aquesta el descobriment del daguerotip. Per iniciativa de l'acadèmia, el 10 de novembre va tenir lloc la primera demostració pública a càrrec de Ramon Alabern, que havia après la tècnica del mateix Daguerre, a París. D'aquesta manera, l'Acadèmia introduïa la fotografia en el nostre país[2], fet que es remarca en saber que el mateix Alabern farà diferents cursos de fotografia a la mateixa institució[3].

Sis dies més tard d'aquesta primera demostració pública, el daguerotip és estrenat a Madrid per Marià de la Pau Graells, Josep Camps i Joan Maria Pou i Camps. Dies més tard, de nou Graells, aquest cop junt a Joaquín Hysern, fa una segona fotografia a Madrid[4]. També sabem que Graells va ser el primer a fabricar una màquina fotogràfica a Espanya[5]. Cal recordar, per insistir sobre el vincle inicial entre ciència i fotografia, que Graells era membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts, en la qual tenia al seu càrrec la càtedra d'entomologia.

Graells va ser un important científic del segle XIX. El seu vincle amb la tècnica fotogràfica ens deixa veure clarament un punt en què els especialistes coincideixen: els primers fotògrafs espanyols foren intel·lectuals, artistes o científics que la feien servir de forma experimental, curiosa o investigadora. En canvi, la naixent demanda del mercat la va cobrir un grup de fotògrafs itinerants d'origen estranger que treballaren pel nostre país. D'aquesta manera alguns professional començaren a instal·lar-se, especialment a Barcelona.

---

[1] Era el 26 de gener segons López Mondéjar, Publio: *Historia de la fotografía en España*. Barcelona/Madrid, Lunwerg editores, 1997. Pàg. 15.

[2] Obiols, Salvador: *Catalunya en blanc i negre*. Madrid, Espasa Calpe, 1992. Pàg. 30.

[3] López Mondéjar, Publio: *Historia de la fotografía en España*. Op. cit. Pàg. 20.

[4] López Mondéjar, Publio: *Historia de la fotografía en España*. Op. cit. Pàg. 16.

[5] Obiols, Salvador: *Catalunya en blanc i negre*. Op. cit. Pàg. 30.

Un aspecte interessant de destacar és que l'any 1838 el pintor francès Delaroche havia exclamat la mort de la pintura a causa de la fotografia. Tot i que no la va matar, és cert que, en bona part, en va determinar la seva evolució posterior. Pintura i fotografia mantingueren una gran reciprocitat mútua, fins al punt que alguns pintors feien servir les fotografies com a croquis per a recordar allò que volien pintar.

Amb la implantació de la fotografia, també els gravadors tradicionals varen veure en perill la seva professió i iniciaren un procés de menyspreu envers el nou art. Però el cert és que, en un primer moment, la fotografia va servir per fixar l'objecte que posteriorment el gravador passaria al paper, evitant d'aquesta manera de ser dibuixats els originals. D'altra banda, la fotografia no científica, fins al tombant de segle, va ser una pràctica centrada en el retrat.

> "*De hecho, la auténtica víctima de la fotografía no fue la pintura de paisaje o la de género, sino el retrato en miniatura, que había sido una de las más lucrativas especialidades de los pintores*"[1].

Això va fer que molts pintors de retrats mediocres esdevinguessin fotògrafs, especialment quan des de la dècada dels seixanta comencen a imposar-se les targetes de visita amb fotografies. El sector va veure créixer ràpidament el mercat i durant els anys setanta i vuitanta s'incrementaren els estudis fotogràfics.

En els *Recuerdos y Bellezas de España* F. Xavier Parcerisa i Boada fa servir el daguerotip com a base dels gravats que acompanyen els textos de Pau Piferrer. Parcerisa va fer per a aquest treball un total de 588 litografies. La seva continuació, l'obra *España* (184-2), inclou gravats fets al natural o daguerotipats per Lluis Rigalt, Josep Puiggari, Antoni Roca i Ramon Alabern, amb textos de Pi i Margall, Pau Piferrer, etc. A mitjan segle, comencen a utilitzar-se aquestes primeres imatges fotogràfiques per a obres de caràcter provincial com la *Guia de Gerona artística y monumental* (1851) de Blanc i Illa. Però, segons Salvador Obiols[2], a l'Estat espanyol, no fou fins al 17 de novembre de 1881 que la revista *La Ilustración* va publicar la primera fotografia reproduïda fotomecànicament i no gravada, idea aquesta en què coincideix Jaume Fabre[3]. A partir d'aquell moment el procés de popularització i de formalització de les noves imatges de certs llocs va viure un canvi molt important. Aquest fet és molt rellevant, pel que a nosaltres ens interessa si prenem en consideració que en aquesta breu història de la fotografia no podem menysprear el paper d'algunes entitats excursionistes, culturals o recreatives, com el cas del CEC. En aquesta entitat, que avui posseeix un dels millors arxius fotogràfics del país i que va tenir una secció de fotografia des de 1904, l'amor a la natura anava de bracet amb l'estima per la fotografia. De fet, Josep Iglésies recorda que de bon principi els excursionistes es proposaren la compra d'una màquina de fotografiar per deixar constància de la realitat que estudiaven[4]. Molt vinculat al món excursionista fou el fotògraf Adolf Zerkowitz, que introdueix els primers excursionistes en les seves postals paisatgístiques. D'altra banda, també caldria parlar de Pau Adouart, d'origen francès i instal·lat a Barcelona des de 1879, que fou el fotògraf oficial de l'exposició de 1888 i l'iniciador del fotoperiodisme. Ha estat considerat el

---

[1] López Mondéjar, Publio: *Historia de la fotografía en España*. Op. cit. Pàg. 51.

[2] Salvador Obiols: *Catalunya en blanc i negre*. Op. cit. Pàg. 58.

[3] Fabre, Jaume: *Història del fotoperiodisme a Catalunya. 1885-1976*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1990. Pàg. 15.

[4] Iglésies, Josep: *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Vol. I, pàg. 65.

mestre de les noves generacions de fotògrafs.

La fotografia, doncs, no va ser la causa de la mort de la pintura i aquells personatges amb ales negres i cues de dimoni que prenen fotografies de Madrid, que Vicente Urrabieta[1] va publicar l'any 1849, no varen acabar conduint a la mort de l'art. Però la seva entrada en el món artístic no fou planera: tot i que l'any 1868 la revista *La Montaña de Montserrat* va publicar un article[2] sobre la fotografia en què es deia que els retrats fotogràfics eren més perfectes que els fet a l'oli, un article publicat a continuació exposava que,

> "*De todas las mentiras que han sentado plaza de verdades en el siglo XIX, la fotografia es la que forma en primera línea*"[3].

La fotografia havia usurpat el lloc dels pintors i havia acabat amb els artistes. Però, en el fons, amb el que semblava acabar aquest nou art era amb la posició elitista dels artistes:

> "*La civilizacion va acabando con todos los privilegios y trata de acabar hasta con la celebridad: el dia que todos seamos iguales vamos á disfrutar de tan fraternal anarquia, que Dios se va á ver obligado á hacer tocar al ángel la trompeta del juicio final*"[4].

Davant l'objectiu tots som iguals, però:

> "*Querer la igualdad en muchas cosas es querer un absurdo. Al ver como procede la fotografia contra las leyes de la naturaleza, nos dan deseos de gritar: ¡vivan los privilegios!*"[5].

És cert que la fotografia va popularitzar un art com el del retrat, fent-lo a l'abast de la major part de la població. També és veritat que això va suposar l'ensorrament dels retratistes tradicionals, però aquests varen saber aprofitar els avantatges de la nova tècnica fotogràfica per reciclar l'orientació dels seus negocis.

Quant al paisatge, cal dir que el tipus de material utilitzat, pesat i enutjós de transportar per un país amb una xarxa de transports poc desenvolupada i que requeria alts temps d'exposició[6], fet que impedia fer segons quines fotografies, sobretot d'objectes en moviment, condicionà el seu desenvolupament en el camp fotogràfic. Un exemple molt simptomàtic és el cas del *Montserrat* d'Eudalt Canibell, obra que publica la fotografia escapçada del Cavall Bernat de Montserrat, tot i saber-ho: no eren anys per anar a repetir-la.

---

[1] Vegeu-ne la reproducció en López Mondéjar, P.: *Historia de la fotografía en España*. Op. cit. Pàg. 15.

[2] Yago, Pedro Manuel: "La fotografía". *La Montaña de Montserrat*, 5. 16 gener 1868. Pàg. 1.

[3] Labaila, Jacinto: "Contra la fotografía". *La Montaña de Montserrat*, 16. 23 febrer 1868 Pàg. 2.

[4] Labaila, Jacinto: "Contra la fotografía". Op. cit.

[5] Labaila, Jacinto: "Contra la fotografía". Op. cit.

[6] Al principi el daguerotip només reproduïa coses immòbils car calien 4-5 minuts d'exposició. Però entre les primeres fotografies que es feren hem detectat casos de 22, 60 o 95 minuts d'exposició.

Resum:

També les imatges dibuixades amb llapis o amb llum ens permeten veure el procés de dessacralització de la realitat muntanyenca just en el moment que esdevé paisatge: les ermites i llocs sagrats que abans ocupaven la major part de la superfície dibuixada, amb el temps, varen quedar molt en segon terme, esdevenint en alguns casos invisibles darrera la boira o camuflats entre les muntanyes. El món sagrat, sense desaparèixer del tot, ocupa una part mínima de la realitat, una porció d'espai que ha perdut la seva centralitat i que ha esdevingut una part qualsevol de la *res extensa*. Les tres imatges de l'ermita de Trinitats que acompanyen aquest final de capítol deixen veure com el paisatge muntanyenc va fent-se cada cop més present des de mitjan segle XVIII fins a l'inici del XX.

6 - Sisena part: *Els principals agents en la construcció contemporània de la muntanya a Catalunya*

Aquesta sisena part presenta alguns dels actors més importants en la consolidació de la nova mediança a Catalunya. En el capítol 6.1 tractarem fonamentalment el món dels Jocs Florals, tot buscant la primera formalització del concepte de *muntanya catalana*. El següent bloc temàtic (6.2) està dedicat als banys i, en menor mesura, a les topografies mèdiques. La moda d'anar a prendre les aigües va ser una de les activitats que més gent de la ciutat va posar en contacte amb el món rural i muntanyenc. En aquest sentit, fou un dels grans moviments de "descoberta" de la muntanya i de la seva acció sobre l'ésser humà.

Els capítols 6.3 6.4 i 6.5 estudien l'aportació dels excursionistes a la construcció medial del paisatge català. Aquesta va ser la més important de totes, tot i que sempre ens podrem plantejar qui havia afaiçonat la seva mirada. És molt clar que la seva vocació proselitista va ajudar a estendre entre les diferents classes socials catalanes l'estima per la muntanya, tot i que aquesta arribada en diferents grups socials no es produís en un mateix moment.

Finalment, en el capítol 6.6 es fa un breu repàs del paper formalitzador del primer paisatgisme pictòric català i de les seves relacions amb altres agents formalitzadors.

6. 1 - Literatura catalana, muntanyes i paisatge

En aquest capítol, a través de la producció poètica, pretenem veure quines metàfores tenien a la seva disposició tots els actors que estudiarem en els propers capítols per aplicar-les a la seva relació amb el medi natural i especialment amb les muntanyes. En aquest apartat, trobarem la primera formulació del concepte de *muntanya catalana* i dels valors que a ella es varen associar. També veurem com la poesia es va vincular al fet excursionista i com la muntanya va esdevenir una reserva cultural i nacional de catalanitat.

6. 1. 1 - La poesia dels Jocs Florals

Ens proposem ara de fer un repàs -que no podem dir exhaustiu- a tota una sèrie de produccions literàries que d'una manera o altra fan referència al paisatge català i especialment a la nostra muntanya. Cal remarcar que la nostra recerca s'ha basat especialment en l'estudi de les obres que resultaren guardonades en les diferents edicions dels Jocs Florals de Barcelona, afegint-hi algunes coses més, recollides de forma molt menys sistemàtica. Es a dir, que el que s'ha estudiat a fons han estat les obres guardonades als Jocs Florals que foren premiades, en el període que va de 1859, data de la seva restauració, a 1900. Caldria completar aquest treball amb les antologies de Josep Romeu i de Josep Camps i Àngels Jubany, les quals, evidentment, han estat tingudes en compte a l'hora de redactar aquesta part.

Els Jocs Florals són una institució medieval que, desapareguda, va ser restaurada l'any 1859 i que s'ha considerat com un dels primers passos en la recuperació de la llengua catalana i del sentiment nacional. En aquest sentit ens hem de fer ressò d'una frase del discurs de Torras i Bages com a president del Consistori dels Jocs Florals de 1899 que deia que "*La poesia és aroma i emanació de la mateixa substància de la Pàtria*"[1]. El que volem demostrar en aquest apartat és precisament això, que la poesia jocfloralesca pot servir com a indicador de la nova mediança que es va establir a partir de la segona meitat del segle XIX amb el fet muntanyenc català. De fet, ja podem avançar que en els Jocs Florals, es farà realitat allò que Joaquim Rubió havia dit del geni poètic català, és a dir que els mars, les muntanyes, els camps i els costums n'eren molt rics[2]. Amb aquesta frase no volem dir que el geni poètic fos quelcom natural i que es trobés en les muntanyes, ans al contrari. Va ser el jocfloralisme i la poesia el que va anar a buscar el medi natural, i no a l'inrevés. Aquest capítol pretén descriure aquest procés de descoberta de la muntanya i de representació a partir de nous tòpics.

---

[1] Torras i Bages: "La força de la poesia" in *L'Església i el Regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Barcelona, Edicions la Magrana, 1985. Pàg. 127-144.

[2] El restabliment dels Jocs Florals no va ser un anacronisme ni estava en discordança amb l'esperit del temps, va ser "(...) lo resultat natural, casi necessari de la existencia del geni poétich, que jamay se ha extingit completament en aqueix pais, del qual tant richs son en poesía sos anals, los mars que lo banyan, las montanyas que lo defensan, los camps que lo matisan, y fins las costums dels qui lo habitan (...)". ("Discurs del senyor don Joaquim Rubió, altre dels mantenedors" in Jochs Florals de Barcelona en 1861. Barcelona, Imp. de El Porvenir, 1861, Pàg. 179-182.)

Un procés que podem començar el mateix any 1859, quan Isabel de Villamartín rebia la Flor Natural com a premi a la seva obra *Clemencia Isaura*, en l'endreça de la qual es llegeix que la poesia és dedicada al consistori dels Jocs Florals perquè aquest obria al geni català "(...) *novas regions* (...) *y nou espay. Pus feu revíurer la olvidada historia* (...)". Tot i que el que ens interessa ressaltar és aquesta "descoberta", convé remarcar que aquest nou espai que els Jocs Florals obrien al geni català, no fou per a ella -ni per a molts d'altres- la muntanya, perquè Villamartín es dedicà a versificar una història de tipus medieval que es desenvolupava al voltant de Tolosa, ciutat a la qual,

"Dèu li doná, com á gracia,
dolsas brisas per sòn front,
hermosas flors per sa falda,
y li posá lo Garona
per sòn Mirall á las plantas:
no mólt distant de Tolosa,
y al bell peu de una montanya,
hi havia un castell famós
per lo que d'ell se contava"[1].

La plana de Tolosa és rica en flors, unes flors que no duen la nostra autora cap a la muntanya, sinó cap a una plana "*tan hermosa*". I és que aquestes flors podien desaparèixer sota el poder d'una tempesta que encara no havia estat percebuda en clau sublim. Amb una d'aquestes tempestes, Víctor Balaguer va obtenir un accèssit als Jocs Florals de 1861, any en què fou declarat Mestre. El poema duu per títol *La campana de l'Ave Maria* i serà estudiat més endavant. Aquell mateix any, el segon accèssit fou per a Antoni Camps i Fabrés amb *Lo solitari de Montserrat*, poema en què tampoc no trobem cap tempesta agradable. Però també aquí la natura rural o muntanyenca hi és present:

"¡Salut, oh sagrats pichs, montanyas veneradas
y selvas aromosas de plácida quietut,
ditxosas soledats, tranquilas, anyoradas,
oh silenciosos valls del Montserrat, salut!"
(...)
"Al pich mès alt m'acullo. La nit cubre la terra,
me gronxo sobre l's núvols, y en va busco un estel;
los uracans brunséixen, lo llamp ratlla la serra...
oh trons, en vostras alas, pujáu mon crit al cel!!!"
(...)
"Qué dolsa y felis vida! Contemplo la natura
y adormen mas tristesas los cants del rossinyol:
en m'amargura ell pena, jo peno en s'amargura;
ell tendre me consola, y sò jo l' sèu consol."
(...)
"Y eix cántich de alabansa, fantástica armonía,

[1] *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona, Imp. El Porvenir, 1859. Pàg. 27-57.

que á Déu sers aixecan, com un tribut d'amor,
mos sentits arrebata, mon esprit extasía,
y en alas de estos himnes al cel s'eleva l' cor".

Aquest mateix autor repetiria un altre segon accèssit a la Viola d'or i plata l'any següent (1862) amb *A mon Deu*, un poema en què diferents elements naturals, entre ells les muntanyes, canten a Déu:

"Los monts, valls y planuras,
Los rius, los mars, los vents, en varia veu,
Los profundos abismes, las alturas,
Totas la criaturas
En bell acort te cantan, oh mon Deu!"
(...)
"[Ton nom] *L'ascolto en l'enramada;*
L'oviro en la flor y herba del camp;
Lo sento magestuós en la cascada;
En la ona, en la tronada;
En lo núvol lo veig escrit pel' llamp".

La natura és com un temple on es pot trobar la divinitat, tendència que, com hem vist, no fou estranya al món català del segle XIX. Però, en realitat, Antoni Camps busca Déu en el medi natural i finalment s'adona que és al seu interior. En ell encara trobem una versió moderna del *contemptus mundi*:

"Mes ah! loca fal·lera!
Perque t' busco desde un á altre confí?
Per trobarte ma ment vola lleugera
A la celeste esfera,
Y tú, mòn Deu, habitas dins de mí!
Jó, llum de ta llum pura,
De tòn amor al pit ne tinch la font,
Y com son rey m'acata la natura,
Perque veu ta figura
Que brilla refulgent en la meu front".

I és que el *contemptus mundi* i la visió romàntica de la natura tenen en comú un plantejament transcendentalista de la realitat, més velat en un cas, explícit en l'altre. La natura, per a ambdós, és i no és una altra cosa, el tercer més enllà del jo i del món. Allà l'ésser humà es converteix, com deia Franquesa i Gomis, en un semi-déu. Antoni Camps obtingué el mateix 1862 el primer accèssit a l'Englantina d'Or amb el poema *Lo Compte (sic) Borrell*. Aquest poema, abans d'emprendre la via mítico-històrica, començava dient:

"Encantadoras riberas
son las que l' Cardener banya;
l'ombrejan las arboledas,

en sas aiguas s'enmirallan
balandrejant en la brisa
de la fresca matinada.
Cada branca un pom de flors,
un pom de floretas blancas;
cada floreta un dols niu
de papallonas dauradas.
Las voras del Cardener
son del rossinyol la patria,
lo gronxan en llurs jardins,
sos secrets d'amor li guardan,
y en llurs regaladas fonts
beu la dolsura ab que canta.
Claras las aiguas del riu,
puras, cristallinas baixan,
ja s'extenen en llit d'or
ó en catifa d'esmeralda
silenciosas, adormidas
dessota la fresca ubaga,
ja brumosas, bullidoras
per la penya lliscan, saltan
ó desfentse en glops de neu
ó esqueixantse en brins de plata".

Com veiem en aquests versos, si bé és cert que el medi ambient natural està adquirint pes dins dels temes que són pertinents de tractar, encara no hem trobat cap poesia en què la muntanya per ella mateixa sigui el centre temàtic. Per acabar-ho d'arrodonir, l'any 1863 Camps i Fabrés obtindria un altre accèssit a l'Englantina d'Or amb *Berenguer lo Fraticida*. Aquest poema començava dient:

"*En los boscos del Montseny,*
per las tristas fondadas
de sos deserts tenebrosos,
Ramon Berenguer cassava".

El Comte Borrell, Berenguer i altres personatges de la nostra història ocupen el lloc de la natura. A més, aquelles tristes fondalades de què ens parla Camps difícilment permeten parlar de la seva poesia bosquerola com d'una poesia de tipus paisatgístic. De fet, el guanyador de la Flor Natural d'aquell any, Dàmaso Calvet, amb l'obra *Los ayres de la Patria*, tampoc no era massa més inspirat pel que a nosaltres ens interessa, perquè en el seu treball el paisatge només hi és insinuat. Nogensmenys, el sentiment paisatgístic sembla reservat a les planes més o menys agrícoles. L'any 1864, un autor o autora anònim guanyava la Flor Natural amb l'obra *Esperança*:

"Guayta'l sol darrera l'auba
ab son mantell rossengant

de llum, y'n sa cara encesa
n'omple'l mon de claretat.
Mil colors se reflectexen
dins la boyra, y'l cel apar
la paleta de les tintes
ab que Deu tot ho pintá.
Puja, rodola, devalla
vestint d'esmeragda els camps,
los núbols d'argent y grana,
y la mar de satí blau...”
(...)
“Nasqué 'l mon en primavera,
y sempre que complex anys,
d'un mantell se vest la terra
color vert y florejat.
Cada fulla de cad'abre
te una flor gentil devall,
vist ran de les soques, semblan
uns cels menuts estrellats.
Les comes en flors esclatan,
esclatan en flors els prats;
les violes boscanes riuen
ab els lliris muntanyans”.
(...)
“Dins esbarts de núbols negres
hi cöetjan ferests llamps, (sic)
la pluja, 'ls trons y l'oratge
los seguexen udolant”.
(...)
“Los colors ab quel sol daura
l'ayre, la terra y la mar,
desque surt vestit de purpre
fins qu'es pon enmortallat;
Lo dols aroma quens porta
l'escalfat alé del matx,
l'incenser quel fum axeca
en flochs acaragolats;
Les armoníes qu'etzalan
los torrent y comalars,
y'ls aucells que amagats cantan
entre abres remoretjants;
L'ull que l'infinit esguarda
lo cor que rebutja 'l mal,
lo seny que per guia cerca
lo ver, lo bell y lo sant.
Tot lo pur que l'home estima,

tot hom pur quel be ha obrat,
tot sen va'l cel á romandre,
tot sen puja allá d'allá".

L'any 1864, la poesia *Amargor de la Vida*, també anònima, guanyava la Viola d'or i argent. Aquest poema introdueix el tema montserratí i la muntanya serrada com a fugida del món:

"*M'aturdeix de la terra*
lo brugit espantós que al cor retrona.
Vinch á la vostra serra
perque m' doneu, Madona,
la ansiada pau que res del mòn me dòna".

Amb aquesta poesia som, de nou, davant la versió moderna del *contemptus mundi*, però aquesta fugida del món ja duu l'autor o autora vers la muntanya: qui va escriure la poesia pretén fugir de l'amargor "(...) *y de la vall impura* [on] *l'ayre viciat m'ofega, y la pòls dels combats ma vista encega*". I, per fer-ho, es refugia en la Verge, buscant els dons que la muntanya li pot oferir. En aquest context, la boira és agraïda per evitar l'ofensa del món exterior:

"*¡Y ab quin plaher la cresta*
dels pichs serrats á descubrir s'alcansa,
que en prodigiosa aresta
al firmament se llansa,
sempre indicant lo cel, nostra esperansa!
Sovint m' han dit que s' posa
sobre 'ls tallats torons la boyra freda,
y entre l' vapor confosa
llavors tota vereda,
del mòn aislada la montanya queda.
Millor: així á ma vista
del mòn la imatge no ofendrá importuna.
Boyra mes freda y trista
allí es la glassa bruna
que 'ls cors cubreix quant penan sens fortuna.
M'han dit que la tormenta
aquí mil voltas ab fragor estalla
y en commoció violenta
tot element batalla,
y foch dels núvols esquinsats devalla.
¿Y al que ha sofert la injuria
de mes horrendes tempestats encara,
qué li ha de fer sa furia,
Senyora, si s'ampara,
com l'abrich mes segur, junt á vostr' ara?"

No ens estranyarà que davant d'aquest "panorama" l'autor o autora d'*Amargor de la vida* acabi demanant finir els seus dies com un anacoreta a les muntanyes. La muntanya serveix per retirar-se de la via quotidiana, per guarir les ferides espirituals, per fugir de les valls i anar a un lloc esquerp, però allunyat de la vida mundanal. Les tempestes són perilloses, tot i que hi hagi qui les prefereixi a les tempestes humanes. La tempesta que tapa la vall i tot allò que es vol evitar permet la fugida del món i la trobada amb el més enllà: "*Amb quins altres sentits me'l fareu veure, aquest cel blau damunt les muntanyes* (...)", es demanarà més tard Joan Maragall. Aquesta imatge de la muntanya com a refugi del món embogit i degenerat de la vall es veu molt clara en *La montanya catalana*, obra de Josep Lluís Pons i Gallarza, premiada amb la Flor natural als Jocs Florals de 1867. Aquesta poesia és d'una importància cabdal per al nostre treball, perquè convé recordar que Francesc Matheu, aleshores president del Consistori dels Jocs Florals, qualificà Pons com "(...) *potsé'l primé'en la gaya ciencia que cercá en la Montanya Catalana y en la Llar los tresors de nostra herencia*"[1]. Amb ell la muntanya entra de ple en la temàtica dels Jocs Florals, però no només com a poesia. Pons i Gallarza, entre altres coses, deia:

"Montanya de ma patria, ¡salut! al fi respiro;
L'immens espay me volta, l'encesa llum del sol:
Las vilas y las planas als peus jayentas miro,
Del mon lliberta l'ánima mes alt exten son vol".
(...)
"Aquí'ls gemechs no s'ouhen que'l jorn de la venjansa
Ferida per lo sceptre, axeca la ciutat;
Ni sobre del patíbul se veu má com llansa
Als pobles espés que udola lo cap d'un rey tallat".

Per a Pons, és dalt del cim on es troba la llibertat de l'ànima, una fugida espiritual en la mateixa línia que hem tractat fins aquí. Però aquesta poesia acaba amb una davallada dels cims, una devaluada que, més que de retorn a la vida normal, duu el seu autor d'Espanya a Catalunya:

"Trist s'atura 'l meu pas: l'erma montanya
Com mes de mi s'allunya,
Mes se m'emporta l' cor... Aquí... es Espanya;
Allí dalt.... ¡Catalunya!"

Catalunya és *allí dalt*, en una muntanya en què es refugia l'esperit i on la llibertat és accessible; en un espai simbòlic que permet fugir de la degeneració de la humanitat. El sentiment patriòtic que veiem tan clarament en Pons no mancà tampoc en l'accèssit a la Flor natural d'aquell 1867. Aquest accèssit fou per a Armengol del Montsech i la seva poesia *A la conca de Tremp*. Per al nostre autor, la tempesta ja és quelcom sublim:

[1] Recollit en Jocs Florals del Canigó. Recort dels Jochs Florals de Barcelona de 1902 suspesos per l'Autoritat militar lo dia 4 de maig y celebrats lo 11 de novembre á Sant Martí del Canigó. Barcelona, Estampa de La Renaisensa, 1903. Pàg. 47.

(...)
“endinzat per les montanyes,
de les aubagues fugintne,
correguent per les solanes;
esguardant damunt lo cel
ab sa pura vesta blava,
y dessota 'ls peus les bromes
que demunt les valls s'aplanen;
sentint allá baix la feresta
la tempestat cóm esclata,
el tro recorrent les serres
y'l llamp calcigant la plana;
y allá dalt torna la pensa,
y los ulls tornant enlayre,
ovirar com sonriguent
lo sol amorós ens guayta,
vessant ab ones de llum
la pau, la quietud, la calma!
¡Oh Deu meu, cóm assí dalt
***tot mon esperit s'axampla**!*
¡Cóm d'amor lo cor s'amplena,
y cóm de fe s'omple l'ánima!
¡Que bell me sembla lo mon
mirat d'aquestes alçaries!
¡Qué alegres trob los matins!
¡qué delitoses les tardes!
Y ¡qu'hermós, Deu meu, qu'hermós,
la tempestat ja passada,
devallar cap á la vila
quant la vetlla ja s'atansa!”
(...)
“¡Ay, adeu, conca de Tremp,
*adeu, volguda **montanya**!*
Per tu serán mos sospirs
quant sigui á la terra baxa;
*per tu, **quencara' vuy servas***
feelment antichs usatges,
essent, per gracia de Deu,
***de soca á arrel catalana**;*
per tu, que dins Catalunya
ets paradís delectable,
hont en mitx de monts altívols,
que fins los núbols traspassen,
s'amaguen vergers florits,
y'ls valls més plahents s'amaguen;
per tu, que als homes convidas

ab la pau de les montanyes,
per tot mostrantlos tes serres
d'oliveres coronades".

Armengol del Montsec planteja l'eixamplament ecosimbòlic de la muntanya, una obertura vers mons espirituals on encara es conserven els antics usatges i la pura arrel catalana. La poesia dels Jocs Florals deixa veure com la muntanya juga un paper difícil de qualificar en aquest primer regionalisme. D'entrada, dalt de la muntanya, l'esperit s'eixampla, s'obre a dimensions metafísiques. S'obre a Déu, i s'obre també, per als autors jocfloralescos, a la pàtria. En aquesta poesia veiem clarament allò que ja hem vist en altres capítols: que, en aquella segona meitat del segle XIX, regionalisme, catolicisme i muntanya varen entrar a formar part del mateix context cultural i varen establir relacions d'analogia entre elles. En aquest sentit, ja hem parlat de la presència de Torras i Bages en el Consistori dels Jocs Florals; ara hi afegirem que l'any 1870 el també eclesiàstic Jaume Collell guanyava la Flor natural amb l'obra *Montserrat*. Amb ell, aquest massís esdevé el símbol de la nostra pàtria i de la seva perduració en el temps:

"*Jo so dalt de la cima d'aquest altar de roca*
que per la santa Verge bastí la ma de Deu,
(...)
tot lo que vetx m'es patria, n'es terra catalana;
quí per tot m'entenen, tothom me diu germá".

(...)
"*Y axís may per nosaltres se'ns tanca ni s'allunya*
la má que als nostres pares per setgles ha guardat,
y sempre tindrem patria los fills de Catalunya
mentres al cel s'axequen los pichs de Montserrat".

Fent un paral·lelisme amb la Bíblia, podem dir que per a Collell, mentre les muntanyes -sobretot Montserrat- es mantinguin d'empeus, els fills de Catalunya tindran pàtria. Aquest sentiment patriòtic també és present en l'obra *Al Pirineu*, poesia anònima que rebé un premi extraordinari en els Jocs Florals de 1876:

"*Ab quin afany, llavores, de ta florida serra*
mos peus trepitjarian lo más alsat turó,
ab una sola ullada guaytant tota la terra,
veyent com dos bessones Puigmal y'l Canigó!
Vindria en romiatge pèr via fadigosa,
á respirar tes flayres, á viure en ton espay:
y allí axecant la testa, veuria la ditxosa
Provensa, la germana qu'estim y no he vist mai!
Sobre penyals altíssims cansat m'adormiria,
embriagat d'aromes, sadoll de gotx y encís:
y al voluptuós murmuri del vent somniaria
belleses de la terra, plahers del Paradís.

Y al despertar, sentintme sobre mon front la calda
d'un sol qu'en sa llum porta l'esplendorós estiu,
com si sigués mon somni posat sobre ta falda,
veuria la Cerdanya, la vall que sembla un niu.
Veuria ses arbredes, ses rebrotants rabasses,
ses hortes regalades, son ayre delitós,
y tu qu'ab tes montanyes l'enrotllas y l'abrassas
com á sa bella aymia l'enamorat gelós!
Vell Pirineu! tal volta com ta brillant nevada,
ma jovensana testa un jorn blanquejará;
llavors, ta ratlla blanca signant á la maynada,
tes espadades serres li ensenyaré á estimá!.
Axí'l bon Deu conserve ta sava vigorosa
y guarde á exa Cerdanya son natural encís.
Si puch visitá un dia aquexa vall ditxosa,
no'm será nou, quan mori, l'entrar al Paradís".

Amb aquest poema som a l'any 1876 i encara el seu autor dóna la impressió d'estar parlant de llocs que desconeix: *si puc visitar la Cerdanya*... diu en el penúltim vers. A més a més, tota la poesia ha estat escrita en condicional. És clar que l'autor desconeix els indrets que li semblen més propers culturalment i nacionalment i aquest fet deixa veure clarament com, abans de ser "conquerida" físicament, la muntanya catalana havia estat "domesticada", per no dir "conquerida", per la mirada. Se la cantava de la mateixa manera que es podia cantar al paradís o a les muses que inspiraven aquells poetes; se'n coneixia l'existència però se n'ignorava la presència.

Ara bé, el mateix any en què aquesta poesia era premiada, un esdeveniment molt important anava a tenir lloc en la societat barcelonina: la creació, precedents a banda, de la primera societat excursionista. Aquest fet és molt important, però no ha d'induir-nos a error perquè el primer excursionisme, com veurem en un altre lloc (6.5), serà més donat al paisatge construït i humanitzat que no a la muntanya i molt menys encara a l'alta muntanya. Ja podem avançar que avui dia sabem clarament que, dins del fet excursionista, es tardaria a emprendre la via de la muntanya per la muntanya. En el primer excursionisme, la muntanya era força llunyana, perquè el que comptava era el sentiment nacional i el treball en profit del país. Ara bé, el primer excursionisme tenia una imatge de la muntanya que era analògica a la que estem estudiant dins del món jocfloralesc. Per això la importància d'ambdós fets, que no feien altra cosa que reforçar-se mútuament: el que ens interessa és que, en el primer moment, més que accedir a les muntanyes, el que es va posar de moda va ser cantar-ne la seva utilitat espiritual i social.

En el mateix sentit patriòtic anava *L'anada á Montserrat* de Josep Franquesa i Gomis, Flor natural de 1877, i personatge també molt vinculat al món excursionista:

"*¡Oh gotx! somriu la patria*
demunt d'aquets pujals
gronxats per las onadas
d'un vent de llibertat".

Franquesa i Gomis sembla dir-nos que la pàtria i la llibertat es troben dalt de les muntanyes. Però per a ell, les penyes són herois nacionals petrificats: Jaume I, Pere el Gran, els Almogàvers, els consellers medievals, etc. i passejar-se enmig d'ells ofereix una lliçó política i patriòtica:

"¡Oh fills de Catalunya,
tresqueu aquests penyals!
En ells ¡qui no 's sent héroe!
en ells ¡qui no's sent brau!"
(...)
"Y al anyorar la patria,
torneu aquí al instant:
per festas catalanas
pujeu á Montserrat".

També en aquest cas l'ascensió adquireix un sentit patriòtic i polític d'afirmació nacionalista, però l'ascensió continua essent vers un món ideal, simbòlic i transcendent en què els cims són personatges de la història del nostre país. Aquesta lliçó, en clau poètica, tindrà la seva continuació en una obra que s'escau de citar aquí, tot i que no tingui relació amb els Jocs Florals. Es tracta del poema *Ma patria* de Julià Carcassó i Font. Carcassó al principi creia en un sentiment universalista, que "(...) *una pátria, del mòn, ne farian...*"

"(...) *fins de dirme catalá de mí allunyaba!*
y de germá lo nom al estrany daba
puig que tenia 'l mon per pátria mia!..."

Però Carcassó va haver de marxar del nostre país i llavors va canviar d'opinió: "*¡llavoras comprenguí l'alta montanya, barrera entre dos pobles aixecada!*", quan anteriorment hauria fet guerra a les guerres i hauria esborrat les serralades que separaven els pobles, en clara al·lusió al Pirineu.

"*Prompte comprendrer vaig l'erro d'un dia*
quan deya pátria al mòn, y ab goig sens' treva
en alta veu vaig dir: -¡La pátria meva
es la qu'aqueixa veu[1] *avuy m'envia!...*"

En aquest sentit patriòtic, per a un poeta vinculat al món excursionista com fou Franquesa i Gomis, el Pirineu esdevé el bressol de la història de Catalunya, un lloc on cal anar per entendre la glòria del passat nacional català:

"Y es qu'allavors respiras l'alé d'independencia
que'l catalá á glopades se beu assedegat
y, ¡grat sia Deu! l'escampan les font d'aquexa serra
qu'al engrexarse engendran los rius de nostra terra

[1] Es refereix a la veu d'un mariner.

lo Segre, y'l Fresser y'l Llobregat".
(...)
"Oh catalá que pujas com un romeu á veure
damunt d'aquexes roques tot lo que vas se' ahir!
que t'ofereixin sembla nous dias d'alta gloria
encara oberts te mostran los fulls d'un (sic) altra historia..
Creu y trevalla si la vols umplir".

Aquest poema, que duu per títol *Montgrony* i va guanyar l'Englantina dels Jocs Florals de 1879, remarca de nou l'alè d'independència de l'esperit català i el valor didàctic de certes muntanyes. Quatre anys més tard, Franquesa havia de repetir el mateix premi amb *Als Pirineus*:

"*Niu de l'Independencia, caos inmens de roca*
que'l front de nostra Iberia ornas ab blanca toca
texida en tos festins de boyra y neu,
monstre de mil montanyas que'l curs de dos mars trencas
y amunt tos pichs arrapas fins que'ls secrets arrencas
de la regió hiperbórea
hont l'home's converteix en semi-deu".

"*Jo tinch fam de nudrirme de ta valenta sava*
pujant per tas carenas de crosta esquerpa y brava
que'l tró masega y qu'esgarrapa'l llamp,
jo vull veni á assaciarme de tos recorts famosos
per repassar las gestas ab que en sigles gloriosos
tota una rassa d'héroes
santificá'ls esplets de ton rocam".

"*Salve, desordre armónich de valls y serraladas,*
Occeá d'onas selvatges pels vents avalotadas
petrificat al fort de ta maror,
sublim esclat de rampas y concas mal partidas
de quals entranyas férreas pels esvoranchs feridas
rajan las déus purissimas
qu'inflan dels rius la ressonant ramor".

"*Jo t'ám, coll d'aspres singles clapats per la congesta*
en que aturantse 'ls núvols ans d'esclatá en tempesta
reposan de son vol afexugat,
ressó de las pinedas que brunzen per las comas,
calda de sols espléndits, ayre d'estranys aromas,
atorrentada música,
imponent, magestuosa soletat".

El Pirineu, el niu de la independència del país, és el lloc que serveix per saciar-se de

records d'herois, però també és un lloc imponent, sublim, un lloc d'amplis cingles i congestes on esclata la tempesta que Franquesa estima. El sentiment patriòtic hi segueix sent ben present, però el convit a l'alta muntanya ja hi és insinuat. Amb tot, a aquests versos els segueix una descripció poètica del Pirineu, arribant fins a Galícia que acaba amb uns mots molt interessants: de nou la muntanya, el Pirineu, ha de mostrar als catalans la fe i la llibertat:

"(...)
jo veig transfigurarse la Pátria y aparexer
d'antigas fesomias las ratllas y renexer
fitant tas golas tétricas
aquell mirar no usat per los esclaus".
(...)
"Oh Pirineus, oh vida, oh serras sanitosas
gloria de tota gloria, no dexeu caure fosas
may pel mal temps las deus de nostre esclat
Salut, salut! jo os canto. Que vostres colls y comas
á dos estels que brillan dignificant als homes
de pedestal servíntloshi
mostrau al mon; la Fé, la Llibertat".

Fe i llibertat són demanades al Pirineu, i a les muntanyes en general, imatge aquesta de la nova realitat ecosimbòlica que s'estava construint per a les muntanyes de Catalunya. Pel que vindrà més endavant convé recordar que Josep Franquesa i Gomis fou un dels primers excursionistes catalans, essent membre tant de l'ACEC com de l'AEC. El mateix passava amb Joaquim Riera i Bertran, autor igualment vinculat al fet excursionista que amb l'obra *Renaixensa* va guanyar l'Englantina als Jocs Florals de 1885:

"*Mentre en las serras de la montanya*
que fins als núvols aixeca'l rostre,
y en plahents costas que la mar banya
catalá sia lo "Pare-nostre";
Mentre en los masos ferms y colrats
per Soleyadas y tempestats
visca arrelada la nostra avior,
Patria del nostre amor,
Patria serás;
Patria del nostre cor,
no morirás".

Per a Riera i Bertran, mentre la religió i la llengua segueixin unides i conservin un vincle amb l'*avior*, la pàtria dels catalans seguirà existint; ara bé, aquesta unió ja pràcticament només es troba en les serres de la muntanya i és allà on caldrà anar a buscar-la. Tot plegat s'estan posant les bases de la nova mediança que anomenarem *muntanya catalana*.

Construcció simbòlica sobre un espai encara molt desconegut, aquest amor poètic per la muntanya no es donava per oposició a les planes, ni tampoc no impedia que alguns

poetes fessin cants a una agricultura que ho havia de conquerir gairebé tot (ja hem vist el que passava en altres esferes socials diferents de la poesia dels Jocs Florals). D'aquesta manera la *Cansó del Montanyés* de Víctor Yranzo i Simon deia:

"Fill soch de la montanya
Hont tot lo sol ho banya;
Sota els fayrosos pins
Canten los teularins,
Y ab mon estral
Cahuen los roures del avior gegants".

Però aquesta *avior* no era la mateixa que la de Riera: aquí la vellesa no té un sentit transcendent; ans al contrari, aquests roures que els fills de la muntanya tallen a cops de destral són vells, però no un símbol de la pàtria. La seva vellesa no té res a veure, en principi, amb la seva bellesa. Al contrari: per la seva vellesa poden ser aterrats. En el mateix sentit d'explotació del medi natural es pronunciava el *Visca la Gavineta* de Therenci Thos i Codina, Englantina als Jocs Florals de 1886:

"Tan pobra y remagrida
Catalunya sempre ha estat,
Mes lo giny de la nissaga
Fins los rochs ha fet brotar.

Pichs y esqueys de ses montanyes
Son planers pe'l catalá,
En llurs rostos fan quintanes
De les pedres vol fer pa.
¡Oy quina gent
Tan amatent!

Erms y emprius li fan basarda,
Traure artiga no li'n fa;
Terra hont ella apunta l'eyna
A llevar no sol trigar".

La *muntanya catalana* va ser una construcció més simbòlica que no ecològica basada en bona part en el desconeixement o la ignorància de la realitat transcendent de les muntanyes catalanes. Es tractava de bastir una entelèquia que subratllés la potencialitat regeneradora de la pàtria catalana. Aquest concepte va acollir al seu si tot allò que, vist des d'un punt de vista molt concret, es considerava positiu i desitjable per a Catalunya. Era, en origen, una construcció simbòlica amb afanys polítics, una mena de nou paradís polític i social que responia a un context social concret. Però, en trobar-se davant d'una societat en què, als ulls dels seus impulsors, les causes que havien generat la situació indesitjable en què Catalunya es trobava havien afectat especialment el món urbà, aquesta nova imatge es va veure comminada a dipositar tota la bondat i la bellesa en aquella part del país que no havia estat tan afectada pels processos de modernització: el món rural i muntanyenc. Món

objectiu i món subjectiu, realitat individual i col·lectiva, passat, present i futur emprengueren una mateixa direcció que apuntava vers una nova mediança muntanyenca. Objectivament diferent del món urbà, la muntanya adquiriria un valor simbòlic superior: la diferència es convertia en desigualtat. Aquest context ecosimbòlic va ajudar a impulsar la conquesta física de les muntanyes i les diferències entre aquestes i el món urbà varen donar elements "objectius" per apuntalar encara més aquesta nova realitat muntanyenca. La muntanya esdevenia positiva perquè la ciutat cada cop era més mal vista, però en construir-se per oposició al món urbà, la *muntanya* que en sorgí va tenir unes característiques especials. En aquest sentit, l'any 1890, Josep Martí i Folguera donava una representació de la muntanya en què aquesta s'oposava a l'aire viciat que pujava del pla. Martí posava en boca de la muntanya:

"*En mos tossals l'humanitat hi troba*
lo puríssim alé que viure fa;
en mos rahinosos boscos se renova
l'ayre viciat que'm va pujant del pla".

"*¡Oh calma gran, solempne, magestuosa*
la que regna en mos pichs! ¡Oh sant anhel
lo que inspiro á la pensa neguitosa!
¡Oh com es cert que atanso l'home al cel!"[1].

La muntanya que regenera l'aire viciat que puja del pla esdevé d'aquesta manera un lloc amb connotacions paradisíaques, lloc d'esperança, de *salut* i punt d'unió de l'ahir i del demà. Construïda pels poetes urbans més o menys regionalistes, i catòlics, aquesta imatge de la muntanya es contagiarà també als seus habitants. En aquest sentit, es va establir el tòpic que dalt de la muntanya hi hauria una reserva genètico-cultural que conservaria encara l'essència de Catalunya que els plans no havien sabut mantenir. Aquest punt es veu molt clarament en l'obra de Pons i Gallarza (*La montanya catalana*):

"*¡O fills de las montanyas! vosaltres sou la mena*
Que guarda vida y forsa per dar novella gent:
Aquí de fe puríssima regala eterna vena,
Com riu que per las plana escampa dolls d'argent".

La reserva genètica -la *mena*- que ens ofereix la muntanya de Pons és una imatge paral·lela a la que oferia Maria de Bell·lloc en *Los fadrins de montanya*, una poesia en què es *renya* les noies de ciutat perquè no volen acostar-se als homes del món rural, tot i que aquests tenen una vida moralment molt superior i són els qui procuren tots els béns que arriben a les ciutats:

"*¿Diu que ab mi no't bols casar*
perque duch gorra morada
y faxa lligada al còs?

[1] Martí i Folguera, Josep: "La mar y la montanya" in *Jochs Florals de Barcelona Any XXXII de llur restauració*. Barcelona, estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 85-88.

¿perque só fill de montanya?”

“Què n'esteu d'equivocades nines de ciutat,
(...)
puix som enfortits pel sol
y'l vent fresch de la montanya.
Lo pà que valtres menjau
surt del solch de nostra arada,
les camises y'ls llençols
fills són de los nostres canems,
y lo bon vi que bevèu
de les vinyes qu'hem conrades.
Ay ninetes de poblat,
que n'anèu d'equivocades!
tantes coses no tindrieu
si no fos pels de montanya,
y encara d'ells vos rihèu
perque amen ses usances!”

“Valtres, nines de poblat,
burlèu-vos dels de montanya,
que si d'anarhi provesseu,
més belles foreu que l'auba;
tindrieu los ulls lluhents
com l'estel de la matinada,
en vostres llavis carmí,
encesa rossó'en les galtes;
no us mataria'l desig
ni la enveja que us aclapa;
lo cor tindrieu tranquil,
lo mig riure en vostres llavis;
la senzillesa tindrieu
arrelada a la vostra ànima;
tindrieu los bells costums
de la terra catalana
y anirieu més al cel
que no als flochs que us fan tan vanes.
Mes, ara quedèus aquí
que jo me'n torno a montanya,
mentres vosaltres rihèu
perque duch gorra morada
y faixa lligada al còs,
y perquè amo mes usances”

Maria del Bell·lloc[1] dóna una imatge bucòlica de la vida rural, una imatge en què la

[1] María del Bell·lloch: *Poesies*. Barcelona, Ilustració Catalana, S. D. (Lectura popular, biblioteca d'autors catalans, 246).

gent es passa el dia cantant i dedicada a l'amor, això sí, un amor vers el cònjuge legítim. Per si això fos poc, comentant la llegenda de Sant Miquel dels Barretons, als Montseny, diu allò que ja hem vist en un altre lloc que una gran altura predisposa el cor a la fe religiosa. Després d'una ascensió cal trobar-se amb la idea de Déu criador de tota la terra[1].

Per tots aquests poetes i poetesses que estem repassant, com també hem de suposar per als seus lectors, a la muntanya es transcendeix la realitat humana, s'hi troba una major bellesa física i una moralitat més elevada. En canvi, a la plana, hi ha fills "bords", deia Claudi Omarch y Barrera l'any 1880:

"La pátria catalana
Te avuy alguns fills bòrts;
Alguns dels de la plana
Apar que sien sòrts.
Renegan de sa mare,
Renegan de son Deu,
Ni á mí'm[2] *miran la cara,*
Ni'm creuhen germá seu"[3].

Aquesta dissociació entre pla i muntanya, que les guerres carlines estaven aprofundint, convertien la muntanya en un nou paradís: "*So fill de la montanya, So fill d'un paradís* (...)", deia Omarch. Un paradís regit per lleis diferents, però sempre millors a les de la vall. En aquest sentit el periòdic *Lo Vertader Català* publicava en el seu número 1 que pensava dedicar-se als habitants del camp, els dipositaris de la pura sang catalana:

> "*Nobles fills del Ter i del Llobregat, vosaltres en particular habitants del camp y la montanya en las venas dels quals circula mes pura la catalana sanch, á vosaltres en fi á tots quants entusiasman las glorias de la immortal Catalunya, ve dedicada aquesta Revista*"[4].

Com veiem en tota aquesta poesia jockfloralesca, la Renaixença va ser, en bona part, un moviment que utilitzà el medi natural per als seus interessos. O com deia Manel Milà i Fontanals, parlant de la inspiració de les obres de la Renaixença:

> "*Ve d'unas fonts amagadas, d'aiguas dolsas y cristallinas que naixen al peu de las rocas y al mitx dels boschs mes amagats de la terra catalana* (...)"[5].

Davant d'un món en què s'anava perdent tot el que Milà considerava bo (els costums, les tradicions, etc.), només els campanars i les muntanyes li recordaven Catalunya:

---

[1] Maria de Bell·lloch [Maspons i Labrós, Pilar]: "Montseny" in *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració. MDCCCLXXX*. Barcelona, estampa la Renaixensa, 1880. Pàg. 216.

[2] Es refereix al muntanyenc.

[3] Omarch y Barrera, Claudi: "Lo plor del montanyés". *La Montaña del Montserrat*, 35. 28 d'agost de 1880. Pàg. 288-289.

[4] "Als verdaders amants de las glorias y bellesas de llur patria Catalunya". *Lo Verdader Català* , núm. 1. 1843. Extret de Molas, J., Jorba, M. i Tayadella A.: *La Renaixença fonts per al seu estudi 1815-1877*. Barcelona, UB i UAB, 1984.

[5] Milà i Fontanals, Manel: "Anyorament". *Calendari Català del any 1867*. Barcelona, Llibreteria de Joan Roca y Bros, 1867. Pàg. 100-102. Citat en Molas, J., Jorba, M. i Tayadella A.: *La Renaixença fonts per al seu estudi 1815-1877*. Op. cit.

> "*Y tot s'ha perdut ó's pert, y boy boy, sino fossen los campanars vells y las montanyas, semblaria que ja no visquessem á Catalunya*"[1].

La muntanya i el passat religiós recorden el que ha estat Catalunya; l'essència del país és indestriable d'aquestes formes seculars. Aquest fet és clar en Torras i Bages: aquest bisbe també creurà que la identificació amb la pàtria es nodreix de sentiments, idees, costums i, pel que a nosaltres ens interessa, de la "(...) *vista de les muntanyes, costes, viles, etc., de la regió que ens ha engendrat i en què havem viscut*"[2]. El sentiment de la pàtria, per a Torras, naixia de la mateixa naturalesa[3]. I és que:

> "*El món moral i el món físic presenten admirables analogies* (...) *Qui coneix el sistema orogràfic d'un país té cabal coneixement d'aquest, puix el sistema de muntanyes no sols constitueix la forma arquitectònica d'aquella terra, sinó que explica el sistema hidrogràfic* (...) *El pensament d'un poble per al coneixement d'aquest és com per al coneixement d'un territori son sistema orogràfic*"[4].

> "*D'aquí prové la importància que tenen en la formació del pensament d'un poble la raça a què aquest pertany, les condicions geogràfiques i topogràfiques del país que habita, la manera com esmerça sa activitat, la forma política amb què es governa, i més que tot, la predestinació divina*"[5]. *divina*"[5].

En aquest pensament catòlic, conservador i catalanista el determinisme geogràfic hi és ben present, matisat -això sí- per altres qüestions com la raça o la forma de govern. Un cas molt semblant al de Torras el trobem en Jacint Verdaguer. Verdaguer, seguint la mateixa tònica que Collell i Torras i Bages, parla de "(...) *los munts y les singleres de nostra terra*", i escriu:

> "*Vos dirán que la nació catalana te les arrels tant fondes com elles en la terra, que viu amb la seva vida, y que com elles, si ha de morir un dia, no morira sino ab lo mon*"[6].

Símbol de la força, de la resistència d'un poble, les muntanyes aguanten més que cap altra cosa i es converteixen en allò que les obres humanes -les maltempsades- no poden esborrar. La seva fermesa pot assegurar la perduració de la raça: recordem el treball de Pere Coromines en què el paisatge faria dels immigrants una mateixa col·lectivitat

---

[1] Milà i Fontanals, Manel: "Anyorament". Op. cit.

[2] Torras i Bages, Josep: *La tradició catalana*. Barcelona, Edc. 62, 1981. (MOLC, 66). Pàg. 63.

[3] Torras i Bages, Josep: *La tradició catalana*. Op. cit. Pàg. 64.

[4] Torras i Bages, Josep: *La tradició catalana*. Op. cit. Pàg. 125.

[5] Torras i Bages, Josep: *La tradició catalana*. Op. cit. Pàg. 130.

[6] Verdaguer, J.: "Parlament que per començar les estades del Esbart de Vich llegí en la font del Desmay (...) lo dia 19 de juny de 1867." *La garba montanyesa. Recull de poesies del Esbart de Vich.* Vic, estampa y Llib. de Ramon Anglada, 1879, in Molas, J., Jorba, M. i Tayadella A.: *La Renaixença fonts per al seu estudi 1815-1877*. Op. cit.

essencialment catalana. En aquest sentit, l'Englantina dels Jocs Florals de 1867 va correspondre a una obra d'Adolf Blanc, *La veu de las ruinas*, de temàtica clarament romàntica i que es dirigia especialment al passat nacional. L'*amic dels enderrocs catalans*, com Blanc es qualifica en el poema, no tem la potència de la ponentada, perquè, encara que les restes materials del que fou Catalunya desapareguin,

"Per'xó no ha de acotarne'l Montseny sòn front altíssim,
Ni caurà un pich sols del Montserrat,
Ni perdrán nostres rius sòn burbullar suavíssim,
Ni'l catalá llenguatge
Los qui als pits de llurs mares l'han mamat".

Religió, llengua, topografia, costums formen un tot en crisi que conserva encara una suposada essència catalana i per això aquest interès per part d'alguns sectors socials per tots aquests temes. Ara bé, essent elements objectivament existents, simbòlicament s'estan convertint en altres coses que han d'estar més d'acord amb els nous temps i els interessos d'aquesta élite catalana. En el mateix sentit, com a president del Consistori dels Jocs Florals de 1870, Josep Lluís Pons i Gallarza, feia un discurs en què defensava que les lletres catalanes havien de conservar "(...) *l'agre del terrer*":

> "*Cercau per les montanyes y vilatges lo parlar viu, les tradicions, los recorts may escrits de la terra, y allí trobaréu à balquerna los mes veritables sentiments catalans, y quant los hajau baxat á la plana no vos avergonyiu d'ells ni'ls enmascaréu ab colors estranyes y verinoses. Lo planter pe'ls maduxers de l'horta l'anam á cercar al bosch: del bosch hem de portar lo planter dels poetes de Catalunya: y Deu fassa que no hi hajam de cercar també nou planter de ciutadans*"[1].

La muntanya no només serveix per mantenir l'essència de la catalanitat, sinó que en ella s'hi diposita tot allò que es vol salvar. D'aquesta manera, el paisatge esdevé recer contra la modernitat i recordatori del que suposadament seria la pàtria catalana: ell tot sol seria capaç de fer catalans els immigrants, segons Coromines. Amb l'ajut de Déu l'aparent immutabilitat del paisatge assegura l'existència de la pàtria catalana: Ramon Arabia des del castell de Montsoriu sent "(...) *com una anyoransa de patria*", però

> "*Afortunadament, una sola mirada defora de las murallas reconforta l'esperit; la esplendent riera d'Arbucias, las hermosas planas de Breda y del Tordera, lo inmens costellám del Montseny y las humils montanyas que á sos peus radian per tot Catalunya, are com avans vihuen forta y robusta vida. La obra humana, tant superbiosa, se desfá com pols; la obra de Deu persisteix inmutable á través dels sigles. Mentres ell hi sia, no'ns faltará patria may*"[2].

[1] Citat en Molas, J., Jorba, M. i Tayadella A.: *La Renaixença fonts per al seu estudi 1815-1877*. Op. cit.

[2] Arabía y Solanas, Ramon: "Al Montseny" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer 1881. Pàg. 256.

Tenim, doncs, una visió de la muntanya que no podem qualificar sinó de *políticament* construïda i això ajuda a explicar perquè i com aquesta es va "posar de moda" en un moment concret de la nostra història contemporània, prenent uns sentits molt clars que, en alguns casos, arriben fins als nostres dies. Però hem de pensar també que el tema del món natural era un tema aparentment despolititzat, que permetia arribar a tots els sectors cultes de la societat catalana. Aquest aspecte es deixa veure clarament en el pròleg d'uns *Cants de la naturalesa* escrits per Josep Coroleu, a París, l'any 1866. Coroleu deia que escriure poesia ja no era moda i que fer-ho era perdre el temps en un món de progrés constant. Per això només s'hi dedicava a estones lliures, quan sentia enyorança d'aquella terra catalana, "(...) *per mi tant estimada*". Comentant la seva obra deia:

> "*Si he fet mal, un consol me queda, y es que, llegint aqueix llibre, ni'ls escrupulosos m'acusarán de inmoral, ni'ls pensadors de reaccionari, tacas que m' farian nosa y que sempre he tractat de evitar*"[1].

Som davant d'un cant dedicat a les joves sobre les flors i els ocells, enyoradís i patriòtic alhora, en què es parla sovint de les platges, i molt poc de les muntanyes, tot i suggerir el contacte amb la natura. No oblidem, però que l'obra és de 1866, un moment que sembla molt primerenc per al despertar de la muntanya. Especialment en un terreny com els Jocs Florals en què Manel Milà no tindrà cap impediment a dir que esperen "(...) *la aprobació de tots aquells per qui no son muts los llibres de nostra historia* (...)"[2]. I és que en aquells primers passos regionalistes la divisa que proposava Antoni de Bofarull era "*Serem perquè ja forem*"[3]. I el que fórem era allà dalt, en una muntanya que ja veurem on era, en un món rural i tradicional nascut de la inconformitat gestada en el món d'aquí baix, de les ciutats. L'interès pel passat nacional passava per sobre, en aquells anys, dels afanys paisatgístics, com veurem fins i tot en el cas de l'excursionisme.

En conjunt, la primera poesia jocfloralesca no sembla massa donada a *les muntanyes*, però sí que podem veure en ella una obertura progressiva al medi natural, i -en uns autors més que en altres- a *la muntanya*. Una vegada més hem confirmat el que ja fa anys va publicar Josep Romeu: que la muntanya en els primers autors de la Renaixença només apareix insinuada, perquè estaven més atents al sentimentalisme i a l'enyorament que no al món exterior[4]. En aquest sentit, un poema escrit per Josep Maria Codolosa, *La missió del poeta*, era molt clar:

"Los que glatint de amor per la poesía
Y á Pindar y á Homer preneu per guía
Aymants de tot lo gran,
Deixeu cansons trivials y sutilesas,
Admireu de natura las grandesas
Y'ls segles vostres cántichs guardarán".

---

[1] Coroleu, J.: *Cants de la naturalesa. Hymnes y rondallas escrits en vers catalá*. Barcelona, estampa y llibreria de Verdaguer, 1866. L'obra és dedicada a Manuel Milà i Fontanals, que havia estat el seu mestre. La dedicatòria és feta a Barcelona el desembre de 1865.

[2] Milà, Manuel: "Discurs del senyor president del consistori" in *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona, Imp. El Porvenir, 1859. Pàg. 24.

[3] Bofarull, Antoni de: "Memoria del secretari" in *Jochs Florals de Barcelona en 1859*. Barcelona, Imp. El Porvenir, 1859. Pàg. 27-57.

[4] Romeu, J.: *Llibre de la muntanya*. Op. cit. Pàg. 22.

"Es lo poeta planta benehida
Que al ánima ab son flayre dona vida
Y al cor dona consol;
Aucell que canta al despuntar l'aubada
Y saluda ab veu dolsa y'namorada
Los últims raig del sol".

"Ell per pátria té'l mon; las espessuras
Salseredas y boscos y planuras
Ne forman son palau;
Per catifa té flors d'embaumat flayre,
Per miralls rius y mar, per vida l'ayre
Son dosser son estelas y cel blau"[1].
(...)

Aquesta obra va obtenir el tercer accèssit a la Flor natural del certamen organitzat pel Casino de Granollers, l'any 1882. Codolosa proposa als poetes que admirin la natura si volen passar a la posteritat, una natura que esdevé el seu palau. Però, fet riu, mar, aire, estrella, cel, bosc i pla, el palau del poeta no es troba a la muntanya. D'aquesta manera, la poesia jocfloralesca havia de permetre un cert interès pel món natural (no és evident que el cant a la natura conduís al fet excursionista), però fou en un segon moment que aquest acostament esdevingué una fugida enlaire, a la recerca de la verticalitat. En el món poètic trobem el mateix que trobarem en el fet excursionista: l'interès pel passat va negar l'acostament al món natural en els primers moments[2]. D'aquesta manera, la *Flora* del prevere Sebastià Comas i Turró fuig del camp des d'on veu el Montseny i es retira -vestida d'ermitana- al Pirineu, ple de feres i paranys. Quan Flora arriba a la serralada pirinenca hi ha boira i no veu la muntanya fins que aquella desapareix; llavors la nostra heroïna,

"Repara, que los contorns
Son horribles, escabrosos.
Espinas, malesas, bets
Arenyons, peladas rocas,
Cretllas, colls, baumas, barranchs,
Soterranis y mil covas"[3].

El desconeixement o una representació molt negativa del món natural i especialment muntanyenc són clars en aquesta cita. Però, per si això fos poc, podem detenir-nos un moment en el fet que Comas ha d'explicar -a través de notes a peu de pàgina- alguns noms geogràfics i mitològics que surten al llarg de la seva obra. Entre ells hi ha poblacions (com Manresa, Malgrat, Monistrol, Olot, Tordera, Blanes o Vic), rius (el Ter, l'Ebre, el Llobregat), sants (Segimon), llocs rurals (les Salines) i muntanyencs (el

[1] Cassino de Granollers. Secció Literaria, Científica y Artística: *Certámen científich-literari de Granollers en l'any 1882*. Barcelona, Est. Tip. La Renaixensa, 1883.

[2] Roma i Casanovas, Francesc: *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens a 1936*. Vilassar de Mar-Oikos-Tau, 1996.

[3] Comas y Turró, Sebastiá (Rev.): *Flora, benjamí de Maria, ó sia la heroina de Montserrat*. Lleida, imp de Mariano Carrúez, 1868.

Montseny, els Pirineus, les Agudes, Santa Fe, Sant Segimon, Sant Marçal), etc. Desconeixement, per tant, per part dels seus lectors de tots aquests llocs, i desconeixement, possiblement, també seu.

En aquest mateix sentit, ens interessa remarcar que, quan l'any 1878 es publiqui la primera entrega de l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya*, una obra que sorgeix del món excursionista i que pretén donar a conèixer la realitat del nostre país, només hi trobarem quatre, potser cinc, paisatges entre les seves fotografies i llocs més notables. Si, com diu el subtítol de l'obra, es tracta d'un *aplec de vistes dels més notables monuments i paisatges* catalans, els monuments en sentit estricte hi són molt més presents que no pas el paisatge natural.

6. 1. 2 - La poesia "descobreix" la muntanya

Hem vist que el primer jocfloralisme era poc donat a *les muntanyes*, encara que fos el propulsor de la idea de *muntanya catalana*. Ara bé, cal dir que posteriorment el sentiment de la muntanya per ella mateixa va anar traient cap. No oblidem la important relació que els Jocs Florals mantingueren amb les primeres entitats excursionistes, homenatjant els autors premiats, o dotant-hi premis, sense tenir en compte la coincidència que hi havia en molts dels personatges que dirigien ambdós fets. Peça clau en aquest entrellat seria la figura de Jacint Verdaguer. El seu *Canigó* és una obra de 1886 en què la història, les tradicions, les llegendes, la geografia i els fets naturals es barregen adquirint forma de poema. En l'obra d'aquest "*geógrafo poeta*"[1], el món pirinenc hi és ben present. Verdaguer coneix molt bé Catalunya, els seus costums i tradicions, coneix, ens diu un comentarista de la seva obra, "(...) *la Catalunya de las montanyas, que es catalana de debó* (...)"[2]. El seu primer i principal mestre hauria estat la natura. Però el paisatge que Verdaguer amava era pintat de verd i d'humitat, de ruïnes i de tradicions pairals. Els tarters de l'alta muntanya se li feien tristos. Tot i això la seva obra fou molt important en posar noms a l'indicible, en desvetllar l'interès pels llocs fins llavors innomenats i desconeguts. Fins al punt que Jaume Massó advertia, l'any 1921, que l'èxit de les primeres edicions dels seus *Croquis pirinencs* havia estat causat en bona part pel "(...) *màgic nom de Pirineu*"[3] que, afegim-hi, l'havia tret de l'indicible. En aquest mateix sentit, cal dir que Manel Ribot i Serra, guanyava l'any 1888 l'Englantina als Jocs Florals amb el poema *La Vall d'Aran*, poema que contribuïa a treure de l'indicible aquesta part del Pirineu:

"*Tal com la rosa alpina qu'esclata en la gelera*
ets un verger hont nia l'eterna primavera:
per darte vida y gloria se bada'l Pirenen (sic);
entre sas brancas fermas ab joya t'empresona
y ab sas fresseras ayguas lo rialler Garona
tas glorias canta arreu".

[1] L'expressió correspon a Joaquín Ciria y Vinent: *Excursiones en la provincia de Barcelona*. Madrid, Imp. de S. F. de Sales, 1911. Pàg. 12.

[2] Masferrer y Arguimbau, F. de P.: "Bibliografia. Cansons de Montserrat. Llegenda de Montserrat". LVM, 44. 30 d'octubre de 1880. Pàg. 363-364.

[3] Massó i Torrents, J.: *Croquis pirinencs*. Barcelona, Edt. Selecta, 1947. Advertència.

El paisatge també és molt present en la poesia de Josep Bonafont *Lo Rosselló á sas germanas de Catalunya*, premi extraordinari als Jocs Florals de 1889. Josep Martí i Folguera amb *La mar y la montanya* guanyà l'any següent la Flor natural. Però amb tot, el sentiment de la muntanya encara no ha triomfat completament: Dolors Monserdà de Macià en *Lo sentiment de la patria*, englantina als Jocs Florals de 1892, deia:

"Lo poblet més lleig del mon,
es sens dubte Vallsacabra;
mal sá, pedregós y herm,
lo soterran dos montanyas.

Es un carré estret y llarch,
'hont may la vista s'hi esplaya;
defora, ni prat, ni bosch
sens una font, ni una ubaga"

La descripció i l'anomenament de certs indrets muntanyencs, però, anava fent la seva via i l'any 1893 Martí Genís i Aguilar guanyava l'englantina amb *La Creu de Matagalls*. El mateix any la Flor Natural fou per a un quadre de vida rural d'Agnès Armengol de Badia, ambientat a la muntanya. Dos anys més tard, Guillem A. Tell i Lafont obté la Viola amb *La Salve á Montserrat*.

En aquest segon moment, la natura podia esdevenir sublim, paisatge en ella mateixa, sense deixar de formar part d'aquell sentiment nacional. Les tempestes no eren ja socials, sinó naturals i sublims. Però fins i tot en un personatge com Jaume Massó, en el qual la utilització del sublim és molt important, el vessant polític i nacionalista no és absent:

Muntanyes[1]

"Oh montanyes de la terra
que m'haveu enamorat:
Sant Llorenç, Montseny abrupte,
bell i aspre Montserrat!"

"¡Com la vostra verdò eterna
recomforta l'esperit!
De la pensa concirosa
que bé n'esvaeix la nit!"
"¿Quin misteri us embolcalla,
poderosos contraforts,
que l cor ompliu de tristesa
i la pensa de records?"

"En vostres roques pelades,
en vostres fronts de gegants,

[1] Massó Torrents, J.: "Montanyes" in *Natura. La montanya. La vida. Varia*. Barcelona, Tip. L'avenç, 1898. Pàg. 51.

ai! llegim que Catalunya
no és ben bé dels catalans

Al Pireneu

"Catalans d'Espanya, catalans de França,
mirem's-el tots, mirem-lo l Pireneu,
i cantem-li un himne ben ferm d'esperança;
que ses afraus escampin al lluny la nostra veu.
Mirem-lo bé am la majestat que mostra
ses dentellades serres del cel blau resortint:
és la gran fortesa de la raça nostra.
Que n'és d'inexpugnable als raigs del sol lluint!"

"Catalans d'Espanya, catalans de França,
pujem-hi tots, pujem-hi al Pireneu:
beurem a grans pitrades l'halè fresc de l'esperança,
i al cim, regenerats, arribarem arreu.
En les valls arracerem-nos.
rabejem-nos per les prades,
en les fonts assadollem-nos
i en la blanca congesta refresquem-nos
de les ardents mirades
que en les abruptes pujades
el sol ens haurà donades
fins que haurem atès el cim desitjat,
refet el còs, l'esperit asserenat.

Catalans d'una banda i altra banda,
ja som a dalt, dem-nos les mans:
el vent al saludar-nos sembla que espases branda
per escombrar tirans.
Saltant de serra en serra,
desde aquí dalt dominarem la terra,
i com d'altissim far
reposarem la vista sobre el mar.

Brollar d'entre les ones
d'aquí t veurem, oh Sol!
tu que esperança dónes,
joia, vida i consol.
Daura de llum la nostra Catalunya,
la pensa dels seus fills am foc nou esclareix;
la nit i els novols de la patria allunya,
que una mirada teva tota negrô esvaeix.

La castellana gent, de tant que ns va estimâ,
pel mig del Pireneu la patria ns ha partida,
però desd'aquí dalt li podem dir: "Mentida!
Aquí ja és massa amunt, fronteres no n'hi ha:
les neus, l'herba i les flors les saben esborrâ".

Oh Sol! Dóna-ns ardor, omple-ns de sanc les venes
per deslliurar la patria, per rompre les cadenes!" [1].

A Massó, els records i les impressions que li generen les muntanyes -ja prou paisatgístiques en elles mateixes- el porten al vessant polític i nacionalista. Anar a la muntanya és respirar un aire d'esperança, però també recordar que el Pirineu va servir històricament per partir una pàtria en dues. Llavors l'ascensió salta del paisatge al patriotisme i Massó demana al sol la sang necessària per deslliurar la pàtria i trencar les seves cadenes. Som al final del segle XIX, un moment en què les muntanyes ja han estat representades d'una altra manera. En aquell moment l'excursionisme ja fa dues dècades que camina per Catalunya i està preparat per assaltar l'alta muntanya amb interès contemplatiu i esportiu. Altres activitats, com el primer turisme i les visites als balnearis, indiquen la posada en marxa d'aquesta nova mediança i, en elles mateixes, ajuden a potenciar aquesta estima pels indrets muntanyencs. Ara bé, a la muntanya s'hi anava a buscar aquella *salut* que hem vist més enrere, però s'hi va anar també amb una senyera molt clara i visible: els interessos catalanistes i socialment construïts no es varen esborrar per la descoberta d'una relació més immanent amb el medi natural, potser justament al contrari.

Resum:

La burgesia barcelonina veia la natura a través dels conceptes que li havien estat proposats per excursionistes, pintors, literats, etc. Però en aquesta nova mirada, com ja hem insinuat en aquest capítol, hi havia alguns elements político-socials prou importants com per detenir-nos-hi més endavant. La imatge de la muntanya en la pintura, la literatura i, com veurem més endavant, en el món del teatre, era anàloga a la imatge de la Catalunya ideal i idealitzada que tots aquests actors i certs personatges polítics estaven impulsant en aquells dies. Si es volia defensar Catalunya com a realitat nacional, aquesta havia de tenir una certa imatge davant d'un poder estatal centralista i a voltes ineficaç per donar sortida a les reivindicacions de les classes dominants catalanes. En aquest context, l'estètica esdevenia política; i el paisatge, patriotisme.

[1] Massó Torrents, J.: "Al Pireneu" in *Natura*. Op. cit. pàg. 66.

6. 2 - Els banys i les topografies mèdiques

Els poetes dels Jocs Florals varen començar a cantar a la muntanya, però altres agents socials s'hi varen presentar efectivament a la recerca d'alguna cosa que la ciutat no els donava. A banda dels poetes i poetesses, aquest capítol és el primer que dediquem a parlar dels agents que varen impulsar la nova mediança el sorgiment de la qual estem estudiant. No sabem a les clares si els poetes cantaven allò que els turistes ja coneixien o bé si els ho donaven a conèixer; tampoc no podem precisar si els turistes havien llegit aquests poemes o si els seus autors els feren perquè també eren afectes a les noves pràctiques turístiques. Ben segur, però, que hi hagué una mica de tot.

6. 2. 1 - La visió tradicional de l'aigua estanyada

La utilització dels banys i de les aigües minerals per a funcions terapèutiques va patir una gran davallada des de l'edat clàssica. L'època contemporània els tornarà a posar al dia, tot i que en el nostre país aquest procés es produirà amb un retard considerable respecte als països pioners d'Europa. En aquest capítol només ens interessa el període que fa referència al segle XIX i, en ell, intentarem veure com, a partir d'un cert moment, la teràpia deixarà pas a l'esbarjo i donarà entrada al món del paisatge.

Si ens situem a la fi del segle XVIII i durant gairebé tot el XIX ens adonarem que el clima no només era càlid o fred, humit o sec, és a dir, objectiu, sinó que, a més a més, tenia unes dimensions clarament humanes, subjectives. Els factors climàtics eren molt clarament ecosimbòlics en aquell moment; no eren part de la natura en sentit abstracte, sinó d'una natura feta a mesura humana. Així, a nivell físic, plovia o feia humitat, però a nivell ecosimbòlic els climes eren sans o malaltissos. En aquest sentit, l'Ajuntament d'Igualada responia una enquesta del *Correo general de España* de l'any 1770 dient que "(...) *este terreno de sí es saludable* (...)"[1]. La resposta que el mateix partit d'Igualada donava al qüestionari fet per Francisco de Zamora l'any 1788 era que el seu territori era sa:

> "*La tierra es sana* (...) *Y siendo como son dichos ayres sanos y estando el terreno batido de ellos por la buena disposición de él, es por consiguiente salutífero el territorio de que se trata, sin que contribuya a ello otra causa, que estar bien ventilado, y no haver aguas detenidas y corrompidas*"[2].

En el mateix sentit, uns anys abans, un manuscrit sobre la ciutat de Manresa explicava que el seu clima era sa i bo, adjectius que qualifiquen les característiques ecològiques de l'indret a partir d'una mesura clarament humana:

> "*El clima de esta Ciudad es bueno y sano, pues en ella no se experimentan aquellas epidemias de enfermedades universales de que enferman*

[1] Torras i Ribé, J. M.: *La comarca de l'Anoia*.... Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

[2] Torras i Ribé, J. M.: *La comarca de l'Anoia*.... Op. cit. Pàg. 312.

muchísimos y mueren no pocos en varias Ciudades, y Villas de este Principado que las experimentan con frequencia"[1].

El clima manresà era bo i sa. Igualment el Provicari d'Anyós, l'any 1838, afirmava que les valls d'Andorra tenien el terreny "*saludable*":

"*Tenen lo cel sere, y hermòs*[;] *los ayres encara que frets y forts fan la terreno (sic) sanitos*"[2].

Avui dia sabem que el medi no pot ser sa ni saludable en ell mateix, o en tot cas que aquesta sanitat o salubritat no són naturals sinó fets naturals posats en relació a factors individuals i socials concrets; en tot cas, el medi és sa o saludable en relació amb alguna societat, una cultura i uns actors concrets. Aquesta relació trajectiva entre el terreny i la societat donava una determinada interpretació a les diferents parts que formaven el territori. En aquest punt, els vents i els corrents aeris esdevenien essencials per a la vida i les condicions d'existència humanes. Ja no es tractava de fets objectius, físics, sinó de fets socials, com ho era el foc per a Bachelard[3]. D'aquesta manera un clima, fins a la fi del segle XVIII, era una regió de la terra[4], mentre que el que avui dia entenem per clima podia ser traduït com el *temperamento*. Les respostes que rebia Zamora eren clares: el *temperamento* de Capellades era de bona qualitat, el migdia de Carme fruïa de bon *temperamento*. Veciana, "*En sitio áspero.* [H]*azia mediodía, de templado temperamento* (...), *y dominado de todos los vientos, que pueden ser causa de su gran salubridad*"[5].

A nivell general, cal que anotem que vents i aigua estaven en relació dialèctica i segons la seva presència o no es donaven les condicions per a unes malalties o unes altres, o bé, per a la salut. En aquell moment, els vents *dominaven* la salubritat de les poblacions. Per això, durant el segle XIX, les topografies mèdiques es preocupaven sistemàticament pels vents, perquè es considerava que a través seu es mobilitzaven les miasmes. A més dels vents, certs llocs, que es pensava que produïen aquestes pestes -pantans, ciutats, escorxadors, etc.-, varen rebre molta atenció. Aquestes topografies es varen publicar sobretot durant la segona meitat del segle XIX[6]. En aquest context, una memòria de l'Acàdemia de Ciències i Arts de Barcelona explicava que,

"*La atmósfera posee la propiedad indisputable de destruir todos los miasmas, todos los gases y vapores, todos los cuerpos estraños de cualquiera naturaleza, que desde la tierra se elevaren á ella ó de cualquier modo se mezclaren con la misma, destruyéndolos, ya con una singular prontitud, ya con un tiempo más o ménos largo segun las diversas circuns-*

---

[1] *Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa. Datat en 1775.

[2] R. F. T. J., Provicari de Anyós: *Relacio sobre la Vall de Andorra.* Toulouse, Imp. de Ph. Montaubin, 1838. Pàg.21.

[3] Bachelard, Gaston: *La psychanalyse du feu*. París, Gallimard, 1949.

[4] Fins i tot Torras i Bages l'utilitza en aquest sentit quan, en La tradició catalana, diu "No anirem corrent per diferents climes a veure les institucions que aquí podrien adoptar-se (...)". Pàg. 22 de l'Edició MOLC, 66.

[5] Torras i Ribé: *La comarca de l'Anoia. Respostes*. Op. cit. Pàg. 383-385.

[6] Urteaga, Luís: "Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX". *Geocrítica*, núm. 29. Barcelona, 1980.

tancias de la atmósfera y de las sustancias elevadas y mezcladas”[1].

Sense aquesta propietat la humanitat no hauria existit durant molt temps sobre la terra, ni tampoc els animals no respirarien.

> “*Sea muy antiguo el mundo como creen unos, sea mas moderno como opinan otros, los mares y rios, las lagunas y pantanos, las aguas corrientes ó detenidas de mil maneras, los montes y bosques, los valles y cavernas, los campos cultivados no menos que los incultos, están continuamente, muchos millares de años hace, dando á la amósfera una inmensa copia de gases y vapores de toda especie. Hay una continua evaporacion sobre la superficie sólida y líquida de la tierra, de dia y de noche, en verano y en invierno, obrándola un agente de perpétuo movimiento é irresistible fuerza cual es el calor que todo lo ajita, atenúa y disuelve*”[2].

Muntanyes, mars, rius, llacs, boscos i altres elements naturals “contaminen”, o poden fer-ho, aquesta atmosfera. Persones i animals, al prendre'n l'oxigen, han gastat l'aire atmosfèric. A més, les malalties infeccioses, o fins i tot les activitats del treball humà, ajuden a desnaturalitzar una atmosfera que, al no ser il·limitada, hauria de contenir miasmes, gasos i vapors estranys. Però Fèlix Janer, l'autor d'aquesta memòria, era optimista i pensava que això no era d'aquesta manera tan preocupant: l'atmosfera tindria una capacitat,

> “(...) *no menos maravillosa de ir destruyendo continuamente todos los miasmas, gases y vapores que de cualquier modo se mezclaren con el aire*”[3].

És en aquest context que s'entenen les paraules de Felip Roca en *El amigo del forastero en Barcelona* (1831). Per a ell, la muntanya de Montjuïc actua,

> “(...) *resguardando à la ciudad de las exalaciones nocivas que se desprenden de las aguas que se hallan en el otro lado*”[4].

Roca pren les aigües marines com a nocives, però en general l'aigua salada no era vista com a perjudicial, ans al contrari. Això es veu molt clarament en el manuscrit que hem citat una mica més amunt sobre la ciutat de Manresa. La que havia de ser capital del Bages, tot i tenir el riu Cardener a prop,

> “(...) *no es malsana su vecindad, antes bien es saludable porque recoge las*

---

[1] Janer, Felix: “Sobre la propiedad que posee la admósfera de destruir todos los miasmas, gases y dema[s] cuerpos estraños que se elevan ó mezclan con ella. Memoria leida por el Dr. D. Feliz (sic) Janer en la sesion de 18 de noviembre de 1835”. *Boletin de la Academia de ciencias naturales y artes de Barcelona*, 8. Barcelona, 1841. Pàg. 18-23.

[2] Janer, Felix: “Sobre la propiedad que posee la admósfera de destruir todos los miasmas...”. Op. cit. Pàg. 19.

[3] Janer, Felix: “Sobre la propiedad que posee la admósfera de destruir todos los miasmas...”. Op. cit. Pàg. 21.

[4] Roca y Lavedra, Felipe: El Amigo del forastero en Barcelona y sus cercanías. Dáse á luz con arreglo al estado de la ciudad en 1831. Barcelona, Lib. de José Solá, 1831. Pàg. 41.

aguas de las vertientes de los montes de sal de Cardona (...)"[1].

Força més tard, concretament l'any 1864 per a la seva tercera edició, Domingo de Miguel publicava una obra, que havia estat aprovada pel govern i recomanada per als mestres i pares per la Junta Superior de Instrucción Pública de la província de Lleida, en què es deia que l'aigua de mar, al ser salada, no servia ni per beure ni per a l'agricultura,

> "*Mas no obstante, la propiedad salobre que posee la hace altamente beneficiosa en términos que de este modo viene á constituirse en preservativo general de la infeccion de los mares, los cuales, á no contener mas que agua dulce, tarde ó temprano llegarian á deteriorar el estado de la atmósfera á consecuencia de los gases procedentes de la putrefaccion de los vegetales y animales, que en su fondo perecen*"[2].

En aquest context, les planes inundades i els aiguamolls d'aigua dolça tenien totes les de perdre en ser vistos com a llocs que generaven malalties. Només alguns vents, l'exposició al sol i, com ja hem vist, les sals, podien neutralitzar els efectes nocius de l'aigua estanyada[3]. Aquesta por era molt antiga i havia fet dessecar molts estanys i pantans, considerats com a nocius, que esdevenien terrenys de conreu. Durant l'edat mitjana aquest tipus de medi va representar alguns dels problemes més grans per a certes persones[4], problemes que no varen desaparèixer durant l'edat moderna. En aquest sentit, el *Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid* (1627) parlava del Rosselló com de,

> "(...) *la plana con los vapores corruptos que salen de los Estanques* [que] *ha producido Dios que de quando en quando sopla la tramontana y purifica presto la tierra y por esso entre las demas es sanissima*"[5].

En aquest punt caldria recordar l'existència d'una processó dita de la tramuntana, una peregrinació anual al santuari de Requesens per demanar que aquest vent continués bufant i d'aquesta manera evitar la pestilència que empestava la plana de l'Empordà. De fet, els perills de les aigües estanyades d'aquesta comarca eren un dels tòpics més repetits. Així, Francisco de Zamora, l'any 1790 visitava l'Empordà i anotava que,

> "*El aire se observa bastante puro; su atmósfera es un poco húmeda y bastante temperada, bien que expuesta a sus vicisitudes, según la influencia y dirección de los vientos, singularmente el de tramontana, el más dominante del Ampurdán. Esta no es tierra absolutamente enfermiza, bien que su llanura o tierra más baja está expuesta a más enfermedades, con*

---

[1] *Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa. Datat en 1775.

[2] Miguel, Domingo de: *Las maravillas y las riquezas de la tierra*. Barcelona, Imp. de Narciso Ramirez, 1864. Pàg. 41.

[3] Aquesta representació dels medis humits es troba ja en els escrits d'Hipòcrates, Heràclit o Diògenes i, com proposa Glacken, podria haver estat suggerida per l'estat d'embriaguesa. (Glacken, Clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996. Pàg. 106.)

[4] Vegeu, per exemple, Sant Rufí, Prevere: *Les vides dels sants pares*. Especialment pàg. 96-97.

[5] [Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid]. [Perpinyà], S. D., 1627. Pàg. 49.

notoriedad la perteneciente a los arroces y la anegadiza de la parte de Castellón de Ampurias y sus lugares vecinos, donde siempre se respira un aire pesado, humedo, infecto, promovido de la estancación y corrupción de las aguas; de las fétidas exhalaciones que se elevan de muchas substancias corrompidas de varios insectos, animales, plantas acuáticas, en sus respectivos charcos y arroyos, de las casas angostas y bajas, penetradas de un aire mefítico que se eleva de sus respectivos muladares; de la imperdonable desidia que se observa en la circulación y riego de sus aguas, y poca limpieza de sus ríos; que son las causas e influencias locales efectivas de sus enfermedades"[1].

Aquell mateix 1790, Francesc Pons va escriure una memòria sobre les *calenturas* de l'Empordà. Per a ell, aquestes responien a una causa general:

"*Prescindiendo de las cosas no naturales, de cuyo exceso, ó defecto provienen las mas de las calenturas, debemos considerar en la atmósfera no meramente aquel divinum hipocratico, imperceptible por nuestros sentidos, que á veces nos trahe el ayre de oculto, si que tambien una causa general dominante, y demonstrable, que segun la estacion del año es mas ó menos activa, á proporcion de lo mas, ó menos putrido de que participan las exhalaciones de la tierra*"[2].

Per a Pons, l'aire ha de tenir una certa elasticitat i puresa, qualitats que normalment a la primavera i a l'estiu no es donen en aquella comarca. Per això en aquestes estacions apareixen les epidèmies. La causa, des del seu punt de vista[3], era que:

"*Este país es pantanoso, en términos de no verse en él sino charcos, cauces, y aguas embalsadas con variedad de insectos, que allí se corrompen. De ellos al salir del Sol se levantan unas particulas rancias, y podridas que por su propio peso caen despues al ponerse aquel, é inspiradas por los cuerpos producen esta, ó aquella enfermedad, segun la disposicion del sugeto que las inspira*"[4].

Aquestes opinions concorden amb les que José Cornide va expressar en el seu manuscrit, quan parlava del corregiment de Girona:

"*Su clima particularmente en el Ampurdan, en la campiña de Gerona, y acia (sic) la costa no es de los mas sanos, á causa de las varias lagunas y aguas detenidas que hay en ella, y de las siembras de arroces y cañamos*"[5].
cañamos"[5].

[1] Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973.

[2] Pons, Francisco: *Memoria practica sobre las calenturas putridas del Ampurdan*. Barcelona, Eulalia Piferrer, viuda, 1790. Pàg. 19.

[3] Pons era mestre en arts i doctor en medicina, membre de la Reial Societat de Medicina de París i metge de l'hospital i vila de Figueres. El 19 de novembre de 1785 havia fet un informe al rei i a la Real Junta de Sanidad dient com s'haurien de preveure les epidèmies.

[4] Pons, Francisco: Memoria practica sobre las calenturas putridas del Ampurdan. Op. cit. Pàg. 22.

[5] Cornide, José: Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos por Don Josef Cornide. Año de 1794. Manuscrit Real Academia de la Historia (Madrid). Ms. 9/5659.

La geografia dels Pirineus Orientals de F. Jalabert (1819) també explicava que caldria dessecar l'estany de Vilanova de la Raó perquè representava,

> "(...) *un grand réservoir d'eaux croupissantes contenant beaucoup de substances végétales et animales qui, par leur décomposition donnent des émanations nuisibles à la salubrité*"[1].

De manera que, arribant al segle XIX, les aigües estancades encara són un lloc repulsiu i perillós del qual és millor allunyar-se'n. En altres passatges ja hem vist que les aigües en moviment estaven investides fins i tot de característiques paisatgístiques. Amb l'edat contemporània, l'actitud envers l'aigua va canviar força.

6. 2. 2 - El termalisme català al segle XIX

Amb els materials que hem repassat en l'apartat anterior en tenim prou per entendre l'actitud davant de les aigües estanyades. A escala física, se les dessecava; a nivell fenomenològic, eren "mal vistes". Però ni totes les aigües eren estanyades, ni sempre l'aigua ha estat vista de la mateixa manera i aquesta variabilitat va permetre la posada en marxa d'una nova mediança amb aquest tipus de medi que, pel que a nosaltres ens interessa, va tenir clares conseqüències sobre el coneixement de les muntanyes. Per explicar-ho, cal que comencem dient que ens movem en un context en què es creia que cada regió determinava en certa manera el caràcter particular d'un poble i les malalties que s'hi patien (es tracta del que tradicionalment n'hem dit determinisme). Aquest context explica que metges com Josep Salarich[2] defensessin la necessitat que els establiments termals tinguessin en compte les variables atmosfèriques del lloc. D'aquesta manera, una sèrie documental molt interessant -bo i que a voltes esdevingués publicística- que va florir molt en el segle XIX, com són els estudis i prospectes sobre els banys termals, entronca amb un tipus de literatura que aporta moltes dades i que coneixem amb el nom de topografies mèdiques. En aquest context més ampli, la humitat continuava essent sospitosa de generar malalties, fins al punt que Francesc Sastre va dir que Caldes de Montbui, tot i tenir una considerable massa de vegetació arbòria (fruital i forestal) i abundar en aigües fredes i termals, era terreny desfavorable al desenvolupament de les febres palúdiques. L'estructura escabrosa del terreny, que facilitava el curs de les aigües, a més del fet que es tractava majoritàriament de sòl conreat i que els dipòsits de quars barrejats amb mica i talc de què estava format eren filtres naturals que s'oposaven a la formació de llacunes i pantans, eren les causes que contribuïen a la salubritat de la seva atmosfera[3]. Però, en canvi, altres pobles com, per exemple, Bagergue, a la Vall d'Aran, presentaven un "(...)

---

[1] Jalabert, F.: *Géographie du Département des Pyrénées Orientales*. Perpignan, Chez Tastu père et fils, 1819. Pàg. 108.

[2] "No es estraño, pues, que en las Memorias que, como la presente, se escriben acerca la utilidad de algunas aguas minerales, deban constar los datos atmosféricos observados en la comarca". (Salarich, José: Aguas salinas-sulfuro-yodo-bromuradas de Segalés de Tona; y su proyectado establecimiento balneario. Memoria médico-topográfica. Vic, Est. Tip. Ramon Anglada, 1877. Pàg. 11.

[3] Sastre y Dominguez, Francisco: Memoria que con espresa autorizacion del gobierno de S. M: publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termosalinas de Caldas de Mombuy en la provincia de Barcelona el médico director de las propias aguas minerales. Barcelona, Est. Tip. de N. Ramirez y Rialp, 1862. Pàg. 6.

clima molt humit y propens á inflamacions, hidropesías y afeccions del pit"[1].

En aquest context s'entén que un metge com Manel Arnús es preocupés també per estudiar la influència de l'alçada sobre l'organisme humà. Arnús creia que hi havia d'haver alguna relació entre la pressió atmosfèrica i les diferents malalties, especialment les del pit. L'any 1848 havia iniciat els seus estudis en aquest sentit a Montserrat (Arnús era el director i propietari del balneari de la Puda), per continuar-los fins a 1856 al Pirineu[2].

Aquest conjunt de creences d'origen mèdic va fer que els balnearis es posessin de moda i que oferissin activitats terapèutiques o d'esbarjo que s'obriren al medi ambient que els envoltava. D'aquesta manera, la Puda de Manel Arnús no tenia rival, ni a Espanya ni a l'estranger, deia ell mateix,

> "(...) *ya por su pintoresca y selvática posicion, ya por lo grandioso, bello y cómodo del edificio, ya en fin por la estraordinaria cantidad y abundancia de agua, por su constante y apropiada temperatura, por su rica mineralizacion y por la prodigiosa virtud de sus aguas*"[3].

No ens ha d'estranyar, doncs, que en els seus opuscles sobre aquest balneari recalqui sempre la seva situació als peus de Montserrat, perquè a més del clima, la topografia, les aigües i el seu soroll ajudaven a curar les malalties del cos i a mitigar els dolors de l'ànima, perquè en aquest ambient, a més a més, s'engendraven "(...) *relaciones puras, inocentes, simpáticas é inolvidables*" entre els concurrents.

Com veiem clarament amb l'obra d'Arnús, la topografia esdevingué un element terapèutic entre altres que anaven des de les companyies fins a la composició de les aigües. D'aquesta manera, hi haurà uns llocs, Montserrat al capdavant, que ajudaran a aconseguir els avantatges que els nous establiments de banys cercaven amb avidesa. D'aquesta manera, els rodals de Montserrat,

> "(...) *ofrecen al que toma baños en la Puda variados y deliciosos paseos. De manera que la situacion higiénica y geográfica de la Puda, favorece estraordinariamente á dicho establecimiento*"[4].

Més endavant, aquests mateixos llocs també oferiran als "malalts" que els visitin panorames per fruir-ne, com ja es veu en aquest fulletó sobre la Puda. A més, l'obra conté una litografia preciosa en què es veu la Puda amb Montserrat al fons. A la vista del gravat i de tot el que hem repassat ja en tenim prou per començar a pensar que els banys termals s'anaven a apoderar de la muntanya, i del paisatge en general, per oferir-la com un servei més. Remarquem, però, que la posició d'Arnús sembla una mica avançada al seu temps pel que fa referència al cas català, i anotem també que aquest lligam entre els balnearis i el paisatge s'havia establert amb força anterioritat al Pirineu francès[5].

---

[1] Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra B.* Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. 20.

[2] Arnús, Manuel: Historia topográfica, química y médica de la Puda de Montserrat, precedida de algunas generalidades de hidrología general y balnearia. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1863. Pàg. 158.

[3] Arnús, Manuel: La Puda. Establecimiento de aguas minerales sulfurosas situado en la marjen izquierda del rio Llobregat, en el término de Esparraguera en la provincia de Barcelona. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1853. Pàg. 3.

[4] Arnús, Manuel: *La Puda.* Op. cit. Pàg. 4.

[5] Vegeu especialment Anglada, Jh.: *Traité des eaux minérales et des établissemens (sic) thermaux du Département des Pyrénées-Orientales.* Paris et Montpellier, chez Baillière, lib et chez Sevalle, lib., 1833. 2 toms. Especialment vol 1, pàg. 14 i 78-79.

Pel que a nosaltres ens interessa, la història dels banys a Catalunya és una història del segle XIX. Certament tenim mostres de termes romanes o jueves, i sabem que alguns banys funcionaven d'antic a un nivell local. Però serà a la segona meitat del segle XIX que es començaran a descobrir i a explotar noves fonts i que els antics banys seran modernitzats.

Els establiments més antics varen viure canvis importants, perquè molts d'aquests banys tradicionals tenien espais dedicats als pobres (per tal que aquests poguessin arribar a aquestes teràpies de forma gratuïta) que varen acabar desapareixent. En aquest sentit, sabem que a l'hospital de Cauterets,

> "*Un moine de Saint-Savin était, de temps immémorial, obligé de résider dans la maison des bains, ainsi qu'un maître chirurgien; les cabanes étaient louées aux enchères; si les cabaniers faisaient des distinctions entre les riches et les pauvres, les cabanes leur étaient retirées; tous les comestibles devaient être publiquement vendus sur la place, on ne pouvait aller les vendre dans les maisons, à cause, est-il dit, de certains abus qui se commettaient ordinairement au préjudice des pauvres et des étrangers et pour d'autres considérations*"[1].

Els banys d'Ussat (Arieja) també varen ser donats a l'hospital de Pamiers sota la condició d'acollir cada any un cert nombre de pobres[2] durant la "temporada alta", que diríem avui. Igualment els banys de Benasc tenien habitacions gratuïtes per als pobres de solemnitat[3]; els banys de Vernet havien estat cedits a Joan Maria Grumet a condició que els habitants de Vernet i Castell, així com els pobres, hi poguessin prendre banys "*gratis*"[4]. El mateix passava en altres llocs, com per exemple a Caldes de Montbui o a Caldes de Boí. A Caldes de Montbui, encara l'any 1862:

> "*Los pobres se albergan y toman los baños en un hospital, que casi reducido á la beneficencia municipal, carece de los recursos necesarios para amparar debidamente el gran número de desgraciados y desvalidos que á él concurren todos los años*"[5].

> "*El número de pobres que concurren en esas dos estaciones es tan crecido, que todos los años forma la tercera ó cuarta parte de la concurrencia general: sean de dentro ó de fuera de la provincia y aun de afuera del reino, todos hallan gratis en este establecimiento piadoso la mas benigna acogida, todos son admitidos y colocados con aseo y limpieza en buenas camas, tratados con la mayor afabilidad y visitados diariamente por el*

---

[1] De les Règles et ordonnances per los baings et Cabanès de Caütares, reproduït en Lagrèze, G. B. de: La Société et les moeurs en Béarn. Pau, 1886. Pàg. 207-208.

[2] Pomiès, J. et J. C.: *L'Ariège*. Les éditions du Bastion, sense data. Pàg. 142.

[3] López Novoa, Saturnino: *Descripción del Valle de Benasque hacia 1870*. Ediciones Asociación Guayente, 1996. (Cuadernos de Anciles, 2). Pàg. 6.

[4] Font, François: *Histoire de l'abbaye royale de Saint-Martin du Canigou*. Perpignan, Imp. Ch. Latrobe, 1903. Pàg. 160.

[5] Sastre y Dominguez, Francisco: Memoria que con espresa autorizacion del gobierno de S. M: publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termosalinas de Caldas de Mombuy en la provincia de Barcelona el médico director de las propias aguas minerales. Barcelona, Est. Tip. de N. Ramirez y Rialp, 1862. Pàg. 11.

facultativo director (...)”[1].

Amb l’arribada de la nova moda banyística del segle XIX, va caldre canviar la “clientela”. Remarquem, però, que no varen mancar casos en què els establiments termals es varen plantejar de seguir oferint aquests serveis a les classes socialment menys afavorides. Aquest fou el cas de la Puda: el mateix Arnús parlava de fer un hospital per a pobres, “*al lado*” dels manantials medicinals[2]. En general, però, els pobres varen haver de deixar d'anar als banys per fer lloc als recentment “inventats” turistes. És el mateix procés que es detecta en el monestir de Montserrat quant a l’atenció als pobres que, com hem vist no massa més enrere (5.4.4), varen convertir-se en turistes.

Anar a les aigües es va convertir en una moda entre les classes catalanes més privilegiades a la segona meitat del segle XIX, però els començaments no foren fàcils. L'any 1863, Vicenç Munner, catedràtic de la Universitat Literària de Barcelona, es queixava que els establiments no reunien condicions per ser explotats. Els pocs malalts que feien ús de la hidroteràpia preferien marxar a l'estranger, potser per una qüestió de prestigi. Tampoc no se sabia res de la composició i prescripció de les diferents aigües de l'Estat[3]. A nivell estatal no va ser fins a 1817 que es convocaren les primeres oposicions per a metges directors d'aquests tipus d'establiments i a Catalunya només es tragueren a concurs dues places, les de Caldes de Montbui i Caldes d'Estrac[4].

Si al principi la situació dels balnearis era força lamentable, amb l'increment de la demanda es varen obrir nous establiments. La Puda va ser un balneari molt recent, perquè la deu d'aigua no existia fins que, a la fi del segle XVIII, un terratrèmol la va posar al descobert. Durant els primers anys del seu funcionament va tenir un radi d'influència local. Però entre 1832 i 1861 el nombre de banys que s'hi prengueren es va multiplicar per 8,5[5]. En canvi, els altres establiments es comencen a desenvolupar majoritàriament a la segona meitat del segle, més aviat cap a la fi. Les termes Blancafort, de la Garriga, per exemple, s'havien fundat l’any 1840 i foren reformades en 1876. Aquell mateix any es creà un nou establiment a la ciutat, i cinc anys més tard, un altre[6]. Moltes de les fonts de Sant Hilari Sa-Sacalm que encara avui dia són famoses foren descobertes a la dècada dels setanta i vuitanta del segle passat[7]; tanmateix, Banyoles, Caldes i Ribes veuen augmentar els seus visitants els primers anys de la dècada dels seixanta[8]. Les aigües de Tona també es “descobreixen” als anys setanta. Amb tot, la guia de les aigües minerals i balnearis de Ricardo de la Puerta (1896) dóna encara una imatge lamentable de la hidroteràpia a casa nostra. Només la Puda i Caldes apareixen com a estacions catalanes ressenyades[9].

---

[1] Foix y Gual, Juan Bautista: Noticia de las aguas minerales mas principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacologia. Barcelona, Joaquin Verdaguer, 1840.

[2] Arnús, M.: *Historia topográfica*... Op. cit. Pàg. 58.

[3] Munner y Valls, Vicente: Una excursion á la Puda de Monserrat. Estudio químico de los manantiales de dicho establecimiento termal, de la atmósfera de sus salas de inhalacion, del hidroforo ó sea aparato pulverizador del agua, de sus baños, piscinas y de cuanto tiene influencia en el restablecimiento de las salud de los enfermos que á la Puda concurren. Barcelona, Imprenta del Diario de Barcelona, 1863. Pròleg.

[4] Arnús, M.: *Historia topográfica*... Op. cit. Pàg. 44.

[5] Arnús, M.: *Historia topográfica*... Op. cit. Pàg. 44.

[6] Manzaneque y Montes, Manuel: *Monografía de las aguas minero-medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*. Barcelona, Tip. de Delclós y Marfany, 1883. Pàg. 9.

[7] *Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm*. Barcelona, Tipolitografia de Luís Tasso, 1895. Pàg. 3.

[8] Martínez Quintanilla, Pedro: *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Girona, Imp. de F. Dorca sucesores de J. Grases, 1865. Pàg. 111.

111.

[9] Puerta y Escobar, Ricardo de la (dir): *Guía ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España*. Madrid, Imprenta Colonial, 1896.

En canvi, a la fi dels anys vuitanta, l'expresident de l'Acadèmia Medico-Farmacèutica de Barcelona, exmetge dels hospitals de Berlín, professor auxiliar de la universitat i vocal de la Junta Provincial de Sanitat, Salvador Badia, reconeixia l'important impuls de l'estudi de les aigües minero-medicinals a Espanya en els darrers anys. En aquell moment, ja molta gent en feia ús. Trenta anys enrere, anar a prendre banys havia estat considerat per alguns,

> "(...) *como un futil pretexto para ir á veranear, ó como un medio de perder de vista un enfermo los médicos por otros; en la actualidad hasta los profanos por sí y ante sí acuden á los establecimientos y por su propaganda atraen con ellos gran número de pacientes, asegurándoles una curación, ó por lo menos un alivio en sus padecimientos* (...)"[1].

Després d'un èxit relatiu, el nou segle marcarà una davallada en l'ús d'aquests establiments. A la Garriga la colònia de banyistes disminueix, però s'incrementen els estiuejant i s'edifiquen nous habitatges[2]. Anotem també que en aquells anys es comencen a dur a terme els banys de mar, amb un caire encara molt terapèutic[3].

Aquesta "moda" dels banys havia d'acabar generant una nova valoració de la natura ecosimbòlica de l'aigua. O potser va ser a l'inrevés: aquesta nova valoració de l'element líquid hauria ajudat a estendre la nòmina dels seus afeccionats. Segurament foren ambdues coses alhora. El que aquí ens interessa és veure com les pràctiques d'hidroteràpia varen obrir via a una aproximació al món natural, vegeu-hi a la muntanya. També veurem, de passada, que el sentiment paisatgístic es pot trobar també dins d'estudis tan "científics" com les topografies mèdiques.

6. 2. 3 - Els banys i el paisatge

Ja hem vist, encara que només fos de passada, que va existir un clar vincle entre la moda dels banys termals i la descoberta del paisatge de muntanya. En aquest apartat ens proposem aprofundir-hi i ho farem començant per dir que l'any 1865, Pedro Martínez Quintanilla exposava que a Girona hi havia diversos llocs de banys i aigües que, a més de per l'aigua i el seu clima, atreien pels "(...) *amenos sitios que se encuentran á cada paso* (...)". La gent hi anava,

> "(...) *las unas buscando alivio á sus males en esas saludables comarcas, y las otras, los sencillos placeres del campo y la frescura de sus puros aires,*

---

[1] Badia, Salvador: Balneología. La Cerdaña. Sus aguas minero-medicinales. Traveseras Senillés. Barcelona, Imp. de Redondo y Xumetra, 1887. Pàg. 3.

[2] Planas y Vives, Gonzalo: Las aguas termales de La Garriga, bajo el punto de vista de la moderna Hidrología Médica. Barcelona, Imp. Hijos de D. Casanovas, 1909.

[3] Bataller y Constantí, A.: *Guía del bañista ó reglas para tomar con provecho los baños de mar*. Barcelona, Imp. la Renaixensa, 1877.

Salarich y Verdaguer, Joaquín: Los baños de mar y el balneario de Caldetas (baños Colon). Preceptos higiénicos y consejos útiles á los Bañistas que concurran á este establecimiento. Barcelona, Tip. Hispano-americana, 1882.

Pons, F. J.: *Guía práctica para los baños de mar en los niños*. Barcelona, Imp. L. Tasso, 1887.

que tanto se echan de menos en las grandes poblaciones"[1].

Tot i que el seu és un treball estadístic, Martínez de Quintanilla per un moment "patina" cap a la via patriòtica i proturística:

> "*Termínense las carreteras principiadas en la alta montaña, ábranse otras de reconocida necesidad, y sobre todo cómodas fondas ó casas destinadas á recibir los huéspedes, y estamos seguros de que varias personas que ahora se trasladan al estrangero en la sofocante estacion canicular, preferirán pasar esta en nuestros elevados Pirinéos. Nosotros no olvidaremos jamás la grata impresion que nos causó la vista de la Cerdaña, de la comarca de Olot, del valle de Arbúcias y de otros varios puntos tan deliciosos como dignos de ser visitados por los aficionados á viajar. Pero no nos separemos del asunto principal* (...)"[2].

En aquest i en algun altre passatge, Martínez deixa veure clarament el seu gust pel paisatge del Pla de l'Estany. Amb ell tenim un bon exemple de com aquella aigua, que temps enrere hauria estat percebuda com a perillosa i infecta, començarà a mostrar-se d'una altra manera.

En aquest sentit, la *Guia del viajero en Caldas de Montbuy y San miguel del Fay*, de Gaietà Cornet i Mas, (1867) es presentava també com a indispensable,

> "(...) *á cuantas personas van á tomar los baños de aguas termales de Caldas, y á las que deseeen visitar la más bella cascada natural de España*"[3].

Banys termals i paisatge van de bracet en l'obra de Cornet i Mas. A més, en aquesta guia, Cornet indica als seus lectors diferents excursions per fer a les rodalies de la població, perquè com ell mateix adverteix, aquesta obra anava adreçada als banyistes que cercaven la salut en un context de gran afecció a visitar les meravelles de Catalunya[4].

En el cas de Caldes de Montbui, trobem una guia de 1873 en què els seus atractius es redueixen quasi en exclusiva als banys i a la campanya:

> "*Montañas con bosques frondosos que, á la par que resguardan á la poblacion de los glaciales vientos del Norte, saturan convenientemente de oxígeno la atmósfera; llanuras despejadas al Sud que no impiden la libre circulacion de las apacibles brisas de verano; fuentes que, ora nacen en una escarpada roca al revolver de una esquina, en un tortuoso torrente, ora entre el verde musgo de una poética alameda poblada de ruiseñores; todo, en fin, cuanto contribuye á hacer agradable la estancia en una poblacion*"[5].

---

[1] Martínez Quintanilla, Pedro: *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Girona, Imp. de F. Dorca sucesores de J. Grases, 1865. Pàg. 109.

[2] Martínez Quintanilla, Pedro: *La provincia de Gerona.* Op. cit. Pàg. 109.

[3] Cornet i Mas, Gaietà: *Guia del viajero en Caldas de Montbuy y San miguel del Fay*. Manresa, Imp. Trullàs, 1867. Portada.

[4] Cornet i Mas, Gaietà: Guia del viajero en Caldas de Montbuy y San miguel del Fay. Op. cit. Pàg. 3.

[5] Cuspinera, Clemente: *Guia-ciceron del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy*. Barcelona, Imp. de L. Domenech, 1873. Pàg. 7.

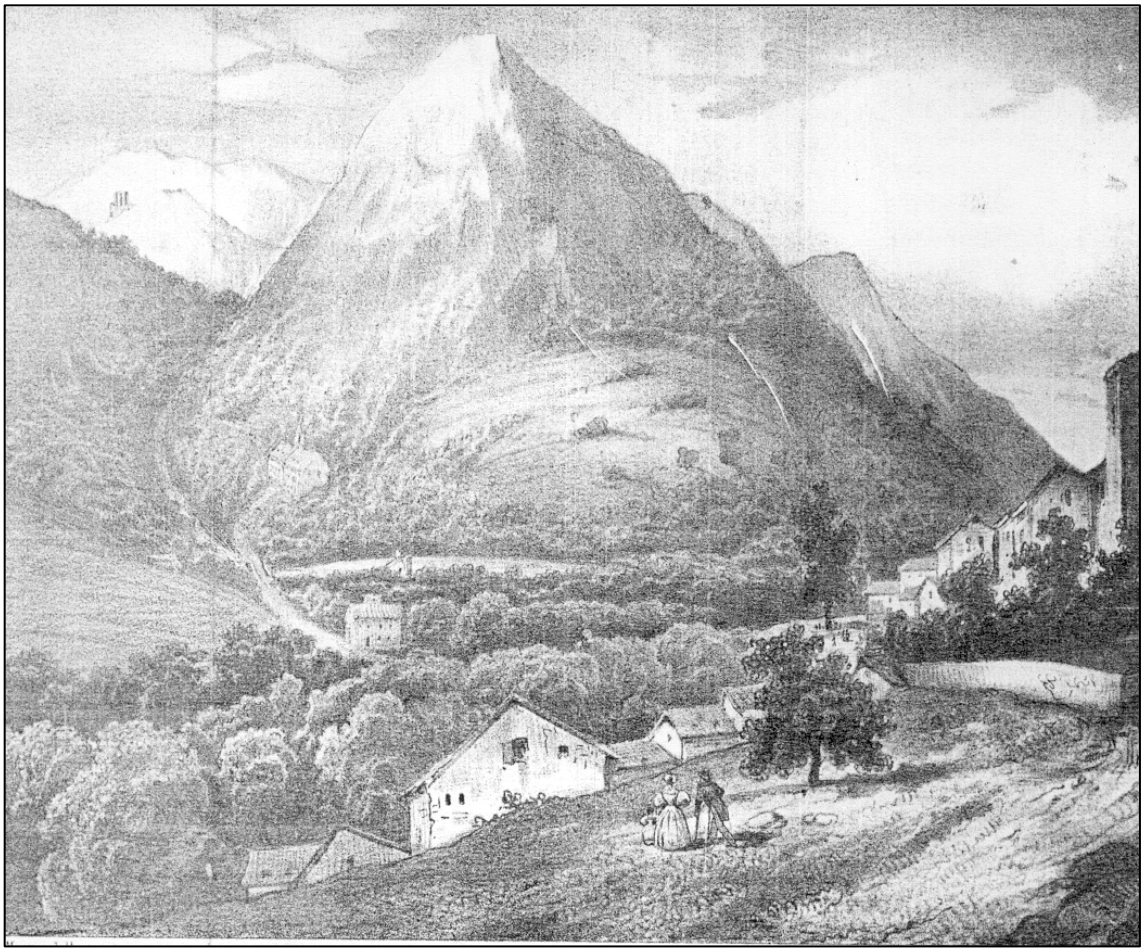

Els banys de Vernet, segons un gravat del tractat sobre les aigües minerals de Jh. Anglada (1833).

Els rodals de Caldes, percebuts en termes paisatgístics, es vesteixen de gala per rebre els malalts que van a prendre els banys, diu Cuspinera. I entre aquestes gales trobem *montes enhiestos*:

> "*Difícilmente se hallará un paisaje más variado y más poético que el que circunda por todos lados la villa de Caldas de Montbuy. Pródiga y previsora la Naturaleza (...), no escaseó ninguna de sus mejores galas para hacer mas agradable la permanencia en ella de las personas que han perdido la salud, que es el don mas preciado. Vegetacion lozana y florida; apacibles llanuras; caprichosas hondonadas; embravecidos torrentes; riachuelos de suave corriente; murmuradoras fuentes; aromáticos arbustos y plantas; árboles gigantescos; montes enhiestos; canoras avecillas; de todo hay en aquel pintoresco sitio, cerrado por la parte Norte por un vallado natural de montañas de distinta configuracion y matiz*"[1].

[1] Cuspinera, C.: *Guia-ciceron del viajero*. Op. cit. Pàg. 117.

La muntanya ha esdevingut barrera contra el vent, tant en Cuspinera com també en Josep Salarich[1]. Però alhora és un "recurs" paisatgístic. També en Josep Salarich el paisatge que envolta el balneari Segalés (Tona) és un element que dóna valor als banys:

> "*Algunas lomas cubiertas del verdor de los sembrados, ó de las yerbas de pasto, algunas de ellas muy útiles en medicina; ó depresiones del terreno por do corren apacibles las aguas pluviales, forman un variado cuadro, la pintoresca campiña, que se desplegará á los ojos del enfermo ó bañista, que se albergue en el establecimiento proyectado junto al manantial de las aguas que nos ocupan. La antigua iglesia y el castillo de Tona puestos al fondo del primer término de tan delicioso cuadro, parecen dos gigantes puestos allí como atalayas para vigilar la seguridad de aquella tranquila y afortunada comarca. Los forasteros á quienes guste mas la espesura del bosque añadida á la fragancia de las flores silvestres, encontrarán detrás del establecimiento bosques de añosos robles y frondosas encinas, que hasta en el rigor del invierno guardan el verde manto de su ramaje. Pastando á su sombra verá entre los carneros á un hatito de cabras y algunas apacibles vacas, que le suministrarán sabrosa leche procedente de la azulada juncia, del romero y del oloroso timo que mucho abundan*"
> "*A lo pintoresco del paisaje débese añadir el gran número de cristalinas fuentes, algunas de ellas muy notables por especiales circunstancias*"
> "*El viejo Monseny, el altivo Tagamanent, la sierra que he mentado de Collsespina, los montes de Cabrera, de Bellmunt, de Sabassona y Montagut cierran en lotananza el vasto horizonte y el terreno conocido por Plana de Vich*"[2].

La muntanya fa de fons a un paisatge pintoresc, però Salarich encara no ens convida a conquerir-la, a no ser amb la mirada. El mateix cas, referint-se a l'establiment que feia la competència directa al Segalés, el trobem en l'autor de l'opuscle que el donava a conèixer[3]. En aquest context, els metges, com Salarich o Bayés, havien de saber, a més del corpus específic de la ciència mèdica, geologia, orografia, hidrografia -per saber el sistema de les muntanyes, vessants, direccions i abundància d'aigües-, així com meteorologia. També havien de conèixer els costums dels seus habitants. Si més no això pensava Pau Aymerich i Gilabertó quan escrivia la seva topografia mèdica de Terrassa (1881). Segons ell, el metge necessita "(...) *vastos conocimientos no solo en medicina si que en Historia Natural, física, Geografia, etc.* (...)"[4].

L'existència o no de serralades muntanyoses fou molt important per a les

---

[1] Per a ell, la serra de Sant Bartomeu o de Gurb, resguarda els banys de Segalés (Tona) tant de la tramuntanna com del vent de l'oest (Segarra), fet que contribueix a la salubritat d'aquella comarca, "(...) *que de otra parte se presenta muy pintoresca y agradable*". (Salarich, José: *Aguas salinas-sulfuro-yodo-bromuradas de Segalés de tona; y su proyectado establecimiento balneario. Memoria médico-topográfica*. Vic, Est. Tip. Ramon Anglada, 1877. Pàg. 4.)

[2] Salarich, José: Aguas salinas-sulfuro-yodo-bromuradas de Segalés de Tona. Op. cit. Pàg. 4-5.

[3] Bayés y Fuster, Antonio: Aguas minero-medicinales salino-yodo-sulfuradas de S. Andrés de Tona, (Provincia de Barcelona, partido judicial de Vich,) de Ullastres y Cª premiadas en la exposicion universal de París de 1878. Sus efectos fisiológicos y terapéuticos. Vic, est. tip. de R. Anglada, 1881. Especialment pàg. 8-9.

[4] Manuscrit *Tarrassa su Topografía Médica. Concurso de 1881 á 1882*. Fotocòpia a la Biblioteca particular del Sr. Josep Maria Domènec, l'original és a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona.

topografies mèdiques i per als establiments hidroterapèutics perquè la seva presència contribuïa a augmentar els recursos salutífers del medi en què aquests establiments creixien. Això va permetre que les muntanyes entressin en el terreny de joc dels malalts, uns malalts que cada cop tenien menys mals i més *mals de cap*.

Cap a la fi de segle, la terapèutica hidromineral es va convertir en una moda, deia Josep Salarich[1]. En aquesta situació Saenz de Tejada defensava la superioritat de Banyoles, no només en el resultat de les aigües i els seus elements, sinó també en les,

> "(...) *no comunes condiciones y circunstancias que las distinguen; por su maravilloso país tan sano como pintoresco, fértil campiña, seductora sierra con aguas potables abundantes, legumbres y verduras sanas (...) y sobre todo, al N. O. de Bañolas y N. del Establecimiento su majestuoso y magnífico lago, pequeño mar de 18 kilómetros de perímetro, que constituye una de las más deliciosas diversiones de la villa por el pasatiempo que proporciona á sus honrados y laboriosos moradores en la pesca de las anguilas, barbos, bagras y tencas; estas últimas muy estimadas, y también por el tan agradable paseo que por él se da surcándolo en elegantes barquillas durante la temporada de baños: esto, unido á la bondad del clima con sus aires tan puros y embalsamados de gratísimos aromas que se esparcen en la atmósfera por su fuerte vegetacion de frutos de todas clases, rosas y yerbas aromàticas, hacen una mansion tan bella y alegre, que, repito, no se puede negar su favor y ventaja sobre otros Establecimientos* (...)"[2].

En aquest text, resulta clar que els elements paisatgístics poden contribuir al benestar dels "malalts" que arriben a Banyoles. Les miasmes i els llacs putrefactes han desaparegut totalment de la topografia ecosimbòlica del Pla de l'Estany, encara que a nivell físic continuïn allà mateix. Ara, fins i tot les muntanyes ajuden a confeccionar aquest tot que Saenz mateix qualifica de "*paisaje*":

> "*En cualquier parte donde se fije la mirada, los sentidos se arroban y el corazon late herido por las más gratas y dulces impresiones. Los prados, los llanos que se objetan á la vista, contrastan entre sí por los colores diversos y las galas diferentes que ostentan, y con la altura de los collados, de los picos escarpados que aquí y allá se levantan, y con la elevacion de las montañas que ciñen la poblacion á manera de un anfiteatro, abrigadas en su mayor parte con la sombra apacible de los árboles frondosos que ocultan en ellas sus raices, nos delitan y extasían*"[3].

En el mateix sentit s'expressa Manuel Manzaneque tot parlant de les aigües de la Garriga, però per a ell les muntanyes elevades li suposen un problema:

---

[1] Salarich, José: Aguas minero-medicinales de San Andrés de Tona. Examen comparativo de los Manantiales de Segalés y de Ullastres. Barcelona, Est. Tip. de los sucesores de N. Ramírez y Cª, 1883.

[2] Saenz de Tejada, Manuel: *Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas.* Madrid, Est. Tip. de M. Minuesa, 1883. Pàg. 15.

[3] Saenz de Tejada, Manuel: Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas. Op. cit. Pàg. 16.

"(...) *no sucede en La Garriga lo que en muchas otras estaciones balnearias de las Provincias Vascongadas y aun en la misma Cataluña; y es que, estando situados los establecimientos al pié de cordilleras elevadas, se presenta á la vista tan reducido espacio que no encuentra campo para estenderse, ni solaz el espíritu para espaciarse, pues es bien sabido por todos los aficionados á los espectáculos de la naturaleza, que las impresiones producidas por la contemplacion diaria de pequeños horizontes, limitados por montañas muy elevadas, hacen reconcentrar el espíritu en sí mismo y mas le disponen á la melancolía y abatimiento que á la franca espansion y á la prudente alegría, poderosos modificadores neurosténicos del organismo humano. De qué proviene esta correspondencia entre los accidentes orográficos de un pais y el estado de nuestro ánimo, no es ocasion de dilucidarlo aquí, pero su evidencia se impone con la fuerza de la observacion, y resulta tan cierta esa armonía como cierta es la que existe entre el estado de nuestro espíritu y los accidentes del medio moral en que se vive, constituidos por alegrías, placeres y dichas ó por tristezas, sinsabores é infortunios*"[1].

La configuració orogràfica del terreny repercutia en el psiquisme dels visitants d'aquests establiments tant com el "medi moral" en què es trobaven, deia aquest text. Però si les raons de Manzaneque per recomanar el Vallès en comptes de l'alta muntanya als "malalts" eren raons de tipus psicosomàtic, la defensa dels agents socials amb interessos vinculats als establiments muntanyencs passaria per l'acció fisiològica del desnivell i dels canvis de pressió. Es recuperava així la via que havia defensat Arnús en els seus estudis primerencs a Montserrat, i que semblava una mica abandonada.

L'any 1885, després de nou anys exercint com a director i metge dels banys de Ribes, Pau Alsina se sent en condicions de dir alguna cosa sobre els efectes que les aigües minerals, "(...) *auxiliadas del clima y demás que al tratamiento hidromineral concierne, producen en las enfermedades en que suelen aconsejarse*"[2]:

"*La acción que el clima del Valle de Ribas ejerce sobre el organismo, es tónico-excitante. Con efecto: la grata temperatura que se siente en verano en este Valle, que contrasta con la calurosa y enervante de los bajos niveles; su altura sobre el nivel del mar, que le coloca entre los climas de altitud media, en los cuales sobre no disminuírse (sic) la oxigenación de la sangre (...) favorece -por la menor presión atmosférica que en los sitios poco elevados- la expulsión del ácido carbónico, y, por lo mismo la descarbonización de la sangre; el aire puro, vivo, ozonizado de los países de montaña, bañados por la clara luz del sol que tanto difiere de la media luz y del aire confinado de las grandes poblaciones; todas estas cualidades del clima de que nos ocupamos hacen que el paciente -que al tiempo concede alguna tregua á los sufrimientos físicos y morales que nuestra actual civilización engendra-, se reaccione, que la hematosis, la digestión y*

[1] Manzaneque y Montes, Manuel: *Monografía de las aguas minero-medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*. Barcelona, Tip. de Delclós y Marfany, 1883. Pàg. 6.

[2] Alsina y Pou, Pablo: *Breve reseña de las aguas y baños mineral del Valle de Ribas*. Barcelona, Imp. de Lluís Tasso Serra, 1885. Pàg. 3.

demás actos nutritivos adquieran un gran empuje, que el sueño se haga más reparador y que con el organismo se levante el mismo espíritu"[1].

Alsina, que utilitza en més d'una ocasió la paraula paisatge, recomana algunes excursions, des de les properes coves de Ribes o el pont de la Cabreta, fins a Núria. Tot pujant a aquest santuari,

"(...) *admíranse los más sorprendentes y encantadores paisajes, entre los que descuella un gran número de hermosas y atronadoras cascadas, tales como la Fontalba, que es la mayor, la del Salt del aigua, la Fontnegra, etc, que vistas desde el Salt del Sastre ofrecen uno de los cuadros naturales más bellos é imponentes*"[2].

L'alçada permet que s'incrementin els moviments respiratoris, la circulació es fa més activa, diu una guia de 1895;

"(...) *súbense las rápidas pendientes, como el que esto escribe ha tenido ocasion de observar en sí propio, con inusitada facilidad* (...)"[3].

Augmentades la circulació i la respiració i l'aire essent més pur, contenint més ozó, augmenten les combustions orgàniques, s'obre la gana, es millora la digestió, s'afavoreixen les secrecions, la respiració cutània i l'exhalació pulmonar,

"(...) *y en virtud de todos estos cambios, el organismo sometido á la influencia del clima tónico-excitante de San Hilario, gana en peso, recobra fuerzas, adquiere vigor y fortalécese tanto en su dinámica espiritual como en su dinámica fisiológica*"[4].

L'altura i la muntanya estan esdevenint, doncs, per al discurs mèdic, indrets positius que afavoreixen el cos i la ment d'unes persones que cada cop menys es consideren com a malaltes. "Conquerida" per la farmacopea mèdica, la muntanya serà explotada amb afanys terapèutics. Després de la seva protecció oficial, en bona part a causa de les seves qualitats profilàctiques, l'any 1929 el Montseny està ocupat per malalts tuberculosos o convalescents[5] i en aquest context certes persones, començant pel comte del Montseny i president de la Diputació de Barcelona, es plantegen construir-hi un edifici dedicat a l'aeroteràpia. El clima ha esdevingut un element que pot ajudar o no a curar la salut i Miquel Farreras proposa de fer-hi un sanatori per sota dels 1.100 metres o per sobre dels 1.500. Allà el clima permetia lluitar contra la tuberculosi, però fixem-nos que els efectes del clima depenen també de l'altura del lloc. A més, en aquesta obra, no només el clima, sinó fins i tot el panorama, facilitant la relació entre els malalts, ajuda a curar els mals dels

---

[1] Alsina y Pou, Pablo: Breve reseña de las aguas y baños mineral del Valle de Ribas. Op. cit. Pàg. 11.

[2] Alsina y Pou, Pablo: Breve reseña de las aguas y baños mineral del Valle de Ribas. Op. cit. Pàg. 43.

[3] *Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm*. Barcelona, Tipolitografia de Luís Tasso, 1895. Pàg. 12

[4] Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm. Op. cit. Pàg. 12.

[5] Vegeu, en clau novel·lada, Suriñach Senties, R.: *Llibre del convalescent*. Barcelona, Antoni López, llibreter, 1917.

convalescents[1].

6. 2. 4 - Canvis ecosimbòlics

A la segona meitat del segle XIX la societat catalana comença a pensar que els efectes que té l'exercici en ell mateix poden ser positius, fet que permetrà el desenvolupament dels esports moderns i, entre ells, de l'excursionisme (tot i que aquest, al principi, no volia ser considerat com a tal). Pel que ens interessa, anotem que els mateixos efectes que tenia l'exercici també els podia tenir l'aigua per ella sola, car, com diu la guia de les aigües de Sant Hilari, ambdues es complementen.

Com hem vist, tradicionalment, la muntanya i l'aigua havien estat mal vistes i aquesta tendència no es trencà d'avui per demà. Un dels "problemes" que tenia la muntanya era que la humitat que s'hi trobava podia perjudicar l'organisme humà. Sobre aquest punt encara seguien vigents els tòpics tradicionals, com hem vist en Manzaneque. En aquest context, els metges i proselitistes dels establiments muntanyencs es defensaran intentant canviar aquesta representació del fet muntanyenc. Així Alsina dirà que,

> "(...) *podemos afirmar que el Valle de Ribas, de día es mucho más seco que el litoral de las provincias catalanas*"[2].

El cas més interessant, però, és el d'Ignasi Llorens i la seva topografia de la Seu d'Urgell. Per a ell, l'atmosfera de la Seu és humida, tot i que les observacions fetes li diuen que en realitat és escassa en vapor d'aigua. Com que s'adona que està en una situació paradoxal, Llorens proposa distingir entre el "*vapor acuoso*" i la "*humedad*", dues coses que serien antagonistes i que es trobarien en relació inversament proporcional en l'atmosfera:

> "*Por otra parte, la altitud de la población, su proximidad á las montañas, la abundancia inmensa de aguas y la temperatura fría del aire que se respira en la mayor parte del año, explican también la humedad atmosférica de la Seo aunque su atmósfera sea escasa en vapor acuoso*"[3].

Sembla evident que ens trobem davant d'un cas en què cal defensar a cor què vols unes idees preconcebudes. Però solventat (?) el problema, Llorens afirmarà que els altres elements que constitueixen l'atmosfera són purs, car

> "(...) *no hay efluvios pantanosos ni miasmáticos que la adulteren, ni materias extrañas, tan comunes en los centros fabriles, que la vicien*"[4].

En la seva monografia sobre la Cerdanya, Salvador Badia dirà que la dieta és molt

---

[1] Farreras, Miquel: El Montseny. Su presente y su porvenir. Monografía de esta montaña. Barcelona, Imp. Garrofé, 1929.

[2] Alsina y Pou, Pablo: Breve reseña de las aguas y baños mineral del Valle de Ribas. Op. cit. Pàg. 11.

[3] Llorens y Gallard, Ignacio: *Topografía médica de Seo de Urgel*. Barcelona, Est. Tipo-litográfico de los Sucesores de Ramírez y cª, 1886. Pàg. 12.

[4] Llorens y Gallard, Ignacio: *Topografía médica de Seo de Urgel*. Op. cit. Pàg. 12.

important en la futura evolució dels pacients i que cal tenir-la present per al tractament. Això el condueix a sortir dels murs de l'establiment:

> "*Esto hace que no pueda ser completa la monografía que trate de un agua si no viene á renglón seguido la descripción de sus alrededores, de este modo puede el médico director trazar un plan dietético, ya en relación de la fuerza muscular de los pacientes, ya de su más ó ménos exaltada imaginación*"[1].

Aquest és el motiu pel qual ell, i altres metges, aconsellaran i explicaran en les seves monografies els passejos i excursions que es poden fer en els seus establiments. En alguns casos, aquests balnearis tindran petits o grans recorreguts, més o menys ajardinats, que passaran a formar part de la terapèutica associada a l'aigua. Carles Bosch de la Trinxeria retrata molt bé la vida d'un d'aquests establiments, la relació amb la gent local i les primeres pràctiques excursionistes en la seva novel·la *Montalba*. Nogensmenys, a part d'aquests elements propis del balneari, hi ha algunes "excursions" que esperen als pacients, especialment a la Cerdanya de Badia:

> "(...) *entre mil curiosidades lagos pequeños, ventisqueros y picos elevados desde donde se descubren los más bellos panoramas que pueda ofrecernos la naturaleza en estos países*"[2].

Badia no s'està de recomanar un seguit d'ascensions, donant les altures que s'assoliran. Però també reconeix que altres turistes són més assossegats i tranquils i que la fatiga corporal els podria causar molèsties. Aquests s'avorreixen en els balnearis, però també els troba alguna ocupació, com fer un àlbum de la flora de la zona. Just acabant el segle, Pere Vergés reconeixia que,

> "*Es incuestionable que la salud (...) sufre menoscabo, se altera y modifica, según las circunstancias orográficas, hidrológicas y atmosferológicas de las localidades: la naturaleza y forma del terreno; sus montes, sierras y colinas; sus vertientes; su altura sobre el nivel del mar; la orientación; porosidad y dureza del suelo, su fecundidad: cantidad y calidad de sus aguas; sus corrientes internas y externas; charcos y lagunas; vientos reinantes; pureza é impureza del aire* (...)"[3].

Clima i relleu, clima i paisatge esdevenen, en aquesta fi de segle, elements imprescindibles d'aquesta cura en el marc muntanyenc. Però, fixem-nos-hi bé, Nicolás Pérez Giménez diu que,

> "*Si importante es el estudio químico geológico de las aguas minero medicinales, no lo es menos el de la climatología; pues sabido es que el*

---

[1] Badia, Salvador: *Balneología. La Cerdaña.* Op. cit. Pàg. 14.

[2] Badia, Salvador: *Balneología. La Cerdaña.* Op. cit. Pàg. 14.

[3] Vergés y Vernis, Pedro: Topografía médica de Castellar (San Esteban) ó del Vallés. Memoria que la Real Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona distinguió en el concurso de 1894 á 1895. Barcelona, Est. tip. "La Hormiga de Oro", 1895. Pàg. 10.

clima es un afacto interesante de la medicación termal (...)"
"(...) *todo ello matizado por los paisajes pintorescos que ofrecen aquellas montañas, cuajadas de vigorosos árboles de rico follaje, alfombradas de perpetuo y primaveral verdor*"[1].

És possible que el doctor Pérez Giménez tingués algun interès a defensar l'establiment en què treballava a Sant Hilari Sacalm, però convé recordar que també era exintern de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, i membre de la Sociedad Española de Hidrologia Médica. De la mateixa opinió era Josep Aladern en demanar la construcció d'un balneari a Andorra:

"*¿Perqué no's fá aquí una estació balnearia com las moltas que existeixen pels Pirineus, tan á Fransa com á Espanya? Tot ajudaría á ferla deliciosa; la (sic) paissatje d'aquí es magnífich, lo mellor que te Andorra. Hi ha per aquí prop molts punts pera anar á fer excursions, punts molt bonichs, com l'estany d'Angolestés, los Pessons, Ntra. Sra. de Meritxell, lo pich de Casamanya, etc. etc.*"[2].

La vida termal condueix al passeig, a sortir a la muntanya. L'any 1896 els banys Rius de Caldes oferien en la seva publicitat uns passejos des d'on es descobrien uns magnífics panorames com a elements d'esbarjo; també des del menjador es fruïa de "(...) *inmejorables vistas al campo, pudiendo asegurarse sin exageración que no los hay mejores en España*"[3]. El paisatge havia esdevingut un element d'atracció de "malalts". Tampoc, a la fi de segle, no s'entén la hidroteràpia sense el complement d'un mínim exercici físic en el medi natural. Una guia de les aigües de Sant Hilari, publicada l'any 1895, afirmava que convenia "*pasear el agua*" que ells mateixos envasaven, per tal de fer exercici muscular. A més de canvis fisiològics, aquest exercici també,

"(...) *recrea el espíritu, que halla deleite en la contemplación de la vegetación espléndida que ofrecen las accidentadas cumbres de nuestra estación balnearia*"[4].

En aquell 1895, l'establiment ja tenia problemes d'*over booking*, especialment entre el 22 de juliol i el 15 d'agost. Per això es recomanava espaiar la demanda;

"*Esto aparte de que las aguas aprovechan más en primavera y otoño que no durante el rigor de la canícula, y de que la temperatura es más grata y más constante en julio y septiembre que no en agosto, y más á propósito para las excursiones á las pintorescas cumbres que rodean el*

---

[1] Pérez Giménez, Nicolás: Bosquejo climatológico é hidrológico de la estación termal de San Hilario Salcalm (Gerona). Barcelona, Imp. Succ de N. Ramírez y Cª, 1888. Pàg. 13.

[2] Aladern, Joseph: Cartas andorranas. Impresións a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892. Pàg. 43.

[3] Vegeu aquest anunci en Puerta y Escobar, Ricardo de la (dir): *Guía ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España*. Madrid, Imprenta Colonial, 1896.

[4] Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm. Op. cit. Pàg. 57.

Establecimiento"[1].

Aquests eren motius suficients per indicar quines dates eren les millors per als seus clients i entre ells trobem -fet, per a nosaltres, molt significatiu- la possible planificació d'excursions des del balneari.

Una cosa semblant passava amb les aigües d'Arbúcies tal i com les presentava el metge cirurgià Ricard Cortada:

> "*Los aficionados á las excursiones, hallan solaz y recreo visitando las pintorescas ermitas y altas cumbres del Monseny, así como el antiguo é histórico castillo de Monsoliu, abundando, por todos los bosques, las liebres, conejos y perdices para los aficionados á la caza*"[2].

Si bé els banys varen començar a oferir excursions com a element terapèutic, ràpidament aquestes varen atreure la seva pròpia clientela. D'aquesta manera, a la fi de segle, la *Guia del banyista* del doctor Jimeno explicava que els concurrents als balnearis eren de dos tipus: "(...) *enfermos propiamente tales y los que se ha dado en llamar touristas; los primeros interesan al crédito curativo de las aguas, lo segundos á la explotación de las mismas*"[3]. El turista complementa o eixampla la demanda dels establiments termals, que sembla que, malgrat haver-se posat de moda, no acaben de tenir prou practicants com per mantenir-se. Ara bé, els banys seguiran oferint-se als "malalts" i el doctor Jimeno, tot i veure aquesta diferenciació entre malalts i turistes, també pensa que els qui només busquen repòs i apartar-se de la vida ordinària també són malalts, tot i que no en el sentit estricte, car els calen unes medicines higièniques que només troben en els balnearis, en les excursions, etc. Prova d'això és que no van a qualsevol establiment, sinó al que els sembla més indicat segons la seva idiosincràsia i temperament. Això genera una diferència entre el malalt que segueix uns horaris i règims estrictes, i el que

> "(...) *va á un balneario como puede ir á una orgía y se levanta á las doce de la mañana, se acuesta á las cuatro, está sentado el resto del tiempo jugando y en continuas libaciones* (....)"[4].

Doble règim disciplinari; doble finalitat, però un únic mercat. Malalts i turistes ocupen uns mateixos espais per raons terapèutiques més o menys semblants que els condueixen a certs indrets qualificats com a naturals. Per això, per al nostre metge, el paisatge i la seva vista és molt important, fins al punt que permet compensar les mancances climatològiques d'algunes estacions higièniques:

> "*La situación de la Puda de Montserrat no ofrece el aspecto y condiciones climatológicas de las estaciones montañosas; pero no obstante, colocada al pié y dirección S. E. de la histórica montaña de Montserrat, junto al rio Llobregat, cuyos efluvios y corrientes la refrescan lo suficiente para*

---

[1] Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm. Op. cit. Pàg. 61.

[2] Cortada Riera, Ricardo: *Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*. Barcelona, Imp. de P. Ortega, 1890. Pàg. 5.

[3] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Barcelona, Imp. Pedro Ortega, 1894. Pàg. 11.

[4] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 12.

contrarrestar los inconvenientes de un terreno relativamente hondo en que se encuentra, la lozana vegetación de la izquierda del Llobregat, el movimiento fabril que reina en todas sus orillas y los variados panoramas que ofrece la montaña, son circunstancias, por las que se podrá apreciar el atractivo que tiene un paisaje como aquel, quebrado, de múltiples aspectos y que dá motivo á agradables excursiones que son la delicia de los bañistas"[1].

El paisatge forma part de la teràpia aplicada als malalts i es converteix en l'element essencial per al reclam dels turistes. Aquesta mateixa associació del bany amb el paisatge la trobem en quan Jimeno parla de Caldes de Boí:

"*El valle de Bohí en el que radican estas Caldas está constituido por estribaciones del Pirineo ofreciendo un paisaje verdaderamente alpino por lo frondoso y agreste*"[2].

Fins al punt que aquells establiments que només es poden presentar com a centres de salut sembla que perdin bona part del seu interès. En contraposició als casos de la Puda o de Caldes de Boí, Jimeno es mostra decebut pel que passa a Caldes de Montbui, que s'anava consolidant únicament com un centre de salut adreçat a persones malaltes:

"*Poco puede decirse de los atractivos del paisaje y de los alicientes que Caldas ofrece al tourista, ni nadie se ha preocupado de ello: á Caldas concurren anualmente una inmensa multitud de enfermos, y ante las exigencias y necesidades del enfermo quedan en lugar muy secundario las conveniencias y los regalos que ambiciona el que viaja por placer. En Caldas no caben descripciones de bosques, de excursiones, de jardines, de nada que sólo tienda á dar expansión al ánimo; encaja mejor describirlo con la seriedad y el interés que se describe un hospital y por esto á que siente obligado quien ha de describir tan notables termas, se encuentran también más obligados los habitantes de Caldas al recibir á los enfermos que concurren á sus casas en busca de salud* (...)"[3].

Tornant a Sant Hilari, Jimeno diu que ha adquirit importància en els darrers temps, o sigui, a la fi del segle. Hi va gent que busca solució als seus problemes i una minoria per tal de fruir del clima i de la topografia del país. Sembla ser que això hauria fet que Pérez Jiménez li donés un valor fonamentalment terapèutic.

En tot aquest entrellat entenem que per a Jimeno, a la vall de Ribes, a més de les distraccions que ofereixen els hotels, hi hagi,

"(...) *sus naturales atractivos, que son el secreto de la preferencia que le dan muchos veraneantes; su hermosa carretera, su ribera del Fresser, la frondosidad de las montañas, el clima sano y agradable en verano,*

[1] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 67.

[2] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 74.

[3] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 97.

excursiones a Ripolll, (...) á Ntra. Señora de Nuria (....), á S. Juan de las Abadesas, etc. (....) són atractivos grandísimos y de gran aliciente en Ribas"[1].

Els atractius naturals, entre els quals les muntanyes, acabem per consolidar-se com a motius suficients per atreure visitants al que al principi eren establiments mèdics. Les excursions complementen les teràpies i estan a punt de desvincular-se'n per a bona part dels clients d'aquests negocis. El paisatge i la muntanya poden ser motius suficients per atreure "malalts" als nous establiments termals i, en aquest sentit, la guia del doctor Jimeno s'acompanya d'un mapa en què es ressalta de manera especial les muntanyes de Montserrat i de Núria: el paisatge, el paisatge de muntanya, en aquesta fi de segle ha entrat ben clarament a formar part de la *salut*.

En la línia del doctor Jimeno, que distingia els malalts dels turistes, Josep Salarich diferenciarà entre un establiment d'aigües i una estació higiènica:

"*En la primera, apart de no poder escullir lo punt y clima, hi concorre, en general, gent malaltiça, quals malaltías acostuman á esser d'una sola classe; molts malats que sufreixen, sens casi tenir humor y que tenen necessitat de procurarse remey á sas molestosas dolencias y sufriments no fos cas que, descuydantse, posassen en perill la séva existencia, y hont, ademés, se veuhem obligats á portar un especial y ordenat règimen de vida, á pendre certas precaucions, evitant tota classe d'excessos, etc. etc.. En la segona los malalts hi son contats, la gent que hi acut hi busca expansió y alegría, fuig dels gemechs y de las llástimas, accepta tota classe de distraccions y esbargiments. A las estacions higiènicas hi ván las familias que volen que llurs fills recobren l'agilitat y bons colors que han perdut durant los estudis d'hivern; las personas que desitjan recuperar las forças, debilitadas per la respiració continua del malejat ayre d'una capital ò d'un reduhit taller, despaig ò habitació; las que tenen voluntat per més ò menys temporada de fer us de bona ayguas, nous aliments y respirar ayres purs per vigorisar sas funcions, especialment las digestivas, per alcançar aixís més fácil y millor nutrició; los que pretenen deixar y oblidar completament, per uns quants días, los continuats è importants negocis y quefers que durant tot l'any los preocupan; en una paraula, en aquests llochs s'hi troban los partidaris del* melius est cavere quam medicare"[2].

Els primers anys del segle XX continuaran en aquesta línia de diferenciació de dos mercats i la consolidaran, perquè hem arribat a un moment en què a Sant Hilari,

"*De cada deu, nou hi van per ... anar á fora, com ells dihuen (una céva com qualsevol altre). Barceloní que disposi de tres pessetes y no va á fora es una raresa*"[3].

---

[1] Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Op. cit. Pàg. 157.

[2] Salarich, Joseph: *Sant Juliá de Vilatorta. Guia del foraster*. Vic, Estampa de Ramon Anglada, 1898. Pàg. 16.

[3] Vida, Romualdo: "Odissea (De Llafranch al Montseny)". Retall sense dades conservat a l'Hemeroteca Josep Móra de Granollers. Caixa 29, fons Villaronga.

Molt, molt enrere queden els mots -testimonis d'una ja antiga mediança- de Francesc Carbonell parlant de Caldes de Boí:

> "*Los montes que circuyen aquel valle son muy elevados y muy escabrosos, de suerte que el Sol en medio del verano no le baña sino muy poco en todo el decurso del dia. Dichos montes como los restantes de los Pirineos de aquella comarca abundan principalmente en pinos abetos de tan grande magnitud y tan escelente talle, que se tienen por los mas superiores de nuestra península. Los espresados montes se hallan poblados de animales silvestres como osos, javalies, y singularmente cabras montesas: la piedra de todas aquellas montañas y por donde manan las aguas minerales y el agua de la fuente, es de un granito de color gris*"[1].

Aquest canvi de valoració del medi muntanyenc el trobem molt clarament a la darrera dècada del segle XIX. Ja n'hem donat molts exemples, però podríem acabar-ho d'arrodonir veient algunes de les noves descripcions que es fan de l'estany de Banyoles i de les seves rodalies, descripcions que deixen veure que l'aigua estanyada ja no és font de malures. Per fer-ho hem utilitzat un calendari per a l'any 1891, publicat per l'estampa de la Renaixensa. En aquest calendari, Joaquim Coromina en parlava així:

> "*Las Estunas es un lloch bonich, pintoresch y alegre. Té una vista de les més agradables. Se veu la gran aglomeració de casas de la nostra vila, dintre las quals surten ab tota sa magestat los campanars del monastir y la parroquia. La millor joya banyolina, l'estany, tanquil y trasparent com un cristall, qué gran y hermós se veu desde aquest punt del color del cel y rodejat d'un march de verdor. Si afegím que las montanyas vehinas clouhen aquest plá dantli la forma de círcul tindrém una idea, si bé no exacte, del cuadro que presenta Banyolas vist desde aquí*"[2].

L'estany i les muntanyes que el volten formen un conjunt agradable i pintoresc; és a dir, un indret que mereixeria ser pintat o bé que és descodificat a partir d'uns criteris implícits que, sorgits potser del món de l'art, han arribat al conjunt de l'élite cultural catalana del tombant de segle. D'altra banda, l'aire pur de l'indret convida a passejar-hi i a passar-hi les hores de canícula i promet una major *salut*. Com a mínim així era per a Joaquim Hostench, per a qui Banyoles era,

> "(...) *una de las* [viles] *més apropósit de Catalunya pera passarhi l'estiu, ja que totas ellas ofereixen, á més d'un aygua que entela los gots, sitis frescals ahont passar las calurosas horas del dia. Lo foraster que no se senti ab ánimo pera fer excursions de més importancia, fassi una visita á las font y si tots los anys nos deixa ab recansa, ho farà ab doble motiu tota vegada*

[1] Carbonell y Bravo, Franciso: Memoria quimico-mediaca de las aguas minerales de Caldas de Bohy enel Principado de Cataluña con un apéndice de los descubrimientos nuevos sobre esa clase de baños ó aguas sulfúreas termales, hechos por D. Carlos de Gimbernat y Grasot. Barcelona, Imp. V. é H. de A. Brusi, 1832. Pàg. 16.

[2] Coromina, Joaquim: "Lo roser de las Estunas" en *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 126.

que coneixerá la expléndida campinya de Banyolas y s'en trobará millor ab l'ayre pur que durant una temporada curta ó llarga hi haurá respirat"[1].

Malgrat que només es visitin les fonts de les rodalies del poble, l'entorn muntanyenc hi ofereix una bella perspectiva que atreu malalts i desvagats. Com a mínim així era la font Pudosa, tal com fou vista per Pere Alsius:

"*Lo lloch no pot ser més pintoresch; al mitj del plá, voltat de turons y montanyas cobertas de frondosa vegetació li donan hermosa perspectiva; circuhit de exhuberants arbredas que respiran amenitat y grandesa, unit ab l'Estany per medi de una espayosa rambla y ab los Prats y vehins llochs per nombrosos camins y veredas, tot convida á fer agradable aquell siti y á veure's concorregut, no tant sols per qui en eixa aygua mineral busca la salut, si que també per quants necessitan ó desitjan esbarjo ó descans pera refer las forsas perdudas en lo travall*"[2].

És el mateix Pere Alsius qui es demana per què hauria de fer-se'ns estrany que la gent estimés l'estany si dos poetes com Jacint Verdaguer o Dolors Monserdà de Macià s'hi havien inspirat, com també ho havien fet els pintors Urgell i Marquès. Com diu Alsius, res d'estrany que la gent, especialment els forasters, mostressin aquesta predilecció per uns llocs que tots aquells artistes havien divulgat[3] i formalitzat (o, com diria Alain Roger, *artialitzat*). En aquest sentit, no serà sobrer de transcriure el que havia dit la fada de Banyoles de Jacint Verdaguer sobre els voltants d'aquesta vila en el poema *Canigó*:

"*Per debanar lo meu fil*
tinc belles debanadores,
les muntanyes de Begur,
les de Begur i Armen-Roda,
les serres de Puigneulós,
les del Mont i Rocacorba.
La plana de l'Empordà
mai ha dut millor corona,
corona de raigs de llum
trenats amb lliris i roses;
semblava un pagó reial
obrint sa florida roda"

En aquest i en altres passatges de les seves obres, Verdaguer va anomenar tants llocs que després passaren a formar part del nostre "paisatge" que bé podríem dir que fou un dels agents més importants que, a nivell català, va treure molts llocs de muntanya de l'indicible. Potser tants com els primers excursionistes que estudiarem tot seguit. Junt a ells,

[1] Hostench, Joaquim: "Fonts dels voltants de Banyoles" in *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 100.

[2] Alsius, Pere: "La Fontpudosa" in *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 76.

[3] Alsius, Pere: "L'estany" in *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 124.

altres poetes o escriptors i pintors ajudaven a conèixer amb les seves obres uns indrets que fins llavors havien estat pràcticament desconeguts per a l'élite que estem estudiant.

Resum:

La burgesia catalana va poder acostar-se al medi natural, i pel que a nosaltres ens interessa, especialment a la muntanya, quan les cures termals es varen fer un lloc entre la societat benestant, especialment barcelonina. Aquesta història no fou només la d'una teràpia més o menys exitosa, sinó la d'una moda dels sectors més adinerats de Catalunya, una moda que durà uns certs anys i que després deixà pas a l'estiueig que va transformar la fesomia d'algunes de les nostres ciutats.

Les aigües varen atreure gent a la muntanya, i la mateixa muntanya va ser utilitzada com a font de gaudi per aquelles estacions que varen anar més enllà de la teràpia.

6. 3 - El primer excursionisme a Catalunya

Aquest capítol és un dels més importants per entendre la popularització, en les primeres dècades del segle XX, del sentiment d'estima de la muntanya a casa nostra.

El paper del moviment excursionista va ser essencial en el nostre país, tot i que aquest no deixa de ser contradictori en els seus primers anys. Ara bé, un cop definit l'excursionisme com una activitat més o menys esportiva pertinent de realitzar a la muntanya, la missió apologètica que els excursionistes s'havien plantejat de dur a terme serà una de les vies d'arribada a les classes populars de l'estima per la natura.

6. 3. 1 - Panoràmica general de l'excursionisme català

Allò que ha donat la idiosincràsia a l'excursionisme català ha estat la seva vinculació al que s'ha dit la "represa nacional catalana". A Catalunya, a mitjan segle XIX, el catalanisme va començar essent un fet literari lligat al romanticisme. La història, especialment l'edat mitjana, les ruïnes, les minories socials, la llibertat, etc. eren idees molt importants entre els romàntics. En un segon moment, aquest corrent artístic, que va estar tan vinculat al naixement del paisatge, va cristal·litzar a Catalunya en un moviment científic, especialment a través de les feines dels excursionistes.

Fotografia dels primers socis de l'ACEC (Arxiu del CEC)

En aquest sentit, molts estudis han demostrat que tota la història de l'excursionisme

català és dialècticament vinculada a la del moviment catalanista. Només hem de veure la primera fotografia que es feren els socis de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, a la qual Josep Iglésies dedicà bona part d'una obra[1]. No cal posar-hi gaire atenció per entendre que hi havia una gran diferència entre aquells excursionistes catalans i la imatge típica del primer alpinisme que, més o menys en aquelles dates, s'estava desenvolupant a Europa i que anirem qualificant poc a poc. Com a factor distintiu s'ha proposat en força ocasions que l'excursionisme a Catalunya, especialment el del primer moment, va ser una important contribució al moviment catalanista. No és gens difícil de demostrar això: només cal pensar que el primer club que es va fundar a Catalunya es feia dir Associació **Catalanista** d'Excursions Científiques (ACEC). Com es veu, era especialment una institució nacionalista, a diferència d'una nova entitat que sorgirà més endavant que es farà dir societat d'excursions; l'ACEC no va ser, ni va voler-ho, una entitat alpinista a la manera suïssa o un club alpí a l'anglesa, fets socials als quals s'acusava de la seva despreocupació científica i regeneracionista. La contribució, confessada manta vegades, d'aquella primera entitat al desvetllament nacionalista català va ser a través de conèixer i de fer conèixer, de fer a la gent conscient de la Catalunya "real", perquè els seus membres creien que ningú no podia estimar allò que no coneixia.

La història de la *Catalanista* en els primers anys es va veure marcada pel fet que, havent estat fundada en 1876, l'any 1878 patia una escissió a causa de la qual es fundà l'Associació d'Excursions Catalana. Ja hem insinuat que la diferència de tarannà entre l'una i l'altra es denota ja en el mateix nom que aquesta va prendre. De fet, l'interès per mantenir la denominació originària va ser un dels esculls que més va pesar a l'hora de dificultar la reunificació d'ambdues entitats[2]. No va ser fins a 1891 que ambdues es tornaren a fusionar, canviant de nom i apareixent el que encara avui dia coneixem com a Centre Excursionista de Catalunya.

Vist aquest context, entenem que els primers excursionistes no caminaven gaire ni ascendien als pics més elevats del nostre país. Ells només caminaven amb la mirada posada a dur a terme les seves investigacions, i si caminaven era especialment a causa de la insuficiència dels mitjans de transport. Ara bé, gairebé des de bon principi, no tot l'excursionisme s'acabava aquí i existia una sèrie de persones (minoritària, certament) que es delien per sortir a fora per contemplar la natura o per practicar alguna cosa que avui dia anomenem esport. Però aquest sector excursionista no tingué uns inicis fàcils: en els primers dies, l'excursionisme a Catalunya començà duent a terme investigacions històriques, folklòriques, arqueològiques i artístiques. Els primers excursionistes també volien estudiar les ciències naturals, però la seva activitat més important va ser en la primera via (les ciències humanes). Això va ser així perquè, en aquell context de primeres reivindicacions catalanistes, estudiar la història del país era una manera de recordar el passat medieval català, quan Catalunya havia estat una nació lliure, i sobretot gran. D'altra banda, també el folklore era considerat una pràctica suposadament "rigorosa" que volia recordar el nostre passat i subratllar les diferències entre Catalunya i les altres realitats estatals o nacionals. I tant la història com el folklore foren les activitats en les quals els primers excursionistes varen destacar més[3].

---

[1] Iglésies i Fort, Josep: *Els primers excursionistes.* Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1964.

[2] Vegeu Iglésies, Josep: *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Vol 1, pàg. 127-128 i 160-163.

[3] Sobre aquest punt, Roma i Casanovas, Francesc: "El primer excursionisme català i la recerca històrica". *Muntanya*, 802. Desembre de 1995.

Que l'excursionisme era poc donat a la muntanya, en un principi, ho demostra bastant clarament la descripció d'alguna de les primeres excursions que es feren durant el segle XIX. Una excursió típica dels darrers anys d'aquell segle començava amb una sessió preparatòria en què una persona explicava què veurien durant l'excursió, especialment la història d'aquell lloc. La mateixa excursió era una activitat d'investigació; cadascú feia algun tipus de recerca (folklòrica, històrica, biològica, geològica...) i n'escrivia els resultats. Passats uns dies de la seva tornada a ciutat, una nova sessió acadèmica tenia lloc i cadascú explicava el resultat de les seves recerques.

En aquesta manera de treballar les muntanyes no apareixien necessàriament enlloc i cal dir que mai no havien estat definides com el seu objecte d'estudi exclusiu (a diferència del que estava passant en altres països on l'alpinisme es definia precisament per la seva relació amb el marc alpí o pirinenc). Si el nostre objectiu és demostrar que els excursionistes foren uns dels agents més importants en la popularització i formalització de les muntanyes, per evitar el contrasentit que suposa afirmar que la muntanya era poc important per al primer excursionisme, caldrà dir que el que acabem de descriure era el clima general, però que, a més a més, hi havia una altra gent que volia anar a la muntanya per les vistes que aquesta proporcionava, per fer algun tipus d'exercici, etc. Al principi aquests amants de la muntanya eren la minoria, bo i que coexistien en els mateixos clubs que els seus companys i companyes més jocfloralistes o científics.

Quant a l'impuls del sentiment pel paisatge en general i la muntanya en particular, la primera data que cal retenir és 1878, quan dins de l'ACEC es va crear una secció especial que volia introduir l'alta muntanya a Catalunya (fins al punt que varen demanar els estatuts del Club Alpí Francès per inspirar aquella secció). El nom d'aquesta secció ja és prou significatiu: Secció Topografico-pintoresca, perquè pretenia realitzar una descoberta de la muntanya des del punt de vista estètic o contemplatiu. Una altra manera de practicar l'excursionisme muntanyenc va ser a través d'anar a la muntanya per compte propi, a través de les excursions "particulars" i sense haver-se de lligar a la disciplina imposada per les excursions col·lectives decidides pels qui controlaven les entitats en aquells moments. Amb tot, però, en aquelles primeres sortides particulars els excursionistes havien de continuar fent una petita ressenya dels resultats per al club! Aquesta segona via va ser molt important, perquè va permetre que els elements més joves dins de les primeres entitats excursionistes poguessin desenvolupar el seus anhels més purament contemplatius o esportius.

Aquest primer període, durant el qual les pràctiques esportives i contemplatives són minoritàries i mal vistes, s'estén des de 1876 fins als primers anys del segle XX. En diferents llocs hem anomenat aquest primer moment Excursionisme Clàssic. Altres historiadors prefereixen dir-li excursionisme científic, però nosaltres sempre hem defensat que l'excursionisme que es feia dir científic era un subapartat dins de l'excursionisme que hem qualificat de clàssic.

El segon període, que és el que més ens interessa des del punt de vista muntanyenc i paisatgístic, és l'Excursionisme Muntanyenc, a causa que és el moment en què per primera vegada l'excursionisme va ser practicat com una mena d'esport. Aquesta nova situació va començar quan la universitat i altres institucions científiques (especialment l'Institut d'Estudis Catalans) van prendre les regnes de diferents camps que l'excursionisme havia practicat pel fet que ningú abans no ho havia dut a terme. Si l'arqueologia va començar dins del fet excursionista[1] va ser a causa que no hi va haver altres institucions que fessin aquesta feina,

[1] Porter i Moix, Maria: *Arqueologia per a Excursionistes*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978. Especialment pàg. 7-11.

i el mateix va succeir amb la biologia, la geologia, la història, etc. Però, amb el segle XX, l'excursionisme va perdre aquests camps per tal de permetre millors resultats. Llavors, l'excursionisme català només va poder difondre els coneixements que altres institucions produïen. La seva recerca científica només tenia una possibilitat: esdevenir una pràctica cultural. Per això s'entén que, a més de les activitats de muntanya, l'excursionisme adquirís un vessant enciclopèdic i que conferències, cursos i excursions culturals fossin tan importants com les activitats de muntanya.

Una altra qüestió nogensmenys important va ser que el mateix excursionisme es va definir com un tipus d'esport, tot i que els excursionistes sempre hagin cregut que practicaven un esport una mica especial a causa de les seves arrels científiques i catalanistes. Aquest canvi no es pot separar de les modificacions en el tipus de gent que va entrar dins de les entitats excursionistes catalanes: per primera vegada, com veurem, dones, joves, infants i classes populars varen començar a entrar dins del fet excursionista, ja definit com un tipus d'esport.

És en aquest moment quan l'esquí, l'escalada i altres esports de muntanya varen començar a desenvolupar-se i a *aclimatar-se* al nostre país. Ara bé, en oposició a aquesta visió de la pràctica excursionista com un esport, alguns excursionistes catalans cregueren que era necessari fer servir el nou excursionisme per educar els joves. Foren els anys dels inicis de l'escoltisme, fermament vinculat als centres excursionistes. A més d'això, algunes entitats bastiren seccions juvenils i infantils. L'inici del càmping és també fortament vinculat al nou moviment nacionalista. La gent creia que com més educats i forts fossin els catalans, millor podria ser la nostra nació. I l'esport i la vida a l'aire lliure eren bons mitjans per aconseguir aquests objectius, especialment entre els joves. La muntanya, des dels anys vint, es convertí en una potent força educativa que actuava sobre uns infants considerats encara com a *tabules rases*.

En aquest context d'extensió i popularització de la pràctica muntanyenca, alguns excursionistes començaren a tenir la impressió que l'excursionisme es trobava en una profunda crisi, tot i el creixement imparable dels seus practicants -una crisi fundada en el comportament esportiu dels excursionistes joves. Avui dia sabem que es tractava tan sols d'una crisi de creixement, d'una adaptació a una nova situació i que l'excursionisme s'estava massificant i deixava de ser una activitat de les élites. En el mateix context, les primeres pràctiques turístiques que insinuaven el turisme de masses varen començar a desenvolupar les seves primeres activitats, fent servir la informació, els llocs i els monuments que els excursionistes havien descobert o promocionat. Amb això, la muntanya passava definitivament a formar part d'una gran massa de catalans.

Aquest segon període va acabar amb la Guerra Civil i la subsegüent dictadura. Llavors, alguns excursionistes varen fer diferents accions per tal d'acabar amb el règim franquista, per retornar a la democràcia i per aconseguir algun tipus d'autogovern. Però aquest període és encara hores d'ara mal conegut.

6. 3. 2 - Excursionisme i alpinisme a Catalunya (1876-1939)

Per acabar de donar una idea clara del que fou el primer excursionisme (perquè,

com veurem, aquest va ser un dels agents més importants en el sorgiment del sentiment d'estima per la muntanya), ens plantegem explicar com va ser que en el si de l'entitat més representativa de l'excursionisme català hi va aparèixer una tendència que apuntava cap a la conquesta de la muntanya per la muntanya, cap a allò que anomenem alpinisme.

Excursionisme, muntanyisme i alpinisme[1] són mots presos moltes vegades com a sinònims. Però la història europea mostra que la conquesta de la muntanya és molt anterior a l'aparició del primer excursionisme català[2]. Amb això volem dir que si actualment afirmem que excursionisme i alpinisme són dues paraules pràcticament sinònimes, en els seus orígens eren dos mots de significats molt diferents. Francesc Maspons i Labrós, en el seu discurs com a president del CEC de l'any 1894 era força clar quan deia que,

> *"(...) podria creure's qualsevol, qui no estés ben enterat de la cosa, que había nascut aquell* [l'excursionisme català] *al escalf ó á imitació de las Societats Alpinistas, tan abundants a l'estranger. La anterioritat de fetxa y una petita semblansa en lo medi práctich d'excursió podría fer-ho creure, més afortunadament basta mirar lo fí y objecte d'eixas y aquell (...) pera convencers de que gens ni mica de paritat hi ha entre unas y altres*"[3].

Segons aquest autor, la finalitat de l'alpinisme es trobava en l'estudi i l'exploració de les muntanyes, mentre que l'excursionisme català s'havia dedicat a una esfera d'estudi molt més àmplia, en la qual havia tingut cabuda tota manifestació de qualsevol branca del saber humà apareguda a Catalunya (remarquem que l'àmbit d'aquest estudi no tenia perquè ser la muntanya, a la qual, en un primer moment, no es feia referència). En una paraula, el que definia l'essència excursionista citada era *"La investigació de Catalunya pera sa complerta regeneració"*, deia Maspons i Labrós. L'autor continua el seu discurs afirmant que l'alpinisme té una finalitat recreativa i, potser, higiènica, efectuant ascencions més per la seva dificultat i perill que no per un veritable interès científic. Afirma, però, que els alpinistes, en un segon moment, s'han dedicat a l'estudi de les muntanyes. En canvi, l'excursionisme no seria altra cosa que un mitjà per a fer realitat uns projectes que, segons ell, no consistien en ascencions perilloses, ni en la contemplació exclusiva de la natura, sinó en enaltir la nostra terra, fer-la valer i donar-la a conèixer. En principi, doncs, l'orientació de l'excursionisme català va ser molt menys muntanyenca, si és que ho fou en alguna mesura.

Aquesta diferenciació entre excursionisme i alpinisme també apareix en un excursionista cabdal com ara Josep Maria Batista i Roca. L'any 1927, Batista va escriure el seu *Manual d'excursionisme*[4] i, només de començar-lo, va voler marcar la diferència entre l'excursionisme i l'alpinisme, o sigui les excursions per l'alta muntanya. El seu manual era,

---

[1] Diferenciem l'*alpinisme* de l'*excursionisme* a partir de dos criteris: un geogràfic -el lloc per on duien a terme les seves pràctiques- i un altre de finalitat -científica, contemplativa o esportiva. L'alpinisme és aquella pràctica desenvolupada a l'alta muntanya amb un afany esportiu o contemplatiu, encara que l'interès científic va ser molt important en el primer moment. En canvi, el primer excursionisme català és un fet més vinculat a les muntanyes baixes o mitjanes i a indrets humanitzats, els quals eren visitats amb afanys científics i no esportius o contemplatius. Tanmateix, volem deixar clar que el terme *muntanyisme* serà entès en aquest treball com a sinònim d'alpinisme, un sinònim sense massa fortuna en el nostre lèxic muntanyenc i que, per tant, serà descartat (el concepte ha estat considerat tradicionalment com a políticament incorrecte pels excursionistes catalans, que l'assimilen a una terminologia d'origen franquista).

[2] Principals clubs alpins europeus, amb la seva data de creació: Club Alpí Anglès (1857), Club Alpí Austríac (1862), Club Alpí Suís (1863), Club Alpí Italià (1863), Club Alpí Alemany (1869), Club Alpí Francès (1874), Appalachian Mountain Club (1876), etc. (Dades extretes de Lejeune, Dominique: *Les alpinistes en France (1875-1919)*. París, CTHS, 1988. Pàg. 22.)

[3] Maspons i Labrós, F.: *"L'excursionisme català"*. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, 1894. Es tracta d'un discurs llegit en la sessió inaugural de l'any 1894 (1 de febrer), essent Mapons president del CEC.

[4] Batista i Roca: *Manual d'excursionisme.* Barcelona, 1927.

expressament i volgudament, dedicat a l'excursionisme i no a l'alta muntanya, la qual tenia una tècnica i una consideració diferents.

Des d'un punt de vista geogràfic, cal afegir que la divergència entre ambdues pràctiques era tal que, en l'origen, no coincidien ni en el terreny de joc de les seves sortides. L'alpinisme, el pirineisme, tenia el seu escenari en l'alta muntanya, mentre que l'excursionisme sempre s'havia acostumat a desenvolupar en muntanyes baixes o mitjanes, quan no en ciutats o petits poblets. L'escenari dels uns era ple de geleres, neus perpètues, tarteres i llacs glaçats, mentre que per als altres el seu decorat eren runes arqueològiques, museus, monestirs, masos, etc.

Però la major diferència entre ells es troba en el seu centre d'interès, car mentre uns es dediquen a practicar un esport més o menys arriscat, més o menys de moda, els altres gasten el temps que tenen tot duent a terme activitats culturals i en molts casos científiques. I amb aquesta distinció sí que podem veure clarament com són dues coses diferents. La història dels primers anys de l'alpinisme és una història protagonitzada per científics i topògrafs diversos que s'aventuraven per la muntanya a realitzar els seus experiments i amidaments; una història que té poc gruix a Catalunya. Posteriorment també fou la història d'una moda dels sectors aristocràtics de la societat. En canvi, l'evolució històrica de l'excursionisme en el cas català mostra que són uns ideals patriòtics i regeneradors els que empenyen els excursionistes a fer les seves sortides; unes sortides que, recordem-ho, en la majoria dels casos, no pretenen abastar cims importants, sinó contemplar, conèixer i estudiar els monuments i els escenaris de la història passada del nostre poble (vegeu 6.5.1).

Aquesta diferència va ser plenament reconeguda pels excursionistes de les darreries del segle XIX i principis del XX, com ja hem vist en el cas de Maspons. A més, segons una nota apareguda en el *Butlletí* del Centre Excursionista de Catalunya[1], l'any 1899, l'*Appalachia,* butlletí de l'Appalachian Mountain Club de Boston, dedicava un article bibliogràfic en el qual es feien consideracions generals sobre la llengua catalana i "(...) *sobre'ls aspectes de la nostra associació* [el CEC]; *y encara que'ns regateja el títol d'alpinistes, inserta l'article primer del nostre reglament*". Aquest fet ens indica com era considerat el nostre excursionisme quan s'acarava a realitats purament alpinistes de fora del nostre país: el CEC difícilment era considerat una entitat dedicada a l'alpinisme. Tanmateix, haurem de prendre-ho com un senyal inequívoc que aquesta diferenciació existia i que els primers excursionistes n'eren conscients.

Tot i que actualment no estem en condicions d'afirmar les raons que dugueren l'ACEC a escindir-se l'any 1878, sí que sembla clar que el clima era propens al fet que es donés alguna cosa més que els particularismes de què parla Josep Iglésies[2]. Analitzades a fons ambdues entitats, es troben diferències rellevants en el seu tarannà i en la seva manera d'enfocar l'excursionisme, però ara no és el moment d'analitzar-les. Només voldríem aprofitar per dir que el 10 d'octubre de 1883 Ramon Arabia i Solanas va ser nomenat soci corresponsal a Barcelona de l'Appalachian Mountain Club de Boston, nomenament aquest que ens permet parlar del caire més alpinista que tenia l'Associació d'Excursions Catalana, un caire que el mateix club nord-americà negarà, com hem vist, anys més tard al CEC. De manera que sembla que aquesta línia de la muntanya per la muntanya posteriorment es va estroncar i que haurem d'esperar a l'arribada del segle XX per poder parlar d'alpinisme a casa nostra.

---

[1] BCEC, 56. Setembre de 1899. Pàg. 230

[2] Iglésies, Josep: *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Barcelona, Rafael Dalmau, 1964.

A l'inici del segle XX, moment en què es produirà la recerca de la dificultat i els inicis de la conquesta de la muntanya a Catalunya, es produeix el salt de la pràctica anomenada excursionista a un major pes de l'alpinisme en les sortides que els excursionistes duien a terme. No és estrany, doncs, que sigui en aquest moment quan aparegui més clarament escrita la diferenciació entre ambdues pràctiques. Homes com Maspons i Labrós o Lluís Marià Vidal, ambdós presidents dels CEC, insistiran en els seus escrits i discursos en la no concordança entre l'alpinisme que es practicava fora de casa nostra i l'excursionisme que havia arrelat a Catalunya durant el segle XIX. Des de llavors, l'excursionisme sofrirà un important canvi que el farà esdevenir més purament alpinista i aquest fet tindrà importants repercussions en altres nivells.

Ja hem vist l'opinió de Maspons. Quatre anys més tard, les coses començaven a canviar en el nostre excursionisme. Amb la presidència de Lluís Marià Vidal, els estudis de temàtica geològica entraran de ple en el terreny d'acció de l'excursionisme. Amb això no volem dir que abans no hi fossin, sinó simplement que adquiriren un pes preponderant que mai no havien tingut fins al moment. D'aquesta manera, el 1898, Vidal definia l'excursionisme com,

> "(...) *el rondar els voltants d'una comarca en busca de tradicions, costums o de monuments, com escalar les crestes de les montanyes pera estudiar l'orografia d'un país; penetrar a l'Africa y sorprendre'ls secrets d'aquella feréstega civilisació,* (...)"[1].

Aquestes paraules representen l'inici d'un dels girs més importants que ha sofert el nostre excursionisme: entre els objectius hi ha escalar muntanyes i no només una coneixença general del país. Fixem-nos, però, que el canvi no és fet d'una manera brusca, sinó que Vidal, en el seu discurs de l'any 1897, el primer que va fer com a president del CEC, es plantejava si el que ell defensava era objecte d'estudi per part del centre que presidia. Ell propugnava un excursionisme que sabés unir els aspectes recreatius amb els aspectes científics, perquè qualsevol dels dos extrems pres per separat hagués representat la desaparició de 1'obra col·lectiva del nostre excursionisme. De manera que dins del CEC,

> " (...) *tant la poesía que alegra lo cor y aixampla y rejoveneíx 1 'esperit, com l'art que corre adalerat en persecució de la bellesa, com la ciencia severa y reposada que concentra la raó en busca de la veritat, tot hí té cabuda*"[2].

Que aquest canvi es produeix d'una manera gradual ho demostra el fet que Lluís Marià Vidal, en el seu discurs de 1897, va defensar la figura de Maspons i Labrós tot i que ell no podia oblidar que era un activista de les ciències naturals i que aquest amor envers elles era anterior al naixement de l'excursionisme. Efectivament, Lluís Marià Vidal i Carreras[3] era un enginyer de mines que es va encarregar de redactar les

---

[1] Vidal, Lluís M.: "*Discurs del Sr. president*" . BCEC, 36. Gener de 1898. Pàgines 12-30.

[2] Vidal, L. M.: "Discurs del senyor President. Sessió pública inaugural del any 1897". BCEC, 25. Febrer de 1897. Pàg. 42-60.

[3] Per a una biografia de Vidal i Carreras, vegeu Gómez-Alba, Julio: *Lluís Marià Vidal. 1842-1922. Selecció d'obres. Biografia.* Barcelona, Museu de Geologia, Ajuntament de

memòries corresponents a les províncies de Lleida i Girona. Aquestes memòries varen ser publicades entre 1875 i 1890 i havien estat encarregades per la comissió del Mapa Geològic d'Espanya. Segons Iglésies[1], les seves exploracions pirinenques havien començat el 1870. L'any 1893 era l'enginyer en cap de mines de la província de Lleida, en les comarques de la qual havia descobert diferents coves amb restes prehistòriques. Amb ell, l'alta muntanya entrava de ple en el terreny de joc de l'excursionisme, sobretot ara que se sabia com se l'havia de mirar, car, de la manera com l'excursionisme se l'havia mirada fins a aquell moment oferia un trist quadre a qui buscava en ella "(... *) no la naturalesa en si mateix, sinó la senyal, la petjada que 1 'home hi ha deixat*"[2], com es va reconèixer amb motiu del centenari de l'excursionisme català.

Aquí ens interessa avançar que allò que s'anomenava alta muntanya tenia una frontera que va anar variant amb el temps, a mida que el nostre excursionisme expandia el seu objecte d'estudi. En aquest sentit, l'any 1880, el mateix César A. Torras qualificava la ciutat de Vic com a capital de l'alta muntanya[3] (vegeu 7.4.1).

En definitiva, la presidència de Vidal obre decididament l'excursionisme cap al Pirineu i l'alta muntanya, obertura aquesta que es va dur a terme amb un sentit d'observació, d'estudi i d'anotació del que en ella es podia trobar. I això en un moment que encara la tasca de l'excursionisme de muntanyes baixes o mitjanes no havia arribat a la seva fi. És força clar que amb 1'estudi de l'alta muntanya aparegué la pràctica alpinista a casa nostra, com a mínim així ho demostren els treballs fets sobre els orígens d'aquest tipus de pràctica. Foren els geòlegs, els topògrafs, els botànics, la gent de ciència en una paraula, qui va descobrir l'alta muntanya. Tanmateix foren els metges, interessats pels efectes que sobre el cos humà tenia la depressió i la rarefacció de l'aire amb l'alçada. Un cop definit aquest escenari com el lloc per on els nostres excursionistes representaran les seves funcions, les excursions per l'alta muntanya apareixeran com a mitjà per a dur a terme aquestes investigacions. I un cop oberta la via, la conquesta de la muntanya per plaer, el que alguns autors anomenen *la muntanya per la muntanya*, serà ja una realitat. Aquesta línia no és nova dins de l'excursionisme perquè ja es va plantejar de bon principi en el si de la *Catalanista*, on es creà la secció Topografico-pintoresca, obra especialment d'Antoni Massó i de Carles García Vilamala. Aquesta concepció de la muntanya pretenia sortir d'excursió per tal de contemplar el paisatge i fruir amb aquestes sortides. Era la visió minoritària de la gent que no es veia amb força per aportar estudis plenament científic i rigorosos a l'obra del primer excursionisme, en un moment que aquest estava dominat per persones que bé podem qualificar de *saberudes*[4]. Cal fer notar que aquest excursionisme contemplatiu es vincula, i molt, a l'alpinisme que estava més de moda a l'estranger. Així, García Vilamala, que va estar delegat a París durant uns anys, "(... *) cooperá activament pera estrenyer los llassos de reciprocitat que uneixen á nostra Associació* [Catalanista d'Excursions Científiques] *ab lo Club Alpí Francés*"[5].

Barcelona, 1992.

[1] AD: *L'excursionisme a Catalunya 1876-1976.* Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1975.

[2] AD: *L'excursionisme a Catalunya 1876-1976*. Op. cit.

[3] Torras, C. A.: "Excursió á Vich, Ripoll. Sant Joan de les Abadessas y Camprodon" in *Memories ACEC*, vol. 1, 1880. Pàg. 227-255.

[4] Vegeu Massó, J.: "Consideracions sobre la conveniencia de l'estudi de las montanyas" in *Memòries ACEC*, vol. 1, 1880.

[5] "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1880.* Barcelona, La Renaxensa, 1880.

D'altra banda, cal ressaltar que també foren els afanys d'estudi els que feren néixer a casa nostra la pràctica d'una altra modalitat excursionista: 1'espeleologia. L'introductor d'aquesta ciència a casa nostra, el pare Norbert Font i Sagué, va dedicar bona part de la seva malauradament curta vida als estudis geològics. A causa d'aquest afany començà a davallar a les profunditats de la nostra terra. I no oblidem que Font i Sagué va fer la seva entrada en el món espeleològic molt vinculat a Lluís Marià Vidal, el qual l'havia acompanyat en alguna de les seves exploracions al massís del Garraf. Tanmateix fou ell, quan ja era president del CEC, qui aconseguí un mínim de material per tal que el nostre clergue no veiés acabar els seus dies en la base d'un pou de qualsevol avenc de la nostra geografia[1].

6. 3. 3 - L'obertura al medi natural: un canvi consensuat

Aquest pas, aquest salt qualitatiu, no es va produir d'una manera sobtada, sinó que va ser un procés que va permetre rescatar posicions que semblaven oblidades en el passat, o que encara eren ben vigents en el clos de l'excursionisme, i en el qual els elements que varen intervenir varen ser múltiples. Fins ara hem vist el pes que va tenir l'anhel de recerca en el camp geològic en aquest procés; les properes ratlles intentaran repassar altres factors, també importants, que l'acabaren de definir.

En primer lloc, com ja hem dit, amb la presidència de Lluís Marià Vidal es produeix un gir important en la concepció que l'excursionisme tenia de la seva missió. Amb ell, la geologia, i les ciències naturals en general, passaran a ocupar el primer lloc entre les preocupacions excursionistes. Amb això no volem pas dir que les manifestacions anteriors, molt més arqueològiques, històriques, i per tant socials, desapareguessin del tot. Ans al contrari! Simplement afirmem que, amb Vidal, l'excursionisme emprèn com a línia d'estudi la de les ciències naturals, la geologia en primer lloc. I amb ella, entra de ple en el firmament excursionista català la figura de Norbert Font i Sagué i la seva preocupació per l'espeleologia. Fou precisament Font i Sagué un gran defensor de l'excursionisme científic, el qual no era altra cosa que un intent d'aconseguir un exèrcit d'excursionistes que recorressin les nostres muntanyes recollint dades per aportar als científics del moment. La seva consigna era observar, estudiar i anotar tot allò de la muntanya que podia presentar un mínim interès[2].

Un altre fet que ben segur va tenir el seu pes en aquest pas de l'excursionisme cap a l'alpinisme va ser la influència rebuda a través dels congressos internacionals d'alpinisme organitzats pel Club Alpí Francès (CAF) als quals assistiren alguns dels primers excursionistes, especialment Ramon Arabia.

Ramon Arabia i Solanas (1850-1902) fou una de les persones que més va treballar en el si de l'excursionisme del segle XIX, però ha estat fins fa poc una de les menys conegudes[3]. Una nota necrològica publicada pel *Butlletí* del CEC deia que ell havia donat a l'excursionisme un aspecte més científic, eixamplant la seva esfera d'acció, tot posant-lo en

---

[1] Iglésies, Josep: *Mossèn Norbert Font i Sagué (L'introductor de l'espeleologia a Catalunya)*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1963.

[2] Vegeu Font i Sagué: *L'excursionisme Científich.* BCEC, 91-94. Volum corresponent a l'any 1902.

[3] Avui dia disposem del treball d'Albesa, Carles: *Ramon Arabia (1850-1902). L'alpinisme a Catalunya, l'excursionisme a l'estranger*. Barcelona, UEC, 1995.

contacte amb institucions similars de l'estranger[1]. Aquesta nota no fa altra cosa que reforçar el vincle que existeix entre la ciència natural i el desenvolupament de l'alpinisme a casa nostra. Fou un dels primers socis de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, en la qual fou, entre altres coses, vicepresident de la secció Topografico-pintoresca. Un cop escindida la *Catalanista* en dues institucions paral·leles, presidí l'Associació d'Excursions Catalana. En ella, es va dedicar a publicar articles, alguns dels quals fan referència a l'alpinisme que es practicava arreu d'Europa i altres són traduccions d'escrits d'origen forani sobre els grans conqueridors de les nostres muntanyes (Saint-Saud, Gourdon, Schrader, etc.).

A la dècada de 1880, Ramon Arabia i Solanas es trobava passant les seves vacances a Suïssa per tercer any[2]. Allí prenia banys, pujava muntanyes i feia excursions cercant salut i distracció. Fins i tot havia assolit el cim d'un pic de 3.600 metres. Entre el material que duia hi havia la corda i el piolet, amb el qual tallaven graons en el glaç. ¿No és aquesta la imatge d'un alpinista de l'època? Va ser ell qui va deixar escrit,

> "*Lo que hi ha és que á nostre catalanisme (del qu'és una branca l'excursionisme) cada vegada més, ab contadas excepcions, se li dóna per tot horitsó la mirada retrospectiva á las edats passadas y lo ploricó afeminat, quan no la cridoria estemporànea ó mal educada, per reinvindicacions vagas, indeterminadas y no pocas vegadas contradictorias. És hora ja de girar full y emprendre una altra marxa, si aspirem á emular ab nostres treballs los que fan a las societats anàlogas estrangeres, totes les quals cultivan y donan l'importancia que's mereix á la cartografia*"[3].

Ja hem vist com Arabia va ser nomenat corresponsal de l'Appalachian Mountain Club de Boston i convé remarcar que el seu treball en el si del nostre excursionisme va ser destacat també pel Club Alpí Francès, institució aquesta que el va nomenar Officier d'Académie[4]. Aquesta distinció l'any següent (1883) recaurà en Maurice Gourdon, un dels alpinistes més reconeguts del moment; el proper català que la rebrà serà Lluís Llagostera[5], l'any 1908, en plena eufòria alpinista. Aquesta distinció era atorgada a la gent de carrera que es distingia pels seus treballs científics en el si del fet alpinista.

Una altra persona de qui caldria parlar en aquest apartat seria d'Artur Osona (1840-1901), el famós propietari de la vila de Breda que havia de "descobrir" el Montseny als excursionistes catalans. Aquest personatge, els anys 1873 i 1875 també es trobava als Alps, intentant una sèrie d'ascensions més o menys importants, entre les quals figura un intent al Mont Blanc. Les seves corredisses pels Alps tampoc no es poden qualificar sinó d'alpinistes. Osona fou també un soci molt actiu dins l'Associació d'Excursions Catalana.

Un altre aspecte important és que l'any 1880, a Luz i Gavarnie va tenir lloc una reunió internacional de clubs alpins, a la qual assistiren un total de dotze persones que

---

[1] Vegeu BCEC, 88. Maig de 1902. Pàg. 152.

[2] BCEC, 107. Desembre de 1903.

[3] Ressenya d'Arabia comentant la publicació del mapa de Saint-Saud (obra publicada a França i en francès l'any 1893). Es pot trobar al BCEC, 10. Juliol-setembre de 1893. Pàgines 183-185.

[4] BAEC, 44-45. Maig i juny de 1882. Pàg. 87.

[5] BCEC, 162. Juliol de 1908. Pàg. 224.

representaven l'excursionisme català. Entre elles hi havia Cèsar August Torras i Ramon Arabia.

Cèsar August Torras (1852-1923) va arribar a ser president del CEC ja en el segle XX i va destacar per alguns aspectes purament alpinistes com ara la vulgarització de les excursions hivernals al Pirineu, de les qual féu conferències al CEC l'any 1905, això sense comptar la seva reconeguda col·lecció de guies pirinenques. Finalment, en reconeixement de tot el que havia fet per la muntanya, la direcció del CAF el va nomenar soci honorari. Serà ell, com veurem, qui obrirà una nova etapa dins de l'excursionisme català. De moment, però, fixem-nos que tant Torras com Arabia eren socis de la *Societat X*, un grup excursionista avui dia molt mal conegut que va ingressar dins de la *Catalanista.* D'aquest grup també en formaven part Antoni Massó i Carles García Vilamala, dos excursionistes contemplatius que es varen donar de baixa de l'ACEC per no estar d'acord amb la seva manera d'entendre l'excursionisme i que no hi reingressaren fins que s'hi va fundar la secció Topografico-pintoresca. Tanmateix, aquests dos, junt a C. A. Torras, foren expulsats de la *Catalanista* poc abans de la seva escissió.

D'altra banda, caldria anotar que a mesura que l'excursionisme anava redescobrint una part de Catalunya, aquesta se li anava tornant petita i, amb el pas del temps, l'escenari de les caminades dels nostres primers excursionistes es va anar estenent com una taca d'oli. Aquest procés duria els nostres excursionistes a entrebancar-se amb els Pirineus i les altives serres que els envolten, tot i que aquesta hipòtesi pot ser molt fàcilment posada en dubte si pensem en la figura de Bosch de la Trinxeria, qui molt abans que tot això passés ja havia recorregut bona part del Pirineu català, els seus "dominis", car era nascut a Prats de Molló i procedia d'una família empordanesa, (però, tot i els seus contactes amb el sud del Pirineu, Bosch era ciutadà francès i participava, per tant, d'una cultura diferent). Des del nostre punt de vista, el veritable motiu d'aquest entrebancament amb la serralada del Pirineu seria el canvi de valors que es va produir dins de l'excursionisme, segons hem vist anteriorment. Aquesta idea ens retorna de nou a la figura de C. A. Torras, perquè tal com va escriure Josep Iglésies, la presidència de C. A. Torras té un altre significat:

> "*Els anteriors presidents* [del CEC] *eren homes eminentíssims de les lletres i de la ciència. Erudits, juriconsults i folkloristes, filòlegs o literats, eren excursionistes com a complement de les seves activitats preferents. En realitat, Antoni Rubió i Lluch i Ramon Picó i Campamar, d'excursionistes en tenien ben poca cosa. En Francesc de S. Maspons i Labrós i Lluís Marià Vidal necessitaven practicar l'excursionisme per a profunditzar en la investigació folklòrica el primer i geològica el segon. Però l'excursionisme els era un mitjà, malgrat que els dos darrers s'hi lliuressin amb veritable perseverança i entusiasme. César August Torras era el primer elevat a la presidència del Centre en mèrits de la seva significació exclusivament excursionista. Diríem que en la seva persona l'excursionisme pur i independent de qualsevol altra inclinació literària o científica, imposava la seva força*".

De manera que

> "*Degut particularment a la seva obra sobre els anomenats Pirineus*

Catalans, i a la de Juli Soler sobre els Centrals, el nostre excursionisme prenia plena possessió espiritual de la totalitat de la serralada pirinenca i per posar-ho de manifest s'hi erigia en vetllador des del cim del pic d'Aneto".

Tot el que nosaltres hem dit fins al moment no fa altra cosa que incidir en les mateixes idees que ja havia exposat Josep Iglésies i que vénen a dir que cap a l'any 1904 es produeix l'acarament definitiu del Pirineu i la implantació entre nosaltres d'un veritable alpinisme. Iglésies, però, qualifica aquest alpinisme de primer moment d'incipient i sense la veritable tècnica de la corda i dels artificis de l'escalada. Segons el mateix autor,

"*Podríem dir que era un alpinisme gairebé individual i anàrquic. Els nostres homes portaven una corda penjada a l'esquena, però sembla que els feia més nosa que servei, puix la utilitzaven molt poc i en desconeixien la pràctica. Les seves úniques armes per escalar eren les mans i els peus i amb elles arribaven a realitzar gestes gairebé increïbles com la doble conquesta del Encantats per mossèn Jaume Oliveres* (...)"

Amb tot, hem de concloure, com ho fa l'autor de la part més important de l'*Enciclopèdia de l'excursionisme*, que

"*A partir de 1905, l'empirinament dels nostres excursionistes és decisiu. Sembla que ara siguin les ressenyes d'excursions per la terra baixa, les que es facin d'una manera vergonyant, puix allò que crida són les muntanyes nevades*".

Efectivament, en el *Butlletí* del Centre Excursionista, des de 1904, és ben normal trobar relats d'excursions cap al Pirineu o al Montseny nevat. En aquestes excursions s'hi expliquen les impressions rebudes durant el seu transcurs, el camí recorregut i les belleses naturals que s'hi troben (en molt menor volum les belleses d'origen humà). Volem remarcar que aquest canvi d'escenari va portar importants mutacions en la pràctica excursionista, de manera que, quan l'escenari de les passejades dels excursionistes ja no va ser tant un medi humà (pobles, monuments, museus, etc.) com un medi natural, aquest ja no va poder ser usat amb tanta freqüència com a una excusa per explicar diferents aspectes de la història de la nostra pàtria. Llavors, el camí a seguir, les belleses que es trobaven en el seu transcurs i, sobretot, les impressions que aquest generava en els excursionistes aparegueren amb molta força en les ressenyes publicades. Amb això, evidentment, no volem dir que abans no n'apareguessin, de repercussions de tipus impressionista, simplement afirmem que aquestes s'incrementaren. Les excursions amb neu varen dur aparellada la recerca d'impressions per part dels excursionistes. Enrere quedaven els temps que la muntanya i les restes del passat, els elements humans i els elements naturals del medi, es confonien fins al punt que, a mena de metàfora, podem citar l'exclamació de Pere Pagès davant del castell de Siurana. Pagès deia que les seves runes,

"*Semblaven montanya y ell tota una peça, puix ses parets eren continuació*

de la gran roca que pujava de 200 metres de fondaria"[1].

Aquesta confusió entre natura i història fou molt patent en el primer romanticisme, com ho demostra el fet que la mateixa metàfora havia estat utilitzada en els *Recuerdos y bellezas de España* per parlar del castell d'Orís, "(...) *continuacion, al parecer, de las mismas rocas en que está sentado* (...)"[2]. I aquesta metàfora defineix en bona part els primers paisatges excursionistes (vegeu 6.5.1).

A partir del segle XX natura i cultura sembla que ja no es confonen. Tanmateix, a partir d'aquell moment també s'ha deixat enrere l'excursió com a excusa per transmetre o recollir una sèrie de coneixements de diferents camps: geogràfics, històrics, folklorístics, etc. Som en el moment que culmina amb la compra de la primera tenda de campanya per a ús dels socis del CEC, tot i que en alguna excursió anterior se n'havien fet servir i que els excursionistes les coneixien encara que vagament. És el moment de la creació de la Secció d'Esports de Muntanya (SEM) i de l'anada a Chamonix per guaitar el desenvolupament dels concursos d'esports d'hivern.

Canvis, tots aquests, molt importants i que tot seguit anirem precisant una mica més, però de moment aturem-nos un moment per dir que a nivell lèxic, amb el canvi de segle, es produeix un ús de dos verbs de manera que quan un incrementa la seva freqüència, l'altre gairebé desapareix. Ens referim als verbs "excursionejar" i "escalar". El canvi de segle marca la davallada en la utilització del primer i el cada cop major ús del segon, fins arribar a avui dia que *excursionejar* ja no s'utilitza. A tall d'exemple, el verb excursionejar no apareix en el *Diccionari de la Llengua Catalana* publicat per Enciclopèdia Catalana ni en el de l'Institut d'Estudis Catalans.

Tanmateix, en el *Butlletí* del CEC de febrer de 1902 s'inclou per primera vegada un espai anomenat Crònica Estrangera, la qual pretén informar els socis del Centre de tot allò que passa a l'estranger, per tal de copiar els aspectes bons de l'excursionisme forani, tot evitant-ne la part dolenta o conflictiva[3]. De fet, aquest esperit d'aclimatació en el nostre terrer de l'alpinisme que venia de fora, ja feia uns anys que s'estava produint en el si del Centre Excursionista de Catalunya i especialment de l'Associació d'Excursions Catalana. És precisament en el període durant el qual Lluís M. Vidal va ser president d'aquesta entitat que l'alpinisme va començar a introduir-se a casa nostra. A través del *Butlletí* del Centre Excursionista es pot seguir aquesta evolució d'una manera molt clara. L'agost de 1899 s'hi podia llegir el següent:

> "*Molt convenient és la lectura d'aquest butlletí* [The Alpine Journal], *de l'Alpine Club als excursionistes catalans. Entre'ls membres d'aquest Club s'hi compten els primers ascensionistes del món, y no hi ha com enterarse de lo que fan els mestres en l'art d'escalar montanyes perquè s'extengui entre nosaltres el més atraient dels sports y el més rich en perills per vencer y en episodis per contar. En el CENTRE hi han companys prou atrevits y de prou segura testa per enfilarse en els paratges més espadats y per no deturarse davant de cap ascensió siga al pich del sol o al cru de l'hivern.*

[1] Pagès i Rueda, P.: "Excursió a Alcover, Serres de Prades, Ciurana y Reus". BCEC, 20. Gener-març de 1986. Pàgines 30-46. L'excursió, però, es va dur a terme de l'1 al 4 de juny de 1895.

[2] Parcerisas, F. J., Piferrer, P. i Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Barcelona, 1839. Pàg. 277.

[3] Vegeu BCEC, 85. Febrer de 1902. Pàg. 59.

Per tot arreu de Catalunya hi han montanyes escarpades y singles verticals ab suficients relleixos per exercitarse a enfilar ab traça y seguretat"[1].

Aquest text del tombant de segle marca molt clarament el gir més radical de l'excursionisme a Catalunya. Aquest canvi en el centre d'interès d'alguns membres del CEC, des del nostre punt de vista, estaria en la base d'un cert fracàs o deixondiment de l'excursionisme tradicional, fracàs que actuaria com a fre a l'elaboració de l'estudi comarcal que tanta empenta semblava emprendre en la presidència de Vidal i en el fracàs, tot i que relatiu, de la convocatòria per premiar una geografia de Catalunya l'any 1897, premi que va restar desert.

Per contra, el nou segle duria el vent de l'alta muntanya al carrer Paradís. El CEC es va adherir al Congrés Internacional d'Alpinisme de l'any 1900 i alguns dels seus membres ho feren de forma particular. Els qui ho feren a nivell particular foren Lluís M. Vidal, Rossend Serra i Lluís Llagostera, junt a altres cinc excursionistes.

Lluís Llagostera va ser el delegat del Centre Excursionista de Catalunya en aquest congrés en el qual el Dr. Font i Torner va llegir el seu treball sobre el mal d'alçada. D'altra banda, Rossend Serra va presentar-hi un treball sobre la conservació de les belleses naturals de les muntanyes[2]. El tema del mal d'alçada resulta prou interessant com perquè ens hi aturem un moment.

En uns primers moments, aquest mal va ser negat, assimilant-lo a una debilitat física, però, quan els excursionistes es varen proposar pujar dalt de cims cada cop més enlairats, aquesta síndrome es va començar a plantejar de manera seriosa. Mentre els excursionistes es dedicaven a anar per plans i llocs humanitzats (les vinyes tan odiades per Osona), aquesta no havia tingut cap importància. Es natural que aquest mal només hagués estat important en els indrets en què l'alpinisme havia tingut la seva florida. D'aquesta manera s'entén que Font i Torné expliqués aquesta simptomatologia partint d'exemples d'ascensions que s'havien dut a terme als Alps i que havien estat protagonitzades per alpinistes de renom. La gran reflexió que aquest metge feia en el si del CEC era que el mal d'alçada (el mal *de muntanya*) també podia donar-se per sota dels tres mil metres, en el nostre Pirineu. Evidentment, si els primers excursionistes s'haguessin acarat amb anteriori-tat a aquesta serralada no els hagués calgut fer aquest descobriment. Fins i tot el mateix Font explica un exemple que li va succeir a ell mateix en una ascensió al cim de l'Aneto i el de tres amics seus, metges i excursionistes, que li havien relatat els seus episodis de mal d'alçada en les seves ascensions. Descobrir el Pirineu volia dir reconèixer el mal d'alçada i estudiar-lo i, des del punt de vista que ens interessa, aquesta simptomatologia feia "evident" que s'arribava a un altre món, la muntanya, un lloc que, fins i tot, tenia conseqüències físiques. D'aquí a trobar-li repercussions psíquiques i socials només hi havia un pas, sobretot en un context determinat, que més endavant acabarem d'estudiar més profundament, però que ja hem començat a veure en 6.1.

6. 3. 4 - L'impuls alpí

Per un altre costat, ja en aquells moments, alguns socis del CEC feien campanya

[1] Vegeu BCEC, 55. Agost de 1899. Pàg. 208.

[2] Vegeu BCEC, 71. Desembre de 1900. Pàg. 286.

per estendre l'alpinisme entre el planter dels excursionistes catalans. Així, Jaume Sturzenegger, el 5 de maig de 1899, havia llegit una conferència sobre l'alpinisme suís[1].

Fins a tal punt arribava el pes que la visió de la muntanya per la muntanya tenia dins del Centre Excursionista que Joaquim de Gispert, l'any 1903, en publicar el seu article sobre una excursió al Taga ho farà d'una manera tímida perquè per fer aquest tipus d'ascensió no calen grans preparatius ni prendre molt alè. De Gispert afirma que tan sols és una "passejada" de cinc hores per una muntanya sense parets ni roques que facin difícil l'ascensió. D'altra banda, a l'estiu no té neu ni calen cordes per pujar-hi. Diu l'autor que tan sols l'empeny a fer la relació de la seva excursió el fet que no existís cap referència escrita sobre el seu ascens[2].

Sembla com si el tipus d'excursions que s'haguessin de fer en aquells dies fossin tallades del motllo de la que es va fer el mes de juliol d'aquell mateix any. En ella es va anar des de Ripoll fins al massís del Pedraforca i, quan els excursionistes baixaren del tren a Ripoll, ja no tingueren temps per visitar la ciutat i allò que té de valor perquè tots ja ho tenien vist (aquest fet hagués estat impensable tan sols uns anys abans). El punt culminant de l'excursió és l'ascensió al Pedraforca per la canal del Verdet, la qual és relatada com si fos una autèntica escalada. En aquesta ascensió hi trobem C. A. Torras i Pere Pagès; endemés, els excursionistes, descendiren al fons de l'avenc de la Grallera.

Tots aquests indicadors ho són d'un moviment cada cop més potent. Finalment, la força del parer alpí és tan gran que el 27 de juliol de 1904 es convoca una junta extraordinària del CEC per tal de reformar els estatuts de l'esmentada entitat. La reforma va consistir a modificar els aspectes que feien referència a la creació de noves seccions de manera que se'n poguessin dissenyar de noves que responguessin més a les noves demandes que apareixien dins del CEC. Resulta simptomàtic, tanmateix, veure com en la mateixa junta es va traslladar l'època en la qual se celebrava la sessió inaugural del curs. A partir d'aquell moment, el curs, per al CEC, començarà a primers d'octubre, data que està "*(...) més en relació y concordancia ab els fets y naturalesa d'aquest CENTRE*"[3]. Aquest canvi resulta comprensible si prenem aquest mes com el final dels mesos d'estiu i l'inici de l'època de les neus. Tanmateix permet preparar la temporada d'ascensions per a l'estiu vi-nent. Com veiem, des del punt de vista de la pràctica alpinista, era el moment més idoni. Tanmateix, fins aquelles dates, el CEC deixava de fer actes oficials durant els mesos de juliol, agost i setembre, tot i no tancar les portes. Des de 1904 es produeixen modificacions en aquest calendari i el Centre no farà "vacances". També és cert que les excursions oficials del CEC giren cada cop més cap al Pirineu. Durant aquest període de temps, la Vall d'Aran serà la comarca predilecta dels excursionistes si es mira el número de conferències que es donen sobre ella i si es té present el fet que la guia de Juli Soler i Santaló sobre la mateixa serà publicada el 1906[4].

És en aquest ambient que s'estrenarà la primera tenda de campanya dins del Centre Excursionista. I serà estrenada als estanys del Carlit, a finals de juliol de 1905, per un grup d'excursionistes entre els quals cal destacar Albert Santamaria. El motiu que destaquem aquest nom es deu al fet que ell serà el delegat que el CEC enviarà el desembre de 1907 a Chamonix, per tal d'obtenir la més completa informació sobre els esports d'hivern que es

[1] BCEC, 61. Febrer de 1900. Pàg. 30.

[2] De Gispert, Joaquim: "Ascensió al Taga". BCEC, 96. Gener de 1903. Pàgines 2-8.

[3] BCEC, 114. Juliol de 1904. Pàg. 226.

[4] BCEC, 138. Juliol 1906. Pàg. 211.

practicaven a l'estranger[1].

Al retorn del seu viatge a Chamonix, Santamaria va explicar les *meravelles* que allà es feien a l'hivern i com els esports que havia anat a veure eren interessants per als excursionistes i per als pobles muntanyencs que tant patien a l'hivern. Aquests nous esports donarien una mica de vida a aquelles contrades que a l'hivern restaven aïllades i sense possibilitat de guanys econòmics. De cara als excursionistes, la introducció d'aquest tipus de pràctiques els permetria fruir de paisatges sense parió i recórrer els territoris muntanyencs en qualsevol època de l'any. Pensem que es tractava de l'ús d'esquís, piolets, crampons, raquetes i trineus de neu. Finalment, Santamaria acabava dient que el Montseny seria un bon lloc per a practicar aquests esports[2]. La introducció de l'esquí a casa nostra va significar canvis molt importants en la nova mediança muntanyenca, com veurem més endavant (6.5.4).

Hem entrat de ple, doncs, en l'època alpinista. Aquest període culmina amb la integració (l'any 1907) el Centre Excursionista de Catalunya en la Federació de Societats Pirineistes, un ens que fins llavors agrupava les societats alpinistes franceses constituïdes al peu del Pirineu. El mateix any 1907, una nota apareguda en el *Butlletí* del CEC acabava acceptant que l'excursionisme era una realitat més gran que l'alpinisme, però no diferent com era abans:

> "(...) *el camp del Centre Excursionista es molt més extens y variat. Donada la seva finalitat y comparant-lo ab els datos més amunt expressats, ens trobem un xic endarrerits. Cal, doncs, apressar-nos y posar-nos quan menys al nivell dels Clubs Alpins existens a Suissa, França y Italia*"[3].

Tot aquest procés té un punt culminant l'any 1908, data en què arriben de Zúric les luges, esquís, piolets, raquetes i altres materials d'esports d'hivern encarregats pel CEC. Aquest material es va estrenar a finals de 1908 als Rasos de Peguera i al Montseny, iniciant-se una nova etapa en la "conquesta" de la muntanya.

A partir d'aquell moment, l'excursionisme serà considerat un esport, diferent, però un esport. Entrarem en l'etapa de les curses de muntanya, per exemple el campionat de resistència de Vernet-Ull de Ter. A aquesta cursa del 29 d'agost de 1909 hi va assistir, en representació de César August Torras, Josep Armangué. Es tracta d'una cursa de muntanya de vint-i-set quilòmetres, dividida en dues categories, una per als guies professionals i una altra per als excursionistes amateurs. La cerimònia d'entrega dels premis ens demostrarà que, fins a cert punt, ens trobem davant d'un esport de moda en certs sectors socials. En aquesta, els premis es varen entregar al Casino de Vernet, ple a vessar de banyistes dels balnearis del poble. Després de la cerimònia d'entrega de premis hi va haver ball fins a la matinada[4]. Cal dir que les primeres curses a Catalunya s'organitzaren a partir de l'any 1915.

D'altra banda, durant el mes de desembre de 1909 es pensava dur a terme el segon concurs de luges (trineus) que s'havia de celebrar al Montseny. La manera com es va plantejar remarca aquest aspecte de moda del nostre excursionisme: la previsió era de fer

---

[1] BCEC, 155. Desembre de 1907. Pàg. 374.

[2] BCEC, 157. Febrer de 1908. Pàgines 34-41.

[3] BCEC, 153. Octubre de 1907. Pàg. 315.

[4] BCEC, 179. Desembre 1909.

una cursa especial per a *senyoretes* (en un sentit lúdic), una festa nocturna a la muntanya i un banquet de comiat.

6. 3. 5 - Una secció d'esports de muntanya

Com no podia ser d'una altra manera, dins del Centre Excursionista de Catalunya s'havia de crear una secció dedicada a fer de l'excursionisme un fet purament esportiu. Aquesta va ser la Secció d'Esports de Muntanya (SEM), continuadora, pel que fa al que a nosaltres ens interessa, d'aquella secció Topográfico-Pintoresca de la qual ja hem parlat. Les properes ratlles es plantegen veure com es va crear.

Si hem de fer cas del que diu Eduard Vidal i Riba, un dels socis més implicats en la seva constitució, la SEM,

> "(...) *no va neixer pas tot d'un cop ni a l'impuls de cap pensada genial, sinó com a resultat de factors i circumstàncies diverses, com a conseqüència de canvis de modalitats i concepcions de l'excursionisme i després de treballs de preparació per a crear un ambient a propòsit per a fer-la viable i duradera. Els seus precedents, les seves causes determinants, les hem de cercar i trobar en l'amor a la muntanya, en tot temps sentit per molts dels nostres excursionistes, i en la modalitat especial de l'alpinisme a l'estranger. És per això, que cal veure el desenvolupament i les vicissituds de l'excursionisme català per explicar-se la raó del nostre excursionisme esportiu i de la introducció a la nostra terra dels esports de neu i dels concursos d'esquís, avui de pregon arrelament*"[1].

Aquest autor recorda que en els inicis del CEC es va deixar de banda l'excursionisme muntanyenc, el qual es va veure limitat a actes individuals, entre els actors dels quals cal destacar C. A. Torras, Lluís M. Vidal, els membres de la coneguda com a colla dels metges (Josep Maria Biada, Cristòfol Fraginals, Manuel Font, Lluís Llagostera i Josep Maria Roca) que feren el cim de l'Aneto l'any 1896, una altra colla amb Ceferí Rocafort, Bartomeu Mitjans i Juli Soler, i poca cosa més.

Posteriorment, entre 1904 i 1908, es produeix un període de gran creixença i molt lluït per al Centre, com es veu en la creació de les seccions de Folklore, Arquitectura i Fotografia. Però ja en aquells anys, com hem vist, sovintegen les excursions d'alta muntanya, fins al punt que es pot arribar a dir, com ho fa Vidal i Riba, que és l'època de l'excursionisme contemplatiu, que a molts "*esvera i descontenta*":

> "*Els capdavanters prediquen constantment l'excursionisme científic, cultural, educatiu; el jovent se'ls escolta amb respecte i veneració i assenteix a llurs afirmacions; però... la majoria dels uns i la gairebé totalitat dels altres practiquen l'alpinisme sense altra finalitat que fruir, emportats d'un desig i d'un amor. I aquest excursionisme no deixà d'ésser profitós i és el que ha vigoritzat i salvat el nostre Centre i l'ha fet renéixer i*

[1] Vidal i Riba, Eduar: *L'Alpinisme a Catalunya* en BCEC, 490. Març de 1936. Pàgines 89-99.

expandir-se”[1].

Com explica aquest testimoni, va ser la joventut del CEC qui va vulgaritzar l'excursionisme pirinenc, fet aquest que espaordia els vells excursionistes, que oposaven dificultats a la realització dels seus propòsits,

> “(...) *i fins i tot homes com César August Torras, Mossèn Font i Sagué, Pere Pagès i Rueda i d'altres de bon tremp excursionista es desfan en consells i reflexions per dissuadir el jovent; ponderen els perills de la muntanya i arriben a fer intervenir les famílies perquè no permetin les sortides arriscades*”[2].

En un segon moment, els ànims es varen calmar una mica, i César A. Torras mateix esperonà la joventut amb una conferència titulada *El Pirineu a ple hivern*.

L'any 1907 els fets es precipitaren: Vidal i Riba tornà a formar part de la Junta Directiva del CEC, on es trobà amb Lluís Valls i Joan Danès. D'aquesta manera ja eren tres els elements que defensaven una visió purament esportiva de l'excursionisme que figuraven com elements a directius del CEC,

> “*S'apropava l'hora de fer prevaler els nostres punts de vista sobre la marxa del Centre i de l’excursionisme català*”[3].

Va ser Lluís Valls qui, l’any 1907, com a resultat d'unes converses tingudes amb Joan Danès i l'Albert Santamaria, va dur a la Junta la idea de la creació d'una secció d'esports, idea que,

> “(...) *fou rebutjada sense altra raó que la serietat de la casa; la característica tradicional del nostre excursionisme; el nostre ideal*”[4].

Però el sector contemplatiu no es va rendir i va iniciar una defensa de les seves idees de manera no traumàtica i raonada. Es demanava que, sense abandonar els altres aspectes de la pràctica muntanyenca, l'alpinisme triomfés dins del CEC i que això salvés el futur d'aquesta entitat. Per això calia dividir-lo en noves seccions, entre les quals les més purament esportives.

El sector alpinista va seguir la seva feina com es veu clarament en les publicacions que hem citat anteriorment en el marc del BCEC. Un d'aquests articles, concretament el de Santamaria sobre els esports d'hivern a Chamonix, va ajudar a crear un efecte favorable a les postures més esportives. Després del congrés internacional de la Federació de Societats Pirineistes, homes com Juli Soler, C. A. Torras o Lluís Llagostera ja advocaran en pro de l'alpinisme i del jovent. De manera que, des que es proposà, el 1908, de crear la Secció d'Esports de Muntanya,

---

[1] Vidal i Riba: *L'Alpinisme a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 89-99.

[2] Vidal i Riba: *L'Alpinisme a Catalunya.* Op. cit.

[3] Vidal i Riba: *L'Alpinisme a Catalunya*. Op. cit.

[4] Vidal i Riba: *L'Alpinisme a Catalunya*. Op. cit.

"El nostre Centre ha canviat un xic en les seves modalitats característiques, és cert; però, aquest canvi li ha estat profitós en extrem, i li ha donat vida, creixença, vigoria"[1].

El CEC ha seguit les seves tasques, però s'ha adaptat als nous temps, els socis han augmentat progressivament... deia Eduard Vidal i Riba, tot insistint en la idea que l'excursionisme contemplatiu i esportiu havia salvat el futur del CEC, el qual sembla que perdia la seva raó de ser de manera progressiva. Aquesta idea és històricament justificada perquè les causes que havien generat un tipus determinat d'excursionisme estaven desapareixent o, com a molt, les funcions que la societat li havia demanat s'estaven traspassant a altres institucions, com ara la universitat o el mateix Institut d'Estudis Catalans, creat el 1907. L'excursionisme entès a la manera del segle XIX esdevenia una realitat caduca, els nous temps demanaven una nova manera d'entendre'l que servís de pal de paller on recolzar les activitats d'una entitat tan important en la nostra història contemporània com ho ha estat el Centre Excursionista de Catalunya. L'excursionisme de caire historicista tenia els seus dies comptats, més a partir del moment que altres institucions agafaven la direcció de les investigacions que anteriorment el fet excursionista havia menat. Amb el pas dels anys, l'excursionisme veuria perdre la seva raó de ser i restaria una realitat depassada històricament o desapareixeria. Però la seva acceptació del fet esportiu i de l'excursionisme contemplatiu que duia aparellat, el va salvar i li va donar una raó per seguir estant present en la nostra societat actual. Aquest canvi, no cal dir-ho, el posava de cara a la muntanya.

Aquests són els fets més rellevants que han marcat l'evolució, potser la més important, que ha sofert el nostre excursionisme. Hem vist com en el si del nostre excursionisme més clàssic van apareixent unes manifestacions cada cop més importants i nombroses que faran que aquest comenci a prendre contacte amb realitats de les quals en principi sempre s'havia volgut apartar. L'excursionisme que anomenem clàssic, l'excursionisme català de la segona meitat del segle XIX, sempre s'havia definit com una realitat diferent, si no oposada, a l'alpinisme que havia arrelat en la resta de països europeus. No hem de creure que aquesta tendència fos causada per la incapacitat dels homes -car gairebé no hi havia dones[2]- que sota aquesta senyera recorrien el nostre país. No hem de pensar que la neu, les congestes, els cims enasprats els fessin por i per això no gosessin acostar-s'hi. No és que els alpinistes francesos fossin més gallards, -més homes!- que els catalans. Simplement és que el nostre excursionisme clàssic era una realitat molt diferent, diferència que es veu fonamentalment en el seu centre d'interès. Si els nostres primers excursionistes no es dedicaren pràcticament fins al segle XX a enfilar muntanyes fou perquè aquestes no contenien el que ells buscaven en les seves caminades i això malgrat la importància que la nova imatge de *la muntanya* anava adquirint en aquell moment. Ells no trescaven muntanyes, no perquè no en sabessin, sinó perquè l'alta muntanya no tenia res per oferir si era mirada amb els seus ulls. Aquests ulls eren els d'uns romàntics de segon moment, d'uns patriotes adelerats de conèixer la seva pàtria, de recórrer-la, d'esbrinar com era. Amb aquests ulls, què podia oferir-los l'alta muntanya?

Alhora, algunes persones es dedicaven a descobrir l'alta muntanya. Eren científics, topògrafs, gent benestant que passaven llargues temporades en els banys que s'havien posat

---

[1] Vidal i Riba: *L'Alpinisme a Catalunya*. Op. cit.

[2] Sobre les dones dins del fet excursionista vegeu Roma i Casanovas, F.: "Dona i Excursionisme". *Muntanya*, 827 i 828. Barcelona, febrer i abril de 2000. Pàg. 3-9 i 47-52 respectivament

de moda. En aquesta pràctica, els uns per feina, els altres per gust, s'enfilaven muntanyes amunt esbrinant els efectes de la depressió sobre el cos humà, es penjaven de pregons espadats a la recerca dels ous d'aquella au que encara no tenien en la seva col·lecció[1], "escalaven" cims per dur-hi termòmetres que anotessin les temperatures extremes, cercaven nous minerals o traçaven mapes de zones mal conegudes encara. Ells eren els autèntics herois de la conquesta de la muntanya, les figures que l'alpinisme venerava en petites capelletes. Amb tot, aquesta era una altra història de la qual la majoria dels primers excursionistes no volien ni sentir parlar. Però entre ambdues postures hi havia un punt en comú: el seu amor per la ciència.

Aquest objectiu comú va ser allò que va permetre l'acostament entre dues realitats que, de bell antuvi, semblaven irreconciliables. La ciència, especialment la geologia i la geografia, serviren de pont entre elles. El resultat que en va sortir fou allò que coneixem com a excursionisme científic.

L'excursionisme científic era el somni de poder dels homes de ciència que estaven vinculats al fet excursionista, un somni fundat sobre la idea d'un exèrcit d'excursionistes que, a les ordres dels científics, recorrerien les nostres muntanyes en busca de dades per assentar noves teories[2]. A excepció del camp espeleològic, aquesta concepció no va reeixir en la història del nostre excursionisme. De manera que, amb el col·lapse de l'excursionisme científic, varen fracassar les sortides que buscaven en la natura algun tipus de profit científic. El següent pas seria un excursionisme purament contemplatiu, esportiu, sense base analítica ni sintètica. Serà el segle XX, el segle de la moda, de la velocitat, dels esports de masses... Serà el moment en què Lluís Estasen ingressarà al Centre Excursionista de Catalunya[3] (gener de 1911). Estasen és el símbol del que s'ha dit la conquesta de l'inútil i les seves gestes al Pedraforca seran incomprensibles per a molts homes de ciència. Serà un símbol dels nous temps i quan, l'any 1929, se li atorgui la Medalla d'Or del CEC dirà que l'accepta,

> "(...) *creient que es vol premiar l'excursionisme pur, és a dir, als que no podent ésser científics per manca de mitjans, solament busquem en la muntanya la contemplació de la gran obra mestra: la Natura*"[4].

No creiem que calgui ni recordar que, mig segle enrere, l'home que defensava una posició considerada tan extrema hagués estat blasmat, com ho havia estat Antoni Massó i els seus companys dins de la Secció Topogràfico-Pintoresca, els quals també excusaven els seus interessos contemplatius en la seva ineptitud científica.

Resum:

L'excursionisme català fins a la Guerra Civil presenta dues etapes clarament diferenciades. En la primera els interessos muntanyencs i paisatgístics són minoritaris i els excursionistes que se'ls plantegen com a base de la seva activitat excursionista són mal vistos i marginats.

[1] Vegeu Bosch de la Trinxeria, Carles: "Una excursió als cingles de Talaixà" in *Records d'un excursionista*. Barcelona, Edt. Selecta, 1983. Pàg. 108-127.

[2] Martí-Henneberg, Jordi: "La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo catalán del siglo XIX". *Geocrítica*, núm. 66. Barcelona, 1986. Edicions Univ. Barcelona. Martí Henneberg, J.: *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona, Alta Fulla, 1994.

[3] BCEC, 193. Febrer de 1911. Pàg. 81.

[4] "Medalla d'or del Centre Excursionista de Catalunya". BCEC, 408. Maig de 1929. Pàgines 165-180.

Amb l’arribada del segle XX, però, una sèrie de canvis permeten que es desenvolupi una nova forma d’excursionisme en la qual la muntanya i el paisatge foren més presents.

6. 4 - Els excursionistes com a agents formalitzadors

En aquest capítol pretenem esbrinar la importància i els mecanismes que tingueren a la seva disposició els excursionistes per popularitzar la nova mediança muntanyenca. Començarem la nostra disquisició demanant-nos sobre la certesa o no d'una frase de Josep Iglésies en què es deia que els principals agents en la introducció de l'estima pel paisatge havien estat els excursionistes.

6. 4. 1 - Els afanys pedagògics dels excursionistes

Ara que ja més o menys sabem com va ser que es va introduir a casa nostra la pràctica alpina, és el moment de demanar-nos si és cert o no allò que Josep Iglésies deia que:

> "*Avui tothom sent un afany espiritual, més o menys accentuat, i es commou davant l'esplendor d'un paisatge, i fins les belleses naturals són explotades turísticament i comercialment. I tanmateix la preparació i l'educació de la societat perquè això s'arribés a produir és obra, entre nosaltres, de l'excursionisme*"[1].

Josep Iglésies va saber veure clarament com a Catalunya el clima d'admiració per la muntanya va ser creat pel fet excursionista i com aquest context va ajudar al sorgiment d'una obra literària de base rural. Però alhora, diu Iglésies, la literatura també ha influït l'excursionisme i molta gent ha anat al Canigó per veure els llocs que Verdaguer havia popularitzat, als rodals de Núria per retrobar l'escenari de *Terra Baixa*; ha sortit també a la recerca dels *Sots feréstecs* del Vallès Oriental, a la Garrotxa de *La punyalada* de Vayreda, al Montgrí, que se suposa que inspirà l'obra de Caterina Albert, o al Ripollès per on vagava el comte Arnau de Maragall i de Segarra[2]. Aquesta relació dialèctica entre literatura i espai també es pot aplicar al camp de la pintura, tot i que en aquest cas Iglésies sembla decantar-se per considerar la pintura de paisatge com a "*filla concretament de l'excursionisme*"[3]. En aquest aspecte, el nostre punt de vista segueix considerant la relació dialèctica entre ambdós, per no dir una preferència filla de l'estima que tenim per la teoria de l'*artialització* del nostre mestre Alain Roger. Els artistes, tot reproduint el món, haurien produït la mirada dels nostres avis, els haurien ensenyat a mirar un món fins llavors desconegut. I, en aquest procés, l'excursionisme hi va jugar un paper transcendental.

L'excursionisme català té un afany pedagògic innegable des dels seus orígens, essent la concepció pedagògica d'aquesta pràctica una cosa que varia amb el temps. Infiltrar a les classes populars especialment i a la societat en general un amor envers les restes del

---

[1] Iglésies, Josep: *Amb les cames i amb el cor*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982. Pàg. 7.

[2] *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 359

[3] *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Vol. 1, pàg. 364.

passat, envers la natura i, en general, envers tot Catalunya, fou un afany molt important per a aquells primers excursionistes[1]. Des del punt de vista d'aquesta tesi podem considerar que aquest és un clar element de dominació simbòlica perquè la imatge de la realitat que aquests grups socials són comminats a utilitzar no l'han produïda ells mateixos, ans al contrari. Fins i tot, com veurem, hi ha un procés, si més no un intent, de substitució d'aquelles imatges que podem dir vernaculars (vegeu 6.5.3). Certament, en la lluita entre natura i cultura que es juga en el si del fet excursionista, apareix un important esforç per definir allò que s'ha de veure, allò que s'ha de fer, que es pot veure i fer anant d'excursió (però no necessàriament només en aquests casos). Els memoràndums, les guies, els manuals, els escrits excursionistes, etc. són productes d'aquest intent de redefinició de la realitat catalana que, en ser formalitzada, és alhora imposada simbòlicament al conjunt de la col·lectivitat.

En aquest sentit, Artur Masriera, en la memòria de la sessió pública inaugural de l'any 1882, exposava que les finalitats de l'ACEC eren infiltrar a les classes humils el sentiment de l'art i l'amor envers els tresors arqueològics, entre altres finalitats. En les mateixes idees havia fet incís Josep d'Argullol en el seu discurs com a president de la mateixa entitat, l'any 1880. En el fons, com digué Antoni Aulèstia i Pijoan, l'any 1884, el que havia fet l'excursionisme era donar al poble "(...) *la consciència de lo que és, i de lo que deu ésser; de lo que val i de lo que pot* [valer]"[2]. Certament, l'efecte de l'excursionisme era "*més del demà que no de l'avui*", estava tant o més enfocat al futur com al present: "(...) *contempli's com està cridat a influir poderosament en el desenrotllo social del país*"[3].

Les idees d'Aulèstia són molt esteses entre els primers excursionistes. Hi ha, en tots ells, la voluntat d'influir en el futur de la nostra nació. És en aquest sentit que diem que era un moviment regeneracionista que culminava la Renaixença. A aquesta hi afegí diferents elements, un dels més importants dels quals seria el seu intent més clarament populista, d'obertura al que en deien "classes populars" per fer-les participar en aquells anhels de recuperació nacional o de definició nacional. Aulèstia en fou plenament conscient i fou un dels excursionistes que parlà més regularment de la missió propagandística d'aquest fet social. Les élites catalanes que militaven en els rengles excursionistes controlaven les imatges necessàries per descodificar el medi ambient i convertir-lo en text i en discurs, però alhora controlaven els mitjans de producció d'aquestes imatges, i aquest fet és molt important.

En els primers anys, la desconfiança envers els excursionistes va ser generalitzada, en gairebé tots els casos que coneixem. Però ja l'any 1899 Joaquim Cabot i Rovira afirmava que, mercès a les feines dutes a terme per aquests, "tothom" podia saber com era Catalunya i que després dels Jocs Florals, que havien salvat una llengua, l'excursionisme era l'obra més transcendent de la nostra renaixença, perquè havia posat en evidència la personalitat d'un poble:

> "*Avui lo que es despreciava i olvidava per ordinari i popular; termes, cançons i rondalles, que només se sentien per camps i garrotxes en boca dels iaios i de les àvies, baixen de bracet cap a la ciutat i s'entren pels salons a rebre els acataments de la societat més il·lustrada*"[4].

---

[1] Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1996.

[2] Aulèstia i Pijoan, A.: "Discurs" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1884*. Barcelona, La Renaixensa, 1884. Pàg. 31-39.

[3] Aulèstia: "Discurs". Op. cit.

[4] Cabot i Rovira, J.: *La obra del excursionisme*. Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer, [1900].

S'ha dit moltes vegades que el que fa important l'excursionisme és el fet de convertir una Renaixença massa romàntica i subjectivista en un treball de caire positivista. Això és cert, però amb matisos. El primer, que en els primers dies de l'excursionisme català no era tan marcadament acusada aquesta tendència. El segon, que el positivisme es va fer servir com a arma per justificar posicions que res no tenien de científiques; que el positivisme va ser usat en una estratègia de legitimació d'una determinada visió de Catalunya. També cal puntualitzar que no tothom estava a favor del positivisme en el seu afany apologètic: Lluís Marià Vidal, president del CEC, l'any 1898 afirmava que "*El positivisme, que és un dels signes més marcats de la societat actual, és un altre enemic amb el qual l'excursionisme té de lluitar amb gran desaventatge, perquè l'aritmètica és una enemiga terrible de l'entusiasme*"[1]. En definitiva, el mòbil de l'excursionisme (el patriotisme, com reconeixia Vidal) s'oposava a aquesta negació de l'"entusiasme".

Aquest entusiasme de tipus catalanista és la base a partir de la qual neix i creix l'excursionisme català. Els nacionalismes són moviments socials i polítics molt arrelats al territori, al lloc, a l'espai, que a més d'operar territorialment, interpreten i s'apropien l'espai, el lloc i el temps a partir dels quals construeixen una geografia i una història[2]. El medi ambient de Catalunya, que en part varen contribuir a definir els excursionistes, necessitava una sèrie de claus per ser interpretat, per esdevenir paisatge. El medi ambient del pagès, del llenyataire, del pastor o del traginer havia d'esdevenir un paisatge vist des de fora. I aquest fora era, fonamentalment, la ciutat. La imatge de Catalunya que aporten els excursionistes catalans és una imatge feta des de la ciutat. Només cal que vegeu on radicaven les entitats excursionistes, sobretot en els primers anys (vegeu el gràfic adjunt[3]). És una imatge feta i compartida per gent de la ciutat, que s'hi ha desplaçat a viure o que hi manté contactes no pas esporàdics. Eren majoritàriament urbans o urbanitzats, mascles, blancs, cultes i no disminuïts, els nostres excursionistes.

[1] Vidal, Ll. M.: "Discurs del Sr. President". BCEC, 36. Gener de 1898. Pàg. 12-30.

[2] Nogué, Joan: *Els nacionalismes i el territori*. Barcelona, El Llamp, 1991.

[3] Extret de Ramon i Vidal, Jaume de: *L'excursionisme, un fet social*. Barcelona, UEC, 1983. Pàg. 41

En definitiva, com deia Joaquim Cabot i Rovira[1], l'excursionisme havia vingut a fer conèixer Catalunya als catalans, però sota la seva influència, tot havia mutat radicalment d'aspecte. En aquest sentit esmentem que Antoni de Falguera[2], parlant del monestir de Sant Pere de Rodes, va deixar escrit que la impressió que la seva visió produïa "*a l'esperit català que el contempla*" era difícil d'explicar a qui no l'havia sentida. O sigui, que ja era conscient que calia un procés d'aprenentatge per desxifrar què volien dir aquells munts de pedres i símbols que es traduïen en formes constructives. Res d'estrany, doncs, que deu anys abans, Francesc Maspons i Labrós hagués afirmat que excursionejant calia no deixar anar els ulls indiferents per la comarca que es recorria sinó que "*cal*[ia] *penetrar-hi amb los ulls de l'ànima*"[3]. Calia parar "*atenció*" al lloc per on es caminava. En aquest sentit, la importància del fet excursionista català, pel que fa a la muntanya, no és que fossin uns homes i unes dones que admiraven la muntanya, sinó el fet que foren els qui proposaren la pertinença d'aquest nou objecte de contemplació i els models a partir dels quals calia descodificar-lo. Els excursionistes mostraven i afaiçonaven la *muntanya catalana* i *les muntanyes* de Catalunya a partir de posicions socials concretes que volien universalitzar. Ara bé, el model de *muntanya* que estenien no l'havien produït ells, sinó que ja es trobava en les composicions poètiques premiades als Jocs Florals; en tot cas, la seva importància va radicar a aplicar-lo a *les muntanyes* del nostre país, a fer-les veure als seus coetanis i als seus successors com a formes naturals.

6. 4 . 2 - La construcció d'una nova mirada: un camp vist des de la ciutat

La imatge de Catalunya que ens aporten els primers excursionistes és feta des de la ciutat i foren els excursionistes mateixos els qui informaren de com s'havia trencat l'equilibri entre camp i ciutat. Aulèstia era conscient d'aquest desequilibri i això feia que a la muntanya, segons ell, s'hi pogués trobar una cultura diferent que anava desapareixent, però que es revelava en una educació més delicada, en contrast amb l'endarreriment cultural de l'educació a la ciutat. Per a ell, l'excursionisme estava cridat a restablir aquest equilibri, reposicionant aquests dos mons, fomentant la repoblació de les comarques abandonades i ajudant a crear una "(...) *harmonia de criteri i d'aspiració, quina falta és, de segur, la primera causa dels mals que avui lamenta la nació espanyola*"[4]. També C. A. Torras veia la finalitat de la *Catalanista* a servir de llaç d'unió entre el camp i la ciutat,

> "(...) *procurant aportar a l'un noves nocions d'avenç i treure'n per a l'altra aquella saba dolça i pura, que es va perdent en les ciutats, la saba de la tradició i de la virilitat, de la fe i de la constància en els ideals, per a agermanar així la tradició amb el progrés, la veu dels records i de la història amb la veu de les aspiracions novelles*"[5].

---

[1] Cabot i Rovira, J.: *La obra del excursionisme*. Op. cit.

Cabot i Rovira, J.: *De fora casa. Narracions de viatge*. Barcelona, La Catalana, 1898.

[2] Falguera, A.de: "Monastir de San Pere de Roda". BCEC, 129. Octubre de 1905. Pàg. 289-300.

[3] Maspons, F.: "Excursió s Sant Jaume de Frontanyà". BCEC, 18. Juliol-setembre de 1895. Pàg. 129-141.

[4] Aulèstia i Pijoan, A.: "Discurs". Op. cit.

[5] Torras, C. A.: "Discurs" en *Acta de la sessió pública inaugural de 1886*. Barcelona, La Renaixensa, 1886. Pàg. 15-22.

En aquest sentit, l'AEC pretenia ben clarament sostreure els joves dels "*vicis*" de les ciutats i dur-los a respirar aire pur a la muntanya i al camp, però a això hi afegia una tasca de coneixement del propi terrer[1]. Ara bé, els testimonis que acabem de citar d'Aulèstia i de Torras són una mica primerencs perquè aquesta línia que apunta a la formació de la personalitat individual a partir de l'excursionisme només és una realitat prou potent un cop entrats al segle XX[2].

La idea que embolcalla el pensament excursionista a la fi del segle XIX és que per estimar alguna cosa, especialment un país o nació, cal conèixer-la suficientment. I per conèixer, els excursionistes veien que havien de sortir a recórrer el seu entorn més o menys proper. Quan l'excursionisme es desenvolupà a Catalunya, la situació de la cartografia era molt poc afalagadora. El poc que s'havia fet no servia per mostrar què ni com era Catalunya. De manera que "ningú" no sabia quina forma tenia el nostre país. A més, podríem dir que gairebé a ningú no li importava, excepte, evidentment, a alguns excursionistes i a quatre científics. És per això que els primers excursionistes començaren a descriure-la, a reportar-ne l'alçada dels seus pics, les distàncies entre diferents punts, el que es veia des d'un determinat lloc, l'orientació dels fenòmens orogràfics, etc. I en això podem veure-hi un procés d'aprenentatge i d'ensenyament de les formes i del significat del paisatge català que és històricament canviant i en el qual les aportacions dels excursionistes no són gens menyspreables. Però, com ja anirem veient, el model paisatgístic no va ser sempre el mateix: al llarg de la història de l'excursionisme se succeeixen una sèrie de mirades sobre la realitat catalana que no sempre han estat coincidents (vegeu 6.5).

Ja hem dit que conèixer i fer conèixer diferents aspectes de la realitat catalana era l'objectiu declarat de les primeres entitats excursionistes. Però aquest objectiu era concretat en "*tot lo que hi oferesquen de* ***notable*** *la naturalesa, la història, l'art i la literatura, en totes llurs manifestacions, així com les costums característiques i les tradicions populars del país*"[3]; o en "***allò que fa honor*** *a Catalunya*"[4]. Així mateix, es proposaven "*esbrinar les* ***bones*** *costums*"[5] per contribuir a la regeneració de la pàtria. D'aquesta manera, el pròleg pròleg de Milà i Fontanals a l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* afirmava que les seves estampes "(...) *ensenyan als mateixos ignorants qu'han d'estimar* ***las cosas que valen la pena*** *de ser representadas* (...)"[6].

De la seva part, els de la *Catalana* recollien en els seus estatuts que el seu objectiu era recórrer el territori de Catalunya i de les comarques veïnes per estudiar-ne i fer-ne conèixer les **belleses** naturals i artístiques. En ambdós casos no era cap vulgaritat allò que es pretenia conèixer i fer conèixer, i si així era considerat, calia fer canviar la gent d'opinió, gairebé a qualsevol preu. Quan en 1881 l'ACEC declarava el Montseny camp oficial i terreny predilecte de les seves excursions, el que estava fent era designar-lo com a objecte a ser escorcollat sota el punt de mira que incloïa "*tots els aspectes que permet l'article primer del Reglament de l'Associació*"[7], amb el que això implica de mirar la "realitat" sota un prisma determinat que es preocupa per tot allò que es qualifica de bell.

---

[1] Introducció a *Anuari de l'AEC*, any primer, 1881. Barcelona, Jaume Jepús, 1882.

[2] Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[3] Reglament de l'ACEC, 1879.

[4] Llibre d'actes de la Comissió per a tractar la fusió, sessió del 23 de novembre de 1882.

[5] Actes ACEC, vol. 1, 1876-1878. Sessió del 6 de desembre de 1877.

[6] ACEC: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, 1878. Pròleg.

[7] R. A. S.: "Al Montseny" in *Anuari de l'AEC*, 1881. Barcelona, Jaume Jepús, 1882. Pàg. 232-258.

L'any 1905 el Centre Excursionista de la Comarca del Bages també afirmava que la seva feina era estudiar aquella comarca en allò **notable** que li oferia la natura, la història, l'art, etc. tot fomentant el seu coneixement i la seva estima a través de diferents mecanismes[1].

El mateix resultat ens donaria una lectura dels estatuts del CEC o del reglament del Centre Excursionista de Vic, o, molt més endavant, del Centre Excursionista Minerva, per posar només tres exemples dels diversos que coneixem. També el primer volum de l'*Album meravella* (1929), parlant de les Guilleries, deia que,

> "(...) *és una arca de meravelles naturals, que tot i gaudir de forta anomenada, no tothom coneix com escauria i es mereix*"[2].

Ens sembla que no cal estendre'ns per afirmar que la mirada que els excursionistes feien sobre Catalunya no era gens innocent, sinó que estava des de bon principi connotada. La Catalunya que els primers excursionistes descobriren era, als seus ulls, una terra notable, atractiva, bella, contemplable en ella mateixa, que podia esdevenir esplendorosa per poc que hom la cuidés. Era, també, una sèrie de representacions que calia estendre a la resta de la societat.

Com hem vist, la voluntat pedagògica de l'excursionisme, quant a la percepció i representació del medi, va ser molt clara. Calia fer valorar a tots els catalans i a totes les catalanes les belleses que la nostra terra contenia, però no podem oblidar que els primers excursionistes tenien la profunda creença que calia educar la percepció en uns sentits determinats, com ho demostren els mateixos estatuts de les primeres entitats. Ja hem dit que els socis de la Catalanista volien recórrer el territori de Catalunya per conèixer i conservar allò notable que la història, l'art, la literatura i la natura els oferia així com els costums i tradicions populars, al mateix temps que propagava tots aquests coneixements i fomentava les excursions per tal que la nostra terra fos "*degudament coneguda i estimada*"[3]. Els de la Catalana també recorrien el país per estudiar-ne i fer-ne conèixer les belleses naturals i artístiques, les tradicions, monuments i antiguitats, etc.[4] A aquest servei tant l'una com l'altra feien excursions, conferències, sessions públiques o privades de caire més o menys acadèmic, publicaven articles, opuscles i llibres, nomenaven delegats, feien gestions davant les autoritats del moment, convocaven concursos i certàmens de diferents menes -quan no contribuïen a altres iniciats a instància de terceres institucions-, fundaven biblioteques, arxius, museus i col·leccions gairebé mai d'abast exclusivament privat, maldaven perquè es construïssin i reparessin les vies de comunicació i tot el que "(...) *puga ésser d'interès per a l'excursionista facilitant les excursions*"[5].

Alguns, per no dir tots, els excursionistes eren ben conscients de la seva capacitat per educar unes generacions desmemoriades i per despertar-los un sentiment de bellesa, de respecte i d'amor envers les coses de Catalunya. C. A. Torras va deixar escrit que la Catalanista podia influir i fer molt per tal que es despertés en la nostra terra i arrelés en el

---

[1] "La nostra fèyna". *Butlletí del CECB*, 1. 15 de novembre de 1905. Pàg. 1-2.

[2] *Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Editorial Ibèria, 1929. Pàg. 233.

[3] *Reglament de la Associació Catalanista d'Excursions Científiques fundada en 26 de novembre de 1876*. Barcelona, Imp. La Renaixensa, 1879.

[4] BAEC, 1. 20 de novembre de 1878.

[5] "Reglament de l'ACEC fundada...". Op. cit.

nostre poble "(...) *l'afecció a la bellesa artística, agermanada amb el carinyo i veneració als records històrico-monumentals*"[1].

Aquest procés de descoberta de claus d'interpretació de la realitat que envoltava aquells catalans i catalanes de la darreria del segle XIX passava per diferents vies, unes directes i conscients i no tant les altres, però els resultats havien de ser els mateixos. Josep d'Argullol, per exemple, pensava que el "*rústic pagès i l'ignorant feiner*" que veia valorats per uns forasters els accidents de la seva terra i els edificis del seu poble, que no acabava d'entendre què veien en la nau de la seva parròquia per estar-se contemplant-la (i estudiant-la) durant tanta estona, ni què hi havia d'importància en la creu de terme ni en l'ermita que marcava els límits del seu poble, aquell ésser ignorant acabava pensant que tot allò havia de tenir algun valor[2]. Ell, que s'ho havia mirat amb desdeny perquè sempre havia estat allà, ara s'havia de demanar si tot plegat tenia alguna importància que se li escapés. Era com el burgès que parlava en prosa sense saber-ho. Allò que havia estat tan habitual i tan rutinari havia de ser vist de manera diferent; si més no era possible de fer-ho. Per això Argullol deia que l'excursionista, dibuixant un claustre o una portalada, i copiant una làpida "(...) *ha*[via] *educat una generació*"[3] i exorcitzava el jovent excursionista a seguir excursionejant, dient-li "(...) *popularitza, vulgaritza el coneixement de nostres monuments i nostra història: fes que tothom conega el que ha estat perquè sàpiga guardar a l'avior el respecte i la dignitat deguda*"[4]. Per tant, poca broma, res d'interès "científicament" desinteressat en el seu projecte, sinó aquell respecte a l'*avior* que ja hem vist més enrere. No només calia que els rústecs i ignorants coneguessin, sinó que ho fessin en un sentit determinat que incloïa el respecte de certs valors socials. Molts altres textos del primer excursionisme s'expressen en el mateix sentit: que les excursions eren un "*poderós element de propaganda*"[5] que despertaven l'interès catalanista de les contrades que visitaven, movent l'afecte "(...) *envers el coneixement de les preciositats artístiques i naturals de nostra terra i envers sa digna conservació*"[6].

Per als primers excursionistes, manta vegades, era la ignorància el que arruïnava els monuments més importants del moment (per no parlar dels menors). Per això l'ACEC no va dubtar a editar, l'any 1881, un *Full d'instrucció arqueològica*, obra del comte de Bellloc i de Joaquim Olivó. El full és una mena de pòster en què es veuen dibuixos de diferents monuments o altres objectes de totes les classes i èpoques i va ser distribuït als alcaldes, parròquies rurals, societats d'instrucció, comissions d'obres, fondes i estacions de ferrocarril a tots els indrets on hi hagués una joia arquitectònica que es cregués que valia la pena de salvar[7]. En el mateix sentit, l'any 1882 es varen editar uns quadres sinòptics d'instrucció històrica i d'instrucció geogràfica que seguien la filosofia d'aquell primer *Full*[8].

Francesc de Boter era molt clar quan l'any 1887 afirmava que la Catalanista no volia fer només un treball erudit, acadèmic, sinó que es proposava ser "*l'herald humil que*

---

[1] Torras, C. A.: "Excursió a Vich, Ripoll, Sant Joan de les Abadessas y Camprodon" in *Memòries ACEC*, vol. 1, 1880. Pàg. 227-255.

[2] D'Argullol, J.: "Discurs" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1880*. Barcelona, la Renaixensa, 1880.

[3] D'Argullol, J.: "Discurs". Op. cit.

[4] D'argullol, J.: "Discurs". Op. cit.

[5] "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1880*. Barcelona, la Renaixensa, 1880.

[6] "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1880*. Op. cit.

[7] Masriera i Colomer, A.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1882*. Barcelona, la Renaixensa, 1882.

[8] Casades i Gramatxes, P.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1883*. Barcelona, la Renaixensa, 1883.

pregona la grandesa de la seva estimada terra"[1]. No seguirem en aquest viarany[2], però sí que direm que aquest afany propagandístic va prendre una via una mica diferent dins de la *Catalana*, en descentralitzar-se l'entitat tot promovent i creant seccions de la mateixa a diferents ciutats catalanes (Vilanova, Tarragona, Badalona i Figueres són les que coneixem, creades l'any 1883). Això havia anat precedit d'un acord de la seva Junta Directiva de l'1 de juny de l'any anterior en el sentit de fer propaganda excursionista fora de la capital, encarregant a alguns dels seus socis de dictar diferents conferències fora de Barcelona sobre punts relacionats amb l'excursionisme[3].

6. 4. 3 - Excursionisme i geografia

Coneixent aquest context de recerca i de vulgarització del coneixement de Catalunya es fa comprensible que l'excursionisme hagi estat la seu institucional dels primers estudis geogràfics i que molts dels geògrafs catalans de més reconeguda vàlua hagin estat excursionistes (Pau Vila, Salvador Llobet, Josep Iglésies, etc.). L'aportació excursionista a la geografia va des de la *Geografia de Catalunya* de Francesc Flos i Calcat, adreçada a l'ensenyament escolar[4], fins a l'acord de la Junta Directiva del CEC de l'any 1908 d'organitzar un congrés de geografia per estudiar les comarques catalanes[5]. En aquest sentit, no podem oblidar que l'any 1897 el CEC va convocar un concurs per premiar i publicar una geografia de Catalunya[6], premi que es va haver de declarar desert. Dit de passada, la geografia de Flos i Calcat és el primer intent d'explicar una geografia catalana, no una geografia de l'estranger, quelcom molt semblant al que va fer Font i Sagué en el terreny de la geologia amb el seu *Curs de Geologia dinàmica i estratigràfica aplicada a Catalunya* (1905), obra en què aplicava una teoria generalista a l'espai català, usant exemples de Catalunya. D'aquesta manera, tant l'un com l'altre, ajudaven a construir Catalunya en un sentit molt determinat: a partir d'aquell moment els lectors, i els excursionistes en particular, ja sabien com s'havien de mirar el nostre país. Demostrar que això fou el que feren els excursionistes en general és l'objectiu potser més important d'aquesta part de la nostra recerca.

Flos i Calcat va ser un home vinculat a l'excursionisme i la seva geografia, publicada l'any 1896, estava dedicada a Torras i Bages a més de cinc excursionistes que li havien donat el seu "*respectable parer*" (Maspons i Labrós, Aulèstia i Pijoan, Artur Osona, C. A. Torras i D. Palet i Barba). L'obra es publicava perquè els infants coneguessin, abans que allò dels altres països, "*el que correspon de ple a son propi terrer, la seva pàtria natural*"[7]. Per a Flos, el millorament de l'ensenyament havia de contribuir a la "*completa regeneració de la pàtria catalana*"[8].

---

[1] De Boter, F.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural de l'any 1887*. Barcelona, La Renaixensa, 1887.

[2] Si el tema us interessa, podeu consultar Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[3] BAEC, núm. 44-45. Maig i juny de 1882. No creiem que sigui necessari entrar a detallar totes aquestes activitats, en tot cas vegeu la nostra *Història social de l'excursionisme català*.

[4] BCEC, 12. Gener-març, 1894. Pàg. 76-77.

[5] BCEC, 157. Febrer de 1908. Pàg. 59.

[6] BCEC, 34. Novembre de 1897. Pàg. 297-299.

[7] Flos i Calcat, F.: *Geografia de Catalunya*. Barcelona, 1896.

[8] Flos i Calcat, F.: *Geografia de Catalunya.* Op. cit.

Quant al vincle entre excursionisme i geografia, en el període que estudiem, cal remarcar un darrer fet de 1934, una proposta del CEC a la Universitat Autònoma de Barcelona, encapçalada per Pau Vila, per tal "(...) *remarcar la conveniència que siguin estructurats àmpliament els estudis geogràfics a Catalunya, especialment en quant fan referència a la nostra terra*"[1]. Abans, però, els excursionistes s'havien atrevit, fins i tot, a fer propostes sobre la divisió comarcal de Catalunya.

Josep Iglésies[2] ens fa avinents que amb la reunificació de l'any 1891, que donà naixença al CEC, es va emprendre l'estudi de la divisió comarcal catalana. Aquest treball es produeix a la mateixa hora que l'intent d'elaborar un mapa de Catalunya. Som ja a final del segle XIX i Massó afirma que si aquest treball s'hagués fet vint-i-tres anys abans, Catalunya ja faria temps que hauria tingut un mapa i un estudi comarcals[3] i que, en aquest aspecte, no s'hauria anat tan endarrerits.

L'estudi comarcal que es proposaven dur a terme s'havia de concentrar en dues comarques (el Maresme i el Berguedà), tot i que al principi es volguessin dedicar a tot Catalunya, estudiant-la a ritme d'una comarca per any[4]. De qualsevol manera, la metodologia de treball, una mena de circular-interrogatori als socis i no socis llençada al vent, va produir escassos resultats pràctics. Res d'estrany, doncs, que en el Congrés Excursionista de Lleida de l'any 1911 trobem, com a tema preferent de debat, l'establiment de les bases per a la delimitació de les comarques catalanes, al qual s'uní l'estudi de les bases per fer un catàleg dels objectes monumentals i arqueològics i de les belleses naturals de Catalunya. Tant el tema del premi a la geografia de Catalunya, com l'estudi comarcal havien acabat en rotunds fracassos, segons afirmava el president Vidal l'any 1900[5].

El tema del mapa de Catalunya és prou important perquè, com reconeix Pere Domènech, era necessari per al desenvolupament modern de Catalunya, per poder dissenyar el traçat de les vies de comunicació o de les aportacions d'aigua[6]. Aquests tres temes -l'estudi comarcal, el mapa de Catalunya i el catàleg de belleses- són tres possibilitats que, segons Joan Danès, s'obrien a l'excursionisme català amb els diferents aplecs excursionistes[7], tres maneres d'"explicar" com era el nostre país.

Onze anys més tard, Josep de Rivera[8] demanava des del butlletí del CEC l'interès dels excursionistes per tal que confeccionessin mapes de diferents parts de Catalunya, que encara que fossin amb caràcter provisional serien de gran interès. L'any 1923 la situació seguia més o menys igual: encara no hi havia una topografia de Catalunya. Així sabem que en l'exposició de mapes de Catalunya, organitzada pel CEC l'any 1919, s'havia pogut notar que no existia un mapa de tot el nostre país fet d'acord amb la nova visió medial, sinó simplement alguns de petita escala i deguts a particulars. Això es recollia en un altre escrit en el mateix butlletí en què ja es reconeixia que el treball cartogràfic s'havia de fer amb una mínima cura que l'excursionisme no era capaç d'aportar. Ja havien passat els temps en què

---

[1] BCEC, 471. Agost de 1934. Pàg. 319-321. Reproduït en *Revista de Geografia*, vol. XXIX, 1995, 1. Pàg. 65-66.

[2] Iglésies i Fort, Josep: *Amb les cames i amb el cor*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1982.

[3] "Memoria del Sr. Secretari". BCEC, 61. Febrer de 1900. Pàg. 27.

[4] "Pla d'estudis de les comarques catalanes". BCEC, 46. Novembre de 1898. Pàg. 261-265.

[5] "Discurs del Sr. President". BCEC, 61. Febrer de 1900. Pàg. 32-48.

[6] Domènech i Roura, P.: "Nota sobre la formació del mapa de Catalunya" in *Deliberacions del primer Congrés Excursionista Català reunit a Lleyda*... Lleida, estampa de Sol i Benet, 1911. Sobre el mateix tema també hi ha inclòs l'escrit de Jaume Laforga "Mapa de Catalunya".

[7] Danès i Vernedas, J.: "Els aplecs excursionistes". BCEC, 194. Març de 1911. Pàg. 103-108.

[8] De Rivera, J.: "Un mitjà de contribució de l'Excursionisme a la Cartografia". BCEC, 323-324. Gener i febrer de 1922.

s'anomenava mapa a senzills dibuixos més o menys aproximatius[1].

L'intent, impossible per al moviment excursionista, d'elaborar una representació gràfica acurada i proporcional de la superfície de Catalunya mostra que aquest fet social estava interessat a donar a conèixer el nostre país, fins i tot més enllà del que permetien les ressenyes excursionistes i els petits articles publicats per aquests. Però aquesta iniciativa només la podien dur a terme, a gran escala, institucions estatals o quasi-estatals. L'excursionisme va fer molt pel nacionalisme català, i una de les coses que intentà fou donar una imatge a la nostra nació i, en aquest cas, un mapa. Però una cosa era el que alguns excursionistes volien, i una altra força diferent, els recursos amb què les entitats i les organitzacions excursionistes catalanes comptaven. Si entenem per nacionalisme una defensa o un amor per la nació (no per la regió), l'intent de divisió comarcal que aquestes primeres entitats es plantejaren fou un clar procés d'estatalització d'una nació. En aquest sentit es pot dir que –a més del treball a nivell territorial- la construcció del paisatge català, en el fons, era també un afer d'estat, que es construïa una nació per després justificar un estat. Una nació amb vocació d'estat duia de bracet el treball per la divisió comarcal, per elaborar-ne un mapa, un catàleg de belleses, etc. però aquest procés també duia implícita la necessitat de trobar una imatge "adequada" per al món físic que constituïa el substrat del país. A aquest nivell, l'excursionisme va fer unes aportacions molt importants, especialment perquè serviren de pont entre les classes dirigents i els grups populars de Catalunya.

Un altre element important en aquest descobriment d'una imatge per a Catalunya el trobem en l'interès -l'extraordinari interès- de tots els excursionistes i de tots els centres per tal de construir un museu o unes col·leccions en què s'exposaven elements que moltes vegades els excursionistes no sabien ni classificar. La majoria dels primers excursionistes recollien elements naturals, per exemple fòssils, sense saber realment què eren ni el valor que tenien. Això fa pensar que la seva finalitat, més que clarament científica era predominantment pedagògica; una altra via de definició i creació d'una imatge de Catalunya. En gairebé tots els museus era i és obligat d'esmentar el lloc on ha estat trobat aquell fòssil, molusc o resta arqueològica. És una altra manera de pintar els petits detalls d'un "paisatge". Els pagesos i gent del camp res no hi veien en aquells rocs si no els ho ensenyaven; i si aquell terreny que trepitjaven havia estat al fons del mar -com per a alguns provaven els fòssils que s'hi trobaven- el pagès no podia pensar en res que no fos el diluvi universal i l'arca de Noé.

Els centres excursionistes creen museus, alguns excursionistes creen museus particulars a casa seva, el Seminari Conciliar, la Universitat, tots creen o mantenen museus. Però a més, els excursionistes intenten que aquesta Catalunya museística s'estengui pertot, que a cada raconada hi hagi un museu per indicar-nos què és allò bell i admirable de cada comarca. Així, l'any 1902 el CEC va posar en marxa una comissió per tal de crear museus municipals en tots els pobles de Catalunya. Aquesta comissió va redactar una circular demanant l'assoliment d'aquest objectiu que va ser enviada a les autoritats i persones més influents de cada poble. La idea era crear a cada ciutat i poble de Catalunya una comissió composada per un representant de l'Ajuntament i d'altres entitats o persones prou meritoses (i es pensava en rectors, mestres, enginyers, arquitectes, notaris, metges, apotecaris, advocats, propietaris, presidents de societats industrials i científiques, etc., no pas en

[1] J. F.: "El mapa del Montseny". BCEC, 337. Febrer de 1923. Pàg. 61-64.

pagesos, obrers o estaquirots). D'aquesta manera, el museu tindria un caràcter "*oficialment popular*" i la junta seria una defensa contra les amenaces de la política[1] que havien fet fracassar moltes altres empreses. La Catalunya de museu havia de ser un complement, un compendi o rèplica de la Catalunya "real" que els excursionistes havien descobert o estaven descobrint en els darrers anys.

Josep Iglésies ja va afirmar que els excursionistes eren un important grup de pressió a Catalunya -tot i que amb altres paraules. Així, el cos d'enginyers de monts va recórrer al Centre Excursionista i a altres entitats excursionistes quan, l'any 1917, va necessitar informació sobre els llocs que mereixien especial atenció sota els aspectes botànic, geològic, hidrològic o bé pels records històrics i de caràcter religiós[2]. La llista de fets que, com aquest, demostren que els excursionistes tenien aquella imatge de Catalunya que es buscava en aquells dies seria inacabable, i per això no ens hi estendrem, però no ens sabem estar de citar-ne un altre exemple. A Sabadell, el Centre Excursionista va col·laborar amb l'Ajuntament a organitzar els itineraris de les semi-colònies[3]. Més tard se li reclamà una relació dels boscos propers a la ciutat aptes per fer-hi classes a l'aire lliure[4], com també formà part de la comissió tècnica d'aquesta mateixa semi-colònia (pels seu coneixement dels llocs d'acampada i dels itineraris)[5]. La imatge que aquells nens sabadellencs rebien de la natura era en el fons controlada, per no dir produïda, per aquells excursionistes, que no cal dir que hi col·laboraven de grat. Uns altres fets interessants, en el mateix sentit, i que valen la pena de retenir tingueren lloc a Sabadell quan l'any 1933 l'Ajuntament va reunir els presidents de les diferents entitats excursionistes de la ciutat i els va demanar col·laboració per "*Evitar que sigui malmès el paisatge*"[6].

6. 4. 4 - L'excursionisme i la popularització de la muntanya

Hi ha diferents elements que ajuden a entendre com es va embastar aquest procés de formalització de les noves imatges medials catalanes. Cal remarcar que oficialment les activitats excursionistes mai no varen ser adreçades a un cercle tancat d'iniciats, sinó que moltes vegades es buscava de forma expressa arribar a la major població possible -potser la realitat era una mica diferent en els primers anys. Això passava al nivell de les curses de muntanya. Aquestes tenien per finalitat, i no pas amagada, atreure espectadors que s'afeccionessin a la muntanya. L'any 1919, Albert Maluquer deia que possiblement les finalitats de les primeres curses s'haguessin desvirtuat, però que no es podia deixar de valorar positivament el fet que els corredors haguessin abandonat els camps d'esports i que s'haguessin dirigit vers la muntanya. Segons ell, de cada deu corredors, cinc havien esdevingut excursionistes[7]. Com es reconeixia tres anys més tard, la finalitat de la Secció d'Esports de Muntanya (SEM) del CEC a l'organitzar les vuit primeres marxes i curses

---

[1] BCEC, 95. Desembre de 1902. Pàg. 323-326.

[2] BCEC, 268. Maig de 1917. Pàg. 134.

[3] *Butlletí del CE Sabadell*, 53. Octubre-desembre de 1934. Pàg. 52.

[4] *Butlletí del CE Sabadell*, 52. Juliol-setembre de 1934. Pàg. 39.

[5] *Butlletí del CE Sabadell*, 57. Juliol-setembre de 1935. Pàg. 112.

[6] "Per la defensa del paisatge". *Butlletí del Centre Excursionista de Sabadell*, 46. Gener-març de 1933.

[7] Maluquer, A.: "Pedestrisme i excursionisme". *Noticiari mensual de l'Ateneu Enciclopèdic Popular*, 46. 1 de febrer de 1919. Pàg. 295-298.

excursionistes havia estat fer conèixer la muntanya de la nostra terra[1], objectiu no massa diferent del que havien aspirat els socis de l'ACEC interessats en crear la secció Topogràfico-pintoresca. El president de la SEM deia l'any 1915 que l'objectiu que els havia mogut a crear aquesta secció havia estat,

> "(...) *fomentar l'amor envers les nostres serralades, contribuint a llur major coneixement i fent néixer o revifar l'afecció a les mateixes, divulgant llurs belleses i fent remarcar les excel·lències de la vida en llur contacte (...) cridar la gent a la muntanya, fent-la gaudir en la contemplació de bells espectacles; fer que petgessin les nostres serralades moltes persones que d'altra manera no ho haurien fet*"[2].

No ens estranya, doncs, que ell mateix afirmi allò que ja hem dit, que les primeres curses a muntanya tenien per objectiu prioritari atreure gent a la muntanya (espectadors a la cursa) i secundàriament contribuir a l'educació del jovent per la via de l'esport. Com es veu clarament, estem davant d'un clar exercici de construcció de realitat: allò que per a la gran massa no existia, la muntanya com a terreny de pràctica esportiva i com a bé contemplable i gaudible de forma gratuïta, era presentada en societat a tots aquells que volguessin acostar-s'hi.

No massa diferent era el que passava amb l'extensió de l'esquí a Catalunya. Aquest és un invent fonamentalment urbà, una importació de joves (en aquests cas ja mascles i femelles) que volien fruir de la muntanya a l'hivern. Si al Pirineu no s'havia descobert l'esquí (que alguns autors[3] afirmen que ja es coneixia en la prehistòria) devia haver estat perquè no els feia cap falta als habitants pirinencs, car segurament tenien altres maneres de sobreviure al torb, com per exemple en Jan del Gel[4]. Però els excursionistes els pretendran fer entendre que l'esquí els pot resultar molt interessant, com si mai no s'haguessin hagut de plantejar els desplaçaments inajornables durant l'hivern. C. A Torras era força sincer quan deia que els esports d'hivern eren molt convenients perquè feien abandonar l'aire malsà de les ciutats, permetent anar a fruir de la natura i dels seus espectacles, però ens sembla que s'equivocava quan deia que en aquesta relació camp-ciutat hi creixien ambdós, especialment els pobles que a l'hivern quedaven incomunicats[5]. No creiem que, com alguns alguns han pretès, fos ben bé que,

> "*L'amor a la muntanya i les aficions merament esportives van agermanant-se amb les necessitats i conveniències de les poblacions muntanyenques, assegudes al peu i per les afraus d'aquelles alteroses carenes*"[6].

Més aviat ens sembla que als pirinencs se'ls havia inventat una diversió, que es disfressava de necessitat primària, amb la qual havien de combregar, amb rodes de molí, si

---

[1] BCEC, 327. Abril de 1922. Pàg. 106-107.

[2] "Repartiment de premis als guanyadors de la cursa de resistència ...". BCEC, 240. Gener de 1915. Pàg. 1-24.

[3] Ballu, Yves: *Ski retro*. Le Coteau, Horvath, 1988.

[4] Jan del Gel era una mena de gegant mític aranès que s'enduia dins d'una cova glaçada els nens i les nenes que es portaven malament i sortien fora de casa els dies de fred.

[5] Pròleg de C. A. Torras a l'obra de Lasserra, V. de: *Sports de nieve*. Barcelona, Seix Barral, sense data de publicació.

[6] BCEC, 157. Febrer de 1908. Pàg. 34.

calia, a canvi d'algun diner extra. Segurament foren l'esquí i el turisme el que més va fer canviar la representació vernacular del medi ambient dels habitants del Pirineu. L'esquí havia de practicar-se a la muntanya, i això feia que calgués assolir l'amistat, si més no la complaença, dels muntanyencs. Els habitants del Pirineu havien de ser ensenyats a usar els esquís, les raquetes i els trineus; calia ensenyar-los a manejar-los i a construir-los[1]. Així, el 1919 la Mancomunitat va subvencionar tres socis de la SEM del CEC per efectuar una excursió a la Vall d'Aran i ensinistrar els seus habitants en la pràctica de l'esquí i acabar així amb la seva incomunicació a l'hivern[2]. Més endavant, en temps de la Generalitat, Josep Maria Guilera va fer una altra crida en el mateix sentit[3]. Aquest intent d'ensenyar una nova relació amb el medi ambient hivernal suposa la possibilitat d'un canvi radical en la representació que els habitants del medi muntanyenc tenien del que els envoltava. Perquè la història dels primers anys de l'esquí a casa nostra ens mostra que aquesta descoberta del medi hivernal es va dur a terme en un context de diversió i fruïció de la natura suposadament salvatge. L'esquí, a Catalunya, s'introdueix a través de la SEM del CEC a partir de 1908. Els seus membres eren un grup de,

> "(...) *joves ardits i entusiastes* (...) *portats del seu amor vers les belleses naturals de les nostres serralades i de llur desig de gaudir en la contemplació de les mateixes en tot temps de l'any*"[4].

Les primeres sortides de la Secció d'Esports de Neu eren dedicades a provar els nous materials, però també, i especialment, a divertir-se a la muntanya, com es veu en el fet que usaven materials quan no calia fer-ho, o en què el trineu va ser una de les eines que més èxit va tenir. En el primer concurs de Luges de Matagalls (1909) es va filmar una pel·lícula i hi havia diverses dones que provaren els trineus, fet que ens indica que estem davant d'un esport de moda, d'una diversió quasi de cafè, que poc havia de tenir a veure amb l'excursionisme més clàssic (i si no, mireu-vos les primeres fotografies i gravats que se'n feren[5]). Els primers esquiadors duien amb ells uns anhels de contemplació dels cims nevats i de diversió a l'aire lliure que eren aliens als habitants de les mateixes muntanyes i a alguns de les ciutats. En aquest darrer sentit, aprofitant una nevada a Collserola, el gener de 1914 es va improvisar un concurs d'esports de neu per tal de servir de **propaganda** i per entrenament dels corredors que havien d'anar després als concursos de Ribes[6]. Aquest afany propagandístic ha estat molt important i ajuda a entendre bona part de l'afecció actual a les pràctiques esportives a muntanya.

Ara bé, els anhels dels habitants muntanyencs eren molt diferents dels excursionistes, perquè a ells res no se'ls havia perdut enmig de l'albor glaçada. Però els "senyors" de la ciutat els oferien diners (en pagament de menjars, llits o altres atencions; com a resultat de col·lectes per als menesterosos; com a salari per unes hores de feina, etc.) i es creien que pagant ho podien solucionar tot. A la llarga pensaven que als muntanyencs els acabaria

---

[1] De Barnola, G.: "Los sports de montanya y l'excursionisme: llur práctica com a sports, com a medis de comunicació y com a auxiliars de l'excursionisme" in *Deliberacions del primer Congrés Excursionista Català reunit a Lleyda*... Op. cit. Pàg. 139-144.

[2] BCEC, 289. Febrer de 1919. Pàg. 47.

[3] Guilera, J. M.: "El II saló de l'Esquí Català". BCEC, 452. Gener de 1913. Pàg. 36-39.

[4] CEC: "Els sports de neu a Catalunya" in *Sports d'hivern-1913*. Barcelona, tallers Fiol, 1913.

[5] Per exemple en Cardona, M. i Dupré, Ll.: *Esports de neu a Catalunya*. Barcelona, Montblanc-Martín-CEC, 1985.

[6] "Concursos de sports de neu. Centre Excursionista". BCEC, 229. Febrer de 1914. Pàg. 33-40.

agradant la muntanya tant com a ells i que l'admirarien i també s'hi passejarien. Però al 1910, encara els muntanyencs es resistien a passejar els fútils de quatre excursionistes, als quals deurien mirar-se com a esbojarrats, enmig d'un mal temps que els amenaçava la salut. Així que, pretextant la situació atmosfèrica, els amos de les cavalleries que havien de pujar el material a Matagalls es negaren a enfilar-s'hi, "*tot desatenent un compromís contret formalment amb els mateixos*". De res no serviren els precs amistosos, les intervencions de terceres persones ni les amenaces de dur el tema als tribunals. Després de demanar-los de dur els farcells, si més no, a Viladrau i de negar-s'hi novament, els excursionistes anaren fins a Seva per tal d'utilitzar un carro que prèviament havien contractat, però tampoc així no ho aconseguiren. Finalment, en un clima força crispat, dos excursionistes foren agredits per una vintena de persones. El dia acabà amb la crida al somatent que va anar a trobar els excursionistes de manera "*poc correcta*"[1]. A uns res no se'ls havia perdut enmig de la boira, mentre els altres no podien aguantar-se les ganes de lliscar enmig de la neu; als primers el mal temps els aturava la feina (com a tots els pagesos); als altres, tant els feia. La salut d'uns augmentaria mentre la dels altres es posava en perill, i d'aquí la topada. El conflicte, per tant, no era només econòmic o de poder, sinó que era un conflicte d'allò que era factible i pertinent de fer a la muntanya en una situació com aquella. No oblidem que una de les idees que més varen defensar els aficionats a l'esquí de l'època va ser el fet que aquest servia per desplaçar-se en qualsevol època de l'any, per qualsevol indret i fes el temps que fes.

Els excursionistes, doncs, han "descobert" la muntanya i la volen donar a conèixer als altres, en totes les seves manifestacions. Tanmateix, hem d'apuntar que a la dècada dels trenta es descobreixen les possibilitats que per a l'excursionisme té el mar (hi ha un número de la revista *Excursionisme* dedicat a aquest tema de forma monogràfica) i l'aire (el vol a vela). Tant la neu, com l'aire o el mar eren paisatges excursionísticament inexistents fins que els excursionistes varen aprendre (i, sobretot, ensenyar) com mirar-se'ls. Recordem que la primera excursió de l'ACEC va ser al turó de Montgat i, si bé és cert que miraren cap al mar, no es pot afirmar que aquest fos un àmbit normal en el primer excursionisme. Caldrà esperar un canvi en la concepció del cos humà perquè aquest indret esdevingui perceptible i pertinent.

Un altre aspecte de com els excursionistes creaven realitat el tenim en la seva defensa de la construcció de carreteres o d'altres vies de comunicació. En altres llocs ja hem explicat els seus afanys pels ferrocarrils i més enrera hem parlat de com una finalitat de les primeres entitats era demanar i recolzar els projectes de construcció i arranjament de carreteres i camins. Així l'any 1917 el CEC fa gestions davant la Mancomunitat per tal de construir un camí que dugui a Coma de Vaca a través de les gorges del Freser, camí que,

> "(...) *donarà a conèixer a l'excursionista unes de les gorges més pintoresques del nostre Pirineu, avui totalment desconegudes per ésser intransitables*"[2].

Si substituïm desconegudes per inexistents (en el sentit que hem defensat al marc teòric) podrem entendre que aquestes no havien existit fins llavors i que, des d'ara, com passarà amb el mar o amb els paisatges nevats, començaran a tenir essència pròpia (una

[1] BCEC, 183. Abril de 1910. Pàg. 124-126.

[2] BCEC, 269. Juny de 1917. Pàg. 167.

essència medialment construïda, però).

En general, els excursionistes veuen amb bons ulls l'expansió dels automòbils, alhora que es preocupen per l'estat dels camins i de les carreteres[1]. En primer lloc perquè els afectava a ells mateixos, car alguns excursionistes eren de les poques persones que podien tenir cotxe; en segon lloc, perquè creien que el coneixement de Catalunya era bo per a la nació i per als seus habitants. Però un país vist des de la carretera dibuixa una imatge determinada, implica una manera de veure i de captar la "realitat" més enllà del que avui dia en diem l'impacte ambiental. Una muntanya amb una carretera és un espai amb unes direccions concretes, amb unes perspectives determinades, que incita a moure's en uns sentits molt definits. No és tant que nosaltres vegem la carretera com que la carretera veu per nosaltres. Creiem que el tema el va entendre perfectament C. A. Torras quan afirmava que les carreteres i els ferrocarrils no despoetitzaven les muntanyes, perquè, si el que volien era fomentar i afeccionar la "*massa general del país*" a la pràctica excursionista, calia fomentar els mitjans per fer excursions, "(...) *sinó les belleses de nostra terra no seran visitades sinó per nosaltres que no ens deturen els obstacles*". Evitar la destrucció d'aquestes belleses de la nostra terra volia dir fer-les conèixer a tothom, i això passava per obrir vies de comunicació fàcils[2].

Amb tot això ja en tenim prou per afirmar que és força clar que els excursionistes catalans creaven realitat alhora que, o potser més que no pas, la descobrien; que estaven definint uns paisatges molt concrets. Aquesta creació de paisatges passava pel control de certs instruments (butlletins excursionistes, diaris, revistes, ponències i conferències en ateneus i centres excursionistes, museus, exposicions etc.). Alguns d'aquests instruments tenien un caràcter marcadament pedagògic, d'ensenyament de què havia de ser el veritable excursionista. Així, l'any 1916 el CEC es proposava organitzar un cos de guies de muntanya[3]; el 1928 es crea el Secretariat de Coordinació de Treballs Excursionistes amb un ampli programa de conferències i cursos a disposició dels clubs interessats; també en 1928 es creen els Guies Excursionistes. En 1932, dins de la FEEC, es va crear una ponència que es deia "pràctics de muntanya" que pretenia crear un nucli d'excursionistes especialitzats[4]. Tota aquesta gent mediava entre l'entorn i la societat, definia un paisatge. Eren formadors de formadors, com en diem avui dia; controladors dels productors de mirades. Eren els agents que formalitzaven la nova relació medial contemporània.

Altres instruments de creació de realitat eren més subtils, com per exemple l'inventari de creus de terme de Catalunya que el CEC es planteja de fer l'any 1916[5]; les exposicions de fotografies de Catalunya que, com deia Ceferí Rocafort[6] parlant de la de 1902, permetien fer una excursió a través de tot Catalunya sense moure's del CEC i alhora demostrava que ja els excursionistes coneixien Catalunya "*de sobres*"; les exposicions fotogràfiques o "*l'inventari gràfic de Catalunya*"[7]; l'intent de la Secció de Geografia i

---

[1] Vegeu, per exemple, BCEC, 165, 205, 413, 487, 491, 494; el *Butlletí del CE Comarca del Bages*, 43; o bé Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*.

[2] Torras, C. A.: "Excursió á San Miquel del Fay desde la Garriga" in *Memòries de l'ACEC*, vol VIII, 1884. Barcelona, Jaume Jepús, 1888. Pàg. 1-15.

[3] BCEC, 257. Juny de 1916. Pàg. 163.

[4] *Mai enrera*, 88. Juny de 1932. Pàg. 91.

[5] BCEC, 252. Gener de 1916. Pàg. 34.

[6] Rocafort, C.: "Festa patronal de Sant Jordi". BCEC, 90. Juliol de 1902. Pàg. 193-200.

[7] Martorell, G.: "L'inventari gràfic de Catalunya". BCEC, 169. Febrer de 1909. Pàg. 45-51.

Geologia del CEC de fer un conjunt de vistes panoràmiques de Catalunya[1]; i un allargassat etcètera.

Ara bé, l'aportació excursionista a la construcció del paisatge català és important, a banda del que va ser en ella mateixa, també pel fet que va esdevenir la imatge que després va ser popularitzada (més, si això podia ser) a través de les pràctiques turístiques.

Marc Boyer[2], parlant de les guies turístiques, diu que abans de les grans guies, i ell cita la Joanne com a model, es viatjava perquè era absolutament necessari de fer-ho i no es feia per plaer. A partir de la publicació de les primeres guies, el viatge és concebut com un element de plaer i de descoberta. Però en realitat l'objecte visitat era més aviat el reconeixement de quelcom que ja havia estat culturalment conegut, essent ell mateix un discurs previ davant del qual calia meravellar-se en funció de referències essencialment literàries. S'havia de trobar una certa imatge, calia provar certes emocions. Les guies proporcionaven, i proporcionen encara, una certa comoditat en un camp que ens és molt o força desconegut.

6. 4. 5 - El turisme i l'excursionisme

Les guies turístiques, a Catalunya, o alguna cosa amb una vocació semblant, són anteriors al naixement de l'excursionisme mateix, però aquestes eren obres altament elitistes i destinades a grups socials molt concrets[3]. Ara bé, poques diferències es troben entre algunes d'elles i les obres excursionistes, especialment quan l'excursionisme es va convertir en alpinisme. En aquell moment, l'antic excursionisme es va acostar cada cop més a allò que ja es començava a anomenar turisme. Aquest va seguir definint Catalunya a partir de la manera com l'havia vist el primer excursionisme, tot i que amb lleugeres modificacions. Manel Folch i Torres, secretari general de la Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona, deia, l'any 1915, que havia arribat el moment que els sindicats d'iniciativa (les entitats de promoció del turisme),

> "(...) *posin en valor allò que les societats excursionistes han descobert i conservat, ho propaguin i ho donin a conèixer*"[4].

Aquestes guies pretenien allò que Cornet i Mas en digué "*enterar al viajero*" del que contenia cada ciutat o indret[5]. El mateix que havia pretès fer el *Memoràndum de l'excursionista*, redactat per Massó i publicat per l'ACEC en 1884, a l'intentar agrupar tots els objectes que havien de cridar l'atenció dels excursionistes[6] (l'any anterior Massó i Torras havien rebut la comanda d'escriure una guia excursionista de Catalunya[7]). O el mateix que es proposava la Societat d'Atracció de Forasters, l'objecte de la qual era "*el mateix que expressa el seu nom*", quan feia servir com a mitjans per a tal fi l'oferiment d'informació o la realització de gestions davant de l'administració per tal d'introduir millores

---

[1] Fontseré, E.: "El derroter aeri de Catalunya". BCEC, 301. Febrer de 1920. Pàg. 39-40.

[2] Vegeu *Colloque sur la perception des paysages*. Universitat de Lió II, 1975.

[3] Vegeu Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[4] Folch i Torres, M.: "Les societats excursionistes i'ls sindicats d'iniciativa". *Butlletí de l'AE Reus*, 1. Abril de 1915. Pàg. 5-7.

[5] Cornet i Mas, G.: *Guia del viajero en Manresa y Cardona*. Barcelona, 1860.

[6] *L'excursionista*, 64. 29 de febrer de 1884. Pàg. 286.

[7] *L'excursionista*, 62. 30 de novembre de 1883. Pàg. 264.

en la higiene, l'embelliment, els serveis públics de les ciutats i altres llocs visitables o les comoditats per visitar els indrets turístics, entre altres[1].

Formalitzades pels excursionistes, les pràctiques turístiques acabaran popularitzant les noves imatges de Catalunya. En aquest sentit, nous textos i nous discursos són aplicats per una nova societat al seu medi ambient, textos i discursos composats per tota o gairebé tota la col·lectivitat perquè -suposadament- no responien a cap interès polític.

Per acabar amb aquesta via analitzarem el fet que la imatge de Catalunya que creaven els excursionistes es fa difícil de saber fins a quins àmbits socials s'estenia. El tema, en el fons, és el de l'extensió de les primeres imatges de Catalunya que els excursionistes havien promocionat. Ens sembla clar que, com més temps anava passant, més compartides eren aquestes idees, però no tenim la seguretat que això fos així durant el segle XIX.

Així sabem que quan el CEC, amb Font i Sagué com a senyera, va començar el seu estudi bacteriològic de la plana de Vic, aquest va acabar fracassant perquè a les notes científiques que aplegaven els excursionistes els osonencs hi oposaven "(...) *la rutina, les tradicions, noms equivocats expressament amb tota mala fe*"[2]. El que va passar en realitat se'ns escapa, però com a mínim hi podem veure un intent de resistència a entrar en aquesta definició positivista de la realitat que els excursionistes volien tirar endavant. Ara bé, aquesta definició devia ser molt potent, perquè cinc anys més tard, a Granollers, trobem un fet molt interessant. Allà hi hagué durant pocs anys un anomenat Centre Excursionista de Granollers, quatre gats mal comptats que havien après la lletra que l'excursionisme cantava, però que els faltava la música i així quelcom grinyolava en la seva pràctica[3]. Aquests excursionistes, el lema dels quals era "*excursionisme i literatura*", no sabien fer cap altra aportació a la ciència que no fos limitar-se a suplicar que els granollerins no enderroquessin les portalades i els finestrals gòtics de les seves cases, tot esperant la vinguda d'algun arqueòleg que sabés com s'havia de mirar o de valorar tot plegat[4]. Imaginem-nos quatre joves en una ciutat de segona fila defensant uns monuments artístics contra corrent i sense saber ben bé per què i per a què. Havia calgut una gran dosi de domini simbòlic per assolir que els lletraferits d'un cap de comarca valoressin quelcom sense saber perquè. Ara bé, ¿som gaire diferents nosaltres mateixos quan anem d'excursió o quan fem turisme? A nosaltres ens sembla que no, que sabem el que val i el que no val, el que hem de veure i a partir d'on ja podem tancar les cortines de l'autocar, però no ens demaneu per què hem de mirar cap aquí i no cap allà. Això, altres ja ho han decidit per nosaltres.

Resum:

Entre els agents que més varen influir en l'extensió de la nova mediança muntanyenca hi havia els excursionistes. La seva importància radica en el fet que ells eren plenament conscients que estaven gestionant un projecte que donava a veure la realitat d'una altra manera. Tots els mecanismes que hem estudiat conduïen a donar a conèixer una certa representació de Catalunya, però aquesta representació no sempre va ser la mateixa, com veurem tot seguit.

---

[1] *Estatuts de la Societat d'Atracció de Forasters*. Barcelona, sense data.

[2] Danès i Vernedas, J.: "Els aplecs excursionistes". BCEC, 194. Març de 1911. Pàg. 103-108.

[3] Roma i Casanovas, F.: "Els orígens de l'excursionisme a Granollers (1877-1936)". *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental*, 5. Granollers, 1994

[4] Kile: "D'arqueologia granollerina". *El cingle*, IV. Granollers, novembre de 1916. Pàg. 9.

6. 5 - Els diferents paisatges excursionistes

L'excursionisme ha estat el fet social més important en aquesta definició de la nova realitat muntanyenca. Però, tot i que només n'estudiem els seus cinquanta primers anys, no podem prendre el seu paper com un fet únic i sense variacions. Ja hem dit que l'Excursionisme Clàssic tenia uns afanys diferents de l'Excursionisme Muntanyenc i en cadascun d'aquests dos moments el paper de la muntanya va ser molt diferent.
Dedicarem la darrera part d'aquest capítol a parlar de les conseqüències que va tenir la posada en marxa de la nova mediança d'origen urbà en el marc rural o muntanyenc.

6. 5. 1 - El primer paisatge excursionista: un paisatge fet de monuments artístics

Més enrere ja hem repassat els primers afanys excursionistes; ara ha arribat el moment de veure quina imatge de Catalunya contribuïen a crear amb aquelles primeres excursions. Per començar, diguem que l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques va ser, en els seus primers anys, essencialment una entitat de tipus nacionalista adreçada fonamentalment a la recerca històrica. Com ja hem vist, aquesta era la seva aportació al desvetllament nacionalista català. En aquest sentit, no ens sabem estar de recomanar una lectura de la presentació de la *Història de Catalunya* de Font i Sagué. En aquest marc només utilitzarem algunes noves referències per indicar aquesta tendència, com per exemple, les conferències que es feren al si de l'ACEC en els primers mesos.

Gairebé totes elles versaven sobre art, arqueologia, història o literatura i els conferenciants eren persones vinculades als Jocs Florals (com Antoni Aulèstia i Pijoan, Andreu Balaguer i Merino, Joaquim Riera i Bertran), a la recerca històrica o arqueològica (Eduard Tàmaro, Francesc M. Tubino, el Comte de Bell-lloc) o a la Jove Catalunya (per exemple Riera i Bertran o Balaguer i Merino). No ens ha d'estranyar, doncs, que força gent aplegada a la Jove Catalunya[1] i molt material d'aquella entitat acabessin anant a parar a la primera entitat excursionista. Curt i ras, el primer excursionisme era una arma de caire catalanista, més concretament regionalista en els primers anys[2], que basava les seves idees en justificacions que s'extreien d'ensenyaments històrics. A nivell geogràfic això ens porta a constatar que, com deia Josep d'Argullol, els excursionistes caminaven per "(...) *amor a la història i als llocs de la història, que és com si diguéssim per amor a la pàtria*"[3].

Evidentment, per a aquesta finalitat, l'objectivitat cientificista a vegades podia ser útil, però a vegades podia anar en contra dels mateixos excursionistes. Per això no ens ha d'estranyar que en les Memòries, l'ACEC afirmés que "*No pot presentar monografies ni*

[1] La Jove Catalunya, fundada l'any 1870, va ser una de les primeres manifestacions del catalanisme polític.

[2] Aquesta tendència es veu molt clarament en el text de la pàgina 189 de l'article de Valls i Vicens, J. M.: "Algunes reflexions sobre la necessitat de la conservació i rehabilitació de les costums catalanes" in *Memòries ACEC*, any 1887..

[3] D'argullol, J.: "Discurs". Op. cit.

memòries d'un caràcter eminentment científic"[1]. Ratlles més avall aquells excursionistes explicaven que les preocupacions principals de la Catalanista havien estat els estudis arqueològics i artístics perquè creien que aquests aspectes eren més transitoris i per tant corrien molt més perill de perdre's per sempre que no pas les condicions físiques i naturals. En altres llocs ja hem parlat del caràcter conservador d'aquest primer excursionisme, un caràcter que també recollia aquesta primera memòria en un escrit de Valls i Vicens en què es podia llegir que no volia fer una exposició de costums, sinó

> "(...) *procurar la conservació de les que avui existeixen encara (sempre i quan siguin bones) i el restabliment d'aquelles que s'hagin perdut, que hagin mort o que s'hagin oblidat per la incúria del temps o per influències foranes*"[2].

Evidentment, el conservadorisme estava renyit amb la ciència ben feta, fet que no vol pas dir que tot procedir científic sigui revolucionari, ni tan sols progressista. Això feia que les primeres excursions fossin més aviat, com diu Iglésies[3], visites arqueològiques i de divulgació històrica o, com deien uns altres excursionistes balaguerins, autèntics romiatges d'estudi i que anessin a indrets propers a Barcelona amb importants restes arqueològiques o monuments artístics. Jordi Martí[4] diu que tenien la tendència a estendre's cap al nord, especialment cap a les terres de la Catalunya Vella. Fins i tot Massó, que com veurem serà el gran defensor d'un nou tipus d'excursionisme, deia que

> "(...) *el bon patrici troba en l'aspecte de la terra que l'ha vist néixer una raó de la seva història, i, a l'admirar ses belleses, sembla evocar d'entre les ruïnes dels seus antics monuments les ombres dels il·lustres passats, d'una sola ullada abarcant l'horitzó dels segles*"[5].

Fins aquí no trobem res diferent del que ja hem vist en parlar de la primera fase dels Jocs Florals (vegeu 6.1.1), i això és precisament el que ens interessa ressaltar. Ara bé, si fem un salt fins a mitjan anys vuitanta del segle passat, ens adonarem que aquestes primeres excursions entren en crisi, entre altres elements perquè cada vegada esdevenen més repetitives per als mateixos excursionistes. Llavors una de les solucions que trobaren va ser "*averiguar l'existència de monuments que les antigues cròniques parlen*", a més de pràctiques purament alpinístiques i de caire científic, sobre les quals parlarem més tard[6]. De manera que aquests primers excursionistes no descobrien res que no hagués estat escrit anteriorment, que no es trobés descrit en les Cròniques. No va ser fins més tard que varen accedir a la muntanya i a alguns monuments dels quals no parlaven les cròniques; al principi es dedicaren a re-descobrir quelcom que ja havia estat descobert abans d'ells. I en

---

[1] Introducció al volum 1 de les *Memòries de l'ACEC*, any 1887.

[2] Valls i Vicens, J. M.: "Algunes reflexions sobre la necessitat de la conservació i rehabilitació de les costums catalanes" in *Memòries ACEC*, any 1887.

[3] *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Especialment el volum primer.

[4] Martí-Henneberg, Jordi: "La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo catalán del siglo XIX". *Geo-crítica*, núm. 66. Barcelona, 1986. Edicions Univ. Barcelona.

Martí Henneberg, J.: *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona, Alta Fulla, 1994.

[5] Massó, A.: "Consideracions sobre la conveniència de l'estudi de les muntanyes" in *Memòries ACEC*, vol. 1. 1876-1877.

[6] De Boter, F.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1885*. Barcelona, La Renaixensa, 1885. Pàg. 5-27.

això emprenien uns camins que físicament els resultaven ingrats o difícils i de resultats insegurs[1].

L'excursionisme era fruit d'una societat que es modernitzava, si per modernització entenem un procés d'industrialització i d'urbanització progressives, amb tot el que això duia aparellat. Era un món que canviava prou de pressa com perquè els móns adult i jove poguessin ser una mica diferents, com perquè durant el lapsus de vida d'una persona es pogués apreciar alguns canvis en les institucions socials, els costums, les creences, les estructures socials o, fins i tot, en els elements físics, en la ciutat per exemple. Ja hi havia coses que no eren o no semblaven ser com sempre havien estat i a aquesta situació uns hi responien positivament i pensant que finalment havia acabat una edat fosca, opressiva, desgraciada de la humanitat, mentre que els altres sentien que tot els queia, que res no era al seu lloc i que qualsevol temps passat havia estat millor. S'acabava de descobrir una realitat abstracta que podem qualificar amb diferents noms com ara la tradició, la història o el passat. Era la por davant del futur o, al contrari, una esperança situada en ell, el que feia que certs individus i grups socials es preocupessin pel passat. En certa manera, això és el que hi ha darrera dels interessos historicistes, del gust per les restes arqueològiques, del sentimentalisme del romanticisme, sense que puguem oblidar el seu vessant de defensa i de reivindicació de les minories culturals i nacionals (vegeu-hi el paper en la unificació d'Alemanya o d'Itàlia). La preocupació pel passat i els afanys nacionalistes anaven de bracet o, com ha dit repetidament Salvador Cardús, tota història és sempre una història nacional. Però el nacionalisme es fixa en el passat pensant en el futur, en assolir una situació millor per a la pàtria, d'aquí que, com a mínim en el cas català, puguem parlar que el primer nacionalisme era un moviment regeneracionista. El passat havia de servir per justificar una sèrie d'opcions de futur[2].

La relació entre excursionisme i nacionalisme ha estat explicada sobradament per tal que no ens hi haguem d'entretenir en aquest marc. En tot cas, el que sí que voldríem fer notar és que Ramon Picó i Campamar sintetitzà perfectament el que estem tractant en escriure que la pàtria no només era un tros de terra, un conjunt de valls i muntanyes, sinó quelcom més[3]. La pàtria és un símbol que en el nostre cas el trobem a la recerca d'una imatge, d'un marc físic en què materialitzar-se. Bona part d'aquest vestit de l'emperador nacional el varen tallar i cosir els excursionistes.

L'espai és un important element de cohesió social per a José L. García, fita que s'assoleix a través d'un discurs explícit i un d'implícit[4]. A nivell explícit s'argumenta amb un un passat inverificable allò que contradiu l'experiència del present. Però això només es vehicula a través d'un discurs que algú tractarà d'imposar o que tots acceptaran d'assumir, segons els interessos que es posin en joc en el procés d'identificació, diu García. És per això que la Catalunya per on es passejaven els primers excursionistes era una Catalunya notable, una Catalunya que servia de pont cap a un passat també notable. En visitar els monuments que apareixien a les cròniques, els primers excursionistes recorrien l'època d'or de Catalunya, l'Edat Mitjana, amb els Almogàvers, l'extensió cap a l'Orient, la senyera onejant sobre el Partenó; recorrien un passat que artísticament s'havia expressat en el romànic i en

---

[1] Vegeu Pons i Massaveu, L.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1889*. Pàg. 5-29.

[2] Vegeu Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[3] Picó i Campamar, R.: "Discurs del president". BCEC, 90. Juliol de 1902. Pàg. 200-204.

[4] García, José L.: "El uso del espacio: conductas y discursos" in González, J. A; González, M.: *La tierra. Mitos, ritos y realidades.* Barcelona, Anthropos, 1992. Pàg. 400-411.

el gòtic, però el recorrien en el seu present i pensant en el futur. Millorar Catalunya és un clar objectiu dels primers excursionistes que, en paraules de Massó volien "*sentar el bon nom de Catalunya,* (...) *treballar en profit de la nostra pàtria*"[1], o que demanaven "*la reconstrucció de la Nacionalitat Catalana*" en boca de Norbert Font i Sagué[2]. No perdem de vista que el nom de l'ACEC ja ens diu clarament que era una entitat catalanista que es dedicava a fer excursions, en comptes de ballar sardanes, per exemple, però que aquestes eren unes excursions especials, és a dir, científiques i no pas *costellades* al bosc (que no eren poc habituals en aquells anys). En general, la natura per al primer excursionisme era el teatre de la història[3]. Per això les primeres entitats excursionistes recuperaren la figura de Víctor Balaguer, l'home que havia escrit -*avant la lettre*- que,

> "(...) *más bien que las ruinas de un castillo, recorríamos las páginas de una historia*"[4].

Millorar Catalunya passava per conèixer-la, per què tothom la pogués conèixer i passava també per fer evident que el seu estat decadent, la seva posició secundària en el govern del país no sempre havia estat així, sinó que en una època d'or que havia desaparegut hi havia hagut uns reis catalans, unes corts catalanes, unes institucions pròpies... El que recorrien els excursionistes eren les restes d'aquell passat gloriós, no pas els monuments produïts durant els anys de decadència i de dependència política. L'any 1928 Pelegrí Casades recordava que quan era jove els artistes, arqueòlegs, crítics d'art i la gent amb certa cultura, quan parlava de l'art barroc ho feien amb menyspreu. Segons ell, no va ser fins a la darreria del segle XIX que no va desaparèixer aquesta manera de veure'l, i no fou fins més tard que el CEC no es decidí a fer-ne una exposició[5]. El mateix president del CEC en el seu discurs de 1900 afirmava que la història de l'art "(...) *ensenya com se subordina la manera que els pobles tenen de concebre la bellesa a les condicions en què es troben, a les guerres, a les relacions comercials, al seu estat social*" i assegurava que el barroc era el decaïment de l'art, idea en la que també coincidia Josep Gudiol[6]. Eduard Tàmaro, gran arqueòleg i historiador per al seu temps, no s'havia pogut estar de fer notar "(...) *els deliris del barroquisme en els segles XVII i XVIII no sens notables excepcions*"[7]. L'art com a "*imatge de l'esperit dels pobles, emanació de la seva essència, revelació de l'ànima de les races*"[8] és una constant entre els primers excursionistes, constant defensada per persones com Jeroni Martorell, que després d'estar durant molt temps vinculat al moviment excursionista passarà a dirigir el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Mancomunitat de Catalunya.

---

[1] Text citat en Iglésies, Josep: *Amb les cames i amb el cor*. Barcelona, PAM, 1982.

[2] Font i Sagué, N.: "Sota terra. Excursió espeleològica al Priorat, Montanyes de Prades i Alt Panadès". BCEC, 68. Setembre de 1900. Pàg. 209-226.

[3] Martí-Henneberg, Jordi: "La pasión por la montaña". Op. cit. Pàg. 18.

Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[4] Balaguer, V.: *Una espedición a San Miguel del Fay*. Barcelona, 1850.

[5] Casades i Gramatxes, P.: "L'art Barroc a Catalunya". BCEC, 400. Setembre de 1928. Pàg. 321-337.

[6] Gudiol afirmava que després del Renaixement l'art català no tenia valor, fet que lligava a què es degués a la mà de gent de fora. En els anys anys de la decadència, no hi havia res que valgués la pena descobrir. (Gudiol, J.: "L'excursionisme i l'arqueologia". BCEC, 87. Abril de 1902. Pàg. 89-104.)

[7] *L'excursionista*, 5. 31 de març de 1879. *L'excursionista*, 8. 30 de juny de 1879.

[8] Martorell, G.: "Discurs d'en Geroni Martorell en la inauguració del Centre, a Sant Benet de Bages". *Butlletí del CE Comarca de Bages*, 2. 15 de febrer de 1906. Pàg. 30-32.

Som en un moment que alguns sectors del modernisme es dedicaran a reproduir elements d'inspiració medieval[1] i som en una situació en què alguns membres dels sectors socials més privilegiats recuperaran diferents castells per a fer-hi vida: el castell de Recasens que hauria de ser la casa del comte de Perelada[2], el d'Eramprunyà per a Manel Girona[3], etc. També és el període històric en què comença una decidida preocupació per aturar el deteriorament i per restaurar les restes artístiques i arqueològiques d'arreu de Catalunya, especialment les més notables. En aquest procés els excursionistes hi jugaren un paper molt més decidit i important que no pas les comissions oficialment encarregades d'aquests afers, fins al punt que gairebé podem dir que la majoria de monestirs que avui dia conservem a Catalunya varen ser restaurats a iniciativa, quan no sota els auspicis, de persones vinculades a l'excursionisme. El que s'ensorrava en aquells dies no eren uns simples edificis, ni tampoc només uns monuments històrics, sinó "*l'edifici que en jorns gloriosos aixecaren els Guifrés, Borrells i Berenguers*"[4]. Pagès i Rueda era tan foscament transparent transparent que quasi feia venir nàusees quan s'atrevia a dir que "*Prou els enemics de la nostra terra ens tenien amagades totes les nostres glòries; prou procuraren enrunar totes les belleses de la nostra pàtria*" que llavors el que calia fer era unir tots els catalans en una aspiració salvadora dels costums, de l'idioma, de les lleis, la música, els monuments, la indústria, etc. catalans[5]. Tanta defensa dels monuments i d'altres elements suposadament pròpiament catalans el feia concloure que si alguna vegada els catalans trobàvem a mancar alguna cosa el que calia era,

> "(...) *endre*[çar] *nostres mirades cap al Nord: és allí on hi ha la vida esplendent (...). No gireu mai vostres mirades cap a ponent, perquè allí la descomposició i el rebaixament han anul·lat totes les energies*"[6].

No cal que expliquem on es pon el sol vist des de Catalunya! Aquest és un clar exemple d'allò que García explica de què el discurs implícit de cohesió social que passa per l'espai es caracteritza per la negació del conflicte intern[7].

Ja hem explicat que per a Cabot i Rovira l'excursionisme era l'obra més benèfica, transcendent i patriòtica després dels Jocs Florals, perquè aquest havia posat en evidència la personalitat d'un poble. Tot això sense passar per l'àmbit polític perquè el CEC no feia política a no ser que aquesta es definís com "(...) *l'art de governar i donar lleis i reglaments per a mantenir la tranquil·litat i seguretat públiques i conservar l'ordre i les bones costums*"[8], una definició que cap excursionista d'aquell temps no considerava política. Però, Però, des del nostre punt de vista, això sí que era política, política de gestió del poder d'una manera discreta, política tridimensional[9]; violència simbòlica, en paraules de Pierre

---

[1] També Marfany diu que trobem dins del CEC, "(...) *absolutament tots els artistes i escriptors modernistes de la primera generació i molts de la segona* (...)". (Marfany, Joan-Lluís: *La cultura del catalanisme*. Barcelona, Empúries, 1995. Pàg. 299.)

[2] Vidal, L. M.: "Excursió al castell de Requesens, Agullana, Besalú, Olot i Collsacabra". BCEC, 54 i 55. Juliol i agost de 1899.

[3] BCEC, 31. Agost de 1897. Pàg. 238-239.

[4] Colominas, T.: "Memòria del senyor secretari". BCEC, 249. Octubre de 1915. Pàg. 286-292.

[5] Pagès i Rueda, P.: "Artur Osona". BCEC, 77. Juny de 1901. Pàg. 153-159.

[6] Pagès i Rueda, P.: "Artur Osona". Op. cit.

[7] García, José L.: "El uso del espacio: conductas y discursos" in González, J. A; González, M.: *La tierra.* Op. cit. Pàg. 400-411.

[8] Cabot i Rovira, J.: "Discurs del Sr President". BCEC, 48. Gener de 1899. Pàg. 8-17.

[9] Lukes, Steven: *El poder. Un enfoque radical*. Madrid, Siglo XXI, 1985.

Bourdieu. Com reconeixia Cabot, "(...) *si per política s'entén* [entre altres coses] *recollir des del gra de sorra al carreu ciclòpic que les ponentades han esbarriat*", llavors la tasca que feia el CEC era política.

Tot aquest programa d'activitats excursionistes anava amarat d'un sentiment conservador, en sentit político-social, però que no es desprèn directament de l'amor als objectes antics (el mateix amor el tenien personatges progressistes de l'època, per exemple Cels Gomis o altres intel·lectuals vinculats fins i tot al moviment anarquista). No era l'objecte, sinó la manera de concebre'l allò que indica el conservadorisme d'aquella gent.

En aquest context, l'any 1903 Cèsar August Torras afirmava que una de les tasques més valuoses que havia dut a terme l'excursionisme havia estat,

> "(...) *haver infundit per tot Catalunya l'esperit pràctic de deixondiment, promovent (...) el fervor per a la conservació de tot lo bo i lo bell*"
> "(...) *preparant de primer i enrobostint després l'anhel justíssim d'aspiracions de renaixença fundades en lo propi valer*"[1].

Promoure el fervor per tot allò bo i bell passava per definir què era exactament i concretament allò que reunia i podia reunir aquestes característiques. La primera característica d'aquest paisatge notable i bell era que no naixia tant de la interrelació amb un medi natural com amb un d'humà, i, com ja hem vist, això es vinculava al fet que l'excursionisme inicial "*No és que vulgui solsament plorar sobre ses grandeses passades sinó conèixer-les per aixecar-hi damunt d'elles el nou impuls de la vida moderna*", en paraules de Maspons i Labrós en el seu discurs presidencial de 1904.

Si haguéssim de resumir el que hem vist fins ara diríem que el primer excursionisme més, que pel paisatge natural, es va preocupar pel patrimoni, però això no va ser així durant tota la seva història. Tal com hem vist que va passar amb els Jocs Florals, sense abandonar el seu patriotisme, l'excursionisme va arribar a la muntanya després de deixar enrere el seu interès pel passat nacional.

6. 5. 2 - El primer excursionisme i la muntanya

Era el mateix Maspons que acabem de citar en el paràgraf anterior qui deu anys abans havia anat d'excursió a Sant Jaume de Frontanyà i n'havia escrit que,

> "*En la muntanya ja canvia tot d'aspecte: les masies ja no són blanques ni vistoses com en les altres comarques, la vall és estreta, la vista poca, tot ja és més trist* [,] *fins lo terrer li acompanya*"[2].

Més amunt, cap als cims nevats,

> "*Desapareixen després les roques, los arbres i tota vegetació: la naturalesa ha desaparegut i dorm sota els immensos plecs de l'invernal mortalla* [la

[1] Torras, C. A.: "Discurs del senyor president". BCEC, 99. Abril de 1903. Pàg. 99-112.

[2] Maspons, F.: "Excursió a Sant Jaume de Frontanyà". BCEC, 18. Juliol-setembre de 1895.

neu]”[1].

Per a ell, com per a Verdaguer o Osona, l’alta muntanya era trista o incomprensible (vegeu 3.3). En el mateix sentit, el canonge i científic vinculat a l'excursionisme, Jaume Almera havia escrit l'any 1882, referint-se a la muntanya del Montseny:

> “*Guardémonos de visitarla y de trepar por ella durante los rigores del crudo invierno, en que casi siempre está cubierta por un espeso manto de nieve*”[2].

Font i Torné, tot i que parlava d'una altra muntanya, va escriure uns mots que ens sembla que són molt encertats: passem “*de lo salvatge a lo idíl·lic i d'aquest a lo esgarrifós amb una facilitat encisadora*”[3]. És cert que hem tret els mots de context, però la frase resumeix molt clarament el que estava passant a Catalunya: mercès a la tasca d’alguns excursionistes, la muntanya entraria a formar part de la realitat pertinent, sortiria de l’indicible per esdevenir un paisatge o un paisatge sublim. Aquest canvi estètic, perceptiu, no és només un fet superestructural i sense importància, al contrari, l’hem de considerar l’expressió subjectiva d’un canvi ecosimbòlic impulsat per una sèrie d’actors amb posicions polítiques clares i compromeses amb uns determinats projectes. Com veurem, estètica i política s’unien per donar una representació a la natura.

Però, si us plau, situem-nos sobre el terreny: el primer pas va ser treure la muntanya de l’indicible. Com diu Mazzotti[4], no per molt gran que sigui una muntanya estem obligats a veure-la, encara que sigui el Mont Blanc. Més clar encara: l'any 1880 Cèsar August Torras parlava de Vic com de “*La severa i melancòlica capital de l'alta muntanya*”, situada en “*lo centre de l'alta muntanya*” catalana[5], i com veurem més endavant (7.4.1) no va ser l’únic. A Pau Teixidor li va succeir una situació molt simptomàtica que relatà l'any 1895: tot passant davant d'unes runes explica com “(...) *lo cor se commou, s'apodera de l'ànim una respectuosa tristesa, i els ulls quasi bé espurnegen amb llàgrimes d'intensíssim dol*”[6], però immediatament s'adona que després del que ja n'han explicat els historiadors i altres excursionistes “*Lo nostre paper haurà, doncs, de reduir-se a esmentar amb la major senzillesa, les impressions que allí rebérem, sens ficar-nos en consideracions històriques, que són, per cert, ben lluny de nostra competència*”. És aquest un clar element de canvi, que té precedents quinze anys abans, però que no es generalitza fins al tombant de segle[7]. Ens referim al “descobriment” de l'alta muntanya tal com l'entenem avui dia. Pagès i Rueda, en una excursió a Alcover, detallada en el BCEC, número 19, es troba davant d'un espectacle natural, en aquest cas un riu i diu que “*no sé com explicar-lo amb poques paraules*”. Certament, allò que no havia existit no podia ser nomenat, i molt menys qualificat o, al revés, allò que no podia ser nomenat no podia existir. En aquest sentit, els diferents escrits excursionistes anaven construint una realitat a mida que anaven descrivint

---

[1] BCEC, 17. Abril-juny de 1895.

[2] Citat en Albesa, Carles: *El Montseny com a pretext*. Barcelona, PAM, 1978. Pàg. 10.

[3] Font i Torné, M.: “Ascensió al pic d'Aneto (Maladetta)”. BCEC, 49 al 52. De febrer a maig de 1899.

[4] Mazzotti, G.: *Introducción a la montaña*. Barcelona, Juventud, 1952. Pàg. 80.

[5] Torras, C. A.: “Excursió a Vich, Ripoll, Sant Joan de les Abadessas y Camprodon” in *Memòries ACEC*, vol. 1, 1880. Pàg. 227-255.

[6] Teixidor i Tarrida, P.: “Tamarit”. BCEC, 18. Juliol-setembre de 1895. Pàg. 161-164.

[7] Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

un entorn concret. Per exemple, les guies d'Artur Osona eren vistes en el seu moment com un instrument imprescindible per estudiar el nostre terrer. Com diu Ramon Arabia, Osona "(...) *sentia la naturalesa i, no aspirant a altra cosa que a transmetre'n la impressió rebuda, li resultava un quadre acabat, vivent, emocionant*"[1]. També Pagès i Rueda deia que aquelles publicacions permetien, en ser llegides, fer-se una idea del que hi havia a Catalunya[2]. En les ressenyes de les seves excursions, en les guies que publicaven els excursionistes, el medi ambient esdevenia paisatge, en un primer moment un paisatge humà, històric, poblat de restes arqueològiques i amb flaires medievalistes. Però més endavant varen (re)descobrir un altre paisatge, la *muntanya catalana*, un autèntic constructe ideològic, perquè tota mirada és ideologia, tot paisatge és de per si una mirada determinada.

Osona, Torras, Soler i Santaló, Vidal i Riba i tants d'altres a través d'aportacions relativament menors actuaven com a autèntics controladors en la producció del paisatge català, talment com si fossin pintors o literats que fessin reportatges d'allò que hi havia més enllà d'un mateix. Si en un primer moment aquest "paisatge" era sobretot un fet antropitzat, en un segon moment, la muntanya s'omplí de poesia, d'alegria, d'elements delitosos, esdevingué un element de fruïció, generador d'optimisme, capaç de canviar segons les estacions de l'any, no com el cas dels monuments que sempre (?) eren exactament iguals i que sempre produïen les mateixes sensacions en evocar un passat immutable. En definitiva, que com més passava el temps, més fortament arrelades quedaven aquestes visions medialment produïdes de l'entorn català. Progressivament, l'excursionista, cada cop més, hauria d'"*Admirar la Natura, gaudir de la seva contemplació, experimentar les sensacions de la seva bellesa, sadollar-se d'amor envers ella i retornar a casa amb el cos enfortit i el sentiment satisfet*"[3]. La idea que el paisatge captura l'ànima i la duu a un món fantàstic es manté en aquests dos moments, però canvia la concepció del que era aquella fantasia; si la primera era de tipus històric i suposadament objectiva, la segona era la fantasia subjectivista de la pròpia percepció, una percepció socialment produïda, però.

La història de l'excursionisme durant el segle XIX és la història d'un combat, no sempre callat, entre dues tendències fins a cert punt oposades. D'una banda hi havia els historicistes, que veien un paisatge ple d'ermites, monuments i records de l'antigor, romàntics de segon moment, a cavall entre el subjectivisme i el positivisme de la ciència, però amb uns afanys tan clarament políticament constructivistes que passaven sense massa esforç d'un registre a l'altre. De l'altra, una sèrie de persones que, com Antoni Massó, ostentaven una "(...) *insuficiència* [que] *estava tan distant de les vostres aficions científiques*", que no sabien entendre l'arqueologia, que aquesta els avorria i que maldaven per "*veure i escalar muntanyes*"[4]. Massó i altres socis de l'ACEC, els més importants els germans Garcia Vilamala, es posaren en contacte amb el Club Alpí Francès i, després d'estudiar-ne els seus estatuts, demanaren a la *Catalanista* de fundar al seu interior una secció amb aquests afanys. Així nasqué, l'any 1878, la Secció Topogràfico-pintoresca, futur embrió de les pràctiques alpines. Hi ha autors i alguns (pocs, ben pocs) indicis per parlar que és aquesta diferent visió de l'excursionisme el que produí la ruptura i l'escissió que donà lloc a l'Associació d'Excursions Catalana, i és cert que aquesta tenia més similitud amb les societats de geografia del moment -fonamentalment estrangeres- que no pas amb

[1] Arabia, R.: "A la bona memòria de n'Artur Osona". BCEC, 76. Maig de 1901. Pàg. 137-143.

[2] BCEC, 77. 1901.

[3] *Minerva*, 59. Juliol de 1927. Pàg. 74.

[4] Massó, A.: "Consideracions sobre la conveniència de l'estudi de les muntanyes". Op. cit.

les entitats de tipus historicista, com ells mateixos deixaren escrit[1].

El cas és que des de llavors les sortides a l'alta muntanya són cada cop més habituals, tot i ocupar una posició minoritària dins de les primeres entitats excursionistes i desenvolupar-se a través de les sortides particulars que no rebien la benedicció d'excursions oficials. Però aquesta era una via imparable i que, amb el segle XX, esdevindria majoritària.

La Topogràfico-pintoresca, secció a la qual devem l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya*, era minoritària, és cert, i potser per això, perquè hagués mort si no s'hagués fet més popular el seu punt de vista, es presentava com un intent de "*fer aficionar els catalans i no catalans als nostres paisatges posant Catalunya a l'abast de totes les intel·ligències i de totes les fortunes*"[2]. En definitiva, el que pretenia era construir un paisatge. A partir d'aquell moment, comencen a aparèixer excursions en què l'interès no és "*sols per a l'arqueòleg sinó també per a l'excursionista*"[3], on "*no hi trobarem sumptuosos edificis ni monuments arqueològics per a l'estudi del passat, però sí bonics paisatges, i sobretot magnífics panorames d'encisadora bellesa*"[4]. Quan l'any 1898 Lluís Marià Vidal demanava un excursionisme profitós, que no era sinó a un pas de l'excursionisme científic, recordava que el nom de l'ACEC especificava que les excursions havien de ser científiques perquè els seus socis estaven "*temerosos de caure en l'extrem oposat, que conduiria insensiblement a un excursionisme purament higiènic, quan no passés de ser lo que modernament se denomina esport*"[5].

Però els afanys alpinistes feien via, especialment quan tingueren una secció pròpia i així l'any 1883 Massó llegia una memòria sobre la seva ascensió al Puigmal cobert de neu a la seu de l'ACEC. En 1902 ja es podia escriure que hi havia alguna qüestió que,

> "(...) *solament interessa als arqueòlegs i antiquaris, i per a un excursionista són més interessants les obres de la Naturalesa sublimement més artístiques que no les obres de l'home, incapaces de produir, com aquelles, una impressió tan fonda i duradora*"[6].

Pocs anys més tard aquesta dissociació es veia de forma clara en la guia del Montseny redactada per Eduard Vidal i Riba:

> "*Aqueixes montanyes* (...) *són en tot temps embellides per la Natura, i, si no hi podem trobar importants monuments arquitectònics o arqueològics que'ns revelin el pas per llur terrer de passades generacions, en canvi hi trobem, arreu escampades, belleses naturals, que en tot temps de l'any la fan una de les regions més atractívoles de la nostra aimada terra catalana*"[7].

---

[1] *Anuari AEC*, 1881. Pàg. 534.

[2] Llibre d'actes de l'ACEC, núm. 1. Sessió del 24 de gener de 1878.

[3] Casades i Gramatxes, P.: "Memoria" in *Acta de la sessió pública inaugural del any 1883*. Barcelona, La Renaixensa, 1883.

[4] Galbany, J.: "Excursió oficial a S. Miquel Sas Perxas, Bertí y Puig Graciós". BCEC, 12. Gener-març de 1894. Pàg. 33-39.

[5] Vidal, Ll. M.: "Discurs del president". BCEC, 36.

[6] Vila, E.: "Montsech". BCEC, 94. Novembre de 1902. Pàg. 303-307.

[7] Vidal i Riba, Eduard: *El Montseny. Guia monogràfica de la regió*. Barcelona, l'Avenç, 1912. Pàg. 7.

És cert que, d'altra banda, hi havia uns excursionistes dedicats a les ciències naturals (hi ha autors que afirmen que la geologia començà els seus dies a Catalunya en el si del fet excursionista) que intentaren definir aquest anar a l'alta muntanya en benefici dels seus interessos. Com a exemple podem parlar de l'excursionisme científic que defensava Font i Sagué, que veia en les forces de la natura l'artista que els primers excursionistes havien trobat darrera dels primers monuments[1], o del que defensava Lluís M. Vidal quan afirmava que la geologia treia de la muda admiració del paisatge. Auxiliat per la geografia i per la geologia, l'excursionista seria capaç de veure la bellesa de la seva pàtria, especialment quan anava a l'alta muntanya que res no podia oferir al que mirava "(...) *no la naturalesa en si mateixa, sinó la senyal, la petjada que l'home hi ha deixat*"[2]. Els ponts que es tendiran entre ambdues visions, entre la recerca científica, l'excursionisme científic si li voleu dir així, i l'excursionisme contemplatiu, tot i existir, sempre seran fràgils.

És en tot aquest batibull que sorgirà -o potser millor es recuperarà- una idea abstracta i confusa -apèndix del que García en diu la creació de prototips que representen la col·lectivitat i que demarquen les fronteres del territori[3]- del que és la *muntanya catalana*. El doctor Josep Maria Roca, l'any 1896, explicava la història d'un avi d'un poble del Vallès que en una guerra havia hagut de tenir allotjats a casa seva uns soldats espanyols. Aquest avi havia hagut de refugiar-se a les golfes de l'edifici per no sentir aquella gent que parlava una llengua estranya i per no veure com li saquejaven el rebost i el celler, tot fent de la seva casa una barreja de caserna, bordell i taverna, pretextant el dret que els donava dur sabre i parlar en castellà. El doctor Roca acabava dient:

> "*Esmentant lo d'aquell avi, quan vaig al Pirineu m'apar que pujo a les golfes de ma casa pairal*"[4].

Norbert Font i Sagué, en un dels primers estudis sobre el Vallès, és fa creditor d'aquesta manera d'entendre la realitat quan afirma que en aquesta comarca s'hi poden distingir dos tipus etnogràfics: el de la muntanya i el del pla:

> "*El de la muntanya podria anomenar-se tipus ros; és el més intel·ligent i emprenedor de la comarca; aficionat, a causa de son caràcter, a les idees polítiques, figura en totes elles des de les més retrògrades a les més avançades; l'esperit d'independència és sa nota característica. El del pla és egoista, sofert i treballador; amic de la seva casa i gens aficionat a empreses aventurades; sap emmotllar-se a totes les circumstàncies; és d'intel·ligència escassa, aficionat a les diversions, i sobretot té com a nota característica un esperit satíric fins a l'extrem*"[5].

En vista de la importància que la muntanya anava adquirint en aquell moment, que encara no hem acabat de tractar del tot, res d'estrany, doncs, que la seva *Història de Catalunya* situï el nostre país a partir del meridià que passa per Montserrat (res de Madrid

---

[1] Font i Sagué, N.: "L'excursionisme científich". BCEC, 92. Setembre de 1902. Pàg. 241-254.

[2] Vidal, Ll. M.: "Discurs del Sr. President. Sessió pública inaugural del any 1897. BCEC, 25. Febrer de 1897. Pàg. 42-60.

[3] García, José L.: "El uso del espacio: conductas y discursos" in González, J. A; González, M.: *La tierra.* Op. cit. Pàg. 400-411.

[4] Roca, J. M.: "Excursió particular als estanys..." BCEC, 22. Juliol-setembre, 1896.

[5] Font i Sagué, N.: "Lo Vallès". BCEC, 112. Maig de 1904. Pàg. 155.

ni de Greenwich!). Aquest fet és molt simptomàtic perquè el descobriment de la part muntanyosa de Catalunya (que acabava de ser descoberta per l'élite fonamentalment barcelonina) va obligar a redefinir el mapa del país. Així, durant el segle XVII, els mapes havien dividit Catalunya i Aragó a partir de la ratlla que definia el Noguera Ribagorçana[1], però durant el segle XIX les coses varen canviar força: l'any 1886 Joaquim Batet explicava que Catalunya tenia forma de triangle amb límits al "*Cabo Cervera, pico de Aneton (sic) y Alcanar* (...)"[2]. L'any següent, Modest Martí de Solà[3] repetia la mateixa idea i l'Aneto era de nou el vèrtex de Catalunya. També Flos i Calcat situaria, l'any 1896, Catalunya en relació al meridià que passa pel cim de Sant Jeroni i en una nota afirmaria que havia agafat aquest perquè es referia a un lloc típic de Catalunya i, en segon lloc, perquè tenia molt poca diferència respecte a aquell que passa per París (diferència menor que no pas respecte al meridià de Madrid)[4]. També Flos i Calcat, com més endavant Bori i Fontestà[5], feia coincidir el vèrtex nord-occidental del país amb el pic d'Aneto, constant força acceptada en la geografia mental excursionista catalana, però administrativament falsa (tot i que no sabem si el fet de posar l'Aneto dins de Catalunya responia a un interès polític o era el resultat d'una simplificació de la realitat, nosaltres ens inclinem per la primera opció). En un mapa de la seva *Nomenclatura geográfica* (1907), l'Aneto era dins de Catalunya[6]. També l'any 1920 Josep Udina donava el Puigmal i l'Aneto com les muntanyes més altes de Catalunya[7], nya[7], i d'aquesta darrera en feia de límit nord-occidental del país. L'any 1924 l'ajuntament de Lleida publicava un àlbum, amb motiu de la visita d'Alfons XIII a la Vall d'Aran, en què també es donava l'Aneto com a punt culminant de la província[8]. Encara l'any 1932, Cels Gomis mantenia aquesta mateixa idea en la seva *Geografia de Catalunya*.

En aquest cas, la muntanya més alta del Pirineu esdevé la frontera natural de la nació i, conseqüència lògica, Catalunya, com a nació, es converteix tanmateix en un fet natural. La realitat física hauria creat una entitat humana i política, però nosaltres sabem –si més no ho volem demostrar- que això fou just al revés.

En el primer excursionisme que representa Massó el determinisme geogràfic que trobem en el concepte de *muntanya catalana* ja hi era ben present, perquè Massó va escriure que

> "*Les muntanyes a Catalunya han tingut, i tenen encara, gran influència en el nostre geni i en els nostres costums i (...) molts dels títols de glòria que la història catalana consigna, a nostres muntanyes són degudes*"[9].

---

[1] Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya...* Barcelona, Quaderns de Geografia, I, 1949. Pàg. 93.

[2] Batet, Joaquín: *Nociones de geografía de Catalunya para uso de las escuelas de primera enseñanza*. Barcelona, Tipografía Española, 1886. Pàg. 7.

[3] Martí de Solá, Modest: *Geografia-historia de Catalunya*. Mataró, Tipo. Feliciano Horta, 1887. Pàg. 24.

[4] Flos i Calcat, F.: *Geografia de Catalunya*. Op. cit.

[5] Bori y Fontestà, Antonio: *Compendio de geografía de Cataluña para uso de las escuelas, de niños y de niñas, del Principado*. Barcelona, Imp. i Librería de Montserrat, 1913. Pàg. 3.

[6] Flos y Calcat, Francisco: *Nomenclatura geográfica de Catalunya seguida de la Geografía Universal pera l'us de las escolas catalanas*. Barcelona, Imp. d'Henrich y Comp, 1907. Pàg. 6.

[7] Udina Cortiles, José: *Geografía I Catalunya. La ciudad, el partido judicial, la provincia de Barcelona. La región catalana*. Barcelona, sucesores de Blas Camú, editores, 1913. Pàg.24.

[8] *Lérida y el Valle de Arán. Album patrocinado por el Excmo, Ayuntamiento de Lérida y dedicado a los araneses, en testimonio de su más leal patriotismo*. Barcelona, Ediciones Catalonia, 1924.

[9] Massó, A.: "Consideracions sobre la conveniència de l'estudi de les muntanyes". Op. cit.

També a la fi de segle, Lluís Marià Vidal explicava el concepte de *muntanya catalana* dient que ocupava quatre de les cinc parts del territori català i que havia estat essencial per a l'existència de Catalunya, perquè en realitat la muntanya era bàsica per a tot el gènere humà:

> "*La humanitat no hauria sigut creada si les lleis naturals no haguessin permès l'aparició de les muntanyes a la superfície de la terra*", deia[1].

És la terra, la muntanya en aquest cas, allò que ha fet l'home, havia dit també Maspons l'any 1895[2]. I hi havia afegit que era una font d'aigua que aportava la riquesa i la vida a les planes properes[3]. Rossend Serra l'any 1900 repetia el tema i afirmava que les muntanyes eren el sosteniment de la plana en tant que li aportaven terra i aigua,

> "(...) *pròdigues en productes que ofereixen espontàniament a l'home són ben bé rebost, arsenal i magatzem per quants a llur sombra viuen*"[4].

La *muntanya catalana* que trobem en tots aquests excursionistes és una realitat lleugerament diferent de la que hem trobat en el camp dels Jocs Florals: aquí es parla des d'un punt de vista científic o natural i aquest fet explica la importància que el tòpic de *muntanya catalana* tenia com a representació del medi muntanyenc català. Aquest tòpic actuava com un paradigma per desxifrar la realitat natural o humana de bona part de Catalunya. Però en el fons ambdues branques de la realitat anaven en un mateix sentit que buscava construir una nova imatge del fet muntanyenc, una imatge simbòlica capaç d'acollir el major nombre de persones que habitaven a la Catalunya d'aquells anys.

En aquest sentit, l'any 1934 el Mestre en Gai Saber Joan Maria Guasch va demanar que els socis del CEC en les seves sortides recollissin aigua de les fonts, rius i llacs de Catalunya per abocar-la a la pica de la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat en la diada del mateix sant. Tot un símbol de regeneració, de puresa, amb aquella aigua els catalans havien de fer el senyal de la creu[5]. Si voleu li podeu dir poesia, nosaltres preferim, simplement, dir-ne política.

La creença en l'existència d'algun tipus de relació entre la humanitat i el medi ambient és força constant en el discurs excursionista, però gairebé sempre és una natura vençuda i humiliada com els espadats del Garraf, rendits davant l'impuls del ferrocarril[6]. Amb tot, la *muntanya catalana* serà una peça clau en la simbologia nacionalista catalana. La muntanya tindrà un caràcter mític, regeneratiu, serà símbol de puresa i de virginitat i els orígens de la nació s'hauran de buscar al Pirineu, alhora que Montserrat i el Montseny esdevindran símbols de la pàtria catalana[7]. La muntanya és usada pel nacionalisme més

---

[1] Vidal, Ll. M.: "Discurs del Sr. President. Sessió pública inaugural del any 1897". Op. cit.

[2] Maspons, F.: "Excursió a Sant Jaume de Frontanyà". Op. cit.

[3] Maspons i Labrós, F.: *Caràcter i extensió del programa excursionista* ... Barcelona, La Renaixensa, 1895.

[4] Serra, R.: "La conservació de les belleses naturals de les muntanyes". BCEC, 70. Novembre de 1900. Pàg. 266-271.

[5] "La festa de la medalla". BCEC, 352. Maig de 1934. Pàg. 162-167.

[6] Pagès, P.: "Excursió a Alcover, Serres de Prades, Ciurana i Reus". BCEC, 19 i 20. 1895 i 1896.

[7] Martí-Henneberg, Jordi: "La pasión por la montaña". Op. cit.

Nogué, Joan: *Els nacionalismes i el territori*. Op. cit.

conservador per suggerir uns orígens nacionals remots en el temps, per no dir divins[1]. També Llorenç Prats[2] parla de la imatge de la Catalunya pairal que actuava com una mena de paradigma (tot i que ell no fa servir aquest mot) a partir del qual creixerien i es farien els primers estudis folklòrics (i nosaltres hi afegiríem, no només folklòrics) catalans.

Amb la modernitat, escindit el món rural i l'urbà, ambdós es preparaven per mirar-se des de les trinxeres respectives. El romanticisme va menysprear en part la vida urbana i, des d'aquell moment, des de la ciutat calia inventar una muntanya, especialment quan aquesta era vista positivament i, per tant, com un lloc recomanable de recórrer. Aquest fet serà molt més accentuat quan s'inventarà la idea que la muntanya és bona per a l'educació física i espiritual, una idea gens aliena als primers socis de l'AEC i al mateix Rossend Serra. Des de llavors, els excursionistes començaran a,

> "(...) *sentir la fruïció que no pot comprendre el pagès, la fruïció que experimenta l'home de ciutat, combinació d'aires purs, d'alens de matinada i d'allunyament de preocupacions pesades que s'han de deixar allà a baix i que no hem d'enyorar fins a l'ésser en camí de retorn*"[3].

Potser sí, però no oblidem que aquesta muntanya només existia per als urbans, que d'ella res no en sabien els pagesos que vivien en aquell ambient que jurídicament i emocionalment els pertanyia (ben segur que el paisatge encara era per a ells quelcom indicible). Pagesos, pastors, traginers, carboners, muntanyencs en general, eren progressivament desposseïts de la seva pròpia visió del lloc[4] on vivien i eren comminats, en nom de la raó, a deixar de veure el món com sempre l'havien vist, a deixar de veure *el seu món*, convertit ja en un objecte museístic, folklòric, curiós, aliè, a través d'una visió alienant per a ells. Joan Maragall deixà escrit que per als habitants de la ciutat excursió volia dir anar al camp, a allò que en deien natura per oposició a la ciutat obrada i habitada,

> "(...) *no perquè això no sia també natura, sinó perquè allò ens sembla que està més a la vora de l'origen amb tota aquella majestuosa inconsciència dels començaments*"[5].

En definitiva, era l'Arcàdia reinventada que ens parlen molts autors actuals. Maragall deia que el nostre sentit "*esmolat per la intensitat de la vida ciutadana*" fruïa de la natura primitiva, fet que vol dir que era una representació només tinguda des de la ciutat i inseparable de les interaccions que en ella es produïen. Per a la gent del camp tot era diferent, perquè ells s'havien criat en la pau i en la majestat d'aquelles coses i es convertien en "pacífics i quiets" en tractar-les. En definitiva, era un procés de rutinització, habituació i finalment de reificació de la realitat ambiental.

---

[1] Nogué, Joan: *Els nacionalismes i el territori*. Op. cit.

[2] Prats, Llorenç: El mite de la tradició popular. Els orígens de l'interès per la cultura tradicional a la Catalunya del segle XIX. Barcelona, Edicions 62, 1988.

[3] Massó i Torrents, J.: "Excursió a Ribes, Montgrony, la Pobla de Lillet, Berga, la Portella, la Quar, Borredà y Alpens". BCEC, 69. Octubre 1900. Pàg. 233-245.

[4] A aquesta visió l'anomenem *mitopaisatge*. Vegeu Roma i Casanovas, F.: *Les pyrénées maudites Economie morale, mythopaysage et écosymbolicité. Essai de géographie culturelle*. París, 1997. Inèdit.

[5] Maragall, J.: "En Jacinto Verdaguer Excursionista". BCEC, 132. Gener de 1906. Pàg. 1-10.

En canvi, per als excursionistes urbans el camp era diferent i se'l miraven d'una altra manera. Com deia C. A. Torras, els excursionistes aporten a la muntanya l'esperit cultural ciutadà, l'anhel de reconstrucció de la pàtria, el coneixement i estudi de les regions, la defensa i conservació de monuments naturals i artístics, la divulgació de les belleses naturals i el "*que en podríem dir la urbanització de la muntanya*"[1]. Res de natural, per tant, en la seva mirada.

Poc abans que Maragall escrivís el text que hem vist fa un moment, Josep Maria Perica descrivia Sant Pere de Casserres com un indret on,

> "(...) *s'endevinen desseguida dues civilitzacions que no s'avenen, dues civilitzacions que juntar-les és impossible. Els xiulets del carril, les bones carreteres que en corbes calculades guanyen colls i turonets, l'activitat industrial intensament desenrotllada a la comarca, varen fer bé de quedar-se a l'altra part del riu. Les xacroses parets, la sobtada escala de conreus ara abandonats, l'aspecte rònec d'aquelles estades, tot això s'agermana també amb una forta harmonia impossible d'existir amb qualsevol element de la civilització dels nostres dies*"[2].

La percepció de la radical separació entre ciutat (o progrés) i ruralia (o tradició) és constant en l'excursionisme, un moviment que generalment voldrà assolir els avantatges d'ambdós tot oblidant-ne els inconvenients[3]. En la relació de coneixement entre la muntanya (i els seus habitants) i la ciutat (i els primers excursionistes), encara quan no fos per dir que tot el natural era dolent, el que feien els excursionistes era posar els primers sota un microscopi, analitzar-los com a éssers estranys, com una realitat diferent. Eren sospitosos de ser diferents, si més no. Aquesta realitat de la muntanya i dels muntanyencs a vegades era vista amb traços positius, com quan C. A. Torras parla dels habitants de Gósol, que els fa posseïdors d'una cultura natural, intel·ligents i hospitalaris[4], però a voltes també eren vistos com objectes i amos, quan no responsables, de totes les calamitats possibles, com feia Joan Santamaria[5]. El comte de Carlet quan parlava d'Andorra deia que la civilitza-civilització s'havia aturat en els seus cims, dels quals només havia caigut la part dolenta, els vicis i els mals costums[6]. Però també era l'any 1905 que Josep Armangué pintava els pobles pobles de l'Alt Berguedà com a indrets,

> "(...) *sense netedat ni noblesa, amb cases de colors bruts, com fetes d'ossos podrits, pudentes i mai emblanquinades, on hi dorm un son de segles, del que sembla que cap veu pot desvetllar-la, una de les millors nissagues que ha poblat la terra*"[7].

---

[1] Torras, C. A.: "Discurs del president". BCEC, 323. Desembre de 1921. Pàg. 303-312.

[2] Perica, J. M.: "Sant Pere de Casserres". BCEC, 115. Agost de 1904. Pàg. 229-244.

[3] "*Fonem aquestes dues poblacions i obtindrem una humanitat mixta; amb menys coneixements que els ciutadans i amb menys fortitud que els vilatans, però amb més coneixements que els vilatans i més fortitud que els ciutadans*" ("L'ideal de l'excursionisme". *Minerva, portaveu del Centre Excursionista Minerva*, 45. Maig de 1925. Pàg. 50 i 51.)

[4] Torras, C. A.: "De cap a cap de la serra del Cadí". BCEC, 119. Desembre de 1904. Pàg. 361-379.

[5] Text de Joan Santamaria citat en Romeu: *El llibre de la muntanya*. Op. cit. Pàg. 197-199.

[6] Comte de Carlet: "Del Segre a l'Ariege a travers d'Andorra". BCEC, 127-129. Agost-octubre de 1905.

[7] Armangué, J.: "Trascant per l'Alt Bergadà y per la Serralada Pirenenca de Mitj-jorn". BCEC, 120-123. Gener-abril de 1905.

Lluís Llagostera, lluny del menyspreu d'Armangué, acceptava que el camp era considerat i es podia considerar millor que la ciutat, però creia que era innegable que també tenia els seus problemes, especialment perquè allí la gent convivia amb el bestiar, tenia el femer prop de la cuina i acabava bevent aigua contaminada[1]. Josep Maria Co i de Triola era tot al contrari i defensava la preservació de la muntanya davant dels "*gérmenes de la corrupción que la aniquilan*"[2] i acabava lamentant-se que els mitjans de transport moderns haguessin servit per a aquesta finalitat. També el periòdic *Excursionisme* es proposava fer de pont entre la ciutat i el camp[3].

Entre muntanyencs i ciutadans s'establia, doncs, una relació ambigua, de desconfiança mútua, en la qual els primers tenien les de perdre a l'hora de fer prevaler el seu punt de vista sobre l'entorn. Si el món havia de ser regit per la raó, res no es podia veure en la muntanya que recordés les nocions mitològiques o de sentit comú que tenien els seus oriünds. Aquesta relació autoritària es veu clarament en la relació entre excursionistes i guies, una relació que passava a voltes per estratègies de condescendència, com quan l'Artur Osona parlava d'en Patata, un guia que ell utilitzà moltes vegades, i confessava que la major part del coneixement topogràfic i orogràfic que havia adquirit els devia a ell i a en Jaume de cal Valent.

6. 5. 3 - Conseqüències no volgudes de la nova mediança

Els primers excursionistes, en general, valoraven positivament el món rural i la seva gent. Però a mida que convertien la seva pràctica en una activitat científica, i això va ser ben al principi, el mateix positivisme que defensaven conduïa a negar, si més no a modificar, la realitat que estudiaven i estimaven. Era una conseqüència d'allò que alguns autors n'han dit la reflexivitat en la relació entre coneixement i societat. Aquest fet es veu clarament en l'estudi del món folklòric i en la relativització que tot fet analític suposa en aquest terreny. El món mític i el món religiós per poder funcionar necessiten d'un estat de baix nivell de consciència, necessiten ser acceptats de forma majoritària com a parts d'una realitat possible. D'aquesta manera, l'estudi que els primers excursionistes varen fer sobre el folklore va acabar degradant aquells temps passats que els arribaven a través de la tradició a quelcom digne de ser tancat en museus i escrit en llibres. I amb ell, el "paisatge" o l'espai mítics perdien el seu paper com a àmbits finits de significació. Ja no es podia alternar amb facilitat entre sentit comú i món mític. La consciència, quan tornava de l'un a l'altre, ja no ho podia fer com si tornés d'excursió, amb les mans a la butxaca i xiulant[4]. Com diu Bourdieu, la folkloització que posa els pagesos al museu i que converteix els darrers pagesos en guardians d'una natura transformada en paisatge per a ciutadans, és l'acompanyant de la despossessió i de l'expulsió[5]. Els nous conceptes espacio-temporals, a vegades, han estat imposats per la violència, més o menys simbòlica, de la dominació

---

[1] Llagostera, Ll.: "Discurs presidencial" BCEC, 224-225. Setembre i octubre de 1913.

[2] Co i de Triola, J. M.: *Excursionismo*. Op. cit.

[3] "El nostre objectiu". *Excursionisme*, núm. 1. 6 d'abril de 1928. Pàg. 2.

[4] Vegeu Schutz, Alfred: "Sobre las realidades múltiples" in *El problema de la realidad social*. Buenos Aires, Amorrortu, 1974. Pàg. 197-238.

[5] Vegeu Bourdieu, Pierre: "Une classe objet". *Actes de la recherche en sciences sociales*, 17-18. Novembre de 1977. Pàg. 4.

neocolonial[1].

Només el fet d'escriure la tradició, com ho fa la pràctica folklòrica, ja suposa condicionar-ne, si no negar-ne, la seva evolució, la capacitat per adaptar-se a nous futurs i la seva condemna al museisme més arcaïtzant i progressivament carent de sentit. La tradició és per ser dita, no per ser escrita. Si les diferents tradicions catalanes són tan antigues com alguns creuen (permeteu-nos que no ho tinguem gens clar) es deu al fet que s'han sabut adaptar progressivament als nous temps; quan davant del dubte es pot recórrer a la tradició escrita és més difícil de fer petites modificacions que eren les que adaptaven les tradicions als nous temps a venir. Si les velles rondalles no s'han adaptat a la nova societat industrial pot haver estat més pel fet que se les va escriure que no pas perquè el desenvolupament d'aquest nou tipus de societat fos contrari a elles[2]. Segurament el més encertat és creure que varen ser substituïdes per altres, en vistes que no es pogueren adaptar a les noves necessitats. Un factor d'aquesta desadaptació, però només un, seria el fet que se les volgué conservar per sempre enllaunant-les en fulls de paper. Les llaunes sempre duen data de caducitat.

L'espai mitològic català el coneixem mercès a les col·leccions dutes a terme pels folkloristes, molts d'ells, almenys en els primers temps, excursionistes. A part de les deformacions que esmenta Llorenç Prats[3], cal tenir present el fet que els mateixos excursionistes-folkloristes es miraven les tradicions que recollien i la noció d'espai que en elles traspuava com a realitats d'un moment històric que s'estava depassant, que calia recopilar abans que es perdessin per sempre. Per tant, el seu vincle amb aquest espai mitològic era un vincle d'estudiós, de curiós, de persona situada fora d'aquell món dotat de sentit, fora d'aquell univers ecosimbòlic. A la llarga, el que feien els primers excursionistes era convertir aquelles tradicions i aquell espai mitològic en una peça de museu (l'interès per fer museus entre els excursionistes va ser molt important en els primers temps, com ja hem vist). Això, lluny de salvar-lo, contribuïa a la seva descontextualització: l'espai mitològic esdevenia un fet curiós, contemplable, resultat d'una societat que tenia les de perdre, d'un temps passat, millor sí, però perfeccionable i per tant que calia modificar. Aquest és un exemple clar de com el subjecte intervé en allò que construeix, en allò que estudia, en l'objecte d'estudi. Alguna cosa "no funcionava" en unes tradicions que calia que fossin estudiades. El pagès devia pensar "i ara, per què són tan importants aquestes tradicions per a aquests excursionistes?" El fet de pensar sobre quelcom no ens assegura que seguim mantenint la mateixa cosa després d'haver-hi pensat.

Un dels casos més clars que tenim de construcció medial de la realitat paisatgística la tenim en el món subterrani, en les coves i avencs. Les llegendes que recolzaven o que anaven juntes a la visió de la pagesia tradicional igualaven l'aigua al perill; el líquid element era vist com quelcom negatiu, negativitat que es traslladà sobre els moliners i especialment sobre les molineres. En canvi, els nous espeleòlegs, que neixen dins de l'excursionisme en el cas català[4], igualen l'aigua al progrés (recordem que l'aigua ve de la muntanya i que és un dels elements que donen vida a la plana). A partir de les primeres exploracions, els rius subterranis esdevenen bells i les coves es fan agradables a la vista; a

---

[1] "*New concepts of space-time and value have been imposed by main force through conquest, imperial expansion or neocolonial domination*". (Harvey, David: *Justice, nature and the geography of difference*. Cambridge, Blackwell, 1996. Pàg. 222.)

[2] Ortí, Antonio; Sampere, Josep: *Leyendas urbanas en España*. Barcelona, Edt. Martínez Roca, 2000.

[3] Prats, Llorenç: *El mite de la tradició popular*. Op. cit. Pàg. 192.

[4] Roma i Casanovas, F.: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya. Els orígens*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1996.

més, les coves més agradables de veure són les que tenen cursos d'aigua al seu interior.

El positivisme en la recerca subterrània apareix ben aviat dins de l'excursionisme. Així el mateix 1879 una sèrie de socis de l'ACEC van a Sant Llorenç del Munt a explorar diferents coves i quan en fan la ressenya escriuen que la seva associació,

> "(...) *creu que abandonar-se a l'exageració i la fantasia, perjudica en comptes d'afavorir,* [i que] *a despit de desil·lusionar a algú, deu fer constar la veritat del que veié*"[1].

Són nombroses les creences, llegendes i rondalles referents al subsòl que es recullen en aquells primers anys d'excursionisme, però aquest prisma positivista les fa sospitoses, productes de la ment d'uns éssers "irracionals", molt interessants, però "naturalment" falses. No podia ser de cap altra manera. A Bor, a la Cerdanya, s'obre la boca de la Fou de Bor, una de les coves més llargues de Catalunya, de la qual la gent del poble pensava que no es podia arribar al final perquè no hi havia aire per respirar. L'única habitant n'era una bruixa que s'hi passejava nua. També es contava que una vegada s'hi havien perdut tots els membres d'una orquestra i tot un grup d'estrangers que la volgueren explorar. En ambdós casos els qui en sortiren ho feren en un estat tan llastimós que estigueren a punt de morir. En el darrer cas es creia que un dels estrangers havia mort a resultes de la malaltia que hi havia contret[2]. No ens estranyarà gens que quan, l'octubre de 1885, s'hi presenten deu excursionistes amb ànims d'entrar-hi ningú del poble no els vulgui acompanyar. Tampoc no hi entraren quatre d'aquests excursionistes[3].

De fet, són dues interpretacions antagòniques del que podríem dir-ne medi subterrani que no poden dialogar entre elles. En el nostre treball sobre la història de l'espeleologia[4] ja hem explicat que en alguns casos els espeleòlegs tenien la "mala idea" d'acabar amb aquelles "*falses suposicions*"[5]. En el *Sota terra*[6] de l'any 1909 (per dir-ho ràpid, la primera publicació específicament dedicada al món espeleològic) s'afirmava que si els espeleòlegs catalans no tinguessin altra finalitat que la destrucció de llegendes tan absurdes com aquestes, aquest resultat ja seria prou premi per als seus treballs i penes[7]. Així que els excursionistes, en força ocasions feren baixar al fons dels avencs gent de la zona, els més ardits, per tal que poguessin donar fe del que hi havia; en definitiva, perquè es fessin el càrrec que eren ells, i no els pagesos, els qui tenien raó. Aquests *convidats* eren ponts entre dues macrovisions que s'entenien però que no es comprenien mútuament. Ponts que jugaven a favor d'una cosmovisió i en contra de l'altra. Al principi el resultat d'aquesta lluita no era clar perquè quan Font i Sagué es proposa explorar l'avenc de Sant Ou, al Ripollès (1901), no ho pot fer fins després de la sega perquè els pagesos de la zona creuen que les bruixes que hi habiten s'enfadaran amb ells i d'una pedregada arruïnaran tota la collita. Parlant pel poble, el rector de Campdevànol intercedeix davant Font i aconsegueix

---

[1] Canal i Febrer, J.: "Excursió col·lectiva á Sant Llorens del Munt , Mura i covas dels encontorns". BAEC, 8. 30 de juny de 1879. Pàg.123-126.

[2] Closas i Miracles, J.: "La cova de la Fou de Bor". BCEC, 490-494. Any 1936.

[3] "La fou de Bor. 1er octubre 1885". *L'excursionista*, 84. 26 de novembre de 1885. Pàg. 453-455.

[4] Roma i Casanovas, F.: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya*. Barcelona, PAM, 1996.

[5] Porta, Ll.: "Recerques espeleològiques per la serra de Montmell". BCEC, 463. Desembre de 1933. Pàg. 477-479.

[6] Sota terra. *Ressenya ilustrada de les excursions espeleològiques verificades durant l'any 1907 pel Club Montanyenc de Barcelona*. Barcelona, Club Muntanyenc, 1909.

[7] Puig i Oliveres, J.: "L'avenc d'en Viamula" in *Sota terra*. Barcelona, Club Muntanyenc, 1909.

una moratòria en la seva exploració, per por que la pedregada no caigués damunt d'ells[1]. Com deia Thomas: *Situations defined as real are real in their consequences*

Quan finalment Font es troba sobre la vertical que dóna accés a la cavitat, fa una glopada de rom d'una botella que duu penjada al coll i diu "*Ja s'han acabat les bruixes del Forat de Sant Ou*"[2]. Font i Sagué era un capellà; Faura i Sans era un capellà; Adeodat Marcet era un capellà i no ens ha d'estranyar que estiguessin interessats a acabar amb totes aquestes forces del mal que habitaven al subsòl. Però endemés són científics i com a tals tampoc no poden creure allò que no poden demostrar. Però ser científic i ser religiós plantejava un problema important respecte a l'origen del món: ¿s'havia d'acceptar una explicació formulada pels científics o n'hi havia prou amb repetir el que ja havia dit el Gènesi?

Com ja hem vist (5.2.1), la biologia i la geologia varen esdevenir el camp de batalla d'aquesta lluita entre cosmovisions. A Catalunya es va intentar buscar un equilibri entre ambdues realitats, tot intentant demostrar que eren explicacions diferents del mateix, una mitològica i l'altra científica. La ciència i els principis revelats s'enfrontaven, i s'atacava Darwin i Lamarck, les idees dels quals havien estat declarades herètiques a Espanya. Era una lluita d'una cosmovisió per reemplaçar-ne una altra. Eren expressions de diferents camps de significació limitada que lluitaven per alternar amb la realitat del saber quotidià i del món donat per descomptat. En aquells primers anys, la lluita entre teologia i ciència va aconseguir un cert pacte entre ambdues[3], perquè la teologia era fortament defensada per persones amb molt poder. Però els miners, pouaires i endevinadors no pogueren resistir l'atac que els enginyers els llençaven pretextant uns majors rendiments que fruitaven "naturalment" dels seus mètodes científics[4]. Imposar noves lleis a la natura imposava la naturalitat d'un coneixement superior al vernacular o tradicional.

El mateix tipus d'anàlisi es podria dur a terme en l'estudi de la meteorologia, un estudi clarament emprès en les primeres entitats, l'ACEC i l'AEC, però que no farem en aquest marc. Però ja no eren les bruixes les que dirigien els núvols de les pedregades, sinó les forces naturals, previsibles, comprensibles i controlables científicament. En tenim un exemple molt clar: la guia de C. A. Torras de la Catalunya Nord explica que els excursionistes arribaren al Gorg Estelat, aquell gorg del qual la tradició deia que si s'hi llençava una pedra en sortia una tempesta. En el més clàssic sentit llegendari, després de llençar-hi un tret d'arma de foc, comença una pedregada de consideració. Doncs bé, els nous agents enfrontats a la muntanya, que ara representa Torras, no pensen altra cosa que va ser un fruit de l'atzar: "*L'etzar vingué a donar la raó a l'arrelada tradició popular*"[5]. En En un altre context social, el final d'aquest acte hauria reforçat la creença folklòrica, però en un món ja prou modern el que va passar va ser interpretat com una casualitat. Realment, una bona mostra de procedir científic!

---

[1] Serradell, B.: "Espeleologia". *Butlletí del Centre Excursionista Barcelonès*, 35. Maig de 1918. Pàg. 291-304.

[2] Font i Sagué, N.: "Sota terra. La baixada al Forat de Sant-Hou". *La Veu de Catalunya*, 2 de juny de 1903.

[3] Roma i Casanovas, F.: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 86-93.

[4] Roma i Casanovas, F.: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 86-93.

[5] Torras, C. A.: *Pirineu Català. Guia itinerària. Vallespir, conflent, Canigó, Alberes*. Barcelona, Comp. Espanyola d'Arts Gràfiques, 1919. Pàg. 205.

6. 5. 4 - La muntanya a l'inici del segle XX

Amb el segle XX, l'excursionisme entra en una via clarament esportiva, via minoritària que ja havia estat empresa dins de l'Associació d'Excursions Catalana i dins de l'ACEC. És justament en la Catalana que es desenvolupa amb major volada un discurs justificatiu sobre l'alpinisme, discurs que defensa aquesta pràctica prenent com a base als aspectes de millora física i moral que podia suposar el contacte directe amb la natura[1] i que lliga directament amb el tòpic de la *muntanya catalana*. Aquesta línia es desenvolupa, especialment al segle XX, a mida que hi ha altres esports que contagien la febrada fisicalista a l'excursionisme i a mesura que aquest va perdent els terrenys científics en què havia intervingut, traspassant aquestes recerques a entitats més ben preparades com ara la universitat o l'Institut d'Estudis Catalans[2].

Durant els anys vint i trenta l'excursionisme serà una pràctica adreçada a promoure la cultura dels seus practicants, però la cultura tant podrà ser física com intel·lectual, o fins i tot en alguns casos, moral. A més, l'excursionisme, en concordança amb això, es definirà més clarament com a activitat pedagògica, volent intervenir, i ben clarament, en la formació del caràcter dels infants i joves. Alguns excursionistes parlen dels "*exemples de vici i depravació*" que es poden veure a la ciutat[3] i com això es pot evitar duent els joves a la muntanya. Lluny del cinema (considerat per alguns quasi pornogràfic), dels moderns balls de saló, dels jocs i dels ambients densos dels bars i dels espectacles dels anys vint, la muntanya es consolida com un marc capaç d'oferir profits morals, i per descomptat físics, als excursionistes. La personalitat, en aquells anys, és vista com una conseqüència de tot allò que el rodeja, "*ve a ser com la pròpia naturalesa induïda*"[4]. En aquest context, gairebé a tots els clubs es comença a desenvolupar un excursionisme com a mitjà educatiu, de formació, de lluita al servei d'uns certs ideals; la gent del Centre Excursionista Rafael de Casanova parlaven de "*l'excursionisme com a eina de combat*"[5].

La muntanya, que era vista com a puresa i essència, esdevé, doncs, "*El recolliment més apropiat al jove que fuig de les teories imposades per la moda i la decadència*"[6]. El contacte amb la terra crea en l'excursionista una manera de ser determinada; la natura s'ha convertit en la gran mestra d'unes ments que es conceben com a tàbules rases, onejant al vent d'allò que els arribi amb més facilitat. L'objectiu és assolir un ciutadà perfecte, objectiu que es va manifestar en una nova manera d'entendre l'urbanisme: les ciutats-jardí. Tot això amanit per un context de fort darwinisme social, que no s'oblida de citar Spencer; penseu que ens trobem en uns anys interbèl·lics i d'ascensió de forts moviments de masses que en alguns casos conduïren al feixisme. El plantejament general és que la natura fa desaparèixer els defectes dels excursionistes tot rebutjant els aspectes dolents i seleccionant els bons (que no s'explica com és que són els més aptes per sobreviure). Aquesta és una idea molt estesa en tota la producció escrita de l'excursionisme de preguerra. Però tot aquest ideal de la persona no s'assoleix només anant a la muntanya sinó relacionant-se amb altres excursionistes. No és la muntanya qui ho genera sinó els excursionistes que hi van, els

---

[1] Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit. Primera part.

[2] Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Op. cit.

[3] Barrilon: "Pels homes de demà". *Mai enrera*, núm. 2. Març de 1925.

[4] Pujol, F.: *La nova Catalunya*. Barcelona, 1935. Especialment pàg. 29-37.

[5] "La nostra doctrina". *Butlletí-anuari del Centre Excursionista Rafael de Casanova*, any 1928. Pàg. 1-2.

[6] *Butlletí del Centre Excursionista Barcelonès*, 66. Març de 1929. Pàg. 50.

companys, com Batista va saber veure molt clarament quan defensava els papers del cap de colla i de les sortides en grup, rebutjant l'excursionisme en solitari. En altres llocs hem dit que l'excursionisme era una ideologia, és cert, però només una ideologia diferent de les que hem repassat anteriorment, de les seves predecessores. El paisatge català que els excursionistes recorrien era un paisatge altament ideològic.

En l'*Elogi de Catalunya* que J. Vallès i Pujals escrivia l'any 1928, les muntanyes es vinculen clarament a un sentiment patriòtic. Les muntanyes permeten veure la pàtria i aquesta visió en genera l'estima[1]. A més de ser "(...) *la representació tangible de la Pàtria*"[2], la muntanya serveix com a purificadora de l'ànima i fa de contrapunt espiritual al món urbà: la muntanya es desmaterialitza[3]. Però en l'escrit de Vallès podem intuir la consciència per a la societat catalana d'un moviment de despoblament de les zones de muntanya[4]. Aquest fet és molt important perquè permet veure com alguns autors aplicaran unes imatges que han començat a funcionar en anys anteriors a aquestes zones que ecològicament anaven restant abandonades de la pressió de l'espècie humana.

Si comparem aquesta obra amb els *Recuerdos y bellezas de España*, trobarem –a nivell metafòric, és clar- dues mostres dels processos que permeten construir la imatge de la muntanya de la primera meitat del segle XX. Per un costat tenim l'aplicació d'un model socialment construït a les realitats fora ciutat que es manifesta en el fet que en els *Recuerdos y bellezas de España*, obra de 1839, trobem un enfrontament entre la humanitat urbana i moderna, d'una banda, i l'"home" de la natura que es podia trobar vagant pel Montseny, de l'altra, enfrontament en què aquest darrer no és vist com a perillós i l'apropament al qual no resulta nociu. Darrera de la seva mirada salvatge se sent la veu de la tradició, una tradició originada directament per la morfologia del medi ambient en què viu. Però aquesta tradició adquireix un marcat accent de curiositat, de realitat infundada i falsa; d'objecte folklòric a estudiar abans de la seva desaparició definitiva, però essencialment infundada. El segon procés per construir la imatge de la muntanya catalana a la primera meitat del segle XX, que il·lustra Vallès i Pujals, passa també per la desmaterialització del lloc en qüestió i l'aplicació d'uns tòpics que res no tenen a veure amb la materialitat i la immanència del lloc.

El llibre de Vallès parla de les muntanyes i diu que aquestes no només han estat posades al món per embellir-lo, sinó també per donar-li utilitat[5]. Aquí no només es tracta de de què els pastors esdevinguin l'essència de la nostra raça, sinó que les riqueses naturals –l'aigua especialment- ajuden a fer positiva aquesta realitat ecològica. Pensem que la muntanya catalana està canviant d'usos, s'està començant a despoblar i als seus recursos tradicionals cal afegir-n'hi un altre: l'energia hidroelèctrica.

---

[1] "*Des dels cims de les muntanyes es veu millor la Pàtria i se l'estima més. La lliçó més gran de patriotisme es rep quan s'assoleix tenir consciència clara i arrelada del paisatge de la Pàtria. I el paisatge de la Pàtria no se l'arriba a conèixer més que veient-lo des del cim de les muntanyes, primer, i resseguint-lo, després...*". (Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 19.)

[2] Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 22.

[3] "*A la muntanya s'hi purifiquen els pensaments, s'hi enlaira l'esperit, s'hi reposa de les misèries de terra baixa i de les viles... La muntanya és un refugi espiritual quan tot sembla envaït per la matèria*". (Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 19.)

[4] "*Els homes han anat fugint de la muntanya, l'han deixada sola i abandonada, enquibint-se i apretant-se en les ciutats del pla, on els manca l'espai, on els manca l'aire... I la muntanya s'ha venjat d'aquest abandó -terrible venjança!- enviant a la ciutat uns mals -la tuberculosi, mal de cos; la neurastènia, mal de l'ànima-, mals de la ciutat, que sols a la muntanya poden curar-se*". (Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 20.)

[5] "*Déu no féu la terra ben plana, sinó que l'omplí de muntanyes, que, com ossos foradant la pell, surten arreu i sembla que l'aguantin. Són les columnes que sostinguessin la gran volta del cel; són com els pilans d'un temple immens, que tingués tota la terra per planta... Algunes, de tan altes, semblen fetes per a què jamai l'home no pugui petjar-les*". (Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya*. Op. cit. Pàg. 19.)

L'any següent, l'almanac de *L'Esquella de la Torratxa* es va dedicar a les muntanyes. Alguns dels seus autors parlen de la muntanya com a lloc on es troba l'ànima de la pàtria. "*El castellà és la planúria; el català, la muntanya*"[1], s'arriba a dir. Un article de Pere Aldavert duu un títol molt interessant: *Pobres de nosaltres si no haguessin estat elles*, les muntanyes. Aquests dos autors parlen de les muntanyes com a reserva de la nostra raça, entesa en el sentit de nació, i com a guardioles que permeten la utilització de l'aigua per generar energia elèctrica. També la fusta era molt important per a Aldavert[2]. Nogensmenys una poesia de Ramon Masifern conjumina ambdues visions, les muntanyes patriòtiques i les muntanyes plenes de turbines que donen el pa a milers de boques.

En un sentit semblant, l'any 1932 *La Revista* publicava l'*Elogi del paisatge català* de Pere Corominas, obra que en aquest context considera que fins i tot la cultura ha de ser obra del "paisatge". Que la morfologia de Catalunya sigui essencialment trencada ens hauria fet d'una manera determinada, en la visió de Coromines.

Resum:

Els excursionistes foren els grans difusors i en bona part també produïren la mirada sobre el nostre medi ambient que ha caracteritzat el segle XX. Els llocs on ens desplacem els caps de setmana i fins i tot on passem bona part de les nostres vacances al llarg de la vida ens foren proposats per aquells excursionistes. No només això: ells i elles ens han ensenyat a mirar d'una manera concreta el medi natural. És especialment mercès als seus esforços que ens l'estimem, però ells i elles no foren els únics agents que ens donaven una forma de mirar, com veurem en el proper capítol.

[1] Paradox: "La pàtria de les muntanyes" in *Almanac de l'Esquella de la Torratxa, 1929*. Pàg. 17.

[2] "*Aigua i arbres: heu's aquí la gran riquesa de les nostres muntanyes avui per avui*". (Aldavert, P.: "Pobres de nosaltres si no haguessin estat elles". *Almanac*. Op. cit. Pàg. 20.)

6. 6 - El paisatgisme a Catalunya

La història de la pintura de paisatge a Catalunya és una història recent. Fins pràcticament al segle XIX no es va considerar interessant de reproduir el medi natural a través de la pintura. A mitjan segle, l'Escola d'Olot marcarà un important canvi de tendència i seran els seus artistes els agents que duran una certa imatge de la muntanya a les grans ciutats catalanes, especialment Barcelona.

Aquesta escola artística s'ha de valorar en el seu just punt pel que fa a l'acarament de la muntanya, però és cert que alguns dels seus personatges varen fer petites incursions en aquest terreny. L'Escola d'Olot és important, a més a més, pel mestratge i els contactes que va tenir amb els primers excursionistes, fins al punt que podem pensar que les imatges que aquests transmetrien a la població en general devien bona part de la seva essència a aquests pintors pleinairistes.

6. 6. 1 - Introducció històrica

Dins del món de la pintura, el paisatge occidental és una invenció recent. L'edat mitjana va ignorar aquest sentiment i va caldre esperar el segle XVI per trobar-ne les primeres mostres en la pintura flamenca[1]. Si en el darrer art gòtic apareixen els primers elements paisatgístics que ocupen el fons de l'escena, la perspectiva renaixentista permet importants desenvolupaments. Vers 1512-1515 Joachim Patinir pinta un *Extasi de santa Maria Magdalena*, en què el tema religiós (Maria Magdalena) és quasi invisible i la fusta sobre la qual s'ha pintat l'oli esdevé pràcticament un paisatge, tot i que molt poc figuratiu. No en va Patinir ha estat considerat el primer paisatgista occidental. Alain Roger fa sovint la broma de fer buscar als seus alumnes la santa que se suposa representada sobre la fusta i, en aquest enjoc, John Dixon Hunt, d'origen anglosaxó, li diu que el títol és ben patent: l'èxtasi vindria de l'*exit*, de la fugida del quadre de Magdalena. Aquesta humorada simpàtica permet al filòsof de l'estètica que és Roger parlar del procés de desencantament de la realitat natural.

És aquest *exit* de l'escena religiosa el que permet el naixement de l'art del paisatge modern. S'ha dit que el gòtic català de la primera meitat del segle XV, anomenat internacional, suposa la imposició de la realitat en individualitzar la figura humana i,

> "(...) *en la descripció dels ambients que decoren el fons de les pintures. Tot i que els passatges bíblics continuen inspirant l'art, el punt de vista profà s'introdueix mitjançant els objectes quotidians i el paisatge*"[2].

La burgesia i l'aristocràcia catalanes havien tingut una especial predilecció pels fons daurats dels retaules, possiblement perquè aquesta era una mostra del seu poder econòmic i

[1] Roger, Alain: "Du "pays affreux" aux sublimes horreurs" in *Le paysage et la question du sublime*. Villeurebanne, Réunion des Musées Nationaux et Association Rhône-Alpes des Conservateurs, 1997. Pàg. 187-197.

[2] Esquinas, Felicia: "La col·lecció gòtica del MNAC". *Barcelona Metròpolis Mediterrània*, 36. Barcelona, juliol de 1997. Pàg. 39.

social. Aquest fet va suposar un retard per a la introducció del paisatge, però finalment es va canviar la tendència i en la *Verge dels consellers*, obra de Lluís Dalmau (1443-45), trobem que, tot i que el contracte establia que el fons seria daurat, aquest artista hi pintà un paisatge urbà. Altres solucions intermèdies foren la representació de paisatges amb el cel daurat. Lluís Dalmau i Jaume Huguet acaben de culminar aquesta entrada del realisme i d'una certa forma de paisatge en la pintura gòtica; amb ells la inspiració en l'art flamenc és ben clara.

Aquests foren els primers passos d'un gènere artístic que va tardar molt a existir. En el cas espanyol en general ens trobem que l'art del paisatge no existeix per al segle XVII[1]; només alguns exemples de caire marginal i secundari ens acosten a allò que a Itàlia i a Flandes havia esdevingut una de les tendències predominants. L'art espanyol, diu Alfonso Pérez, estava poc interessat per la realitat exterior, era un art transcendent. I és que,

> "*Para amar la naturaleza por sí misma, hacen falta unas coordenadas políticas, sociales, económicas incluso, que en España nunca se dieron*"[2].

El mateix hauríem de dir del segle XVIII: a banda del paisatge topogràfic, ni tan sols en Goya,

> "*Pintura de paisaje, en el sentido programático propio de Inglaterra y Francia, no existió en España durante el siglo XVIII*"[3].

En general, doncs, encara que amb matisos, podem acceptar que

> "*Es tópico en nuestra historia del arte el pretendido desafecto de los pintores españoles hacia el cultivo de la pintura del paisaje, y el que éste sólo alcanza entre nosotros desarrollo digno de tenerse en cuenta en la segunda mitad del siglo XIX, con los inicios del realismo, mediada ya la centuria*"[4].

El paisatgisme, en el cas espanyol, es una qüestió del segle XIX que no es pot destriar de la representació en clau sublim de la realitat. Segons Jutta Held, la teoria del sublim arriba a Espanya a través de la traducció de Blair, feta per Munárriz en 1798-1801. La introducció d'aquesta nova concepció estètica donava entrada a cascades, muntanyes i roques amenaçadores dins del terreny de la contemplació artística. El paisatge començava a ser tema per als pintors i es consolidava amb el romanticisme, moviment que hauria tingut un moment culminant als anys trenta i quaranta del segle XIX[5].

> "*L'acostament de l'artista a la natura, que es podia detectar ja en l'època*

---

[1] "(...) *paisaje español del siglo XVII no existe*". (Pérez Sánchez, Alfonso E.: "El paisaje en la pintura española del siglo XVII" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 161.)

[2] Pérez Sánchez, Alfonso E.: "El paisaje en la pintura española del siglo XVII" in *Los paisajes del Prado*. Op. cit. Pàg. 161.

[3] Held, Jutta: "La pintura española de paisaje en el siglo XVIII" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 255.

[4] Arias Anglés, Enrique: "La pintura romántica de paisaje en España" in *Pinturas de paisaje del Romanticismo español*. Madrid, Fundación Banco Exterior, 1985. Pàg. 29-45.

[5] Arnaldo, Javier: "El desarrollo del paisaje romántico en España" in *Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993. Pàg. 303-327.

de la Il·lustració, s'intensificà amb el romanticisme fins al punt d'arribar-se a una etapa en què el paisatge deixà de ser simplement un de tants gèneres artístics -quan no un auxiliar de la ciència- per a adquirir un relleu extraordinari i esdevenir molt sovint el gènere més cultivat"[1].

6. 6. 2 - El paisatgisme a la Catalunya contemporània

Amb el romanticisme, doncs, el paisatge, a Catalunya i a Espanya, s'independitza com a gènere. Des del curs 1824-25, a l'escola que depenia de la Junta de Comerç de Barcelona, Pau Rigalt imparteix una assignatura de "perspectiva i paisatge"[2]. A Madrid, concretament a la Academia de San Fernando, l'any 1844 es crea una altra càtedra de paisatge[3]. Però el primer paisatgisme, d'arrel romàntica, moltes vegades posava més atenció al resultat de les accions humanes que no a la mateixa natura. És el cas de Parcerisa: en les seves litografies no s'interessa tant per la natura com per les ressonàncies de l'obra humana: ciutats, pobles i monuments. Aquest paisatgisme de caire natzaretià, vinculat a l'escola romana, donava més importància a l'*asunto* que no al decorat. Però, d'altra banda, va rebre l'impuls de l'afany de coneixement i d'estima del país propi de la Renaixença[4]. En sentit estricte, doncs, el paisatgisme romàntic va ser relativament poc important a casa nostra i es va decantar més cap als *asuntos* de caire històric o religiós:

"*La poca transcendència del paisatge en la pintura catalana de la primera meitat del segle es deu, com és ben conegut, al romanticisme moderat català amb figures com les de Pau Piferrer i Manuel Milà i Fontanals i altres intel·lectuals que van promoure en l'àmbit estètic un idealisme purista, manllevat de la pintura natzarena alemanya, de caràcter medievalista, amb l'elecció lògica de la història i de la religió com els grans temes de la pintura catalana*"[5].

No és fins a l'any 1862 que un artista mallorquí, Joan O'neille i Rosiñol, publica el primer tractat monogràfic espanyol dedicat al paisatge, el *Tratado del paisaje*. En el mateix sentit de donar importància a la pintura d'escenes més humanitzades cal recordar que O'neille era devot de Salvatore Rosa i de Claude le Lorrain i dels seus paisatges històrics i "de tema", encara que defensava un cert eclecticisme i la recerca d'una escola pròpiament espanyola[6].

Per tant, poca cosa va aportar el romanticisme en el món de la pintura per al que ens interessa. Ara bé, en un segon moment, amb l'eclosió del realisme, la pintura paisatgística va prendre força i el gènere es consolidà al darrer terç del segle. Llavors, el realisme ocupà

---

[1] Fontbona, Francesc; Manent, Ramon: *El paisatgisme a Catalunya*. Barcelona, Edicions Destino, 1979. Pàg. 19.

[2] Cristina Mendoza: "El gènere del paisatge a Catalunya en el segle XIX" in *Cent anys de paisatgisme català. Centenari de la mort de Lluís Rigalt, Ramon Martí Alsina i Joaquim Vayreda*. Barcelona, Edt. Ausa, 1994. Pàg. 11-16.

[3] Litvak, Lily: "El tiempo de los trenes. El paisaje fin de siglo de Haes a Regoyos" in *Los paisajes del Prado*. Op. cit. Pàg. 329.

[4] Jordi A. Carbonell: "Aspectes teòrics del paisatgisme català vuitcentista" in *Cent anys de paisatgisme català*. Op. cit. Pàg. 17-22.

[5] Eliseu Trenc Ballester: "El paisatgisme català i el paisatge europeu en el segle XIX abans de l'impressionisme" in *Cent anys de paisatgisme català*. Op. cit. Pàg. 23-29.

[6] Fontbona, Francesc; Manent, Ramon: *El paisatgisme a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 160-170.

el lloc que el romanticisme deixava buit. Entre els autors realistes destaca Ramon Martí Alsina, mestre de Joaquim Vayreda, que més endavant serà capdavanter d'un moviment pictòric arrelat a la Garrotxa. Aquest realisme fruita en l'anomenada Escola d'Olot i es desenvolupa mercès a la demanda de la burgesia enriquida durant el període de la Febre d'Or.

En aquest corrent, Vayreda connecta, durant un viatge que féu a París l'any 1871, amb l'escola de Barbizon i posteriorment ingressa al Centre Excursionista de Catalunya. No ens estranyarà, doncs, que hagi estat considerat com un paisatgista pràcticament pur. Però aquesta escola d'Olot pintava temes rurals, vacades i camps de fesols amb muntanyes que els feien de fons:

> "*El paisatgisme realista català sol reflectir la geografia que envolta les comunitats humanes, sol ser càlid i planer quan no deriva cap al lirisme bucòlic. Fins i tot els paisatges purament muntanyencs d'un Berga o un Borrell fan pensar en la proximitat de l'home o dels seus habitatges*"[1].

En Vayreda -i en general en l'Escola d'Olot- potser s'ha perdut l'*asunto*, però en ell (tampoc) la muntanya no hi és com a tema central. Aquest pas únicament el farà, potser només parcialment, el segon cap de brot de l'escola, Josep Berga i Boix. Però el mateix Berga i Boix arribarà a queixar-se que els propietaris de la Garrotxa tallaven els boscos i els masovers ja no plantaven fesols dient "*Què he de pintar doncs?*"[2]. La primera resposta que ens vindria al cap -sabent el tipus de pintura que li interessava fer- seria "doncs, pinteu la muntanya", però aquesta no era tan essencialment olotina com podria semblar a primera vista. Per entendre el context, només cal que repassem, al principi de la recerca, les definicions que donaven els diccionaris catalans del segle XIX i XX del terme paisatge.

Com tota obra artística, el treball dels pintors i literats olotins no s'atura en un conjunt de fets artístics, sinó que s'obre a dimensions socials, individuals i comunitàries. En aquest sentit, no podem entendre la pintura de l'Escola d'Olot sense saber el context social que hi havia al darrere, un context que Jordi Canal ha reproduït molt acuradament en el treball citat una mica més amunt.

Per entendre aquest context, direm que Josep Berga va ser qui va dibuixar la portada del primer número de l'*Album literari y artistich del Olotí*. Aquesta publicació sortia a la llum l'any 1894 per fer realitat unes idees que Marià Vayreda havia exposat en un discurs pronunciat al Centre Catalanista d'Olot, el 24 de gener de 1894:

> "*Una de les virtuts més esssencials del regionalisme, es lo fer reviurer en cada vila, en cada encontrada y en cada regió, sa fesomia propia, invitantles á fer gala y ostentació de sa vida íntima y de sa propia manera d'esser y de sentir*"[3].

Com veiem, amb aquest *Album*, algunes persones vinculades a Olot pretenien "(...) *portar nostre grá de sorra á la restauració del temple de la patria catalana* (...)" a través

[1] Fontbona, Francesc: *El paisatgisme a Catalunya*. Op. cit. Pàg. 84.

[2] Citat en Canal i Morell, Jordi: "Historia de dos paisatges. L'Escola d'Olot i la recreació de la muntanya catalana" in *L'Escola d'Olot. J. Berga. J. Vayreda. M. Vayreda*. Barcelona, Fundació La Caixa, 1993. Pàg. 63.

[3] La Redacció: "Nostres propósits". *Album Literari y Artistich del Olotí*, 1. Maig de 1894.

d'un regionalisme de caire comarcalista. Per a ells, la capital de la Garrotxa no tenia història, però havia estat una de les ciutats capdavanteres a nivell industrial. A més a més,

> "(...) *ella pot gloriarse com cap més de possehir les més falagueres perspectives, las més abundoses y riques fonts, las més rialleres y pintades prades y las més frondoses y verdes ubagues de Catalunya. Aquí l'art se respira á plens pulmons y probes ne son no sols l'afició á ell que entre sos fills es innata, si que també la deria ab que'ls artistes forasters venen á beure en aquesta abundant font d'inspiració, cercant rejovenir en ella llurs idees y logran entre tots crear una nota artística, una tendencia especial avuy generalment reconeguda per los critichs que escrigan la marxa y la essencia del art contemporani catalá*"[1].

Aquest grup olotí havia intentat, amb un primer àlbum i una publicació periòdica que fracassaren, de "(...) *revelar la essencia artística* (...)" de la vila i de la comarca. Aquest procés de formalització *in visu*, passava per reproduir en aquests mitjans "(...) *sos monuments y sos paisatjes*". Efectivament, la presentació que estem comentant esmenta que s'hi haurien de publicar,

> "(...) *reproducions de paisatjes, monuments, tipos, costums, etcétera, de carácter marcadament olotí y per extensió montanyesos de les comarques que s'extenen entre la plana de Vich y'l Empordá*".

Documents antics, tradicions i llegendes, mostres de fets naturals, d'art i de literatura formarien part del material que hauria de publicar aquest àlbum. Com veiem, el món físic i el món social anaven de bracet per donar una imatge d'una part de la pàtria que es volia reivindicar i redreçar: l'Escola d'Olot no només fou pintura o literatura, fou també política, ideari social o formes d'organització econòmica. I, en general, direm que el procés de formalització de l'espai rural i muntanyenc que suposen tots aquests moviments artístics que coincideixen en aquesta escola, es construïa de forma analògica a la presa de posició catalanista de les élites culturals catalanes. El món natural que es perseguia ignorava la realitat industrial de la capital de la Garrotxa (un món sense passat, deien) i les seves contradiccions socials: pintar vacades i camps de fesols era una manera d'oblidar una part del món que existia realment: unes certes contradiccions socials, alhora que es feia senyera d'unes altres. El procés era clar, negar el conflicte intern per buscar un "altre" a qui qualificar d'enemic. D'entrada es va fer saber que personatges com Franquesa i Gomis, Riera i Bertran, Bosch de la Trinxeria, Botet i Sisó, tots ells vinculats al fet excursionista i més o menys directament als Jocs Florals, o Justí Peprax (de Perpinyà), i Franquet i Serra havien ofert el seu concurs per a l'*Album*. Des del seu segon número, la publicació ja prengué el nom d'*Album literari y artistich de l'Olotí. Revista Pirinenca*. La seva vida fou breu, però tingué temps per publicar diferents paisatges entre altres de Josep Berga, de Marià Vayreda, o extractes de novel·les de Bosch de la Trinxeria; homenatjà Lorenzana, el Bisbe Morgades, Joaquim Vayreda (homenatge pòstum) i Martí i Alsina. Tot això passava en aquell 1894 en què morien Martí, Rigalt i Vayreda.

[1] La Redacció: "Nostres propósits". Op. cit.

Que aquest àlbum es fes dir pirinenc o muntanyenc, en aquella època, tenia unes connotacions importants que estudiarem més endavant (7.4.1). No era només una situació geogràfica, sinó una posició social, un autoposicionament davant d'una realitat conflictiva i no tant un localització en les coordenades espacials. Ara bé, aquesta definició del món rural català no es pot entendre sense la presència del cap i casal barceloní, bé per oposar-s'hi, bé per coincidir-hi.

Fins a aquell moment, 1894, a la ciutat de Barcelona, s'havien pogut veure exposats més de 190 rigalts, i pel cap baix 140 martins i 25 vayredes[1]. Els anys cinquanta, seixanta i els primers setantes s'exposaren molts rigalts i martins, però aquest darrer s'allargà fins als setanta; Vayreda va ser molt vist a la capital després de la Gloriosa. Va ser, doncs, en aquesta segona meitat del segle XIX que el paisatge rural de l'Escola d'Olot va ser present a la ciutat de Barcelona i segurament, si ho jutgem des del punt de vista de la coincidència de dates, aquestes exposicions ajudaven a formalitzar la mirada de la burgesia barcelonina i dels sectors més lletraferits de les classes populars en el sentit d'obrir-los al món natural. Entre ells, els dels mateixos excursionistes. El fet que l'any 1872 *La Renaixensa* publiqués alguns paisatges de Martí i Alsina és simptomàtic del moment que parlem, just quan trobem els primers signes de creació de societats excursionistes (vegeu-hi el grup d'estudiants de Llotja capitanejat per Canibell i posteriorment la Societat X o l'important paper capdavanter de Josep Fiter, també procedent de la mateixa acadèmia[2]). El grup de Llotja, d'inspiració natzaretiana, sortia a dibuixar elements arqueològics i monuments històrics. Però, si fem cas d'Eduald Canibell, la Societat X feia excursions "(...) *únicament com esport y explay íntim*"[3]. Dels membres de l'entitat esmentada, caldria destacar Cèsar August Torras, Ramon Arabia, Antoni Massó i Carles Garcia Vilamala, personatges que obririen el nostre excursionisme cap a l'alta muntanya, un amb les seves guies, l'altre amb les seves relacions internacional, ascendint el Mont Perdut en una trobada amb membres del CAF o amb les seves traduccions d'autors estrangers, i els dos darrers creant la Secció Topogràfico-Pintoresca. L'any 1879 Antoni Massó publicava un article sobre una excursió al Montseny anterior a 1879 en què també hi havien participat Torras, Osona, Garcia Vilamala i dos altres acompanyants. Segons Massó, després de fer l'excursió era obligat de fer-ne una idea des del punt de vista pintoresc, "*Unic per que hi havian sigut atrets*"[4].

Hi ha un fet que, als nostres ulls, ens sembla revelador: l'any 1900 el CEC col·locava el retrat de Lluís Rigalt a la Galeria d'Excursionistes Il·lustres[5]. Feia sis anys que Rigalt havia mort, però també feia sis anys del decés de Vayreda o de Martí i Alsina. I els excursionistes varen triar aquell pintor que menys paisatge en sentit pur, si se'ns permet l'expressió, havia representat. Aquell excursionisme encara s'emmirallava en el romanticisme i en les runes que formaven el decorat principal en què es jugava el tema o *asunto*. (Recordem que la Secció d'Esports de Muntanya del CEC no va ser creada fins a l'any 1908). I aquest emmirallament, que era políticament construït, com ja hem vist, no feia més que reflectir de forma analògica la major quantitat de quadres exposats per Rigalt a la ciutat de Barcelona. Els artistes no triomfen pel seu art, sinó per la recepció que es fa de la seva obra o de la seva figura i, si a Barcelona l'escola d'Olot hi fou benvinguda, va

[1] Dades extretes de les cronologies que recull l'obra *Cent anys de paisatgisme català*. Op. cit.

[2] *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Op. cit. Vol. 1. Pàg. 35.

[3] Canibell, E.: "Els orígens de l'Excursionisme Hispànich". *Noticiari de la Secció d'Excursions de l'AEP*, 75. Juliol de 1921. Pàg. 377-381.

[4] Massó, A.: "Excursió al Montseny". *Memories ACEC*, vol. III (1879). Barcelona, 1887. Pàg. 300-329.

[5] Iglésies, Josep: *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Vol. 1. Pàg. 363.

ser perquè una part de l'élite cultural de la ciutat compartia les mateixes preocupacions que els caps de brot de la vida cultural i política garrotxina.

6. 6. 3 - L'escenografia teatral i la nova imatge de la muntanya

Els camins a través dels quals el sentiment d'estima per la muntanya es va desenvolupar i popularitzar, com hem vist en els darrers capítols, foren força dispersos. Des del món religiós fins al món estrictament excursionista, en major o menor mesura la nova mediança fruit de la modernitat s'anava desplegant.

Aquest curt capítol que ara encetem vol mostrar una altra forma de penetració de l'estima por la muntanya, molt paral·lela al món de la pintura, però que no s'hi confonia completament.

Més endavant (7.4.3) veurem que l'obra de teatre *Guillem Tell* havia proveït Josep Aladern de models per descodificar el paisatge del Coll de Nargó i això ens duu ara a plantejar-nos la importància de les arts escèniques en la popularització de la nova mediança muntanyenca. A més, en aquest capítol ens preguntarem si la Suïssa del *Tell* que va arribar a Catalunya era un model estètic o un model que pertanyia a un altre àmbit; o ambdues coses alhora. En aquest sentit hem de dir que, tot i que les versions catalanes de l'obra de Schiller es comencen a trobar a la fi de segle XIX, el tema de l'heroi mític suís havia arribat força abans a Catalunya, no només per la via alemanya sinó també per altres. Segons Emilio Lorenzo[1] el *Tell* de l'autor alemany s'hauria publicat pels volts de la Guerra del Francès, context que ajudà a popularitzar una mica més aquesta obra. Segons Lorenzo, que cita una informació personal d'Hans Juretschke, existiria una traducció de 1813 feta pel vigatà Antoni Ribot. Ara bé, Juretschke[2], en el seu estudi, només diu que el *Tell* d'Schiller va inspirar dues obres de la mateixa temàtica. La primera, publicada l'any 1835, era la d'Antoni Ribot i Fontserè (1813-1871), de subtítol ben clar: *la independencia de Suiza*; la segona, la de Gil y Zárate (1838). Ara bé, segons es desprèn de l'obra de Palau i Dulcet, la inspiració de Ribot no ve directament de l'alemany, sinó de la via francesa. Segons Palau el títol d'aquesta obra seria *La independencia de Suyza. Tragedia ... formada en vista del poema de... Florian*. L'obra de Ribot va ser estrenada públicament en el Teatre de la Santa Creu el 28 de setembre de 1835[3].

D'altra banda, a la biblioteca general de la UAB, també es conserva la traducció, feta per Josep Pinós, de l'obra de Jean Pierre Claris de Florian *Guillermo Tell ó la Suiza libre*[4], publicada l'any 1840. Es tracta d'una versió diferent de la d'Schiller, perquè ara ja no estem davant d'una obra de teatre i la via per la qual ens arriba és francesa. En aquesta obra, les muntanyes són el reducte del món tradicional i de la llibertat i, tornant al que abans dèiem de la Guerra del Francès, cal dir que una nota introductòria del traductor es dedica a fer un cant a la llibertat davant de la invasió francesa, tot i que sense anomenar-la. La portada del llibre és molt significativa: els mots Guillem Tell són força més petits que el subtítol: *La Suiza libre*. Segons Palau i Dulcet, existeixen altres edicions de l'obra de

---

[1] Lorenzo, Emilio: "Scniller y los españoles". *Arbor*, març de 1960. Pàg. 45.

[2] Juretschke, Hans: "Presupuestos para un examen del germanismo decimonónico en España, a propósito de un estudio monográfico sobre Schiller y España". *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, LXXX, núm. 1. Gener-març de 1977. Pàg. 86.

[3] Fàbregas, Xavier: *Les formes de diversió en la societat catalana romàntica*. Barcelona, Curial, 1975. Pàg. 266.

[4] Florian, [Jean Pierre Claris de]: *Guillermo Tell ó la Suiza libre*. Barcelona, Lib. d'A. Pons, 1840.

Florian publicades a Madrid (1921) i París (1922), a més de la versió de Ribot.

És possible, doncs, que el coneixement del paisatge suís no entrés directament per la via del teatre de Schiller, sinó per una prosa d'origen francès que anteriorment havia arribat al nostre país. El que sí sembla clar, però, és que, com deia Xavier Fàbregas[1], entre 1800 i 1830 aquest art es va democratitzar a Catalunya, tot i que la prohibició de bastir nous teatres a banda del de la Santa Creu va fer que el teatre, tant menestral com aristocràtic, adquirís un estat de clandestinitat o es representés en cases particulars. Junt a aquesta popularització de l'espectacle, caldria afegir que es produeix un fet d'igual transcendència per al que a nosaltres ens interessa: amb Ribot es "*rubrica la descoberta del paisatge*"[2] romàntic dins del món teatral. També és cert que, cada cop més, es va confirmant el vessant polític d'aquesta entrada, en el sentit d'afirmació del nacionalisme espanyol, que al cap i a la fi va ser la forma que va adoptar el primer regionalisme.

L'entrada del sentiment paisatgístic a través del teatre és una hipòtesi molt interessant, perquè segurament aquesta via hauria arribat a sectors socials diferents (més populars) que no pas el món de les exposicions pictòriques dels grans paisatgistes que hem estudiat en un altre lloc. Cal dir que no hem estat capaços de trobar referència a les representacions ni als decorats que l'obra *Guillem Tell* va fer a Catalunya. El que sí sabem és que, després de l'incendi del Liceu de 1861, es varen pintar de nou les sales, i una de les pintures, inspirada en el Guillem Tell d'Schiller, era deguda a Joan Vicens i Cots[3] (Barcelona 1830-1886), escenògraf i professor de Llotja. No sabem si Aladern havia vist el món alpí que li inspirava Guillem Tell sobre l'escenari d'un teatre o pintat a les parets del Liceu, però de tota manera, aquest és un exemple magnífic del que hem anomenat procés de formalització de la mirada dels espectadors. Cal no oblidar que a la segona meitat de segle XIX el teatre a Catalunya i el teatre en català varen desenvolupar-se de forma extraordinària, i amb ells la pintura escenogràfica, fins al punt que l'any 1919 Apel·les Mestres deia que,

> "*Una de las más gloriosas manifestaciones del arte catalán, desde mediados del pasado siglo, ha sido y sigue siendo, sin disputa, la pintura escenográfica*"[4].

Des d'aquest punt de partida, és molt interessant de veure com Pau i Lluís Rigalt, que igual que Vicens eren professors de paisatge a l'escola de Llotja, varen ser dos personatges molt vinculats al món de l'escenografia catalana. Dins del món de l'elaboració d'escenaris, amb el preromanticisme la natura esdevingué una entitat emotiva en ella mateixa, diu Isidre Bravo[5] i, en aquest punt, un dels autors més importants fou Pau Rigalt, que dissenyà autèntics paisatges (encara que tenen un to més monumentalista que no pleinairista).

Pau Rigalt (1778-1845), iniciava l'any 1816 la seva tasca escenogràfica al teatre de

---

[1] Fàbregas, Xavier: *Història del teatre català*. Barcelona, Edt. Millà, 1978. Pàg. 90.

[2] Fàbregas, Xavier: *Les formes de diversió en la societat catalana romàntica*. Op. cit. Pàg. 270.

[3] Muñoz Morillejo, Joaquín: *Escenografia española*. Madrid, Imp. Blass, SA, 1923. Pàg. 213.

Francés, José: *Un maestro de la escenografía. Soler y Rovirosa*. Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, 1928. Pàg. 39.

[4] Alarma, Salvador: *Escenografía. Introducción y notas biográficas por Apeles Mestres*. Barcelona, Edt. y lib. de Arte, M. Bayés, [1919]. Pròleg.

[5] Bravo, Isidre: *L'escenografia catalana*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986. Pàg. 60.

la Santa Creu ajudat d'un germà seu. El seu millor deixeble va ser el seu fill mateix: Lluís Rigalt. Aquest ha estat qualificat per Bravo, junt a Josep Planella, com al "(...) *màxim representant de l'escenogràfia romàntica catalana*"[1], una escenografia que mostra la seva predilecció per la història medieval i les civilitzacions exòtiques. Rigalt destaca pels seus boscos i paisatges, tot sovint nocturns, pels monestirs o castells il·luminats per la llum de la lluna. Un paisatge amb un pont pintat vers 1850 és una obra que no desmereix respecte del que estava fent com a de pintor de cavallet. L'obra impacta sobremanera, tot i que té detalls de forma i de colors força irreals. De la mateixa data seria un paisatge amb un exterior rural, també del mateix Rigalt. En el mateix sentit de vinculació entre l'art de l'escenografia i la pintura en sentit estricte trobaríem l'obra de Fèlix Urgellés de Tovar, que segons Muñoz havia pintat llacunes, boscos i paisatges de cavallet[2] (recordem que fou ell un dels dos autors del diorama de Montserrat que es pogué veure en l'Exposició Universal de Barcelona).

Junt a aquests escenògrafs, caldria parlar de Francesc Soler i Rovirosa (1836-1900) i especialment d'un decorat de 1893 per a *Los héroes del Bruc* en què veiem un paisatge molt real de Montserrat. Soler, que també va ser l'autor dels decorats del *Comte Arnau* -tot i que per a ell la base de l'escenografia es trobava en l'arquitectura- en una *Memoria sobre artes escénicas* va dir que volia trobar el resultat,

> "(...) *franco, espontáneo y vigoroso de los estudios hechos directamente por el artista ante el modelo supremo de la naturaleza*"[3].

Tampoc no hauríem d'oblidar Sebastià Carreras que pels volts de 1895 pinta uns escenaris amb un volcà en erupció o un altre en què es veuen uns llamps caient sobre uns cims muntanyencs per a l'obra *Los sobrinos del capitán Grant*. Ni molt menys Salvador Alarma, mestre de Soler, de Moragues i d'Urgellés[4], autor dels escenaris de *Terra Baixa* (1915) de Guimerà, del *Canigó* de Verdaguer[5] i del *Comte Arnau*[6]. En el primer cas, l'escenari, contra el que Guimerà havia estipulat, mostra un poble amb les muntanyes de la capçalera del Freser que li fan de fons[7].

Ens cal remarcar el paper de Salvador Alarma perquè ell va ser l'implantador a Catalunya del Teatre de la Natura, el teatre a l'aire lliure, en posar en escena *Flor de Cingle* als boscos de can Tarrés de la Garriga (1911). Entre altres representacions a l'aire lliure, Alarma treballà al bosc de can Feu de Sabadell per a la representació de *Terra Baixa*, obra que després fou representada també a la platja de Badalona[8]. El mateix autor va muntar el

---

[1] Bravo, I.: *L'escenografia catalana*. Op. cit. Pàg. 80.

[2] Muñoz Morillejo, Joaquín: *Escenografia española*. Op. cit. Pàg. 227.

[3] Francés, José: *Un maestro de la escenografía. Soler y Rovirosa*. Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, 1928. Pàg. 46.

[4] Alarma, Salvador: *Escenografía*. Op. cit. Pròleg.

[5] Curet, Francesc: *Història del teatre català*. Barcelona, Aedos editorial, 1967. Pàg. 323.

[6] Alarma, Salvador: *Escenografía*. Op. cit. Pròleg.

[7] Vegeu-lo reproduït en Bravo, I.: *L'escenografia catalana*. Op. cit. Pàg. 126-127.

[8] L'obra de Salvador Alarma presenta aquest escenari com un treball realitzat per a l'obra *El Novio*, però Isidre Bravo el presenta com al rerefons escenogràfic de *Terra Baixa*. Cal dir que l'escenari que el llibre d'Alarma presenta com al de l'obra de Guimerà, encara que és un interior, no s'adiu gens amb l'interior d'un molí més o menys humil. Pel que es desprèn de l'obra de Muñoz, seria aquest rerefons muntanyós el que va servir per a *Terra Baixa*: aquest espectacle va fer servir una escenografia que no volia representar un interior sinó un lloc amb muntanyes altes que es varen fer especialment per destacar en la representació arran de Mar (Badalona). (Muñoz Morillejo, Joaquín: *Escenografia española*. Op. cit. Pàg. 233.)

Canigó de Verdaguer a Figueres i a les Arenes de Barcelona[1].

Si aquests autors, Verdaguer o Guimerà, havien prèviament posat nom a les coses captant l'interès dels espectadors pels llocs on aquestes havien succeït, amb la tasca callada d'aquests escenògrafs, els mateixos llocs, a més de nom, tenien imatge. D'aquesta manera despertaven l'interès per la visita i alhora ajudaven a formalitzar la visió dels espectadors de la ciutat. I és que alguns dels escenaris d'aquest període que Bravo reprodueix en el seu llibre, semblen a simple vista autèntiques obres pictòriques de cavallet.

En el mateix sentit, l'obra teatral *Los Pirineos* de Víctor Balaguer, que va tenir un èxit extraordinari, presentava un decorat de fons que havia de ser el Pirineu, de Roncesvalles al Canigó, amb els indrets més significatius. "*La cosa es difícil para el pintor; pero lo difícil es posible*", advertia Balaguer. Aquest repte va ser acceptat per Salvador Alarma, escenògraf que en va fer els decorats per al Teatre Colón de la capital argentina[2].

Segur que la pintura d'escenaris va ajudar a popularitzar alguns indrets i a fer estimar algunes raconades muntanyenques. Com a mínim, anaven en el mateix sentit que la literatura pairalista o que la pintura de paisatges. Ara bé, hem començat parlant de Guillem Tell perquè el seu èxit es va deure en bona part a un context més general que estudiarem en un altre lloc (7.4).

Resum:

Els vincles entre excursionistes, pintors i escenògrafs catalans a la darreria del segle XIX permeten pensar que ells foren els principals agents que donaren una nova imatge a les muntanyes i a la natura en general del nostre país. Com que tot aquest procés es dugué a terme en un moment polític molt interessant, pel fet que s'estava duent a terme una de les grans construccions dels temps moderns catalans -la d'una nació que havia de reivindicar-se a nivell polític-, les imatges que en varen sortir deixen veure que aquest reencantament del món que estem estudiant es va dur a terme en una clau molt clarament regionalista. Pintors, literats, excursionistes, polítics, etc. participaven d'una mateixa "cultura" i donaven a veure una Catalunya que coincidia en tots ells en els punts més bàsics i essencials.

[1] Alarma, Salvador: *Escenografía*. Op. cit. Pròleg.

[2] Del pròleg d'Apel·les Mestres en Alarma, Salvador: *Escenografía. Introducción y notas biográficas por Apeles Mestres*. Barcelona, Edt. y lib. de Arte, M. Bayés, [1919].

7 - Setena part: *La muntanya catalana com a punt d'arribada*

Aquesta setena part, just abans de tancar aquesta investigació, es planteja la imatge de la muntanya que tots els actors que hem estudiat, vivint en un context social que més o menys hem pogut endevinar, tenien en ment quan parlaven de Catalunya.
Hi trobarem moltes de les coses que ja hem estudiat en capítols anteriors. D'aquesta manera, el reencantament del món que s'estava duent a terme va inscriure's en el registre de naixements amb clau catalanista, però sense oblidar les seves arrels religioses, tot i que transformades en una activitat científica i fins i tot estètica. L'estètica del sublim que trobem al segle XIX possiblement va servir per a aquest reencantament del món, tot i que aquest cop es basés en un individualisme que pretenia ser immanent.

7. 1 - La sublimitat de la muntanya

El romanticisme va posar de moda el sentiment del sublim i les muntanyes foren una de les coses més clarament captades en aquesta clau. Aquest capítol fa una primera aproximació teòrica al que fou el sublim, comparant aquest moviment amb el sentiment del pintoresc. Tanmateix, planteja que el model del sublim català sembla haver estat localitzat als Alps suïssos.

7. 1. 1 - El sublim i el pintoresc

Per entendre el canvi de valoració ecosimbòlica de la nostra muntanya, no podem deixar de costat l'estudi de les idees estètiques dominants en aquella segona meitat del segle XIX.

En aquest punt, cal dir que al segle XIX català es produeix la irrupció d'una nova "moda" estètica, una manera d'entendre l'art que, posada en contacte amb el medi natural, donaria lloc a unes visions molt diferents del que fins llavors havien estat els llocs de l'horror que hem estudiat capítols enrere. Ens referim a l'estètica del sublim, sentiment que la tesi de Serge Briffaud demostra que,

> "(...) *est l'une des conditions de possibilité essentielle du "démarrage" du mouvement d'«exploration» des montagnes*"[1].

Però, tot i aquesta "descoberta" del sentiment del sublim, encara al segle XIX trobarem aquells penya-segats espantosos que feien allunyar la gent dels indrets muntanyencs: a final de centúria, concretament l'any 1896, es va escriure que de prop del Cavall Bernat de Montserrat es descobria,

> "(...) *un horroroso precipicio que causa vértigos al mirarlo, y de ordinario hace retroceder á los más atrevidos*"[2].

Aquí, com en molts altres textos que hem citat en un capítol anterior (3.4), el sentiment que trobem és l'horror, no encara l'horror que causa plaer, que serà allò que -com veurem unes línies més avall- definirà el sentiment del sublim. Ara bé, la posada en marxa de l'estètica del sublim va anar molt directament vinculada a una nova mediança que, a nivell estètic, s'ha conegut amb el nom de pintoresquisme. Des del nostre punt de vista metodològic, l'estudi del que s'entengué per pintoresc és imprescindible per tal de comprendre com va funcionar el que hem anomenat formalització. Per això, encara que pintoresc i sublim siguin dues estètiques indestriables i que potser el que més ens interessa és el sentiment del sublim, considerem que primer cal explicar el concepte del pintoresc, és a dir, allò que mereixeria ser pintat, allò que no desmereixeria en un quadre. Ho veiem molt clar quan Gaietà Cornet i Mas mira el Llobregat des de Montserrat i veu com s'hi reflecteix

[1] Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage*. Op. cit. Pàg. 199.

[2] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 136.

un "*pintoresco paisaje*"; amb la següent frase deixa molt clar a què es refereix:

> "*Y no es este solo el punto de vista que embelesa al que con detencion lo contempla, no: por debajo de los majestuosos arcos del puente descúbrense las encantadoras riberas con unos saltos de agua y hermosas arboledas, que solo un hábil pincel puede representar*"[1].

El primer que ens interessa remarcar per definir el pintoresquisme és el fet que la natura és descodificada a partir de models que sorgeixen del món de la pintura a partir d'allò que els "pinzells" pintarien. En el mateix sentit, Cels Gomis descriu la Vall d'Hostoles (1894) en termes de pintoresquisme i agradabilitat i, parlant de les rodalies de Sant Feliu de Pallerols, diu que,

> "(...) *presentava un aspecte tan trist y melancólich, que'n Modest Urgell no l'hauria pas desdenyada pera ferne lo millor dels seus quadros*"[2].

Aquest sentiment del pintoresc suposa buscar el "costat bo" del paisatge, el lloc que un artista que recollís l'ideal pictòric del seu temps, seguint certs criteris estètics, triaria per fer-ne una obra d'art: amb aquest gest, el medi ambient es posa en acord amb un determinat tipus de discurs que el converteix en un text que haurà de ser llegit en un sentit molt concret. Algú que estima la bellesa projecta bellesa sobre el medi ambient i, com que aquesta bellesa forma part del medi i del subjecte, a aquest procés -més que de projecció- el qualifiquem de trajeccció. Trajectada al medi ambient, la bellesa del discurs embelleix el text d'una manera quasi natural. D'aquesta manera, el mateix poble de Sant Feliu, vist d'una banda concreta, no té res de "*pintoresch*", per a Gomis. En canvi,

> "*Desde hont es realment pintoresch, es vist desde el carrer de Sant Sebastià, á la sortida del poble (...) Una fotografia presa desde aquest punt, sería veritablement bonica*"[3].

La bellesa, que és dins del cap de l'autor, surt a l'encontre del medi i li exigeix una determinada forma, forma que només és accessible des d'un punt espacial concret. Vist des d'aquest punt, que és alhora físic i social, i el més pertinent per a la nova mediança, el medi ambient adquireix una *forma* diferent: ha estat formalitzat i es presenta com un text nou que pot ser descodificat com un discurs diferent. El mateix passava amb un pont que hi havia sota de la torre Maria,

> "(...) *tot fet de tosca negre y mitj cubert per las euras, que vist desde cert punt de la riera, produheix un magnífich efecte y un artista podría molt bè utilisarlo com primer terme de algún paissatge*"[4].

El pintoresc és la manera d'entendre la realitat en què es fa més patent aquell procés

---

[1] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat.* Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2ª edició. Pàg. 31.

[2] Gomis, Cels: *La vall de Hóstoles*. Barcelona. Llib. Alvar Verdaguer, 1894. Pàg. 15.

[3] Gomis, C.: *La vall de Hóstoles*. Op. cit. Pàg. 8.

[4] Gomis, C.: *La vall de Hóstoles*. Op. cit. Pàg. 11.

d'*artialització* que ens parla Alain Roger. A través del pintoresc són uns ulls d'artista els qui miren la natura, i en ella hi veuen quadres o fotografies que ajuden a fer agradable (o sublim) el medi ambient. De manera que arriba un moment que no sabem si veiem perquè tenim uns models al nostre cap o si la visió ha conformat la nostra mirada. Es tracta, en el fons, d'un procés de retroalimentació constant, procés en què imatge mental i imatge física esdevenen cada cop més analògiques. Des d'aquest punt de vista s'entén que Josep Aladern convidés el destinatari de les seves *Cartes andorranes* a pujar a la vall de Satúria si volia pintar el paradís: "(...) *si un dia haguesses de pintar una vall del perdut Paraís terrenal, te recomanaría que vinguessis á pendre per modelo la de Saturia*"[1]. Aladern veu segons uns models que (altres) li han fet veure abans, a través d'altres pintures o textos en general, perquè la imatge que té del paradís no és possible tenir-la com a percepció; només com a representació ens hi podem acostar.

Per acabar d'entendre el funcionament del pintoresc proposem un text del Comte de Carlet. En aquest, Armet i Ricart explica que el camí que va de Ponts cap al nord, tot seguint el Segre, és "*pintoresch*". Es el mateix sentiment que mostra davant de la campanya de la Seu d'Urgell:

> "*La campinya de la ciutat es admirable (...) En tot el cercle de l'horitzó s'aixequen altes montanyes que formen al quadro meravellós*"[2].

Per al nostre comte és el camp agrícola el que és agradable, com es veu en altres passatges del seu escrit en què mostra el seu amor pels camps verds i les arbredes. En aquest espectacle, les muntanyes fan de fons, i tot plegat dibuixa un *quadre*, diu. A banda d'altres temes que ja hem vist anteriorment -la bellesa de la campanya i de la verdor- el que més ens interessa del seu text és el fet que el comte defineix com a pintoresc un espai que encaixa amb uns models que certs artistes li han proposat anteriorment. Ara bé, quan aquest paisatge no encaixa en la casella del pintoresc, pot passar com al nostre comte:

> "*Més que pintoresch, es fantàstic el paisatge, y fins en certs moments apar que un no estiga en presencia de la realitat, de la naturalesa en tota la seva més sublim grandesa, y contempli extasiat una decoració de teatre o una creació del genial llapiç de Gustau Dorés*"[3].

Els gravats de Doré l'inciten a sentir la sublimitat de la natura. Però en altres casos, el model és un altre. És el cas de la Massana,

> "(...) *tan pintoresca que es un veritable jardí que recorda'ls millors paisatges suissos*"[4].

Avançant-nos al que direm més endavant, remaquem que entre Aladern i el comte de Carlet hem trobat dos dels models més utilitzats per referir-se a la bellesa d'un indret

---

[1] Aladern, J.: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 60.

[2] Armet y Ricart, S. (Comte del Castellá y de Carlet): Les valls d'Andorra. Primera part. Del Segre a l'Ariège a travers d'Andorra. Ab nombrosos itineraris d'excursions, fotogravats i un mapa. Barcelona, Tip. L'avenç, 1906. Pàg. 11.

[3] Armet y Ricart, S. (Comte del Castellá y de Carlet): *Les valls d'Andorra*. Op. cit. Pàg

[4] Armet y Ricart, S. (Comte del Castellá y de Carlet): *Les valls d'Andorra*. Op. cit. Pàg. 28.

natural: un d'arrel medieval i predominant durant l'edat moderna, el del paradís; i l'altre, cridat a esdevenir el model per mirar el medi natural, especialment muntanyenc, a l'edat contemporània: el paisatge suís. En ells podríem resumir les dues mediances de les edats moderna i contemporània.

Per entendre la centralitat del paisatge suís en aquesta segona fase cal explicar que el tema de la percepció en clau sublim de la realitat es remunta a Edmund Burke i a Immanuel Kant. De fet, l'obra de Kant és deutora de la d'Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757). Per a Burke, el sublim és:

> "*Whatever is fitted in any sort to excite the ideas of pain, and danger, that is to say, whatever is in any sort terrible, or is conversant about terrible objects, or operates in a manner analogous to terror, is a source of the sublime; that is, it is productive of the strongest emotion which the mind is capable of feeling*"[1].

En aquest sentit, com diu Miguel d'Ors, cal distingir entre allò que és bell i allò que és sublim:

> "*Lo bello es aquello que despierta en nosotros amor, por reunir ciertas condiciones, en cuya enumeración se detiene Burke con una prolijidad que hoy nos resulta graciosa: la pequeñez, la tersura, la variación gradual y no abrupta, la delicadeza y el colorido claro y no vivo* (...). *Lo sublime es, en cambio, lo que suscita emociones de sufrimiento o de peligro -las más intensas de todas las experimentables- a causa de peculiaridades como la grandeza, la oscuridad, el poderío, la privación de algo, la dificultad de construcción, la magnificencia, el estrépito, la sorpresa o el hedor. Lo sublime provoca, en lugar de deleite, asombro: sobrecoge a la razón, bloqueándola, y deja así campo libre a esa expansión de las potencias irracionales -sentimientos, fantasía, sueños y ensueños- que constituye una aspiración fundamental para todo romántico. Kant, en sus* Observaciones sobre el sentimiento de lo bello y lo sublime *(1764), ahondará en esas ideas*"[2].

De fet, Kant fou un dels grans teòrics de la teoria del sublim i la seva manera de definir i d'explicar aquesta nova mediança va permetre trobar un paradigma general per estimar les muntanyes. Per a ell el sublim era un sentiment que unia el terror i l'agradabilitat i un dels exemples més clars es trobava en les muntanyes:

> "*La vista de una montaña cuyas nevadas cimas se alzan sobre las nubes, la descripción de una tempestad furiosa, o la pintura del infierno por Milton producen agrado, pero unido a terror* (...)".

---

[1] Citat en Weiskel, Thomas: *The romantic sublime: studies in the structure and psychology of transcendence*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1986.

[2] Ors, Miguel d'.: *La montaña en la poesía española contemporánea. Antologia*. Barcelona, Ediciones Internacionales Universitarias, 1996. Pàg. 29.

Aquest terror agradable és l'essència del sentiment del sublim, un sentiment que, en l'obra de Kant es contraposa a una "(...) *sensación agradable, pero alegre y sonriente*", que és el que caracteritza el sentiment de la bellesa[1]. Ara bé, el medi ambient agradable, bé percebut en clau de pintoresc, bé en clau de sublim, no deixa de ser un medi estimat; esdevé, per tant, un paisatge tal com l'entenem aquí. En aquest sentit hem de veure que, tal com el pintoresquisme ha formalitzat la nostra mirada sobre la natura, el sentiment del sublim també l'ha formalitzada, especialment en el que fa referència a la muntanya, però en un altre sentit força diferent. De fet, ambdós són inseparables: pintoresc i sublim es consoliden com dos conceptes complementaris i antinòmics que trobem des de la fi del segle XVIII:

> "*Le premier concerne les spectacles qui plaisent sans émouvoir; l'autre nous fait confronter les accidents, nous entraîne à réfléchir sur la précarité du sort de l'homme. Le pittoresque est lié au sentiment paisible de la contemplation. Le sublime résulte de l'opposition de l'homme et de la nature, déchaînée ou terrifiante et des accidents dramatiques qui surviennent. Les bourrasques, les tempêtes, les naufrages, les cascades et les cataractes, tout comme les incendies, s'opposent parfois chez le même peintre*"[2].

La bellesa genera plaer (*pleasure*), mentre el sublim una delectació (*delight*),

> "*non pas du plaisir, mais une sorte d'horreur délicieuse, une sorte de tranquillité teintée de terreur*"
> "*Le terreur est en effet dans tous les cas possibles, d'une façon plus ou moins manifeste ou implicite, le principe du sublime*"[3].

D'aquí podem fer arrencar dues de les grans visions de la muntanya durant el món contemporani, dues visions que Jean-Paul Bozonnet ha il·lustrat a partir dels mites d'Icar i de Prometeu, una basada en l'agressió i l'altra en la contemplació[4]. En el cas català, al segle XIX, encara les muntanyes seguiran essent per a alguns autors temibles i horroroses. Però la moda del pintoresc i, especialment, del sublim -que arriben de la mà del romanticisme- les convertiria en *horrorosament belles*. Des del nostre objecte d'estudi, el que més ens interessa és el sentiment del sublim, precisament perquè permet superar de forma dialèctica la mediança medieval basada en l'horror provocat per les muntanyes.

A diferència del sentiment de la bellesa, que es capta de forma quasi *natural*, la sublimitat de les muntanyes és un sentiment que es divideix en dues fases: primer un estat transitori, confús i desagradable; després, la percepció d'una bellesa (que es qualifica de sublim). Aquest sentiment en dues fases queda molt clar quan Philip Thicknesse arriba a

---

[1] Kant, I.: *Lo bello y lo sublime*. Madrid, Espasa-Calpe, 1997

[2] Cayeux, Jean de: *Le paysage en France de 1750 à 1815*. Saint-Rémy-en-l'Eau, Editions Monelle Hayot, 1997. Pàg. 120.

[3] Burke, Edmund: *Recherche philosophique sur l'origine de nos idées du sublime et du beau*. Vrin, 1990, citat per Roger, Alain: "Du "pays affreux" aux sublimes horreurs" in *Le paysage et la question du sublime*. Villeurebanne, Réunion des Musées nationaux et Associtation Rhône-Alpes des Conservateurs, 1997. Pàg. 187-197.

[4] Bozonnet, Jean-Paul: *Des monts et des mythes. L'imaginaire social de la montagne*. Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1992.

l'ermita de Sant Antoni (1777), tot i que en aquest cas l'ordre normal dels dos estadis ha estat alterat: "(...) *I was as glad to leave it, as I was pleased to have seen it*"[1]. També el veiem molt clarament en el viatge de Manuel Dicenta a Montserrat:

> "*La primera impresión en mí producida por Monserrat, fué profundamente desagradable.*
> *Aquellos picos grises, en su mayor parte redondeados, y semejantes, por su configuración, á monstruosas calaveras humanas; aquellas vertientes plomizas, donde la vegetación parece moho y las amarillentas desconchaduras coágulos de sangre anémica; aquellos derrumbaderos, no alegrados por el caer bullicioso del agua; aquella estrambótica arquitectura con que Naturaleza se ha complacido en dotar al gigante, para hacerlo adorno de teatro, montaña de cartón por torpes manos construida, causan, si se contempla Monserrat desde lejos, un efecto sencillamente desastroso.*
> *Pero cuando se llega al pie (...) varía el espectáculo en absoluto; truécase la visión, de desagradable, en sublime, la montaña se va apoderando de uno poco á poco, denominándole (sic), esclavizándole, obligándole a reconocer su belleza herculiana y su salvaje majestad*"[2].

Des d'un punt de vista ontològic, davant d'un espai bell, l'evidència textual de la realitat geogràfica condueix gairebé de forma immediata l'espectador al plaer estètic (la bellesa), però davant d'un fenomen sublim, la bellesa textual del món geogràfic no és, d'entrada, evident. Només en un segon moment el medi ambient horrorós esdevé bell i és aquesta forma de bellesa, que anomenem sublimitat, el que formalitza en un altre sentit aquell indret.

També volem matisar que aquest nou discurs que "venia" del medi natural -d'un text-, objectivava la nova mirada muntanyenca i que aquesta nova mediança esdevenia la forma correcta de mirar el món natural. En aquest punt, discurs i text es confonen, fins al punt que fets natura o fets humanitat se'ns fa difícil saber qui parla de qui i qui objectifica a qui: per això la seva essència trajectiva.

7. 1. 2 - El sublim alpí a Catalunya

Ja hem vist que el comte de Carlet recorre al model suís per descodificar en termes pintorescos el paisatge andorrà. Aquest conjunt de tòpics emprat per parlar de la bellesa de la muntanya, com ja hem avançat, qualificarà bona part de la representació contemporània de la muntanya a Catalunya. Era, per tant, un model molt compartit. En el mateix sentit s'expressava Josep Coroleu:

> "*En la Segarra hi veurém una successió de serras que semblan una serie de grahons que'ls titans haguessen fet pera escalar lo cel, y timbas y*

[1] Thicknesse, Philip: *A year's journey through France and part of Spain*. London, R. Cruttwell, 1777. 2 vol. Pàg. 206.

[2] "Camino del monte". Publicada en *El liberal*, 7-7-1902. Dicenta Benedicto, Joaquín: *De Piedra a piedra*. Calatayud, José María López Alcoitia, editor, 1994.

fondaladas, y torrents que bramulan escumejant per poch que dure l'oratge, y masías y ermitas edificadas en paratges tan enlairats que'l viatger los creu inaccessibles. No cal pas anar á Suissa ni á Escocia pera trobar una Naturalesa esquerpa y grandiosa ab tota la sublimitat que tenen sos grans pahisatges quan no'ls ha modificat la industria del home"[1].

Un altre autor que també va captar una part de les nostres muntanyes en clau sublim és Antoni Viladevall. Per a ell, la "*sublime belleza*" de la Vall d'Aran, -"(...) *riqueza la llamo en sentido metafórico, pero bien podría convertirse en real y positiva*"- era el que commovia i dominava els cors que s'hi enfrontaven[2]. Des del seu punt de vista, el terreny de la Vall té un aspecte "(...) *terriblemente sublime, mezcla incomparable de lo ameno y sonriente con lo espantoso y amenazador*", com es veu en aquells,

"*Derrumbaderos de imponente grandiosidad; aludes que descienden, arrastrando á su paso árboles seculares y pesadísimos peñascos, y que en el deshielo forman, ya caprichosas cuevas, ya puentes de nieve, y otras mil figuras extrañas y grandiosas*".
"*Panoramas magníficos que ofrecen al atrevido excursionista las altas cumbres (...) y si es aficionado á las fuertes impresiones, intente el escalamiento peligrosísimo de la terrible Furcanada ó el no tan peligroso, aunque difícil, de Aneto* (...)"[3].

Diguem que, en general, un dels models del sublim muntanyenc -segurament el més emprat- era Suïssa, és a dir, a grans trets, els Alps. Viladevall és clar quan es demana:

"*¿A qué van a Suiza tantos españoles teniendo el Aran en casa? No puedo comparar estos países, pues nunca he estado en Suiza; pero sí puedo comparar fotografías con fotografías, vistas con vistas. Bien puede Suiza gloriarse de poseer más colosales obras de los hombres; pero ¿qué son las obras de los hombres comparadas con las de Dios? ¿Que allá hay mayores comodidades? Cierto; mas no faltan del todo en el Valle de Arán, y aumentarían con el número de visitantes. ¿Que es más fácil el acceso? Eso no; pasando por Francia se llega á Arán con toda comodidad y rapidez* (...)"[4].

Juan Avilés, parlant també de la Vall d'Aran, en dóna igualment una imatge altament sublim:

"*Embellecido por la distancia, el poético panorama hace el efecto de un país ideal, de un valle en miniatura con sus pueblecillos de juguete, sus*

[1] Josep Coroleu, C. de la R. Academia de la Història.: "Prólech" in Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. XV.

[2] "Hablo de la original, sublilme belleza de aquel país. Todo corazón impresionable á los grandes espectáculos de la naturaleza no podrá menos de sentirse conmovido, dominado, poseído de admiración y entusiasmo desde el momento enque penentre en aquella tierra privilegiada". (Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". Razón y Fe, tomo XVIII. Pàg. 492-506. Pàg. 503.)

[3] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". Op. cit, Pàg. 504.

[4] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". Op. cit, Pàg. 505.

diminutos árboles y sus imperceptibles senderos. Pero ¡no! sobre el delicado escenario aparece un caos de montañas; picos se amontonan sobre picos, hacinados, revueltos, confundidos, como en descomunal batalla, ganoso cada uno de sobrepujar á los demás; grandes masas de nieve cubren las espaldas de los montes, y allá, en el fondo, serena, magnífica, como Júpiter en su elevado trono presidiendo tranquilo incruenta lucha entre los dioses inferiores, se destaca dominando toda la cordillera Pirenaica, la enorme mole de los Montes Malditos, cuyo inmenso nimbo de celestial blancura, refleja y desafía los rayos del ardiente sol (...) que (....) se oculta entre las nubes. Todo en el valle aparece verde, desde el río á las cumbres de los montes, verde de todos los tonos y matices, salpicado por el color más sombrío de los pueblos que se agolpan sedientos al Garona. Y esta verde decoración, sirviendo de pedestal á la de un sinnúmero de altivos picachos, sobre los que descuellan las albas túnicas del Maladeta, es de un efecto imponderable, grandioso, sublime, aumentando aun por lo inesperado y rápido de la mágica aparición"[1].

Per a Avilés, amb el pas del temps, la Vall esdevé monòtona i avorrida. Cal, doncs, que es miri cap amunt, cap als cims, que són els que asseguren aquesta magnificència que parla del poder del Creador. De manera que:

"*El país de Arán lo forman las montañas, no es el valle; á ellas hay que subir si no se quiere formar un concepto por lo deficiente equivocado de esta poética región*"[2].

El Pirineu, descobert pel romanticisme, va ser "descobert" fonamentalment en aquest codi, el del sublim. L'any 1883, Josep Franquesa i Gomis guanyava l'Englantina als Jocs Florals de Barcelona amb el seu poema *Als Pirineus*. Franquesa comença amb un cant a la serralada com a niu de la independència catalana i com a nodridora de la raça. Però acaba cantant al desordre harmònic:

"Salve, desordre armónich de valls y serraladas,
Occeá d'onas selvatges pels vents avalotadas
petrificat al fort de ta maror,
sublim esclar de rampas y concas mal partidas
de quals entranyas férreas pels esvoranchs feridas
rajan las déus purissimas
qu'inflan dels rius la ressonant ramor.

Jo t'ám, coll d'aspres singles clapats per la congesta
en que aturantse 'ls núvols ans d'esclatá en tempesta
reposan de son vol afexugat,
ressó de las pinedas que brunzen per las comas,
calda de sols espléndits, ayre d'estranys aromas,

[1] Avilés, Juan: El Pallás, Arán y Andorra (recuerdos é impresiones de un viaje). Barcelona, Imp. el Universo, 1893. Pàg. 75.

[2] Avilés, Juan: *El Pallás, Arán y Andorra*. Op. cit. Pg. 105.

atorrentada música,
imponent, magestuosa soletat".

Per als nostres autors, la idea del sublim s'associava amb la del desordre i fent aquesta assimilació es produïa un gir històric força important i de la simetria i l'harmonia es passava al desordre; de la línia recta a la corba. Aquest punt de vista havia estat molt clarament especificat per Jaume Balmes, l'any 1842, quan defensava els pagesos afirmant que ells coneixien millor la natura, perquè la gent de ciutat no hi tenia contacte. Balmes parlava,

> "(...) *del sublime desorden de la naturaleza; de esa naturaleza nunca pequeña y mezquina, siempre grande, siempre asombrosa, siempre sublime, ora se halle en profunda calma, silenciosa como las cavidades de un abismo, ora se agite estrepitosa al bramante bufido de la tempestad*"[1].

El gir històric de què parlàvem està en el fet que, si l'edat moderna havia ressaltat l'harmonia i la proporció en la muntanya de Montserrat com a elements que la feien agradable (vegeu més enrere, 4.3), l'edat contemporània posarà de moda el desordre aparent com a font de plaer estètic. Aquest procés de canvi va ajudar a la implementació d'una mediança basada en el sentiment del sublim. Les categories del sublim es van posar de moda per parlar de la muntanya, especialment de l'alta muntanya, perquè d'aquesta era més difícil de parlar-ne en termes de bellesa, acostumats com estaven aquells personatges del segle XIX a veure la bellesa en l'ordre, la planúria i el rendiment. Recordem que tant Maspons com Verdaguer havien trobat trista l'alta muntanya. Aquesta nova manera de parlar de la muntanya va arrelar fins i tot en els estaments eclesiàstics, com ja hem vist en el cas d'Antoni Viladevall i la Vall d'Aran. És també, en certa mesura, el cas de la "Romería a Montserrat" de Pau Piferrer:

> "*Una naturaleza horrible arredraba á nuestros antepasados, que subian á las ermitas por varias sendas y peligrosas escaleras que á el las conducen: ora como colgados en el aire miraban con pavor los derrumbaderos, que de pico en pico se prolongan sus cabezas; y ora, al doblar la punta de una roca, tendíase á su vista un vasto panorama, en cuyo fondo asomaban tal vez cumbres nevadas*"[2].

Un altre autor molt donat al sublim fou Jaume Massó. Per a ell, el Pirineu forma un paisatge que és precisament paisatge mercès a la seva forma escabrosa:

"*Los territoris atravessats pel Freser, constituheixen una de las comarcas*

[1] "Y á la verdad, ¿no os parece que la vista de nuestos pequeñitos y simétricos jardines, de nuestras arboledas tiradas á cordel, y de nuestos surtidores tamaños como hilos y que despiden un murmullo apenas perceptible, no os parece que son cosas muy á propósito para formarse una viva idea del grandor colosal, de la magnífica prodigalidad, del sublime desorden de la naturaleza; de esa naturaleza nunca pequeña y mezquina, siempre grande, siempre asombrosa, siempre sublime, ora se halle en profunda calma, silenciosa como las cavidades de un abismo, ora se agite estrepitosa al bramante bufido de la tempestad?". (Balmes, Jaime: "El catalán Montañés" in Album pintoresco universal. Barcelona, Imp. de D. Francisco Oliva, editor, 1842. Tom I. Pàg. 85-88.)

[2] "Romeria a Montserrat" de Pau Piferrer en A la virgen Maria, dulcísima madre de Dios y de los hombres, reina de Montserrat, patrona de Cataluña, en el aniversario milenar de su prodigioso hallazgo. Tirada a part de La Revista Popular, Barcelona, 22 d'abril de 1880. Pàg. 274.

més pintorescas de Catalunya. Casi be bastaria lo dir que está ajeguda als peus de la escabrosa cordillera dels Pirineus Orientals, pera estalviarnos descriure la hermosura de son paisatje"[1].

"*Que'ls encontorns del santuari de Nuria no's pot desitjar res més salvatje ni més pintoresch*".
"*Per tot arreu que's vagi á Nuria, 's topa ab un camí en extrém pintoresch; tan per la part de Cerdanya com per la que á nosaltres nos pertoca descriurer*".
"*Lo camí que va de Nuria á Queralps, captiva en gran manera, ja sia per lo salvatje y desconegut, com per lo pintoresch y variat*".
"*No's pot desitjar res més faréstech, sublim y magestuós qu'una tempestat en aquells paratjes*"
"*Lo camí de Queralps á Ribas es també en extrem pintoresch, pero no tan salvatje y desconegut com lo de Queralps á Nuria*"[2].

D'altra banda, en els seus *Croquis pirinencs*, Massó parlava d'un contrabandista, amagat sota una bauma, davant d'una tempesta:

"*La foscor que embolcallava aquelles regions era imponent i esglaiadora, quan no l'esqueixava la claror de la centella, apareixia l'Isidro espitregat, foll, canta que cantaràs, com rient de l'espectacle sublim de la Natura*"[3].

Aquesta línia sublim arriba al seu màxim en el poema "Turbonada"[4]:

"El vent nuvols acobla
brunzint més i més fort;
ja tot el cel sen pobla
com d'una ombra de mort.
S'acosta la tronada
fent retrunyir l'espai:
la terra està esglaiada
com si no ho sentís mai.
El xafec abraona
ses gotes inclements;
de plantes no s'adona
fent tolls i omplint torrents;
les pedres fueteja,
els arbres fa inclinar,
de fulles els neteja
i els nius fa sorollar...

---

[1] Massó y Torrents, J.: *Catalunya per sos rius. Lo Freser*. Barcelona, Imp. de L. Obradors, 1883. Pàg. 7.

[2] Massó y Torrents, J.: *Catalunya per sos rius. Lo Freser*. Op. cit. Pàg. 27, 30-34.

[3] Massó i Torrents, J.: *Croquis Pirinencs*. Barcelona, editorial Selecta, 1947. 4a edició. Pàg. 52.

[4] Massó Torrents, J.: *Natura. La montanya. La vida. Varia.* Barna, Tip. L'avenç, 1898. Pàg. 57

Més ja la nuvolada,
que va empaitant el vent,
com negra cavalcada
fuig a galop rabent.
Ara sols plovisqueja,
es va allunyant el tro,
suaument el cel blaveja
i minva el gran ressò.
Una terrosa flaire
s'esbrava dels sembrats;
l'aucell es llença en l'aire,
s'encén el verd dels prats.
La terra, refrescada,
de joventut rient,
s'aixeca revifada
i tendre eternalment".

Com hem vist, en el cas català no varen mancar visions contemporànies del medi muntanyenc en tant que cosa sublim, visions portadores d'una violència incontrolable que esdevenia bella en ella mateixa. El romanticisme va jugar un gran paper en tot aquest moviment medial i aquesta nova imatge de la muntanya tindrà grans repercussions en els temps a venir, fins i tot en els nostres dies.

Resum:

La natura captada en clau sublim deixa de ser una natura natural per esdevenir natura de mida humana; en ella el poder humà està, si no per sobre, com a mínim a recer de la potencialitat destructiva de les forces naturals, i la humanitat esdevé mestra i posseïdora de la natura. Encara que això només duri el que dura una tempesta d'estiu.

7. 2 - La tempesta i la sublimitat de la muntanya

Potser la millor manera d'entendre la nova natura ecosimbòlica de la muntanya catalana al segle XIX sigui l'estudi d'un dels seus fenòmens atmosfèrics més espectaculars. Es tracta de la tempesta que esclata en plena muntanya. Aquí els elements fisicoquímics resten en un segon terme, i els llamps i trons són representats en tant que alguna cosa horriblement bella.

D'aquesta manera, la potencialitat destructiva de la natura és (suposadament) controlada pels humans. En el fons d'aquesta mediança radica un reencantament del món, evident en termes estètics, i no tan clarament perceptible en termes de relació amb l'àmbit del sagrat.

Amb el romanticisme, la naturalització de noves formes de relació amb el medi ambient va convertir les persones en espectadors i espectadores davant de la natura. Calia anar a certs indrets per experimentar aquelles noves sensacions que se suposaven naturals i que fins llavors havien estat negades: calia plorar davant certes runes recordant el passat nacional i calia passar por a la muntanya. La natura naixia com a espectacle: l'espectador només havia d'esperar que els elements naturals comencessin i acabessin la seva funció per tornar a l'estat natural de les coses. Davant la natura, calia saber esperar i mirar: és a dir, ser un bon espectador. En aquest sentit, la tempesta observada i viscuda per l'espectador és, potser, el model més clar de fet natural que genera sentiments sublims. També és de les coses que, des que el sublim existeix, s'ha dit que en generen, començant pel mateix Kant. Aquest és el cas de Cornet i Mas des del cim de Montserrat:

"*Nada mas pintoresco que mirar desde esta elevacion como las tempestades se forman á los pies, repitiendo mil ecos el retumbo del trueno al hacer estremecer aquellas gigantescas moles envueltas en cenicientas capas de nubes serpenteadas de amarillos relámpagos que van estendiéndose como un mar en la llanura, inundándola con torrentes de agua, mientras brilla en esta cima la mas pura luz del sol*"[1].

L. M. de Parrella en les seves *Observaciones generales sobre los valles de Andorra*, l'any 1842, exposava com era la primavera a les valls d'aquest "*pintoresco pais*":

"*En esta risueña estacion por todas partes hierve y brota el agua, vense deslizar de las montañas mil riachuelos formando las mas vistosas cascadas, la nieve ablandada por el sol, brilla y reluce como una escama de plata, la tierra descubre poco à poco su faz descolorida, y las plantas sepultadas por tanto tiempo, levantan y enderezan sus mustias y ajadas cabezas. Esta es la parte risueña y pintoresca de la primavera, que la tiene tambien magestuosa y terrible. Ese mismo sol ese mismo ayre del sud que*

[1] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat.* Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2ª edició. Pàg. 322.

quita à los rios, sus cristalinas prisiones, penetra en los depositos de nieve arrinconados en los barrancos, y en las hoyas de las montaña: los raja y quiebra haciendolos deslizar hasta su base. Presentase entonces el terrible azote de los paises del norte, el rapido y destructor torbellino. Retumba por los montes y los valles, su ronca y terrible voz, al acercarse la gran masa de nieve doblan el pino y abedul sus fuertes y robustas copas y la mode de ayre que le precede desgaja y quiebra su tronco, como debil y flexible caña. Arrastra delante, y en pos de si todo lo que le presenta algun obstaculo, destruye arboles, casas, y ganados, y deja por todas partes la mas terrible escena de luto y desolacion. De tan triste y horroroso espectaculo, pasa esta variada naturaleza, al mas sencillo y gracioso accidente"[1].

Pocs anys més tard, concretament en 1861, els Jocs Florals donaven dos accèssits a dues obres en què el sentiment de l'horrible sublim hi era, d'alguna manera, present. El primer accèssit fou per a Víctor Balaguer, que aquell any havia estat declarat Mestre en Jochs Florals, amb *La campana de l'Ave Maria*:

"De lluny, de lluny ve lo núvol,
de lluny ve la nuvolada....
Cuant cruza per sobre'l mar
taca sòn mirall de plata,
cuant s'extén per sobre l'bosch
l'aucellet poruch s'amaga,
cuant passa sobre la vall
ne cau marcida la planta.
¡Fugiu, fugiune, pagesos,
que la tempesta amenassa!
De lluny, de lluny ne ve l'núvol,
de lluny ve la nuvolada;
ne porta serpents per llamps,
en sòn seno lo tro guarda,
y la mort y destrucció
naixerán de sas entranyas".

Al crit de "*fugiu-ne pastors, que tot ho mata*", Balaguer es mostra encara poruc davant la potència dels elements naturals, la mort i la destrucció personalitzades. El segon accèssit fou per a Antoni Camps i Fabrés amb *Lo solitari de Montserrat*. Camps no es mostra gaire més tranquil davant la tempesta:

"Al pich mès alt m'acullo, la nit cubre la terra,
me gronxo sobre l's núvols, y en va busco un estel;
los uracans brunséixen, lo llamp ratlla la serra...
oh trons, en vostras alas, pujáu mon crit al cel!!!"

[1] Parrella, L-M. de: *Observaciones generales sobre los valles de Andorra*. Toulosue, Imp. de J. Dupin, 1842. Pàg. 6.

Però no gaire anys més tard, en 1867, Francesc de P. Fors de Casamayor, parlant de Montserrat, dirà que "*Agradable y sorprendente es el espectáculo del bello panorama que desde la cima se presenta* (...)". Fors pensa en la visió des del cim del Llobregat, de Monistrol, dels pobles més llunyans, del ferrocarril que uneix Barcelona amb Saragossa, però també pensa a,

> "(...) *admirar en claro y sereno dia el imponente espectáculo de la tempestad que algunas veces se forma y muje bajos sus piés* (...)"[1].

Hem arribat a l'autèntic sentiment del sublim; l'espectador, protegit dels mals de la natura desbocada, en percep una petita dosi, domesticada[2], i d'aquesta manera el medi natural se li fa, no ja horrible, sinó horriblement encantador. L'anorreament que podrien provocar les forces naturals desencadenades esdevé un cant a la natura que assegura i reconforta l'individu.

Les *notícies històriques* sobre Montserrat que va publicar Sardà i Salvany l'any 1881 no s'obliden de citar Pau Piferrer per començar la descripció de la muntanya. A aquesta descripció, el nostre autor hi afegeix uns jocs amb la boira que fan que les agulles li semblin sentinelles, a més

> "(...) *si entre ellas serpentea el rayo y retumba el trueno ó silba con agudo alarido el huracan, le es imposible al más indiferente espectador sustraerse á cierto vago terror, á cierta impresion de pavoroso respeto*"[3].

L'alternança amb moments de suavitat, en què podríem dir que el paisatge deixa de ser sublim per esdevenir bell, el fa exclamar:

> "*Lo que fuera antes sombrío como una página de Dante ó un cuadro de Miguel Angel, es un momento despues agraciado como un idilio y fresco como una Virgen de Rafael. Varias veces trepando por aquellas agrestes veredas, asomándonos con pavor á aquellos altísimos precipicios, viendo alternativamente aparecer y desaparecer ante nosotros aquellos gigantes de espantable catadura, hemos podido apreciar en el espacio de pocos momentos este singularísimo contraste. Y nos hemos hecho á proposito de él la reflexion siguiente: Por necesidad habia de ser montaña religiosa la que se nos ofrece en eso mismo como un símbolo el más expresivo del doble aspecto, tremendo á la vez y risueño, de nuestra sacrosanta Religion. En efecto. Por un lado los dogmas severos del juicio de Dios, de la eternidad del castigo, de la necesidad de la penitencia, de la lucha constante del hombre consigo mismo, de la muerte de Cristo en el Calvario; por otro las inefables promesas del cielo, las tiernas parábolas del padre de familias y del buen pastor, las armonias dulcísimas del culto cristiano, la faz amorosa del ideal de toda hermosura, cual es el Verbo humanado, las puras sonrisas*

---

[1] Fors de Casamajor, Francisco de Paula: *La estrella del Monserrat.* Madrid, libreria de los sres. Viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867. Pàg. 7.

[2] La tempesta que, abans que res és observada, se sap que passarà i que tot tornarà al seu estat normal. Des del romanticisme, anar a caçar tempestes o elements naturals ha estat un fet normal, lluny de la por ancestral que aquests elements naturals havien provocat anteriorment.

[3] Sardá y Salvany, Félix: *Montserrat. Noticias históricas de este célebre santuario*. Barcelona, Tipografía Católica, 1881. Pàg. 11.

de los Angeles y la celestial belleza de la Virgen Madre. ¡Ah! No, no podia ser otra cosa la montaña de Montserrat que monumento religioso; tal destino le dió el Artista supremo al trazar desde la eternidad el plan de tan soberbia arquitectura; doble sello le puso que lo acreditase de suyo durante todos los siglos, y á despecho de todas las vicisitudes: el sello de la majestad infinita de Dios y el de las gracias inefables de su Madre santísima."[1]

Aquest sentiment del sublim sembla traspuar també en els escrits d'alguns naturalistes. Concretament podem pensar en el cas de Jaume Almera quan parla de la Vall de Núria. Posat al santuari, Almera aconsella al lector que vulgui fruir de "*panoramas hermosos, extensos y variats*" que en comptes de pujar al cim de Puigmal, vagi als estanys de Carançà, car, a "*ulls del geolech*", és més interessant a causa dels plegaments, torçaments, ondulacions, denudacions, etc. que allà ha patit la muntanya[2].

"*Fortas y sublimes son les impresions que causa en lo esperit lo panorama de aquestas negrencas y graníticas montanyas en lo estiu, però no ho son menos las que causa lo extens y accidentat paysatge que ofereix á la vista lo blanc mantell de neu de que estant forradament vestidas en lo hivern, ab la diferencia que mentres en aquella estació la vida per tot arreu se veu brollar, en lo hivern sembla que la mort tot ho domina*"[3].

"*Però en mitj de aqueixa lluyta ab los elements per avansar cap amunt, se sent en aquestas altas soledats quelcom que sublime y etern, puig per una part lo panorama es indescriptible veyentse, cada volta que s'esclareix la boyra, ençá y enllá colosals massses blanques clapejadas de punts negres que tanquen l'horisó, y á través de la negre y espesa boyra que tapa la volta del cel, s'hi veu lo sol com un globo de foch que desperta en lo esperit lo pensament de l'Infinit avivat per la proximitat de la casa de Aquella que lo tragué al mont vestit ab lo ropatge de la naturalesa humana*"[4].

La descoberta del Pirineu que en aquells dies duen a terme alguns dels naturalistes catalans es va desenvolupar en clau geològica, però els elements paisatgístics i sublims no hi són gens absents. Així, en la seva *Excursió als Pyrineus Centrals*, Artur Bofill descriu un lloc dient:

"*Verament, un día de tempestat, de aquellas furiosas tempestats que s' desencandenan ab tanta freqüencia en lo cor del Pyrineu, aquesta vall ha de oferir un espectacle que ompli d'esglay al esperit més fort*"[5].

Però no tenim massa elements per afirmar que aquest sentiment sigui agradable, i

[1] Sardá y Salvany, Félix: *Montserrat*. Op. cit. Pàg. 11

[2] Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals)*. Barcelona, Estampa de la Llibrería Religiosa, 1896. Pàg. 16.

[3] Almera, Jaume: Historia geológica de la Vall de Núria. Op. cit. Pàg. 20.

[4] Almera, Jaume: Historia geológica de la Vall de Núria. Op. cit. Pàg. 24.

[5] Bofill, Artur: *Excursió als Pyrineus Centrals.* Barcelona, Est. de Lluís Tasso y Serrra, 1884. Pàg. 47.

per tant sublim, a no ser el fet que descrigui la situació de Benasc com a pintoresca. És més, quan més endavant digui que "(...) *los oratges en los Pyrineus son tant més terribles quant més prompte se improvisan* (...)", podrem notar en el context de la frase que la tempesta no li agrada. "*Per fi*" la tempesta acaba i tot torna a ser "*més alegre*", "(...) *al enculliment del ánimo ha succehit la expansió, á la inquietut la tranquilitat*"[1]. És cert que en aquest cas Bofill no estima el temporal, però no és menys cert que viu en un moment que la seva descripció del Pirineu no pot prescindir-ne: qualsevol altre autor hi hauria fet referència. De fet, ell mateix ho havia fet dos anys abans, en 1882, parlant de Montserrat:

> "*En aquell cim enlayrat, desde ahont moltas vegadas l'home, com altre Júpiter tonant, contempla baix un cel pur la tempestat que s' desencadena á sos peus, no pot menys d'experimentar lo sentiment de lo sublime*"[2].

Aquesta barreja entre naturalisme i sentiment del sublim també la trobem en el conjunt de l'obra de Carles Bosch de la Trinxeria:

> "*¡Y las tempestas en lo círcol d'Ull de Ter!... ¡espantan! Cal trobars'hi pera formase una idea d'aquells trons que fan tremolar tota la cordillera. La lluyta de las bromas que s'engolfan dins lo círcol, impel·lidas per vents contraris, que baixan de las colladas, s'apilonan, se topan, s'arrossegan, s'enlayran, atormentadas per l'huracá en mitj de la estruenda tronada... ¡Quin espectacle més horrorós y grandiós!*"[3].

La tempesta, el tro, no fan por; ans al contrari. Són elements bells que, a alguns autors, els recorden el poder diví[4]. Elements que no poden mancar en obres que vulguin més o menys estar al dia. És el cas del *Romero de Montserrat* de Martí i Cantó:

> "*No hay cosa que con mayor grandeza nos predique el poder de Dios, que el estampido del trueno. En una de las muchas veces que presenciamos en Montserrat la tempestad, se presentó con acompañamiento de truenos, tales y tan horribles, que daban verdadero espanto, retemblando hasta los gruesos muros del monasterio*"[5].

Per a Martí, el tro és la veu divina, però un dels seus acompanyants es presenta on ells es troben i els diu: "*Señores; ¡qué magnífico! pero ¡qué horroroso!*"[6]. Confrontat a l'evidència del sublim, Martí intentarà conjugar en una sola declinació la visió divina i la visió sublim d'aquest element natural:

---

[1] Bofill, Artur: *Excursió als Pyrineus Centrals.* Op. cit. Pàg. 76.

[2] Bofill, Artur: *Una excursió á Montserrat*. Barcelona, Estampa de J. Jepús, 1882. Separata de l'Anuari de l'AEC.

[3] Bosch de la Trinxeria, C[arles]: *Pla y montanya. Aplech d'estudis, viatges, llegendas, recorts y excursions*. Barcelona, Imp. de La Renaixensa, 1888. Pàg. 226. També es pot trobar en "Canigó" in *Lectura popular. Biblioteca d'autors catalans*. Barcelona, Ilustració Catalana, SD. Vol. III. Pàg. 483.

[4] "(...) los truenos hablan en nombre de Dios, de un modo que manifeista su poder, su majestad, su grandeza, y su justicia. Hablan al corazon del hombre (...)". (Martí y Cantó, Juan: El romero de Montserrat utilizando cuanto ve y admira en su peregrinacion, para dar gloria á Dios y honrar á su madre santísima. Op. cit. Pàg. 292.)

[5] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 291.

[6] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 291.

"*En Montserrat el trueno adquiere grandes proporciones. Su ruído crece, y se repite pasando de la una á la otra roca; y lo que para el alma aferrada á la culpa es un tormento que se acrecienta á proporcion de las repeticiones que experimenta esa palabra de Dios que le amenaza, para el amante de María se convierte en promesas de misericordia que alimenta más y más el corazon, cuantas veces las vuelven á nuestros oidos las rocas con su prodigiosa potencia de repercusion*"[1].

D'altra banda, Martí parla de l'ermita dels apòstols un dia de boira:

"*Es imposible formarse una idea de la grandiosidad y belleza de semejante cuadro; fáltame talento y expresiones suficientes para describirlo tal cual es, y tal como se siente al contemplarlo...*"[2]

Després, a la tarda, una nova tempesta, una pedregada[3] que ho deixa tot blanc, talment si hagués nevat, el fa exclamar:

"*¡Bendito sea Dios, que todo lo convierte en dulzuras en la casa de su querida Madre, hasta lo mismo que en el mundo causa terror y miedo!*"[4].

Per a un home d'església com Martí i Cantó, és l'acció de Déu el que converteix en dolçor allò que normalment causa por i terror. En aquest punt coincideix amb altres personatges, per exemple l'excursionista Eudald Canibell:

"*En estas alturas no es raro ver las nubes como se forman, crecen, se amontonan, se destrían, se mezclan; vienen, van y cambian de forma, mientras el sol, jugando con ellas, proyecta mágicas cambiantes de color*".
(...)
"*¡Cuán imponente y sublime debe ser aquí el espectáculo de una tempestad!*"[5]

La tempesta com a veu divina[6] ens fa transcendir la realitat física del mal temps. No No és la natura, sinó la divinitat allò que, a certa distància, contempla el nostre individu. El món esclata, però ell és en un altre món, a refugi de la materialitat del lloc. Ell és amb Déu

---

[1] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 294.

[2] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 297.

[3] "El granizo, cayendo arremolinado y espeso, presentaba el aspecto de una tela de un tejido particular, y sumamente delicado, que cautivaba nuestra atención y recreaba nuestro espíritu. Al mismo tiempo el trueno retumbaba en els espacio con espantosos crugidos, como que estuviéramos en mitad del verano, cosa que sorprendió hasta á los viejos moradores del santuario, y el relámpago hacía mas fantástica y bella la caida de la piedra". (Martí y Cantó, Juan: El romero de Montserrat. Op. cit.Pàg. 300.)

[4] Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat*. Op. cit. Pàg. 320.

[5] Canibell, Eudaldo (excursionista): *Montserat. Album-Guia-plano-historia de la célebre montaña catalana.* Barcelona, tipografía la Académica, 1898 (?).

[6] "Si, com l'estátua, el quadro, el poema, ens parlan del artista llur autor; aixís les criatures totes ens parlan del seu, descobrintnos ses perfeccions. El llamp guspirejant y'l tró retrunyint per l'espay, les ones de la mar axecantse enfurismades, la tempesta amarant ab ses aigues la terra, y aquesta llensant foch de ses entranyes, ens parlan del poder del Criador". (Un monjo: "Les dues grans concepcions". Montserrat, 48. Desembre de 1904. Pàg. 421-424.)

mentre la tempesta esclata a la muntanya, als seus peus. En aquest sentit, l'any 1890 el *Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca* publicava un *Cant del muntanyès*, obra de Joan Perpinyà, que deia:

"Es la montanya mon tresor prehuat,
aquí s'forma al entorn la tempestat
A nort y á Sud ab ronch mugit s'inclina
y sols ma cansó tendra la domina.
So l' fill de la montanya.

Peta l' llamp á mos peus y l' tró rodola,
y encara l' brau del cel mos ulls consola;
conech l'oratge coratjós y brau,
d'aquí l' comando; deix ma llar en pau.
So l' fill de la montanya"[1].

La tempesta esclata als peus de l'observador, que ha transcendit la realitat i se la mira de més amunt i en aquest acte d'observació la persona esdevé com un déu, mestre i posseïdor, com deia Descartes, fins i tot d'allò que encara no arriba a comprendre. En aquest mateix sentit, en aquest final de segle XIX, no podem oblidar el poema *A muntanya* de Joan Maragall, escrit l'any 1897:

"M'agrada el balcó gran de la muralla
quan la gent de la vila hi va a badar
i amb ull quasi inconmovible aguaita
el pas de la llunyana tempestat.

Passa la tempestat esgarrifosa
per damunt de la serra allà al davant,
tremolant de llampecs, silenciosa
per la gent de la vila i la del pla.

Com hi deu ploure en les profundes gorges
i en els plans solitaris de les valls!
Prou l'huracà els assota aquells cims nusos
i peta l'aigua en aquells rocs tan grans;
s'astoren els ramats, el pastor crida,
i algun avet cau mig-partit pel llamp!

Però al balcó gran de la muralla
no se sent res: la gent hi va a badar,
i amb ulls quasi incommovibles aguaita
el pas de la llunyana tempestat".

[1] Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890.

La tempesta que esclata sobre Montserrat (i sota els peus del viatger) va ser un dels temes més repetits en aquell final de segle XIX català, fins al punt que la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* convida els "*aficionados á emociones fuertes y variadas*" a triar un dia de tempesta per pujar a Sant Jeroni:

> "[Para](...) *subir al cerro de San Jerónimo escoged un día tempestuoso de verano en que el trueno continuo retumba por estas hondonadas y el horrísono viento huracanado silba estridente y brama furioso al pasar por aquellas quebradas peñas. Si esto no es suficiente para causar pavor y espanto á vuestro ánimo, avanzad y subid hasta el pico de San Jerónimo y veréis cómo esas horribles tempestades se forman y desvanecen á vuestros pies, y cómo mil rayos cruzan los espacios que desde aquí vosotros domináis; y tal vez, mientras el granizo está asolando los dilatados campos, vosotros gozaréis de una placentera calma y de un sol espléndido*"[1].

Aquesta tempesta als nostres peus, la tempesta de llamps i trons, fruit de l'escalfament estiuenc de la terra, pel seu desenvolupament vertical (entre els 2.000 i els 10.000 metres), no podia percebre's des del cim de Sant Jeroni. Era físicament impossible. Però des de la ciutat, a recer dels possibles mals, era fàcil suposar que aquells núvols quedaven per sota dels cims. Calia ser de ciutat per no adonar-se del contrasentit en què queien aquests apologistes del sublim quan feien de la tempesta una realitat transcendent. Però aquesta tempesta, en el fons, no només era de llamps i trons, sinó un esclat de sentit poètic, humà, resultat de la lluita per reafirmar el subjecte enfront del món i fer-lo apropar a l'essència sacra de la realitat. La tempesta permetia d'apropar-se a la mort i mirar més enllà per descobrir-hi la pau d'un món regnat per un déu que l'individualisme mai no va acabar d'anorrear. Com deia Pi i Margall, la natura es converteix en font inesgotable de gojos per a la imaginació[2], després de la qual es transcendeix la realitat humana:

> "*No: después de haber contemplado tan grandioso espectáculo no es posible poner el pié en la ermita, sin que, conocedor de su propia pequeñez, doble el hombre la rodilla, y suba en brazos de una fe santa al trono del Altísimo*"[3].

Al segle XX encara la tempesta seguirà fent soroll: el *Recort de la romería* que va fer el personal de la fàbrica del marquès de Vilanova publicava:

> "*Tot es grandiós aquí; pero molt més quan á vegadas al estiu tot d'una se estén pel peu d'eix turó una boyra espessa, que no es altra cosa que una nuvolada, y comensa á sentirse dintre d'ella retrunyir lo tro, y á veures sigzaguejar lo llamp, y á caure l'aygua que ompla las torrenteras; mentres*

---

[1] P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona?, Imp. Henrich i Cia, 1896. Pàg. 134.

[2] "¡Oh! la naturaleza, toda misterior y poesía, es una fuente inagotable de goces para la imaginación del hombre". (Piferrer, P. i Pi Margall, F.: España. Sus monumentos y artes- su naturaleza é historia. Cataluña. Barcelona, est. editorial de Daniel Cortezo i Cia, 1884. Tomo II. Pàg. 44.)

[3] Piferrer, P. i Pi Margall, F.: España. Sus monumentos y artes- su naturaleza é historia. Cataluña. Op. cit. Pàg. 46.

aquí dalt brilla'l sol en mitg d'un cel seré, pur, blau, tranquil"[1].

També l'any 1915, per acabar, la *Revista ilustrada Jorba* explicava una tempesta al cim de Sant Jeroni en termes agradívols, copiant algunes idees que ja hem trobat en altres llocs:

> "(...) *las nubes seguían avanzando cada vez más densas, arremolinándose al impulso del viento, agrandándose, formando un inmenso manto negro que parecía cubrir ya toda la tierra, y de cuyo seno salían lívidos y rápidos resplandores, seguidos de roncos estampidos. Y a poco nos fue dado contemplar la más soberbia y fantástica escena que sea posible imaginarse. Montserrat desaparecía gradualmente ante nuestros ojos (...) mientras encima de nosotros el sol brillaba esplendorosamente en el eterno azul del cielo, a nuestras plantas la tempestad desencadenada rugía furiosa. Fue una visión portentosa: uno de esos prodigios que se ven y se sienten, pero que no es posible describir*"[2].

El tòpic de la tempesta que esclata als peus del viatger fou un dels més repetits durant el segle XIX. En ell es manifesta aquesta nova mediança que ha instituït el sentiment paisatgístic: aquella separació entre individu i món que, segons Azorín, explicava el sorgiment del paisatge. Representat com a fet a part dels individus, l'art i la ciència convertien el medi en quelcom que es podia controlar, estudiar i estimar. S'instituïa el paisatge, però naixia també la possibilitat d'estudiar el món com si les persones no en formessin part.

Resum:

Amb el pas del temps, la muntanya -això és molt clar en el cas de Montserrat- ha deixat de ser temuda per esdevenir sublim i agradable. Si abans els penya-segats de Sant Jeroni causaven paor, ara el mateix lloc unit a una tempesta de llamps i trons és incapaç de generar altra cosa que un espectacle horrorosament magnífic. Situat fora del món, el jo en gaudeix i, en el context català, en aquells moments pot accedir a la divinitat. Suposadament aliè al món, la nova mediança podia mantenir la impressió que l'individu s'enfrontava a *la realitat* i això permetia justificar algunes posicions socials i polítiques.

[1] Recort de la romería que á Montserrat feu lo personal de la Fábrica de D. Manuel Marqués de Vilanova y Geltrú los días 13, 14 y 15 de Juny de 1902. Barcelona, Imp. d'Henrich, 1902. Pàg. 47.

[2] "Montserrat". *Revista Ilustrada Jorba*, 70. Manresa, abril de 1915. Pàg. 122.

7. 3 - El reencantament del món natural: la *muntanya catalana*

Si la ciència volia substituir la religió com a cosmovisió, altres esferes socials, com ja hem vist, seguien aquest procés de dessacralització de la realitat. El nou context social, però, permetria "inventar" una imatge determinada dels diferents indrets muntanyencs de Catalunya. Tota la puresa, la *salut*, l'esperança, etc. era, per als grups socials dominants al nostre país, dipositada en aquells indrets naturals elevats.

La muntanya, també, serà el record del passat nacional i de les glòries pàtries; però aquest procés es dugué a terme en un context de clar regionalisme en què la millora de Catalunya anava adreçada al profit de l'Estat espanyol.

7. 3. 1 - Una nova formalització de la mirada

Fou en aquest procés general de desencantament i reencantament, que es detecta molt clarament a Montserrat, que les muntanyes adquiriren un nou valor simbòlic. Així, el Pirineu esdevingué l'origen del país; el Montseny, el símbol de la seva longevitat, i Montserrat, una mena de muntanya temple[1], la "*catedral de les muntanyes*". No podem oblidar que Torras i Bages va escriure que "*La naturalesa és com un temple, en ella hi sentim la religió*", "*La naturalesa i la religió estan íntimament relacionades*"[2].

En aquest mateix sentit, Francesc Maspons parlarà de Montserrat com d'un "(...) *rich joyell de la terra catalana* (...)" i del Montseny com del "(...) *recort dels poetas, símbol de nostra terra; ço es, la fé y la patria* (...)"[3], respectivament.

Aquest procés de formalització de la mirada queda molt clar en el tòpic que el primer volum de l'*Album meravella* utilitzava per parlar del Montseny (i, de retruc, de Montserrat):

> "*Es una muntanya venerable, si fa o no fa, com el Montserrat: estoig de patris afectes d'ençà que Mossèn Cinto la va cantar, i niu de belleses naturals no superades i sovint cobertes amb la blanca cabellera de la neu*"[4].

Verdaguer, posant nom a les coses, descrivint-ne algunes, convidava a visitar i a revisitar; a veure i a retrobar una part del país. Però no fou l'únic. L'any 1894 es publicava la tercera edició de *Los Pirineos*, de Víctor Balaguer, obra teatral en què la història i el folklore mític catalans es barregen. Aquesta obra va tenir un èxit extraordinari si pensem que a aquesta tercera edició caldria afegir-hi les traduccions a l'alemany, al francès i al

---

[1] Vegeu Martí Henneberg, Jordi: L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia. Barcelona, Alta Fulla, 1994. Especialment pàg. 12-18.

[2] Torras i Bages, J.: "La glorificació de l'art del Pagès" in *L'Église i el Regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Barcelona, Edicions la Magrana, 1985. Pàg 125-126. Publicat originalment en *El Labriego*, 15 de setembre de 1897.

[3] Maspons y Labrós, Francisco: "De Mollet á bigas" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1883. Any segon, 1882. Pàg. 197-226. La cita és treta de la pàg. 205.

[4] Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura. Barcelona, Editorial Ibèria, 1929. Pàg. 195.

provençal de l'any 1892 (l'original, en català, havia estat escrit vers 1891). L'any 1894 es preparava la traducció a l'italià i el mestre Felip Pradell n'havia fet una versió per ser cantada, versió que també existia en francès. En obrir-se el teló, el bard començava adreçant-se al públic, dient-li què havia de fer i en quin sentit:

> "*Es preciso ver los Pirineos, monseñor Público; es preciso verles, como yo los veo, cátedra de gloria, alcázar y palacio, tribuna y templo, relicario de todas las grandezas y albergues de todos los esplendores, refugio de todo pensador y de todo proscrito, y amparo de toda libertad y de toda escuela. Es preciso verles como yo los veo... y es preciso sentirlos; que sólo puede comprenderles quien los siente, ya que allí, en sus serenas atmósferas de libertad y de luz, donde reinan otros espacios, otras verdades y otros misterios, que no existen en los mezquinos hormigueros del hombre, las almas encuentran dilatadas esferas para cumplir sus destinos inmortales y emprender su vuelo espléndido dentro del arte, del pensamiento y de la poesía*"[1].

Per a Balaguer, allí hi ha tots els tresors del cel i de la terra, tots els encants de la muntanya i de les llegendes,

> "(...) *y, sobre todo y sobre todos, como fúlgida aurora, los fastos y los anales de un gran pueblo, la historia y las leyendas de grandes razas, castillos, villas, comunidades y cenobios, señores y santos, trovadores y vírgenes, brujas y reyes, inquisidores y frailes*"[2].

La fugida cap al Pirineu és una fugida individual vers la llibertat i una col·lectiva cap a la història de la pàtria. No és estrany perquè Balaguer, romàntic a voltes prou exhaltat, l'any 1857 ja s'havia mostrat prou enemic de les ciutats -de *panteó de vius* les qualificà- en un poema dedicat a Lluís Cutchet que formava part de *Lo trovador de Montserrat*:

"Fill de Cerdanya, ceretá indomable,
fill de las vérges selvas que algun dia
repetiren ab ecos d'alegria
de la trompa de Otger lo bronch accent,
torna als teus llars, y la ciutat no envejes,
abandona eixa turba tumultuosa:
la ciutat més poblada y més faustosa
no val un bri de l'herba d'un torrent".

Així que el poeta, darrera del seu cerdà, s'enfuig cap a la Cerdanya. En aquesta fugida a la recerca de l'aire pur i dels torrents, Balaguer deixa enrere els prohoms degenerats que hi ha a ciutat per trobar els "(...) *fets més brillants de nostra antiga*

---

[1] Balaguer, Víctor: Los Pirineos. Traducción en prosa castellada de la trilogía escrita en verso catalán. Madrid, Lib. de Fernando Fe, 1894. Tercera edició. Pàg. 27.

[2] Balaguer, Víctor: *Los Pirineos*. Op. cit. Pàg. 28.

historia". Balaguer fuig a la Cerdanya, perquè "*Almenys allí podré evocar la gloria*" del passat nacional.

D'aquesta manera arribem a l'any 1929, quan l'*Abella d'Or* publica un calendari en què podem llegir que l'aire del Pirineu "(...) *porta ressons heroics,* [i] *arriba a totes les contrades impregnat de sentors i de salut*"[1]. D'altra banda, el mateix calendari definia el Canigó en els següents termes:

> "*Canigó, rei del Pireneu català, encarna per vosaltres com per nosaltres* [es refereix als catalans del nord i del sud del Pirineu] *el geni i les tradicions de la raça*"[2].

Aquesta frase havia estat pronunciada pel bisbe de Perpinyà, Carsellade, en una al·locució feta l'any 1902 als catalans d'Espanya per no oblidar ,

> "(...) *els lligams de germandat que uneixen els catalans d'ençà i d'enllà del Pirineu: som de la mateixa casa, la mateixa sang rega nostres venes, parlem la mateixa llengua, som vertaders germans. Encara més. Rosselló és el niu muntanyès de la raça catalana; és ell que us ha donat el fundador de la celebèrrima casa dels comtes-reis de Barcelona*"[3].

Si Montserrat és la catedral de les muntanyes, el Pirineu es consolida com el niu muntanyenc de la raça catalana (sic) mentre el Montseny també viu aquest procés de formalització que es manifesta quan, l'any 1912, Eduard Vidal i Riba n'escrivia:

> "*Tal es el nostre Montseny, adornat per la Natura, embellit per la Tradició, descrit pels nostres artistes, cantat pels nostres poetes i sublimat per la religió i la patria a l'esser coronat pel signe de la redempció i a l'ésser saludad amb recança o alegria com ultim o primer troç de terra catalana que oviren els que s'allunyen o s'apropen a la nostra Catalunya, atravessant la mar, a l'emprendre o retornar de llarg viatge. Ell, junt amb el Montserrat i Sant Llorenç del Munt, són i constitueixen les tres grans fites eternals que són cercades i ovirades a l'assolir tots els bells cimals d'una gran part de la nostra terra*"[4].

El Montseny que tradicionalment es veia des de Marsella, ara ha esdevingut objecte on es trajecta el patriotisme català. Junt a Montserrat i a Sant Llorenç formen unes fites eternes de la nostra realitat com a poble. D'aquesta manera arribem a la Segona República, quan Frederic Martí escriu que:

> "*La muntanya del Montseny és el tità formidable de la nostra terra catalana i és el lloc, com diu Mn. Cinto Verdaguer, on se creuen moltes mirades extàtiques i molts pensaments patriòtics; és el lloc on se donen cita*

[1] L'abella d'Or. Pirineu. 1929. Folk-lore aforismes contes Catalunya pintoresca. Barcelona, Edt. Altés, [1928].

[2] L'abella d'Or. Pirineu. 1929. Folk-lore aforismes contes Catalunya pintoresca. Barcelona, Edt. Altés, [1928].

[3] L'abella d'Or. Pirineu. 1929. Folk-lore aforismes contes Catalunya pintoresca. Barcelona, Edt. Altés, [1928].

[4] Vidal i Riba, Eduard: *El Montseny. Guia monogràfica de la regió.* Barcelona, l'Avenç, 1912. Pàg. 22-23.

i on s'hi troben i conversen molts cors enlairats i moltes ànimes somniadores (...)"[1].

La muntanya ha deixat de ser indicible i ja se'n parla, però també ens parla de qui som i volem ser. I, com veiem, els actors del moment tenien més clar que nosaltres qui havia aconseguit que això fos d'aquesta manera. També és clar que aquesta gent, amb nom i cognoms, no actuaven sense uns interessos molt clars; interessos que avui dia alguns dels seus seguidors s'enforcen a fer-nos veure d'una altra manera.

D'altra banda és clar que s'està produint un canvi medial molt important quant a les imatges d'algunes muntanyes catalanes, canvi analògic al que esta vivint la *muntanya catalana*. En aquest sentit, les muntanyes de Catalunya es van desencantar i reencantar, encara que en el cas de Montserrat aquest desencantament sigui difícil de valorar. El proper apartat pretén veure-ho més a fons.

7. 3. 2 - El reencantament de Montserrat

Qui més qui menys coneix el *Virolai*, composició poètica de Jacint Verdaguer, musicada i cantada com a himne de Montserrat. Doncs bé, cal dir que aquesta és la versió moderna, perquè tradicionalment els romeus n'havien cantat un altre que va recollir Jaime Villanueva l'any 1821. Es tracta d'una versió del que s'havia publicat en 1582. També apareixia en el *Llibre vermell*, segle XIV.

"Rosa plasent, soleyl de resplendor,
Stela lusént, yohél de sanct amor,
Topazis cast, diamant de vigor,
Rubis millor, carboncle relusent.
Llir trascendent, sobran tot altre flor:
Alba jauent, claredat sens fuscor,
En tot contrast ausist al pecador;
A gran maror es port de salvament.
Aygla capdal volant pus altament,
Cambre reyàl del gran Omnipotent,
Perfaytament auyats mon devot xant,
Pertots pyant siatsnos defendent.
Sacràt portal del Temple permanent,
Dot virginàl, virtud sobreccellent
Quel Occident quins va tot iorns gaytant
No puxe tant que en face vos absent"[2].

El virolai original se suposa que correspon al segle XIII[3] i en aquell final de l'edat

[1] Martí Albanell, Frederic: *Notres històriques de la Parròquia de la Costa de Montseny*. Barcelona, edicions Inventus, 1931. Pàg. 3.

[2] Aquesta és la versió que en dona Fors de Casamajor, Francisco de Paula: La estrella del Monserrat. Impresiones y recuerdos de esta montaña y de su célebre monasterio, su descripción, su historia y sus tradiciones. Madrid, libreria de los sres. Viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867.

[3] Suñol, Gregori Mª.: "Els cants dels romeus (segle XIVè)". *Analecta Montserratensia*, volum I, 1917. Monestir de Montserrat, 1918.

mitjana la Verge havia de defensar tothom, més o menys com ho feia l'*Stella splendens in monte*, el primer cant propi i exclusiu dels pelegrins, contingut també al *Llibre vermell*. La traducció que n'ofereix Gregori Maria Suñol diu:

"Estrella refulgent amb miracles
a la muntanya serrada,
com raig de sol,
escolteu al poble.

Hi vénen tots els pobles amb gaubança,
rics, pobres, grans i petits;
hi entren com tothom ho pot veure,
i d'aquí se'n van plens de gràcies"[1].

Aquest cant demanava a Maria que escoltés el "*poble*", és a dir els "*rics, pobres, grans i petits*" per tal d'obtenir els seus favors. Ara bé, si ens situem al segle XVIII, trobarem uns goigs que acompanyen una novena a la Verge, publicats a Barcelona, en els quals es llegeix:

"De España sois dicha llena
Mina del mayor Caudal;
Libradnos del mayor mal
que es el pecado y su pena"[2].

En aquest cas, el poble ja s'identifica amb un col·lectiu menor, el dels espanyols. El mateix trobem en el *Manto de la Virgen* d'Antoni Riba i Aguilera: Riba repeteix en diversos llocs expressions com "*Que brille en España el favor celestial*", "*Que á España protege del monte Deidad*"[3]. Ja hem dit que el *Virolai* actual es deu a Verdaguer, però no és el mateix himne que presentava al concurs del Milenar. En aquest també es llegia que la pàtria a salvar era l'espanyola:

"La terra catalana
vos vol per soberana,
Espanya us vol per Nort;
preneula Vos per filla,
y avuy que'l mon perilla
trayeu lo mon á port"[4].

En la "Salve dels monjos", recollida en el mateix recull de cançons, Verdaguer

[1] Suñol, Gregori Mª.: "Els cants dels romeus (segle XIVè)". Op. cit.

[2] Novena a la virgen Maria de Monserrate, en agradecido recuerdo de sus maravillosos portentos. La que dedican los devotos de la Pia Union del Santisimo Rosario, establecida en la Parroquial Iglesia de los Santos Martires Justo y Pastor. Barcelona, Francisco Generas [editor], [circa 1700].

[3] Riba y Aguilera, Antonio: *El manto de la Vírgen de Monserrat. Cantata escrita por .... dedicada á S. M. La Reina Dª. Isabel II*. Barcelona, Imp. de los herederos de la V. Pla, 1857. Aquesta cançó estava dedicada a la reina Isabel II.

[4] Verdaguer, Jacinto: *Cansons de Montserrat*. Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1885. 2ª edició

repetia: "(...) *y eixa montanya/ vos dona Espanya/ per camaril*[1]". Tot i no ser la mateixa, la versió que ha acabat popularitzant-se, a més d'allò de "*Rosa d'abril, morena de la Serra...*", també diu:

"Dels catalans sempre sereu Princesa,
dels espanyols Estrella d'Orient,
sia pels bons pilar de fortalesa,
pels pecadors lo port de salvament".

De manera que la Verge, a qui es demana que il·lumini la "*catalana terra*", també ha de donar "(...) *consol a qui la pàtria enyora* (...)". Però aquesta pàtria no és només Catalunya. No oblidem que aquests versos foren compostos en un moment que la postura de l'élite catalana era el regionalisme i no encara el nacionalisme. Però això no vol dir que no existissin postures *separatistes*: Jaume Collell, des de la *Veu del Montserrat* explicava l'any 1880 que dins del catalanisme hi havia dues opinions:

> Uns "(...) *pretenen que lo actual moviment de restauració catalana ha de fer cap á un estat de independencia autonómica, molt vehí del separatisme* (...)"
> i els altres,
> "(...) *s'aconhortan y's donan per ben contents ab que la revifalla catalanesca no salte del clos de les academies, y no passe mes enllá de ser una plasent y honrada eflorescencia literaria, regositx de la gent madura y noble entreteniment de la dalitosa jovenalla*"[2].

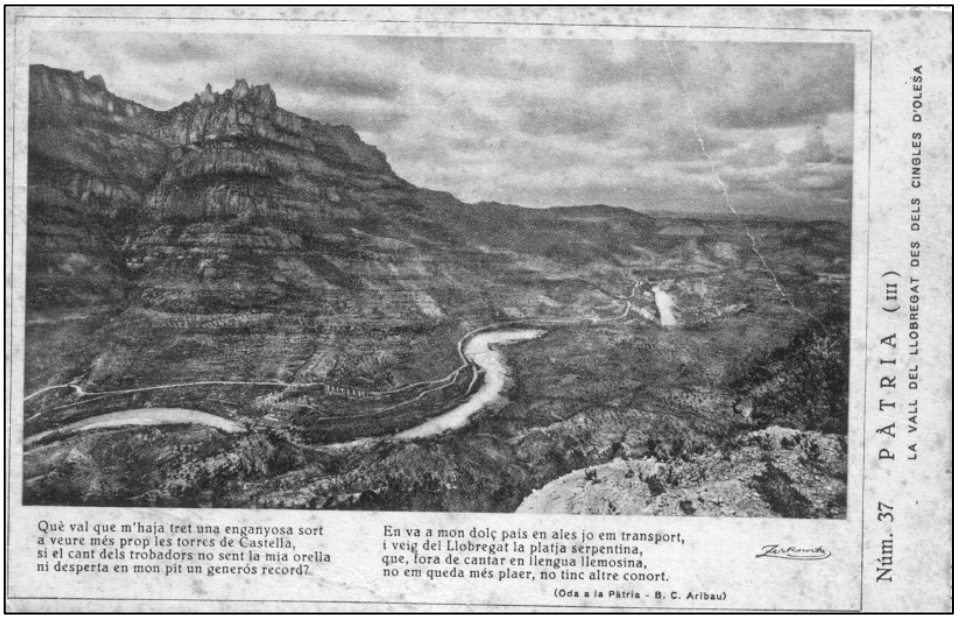

Ara bé, per al que ens interessa, tant per a uns com per als altres, Montserrat seria un símbol de la pàtria, com es veu en la postal adjunta, en què la imatge de Montserrat és

[1] Verdaguer, Jacinto: *Cansons de Montserrat*. Op. cit.

[2] Collell, J.: "Catalanisme. Lo que es y lo que deuria ser". *La Veu del Montserrat*, 25. 19 de juny de 1880. Pàg. 206.

associada a la de la pàtria catalana a través del poema d'Aribau. Jaume Collell[1] deia que la Musa catalana havia estat despertada pel romanticisme i és cert que aquest romanticisme patriòtic havia dut Víctor Balaguer a titular el periòdic *La Muntanya de Montserrat* com *La Montaña Catalana*. En aquesta segona fase que comença l'any 1868, Balaguer es mostra regionalista quan cita Aribau, en boca de qui posa la idea que per estimar la nació cal estimar la província autòctona. Per a ell, des del regionalisme, el símbol de Catalunya és la muntanya de Montserrat:

> "*Es la tradicion, es la leyenda, es la crónica, es la historia, es la vida de Cataluña. La montaña de Montserrat es la religion es la poesía, es la patria*"[2].

Però la muntanya de Montserrat, com veurem, també és la religió i així, la Moreneta esdevé per a Balaguer la verge de la pàtria, i la muntanya,

> "*Símbolo y fuente de amor, de verdad, de arte, de belleza, de inspiracion y de encantos así para el creyente como para el mismo ateo, para el literato como para el artista, para el batallador como para el indiferente, para el pensador como para el filósofo, la montaña de Montserrat contesta á todas las exigencias, responde á todas las necesidades del alma, satisface todas las esperanzas y todos los sueños del espíritu*". Així, doncs,
> "*La montaña de Montserrat quiere decir la patria catalana*"[3].

Quan l'any 1881 es va entronitzar la Verge i se la va convertir oficialment en patrona de Catalunya, una nova fase podia començar. Des d'aquell moment s'obria de bat a bat la porta a la identificació de les primeres reivindicacions nacionals amb la religió i la muntanya de Montserrat. De manera que aquell paisatge secularitzat que hem vist abans, no va tardar gaire a ser convertit de nou en un món encantat, sense deixar, però, de ser tan paisatge com abans. Des d'aquell moment es podrà parlar de la Moreneta com de la "(...) *Señora que desde Monserrat simboliza y defiende las glorias del pais que tiene á sus piés*"[4]. Com digué Jaume Collell, Montserrat seria com un Fènix reviscut[5]. Nosaltres en aquesta resurrecció del Fènix montserratí hi veiem el pas del doble procés de desencantament i reencantament que estem estudiant: Montserrat deixa de ser el que tradicionalment havia estat per ser més o menys el mateix, tot i que amb una aparença més adaptada als nous temps, en la qual el paisatge era molt important.

A més de l'entronització de la Verge, aquell mateix 1880 tingué lloc un altre fet molt important per al que ens interessa: un Decret del govern, de 6 d'abril, feia entrega a l'abat de Montserrat de la major part de la muntanya, 413 hectàrees. De nou Jaume Collell deixa veure com ho interpretaren els sectors catalanistes conservadors:

---

[1] Collell, J.: "Catalanisme" Op. cit. Pàg. 206.

[2] Balaguer, Víctor: "Conferencias familiares". *La montaña de Montserrat. Periódico que se ocupa de todo menos de política*, 1. 2 de gener de 1868. Pàg. 1

[3] Balaguer, Víctor: "Conferencias familiares". Op. cit. Pàg. 1.

[4] Manjón y Ruiz, Antonio: Sermon predicado en la santa catedral basílica de Barcelona el dia 30 de abril de 1882 festividad de la Santísima Virgen de Monserrat patrona de Catalunya. Barcelona, Tip. de L. Obradors, 1882.

[5] Collell, J.: "Lo Milenar de Montserrat". *La Veu del Montserrat*, 14. 3 d'abril de 1880. Pàg. 110.

"La santa Montanya torna á ser de María, y altra volta'l gran Santuari tindrá l'immens vestíbul que li corresponia, sens temor de que per ara la especulació y altres intents menos rectes lo profanen"[1].

Aquest catalanisme conservador era també proteccionista de manera que tot el que es comprà amb motiu de les festes del Milenar foren productes elaborats a Catalunya, per tal que els beneficis que generessin tornessin al nostre poble[2]. L'Església havia de posar-se al costat del catalanisme, segons opinió de Jaume Collell[3], de manera que per unir vocació literària i vocació religiosa es convocà un certamen literari per cantar les excel·lències de la Verge, "(...) *representació cabal y perfecta de la Patria Catalana* (...)"[4]. En aquest corrent, Montserrat es converteix en el lloc on trobar la pàtria:

"Allí hem de trobarhi la Patria; y sobre tot allí hem d'anar á pregar per la Patria".
"A Montserrat! donchs, catalans, á donar gloria á Maria que amorosa'ns ha guardat sota son mantell (...) *A Montserrat! catalans, á donar també un dia de gloria y de esperansa á la patria* (...)"[5].

En aquest context, Montserrat esdevé, per a Collell, "(...) *lo monument etern de la pátria catalana* (...)"[6]. La festa del Milenar té un contingut simbòlic molt gran. A ella hi assistiren des de Milà i Fontanals i Rubió i Ors a Verdaguer, Collell i Aguiló, la plana major de la Renaixença cultural, la *Gaya ciencia enguantada dels Jocs Florals*[7]. Tots plegats pujaren al cim de Sant Jeroni, acompanyant la Moreneta que fou presentada als quatre punts cardinals, mentre es llegia un text de Verdaguer:

"Des de'l cim d'esta montanya
Benehiu nostre päys;
Benehiu tota la Espanya,
Feune vostre paradís"[8].

Aquest regionalisme militant provocava un cert recel a la capital del regne, recel expressat en un sermó fet l'any 1892 per Francesc Renau, nascut a Canet de Mar. Renau representa l'església castellana contrària a l'eclosió regionalista que es vivia a Catalunya. És ell qui recorre als penyals de Montserrat per evitar l'impuls regionalista (que sembla no haver comprès del tot):

---

[1] Collell, J.: "Enhorabona". *La Veu del Montserrat,* 15. 10 d'abril de 1880. Pàg. 113-114.

[2] Collell, J.: "Lo milenar de Montserrat". Op. cit.

[3] "(...) *voldria que'l clero catalá entrás y's posás al davant del moviment catalanista* (...)", per tal d'ajudar a conservar la tradició. (Collell, J.: "Catalanisme". Op. cit. Pàg. 206.)

[4] "Lo milenar de Montserrat. Certámen literari". *La Veu del Montserrat,* 6. 7 de febrer de 1880. Pàg. 43.

[5] "Lo Milenar de Montserrat". *La Veu del Montserrat,* 16. 17 d'abril de 1880. Pàg. 126.

[6] Collell, J.: "¡Visca la patria!" *La Veu del Montserrat,* 17. 25 d'abril de 1880. Pàg. 130.

[7] Prenem l'expressió de "Lo romiatge dels poetas catalans á Montserrat". *La Veu del Montserrat,* 43. 29 d'octubre de 1881. Pàg 341.

[8] "A Sant Jeroni". *La Veu del Montserrat,* 43. 29 d'octubre de 1881. Pàg. 342.

"*¡Madre nuestra de Montserrat! Los peñascos altivos de tu montaña están aserrados en diferentes picos, pero unidos en una misma base; haz, que aunque no queramos ser castellanos, seamos siempre españoles; libres, pero no separados; unidos siempre, nunca confundidos. Bendice, Señora, á Cataluña, bendice á España, y bendice de una manera especial á esta Real é Ilustre Congregación de Montserrat* [de Madrid], *que tanto te ama y con tanto esplendor te festeja*".
"*¡Ah, Señora! el Regionalismo nació en Cataluña con la restauración de los juegos florales. Amor y flores, flores y patria, patria y fe; tres cuerdas sonoras que constituyen la dulce arpa de mi patria amada; ¿podría parar ésto en ser, Madre mía, un enorme alud que, como las rocas desprendidas de Covadonga cayeron sobre los moros, cayese de las cimas del Montserrat para destruir á Cataluña? ¡Oh, no! Entre los picos de tu montaña santa se forjan los rayos, y en los anchos senos de sus enormes peñascos, las tempestades revientan. ¡Oh, nó! Antes que ésto sea, ahora que ésto tal vez empieza á ser, tú, pararayos divino, sujeta á tus pies esta borrasca catalana, y pues Patrona eres de Cataluña, véamoste extender los brazos desde tu camarín* (...)"[1].

Aquest esperit d'unió que veiem en l'obra de Renau el trobarem més endavant en diferents processons o romeries que vindran a simbolitzar la unió entre el capital i el treball, els amos i els treballadors. És el cas de la que va fer la Societat d'Escultors Figuristes de Barcelona els dies 24-26 de setembre de 1915[2].

Símbol d'unió i de pau social, la muntanya serà també el paradís de la llibertat, tot i que el concepte sigui pres en sentits força diferents. Per exemple, per a *El amigo del viajero en Montserrat*, aquesta era un paradís sense aparents implicacions polítiques on,

"(...) *gozamos de una libertad sin límites, me ha de permitir V., mi buen amigo, que el seno de la amistad confie á V. un secreto, y es, que aquí realmente vivo.*
¡Ah! allá en nuestros talleres, en nuestros bufetes, en nuestras bolsas y círculos mercantiles, en nuestras soirées, en nuestros banquetes, bailes, teatros, y aun en nuestras contiendas políticas, no vivimos, llevamos una vida ficticia, una vida que, aunque cubierta de oropel, nos arrastra cual réptiles por el suelo; pero aquí ¡ah! aquí está la verdadera vida; aquí el hombre se eleva sobre todo, todo lo domina, y goza sin degradarse, sin ajar á nadie, sin crímen, sin llevar al seno de una ó de muchas familias el duelo y el llanto. ¡Oh! si los que nos llamamos hombres viniéramos de vez en cuando á respirar este ambiente, y nos abismáramos en las meditaciones que esta soledad inspira y de un modo tan análogo á los sentimientos de nuestros corazones, ¡qué de crímenes se evitarian! Renacerian los dias de oro..."[3].

---

[1] Renau, Franciso de Asís: *El regionalismo catalán.* Madrid, Imp. de la viuda é hija de Gómez Fuentenebro, 1892. Pàg. 24.

[2] Vegeu Criach, Francesc: *Montserrat. Desertació sobre geología, historia i art de la cèlebre muntanya*. Barcelona, Est. Tip. Catalonia, 1916. Especialment pàg. 4.

[3] *El amigo del viajero en Montserrat* ... Quadern 2 [fora murales] BCN, 1865. Pàg. 22.

En canvi, per a Víctor Balaguer la muntanya de Montserrat representa la llibertat[1], i un autor[2] que escrivia l'any 1868 en la seva *Montaña de Montserrat* no s'estava d'afirmar que a Andorra existia el sufragi universal. Per als liberals que escrivien en aquesta revista, el medi rural era vist com el lloc on podien trobar la seva llibertat. Ho veiem clarament en un escrit que diu que l'estiu de 1868 quatre amics baixen del tren a Llinars,

> "(...) *y hétenos ya en el campo, desprendidos de las enojosas ceremonias sociales y dispuestos a divertirnos y gozar de la tan suspirada libertad individual*"[3].

En aquest mateix sentit, un altre autor desconegut utilitzava la imatge del Montseny per defensar "(...) *ó muerte ó constitucion*"[4].

Per a diferents sectors socials, més o menys progressistes, la muntanya esdevé símbol de Catalunya i per a alguns sectors catalanistes, símbol també de la llibertat, tot i que per als sectors regionalistes, la llibertat era vista en un sentit diferent del que tenia per als personatges més liberals. En el costat més conservador, vers 1913, Josep Fiter[5] definia Montserrat, tant el monestir com la muntanya, com a "(...) *símbol de la fé y de la patria* (...)" catalanes. A un autor que escriu l'any 1902 la muntanya se li fa la "*casa payral de les anyorades llivertats de nostre terrer benehit*". Per a l'autor, que es fa dir Roger de Llúria, Montserrat és el símbol de la pàtria, de la fe i de l'amor[6].

> "*En cap altre puesto, en cap altre lloch se's tan catalá com á Montserrat; ni en cap altre punt se estima tan á Catalunya; ni en cap altre paratje se sent tan potent y hermós lo resó de la veu encisadora de la mare-patria*"[7].
> "*Tot sujestiona á dalt de Monserrat, y sos pichs semblan un remat de punys irats que s'alsan amenasants; y'ls sospirs cadenciosos del vent semblan lo cant feréstech de l'oprimit; y aquella vaguetat indefinible sembla la melangía de tot un poble que plora sots les cadenes de l'esclavatje; y la verdor brillejana de sa vegetació flayrosa, sembla'l símbol de l'esperança de redempció en la que creu y espera la rassa indomable que un jorn goberná tota la grandesa de la terra*"[8].

Essent Montserrat el símbol de la pàtria, de la fe i de l'amor, sempre ha regnat en ella la pau social, diu Roger de Llúria. Només abandonar la muntanya "(...) *un se vá endin-*

---

[1] "O llibertat, encara las montanyas/ de ma indomable y fera Catalunya/ á ton nom d'alegría s'estremeixen (...)". (Balaguer, Víctor: "Dies Irae" in Lo trovador de Montserrat. Poesias catalanas. Barcelona, Llib. Salvador Manero, 1864.)

[2] X.: "El Valle de Andorra". *La Montaña de Montserrat*, 66. 16 d'agost de 1868. Pàg. 2-3.

[3] Mola y Rodrígeuz, José: "La piedra del diablo". *La Montaña de Montserrat*, 54. 5 juliol 1868. Pàg. 2-3

[4] "El fuerte acero empuñad / contra esa infame faccion; / sepa toda la nacion / que jamás sucumbiremos; / y que firmes sostendremos / ó muerte ó constitucion". (Mosen Anton en las montañas de Monseny. Barcelona, Imp. de Llorens, S. D. Fotocòpia de l'Arxiu Amades. HJM. Fons Villaronga.)

[5] Fiter, Joseph: *Enciclopedia moderna catalana*. Barcelona, Josep Gallach, editor, Circa 1913. 5 vols.

[6] Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Lleida, Estampa Mariana, 1902. Pàg. 3 i 5.

[7] Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Op. cit. Pàg. 10.

[8] Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Op. cit. Pàg. 11.

zánt en una atmósfera de corrupció que crema"[1]. Per a aquest anònim autor o autora, Montserrat és indestriable del Canigó; per a ell seria "(...) *un sacrilegi; ó per lo menos un delicte imperdonable de lesa-patria*" no parlar-ne. Com que se sent català, es veu obligat a referir-se als germans que tenen el Canigó com al seu Montserrat, "(...) *com nosaltres tenim lo Montserrat com á nostre Canigó*":

> "*Alló com aço es catalá, catalá y cristiá; allí com ací los monjos feren de la Patria'l segon culto de son cor embadalit ab les irradiacions puríssimes de la bellesa inmaculada de la Dona santa per excelencia, y allí com ací es casa nostra, perque tots som catalans*"[2].

Com hem vist en els darrers capítols, muntanya i religió foren unides, al segle XIX català, amb una facilitat increïble. En trobarem un darrer exemple en Francesc Carreras i Candi quan, l'any 1911, també afirmava que Montserrat,

> "*La altiva montanya catalana es símbol del llas indisoluble de relligió y patria, com també de la fortalesa y immutabilitat del nostre poble*"[3].

Així entenem que, a través de diferents vies, la nova ecosimbologia de Montserrat, en estar més d'acord amb els nous temps, ha estat la causa del seu èxit en les darreres dècades. D'aquesta manera, en reconeixement d'una "*preponderància espiritual*" els socis del Centre Excursionista de Terrassa hi faran una excursió anual perquè es tracta tant d'una fita religiosa com cultural.

> "*Car avui no és solament Montserrat aquella fita de turons retallats que posà Deu per assenyalar de l'immensitat estant aquesta bella terra nostra; avui, la muntanya és un grandiós fogar d'il·luminació, d'edificació, de tradicionalitat*"[4].

7. 3. 3 - El món comercial i les virtuts de les muntanyes: alguns exemples

Al segle XIX català, la muntanya es posà de moda i es convertí en font de salut. En ella es trobava una benaurança física i espiritual i la salut que allà s'hi respirava era també una *salut* en el sentit francès del terme, és a dir, una salvació. De fet, a la Catalunya del segle XIX, tan aviat com la muntanya es desencantava, tan aviat era reencantada de nou, això sí, en la clau pròpia dels nous temps. En aquest sentit, si la "descoberta" del sentiment estètic per la muntanya durant l'edat moderna va suposar un procés progressiu d'apropament a la immanència, la nova mediança que es posarà en marxa amb l'edat contemporània suposarà un nou reencantament del món muntanyenc. La muntanya dels segles XIX i XX s'associarà a nous valors, fins llavors ignorats, i deixarà de ser, per tant, la mateixa muntanya per esdevenir-ne una altra. En aquest moviment, alguns productes "muntanyencs" seran

[1] Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Op. cit. Pàg. 20.

[2] Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Op. cit. Pàg. 15.

[3] Carreras y Candi, Francisco: *Narraciones montserratinas*. Barcelona, Imp. de F. J. Altés Añabasrt, 1911. Pàg. 77.

[4] "Montserrat". *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, 47. Maig-juny de 1927. Pàg. 153.

inventats o resituats en el mercat utilitzant la potencialitat ecosimbòlica de la natura muntanyenca. Ja hem vist el cas de les píndoles de Montserrat de Font i Ferrés, unes pastilles que aprofitaven les virtuts de les plantes montserratines[1].

Tanmateix entre els papers del fons Salarich de l'Arxiu Comarcal d'Osona s'ha pogut trobar un anunci de l' "*Arnica de Montserrat. Unica en su clase para curar las quemaduras*". En el mateix sentit, l'any 1911 la *Revista montserratina* publicava l'anunci d'un *Antiséptico Montserrat (S. Benedictus)* fet a partir del

> "*Jugo de las plantas del Montserrat conservando su vitalidad global integral, formando un antiséptico compuesto*"[2].

Si les plantes montserratines, preses en forma de píndola o de pomada eren útils als malalts, l'any 1893 un industrial tortosí, Francesc Xavier Tort, donava a conèixer el *Licor de los Pirineos*. Un anunci, publicat a final de segle, en deia:

> "*El licor de los Pirineos (dado á conocer públicamente, el 1º de Enero de 1893). Es puramente Estomacal, Aperitivo y Digestivo. Está compuesto con plantas aromáticas y medicinales, recolectadas en las faldas de los Pirineos. Informes de varios señores médicos, químicos particulares y periódicos*"[3].

El llibre de Claude Cuivre[4] també mostra un anunci publicitari d'un licor de l'abadia del Canigó i tots tenim en ment els *Aromes de Montserrat*. A final de segle XIX, la finca Castell del Mas elaborava un "(...) *renombrado Licor Montserrat (esencia montserratina)*", i cal remarcar que aquesta marca havia estat fundada l'any 1860. L'etiqueta del producte mostra una moreneta amb unes muntanyes de Montserrat molt irreals de fons[5]. També, l'any 1921, la societat anònima Industria Lechera, de Barcelona, s'anunciava dient:

---

[1] L'anunci es troba en Balaguer, Víctor: *Guia de Montserrat y de sus cuevas.* Barcelona, Imp. Nueva, de Jaime Jepús y Ramon Villegas, 1857. Pàg. 181-188.

[2] Vegeu *Revista montserratina*, 7. Juliol de 1911.

[3] Anunci inclòs en l'obra Canibell, Eudaldo (excursionista): *Montserat. Album-Guia-plano-historia de la célebre montaña catalana.* Barcelona, tipografía la Académica, 1898?

[4] Cuivre, Claude: En país catalá e Fenolhedes. Les Pyrénées-Orientales 1900-1930. Poitiers, IDP édit., 1980.

[5] Vegeu l'anunci en Canibell, E.: *Montserrat. Album-guia-plano-historia...* Op. cit.

"*Radica su fábrica en San Celoni (Monseny) región que por sus pastos produce una leche altamente nutritiva*"[1].

I, deu anys més tard, el ganivet que havia de fer servir un escoltista era:

"*El cuchillo Montseny modelo rover* [perquè] *es superior a todos 12 pesetas*"[2].

En definitiva, la muntanya, al segle XIX, servia per fer vendre certs productes; la gent s'hi acostava i se la volia fer seva, però més que *seva*, la muntanya catalana es va convertir en *nostra*. La *muntanya catalana* va ser un "producte" de l'élite cultural que en força casos va tenir el beneplàcit de les classes populars. També fou un important element de cohesió nacional, record per a temps difícils i model de futur. Aquest tòpic anava més enllà de les fractures socials i polítiques i pretenia unir tots els catalans en un únic projecte.

Resum:

El reentament del món muntanyenc català es va dur a terme en clau política i nacionalista, però la participació de l'Església en aquest procés va ajudar a redefinir alguns llocs elevats de casa nostra com a símbols de la religió. Religió i pàtria aniran de bracet durant el canvi de segle i aquesta mescla permetrà situar en les nostres muntanyes una sèrie de valors que es volien implantar al món social. Alguns massissos catalans adquiriren així una nova natura ecosimbòlica capaç de confraternitzar la major part dels catalans i de fer-los sentir units entorn d'alguns elements que els diferenciaven de la resta de pobles. Creat en el món urbà, el tòpic de la *muntanya catalana* serviria per formalitzar bona part del país, per convertir-lo en un text semblant a *La nacionalitat catalana* de Prat de la Riba, un text que en llegir-lo hauria d'obrir mecanismes d'identificació amb un col·lectiu més gran. Discurs en ell mateix, la *muntanya catalana* construïa símbols que es pretenien eterns amb pedres, fusta i aigua; textos que pretenien naturalitzar l'estada dels catalans en la seva terra.

[1] Anuario de Barcelona. Publicación oficial de la sociedad de Atracción de Forasteros. 1921. Barcelona, SAF, 1921.

[2] Publicat en Cataluña escultista. La revista del Explorador y del Lobato, 27. Març de 1932.

7. 4 - La imatge de la muntanya catalana i la de Suïssa

Aquest capítol mostra la nova imatge ecosimbòlica de les societats muntanyenques catalanes a la llum del model del sublim alpí, començant per Andorra. Veurem que aquesta imatge és copiada de la de Suïssa i ens demanarem les possibles raons per les quals es va recórrer a aquest model, i si aquest només era una qüestió estètica. Però abans de fer això, ens quedarem a Catalunya per veure amb major detall de què es parlava quan els nostres autors es referien a la *muntanya catalana*.

7. 4. 1 - La *muntanya catalana, refugi de valors*

Pel que sabem avui dia, la utilització del terme *muntanya catalana* com a motiu polític per referir-se a Osona o a la Garrotxa resulta molt clara. L'any 1847 Tomàs Bertran considerava que la Seu d'Urgell podria servir com a capital de l'Alta Catalunya[1] i el 1888 Modest Martí de Solà en donava la capitalitat a Berga[2], però més endavant l'alta muntanya catalana va ser cada cop més plana i baixa.

A la segona meitat del segle XIX i principi del XX, com a mínim quatre periòdics vigatans duen en la seva capçalera referències a la muntanya: *El Montañés*, l'*Eco de la Montaña*, la *Crónica Montañesa* i la *Gazeta Montanyesa*.

En aquest moment d'efervescència muntanyenca, un excursionista cabdal com fou Cèssar August Torras[3], l'any 1880, parlava de Vic, com la *capital de l'alta muntanya* catalana, talment com ho havia fet Balmes a mitjan segle o l'*Eco de la Montaña* el 1863[4]. La *Guia cicerone de Barcelona a Vich* conduïa, en 1877, a la "(...) *Capital de la montaña de nuestro antiguo Principado*"[5] i *La Veu del Montserrat* i la seva ànima, Jaume Collell, tampoc no repetien altra cosa l'any 1880[6]. En el mateix marc, encara no mig any més tard, l'alta muntanya incloïa també Camprodon[7], població on l'any 1914 apareixia *La Montanya* i, en 1924, *El Muntanyenc*.

A Manresa, l'any 1880 apareixia *La Montaña*; l'any 1932, *La Montaña Republicana*, i al mateix Bages, concretament a Sallent, el 1901, una altra *Montaña Republicana*. A Olot hi tenim *El Faro de la Montaña*, *El Eco de la Montaña*, *El Montanyench* (des de 1902) i *La Montaña* (1923). A Barcelona, Víctor Balaguer també

---

[1] "La Seo de Urgel es ciudad episcopal, y está situada al pie del Pirineo, designándola la naturaleza para servir de capital de la Alta Cataluña". (Bertran Soler, T.: Itinerario descriptivo de Cataluña. Barcelona, Imp. de Oliveres, 1847. Pàg. 238.)

[2] Martí de Solá, Modesto: Barcelona y su provincia. Guía itinerario descriptiva, estadística y pintoresca. Barcelona, Est. Tip. La Academia, 1888.

[3] Torras creia que amb l'arribada del ferrocarril aquesta aniria canviant i "(...) anirá adquirint de dia en dia, ab lo camí de ferro, tan per sa importancia com per sa situació en lo centre de la alta montanya, nova vida, y vida real y positiva de prosperitat y de grandesa". (Torras, C. A.: "Excursió a Vich, Ripoll, Sant Joan de les Abadessas y Camprodon" in Memòries ACEC, vol. 1, 1880. Pàg. 227-255.)

[4] Canal i Morell, Jordi: "Historia de dos paisatges. L'Escola d'Olot i la recreació de la muntanya catalana" in *L'Escola d'Olot. J. Berga. J. Vayreda. M. Vayreda*. Barcelona, Fundació La Caixa, 1993. Pàg. 59-60.

[5] Ferrocarril del Norte: *Guia cicerone de Barcelona á Vich*. Vic, Imp. R. anglada, 1877. Pàg. 3.

[6] El núm. 6 de *La Veu del Montserrat* (7 de febrer de 1880) publicava una poesia de cullell dedicada "*A la joventut católica de la montanya catalana"* de temàtica clerical i conservadora molt exhacervada.

[7] Vegeu *La Veu del Montserrat*, 31. 31 de juliol de 1880. Pàg. 258.

havia fundat *La Montaña de Montserrat*, que des de 1868 es diria *La Montaña Catalana*[1].

D'entrada, Osona, la Garrotxa i altres indrets semblaven formar part de la Catalunya muntanyosa i volien ser-ne la capital. Però, en general, des dels anys vuitanta, la capitalitat de la muntanya catalana passaria de Vic a Olot:

> "*Entrat el segle XX, s'acabaria produint un procés d'identificació entre Muntanya, que havia perdut ja la major part del seu antic significat, i comarca d'Olot* (...)"[2].

Som davant d'una muntanya política situada en el pla. O sigui, una muntanya política. Aquesta *muntanya*, que físicament seria la plana d'entre quatre-cents i cinc-cents metres de Vic o d'Olot, era en realitat un ens social, una idea política que, començant per la comarca, volia intervenir en el destí de la nació. La pintura de l'escola olotina, com la seva literatura, faria de peça clau en aquest projecte que pretenia construir una Catalunya calcada d'un model tradicional i catòlic que, com es veu en el cas dels Vayreda, era d'arrel clarament carlina[3]. La sang nova que havia de regenerar Catalunya procedia, segons Marià Vayreda, de la muntanya, aquella mateixa muntanya que anys enrere havia estat per a Balmes el reducte de la tradició.

D'aquesta manera, Raimon Casellas posa en boca del protagonista dels *Sots feréstecs* que la pau de les muntanyes, en comptes de ser el seu exili, serà el seu paradís. Però en realitat el seu exili és en uns *Sots feréstecs*. Quan coneix la realitat de la *gent dels llimbs*, com Raimon Caselles anomenava els habitants de Montmany, s'adona que són gent pansida, amb cara de totxo. En canvi, els qui habitaven el Serrat eren més alegres i menys sorruts[4]. Parlant més o menys d'aquella zona, Font i Sagué també creia que els habitants de la regió muntanyosa que tanca el Vallès eren intel·ligents i emprenedors, mentre que els del pla eren vistos com a egoistes, soferts i treballadors[5]. El pastor de *Solitud* s'estimava més un un roc de la muntanya que no una ciutat[6]; era el bé, la ingenuïtat natural en contra del marit, marit, en Matias; però també era l'impossible d'abastar, allò que tal vegada hauria estat possible... I la bona moral de l'època el dugué a estimbar-se per un penya-segat. La pujada

---

[1] Caldria afegir també *Muntanyes empordaneses* (Terrades, 1923); *Pla i muntanya* (Balaguer, 1925); *La veu de la montanya* (Tremp, 1903); *Montanyes regalades* (Perpinyà, 1915), i encara alguns altres que en la capçalera duen referències al Pirineu, o a altres massissos. Totes aquestes informacions han estat extretes de Torrent, Joan; Tasis, Rafael: *Història de la premsa catalana*. Barcelona, Edt. Bruguera, 1966. 2 vol. i de Canal i Morell, Jordi: *Historia de dos paisatges*. Op. cit.

[2] Canal i Morell, Jordi: "Historia de dos paisatges". Op. cit. Pàg. 60.

[3] "Perquè l'Escola d'Olot no és únicament una escola pictòrica. El terme designa una manera de pensar, una manera d'entendre el món i, per damunt de tot, una manera d'entendre la interpretació artística de la realitat. Els membres de l'Escola d'Olot són pintors, però també escriptors i, si molt convé, polítics. El seu pensament és fonamentalment antiliberal, la seva actitud davant de l'art i davant de la vida és reaccionària, entenent "reaccionària" en el sentit més literal del terme, és a dir, com a reacció contra l'agitació política i social que caracteritza la segona meitat del XIX a Catalunya. Berga i els germans Vayreda converteixen, doncs, la seva actuació pública en un veritable programa artístic i social que se sustenta sobre la defensa del pairalisme i del catolicisme i la potenciació del regionalisme. Per això, Olot esdevé, a causa del poder creador de l'art i de la literatura, que sotmeten repetidament la ciutat a processos d'idealització i de desrealització, el mite de la catalanitat ben entesa". (Casacuberta i Rocarols, Margarida; Sala i Plana, Joan: Cultura i ciutat. Segles XVIII-XX. Girona, 1998. Pàg. 34-35.)

[4] "Els quins davallaven de dalt del Serrat no feien el visatge tan tristoi com els quins venien del fons de les clotades, ni duien vestits tan foscos, ni semblaven tan sorruts (...) Però, els quins sortien de dintre els sots (...) aquells sí que no podien fer posat més totxo, ni un cara més pansida. Tenien uns andamis i uns tirats, i un mirar tan sòpit, i una fatxa tan esquerpa, i una positura tan encongida, que talment semblaven una corrua de pregadéus de rostoll". (Casellas, Raimon: Els sots feréstecs. Barcelona, Edt. Laia, 1984. Pàg. 81.)

[5] Font i Sagué, N.: "Lo Vallès". BCEC, núm. 112. Maig de 1904. Pàg. 155.

[6] "-Ah! Les viles, les viles!... Que en fan de mal, al món! Cataus de pesta i de dolenteria... M'estimi més un roc de la muntanya que tot aquei aquei sementer de cases... Sense les viles cauraia pas tant d'animeta a l'infern, ni viurien pas amb tant desassossec les familis...". (Català, Víctor [Caterina Albert]: Solitud. Barcelona, Edc. 62, 1988. (MOLC, 27) Pàg. 179.)

de la Mila és un exili en un paradís que no pot ser el seu, perquè la seva situació és incanviable. Només la mort la pot alliberar de l'edèn prohibit i tornar al món urbà, a la *Terra baixa* on "*el cel s'ha enterbolit amb lo baf de tantes misèries* (...) *on tot se corromp*"[1]; on "*Un vent d'igualtat bufa pertot arreu*"[2]. I aquest vent d'igualtat duu en Manelic a matar l'Amo, una mena de senyor feudal que disposa sobre els seus súbdits i que vol imposar una mena de dret de cuixa a la Marta: "*He mort el llop! He mort el llop!*", fugen ambdós tot marxant *lluny de la terra baixa!*

"*La pestilència puja, puja, i ja està arribant a dalt de les muntanyes*", diu un personatge de Marià Vayreda[3]. Per això cal una *Sang nova*, una sang religiosa i tradicional que ha de preservar la "*pàtria natural, obra de Déu i no composició dels homes*"[4]. Aquest serà "(...) *el còdic pel qual se regirà la Institució de la sang nova* (...)"[5] que haurà de regenerar la pàtria. "*A l'alta muntanya no n'hi ha d'haver de mala sang; prou i massa que n'hi ha a la Ciutat*", diu també un dels personatges d'Emili Graells[6]. Prop del cim les jerarquies desapareixen, hi ha menys modals, però més humanitat i, al final, el protagonista torna cap als cims, on hi ha la claror que manca a la ciutat. Allà dalt Pelai i Briz hi troba la tradició, que es riu del fals saber modern, i també la nostra passada glòria[7].

Aquesta muntanya ecosimbòlica, a nivell de representació, era alta malgrat la planúria física que reconeixem a simple vista en Osona o la Garrotxa. Simbòlicament era tan bona que avui dia ens hem acabat el manà que el desert ens oferia, i encara en volem més. L'estimàvem tant que l'hem convertida en urbanitzacions, en refugis de muntanya, en telefèrics i pistes per a automòbils. L'estimàvem tant que ens la volíem menjar i fer-la carn de la nostra carn. I així ens va. I, com hem dit moltes vegades, això va ser *mercès* als excursionistes, pintors i escenògrafs, homes d'església, poetes i poetesses.

7. 4. 2 - El cas andorrà

És en tot aquest entrellat que, als ulls de la gent, especialment nacionalista, del segle XIX, Andorra esdevingué una mena de paradís, una societat diferent, lliure, independent... Aquest procés no es lliga només al sorgiment d'un moviment regionalista, sinó que ja el trobem bastant clarament en obres de la primera meitat de segle. Per exemple, en unes *Observaciones generales sobre los valles de Andorra* que el seu autor, L-M. de Parrella, va publicar a Tolosa. El cognom i el fet que, malgrat ser una obra escrita en castellà, l'autor utilitzi determinades expressions i un lèxic catalanitzat permeten pensar que aquest podria ser català. Ajuda a mantenir aquesta hipòtesi el fet que ell mateix es defineixi com "*El viagero que ha encontrado la mas cordial hospitalidad en los republicanos del Pirineo* (...)"[8]. Aquesta idealització política de què parlàvem és bastant clara en el següent text, col·locat a l'inici del seu treball:

---

[1] Guimerà, Angel: "Terra baixa" in *Teatre*. Barcelona, Edc. 62, 1979. (MOLC, 26). Pàg. 204.

[2] Bosch de la Trincheria, Carles: *L'hereu Noradell*. Barcelona, EDC. 62, 1979. (MOLC, 17). Pàg. 147.

[3] Vayreda, Marian: *Sang nova. Novel·la muntanyenca*. Barcelona, Editorial catalana, SA, 1921. Vol 1. Pàg. 45.

[4] Vayreda, Marian: *Sang nova*. Op. cit. Vol 2. Pàg. 162.

[5] Vayreda, Marian: *Sang nova*. Op. cit. Vol 2. Pàg. 164.

[6] Graells Castells, Emili: *Cap al cim*. Barcelona, Imp. La Ibèrica, 1924. Pàg. 9.

[7] Briz, F. P. "A ma terra" i "La tradició" in *Lectura popular. Biblioteca d'autors catalans*. Barcelona, Ilustració catalana, SD. Vol III.

[8] Parrella, L-M. de: *Observaciones generales sobre los valles de Andorra*. Toulosue, Imp. de J. Dupin, 1842. Pàg. 11.

"Entre las varias formas de gobierno que rigen à los estados de la culta Europa, solo tres de ellos realizan las quimericas visiones, y ambiciosos deseos, de lo que los politicos llaman pueblo; y por una originalidad de la providencia, las republicas de Suiza, de San Marino y de Andorra, son las que disfrutan en paz, de lo que en las demas naciones, es solo aplicable en teoria. Deduzcan de este hecho los estadistas, las consecuencias que su pasion les dicte, el simple observador, puede tan solo inferir, que la pobreza y sencillez, parecen ser las unicas y verdaderas condiciones, de los gobiernos republicanos"[1].

Del mateix any, publicat igualment a Tolosa per un personatge també de cognoms catalans, és la història de la vall d'Andorra de Sans Cadet, que segons J. M. Guilera seria de Bourg Madame[2]. Sans adverteix que,

"L'Andorre est à peu près semblable à l'un des cantons suisses, dont nos plus célebres écrivains ont tracé d'agréables peintures: placée entre la France et l'Espagne, et conservant depuis Charlemagne les mêmes moeurs et les mêmes institutions, au milieu des révolutions qui ont si souvent changé la face de ces deux royaumes, elle présente un phénomène digne de remarque et de l'attention du moraliste et du politique"[3].

Aquesta idealització del Principat continuaria, en una clau menys democràtica i més regionalista, en les *Cartes andorranes* de Josep Aladern en què es llegeix que un catalanista podria recollir-hi infinitat d'impressions[4]. Per a ell, Andorra és un "(...) *estat independent regit per lleys casi diré tan primitivas y patriarcals*" que sobten en un país europeu de final de segle XIX[5]:

"Andorra, mes que un estat es una familia, y sols com á tal considerantse pot concebirse sa existencia; si'l bon carácter y la fraternitat no regnés entre'ls andorrans en tan alt grau com regna, la república seria allí un mito. He pensat molt que és lo que ha preservat als andorrans de la demoralisació tan generalment estesa en los dos paissos que'ls voltan, si la barrera d'aquestas montanyas, lo aislament en que viuhen, ó l'haver fugit d'aquestas lleys civilisadas que tot ilustrant perverteixen. De tot hi haurá, pero no dubto que si'ls andorrans al principi d'aquest sigle seguint las novas corrents haguessin volgut entrar per lo que se'n diu camí del progrés, avuy se trobarian mes ilustrats, pero mes pervertits, mes perturbats per las divergencias de color y molt menos felissos"[6].

---

[1] Parrella, L-M. de: Observaciones generales sobre los valles de Andorra. Op. cit. Pàg. 3.

[2] Guilera, Josep M.: *Una història d'Andorra*. Tremp, Garsineu Edc., 1993. Pàg. 75.

[3] Sans Cadet, J.: Histoire de la Vallée d'Andorre et de ses rapports avc le ci-devant Comté de Foix, aujourd'hui le Dept. de l'Ariége. Toulouse, A. N. Dours, éditeur, 1842. Pàg. 5.

[4] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas*. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892. Pàg. 8.

[5] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 35.

[6] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 35.

Tot plegat fa que per a Aladern els andorrans visquin,

> "(...) *gosant una pau y tranquilitat casi paradissiaca, que estimin y estiguin satisfets de tot lo seu y que's mirin ab despreci tot lo vingut de fora* (...)"[1].

A les Escaldes, un diumenge, Aladern creu ser transportat a la Catalunya dels segles XVII o XVIII, viatge al passat que més enrere ja hem insinuat i sobre el qual tornarem a parlar:

> "*M'hi he encantat de veras. Baix aquest punt de vista, Andorra es mes catalana que Catalunya; es un recó de terra que à consecuencia d'estar tan elevada, no hi han arribat encara las onadas de la moda*"[2].

Com les puntes d'un iceberg, les poblacions de muntanya han resistit la modernitat i a alguns els semblen més catalanes que no pas les ciutats. Així, per a Artur Osona, Andorra serà la germana de Catalunya "(...) *que parla y té com oficial sa llengua* (...)". Osona dedica la seva guia al Consell General de les Valls, tot

> "(...) *fent constar son entussiasme y admiració, per un poble que ha sapigut mantenir incólume sa nacionalitat, mentres sa germana major, recorda sa perduda independencia, per la que plora y suspira*"[3].

I és que Artur Osona, regionalista i excursionista, no tingué cap problema a definir-se, en aquell 1894, com un

> "*Catalá de cor, qui no pot dissimular l'aversió que sent per Castella, pero no pels castellans, als que estima y considera, sino envers sos gobernants, que no bastant-los'hi esborrar del mapa nostra nacionalitat, poquet á poquet nos han privat de nostres drets, lleys é idioma, imposantnos en cambi sa llengua, que sempre será estrangera en Catalunya*"[4].

Per a aquest català, que havia participat en campanyes regionalistes pel pla del Penedès[5], Andorra encara era la "(...) *societat dels senzills celtes habitants de la vall, que si si bé atraçats, conserven encara certes constums patriarcals* (...)"[6].

Per resumir el que volem explicar en aquest apartat, podríem dir el mateix que ja havia dit l'any 1882 Silví Thos i Codina, després de fer una campanya de prospeccions mineres per Andorra, convidat pel Govern de les Valls. Per a ell, la imatge d'aquest estat era falsa perquè es tractava de,

---

[1] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 40.

[2] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas*. Op. cit. Pàg. 42.

[3] Osona, Arthur: *Andorra. Guía-itineraria y ressenya geográfich-histórica de las Valls*. Barcelona, Estampa de F. Altés y Alabart, 1894.

[4] Osona, Arthur: Andorra. Guía-itineraria y ressenya geográfich-histórica de las Valls. Op. cit.

[5] Pagès i Rueda, Pere: "Artur Osona". BCEC, 77. Juny de 1901. Pàg. 153-159.

[6] Osona, A.: *Excursió a Berga, Bescaran, Andorra*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1898. Pàg. 5.

"(...) *un país, colocado antes de ahora en la imaginación popular, gracias á las ficciones de algunos literatos y de muchos soñadores políticos, poco menos que en la región de la mitología ó de la fábula*"[1].

Bon exemple de la formalització *in visu*, aquesta imatge mental andorrana, des d'un punt de vista fenomenològic, podria ser considerada com la més certa que es podia trobar en aquells anys. Però d'aquesta imatge en participaven també, en aquell final de segle, en convergir amb la dels cantons suïssos, altres indrets de Catalunya, que tenien en comú el fet que se suposava que eren muntanyencs i allunyats de les grans ciutats. Aquest és l'objecte d'estudi del següent apartat.

7. 4. 3 - La Suïssa catalana

Un dels models de l'època contemporània per construir-se la imatge dels territoris muntanyosos va ser Suïssa, un estat molt mal conegut, i per tant propens a ser idealitzat. Com diu Serge Briffaud, la imatge cultural de la muntanya que es feren els segles XVII i, especialment, XVIII es va projectar en primer lloc sobre els Alps i serà aquest model alpí el que marcarà profundament la descoberta del Pirineu[2]. Hem d'esmentar, també, el fet que els Alps no només foren vistos com el "*temple of sublimity*", sinó que "(...) *they were also the seat of virtue*"[3]. Estètica i ètica anaven junts des de bon principi i aquest tòpic acabà aterrant a Catalunya. En aquest entrellat, des del segle XVIII, com hem vist en algun dels textos que hem citat més enrere, els habitants dels cantons suïssos varen ser representats en tant que demòcrates d'una natura primitiva; foren tot allò que l'Europa de les Llums no era. Entre altres coses, un país lliure. Segons Simon Schama, el text fundador del mite helvètic de la llibertat va ser el *Die Alpen* d'Albrecht von Haller, publicat l'any 1732[4].

Model del sublim, i model social, els Alps i Suïssa s'estenen per Europa i serveixen d'original per formalitzar certes parts del medi ambient elevat. En un altre lloc ja hem vist com Chantreau, l'any 1793, no tenia altre model per parlar de Montserrat que el de les geleres suïsses[5]. Doncs bé, l'any 1813, Picot de Lapeyrouse utilitzava també com a punts de de referència de les seves comparacions botàniques els Alps i l'estat helvètic[6]. El títol del treball de Ramond (1789) ja resulta revelador: *Observations faites dans les Pyrénées, pour servir de suite a des observations sur les Alpes, insérés dans une traduction des lettres de W. Coxe, sur la Suisse*. Aquest model era força estès i comú entre els viatgers i científics

---

[1] Thós y Codina, silvino: *Reconocimiento físico-geológico-menoro de los Valles de Andorra*. Barcelona, Imp. Peninsular de Mariol y Lopez, 1885. Segona edició, revisada i corregida per l'autor.

[2] Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage*. Op. cit. Especialment pàg. 223 i 229.

[3] Schama, Simon: *Landscape and memory*. Londres, Harper Collins Publishers, 1995. Pàg. 479.

[4] Vid. Schama, Simon: *Landscape and memory*. Op. cit. Pàg. 478-490.

[5] "Vous vous rappellez les glaciers de la Suisse, où à des hauteurs immenses s'élèvent perpendiculairement des parties de rochers qui, détachés d'une masse énorme, semblent menacer d'une chute prochaine; tel est le Mont-Serrat. Les sommets des rocs suspendus, qui d'abord effrayent, et auxquels l'oeil s'accoutume bientôt, y forment des pilastres irréguliers, des prismes, des cônes, des pyramides, et d'autres figures si bizarres qu'on ne peut leur assigner aucune dénomination. Ces sommets sont blancs, pelés et tristes; mais un peu au-dessous, et dans les ouvertures, il y a de la verdure, et elle y est quelquefois charmante. C'est dans les détours de ces différentes ouvertures que sont situés très-pittoresquement quinze hermitages, habités par de pieux fainéans, qui sont peur-être, dans ce séjour isolé, plus près du bonheur que vous et moi". (Chantreau: Lettres écrites de Barcelonne, a un zélateur de la liberté qui voyage en Allemagne. Paris, Chez Buisson, 1793. Pàg. 110.)

[6] Picot de Lapeyrouse: Histoire abrégée des plantes des Pyrénées, et itinéraire des botanistes dans ces montagnes. Toulouse, Imp. de Bellegarrigue, 1813.

estrangers, com es veu en el viatge de Richard Ford. En canvi, va arribar una mica més tard als escriptors d'aquesta banda del Pirineu.

L'any 1842 Sans Cadet comparava Andorra amb els cantons suïssos amb unes clares intencions polítiques, perquè per a ell representava "(...) *un phénomène digne de remarque et de l'attention du moraliste et du politique*"[1]. I és que aquest poble tan hospitalari estava a recer de les malalties provocades per la modernitat:

> "*La plupart des maladies causées par des affections morales leur sont inconnues. Ils sont également à l'abri des maladies que le vice et la corruption entretiennent dans le reste de l'Europe*"[2].

El mateix trobem en el cas de L-M. de Parrella, de qui també hem parlat[3]. El diccionari geogràfic universal pintoresc que es va publicar a Barcelona l'any 1845 reconeixia que ja aleshores Suïssa atreia molts estrangers a causa de la seva bellesa. Ara bé, el diccionari s'entreté fonamentalment a parlar de les geleres,

> "(...) *enormes masas de hielo llamadas ventisqueros cubren las rocas, y las cimas resplandecientes de mil colores con los rayos del sol presentan los espectáculos mas magníficos*"[4] .

A banda d'aquests precedents, serà a la segona meitat del segle XIX que aquest tòpic es començarà a utilitzar de forma més o menys recurrent entre les élites catalanes. Manel Arnús ho farà l'any 1853 per ressaltar la bellesa del seu balneari de la Puda:

> "*Otros puntos igualmente de una belleza natural y de una grandiosidad indefinible, muy parecidos á los sorprendentes y encantadores cuadros de la Suiza, ofrecen al que toma baños en la Puda variados y deliciosos paseos*"[5].

Cornet i Mas l'utilitzarà per ressaltar la bellesa d'un Montserrat on vol que la gent hi vagi a passar -com a mínim- tres dies. D'aquesta manera, el panorama que es veu en sortir de Monistrol, encara que no sigui mirant vers la muntanya, "(...) *solo puede compararse con los bellos paisajes de Suiza*"[6]. Francesc de P. Fors de Casamayor també compararà Montserrat amb el model suís:

> "(...) *trepemos por aquellas largas y casi rectas escaleras que asemejan los*

---

[1] Sans Cadet, J.: *Histoire de la Vallée d'Andorre*. Toulouse, A. N. Dours, éditeur, 1842. Pàg. 5.

[2] Sans Cadet, J.: *Histoire de la Vallée d'Andorre*. Op. cit. Pg. 39.

[3] "Entre las varias formas de gobierno que rigen à los estados de la culta Europa, solo tres de ellos realizan las quimericas visiones, y ambiciosos deseos, de los que los politicos llaman pueblo; y por una originalidad de la providencia, las republicas de Suiza, de San Marino y de Andorra, son las que disfrutan en paz, de lo qeu enlas demas naciones, es solo aplicable en teoria. Deduzcan de este hecho los estadistas, las consecuencias que su pasion les dicte, el simple observador, puede tan solo inferir, que la pobreza y sencillez, parecen ser las unicas y verdaderas condiciones, de los gobiernos republicanos". (Parrella, L-M. de: Observaciones generales sobre los valles de Andorra. Toulosue, Imp. de J. Dupin, 1842. Pàg. 3.)

[4] Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo... Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845.

[5] Arnús, Manuel: La Puda. Establecimiento de aguas minerales sulfurosas situado en la marjen izquierda del rio Llobregat, en el término de Esparraguera en la provincia de Barcelona. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1853. Pàg. 4.

[6] Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat*. Op. cit. Pàg. 31.

bellos montes de los Alpes y de los Apeninos, hasta la desierta ermita donde moraron en paz hombres de corazon sencillo y santo (...)"[1].

L'aplicació de la imatge suïssa al Pirineu sembla més comprensible que no el seu ús per parlar de Montserrat, però el fet que fos en aquest indret on primer s'utilitzà resulta molt revelador de la manera com funcionaven aquests tòpics. La imatge de la nostra muntanya era comparada i construïda amb una imatge alpina més suposada que no pas real. El fet que aquesta "projecció" tingués lloc a Montserrat abans que al Pirineu ens deixa veure que la natura ecosimbòlica de la muntanya no es pot resumir només en una preponderància del costat físicoecològic. En el sentit montserratí que ens interessa, resulta molt interessant la qualificació que la *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* (1896) dóna a Igualada vista des de Sant Jeroni: "(...) *la deliciosa Igualada, ó sea la Suiza catalana* (...)"[2]. En aquest cas no sembla que el text es referís a una qüestió històrico-patriòtica com la que explica la llegenda de Guillem Tell, que en el nostre cas faria referència a la resistència contra l'exèrcit napoleònic. Com tampoc no ho sembla el que deia, l'any 1890, un personatge com Josep Coroleu quan escrivia que,

"*En la Segarra hi veurém una successió de serras que semblan una serie de grahons que'ls titans haguessen fet pera escalar lo cel, y timbas y fondaladas, y torrents que bramulan escumejant per poch que dure l'oratge, y masías y ermitas edificadas en paratges tan enlayrats que'l viatger los creu inaccessibles. No cal pas anar á Suissa ni á Escocia pera trobar una Naturalesa esquerpa y grandiosa ab tota la sublimitat que tenen sos grans pahisatges quan no'ls ha modificat la industria del home*"[3].

Després d'aquest primer moment de "confusió", el model alpí coincidirà amb un model estètic basat en el verd i la humitat. Víctor Balaguer, l'any 1868, aplicava aquest model a la Cerdanya i terres dels voltants, "(...) *aquellas comarcas llenas de atractivos, de delicias y de encantos*", que havia visitat anteriorment. Després d'aquest contacte amb les terres cerdanes, Balaguer va visitar Suïssa i això el dugué a escriure:

"*No tiene, no, la Suiza valles mas hermosos, ni brisas mas suaves, ni clima mas sano, ni sitios mas pintorescos, ni mas bellos horizontes, ni montañas mas románticas, ni puestas de sol mas espléndidas*"[4].

El model alpí servirà per descodificar bona part del Pirineu, començant per la Vall d'Aran. Sobre aquest punt, un primer autor que caldria comentar és Josep Pleyan de Porta, publicista que parla de les terres immediatament al nord d'Espot com d'una "*verdadera Suiza*" i de la Vall d'Aran com d'una "*pequeña Suiza*"[5].

---

[1] Fors de Casamajor, Francisco de Paula: *La estrella del Monserrat*. Op. cit. Pàg. 91.

[2] P. S.: Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat. Op. cit. Pàg. 132.

[3] Josep Coroleu, C. de la R. Academia de la Història.: "Prélech" in Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. XV

[4] Balaguer, V.: "Conferencias familiares". *La Montaña de Montserrat*, 4. 12 de gener de 1868. Pàg. 1.

[5] Pleyan de Porta, José: Guia geográfica, histórica, monumental y estadística de las comarcas que ha de atravesar el ferro-carril del Noguera-Noguera-Pallaresa. Lleida, Imp. Francisoc Carruéz, 1883. Pàg. 70 i 72.

En el mateix sentit, un altre autor que parla de la Vall en termes molt interessants és Manuel Márquez Pérez de Aguiar quan diu:

> "*Tan simpático como la Suiza, tan alegre como Italia, tan imponente como los inmensos y accidentados bosques de América y tan variado en clima como toda la península ibérica, existe en el fondo de una de las mas atrevidas y peligrosas montañas del Pirineo, una comarca que por aquella parte separa á España de Francia conocida por: El Valle de Arán*"[1]

La Vall d'Aran que presenta Manuel Márquez és una vall coberta d'herbes remeires i flors, trencada per muntanyes amb arbres productius i agradables, una vall sense edificis històrics ni establiments termals comparables a les termes de Tarragona, Mérida, Toledo, Sevilla, Córdoba o Granada. Però sí que,

> "(...) *las ruinas de muchas torres almenadas encontradas á cada paso, hablan al corazon del viagero, diciéndole, que, debajo de aquellos venerables restos, perecieron millares de araneses, que batiéndose en noble y heróica lid, vertían su sangre en aras de su libertad y de su honra*"[2].

Totes aquestes torres i runes recorden "(...) *que el pueblo aranés gozó algún dia de grandes privilegios que supo ganar, porque no se dejó vender por nada ni por nadie*". Tampoc l'Aran no s'ha corromput,

> "*No tenemos noticias de robos y asesinatos. La gitanería no ha podido establecerse en aquel páis*"[3].

En Márquez se salta del paisatge a la societat idíl·lica premoderna amb una facilitat quasi "natural". Per això el paisatge esdevé en el nostre autor una cosa bella a reclamar per al nostre país i a desenvolupar en un sentit molt concret:

> "*Mucha fama gozan Suiza y las riberas del Rhin, pero séanos lícito exponer, que en esta parte del Pirineo sobran los accidentes, impresos de majestad, hermosura y otras circunstancias á cual mas bellas*"[4].

Márquez només troba a faltar en la Vall d'Aran la construcció d'edificis fets a l'estil suís:

> "*Introducid, hijos de Viella, en vuestra amante localidad las construcciones suizas y entonces podréis ofecer tantos encantos como ofrecen las aldeas helvéticas, segun los admiradores de lo extrangero*"[5].

---

[1] Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Girona, Imp. de Pablo Puigblanquer, 1878. 2ª edició. Pàg. 5.

[2] Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Op. cit. Pàg. 6.

[3] Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Op. cit. Pàg. 7.

[4] Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Op. cit. Pàg. 61.

[5] Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Op. cit. Pàg. 61.

En el cas de Márquez, d'una manera molt clara, trobem les dues vies que Roger proposa per convertir un país en un paisatge: l'*artialisation in situ* i l'*artialisation in visu*. D'una banda, proveir als lectors del seu informe de models per interpretar aquells indrets des del punt de vista de la bellesa. I d'altra, transformar materialment la Vall en un *pessebre* tallat del model suís, que faria *in situ* allò que el seu informe contribuïa a generar en la ment dels lectors. En aquest mateix sentit, al tombant de segle, Antoni Viladevall, de qui ja hem parlat en altres llocs, també es demanarà,

> "*¿A qué van a Suiza tantos españoles teniendo el Aran en casa? No puedo comparar estos paises, pues nunca he estado en Suiza; pero sí puedo comparar fotografías con fotografías, vistas con vistas. Bien puede Suiza gloriarse de poseer más colosales obras de los hombres; pero ¿qué son las obras de los hombres comparadas con las de Dios? ¿Que allá hay mayores comodidades? Cierto; mas no faltan del todo en el Valle de Arán, y aumentanrían con el número de visitantes. ¿Que es más fácil el acceso? Eso no; pasando por Francia se llega á Arán con toda comodidad y rapidez* (...)"[1]

Aquesta reivindicació "nacionalista" també la trobem en l'obra d'Artur Osona sobre el Montseny. Per a ell, Arbúcies podria fer la competència a moltes valls suïsses, "(...) *que l'autor de eixas mal desgrenyadas ratllas te mes recorreguda ó á lo menos tant com Catalunya, á caball y á peu*"[2]. Es evident que Osona exagerava el seu coneixement transpirinenc, però és cert que, a diferència del que passava amb Viladevall, ell havia viatjat per Suïssa i per la Selva Negra alemanya.

La història de Camprodón de Josep Morer i Francesc Galí també utilitza el model suís per ressaltar la bellesa d'Espinalva, un poble que "(...) *al decir de muchos, puede admitir la comparacion con lo más pintoresco de Suiza*"[3]. El grau de desconeixement d'aquests autors és força major que el d'Osona, perquè Morer i Galí parlen a partir del que han sentit dir o del que han llegit en altres autors. Encara en aquell 1879 l'estat alpí resta lluny dels nostres cronistes. Lluny en l'espai, però una mica més a prop en la ment. El model suís, en principi, sembla ser un model fonamentalment estètic, una forma de donar sentit a la nostra muntanya més que no pas un model polític, tot i que no creiem que ambdues realitats es puguin separar. Per ressaltar aquest segon aspecte diguem que Joaquim Morelló, parlant de les Valls d'Aneu, té al cap el model social suís per criticar la deforestació de les valls o la manca de refugis al coll d'Ares. Per a ell, a Suïssa,

> "(...) *els signes de la civilizació's troben fins al cim de les més altes montanyes*"[4].

Aquesta raó política també fa que el Banyoles de Manuel Saenz de Tejada es pugui

---

[1] Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". *Razón y Fe*, tomo XVIII. Pàg. 505.

[2] [Osona, Artur]: Excursió á la montanya de Monseny per un propietari de la vila de Breda ab la traducció castellana y francesa. Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1879. Pàg. 16.

[3] Morer, José; Galí, F. de A.: *Historia de Camprodon*. Barcelona, Imp. Pedro Casanovas, 1879.

[4] Morelló, Joaquim: *La vall d'Aneu. Notes pera una monografia*. Barcelona, l'Avenç, 1904. Pàg. 10 i 45.

comparar a Suïssa[1]. Potser el que hi havia darrera del model suís era la promesa d'uns guanys econòmics vinculats al desenvolupament i a l'explotació de certes riqueses, de les aigües minerals i termals al mateix paisatge. Aquesta via quedaria molt clara en l'obra de Salvador Badia sobre la *Balneología* de la Cerdanya[2]. El mateix entomòleg Miquel Cuní i Martorell en la seva estada a Camprodon es queixava que el país s'anava descatalanitzant, que ja no es buscaven dides a Osona sinó a Astúries, i que molts anaven a passar les vacances a l'estranger, deixant-hi els diners,

> "(...) *quan podrían disfrutar de fresca en diferentas comarcas de nostra montanya, que tant per lo benigne del clima com per lo deliciós del paisatje, poden competir ab las més celebradas d'Italia y Suissa* (...)"[3].

Per a Cuní, el camí emprès duia a enriquir els forasters i a empobrir els catalans. Per això felicità els barcelonins que estiuejaven a Camprodon, tot desitjant que fossin molt imitats.

Cap a la fi de segle, el model suís s'aplica especialment, excepte casos "estranys" com el de Coroleu, a la franja pirinenca, a la Catalunya humida. Reig i Vilardell també té al cap el model suís per parlar d'alguns pobles de la Vall d'Aran, com també segueix el model de Madoz, autor a qui cita. Però Reig, pel que ens diu en una nota, havia visitat Chamonix[4].

La Vall d'Aran[5], el Ripollès, Andorra, la Cerdanya, la Garrotxa[6]... responen i es desenvolupen -és a dir, es formalitzen- de la mà del model alpí. També ho farà el Montseny tal com el presentava Ricard Cortada:

> "*En efecto, esta población reune todas las condiciones para ser preferida, puesto que puede el valle de Arbucias competir con los mejores de la*

---

[1] "Allí se ve una rica fuente de agua potable que va deslizándose sobre la pradera mansamente. Más allá, un arroyuelo que serprentea junto al márgen que el verdor matiza. Ya se percibe una cascada que platea con sus espumas las rocas en donde la bravura se quebranta. Ya, en fin, el paisaje es tan pintoresco, que el viajero, arrullado por el susurro de las brisas, y el murmullo de las fuentes, y el ruido de los arroyos y cascadas, con el trino delicioso de las avecillas se cree transportado á uno de aquellos sitios de la Suiza, que se nos pintan tan agradables como sorprendentes y poéticos". (Saenz de Tejada, Manuel: Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas, provincia de Gerona, correspondiente á la temporada de 1882 que eleva á la M. I. Direccion general de Beneficencia y Sanidad del Reino el Médico-director de los mismos en dicha temporada. Madrid, Est. Tip. de M. Minuesa, 1883.)

[2] "¡Cuántas veces trepando tranquilamente por estos caprichosos montes y cañadas, he comparado este valle al tan renombrado de la Englandina en Suiza, donde dos célebres manantiales S. Moritz y Tarasp han hecho su riqueza, como aquí pueden hacerla tambien Senillés y S. Vicente, y cuántas veces me he lamentado que permanezca todavía el vale de la Cerdaña en su infancia, faltado de todo cuanto necesita una comarca para ser debidamente explotada y ofrecer comodidad á los turistas que acuden aquí atraidos tan solo por las condiciones naturales del país". (Badia, Salvador: Balneología. La Cerdaña. Sus aguas minero-medicinales. Traveseras Senillés. Barcelona, Imp. de Redondo y Xumetra, 1887. Pàg. 5.)

[3] Cuní Martorell, Miquel: "Vuyt dias en Camprodon. Excursió entomològica y botánica". BAEC, 124-126 i 127-129. Barcelona, 1889. Pàg. 5

[4] "A mi'm feu lo mateix efecte, al contemplar un despreniment [allau], que'l que'm produhí veure desplomarse una de las moltas agullas de gel del Montblanc, prop Chamounix". (Reig i Vilardell, Joseph: Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A. Barcelona, estampa de Ramon Molinas, 1890. Pàg. 142.)

[5] "El Valle de Arán es una de las comarcas más interesantes del Alto Pirineo: contiene paisajes hermosos, visitados desde años por turistas extranjeros por la facilidad de acceso desde Francia, y tiene panoramas espléndidos como el Pla de Beret con vista presiosa sobre la Maladeta, los circos de Saburedo y de Colomes, lagos de Rius, Artiga de Lin y otros muchos comparables sólo con los Alpes suizos que le ha valido el (sic) Valle de Arán el nombre de Suiza catalana". (Lérida y el Valle de Arán. Album patrocinado por el Excmo, Ayuntamiento de Lérida y dedicado a los araneses, en testimonio de su más leal patriotismo. Barcelona, Ediciones Catalonia, 1924. Pàg. 186.)

"(...) sense temença aquí de abusar del mot, se li pot ben concedir an aquesta comarca'l qualificatiu de la Suissa catalana". (Soler y Santaló, Juli: La Vall d'Aran. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1906. Pàg. 39.)

[6] "Ne diuen la Petita Suissa Catalana...". (Gelabert, Josep: Guía ilustrada d'Olot y ses valls (La petita Suissa Catalana). Barcelona, St. Feliu de Guíxols, Octavi Viader, impressor, 1908.)

Suiza"[1].

Per a Cortada, el terreny muntanyós i aspre, la vegetació exuberant i frondosa i la important presència d'aigua ajuden a fer d'aquest indret una raconada semblant al país alpí. Tots aquests elements i altres, entre els quals la caserna de la Guàrdia Civil, havien atret molts habitants de les ciutats a aquella vall montseyenca, que molts turistes anomenaven la Suïssa Catalana[2]. El mateix es deia de la Vall de Ribes. Així ho trobem en *Una excursion por Cataluña* de Cornet i Mas (1888), quan explica que una senyora d'origen suís, en passar per allà i recordar-li la seva terra, s'hi havia fet construir una *quinta*[3]. Cornet també utilitzà el model suís per descriure el rieral que uneix Hostalric i Arbúcies, un paisatge que "(...) *recuerda los bellos valles de Suiza*"[4]. Però hi ha un cas encara més clar:

> "*Eso es una pequeña Suiza. En el valle misteriosas arboledas; las montañas en parte cultivadas y con las crestas completamente peladas; caprichosas las unas, agrestes las más*"[5].

L'autor d'aquesta obra, l'artista Francesc Gras, arribant-se a Núria un dia que encara hi havia neu, es va creure transportat a Suïssa o en presència dels mateixos Alps. És cert que molts excursionistes després d'ell han sentit el mateix, però només quatre dècades enrere aquesta imatge s'hagués pogut aplicar directament a Montserrat, i en aquells mateixos dies Josep Coroleu la utilitzava per aplicar-la a la Segarra. Així, vistos o no, Suïssa i els Alps estaven donant forma a unes muntanyes catalanes que cada cop esdevenien més universals. Gras veu aigua, cascades i flors i suposa que,

> "*Este país es lo que deben ser los alrededores de los Alpes, severa grandiosidad y pirámides de granito que se remontan á las nubes*"[6].

El fet que Francesc Gras disculpi la seva desconeixença i manca d'estima per la muntanya i que es declari amic de Balaguer (a qui sí que el Pirineu inspira), no ens permet pensar que aquesta utilització del model alpí fos en el seu cas simple retòrica: ja veiem que el mateix feien els seus coetanis. Perquè encara no hem dit explícitament d'on havien sortit les imatges dels Alps que tots aquests autors tenien al cap. Una pista la tenim en un escrit de 1892 de Josep Aladern. Aladern arriba a Coll de Nargó i escriu:

> "*En aquest punt he pogut contemplar un paissatje magnífich, un ventisquer digne de la Suissa. A la dreta, y á la part oposada del riu, se divisan unas fileras de pintorescas montanyolas que van perdentse y esfumantse endins,*

---

[1] Cortada Riera, Ricardo: *Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*. Barcelona, Imp. de P. Ortega, 1890. Pàg. 3.

[2] Cortada Riera, Ricardo: Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias. Op. cit. Pàg. 4.

[3] Conet i Mas, G.: *Una excursion por Cataluña*. Op. cit. Pàg. 148.

[4] Conet i Mas, G.: *Una excursion por Cataluña*. Op. cit. Pàg. 142.

[5] Gras y Elias, Francisco: *A orillas del Freser (recuerdos del valle de Ribas)*. Figueres, Tipografía de M. Alegret y Colom, 1891. Pàg. 12.

[6] "Es cierto que la ribera del rio, las bulliciosas cascadas que se desprenden de las altas peñas, los juguetones arroyos que como cintas de plata se deslizan entre flores, la sonora y oculta fuente alegran el ánimo; pero el país en general es más magestuoso que bello. Este país es lo que deben ser los alrededores de los Alpes, severa grandiosidad y pirámides de granito que se remontan á las nubes. La naturaleza haciendo gala de su poder, de su fiereza, de su predominio sobre los demás montes y de la arrogancia que le presta su nunca desmedida superioridad". (Gras y Elias, Francisco: A orillas del Freser. Op. cit. Pàg. 21.)

ab algun altre pich nevat, semblant á una decoració del Guillermo Tell. Aixó ja fa Pirineus, creume que's bonich. Lo camí es dolent, molt dolent, pero lo agrest del paissatje y la constant vista del Segre, que sembla ensenyarnos lo camí encara que caminant en direcció contraria, lo fan alegre, y ajuda á no cansarnos"[1].

Guillem Tell, l'obra teatral, havia fornit la seva mirada de models per interpretar el nostre Pirineu. Els camins del paisatge són inescrutables! De manera que quan Aladern arriba a la Seu d'Urgell i troba les rodalies de la població pintoresques, la seva mateixa visió el duu a recordar el *Canigó* de Verdaguer. Però en realitat havia estat al revés: Verdaguer l'havia proveït d'un model, d'una "geografia" per interpretar l'indret. O, si més no, d'uns noms que excitaven la seva curiositat i li feien prestar-hi atenció. El record no era un record, sinó una construcció basada en uns elements apresos anteriorment. Com tampoc no estava recordant res -per recordar cal haver vist abans- el Comte de Carlet en arribar a la Massana:

"(...) *tan pintoresca que es un veritable jardí que recorda'ls millors paisatges suissos*"[2].

En altres casos es comparava "*fotografía con fotografía*". No es fa difícil demostrar que hi havia una intenció política darrera de la visió de Suïssa, com ha passat en altres indrets. Els textos repassats més enrere ho demostren a les clares. A aquests textos caldria afegir la següent poesia de Dolors Moncerdà de Macià[3]:

"(...) *y quinze jorns* ***que'm pregunto***
al contemplar tas montanyas,
(elements del país, etc ...)
tos fills, tan braus pel traball,
com per defensar la pátria;
tas ninas, tan enciseres
puntejantne la sardana,
com donantne al desvalgut,
l'almoyna, al Senyor tan grata;
la fé, ab son calor sagrat
embellint los teus estatjes:
la industria, tan floreixenta,
las lletras, tan fomentadas,
si la encisera Suissa
se n'es aqui traspassada
ó si n'ets un tros de cel
que de tas virtuts en gracia,
n'ha cedit lo bon Jesus,

[1] Aladern, Joseph: *Cartas andorranas.* Op. cit. Pàg. 14.

[2] Armet y Ricart, S. (Comte del Castellá y de Carlet): Les valls d'Andorra. Primera part. Del Segre a l'Ariège a travers d'Andorra. Ab nombrosos itineraris d'excursions, fotogravats i un mapa. Barcelona, Tip. L'avenç, 1906. Pàg. 28. Vegeu també pàg. 56, en el mateix sentit.

[3] Extret del Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890.

á la terra Catalana"

El model suís era ecològic i simbòlic alhora, polític i natural. Servia per definir el medi ambient i alhora donava forma a certs sectors de la societat. Però, pel que fa al cas català, el model alpí es va inscriure en el context més ampli de construcció medial de la imatge de la *muntanya catalana* que estem estudiant i que va afectar molts altres indrets.

7. 4. 4 - El reencantament del Pirineu: la *Covadonga catalana*

Com veurem en el proper apartat, Montserrat va ser el monument a la independència de la pàtria davant de la invasió francesa, mentre que el Pirineu es consolidaria com el recer que va salvar la pàtria i la religió durant l'edat mitjana. En aquest sentit, l'any 1847 Tomàs Bertran escrivia:

> "*El Bruch será memorable en la historia por la derrota que sufrieron los franceses en la guerra de la independencia. Los catalanes imitaron á Pelayo; y se reprodujo en nuestros tiempos aquella insigne victoria que puso en Covadonga los cimientos de la monarquía castellana*"[1].

D'aquesta manera, una publicació vigatana de 1849 parlava de les coves de Ribes com de "*un segundo Covadonga*". Per al seu autor, amb la vinguda dels àrabs, els catalans es refugien a les muntanyes i s'ajunten amb la resta d'espanyols.

> "*Parece una exigencia del propio territorio catalan la direccion á donde está el corazon de la alta Montaña. Con ella viene á tocarse al pórtico de dos fuentes ó madres: la una de existencia moral, de la sociedad que habiendose regenerado allí en armonía con la de Asturias fué descendiendo por lo bajo rica de blasones y timbres; la otra de un artículo ó manantial de vida física, del agua que se desparrama por las provincias catalanas, de tres corrientes principales, á saber, el Ter yendo desde el Puig de Bastiments á Gerona, el Segre desde el pie N. de Puigmal á Lérida, y el Llobregat desde una cordillera de Puig de Llansada á la inmediacion de Barcelona*"[2].

També la història de Montgrony de Joan Vilalta afirmava que "*Montgrony és com la Covadonga catalana*"[3]. Segons Vilalta, molt probablement durant la invasió àrab Montgrony fou un dels punts on s'havien refugiat els cristians perseguits. L'indret mai no va ser dominat, mercès a la protecció de la Verge i a la morfologia de la muntanya. Segons la tradició, la línia de defensa cristiana començava en les coves de Ribes,

---

[1] Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona, imprenta de Oliveres, 1847. Pàg. 164.

[2] D. M. C.: "Recuerdo histórico de la carretera de Barcelona á Vich, ó sea privilegio del Rey de Aragon D. Jaime I sobre esta línea de comunicacion" in *El "recuerdo histórico" renovado, ó nuevo almacen de frutos literarios*. Vic, Imp. de Valls, 1849. Pàg. 46.

[3] Vilalta y Camprubí, Joan: Historia del santuari de Nostra Senyora de Montgrony, en la parroquia de Gombreny. Vic, Imp. i Llib. R. Anglada, 1887. Pàg. 40.

"(...) *desde ahont se emprengué la reconquista de nostra amada patria (...) Pot, donchs, ser considerada aquesta privilegiada montanya com la covadonga de Catalunya* (...)"[1].

Nogensmenys, amb motiu de l'anada de la reina Maria Cristina a Montserrat, el 29 de maig de 1888, Celestí Ribera féu un discurs en què qualifica la muntanya com "*la Covadonga catalana*"[2]. Davant la invasió àrab,

"(...) *los genuinos catalanes no saben rendirse; sino que, dejando al enemigo las tierras bajas, buscan en lo alto de los riscos un baluarte para su independencia y organizan desde allí aquella lucha titánica, llamada restauracion pirenaica, tal vez menos celebrada, pero no menos heroica que la restauración cantábrica*"[3].

Per a Ribera, un grup de cristians arraconats al Pirineu assoliren arribar a Montserrat i fortificar la muntanya amb cinc castells. D'aquesta manera s'avançava la "*restauració*" en més d'un segle. Aquest sermó acabava amb la petició a la reina per tal que reunís tots els espanyols sota una mateixa bandera. En aquest mateix sentit, Sardà i Salvany considerava que Manresa,

"(...) *ara com en temps de la Reconquesta está destinada á ésser tal volta nostra Covadonga*"[4].

La conferència en què Sardà pronuncià aquests mots es féu famosa perquè en ella, l'any 1892, carregà contra els afrancesats, els racionalistes, positivistes i lliurepensadors, tot dient allò que,

"*Y com lo Lliberalisme es pecat, y tot Lliberalisme es pecat, y es pecat en tots y en qualsevols idiomes ab que vulga disfrasarlo lo enemich mortal de la societat cristiana, tindrém (...) un Lliberalisme catalanista (...). Es á dir, un Lliberalisme radical en catalá; un Lliberalisme moderat en catalá; un Lliberalisme pseudo-católich en catalá; lo qual vol dir netament que farém de aquí en avant la guerra als drets socials de Cristo en catalá, axís com antes ho feyam en llengua forastera*"[5].

Aquesta és la postura del regionalisme catòlic, una postura que parteix de la idea que, l'estima per la pàtria és un fet natural:

"(...) *podriam ben dir que les lleys naturals y divina nos manan en general*

---

[1] Vilalta y Camprubí, Joan: Historia del santuari de Nostra Senyora de Montgrony. Op. cit. Pàg. 40.

[2] Ribera y Aguilar, Celestino: El patriotismo en cataluña. Sermón pronunciado el 29 de mayo de 1888 en la solemne fiesta celebrada con motivo de la peregrinación de S. M. la Reina Regente Dª María Cristina de Hapsburgo-Lorena al Santuario de Ntra. Sra de Montserrat patrona del Principado. Barcelona, tipo-litografía de los sucesores de N. Ramírez y Cª, 1888. Pàg. 22.

[3] Ribera y Aguilar, Celestino: *El patriotismo en cataluña*. Op. cit. Pàg. 13.

[4] Sardá y Salvany, Feliu: Religió y regionalisme ó Catalunya per nostre senyor jesuchrist. Conferencia llegida en la Academia Católica de Sabadell lo dia 9 de matx de 1892. Barcelona, lib. y tip. Católica, 1892. Pàg. 9.

[5] Sardá y Salvany, Feliu: *Religió y regionalisme*. Op. cit. pàg. 12.

lo amor á totes les nacions; segonament, y ab més forsa, lo amor á la nació que políticament considerem propia; tercerament y encare ab més vivesa, lo amor á la regió peculiar de cada hú, y per fi, y ab lo sumo de carinyós afecte, lo amor á la localitat nadiua, que es la que més verament y ab major intensitat representa com en quinta essencia lo hermosíssim concepte de la patria y del patri amor"[1].

En aquesta línia de pensament, el regionalisme es converteix en legítim, sant i sagrat. Aquesta és la muntanya que aquella Covadonga volia restaurar, una muntanya que havia servit de suport a una raça feta d'"(...) *homes de musculatura de ferro pirenàich*", "(...) *una nissaga de gent no contaminada ab els errors y torpeses de la idolatria*", com diu Jaume Collell en una novel·la que es publicà un cop ja mort[2].

En el sentit oposat, per a certs autors, el regionalisme era prou perillós com per provocar una mena de reacció contra els catalans, de manera que com les pedres de Covadonga havien caigut sobre els àrabs, ara podrien caure sobre els espanyols[3]. L'important, però, és que el tòpic asturià fou acceptat i compartit per ambdues posicions, les quals a més a més l'aplicaren també a la ciutat de Manresa.

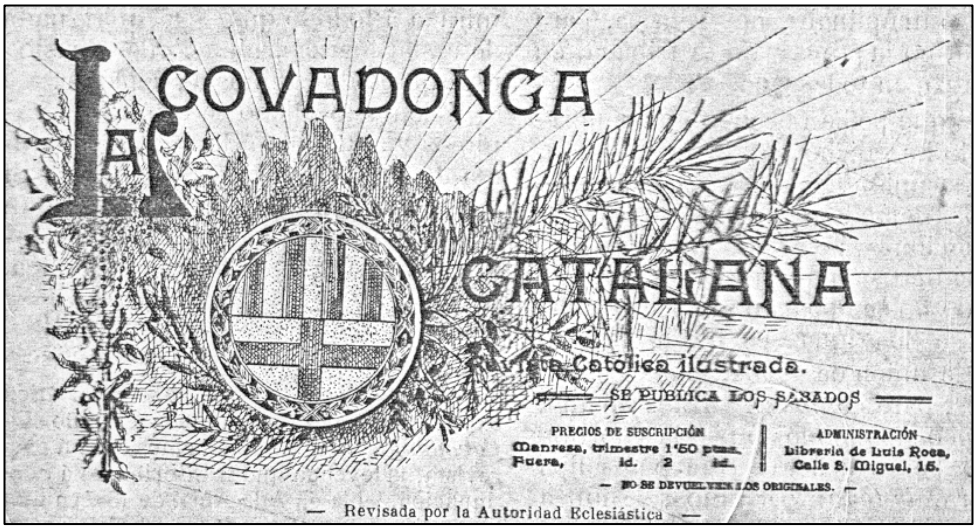

Capçalera de la publicació manresana de finals del segle XIX *La Covadonga Catalana*

La idea de la capital del Bages com a segona pàtria de la reconquesta va ser recollida pel manresà Joaquim Sarret i Arbós en una obra que ha restat inèdita[4] i també per

[1] Sardá y Salvany, Feliu: *Religió y regionalisme*. Op. cit. Pàg. 6.

[2] Collell Bancells, Jaume: Efemèrides dels meus 50 anys de sacerdoci seguides de El reyet del Taga (novela pòstuma). Vic, Gazeta de Vich, 1938. Pàg. 167 i 191.

[3] Vegeu Renau, Franciso de Asís: El regionalismo catalán. Panegírico predicado por el Rdo. Sr. D. Francisco de Asís Renau, presbítero, licenciado en Sagrada Teología y doctor en filosofía y letras, en la iglesia palatina de Montserrat, en la mañana del día 24 de abril, con motivo de la fiesta principal que todos los años dedica á la patrona de Cataluña Nuestra Señora de Montserrat, su real é ilustre congregación establecida en esta corte. Madrid, Imp. de la viuda é hija de Gómez Fuentenebro, 1892. Esp. pàg. 24.

[4] Aquest manuscrit diu: "He aquí por que Manresa puede con justicia apellidarse la Covadonga Catalana". (Sarret y Arbós, Joaquim: La ciudad de Manresa. Memoria de propaganda, dedicada a los excursionistas, turistas y demás personas forasteras que se dignen visitarla. Document inédit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa.)

Josep Borrell, en una llegenda que pronuncià l'any 1871[1]. Aquesta llegenda va ser publicada de nou en el primer número de la revista *La Covadonga Catalana*, una revista catòlica il·lustrada que es publicava a Manresa des de 1901 i en la capçalera de la qual s'insinuen unes muntanyes de reminiscències montserratines.

Muntanya política, muntanya de la pàtria, muntanya antiliberal, símbol, en definitiva, de la resistència d'un poble a la modernitat, tant hi fa com aquesta anés disfressada.

7. 4. 5 - La muntanya, un escenari "natural" per a la història de Catalunya: el timbaler del Bruc

Ja hem vist que la penetració de la imatge política dels cantons suïssos va tenir un terreny adobat en el context de la Guerra del Francès. Aquest context ajudaria a trobar una nova imatge de la nostra muntanya.

Els *Recuerdos y bellezas de España* (1839) parlen del pont de Molins de Rei i diuen que, després de veure passar la sang dels valents que defensaven el país dels francesos, aquells que el creuin ja no hi podran passar amb indiferència:

> "*Peleábase allí por la independencia de la patria, por la integridad de una monarquía hija de siete siglos de combates: y esas luchas son sagradas*"[2].

El medi físic parlaria als qui creuessin el pont. Altres autors, com per exemple Bertran Soler[3], seran menys optimistes quan a les conseqüències de la guerra, però cal anotar que en general existia la consciència que, com en el cas del pont de Molins, el record i els ensenyaments d'aquesta confrontació havien quedat gravats en la nostra realitat física. Albert de Quintana, en un discurs presidencial dels Jocs Florals de 1874, afirmava que actes com els del Bruc, Bailen, Saragossa o Girona,

> "(...) *segellaven la pau y arboraven per sempre més la bandera d'Espanya al bell cim dels Pirineus, per que hagués esment l'Europa de que dintre nostres pits alena com foch etern l'esperit d'independencia que tantes voltes ha deslliurat nostra perduda patria*"[4].

La Guerra del Francès fou un dels pilars sobre el qual es féu pivotar el primer regionalisme. La independència de la pàtria que allí es va defensar era un bon motiu de concurrència de tots els espanyols, i els primers sectors catalanistes ho acceptaren de grat. Jaume Collell, des de *La Veu del Montserrat*, no s'estigué de recordar els fets del Bruc, perquè tenien

---

[1] "La Covadonga Catalana ó sia Manresa deslliuradora de Barcelona" llegenda pronunciada per Josep Borrell, publicada l'any1871 a Manresa i reproduïda després en els primers números de la revista *La Covadonga catalana* (1901).

[2] Recuerdos y Bellezas de España. Op. cit. Pàg. 308.

[3] Durant aquesta guerra es va vessar molta sang "(...) en obsequio de un rey, que en agradecimiento á tan señalados serviciós, concluyó su carrera tiranizándolos. Los españoles aclamando la libertad, consagraron con su sangre frailes y cadenas". (Bertran Soler, T.: Itinerario descriptivo de Catalunya. Op. cit. Pàg. 165.)

[4] Quintana, Albert de: "Discurs presidencial en los Jochs Florals de Barcelona any 1874" in *L'Empordà*. Barcelona, Ilustració catalana. Pàg. 30-33.

"(...) *el privilegi de unirnos á tots los fills del Principat en un mateix sentiment de admiració entussiasta* (...)"[1].

Ben segur perquè, com per a Torras i Bages, en la veneració del Bruc hi anava inclosa la veneració de la religió, la pàtria i la família[2].

L'esperit unitari que la batalla del Bruc va tenir va durar fins a 1880. Fins a aquell any cada poble dels que hi havia estat implicat havia anat celebrant el record de la gesta de forma pacífica i sense competència. Però el 1880 el *Diario de Manresa* publica una carta que havia de donar partida a la polèmica en ser contestada pel *Semanario de Igualada*. La diferent valoració del paper jugat en la resistència contra l'exèrcit francès havia de fer créixer un mur entre ciutats com Igualada i Manresa que volien endur-se l'honor del triomf en aquella batalla. El paper de certs historiadors[3] i novel·listes[4] donant la preeminència a una o altra, junt a la passivitat sobre el tema de les acadèmies de la Història o de Bones Lletres[5] va contribuir a desencadenar el conflicte. Aquesta discrepància s'allargassà en el temps, fins arribar al centenari dels fets. Potser el que es va mantenir més ferm en tot aquest afer fou el paper de l'Església i la defensa de la fe que va suposar la revolta.

"*L'esperit religiós armá'l braç dels catalans, fent-los immortals en els penyals del Bruch*",

"*Els sentiments de Fè y Pátria, covats al escalf del amor als Sants Patrons, produiren les grans gestes de nòstres antepassats*",

"*Sòls la verdadera independencia dins de la fè y ordenances del nòstre gran Capitá Jesucrist, fa verdaders hèroes y mártirs; y sòls els verdaders hèroes de la fè y ordenances de Jesucrist, fan verdadera pátria*",

"*La nòble enterèsa de nòstres avis pels alts ideals de Deu y pátria, mostrada en la guèrra de la Independència, dèu retrèures constantment, còm a modèl y estímul, a les actuals generacions*".

"*Animats del esperit catalá l'any 1808, els nòstres avis obtingueren la independència de la Pátria*",

---

[1] J. C.: "Gran diada". *La Veu del Montserrat*, 22. 4 de juny de 1881. Pàg. 169-170.

[2] Torras i Bages, J.: "La victòria del Bruc" in *L'església i el regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Barcelona, Edc. la Magrana, 1985.

[3] Puiggarí, José: La jornada del Bruch. Vindicación de Igualada sobre su principalidad en la misma. Igualada, Est. Tip. de Mariano Abadal, 1892.

Gómez de Arteche, José: "El tamborcillo de San Pedor" in *Nieblas de la historia patria*. Madrid, Imp. de V. Saiz, 1876.

Segons Anton Vila, Oleguer Miró, de Manresa havia escrit un estudi titulat *Lo Bruch* l'any 1881 en els núm. 34, 35 i 37 de la *Ilustració Catalana*. (Vila, Anton: *Lo timbal del Bruch. Articles históríchs-crítichs publicats en lo setmanari católich catalá* La Veu del Montserrat. Vic, Est. de R. Anglada, 1890.) Segons Miró, el timbaler era nascut a Santpedor

[4] Segons les informacions que aporta Anton Vila, hauríem de parlar de Frederic Soler i de Josep Feliu i Codina, a més d'un drama titulat "L'incendi de Manresa" que s'havia estrenat en un teatre de Manresa. (Vila, Anton: *Lo timbal del Cruch. Articles históríchs-crítichs publicats en lo setmanari católich catalá*. La Veu del Montserrat. Vic, Est. de R. Anglada, 1890.

[5] Per a més detalls: Sarret y Arbós, Joaquim: *Manresa en la guerrra de la independencia. 1808-1814*. Manresa, Imp. y encuadernaciones de San José, 1922.

El que hem transcrit anteriorment són frases que es pronunciaren a Manresa amb motiu del centenari de la batalla del Bruc[1]. En el mateix sentit, anotem que la comissió organitzadora deia en la convocatòria:

> "*Y al calor d'aquèst sant entussiasme, sens dubte que's despertará en nòstres esperits intèns el sentiment de la gloriosa tradició regional, renaxerá mès viva la fè ilimitada en els nòstres destins providencials, y crexerá imponderablement l'amor encès a Deu, a la Puríssima Concepció y als Sants Patrons; virtuts hermoses, que foren els sobirans impulsos que llençaren a nòstres avantpassats al heroisme per la religió y per la pátria*"[2]

Aquesta publicació reprodueix una pintura mural de la masia de les Farreres de Rellinars, en què es veu la batalla del Bruc, amb Montserrat al fons i la Verge que la presideix des del cel i dóna forces als catalans. Per ajudar a recordar els fets, el 6 de juny de 1908 el Centre Excursionista de la Comarca del Bages inaugura una exposició de fotografies, objectes i documents de la Guerra de la Independència[3]. També a Igualada l'Ateneu Igualadí de la Classe Obrera va fer-ne una exposició, dirigida per l'excursionista Josep Fiter[4].

Evidentment totes aquestes publicacions, exposicions, obres literàries i històriques ajudaren a donar una imatge determinada de la muntanya de Montserrat. Però aquesta "monumentalització" del massís encara va ser molt més clara en un altre sentit. L'any 1884 l'ajuntament del Bruc, amb el suport dels delegats de Santpedor i d'Igualada, decideix fer un monument en record de la victòria contra els francesos del 6 de juny de 1808. Com ja hem vist, la discrepància sobre la valoració del paper respectiu de les diferents ciutats implicades en els fets va suposar que l'ajuntament de Manresa no hi assistís pretextant que, segons un Decret de 1812, el monument s'havia de fer a Manresa. A la capital del Bages, l'any 1908, en lloc de la piràmide que s'havia previst fer com a monument als fets del Bruc, es va procedir a col·locar la primera pedra del Grup Escolar,

> "(...) *o Monumento conmemorativo de la Guerra de la Independencia, en sustitución de la "Pirámide" que en 1812 concedieron las Cortes de Cádiz a Manresa "por su conducta heroica en grado eminente""*[5].

Segons Sarret i Arbós, en aquest acte s'havia muntat "(...) *un arco de triunfo representativo de las montañas de Montserrat, con la imagen de la Virgen Patrona de Cataluña y una alegoría del Somatén* (...)"[6]. Convertida en miniatura, Montserrat estava a

---

[1] Recòrd y programa de les festes del centenari de la Guèrra de la Independència. Manresa, Imp. y Taller d'enquadernacions sant Josep, 1908.

[2] Recòrd y programa de les festes del centenari de la Guèrra de la Independència. Manresa, Imp. y Taller d'enquadernacions sant Josep, 1908.

[3] Recòrd y programa de les festes del centenari de la Guèrra de la Independència. Manresa, Imp. y Taller d'enquadernacions sant Josep, 1908.

[4] Exposició històrica de la Guerra de la Independencia á Catalunya. Igualada 7 á 21 de juny de 1908. Catálech. Igualada, Imp. M. Puget, 1908.

[5] Sarret y Arbós, Joaquin: *Manresa en la Guerra de la Independencia*. Op. cit. Pàg. 249.

[6] Sarret y Arbós, Joaquin: *Manresa en la Guerra de la Independencia*. Op. cit. Pàg. 250.

punt per esdevenir el monument a la independència nacional i a la religió. Aquest intent de formalització de la muntanya havia tingut un pròleg molt clar l'any 1892.

Aquell any, recordant els fets, Josep Puiggarí, demanava acabar amb el conflicte i que no es construís el monument l'ubicació del qual es trobava en l'origen de les discòrdies entre les diferents ciutats implicades. Per recordar els fets, Puiggarí havia proposat de simbolitzar-los en la mateixa muntanya de Montserrat,

> "*¡Monte sagrado, maravilla de las maravillas de Cataluña, portento del globo, honor y prez de nuestra tierra, asombro de propios y extraños, de cuyo seno parecen brotar todas aquellas virtudes y energías que distinguen al pueblo catalán: la fé religiosa, el ardor patriótico, el entusiasmo bélico, el espiritu de independencia, al amor al suelo nativo, aquella característica especialidad de raza tan vivamente significada y mantenida por las puras brisas del Montserrat, las férvidas emanaciones de su vejetación, los pujantes hálitos y las deliciosas seducciones de sus alturas, hondonadas y escabrosidades se exhalan para delectación del ánimo y fruición del cuerpo de cuantos á él concurrren ó se allegan!*"[1].

Montserrat seria així el,

> "(...) *monumento más elocuente y perdurable, el único digno de nuestra sublime epopeya. Mientras Montserrat exista, siempre andará unida á él la memoria de la batalla del Bruch: el prodigio de una, es inseparable del milagro de la otra*"[2].

Puiggarí -dient "*¿No las ha identificado el poeta Verdaguer* (...)?"- feia un pas més després de la identificació que certs sectors socials havien fet entre Montserrat i Catalunya. En aquest punt va rebre el suport d'Antoni Vila, capellà de Santpedor i persona vinculada al món jocfloralesc. Segons ens informa el mateix autor, *La Veu de Catalunya* del 12 d'abril de 1891, també havia apostat per no fer un monument i simbolitzar els fets amb la "*santa montaña*".

> "*Dígase, pues, si no es Montserrat el simbolismo más digno y elocuente del hecho del Bruch, hecho asimilable á lo que dice Víctor Hugo de ciertos hombres, que de sí constituyen una edad, y que merecen llamarse siglos porque todo un siglo vive y se nutre de su influencia*"[3].

Recordant els almogàvers i els seu *Vía fora!* i *Desperta ferro!*, Puiggarí intenta superar els rencors comarcalistes i fer sentir els habitants del Bages i de l'Anoia fills d'una mateixa terra i, sobretot, catalanistes. A través del seu treball veiem clarament un procés de formalització de la mirada que seria clarament comprès per dos autors que escriviren a principi de segle XX:

---

[1] Puiggarí, José: *La jornada del Bruch.* Op. cit. Pàg. 8.

[2] Puiggarí, José: *La jornada del Bruch.* Op. cit. Pàg, 124.

[3] Puiggarí, José: *La jornada del Bruch.* Op. cit. Pàg. 126.

> "*Aquellas abruptosidades del terreno que un día fueron el temor de las gentes, son las mismas que algún tiempo después contemplaron con orgullo, cómo el valiente soldado hispano humillaba al gran Napoleón*"[1].

Abans de passar a les conclusions, podem acabar aquesta recerca recordant precisament el mateix que Vicente Vera i Saturnino Huerta-Rodrigo varen remarcar en el seu moment: en un període d'aproximadament cinc-cents anys algunes muntanyes catalanes han passat de ser temudes a ser estimades com a símbols i suports de la pàtria. Entre els dos moments hem detectat també el sorgiment d'un sentiment d'estima per la natura que hem anomenat paisatge.

En conjunt, el desenvolupament d'aquesta recerca ha mostrat que les imatges de les muntanyes catalanes han anat canviant amb el pas del temps i que a l'edat contemporània s'ha donat nom a una imatge concreta. D'aquesta manera ha aparegut la *muntanya catalana*, un constructe que és alhora físic i simbòlic, un ens polític que es planteja en un sentit determinat. Hem fet un repàs força exhaustiu d'un cas molt interessant de relació entre cultura i poder en què la representació que se'n deriva permetria parlar d'un procés d'imperialisme dins de la mateixa metròpoli, o bé que permetria establir un centre i una perifèria dins del conjunt de Catalunya. El món urbà i el món rural han començat a diferenciar-se quant a la seva valoració; s'ha començat a parlar d'un equilibri precari en què la ciutat s'obre al món rural, però en un context en què aquesta hi aporta les seves imatges per representar-se'l. La muntanya catalana esdevé una representació en el sentit polític de parlar per un altre; es tracta d'un discurs en què la "realitat" és construïda negant les visions tradicionals i imposant una nova "realitat". La bellesa, la puresa, la utilitat de la muntanya, en esdevenir objectes del discurs urbà o del parlar de part de les classes dominants del món rural, serviren per mantenir la cohesió social a la ciutat i també per defensar un model social davant d'uns altres que eren fora de Catalunya.

Resum:

Amb aquest capítol hem arribat al final del trajecte que ens proposàvem. Hem desenterrat la imatge predominant de la muntanya catalana durant els primers anys del segle XX. Aquesta muntanya és clarament una realitat ecosimbòlica, una suma d'indrets fets d'elements físics i alhora de valors morals que eren elaborats per una sèrie de persones que, potser sense ser-ne conscients, esdevenien una subespècie d'allò que Gramsci en va dir intel·lectuals orgànics. Les imatges que ells produïren es difongueren en aquell context social regionalista (i potser nacionalista) i arribaren a la quasi totalitat dels catalans, especialment a aquells que tenien una tendència regionalista.

[1] Vera, Vicente; Huerta-Rodrigo, Saturnino (dir): *Cataluña. Monografía geográfico-histórica de Barcelona y su provincia.* Madrid, Antonio Pérez y Cª, impresores, 1906?.

8 - Vuitena part: *Conclusions*

Després del repàs que hem fet a la representació de la *muntanya catalana* durant el període modern i contemporani, aquesta darrera part intenta aportar uns resums i conclusions sobre el conjunt de l'obra.

El paisatge de muntanya, un cop aparegut, què va permetre? Qui el va utilitzar? Qui se'n va fer càrrec? Només era un fet estètic?

En el capítol 3.6 hem dit que la imatge de Montserrat que oferien els gravats de l'època moderna "semblaven" presos des del pont del Diable de Martorell i hem acordat que aquesta descripció, que no era del tot exacta, per aquell moment ens servia. Doncs bé, ara és el moment de reemprendre el tema, perquè les conseqüències que en traurem són prou consistents a nivell teòric com per fer-ne un apartat independent.

Els textos són formes simbòliques o simbolitzants -aquest darrer adjectiu pres en el sentit de formes que simbolitzen la relació d'analogia que existeix entre les diferents esferes socials. Un gravat com el de Francs Gazan (1699) ens permet veure com els textos juguen amb el temps per explicar l'espai: després d'haver afirmat que l'objecte que aquest gravat representa era la muntanya de Montserrat vista des del pont del Diable de Martorell, ens vàrem posar a comprovar si això era cert. El resultat, que d'una banda va ser molt decebedor, de l'altra, va obrir-nos els ulls i ens va fer veure la necessitat de parlar de les formes simbolitzants.

És cert que, en aquest cas, la imatge general sembla presa des de Martorell, però certament cal adonar-se d'un fet molt més complex: des d'aquell indret l'espai representat és irreal, no es veu tal com és. El cas més clar és el del monestir, que és impossible de veure. Nogensmenys la part inferior de la muntanya, que és la que destaca des de Martorell, no apareix gairebé representada. Però és més, l'orientació de la vall de Santa Maria és gairebé perpendicular a l'eix Martorell-monestir de Montserrat i per tant l'orientació general est-oest que el gravat sembla indicar és impossible de veure des de Martorell. En principi, alguna cosa ens deia que ens havíem equivocat i que calia canviar el punt de vista a partir del qual s'havia pres la imatge.

Va ser quan ja estàvem cansats de donar voltes per la zona a la recerca d'aquest punt de mira que ens vàrem adonar que en realitat ens trobàvem davant d'un *collage avant la lettre*. L'autor havia volgut donar una representació que no era figurativa -això ens semblava molt clar-, però, com que li calia representar "coses" importants visibles des de llocs diferents, el que va resultar-ne va ser com una fotografia presa des de diferents punts de vista parcials en moments diferents. Calia veure al mateix temps allò que cronològicament i espacialment era impossible de veure tot alhora.

En aquest sentit, Gazan resulta molt instructiu. Ell tenia en ment una certa idea de Montserrat, una idea feta de retalls que, essent reals, no ho eren tots al mateix temps. En l'espai que pretén (re)presentar-nos, el temps funciona a ritmes diferents segons els racons que es tractin. L'espai mental que finalment l'autor representa és un espai físic que no es pot captar d'un sol cop d'ull, sinó que cal diferents mirades en moments diversos per tenir-ne una idea de conjunt. Ens trobem, doncs, davant d'un mapa que podríem qualificar de cognitiu si no fos perquè el que mostra no és un fet de percepció individual, sinó una representació d'escala social. Gazan ha fet el que, segles més tard, faran els cubistes: oferir una realitat vista al mateix temps des de llocs dispars. Per construir aquest espai (social) l'autor ha jugat amb els diferents temps de la percepció.

Si el cas de Gazan és paradigmàtic, potser encara ho és més el gravat que apareix en l'obra *Sombra de Maria Santissima en su nacimiento* d'Andrés de Carvajal (1687). En aquest cas la sensació que la muntanya de Montserrat és feta de retalls diferents, que en alguns casos fins i tot haurien estat mal enganxats, és molt clara (vegeu aquesta il·lustració a la pàgina següent). En aquest gravat sembla com si s'haguessin unit imatges de les diferents ermites, cadascuna amb el seu fons propi, i s'haguessin posat sobre d'una imatge d'uns frares adorant la Verge. El conjunt superior

i inferior estan clarament desconnectats a nivell pictòric, com també algunes de les ermites entre elles. És el conjunt ideològic, que tots coneixem, el que dóna coherència al gravat. En alguns casos, les ermites de Trinitats i Sant Salvador, a dalt a la dreta, presenten unes muntanyes que semblen surar en l'aire: la connexió amb els altres indrets no ha estat feta quant al dibuix; però tothom sap que s'han de connectar a nivell ideològic. En aquest gravat es veu clarament la idea d'un espai discontinu, que funciona a salts i que encara no ha estat pres com a conjunt: el morter del conglomerat del gravat no existeix i els llocs, com els cims, s'aguanten tot sols –la major part de la muntanya encara no ha aparegut.

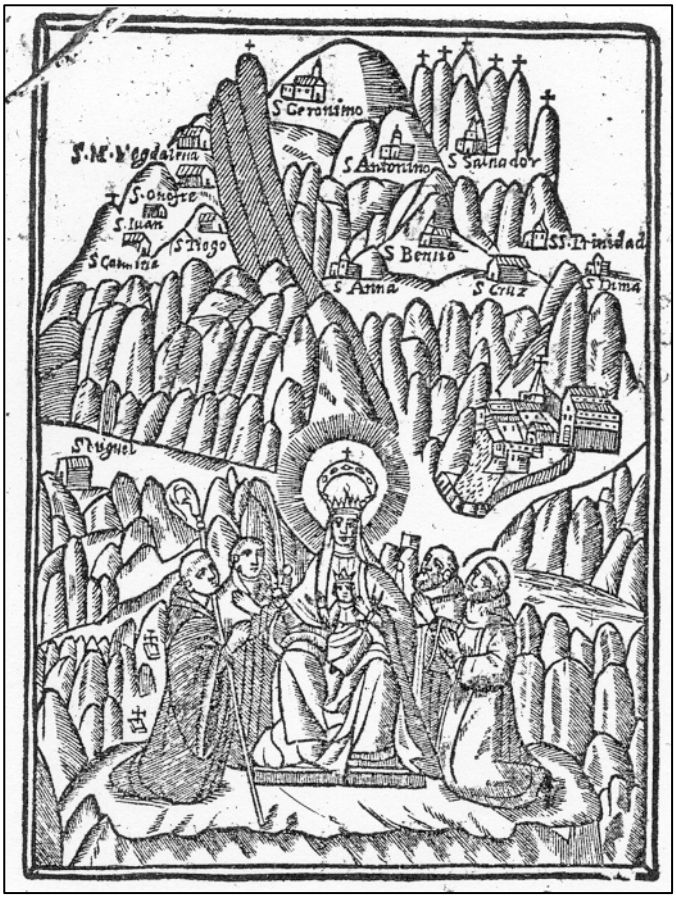

Gravat dins de l'obra *Sombra de Maria Santissima en su nacimiento,* d'Andrés de Carvajal (1687).

Ara bé, aquesta tendència va ser força generalitzada en l'art romànic i gòtic. En aquella època era força normal de representar en una mateixa escena fets que succeïen en moments i en llocs diferents. Un bon exemple, dels molts que n'hi ha, és la nativitat del frontal de Santa Maria de Cardet (segle XIII). En aquest frontal, l'escena de la nativitat s'ha representat al costat mateix de l'anunciació als pastors, com si entre una i altra no hi hagués distància ni diferència temporal (vegeu aquesta il·lustració en 1.6.4). En aquest mateix sentit, el sant Onofre de la predel·la de la catedral de Barcelona mostra en un mateix quadre dues imatges per explicar dos moments de la vida del sant. Si en comptes d'una obra pictòrica parléssim d'una fotografia, ens adonaríem que, per un excés de temps sobre la placa sensible, la fotografia hauria resultat moguda o velada.

I és que, com ja hem dit, la fotografia fa impossibles les imatges impossibles. Les seves formes simbolitzen una altra relació amb l'espai: una relació amb un únic punt de mira, sense profunditat ni temps; una relació per a nosaltres evident perquè ens sembla que és l'única possible.

Retaule de Sant Onofre, Catedral de Barcelona.

Els quatre exemples comentats són mostres d'un tipus d'espai que aquí hem anomenat sagrat, un producte històricament i culturalment determinat. La modernitat, la perspectiva i la mirada científica han ajudat a fer-nos creure que aquestes imatges eren irreals, que la realitat és una i que ens és donada de forma natural. Aquest canvi es veu també en el pas de la cartografia elaborada durant l'època moderna a la contemporània.

D'una banda tenim un espai tractat de manera heterogènia en què dos rius com el Tec i el Segre, que neixen en llocs relativament propers, són representats com si fossin un de sol que anés de mar a mar, en què certes muntanyes no tenen representació o bé, en aquest tipus de cartografia, es fan uns gravats de Barcelona en què al fons, darrera de Collserola, hi ha Montserrat... D'altra banda, en la cartografia contemporània trobem espais homogenis, espais en què ho trobem tot i cada cosa al seu lloc, que són mirats des d'un únic punt de vista abstracte i no des d'una diversitat de punts que permeten diferents perspectives cavalleres.

Més enrere ja hem vist que no és que un sigui més irreal que els altres, sinó que representen realitats diferents. Aquest procés d'aparent millora tècnica acompanya la descoberta de nous espais, la troballa de llocs que abans s'amagaven entre els intersticis d'unes mirades plurals. Paradoxalment sembla que hi veu més i que es veu més amb una sola mirada que amb diverses. Perquè la cartografia moderna anul·lava els temps i els espais que li resultaven indicibles o innomenables, mentre que la cartografia actual ho vol representar tot, com si l'espai en si fos homogeni i no hi hagués diferències entre un lloc i un altre (en tot cas aquesta manca de diferenciació només és real a nivell físic, però no a nivell simbòlic).

Aquestes formes simbolitzants, aquests textos que ens permeten accedir a les representacions socials de la "realitat", com veiem, han anat variant històricament pel que fa a la seva actitud davant de l'espai. D'aquesta manera, una anàlisi de les imatges de Montserrat mostra com al segle XV els gravats donen molt poca importància a l'espai figuratiu, mentre que l'Escola d'Olot pretendrà reflectir la Garrotxa tal com és. Però tant els uns com els altres han dibuixat o no certes coses, les han posat en unes relacions que no tenien perquè ser "reals" per transmetre un missatge. Un camp de fajols i una vacada podien ser adossats a un rerefons muntanyós per fer-ne una obra que pretenia ser figurativa. Però només la fotografia -i encara en podríem dubtar- permet "guardar" congelat l'instant fugisser de la vacada que pastura o dels fajolers moguts pel vent. L'Escola d'Olot no ha copiat res, no ho ha guardat, sinó que ho ha "guardat com", que diem parlant informàticament. La realitat ha estat vista des d'una mateixa posició social -vet aquí el que crea una escola-, però aquesta ha estat copsada des de diferents angles de vista, des de diferents punts en moments dispars. Reduir la disparitat del temps en un mateix lloc és un procés que es lliga a la nostra representació del món, i aquesta mai no és lliure. L'espai (sempre?) es construeix a partir de mirades esparses en el temps; conserva, sempre, el seu caire de trencaclosques (*puzzle*), la seva essència cubista. I és que el cubisme, en voler mostrar la simultaneïtat, ens ha ensenyat que el món i la seva imatge són construïts també en el temps; que les coses poden ser A i no-A a condició que aquestes dues situacions no es donin en el mateix moment. Només així podem entendre que un mateix no sigui igual que ell mateix: el pas de la història i de l'autobiografia han canviat per fer-nos canviar també a nosaltres. Fa vint anys no podíem pensar el que avui som capaços de prendre com a base per al nostre coneixement, i no perquè no disposéssim del mateix cervell; simplement perquè no havíem tingut tant temps d'exposar-lo al món. Abans i després d'aquesta tesi el seu autor serà diferent, tot i ser el mateix.

Entre l'art prerenaixentista i el cubisme i els altres ismes una bona part de la història de la representació artística s'ha escolat. Però curiosament s'ha tornat a una situació semblant en què es juga amb el temps per entendre l'espai. Hi ha diferències, és

cert, però hi ha una continuïtat entre aquests moments històricament tan allunyats pel que fa al tractament temporal de la realitat: ambdues tendències plantegen que existeixen una pluralitat de mirades que es donen alhora. En canvi, la modernitat, amb la perspectiva i la fotografia com a culminació, ha volgut fer creure que el món es mira només des d'un punt de vista. Això li ha imposat unes formes que no són gens naturals, com va mostrar Panofski[1]. L'art del paisatge va sorgir i viure en aquesta conjuntura i finalment va desaparèixer del panorama artístic. El surrealisme mateix ha optat per ensenyar la part amagada i onírica del món, allò que funciona al mateix temps que la racionalitat. I és que no es pot construir l'espai fora del temps.

D'aquesta manera, el món natural pot ser un fet objectiu i un fet subjectiu; un objecte i un subjecte, tot plegat i alhora. La muntanya pot ser una muntanya i l'ànima de la pàtria, un paisatge i un ecosistema; Montserrat, un monestir i un indret natural, un símbol i una "realitat". Com els pintors, posem en un mateix espai coses diferents en el temps, realitats que semblaria que no hauríem de veure alhora. Posem natura, societat, cultura o rituals al món per fer-nos una imatge i per fer-nos-en una imatge. Mirem tot mirant-nos i tanquem els ulls al pas del temps. L'espai el construïm a partir de mirades esparses en el temps.

En aquesta tesi el nostre plantejament de partida ha estat el que en podríem dir una mediança dialèctica o una fenomenologia radical que primerament veu el món com a medialment construït però que, en segon lloc, el considera fet a partir d'actors amb poders i capacitats desiguals. Com diu Bourdieu els diferents grups socials es troben permanentment atrapats en una lluita per definir el món d'acord amb els seus interessos[2], i aquesta lluita abasta també la realitat geogràfica, diguem-n'hi espacial o paisatgística. Per això, prenent com a punt de partida la teoria de la Mediança d'Augustin Berque, hem hagut de completar aquesta visió per donar entrada al món del poder i de les relacions socials per acabar d'entendre l'enjoc de la construcció medial de la realitat.

La mirada paisatgística és una qüestió de distància respecte del món material. Aquesta distància pot ser de tipus estructural, com la que algunes societats o organitzacions econòmiques proposen per a l'Església o per al grup social de rendistes que viu de l'excedent del treball aliè directe sobre el sòl. Però aquesta distància també es pot construir. Parlarem de distància construïda respecte del medi en casos com per exemple el dels artistes, casos en què és una decisió individual, més o menys lliure, el que porta l'individu a prendre postures que estructuralment no li tocarien.

L'edat mitjana no separava cos i món i aquest fet era analògic i permetia naturalitzar les relacions socials d'aquell moment, és a dir, una societat de tres estaments determinats per naixement en què tota mutació social era impossible. En aquest context s'entén que no hi hagués interès per les qüestions materials perquè el món era fix i immutable. Per al sorgiment del paisatge, com diu Azorín[3], calia que sorgís *el yo frente al mundo*. Aquest procés de creació d'una personalitat social independent que s'inscriu en un món que ja comença a ser dinàmic possibilita la lectura del món com a objecte, un objecte que podrà ser positiu o negatiu, agradable o amè o, per contra, horrorós i desagradable.

En la producció social de la seva existència els homes i les dones entren en relació els uns i les unes amb els i les altres, i les relacions que així es generen, que no únicament

[1] Panofsky, Erwin: *La perspectiva como forma simbólica*. Barcelona, Tusquets, 1973.

[2] Bourdieu Pierre; Wacquant, Loïc J. D.: *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona, Herder, 1994. Pàg. 23.

[3] Azorín: *El paisaje de España visto por los españoles*. Madrid, Espasa-Calpe, 1969. La primera edició és de 1941. Pàg. 14.

són relacions de producció, possibiliten la formulació de grups socials amb interessos, latents o explícits, més o menys determinats. És en la seva existència que les persones s'adonen que tenen vincles comuns i interessos més o menys semblants amb altres persones alhora que es diferencien o se'ls fan llunyans altres persones o grups socials[1]. La pertinença a aquests grups pot ser un fet explícit o implícit, reconegut o no. Però amb el pas del temps, davant les contingències de la vida quotidiana, van apareixent diferents qüestions en front de les quals s'ha de prendre o no una actitud o resposta. Això acosta o allunya les persones de les seves veïnes i d'aquesta manera pot sorgir un sentiment moltes vegades velat de pertinença a un grup *nosaltres* per oposició als *altres*. La posició social, que mai no es pot resumir només en una relació amb els mitjans de producció, permet i impedeix sentir com a propis i adequats certs valors o sentiments, sentir-se a prop o lluny de la resta dels qui ens envolten. I és en aquest procés d'autodefinició que, al mateix moment, ens anem definint nosaltres: a mida que definim el que no som, també ens fem nosaltres mateixos. La consciència de pertànyer a un cert grup social no és mai donada, sinó que apareix en el desenvolupament de la vida social, en el mateix moment que ens representem els altres. Davant de noves qüestions, ens hem de definir, hem de veure si són del nostre món, de la nostra òrbita, o si pertanyen a una esfera que considerem aliena. En aquest procés la realitat s'institueix, però al mateix temps s'institueix el nosaltres.

A un cert nivell, el món pot ser o no ser. Serà positiu o negatiu, per a nosaltres, en funció de la resposta que donem a aquells que conscientment o inconscientment considerem els nostres. La nostra posició social fa que participem d'uns textos i d'un context concret, que participem igualment en la producció de discursos i que acceptem aquells que se semblin als nostres o que, amb els materials que hem rebut anteriorment, ens semblin plausibles. El nou material, que ens ha semblat pertinent de ser pres en consideració, serà valorat igualment o no pels nostres veïns. Alguns ho veuran com nosaltres i altres no, però si l'oposició no és molt forta, pot entrar a formar part de la nostra representació del món. El nou element passarà a formar part del nostre i, de retruc, del discurs de la col·lectivitat més àmplia en què ens inserim. I aquest discurs sobre el món, que ara trobem ampliat, serà un element més que donarà, o pretendrà donar, coherència al nostre món. D'aquesta manera passarà a formar part del que anomenem *textos*. El nostre discurs ha adoptat un matís nou i des del discurs el fem arribar al món extern: modifiquem d'aquesta manera un text que ens parla del món. Si aquesta reificació de la realitat deixa de ser un fet individual i aconsegueix implantar-se com a part de la cosmovisió del nostre grup, la representació de la realitat serà una altra, lleugerament modificada. D'aquesta manera el que, potser per atzar, ha entrat a formar part d'un discurs possible, esdevé un text que es reifica i naturalitza. Una petita opinió ha esdevingut una part del món.

Ara bé, també podem entendre que aquest procés es genera en un moment que un text en què abans no havíem reparat ens arriba “des del món”. Això és el que passa amb els altres. Si, perquè vivim una realitat social que ens permet una certa pertinença a la descodificació positiva d'aquest nou text, acabem acceptant-lo com a possible lectura del món, és probable, tot i que no necessari, que algun dia aquest text entri a formar part del nostre discurs. I és més probable com més emprat sigui pels nostres coetanis i semblants, com més analògic sigui amb el nostre món social i cultural.

Aquesta és la lliçó que ens ofereix el sorgiment del paisatge en el món religiós

[1] Thompson, Edward P.: *Tradición, revuelta y consciencia de clase*. Barcelona, Crítica, 1979. Esp. Pàg. 33-39.

català. L'Església catalana forma un grup històricament definit (i no únicament per relacions de producció) que ha llegit uns determinats textos, que comparteix unes idees i una actituds que res no tenen a veure amb l'estima del món natural. A partir d'un cert moment històric, però, arriba a coneixement d'alguns membres d'aquest grup una valoració estètica en termes positius de la muntanya. La seva resposta hagués pogut ser negativa d'entrada, però també podria passar desapercebuda, sense pena ni glòria. D'aquesta segona manera no es produirà una oposició frontal a aquesta nova forma que en principi només seria estètica. Veure la muntanya, o alguna muntanya, com a agradable no és un fet impertinent, com sí que ho hauria estat la visió d'un cos nu. No hi ha pecat en aquest fet, tot i que alguns eclesiàstics hagin propugnat un allunyament del món. Aquest pas, silent i callat, és d'una importància transcendental: una nova realitat o una primera formulació d'una nova realitat ha arribat i no ha estat criticada. Encara no se'n parla, però no es veu com una cosa innomenable; en tot cas és quelcom indicible: encara no és pertinent de parlar-ne, però no hi ha impertinència en el nou món. Se'n podria parlar, es podria valorar el món en termes positius perquè certs textos i discursos justificarien que l'obra divina fou una obra perfecta: és més, el món fou perfecte fins al pecat original; per tant, s'obre la possibilitat a la pertinença de considerar el món com un jardí, com un paradís. No hi ha la possibilitat de veure'l com a paisatge, perquè el concepte, si més no el mot, no existeix. Però un dia es podrà dir paisatge al jardí o al paradís. Els textos i els discursos sobre el paradís (que se sustenten en passatges bíblics) permeten l'entrada d'un nou sentiment de la valoració del món: el paisatge que encara no és pertinent d'anomenar. Però ja s'ha fet el salt qualitatiu: possiblement vindrà un dia que algú decidirà parlar de la bellesa de la muntanya i llavors els nostres eclesiàstics s'adonaran que allò ja fa temps que ho sentien...

Al segle XIX català, un grup social difícil de definir comparteix una sèrie d'interessos: volen un món autàrquic, proteccionista, un país essencial, de pau social, de progrés material, etc. Aquest grup podrà fer-se ressò de discursos que parlin de la bellesa de la muntanya, o de discursos que (ens) parlin de la seva bondat natural. D'aquesta manera, s'obrirà la via a convertir certes parts de Catalunya (les muntanyes) en textos que (ens) cantin l'essència de la gent que hi viu, que en faran una font de riquesa, potser un lloc bell... El món que físicament no ha canviat, esdevé un text diferent i això possibilita nous discursos. Textos i discursos estan en relació dialèctica i uns poden ajudar a avançar en un sentit o poden, per contra, contrarestar certes tendències que feia temps que s'apuntaven.

Ara bé, tots els membres d'aquest col·lectiu, que comparteixen una cultura més o menys semblant, si més no en els punts bàsics, poden fer aquest salt, però només uns d'ells estaran legitimats per construir discursos que arribaran als altres. Seran ells els qui estructuraran els elements que han anat rebent de forma potser inconscient. I l'important d'aquest procés és que no acostuma a ser ni neutre ni atzarós, que malgrat que les coses puguin començar sense intenció concreta, certs actors poden aconseguir que esdevinguin, com diem avui dia, *políticament correctes*. Que la imatge de Suïssa sigui la imatge per descodificar els paisatges verds i humits no implica que haguem de fer servir aquest tòpic per intentar abastar un món més just, modern, on les coses siguin puntuals com els rellotges suïssos. Però hi ha actors que, conscients o no, veuen de seguida la pertinència d'unir aquestes parts diferents del discurs (o de discursos diferents). Això ha permès que la idea, per exemple, de l'esport s'encavalqui amb la de nació i que aparegui un Barça que és més que un club. Per tant, la vida social dóna elements per generar textos i discursos que certs agents socials, des de punts de vista socialment concrets, creuen pertinents o interessants de

potenciar i d'aquesta manera es construeixen tòpics i representacions del món d'acord amb la seva posició en les relacions socials. A partir d'aquí, els grups socials lluiten per imposar la definició del món que els sembla més coherent als seus interessos. Així, mentre la vida rural catalana a la darreria del segle XIX era un model social a seguir, la política econòmica dels agents que propugnaven aquest model no passava per retornar concretament a les institucions medievals que acabaven de deixar enrere. La cultura popular d'aquells pagesos havia de ser estudiada i era presa com a model social, però ningú no la defensava seriosament com a model de futur.

Durant la major part de la història de Catalunya, el sentiment paisatgístic va ser ignorat o, més ben dit, inexistent. La història del mot *paisatge* ja resulta exemplar: abans del segle XVIII no era possible parlar d'una part del nostre país com si fos un paisatge, simplement perquè el mot encara no existia en la nostra llengua. En comparació a altres llengües romàniques, aquest concepte va fer entrada de forma molt tardana en la llengua catalana: la fi del segle XVII no és un moment gens prematur. Però a més a més, l'aplicació del concepte per valorar una part concreta del medi natural va ser encara molt més tardana: fins al segle XIX -durant un període en què ja tenim documentada l'existència de la paraula- el mot *paisatge* no volia dir altra cosa que un tipus concret de forma pictòrica. És a la segona meitat d'aquest segle que el concepte és emprat (tal com l'entenem avui dia) per referir-se a una part del medi ambient que serà vista de la mateixa manera que podia ser-ho un quadre que representés alguns indrets del medi natural. El *paisatge*, que des que va ser manllevat pel català s'havia referit al resultat d'un treball artístic, al segle XIX es referirà, també, al model d'inspiració de l'artista. Des d'aquell moment, el paisatge, a més d'obrir a un món pictòric, també permetrà entrar en el terreny de la representació del medi ambient.

A Catalunya, doncs, no va ser fins al segle XIX que es va començar a parlar del medi ambient en termes paisatgístics. Per tant, aquest fet ens duu a pensar que el sentiment paisatgístic en el sentit berquià del terme ha estat un fet molt recent. Ara bé, emprant el concepte de protopaisatge tal com ho fa Alain Roger, podem parlar d'una visió protopaisatgística des del segle XV o XVI, visió que era aplicada especialment al camp conreat, i només de forma excepcional, a algun tros del medi ambient poc o gens humanitzat.

En el procés històric que hem estudiat, el primer medi ambient agradable i amè va ser un conjunt d'indrets agrícoles i humanitzats. La muntanya, fins llavors, havia estat un regne a part, diferent i la majoria de vegades inexistent –indicible- per a les élites que hem estudiat. Només s'han trobat algunes excepcions a nivell espacial i cronològic. Quant al primer aspecte, hem de distingir entre la muntanya de Montserrat i la major part de Catalunya, de manera que mentre la primera va ser vista en tant que protopaisatge des del Renaixement, els altres massissos varen haver d'esperar gairebé fins a l'arribada del segle XIX. Primer protopaisatge muntanyenc de Catalunya, aquest massís va ser "descobert" estèticament pels humanistes del Renaixement i va continuar essent estimat fins i tot en el segle XVII, l'època europea de les vaques magres quant al paisatge. La resta de la Catalunya muntanyenca va ser ignorada com a paisatge fins al segle XIX.

El conjunt de tòpics que es podia aplicar a Montserrat per fer-ne un protopaisatge en el sentit rogerià era d'arrel bíblica i casava força bé amb aquella part de l'élite que havia decidit prendre l'hàbit. Aquest model per representar-se parts del

medi ambient va permetre també estimar alguns altres indrets com Núria, però poca cosa més; la resta d'espais naturals del país només eren agradables i amens si eren productius i ubèrrims.

Quant al segon nivell d'excepcionalitat –i ja ho hem vist en parlar de Montserrat- cal recordar el Renaixement amb tot el que va suposar de reposicionament entre l'individu i el món. A banda d'aquests fets i moments excepcionals, la muntanya va ser temuda i ignorada fins al segle XIX; els terrenys amb forts desnivells representaven obstacles a l'acció humana i generalment eren mal vistos o ignorats. Només algunes muntanyes en què havien passat coses especials o de les quals es deien fets extraordinaris foren conegudes durant l'edat moderna. Una d'aquestes muntanyes fou Montserrat, però allà es va gestar una representació en tant que protopaisatge excepcional i primerenca en què la bellesa de l'indret s'expressava a través de categories bíbliques. El paradís –bé com a lloc verd i humit, bé com a ciutat harmònica i emmurallada- va jugar el paper de model protopaisatgístic durant l'edat moderna. Era la representació pròpia d'un grup social format majoritàriament per gent d'Església que havia superat els condicionaments medievals i místics que propugnaven l'allunyament del món real. Aquest model es va aplicar a alguns altres indrets, però no es va acabar de generalitzar. Ara bé, la seva existència serveix per demostrar que el sorgiment del paisatge no va anar lligat al protestantisme, sinó en tot cas a una nova posició de l'individu enfront de la realitat que es va donar tant en els països reformats com no.

En segon lloc, tot i que la muntanya només era tractada excepcionalment, cal parlar de la visió que es tenia d'ella durant aquell període. Aquesta s'inscrivia dins d'una espacialitat discontínua, heterogènia, una espacialitat que presentava salts, discontinuïtats i fissures. El medi natural era percebut només de forma parcial per l'élite cultural que hem estat estudiant: si el Pirineu era ignorat, la part occidental de Montserrat era igualment "inexistent", "ningú" no hi anava. I, en canvi, els viatgers moderns es delien per visitar les ermites montserratines, el santuari de Núria o la muntanya de sal de Cardona. Formant part d'aquest espai ignorat –indicible- hi havia els cims de les muntanyes, als quals els grups socials predominants no donaven gairebé cap importància. Només aquelles muntanyes o parts d'elles que havien aconseguit sortir de la rutina i mostrar-se com a coses extraordinàries o meravelloses eren considerades i conegudes. La resta només eren un conjunt de pujades i baixades, de sotracs que dificultaven els desplaçaments dels precaris mitjans de transport de l'època.

Ara bé, amb la modernitat, el sorgiment del jo, el desenvolupament científic i, en definitiva, amb un important procés de modernització, aquesta realitat va canviar de manera radical. El món es va desencantar, va deixar de ser un lloc vinculat a realitats que es trobaven en el més enllà per ser un conjunt de llocs homogenis, sense intersticis ni espais buits; el món va esdevenir una *res extensa* mesurable i controlable per les persones humanes. Però la realitat suporta malament -si és que ho pot fer- ser només un fet objectiu i aquest procés de desencantament va anar seguit d'un nou reencantament de la realitat geogràfica. En aquest sentit, el sorgiment del paisatge és l'acompanyament analògic del desenvolupament de la individualitat, el contrapès de l'ús de la raó i del procedir científic; allà on la realitat deixa de parlar en termes matemàtics per continuar essent predictible.

A nivell històric, la bellesa aplicada al camp conreat o als boscos ufans va traslladar-se vers algunes muntanyes: nous espais podien ser descodificats com a indrets

agradables a partir dels models tradicionals que ja hem estudiat. Per dir-ho ràpidament, el conjunt de llocs que podien ser bells es va fer mes ampli. En canvi, d'altres indrets, especialment l'alta muntanya, varen necessitar un pas més, perquè els tòpics tradicionals no eren suficients per convertir l'alta muntanya en un text agradable de reconèixer. En aquest punt, l'estètica del sublim, donant un nou discurs a uns mateixos indrets, va permetre fer el salt de l'horror tradicional a l'estima per l'alta muntanya i convertir algunes muntanyes catalanes en textos nous que parlaven altrament als catalans. A diferència del sentiment de la bellesa, el sublim féu agradable allò que abans era horrorós.

Fonamentalment el paisatge es va convertir en la nova evidència de la muntanya, la representació natural i primària del medi ambient. Però la muntanya mai no va deixar de ser un dipòsit de valors. Del desert solitari i perillós, poc a poc, va esdevenir un indret amable i amè, amenitzat pel cant dels ocells i per himnes nacionals. El paisatge sublim, que arribà a Catalunya simbolitzat pel món alpí, va servir per canalitzar els interessos de part del món catalanista i regeneracionista del nostre país. L'estètica es tenyia de valors socials perquè l'estètica sempre és un valor de la societat, i quan aquesta s'aplica al medi natural, la natura i la societat es naturalitzen i reifiquen com si no fossin elles mateixes. I és que la realitat és trajectiva i es constitueix en aquests *trajets*.

El món no només és un ens físic; té, a més, unes altres dimensions que en fan un ésser social. D'aquesta manera, el món esdevé un objecte ecosimbòlic en què els mecanismes i processos naturals no poden separar-se de la visió que la humanitat té d'ells. De fet, aquests processos naturals no existirien per a nosaltres com a tals, fora de la nostra mirada culturalment produïda. Llavors, la nostra mirada sobre el medi ambient deixa de ser innocent i neutra i adquireix categoria de realitat. Però en aquest punt cal saber plantejar qui ha produït aquests models o qui els ha extret del seu context i amb quins interessos; per què i a qui serveixen.

Si, com hem dit, el món agrícola va ser percebut clarament com a protopaisatge durant gairebé tota l'edat moderna, i se l'estimava perquè era ric i donava rendiments i facilitats a les persones, històricament és clar que va arribar un moment en què l'extensió dels conreus i el productivisme dut a l'extrem foren mal vistos. Les noves roturacions varen quasi anorrear bona part del medi natural i aquest esdevingué un medi antropitzat. Però a final del segle XIX i primers anys del XX, les mateixes forces productives s'adonaren dels inconvenients de la deforestació: inundacions, irregularitat de les avingudes d'aigua, desertificació, etc. varen convertir-se d'aquesta manera en fets físics que jugaren a favor d'un tipus de medi diferent en què no tot el que es valorava era la riquesa productiva. El procés de reforestació, de formalització *in situ* de l'espai agrícola, que duia el bosc cap a la imatge de la muntanya, va ser qualitativament molt important; tanmateix, a principi de segle, a Catalunya, es viu un procés de protesta i de reivindicació d'un espai forestal que, de no ser per aquest fet social, hauria estat tallat i ermat. La campanya per salvar el bosc del Gresolet demostra que hi ha una consciència paisatgística molt clara entre una part dels grups dirigents de la societat catalana, amb els excursionistes al capdavant. Però per arribar en aquest punt havia calgut el desenvolupament de tota una sèrie de processos i tendències que permetrien una nova representació del medi natural.

Durant l'edat moderna, la muntanya no podia ser bella si era perillosa i estèril. Però, amb el canvi social i cultural que va suposar l'humanisme dues imatges pogueren ocupar el

lloc que corresponia a la mediança paisatgística. D'una banda, hi havia una certa idea religiosa, la imatge del paradís terrestre i, en certa mesura, la visió en termes meravellosos de la realitat espacial. Tot esperant que a aquests fets s'uneixi, amb el romanticisme, l'estètica del pintoresc i del sublim hem trobat les formes més clares de penetració del sentiment de la muntanya per al cas català de l'edat moderna. Però aquests models no varen néixer en el buit, sinó que foren impulsats per agents socials concrets amb interessos i posicions socials determinades.

En aquest sentit, d'una banda tenim el paper dels científics, que en el cas català no varen voler o no varen saber separar la seva recerca del seu sentiment romàntic i sublim que veia en la natura que estudiaven un objecte també per estimar. Tot i que no tenien perquè ser amants del medi que pretenien conèixer, el cert és que el varen estimar d'allò més. D'altra banda, el desenvolupament científic en la majoria de casos es va donar amb el suport dels elements eclesiàstics i aquest grup social havia estat capaç de representar-se Montserrat o Núria en termes d'amenitat. De fet, és en l'Església catalana on es troba resumida la gran paradoxa del sorgiment de la mediança moderna amb la muntanya: l'extraordinària analogia entre els plantejaments científics i les visions estètiques. En aquest punt l'excursionisme, científic o no, serà practicat per una quantitat gens menyspreable de clergues els quals escriuran algunes de les seves pàgines més brillants.

Això que anomenem paradoxa del paisatge modern va resultar molt important i molt més generalitzat: el desenvolupament de l'*en tant que* paisatgístic semblaria anar contra la visió en termes religiosos de la realitat. Però en el cas català, l'Església va superar les categories del *contemptus mundi* i es va acostar a la realitat per estimar-la tal com era. Amb això el medi natural podia ser vist com a objecte en ell mateix, i d'aquesta manera les posicions i els tòpics construïts per l'Església catalana ajudarien a reencantar aquest món que d'entrada semblava tendent a la dessacralització. Aquest procés de reencantament s'entén sabent la potència dels homes d'Església dins de la ciència catalana, però no només ells foren els actors que canviaren la representació del medi natural.

Les noves classes socials catalanes nascudes de la modernitat també varen ajudar a definir el nou marc muntanyenc. Els grups socials que estaven darrere dels Jocs Florals varen premiar i promocionar una sèrie de poetes que cantaren un determinat medi ambient en què la muntanya, finalment, va ser molt present. D'aquesta manera es varen començar a idealitzar alguns indrets elevats i, en una societat en què tots els perills semblaven trobar-se a les ciutats, la *muntanya catalana*, a més de ser un nou tipus de paisatge, va ser vista d'una altra forma. El contacte dels grups socials més privilegiats –aquells que podien anar a prendre les aigües i fer allò que avui dia en diem vacances- amb aquest nou espai va enllaçar de forma molt clara amb la nova cosmovisió paisatgística. Així la hidroteràpia va permetre un nou reencantament del món muntanyenc: les muntanyes podien donar salut als qui s'hi acostaven i aquests, cada cop més, les estimarien per la seva bellesa.

Alhora l'excursionisme començava a fer els primers passos al nostre país. Aquest fet, una de les darreres manifestacions del romanticisme, va optar per fer un treball científic o descriptiu que continuava la tasca empresa pels viatgers il·lustrats. En aquest context la muntanya en ella mateixa no era massa important. Però de bon principi hi hagué un sector d'excursionistes que ni sabien ni volien treballar per la

ciència i pel país a banda del treball per ells mateixos. Aquests varen estar força en contacte amb les primeres formes artístiques que sortien a l'exterior per pintar la realitat o, si més no, per inspirar-s'hi. L'excursionisme català tenia una fita molt clara i ben definida que pretenia fer conèixer el nostre país, evidentment aquella part de Catalunya que els semblava més interessant. Els excursionistes ajudaren a fer conèixer bona part del país, potser especialment les muntanyes, tot i que això no fos sinó en un segon moment. El seu treball se situa al mateix nivell que el dels pintors pleinairistes i no foren estranys els contactes entre ambdues realitats.

Per totes aquestes vies la muntanya accedí a l'estatus de paisatge. Però el model que se li aplicà ja no podia ser el del paradís bíblic, entre altres qüestions perquè l'élite cultural catalana ja no estava dominada per l'Església. Al costat d'aquest grup social, uns sectors burgesos i petit burgesos en creixement, antics membres de la noblesa, científics i professionals de l'ensenyament, etc. controlaven el saber i a través d'aquest control també podien exercir el poder. En aquest context, dotar la muntanya d'una nova imatge era un exercici de poder, de definició de la realitat.

La muntanya esdevingué un lloc sublim, un lloc on l'horror causava plaer. Per a alguns autors, això era així mercès als contactes amb el més enllà i la divinitat: la nova mediança seguia obrint-se envers Déu. Però no només envers ell, perquè altres actors estaven igualment interessats en què la muntanya s'obrís cap a la vall, tot oposant-s'hi, per indicar la decadència i les possibles vies de reforma de la ciutat i de la política nacional. En aquest entrellat, el model bíblic del paradís va deixar pas a un nou model gestat per literats i científics per tal d'explicar-se el món alpí. Suïssa i els Alps seran pertot, sense importar massa si el lloc concret de la seva localització era verd i humit o no ho era.

Aquesta nova mediança posava el jo de cara al món, els feia parlar de tu a tu. Com que el medi no era dirigit per forces ultraterrenals, es podien esbrinar i controlar les seves lleis i se sabia que no hi havia cap perill exposant-se a una tempesta. El joc amb la mort, amb la destrucció, portava els nous amants de la muntanya a entendre-la com a magnífica, anorreant, excel·lent. Aquesta era la dimensió individual de la nova mediança muntanyenca. Però n'hi havia, també, una altra de social i sota aquesta tot el bo i millor de la pàtria dels catalans havia tingut o tenia algun tipus de relació amb els llocs elevats. Les produccions muntanyenques curaven el cos i l'ànima de les persones, però també havien de servir per millorar Catalunya. En aquest sentit, la importació del model alpí no només era un qüestió estètica, ans al contrari, més aviat es tractava d'un fet polític de primera magnitud.

Parlar d'un tros de país en tant que paisatge suposa una certa mirada sobre el medi ambient que constitueix aquest en una altra cosa, sense deixar de ser ell mateix. Suposa que veiem fora de nosaltres una cosa que només és dins nostre, però que no s'entén sense allò que hi ha a fora. De fet, el que hi ha fora, allò que és extern a nosaltres, per a nosaltres mateixos, pot existir o no, pot ser una realitat coneguda o formar part de l'indicible.

Ara bé, l'indicible no forma part de la realitat perquè no pot ser objecte de formalització i, per tant, nosaltres, com a individus o com a societat, no el considerem real: no cal que fem l'esforç de fer-lo desaparèixer perquè encara no ens ha prèviament aparegut. En no ser objecte de formalització no adquireix forma i, per tant, és com si no existís, perquè la ignorància d'unes formes físiques no constitueix aquestes en res real. Si una forma física ha d'arribar a ser considerada com a existent, ha de ser un objecte o conjunt

d'objectes que hagi estat formalitzat. Sense el procés de donar-li forma físicament o fenomenalment un objecte físicament real no té forma i, per tant, manca d'existència. Quan hi ha muntanyes i no se'n parla, no es va a visitar-les o no s'hi treballa directament, hem de creure que aquestes muntanyes no tenen representació per a aquest grup social i, per tant, no existeixen.

Ara bé, pot ser que es parli d'una muntanya que ningú no ha conegut mai, que no se l'ha visitada ni ha estat objecte del treball humà. Aquesta realitat, que només té una imatge simbòlica, és nogensmenys important perquè, en definir-la com a real, pot tenir conseqüències reals. En primer lloc, pot servir com a pol d'atracció per a una sèrie de moviments que intentaran descobrir on es troba situada. Però també pot servir per ajudar a donar forma a altres realitats muntanyenques més properes, tot i que poc visitades o poc treballades. Això és el que va passar amb Montserrat.

Definit durant tota l'edat mitjana com a lloc elevat i assimilat en bona part dels casos a una muntanya, el paradís va servir com a model del segon cas que acabem d'explicar. Del paradís se'n parlava i tothom el coneixia, però a nivell físic ningú no l'havia visitat ni se l'havia pogut tocar (les descripcions que n'existien no actuaven a nivell físic, sinó fenomenal). Ara bé, a partir d'un cert moment aquesta imatge simbòlica del paradís va servir per ajudar a formalitzar el nou continent que s'estava "descobrint" d'ença de 1492. Colom i els seus seguidors estaven convençuts que arribaven al paradís o a un lloc molt proper a ell i n'estaven convençuts perquè les noves realitats físiques amb què es trobaven (grans rius, climes temperats, vegetació exuberant, grans riqueses, etc.) es posaven en la mateixa línia que una sèrie d'imatges preconcebudes que els havien explicat com havia de ser el lloc on els justos anirien després de la mort.

Una cosa força semblant va passar a Montserrat. Quan algú va començar a pensar que anant a aquell indret es trobava en un lloc agradable, no va tenir a mà massa models per formalitzar aquell indret. Montserrat va ser comparat a un jardí, a una ciutat o a una fortalesa, però aquestes imatges no eren neutres, no sorgien d'una analogia *natural* amb el medi ambient montserratí. Aquelles imatges només eren possibles per a una societat determinada; encara més, aquelles imatges eren les que uns certs individus, que formaven part d'uns grups socials molt concrets -especialment eclesiàstics- tenien a la seva disposició perquè, com a agents imbricats en un món socialment estratificat, el seu coneixement era indestriable de la seva posició social. Bons coneixedors del món bíblic i d'una representació del món en termes religiosos, gairebé resultaria lògic pensar que la imatge del paradís estava feta a la seva mida perquè, de fet, eren ells mateixos els qui se l'havien anada construint amb el pas del temps. Però aquest model per interpretar la realitat no era pensat per aplicar-lo al medi natural i potser encara menys a la muntanya. Més que res perquè la contemplació del medi natural era molt mal vista i no era pertinent de dedicar-hi el seu temps; a més a més, la muntanya ja tenia una simbologia clarament establerta, com a mínim des dels primers textos jueus. Quan aquest menyspreu del món es va anar suavitzant, va ser possible d'emprar analògicament la imatge del paradís per aplicar-la a certs indrets verds i humits, elevats o no, indrets que adquiriren així característiques paradisíaques.

D'ençà de llavors les formes de relació amb el medi varen canviar més o menys ràpidament i el món físic va poder ser explorat i fruït perquè encara conservava la seva analogia amb un món d'ensenyaments transcendents. Poc a poc, però, aquesta analogia va anar-se perdent i, potser més de la mà d'altres agents socials igualment elitistes, es va

començar a parlar de la descripció dels llocs agradables com d'una *pintura*. Aquesta nova analogia permetia acostar encara més la imatge ideal als indrets reals.

Finalment, l'aplicació del terme *paisatge* per parlar del mateix indret acabava de donar el tomb en aquest canvi d'imatges que estem estudiant.

Parlar del món és construir-lo i el fet d'aplicar-li certs conceptes el constitueix en una realitat determinada. Parlar del món com a paisatge és parlar d'una realitat que -aparentment- és fora de nosaltres, llunyana; una realitat que forma part del món. Però nosaltres sempre formem part del món (de la natura o del medi ambient) tant com el món forma part de nosaltres. Veure'l com una cosa separada de la nostra subjectivitat permetia el creixement de la ciència o bé el creixement científic permetia, per no dir que exigia, aquesta distància entre l'un i l'altre. La modernitat, en separar l'objecte del subjecte, instituïa la ciència i el paisatge com les dues mirades pertinents de la nova relació medial que anava a desplegar. Una relació en què la natura (i el medi ambient) podia ser transformada, posseïda, anorreada, interpretada. La natura no havia de tenir esperit ni res a veure amb el més enllà. Més enllà de la natura només hi havia el Nosaltres i la seva preocupant subjectivitat que els feia creure en déus. Acabar amb aquesta subjectivitat era conquerir la natura, convertir la humanitat en mestra i posseïdora del medi ambient. La modernitat havia d'acabar amb el paisatge perquè havia de malaguanyar el medi ambient i propugnar l'art abstracte[1].

El nacionalisme, en bona part, es lliga a l'organització industrial i als canvis culturals que en ella es produeixen[2]. Com a moviment social engendra les nacions, és a dir, uns constructes medials que, aprofitant realitats preexistents, converteixen els "fets diferencials" en un problema[3]. Com diu Stephen Daniels[4], les identitats nacionals estan moltes vegades definides o coordinades, entre altres coses, per llegendes i paisatges. És en aquest sentit que una determinada interpretació del medi ambient pot ajudar a definir una nació i a donar-li una certa imatge. I així, des del punt de vista que a nosaltres ens interessa, com més "naturals" siguin aquests fets diferencials, més fàcilment es podrà justificar una organització política o social autogestionada, i, en aquest sentit, la preocupació per les singularitats del territori que es vol reivindicar pot esdevenir central. De fet, el paisatge pot esdevenir un símbol d'identitat per a una col·lectivitat nacional[5] i les muntanyes poden jugar-hi dos papers ben importants.

Les muntanyes, d'una banda, poden ser els llocs des dels quals es veu i es mira; però per a certes col·lectivitats esdevenen indrets des d'on s'"*admira*" la pàtria. En aquest punt, del paisatge es pot fer fàcilment el salt cap a la política. Com deia Joan Vallès i

---

[1] L'any 1990 Berque proposa que el desenvolupament de la ciència i el procés d'objectivació del món que suposa la modernitat estarien a la base del sorgiment d'una nova relació medial que en temps moderns hauria donat lloc a la relació paisatgística. Aquesta relació seria molt ambigua perquè la mateixa modernitat, que hauria creat el sentiment del paisatge i el moviment científic, hauria acabat per anorrear el paisatge, com es veu en el cas de la crisi ecològica (a nivell ecològic) i de la crisi de l'art del paisatge (a nivell simbòlic). A aquest procés Berque l'anomena *transició paisatgística*, per analogia amb la transició demogràfica (Berque, Augustin: *Médiance*... Op. cit. Pàg. 122-127).

[2] Vegeu Gellner, Ernest: *Naciones y nacionalismo*. Madrid, Alianza Universidad, 1983. Especialment Pàg. 59-64.

[3] El problema no són els fets diferencials sinó "(...) *las razones por las cuales un medio dado, en un momento dado, ha recobrado la conciencia de ellos*". (Vilar, Pierre: *Historia de España*. Barcelona, Edt. Crítica, 1980. Pàg. 105.)

[4] Daniels, Stephen: *Fields of vision. Lanscape imagery and national identity in England and the United States*. Oxford, Polity Press, 1993. Pàg. 5.

[5] Nogué i Font, Joan: *Els nacionalismes i el territori*. Op. cit. Pàg. 93 i seg.

Pena, María del Carmen: *Pintura de paisaje e ideología. La generación del 98*. Madrid, Taurus, 1983. Especialment cap. IV.

Pujals[1], des d'allí s'estima més la pàtria que queda als peus de la persona que ha fet l'ascensió. D'altra banda, les muntanyes poden resumir la forma d'un país, poden caracteritzar-ne la seva morfologia i convertir-se en l'element distintiu d'una nació. Per a Antoni Rovira i Virgili les muntanyes "*Tenen memòria, i recorden el passat*"[2] de la pàtria, són els guardians dels pobles. És a dir que algunes muntanyes poden identificar una col·lectivitat, però en altres casos una certa idea de *muntanya* serveix per donar una sèrie de característiques dels seus habitants. Aquest darrer punt es resumeix molt bé amb el concepte de *muntanya catalana*.

La *muntanya catalana* va ser una realitat ecosimbòlica fonamentada en idees científiques i polítiques, socials i culturals. Físicament, la muntanya rendia a les planes l'aigua, la sorra i la fertilitat. Alhora, simbòlicament, la *muntanya catalana* rebia a contracorrent una sèrie de virtuts que fugien de la ciutat. Aquest procés d'intercanvi ecosimbòlic es va traduir en la creença que la muntanya tornaria als qui s'hi acostessin algunes de les virtuts que s'havien perdut en les ciutats. Físicament, dels cims de les muntanyes en baixava aigua i sorra, però simbòlicament en regalimaven rius de puresa, de valors socials: l'esperma de la regeneració del país en un sentit molt concret.

Les muntanyes exercien un cert determinisme sobre les persones i les realitats socials, però la creença en aquest determinisme, positivament indemostrable, esdevé simbòlicament la part més interessant de la realitat. No ens hauríem de demanar si la muntanya servia o no per regenerar la pàtria, si el seu contacte feia canviar el psiquisme de les persones; l'important és posar de relleu aquest doble vincle ecosimbòlicament construït i com, en ser considerat com a real, ha tingut unes conseqüències reals: a Catalunya tenim un president de la Generalitat que cada estiu ha de pujar compulsivament a algun dels cims del país, uns estudiosos que es preocupen pel reequilibri territorial, un eixam d'urbanitzacions i de segones residències que s'implanten en la nova "terra promesa", un moviment excursionista que anualment organitza la Festa de Renovació de la Flama de la Llengua Catalana, ... i un Barça que és més que un club.

De fet, ecosimbòlicament, tot és més que el que ell mateix és. El desert, com deia Miquel Martí i Pol, també és una ciutat. La natura resulta indestriable de la cultura, i la cultura, si no es naturalitzés, semblaria pur artifici.

Més enrere hem dit que la nostra posició social fa que participem en la producció d'uns textos i d'uns discursos concrets i que acceptem aquells que se semblen als nostres. En el procés d'elaboració d'aquesta recerca hem anat ordint un text i un discurs que ara heu acabat de repassar, un text que és volgudament nostre, expressament heterogeni i que, en el moment de posar-hi el punt i final, ens adonem que no és tan nostre com hauríem cregut. Ens explicarem.

Un dia, un company del Departament de Geografia ens va dir, mig seriosament mig de broma, que érem uns geògrafs postmoderns o postmodernistes i ens vàrem resistir a acceptar aquesta definició. El postmodernisme era, per a nosaltres, una cosa llunyana, desconeguda; una filosofia analítica estranya que ningú, durant el nostre pas pel Departament de Sociologia, no havia estat capaç d'explicar-nos. En canvi, en el món geogràfic se'n parlava i els seus conceptes eren utilitzats fins i tot per fer-ne algunes

[1] *"Des dels cims de les muntanyes es veu millor la Pàtria i se l'estima més. La lliçó més gran de patriotisme es rep quan s'assoleix tenir consciència clara i arrelada del paisatge de la Pàtria. I el paisatge de la Pàtria no se l'arriba a conèixer més que veient-lo des del cim de les muntanyes, primer, i resseguint-lo, després..."*. (Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya.* Op. cit. Pàg. 19.)

[2] Rovira i Virgili, A.: *Teatre de la natura*. Op. cit. Pàg. 50.

recerques.

Ara bé, nosaltres mai no hi havíem aprofundit, primer, perquè acadèmicament ningú no ens ho havia demanat i, segon, perquè en teníem prou amb altres formes d'interpretar el món que no es qualificaven com a tals. Nosaltres fèiem la nostra recerca creient que sabíem el que volíem estudiar i teníem una idea més o menys clara de com ho podríem interpretar. Anàvem a crear un producte, a oferir una nova mirada sobre uns certs temes que d'aquesta manera es constituïen en textos i discursos més o menys nous i que havien d'abocar a un tipus de material escrit (un text) que anomenem tesi doctoral. En aquest context, la nostra memòria de doctorat va ser titllada per algú de postmoderna i, com hem dit, ens hi vàrem resistir.

Però, ara, quan acabem aquesta tesi doctoral, quan ja hem tingut oportunitat de conèixer més a fons la filosofia postmoderna, ens adonem que, si no tota, alguna part d'aquesta es pot trobar en el resultat que hem produït. Possiblement és que, com diu el nostre director, el doctor Abel Albet i Mas, més que de geografia postmoderna, del que caldria parlar seria d'una geografia feta dins de la postmodernitat.

Vivim un context social en què ens sembla que la nostra recerca és lliure i que només estem lligats als nostres propis interessos, però de sobte, un dia ens adonem que el biaix postmodern ha parlat a través nostre, fins i tot quan no hem estat nosaltres els qui ens hem volgut expressar amb els seus conceptes. Hem produït un text que es pot qualificar de postmodern sense saber-ho i sense saber-ne. El món s'ha imposat a nosaltres i li hem servit de titelles per naturalitzar la seva realitat. Hem fet un pas més en el procés d'institucionalització d'una nova mirada, però el control d'aquest nou esguard sentim que se'ns escapa, que altres l'han vestit per nosaltres, que l'han pensat i que, sense saber-ho, ens hem convertit en heralds de les grandeses alienes. El món present ens ha utilitzat per mirar el passat, aquell país llunyà i exòtic, i per fer-ne una representació a la seva mida que potser pretendrà ser el que en realitat va ser. Però el món present també ens ha fet a nosaltres, ens ha convertit en postmoderns malgrat nosaltres mateixos, ens ha dut a parlar en uns conceptes que ens hem inventat lliurement sense adonar-nos que eren els conceptes possibles en el món actual. Estem segurs que vint anys enrere haguéssim parlat d'aquest tipus de representacions a través dels conceptes d'infrastructura i super-estructura i hauríem parlat d'intel·lectuals orgànics i de burgesos, proletaris i nobles en comptes de fer-ho d'una élite cultural a voltes difícil de definir. Com a investigadors hem desmaterialitzat el món perquè el món està vivint un procés de (aparent?) desmaterialització. I el món s'ha aprofitat de nosaltres, s'ha aprofitat de què certs conceptes o *epistemes* no ens semblaven impertinents per instituir-se com a fet real. Ens ha utilitzat com a joglars que lliurement hem cantat el que els seus amos volien sentir. Això no es limita a ara i aquí; també és un fet global en què el món anglosaxó o francès pensa i dicta els seus pensaments i aquests ens arriben com si nosaltres no estiguéssim a la seva talla, com si aquell "*que inventen ellos*" el seguíssim defensant perquè saber no seria pensar sinó repetir traduint, o traduir repetint, el que altres ja han dit. El món del coneixement no és lliure ni ho pot ser perquè no deixa de ser una forma de cultura i les bases del domini social són en bona part fetes d'elements culturals.

El postmodernisme no només és una filosofia per explicar el món dels darrers anys. John Urry[1] ha parlat del turisme com d'un fet congènitament postmodern i nosaltres hem vist que la mirada finalment definida com a postmoderna ens ha servit per explicar el món

[1] Urry, John: *The tourist gaze*. Londres, Sage, 1991.

modern. La qüestió és per què el postmodernisme ha esdevingut, en un moment social concret, un fet pertinent? Per què ens arriba com un fet "natural" per ajudar-nos a explicar la realitat? És que el món és essencialment postmodern o és que els postmoderns dubten que el món existeixi realment?

De fet, el postmodernisme ens ha vingut (i ens ha vingut com anell al dit) com ens ha arribat tot: perquè no hi ha una natura (o una realitat) verge, sinó que sempre ens hi acostem a través del sedàs de la cultura. Perquè la realitat existeix alhora en formes substancials i en representacions i és amb aquestes darreres que ens hi podem apropar. Com els nostres frares moderns, que feien servir el model paradisíac per representar-se un món que estimaven sense ser-ne del tot conscients, també nosaltres hem fet servir un model que no ens ha semblat impertinent per explicar la construcció del sentit del món. Aquest model, que ha estat constituït en el món francès i anglosaxó, ens ha arribat com a fet natural i l'hem posat al nostre servei per interpretar el món del passat. En realitat no hem vist el passat (això sempre és impossible), sinó un cert passat; però tampoc no l'hem vist, sinó que ens l'han fet veure. Hem estat esclaus, dins de la llibertat postmoderna en què tot val, per utilitzar uns certs conceptes i plantejaments epistemològics. La llibertat de poder-ho deconstruir tot engendra la necessitat de no destruir res, d'acceptar el món donat per descomptat de l'epistemologia actual com a realitat i de començar a creure que som nosaltres els qui ens hem descomptat. Que el món és naturalment postmodern i que, per tant, nosaltres també ho hem de ser. Això just quan sabem que el món postmodern és un món culturalment produït sobre la base d'unes mutacions socials fonamentalment aparegudes en les societats desenvolupades, un món que xiuxiueja unes consignes i uns dictats que seguim de cap a cap del planeta tots aquells que ens considerem mínimament cultes i que volem estar al dia. Més que postmoderns, el que ens hauríem de sentir és colonitzats.

Quant a les conclusions de la nostra vida en relació a aquesta tesi, la primera seria la profunda colonització a què estem sotmesos, colonització manta vegades dissimulada sota el nom "temes avançats", contactes amb la geografia forània o intercanvis (desiguals) de publicacions periòdiques. La segona seria que la muntanya ens ha convertit en postmoderns, ens ha fet conscients de la nostra postmodernitat i ens ha deixat el mal gust de ser-ho malgrat no voler-ne ser. Sabem que després de la nostra aportació la muntanya catalana no tornarà a ser la mateixa (i no ens en volem vanagloriar), però també som conscients que nosaltres mateixos tampoc no tornarem a ser tal com érem. Que, com ens preguntava Berque recentment, ens acabarem tornant al·lèrgics al paisatge i que mai més no tornarem a tenir aquella mirada *ingènua* sobre el medi natural, que no sentirem el mateix plaer, que ens semblava ancestral, en recórrer a peu les nostres contrades. Tot i el nostre postmodernisme, som massa moderns com per no passar sobre la terra sense analitzar-la. Però nogensmenys, tot i la nostra modernitat, som massa postmoderns per no recórrer el món sense deconstruir-lo, malgrat que ens faci por no ser capaços d'anar més enllà i d'haver perdut la capacitat de contestació, l'esperit de revolta.

Sant Martí de Centelles, juny de 2000

9 - Novena part: *Bibliografia i annexos*

9. 1 - Biblioteques i arxius consultats:

- Arxiu de la Corona d'Aragó.
- Arxiu Històric d'Osona.
- Arxiu Històric de la ciutat de Manresa.
- Arxiu Històric de Granollers.
- Arxiu Històric de Terrassa.
- Arxiu Històric de la Ciutat (ca l'Ardiaca, Barcelona).
-Arxiu Nacional de Catalunya

- Biblioteca Episcopal de Vic.
- Biblioteca de Catalunya.
- Biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Biblioteques de la Universitat de Barcelona.
- Biblioteca de la Universitat de Girona (Barri Vell).
- Biblioteca de la Universitat de Tolosa.
- Biblioteca de la Universitat de Perpinyà.
- Biblioteca de la Real Academia de la Historia (Madrid).
- Biblioteca de l'Institut de Géographie Alpine (Grenoble).
- Biblioteca Nacional de Madrid.
- Bibliothèque Nationale de París (Richelieu).
- Bibliothèque Nationale de París (Tolbiac).
- Biblioteca de la Universidad Complutense (Madrid).
- Biblioteca del Monestir de Montserrat.
- Biblioteca Pública Arús (Barcelona).
- Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya (Barcelona).
- Biblioteca Central de Terrassa.
- Biblioteca Lambert Mata de Ripoll.
- Biblioteca Popular de Girona.
- Biblioteca Can Pedrals (Granollers).
- Biblioteca de Perpinyà.
- Biblioteca Fundació Caixa de Sabadell.
- Biblioteca particular Josep Domènech (Terrassa).

- Hemeroteca Josep Móra (Granollers).

Hem dividit les referències bibliogràfiques d'aquesta tesi en dos blocs. En el primer trobareu totes les obres contemporànies, especialment estudis, que han servit per construir l'epistemologia i la teoria que hem fet servir en la nostra recerca. En la segona hi ha una ordenació alfabètica de totes les obres de referència a partir de les quals s'ha obtingut la informació necessària per elaborar el nostre discurs.

Volem remarcar que la bibliografia que segueix aquests breus mots inclou també la que hem consultat per estudiar la mediança pròpia de les classes populars.

9. 2 - Bibliografia bàsica

-Aarne, A.: *The types of the folktale. A classification and bibliography*. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1964 (FF Communications, 184).

-Abadal i de Vinyals, Ramon d'.: *La llegenda i la història*. Vic, Casa Anglada, 1963.

-Abbott, E. A.: *Planilàndia*. Barcelona, Laertes, 1993.

-Abélanet, Jean: *Lieux et légendes du Roussillon et des Pyrénées catalanes*. Perpinyà, Edt. El Trabucaire, 1999.

-Acosta, Vladimir: *La humanidad prodigiosa. El imaginario antropológico medieval*. Caracas, Monte Avila Editores Latinoamericana, 1996.

-Acot, Pascal: *Histoire de l'écologie*. París, PUF, 1988.

-*Actas de las VI Jornadas sobre el Paisaje. Agua y paisaje. Segovia, 1993*. Madrid, Asociación para el Estudio del Paisaje, 1995.

-*Actas del congreso internacional "Historia de los Pirineos" Cervera, 1988*. Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1991.

-*Actes de la recherche en sciencies sociales*, 17-18. Número monogràfic de novembre de 1977.

-"Les activitats físiques d'aventura a la natura: anàlisi sòcio-cultural". Dossier d'*Apunts. Educació física i esports*, 41. Juliol de 1995.

-Adams, Frank Dawson: *The bird and development of the geological sciences*. New York, Dover Publications, Inc., 1954.

-Adroer i Tasis, Anna M.; Florensa i Asensio, M. Dolors: *Catàleg del Fons Cartogràfic de l'Institut Municipal d'Història (I). Mapes antics de Catalunya, Balears i València (segles XVI-XIX)*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1986.

-Agnew, J. A. i Duncan, J. S. (edts): *The power of place. Bringing together geographical and sociological imaginations*. Boston, Unwin Hyman, 1989.

-Aguiló, Cosme: "Anotacions marginals a l'explicació dels topònims del torrent de Pareis (Mallorca)". *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, 34. (1988). Pàg. 1-2.

-Akoum, André (dir): *L'Europe. Mythes et traditions*. Turnhout, Brepols, 1990.

-Alart M. B.: *Documents sur la géographie historique du Roussillon*. Perpinyà, Typ. de Charles Latrobe, 1876 (Extret del *Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, XXII).

-A[lbareda], A. M.: "Comentari al viatge a Montserrat de Geroni de Münzer". *Analecta Montserratensia*, vol. IV, anys 1920-1921. Abadia de Montserrat, 1922. Pàg. 279-291.

-Albert i Corp, Esteve: *L'obra social i política de l'abat-bisbe Oliba*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1999.

-Albesa, Carles: *El Montseny com a pretext*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1978.

-Albesa, Carles: *Dates i dades excursionistes*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1985.

-Albesa, Carles: "La llengua catalana en l'àmbit excursionista (1876-1891)". *Muntanya*, 749. Barcelona, 1987.

-Albesa i Riba, Carles: *Postals del Montseny*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

-Albesa, Carles: *Cèsar August Torras*. Barcelona, Columna, 1994. (Gent nostra, 110).

-Albesa, Carles: *Ramon Arabia (1850-1902). L'alpinisme a Catalunya, l'excursionisme a l'estranger*. Barcelona, Unió Excursionista de Catalunya, 1995.

-Albesa i Riba, Carles: *Postals del Montseny/2*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

-Alcoberro, Agustí: *El segle de les bruixes (segle XVII)*. Barcelona, Barcanova, 1992.

-Alcoberro, Agustí (edt.): *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*. Vic, Eumo Editorial, 2000.

-Alinhac, Georges: "Histoire de la cartographie des montagnes". *Bulletin d'information Institut Géographique National*, 48. 1983/2. Pàg. 2-18.

-Allen, Barbara; Schlereth, Thomas J. (edt): *Sense of place. American regional cultures*. Lexington, The University Press of Kentucky, 1990.

-Alleau, René: *La science des symboles. Contribution à l'étude des principes et des méthodes de la symbolique générale*. París, Payot, 1982.

-Alonso, Martín: *Diccionario medieval español. Desde las Glosas Emilianenses y Silenses (S. X) hasta el siglo XV*. Salamanca, Universidad Pontificia, 1986. 2 volums.

-Altman, I., Rapoport, A.; Wohlwill, J. F. (edts): *Human behavior and environment. Advances in theory and research. Volume 4. Environment and culture*. New York, Plenum Press, 1980.

-Altman, I.; Chemers, M.: *Culture and environment*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

-Amade, Jean: *Mélanges de folklore*. Perpinyà, Imp. de L'Indépendant, 1935.

-Amades, Joan: "Maternitat dels vegetals". *Douro-litoral*, VII-VIII. Porto, SD. (Es pot trobar al CERCTP, OJA 092).

-Amades, Joan: *Del teatre popular*. Barcelona, Tallers gràfics Hostench, 1925. Extret de BCEC, 367.

-Amades, Joan: "Essers fantàstics". *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XV (1927). Pàg. 1-80

-Amades, Joan: "Culte a la pedra". *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XVII. Gener-desembre de 1929. Pàg. 57-65.

-Amades, Joan: *El foc i la llum a pagès*. Barcelona, SD, 1935.

-Amades, Joan: *La terra. Tradicions i creences*. Barcelona, 1936.

-Amades, Joan: *Costums muntanyencs*. Barcelona, SD, 1936.

-Amades, Joan: *El diner*. Barcelona, Reflexos, 1938.

-Amades, Joan: *El llibre segons el poble*. Barcelona, Oficina de la Neotípia, 1938.

-Amades, Joan: "Mitología megalítica". *Ampúrias*, III. Barcelona, 1941. Pàg. 113-134.

-Amades, J[oan]: “Piedras de virtud”. *Revista de dialectología y tradiciones populares*, VII, 1. Madrid, 1951. Pàg. 84-131.

-Amades, Joan: “Litocultura (fragment d'una obra inèdita)”. *Duoro-litoral*, V-VI. Porto, [1952].

-Amades, Juan: “Leyendas de Roldán”. *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*. Girona, CSIC, 1953.

-Amades, J[oan]: “El diable”. *Zephyrus*, IV. Salamanca, 1953. Pàg. 375-389.

-Amades, Joan: “El lenguaje del caminante”. *Tradición*, III, V, 12-14. Cuzco, Perú, 1953. Pàg. 3-33.

-Amades, Joan: “La leyenda de la aldea sumergida en Cataluña”. *Tradición*, 16-18. Cuzco-Perú, 1954. Pàg. 5-21.

-Amades, Joan: “Mitologia espeleològica”. *Lares. Organo della Società di Etnografia Italiana*, XX, fasc. III-IV. Roma, 1954. Pàg. 43-63.

-Amades, Joan: “El hombre de las nieves pirenacio”. *Revista de dialectología y tradiciones populares*, tom XIV, 1958. Pàg. 294-305.

-Amades, Joan: *Folklore de Catalunya. Rondallística*. Barcelona, Editorial Selecta, 1974.

-Amades, Joan: *Llibre dels somnis. Geografia fabulosa*. Barcelona, Editorial Selecta, 1979.

-Amades, Joan: *Folklore de Catalunya. Costums i Creences*. Barcelona, Edt. Selecta, 1980.

-Amades, Joan: *Les millors llegendes populars*. Barcelona, Editorial Selecta, 1981.

-Amades, Joan: *L'art popular. La casa*. Barcelona, José J. Olañeta, editor, 1982.

-Amades, Joan: *Costumari català. El curs de l'any*. Barcelona, Salvat editores, 1985. 5 volums.

-Amades, Joan: *Els rellotges de sol*. Palma de Mallorca, J. J. de Olañeta, edt., 1988.

-Amades, Joan: *Imatges de la Mare de Déu trobades a Catalunya*. Barcelona, Edt. Selecta-Catalònia, 1989.

-Amades, Joan: *Astronomia i meteorologia populars*. Tarragona, El Mèdol, 1993.

-Amades, Joan: *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. Barcelona, edicions “La Llumenera”, 1949.

-Amades, Joan: *Llegendes i tradicions de Montserrat*. Barcelona, Editorial Selecta, 1959.

-Amades, Joan: *Des étoiles aux plantes. Petite cosmogonie catalane*. Carcassona, Garae/Hesiode/Presses Universitaires du Mirail, 1994.

-Amades, Joan; Colomines, Josep: *Els goigs*. Barcelona, Orbis, 1948. 2 volums.

-*L'ambiente vegetale nell'alto medioevo*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, 1990.

-Ambit de Recerques del Berguedà: *Etnografia i folklore: pobles del Berguedà*. Berga, 1987. Col·lecció de 80 fitxes, dipositada al CDRCTP.

-Amics de Montserrat: *Folklore montserratí. Tradicions-prodigis-llegendària*. Barcelona, Imp. Pulcra, 1971.

-Amouretti, M.-Ci; Comet, G.: *Des hommes et des plantes. Plantes méditerranéennes, vocabulaire et usages anciens. Table ronde Aix-en-Provence. Mai 1992*. Aix-en-Provence, Publications de l'Université de Provence, 1993. (Cahier d'histoire des techniques, 2).

-Anderson, Kay; Gale, Fay: *Cultural geographies*. Austràlia, Longman, 1999.

-Andolz, Rafael: *De pilmadores, curanderos y sanadores en el Alto Aragón*. Saragossa, Edt. Mira Editores, SA, 1987.

-Andreolli, Bruno; Montanari, Massimo (edt.): *Il bosco nel medioevo*. Bolonya, Editrice Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna, 1988.

-Andreotti, Giuliana: "Aspects généraux du rapport entre paysage et religion". *Géographie et cultures*, 23. Tardor de 1997. Pàg. 77-88.

-Andreu, E.; Lagardera, F.; Rovira, G.: "L'excursionisme català i els esports de muntanya". *Apunts. Educació física i esports*, 41. Juliol de 1995. Pàg. 80-86.

-Arco, Ricardo del: *Costumbres y trajes en los Pirineos*. Saragossa, Publicacions de la Academia de Ciencias de Zaragoza, 1930.

-Arco y Garay, Ricardo del: *Notas de folklore altoaragonés*. Madrid, CSIC, 1943.

-Ariño Villarroya, Antoni: *Temes d'etnografia valenciana (Vol. IV) Festes, rituals i creences*. València, Edc. Alfons el Magnànim i Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1988.

-Argullol, Rafael: *La atracción del abismo. Un itinerario por el paisaje romántico*. Barcelona, Destino, 1983.

-Asimov, Isaac: *Guía de la Biblia*. Barcelona, Edt. Laia, 1985. 2 volums.

-Assier-Andrieu, Louis: *Le peuple et la loi. Anthropologie historique des droits paysans en Catalogne française*. París. Librairie Générale de Droit et Jurisprudence, 1987.

-Associació Excursionista de Reus: *Miscel·lània muntanyenca. Recull de treballs efectuats amb motiu del Centenari de l'Excursionisme Català i del XXVè aniversari de l'Assocació Excursionista de Reus*. Reus, Associació Excursionista de Reus, 1977.

-"Au-delà du paysage moderne". Dossier en *Le débat*, 65. Maig-agost de 1991.

-Augé, Marc: *Los "no lugares". Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Barcelona, Gedisa, 1995.

-Augustin, Saint: *Les Confessions précédées de Dialogues philosophiques*. París, Gallimard, 1998.

-Ayllón, Manuel: *La dictadura de los urbanistas. Un manifiesto por una ciudad libre*. Madrid, Temas de Hoy, 1995.

-Aznar, E.: *Viajes y descubrimientos en la Edad Media*. Madrid, Síntesis, 1994.

-Azorín: *El paisaje de España visto por los españoles*. Madrid, Espasa-Calpe, 1969.

-Bachelard, Gaston: *La poética del espacio*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1994.

-Badone, Ellen (edt.): *Religious orthodoxy and popular faith in european society*. Princeton, Princeton University Press, 1990.

-*Bagà. La capital històrica de l'Alt Berguedà*. Bagà, Ajuntament de Bagà, 1988.

-Bagué, Enric: *Llegendes de la història de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1937.

-Bahn, Paul G.: *Pyrenean prehistory. A palaeoeconomic survey of the French sites*. Warminster, Aris & Phillips Ltd., SD.

-Bajtin, Mijail: *La cultura popular en la edad media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*. Barcelona, Barral, edt., 1974.

-Balari y Jovany, José: *Orografía. Estudio etimológico de los nombres de cimas ó cumbres de montañas*. Barcelona, Est. tip. de Jaime Jepús, 1892.

-Balari y Jovany, José: *Historia de la Real Academia de Ciencias y Artes. Memoria inaugural del año académico de 1893 á 1894.* Barcelona, Tip. l'Avenç, 1895.

-Balañà i Abadia, Pere: *Visió cosmopolita de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991. 2 volums.

-Balcells, Albert; Samper, Genís: *L'escoltisme català (1911-1978).* Barcelona, Barcanova, 1993.

-*El Ball Cerdà. El Ball de Faixes*. Barcelona, Alta Fulla, 1998.

-Ballerini, Michel: *Le roman de montagne en France*. París, Arthaud, 1973.

-Ballbè i Boada, Miquel: *Las vírgenes negra y morenas en España*. Terrassa, Gràgiques Ister, 1991.

-Ballu, Y.: *Ski retro*. Le Coteau, Editions Horvath, 1988.

-Baltrusaitis, Jurgis: *Réveils et Prodiges. Le gothique fantastique*. París, Armand Colin, 1960.

-Baltrusaitis, Jurgis: *Le Moyen Age fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique*. París, Flammarion, 1981.

-Barandiarán, José Miguel de: *Mitología del pueblo vasco II. Las piedras y los monumentos prehistóricos*. Vitoria, Imp., Lib. y Enc. del Montepío Diocesano, 1928. Tirada a part de *Euzko-Folklore*, 1923-1924.

-Barberà i Suqué, Josep: *Excursionistes recordats*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

-Barcia, Enrique (edt.): *Cuentos y leyendas de España y Portugal. Contos e lendas de Espanha e Portugal. I Seminario Internacional*. Mérida, Editora Regional de Extremadura, 1997.

-Barella i Miró, Albert: "Matadepera i Sant Llorenç del Munt a la cartografia antiga de Catalunya". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 36. Desembre de 1993. Pàg. 11-24.

-Barella i Miró, Albert: "Una anàlisi dels mapes antics de petit i mitjà format de les terres catalanes dels segles XVI al XVIII". *Treballs de la SCG*, 45. Desembre de 1997. Pàg. 111-136.

-Barnes, Trevor J.; Duncan, James S.: *Writing worlds. Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Londres i Nova York, Routledge, 1992.

-Barrenechea, José Manuel (edt.): *Moral y economía en el siglo XVIII. Antología de textos sobre la usura: Zubiaur, Calatayud, los Cinco Gremios Mayores y Uría Nafarrondo*. Vitoria, Departamento de Justicia, Economía, Trabajo y Seguridad Social, 1995.

-Barrera i Puigví, Agustí: Vid. Bernabé, Rafael; Cabré, Carles; Cañadell, Rosa; Sunyol, Carles.

-Barriendos i Vallvé, Mariano: *El clima histórico de Catalunya: aproximación a sus características generales. Ss. XV-XIX*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 1994. TD 364.

-Baschet, Jérôme: *Les justices de l'Au-delà. Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe-XVe siècle)*. Roma, École Française de Rome, 1993.

-*Bases socials de l'excursionisme català*. Granollers, Agrupació Excursionista de Granollers, 1997.

-Bassegoda, Joan: *Antoni Gaudí*. Barcelona, Salvat, 1985.

-Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya. Breus consideracions sobre son origen y sa influència en la poesía mística popular. Acompanyan a aquesta obra cent facsímils reproduhits de goigs del segle XVII*. Barcelona, l'Arxiu, 1924.

-Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII. Recull d'estudis crítichs ab un centenar de facsímils y una nota preliminar sobre sa bellesa gráfica*. Barcelona, Tip. Catòlica, 1925.

-Batlle i Gallart, Carme: *L'assistència als pobres a la Barcelona medieval (S. XIII)*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1987.

-Bauer Manderscheid, Erich: *Los montes de España en la historia*. Madrid, Ministerio de Agricultura, 1980.l

-Bayard, Jean-Pierre: *Historia de las leyendas*. Barcelona, Vergara Editorial, 1957.l

-Beato i Vicens, Francesc: *L'excursionisme a Tàrrega dins l'excursionisme català*. Tàrrega, A. E. de l'Urgell, 1988.l

-Béguin, François: *Le paysage. Un exposé pour comprendre. Un essai pour réflechir*. París, Flammarion, 1995.l

-Behringer, Wolfgang: "Climatic change and witch-hunting: the impact or the Little Ice Age on mentalities". *Climatic Change*, 43. (1999). Pàg. 335-351.

-Beigbeder, Olivier: *La simbología*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1971.l

-Belenguer, Ernest; Dantí, Jaume; Gual, Valentí: *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1998.l

-Belenguer Cebrià, Ernest; Dantí i Riu, Jaume; Gual Vilà, Valentí: *La comunitat pagesa catalana a través dels documents (1349-1871)*. Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1999.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. Les Garrigues*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1987. 3 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. La Segarra*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1988. 3 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. El Pla d'Urgell*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1988.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. Alta Ribagorça*. Lleida, Pagès editors, 1990.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. Segrià*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1990. 4 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. Val d'Aran*. Lleida, Pagès editors, 1991.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. L'Urgell*. Lleida, Pagès editors, 1991. 2 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. La Cerdanya. Batllia i Baridà*. Lleida, Pagès editors, 1992.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. El Solsonès*. Lleida, Pagès Editors,

1993. 2 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. El Pallars Sobirà*. Lleida, Pagès editors, 1993-94. 3 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. La Noguera*. Lleida, Pagès editors, 1994. 4 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. L'Alt Urgell*. Lleida, Pagès editors, 1997. 4 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Fets, costums i llegendes. Pallars Jussà*. Lleida, Pagès editors, 1997. 4 vol.

-Bellmunt i Figueras, Joan: *Devocions marianes populars*. Lleida. Edc. Pagès, diversos anys.

-Beltran Costa, Oriol: *L'organització comunal a la Val d'Aran*. Ms. B-140. CDRCTP. 1991.

-Beltran Costa, Oriol: *Adaptació a l'entorn i organització social al Pirineu central*. Ms. PNRE-10. CDRCTP. 1994.

-Bender, Barbara: *Lanscape: politics and perspectives*. Nova York, Berg, 1993.

-Bennassar, Bartolomé: *L'homme espagnol. Attitudes et mentalités du XVIe au XIX siècle*. París, Hachette, 1975.

-Beraldi, Henri: *Cent ans aux Pyrénées*. París, sd, 1899-1904. 4 volums.

-Beraldi, Henri: *Le passé du pyrénéisme. Notes d'un bibliophile*. París, sd, 1911-1919. 4 vol.

-Bercé, Yves-Marie: *Croquants et nu-pieds. Les soulèvements paysans en France du XVIe au XIXe siècle*. París, Gallimard, 1991.

-Berdoulay, Vincent: *Les Pyrénées, lieux d'interaction des savoirs (XIXe-début XXe s.)*. París, Edt. du CTHS, 1995.

-Berger, Peter; Luckmann, Thomas: *La construcción social de la realidad*. Buenos Aires, Amorrortu, 1993.

-Bergier, Jean-François (edt.): *Montagnes, fleuves, fôrets dans l'histoire. Barrières ou lignes de convergence? Berge, flüsse, wälder in der geschichte. Hindernisse oder Begegnungsräume?* St. Katharinen, Scripta Mercaturae Verlag, 1989.

-Bericat, Eduardo: *Sociología de la movilidad espacial. El sedentarismo nómada*. Madrid, Siglo XXI, 1994.

-Bernabé, Rafael; Cabré, Carles; Cañadell, Rosa; Sunyol, Carles: *Tavertet: espai, ritual i societat. Cultura i territori en una comunitat rural catalana*. Ms. B-49 CDRCTP. Al *Catàleg de Materials inèdits* figura com autor Agustí Barrera i Puigví.

-Bernbaum, Edwin: *Sacred mountains of the world*. Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1997.

-Bernhard, J.; Lefebvre, Ch; Rapp, F.: *L'époque de la réforme et du concile de Trente*. París, Edt. Cujas, 1989.

-Berot, Marcellin: *La vie des hommes de la montagne dans les Pyrénées racontée par la toponymie*. Tolosa, Edt. Milan i Parc National des Pyrénées, 1998.

-Berque, Augustin: *Le sauvage et l'artifice. Les Japonais devant la nature*. París,

Gallimard, 1986.

-Berque, Augustin: *Vivre l'espace au Japon*. París, PUF, 1982.

-Berque, Augustin: *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier, Réclus, 1990.

-Berque, Augustin: *Les raisons du paysage*. París, Editions Hazan, 1995.

-Berque, Augustin: *Etre humains sur la terre*. París, Gallimard, 1996.

-Berque, Augustin: "De paysage en outre-pays". *Le débat*, 65. Maig-juny de 1991. Pàg. 4-13.

-Berque, Augustin: "Cosmophanie ou paysage" (inèdit).

-Bertrand, Georges: "Le paysage entre la nature et la sociéte". *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-ouest*, tom 49, fasc. 2. Tolosa, 1978. Pàg. 239-258.

-Bertran y Musitu, José: *El derecho especial del Valle de Arán*. Barcelona, Tip. de José Espasa, 1901.

-Bertrana, A., Cardona, O., Iglésies, J.: *En el centenari de Prudenci Bertrana (La vida, el llenguatge i l'àmbit geogràfic)*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1968.

-Bertranpetit, Jaume; Vives, Elisenda (edt): *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra la Vella, Ministeri de Relacions Exteriors, Centre de Trobada de les Cultures Europees, 1995.

-Best, Michael R.; Brightman, Frank H.: *The Book of Secrets of Albertus Magnus of the virtues of herbs, stones and certain beasts also a book of the marvels of the world*. Oxford, Clarendon Press, 1973.

-Bettin, G.: *Los sociólogos de la ciudad*. Barcelona, Gustavo Gili, 1982.

-Birba, Llorenç: *La vall de Camprodon*. Barcelona, Editorial Montblanc-Martín, 1989.

-Black, William George: *Medicina popular. Un capítulo en la historia de la cultura*. Madrid, El Progreso editorial, 1889 (Facsímil, Barcelona, Alta Fulla, 1982).

-Blanc, Dominique: *Recits & contes populaires de Catalogne*. París, Edt. Gallimard, 1979.

-Blázquez, José Maria: *Imagen y mito. Estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas*. Madrid, Ediciones Cristiandad, 1977.

-Blázquez Martínez, José María: *Religiones primitivas de Hispania*. Madrid, CSIC, 1962.

-Bloch, Anny; Frayssenge, Jacques: *Les êtres de la brume et de la nuit. Peurs, revenants, loups-garous et sorciers d'hier et d'aujourd'hui*. París, Les éditeurs de Paris, 1994.

-Boada, Martí: *Recull de llegendes de la regió del Montseny*. Figueres, Carles Vallès, editor, 1992.

-Boada, Martí: *Breu història forestal de Catalunya*. Barcelona, Generalitat de Catalunya-Departament de Benestar Social, 1994.

-Boada, Martí: *Rafael Puig i Valls. 1845-1920. Precursor de l'educació ambiental i dels espais naturals protegits*. Barcelona, Departament de Medi Ambient, 1995.

-Boada, Martí; Casas, Pep; Campdepadrós, Joan: *Recull de llegendes de Sant Miquel del Fai*. Figueres, Edicions del Brau, 1993.

-Bofarull i Terrades, Manuel: *Origen dels noms geogràfics de Catalunya. Pobles, rius, muntanyes, etc.* Barcelona, Edt. Millà, 1991.

-Boggs, R. S; Kasten, L.; Keniston, H.; Richardson, H. B.: *Tentative dictionary of medieval*

Spanish. Chapel Hill, 1946.

-Bohigas i Balaguer, Pere: *Folklore del Penedès. Primers estudis literaris*. Vilafranca del Penedès, Vilatana, 1993.

-Bois, Guy: *La revolución del año mil. Lournand, aldea del Mâconnais, de la Antigüedad al feudalismo*. Barcelona, Edt. Crítica, 1991.

-Boixés i Sabatés, Joaquim: *El petit país del Ripollès*. Ripoll, Edc. Maideu, 1970.

-Boira, Josep V.; Reques, Pedro; Souto, Xosé M.: *Espacio subjetivo y geografía. Orientación teórica y praxis didáctica*. València, Nau Llibres, 1994.

-*La bolangera. Amb la "Metodologia", "Glossari" i "Fonts d'informació" corresponents al conjunt de l'obra*. Barcelona, Alta Fulla, 1992.

-Bolòs i Masclans, Jordi: *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt, 1980.

-Bonal, R.: *L'excursionisme a Catalunya. Estudi sociogràfic*. Treball inèdit, dipositat a l'Arxiu de la Fundació Jaume Bofill.

-Bonet i Llach, Ramon: *Vida i culte de sant Eudald. Patró de la comtal vila de Ripoll. La història. La tradició. La llegenda*. Olot, Imp. Bonet, 1984.

-Bonnington, C.: *Deux siècles d'histoire de l'alpinisme*. Neuchâtel i París, Delachaux et Niestlé, SA, 1992.

-Borbonet i Macià, Anna; Sanglàs i Puigferrer, Jordi: *Tavertet. El seu terme i els seus noms de lloc*. Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

-Bordes, François: *Sorciers et sorcières. Procés de sorcellerie en Gascogne et Pays Basque*. Tolosa, Édt. Privat, 1999.

-Bori i Roqué, Jaume (Cord): *Recull de folklore del Montsant-Serra de Prades*. Tarragona, Edicions El Mèdol, 1990.

-Boronat i Márquez, Emili: *Religiositat popular i creences. La mentalitat pre-industrial a través del treball de camp*. Ms. B-14. CDRCTP. Barcelona, 1986.

-Borràs, J.; Beneito, A.: "Resum històric de l'espeleologia catalana". *Sota terra*, 5 i 6. 1984 i 1985.

-Borzeix, Daniel; Pantal, René; Serbat, Jacques: *Révoltes populaires en Occitanie*. Treignac, Les Monédières, 1982.

-Botargues i Palasí, Meritxell: *Le memòria oral a Taüll*. Ms. B-154.2. CDRCTP. Lleida, 1993.

-Botella y Hornos, Federico de: *Discursos leídos ante la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales en la recepción pública del Excmo. Sr. D. Federico de Botella y Hornos el día 29 de junio de 1884*. Madrid, Imp. de la V. e hijos de D. E. Aguado, 1884.

-Botta, Giorgio (Comp.): *Studi geografici sul paesaggio*. Milano, Cisalpino-Goliarica, 1989.

-Bourdieu Pierre; Wacquant, Loïc J. D..: *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona, Herder, 1994. (Títol original: *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. París, 1992)

-Boyer, Marc: *L'invention du tourisme*. París, Découvertes Gallimard, 1996.

-Bozzonet, Jean-Paul: *Des monts et des mythes. L'imaginaire social de la montagne*. Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 1992.

-Briffaud, Serge: *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne à la croisée des regards XVI-XIX siècle*. Tarbes i Tolosa, Association Guillaume Mauran i Université de Toulousse II, 1994.

-Broc, Numa: *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*. París, Bibliothèque Nationale, 1969.

-Broc, Numa: *Les montagnes au siècle des Lumières. Perception et représentation*. París, Éditions du CTHS, 1991.

-Broc, Numa: *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*. Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1994. 2 vol.

-Brocà, G. M. de: *Taula de les stampaçions de les constitucions y altres drets de Cathalunya y de les costumes y ordinaçions de sos diversos paratges*. Barcelona, Fills de J. Jepús, Impressors, 1907.

-Brosse, Jacques: *Mythologie des arbres*. París, Plon, 1989.

-Brosseau, Marc: *Des romans-géographes. Essai*. París, L'Harmattan, 1996.

-Brugada i Gutiérrez-Ravé, Josep: *Nicolau Eimeric (1320-1399) i la polèmica inquisitorial*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1998.

-Bruguera, Maria-Mercè; Ducròs, Joan: *Montserrat. Rutes literàries*. Barcelona, Edicions de la Magrana, 1996.

-"La bruixeria a Catalunya". *L'Avenç*, 61. (juny de 1983). Dossier, Pàg. 50-64

-*Brujología. Congreso de San Sebastián. Ponencias y comunicaciones*. Madrid, Seminarios y Ediciones, SA, 1975.

-Brunet, M.; Brunet, S.; Pailhes, Cl. (dir): *Pays pyrénéens & pouvoirs centraux XVIe-XXe siècles*. SD, Association des Amis des Archives de l'Ariège, circa 1993.

-Brutails, Jean-Auguste: *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Age*. París, Imp. Nationale, 1891.

-Buarque de Holanda, Sergio: *Visión del paraíso. Motivos edénicos en el descubrimiento y colonización del Brasil*. Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1987.

-Buch i Parera, J.: *El Cavall Bernat de Montserrat*. Barcelona, Club Excursionista de Gràcia, 1982.

-Bulbena Tusell, Antoni: *Primer assaig de bibliografia mont-serratina. Breu catálech d'aquelles obres que directa o indirectament s'ocupen, ab alguna estensió, del Mont-serrat o de son históríchmonestir*. Barcelona, La Creu del Montseny, 1900.

-Bulliot, J-G.; Thiollier, Félix: *La mission et le culte de Saint Martin d'après les légendes et les monuments populaires dans le pays éduen. Étude sur le paganisme rural*. Autun i París, 1892.

-Burke, Peter: *La cultura popular en la Europa moderna*. Madrid, Alianza Editorial, 1991.

-Busquets i Molas, Esteve: *Oracions, eixarms i sortilegis*. Ripoll, Maideu, 1985.

-Caballé i Clos, Tomàs: *Tradicions de Catalunya*. Barcelona, Edt. Freixinet, SD.

-Calvo, M. T.; Serrano, J. M.: *El espacio psicológico. Orígenes y derivaciones*. Múrcia, Consejería de Cultura y Educación, C. A. de la Región de Murcia, 1993.

-Calvo i Calvo, Lluís (edt.): *Aportacions a la història de l'antropologia catalana i*

hispànica. Cicle de conferències celebrat a Barcelona els dies 14, 15 i 16 de novembre de 1991. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1993.

-Camarasa, Josep Maria; Senent-Josa, Joan: *Salvem Catalunya. El clam popular i la lluita contra la destrucció del patrimoni natural i la contaminació del medi ambient a Catalunya*. Barcelona. Edt. Avance, SA, 1977.

-Camena d'Almeida, P. *Les Pyrénées développement de la connaisance géographique de la chaîne*. París, Armand Colin, [189?].

-Campillo, Xavier: *Geografia i literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida, Dep. de Geo. i Història de l'Estudi General, 1992.

-Campion-Vincent, Véronique: *Des fauves dans nos campagnes. Légendes, rumeurs et apparitions*. París, Imago, 1992.

-Camporesi, Piero: *La casa dell'eternità. Un viaggio appassionante nell'Europa cristiana tra le rappresentazioni dell'inferno e í prodigi dell'ostia*. Milà, Garzanti Editori, 1987.

-Camporesi, Piero: *Les belles contrées. Naissance du paysage italien*. París, Gallimard, 1995.

-Camps, Josep; Jubany, Angels: *La muntanya. Antologia de textos*. Barcelona, Edicions 62, 1991.

-Cano, M. I.; Lledó, A.: *Espacio, comunicación y aprendizaje*. Sevilla, Diada editoras, 1990.

-Cantoni, Remo: *El pensamiento de los primitivos*. Buenos Aires, Amorrortu Edt., 1977.

-Capel, Horacio: "Los diccionarios geográficos de la Ilustración española". *Geocrítica*, 31. Barcelona, 1981.

-Capel, Horacio: *Capitalismo y morfología urbana en España*. Barcelona, Los Libros de la Frontera, 1983.

-Capel, José Carlos: *El pan. Elaboración, formas, mitos, ritos y gastronomía, seguido de un glosario de los panes de España*. Barcelona, Montserrat Mateu, Taller Editorial, 1991.

-Capella, Francisco de P.: *Leyendas y tradiciones*. Barcelona, La Hormiga de Oro, 1922.

-Capella Cros, Anna M.: *Bastanist, una porta a la Cerdanya mil·lenària*. León, Fernando Ledesma, edt., 1995.

-Cardona, M. i Dupré, Ll.: *Esports de neu a Catalunya*. Barcelona, Montblanc-Martí-CEC, 1985.

-Carner i Borràs, Antoni: *Història i llegenda de les batalles del Bruc*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1968.

-Caro Baroja, Julio: *Algunos mitos españoles (ensayos de mitología popular)*. Madrid, Editora Nacional, 1941.

-Caro Baroja, Julio: *Sobre toponimia del Pirineo aragonés*. Zaragoza, Diputación Provincial, 1981.

-Caro Baroja, Julio: *De los arquetipos y leyendas*. Madrid, Istmo, 1991.

-Caro Baroja, Julio: *Vidas mágicas e Inquisición*. Madrid, Istmo, 1992.

-Caro Baroja, Julio: *Las brujas y su mundo*. Madrid, Alianza Editorial, 1995.

-Carreras y Candi, Francesch: "Sant Martí y la sua catalana espasa". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 156. Gener de 1908. Pàg 15-22.

-Casacuberta i Rocarols, Margarida; Sala i Plana, Joan: *Cultura i ciutat. Segles XVIII-XX*. Girona, 1998. (Quaderns d'història d'olot, 10).

-Casades i Gramatxes, Pelegrí: *Lo Lluçanès. Excursions a dita comarca*. Prats de Lluçanès, Ajuntament de Prats de Lluçanès, 1997. Edició original de 1897.

-Casanova Coll, Joan; Creus Saumell, Joan: *Inventari sistemàtic dels petits éssers de la nostra geografia. 2ª versió corregida i ampliada*. Ms. B-208. CDRCTP. Barcelona, 1998.

-Casanova Coll, Joan; Creus Saumell, Joan: *Més ràpids que el llamp, més vius que el foc. Petits éssers fantàstics de l'àmbit lingüístic català*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

-Casas Gaspar, Enrique: *Ritos agrarios. Folklore campesino español*. Madrid, Edt. Escelicer, SL, 1950.

-Casassas Ymbert, Jordi: *Intel·lectuals, professionals i polítics a la Catalunya contemporània (1850-1920). Estudis sobre les bases culturals i estratègiques del catalanisme*. Barcelona, Els llibres de la Frontera, 1989.

-Casassas, Jordi: *Entre Escil·la i Caribdis. El catalanisme i la Catalunya conservadora de la segona meitat del segle XIX*. Barcelona, Edc. La Magrana, 1990.

-Casassas, Anna M.; Montaner, M. Carme: *Cartografia de Catalunya. Catàleg general de la Cartoteca de Catalunya*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1992.

-Casini, Paolo: *Naturaleza*. Barcelona, Edt. Labor, SA, 1977.

-Cassirer, Ernst: *Filosofía de las formas simbólicas*. México, FCE, 1971.

-Castells i Casas, Joan: *Folklore torellonenc*. Torelló, Promotora Torelló, SA, 1979.

-Castellà-Gassol, Joan: *Història i costums a Sant Llorenç d'Hortons, Sant Joan Samora i La Beguda*. Sant Llorenç d'Hortons, Ajuntament de S. Llorenç, 1983.

-Castillo de Lucas, A.: *Folklore médico-religioso. Hagiografías paramédicas*. Madrid, Avis Aurea-Morata, 1943.

-Castillo de Lucas, Antonio: *Folkmedicina*. Madrid, Edt. Dossat, SA, 1958.

-Català Roca, Pere: *Llegendes dels castells catalans*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1983.

-Català Roca, Pere: *Llegendes cavalleresques de Catalunya*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1986.

-Caulier, Brigitte: *L'eau et le sacré. Les cultes thérapeutiques autour des fontaines en France du Moyen Age à nos jours*. París, Beauchesne i Presses de l'Université Laval, 1990.

-Cavaller, Pere: *Festes i costums de Reus*. Reus, Edicions del Centre de Lectura, 1990.

-Cayeux, Jean de: *Le paysage en France de 1750 à 1815*. Saint-Rémy-en-l'Eau, Editions Monelle Hayot, 1997.

-Céard, Jean: *La nature et les prodiges. L'insolite au XVIe siècle*. Ginebra, Lib. Droz, SA, 1996.

-Ceard, Jean; Margolin, Jean-Claude (dir): *Voyager à la Renaissance. Actes du colloque de Tours. 30 juin-13 juillet 1983.* París, Editions Maisonneuve et Larose, 1987.

-Cejador y Frauca, Julio: *Vocabulario medieval castellano*. Madrid, Visor Libros, 1990.

-*Cent anys de paisatgisme català. Centenari de la mort de Lluís Rigalt, Ramon Martí Alsina i Joaquim Vayreda*. Barcelona, Edt. Ausa, 1994.

-*Cent cinquante ans aux Pyrénées*. Tolosa, Bibliothèque Municipale, 1949.

-Centre Excursionista de Catalunya: *Centre Excursionista de Catalunya 120 anys d'història 1876-1996*. Barcelona, CEC, 1996.

-Centre de Documentació i Recerca de la Cultura Tradicional i Popular: *Catàleg de materials etnogràfics inèdits*. Barcelona, Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura, 1989.

-Chambon, Jean-Pierre; Lüdi, Georges: *Discours étymologiques. Actes du Colloque international organisé à l'occasion de la naissance de Walther von Wartburg. Bâle, Freiburg i. Br., Mulhouse, 16-18 mai 1988*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991.

-Champeaux, Gérard de; Sterckx, Sébastien: *Introduction au monde des symboles*. Yonne, Zodiaque, 1966.

-Chamson, Max: *Le roman de la montagne. Des auteurs et des cimes*. Mesnil-sur-l'Estrée, Christian de Bartillat édt, 1987.

-Charre, Jean-Pierre; Mesclon, Claude: *La géo-iconographie des montagnes. Les Alpes*. Grenoble, GRAVIT, 1989 (document consultable a l'Institut de Géographie Alpine de Grenoble).

-Chauvet, Horace: *Traditions populaires du Roussillon*. Perpinyà, Imp. du Midi, 1947.

-Chélini, J.; Branthomme, H.: *Les chemins de Dieu. Histoire des pèlerinages chretiens des origènes à nos jours*. París, Hachette, 1982.

-Chenet, Françoise: *Le paysage et ses grilles. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle (7 au 14 septembre 1992): Paysages? Paysage?* París i Montreal, l'Harmattan, 1996.

-Chenu, M-D.: *Nature, man, and society in the twelfth century. Essays on new theological perspectives in the latin west*. Chicago i Londres, The University of Chicago Press, 1968.

-Chevalier, Jean (dir): *Diccionario de los símbolos*. Barcelona, Herder, 1988.

-Chevalier, R. (edt.): *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines*. Tours, Université de Tours, 1992.

-Christian, William A. Jr.: *Local religion in sixteenth-Century Spain*. Princeton, Princeton University Press, 1981.

-Christian, William A. Jr.: *Apariciones en Castilla y Cataluña (siglos XIV-XVI)*. Madrid, Nerea, 1990.

-Christophe, Paul: *Les pauvres et la pauvreté. 1ere partie. Des origines au XV siècle* . París, Desclée, 1985.

-Chueca, F.: *Breve historia del urbanismo*. Madrid, Alianza editorial, 1994.

-*La ciència a la renaixença catalana. Commemoració del vuitantè aniversari de la mort d'Estanislau Vayreda i Vila*. Figueres, Editora Empordanesa SA, 1981.

-*Ciència i tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*. Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1995. 2 vol.

-*Ciencia para la burguesía. Renovación pedagógica y enseñanza de la geografía en la revolución liberal española. 1814-1857*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983.

-*Científics i naturalistes al Montseny (les generacions del s. XIX)*. Granollers, Museu de Granollers, 1993.

-*Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Seyssel, Éditions Champ Vallon, 1994.

-Cirlot, Juan-Eduardo: *Diccionario de símbolos*. Barcelona, Labor, 1978.

-Clarà, Josep: "El "Camí de Carlemany" a la Catalunya Vella". *Societat d'Onomàstica, Butlletí Interior*, LX. (1995). Vol. II. Pàg. 301-306. (Actes del divuitè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica).

-Clarà i Tibau, Josep: *El "Camí de Carlemany" i els cantars de gesta francesos a la Catalunya Vella*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988. (Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, 373).

-Clark, Kenneth: *L'art du paysage*. París, Gérard Monfort Éditeur, 1994.

-Claval, Paul: *Espacio y poder*. México, Fondo de Cultura Económica, 1982.

-Claval, Paul: *La géographie culturelle*. París, Nathan, 1995.

-Clavé, Jaume: *Noms del Solsonès*. SD, ER. Edicions Catalanes, 1985.

-Coberó i Coberó, Jaume: *Història civil i religiosa de la vila de Torà*. Barcelona, Tallers Hostech, 1982.

-Cocchiara, Giuseppe: *Genesi di leggende*. Palerm, G. B. Palumbo edt., 1940.

-Coll, Pep; Farràs, Cisco; Borniquell, Núria: *El món religiós i mític a l'Alt Pallars (Projecte d'exposició)*. Ms. ES-024. CDRCTP. SD.

-Collin de Plancy, J.: *Dictionnaire infernal*. París, Paul Mellier, Edt., 1844.

-*Colloque sur la perception des paysages*. Universitat de Lió II, 1975.

-Colobrans, Jordi; Saumoy, Joan: *El caliu de la Vall d'Aran. Folklore aranès*. Ms. Es-07. CDRCTP. [1983].

-Cosem, Michel: *Contes tradicionals del Pirineu*. Tremp, Garsineu Edc., 1994.

-Cossío, José María de: *Fábulas mitológicas en España*. Madrid, Espasa-Calpe, SA, 1952.

-Costa, Joaquín: *Derecho consuetudinariio y economía popular española*. Zaragoza, Guara Editorial, 1981.

-*Les couleurs au Moyen Age*. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1988. (Senefiance, 24).

-Courcelles, Dominique de: *Les histoires des saints, la prière et la mort en Catalogne*. París, Pub. de la Sorbonne, 1990.

-Courcelles, Dominique de: *L'écriture de la pensée de la mort en Catalogne. Les joies /goigs/ des saints, de la Vierge et du Christ de la fin du Moyen Age au XVIIIè siècle*. París, Ecole de Chartres, 1992. (Mémoires et documents de l'Ecole de Chartres, 35).

-Cohn, Norman: *Los demonios familiares en Europa*. Madrid, Alianza Editorial, 1980.

-Coll, Pep: *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava*. Barcelona, Edicions la Magrana, 1989.

-Coll, Pep: *Muntanyes maleïdes*. Barcelona, Editorial Empúries, 1993.

-Coll, Pep: *Muntanyes (mig) maleïdes*. Barcelona, Edt. Empúries, 1994.

-Coll, Pep: *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona, Columna, 1996.

-Collette, Florence; Péricard-Méa, Denise (coord): *Le temps des jardins*. Seine-et-Marne, Comité Départemental du Patrimoine de Seine-et-Marne, 1992.

-Collignon, Béatrice: *Les Inuit. Ce qu'ils savent du territoire*. París i Montreal, l'Harmattan, 1996.

-Colom, Josep: *Un forat entre monts. Recull oral a Llessuí i a la Vall d'Assua*. Tremp, Garsineu Edicions, 1996.

-Colomer, I. M.: "Montserrat en la cartografia". *Analecta Montserratensia*, vol. IX. Barcelona, 1962. Pàg. 161-186.

-Colomer Preses, Ignasi Maria: *Els cent primers mapes del Principat de Catalunya. Segles XVI-XIX*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1966.

-Colomer, [Ignasi Maria]: *Els mapes antics de les terres catalanes des del segle XI*. Granollers, Editorial Montblanch, 1967.

-Colomer i Preses, Mn. Ignasi M.: *Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans amb un annex de mapes del Rosselló i del País Valencià*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1989.

-Colomer, [Ignasi Maria]: *Mosques miracleres. Iconografia*. [Girona], Suc. de E. Canet, imp., 1988.

-Comet, Rémy: *L'enclave espagnole du Val d'Aran. Son passé, ses anciens privilèges coutumes et relations pastorales dans les Pyrénées Centrales*. St. Gaudens, L'Adret, 1985 (edició original de 1929).

-Company i Dalmau, Josep M.: *El santuari del Tallat*. Ms. B-041. CDRCTP. Tarragona, 1987.

-Constans, Lluís G.: *Girona, bisbat marià. Història, art, pietat, folklore*. Barcelona, SD, 1954.

-Coolidge, W. A. B.: *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*. Grenoble, Editions Glénat, 1989.

-Copleston, Frederick: *Historia de la filosofía*. Madrid, edt. Ariel, 1981. 9 volums

-Corbin, Alain: *Le territoire du vide. L'Occident et le désir de rivage. 1750-1840*. París, Aubier, 1988.

-Corbin, Alain: *Les cloches de la Terre. Paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*. París, Flammarion, 1994.

-Corbin, Alain: *L'avènement des loisirs. 1850-1960*. París, Aubier, 1995

-Cordier, H.: *Les légendes des Pyrénées*. Lourdes, Imp. F. Cazenave, 1855.

-Cornet i Arboix, Lluís: *Medicina natural i curanderisme*. Solsona, Solsona Comunicacions, SL, 1999.

-Corso, Raffaele: *Folklore. Storia, obbietto, metodo, bibliografia*. Nàpols, Casa Editrice Raffaele Pironti, 1946.

-Cortadellas, Xavier: *El poble dels centfocs. Llegendes de les Gavarres*. Tarragona, Edc. El Mèdol, 1996.

-Cortázar, Augusto Raúl: *Folklore y literatura*. Buenos Aires, Editorial Universitaria de Buenos Aires, 1964.

-Corvol, Andrée: *L'homme et l'arbre sous l'Ancien Régime*. París, Economica, 1984.

-Corvol, Andrée: *L'homme aux bois. Histoire des relations de l'homme et de la forêt (XVIIe-XXe siècle)*. París, Fayard, 1987.

-Cosgrove, Denis: *Social formation and symbolic landscape*. Londres-Sydney, Croom Helm, 1984.

-Cosgrove, Denis: "Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea". *Transactions, Institute of British Geographers*, vol. 10, núm. 1. (1985). Pàg. 45-62.

-Cosgrove, Denis; Daniels, Stephen (edt.): *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

-Costa-Pau, Lluís: *Això era i no és*. Barcelona, Edc. La Magrana, 1989.

-*Costumari català. Volum I. Usos i costums de bon pagès sobre boscos i arbredes*. Barcelona. Imp. Casa de Caritat, 1920.

-*Costumari català. Volum II. Costums sobre termenals, camins i aigües, en terres de pagès*. Barcelona, Imp. Casa de Caritat, 1921.

-Couliano, Joan P.: *Más allá de este mundo. Paraísos, purgatorios e infiernos: un viaje a través de las culturas religiosas*. Barcelona, Edc. Paidós, 1993.

-Crang, Mike: *Cultural geography*. Londres i Nova York, Routledge, 1998.

-Crosby, Alfred W.: *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600.* Barcelona, Crítica, 1998.

-"Croyances, récits & pratiques de tradition. Mélanges d'Ethnologie, d'histoire et de linguistique en hommage à Charles Joisten (1936-1981)". *Le Monde Alpin et Rhodanien*, 1-4. Valence, 1982.

-Cuivre, Claude: *En país catalá e Fenolhedes. Les Pyrénées-Orientales 1900-1930*. Poitiers, IDP édit., 1980.

-"Cultura-Natura". Dóssier in *Aixa. Revista anual del Museu Etnològic del Montseny, la Gabella*, 8. Arbúcies, 1997.

-*Culturas populares. Diferencias, divergencias, conflictos. Actas del Coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, los días 30 de noviembre y 1-2 de diciembre de 1983*. Madrid, Universidad Complutense i Casa de Velázquez, 1986.

-Cuscó, Joan: *El ball pla.* Vilafranca del Penedès, Gràfic 24, 1989.

-Cutrina, Gonçal: *Llegendes i tradicions de les valls del Ter i del Freser*. Ripoll, Edicions Maideu, 1981.

-D. U. B.: "La muse latine au Montserrat". *Revue Bénédictine*, tom X. Abadia de Maredsous, 1893. Pàg. 289-294.

-Dacosta, Josep M.; Febrés, Xavier: *La tramuntana*. Girona, Diputació de Girona, 1995. (Quaderns de la Revista de Girona, 56).

-Dagognet, François (dir): *Mort du paysage? Philosophie et esthétique du paysage. Actes du colloque de Lyon*. Seyssel, Champ Vallon, 1982.

-Dagron, Chantal; Kacimi, Mohamed: *Naissance du désert*. París, Édt. Balland, 1992.

-Dainville, François de: *Le langage des géographes. Thèmes, signes, couleurs des cartes anciennes. 1500-1800*. París, Edt. A. et J. Picard & Cie., 1964.

-Dampier, William Cecil: *Historia de la ciencia y sus relaciones con la filosofía y la religión*. Madrid, Edt. Tecnos, 1972.

-Daniels, Stephen: *Fields of vision. Lanscape imagery and national identity in England and*

the United States. Oxford, Polity Press, 1993.

-Dantec, Jean-Pierre Le: *Jardins et paysages. Textes critiques de l'antiquité à nos jours*. París, Larousse, 1996.

-Dantí i Riu, Jaume: *Aixecaments populars als Països Catalans (1687-1693)*. Barcelona, Edt. Curial, 1990.

-Dardel, Eric: *L'homme et la terre. Nature de la réalité géographique*. París, Editions du CTHS, 1990.

-Davis, Natalie Z.: *Les cultures du peuple. Rituels, savoirs et résistances au 16e siècle*. París, Aubier, 1979.

-Davy, Marie-Madeleine: *La montagne et sa symbolique*. París, Albin Michel, 1996.

-Davy, Marie-Madeleine: *Iniciación a la simbología románica. El siglo XII*. Madrid, Edc. Akal, 1996.

-"De l'agricole au paysage". Monogràfic d'*Études Rurales*, 121-124. París, 1991.

-Dearden, Philip; Sadler, Barry: *Landscape evolution: approches and applications*. Victoria, University of Victoria, 1989.

-Debray, Régis: *Vida y muerte de la imagen. Historia de la mirada en Occidente*. Barcelona, Paidós, 1994.

-*De l'aventura. Els viatges*. Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1987.

-Delamont, Ernest: *Histoire de la ville de Prades en Conflent (province de Roussillon) des communes et cantons et de l'abbaye royale de Saint-Michel de Cuixa*. Perpinyà, Imp. de l'*Indépendant*, 1878.

-Delcor, Mathias: *Les vierges romanes de Cerdagne et Conflent dans l'histoire et dans l'art*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1970.

-Delcor, Maties: "Una descripció de la vall de Querol del juriconsult Antoni Oliva (S. XVI)". *Urgelia*, VIII. (1986-1987). Pàg. 431-455.

-Delehaye, Hippolyte: *Les légendes hagiographiques*. Brussel·les, Société des Bollandistes, 1927.

-Deloncle, J.: *Goigs del Rosselló*. Perpinyà, Imprimerie du Midi, 1952.

-Delumeua, Jean: *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*. Mesnil-sur-l'Estrée, Edt. Fayard, 1992.

-Demeritt, David: "The nature of metaphors in cultural geography and environmental history". *Progress in Human Geography*, 18, 2. (1994). Pàg. 163-185.

-Descazeaux, René: *Itinéraires mystérieux & magiques des espaces pyrénéens*. Tolosa, Loubatières, 1998.

-Desplat, Christian: *La guerre oubliée. Guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XIXe siècles)*. Biarritz, J & D éditions, 1993.

-"Le diable au Moyen Age (doctrine, problèmes moraux, représentation)". *Senefiance*, 6. Aix-en-Provence, Publications du Cuerma, 1979.

-*Diccionari biogràfic*. Barcelona, Albertí editor, 1969. 4 vol.

-Díez i Quijano, Desideri: *La cultura popular a Horta*. Barcelona, Edt. El Tinter, SCL, 1990. (Història d'Horta, 9).

-*Dites, cobles i rondalles*. Tortosa, Servei Local de Català, 1994.

-Dollfus, Olivier: *El espacio geográfico*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1990.

-Domènech, Joan de Déu: *Mirant enfora. Cent anys de llibres de viatges en català*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1995.

-Domingo i Francàs, Carles: *Els noms de les formes del relleu*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1997.

-Donadieu, Pierre (dir): *Paysages de marais*. París, Édt. J. P. de Monza, 1996.

-Donteville, Henri: *Histoire et géographie mythiques de la France*. París, G-P. Maisonneuve et Larose, 1973.

-Dossey, L.: *Tiempo, espacio y medicina*. Barcelona, Kairós, 1992.

-Duby, Georges: *El año mil. Una nueva y diferente visión de un momento crucial de la historia*. Barcelona, Gedisa, 1988.

-Duch, Lluís: *Mite i cultura*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

-Ducos, Joëlle; Thomasset, Claude: *Le temps qu'il fait au Moyen-Age. Phénomènes atmosphériques dans la littérature, la pensée scientifique et religieuse*. París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1998.

-Duhem, Pierre: *Le système du monde. Histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic*. París, Hermann, 1956. 10 volums.

-Duhourcau, Bernard: *Guide des Pyrénées mistérieuses*. París, Edt. Sand, 1985.

-Dumézil, Georges: *Fêtes romaines d'été et d'automne suivi de dix questions romaines*. París, Gallimard, 1975.

-Dumos, Bruno; Pollet, Guilles; Berjat, Muriel: *Naissance du spòrt moderne*. Lió, La Manufacture, 1987.

-Duncan, James; Ley, David: *Place, culture, representation*. Londres, Routledge, 1993.

-Duran, Teresa; Piérola, Mabel; Monclús, Joaquín: *Llibre de la por*. Barcelona, Alter Pirene, 1991.

-Duval, P-M.: *Les dieux de la Gaule*. París, Editions Payot, 1993. Pàg. 118.

-*De l'eau et des hommes en terre catalane*. Perpinyà, El Trabucaire, 1992.

-*L'Église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la Table Ronde du CNRS, le 14 juin 1982*. París, Études Augustiniennes, 1986.

-Ehrard, Jean: *L'idée de nature en France a l'aube des Lumières*. París, Flammarion, 1970.

-Eichrodt, Walther: *Teología del Antiguo testamento*. Madrid, Ediciones Cristiandad, 1975. 2 volums.

-Eilan, N.; Mccarthy, R.; Brewer, B.: *Spatial representation. Problems in philosophy and psychology*. Oxford, Blackwell Publishers, 1993.

-Eliade, Mircea: *Traité d'histoire des religions*. París, Payot, 1994.

-Eliade, Mircea: *Mythes, rêves et mystères*. París, Gallimard, 1996.

-Eliade, Mircea: *Mito y realidad*. Barcelona, Labor, 1994.

-Eliade, Mircea: *Lo sagrado y lo profano*. Colombia, Labor, 1994.

-Ellenberger, François: *Historia de la geología*. Barcelona, Edt. Labor i Ministerio de

Educación y Ciencia, 1989.

-Ena Bordonada, Angela (dir): "Literatura de viajes". *Compás de Letras. Monografías de Literatura Española*, 7. Madrid, Univ. Complutense, 1995.

-*Enciclopèdia de l'excursionisme*. Barcelona, R. Dalmau editor, 1964. 2 vol.

-Enesco Arana, Ileana: *El desarrollo de conceptos espaciales: un estudio transcultural*. Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Psicología, 1982.

-"Enfer et Paradis. L'au-delà dans l'art et la littérature en Europe. Actes du colloque organisé par le Centre Européen d'Art et de Civilisation Médievale et la Société des lettres, sciences et arts de l'Aveyron à Conques les 22 et 23 avril 1994". *Les Cahiers de Conques*, 1. Rodez, març de 1995.

-Enge, Torsten Olaf; Schröer, Carl Friedrich: *L'architecture des jardins en Europe. 1450-1800. Du jardin de villa de la Renaissance italienne au jardin paysager à l'anglaise*. Colònia, Taschen, 1990.

-Engel, Claire-Eliane: *La littérature alpestre en France et en Angleterre aux XVIIIe et XIX siècles*. Chambéry, Lib. Dardel, 1930.

-Engel, Claire-Eliane: *Histoire de l'Alpinisme*. París, Edc. "Je sers", 1950.

-*Ermites i santuaris a les comarques de Tarragona*. Ms. B-071. CDRCTP. Tarragona, 1988.

-*L'Escola d'Olot. J. Berga. J. Vayreda. M. Vayreda*. Barcelona, Fundació La Caixa, 1993.

-Escudier, Jean: *L'Aneto i els seus homes. La Maladeta*. Barcelona, Edt. Montblanc-CEC, 1972.

-*L'espace et le temps aujourd'hui*. París, Éditions du Seuil, 1983.

-*Espacio y organización social. Actas del Seminario "Espacio y organización social" (Madrid, 9-13 de mayo de 1988)*. Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1990.

-Espada Giner, Carmen; Oliver Bruy, Jaume: *Les bruixes al Pallars. Processos d'Inquisició a la Varvassoria de Torralla (S. XVI)*. Tremp, Garsineu edc., 1999.

-Espar i Tressens, Josep: *Coses de la Seu*. Barcelona, Imp. R. Duran, 1978.

-*Etnologia pallaresa. Homenatge a Ramon Violant i Simorra*. Tremp, Escudella-2, 1981.

-*De l'étranger à l'étrange ou la conjointure de la merveille (en hommage à Marguerite Romi et Paul Bancourt)*. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1988. (Sénefiance, 25).

-Every, George: *Mitologia cristiana*. Barcelona, Edicions de la Magrana, 1992.

-*L'excursionisme a Catalunya, 1876-1976*. Barcelona, Fundació Carulla-Font, 1975.

-Fabre, Daniel: "Du sorcier au mort: figures du malheur domestique" in *Los Pirineos. Estudios de antropologia social e historia. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, los días 22 y 23 de octubre de 1981*. Madrid, Casa de Velázquez, Universidad Complutense, 1986.

-Fabre, Daniel; Lacroix, Jacques (edt): *Historias y leyendas del Languedoc*. Barcelona, Edt. Crítica, 1990.

-Fabre, Georges (edt.): *La montagne dans l'antiquité. Actes du colloque de la Société des Professeurs d'Histoire Ancienne de l'Université (Pau mai 1990)*. Pau, Université de Pau et des Pays de l'Adour, c. 1990.

-Fabre, Jaume: *Història del fotoperiodisme a Catalunya. 1885-1976*. Barcelona,

Ajuntament de Barcelona, 1990.

-Fàbrega Grau, Angel: *Santuarios marianos de Barcelona. Historia, leyenda, folklore*. Barcelona, La Hormiga de Oro, 1954.

-Fàbregas, Xavier: *Les formes de diversió en la societat catalana romàntica*. Barcelona, Curial, 1975.

-Fàbregas, Xavier: *Història del teatre català*. Barcelona, Edt. Millà, 1978.

-Fàbregas, Xavier: *Les arrels llegendàries de Catalunya*. Barcelona, La Magrana, 1995.

-Farell i Domingo, Joan: *Castellfollit de Riubregós. Resum històric. Folklore. Llegendes. Tradicions*. Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1994.

-Faro Forteza, Agustín: *Tradició oral a Santisteba (La Llitera)*. Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1990.

-Fatio, Olivier (edt.): *Les églises face aux sciences du Moyen Age au XXe siècle. Actes du colloque de la Commission internationale d'histoire ecclésiastique comparée tenu a Genève en août 1989*. Ginebra, Lib. Droz, SA, 1991.

-Favret-Saada, Jeanne: *Les mots, la mort, les sorts. La sorcellerie dans le Bocage*. París, Gallimard, 1977.

-Feliu, Marcos: *La conquista del Pirineo. Una historia del pirineismo*. Pamplona, Ediciones C. D. Navarra, 1977.

-Fernández, José; Sellés, Elionor: *L'Església a Catalunya (segles XIX i XX)*. Barcelona, Edt. Barcanova, 1994.

-Fernández Arenas, José: *Los Caminos de Santiago. Arte, cultura, leyendas*. Barcelona, Anthropos, 1993.

-Fernández Arroyo, Rosa: *El país frágil. Las montañas deben sobrevivir*. Madrid, Edc. Desnivel, 1996.

-Fernández de Rota, José Antonio: *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Madrid, Siglo XXI de España, editores, 1984.

-Ferry, Luc: *Le nouvel ordre écologique. L'arbre, l'animal et l'homme*. París, Grasset & Fasquelle, 1992.

-*Fiestas y liturgia. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez. Fêtes et liturgie. Actes du colloque tenu à la Casa de Velázquez 12/14-XII-1985*. Madrid, Casa de Velázquez i Universidad Complutense, 1988.

-Fischl, Joham: *Manual de historia de la filosofía*. Barcelona, Herder, 1974.

-Fitter, Chris: *Poetry, space, landscape. Towards a new theory*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

-Flor, Fernando R. de la: *La península metafísica. Arte, literatura y pensamiento en la Espala de la contrarreforma*. Madrid, Edt. Biblioteca Nueva, 1999.

-Folch i Guillèn, Ramon: *Sobre ecologismo y ecología aplicada*. Barcelona, Ketres editora, 1977.

-Fontserè, Eduard; Iglésies, Josep: *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*. Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1971.

-Font y Sagué, Norbert: *Historia de les Ciencies Naturals á Catalunya del sigle IX al sigle XVIII*. Barcelona, Estampla La Hormiga de Oro, 1908. Reeditat per Alta Fulla, 1978.

-Fontanella, Lee: *La historia de la fotografía en España desde sus orígenes hasta 1900*. Madrid, El Viso SA, 1981.

-Fontbona, Francesc: *El paisatgisme a Catalunya*. Barcelona, Edicions Destino, 1979.

-Forsyth, Timothy: "Mountains mythes revisited: integrating natural and social environmental science". *Mountain Research and Development*, vol. 18, núm. 2. 1998. Pàg. 107-116.

-Fosca, François: *La montagne et les peintres*. París, La Bibliothèque des Arts, 1960.

-*La fotografia pictoralista a Espanya 1900-1936*. Barcelona, Fundació La Caixa, 1998.

-Foucault, Michel: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. París, Gallimard, 1966.

-Fourcassié, Jean: *Le Romantisme et les Pyrénées*. Tolosa, Annales Pyrénéennes, 1990.

-Francau, Bernard: *Hautes montagnes. Passion d'explorations*. París/Milà/Barcelona/Bonn, Masson, 1993.

-Francés, José: *Un maestro de la escenografía. Soler y Rovirosa*. Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, 1928.

-Franco Rubio, Gloria A.: *El mundo sobrenatural en la Europa moderna*. Sevilla, Mergablum, 1999.

-Frazer, James George : *El folklore en el antiguo testamento*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1981.

-Frémont, Armand: *La région, espace vécu*. París, PUF, 1976.

-Frenay, Etien: *Le thermalisme en Roussillon XVIIIe-XIX siècles*. Perpinyà, Direction des Services d'Archives, 1987.

-Fruhauf, Christian: *Forêt et société. De la forêt paysanne à la forêt capitaliste en pays de Sault sous l'ancien régime (vers 1670-1791)*. París, Edt. du CNRS, 1980.

-Gadamer, Hans-Georg: *Mito y razón*. Barcelona, Paidós, 1997.

-Galceran Vigué, Salvador; Solé Sagarra, Josep: *Història de la vall de Meranges*. Ripoll, Ajuntament de Meranges, 1985.

-Galera, Montserrat; Roca, Francesc; Tarragó, Salvador: *Atlas de Barcelona*. Barcelona, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1982.

-Galera, Montserrat; Vilà i Valentí, Joan: *Cartografia de Catalunya. Recull històric*. Barcelona, Fundació Enciclopedia Catalana, 1985. (Gran Geografia Comarcal de Catalunya, 19).

-Galera i Monegal, Montserrat: "Anton Van Den Wyngaerde una primera aproximació a la seva obra manuscrita". *Revista Catalana de Geografia*, 2. Barcelona, abril de 1986. Pàg. 18-29.

-Galera, Montserrat (Coord.): *Cartografia de Catalunya segles XVII-XVIII. Catàleg de la cartografia exposada per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, a la Sala d'Exposicions del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, amb motiu del Symposium IMCOS. Barcelona, 3, 4 i 5 d'octubre de 1986*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1986.

-Gallart i Fernàndez, Felip: *Paraules perdudes*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1990.

-Galmés Riera, Antoni: *Cultura popular mallorquina. Aplec de pautes*. Palma de Mallorca, Caixa de Balears, 1982.

-Garay, Ernest de: *Les légendes des Pyrénées*. París, Michel Lévy frères, 1857.

-Garbancho, Patrícia; Freixa, Ferran: *La conquesta del verd. Els parcs i els jardins de Barcelona*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1995.

-García, José L.: *Antropología del territorio.* Madrid, Taller ediciones JB, 1976.

-Garcia, Xavier; Reixac, Jaume; Vilanova, Santiago: *El combat ecologista a Catalunya*. Barcelona, Edc. 62, 1980.

-García Ballesteros, Aurora (edt): *Geografía y humanismo*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1992.

-Garcia Carrera, R.: *Caça de bruixes al Vallès*. Terrassa, Edit. Egara, 1987.

-García de la Fuente, Olegario: *El latín bíblico y el español medieval hasta el 1300*. Logroño, Diputación Provincial, 1981.

-Garcia i Domènech, Rosa M.: *L'urbanisme de paisatge a Catalunya en el segle XIX*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1992. (Tesi doctoral; microfitxa).

-Garcia i Escalé, Ramon: *El santuari de Lord*. Moià, Santuari de Lord, Llibres d'Obiols, 1984.

-García Fernández, Máximo: "La demanda testamentaria de misas y su significación económica para el clero parroquial". *Cuadernos de Investigación Histórica*, 15. Madrid, Fundación Universitaria, 1994. Pàg. 85-97.

-García Gual, Carlos: *Mitos, viajes, héroes*. Madrid, Taurus, 1985.

-García Mercadal, J.: *Viajes de extranjeros por España y Portugal.* Madrid, Aguilar S. A. de Ediciones, 1952. 3 toms.

-Garolera, Narcís: *L'escriptura itinerant. Verdaguer, Pla i la literatura de viatges.* Lleida, Pagès editors, 1998.

-Garraud, Colette: *L'idée de nature dans l'art contemporain*. París, Flammarion, 1994.

-Garrison, F.: "A propos des pèlerins et de leur condicion juridique" in *Etudes d'histoire du droit canonique dediées à Gabriel Le Bras*. París, Sirey, 1965. Tom 2. Pàg. 1165-1189.

-Garrote Pérez, Francisco: *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*. Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1981.

-Gasch, Quim; Gasch, Sol: *Contes de Cerdanya*. Ripoll, Institut d'Estudis Ceretans i Amics de la Cerdanya, 1996.

-Gaster, Theodor H.: *Mito, leyenda y costumbre en el libro del Génesis*. Barcelona, Barral editores, 1973.

-Gauchet, Marcel: *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*. París, Gallimard, 1985.

-Gellner, Ernest: *Naciones y nacionalismo*. Madrid, Alianza editorial, 1988.

-*Géographie et cultures*, 13. Número monogràfic dedicat al paisatge, primavera de 1995.

-Georges, R. A.; Jones, M. O.: *Folkloristics: an introduction*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1995.

-*Il giardino di flora. Natura e simboli nell'immagine dei fiori*. Gènova, Sagep Editrice, 1986.

-Givry, Grillot de: *Le musée des sorcières, mages et alchimistes*. París, Lib. de France,

1929.

-Giddens, Anthony: *Consecuencias de la modernidad*. Madrid, Alianza Editorial, 1990.

-Giddens, A.; Bauman, Z.; Luhmann, N.; Beck, U.: *Las consecuencias perversas de la modernidad*. Barcelona, Anthropos, 1996.

-Gil, Luís: *Therapeia. La medicina popular en el mundo clásico*. Madrid, Ediciones Guadarrama, 1969.

-Gilissen, J.: *La coutume*. Turnhout, Brepols, 1982. (Typologie des sources du M. A. occidental, 41)

-Gilles, H.: "Lex peregrinorum" in *Le pèlerinage. Cahiers de Fanjeaux*, 20. Tolosa, Edouard Privat, 1980.

-Ginzburg, Carlo: *Historia nocturna*. Barcelona, Mucknick Editores, SA, 1991.

-Glacken, Clarence J.: *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo XVIII*. Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996.

-Gobry, Ivan: *Sant Francesc d'Assís i l'esperit franciscà*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975.

-Godelier, Maurice: *Antropología y biologia. Hacia una nueva cooperación*. Barcelona, Anagrama, 1976.

-Gómez-Alba, Julio: *Lluís Marià Vidal. 1842-1922. Selecció d'obres. Biografia*. Barcelona, Museu de Geologia-Ajuntament de Barcelona, 1992.

-Gómez de la Serna, Gaspar: *Los viajeros de la Ilustración*. Madrid, Alianza Editorial, 1974.

-Gómez Espelosín, F.; Pérez Largacha, A.; Vallejo Girvés, M.: *Tierras fabulosas de la antigüedad*. Alcalà de Henares, Universidad de Alcalá, 1994.

-Gómez Mendoza, Josefina (dir.): *Los paisajes de Madrid: naturaleza y medio rural*. Madrid, Fundación Caja Madrid i Alianza Editorial, 1999.

-Gómez Mendoza, Josefina; Ortega Cantero, Nicolás, et alii: *Viajeros y paisajes*. Madrid, Alianza editorial, 1988.

-Gómez Mendoza, J.; Ortega Cangtero, N.: *Naturalismo y geografía en España (Desde mediados del siglo XIX hasta la guerra civil)*. Madrid, Fundación Banco Exterior, 1992.

-González, Alcantud, José A.; González de Molina, Manuel: *La tierra. Mitos, ritos y realidades*. Barcelona, Anthropos, 1992.

-González Alonso, Carmen; Carrasco Damián, Silvia: "La visión del paisaje natural de la Península Ibérica a través de la literatura viajera del siglo XVI" in *Congreso de jóvenes historiadores y geógrafos. Actas*. Madrid, Editorial de la Universidad Complutense, 1990. Vol. I. Pàg. 19-28.

-González Llubera, Ignacio: *Viajes de Benjamín de Tudela 1160-1173 por primera vez traducidos al castellano con introducción, aparato crítico y anotaciones*. Madrid, V. H. Sanz Gallego, edt. 1918.

-González Palencia, Angel: "Precedentes islámicos de la leyenda de Garín". *Al-Andalus. Revista de las Escuelas de Estudios Arabes de Madrid y Granada*, 1 (1933). Pàg. 335-355.

-Gonzalvo i Bou: Gener: *La pau i treva a Catalunya. Origen de les Corts Catalanes*.

Barcelona, Edicions de la Magrana, S. A., 1986.

-Gos, Albert: *Souvenirs d'un peintre de montagne*. Ginebra, Lib. et edt. J-H. Jeheber, SA, [c. 1942].

-Gos, Charles: *Alpinismo anecdótico*. Barcelona, Edt. Juventud, 1950.

-Gosman, Martin: "Medieval "mapping" of the world in text and image. Two ways of representing one vision". *Forum for Modern Languages Studies*, vol. XXV, núm. 4. Octubre de 1989. Pàg. 370-380.

-Gottmann, J.: *The significance of territory*. Charlottesville, The University Press of Virginia, 1973.

-Gourevich, Aaron J.: *Les catégories de la culture médiévale*. París, Gallimard, 1983.

-Gourevich, A. J.: *La culture populaire au Moyen Age "Simplices et Docti"*. París, Aubier, 1992.

-Grabolosa, Ramon: *L'art i el desvetllament olotí en la societat industrial*. Vall de Bianya, Amics de la Vall de Bianya, 1986.

-Graf, Arturo: *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*. Nova York, Burt Franklin, 1971 (Edició original de 1892-93). 2 vol.

-Grau i Fernández, Ramon: "Estudios integrados de paisaje e historiografía" in *I coloquio Paisaje y Geosistema*. Barcelona, 1984. (Monografies de l'Equip, 1).

-Gregory, D. i Urry, J. (edts.): *Social relations and spatial structures*. Londres, Macmillan Education, 1987.

-Grice-Hutchinson, Marjorie: *El pensamiento económico en España (1177-1740)*. Barcelona, Edt. Crítica, 1982.

-Gromort, Georges: *L'art des jardins*. París, Ch. Massin, 1983.

-Grup de Recerca Folklòrica d'Osona: *El folklore de Rupit i Pruit*. Vic, Eumo editorial, 1983 i 1984. 2 vol.

-Grup de Recerca Folklòrica d'Osona: *Narracions de tradició oral, amb en Lluís Serrà i Masramo, d'Hostalets de Balenyà*. Vídeo V-66, dipositat al CDRCTP. 1990.

-Grup de Recerca Pedagògica de Tàrrega: *Les nostres contrades. L'Urgell III: costums i tradicions*. Lleida, UAB i Diputació de Lleida, 1988.

-Gudiol, Josep; Alcolea i Blanch, Santiago: *Pintura gòtica catalana*. Barcelona, Ediciones Polígrafa, S. A, 1986.

-Gudiol Ricart, José: *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico. Volumen noveno. Pintura gótica*. Madrid, Edt. Plus-Ultra, 1955.

-Guerra, Manuel: *Simbología románica. El cristianismo y otras religiones en el arte románico*. Madrid, Fundación Universitaria Española, 1993.

-*Guía para visitar los santuarios marianos de Cataluña*. Madrid, Edc. Encuentro, 1988.

-Guichot y Sierra, Alejandro: *Noticia histórica del folklore. Orígenes en todos los países hasta 1890. Desarrollo en España hasta 1921*. Sevilla, Hijos de G. Alvarez, Imp., 1922.

-Guilera, Josep M.: *Una història d'Andorra*. Tremp, Garsineu Edicions, 1993.

-Guillamet, Joan: *Bruixeria a Catalunya*. Barcelona, Edc. del Cotal, SA, 1983.

-Guiraud, Pierre: *L'étymologie*. París, PUF, 1972.

-Guitert Fontseré. Joaquín: *Poblet. Guía, notas histórico-artísticas del monasterio. Leyendas y tradiciones*. Barcelona, Imp. Paytubi y Aguiló, SD.

-Gurvitch, Georges: *Les cadres sociaux de la connaissance*. París, PUF, 1966.

-Gutiérrez Lera, Chema: *Breve inventario de seres mitológicos fantásticos y misteriosos de Aragón*. Saragossa, Prames, SA, 1999.

-*Hacia una psicología de la arquitectura: teoría y métodos*. Barcelona, La Gaya Ciencia, Publicacions del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1973.

-Hani, Jean: *La virgen negra y el misterio de María*. Palma de Mallorca, José J. de Olañeta editor, 1997.

-Harrison, R.: *Forêts. Essai sur l'imaginaire occidental*. París, Flammarion, 1992.

-Harvey, David: *Justice, nature and the geography of difference*. Cambridge, Blackwell, 1996.

-"La haute montagne. Vision et représentations" núm. monogràfic de *Le Monde Alpin et Rhodanien*, 1-2/1988. Grenoble, Centre Alpin et Rhodanien d'Etnologie.

-"Hauts lieux. Une quête de racines, de sacré, de symboles". Monogràfic d'*Autrement*, 115. Maig de 1990.

-Heers, Jacques: *Fêtes des fous et carnavals*. París, Fayard, 1997.

-Herman, Gabriel: "Le parrainage, "l'hospitalité" et l'expansion du Christianisme". *Annales. Histoire Sciences sociales*, 6. (Novembre-desembre de 1997). Pàg. 1305-1339.

-Hernández-Pacheco, Javier: *La conciencia romántica. Con una antología de textos*. Madrid, Tecnos, 1995.

-Hernando, Javier: *El pensamiento romántico y el arte en España*. Madrid, Cátedra, 1995.

-Herreros Lopetegui, Susana: "Viajeros, peregrinos, mercaderes en el Occidente Medieval. Una aproximación bibliográfica" in *Viajeros, peregrinos, mercaderes en el Occidente Medieval.* Pamplona, Gobierno de Navarra, 1992. Pàg. 271-341.

-Hillier, B.; Hanson, J.: *The social logic of space*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

-Hillion, Daniel: *La montagne s'affiche*. Rennes, Edilarge SA-Édt. Ouest-France, 1991.

-Hirsch, Eric; O'hanlon, Michael (edts): *The anthropology of landscape. Perspectives on place and space*. Oxford, Clarendon Press, 1995.

-*Histoire urbaine, anthropologie de l'espace*. París, CNRS Éditions, 1995.

-Hobsbawm, Erick J.: *L'invent de la tradició*. Vic, Eumo Editorial, 1988.

-Hoffmann, Yves: *Contes et légendes des quatre saisons. Roussillon Catalogne française*. Perpinyà, Edt. du Castillet, 1997.

-Hopskins, W. G.: *The making of the English Landscape*. Londres, Penguin Books, 1985.

-Hough, M.: *Out of place. Restoring identity to the regional landscape*. New Haven, Yale University Press, 1990.

-Humpherey, Caroline; Vitebsky, Piers: *Arquitectura sagrada. La expresión simbólica de lo divino en estructuras, formas y adornos*. Barcelona, Debate-Círculo de Lectores, 1997.

-Hunt, John Dixon: *L'art du jardin & son histoire*. París, Édc. O. Jacob, 1996.

-Husserl, E.: *Problemas fundamentales de la fenomenología*. Madrid, Alianza Editorial,

1994.

-Iglésies, Josep: “Les terres igualadines en l'antiga cartografia de Catalunya”. *Miscellanea aqualatensia*, [I]. Igualada, 1949. Pàg 101-116.

-Iglésies, Josep: *Mossèn Jaume Oliveres. L'home preservat dels llamnps de l'Aneto*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1962.

-Iglésies i Fort, Josep: *Norbert Font i Sagué (L'introductor de l'espeleologia a Catalunya)*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1963.

-Iglésies i Fort, Josep: *Els primers excursionistes*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1964.

-Iglésies i Fort, Josep: *Lluís Estasen*. Granollers, Edt. Montblanc, 1965.

-Iglésies i Fort, Josep: *Juli Soler i Santaló*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1969.

-Iglésies, Josep: *L'obra cultural de la Junta de Comerç. 1760-1847*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1969.

-Iglésies i Fort, Josep: *Pau Vila*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1981.

-Iglésies i Fort, Josep: *Amb les cames i amb el cor*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.

-Iglésies i Fort, Josep: *Artur Osona*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1983.

-*A imagem do mundo na idade média. Actas do colóquio internacional*. Lisboa, Ministério da Educaçao, 1992.

-*Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur. Exposition organisée par la Bibliothèque Nationale avec le concours de l'Institut Géographique National. Catalogue et Essais*. París, Bibliothèque Nationale, 1984.

-*Imaginaires de la haute montagne*. Grenoble, Centre Alpin et Rhodanien d'Ethnologie, 1987.

-Imbelloni, J.: *Concepto y praxis del folklore como ciencia*. Buenos Aires, Edt. Nova, 1943.

-*Indice general de los trabajos publicados por la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona. 1786-1941*. Barcelona, Sobs. de López Robert y Cia, Impresores, 1941.

-Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Perpinyà: *Materials per una bibliografia d'Andorra*. Arles, IEA, Centre de Perpinyà, 1978.

-Institut d’Estudis Ceretans: *Comerç i vies de comunicació (1000 aC – 700 dC). XI Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà. 31 d’octubre i 1 de novembre de 1997*. Puigcerdà, Patronat F. Eiximenis, Ajuntament de Puigcerdà, Govern d’Andorra, 1998.

-Institut Français d'Architecture: *Le voyage aux Pyrénées ou la Route thermale*. Tarbes, Randonnées Pyrénéennes, 1987.

-Irving, R. L. G.: *La conquête de la montagne*. París, Payot, 1948.

-*Istòries de Aran*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament, 1990. (Camins, 3).

-Jackson, Peter: *Maps of meaning: an introduction to cultural geography*. Londres, Unwin Hyman, 1989.

-Jacob, Christian: *Géographie et etnographie en Grèce ancienne*. París, Armand Colin, 1991.

-*El jardín simbólico. Texto griego extraído del Clarkianus XI*. Palma de Mallorca, J. J. de Olañeta, editor, 1997.

-Jarvis, Robin: *Romantic writing and pedestrian travel*. Londres i Nova York, Macmillan Press i St. Martin's Press, 1997.

-Jedin, Hubert: *El concilio de Trento en su última etapa. Crisis y conclusión*. Barcelona, Edt. Herder, 1965.

-Jellicoe, G.; Jellicoe, S.: *The landscape of man. Shaping the environment from prehistory to the present day*. Londres, Thames and Hudson, 1995.

-Jolis, A.; Simó, M. A.; Faus, A.: *Espiritu y técnica de la montaña*. Barcelona, Edt. Hispano Europea, 1974.

-Jones-Davies, M. T. (dir): *Monstres et prodiges au temps de la Renaissance*. París, Université Paris-Sorbonne, 1980.

-Journès, Claude: *La coutume et la loi. Etudes d'un conflit*. Lió, Presses Universitaires de Lyon, 1986.

-Joutard, Philippe: *L'invention du Mont Blanc*. París, Gallimard, 1996.

-Jouty, Sylvain: "Connaissance et symbolique de la montagne chez les érudits médiévaux". *Revue de Géographie Alpine*, 4. Grenoble, 1991. Pàg. 21-34.

-Juliano, Maria D.: *Cultura popular*. Barcelona, Anthropos, 1992.

-Junyent, Eduard: *La pau i treva*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1975.

-Junyent, Josep: *Aportació de l'Església al nacionalisme català*. Manresa, Faig Cultura, 1994.

-Kant, Immanuel: *Lo bello y lo sublime*. Madrid, Espasa-Calpe, 1997.

-Kappler, Claude: *Monstres, démons et merveilles à la fin du Moyen Age*. París, Edt. Payot, 1980.

-Kay, Jeanne: "Human dominion over nature in the Hebrew Bible". *Annals or the Association of American Geographers*, 79 (2). 1989. Pàg. 214-232.

-Kenny, Anthony: *Mountains. An anthology*. Cambridge, John Murray Publishers, 1991.

-Koeman, Ir. C.: *Atlantes neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilots books, published in the Netherlands up to 1880*. Amsterdam, Theatrum orbis terrarum LTD, 1969. 5 volums

-Körner, Martin; Walter, François: *Quand la Montagne aussi a une Histoire. Mélanges offerts à Jean-François Bergier*. Berna, Stuttgart, Viena, Edt. Paul Haupt, 1996.

-Krüger, Fritz: *Los altos Pirineos*. Lleida, Diputación General de Aragón, Diputación de Aragón, Garsineu Edicions, 1995.

-*L.-F.-E. Ramond 1755-1827 Commémoration*. Bagnères-de-Bigorre, Société Ramond, 1927.

-*La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*. París, Editions du CTHS, 1991.

-Labry, Suzanne: *Au pays de Luchon. Contes et récits de la vallée d'Oueil*. Pau, J. & D. Éditions, 1992.

-Larner, Christina: *Witchcraft and Religion. The politics of popular belief*. Oxford, Basil Blackwell Ltd, 1987.

-Laroze, Catherine: *Une histoire sensuelle des jardins*. Poitiers, Olivier Orban, 1990.

-Lascault, Gilbert: *Le monstre dans l'art occidental un problème esthétique*. París, Klincksieck, 1973.

-Lasserre-Vergne, Anne: *Le légendaire pyrénéen*. Burdeus, Editions du Sud Ouest, 1995.

-Lahuerta, Juan José (dir): *Gaudí i el seu temps*. Barcelona, Barcanova, 1990.

-Le goff, Jacques: "Le désert-forêt dans l'occident médiéval". *Traverses*, 19. París, Centre G. Pompidou, juny de 1980. Pàg. 23-33.

-Le Goff, J.: *La naissance du Purgatoire*. París, Gallimard, 1981.

-Le Goff, Jacques: *Tiempo, trabajo y cultura en el occidente medieval. 18 ensayos*. Madrid, Taurus, 1983.

-Le Goff, Jacques (edt.): *El hombre medieval*. Madrid, Alianza Editorial, 1990.

-Le Goff, Jacques: *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*. Barcelona, Edt. Gedisa, 1994.

-*Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIIIe-XXe siècles). Actes du LXVIIe Congrès de la fédération historique du Languedoc Méditeerranéen et du Roussillon. Archives départementales des Pyrénées-Orientales. Perpignan 7 et 8 octobre 1995*. Perpinyà, Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales, 1995.

-Le Roy Ladurie, E.: *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. París, Gallimard, 1985.

-Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Histoire du climat depuis l'an mil*. París, Flammarion,1983. 2 vol.

-Le Roy Ladurie, Emmanuel (dir): *Paysages, paysans. L'art et la terre en Europe du Moyen Age au XXe siècle*. París, Bibliothèque Nationale de France/Réunion des Musées Nationaux, 1994.

-*Le sentiment de la montagne*. Grenoble, Editions Glénat i Musée de Grenoble, 1998.

-Lebègue, A.: *Lieux insolites et sécrets des Pyrénées*. Burdeus, Editions du Sud Ouest, 1994.

-Lebrun, François: *Se soigner autrefois. Médecins, saints et sorciers aux XVIIe et XVIIIe siècles*. París, Edt. du Seuil, 1995.

-Lecouteux, Claude: *Fées, sorcières et loups-garous au Moyen Age. Histoire du double*. París, Edc. Imago, 1992.

-Lecouteux, Claude: *Au-delà du Merveilleux. Des croyances du Moyen Age*. París, Presses de l'Universwité de Paris-Sorbonne, 1995.

-Lecouteux, Claude: *Démons et génies du terroir au Moyen Age*. París, Edc. Imago, 1995.

-Lecouteux, Claude: *Mélusine et le Chevalier au gygne*. París, Edc. Imago, 1997.

-Lecouteux, Claude: *Chasses fantastiques et cohortes de la nuit au Moyen Age*. París, Edc. Imago, 1999.

-Leeuw, G. Van der: *Fenomenología de la religión*. México, Fondo de Cultura Económica, 1964.

-Lefebvre, Henri: *La Vallée de Campan. Etude de sociologie rurale*. París, PUF, 1963.

-Lefebvre, H.: "Réflexions sur la politique de l'espace". *Espaces et Sociétés*, 1, novembre de 1970. Pàg. 3-12.

-Lejeune, Dominique: *Les "alpinistes" en France à la fin du XIXe et au début du XXe siècle (vers 1875-vers 1919). Étude d'histoire sociale, étude de mentalité*. París, CTHS, 1988.

-Léon-Dufour, Xavier: *Vocabulario de teologia bíblica*. Barcelona, Herder, 1985.

-Levack, Brian P.: *La caza de brujas en la Europa moderna*. Madrid, Alianza Universidad, 1995.

-Lévêque, Pierre: *Bestias, dioses y hombres. El imaginario de las primeras religiones*. Huelva, Universidad de Huelva, 1997.

-Leveque, Stephane: *L'antiquité dans les Hautes-Pyrénées*. Bagnères-de-Bigorre, Pyrénées patrimoines, 1994.

-Lévy-Bruhl, Lucien: *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive*. París, FUF, 1963.

-Lewis, C. S.: *La imagen del mundo (introducción a la literatura medieval y renacentista)*. Barcelona, Antoni Bosch, editor, 1980.

-Lida de Malkiel, María rosa: "La visión de trasmundo en las literaturas hispánicas" in Patch, Howard R.: *El otro mundo en la literatura medieval*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1983. Pàg. 369-449

-*Lire le paysage lire les paysages*. Saint-Étienne, Université de Saint-Étienne, 1984.

-*Lire l'espace*. Brussel·les, Édt. Ousia, 1996.

-Lisón Arcal, José C. (edt): *Espacio y cultura*. Madrid, Editorial Coloquio, 1993.

-Lisón Huguet, José: *Algunos aspectos del estudio etnográfico de una comunidad rural del Pirineo Aragonés oriental*. Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1984.

-Lisón Tolosana, Carmelo (dir.): *Temas de antropología española*. Madrid, Akal editor, 1976.

-Lisón Tolosana, Carmelo: *Brujería, estructura social y simbolismo en Galicia*. Madrid, Akal editor, 1983 (Antropología cultural de Galicia, 2).

-Lisón Tolosana, Carmelo: *Las brujas en la historia de España*. Madrid, Ediciones Temas de Hoy, 1992.

-Llano Roza de Ampudia, Aurelio de: *Del folklore asturiano. Mitos, supersticiones, costumbres*. Madrid, Talleres de Voluntad, 1922.

-Lleal, Coloma: *Vocabulario de la Cancellería Aragonesa (Siglo XV)*. Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1997.

-*Llegendes i contalles del Bages. La memòria mítica dels nostres avis*. Manresa, Angle editorial, 1996.

-Llompart, Gabriel: *Religiosidad popular. Folklore de Mallorca. Folklore de Europa*. Palma de Mallorca, José J. Olañeta, editor, 1982.

-Llompart, Gabriel: *Entre la historia del arte y el folklore. Folklore de Mallorca. folklore de Europa. Miscelanea de Estudios*. Palma de Mallorca, Fontes Rerum Balearium, 1984.

-Lloyd, G. E. R.: *Polaridad y analogía. Dos tipos de argumentación en los albores del pensamiento griego*. Madrid, Taurus Ediciones, 1987.

-López Alonso, Carmen: *La pobreza en la España medieval. Estudio histórico-social*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1986.

-López Mondéjar, Publio: *Las fuentes de la memoria II. Fotografía y sociedad en España, 1900-1939.* Barcelona, Lunwerg Editores, 1992.

-López Mondéjar, Publio: *Historia de la fotografía en España*. Barcelona/Madrid, Lunwerg editores, 1997.

-Lormier, Dominique: *Contes populaires de toutes les Pyrénées*. Burdeus, Sud-Ouest, 1992.

-Lowenthal, David: *The past is a foreign country*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

-Luginbuhl, Yves: *Paysages. Textes et représentations du paysage du siècle des Lumières à nos jours*. Lió, La Manufacture, 1989.

-Lukes, Steven: *El poder. Un enfoque radical*. Madrid, Siglo XXI, 1985.

-Lunn, Arnold: *Switzerland and the English*. Londres, Eyre & Spottiswoode, 1944.

-Macfarlane, Alan: *Witchcraft in Tudor and stuart England. A regional and comparative study*. Londres, Routledge & Kegan Paul, 1970.

-Maderuelo, Javier (dir): *Actas. El paisaje. Arte y naturaleza. Huesca, 1996*. Osca, Edc. La Val de Onsera, 1997.

-Malaxecheverría, Ignacio: *Fauna fantástica de la península ibérica*. San Sebastià, Kriselu, 1991.

-Male, Emile: *L'art religieux du XIII siècle en France*. París, Armand Colin, 1993.

-Maluquer Viladot, Joan: *Teatre catalá. Estudi históríchcrítich*. Barcelona, Imp. La Renaixensa, 1878.

-Mandrou, Robert: *Possession et sorcellerie au XVIIe siècle. Textes inédits*. París, Fayard, 1997.

-Maneglier, Hervé: *Histoire de l'eau. Du mythe à la pollution*. París, Edt. F. Bourin, 1991.

-Manuel, Frank E.; Manuel, Fitzie P.: *El pensamiento utópico en el mundo occidental*. Madrid, Taurus, 1981. 3 vol.

-Marcel, Odile (dir.): *Composer le paysage*. Seyssel, Cham Vallon, 1989.

-Marcos Alvarez, Francisco de B.: ""Cucaña" en el *Libro de Buen Amour* y otras menciones medievales" in *Estudios de lingüística y filología españolas. Homenaje a Germán Colón*. Madrid, Gredos, 1998. Pàg. 301-334.

-Marfany, Joan-Lluís: *La cultura del catalanisme*. Barcelona, Empúries, 1995.

-Marié, Michel; Viard, Jean: *La campagne inventée*. Arles, Actes Sud, 1988.

-Marietan, Pierre: *La musique du lieu. Musique, architecture, paysage, environnement, textes, projets/réalisations, evénéments*. Berna, Comission Nationale Suisse pour l'Unesco, 1997.

-Marinus, Albert: *Fiction et réalité*. Brussel·les, Imp. Charles Peeters, 1945.

-Mariño Ferro, Xosé Ramón: *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1987.

-Marliave, Olivier de; Pertuzé, Jean-Claude: *Panthéon Pyrénéen. Dieux, Génies & démons de la mythologie pyrénéenne*. Portet-sur-Garonne, Editions Loubatieres, 1990.

-Marliave, Olivier de: *Pequeño diccionario de mitología vasca y pirenaica*. Palma de

Mallorca, J. J. de Olañeta, edt, 1995.

-Marliave, Olivier de: *Trésor de la mythologie pyrénéenne*. Burdeus, Sud-ouest, 1996.

-Marsá, Francisco: "La hagiografía en la toponimia de la Marca Hispánica" in *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica. Universidad de Barcelona, 7-10 abril de 1953. VIIème Congrès international de linguistique romane*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1955. Vol. II. Pàg. 505-516.

-Martí Sanjaume, Jaime: *La vírgenes de Cerdaña*. Lleida, Tip. Mariana, 1927.

-Martí-Henneberg, Jordi: "La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo catalán del siglo XIX". *Geo-crítica*, 66. Barcelona, 1986. Edicions Universitat de Barcelona.

-Martí-Henneberg, Jordi: "La nostalgia de la naturaleza en la ciudad del siglo XIX. El excursionismo en Cataluña" in *Ciencia e ideología en la ciudad (II). I coloquio interdepartamental*. València, Generalitat Valenciana, 1994.

-Martí Henneberg, J.: *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona, Alta Fulla, 1994.

-Martí-Henneberg, J.; Martínez, R. M.; Valverde, M. C.: *L'excursionisme a Lleida (1884-1936)*. Lleida, Ajuntament de Lleida, 1995.

-Martí-Henneberg, Jordi: "El excursionismo científico". *Mundo científico. La recherche*, 173. Novembre de 1996. Pàg. 962-969.

-Martín-Vide, Javier (edt.): *Avances en climatología histórica en España. Advances in historical climatology in Spain*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1997.

-Martínez Arancón, Ana: *Geografía de la eternidad*. Madrid, Tecnos, SD.

-Martínez de Pisón, Eduardo: "Imágenes de la montaña". *Ería, Revista de Geografía*, 33. 1994. Pàg. 40-48.

-Martínez de Pisón, Eduardo: *Imagen del paisaje. La Generación del 98 y Ortega y Gasset*. Madrid, Caja Madrid, 1998.

-Martínez Hidalgo, José María: "Introducción explicativa a la selección de cuarenta láminas de *Les plans et profils des principales villes et lieux considerables de la Principauté de Catalogne* du chevalier Beaulieu" in Beaulieu, Chevalier de: *Les plans, et profils des principales Villes, et lieux considerables de la Principauté de Catalogne. Avec la Carte générale, et les particulieres de chaque gouvernement.* Barcelona, Editorial Gustavo Gili, S. A, 1981.

-Martínez i Martínez, Francesc: *Llegendari valencià*. València, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Educació i Ciència, 1995.

-Mas i Díaz, Sergi: *Modernitat i postmodernitat*. Barcelona, Barcanova, 1991.

-Mascarella, Jordi; Sitjar, Miquel: *El món al Ripollès. Visions i experiències de viatgers al llarg del temps*. Ripoll, Consell Comarcal del Ripollès, 1997.

-Massot i Muntaner, Josep: *L'Església catalana al segle XX*. Barcelona, Edt. Curial, 1975.

-Mata Machado, Aires de: *Curso de folklore*. Brasil, Editora Livros de Portugal, SA, SD.

-Mateu i Vidal, Ernest: *Ordinacions de la universitat de la vila i terme de Sabadell*. Sabadell, Sallent Hnos., 1968.

-Mattauer, Maurice: *Monts et merveilles. Beautés et richesses de la géologie*. París,

Hermann, éditeurs des sciences et des arts, 1989.

-Matthews, M. H.: *Making sense of place. Children's understanding of large-scale environments*. Maryland, Barnes & Noble Books, 1992.

-Maury, A.: *Croyances et légendes du Moyen Age*. Ginebra, Slatkine Reprints, 1974.

-Mauss, Marcel: *Sociologie et anthropologie*. París, Presses Universitaires de France, 1968.

-Mauss, Marcel: *Lo sagrado y lo profano*. Barcelona, Barral editores, 1970.

-Mazzotti, G.: *Introducción a la montaña*. Barcelona, Juventud, 1952.

-McDannell, Colleen; Lang, Bernhard: *Historia del cielo*. Madrid, Taurus, 1990.

-McNeill, John T.; Gamer, Helena M.: *Medieval handbooks of penance. A translation of the principal libri poenitentiales and selections from related documents*. Nova York, Columbia University Press, 1990.

-Medina, Jaume: *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII (El Còdex Brenach de l'arxiu episcopal de Vic)*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

-Menéndez Pidal, R.: *Cantar del Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*. Madrid, Espasa-Calpe, 1969.

-Méo, Guy di: *L'homme, la société, l'espace*. París, Anthropos-Ed. Economica, 1991.

-Merleau-Ponty, M.: *Fenomenología de la percepción*. Barcelona, Península, 1975.

-Mestre, Pere; Montañà, Daniel; Planes, Josep A.: *El Lluçanès màgic. Recull de llegendes i rondalles del Lluçanès*. Valls, Edc. Cossetània, 1998.

-Mestres, Apeles: *Tradicions. Folklore catalá*. Barcelona, Imp. d'Espasa y comp., 1895.

-*Els mestres gironins i l'estudi del medi (1900-1936)*. Girona, Serveis Territorials d'Ensenyament, Moviment de Mestres per a una Escola de Catalunya, 1983.

-Meyer, Marthe: *L'homme devant la montagne*. París, Durel éditeur, 1949.

-Michelet, Jules: *La bruja*. Barcelona, Editorial Labor, 1984.

-Middleton, J.: *Los lugbara de Uganda*. Barcelona, Publicacions d'Antropología Cultural, UAB, 1984.

-Minois, Georges: *Histoire des enfers*. Mesnil-sur-l'Estrée, Édt. Fayard, 1991.

-Miquel, Pierre: *Petite histoire des noms de lieux, villes et villages de France*. París, Albin Michel, 1993.

-Miquel y Planas, Ramón: *La leyenda de Fray Juan Garín ermitaño de Montserrat. Estudio sobre sus orígenes y formación*. Barcelona, Edt. Orbis, 1940.

-Mir, Jordi; Mir i Bòria, Roger: "Els pobles del Pallars a la cartografia del segles XVII i XVIII". *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, 3. Lleida, Virgili & Pagès, 1989. Pàg. 215-238.

-Miret y Sans, Joaquim: *Criminals de quatre potes. Notes còmiques d'història jurídica*. Barcelona, Imp. de la Casa Provincial de Caritat, 1915.

-*Miscel·lània Salvador Miralda i Oliva*. Barcelona, UEC, 1995.

-Mitchell, Don: *Cultural geography: a critical introduction*. Oxford, Blackwell, 2000.

-Mitchell, W. J. T. (edt): *Landscape and power*. Chicago, The University of Chicago Press, 1994.

-Moles, Abraham A.; Rohmer, Elisabeth: *Sicología del espacio*. Madrid, Editorial Ricardo Aguilera, 1972.

-Moles, Abraham A.; Rohmer, Elisabeth: *Labyrinthes du vécu. L'espace: matière d'actions*. París, Lib. Des Meridiens, 1982.

-Molina-Téllez, Félix: *El mito, la leyenda y el hombre. Usos y costumbres del folklore*. Buenos Aires, Editorial Claridad, 1947.

-Molyneaux, Brian Leigh: *La tierra sagrada. Paisajes que reflejan el poder espiritual de la tierra*. Barcelona, Debate-Círculo de Lectores, 1996.

-Mollat, Michel (dir.): *Etudes sur l'histoire de la pauvreté*. París, Pub. de la Sorbonne, 1974. Pàg. 319-343.

-Mollat, Michel: *Les pauvres au Moyen Age*. París, Hachette, 1978.

-*El món imaginari i el món meravellós a l'edat mitjana*. Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1986.

-Mondada, L.; Panese, F.; Söderström, O. (Edt.): *De la beauté à l'ordre du monde. Paysage et crise de la lisibilité. Actes du colloque international de Lausanne. 30 septembre-2 octobre 1991*. Université de Lausanne, Institut de Géographie, 1992.

-Monreal, J.: "Notas metodológicas para una sociología del espacio" in *Escritos de teoria sociológica en homenaje a Luís Rodríguez Zúñiga*. Madrid, CIS, 1992. Pàg. 751-763.

-*Montagnes et montagnards. Mélanges géographiques offerts en hommage au doyen Paul Veyret par ses collègues et amis*. Grenoble, Revue de Géographie Alpine, 1980.

-*El Montseny i les Guilleries. Paisatge, mite i literatura*. Argentona, L'Aixernador edc., 1991.

-Morales Blouin, E.: *El ciervo y la fuente. Mito y folklore en la lírica tradicional*. Madrid, José Porrúa ediciones, 1981.

-Moreira, Joan: *Del folklore tortosí. Costums, ballets, pregàries, parèmies, jocs i cançons del camp i de la ciutat de Tortosa*. Tortosa, Imp. Querol, 1934.

-Moreno Chacón, Manolo: *Viatgers a Figueres segles XV-XIX*. Figueres, Ajuntament de Figueres, 1995.

-Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Barcelona, Edicions 62, 1966.

-Moreu-Rey, Enric: *Revolució a Barcelona el 1789*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1967.

-Moreu-Rey, Henri: ""Martin". Problème philologique et historique". *Anuario de Estudios Medievales*, 8. Barcelona, 1972-1973. Pàg. 35-68.

-Moreu-Rey, Enric: *Els nostres noms de lloc*. Mallorca, Edt. Moll, 1982.

-Mornet, Daniel: *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau a Bernardin de Saint-Pierre*. Ginebra-París, Slatkine Reprints, 1980. Edició original de 1907.

-Morris, Paul; Sawyer, Deborah (edt.): *A walk in the Garden. Biblical, iconographical and literary images of Eden*. Sheffield, JOST Press, 1992 (Journal fot the study of the Old Testament supplement series, 136).

-Mosser, Monique; Nys, Philippe: *Le jardin, art et lieu de mémoire*. Bensançon, Les éditions de l'Imprimeur, 1995.

-Moulis, A.: *Légendaire de l'Ariège*. Nîmes, C. Lacourt éditeur, 1995.

-Mousnier, Roland: *Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVII siècle (France, Russie, Chine)*. París, Calman-Lévy, 1967.

-Moya, Bienve: *Rondalles i llegendes catalanes*. Tarragona, Edc. El Mèdol, 1995.

-Moya, Bienve: *La legenda dels sants. Creadors de mites*. Tarragona, Edc. El mèdol, 1996.

-Moya, Bienve: *Llegendes i contes catalans per ser explicats*. Tarragona, Edc. El mèdol, 1997.

-Muchembled, Robert: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*. París, Flammarion, 1978.

-Muchembled, Robert: *Sorcières, justice et société aux 16e et 17e siècles*. París, Edt. Imago, 1987.

-Mullet, Michael: *La cultura popular en la Baja Edad Media*. Barcelona, Crítica, 1990.

-Mûnir Cerasi, Maurice: *La lectura del ambiente*. Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1973.

-Muntaner Bartra, J.: *Tresor de la saviesa popular de les herbes, remeis i creences de Cerdanya del temps antic*. Ripoll, Institut d'Estudis Ceretans, 1994.

-Muntañola, Josep: *La arquitectura como lugar. Aspectos preliminares de una epistemología de la arquitectura*. Barcelona, editorial Gustavo Gili, 1974.

-Muntañola, Josep: *Topos y logos*. Barcelona, editorial Kairós, 1978.

-Muntañola, Josep: *Topogénesis dos. Ensayo sobre la naturaleza social del lugar*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1979.

-Muntañola, Josep: *Comprendre l'arquitectura*. Barcelona, Teide, 1985.

-Muñoz, Ramón: *Historia del montañismo en España*. Bilbao, Mercagraf, 1981.

-Muñoz Morillejo, Joaquín: *Escenografia española*. Madrid, Imp. Blass, SA, 1923.

-Nathan Bravo, Elia: *Territorios del mal. Un estudio sobre la persecución europea de brujas*. México, Universidad Nacional Autónoma de México, 1997.

-*Naturalesa i cultura en el pensament espanyol*. Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1987.

-Navarro i Barba, Gustau: *La Mare de Déu d'agost, Sant Roc i Sant Gos. El reflex dels cicles pestífers en el calendari festiu (Arenys de Mar i Bétera com a exemples)*. Ms. B-180. CDRCTP. Barcelona, 1994.

-Neugaard, E. J.: *Motif-index of medieval Catalan folktales*. Nova York, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1993.

-Neveux, Hugues: *Les révoltes paysannes en Europe (XIVe-XVIIE siècle)*. París, Albin Michel, 1997.

-Nicol, Antonin: *Les grands guides des Pyrénées de 1787 à 1918*. Pau, Imp. Marrimpouey, 1989.

-*Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat*. Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1995.

-Noell, René: *Essai de bibliographie roussillonnaise des origines à 1906*. Prades, Terra Nostra, 1976.

-Nogué, Joan: *Una lectura geográfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*. Girona,

Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1985.

-Nogué, Joan: *La percepció del bosc. La Garrotxa com a espai viscut*. Girona, Diputació de Girona i Ajuntament d'Olot, 1986.

-Nogué, Joan: *Els nacionalismes i el territori*. Barcelona, El Llamp, 1991.

-Nogué-Font, Joan; Puigvert, Joaquim M.: "Geografia històrica i història del paisatge". Monogràfic d'*Estudi General*, 13. Girona, Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, 1993.

-Noguera i Massa, Antoni: *El pelegrinatge medieval al nord-est català*. Olot, Fundació Pere Simón, 1994.

-Nolla i Pujol, Francesc; Preñanosa i Castellví, Rosa: *Estudi introductori a l'etnologia de les comarques del Penedès*. Ms. B-39. CDRCTP. Barcelona, 1986.

-Nussbaum, Fritz: *Les Pyrènées dans l'ancienne cartographie selon la collectioin des cartes de la Bibliothèque de la ville de Berne (Suisse). Primer Congreso Internacional del Pirineo del Instituto de Estudios Pirenaicos* [San Sebastià, 1950]. Saragossa, CSIC, 1952.

-Obiols, Salvador: *Catalunya en blanc i negre*. Madrid, Espasa Calpe, 1992.

-Obregón, Enrique de: "Los promotores del turismo". *Historia y vida*, 282. Setembre de 1991. Pàg. 22-38.

-Olcina Cantos, Jorge; Martín Vide, Javier: *La influencia del clima en la historia*. Madrid, Arco Libros SL, 1999.

-Oriol, Joan A.: *Botànica màgica (nexus rerum)*. Barcelona, Llibres de l'Index, 1994.

-Oriol i Carazo, Carme: *Estudi del folklore andorrà en el seu context. "La guerra d'Andorra amb els Estats Units" i altres mostres de folklore*. Barcelona, Edt. Alta Fulla, 1997.

-Orriols i Monset, Lluís: *Manuscrits del bé i del mal. Arxius vigatans (segles XIV-XVII)*. Barcelona, Rafael Dalmau edt., 1993.

-Orriols i Monset, Lluís: *Les bruixes segrestades*. Barcelona, Rafael Dalmau edt., 1994.

-Ortega Aixelà, A.: *Análisis sociológico de un club de excursionismo. La "Unió Excursionista de Catalunya" de Gràcia*. Barcelona, tesina inèdita, presentada a l'INEF, 1983. Està dipositada a la Fundació Jaume Bofill.

-Ortega Cantero, Nicolás: *Geografía y cultura*. Madrid, Alianza Editorial, 1997.

-Ortí, Antonio; Sampere, Josep: *Leyendas urbanas en España*. Barcelona, Edt. Martínez Roca, 2000.

-Osterrieth, P. A.: *Psicología infantil*. Madrid, ediciones Morata, SA, 1984.

-Oursel, Raymond: *Routes romanes. 3. La garde de Dieu*. Saint-Dié, Zodiaque, 1986.

-Ovide: *Les métamorphoses*. París, Flammarion, 1966.

-Ovidio: *Las metamorfosis*. Barcelona, Planeta, 1990.

-*Paesaggio. Immagine e realtà*. Milano, Gruppo Editoriale Electa, 1981.

-"Paisaje y arte". Monogràfic de *Revista de Occidente*, 189. Febrer de 1997.

-*Los paisajes del Prado*. Madrid, Edt. Nerea, 1993.

-Palacín Zueras. Mª Cruz: *Leyendas y relatos aragoneses*. Osca, edició de l'autora, 1999.

-Palacio, Jean de: *Les perversions du merveilleux. Ma Mère l'Oye au tournant du Siècle*.

SD, Nouvelles Editions Séguier, 1993.

-Paz, Octavio: *Los hijos del limo. Del romanticismo a la vanguardia*. Barcelona, Edt. Seix Barral, 1974.

-Pladevall i Font, Antoni: "Persecució de bruixes a les comarques de Vic a principis del segle XVII". *Monografies del Montseny*, 1 (1986). Pàg. 93-165.

-Pladini Cuadrado, Angel: "La representación del relieve en los mapas a lo largo de la Historia". *Servicio Geográfico del Ejército, Boletín de información*, 72. Madrid, primer semestre de 1991. Pàg. 11-50.

-Planes Ball, Josep Albert: *Llegendes de Montserrat*. Sant Vicenç de Castellet, El Farell Edicions, 2000.

-Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latín y en romance*. Madrid, Comisión Permanente de la Asociación de Academias de Lengua Española, 1967. 2 volums (Edició original, Sevilla, 1490).

-Pallarès-Personat, Joan: "Les llegendes de les coves de Catalunya" in *Memorial Josep Iglésies i Fort. I Jornades de Literatura Excursionista. Comunicacions*. Barcelona, UEC, 1988. Pàg. 83-93.

-Pallaruelo, Severino: *Pastores del Pirineo*. Madrid, Ministerio de Cultura, 1988.

-Palluelo Campo, Severino: *Viaje por los Pirineos misteriosos de Aragón*. Zaragoza, edició de l'autor,1984.

-Palomar i Abadia, Salvador; Fonts i Pallach, Montsant: *Santa Maria de Montsant. Religiositat popular i conflicte territorial*. [Reus(?)], Carrutxa, 1993. (Quaderns d'Ulldemolins, 7).

-Palomar i Abadia, Salvador; Fonts i Pallach, Montsant: *La festa de Sant Antoni al Matarranya*. Calaceit, Associació Cultural del Matarranya i Carrutxa, 1993.

-Panofsky, Erwin: *La perspectiva como forma simbólica*. Barcelona, Tusquets, 1973.

-Paris, Gaston: *Chrétien Legouais et autres traducteurs ou imitateurs d'Ovide*. París, Imprimerie Nationale, 1885. Extret de l'*Histoire de la littérature de la France*, tom XXIX, pàg. 455-517.

-Paris, Gaston: *Légendes du Moyen Age*. París, Hachette, 1908.

-Park, Chris C.: *Sacred worlds. An introduction to geography and religion*. Londres i Nova York, Routledge, 1994.

-Parodi, Massimo: *Tempo e spazio nel Medioevo*. Torino, Loescher Editore, 1981.

-Pastoureau, Mireille: *Les atlas français XVIe-XVII siècles. Répertoire bibliographique et étude*. París, Bibliothèque Nationale, 1984.

-Pastrana i Icart, Fèlix: *Vivències sobre ànimes en pena, fantasmes i apareguts al Camp de Tarragona i les terres de l'Ebre*. Ms. B-157. CDRCTP. Tarragona, 1992.

-Patch, Howard R.: *El otro mundo en la literatura medieval*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1983.

-Payré, Didier: *Mémoire de Nohedes. Légendes et tradition orale*. Aramon, Association Gestionnaire de la Réserve Naturelle de Nohedes, 1995.

-*Paysage au pluriel. Pour une approche ethonologique des paysages*. París, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1995.

-”Paysages et divinités en Himalaya”. *Études Rurales*, 107-108. Juliol-desembre de 1987.

-*Le paysage et la question du sublime*. Villeurebanne, Réunion des Musées Nationaux i Associtation Rhône-Alpes des Conservateurs, 1997.

-Pena, María del Carmen: *Pintura de paisaje e ideología. La generación del 98.* Madrid, Taurus, 1983.

-Penning-Rowsell, E. C.; Lowenthal, D. (edt): *Landscape, meanings and values*. Londres, Unwin Hyman, 1989.

-Perea Simón, Eugeni: *Llegendes de Riudoms (Llibre ver e apòcrif).* Reus, Edicions del Centre de Lectura, 1981.

-Perejaume: *El paisatge és rodó*. Vic, Eumo editorial, 1997.

-Pernadu, Régine: *La Vierge et les saints au Moyen Age*. París, Ch. De Bartillat, edt., 1998.

-Perramon i Zapatero, Francesc: *El ball de l'óssa d'Encamp a Andorra*. Andorra, Institut d'Estudis Andorrans, 1994.

-Perucho, Joan: *Les presències secretes. Història gràfica de l'invisible*. Barcelona, Columna, 1995.

-Pezeu-Massabuau, Jacques: *La vivienda como espacio social*. México, Fondo de Cultura Económica, 1988.

-Pi de Cabanyes, Oriol: *Apunts d'història de la Renaixença*. Barcelona, Edc. del Mall, 1984.

-Pi i Tramunt, Daniel: *Santuaris muntanyencs del Ripollès*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.

-Pia Rota, Maria: *Viaggiatori naturalisti in Liguria nel secolo del Lumi. Il problema delle montagne*. Gènova, Universita di Genova, Facoltà di Magistero, 1992. (Publicazioni dell'instituto di scienze geograpiche, XLVI).

-Piaget, Jean: *El desarrollo de la noción de tiempo en el niño*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1978.

-Piaget, Jean: *Seis estudios de psicología*. Barcelona, Labor, 1991.

-Pickles, John: *Phenomenology, science and geography. Spatiality and the human sciences*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

-Piehler, Paul: *The visionary landscape. A study in Medieval Allegory*. Londres, Edward Arnold, 1971.

-Piniès, Jean-Pierre: *Actes des Rencontres de Cacassonne. Le conte de tradition orale dans le Bassin Méditerranéen*. Carcassona, Garae/Hesiode, 1986.

-*Pinturas de paisaje del Romanticismo español*. Madrid, Fundación Banco Exterior, 1985.

-Piñero Ramírez, Pedro M. (edt): *Descensus ad inferos. La aventura de ultratumba de los héroes (de Homero a Goethe)*. Sevilla, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1995.

-“Los Pirineos. Escenario histórico”. Núm. extra d'*Historia y Vida*, 81. Barcelona i Madrid, 1996.

-*Los Pirineos. Estudios de antropologia social e historia. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, los días 22 y 23 de octubre de 1981*. Madrid, Casa de Velázquez, Universidad Complutense, 1986.

-Pitte, Jean-Robert: *Histoire du paysage français*. París, Hachette-Pluriel, 1989. 2 vol.

-Piveteau, Jean-Luc: "La territorialité des Hébreux: l'affaire d'un petit peuple il y a longtemps, ou un cas d'école pour le IIIe millénaire? (quelques conjectures, quelques jalons)". *L'Espace Géographique*, 1-1993. Pàg. 26-34.

-Pla Cargol, Joaquín: *Gerona popular*. Girona i Madrid, Dalmau Carles, Pla, SA, 1944.

-Pla Cargol, Joaquín: *Tradiciones, santuarios y tipismo de las comarcas gerundenses*. Girona i Madrid, Dalmau Carles, Pla, SA, Edc., 1946.

-Pladevall i Font, Antoni: *El santuari del Far. Collsacabra-Guilleries*. Granollers, Edt. Montblanc-Martín, 1980.

-*Poesía bucólica*. Madrid, Edimat Libros, SA, 1998.

-Poirion, Daniel (comp): *Jérusalem, Rome, Constantinople. L'image et le mythe de la ville au Moyen Age. Colloque du Département d'Etudes Médiévales de l'Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)*. París, Presses de Université Paris Sorbonne, 1986. (Cultures et civilisations médiévales, V).

-Pomiès, J. i J. C.: *L'Ariège*. Les éditions du Bastion, sense data.

-Pons, Agustí; Parcerisas, Pilar: *Homes, terres, paisatges... Catalunya vista pels seus artistes i escriptors*. Barcelona, Editorial HMB, SA, 1981.

-Pons, Joseph-Sébastien: *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siécle. L'esprit provincial. Les Mystiques. Les Goigs et le Théâtre Religieux*. Tolosa i París, E. Privat i H. Didier, 1929.

-*Popoli e paesi nella cultura altomedievale. Settimane di studio del Centro Italiano du Studi sull'alto medioevo XXIX*. Spoleto, Presso la Sede del Centro, 1983. 2 vol.

-Portals i Martí, Joan: *El Montseny: primers testimonis escrits*. Vallgorguina, [Associació Cultural], 1991.

-Porter i Moix, Maria: *Arqueologia per a excursionistes*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978.

-Portet, Renada-Laura: *Toponímia del Rosselló*. Sant Esteve, Imp. Literària, 1985.

-Poueigh, Jean: *Chansons populaires des Pyrénées françaises. Traditions, moeurs, usages*. París i Auch, H. Champion i F. Cocharaux, 1926.

-Poueigh, Jean: *Folklore des pays d'oc. La tradition occitane*. París, Payot, 1994.

-Pous i Porta, Joan: *Viatge a la renaixença de Gustavo Adolfo Bécquer*. Lleida, Virgili & Pagès, S. A., 1987.

-Pousthomis, Nelly (amb la participació de Rosset, Ph. i Caucanas, S.): *Les routes en Roussillon milieu XVII siècle-milieu XIX siècle*. Perpinyà, Direction des Services d'Archives, 1986.

-Prat i Carós, Joan: *La mitologia i la seva interpretació*. Barcelona, la Llar del llibre, 1984.

-Prats, Llorenç: *La Catalunya rància. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*. Barcelona, Alta Fulla, 1996.

-Prats, Llorenç: *El mite de la tradició popular. Els orígens de l'interès per la cultura tradicional a la Catalunya del segle XIX*. Barcelona, Edc. 62, 1988.

-Prats, Ll.; Llopart, D.; Prat, J.: *La cultura popular a Catalunya. Estudiosos i institucions*.

Barcelona, Fundació Serveis de Cultura Popular, 1982.

-Prévost, Clovis; Descharnes, Robert: *La visió artística i religiosa de Gaudí*. Barcelona, Aymà, SA, 1969.

-Prontera, Francesco: *Geografia e geografi nel mondo antico. Guida storica e critica*. Roma-Bari, Editori Laterza, 1983.

-Puchades i Bataller, Ramon J.: *Als ulls de Déu, als ulls dels homes. Estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat medieval valenciana*. València, Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, 1999.

-Puig i Cabeza, Martí: *Cèsar August Torras i Ferreri (1852-1923). Excursionisme científic i geografia*. Granollers, Agrupació Excursionista de Granollers, 1994.

-Puig i Gordi, Lluís (coord.): *Terregada. Apunts sobre folklore de Terrassa*. Tarragona, Edc. El Mèdol, 1991.

-Puigvert i Solà, Joquim M.: *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consueta (Riudellots de la Selva)*. Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1986.

-Puntí i Collell, Joan: *Ideari cançonístic Aguiló*. Departament de Filologia Catalana, Universitat de les Illes Balears i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

-4e Colloque de littérature régionale. La montagne et l'homme. Aspects littéraires-aspects pyrénéens. Pau, Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1985.

-Quillet, Jeannine: *Les clefs du pouvoir au Moyen Age*. París, Flammarion, 1972.

-Quilliet, Bernard: *Le paysage retrouvé*. París, Fayard, 1991.

-Rabella, Josep Maria: "La visió de la cartografia al llarg de la història" in *Geografia General dels Països Catalans. Els Països Catalans: concepte i evolució*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996. Vol. 7, pàg. 78-97.

-Rahola, Carles: *L'Empordà a la "Crònica" d'En Muntaner*. Barcelona, J. Horta, impressor, 1925.

-Ramon i Vidal, Jaume de: *L'excursionisme, un fet social*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1983.

-Ramos, Rosa Alícia: *El cuento folklórico: una aproximación a su estudio*. Madrid, Edt. Pliegos, 1988.

-Ravier, Xavier: *Le récit mythologique en Haute-Bigorre*. Aix-en-Provence, Édisud i Éditions du CNRS, 1986.

-Rayman, Arthur: *Évolution de l'alpinisme dans les Alpes françaises*. Ginebra, Edt. Slatkine, 1979.

-Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales: *Curso de conferencias sobre historia de la cartografía española desarrollado durante los meses de enero a abril de 1981*. Madrid, Realigraf, S. A., 1982.

-Reig i Valls, Joan: "Inferns als Països Catalans" in Unió Excursionista de Catalunya: *VI Jornades de Literatura Excursionista. Memorial Jaume Peris i Xancó*. Barcelona, UEC, 1999. Pàg. 121-142.

-Reinach, Salomon: "Les monuments en pierre brute dans le langage et les croyances populaires". *Revue Archéologique*, 3a sèrie, tom XXI. Gener-juny de 1893. Pàg. 195-226 i 329-367.

-*Religiosidad popular en España. Iconografía, arquitectura, pintura, escultura, imágenes, estampas, carteles, música, ermitas, exvotos, textos literarios, fiestas, romerías, procesiones, peregrinaciones, santuarios... Actas del Simposium 1/4-IX-1997*. San Lorenzo del Escorial, Estudios Superiores del Escorial, 1997.

-Relph, E.: *Rational landscape and humanistic geography*. Totowa, Barnes & Noble books, 1981.

-Remy, J.; Voyé, L.: *Ville, ordre et violence*. París, PUF, 1981.

-Requesens, Joan (edt.): *Romanticisme, cultura i religió a Catalunya*. Barcelona, Cruïlla, 1997.

-"Le retour des morts". *Etudes Rurales*, 105-106. Gener-juny de 1987.

-Ribas, Joseph: *Canigou. La montagne sacrée des Pyrénées*. Portet-sur-Garonne, Editions Loubatières, 1993.

-Ribas, Joseph: *Petit Précis de Pyrénéisme*. Portet-sur-Garonne, Editions Loubatières, 1998.

-Ribas i Bertran, Marià: *Tradicions populars i costums mataronins. Supersticions i bruixeria*. Argentona, L'Aixernador edc., 1991.

-Ribbans, Geoffrey W.: *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIè*. Tremp i Barcelona, Garcineu Edicions i Edt. Barcino, 1993.

-Ribémont, Bernard (dir.): *Le corps et ses énigmes au Moyen Age. Actes du Colloque Orléans 15-16 mai 1992*. Caen, Paradigme, 1993.

-Ribémont, Bernard (dir): *L'eau au Moyen Age. Symboles et usages*. Orleans, Paradigme, 1996.

-Rico, Christian: *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C.)*. Madrid, Casa de Velázquez, 1997.

-Riera, Santiago: *Síntesi d'història de la ciència catalana*. Barcelona, La Magrana, 1983.

-Riera i Tuèbols, Santiago: *Ciència i tècnica a la Il·lustració: Francesc Salvà i Campillo (1751-1828)*. Barcelona, Edc. La Magrana, 1985.

-Ritter, Raymond: *Les Pyrénées dans l'oeuvre et dans la vie de Joan Maragall*. Pau, Marrimpouey Jeune, 1963. Extret de *Pyrénées*, 47-50. (1961-1962).

-Riu, Manuel (dir.): *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1981-1982 (*Acta medievalia*, annex 1).

-Rivas Rivas, Ana: "Mediación divina y negociación ritual en los conflictos de identidad: la creación simbólica de fronteras". *Revista de Antropología Social*, 3. Madrid, Universidad Complutense, 1994. Pàg. 27-47.

-Rivas, J. L. de las: *El espacio como lugar. Sobre la naturaleza de la forma urbana*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 1992.

-Robic, Marie-Claire (dir.): *Du milieu à l'environnement. Pratiques et représentations du rapport homme/nature depuis la Renaissance*. París, Ed. Economica, 1992.

-Rodríguez Barral, Paulino: *La iconografía del purgatorio en la Corona de Aragón (finales del s. XIII-primer tercio del s. XVI)*. Barcelona, inèdit, 1998. Treball de recerca dirigit per J. Yarza Luaces. Disponible a la biblioteca-UAB-humanitats.

-Roger, Alain: *Nus et paysages. Essai sur la fonction de l'art*. París, Aubier, 1978.

-Roger, Alain (dir.): *Maitres & protecteurs de la nature*. Seyssel, Champ Vallon, 1991.

-Roger, Alain (dir): *La théorie du paysage en France*. Seyssel, Champ Vallon, 1995.

-Roger, Alain: *Court traité du paysage*. París, Gallimard, 1997.

-Röhrich, Lutz: *Folktales and reality*. Bloomington i Indianapolis, Indiana University Press, 1992.

-Roigé i Ventura, Xavier: *Casa, família i rituals domèstics al Priorat. Un estudi etnogràfic*. L'Hospitalet, 1987. Ms. B-55, CDRCTP.

-Roma i Casanovas, F.: "Els orígens de l'excursionisme a Granollers (1877-1936)". *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental*, núm. 5. Granollers, 1994.

-Roma i Casanovas, F.; *Francesc Pujol i Algueró, un excursionista en el seu temps*. Barcelona, Publicacions de Abadia de Montserrat, 1994.

-Roma i Casanovas, F.: *Història social de l'excursionisme català*. Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1996.

-Roma i Casanovas, F.: *Apunts d'història de l'espeleologia a Catalunya. Els orígens*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1996.

-Romeu, Josep: *La comarca d'Olot vista pels escriptors catalans*. Barcelona, Barcino, 1958.

-Romeu, Josep: *Llibre de la muntanya. Recull comentat de textos muntanyencs*. Barcelona, Edt. Selecta, 1959.

-Romeu, Josep: *El Comte Arnau. La formació d'un mite*. Barcelona, Aymà, edt., 1947.

-Romeu Figueras, José: *El mito de "El Comte Arnau" en la canción popular, la tradición legendaria y la literatura*. Barcelona, CSIC, 1948.

-Romeu i Figueras, Josep: *Materials i estudis de folklore*. Barcelona, Alta Fulla, 1993.

-Rondou, J-P.: *Folklore pyrénéen. Proverbes de Barèges*. Tarbes, SD, 1911.

-Roquebert, Michel: *Récits et légendes de l'antiquité toulousaine*. Tolosa, Loubatières, 1986.

-Rossich, Albert: *Francesc Vicent Garcia. Història i mite del rector de Vallfogona*. Barcelona, Edicions 62, 1987.

-Rougerie, Gabriel; Beroutchachvili, Nicolas: *Géosystèmes et paysages. Bilan et méthodes*. París, Armand Colin, 1991.

-Roussel, Romain: *Les pèlerinages*. París, PUF, 1972.

-Roux, Jean-Paul: *Montagnes sacrées, montagnes mythiques*. París, Fayard, 1999.

-Roux, Michel: *Le désert de sable. Le Sahara dans l'imaginaire des Français (1900-1994)*. París, L'Harmattan, 1996.

-Rubio Tovar, Joaquín: *Libros españoles de viajes medievales (Selección)*. Madrid, Taurus, 1986.

-Ruiz i Calonja, Joan: *Retaule de la vida medieval. Textos catalans coetanis*. Barcelona, Barcanova, 1990.

-Russell, Bertrand: *Història social de la filosofía*. Barcelona, Edicions 62, 1996.

-Russell, Jeffrey Burton: *Lucifer. El diablo en la Edad Media*. Barcelona, Laertes, 1995.

-Sabater, Jordi: *Etología de la vivienda humana. De los nidos de gorilas y chimpancés a la*

vivienda humana. Barcelona, Labor, 1985.

-Sabio Alcutén, Alberto: *Los montes públicos en Huesca (1859-1930). El bosque no se improvisa*. Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1997.

-Sadurní i Vallès, Pere: *Retalls de folklore penedesenc*. Vilafranca del Penedès, edició de l'autor, 1982.

-Sahlins, Peter: *Frontières et identités nationales. La France et l'Espagne dans les Pyrénées depuis le XVII siècle*. París, Belin, 1996.

-Saintyves, P[ierre]: *Les reliques et les images légendaires*. París, Mercure de France, 1912.

-Saintyves, P[ierre]: *En marge de la légende dorée. Songes, miracles et survivances. Essai sur la formation de quelques thèmes hagiographiques*. París, Lib. critiques E. Nourry, 1931.

-Saintyves, P[ierre]: *Manuel de folklore*. París, Lib. Emile Nourry, 1936.

-Saintyves, P[ierre]: *L'astrologie populaire étudiée spécialement dans les doctrines et les traditions relatives à l'influence de la lune. Essai sur la méthode dans l'étude du Folklore, des opinions et des croyances*. París, Lib. E. Nourry, 1937.

-Sala i Plana, Joan: *La pintura a Olot al segle XIXè: Berga i Boix i els germans Vayreda*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1991. (Col. de Tesis Doctorals Microfitxades, 1251).

-Sala Sivillà, Jaume: *Osona, Ripollès i Berguedà. Itineraris i camins ramaders*. Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1968.

-Salisbury, Joyce E.: *Iberian popular religion. 600 B. C. to 700 A. D. Celts, Romans and Visigoths*. Nova York i Toronto, The Edwin Mellen Press, 1985.

-Sami-Ali: *El espacio imaginario*. Buenos Aires, Amorrortu, 1976.

-Samivel: *Hommes, cimes et dieux. Les grandes mythologies de l'altitude et la légende dorée des montagnes à travers le monde*. París, Arthaud, 1984.

-Samivel: *Monastères de montagne*. París, Arthaud, 1986.

-Sánchez Boira, Imma: "Aportació de la pintura al coneixement del paisatge medieval". *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, 1 (1997). Pàg. 235-261.

-Sánchez Pérez, José Augusto: *El culto mariano en España*. Madrid, CSIC, 1943.

-Sánchez Pérez, F.: *La liturgia del espacio. Casarabonela un pueblo aljamiado*. Madrid, Nerea, 1990.

-Sanchis Guarner, M.: *Els vents segons la cultura popular*. Barcelona, Barcino, 1952.

-Sans i Travé, Josep Maria: *Història del Tallat*. Lleida, Virgili & Pagès, SA, 1986.

-Santacana, Carles; Pujadas, Xavier: *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya. Vol. 1 (1870-1931)*. Barcelona, Columna, 1994.

-Santamaría y Tous, Victorino: *Derecho consuetudinario y economía popular de las provincias de Tarragona y Barcelona con indicaciones de las de Gerona y Lérida. Memoria que obtuvo el tercer premio en el primer concurso especial sobre derecho consuetudinario y economía popular abierto por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas para el año 1897*. Madrid, Imp. del asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1901.

-*Santos sanadores*. Barcelona, Ciba Sociedad Anónima de Productos Químicos, 1948.

-Satué Oliván, Enrique: *Las romerías de santa Orosia*. Saragossa, Diputacion General de Aragón, 1988.

-Satué, Enrique: *Religiosidad popular y romerías en el Pirineo*. Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1991.

-Satué, Enrique: *El Pirineo contado*. Saragossa, 1995.

-Saurí, M. A.: *Associació d'Excursions Catalana. 1878-1891*. Tesi de llicenciatura, Barcelona, 1985. N'hi ha un exemplar fotocopiat a la biblioteca del CEC.

-Scaramuzzi, Isabella: *Inventare i loughi turistici. Analisi di alcune esperienze significative*. Milà, CEDAM, 1993.

-Schama, Simon: *Landscape and memory*. Londres, Harper Collins Publishers, 1995.

-Schevill, R.: *Ovid and the renascence in Spain*. Berkeley, University of California Press, 1913.

-Schneider, Marius: *El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas. Ensayo histórico-etnográfico sobre la subestructura totemística y megalítica de las altas culturas y su supervivencia en el folklore español*. Barcelona, CSIC, 1946.

-Schutz, Alfred: *Estudios sobre teoria social*. Buenos Aires, Amorrortu, 1974.

-Sébillot, Paul: "Le culte des pierres en France". *Revue de l'École d'Anthropologie de Paris*. Douzième année-VI. París, 1902.

-Sébillot, Paul : *Le folk-lore de France*. París, Edt. Maisonneuve et Larose, 1968.

-Sébillot, Paul: *Folklore de France. Les eaux douces*. París, Imago, 1983.

-Sébillot, Paul: *Le paganisme contemporain chez les peuples celto-latins*. París, Octave Doin, éditeur, 1908.

-Sebillot, Pablo: *El Paganismo contemporáneo en los pueblos celto-latinos*. Madrid, Daniel Jorro, edt., 1914.

-Sébillot, Paul: *Le folk-lore. Littérature orale et ethnographie traditionnelle*. París, Octave Doin et fils, edt, 1913.

-Sebold, Russell P.: *Trayectoria del Romanticismo español desde la Ilustración hasta Bécquer*. Barcelona, Editorial Crítica, 1983.

-Sède, Gérard de: *700 ans de révoltes occitanes*. París, Plon, 1982.

-Segalàs, Alfonso: *Deportes de invierno*. Barcelona, Edt. Hispano-Europea, 1956.

-Seignolle, Claude: *Le folklore du Languedoc (Gard-Hérault-Loxère)*. París, Editions G-P. Maisonneuce, 1960.

-Seignolle, Claude: *Les évangiles du diable selon la croyance populaire. Le grand et le petit Albert*. París, Edt. R. Laffont, 1998.

-Sekelj, Tibor: *La conquista de las cumbres*. Buenos Aires, Editorial Atlántida, SA, 1945.

-*Selecció de gravats de la Mare de Déu de Montserrat segles XVI al XX*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

-*Seminario sobre el paisaje. Debate conceptual y alternativas sobre su ordenación y gestión*. Sevilla, Consejería de Obras Públicas y Transportes, 1989.

-*Semiòtica de l'Eixample Cerdà*. Barcelona, Proa, 1995.

-Sena, Federico: “Un proceso de brujas de 1620”. *Ausa. Publicación Trimestral del Patronato de Estudios Ausonenses*, 58-59 (1968). Pàg. 53-62.

-Senent-Josa, J.: *Les ciències naturals a la Renaixença*. Barcelona, Dopesa, 1979.

-Sennett, Richard: *Vida urbana e identidad personal. Los usos del desorden*. Barcelona, Península, 1975.

-Sennett, Richard: *El declive del hombre público*. Barcelona, Península, 1978.

-Sennet, Richard: *Carne y piedra. El cuerpo y la ciudad en la civilización occidental*. Madrid, Alianza Editorial, 1997.

-*Le sens du lieu*. Brussel·les, Édt. Ousia, 1996.

-Serra i Boldú, Valeri: *Calendari folklòric d'Urgell*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

-Serra i Boldú, Valeri: *Festes i Tradicions populars de Catalunya*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

-Serrano, María del Mar: “Viajes y viajeros por la España del siglo XIX”. *Geocrítica*, 98. Barcelona, 1993.

-Serrano, María del Mar: *Las guías urbanas y los libros de viajes en la España del siglo XIX. Repertorio bibliográfico y análisis de su estructura y contenido*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993.

-Seznec, J.: *La survivance des dieux antiques. Essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance*. París, Flammarion, 1993.

-Shipton, Eric: *La conquista de las montañas*. Barcelona, Edt. Timun Mas, SA, 1969.

-Short, John Rennie: *Imagined country. Environment, culture and society*. Londres/New York, Routledge, 1991.

-Shumer-Smith, Pamela; Hannam, Kevin: *Worlds of desire realms of power. A cultural geography*. Londres, E. Arnold, 1994.

-Siebert, G. (edt.): *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques. Actes du Colloque de Strasbourg 11-12 juin 1992*. París, De Boccard, 1996.

-*Simboli e simbologia nell'alto medioevo*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'alto Meioevo, 1976. 2 vol.

-Simmel, George: *Sociologia. Investigacions sobre les formes de socialització*. Barcelona, Edicions 62, 1988.

-Société Traditionniste de Comberouger: *Contes populaires. Première série Contes de la Vallée du Lambon*. Montauban, Paul Mason, lib-édt., 1914.

-Soja, Edward W.: *Thirdscape. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, Blackwell, 1996.

-Solà, Fortià: *Història de Núria*. Barcelona, Edt. Estel, 1952.

-Soler, Glòria: *L'estiueig a Catalunya 1900-1950*. Barcelona, Edicions 62, 1995.

-Soler i Amigó, Joan: *Els enllocs. Els temps i els horitzons de la utopia*. Barcelona, Edt. Alta Fulla i Fundació Serveis de Cultura Popular, 1995.

-Soler i Amigó, Joan: *Enciclopèdia de la fantasia popular catalana*. Barcelona, Edt. Barca Nova, 1998.

-Soley, Ramon: *Atles de Barcelona. Iconografia de la ciutat de Barcelona. Vistes i plànols*

impresos de 1572 a 1900. Barcelona, Editorial Mediterrània, 1998. 2 vol.

-Sommer, R.: *Espacio y comportamiento individual*. Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1974.

-Sonnier, Georges: *La montaña y el hombre*. Barcelona, Editorial R. M., 1977.

-Soulet, J-F.: *La vie quotidienne dans les Pyrénées sous l'Ancien Regime du XVI au XVIII siècle*. París, Hachette, 1980.

-Soutadé, Gérard: *Les tremblements de terre dans les Pyrénées Orientales et en Catalogne. De l'imaginaire au réel*. Perpinyà, Editorial el Trabucaire, 1998.

-Sureda Blanes, Josep: *Pau Piferrer a Mallorca*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt., 1966.

-Sureda Blanes, Josep: *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*. Barcelona, Rafael Dalmau, editor, 1969.

-Sureda i Pons, Joan: *La pintura gòtica catalana del segle XIV*. L'Hospitalet de Llobregat, Els llibres de la Frontera, 1989.

-Sust, Xavier (comp.): *La significación del entorno*. Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, SD.

-Szamosi, Géza: *Las dimensiones gemelas*. Madrid, Pirámide, 1987.

-Tapié, Alain: *Le sens caché des fleurs. Symbolique & botanique dans la peinture du XVII siècle*. París, Société Nouvelle Adam Biro, 1997.

-Tate, Robert B.; Mundó, Anscari M.: "The *Compendium* of Alfonso de Palencia: a humanist treatise on the geography of the Iberian Peninsula". *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, vol. 5, núm. 2. 1975. Pàg. 253-275.

-*Tempo e spazio dimensioni del sapere. Dalle ipotesi teoriche alla pratiche didattiche*. Milà, Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori, 1988.

-Temporal, Josep: *Galàxia Propp. Aspectes literaris i filosòfics de la rondalla meravellosa*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

-Teran, Manuel de: *Del mythos al logos*. Madrid, CSIC, Instituto "Juan Sebastián Elcano", 1987.

-Terradas i Saborit, Ignasi: *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

-Terrades, Ignasi: *Antropología del campesiono catalán. 1. Del modo de producción feudal al capitalista*. Barcelona, A. Redondo, editor, 1973.

-Thompson, Edward P.: *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona, Edt. Crítica, 1979.

-Thompson, E. P. et alii: *La guerre du blé au XVIIIe siècle. La critique populaire contre le libéralisme économique au XVIIIe siècle*. París, Les éditions de la Passion, 1988.

-Thompson, S.: *Motif-index of folk-literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books and local legends*. Bloomington/Londres, Indiana University Press, 1966. 6 vol.

-Tilley, Christopher: *A phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*. Oxford, Berg Publishers, 1994.

-Tocanne, Bernard: *L'idée de nature en France dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Contribution à l'histoire de la pensée classique*. París, Klincksieck, 1978.

-Tomeo, Javier; Estadella, Juan M.: *La brujería y la superstición en Cataluña*. Barcelona, Géminis, 1963.

-Toran, E.: *El espacio en la imagen. De las perspectivas prácticas al espacio cinematográfico*. Barcelona, Edit. Mitre, 1985.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *La comarca de l'Anoia en les descripcions dels viatgers dels segles moderns (1494-1834)*. Miscellanea aqualatensia, 6. Igualada, 1990.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *Camins i viatgers a la comarca de l'Anoia (1494-1834)*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1991.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "qüestionaris" de Francisco de Zamora i altres descripcions (1770-1797)*. Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1993.

-Torrent, Joan; Tasis, Rafael: *Història de la premsa catalana*. Barcelona, Edt. Bruguera, 1966. 2 vol.

-Tous i Vallvès, Jordi: *Recull de llegendes del Camp de Tarragona*. Tarragona, Edc. El Mèdol, 1989.

-Trabulse, Elías: *Ciencia y religión en el siglo XVII*. Mèxic, El Colegio de México, 1974.

-Tristram, Philippa: *Living space in fact and fiction*. Londres/Nova York, Routledge, 1989.

-*Trois siècles de cartographie dans les Pyrénées*. Lourdes, Musée Pyrénéen, 1978.

-Tuan, Yi-fu: *Landscapes of fear*. Oxford, Basil Blackwell Pub., 1980.

-Tubach, F. C.: *Index exemplorum. A handbook of Medieval religious tales*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1981 (FF. Communications, 204).

-"Turismo y cultura". *Estudios Turísticos*, 83. Tardor de 1984.

-Turri, Eugenio: *Antropologia del paesaggio*. Milà, Edizioni di Comunità, 1974.

-Ubach y Vinyeta, Francesch: *Teatre català. Apuntacions historicas-críticas desde'ls seus origens fins al present estat*. Barcelona, Estampa La Renaixensa, 1876.

-Ubieto Arteta, Antonio: *Los caminos de Santiago en Aragón*. Saragossa, Gobierno de Aragón, 1993.

-Udina Martorell, Frederic: *Els guiatges per als pelegrins a Montserrat als segles XIII-XV*. Barcelona, 1956. Separata de *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XXVIII (1955).

-Unsworth, Walt: *Encyclopaedia of mountaineering*. Londres, Sydney i Auckland, Hodder & Stoughton, 1992

-Urrutibéhéty, Clément: *Casas Ospitalia. Diez siglos de historia en Ultrapuertos*. Pamplona, Institución Príncipe de Viana, 1982.

-Urteaga, Luís: "Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX". *Geocrítica*, 29. Barcelona, 1980.

-Urteaga, Luís: *La tierra esquilmada. Las ideas ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Ediciones del Serbal-CSIC, 1987.

-*Las utopías en el mundo hispánico. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez. Les utopies dans le monde hispanique. Actes du colloque tenu à la Casa de Velázquez. 24/26-XI-1988*. Madrid, Casa de Velázquez, Universidad Complutense, 1990.

-Valldaura, Anna de: *Tradicions religioses de Catalunya*. Barcelona, Editorial Milla, 1948.

-Valle, Carlos del: *Los terremotos de Girona de 1427 en la fuente hebrea*. Madrid-Girona, Ajuntament de Girona-Aben Ezra Ediciones, 1996.

-Van Gennep, Arnold: *Le folklore. Croyances et coutumes populaires françaises*. París, Lib. Stock, 1924.

-Van Gennep, Arnold: *Manuel de folklore français contemporain*. París, Edt. A. et J. Picard et cie., 1953. 6 vol.

-Van Gennep, Arnold: *La formación de las leyendas*. Barcelona, Alta Fulla, 1982.

-Varagnac, André: *Civilisation traditionnelle et genres de vie*. París, Albin Michel, 1948.

-Vázquez Munera, Fulgencio: "La montaña en la obra de Virgilio". *Helmántica. Revista de Filología Clásica y Hebrea. Universidad Pontificia de Salamanca*, 118-119. Gener-agost de 1988. Pàg. 153-173.

-Velasco, Honorio M.: "La apropiación de los símbolos sagrados. Historias y leyendas de imágenes y santuarios (siglos XV-XVIII)". *Revista de Antropología Social*, 5. Madrid, Universidad Complutense, 1996. Pàg. 83-114.

-Veny, Joan: "Cap a una tipologia de l'etimologia popular" in *Mots d'ahir i mots d'avui*. Barcelona, Edt. Empúries, 1991. Pàg. 69-95.

-Verdon, Jean: *La nuit au Moyen Age*. París, Hachette-Pluriel, 1994.

-Vergara Martín, Gabriel María: *Diccionario geográfico popular de cantares, refranes, adagios, proverbios, locuciones, frases proverbiales y modismos españoles*. Madrid, Lib. de los Suc. de Hernando, 1923.

-"Vergers et jardins dans l'univers médieval". *Senefiance (Cahiers du CUERMA)*, 28. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1990.

-Veyne, Paul: *¿Creyeron los grieros en sus mitos? Ensayo sobre la imaginación constituyente*. Buenos Aires, Ediciones Granica, 1987.

-*Viajeros, peregrinos, mercaderes en el Occidente Medieval. XVIII Semana de Estudios Medievales. Estella, 22 a 26 de Julio de 1991*. Pamplona, Gobierno de Navarra-Departamento de Educación y Cultura, 1992.

-Viard, Jean: *Le tiers espace. Essai sur la nature*. París, Méridiens Klincksieck, 1990.

-*Viatge pintoresc per Espanya. Vistes antigues de ciutats de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat*. Terrassa, Centre cultural de la Caixa de Terrassa, 1999.

-*Vida y Peregrinación*. Madrid, Ministerio de Cultura i Sociedad, Editorial Electa España, 1993.

-Vidal, Victorin: *L'Andorre*. París, Lib. Centrale, [1866].

-Vidal Collell, M. Angels: "Uns quants exemples més d'atraccions paranímiques (etimologies populars)". *Societat d'Onomàstica, Butlletí Interior*, LXI. (1995). Pàg. 3-5.

-Vidal i Urpí, Joan; Pineda i Gavaldà, Antoni: *Festes, costums i tradicions populars de Cubelles*. Sant Sadurní, Ajuntament de Cubelles i Consell Comarcal del Garraf, 1993.

-Vignaux, Paul: *El pensamiento en la Edad Media*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1995.

-Vigo, Salvador; Puig, Xavier: *La Cerdanya de finals del segle XVIII vista per Francisco de Zamora*. Tremp, Garsineu edc., 1999.

-Vila, Marc-Aureli: *La geografia en la Crònica de Desclot*. Barcelona, Rafael Dalmau, edt,

1993.

-Vila, Soledad: *La ciudad de Eiximenis: un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*. Valencia, Diputación Provincial de Valencia, 1984.

-Vilallonga, Mariàngela: "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona, 1990-1991. Pàg. 99-109.

-Vilallonga, Mariàngela: "La geografia a Catalunya a l'època del renaixement". *Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 13. Girona, 1993. Pàg. 51-60.

-Vilar, Sergio: *El viaje y la eutopía. Iniciación a la teoría y a la práctica anticipadoras*. Barcelona, Laia, 1985

-Vilarmau, Josep M.: *Folklore del Lluçanès*. Barcelona, Dinsic, Publicacions Musicals, 1997. Edició a cura del Grup de Recerca Folclòrica d'Osona.

-Vilarrasa i Vall, Salvador: *La vida a pagès*. Ripoll, Imp. Maideu, 1975.

-Vilarrasa i Vall, Salvador: *La vida dels pastors*. Ripoll, Imp. Maideu, 1981.

-*Villes d'eaux. Histoire du thermalisme*. París, Éditions du CTHS, 1994.

-Vinyes, Ricard: *La presència ignorada. La cultura comunista a Catalunya (1840-1931)*. Barcelona, Edc. 62. 1989.

-Vinyeta, Ramon: *Llegendes i tradicions de la Vall del Ges i dels seus contorns*. Torelló, Edt. Celblau, 1979.

-Vinyeta i Leyes, Ramon: *Alpens. Lluçanès nord*. Torelló, edició de l'autor, 1998.

-Vinyoles, Carme: *Màgiques, pors i supersticions*. Olot, Revista de Girona, 1988 (Quaderns de la Revista de Girona, 9).

-Violant i Simorra, Ramon: *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Barcelona, Alta Fulla, 1989.

-Violant i Simorra, Ramon: *Etnografia de Reus i la seva comarca. El Camp, la Conca de Barberà, el Priorat*. Barcelona, Alta Fulla, 1990. Edició original, en cinc volums, 1955-1959.

-Vivó, Carles: *Llegendes i misteris de Girona*. Diputació de Girona i Caixa de Girona, Quaderns de la Revista de Girona, 1989.

-Voragine, Jacques de: *La légende dorée*. París, edt. Michèle Trinckvel, 1976.

-Vorgrimler, Herbert: *Storia dell'inferno*. Spa, Edz. Piemme, 1995.

-Vovelle, Michel: "Quelques images du purgatoire du temps d'Enguerrand Quarton" in *Histoires figurales. Des monstres médiévaux à Wonderwoman*. Florence, Sogedin, 1989. Pàg. 67-71.

-Vovelle, Michel: *Les âmes du purgatoire ou le travail du deuil*. París, Gallimard, 1996.

-"Voyage, quete, pelèrinage dans la littérature et la civilisation médiévales". *Senefiance (Cahiers du CUERMA)*, 2. Aix-en-Provence, Université de Provence, 1976.

-Warner, Marina: *Tú sola entre las mujeres. El mito y el culto de la Virgen María*. Madrid, Taurus, 1991.

-Watzlawick et alii: *La realidad inventada. ¿Cómo sabemos lo que creemos saber?*. Barcelona, Gedisa editorial, 1995.

-Weber, Max: *Economía y sociedad*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1969.

-Weber, Max: *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*. Barcelona, Edc. 62, 1983.

-Weiskel, Thomas: *The romantic sublime: studies in the structure and psychology of transcendence*. Baltimore/ Londres, The Johns Hopkins University Press, 1986.

-Williams, Raymond: *The country and the city*. Londres, The Hogart Press, 1993.

-Willis, Roy (edt): *Signifying animals. Human meaning in the natural world*. Londres i Nova York, Routledge, 1994.

-Winckler, L.: *La función social del lenguaje fascista*. Barcelona, Ariel, 1979.

-Woronoff, Denis (comp.): *Révolution et espaces forestiers. Colloque des 3 et 4 juin 1987*. París, Edt. l'Harmattan, 1988.

-Xampeny, Josep M.: *Llegendes de la Garrotxa. Besalú. El Collell. Sant Feliu de Pallerols. Les Preses. Olot. La Mare de Déu del Mont. Sant Joan les Fonts*. Figueres, Edt. Empordanesa, SA, 1984.

-Xampeny, Josep M.: *Llegendes de l'Empordà. Figueres. Peralada. Terrades. Roses. Navata. Llers. Espolla. Fortià. La Jonquera. Vilajuïga. Campmany*. Figueres, Edt. Empordanesa, SA, 1984.

-Xutglà i Casadevall, Montserrat: *Medicina popular a Folgueroles, una comunitat rural d'Osona*. Ms. B-12, CDRCTP. Folgueroles, 1985.

-Xutglà i Casadevall, Montserrat: *Memòria de la recol·lecció de dades, realitzada l'any 1987, per a l'Estudi etnogràfic de Folgueroles (Osona)*. Ms. B-20.2. (b). 2 Vol. CDRCTP. Folgueroles, 1987.

-Xutglà i Casadevall, Montserrat: *Memòria de la recol·lecció de dades, realitzada l'any 1988, per a l'Estudi etnogràfic de Folgueroles (Osona)*. Ms. B-020.3 (b). CDRCTP. Folgueroles, 1988.

-Zamboni, Alberto: *La etimología*. Madrid, Edt. Gredos, 1988.

-Zavala, Iris M.: "Utopía y astrología en la literatura popular del setecientos: los almanaques de Torres Villarroel". *Nueva Revista de Filología Hispánica*, T. XXXIII, núm. 1 (1984). Pàg. 196-212.

-Zumthor, Paul: *La lettre et la voix de la "littérature" médiévale*. París, Edt. du Seuil, 1987.

-Zumthor, Paul: *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age*. París, Edt. du Seuil, 1993.

9. 3 -Obres de referència

-*A la virgen Maria, dulcísima madre de Dios y de los hombres, reina de Montserrat, patrona de Cataluña, en el aniversario milenar de su prodigioso hallazgo*. Tirada a part de *La Revista Popular*, Barcelona, 22 d'abril de 1880.

-Abadia de Montserrat: *Album de Montserrat amb text introductori a sis llengües. 164 vistes*. Igualada, N. Poncell, impressor, S. D.

-Aguadé Serra, Fabián: *Diccionario geográfico escolar de la provincia de Barcelona*. Barcelona, Librería religiosa, [al catàleg UAB està datat en 1950 (?)]

-*Aguas minero-medicinales clorurado-sódicas sulfurosas frías variedad bromo-yoduradas de San Andrés de Tona. Manantial Roqueta*. Barcelona, Imp. Montaner y Simón, 1900.

-*Aguas minero-medicinales de Tona (Barcelona) de Ullastres y copropietarios*. Vic, Imp. Luciano Anglada, S. D. 8 pàgines de publicitat. Posterior a 1902.

-*Aguas sulfurosas termales. Balneario de San Vicente. Seo de Urgel (Lérida)*. SD, Vinyals de Sarrià, Impressor, SD.

-Aguirre, Manuel de: *Indagación y reflexiones sobre la geografía con algunas noticias previas indispensables (1782)*. Barcelona, Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1981. Edició original de 1782.

-Aguirre, Mathias de: *Consuelo de pobres, y remedio de ricos. En que se prueva la excelencia, y efetos de la limosna*. Barcelona, Jayme Suriá, Impressor, 1704.

-Agusti, Fra Miquel: *Llibre dels secrets de agricultura casa rustica y pastoril. Recopilat del diversos autors, Antichs y Moderns, de llenguas Llatina, Italiana, y Francesa, en nostra vulgar llengua Catalana per ... Prior del Temple de la fidelissima Vila de Perpinya, de la Religio del Hospital de Sant Joan de Hierusalem: natural de la Vila de Banyoles Bisbat de Gerona*. Barcelona, Estampa de Esteve Liberôs, 1617.

-Agustin, Miguel: *Libro de los secretos de agricultura, casa de campo, y pastoril, traducido de lengua catalana en castellano*. Barcelona, Imp. de Juan Piferrer, 1722.

-Ailly, Pierre d'.: *Ymago mundi y otros opúsculos*. Madrid, Alianza Editorial, 1992.

-Airet Barberis, Antoni: *Topografía Mèdica de Viladrau (Montseny)*. Barcelona, Fidel Firó, impressor, 1915.

-Aladern, Joseph: *Cartas andorranas. Impresións a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra*. Reus, Tip. de C. Ferrando, 1892.

-Aladern, Joseph: *Diccionari popular de la llengua catalana. Catalunya, Mallorca, Valencia, Andorra, Rosselló, Sardenya, Llenguadoc, etc.* Barcelona, Francisco Baxarias, editor, 1906.

-Alarma, Salvador: *Escenografía. Introducción y notas biográficas por Apeles Mestres*. Barcelona, Edt. y lib. de Arte, M. Bayés, [1919].

-A[lbareda], A. M.: "Comentari al viatge a Montserrat de Geroni de Münzer". *Analecta Montserratensia*, vol. IV, anys 1920-1921. Abadia de Montserrat, 1922. Pàg. 279-291.

-Albert, Esteve: *La vella Andorra vista per mossèn Cinto*. Barcelona, Barcino, 1959.

-*Album de Barcelona y Montserrat. Colección de cien fototipias reproduciendo los Monumentos y puntos de vista más notables con un texto explicativo*. Barcelona, Parera y Ca, Editores, 1898.

-*Album oficial de Gerona y su provincia*. Barcelona, Edc. Catalonia, 1926.

-*Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Editorial Ibèria, 1929.

-*Album meravella. Llibre de prodigis d'art i natura*. Barcelona, Llibreria Catalonia, 1929.

-*Album pintoresco universal, adornado con exquisitas láminas intercaladas en el texo. Coleccion de artículos relativos a toda clase de ciencias y artes; parte recopilados de las obras europeas mas acreditadas, y parte originales escritos por los principales escritores españoles, como son: Don Pedro de Madrazo, Don Eugenio de Ochoa, Don Pedro Pidal, Don Patricio de la Escosura, Don Antonio Maria Segovia (el estudiante).* Barcelona, Imp. de D. Francisco Oliva, editor, 1842. 2 vol.

-*Album universal. Contiene lo mejor, mas util é indispensable del saber humano, a saber (...).* Madrid, Imp. de D. M. R., y Fonseca, 1849.

-Alcover, Antoni M.: *Diccionari català-València-balear*. Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1968.

-Aldacan: *Nueva guia de Cataluña ó diccionario de todas las ciudades, villas y pueblos del Principado de Cataluña, con indicacion del núemro de habitantes de que constan: su distancai por horas de la cabeza de partido judicial, y provincia a que pertenecen.* Barcelona, estab. tipográfico de Sulé, hermanos 1876.

-Alfonso X, el Sabio: *Cantigas de santa María*. Madrid, Clásicos Castalia, 1986.

-*Almanach Català-Rossellonès de la Veu del Canigó. 1922.* Perpinyà, Imprempta Catalana, 1921.

-Almera, Jaime: "Excursión al Montseny. Descripción física de sus faldas y cumbres; época de su levantamiento final". *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona.* Barcelona, Imp. J. Jepús, 1876.

-Almera y Comas, Jaume: *Estudis geológichs sobre la constitució, orígen, antigüetat y pervenir de la montanya de Montserrat*. Vic, Imp. i Llib. de R. Anglada, 1880.

-Almera, Jaume: *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals).* Barcelona, Estampa de la Llibrería Religiosa, 1896 (existeix una edició de 1882).

-Almera, Jaume: "Sobre el Mapa geológico de Tarrasa por D. Domingo Palet y Barba y la Memoria que le acompaña". *Boletín de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Octubre de 1899.

-Almera, Jaime: *Cosmogonía y geología ó sea exposicion del orígen del sistema del universo considerado á la luz de la religion revelada y de los últimos adelantos científicos.* Barcelona, Librería Religiosa, 1904 (segona edició).

-Alsina y Pou, Pablo: *Breve reseña de las aguas y baños minerales del Valle de Ribas.* Barcelona, Imp. de Lluís Tasso Serra, 1885.

-Alsius y Torrent, Pere: *Ensaig históric sobre la vila de Banyolas*. Barcelona, Est. de L. Obradors i P. Sulé, 1872.

-Alsius, Pedro: "Efectos del volcanismo en la provincia de Gerona". *Revista de Gerona*, III. Any X. Girona, març de 1885. Pàg. 65-71.

-Alvarez de Colmenar, Juan: *Les delices de l'Espagne & du Portugal, où on voit une description exacte des Antiquitez, des Provinces, des Montagnes, des Villes, des Rivieres, des Ports de Mer, des Forteresses, Eglises, Academies, Palais, Bains, &c. de la region, des moeurs des habitants, de leurs fêtes, & généralement de tout ce qu'il y a de plus remarqua-*

ble. Le tout enrichi par de Cartes Geographiques, très-exactes & de figures en Taille-douce, dessinées sur les lieux mêmes. Leide, Pierre Vandera, 1715.

-Amat, Rafael d', Baró de Maldà: *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

-[Amat, Rafael d'] Baró de Maldà: *Exili de Barcelona i viatge a Vic (1808)*. Barcelona, Publicaions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

-Amat i de Cortada, Rafael d': *Miscel·lània de viatges i festes majors*. Barcelona, Edt. Barcino, 1994.

-Amich, Juan: *Viage á Mataró con el Ferro-carril*. Barcelona, Imp. T. Gorchs, 1849.

-Amics de Montserrat: *Folklore montserratí. Tradicions-prodigis-llegendària*. Barcelona, Imp. Pulcra, 1971.

-*Andorra. Col·lecció Album Meravella- llibre de belleses naturals i artístiques de Catalunya*. Volum III. Barcelona, Llibreria Catalonia, 1930.

-André, Marius: *Montserrat. Roman féerique*. París, Albert Savine, éditeur, 1896.

-Anglada, Jh.: *Traité des eaux minérales et des établissemens (sic) thermaux du Département des Pyrénées-Orientales*. París i Montpeller, Baillière, llib. I Sevalle,l lib., 1833. 2 vol.

-Anglerill, Ramon: *Historia de Santa Maria de la Quar*. Barcelona, Estampa de "La Hormiga de Oro", 1887.

-*Anuario de Barcelona. Publicación oficial de la sociedad de Atracción de Forasteros*. Barcelona, Societat d'Atracció de Forasters, 1921.

-*Antologia lírica de Montserrat*. Barcelona, M. de Montserrat Borrat, editora, 1947.

-Aparici, José: *Descripción geográfica de Cataluña*. Madrid, CSIC, 1946. Edició de Salvador Llobet, extreta d'*Hispania*, XXV.

-Arabía y Solanas, Ramon: "Al Montseny" in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer 1881. Pàg. 232-258.

-Arago, É.; Grivel, J.B.: *Histoire illustrée des principales villes du Roussillon*. SD, Edt. du Bastion, 1992. Edició original de 1848.

-Argaiz, Gregorio de: *La perla de Cataluña, historia de nuestra señora de Monserrate*. Madrid, Imprenta de Andrés García de la Iglesia, 1677.

-Aristote: *Les météorologiques. Nouvelle traduction et notes par J. Tricot*. París, Lib. Philosophique J. Vrin, 1955.

-Armet y Ricart, S. (Comte del Castellá y de Carlet): *Les valls d'Andorra. Primera part. Del Segre a l'Ariège a travers d'Andorra. Ab nombrosos itineraris d'excursions, fotogravats i un mapa*. Barcelona, Tip. L'avenç, 1906.

-Arnús, Manuel: *La Puda. Establecimiento de aguas minerales sulfurosas situado en la marjen izquierda del rio Llobregat, en el término de Esparraguera en la provincia de Barcelona*. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1853.

-Arnús, Manuel: *Historia topográfica, química y médica de la Puda de Montserrat, precedida de algunas generalidades de hidrología general y balnearia*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1863.

-*Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne*

d'Aragó al "Diccionarioi geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar" de Pascual Madoz. Barcelona, Curial, 1985. 2 vol.

-Artigas y Feiner, Juan: *Guia itineraria de Barcelona, de sus alrededores y de la exposicion universal*. Barcelona, Lib y tip. Católica, 1888.

-Associació Catalanista d'Excursions Científiques: *Album pintoresch-monumental de Catalunyna. Aplech de vistas dels més notables monuments i paisatjes d'aquesta terra acompanyadas de descripcions y noticias históricas y de guías pera que sían fácilment visitats*. Barcelona, Comissió particular de Publicació, 1878.

-Associació Catalanista d'Excursions Científiques: *Album pintoresch-monumental de Catalunya*. Barcelona, ACEC, 1881. Petita edició, volum II, Montserat.

-Atanasi, Sant: *Vida de sant Antoni*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

-Athanase d'Alexandrie: *Vie d'Antoine*. París, Edc. du Cerf, 1994.

-Augustin, Saint: *Confessions*. París, Société d'édition "Les belles lettres", 1969. 2 vol.

-Aulnoy, Condesa d': *Viaje por España en 1679 y 1680 y cuentos feericos*. Barcelona, Edt. Iberia, 1962.

-Avilés, Juan: *El Pallás, Arán y Andorra (recuerdos é impresiones de un viaje)*. Barcelona, Imp. el Universo, 1893.

-Badia, Salvador: *Balneología. La Cerdaña. Sus aguas minero-medicinales. Traveseras Senillés*. Barcelona, Imp. de Redondo y Xumetra, 1887. Reimprès del "Boletín de Medicina y Farmacia"

-Baedeker, Karl: *Espagne et Portugal. Manuel du voyageur*. Leipzig, Karl Baedeker, éditeur, 1920.

-Baedeker, Karl: *Le sud-ouest de la France. De la Loire a la frontière d'Espagne. Manuel du voyageur*. Leipzig, Karl Baedeker, éditeur, 1897.

-Balaguer, Víctor: *Las cuevas de Montserrat*. Barcelona, Salvador Manero Editor, SD.

-Balaguer, Víctor: *Una espedicion a San Miguel del Fay*. Barelona, Imp. de A. Brusi, 1850.

-Balaguer, Víctor: *Montserrate. Su historia, sus tradiciones, sus alrededores*. Barcelona, Imp. d'A. Brusi, 1850.

-Balaguer, Víctor: *Guia de Montserrat y de sus cuevas.* Barcelona, Imp. Nueva, de Jaime Jepús y Ramon Villegas, 1857.

-Balaguer, Víctor: *Guia de Barcelona á Granollers por el Ferro-carril*. Barcelona, Imp. Nueva de J. Jepús y R. Villegas, 1857.

-Balaguer, Victor: *Guia de Barcelona á Arenys de Mar por el ferro-carril*. Barcelona, Imp. Nueva de J. Jepús y R. Villegas, 1857.

-Balaguer, Víctor: *Lo trovador de Montserrat. Poesias catalanas*. Barcelona, Llib. Salvador Manero, 1864.

-Balaguer, Víctor: *El Monasterio de Piedra. Las leyendas de Montserrat. Las cuevas de Montserrat*. Madrid, Imp. y fundición de Manuel Tello, 1885.

-Balaguer, Víctor: *Al pie de la encina. Historia, tradiciones y recuerdos*. Madrid, El progreso editorial, 1893.

-Balaguer, Víctor: *Los Pirineos. Traducción en prosa castellana de la trilogía escrita en*

verso catalán. Madrid, Lib. de Fernando Fe, 1894. Tercera edició.

-Ballús y Plá, Bonaventura: *Novena en honor de Nostra Senyora de Queralt, precedida de un breu resúmen históríchdel santuari*. Barcelona, Estampa de F. Rosal y Vancells, 1878.

-*Balnearios y manantiales Minero-medicinales de Cataluña. Publicación de la Sociedad de Atracción de Forasteros-Syndicat d'Iniciative, de Barcelona.-Rambla del Centro, núm. 30. Barcelona (España)*. Barcelona, Tipografia de José Sabadell y C., SD.

-*Baños de Santa Coloma de Farnés. Aguas bicarbonatado-calcicas termales. Declaradas de utillidad pública por Real Decreto de 9 de agosto de 1889.* Barcelona, Imp. la Hormiga de Oro, 1898.

-*Barcelona, Cataluña, Islas Baleares. Sociedad de Atracción de Forasteros*. Barcelona, Editorial Mercurio, SD. [entre 1931-1936].

-Barragán y Moreno, Miguel: *Panegírico de Ntra Sra. de Montserrat predicado en la iglesia de su nombre de esta corte el día 28 de abril de 1901*. Madrid, El Siglo Futuro, SD.

-Bataller, J. R.: *Condiciones geológicas de las aguas minerales de Cataluña*. Barcelona, Museu Geològic del Seminari, 1933.

-Bataller y Constantí, A.: *Guía del bañista ó reglas para tomar con provecho los baños de mar*. Barcelona, Imp. la Renaixensa, 1877.

-Batet, Joaquín: *Nociones de geografía de Catalunya para uso de las escuelas de primera enseñanza*. Barcelona, Tipografía Española, 1886.

-Batét y Baret, Joaquín: *Almanaque guía de la inmortal Gerona. 1897*. Girona, Imp. y Lib. de Paciano Torres, 1896.

-Batlle, Joan Baptista: *Los goigs a Catalunya. Breus consideracions sobre son origen y sa influència en la poesía mística popular. Acompanyan a aquesta obra cent facsímils reproduhits de goigs del segle XVII*. Barcelona, l'Arxiu, 1924.

** falta un batlle

-Bayés y Fuster, Antonio: *Aguas minero-medicinales salino-yodo-sulfuradas de S. Andrés de Tona, (Provincia de Barcelona, partido judicial de Vich,) de Ullastres y Ca. premiadas en la exposicion universal de París de 1878. Sus efectos fisiológicos y terapéuticos*. Vic, est. tip. de R. Anglada, 1881.

-Bayeta, Blas: *Discurso de la naturaleza, propriedades, causas, y efectos del cometa que aparecio en el mes de Deziembre (sic) del año 1664.* Barcelona, Casa de J. Forcada, 1665.

-Bayo, Marcial José: *Virgilio y la pastoral española del renacimiento (1480-1550).* Madrid, Gredos, 1970.

-Beaulieu, Chevalier de: *Les plans, et profils des principales Villes, et lieux considerables de la Principauté de Catalogne. Avec la Carte générale, et les particulieres de chaque gouvernement.* París, SD, [circa 1707]. Reedició per Editorial Gustavo Gili, S. A, 1981.

-Benet de Núrsia: *La regla dels monjos*. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1997.

-Berceo: *Milagros de Nuestra Señora*. Madrid, Espasa-Calpe, SA, 1979.

-Berga i Boix, Josep: *Llegendes de la comarca d'Olot*. Olot, Llibres de Batet, 1994.

-Berge, Pieter vanden: *Theatrum Hispaniae, exhibens Regnis Urbes, Villas ac Viridaria magis illustria*. Amsterdam, Pieter vande Berge [circa 1720].

-Bertran Soler, Tomàs: *Itinerario descriptivo de Cataluña.* Barcelona, imprenta de

Oliveres, 1847.

-Bertran Solsona, José: *Valle de Arán (Suiza española)*. Barcelona, Gráf. Cortel, 1928.

-Beuter, Pedro Anton: *Primera parte de la coronica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia.* Valencia, Pedro Patricio Mey, 1604.

-Beuter, Pere Antoni: *Crònica*. València, Dip. Provincial de València i Institució Alfons el Magnànim, 1982. (edició original de 1538)

-*Bibliografia de J. Massó Torrents, professor de l'Escola de Bibliotecàries.* Barcelona, Generalitat de Catalunya, Escola de Bibliotecàries, 1934.

-Blasco, Manuel: *El amante de los labradores ó tratado de las grandes ventajas que los Labradores en particular y el Estado en general pueden sacar del ganado Vacuno: y de los gravisimos daños y perjuicios que se siguen de la cria del Mular à la del Caballar y à la Agricultura*. Barcelona, Imp. de Dorca, SD [posterior 1814].

-Blasco Lanuza, Francisco de: *Patrocinio de angeles, y combate de demonios. Contiene doctrina grande, y general para todo genero de estados y personas.* San Juan de la Peña, I. Nogues Imp., 1652.

-Blasi, Pere: *Geografia elemental de Catalunya*. Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1922.

-Bofill, Artur: *Una excursió á Montserrat*. Barcelona, Estampa de J. Jepús, 1882. Separata de l'Anuari de l'AEC.

-Bofill, Artur: *Excursió als Pyrineus Centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorzana.* Barcelona, Est. de Lluís Tasso y Serra, 1884.

-Bolós y Saderra, Ramón: *Itinerari ó guía de la vila de Olot y sa comarca*. Olot, Imp. i Llibreria de Joan Bonet, 1895.

-Sant Bonaventura: *Biografia de sant Francesc d'Assís*. Barcelona, la Formiga d'Or, 1994.

-Boneta, Joseph: *Gritos del Purgatorio, y medios para acallarlos. Libro primero, y segundo. Dedicados a la Virgen Santissima del Pilar*. Barcelona, Pedro Escudèr, Impressor, [1702].

-Bori y Fontestà, Antonio: *Compendio de geografía de Cataluña para uso de las escuelas, de niños y de niñas, del Principado*. Barcelona, Imp. i Librería de Montserrat, 1913.

-Borsano, Ambrosio: *Discurso general hecho por el Mre. de Campo D... en que describe toda la carta Topografica del Principado de Cataluña, Condados de Rosello y Cerdaña, con la qualidad de los Terrenos, Rios, Ciudades y Plazas en el paraje donde se allan situadas, como también describe los Terrenos donse se puede en ocasion campear y aquartelar el Exercito*. Manuscrit 2371, darreries S. XVII. BdC.

-Bosch, Andreu: *Summari, index o epitome dels admirables, y notabilissims títols de honor de Catalunya, Rosselló, y Cerdaña...* Perpinyà, Pere Lacavalleria Estamper, 1628.

-Bosch de la Trinxeria, Carles: "Canigó" in *Lectura popular. Biblioteca d'autors catalans*. Barcelona, Ilustració Catalana, SD. vol. III.

-Bosch de la Trinxeria, C[arles]: *Pla y montanya. Aplech d'estudis, viatges, llegendas, recorts y excursions*. Barcelona, Imp. de La Renaixensa, 1888.

-Bosch de la Trinxeria, Carles: *Records d'un excursionista*. Barcelona, Edt. Selecta, 1983.

-Bosch y Cardellach, Antoni: "Idea del partido del Vallés donde está situada la villa de Sabadell que es la patria del Dr. Antonio Bosch". *Quaders d'arxiu de la Fundació Bosch i*

Cardellach, 15, segona sèrie. Volum V. Sabadell, 1967-1974.

-Botey, Josep: *Bells indrets de Catalunya. Impressions d'un excursionista*. Barcelona, Editorial Catalana, SA, 1923.

-Bourgoanne, Chevalier de (Bourgoing, Jean F.): *Travels in Spain: containing a new, accurate and comprehensive view of the present state of that country*. Londres, G. G. and J. Robinson, 1789.

-Bover, Sebastià: *Llibre de alguns particulars miracles que nostra senyora de Montserrat ha obrat ab sos devots, los quals son trets del llibre de miracles, estampat en Barcelona, de dita nostra Senyora, ab las cobblas, y oracio*... Girona, H. Palol, 1649.

-Bowles, Guillaume: *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*. París, L. Cellot & Jombert Fils, 1776.

-Breidenbach, Bernardo de: *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Saragossa, 1498.

-Brenach, Antoni: *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1927. L'original seria de 1555, segons Collell.

-Brousse, Emmanuel (fils): *Pyrénées inconnues. La Cerdagne française*. Perpignan, Imp-lib. de l'Indépendant, 1896.

-Brousse, Emmanuel (fils): "L'enclave espagnole de Llivia". *Annuaire du Club Alpin Français*, 1897. París, 1898.

-Buil Giral, León J.: *Viaje por el Alto Aragón. Noviembre del año 1794*. Osca, La Val de Onsera, 1997.

-[Burgos, Pere de]: *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Barcelona, 1556. Primera edició:1514.

-[Burgos, Pere de]: *Libro de la historia y milagros hechos a invocacionde nuestra Señora de Montserrate. Añadense en esta nueva impression setenta y un milagros que se han señalado entre los infinitos que han sucedido desde la impresion de 1605, a la de aora*. Barcelona, Sebastian de Cormellas, 1627.

-Busquets i Punset, A.: *Del Montseny. Impressions i estudis*. Barcelona, L'Avenç, 1903.

-C. C. y M.: *Guia del viajero por el ferro-carril del Norte seccion de Barcelona á Granollers*. Barcelona, Imp. de Miguel Blanxart, 1854.

-Cadevall y Diars, Juan: *Plantas citadas en Montserrat de existencia dudosa*. Zaragoza, Mariano Escar, tipógrafo, 1904. (Memoria publicada en el *Boletín de la Sociedad Aragonesa de Ciencias Naturales*).

-*Calendari-Guía de Banyolas y sa comarca per l'any del Senyor 1891*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890.

-*Calendario para el principado de Cataluña correspondiente al año 1866. Arreglado al meridiano de Barcelona*. Barcelona, est. tip. de Ramírez y Comp., 1865.

-Camòs, Narciso: *Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Enriquecido con muchas imagenes de esta Celestial Señora; que como Plantas Divinas descubrió en él milagrosamente el Cielo, y adornado con tanta muchedumbre de Templos, y Capillas dedicada à su Santisimo Nombre, que son entre todas mil treinta y tres*. Girona, 1772. Primera edició: 1657.

-Campos, Juan de: *Descripcion general de la montaña de Montserrate, y descubrimiento de la Imagen de Nuestra Señora. Dedicala al Illmo. Señor Don Diego Escolano Obispo de*

Mallorca, del Consejo de su Magestad. Mallorca, Imp. Vidua Piza, 1657.

-Camus, Dr.: *Un mot encore sur la question posée en 1855 par la Société de Médecine de Toulouse, relative aux eaux minérales sulfureuses, et sur quelques particularités qui s'y rattachent*. Tarbes, Typ. de Lavigne, 1856.

-Canibell, Eudaldo (excursionista): *Montserrat. Album-Guia-plano-historia de la célebre montaña catalana. Colección de vistas unas dibujadas por excelentes artistas del país y otras grabadas directamente de fotografía. Texto histórico-descriptivo por ...* Barcelona, tipografía la Académica, 1898 (?).

-Cano Barranco, Pedro: *Crónicas ligeras. Divulgación de la España Artística, Monumental y Pintoresca*. Barcelona, Artes Gráficas SA, Sucesores de Henrich y Ca., 1928.

-Canyelles, Magí: *Descripció de la grandesa i antiquitats de la ciutat de Manresa.* Manresa, Imp. de Anton Esparbé, 1896. Es tracta d'una obra del segle XVII, publicada ara amb un estudi introductori de Leonci Soler.

-Caseneuve: *La Catalogne francoise. Ou il est traité des droits que le Roy a sur les Comtez de Barcelonne, & de Roussillon; & sur les autres Terres de la Principauté de Catelogne*. Tolosa, Pierre Bosc, 1644.

-*Catálogo de libros, folletos, gozos y hojas populares, referentes al Monasterio de Na. Sa. de Montserrat*. Barcelona, Lib. Angel Batlle, SD. [post. 1947]

-Cañellas, Rafael J.: "Crida" in Sindicat d'Iniciativa de Palautordera: *Palautordera. Camí del Montseny*. Barcelona, Edicions del Foment del Turisme i de la Producció Nacional, sense data.

-Carbó y de Aloy, Narciso: *Catálogo general de las aguas minero-medicinales de España y del extranjero de antiguo y reciente usos, con indicación de su temperatura, composición y aplicaciones médicas*. Barcelona, imp. L. Tasso Serra, 1889.

-Carbonell y Bravo, Franciso: *Memoria quimico-medica de las aguas minerales de Caldas de Bohy en el Principado de Cataluña con un apéndice de los descubrimientos nuevos sobre esa clase de baños ó aguas sulfúreas termales, hechos por D. Carlos de Gimbernat y Grasot*. Barcelona, Imp. V. é H. de A. Brusi, 1832.

-Carnavon, Conde de: *Viajes por la Península Ibérica*. Madrid, Taurus, 1967.

-Carreras y Candi, F.: *Cataluña ilustrada*. Barcelona, Casa editorial Alberto Martín, SD.

-Carreras y Candi, Francesch: *Lo drama de Sanct Miquel (anys 1035 a 1062). Narració montserratina*. [Barcelona], Estampa la Catalana, 1903.

-Carreras y Candi, Francesch: "Los castells de Montserrat. Ensaig crítich históríchˮ in *Jochs Florals de Barcelona Any XXXII de llur restauració*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1890. Pàg. 155-239.

-Carreras y Candi, Francesch: *Lo fals hermitá de Montserrat. Rondalla histórica*. Barcelona, Imp. "La Catalana" de J. Puigventós, 1898.

-Carreras y Candi, Francesch: *Notes históriques de Sant Hilari Ça-calm*. Barcelona, Imp. Fills de Domingo Casanovas, 1911.

-Carvajal, Andrés de: *Sombra de Maria Santissima en su nacimiento. Oracion panegirica a la milagrosissima imagen de Nuestra Señora de Montserrate de Cathaluña en la Dominica catorze de Pentecostes, dia de la Natividad de Maria Santissima, y en que se celebra la Invencion de su Imagen en esta montaña de Montserrate*. Barcelona, Casa Juan Iolis, [1687].

-Casanovas i Canut, Sebastià: *Memòries d'un pagès del segle XVIII*. Barcelona, Universitat de Barcelona, Curial edicions catalanes, 1978.

-Caseponce, Esteve (prev): *De Betlem al calvari. L'oferta pels difunts. La font de la Salimandra. L'avar i el gelós. Els reis d'orient*. Barcelona, Foment de la Pietat Catalana, 1921. (Rondalles catalanes, VI).

-Cases y Balart, Joseph María: *Contra hernias y tot altre mal. Historia del santuari de Bastanist famós ja de molts anys en tota la Cerdanya espanyola i francesa per los prodigis que ab la cordial devoció á la sua Sagrada Imatge s'experimenta en totas las necessitats, y especialment en la Hernias ó Trencadura*. Barcelona, Tipografía Católica, 1893.

-*Castellterçol*. Barcelona, Edicions del Foment del Turisme i de la Producció Nacional, SD.

-Castillon d'Aspet, H.: *Histoire des populations pyrénéennes, du Nebouzan et du pays de Comminges, depuis les plus anciens jusqu'à la revolucion de 89; ouvrage sanctionné par un vote particulier du Conseil Général de la Haute-Garonne, accueilli favorablement par des hommes supérieurs placés à la tête de la science historique et dont la 1re partie a été couronnée par l'Académie des Sciences de Toulouse, suivi de Notes, Documents, Inscriptions, Pièces justificatives, Chartes, Cartes Géographiques, etc.* Tolosa i París, Tip. de Delsol éditeur i Treuttel i Wurts, 1842. 2 vol.

-*Catálogo explicativo del panorama diorámico excursión a Montserrat. Une excursion panorama dioramique. Catalogue explicatif*. Barcelona, Imp. de L. Tasso, 1888.

-*Catalunya ilustrada. Guia de l'estiuejant*. Barcelona. Edicions del Foment del Turisme y de la Producció Nacional, 1933-34.

-*Cathaluña Numerada, en sos termes, en sas casas, y personas. Any 1719*. Manuscrit, AHCB, 1719.

-Cazalbou, Jean: *Légendaire du pays de Pyrène*. Aspet, Pyregraph, 1992.

-Cénac Moncaut: *L'espagne inconnue. Voyage dans les Pyrénées. De Barcelone à Tolosa. Avec une carte routière*. París, Amyot, éditeur, 1861.

-Cénac Moncaut, J.: *Histoire des peuples et des états pyrénéens (France et Espagne) depuis l'époque celtibérienne jusqu'à nos jours*. París, Didier et Cie, lib-éditeurs, 1873. 4 vol.

-Centre Escursionista (sic) de la Comarca de Bages: *Interrogatori per la delimitació de la Comarca*. Manresa, Imp. Sant Josep, [circa 1920].

-Centre Excursionista de Catalunya: *Excursions d'En Rafel d'Amat Cortada i Senjust per Catalunya i Rosselló en l'últim quart del segle XVIIIè*. Barcelona, Imp. l'Avenç, 1919.

-Cerdá, Ildefonso: *Teoría general de la urbanizacion, y aplicacion de sus principios y doctrinas á la reforma y ensanche de Barcelona*. Madrid, Imp. Española, 1867.

-Cervini, J. A.: *Voyage pittoresque dans les Pyrénées françaises et dans les départements adjacents ou collection de 72 gravures représentant les sites, les monuments et les établisements les plus remarquables du Pays Basque, de la Navarre, du Béarn, du Bigorre, des comtés de Comminges et de Foix, et de Roussillon*. París, edició de l'autor, 1826-1830.

-Chantreau: *Lettres écrites de Barcelonne, a un zélateur de la liberté qui voyage en Allemagne*. París, Buisson, 1793.

-Chaudé, M. l'Abbé: *De Lourdes au cirque de Gavarnie (Hautes-Pyrénées)*. Reedició: Nimes, C. Lacour, edt, 1991.

-Chauvet, Horace: *Folk-lore catalan. Légendes du Roussillon*. París i Perpinyà, SD, 1899.

-Ciceri, Eugène: *Les Pyrénées d'après nature. Luchon et ses environs*. Luchon, Lafont lib-éditeur, [circa 1860].

-Ciria y Vinent, Joaquín: *Excursiones en la provincia de Barcelona. Ascensión al Tibidabo. Moncada y El Vallés. Burriach y Montalegre.* Madrid, Imp. de San Francisco de Sales, 1911.

-Ciruelo, Pedro: *Tratado en el qual se repruevan todas las supersticiones y hechizerias: muy util y necessario a todos los buenos Christianos zelosos de su salvacion*. Barcelona, Sebastian de Cormellas, 1628.

-Clausse, Gustave: *Notes de voyage. Nord de l'Espagne. Midi de la France*. SD, Imp. H. Alpach, 1881.

-Codina Länglin, Ramón: *Agua sulfurosa de la Font-santa de Torelló declarada de utilidad pública por real decreto de 26 de marzo de 1903.* Barcelona, hijos de J. Jepús, impresores, 1903.

-*Coleción de vistas de Montserrat*. Barcelona, Tip. la Académica, 1897.

-Collell, Jaime: *La musa latina en Montserrat. Antología de poetas latinos de los siglos XVI y XVII que da á luz por vez primera con un estudio bibliográfico* ... Barcelona, Imp. de Subirana hermanos, 1893.

-Colomer, Ramón: "Topografía montserratense (El santuario en 1811)". *Revista Montserratina*, 7. 8 de juliol de 1911. Pàg. 489-504.

-*Comarca del Vallès*. Barcelona, Casa del Vallès, 1930.

-Comas Galibern, José: *Guía del viajero en España. Itinerario artístico y pintoresco por la Península Ibérica*. Barcelona, Imp. y lib. religiosa y científica del heredero de D. Pablo Riera, 1881.

-Comas y Turró, Sebastiá: *Flora, benjamí de Maria, ó sia la heroina de Montserrat*. Lleyda, Imp. de Mariano Carrúez, 1868.

-*Comedia nueva. El monstruo de Cataluña y peñas de Monserrate. Fray Juan Guarin*. Barcelona, J. F. Piferrer, SD.

-*Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate. Dirigido a los piadosos devotos afectos de aquellas Personas, que desean verle, y no se les proporciona la fortuna de conseguirlo*. Barcelona, Juan Jolis, impressor [1758].

-*Compendio historial ó relacion breve y verídica del portentoso santuario, y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate. Dirigido a los piadosos devotos afectos de aquellas Personas, que desean verle, y no se les proporciona la fortuna de conseguirlo*. Barcelona, Manuel Texero, SD.

-*Compendio historico, clara, y sucinta noticia en lo eclesiastico, civil, y politico dela ciudad, Sta. Yga. Cathedral, y Obispado de Urgel, con sus piezas justificativas, y autores clasicos que las adornan*. Ms. 170 de la BdC. Segle XVIII, posterior a 1750.

-Comte, Francesc: *Illustracions dels comtats de Rossello, Çerdaña y Conflent*. Manuscrit BNM. Ms. 615. Datat 1620.

-*Consueta d'Encamp. 1696*. Encamp, Comú d'Encamp, 1996.

-Corbera, Estevan de: *Cataluña illustrada contiene su descripcion en comun, y particular*

con las Poblaciones, Dominios, y Sucessos, desde el principio del Mundo asta que por el valor de su Nobleça fue libre de la Oppression Sarracena. Nàpols, Antonino Gramiñani, 1678.

-C[ornet] y M[as], C.: *Guia del viajero por el ferro-carril del Norte seccion de Barcelona á Granollers*. Barcelona, Imp. de Miguel Blanxart, 1854.

-Cornet y Mas, Cayetano: *Tres dias en Montserrat. Guia histórico-descriptiva de todo cuanto contiene y encierra esta montaña*. Barcelona, Lib. Plus Ultra, 1863. 2a edició.

-Cornet i Mas, Gayetano: *Una excursion por Cataluña utilizando los viajes circulares en ferrocarril.* Barcelona, La Academia, 1888.

-Cornide, José: *Descripción física, civil y militar de los Montes Pyreneos por Don Josef Cornide. Año de 1794.* Manuscrit Real Academia de la Historia (Madrid). Ms. 9/5659.

-*Corregimiento de Barcelona*. Manuscrit AHCB. Posterior a 1716.

-*Corregimiento de Gerona*. Manuscrit BNM, Ms 8331 [S. XVIII].

-*Corregimiento de Mataro*. Manuscrit BNM, Ms 6840 [S. XVIII].

-Cortada Riera, Ricardo: *Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*. Barcelona, Imp. de P. Ortega, 1890.

-Coroleu, José: *Barcelona y sus alrededores. Guia histórica, descriptiva y estadística del forastero*. Barcelona, Jaime Seix, editor, 1887.

-Coroleu, José: *Barcelone et ses environs. Guide historique, descriptif et statistique du voyageur*. Barcelona, Jacques Seix, éditur, 1888.

-Coroleu, J.: "Prólech" in Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona, Estampa de Ramon Molinas, 1890.

-Coroleu, J.: *Cants de la naturalesa. Hymnes y rondallas escrits en vers catalá*. Barcelona, Estampa y llibreria de Verdaguer, 1866.

-Coroleu, José; Pella y Forgas, José: *Los fueros de Cataluña*. Barcelona, Imp. de Luis Tasso, 1878.

-Corominas, Pere: *Elogi del paisatge català*. Barcelona, Publicacions de *La Revista*, 1932.

-Corominas, J.; Pascual, J. A.: *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos, 1984.

-Coromines, Joan: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial edicions catalanes, 1980.

-Corrons, Ignasi: *Joan Garí l'hermità de Montserrat*. Manresa, Imp. de Pau Roca, 1868.

-Cosmas Indicopleustès: *Topographie chrétienne I*. París, Les éditions du Cerf, 1968. (Sources Chrétiennes, 141).

-Cot [Verdaguer], Pau: *Els Pirineus. Memoria que tracta dels Balls típics de la Cerdanya i rosselló*. Ms 1535 BdC. Agost de 1925.

-Cot, Pau: *Notes fol-klòriques (sic) Cerdanya Aude*. Ms. 1535. BdC. Datat el 24 de maig de 1928.

-Covarrubias, Sebastián de: *Tesoro de la Lengua Castellana o Española según la impresión de 1611, con las adiciones de Benito Remigio Noydens publicadas enla de 1674.* Barcelona, SA Horta, I. E., 1943. Edició original: Madrid, 1611.

-Coy y Cotonat, Agustín: *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. Barcelona, Imp. i litografia

de la viuda de José Cunill, 1906.

-Criach, Francesc: *Montserrat. Desertació sobre geología, historia i art de la cèlebre muntanya*. Barcelona, Est. Tip. Catalonia, 1916.

-Crusellas, F. de P. (monjo de montserrat): *Nueva historia del santuario y monasterio de nuestra Señora de Monserrat*. Barcelona, Tipografía Católica, 1896.

-Cruz y Bahamonde, Nicolás de la: *Viage de España, Francia é Italia*. Madrid, Imp. de Sancha, 1806. Volum segon.

-Cubero Sebastián, Pedro: *Peregrinación del mundo del doctor D. Pedro Cubero Sebastián Misionario apostólico*. Madrid, Miraguano ediciones i Edc. Polifemo, 1993. Edició original: 1680.

-Cucurella, Columbano: *El Montserrat del espiritu*. Barcelona, SD, 1953.

-Cuevas y Rodríguez, Eloy: *Cataluña en la mano. Guía del Automovilista y del Viajante*. Barcelona, E. Tip. de Mariano Galve, 1909.

-*Cultura de Jardins per governar perfectament las Flors, Arbres y Plantas per la Constellació de Barcelona. Dedicat á la Diosa Flora.* Manuscrit AHCB, datat l'any 1703.

-Cuní i Martorell, Miquel: "Las quatre estacions del any segons llurs plantes é insectes més característichs en la baixa Catalunya". BAEC, 91-92. Barcelona, 1886.

-Cuní i Martorell, Miguel: *Excursión entomológica y botánica á la montaña de Montserrat en junio de 1878*. Barcelona, Imp. Catalana, 1879.

-Cuní y Martorell, Miquel: "Una excursió á Montserrat". BAEC, 112-117. Barcelona, 1888.

-Cuní Martorell, Miquel: "Vuyt dias en Camprodon. Excursió entomològica y botánica". BAEC, 124-126 i 127-129. Barcelona, 1889.

-Cuní y Martorell, Miquel: "Recorts d'una exploració entomológica en Arbucias". *L'art del Pagès*. Barcelona, 1899.

-Cuspinera, Clemente: *Guia-ciceron del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy*. Barcelona, Imp. de L. Domenech, 1873

-D. F. C.: *Itinerario de las provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona. Adornado con el Mapa de la antigua Cataluña en el que están señaladas las varias carreteras que contiente el Itinerario, y se hallan marcados los límites de dichas cuatro provincias con arreglo al decreto de las Cortes de 27 de enero de 1822*. Barcelona, Imp. de Domingo Feyner, 1823.

-D. F. C.: *Itinerario de Cataluña adornado con su Mapa, y una tabla alfabética, que sin necesidad de operacion alguna manifiesta las horas que distan entre si los principales pueblos; obra muy útil para los militares y viajantes poco prácticos del pais*. Barcelona Imp. de Domingo Feyner, 1823.

-D. F. de A. A. P.; D. J. S.: *Desgracias de Vich, ó breve reseña de las que causó la avenida del Meder en la madrugada del dia 8 de ocutbre de 1863*. Vic, Imp. i Lib. de Soler-Hermanos, 1863.

-D. R. M. y S.: *Noticia histórica del orígen, fundacion, vicisitudes y actual estado del famoso santuario de Nuestra Señora de Montserrat en el principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. i librería de Pablo Riera, març de 1855.

-D. y M.: *Diccionario catalan-castellano, redactado en vista de cuantos se han publicado*

hasta el dia. Barcelona, Agencia Médica Catalana, 1847.

-Danielo, El abate: *Elementos de geologia sagrada para uso de los Seminarios y colegios*. Tudela, Imp. y lib. Tudelana, 1854.

-Dante: *Divina comedia*. Barcelona, Edt. Planeta, 1983.

-D'Arcet, M.: *Discours en forme de dissertation sur l'état actuel des montagnes des Pyrénées, et sur les causes de leur dégradation*. París, P. G. Cavalier, 1776.

-Daveigno, Jules: *Voyage circulaire aux Pyrénées*. París, Lib. de la Province, 1896.

-Davillier, Baron Ch.: *L'Espagne*. París, Lib. Hachette et Cie, 1874. Amb gravats de Gustave Doré.

-*De Barcelona a Sant Miquel del Fay. Excursió al Santuari. Il·lustrat amb cinch làmines y un mapa de carreteres*. Barcelona, Tip. de J. Anglada, 1923.

-Dechambre, A.: *Course médicale a travers les Pyrénées*. París, Lib. Victor Masson, 1857.

-*Descripció ... de tots los Llochs tan Reals com de Barons de ... Catalunya*. Ms. 313. BdC.

-*Descripción del Condado de Conflent. Madrid 24*... Dos fulls en fol., lletra del segle XVII (?).

-*Descripcion del Corregimiento de Tarragona*. Manuscrit BNM, 6839. [Segle XVIII].

-*Descripcion de los Condados de Rossellon y Cerdaña* in *Sucesos del año 1637*. Manuscrit BNM, 2368. Pàg. 19 i seg.

-"Descripción del Valle de Benasque hacia 1870". *Cuadernos de Anciles*, 2. Osca, Asociación Guayente, 1996.

-*Descripcion exacta del condado de Rosellon del reyno de Francia confinante con el Principado de Cataluña, para facilitar la inteligencia de los Pueblos que conquisten y de los parages en que se acampen las Tropas Españolas en la actual Guerra*. Barcelona, Viuda Piferrer, Impresora de S. M., SD.

-*Description dela tierra y condado de Cerdaña*. Manuscrit 184. BdC. [1603].

-*Description des Pyrénées françaises* manuscrit relligat dins *Miscel·lània bíblica*. Ms 1591 BdC. Segle XIX.

-Despuig, Cristófol: *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, Imp. de la Renaixensa, 1877.

-Diago, Francisco de (Frai): *Historia de los victoriosissimos antiguos Condes de Barcelona*. Barcelona, Casa Sebastian de Cormellas, 1603.

-*Dialogo di Camilo Agrippa milanese sopra la generatione de venti, baleni, tuoni, fulgori, fiumi, laghi, valli, & montagne*. Roma, Appresso B. Bonfadino, & Tito Diani, 1584. (Readex Microprint, New York, 1968).

-*Diario del viage del Rey nuestro señor (dios le guarde) que executò para Gerona, y otras partes del Principado, aviendo salido de Barcelona à 8 de Enero de 1710*. Barcelona, Rafael Figueró, Impressor del Rey, 1710.

-*Diccionari catalá-castellá-llatí-frances-italiá. Per una societat de Catalans*. Barcelona, Imp. Joseph Torner, 1839.

-*Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana*. Barcelona, Salvat y comp., circa 1911.

-*Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la lléngua catalana.*

Compren gran número de termes de cientias, arts y oficis, com també frases, refrans, modisme, etc. no compresos en cap altre dicionari de la lléngua redactar per una societat de literats cultivadors de la lléngua catalana revistat en la part científica per D. Antoni C. Costa. Barcelona, Biblioteca il·lustrada dels germans Espasa, editors, 1868.

-*Dictionario castellano. Dictionaire François, Dictionari catala*. Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1647.

-*Diccionario de la lengua castellana compuesto por la Real Academia Española, reducido a un tomo para su mas fácil uso*. Madrid, Joaquin Ibarra, 1780.

-*Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las phrases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua, dedicado al Rey Nuestro Señor Don Phelipe V (que Dios guarde) a cuyas expensas se hace esta obra. Compuesto por la Real Academia Española*. Madrid, Imp. de la RAE, 1737.

-*Diccionario de la lengua castellana por la Real Academia Española*. Madrid, Imp. Real, 1817. 5a edició.

-*Diccionario enciclopèdico hispano-americano de literatura, ciencias y artes*. Barcelona, Montaner y Simón, editores, 1894.

-*Diccionario geográfico universal, dedicado a la Reina Nuestra Señora, redactado de los mas recientes y acreditados diccionarios de Europa, particularmente españoles, franceses, ingleses y alemanes por una Sociedad de Literatos: S. B. M. F. C. L. D.* Barcelona, Imp. de José Torner, 1832.

-*Diccionario geográfico universal pintoresco de las cinco partes del mundo, precedido de algunas nociones de geografía. Redactado en vista de los mas recientes y acreditados diccionarios y de las mejores obras geográficas que se han publicado con mas de 300 viñetas que representan los pueblos, monumentos y objetos mas notables de cada pais*. Barcelona, Imp. de la Viuda de Mayol, 1845.

-*Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquin-castellano por unos amigos*. Palma, Imp. de la v. de Villalonga, 1859.

-Dicenta Benedicto, Joaquín: *De Piedra a piedra*. Calatayud, José María López Alcoitia, editor, 1994.

-*Dictionario castellano. Dictionaire François. Dictionari catala*. Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1647.

-Domenec, Antonio Vicente: *Historia general de los santos, y varones illustres en santidad del Principado de Cataluña*. Barcelona, Empresa de Gabriel Graells y Girardo Dotil, 1602.

-Durán, Félix: "Bañolas-Besalú". *Barcelona. Boletín de la sociedad de Atracción de Forasteros*, XXXVII. 1er trimestre de 1919. Pàg. 9-49.

-Eiximenis, Francesc: *Lo crestià (selecció)*. Barcelona, Edicions 62, 1983. (MOLC, 98).

-*El amigo del viajero en Montserrat. Obrita que el santuario ofrece á los que visitan la Santa Imágen, para que sin necesidad de consultar á nadie puedan saber cuanto les interese*. Barcelona, Imprenta de los herederos de la V. Pla, 1865.

-*El Cofrade de Montserrat. Manualito de noticias históricas y piadosos ejercicios para uso del devoto asociado a la antiquísima cofradía de este santuario*. Barcelona, Tipografía Católica, 1881.

-*El Valle de Arán y su hospital de San Antonio*. Barcelona, Imp. F. Mirabet, circa 1928.

-*El Montseny. Guia itinerària redactada pel CEC*. Barcelona, l'Avenç, 1920.

-Elias, Jacint: *Els senyals del Diluvi a la nostra regió? Disquisició geològica*. Terrassa, SD, 1930.

-Elías y Marchal, Miguel de: *Memoria sobre el criadero de sal gema de Cardona dedicada a la Asociacion General de la Minería Española*. Barcelona, Imp. de Ramírez, 1854.

-*España regional*. Barcelona, Est. editorial de A. Martin, SD.

-Espinalt: Atlante **

-Espona y de Nuix, Joaquin de: *Ensayo de un curso de agricultura elemental*. Girona, Tip. del Hospicio Provincial, 1886.

-Estasen, Lluís: "Els boscos de Gresolet". BCEC, 319. Barcelona, 1921.

-*Estatus de la Societat d'Atracció de Forasters*. Barcelona, Tip. Vda. Casanovas, SD.

-*Estatuts de la Agrupació Nacionalista els Montserratins*. Barcelona, Altés, impressor, nadal de 1917.

-*Estudio Agrícola del Vallés (1874)*. Granollers, Museu de Granollers, 1998. A cura de Ramon Garrabou i Jordi Planas.

-Ettighausen, Henry (edt.): *Noticias del siglo XVII: relaciones españolas de sucesos naturales y sobrenaturales*. Barcelona, Puvill libros, SA, 1995.

-Euqueri de Lió: *Lloança del desert*. Barcelona, Edicions Proa, 1998.

-Eura, Fray Agustí: *Descripció de la montaña y santuari de Montserrat.* BdC, SD/Ms. 3867 Bdc.

-*Exemplares acciones de devocion, y culto, en que se exercitò la Magestad de nuestro adorado Rey, y Señor Carlos Tercero (que Dios Guarde) los dias [que] se detuvo en el admirable Santuario de la Virgen Santissima de Monserrate*. Barcelona, Rafael Figuerò, Impressor del Rey nuestro Señor, 1706.

-*Exposició històrica de la Guerra de la Independencia á Catalunya. Igualada 7 á 21 de juny de 1908. Catálech* . Igualada, Imp. M. Puget, 1908.

-Eyre, Mary: *A lady's walks in the south of France in 1863.* Londres, Richard Bentley, 1865. (2a edició).

-Eyre, Mary: *Over the Pyrenees into Spain*. Londres, Richard Bentley, 1865.

-F. P. J.: *Tratados de Esfera y Geografia universal*. Barcelona, 1822. Manuscrit 1328 BdC.

-Fabra, Pompeu: *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona, A. López Llausàs, editor, 1968.

-Fages de Romá, Narciso: *Contextacion de la junta de agricultura, industria y comercio de la provincia de Gerona, al interrogatorio sobre el estado de la enseñanza agrícola, y sobre los medios de contribuir á su propagacion y al fomento de la agricultura, circulado por real órden de 10 de mayo de 1862.* Figueres, Imp. de G. Matas, 1862.

-Falp Plana, Dr. J.: *Topografía Médica de Solsona y distritos adyacentes (Clariana, Llobera, Riner, Navés, Pinell, Lladurs, Castellar, Olius) subseguida por vía de apéndice de un estudio original clínico y etiológico de la apoplejía en Solsona y una sucinta reseña de las principales epidemias de cólera y paludismo ocurridas en dicha ciudad. Estudi Geográfico, Médico y social*. Barcelona, Tip. de la Casa Provincial de Caridad, 1901.

-Farinelli, Arturo: "Poesía del Montserrat" in *Poesía del Montserrat y otros ensayos.*

Barcelona, Bosch, Casa editorial, 1940. Pàg. 107-166.

-Farinello, Artur: *Guillem de Humboldt y lo Montserrat (1800)*. Barcelona Est. Tip. de Vives y Susany, 1898.

-Farreras, Miquel: *El Montseny. Su presente y su porvenir. Monografía de esta montaña*. Barcelona, Imp. Garrofé, 1929.

-Faura y Sans, M.: *El Tibidabo y Montserrat*. Madrid, Imp. V. Rico, 1926.

-Feliu y Codina, Josep: *Lo Bruch*. [Barcelona], La Renaixensa, 1880.

-Feliu de la Peña, Narciso: *Fenix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarla*. Barcelona, 1683. (Publicat en 1975 per Editorial Base).

-Feliu de la Penya y Farell, Narciso: *Anales de Cataluña y epilogo breve de los progresos, y famosos hechos de la nacion catalana, de sus Santos, Reliquias, Conventos, y singulars Grandezas; y de los mas señalados, y eminentes Varones que en Santidad, Armas, y Letras han florecido desde la primera Poblacion de España Año del Mundo 1788, antes del Nacimiento de Cristo 2174, y delDiluvio 143, hasta el presente 1709.* Barcelona, Joseph Llopis Imp., 1709.

-Feliú y Perez, Bartolomé: *Influencia de la filosofía en la constitución de la física*. Barcelona, Est. Tip. de "La Hormiga de Oro", 1894.

-Fernández de Santaella, Rodrigo: *Vocabulario eclesiastico*. Sevilla, 1499.

-Ferrocarril del Norte: *Guia cicerone de Barcelona á Vich*. Vic, Imp. R. Anglada, 1877.

-*Festes jubilars 1031-1881-1931. I. Fonament històric*. Monestir de Montserrat, 1930.

-*Figura de un metheoro que aparecio en el ayre a los 20 de Octubre de 1682 entre las onze, y las doze de la noche, encima de la Ciudad de Gerona, estando el Cielo sereno; y diò tanta de lumbre enla tierra, y ayre, que matò los rayos, y claridad de la Luna*. Barcelona, Rafael Figuerò, 1682.

-Fiter, Joseph: *Enciclopedia moderna catalana*. Barcelona, Joseph Gallach, editor [circa 1913]. 5 vol.

-Fiter e Inglés, José: *Las cercanías de Barcelona, guia-cicerone descriptiva, estadística e histórica del forastero*. Barcelona, Tip. Casa Caritat, 1888.

-*Las florecillas de San Francisco. El cántico del sol*. Madrid, Espasa-Calpe, SA, 1968.

-Florez, Henrique: *España sagrada. Tomo XXVIII. Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy Vique*. Madrid, Imp. Antonio de Sancha, 1774.

-Florez, Henrique: *Clave geographica para aprender geographia los que no tienen maestro*. Barcelona, Imp. Antonio Sastres, 1798.

-Flos y Calcat, Francisco: *Geografía de Catalunya. Ab las definicions de las tres parts ab que's divideix la Geografía en general pera servir de text a las escolas de Catalunya, y ahont se parli la llengua catalana, y útil pera'ls excursionistes, viatjants de comerç, etz.* Barcelona, Establiment Tipogràfic, 1896.

-Flos y Calcat, Francisco: *Nomenclatura geográfica de Catalunya seguida de la Geografía Universal pera l'us de las escolas catalanas*. Barcelona, Imp. d'Henrich y Comp., 1907.

-Foix y Gual, Juan Bautista: *Noticia de las aguas minerales mas principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacologia*. Barcelona, Joaquin Verdaguer, 1840.

-Folch y Torres, José M.: *Cataluña pintoresca. Excursión á través del Principado.*

Precedida de un bosquejo histórico del mismo para instrucción de los niños de las escuelas primarias. Barcelona, Antonio J. Bastinos, 1905.

-Folch y Torres, José M.: *Barcelona. Geografía é historia de esta provincia, montañas y ríos, pueblos y ciudades, sus monumentos, usos y costumbres, sus hijos ilustres.* Barcelona, Est. edit. de A. J. Bastinos, 1912.

-Folch y Torres, José M.: *Select-guide. Barcelona-Cataluña-Baleares. Guía práctica para el turismo.* Barcelona, Est. tip. Thomas, 1913.

-Folch y Torres, José M.: *Select-guide. Barcelona-Cataluña-Baleares.* Barcelona, Est. tip. Thomas, 1915.

-Font, François: *Histoire de l'abbaye royale de Saint-Martin du Canigou*. Perpinyà, Imp. Ch. Latrobe, 1903.

-Font, Joan Pau: *La vida de Fra Joan Garin, y de la penintencia que va fer en la montanya de Montserrat, y de com fou trobada la sacratíssima imatge de María Santíssima que en dita montanya se venera*. Manresa, Estampa de Pau Roca, 1850.

-Font, Juan Pablo: *La vida de Fr. Juan Garin, y de la penitencia que hizo en la Montaña de Monserrate, y de la Fundacion de la Casa, y del aparecimiento de la Virgen Maria*. Barcelona, Imp. de los herederos de B. Giralt, SD. [segons el catàleg BNM, Font publicà entre 1764-1766].

-Font i Sagué, Norbert: "Lo Vallès. Circunstancias naturals y históriques que determinen aquesta comarca". BCEC, 109-119. Febrer-desembre de 1904.

-Ford, Richard: *Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa*. Madrid, Ediciones Turner, 1983.

-Fors de Casamajor, Francisco de Paula: *La estrella del Monserrat. Impresiones y recuerdos de esta montaña y de su célebre monasterio, su descripción, su historia y sus tradiciones*. Madrid, Libreria de los sres., viuda é hijos de D. J. Cuesta, 1867.

-Fraginals, Cristòfol: *Excursio de Berga a Castellbò passant per Bagà, la Cerdanya, la Seu d'Urgell, Andorra y Sant Joan de l'Herm*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1898.

-[Franciosi, Ch. de]: *Trente jours par delà les monts Pyrénées. Feuillets de voyage* . Lille, SD, 1880.

-Frigola, Vicente de: *Relacion de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. de la viuda e hijos de D. Antonio Brusi, 1824.

-Garau, Francisco: *El sabio instruido de la naturaleza en quarenta maximas politicas, y morales illustradas con todo genero de erudicion sacra, y umana (sic)*. Barcelona, Casa Cormellas, 1675.

-Garau, Francisco: *El olimpo del sabio instruido de la naturaleza y segunda parte de las maximas politicas, y morales illustradas con todo genero de erudicion sacra, y umana (sic)*. Barcelona, Imp. de Antonio Ferrer, y Balthassar Ferrer, 1680.

-García del Real, L.: *Montserrat. Guía Diamante. Metódica descripción de la montaña y del Monasterio; ilustrada con varias vistas en fotograbado. Guide Diamant. Description méthodique de la montagne et du Monastère, illustrée avec quelques photogravures*. Barcelona, Lib. de F. Puig, 1898.

-Garriga y Puig, Bonfilio: *Topografía Médica de San Cugat del Vallés. Memoria laureada por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona en el concurso de 1905*. Barcelona, Tip. religiosa de J. Doria Miguel, 1907.

-Gatell, Josep I.: *Lo llenyataire. Drama en tres actes*. Barcelona, Biblioteca de "La Talía Catalana", 1898.

-Gaussen, H.: "L'oeuvre des forestiers aux Pyrénées Françaises". *Travaux du Laboratoire forestier de Tolosa*, Tome III, article XVII. Tolosa, Faculté des sciences, 1932. Extrait de la *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-ouest*, T. III, 1932.

-Gaza, Alfred: *Circonvalant el Canigó*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1906.

-Gazanyola, Jean de: *Histoire du Roussillon*. Perpinyà, J-B. Alzine, Imp-lib., 1857.

-Gelabert, Josep: *Guía ilustrada d'Olot y ses valls (La petita Suissa Catalana)*. Barcelona/St. Feliu de Guíxols, Octavi Viader, impressor, 1908.

-Gelee-Bertal, A.: *Guide à Barcelone*. Barcelona/París, Alphonse Piaget, éditeur, 1888.

-Generalitat de Catalunya: *Guide touristique de la Catalogne*. Barcelona, Oficina del turisme de Catalunya, representant el Patronato Nacional del Turismo, SD.

-Gerson, Joan: *Epistola de Gerson: excitativa para el esp*[irit]*ual aprovechamiento*. [Montserrat, 1500].

-Gil Montaña, José: *Escursion de Barcelona á Gerona y vice-versa por el Ferro-carril*. Barcelona, Imp. de Narciso Ramirez y Ca., 1871.

-Gil y Romo, Daniel: *Reseña histórica de las minas de la comarca ampurdanesa, su estado actual y medios de fomentár su explotación en grande escala*. Girona, Imp. Manuel Llach, 1888.

-Gilabert, Francisco de: *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinacion de sus habitadores, y su govierno. Dirigido a diversos Mecenas.* Lleida, Luís Manescal, 1616.

-Girbal, Enrique Claudio: *Bañolas. Noticias históricas de esta villa*. Girona, Est. Tip. de El Gerundense, 1863.

-Girbal, Enrique Claudio: *Album monumental de Gerona. Coleccion de vistas fotográficas de sus mas notables monumentos acompañados de un resumen histórico de los mismos*. Girona, Imp. de Vicente Dorca, 1876.

-Gironella, Frederic: *Nova guia de Montserrat per a pelegrins i excursionistes. Cops d'ull a la "Muntanya Catalana"*. [Barcelona], SD, 1919.

-Glanville, Bartholomaeus: *Liber de propietatibus rerum*. Tolosa, 1494/Saragossa, 1495.

-*Glorioso empeño de la juventud que en retorico-poetica palestra descubre los Progressos, que se ha merecido con sus annuales tareas del Ingenio dedicado à las Letras Humanas, baxo la enseñanza de la Compañia de Jesus, en esta muy Ilustre Ciudad de Barcelona. Ofrece estos literarios afanes el mas rendido obsequioso afecto de los alumnos certantes, a la singular patrona, y protectora de este Principado de Cataluña, Nuestra Señora de Monserrate, esperando a la sombra de su patrocinio seguro desempeño en sus minervales exercicios*. Barcelona, Imp. de Jayme Surià, impressor, 1734.

-Golobardas, Juan Bautista: *Cataluña en la mano*. Barcelona, Imp. de los hermanos Torras, 1831.

-Gómez de Arteche, José: "El tamborcillo de San Pedor" in *Nieblas de la historia patria*. Madrid, Imp. de V. Saiz, 1876.

-Gomis, Celso: *La tierra. III. Las llanuras y las montañas.* Barcelona, Lib. de J. y A. Bastinos, editores, 1877.

-Gomis, Celso: *La tierra. V. La atmósfera y sus fenómenos*. Barcelona, Lib. de J. y A. Bastinos, editores, 1877.

-Gomis, Cels: *La vall de Hóstoles.* Barcelona, Llib. Alvar Verdaguer, 1894.

-Gomis, Cels: *Geografia de Catalunya*. Barcelona, 1932.

-Gomis i Mestre, Cels: *Dites i tradicions populars referents a les plantes. Segona edició ampliada i modificada de la "Botànica popular" de l'any 1891*. Barcelona, Edt. Montblanc-Martin i CEC, 1983.

-Gomis i Mestre, Cels: *Meteorologia i agricultura populars. Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915*. Barcelona, Alta Fulla, 1998.

-Gos, Albert: *Souvenirs d'un peintre de montagne*. Ginebra, Lib. et Edition J-H. Jeheber, SA, [c. 1945]. **repe?

-Gourdon, Maurice: "La Fourcanade (2,882 mètres)". Sense ref, però diu "Société Ramond". Pàg. 1-4.

-Gourdon, Maurice: "Catalogne & Andorre". Société Ramond, SD. Pàg- 1-33.

-Gourdon, Maurice: *La Vallé d'Aran*. París, Typ. G. Chamerot, [1876]. Extret del *Bulletin du CAF*, 1876.

-Gourdon, Maurice: *Courses et ascensions. Le pic de Montarto (des Aranais) (Haute-Garonne et Pyrénées-Espagnoles) (2900 mètres). Première ascension*. París Tip. G. Chamerot. Extret de l'*Annuairre du CAF*, 1876.

-Gourdon, Maurice: *La Vallée d'Aran*. Tolosa, Imp. Paul Privat, 1877.

-Gourdon, Maurice: *Les montagnes de Caldas*. Tolosa, Imp. Pradel, Viguier et Boé, 1877.

-Gourdon, Maurice: *Les sépultures de la Vallé d'Aran (Espagne).* París, Typ. G. Chamerot, [1878]. Société Ramond.

-Gourdon, Maurice et Cau-Durban: *Deux jours à Bosost (Vallée d'Aran).* Tolosa, Tip. Henri Montaubin, 1881.

-Gourdon, Maurice: *Mon ascension au Néthou (Pic D'Anéto: 4,404 m.) Pendant l'hiver de 1879.* Saint-Gaudens, Imp. et Lib. Abadie, 1891. Extret de la *Revue de Comminges*, 1891.

-Gourdon, Maurice: *Ascensions. Du Pic de Néthou (3404 m) & de la Maladetta (3312m).* SD. 9 pàg.

-Gourdon, Maurice: *Cinq jours a pied en Espagne*. SD. Sociéte Ramond. Tarbes, Imp. Lescamela [1875].

-Gracia de Tolba, Juan Francisco de: *El Valle de Arán. Relacion al Rey Don Phelipe III Nuestro Señor. Del nombre, sitio, planta, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran; de los reyes que le han posseydo, sus conquistas, costumbres, leyes y govierno par Doctor Juan-Francisco de Gracia de Tolba (...) Impressa en Huesca (...) año 1613*. Bagnères-de-Bigorre, Imp. D. Bérot, 1889. (Extret del *Bulletin de la Société Ramond*, 24è tom.)

-Graells Castells, Emili: *Cap al cim. Drama en tres actes i en prosa*. Barcelona, Imp. la Ibèrica, 1924.

-Granada, Fray Luís de: *Introducción al Símbolo de la Fe*. Madrid, Cátedra, 1989. Edició de 1583-1585.

-Gras y Elias, Francisco: *A orillas del Freser (recuerdos del valle de Ribas)*. Figueres, Tipografía de M. Alegret y Colom, 1891.

-Grau; Solá: *Sucinta reseña del antiguo templo de Monserrate tal como existia antes del horroroso incendio que sufrió en 1811 con algunos apuntes de su fundación.* Barcelona, Imp. de F. Sanchez, 1853.

-Gual, Raymond: *Histoire du "Canigó" 1. Les grandes "Premières"*. Prada de Conflent, 1971. (Terra nostra, 3).

-Gudiol, Josep: "El llano y la ciudad de Vich". *Barcelona. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Iniciative*), 60. 1921. Pàg. 17-48.

-*Guia Catalana (ó Cataluña en la mano). Vocabulario por órden alfabético de las ciudades, villas, pueblos, villorrios, caseríos y santuarios de las cuatro provincias catalanas y su distancia de la capital ó cabeza de partido. Libro de bolsillo, indispensable á los jefes, oficiales y soldados de la República para saber, sin necesidad de mapa, la situación del terreno que pisan con respecto a las poblaciones de mayor importancia y los puntos donde se hallen los enemigos, y para no ser vendidos por un guia de mala fe: es además curioso y útil este librito á toda clase de personas, así al rico como al pobre, tanto al comerciante como al artesano, desde el capitalista y hacendado hasta la mas humilde sirvienta y el labriego mas sencillo, para seguir las operaciones de la guerra, direccion de cartas, etc. etc.* Barcelona, Manuel Saurí, editor, 1873.

-*Guía comercial de la provincia de Barcelona publicada con los datos del Anuario del comercio*. Madrid, Lib. editorial de D. Carlos Bailly-Bailliere, 1887.

-*Guía de Berga y su comarca y del real santuario de Queralt.* Madrid, Editorial el Corazón de Maria, s. d. [voltants 1916].

-*Guía de España y Portugal*. Barcelona, E. López, 1898. (Guías López).

-*Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm*. Barcelona, Tipolitografia de Luís Tasso, 1895.

-*Guía del peregrino de Barcelona á Lourdes*. Barcelona, E. Subirana, edt., 1908.

-*Guia històric del pelegrí a Montserrat*. Estampa de l'abadia, 1920.

-*Guia Historico-descriptiva de Montserrat*. Montserrat, [Abadia] 1921.

-*Guia histórico-descriptiva del peregrino en Montserrat con dos planos en colores y gran número de grabados*. Barcelona, Imp. de F. Altés, 1909.

-*Guía hotelera de Cataluña*. Barcelona, Sociedad de Atracción de Forasteros, SD.

-*Guia indicador de la Provincia de Lérida 1898*. Lleida, Imp i llib. de Sol y Benet, 1898.

-*Guía práctica de Tarrasa publicada por el centro administrativo de Llofriu y Castarlenas*. Barcelona, Imp. A. López, editor, 1904.

-*Guía Turística. Tourist Guide. Guide Touristique. Montserrat-Montseny. Costa Brava*. Barcelona, Ediciones Trébol, SD.

-Guilbert, Aristide: *Histoire des villes de France*. SD, 1848.

-*Havent eixit a cassar la Magestat fingida de Felip Duch de Anjou, al Bosch, que se li formà lo any 1701 junt a la Murallas de Barcelona, se empenyà en seguiment de un Cervo, y travessant Montanyas lo perderen de vista los Monyeros, y embelessat lo de Anjou, de sa natural inclinaciò lo segui, que la concavitat de una Penya li frustra la ganancia de sa fati-ga, pues sens esperança de ella, ni yà del ferit animal, apoderada la Magestat, advertì la*

impossibilitat de eixir de aquellas brenyas; pero demonstranli Deu una Hermita de un venerable ansià, guià à ella, y despues de haver dit lo de Anjou, qui era, haventlo rebut ab lo degut acatament, y donat un llegun per sopar, li traguè per postras aquest document. [Barcelona, 1701].

-Henry, D.-M.-J.: *Histoire de roussillon comprenant l'histoire du Royaume de Maorque*. París, Imprimerie Royale, 1835. 2 vol.

-Henry, D. M. J: *Le guide en Rousillon, ou itineraire du voyageur dans le Département des Pyrénées-Orientales, contenant un aperçu de l'histoire de la province; l'indication de tout ce qui peut eciter l'intérêt ou la curiosité de l'artiste, de l'archéologue ou du simple amateur, en fait des monuments, de sites, d'anecdotes, etc.; une course aux divers établissements thermaux, avec l'indication de la composition de leurs eaux; enfin l'indication des principaux objets qui pèuven appeler, dans cette partie des Pyrénées, l'attention des naturalistes, en minéralogie, en zoologie et en botanique*. Perpinyà, Lib. de J-B. Alzine, 1842.

-Heras de Puig, Narciso: *Escursion a la montaña de la provincia de Gerona, verificada en el mes de julio de 1846*. Girona, Imp. y lib. de J. Grases, 1847.

-Hernando i Delgado, Josep: *El "Tractat d'usura" de Francesc Eiximenis*. Barcelona, Balmesiana, 1985.

-Herreros Butragueño, Juan: *Política forestal. Colección de artículos de propaganda publicados en "La Correspondencia de España" en Febrero y Marzo de 1910*. Málaga, Est. Tip. de la Unión Mercantil, [1910].

-*Historia de la aparicion de Nuestra Señora de Montserrat, con los estraños y maravillosos sucesos del anacoreta Fr. Juan Garin*. Madrid, SD.

-*Historia general de drogues que tracta de Plantes, Animals, y Minerals; obra enriquida ab mes de quatre centas Figuras dibuxadas en buril, y tretas perfectament de sos Originals naturals; ab un discurs, tambe, que explica llurs differents Noms, lo Pais de ahont ellas venen, la manera de coneixer las verdaderas ab las falsificadas, y llurs proprietats, ahont tambe se descobra lo error dels Antichs y dels Moderns; tot de gran utilitat per lo be publich. Mori en Paris essent natural de alli mateix, de edat de 35 anys. Per los Señor Pere Pomet, Frances, Marchand Especier y Droguer. A Paris M. DC. XCIV*. Manuscrit AHCB, SD.

-*Historia verdadera de la vida de Fr Juan Garin, y de la penitencia, que hiso en la montaña de Monserrate, con la fundacion de la Casa y el aparecimiento (sic) de la Virgen Maria*. Barcelona, Juan Centene, 1778.

-Hugo, A.: *Département des Pyrénées-Orientales (Ci-devant Roussillon). Description pittoresque, topographique et statistique offrant en résumé l'histoire, les antiquités, la topographie, la météorologie, l'histoire naturelle, la division politique et administrative, la description générale et pittoresque du pays, la description particulière des villes, bourgs, commnues et chateaux, celle des moeurs, coutumes et costumes, etc.; avec des notes sur les langues, idiomes et patois, sur l'instruction publique et la bibliographie locale, sur les hommes célèbres, etc.: et des renseignements statistiques sur la population, l'industrie, le commerce, l'agriculture, la richesse territoriale, les impôts, etc., etc.;* SD, 1835.

-Humboldt, Guillermo de: *Cuatro ensayos sobre España y América*. Buenos Aires, Espasa-Calpe, 1951.

-Iglésies, Josep: *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya seguit de la transcripció del Llibre primer de la historia cathalana en la qual se tracta de Historia o*

descripció natural, ço es de cosas naturals de Cataluña segons el manuscrit de l'any 1600, inèdit, del Seminari de Barcelona. Barcelona, Quaderns de Geografia, I, 1949.

-Iglésies, Josep: *Mateu Aymerich, S. I. (1715-1799) i la seva "História Geográfica y Natural de Cataluña" seguit de la transcripció del volum deidicat al Regne Animal segons el manuscrit inèdit del Palau Reial de Madrid*. Barcelona, Quaderns de Geografia, II, 1949.

-Iglésies, Josep: *Singularidades de la historia natural del Principado de Catalunya*. Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmers, 1963.

-*Individual relacio, dels estragos, ruinas, y calamitats causadas dels grans Terremotos, y Percossas (sic) de Terra, succehidas en Roma, y en altres parts de la Italia, desde lo dia 22 de Dezembre del Any 1702 fins lo dia 17 de Abril del present any de 1703*. Barcelona, Imp. de F. Guasch, 1703.

-*Innegables evidencias del rigor de la Divina Justicia, irritada contra la obstinada rebeldia dels Pecadors; y demonstracions infallibles de la Misericordia Divina, derramada sobre els Arrepentits, mediant la poderosissima intercessiò de la Mare de Misericordia, Amparo de Pecadors, y gran Emperatriz del Cel, y Terra, Maria Santissima Senyora nostra*. Barcelona, Casa Rafel Figuerò, [1703].

-*Inventio miraculosa de la sagrada Image de nostra Senyora de Nuria en Caralps. Ab los goigs a la fi, novament corregits y emendats*. Barcelona, Casa de Sebastia y Jaume Mathevad, 1627.

-Iorba, Hieronymo de: *Descripcion de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona. Dirigida a los muy Illustres Señores Consejeros della, en el año de 1589. Van añadidas otras curiosidades en esta segunda impresion, con las proezas de los inclytos Condes de Barcelona, y una descripcion de la montaña de nuestra Señora de Monserrate.* Barcelona, Apud Hubertum Gotardum, 1589.

-*Itinerari de la Montanya de Montserrat publicat per la Revista Montserratina*. Barcelona, Llib. i Tipografia Católica, 1909.

-*Itinerario de la mayor parte de los caminos y veredas de las cuatro provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona, con los pueblos y posadas situados en sus carreras, y las horas que á paso de tropa distan unos de otros*. Barcelona, Imp. de Manuel Texéro, 1838.

-*Itinerario de la Provincia de Cataluña. Adornado con varias Carreras que contiene el itinerario, y se hallan marcados los limites de dicha Provincia; por Barcelona, Tarragona, Lérida, y Gerona*. Manuscrit, AHCB, 1826. A la primera pàgina diu "Soy de Juan Pugibet".

-*Itinerario y descripcion topografica, historica y militar de la ruta de Barcelona a Gerona, verificada en los dias 7, 8 y 9 de julio de 1815. Por D. Andres Senjaume Subteniente de la Compañia de Guias del Exto de Observacion de los Pirineos Orientales*. Manuscrit, AHCB, 1815.

-J. S. y V.[Joaquim Salarich i Verdaguer]: *Guia cicerone de Barcelona á Vich*. Vic, Imp. Ramon Anglada, 1877. (Existeix una edició de 1876).

-Jalabert, F.: *Géographie du Département des Pyrénées Orientales*. Perpinyà, Tastu père et fils, 1819.

-Jazmín, Florencio: *El lenguaje de las flores y el de las frutas con algunos emblemas de las piedras y los colores. Edición aumentada con varias poesías alusivas á las flores el lenguaje del pañuelo y el del abanico adornado con diez magníficos cromos*. Barcelona,

Manuel Saurí, editor, 1882.

-Jeroni: *Homilies. Vides d'ermitans. Cartes*. Barcelona, Edicions Proa, 1993.

-Jimeno, F.: *Guía del bañista en Cataluña*. Barcelona, Imp. Pedro Ortega, 1894.

-Joanne, Adolphe: *Dictionnaire des communes et départements des Pyrénées-Orientales*. SD, 1879.

-Joanne, Adolphe: *Géographie du département des Hautes-Pyrénées avec une carte coloriée et 14 gravures*. París, Lib. Hachette, 1880.

-Joanne, Adolphe: *Géographie du département des Basses-Pyrénées avec une carte coloriée et 12 gravures*. París, Lib. Hachette, 1907.

-Joanne, P[aul]: *Pyrénées*. París, Lib. Hachette et Cie., 1888. (Guides Diamant).

-*Jochs Florals de Barcelona (de 1859 á 1883). Taula general de las composicions premiadas y dels parlaments pronunciats pels mantenedors, durant los vint y cinch anys primers de llur restauració publicada per acort dels mantenedors del present any*. Barcelona, Estampa de La Renaixensa, 1883.

-*Jocs Florals del Canigó. Recort dels Jochs Florals de Barcelona de 1902 suspesos per l'Autoritat militar lo dia 4 de maig y celebrats lo 11 de novembre á Sant Martí del Canigó*. Barcelona, Estampa de La Renaixensa, 1903.

-Juan de la Cruz, San: "Subida del monte Carmelo" in *Obra completa (1)*. Madrid, Alianza Editorial, 1991.

-J[unoy], T[omàs], Provicari de Anyos: *Relacio sobre la Vall de Andorra*. Tolosa, Imprimerio de Ph. Montaubin, 1838.

-*Kalendario, y guia de forasteros en Barcelona para el año M. DCC.LXXXXVI*. Barcelona, "en la imprenta del diario", 1796.

-Keatinge, Maurice: *Travels through France and Spain to Morocco*. Londres, Henry Colburn Pub., 1817.

-[Kempis, Thomas de]: *Contemptus mundi, o menosprecio del mundo. De nuevo añadido un tratado de Oraciones y exercicios de devocion de Fr. Luys de Granada*. Lleida, Mauricio Anglada y Pablo Canals, 1625.

-*L'abella d'Or. Pireneu. 1929. Folk-lore aforismes contes Catalunya pintoresca*. Barcelona, Edt. Altés, [1928].

-Laborde, Alexandre de: *Viatge pintoresc i històric. El Principat*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974.

-Lacavalleria et Dulach, Ioanne: *Gazophylacium catalano-latinum, dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens, CVI subjicitur irregularium verborum elenchus*. Barcelona, Apud Antoniu Lacavalleria, 1696.

-Larrosa, A.; Hidalgo, A.: *Cataluña-Guía 1909 propia para automovilistas y ciclistas*. Lleida, Tipo-litografia Sol & Benet, 1909.

-[Serra i Postius, Pere] *Las siete Maravillas de Santos del Principado de Cataluña*. Manuscrit, AHCB, SD.

-Leclercq, Jules: *Promenades dans les Pyrénées*. Tours, Alfred Mame et fils, edt, 1892.

-*L'Empordà*. Barcelona, Ilustració Catalana, SD.

-*Lérida y el Valle de Arán. Album patrocinado por el Excmo, Ayuntamiento de Lérida y*

dedicado a los araneses, en testimonio de su más leal patriotismo. Barcelona, Ediciones Catalonia, 1924.

-*Libro de Alexandre. Estudio y edición de Francisco Marcos Marín*. Madrid, Alianza Editorial, 1987.

-*Libro de los Corregimientos de Barcelona y Tarragona*. Manuscrit, AHCB, SD.

-*L'imeneo scherzo pastorale. Da recitarsi nelle nozze della cattolica maesta di Carlo Terzo monarca delle Spagne, etc. con la serenissima Elisabetta Cristina principessa di Brunsuvich Vuolfenbuttel*. Barcelona, Rafel Figuerò, Stampatore del Rè N. S, 1708.

-*Les llegendes d'Andorra*. Andorra, Edicions Andorranes, 1966.

-*Llibre d'amoretes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Montserrat, Monestir de Montserrat, 1930.

-*Llibre de la mostaçaferia. Ordinacions de la vila d'Igualada segles XIV-XVI. Transcripció, notes històriques i glossari per Gabriel Castellà i Raich vice-president del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, i corresponent de la Reial Academia de Bones Lletres, de Barcelona*. Igualada, Bas estamper, 1954.

-Llobet y Vallllosera, José Antonio: "Esplicacion de varios fenómenos jeolójicos que presenta el llano de Vich". *Memorias dela Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*, tom I, Barcelona, 1847. Pàg. 37-48.

-Llorens y Gallard, Ignacio: *Topografía médica de Seo de Urgel*. Barcelona, Est. Tipo-litográfico de los Sucesores de Ramírez y Ca., 1886.

-Llorens y Gallard, Ignacio de: *Topografía Médica de Calaf laureada por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona con su premio, medalla de oro, en el concurso de 1903*. Barcelona, Imp. Elzeviriana de Borrás y Mestres, 1904.

-Locker, Edward Hawke: *Views in Spain*. Londres, John Murray, 1824.

-López de Ayala, Ignacio: *El sacrosanto y ecumenico concilio de Trento, traducido al idioma castellano. Agrégase el texto original corregido segun la edicion autentica de Roma, publicada en 1564*. Madrid, Imprenta Real, 1785.

-López Novoa, Saturnino: *Descripción del Valle de Benasque hacia 1870*. Ediciones Asociación Guayente, 1996. (Cuadernos de Anciles, 2).

-López Pereira, Xosé Eduardo: *Cultura, relixión e supersticións na Galicia sueva. Martiño de Braga* De correctione rusticorum. La Corunya, Universidade da Coruña, 1996.

-Luis de León, Fray: "De los nombres de Cristo" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. Vol. 1. Pàg. 397-803.

-Luis de León, Fray: "De nueve nombres de Cristo" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. Vol. 1. Pàg. 831-864. Es tracta d'un opuscle publicat l'any 1888.

-Luis de León, Fray: "Reflexiones Varias" in *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1957. Vol. 1. Pàg. 865-880.

-M. A. A.: *Itinéraire topographique et historique des Hautes-Pyrénées ou guide aux établissements thermaux de Cauteretz, St-Sauveur, Barèges, Capvern, Cadéac, Bagnères-de-Bigorre, Eaux-Bonnes et Euax-Chaudes, de Barnères-de-Luchon, de Siradan et de Sainte-Marie*. Tarbes/Tolosa, Dufour, lib.-editeur. 1853 (4a. edició).

-Mme la Comtesse L. de l'Ecuyer: *Les sanctuaires des Pyrénées. Pelèrinage d'un*

catholique irlandais. Tours, Alfred Mame et fils, édt., 1882.

-Madoz, Pascual: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1845.

-*Maison et Chambre Angelique de la Vierge Marie de Mon-Serrat située en Catalogne a Sept lieües et au Nord de Barcelone. Casa y Camara Angelical de la Virgen Maria de Montserrat la qual a todos los devotos que a ella se Incomiendan (sic), ella los Guarda y ayuda en todos los Peligros deste Mondo, y los que en ella confiaran no seran desconfiados, y dios les anmentara (sic) en todo bien*. París, Chez le Sr. de Fer dans l'Isle du Palais, 1705.

-Malte-Brun, V. A.: *Les Pyrénées Orientales. Histoire, géographie, statistique, administration*. [1882].

-[Mancomunitat de Catalunya]: *Nomenclàtor de les ciutats, viles i pobles de Catalunya*. Barcelona, Mancomunitat de Catalunya, 1918.

-Mandevilla, Juan de: *Libro de las maravillas del mundo y del viaje a Tierra Santa*. València, 1524

-Manescal, Honofre: *Sermo vulgarment anomenat del serenissim senyor Don Iaume segon, Iusticier, y pacific, Rey de Arago, y Compte de Barcelona, fill de Don Pedro lo Gran, y de Dona Costança sa muller. Predicat en la sancta iglesia de la insigne Ciutat de Barcelona a 4 de Novembre del any 1597*. Barcelona, Casa Sebastià Comellas, 1602

-Manescal, Honofre: *Miscellanea de tres tratados, de las apariciones de los espiritus el uno, donde se trata como Dios habla à los hombres, y si las almas del Purgatorio buelven: De Antichristo el segundo, y de Sermones predicados en lugares señalados el tercero*. Barcelona, Emprenta de Sebastian Matheuad, 1611.

-Manjón y Ruiz, Antonio: *Sermon predicado en la santa catedral basílica de Barcelona el dia 30 de abril de 1882 festividad de la Santísima Virgen de Monserrat patrona de Cataluña*. Barcelona, Tipografia de Leodegario Obradors, 1882.

-*Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa. Datat en 1775.

-Manzaneque y Montes, Manuel: *Monografía de las aguas minero-medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*. Barcelona, Tip. de Delclós y Marfany, 1883.

-Marca, Pere de: *Marca Hispànica (o Páis de la frontera hispànica). Versió catalana de Joaquim Icart*. Barcelona, Llibreria Josep Sala i Badal, 1965.

-Marcellus Cte. de, Pair de France: *Voyage dans les Hautes Pyrénées*. París, Firmin Didot, 1826.

-Marcillo, Manuel: *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrangeras*. Barcelona, Imp de Mathevat, 1685.

-Marco, Joaquim: *Antologia de la poesía catalana del segle d'or*. Barcelona, Salvat editores, 1970.

-Marès, Francisco: *Historia y miracles de la Sagrada Imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Estampa de Antoni Lacavalleria, 1700 (reeditat parcialment a Barcelona, per Alta Fulla, 1985)

-María de Bell-lloch [Maspons i Labrós, Pilar]: "Montseny" in *Jochs Florals de Barcelona any XXII de llur restauració. MDCCCLXXX*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1880.

-María del Bell-lloch: *Poesies*. Barcelona, Ilustració Catalana, SD. (Lectura popular,

biblioteca d'autors catalans, 246).

-Marinel·lo, Manuel: *Montserrat*. Barcelona, Librería Franciso Puig, 1927. (Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, vol. X.).

-Márquez Pérez de Aguiar, Manuel: *Memoria acerca de el Valle de Arán*. Girona, Imp. de Pablo Puigblanquer, 1878. 2a edició.

-Martí de Solá, Modest: *Geografia-historia de Catalunya*. Mataró, Tip. Feliciano Horta, 1887.

-Martí de Solá, Modesto: *Barcelona y su provincia. Guía-itinerario desccriptiva, estadística y pintoresca*. Barcelona, Est. Tip. La Academia, 1888.

-Martí y Cantó, Juan: *Més lírico de Maria o los cancioneros de Monserrat. Conforme se practica en la iglesia parroquial de los santos Justo y Pastor de Barcelona*. Barcelona, Imp. de José Gorgas, 1856.

-Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona, Imp de Magriñá y Subirana, 1864.

-Martí y Cantó, Juan: *Modo de hacer con fruto una peregrinacion ó romería para visitar á nuestra señora de Montserrat en su célebre monasterio; precedido de una breve Reseña histórica de la veneranda Imagen y de su santuario, y completado con un itinerario, una nota exacta de los gastos mas precisos para realizar fácilmente esta romería, y de las indulgencias que pueden ganarse*. Barcelona, Imp de Federico Martí y Cantó, 1875.

-Martí y Cantó, Juan: *Historia de la imagen y santuario de Ntra Sra. de Montserrat y viaje pintoresco á sus cuevas subterráneas*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1877.

-Martí y Cantó, Juan: *Novenario consagrado a Ntra. Sra de Montserrat con un resumen histórico de la santa imágen venerada en las montañas de Montserrat, en Cataluña*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1883.

-Martí y Cantó, Juan: *El romero de Montserrat utilizando cuanto ve y admira en su peregrinacion, para dar gloria á Dios y honrar á su madre santísima*. Barcelona, Juan Roca y Bros, 1887.

-Martí y Viladamòn, Francisco: *Cataluña en Francia, Castilla sin Cataluña, y Francia contra Castilla. Panegirico glorioso al Christianissimo Monarca Luis XIII el justo*. Barcelona, SD, 1643.

-Martin, Manuel Josef: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. Córdoba, Imp. Rafael Garcia Rodriguez, SD.

-Martínez Quintanilla, Pedro: *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*. Girona, Imp. de F. Dorca sucesores de J. Grases, 1865.

-Martorell Bisbal, Artur: *Els pobles. Les ciutats. Els homes*. Barcelona, Gustau Gili, 1935.

-Mascaró y Castañer, José M.: *Topografía médica de Bañolas*. Girona, Imp. y Lib. de D. Torres, 1914.

-Maspons y Labrós, Francisco: *Tradicions del Vallés*. Barcelona, Est. La Renaixensa, 1876.

-Maspons i Labrós, F.: “Lo Vallés” in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1882. Any primer, 1881. Pàg. 84-120.

-Maspons y Labrós, Francisco: “De Mollet á Bigas” in *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, AEC, 1883. Any segon, 1882. Pàg. 197-226.

-Maspons y Labrós, Francisco de S.: *Excursió col.lectiva á Gualba y al Gorch Negre*. Barcelona, estampa dels successors de N. Ramírez y Ca., 1888. Extret del BAEC, 112-117.

-Massana Rovira, Francisco: *Topografía médica de Martorell*. Martorell, Gráficas Martorell, 1961.

-Massó y Torrents, J.: *Catalunya per sos rius. Lo Freser*. Barcelona, Imp. de L. Obradors, 1883.

-Massó Torrents, J.: *Sant Martí de Canigó. Noticias históricas y arqueológicas*. Barcelona, Estampa dels successors de N. Ramírez i Cia, 1888. (Extret del BAEC, núm. 118-120).

-Massó Torrents, J.: *Anuari bibliográfich catala 1888 comprenent lo publicat en nostre idioma, y lo que en qualsevol altre fa referncia á la geografía, història, llengua y literatura de las regions catalans*. Barcelona, L'avens, 1889.

-Massó Torrents, J.: *Natura. La montanya. La vida. Varia.* Barcelona, Tip. L'avenç, 1898.

-Massó i Torrents, J.: *Croquis Pirinencs*. Barcelona, Editorial Selecta, 1947. 4a edició.

-Matas, J.; Saurí, M.: *Guia general de Barcelona.* Barcelona, Imp. de D. Manuel Saurí, 1860.

-Mayans y Ferrer, Ignacio: *Plan topográfico del Principado de Cataluña. Precedido de una reseña histórica y descriptiva de Cataluña del modo como deben buscarse los pueblos en el plano; de un catálogo de las balijas y pueblos que comprende cada una con la distancia que media desde esta á cada pueblo; la division de provincias, partidos, número de pueblos, vecinos y almas que contiene cada una.* Barcelona, Imp. de I. Estivill, 1846.

-Mela, Pomponio: *Corografía*. Múrcia, Universidad de Murcia, 1989. Edició original: 1471.

-Mellado, Francisco de P.: *Guia del viagero en España. Comprende una noticia geográfica, estadística é histórica del reino; descripcion de Madrid y de las principales poblaciones de España; noticia de los caminos generales y trasversales que conducen de un punto á otro, espresando la distancia de la Córte á las capitales y pueblos importantes y de estos entre sí, con un cuadro estadístico de las provincias, partidos en que se dividen, número de pueblos, de vecinos y de almas de que constan, y un apéndice que reune todas las noticas relativas á comunicacion y transporte, diligencias, mensagerias, carros, galeras, correos, aguas minerales, ferias, etc. etc. etc.* Madrid, Gabinete Literario, 1842. (2a edició).

-Mellado, Francisco de Paula et alii: *Diccionario universal de historia y de geografia*. Madrid, Est. Tip. de F. de P. Mellado, 1848.

-*Memoria sobre la reunion agrícola verificada en Manresa durante los dias 10 y 11 de junio de 1861 como primera de las que se propone celebrar el Instituto Agricola Catalan de San Isidro*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1861.

-Merelo, José: *Guia ceográfica, administrativa, eclesiástica, militar y judicial de Lérida y su provincia para 1868; continene además otras noticias importantes*. Lleida, Imp. de José Sol é hijo, 1867.

-Miguel, Domingo de: *Las maravillas y las riquezas de la tierra*. Barcelona, Imp. de Narciso Ramirez, 1864.

-Milá de la Roca, Josep Nicasi: *Guia catalana, histórica, geográfica, astronómica,*

instructiva y religiosa pera lo any 1845. Barcelona, Imp. i Llib de la Viuda i fills de Mayol, [1844].

-Miñano, Sebastián de: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, dedicado al Rey nuestro señor*. Madrid, Imp de Pierart-peralta, 1827.

-Mir Casases, Antonio: *Arqueología prehistórica. La estación troglodita de Susterris (Conca de Tremp).* Tarragona, Imp. de R. Arís é Hijo, 1885.

-Mir, Antoni; Moner, Joaquim de; Pleyan de Porta, Josep: *Album històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880).* Tremp, Garsineu Edc., 1996. Edició original: 1880.

-Miró, Ignacio Ramon: *El niño manresano. Guia del viajero en su patria*. Manuscrit Arxiu Històric Ciutat Manresa. [circa 1850-60].

-*Miscelània de caràcter històric. Geografia universal*. Ms. 157 BdC.

-Montegut, Loüis: *Histoire de Notre-Dame du Mont-Serrat, avec la description de l'Abbaye, & des Hermitages*. Tolosa, Imp. de N. Caravone fils, 1739.

-Montanyá, Esteve: "Montserrat". *Indústria i Comerç*, 20 i seg. Manresa, Maig de 1931. SP.

-Montanyá i Santamaría, Francisco X.: *Topografía médica de Pons i sa comarca*. Lleida, Tipo-litografía Sol y Benet, 1910.

-Montpalau, Antonio: *Diccionario geografico universal, que comprehende la descripcion de las quatro grandes partes del mundo; y de las Naciones, Imperios, Reynos, Repúblicas, u otros Estados, Provincias, Territorios. Ciudades, Villas y Lugares memorables, Lagos, Rios, Desiertos, Montañas, Volcanes, Mares, Puertos, Golfos, Islas, Penínsulas, Istmos, Bancos, Cabos, &c. que se encuentran enel Glogo terráqueo*. Madrid, Oficina de D. Miquel Escribano, 1783.

-"Montserrat". *Revista ilustrada Jorba*, 70. Manresa, abril de 1915. Pàg. 121-125.

-*Montserrat*. Barcelona, Oliva de Vilanova, impressor, 1916 (?).

-*Montserrat. 32 fotografias de Audouard*. Barcelona, Hermenegildo Miralles, 1896 (?).

-"Montserrat. La montaña y el santuario." *Barcelona. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Iniciative).* núm. XXIV. Barcelona, 1915. Pàg. 18-58.

-*Montserrat á la vista. Album de fotografías de la célebre montaña. Con un resumen histórico, algunos itinerarios y otras indicaciones útiles al viajero*. Barcelona, Librería Española, SD.

-*Montserrat a María Inmaculada*. Número extraordinari de la revista *Montserrat*, núm. 48. Desembre de 1904.

-"Montserrat y su "teleférico". El funicular aéreo a S. Jerónimo". *Revista ilustrada Jorba*, 320. Manresa, Maig de 1936. Pàg. 367-368.

-*Montserrat*. SD. Quadern amb 25 fotografies

-Morelló, Joaquim: *La vall d'Aneu. Notes pera una monografia*. Barcelona, l'Avenç, 1904.

-Morer, José; Galí, F. de A.: *Historia de Camprodon*. Barcelona, Imp. Pedro Casanovas, 1879.

-Moreu-Rey, Enric: *El pensament il·lustrat a Catalunya*. Barcelona, Edicions 62, 1966.

-Munner y Valls, Vicente: *Una excursion á la Puda de Monserrat. Estudio químico de los manantiales de dicho establecimiento termal, de la atmósfera de sus salas de inhalacion,*

del hidroforo ó sea aparato pulverizador del agua, de sus baños, piscinas y de cuanto tiene influencia en el restablecimiento de las salud de los enfermos que á la Puda concurren. Barcelona, Imprenta del Diario de Barcelona, 1863.

-Muntadas, José: *Cataluña en automóvil. Guía de las carreteras de la región para uso de los automovilistas*. Barcelona, SA, la Neotipia, 1912.

-Muntadas, Miguel: *Montserrat, su pasado, su presente y su porvenir. Historia compuesta en vista de los documentos existentes en el archivo del monasterio, por el abad el M. Iltre. Sr. D. Miguel Muntadas*. Manresa, Imp. de Roca, 1871.

-Muntadas Rovira, Manuel: *Montserrat. Canço heròica*. Barcelona, 1925. Mecanuscrit dipositat a la BdC.

-Muñoz y Romero, Tomás: *Diccionario bibliográfico-histórico de los antiguos reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España*. Madrid, Imp. de M. Rivadeneyra, 1858.

-Murlà, Josep; Cuéllar, Alexandre; Garrido, Antoni: *Font Moixina. Cent anys de paisatge i pintura*. Olot, Edicions el Bassegoda, SA, 1990.

-Murray, James Erskine: *Un été dans les Pyrénées*. Portet sur Garonne, Loubatières, 1998. Edició original: 1837.

-Nadal y Ferrer, Joaquín Ma.: *El Montserrat del ochocientos. De la "diligencia" al "cremallera". Visiones retrospectivas*. Barcelona, Lib. Dalmau, 1944.

-Nart y Arjó, Rafael: *La princesa encantada. Leyenda aranesa, relacionada con la histórica Visita que S. M. el Rey, Don Alfonso XIII, hizo al Valle de Arán, el dia 5 de julio de 1924*. Lleida, Tip. Mariana, 1925.

-Navarro, Antoni: *Pla i muntanya. Antologia poètica*. Tremp, Garsineu Edicions, 1994.

-Nebrija, Antonio de: *Dictionarium lation-hispanicum*. Salamanca, 1492.

-*Nigra sum. Iconografia de Santa Maria de Montserrat.* Barcelona, Pub. Abadia de Montserrat, 1995.

-Noguer y Bosch, Ramón: *Guía de Figueras y pueblos del Ampurdán comprendidos en su partido judicial*. Figueres, Est. Tip. de M. Alegret i Cia, 1888.

-Noguer y de Rocafiguera, Feliciá: *Novena á honra y gloria de María Santíssima del Mont, qual antiga y devota Imatge se venera en sa propia iglesia del poble de Sous, bisbat de Girona*. Barcelona, Tip. Catòlica, 1892.

-*Noticia universal de Cataluña, en Amor, Servicios, y Finezas, admirable. en Agravios, Opressiones, y Desprecios, Sufrida. En Constituciones, Privilegios, y Libertades, Valerosa. En Alteraciones, Movimientos, y Debates, Disculpada. En Defensas, Repulsas, y Evasiones, Encogida. En Dios, Razon, y Armas, Prevenida. Y siempre en su Fidelidad, Constante*. SD, [1640].

-*Noticias que desea adquirir la Real Academia de la Histoira para formar el diccionario geográfico-histórico del Reyno de Aragon.* Full solt, ACA, Ms. 150.

-*Novena á la santísima virgen Maria, venerada en su sagrada imagen de Monserrate*. Manresa, Imp. de Pablo Roca, SD.

-*Novena a la virgen Maria de Monserrate, en agradecido recuerdo de sus maravillosos portentos. La que dedican los devotos de la Pia Union del Santisimo Rosario, establecida en la Parroquial Iglesia de los Santos Martires Justo y Pastor*. Barcelona, Francisco

Generas , [circa 1700].

-*Novísima Geografía Universal ordenada á la vista de las descripciones y narraciones de los descubridores, geógrafos y viajeros Américo, Beauain ... Colon ... Malte-Brun ... Stanley, Topinard y Vasco de Gama completada con los más recientes datos de estadística oficial por R. de Ll. Edición ilustrada con verdadera profusión de grabados, mapas iluminados y cromolitografías, representando montes, valles, grutas, volcanes, cascadas, ríos, mares, tipos, costumbres y monumentos por los artistas españoles Alabern, Busquets y Vidal, Casals, Gil, González, Jorba, Labarta, Sala, Serra, y Vázquez*. Barcelona, Rafael Salvatella, editor, 1886-1888. 4 vol.

-Obiols, Joan: *Esvorancs. Fets i llegendes de la muntanya*. La Seu d'Urgell, Trames editorial, 1992.

-Olmo, Joseph Vicente del: *Nueva descripcion del Orbe de la tierra. En que se trata de todas sus partes interiores, y exteriores, y circulos de la esphera, y de la inteligencia, uso, y fabrica de los mapas, y tablas geographicas, assi universales, y generales, como particulares. Explicase sus diferencias, se corrigen los errores, y imperfecciones de las antiguas, y se añaden otras modernas. Con la fabrica, y uso del globo terrestre artificial, y de las cartas de navegar. Tocanse muchas, y varias curiosidades de philosophia natural, y de historia sagrada, y profana, con las noticias, y fundamentos de la chronologia, y origen, y principio de las mas principales eras, y epochas del mundo. Dedicada al Rey nuestro Señor D. Carlos segundo monarca de España*. Valencia, Joan Lorenço Cabrera, 1681.

-Oller Ceruti: *Guia general del Principado de Cataluña con espresion de los pueblos y las distancias, ya en horas como en leguas, de rios, canales, juzgados de 1ª instancia y Ferrocarriles de las cuatro provincias por un veterano guerrillero*. Barcelona, Tipografía Española, 1879.

-*Ordinaciones, pragmatica, y edictos reales del Valle de Arán; hechos en el año de mil seiscientos diez y seis por el Doctor Juan Francisco de Gracia ...* Barcelona, Imp. Francisco Suriá, 1752.

-Origène: *Homélies sur Jérémie II*. París, Les éditions du Cerf, 1977. (Sources Chrétiennes, 238).

-Ortega, Francisco de: *Poema heroico[.] Historia del origen, antiguedad, e invencion de nuestra senora (sic) de Monserrate, y descripcion de su sagrada montana (sic), y heremitorio*. Sense cap dada. Conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura R 5380.[Amberes (?), 1690 (?)]

-Ortega Munilla, J.: *Mares y montañas. Vigo. San Sebastián. Panticosa. Linares. Los Pirineos. Bilbao*. Madrid, Imp. Fortanet, 1887.

-O[rtiz] de la V[ega] (dir): *El Mansueto ó las cuevas de Montserrat, leyenda histórica escrita por D. M. de L. bajo la direccion del inolvidable O. de la V. ó sea historia y descripcion de la mas admirable de nuestras montañas, de sus vastísimas entrañas ó cuevas, tan maravillosas como poco conocidas, y de la perla de los santuarios, envuelta en la relacion de una de las tradiciones patrias mas dignas de ser conservadas y fielmente trasmitidas*. Barcelona, Imp. i Lib. Politécnica de Tomás Gorchs, 1860. 2a edició, de luxe.

-Ortiz de Zurita, Diego: *Discurso del origen y causa que pudo tener el terremoto, o temblor de tierra, que se sintiò en esta Ciudad de Sevilla y otras partes, Sabado onze de mayo a las tres y media de la mañana, Año 1624*. Barcelona, Casa Sebastian y Jayme de Matevad, 1624.

-[Osona, Artur]: *Excursió á la montanya de Monseny per un propietari de la vila de Breda*

ab la traducció castellana y francesa. Barcelona, Imp. Barcelonesa, 1879.

-Osona, Artur: *Guia general de las montanyas de la regió del Montseny ab totas sas derivacions, inclús las Guillerías, ó sia del Ter fins al Congost, Mogent y Tordera, dividida en 132 itineraris*. Barcelona, Est. dels successors de N. Ramirez y C., 1886.

-Osona, Arthur: *Andorra. Guía-itineraria y ressenya geográfich-histórica de las Valls*. Barcelona, Estampa de F. Altés y Alabart, 1894.

-Osona, Arthur: *Guía-itineraria de las regions compresas desde Montserrat al Camp de Tarragona y desde la Segarra al Panadés ab la descripció de las concas dels rius Noya, Foix y Gayá dividida en 128 itineraris*. Barcelona, Est. de F. Altés, 1895. 2a edició corregida i ampliada.

-Osona, Artur: *Guía itineraria de tota la regió del Vallés divididia en 244 itineraris*. Barcelona, Estampa de J. Altés, 1896.

-Osona, Arthur: *La República d'Andorra. Guía itineraria dividida en 42 itineraris y ressenya geográfich-histórica de las Valls*. Barcelona, Estampa de F. X. Altés, 1896.

-Osona, Artur: *Excursió a Berga, Bescaran, Andorra*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1898.

-Osona, Artur: *Guia itineraria de las Serras Costa de Llevant ó sia del Besós al Tordera*. Barcelona, CEC, 1892. Segona edició corregida i augmentada.

-Ossó, Enrique de: *Tres florecillas a la virgen María de Montserrat*. Barcelona, Tip. Teresiana, 1892.

-P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat*. Barcelona (?), Imp. Henrich i Cia, 1896.

-Pagenstecher, H. A.: *La isla de Mallorca. Reseña de un viaje*. Palma, Est. Tip. de Felipe Guasp, 1867. Reedició, Mallorca, El Drac Editorial, 1989.

-Palassou, Pierre Bernard: *Mémoires pour servir a l'histoire naturelle des Pyrénées, et des pays adjacens*. Pau, A. Vignancour, 1815.

-Palassou, Pierre Bernard: *Suite des mémoires pour servir a l'histoire naturelle des Pyrénées, et des pays adjacens*. Pau, A. Vignancour, 1819.

-Palassou, Pierre Bernard: *Supplément aux mémoires pour servir a l'histoire naturelle des Pyrénées, et des pays adjacens; suivis de recherches realtives aux anciens camps de la novempopulanie*. Pau, A. Vignancour, 1821.

-Palencia, Alfonso de: *Universal vocabulario en latin y romance*. Sevilla, 1490.

-Pallás Valls, Pedro: *Topografía médica de Manresa*. Barcelona, F. Cuesta, impresor, 1906.

-Palmarola, Thomas: *La perla del Vallés Maria Santissima, en sa miraculosa imatge de Belulla. Narració de la invenció de dita sagrada imatge y de alguns dels molts prodigis que Deo obra en los Devots de ella*. Barcelona, Rafel Figuerò, 1712.

-Palomino de Castro y Velasco, Antonio: *El museo pictorico y escala optica. Tomo I. Theorica de la pintura en que se describe su origen, essencias, especies, y qualidades, con todos los demàs accidentes, que la enriquezen, è ilustran. Y se prueban, con demostraciones mathematicas, y filosoficas, sus mas radicales fundamentos. Dedicale a la catolica, sacra, real magestad de la Reyna nuestra Señora Dña Isabel Farnesio, dignissima esposa de nuestro catolico Monarca Don Felipe Quinto*. Madrid, Lucas Antonio de Bedmar, Impresor del Reyno, 1715.

-Paluzíe y Cantalozella, Esteban: *Olot, su comarca, sus extinguidos volcanes, su historia*

civil, religiosa y local. Biografías de sus hijos mas notables en letras, armas, etc. Barcelona, Est. tipográfico de J. Jepús, 1860.

-Paluzíe y Cantalozella, Esteban: *Geografía para niños (2º grado) demostrada y ordenada con 46 mapas y 170 viñetas*. Barcelona, F. Paluzíe, imp.-editor, 1901 (primera edició de 1880).

-Papell y Llenas, Juan: *Itinerarios para viajes y excursiones del Alto Ampurdán*. Figueres (?), SD, 1894.

-Parassols y Pi, Pablo: *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio, reseña histórica*. Vic, Imp. i Lib. de Soler hermanos, 1859.

-Parassols y Pi, Pablo: *Nuestra Señora del Remey en Greixenturri. Noticia histórica*. Vic, Imp. i Llib. de Jaime Valls, 1863.

-Parassols y Pi, Pablo: *Historia de san Pedro de Casserras, monumento de los mas antiguos del Llano de Vich*. Barcelona, Imp. de El Porvenir, 1867.

-Parassols y Pi, Pablo: *San Felio de Torelló, la Vírgen de Rocaprebera y San Fortian. Reseña histórica*. Barcelona, Imp. de Inglada y Pujadas, 1876.

-Parassols y Pí, Pablo: *Novena en honor de san Segismundo rey de Borgoña y mártir que se venera en su Santuario de la montaña del Montseny, término de Viladrau, precedida de un resúmen crítico de su vida*. Barcelona, Tip. Española, 1893.

-Parcerisa, F. J.; Piferrer, P.; Pi i Margall, F.: *Recuerdos y bellezas de España*. Barcelona, SD, 1839.

-Parets, Miguel: *De los muchos sucesos dignos de memoria que han ocurrido en Barcelona y otros lugares de Cataluña. Crónica escrita por Miguel Parets entre los años de 1626 a 1660*. Madrid, Imp. y Fun. de Manuel Tello, 1893. (Memorial histórico español.Coleccions de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia, 6 vol.)

-Parrella, L-M. de: *Observaciones generales sobre los valles de Andorra*. Tolosa, Imp. de J. Dupin, 1842.

-Pascall, Joan: *De la pena dels dampnats*. Ms. 468. BdC. Segle XV.

-Pasqual, Jayme: *El antiguo obispado de Pallás, en Cataluña.* Tremp, Pablo Gallifa, imp., 1785.

-Pau, Jeroni: *Obres*. Barcelona, Curial, 1986. Edició a cura de Mariàngela Vilallonga. 2 Vol.

-Pau Font, Joan: vide Font, Joan Pau.

-Pellicer de Tovar, Joseph: *Idea del Principado de Cataluña. Recopilacion de sus movimientos antiguos y modernos y examen de sus privilegios*. Amberes, Geronimo Verdus, 1642.

-Perret, Paul: *Les Pyrénées françaises. L'adour, la Garonne et le Pays de Foix*. París/Poitiers, Librairie H. Oudin, 1884.

-Peray, Joseph de: *Monografía históric-descriptiva de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona, Imp. Casa Provincial de Caritat, 1908.

-Pereanton y Ruiz, Sebastian: *Guía de Gerona. Seguida de algunos datos de su provincia, y de una curiosa variedad de conocimientos que la mayor parte encierran en su fondo un verdadero amor patrio*. Girona, Imp. de Pedro Corominas, 1862.

-Pérez Daucén, Casimiro: *Indice alfabético anunciador de todos los pueblos, villas, lugares y ciudades del Principado de Cataluña con indicación de los Juzgados de 1ª instancia é Instruccion, categorías de éstos, Audiencias de lo criminal y Territorial á que pertenecen y provincias á que corresponden con una breve reseña geográfico-estadística de los Juzgados y Audiencias expresadas*. Barcelona, J. Famades, Impresor, 1891.

-Pérez Giménez, Nicolás: *Bosquejo climatológico é hidrológico de la estación termal de San Hilario Salcalm (Gerona)* Barcelona, Imp. Succ de N. Ramírez y Ca., 1888.

-Pérez Jiménez, Nicolás: [Termas de san Hilario]. SL, SN, 1892 (?).

-Picot de Lapeyrouse: *Histoire abrégée des plantes des Pyrénées, et itinéraire des botanistes dans ces montagnes*. Tolosa, Imp. de Bellegarrigue, 1813.

-Piferrer, Pau: *Records i belleses de Catalunya*. Barcelona, Barcino, 1931.

-Pla, José: *Historia de Queralt ó sea relación de los prodigios de Ntra. Sra. de Queralt y de las vicisitudes por que ha pasado el santuario*. Berga, Imp. Católica, 1893.

-Pla Cargol, Joquim: *La terra catalana*. Girona, Dalmau Carles, Pla, SA, edc., 1937.

-Planas y Vives, Gonzalo: *Las aguas termales de La Garriga, bajo elpunto de vista de la moderna Hidrología Médica*. Barcelona, Imp. Hijos de D. Casanovas, 1909.

-Pleyan de Porta, José: *Guia-cicerone de Lérida. Viaje por la ciudad, al objeto de conocer su historia, tradiciones y costumbres, estudiar sus monumentos, y facilitat al viajero cuantas noticias respecto á administracion, industria y comercio puedan convenirle en la misma*. Lleida, Imp. José Sol Torrens, 1877.

-Pleyán de Porta, José: *Guia geográfica, histórica, monumental y estadística de las comarcas que ha de atravesar el ferro-carril del Noguera-Pallaresa*. Lleida, Imp. Francisco Carruéz, 1883.

-[Poc, Reginal]:[*Compendio de la vida, muerte y milagros de los gloriosos labradores San Galderique de Canigou y San Isidro de Madrid*]. [Perpinyà], SD, 1627.

-*Poema del mio Cid*. Madrid, Càtedra, 1976.

-Pons, Agustí; Parcerisas, Pilar: *Homes, terres, paisatges... Catalunya vista pels seus artistes i escriptors*. Barcelona, Editorial HMB, SA, 1981.

-Pons, F. J.: *Guía práctica para los baños de mar en los niños*. Barcelona, Imp. L. Tasso, 1887.

-Pons, Francisco: *Memoria practica sobre las calenturas putridas del Ampurdan*. Barcelona, Eulalia Piferrer, viuda, 1790.

-Pons, Joseph-Sébastien: *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siécle. L'esprit provincial. Les Mystiques. Les Goigs et le Théâtre Religieux*. Tolosa/París, E. Privat et H. Didier, 1929.

-Pons y Fuster, Lluis G.: *Recorts de Manresa*. Manuscrit, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa, 1840.

-Ponz, Antonio: *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*. Madrid, Viuda de Ibarra e Hijos, Comp., 1788.

-*Presència de Catalunya I. La terra. El paisatge català a través dels seus poetes*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de cultura, 1938.

-*Proyecto de ferrocarril eléctrico desde Barcelona á la ciudad de Manresa con ramales Sabadell, Tarrassa y un funicular á Montserrat. Memoria y tarifas*. SD, Frolas, 1908.

-Puerta y Escobar, Ricardo de la (dir): *Guía ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España*. Madrid, Imprenta Colonial, 1896.

-Puig, Pablo: *Glorias del hijo por nacer en el monte de la madre, y glorias de la madre por ser monte preparado para el hijo. Oracion panegyrica, que en los solemnes festivos cultos con que alaban a Maria Santissima de Montserrate sus mas cordiales devotos el dia 8 de Setiembre de 1747, en su capilla de Barcelona*. Barcelona, Imp. Herederos de B. y M. A. Giralt, [1747].

-Puigdollers y Maciá, José: *Por los Pirineos. Impresiones de un viaje*. Barcelona, Revista Mercurio, 1903.

-Puiggarí, José: *La jornada del Bruch. Vindicación de Igualada sobre su principalidad en la misma*. Igualada, Est. Tip. de Mariano Abadal, 1892.

-Puiggari, M.: *Notices sur la ville d'Elne*. Perpinyà, Imp. de J-B. Alzine, 1836.

-Pujadas Serratosa, Ramón: *Recopilación de algunos apuntes para una memoria médico-topográfica de Sentmenat*. Barcelona, Imp. de J. Balmas Planas, 1889.

-Pujades, Hieronym: *Coronica universal del Principat de Cathalunya*. Barcelona, casa H. Margarit, 1609.

-Pujades, Gerónimo: *Crónica universal del principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. Jose Torner, 1829.

-Pusalgas y Guerris, Ignacio: *Proyecto de un plan de enseñanza para las escuelas de Agricultura teórico-práctica y Botánica de España, y mayormente de Cataluña. Dedicado á la M. I. Junta de Comercio de Barcelona con fecha 11 diciembre de 1841*. Manuscrit AHCB, 1841.

-Pusalgas y Guerris, Ignacio: *Memoria sobre el actual estado de la agricultura y de la botánica; y proyectos de su plan de enseñanza para ambas á dos ciencias en nuestra España, mayormente en la provincia catalana*. Manuscrit AHCB. Barcelona, 14 de juny de 1842.

-R. V.: *Description routière et géographique de l'Empire Français divisé en quatre régions*. París, Potey, libraire, 1813-1817. 9 vol.

-Rahola, Carles: *L'Empordà a la "Crònica" d'En Muntaner*. Barcelona, J. Horta, impressor, 1925.

-Rambla, Josep M.: *El pelegrí. Autobiografia de Sant Ignasi de Loiola*. Barcelona, Editorial Claret, 1983.

-[Ramond de Carbonnières]: *Observations faites dans les Pyrénées, pour servir de suite a des observations sur les Alpes, insérés dans une traduction des lettres de W. Coxe, sur la Suisse*. París, Belin, 1789.

-Reclus, Elisée: *La montaña*. Salamanca, Amarú editores, 1998.

-*Recòrd y programa de les festes del centenari de la Guèrra de la Independència*. Manresa, Imp. i taller d'enquadernacions Sant Josep, 1908.

-*Recort de la romería que á Montserrat feu lo personal de la Fábrica de D. Manuel Marqués de Vilanova y Geltrú los días 13, 14 y 15 de Juny de 1902*. Barcelona, Imp. d'Henrich, 1902.

-Reig y Palau, José: *El valle de Arán*. SD, 1896.

-Reig i Vilardell, Joseph: *Colecció de monografías de Catalunya. Lletra A*. Barcelona,

Estampa de Ramon Molinas, 1890.

-*Relacion, ó descripcion de los Montes Pirineos, con todos sus puertos, y condado de Ribagorza, del reyno de Aragon, la qual se acabó en 14 de Noviembre de 1586. Impresa fielmente segun su original*. Madrid, Antonio Espinosa, 1793.

-"Relation d'un voyage en Espagne (1612)". *Revue hispanique*, 136. Desembre 1923. Pàg 359-555.

-Renau, Francisco de Asís: *El regionalismo catalán. Panegírico predicado por el Rdo. Sr. D. Francisco de Asís Renau, presbítero, licenciado en Sagrada Teología y doctor en filosofía y letras, en la iglesia palatina de Montserrat, en la mañana del día 24 de abril, con motivo de la fiesta principal que todos los años dedica á la patrona de Cataluña Nuestra Señora de Montserrat, su real é ilustre congregación establecida en esta corte*. Madrid, Imp. de la viuda é hija de Gómez Fuentenebro, 1892.

-*Reseña acompañada de todos los datos y documentos justificativos que publica la Sociedad el Veterano, para dar un conocimiento exacto de la riqueza mineralójica que posee y de los proyectos que va á realizar para su esplotacion*. Barcelona, Imp. de Alberto Frexas, 1849.

-Riba y Aguilera, Antonio: *El manto de la Vírgen de Monserrat. Cantata escrita por .... dedicada á S. M. La Reina Dª. Isabel II*. Barcelona, Imp. de los herederos de la V. Pla, 1857.

-Riba y Figols, Juan: *Museo de sal gema de Cardona, enriquecido de varias secciones de mineralogía, botánica, fósiles, historia natural y otras curiosidades*. Barcelona, Imp. de la V. e H. de Gaspar, 1861.

-Ribas i Virgili, Enric: *Mapes topogràfics moderns de Catalunya*. Barcelona, Imp. Torres, 1930

-[Ribera, Bonaventura]: *Memoria históríchdescriptiva del santurari de Ntra. Sra. de Queralt*. Barcelona, Estampa la Renaixensa, 1904.

-Ribera y Aguilar, Celestí: *La reyna de la poesia. Sermó que en la solemne festa del romiatge dels poetas catalans á Montserrat y ofrena de la corona poética á la excelsa patrona de Cataluña predicá* .... Vic, Est. de R. Anglada, 1881

-Ribera y Aguilar, Celestino: *El patriotismo en cataluña. Sermón pronunciado el 29 de mayo de 1888 en la solemne fiesta celebrada con motivo de la peregrinación de S. M. la Reina Regente Dª María Cristina de Hapsburgo-Lorena al Santuario de Ntra. Sra de Montserrat patrona del Principado*. Barcelona, Tipo-litografía de los sucesores de N. Ramírez y Cª, 1888

-Ribera Ribó, Bonaventura: *Monografia històric-descriptiva del Santuri de Madona de Corbera*. Barcelona, Foment de la Pietat Catalana, 1926.

-Richard: *Guide du voyageur aux Pyrénées*. SD, 1839. Reedició: Les éditions du Bastion, 1998.

-Riera y Sans, Pablo (dir.): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal, municipal, militar, marítimo y eclesiastico de España y sus posesiones de Ultramar*. Barcelona, Imp. i lib. religiosa y científica del heredero de D. Pablo Riera, 1885.

-Río, Martín del: *La magia demoníaca (Libro II de las Disquisiciones Mágicas)*. Madrid, Ediciones Hiperión, SL, 1991. Edició original: Lovaina, 1599.

-*Le risque en montagne. Les réalités et les images. Actes du 116 e Congrès National des*

Sociétés Savantes. París, Edt. du CTHS, 1992.

-Rius i Rius, Sebastià: *Aramunt Vell. Records i llegendes*. Tremp, Garsineu Edicions, 1993.

-Rius y Tarragó, Agustín: *Topografía médica de Sabadell. Estudio Médico-demográfico Higiénico-social con historia y folk-lore*. Barcelona, Imp. J. Huguet, 1914.

-Rives, Dr.: *Eau de la Fou à Saint-Paul-de-Fenouillet (Pyrénées-Orientales). Sulfatée-Calcique, magnésienne, silicatée, ferrugineuse, radioactive.* Publicat per Chemins de Fer du Midi et d'Orleans.

-Roca, Salvador: *Montserrat la muntanya-miracle*. Barcelona, Tallers Gràfics Rovira, 1929.

-Roca y Lavedra, Felipe [Pseudo. Pere Felip Monlau i Roca]: *El Amigo del forastero en Barcelona y sus cercanías*. Barcelona, Imp. de J. Rubió, 1831.

-Roca y Roca, J.: *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*. Barcelona, E. López editor, 1895.

-Rogent, Elías: *Monasterio de Sant Llores del Munt. Memoria descriptiva*. Barcelona, Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1899 (?).

-Roger de Lluria, M.: *Impresions montserratines.* Lleida, Estampa Mariana, 1902.

-Roig y Jalpí, Juan Gaspar: *Epitome historico de la muy ilustre ciudad de Manresa* . Barcelona, Jaume Suriá, 1692.

-Romá, Enrique: *Memoria sobre las necesidades del Valle de Arán*. Lleida, Tip. Provincial de la Casa de Misericordia, 1926.

-Romero, Lluís de: *De Barcelona a Montserrat a peu*. Barcelona, Estampa y llibrería L'Avenç, 1891.

-Romeu, Josep: *La comarca d'Olot vista pels escriptors catalans*. Barcelona, Barcino, 1958.

-Rovira y Benet, Lluís: *Mont-soliu y Breda*. Barcelona, Tipografia A. Arissa, 1914.

-Rovira y Benet, Lluís: *Moróu. Llegenda arábiga montsenyenca del temps mitj-eval especialment dedicada al jovent dels nostres dies*. Barcelona, Imp. Elzeviriana, 1915.

-Sant Rufí, Prevere: *Les vides dels sants pares*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

-Ruskin, J.: *Obras escogidas*. Madrid, La España Moderna, SD.

-Saenz de Tejada, Manuel: *Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas, provincia de Gerona, correspondiente á la temporada de 1882 que eleva á la M. I. Direccion general de Beneficencia y Sanidad del Reino el Médico-director de los mismos en dicha temporada.* Madrid, Est. Tip. de M. Minuesa, 1883.

-Saint-Saud, Baron A. de: *Excursions nouvelles dans les Pyrénées Françaises et Espagnoles. De Gavernie à Barcelone. 1. De l'Aran à la Noguera Ribagorzana*. Burdeus, Imp. Centrale A. de Lanefranque, 1879. Extret du *Bulletin de la Section du Sud-Ouest du CAF*.

-Saint-Saud, Baron A. de: *Le San-Gervas. Du rio Noguera Ribagorzana au Noguera Pallaresa*. Imp. A-J. Lescamela, SD. Es la segona part de *De Gavernie à Barcelone.*

-Saint-Saud, Baron A. de: *Excursions nouvelles dans les Pyrénées Françaises et Espagnoles. De Gavernie à Barcelone. IV. Le Montserrat. V. De Barcelone à Bourg-*

Madame. Bordeaux, Imp. Centrale A. de la Lanefranque, 1880. Extret del *Bulletin de la Section du Sud-Ouest du CAF*.

-Saint-Saud, Baron A. de: *Excursions nouvelles dans les Pyrénées Françaises et Espagnoles. Courses diverses*. Tarbes i Cauterets, Imp. Perrot-Prat, 1881.

-Saint-Saud, Baron A. de: *Excursions nouvelles dans les Pyrénées Françaises & Espagnoles. Tableaux des données géographiques et hypsométriques calculées par M. Prudent, chef du bataillon du génie membre du Club Alpin Français d'après les observations faites dans les Pyrénées Espagnoles de 1877 à 1882*. Burdeus, Typ. Eugène Forastié, 1882.

-Saint-Saud, Comte de: *Excursions nouvelles dans les Pyrénées Françaises et Espagnoles. Dans la Haute-Catalogne.* Burdeus, Imp. Gagnebin & Lacrambe, 1888. Extret del *Bulletin de la Seccion du Sud-Ouest du CAF*, gener de 1888.

-Saint-Saud, Comte de: *Pyrénées centrales espagnoles. Note sur les stations géodésiques de premier ordre*. Tolosa, E. Privat, éditeur, 1891.

-Saint-Saud, Comte de: *Contribution a la carte des Pyrénées Espagnoles*. Tolosa, E. Privat, éditeur, 1892.

-Saint-Saud, Comte de: *La Fédération des Sociétés Pyrénéistes dans les Pyrénées-Orientales et à Barcelone. Impressions et souvenirs*. Pau, Imp-St. Garet, 1908. Extret del *Bulletin Pyrénéen*, 68. Març-abril de 1908.

-Sala y Ramon, Joaquín: *Obra científica de viajes*. Barcelona, Imp. y Lib. Politécnica de Tomás Gorchs, 1855. 4 toms.

-Salarich, Joseph: *Sant Juliá de Vilatorta. Guia del foraster*. Vic, Estampa de Ramon Anglada, 1898.

-Salarich, José: *Aguas salinas-sulfuro-yodo-bromuradas de Segalés de Tona; y su proyectado establecimiento balneario. Memoria médico-topográfica*. Vic, Est. Tip. Ramon Anglada, 1877.

-Salarich, José: *Aguas minero-medicinales de San Andrés de Tona. Examen comparativo de los Manantiales de Segalés y de Ullastres*. Barcelona, Est. Tip. de los sucesores de N. Ramírez y Cª, 1883.

-Salarich [i Verdaguer], Joaquin: *Cartilla rústica ó sean principios de agricultura práctica sacados de las obras mas recientes que se han publicado sobre este arte y de las prácticas de algunos países mas adelantados en ella*. Barcelona, Imp. del Diario de Barcelona, 1859.

-Salarich y Verdaguer, Joaquín: *Los baños de mar y el balneario de Caldetas (baños Colon). Preceptos higiénicos y consejos útiles á los Bañistas que concurran á este establecimiento*. Barcelona, Tip. Hispano-americana, 1882.

-Sale, Antoine de la: *El paraíso de la reina Sibila*. Madrid, Edc. Siruela, 1985.

-Sallent y Gotés, Llorens: *Los arxius parroquials. Sant Johan de Matadepera*. Barcelona, Imp. de Henrich y Cª, 1897.

-Salmeron, [Ignacio Alvarez de Toledo y Pellicer, Comte de]: *Descripcion del sitio de Monserrate, aviendo subido el marquès de Salmeròn, à adorar su Santa Imagen, y pedirle la salud del Rey N. Señor (que Dios guarde). Romance de Arte Mayor. Dedicado al excelentissimo Señor Duque de Alva, su Señor, por el dicho Marquès, con este Soneto*. [Saragossa (?), SD. 1696 (?)].

-Salsas, Albert: *Bibliographie de la Cerdagne*. Perpinyà, Imp. de l'Indépendant, 1899.

-Salsas, Albert: *Pyrénées inconnues. La Cerdagne espagnole*. Perpinyà, Imp-lib de l'Indépendant, 1899.

-Salvañá, Joaquín Mariano: *Contribución á la fauna malacológica de los Pirineos catalanes ó sea descripción de la comarca de Olot en relación con la fáunula malacológica local y monografía de los moluscos terrestres y fluviátiles de aquel territorio.* Madrid, Imp. de Fortanet, 1888.

-Sanchez de la Campa, J. M.: *El Valle de Andorra. Exámen crítico del orígen, naturaleza, y circunstancia de los privilegios que disfrutan los andorranos, y de los prejuicios que irrogan al tesoro, á la agricultura, al comercio, y á la industria nacional*. Barcelona, Imp. d'El Barcelonés, 1851.

-Sandaràn i Bacaría, Josep: *La Vall d'Aràn i els Catalans. Conferenica donada en l'Ateneu Obrer del Districte II de Barcelona, el dia 23 d'octubre de 1913*. Barcelona, Tallers Henrich i comp. [1913].

-Sanpere y Miquel, Salvador: *Topografía antigua de Barcelona. Rodalía de Corbera*. Barcelona, Imp. de Henrich y Cª, 1890.

-Sans Cadet, J.: *Histoire de la Vallée d'Andorre et de ses rapports avec le ci-devant Comté de Foix, aujourd'hui le Dept. de l'Ariége*. Tolosa, A. N. Dours, éditeur, 1842.

-Sanson, S.: *Les Monts Pyrénnées, ou sont remarqués les passages de France en Espagne. Dressé sur les Memoires les plus nouveaux*. Amsterdam, Pierre Mortier et Compagnie, [circa 1696].

-Santaló i Pavordell, M.: *Per l'estudi de Catalunya*. Girona, Tallers gràfics El Autonomista, 1923.

-Santasusagna, Joaquim: *Les serres encantades. Impressions pirinenques*. Barcelona, Edt. Selecta, 1936.

-Santos Alonso, Hilario: *Historia verdadera de la aparicion de nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucessos estraños y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Emitaño Fr. Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves autores, como el Dr. Serra, Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. València, Emp. de Agustin Laborda, 1772.

-Sardá, José; Rius, Agustín: *Guia histórica, estadística y geográfica de Sabadell*. Sabadell, Est, Tip. de M. Torner, 1867.

-Sardá y Salvany, Félix: *Montserrat. Noticias históricas de este célebre santuario*. Barcelona, Tipografía Católica, 1881.

-Sardá y Salvany, Feliu: *Religió y regionalisme ó Catalunya per nostre senyor Jesuchrist. Conferencia llegida en la Academia Católica de Sabadell lo dia 9 de matx de 1892*. Barcelona, Lib. y tip. Católica, 1892.

-Sarret y Arbós, Joaquim: *Ethologia de Manrèsa. Datos historics sobre costums manresanes, preceits d'una disertació filològica, breu i raonada, sobre l'etimologia del nòm "Manrèsa"*. Manresa, Imp. Sant Josep, 1901.

-Sarret y Arbós, Joaquin: *Manresa en la Guerra de la Independencia. 1808-1814*. Manresa, Imp de San José, 1922.

-Sarret y Arbós, Joaquim: *Las banderas del Bruch. Manresa-Igualada. 1808-1925. Impugnación de algunos conceptos expuestos en el libro "Vindicación de Igualada" por D. José Puiggarí*. Manresa, Imp. San José, 1925.

-Sastre y Dominguez, Francisco: *Memoria que con espresa autorizacion del gobierno de S. M. publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termosalinas de Caldas de Mombuy en la provincia de Barcelona el médico director de las propias aguas minerales*. Barcelona, Est. Tip. de N. Ramirez y Rialp, 1862.

-Sau y Santaló, Juan: *Topografía médica de la comarca de Camprodón*. Sant Feliu de Guíxols, Imp. de O. Viader, 1928.

-Saurí, Manuel; Matas, José: *Manual histórico-topográfico estadistico y administrativo ó sea Guia general de Barcelona, dedicado á la Junta de Fábricas de Cataluña*. Barcelona, Imp. i Lib. de Manuel Saurí, 1849.

-Saussure, Horace B. de: *Premières ascensions au Mont-Blanc. 1774-1787*. París, Edt. la Découverte, 1991.

-Saussure, Horace B. de: *Discours préliminaire aux voyages dans les Alpes*. Ginebra, Edt. Zoé, 1998.

-Segura, Joan: *Història del santuari de Sant Magí*. Barcelona, Tip. Católica, 1887.

-*Selecció de gravats de la Mare de Déu de Montserrat segles XVI al XX*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

-"Selecció de treballs sobre Sant Lloreç del Munt i Serra de l'Obac (1910-1936)". *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, I-III. Juliol de 1986.

-Serda, Nicolas: *Gloriosos triunfos de Maria en su especial proteccion de Cathaluña. Sermon panegyrico, en la solemne fiesta, que a su soberana Patrona la Virgen Santissima de Monserrat, consagrò la devocion de los Cathalanes, residentes en esta Corte, en la Iglesia del Real Hospital de la Corona de Aragon, el dia 30 de Octubre del corriente año 1746*. Madrid, SD, [1746].

-Señeri, Pablo: *El cura instruido. Obra, en que se le muestra a qualquier cura nuevo la obligacion que le incumbe, y el cuydado que ha de poner en cumplirla*. Barcelona, Rafael Figueró, [1695].

-Serra, Julio: *Las Guillerías.* Barcelona, Tipolitografia de Luís Tasso, 1891.

-Serra y Bosch, Pedro: *Prontuario de la mayor parte de los caminas y veredas del Principado de Catalunya, con los pueblos y posadas situados en sus carreteras, y las horas que á paso de tropa distan unos de otros*. Barcelona, Agustín Roca, 1814.

-Serra y Boldú, Valerio: *Seo de Urgel*. Barcelona, Librería Francisco Puig, 1930. (Biblioteca de turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros, XXIII).

-Serra y Campdelacreu, Joseph: *Les vinyes de la Plana de Vich*. Vic, Estampa de R. Anglada, 1881.

-Serra Caussa, Enrique: *Almanaque y guia del Ampurdán para el año 1877 con la carta geográfica del partido judicial de Figueras.* Figueres, Imp. de M. Alegret, [1876].

-Serra Caussa, Enrique: *Almanaque y guia del Ampurdan para el año 1878 con el plano de la ciudad de Figueras y su reforma*. [Figueres], SD, [1877].

-Serra y Postius, Pedro: *Siete maravillas raras, del principado de Cataluña. Dedicadas al apostol de la primitiva Iglesia; Moyses de la ley de Gracia; martir de los primeros de España; anacoreta del pais catalàn: el glorioso san Magin. con un breve extracto de su prodigiosa vida*. Barcelona, Pablo Campins, impressor, circa 1745.

-Serra y Postius, Pedro: *Epitome histórico, del portentoso Santuario, y Real Monasterio de*

Nuestra Señora de Monserrate. Ilustrado con los sucessos historicos mas memorables de los Principes sus Devotos, y Bienhechores. Barcelona, Josep Giralt impressor i llebreter, 1742.

-Serra y Postius, Pedro: *Historia verdadera de la aparicion de Nuestra Señora de Monserrate, y los condes de Barcelona, con los sucesos estraños, y maravillosos de la Infanta Doña Riquilda, y el Ermitaño Fray Juan Guarin. Sacada de muchos, y graves Autores, como Pujadas, Diago, Domenech, y otros Historiadores del Principado de Cataluña*. Barcelona, Pablo Campins Impresor, SD.

-Serrano, Nicolás María (dir.): *Diccionario universal de la lengua castellana, ciencias y artes. Enciclopedia de los conocimientos humanos*. Madrid, Astort hermanos, editores, 1881.

-Servitje y Guitart, Josep: *Manrèsa al Bruch. Vindicació de sa principalitat en la gloriosa jornada del 6 de juny 1808 còntra les cavilacions del senyor D. Josèp Puiggarí quèfe del arxiu municipal de Barcelona*. Manresa, Tip. de Sant Josep, 1903.

-*Seu d'Ugell i Andorra. Album descriptiu històric i artístic. Guia del turisme i de l'excursionisme*. Barcelona, Edt. Cervantes, SD.

-Shipton, Eric: *La conquista de las montañas*. Barcelona, Timun Mas, SA, 1969.

-Sindicat d'Iniciativa de Palautordera: *Palautordera. Camí del Montseny*. Barcelona, Edicions del Foment del Turisme i de la Producció Nacional, SD.

-*Sis centes velles estampes de la Mare de Déu de Montserrat*. Bilbao, Editorial la Gran Enciclopedia Vasca, 1994.

-Solà i Moreta, Fortià: *Pomell històric de Montserrat*. Barcelona, Foment de la Pietat Catalana, 1926. Amb illustracions de J. Ribot i de J. G. Junceda.

-Solà, Fortià: *La mare de Déu del Sol del Pont de Roda. Monografia històrica*. Barcelona, Ed. Balmes, 1928.

-Solà i Moreta, Fortià: *El Cabrerès. Llibre de lectura dels nois de l'escola parroquial de Cantonigròs*. Barcelona, Imp. la Bona Parla, 1933.

-Solar, Juan: *Juizio sobre el celeste señal, que sucediò en el dia 23 del mes de Noviembre deste presente Año 1705 que es la confirmacion de aquel prodigioso Señal, que se viò en 25 de Deziembre de 1704 dia de la Natividad de Jesu-Christo Nuestro Señor, que tanto ha dado que discurrir á los curiosos; y otras Influencias Celestes, que he bien observado, todas favorables á la Casa de Austria, y en particular á nuestro Grande Monarca Carlos Tercero (que Dios guarde) que por no avermelo permitido la libertad, las dexava en silencio*. Barcelona, Bartholome Giralt, 1705.

-Soler y Santaló, Juli: *La Vall d'Aran. Guia monogràfica de la comarca*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1906.

-Solitario del Montseny: *Estrellarse en las estrellas. Cuento amoroso en verso*. Barcelona, Imp. de los sucesores de N. Ramírez i Cia, 1887.

-Suñol, Gregori Maria.: "Els cants dels romeus (segle XIVè)". *Analecta Montserratensia*, volum I, 1917. Monestir de Montserat, 1918.

-Suriñach Senties, R.: *Llibre del convalescent*. Barcelona, Antoni López, llibreter, 1917.

-Suriñach Senties, R.: "El nostre Gresolet". BCEC, 319. Barcelona, 1921.

-Swinburne, Henry: *Travels through Spain, in the year 1775 and 1776. In wich several*

monuments of roman and moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot. Londres, P. Elmsly, 1779.

-Swinburne, Henry: *Picturesque tour through Spain*. Londres, W. Sharpe, 1823.

-Taillefer, Auguste: *Le département des Pyrénées-Orientales*. París, Res Universis, 1993. (edició original de 1891).

-Taine, H.: *Voyage aux Pyrénées*. París, Hachette et cie, 1878. Edició original de 1858.

-Talrich, Pierre: *Recorts del Rosselló ab traducció á francés enfront.* Perpinyà, Barcelona i París, S.D.

-Taylor, J.; Nodier, Ch.; De Cailleux, A.: *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France*. París, 1835. Reimpressió: Les Preses du Languedoc, 1989.

-Teixidor y Cos, Juan: *Recuerdos de una escursion. Consideraciones sobre un monte volcanizado*. Madrid, Imp. de J. M. Ducazcal, 1866.

-Tell Lafont, G. A.: *La salve a Montserrat*. Barcelona, Tip. Massó i Casas, SD.

-Teresa, Santa: *Camino de perfección*. Madrid, Espasa-Calpe, SA, 1969.

-Terrenos y Pando, Esteban de: *Diccionario castellano con las voces de las ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina é italiana*. Madrid, Imp. de la v. de Ibarra, 1788.

-Terricabras, Francisco: *Memoria histórico-científica de las Aguas Minero-Medicinales del Manantial Codina de Tona*. Vic, Imp. G. Portavella, 1912.

-Terricábris y Meróles, Francisco: *Nostra Senyora del Collell. Breu monografía de tan memorable santuari*. Olot, Imp. i Llib. de Joan Bonet, 1890.

-*Territorio de las montañas septentrionales de Aragon: Estado antiguo y actual de su agricultura. Causas de su decadencia*. Manuscrit ACA, 150.

-Texidor y Cos, Juan: *Indicacion de algunos terrenos volcánicos.* Barcelona, Imp. de J. Jepús, 1883.

-Thicknesse, Philip: *A year's journey through France and part of Spain*. Londres, R. Cruttwell, 1777. 2 vol.

-Thós y Codina, Silvino: *Reconocimiento físico-geológico-menoro de los Valles de Andorra*. Barcelona, Imp. Peninsular de Mariol y Lopez, 1885.

-Torá y Ferrer, Benito: *Análisis de las aguas salino-termales de La Garriga*. Barcelona, Imp. de Federico Martí y Cantó, 1876.

-Torra, Petro: *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus, verborum, ac phrasium.* Barcelona, Officina Typographica Raphaelis Figueró, [circa 1700].

-Torras, Cèsar August: "El bosc del Gresolet. Parc natural de Catalunya". BCEC, 319. Barcelona, 1921.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *La comarca de l'Anoia en les descripcions dels viatgers dels segles moderns (1494-1834)*. Miscellanea aqualatensi, 6. Igualada, 1990.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *Camins i viatgers a la comarca de l'Anoia (1494-1834)*. Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1991.

-Torras i Ribé, Josep Maria: *La comarca de l'Anoia a finals del segle XVIII. Els "qüestionaris" de Francisco de Zamora i altres descripcions (1770-1797)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

-Torrent y Bosch, Salvador: *La cueva del Monseny. Recuerdos de José Casimiro Pons*. Barcelona, Est. Tip. de F. Sánchez, 1883.

-Torroja i Valls, Ramon: *La nostra terra i la nostra història (Iniciació a l'estudi de la geografia i de la història de Catalunya)*. Barcelona, Imp. Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934.

-Trasserra, Joan: *Algunes notícies sobre la venda del "Bosc de Grasolet*. Madrid, SD, 1921.

-Trias, Juan de Dios: *Constitución política y personalidad internacional del principado de Andorra*. Barcelona, Imp. de Subirana, hermanos, 1890.

-Tristany, Buenaventura: *Corna benedictina, adornada de lo mas precioso de sus singulares prerrogativas* (...) Barcelona, Raphael Figuerò, 1677.

-Trutat, Eugène: *Les Pyrénées sous la neige*. Bordeaux, Imp. Ve. Cadoret, 1895.

-Townsend, Joseph: *Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787).* Madrid, Turner, 1988.

-Tutau, Juan: *Medios de levantar la agricultura del Ampurdan de su postración, ocasionada por la pérdida de sus viñedos, por la poca producción de los olivares y por el bajo precio de los cereales*. Barcelona, Tipo-litografía de los Suc. de N. Ramírez y Cª, 1888.

-Trulls, Bartolomé: *Clase de árboles frutales que pueden dar y dan mejor resultado en el Ampurdán, teniendo en cuenta sus condiciones meteorolójicas*. Figueres, Tip. de M. Alegret y Cª, [1888].

-Turpí, Arquebisbe de Reims: *Història de Carles Maynes e de Rotllà. Traducció catalana del segle XV*. Barcelona, Biblioteca catalana d'obres antigues, 1960.

-Udina Cortiles, José: *Geografía I Catalunya. La ciudad, el partido judicial, la provincia de Barcelona. La región catalana*. Barcelona, Sucesores de Blas Camú, editores, 1913.

-Urquinaona y Bidot, José María de: *Carta pastoral que el Excmo. é Ilmo. Sr. Dr. D. José María de Urquinaona y Bidot, Obispo de Barcelona, dirige al clero y á los fieles de su Diócesis con motivo de la ereccion canónica de la Santísima Vírgen bajo el título de Montserrat en patrona principal de todo el Principado de Cataluña*. Barcelona, Imp. y Lib. religiosa y científica, 1881.

-*Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*. Barcelona, Edt. Barcino, 1933.

-V. O.: "Peregrinación infantil á Montserrat". *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, XI. Barcelona, 1912. Pàg. 53-54.

-Valera, Diego de: *Crónica de España*. Sevilla, 1482.

-Vallès i Pujals, J.: *Elogi de Catalunya. La terra. El mar. Els homes. La llengua, Els monuments. Barcelona*. Barcelona, Llib. Catalonia, [1928].

-Valls i Broquetes, Orenci: *Topografía mèdica d'Esparreguera*. Esparreguera, Bas estamper, 1936.

-Valverde y Alvarez, Emilio: *Guía del antiguo Reino de Cataluña. Provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona ilustrada com mapas, planos y grabados. Viaje geográfico, artístico y pintoresco*. Madrid, Imp. de Fernando Cao y Domingo de Val, 1887.

-Valverde y Alvarez, Emilio: *Plano y guia del viajero en Manresa, Montserrat, Tarrasa, Mataró y Vich ilustrada con planos y grabados (Guia práctica Valverde).* Madrid, Imp. de

Fernando Lao y Domingo de Val, S.D.

-Varenio, Bernhard: *Geografia general en la que se explican las propiedades general de la tierra*. Barcelona, Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1974.

-Vazquez de Mella, Juan: "Mella i Montserrat". *El correo Catalán*, 18 octubre 1935.

-Ventalló y Vintró, Antoni: *La ciutat del fum. Llegenda dedicada á las classes industrials y obreras de Tarrassa y en sa representació al Excm. Ajuntamént, Cambra de Comers é Institut Industrial de dita ciutat. Publicada ab motiu de la Exposició Local oberta en 3 de juliol de 1904.* Barcelona, Estampa de Henrich y Cª, 1904.

-Ventalló Vintró, Joseph: *Sant Llorenç del Munt. Cant del Excursionista i Album de la pintoresca montanya*. Terrassa, Imp. Ventalyol, 1913.

-Vera, Vicente i Huerta-Rodrigo, Saturnino (dir.): *Cataluña. Monografía geográfico-histórica de Barcelona y su provincia.* Madrid, Antonio Pérez y Cª, impresores, 1906 (?).

-*Verdadera relacion del grande incendio, y maravillosa destruccion hechar por el monte Vesuvio, dicho vulgarmente la Montaña de Soma, cerca la Ciudad de Napoles, en la qual se dà cuenta de lo que sucedió desde los 29 de Abril hasta los 10 de junio deste presente año de 1698 y los daños que ha causado à los Pueblos*. Barcelona, Juan Jolis, impressor, 1698.

-Verdaguer, Jacinto: *Cansons de Montserrat*. Barcelona, Llibreria y Tipografia Católica, 1885. 2a edició.

-Verdaguer, Jacint: *Canigó*. Barcelona, Edc. 62, 1986. (MOLC, 52).

-Verdaguer, Jacint: *Excursions i viatges*. Barcelona, Edt. Barcino, 1992. 3 vol.

-Verdaguer, Jacint: *Rondalles*. Barcelona, Edt. Barcino, 1992.

-Vergés y Mirassó, Anton: *Sant Llorens del Munt: son passat, son present y son venider. Historia de aquell antiquíssim monestir, utilíssima als ques dedican al estudi de las antigüetats de Catalunya, y en especial als vehins de las mes importants poblacions del Vallés*. Barcelona, Estampa y librería religiosa y científica, 1871.

-Vergés y Moreu, Pedro (procurador de los tribunales): *Gualba. Su nombre, situación, producción, geología, fuentes, aguas, salto, Gorch Negre, iglesia, historia y escursiones*. Barcelona, Imprenta de Pedro Ortega, 1911.

-Vergés y Vernis, Pedro: *Topografía médica de Castellar (San Esteban) ó del Vallés. Memoria que la Real Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona distinguió en el concurso de 1894 á 1895*. Barcelona, Est. tip. "La Hormiga de Oro", 1895.

-Verne, Jules: *Géographie illustrée de la France*. SD, 1879.

-Via, Lluís: *Fent Camí. Aplech d'estudis y narracions*. Barcelona, Publicació de Joventut, 1905. Conté "Dalt del Montseny" que s'havia publicat a *Joventut* l'any 1901.

-*Viaje de Cosme de Médicis por España y Portugal (1668-1669)*. Madrid, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Históricas, SD.

-Vidal, Pierre: *Guide du touriste à Vernet et dans les Vallées du Canigou*. Perpinyà, Tip. i lit. de Ch. Latrobe, 1881.

-Vidal, Pierre: *Cansoner catala de Rossello y de Cerdanya*. Perpinyà, Imp-Lib. A. Julia, 1885-1888. 5 Volums.

-Vidal, Pierre: *Souvenirs d'un touriste. Excursions et ascensions dans les montagnes du massif de Carlit (Cerdagne Française).* Perpignan, Imp.-Lib. A. Julia, 1887.

-Vidal, Pierre: *Guide historique & pittoresque dans le Département des Pyrénées-Orientales*. Perpinyà, Lib. Saint-Martory, 1899.

-Vidal i Riba, Eduard: *El Montseny. Guia monográfica de la regió*. Barcelona, Tip. l'Avenç, 1912.

-Vidal y Tusell, Lorenzo: *Diccionario geográfico-estadístico de la provincia de Barcelona ó sea, descripcion de todas sus ciudades, villas, lugares, aldeas y caseríos.* Barcelona, Imp. Damián Vilarnau, 1877.

-Vidal y Valenciano, Gayetá: *La vida en lo camp. Quadros de costums catalanas*. Barcelona, Llib. de Alvar Verdaguer, 1867.

-Vila, Anton: *Lo timbal del Bruch. Articles históríchs-crítichs publicats en lo setmanari católich catalá* La Veu del Montserrat. Vic, Est. de R. Anglada, 1890.

-Vila y Sala, Anton: *Historia y album del santuari de Nostra Senyora de Bellmunt de la parroquia de S. Pere de Torelló (Bisbat de Vich)*. Barcelona, Imp. de Joseph Cunill, 1904.

-Vila i Sala, Anton: *Notes historiques de la vila de Prats del Rey y de sa patrona la Mare de Deu del Portal*. Manresa, Imp. de Antòn Esparbé, 1913.

-Viladevall, Antonio: "El Valle de Arán". *Razón y Fe*, tomo XVIII. Pàg. 492-506.

-Vilalta y Camprubí, Joan: *Historia del santuari de Nostra Senyora de Montgrony, en la parroquia de Gombreny*. Vic, Imp. i Llib. R: Anglada, 1887.

-Vilardaga y Cañellas, Jacinto: *Historia de Berga y breves noticias de su comarca desde los tiempos priitivos hasta nuestros días*. Barcelona, Tipo-litografia de Luís Tasso, 1890.

-Vilardaga y Cañellas, Jacinto: *La torre de la Minyona*. Berga, Imp. de R. Díaz, 1900.

-Vilardaga y Cañellas, Jacinto: *Efemérides Bergadanas. Colección de todos los hechos acaecidos en Berga que han llegado a nuestra noticia desde los primitivos tiempos hasta nuestros días*. Manresa, Imp. de San José, 1919.

-Vilardaga Pujol, José Maria: *La ciudad de Berga y sus alrededores. Guía del turista*. Barcelona, Tipografía Barcelona, 1929.

-Villanueva, Jaime: *Viage literario a las iglesias de España*. València, Imp. Oliveres, 1821.

-Villegas, Alonso de: *Flos sanctorum y historia general en que se escrive la vida de la Virgen Santíssima, Madre de Dios, y Señora Nuestra* ... Barcelona, Imp de Vicente Surià, 1691.

-Virués, Cristóbal de: *El Monserrate del capitán Cristóbal Virués*. Barcelona, Imp. de la V. é H. de J. Subirana, 1884. Segons Farinelli, edició original de 1588.

-*Vistas de Montserrat.* Barcelona, Tip. la Académica, [1898 (?)].

-*Voyage pittoresque de la France, avec la description de toutes ses provinces; ouvrage national dédié au roi. Par une société de Gens de Lettres. Province du Roussillon*. París, Lamy, Libraire, 1788 (segona edició).

-Vuillier, Gaston: *Le Val d'Andorre. La Vall d'Andorra*. SD, Editions Milan, 1985. Edició original de finals de segle (?).

-Yañez, Agustin: *Dios y sus obras. Diccionario pintoresco de historia natural y de agricultura, redactado en vista del francés Guérin y de las obras de Buffon, Lacépède,*

Cuvier, etc. etc. Barcelona, Imp. de J. Verdaguer, 1842.

-Yepes, Fray Antonio: *Crónica general de la orden de San Benito*. Madrid, Ediciones Atlas, 1959. 3 vol. Edició original de 1609.

-Young, Arthur: *Viatge a Catalunya (1787)*. Barcelona, Edc. Ariel, 1970.

-Young, Arthur: *Viatge a Catalunya*. Tremp, Garsineu Edicions, 1993.

-Zamora, F. de: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial, 1973.

-Zaragoza Pascual, Ernesto: "Actas de visita del monasterio de Montserrat". *Studia Monastica*, vol. 16. Fasc. 1. Abadia de Montserrat, 1974. Pàg. 325-449.

-[Zerkowitz]: *Cremallera de Montserrat. Funicular S. Juan*. Barcelona, Huecograbado Mumbrú, SD.

10 - Annex

Els següents quadres mostren els mapes que representen Catalunya durant l'edat moderna. Han estat agrupats en quatre grans blocs segons que donessin informació sobre Montserrat, el Canigó, el Montseny o Sant Llorenç del Munt.

Abreviatures utilitzades en els quadres

Dt: Data d'edició
T: Topònim
D: Representació gràfica
Bib: Referència bibliogrpàfica
B'93: Barella i Miró, 1993
B'97: Barella i Miró, 1997
C'62: Colomer, 1962: "Montserrat en la cartografia"
C'66: Colomer Preses, 1966: *Els cent primers mapes...*
G'86: Galera, 1986: *Cartografia de Catalunya segles XVII-XVIII*
GGCC: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, volum 19:
IMH: Adroer & Florensa, 1986: *Catàleg del Fons Cartogràfic de l'Institut Municipal d'Història*
K'69: Koeman, 1969: *Atlantes neerlandici*
RP: Recerca de l'autor.

Montserrat

Autor/s	Obra	Dt	T	D	Bib
Joan Corneli Vermeyen	Tapís Casa Reial Madrid	XVI		X	C'62
Pyrrho	Noua totius Hispaniae descriptio	1559	X		C'62
A. Otelius	Regni Hispaniae	1570	X	X	C'62
	Esperia sive Hispania	c1584		X	C'62
D. Franceschini	Provincia Gotholoniae Ordinis Carmelitarum Discalceatorum sub Titulo S. Joseph Erecta annno 1588	Post 1588	X	X	C'66
Mercator	Aragonia et Catalonia	1595	X		B'97
	Catalonia	XVII	X		C'62
J. B. Vrints	Cataloniae Principatus Novissima et Accurata Descriptio	1603-1605	?	X	G'86
I. B. Vrints	Nova Principatus Cataloniae Descriptio	1603-1605	X	X	G'86
J. B. Vrints	Catalonia Principatus	1609	X	X	G'86
I. Hondius	Cataloniae Principatus Descriptio Nova	1611	X	X	G'86
Bertius-Hond	Catalonia et Aragonia	1618	X		B'97
G. Mercator	Catalonia principatus descriptio nova	1619	X	X	GGCC
Ioducus Ondius	Arragonia et Catalonia	1619	X		RP
G. Mercator	Hispaniae Nova Descriptio	1630	X		C'62
G. Mercator	Catalonia	1630	X		C'62
Ioducos Hondius	Aragonia et Catalonia	1630	X	X	RP
P. Kaerius	Catalonia	1630	X	X	G'86
Kär	Catalonia	1632	X	X	C'66
Tassin, Gobert, Messager, Van Lochom, Taverner, Cramoisy	Catalónia	1633	X		G'86
G. Blaeu	Catalonia	1634	X	X	G'86
	Catalonia	1635?	X	X	G'86
Sparke	Catalonia	1635	X		G'86
Hond-Janson	Arragonia et Catalonia	1636	X	X	B'97
J. Janson; H. Hondius	Catalonia	1638	X	X	G'86
	Catalogne et Arragon	1641	X		C'62
	Catalogne et Arragon	1641	X		RP
I. Boisseau	Nouvelle Description de la Principauté de Catalogne et des Comtez de Barcelone Roussillon Cerdagne et D'Ampurias Partie Orientale	1642	X	X	G'86
P. Van Lochom	Catalonia	1642	X	X	G'86
B. Burdigalensis; L. a M. Regali; M. a. Guchen	Provincia Cataloniae Cum confiiis	1643	X	X	G'86
J. Pellicer; A. Mancelli	Descripción del Principado de Cataluña y Condados de Rosellon y Cerdania...	1643	X	X	G'86

C. Tassin; N. Berey	Description de Catalogne Comtez de Roussillon Cerdagne Ribagorça et Barrabez	1645	X	X	G'86
Philippo Brietio	Parallela geographicae veteris et novae	1648	X		RP
P. Van der Keere; J. Jansson	Catalonia	1648	X	X	G'86
(Briet?)	Le Royaume Darragon avec ses dependances	1649	X		B'97
Sanson d'Abbeville	Les Etats de la couronne d'Arragon en Espagne ou sont l'Arragon Royaume, la Catalogne Principte, la Valence Royaume, et les Isles de Maiorque, Royme	1653	X	X	RP
Janssonius of Arnhem	Theatrum In quo visuntur Illustriores Hispanieae Urbes	1657	X		K'69
Ch. de Beaulieu	Carte de la Principauté de Catalogne	c1660	X	?	G'86
N. Sanson d'Abbeville; L. Cordier	Principauté de Catalogne, divisée en neuf Dioceses...	1660	X		G'86
F. de Wit	Accuratissima Principatus Cataloniae, et Comitatuum Ruscinonis, et Cerretaniae Descriptio	c1665	X		G'86
Blaeu	Hispaniae... Regna	1672	X		C'62
G. Sanson; A. H. Jaillot; F. Chauveau	La Catalogne, sous le nom de laquelle sont compris la Principauté de Catalogne, et les Comtés de Roussillon et de Cerdagne. Divisés en leurs Vigueries	1674	X	X	G'86
Rossi	La Spagna	1677	X		C'62
P. Du-val	La Principauté de Catalogne et le Comté de Roussilo, avecque les Anciennes et les Nouve-lles Bornes des Royaumes de France et d'Espagne, les Passages des Pyrénées et les autres Routes	1677	X	X	G'86
G. Sanson; C. Simonneau; L. Cordier; A. H. Iaillot	Principauté de Catalogne ou sont compris les Comtés de Roussillon, et de Cerdagne, divisés en leurs Vigueries	c1680	X	X	G'86
G. Sanson; W. Berry	Catalonia under wich name are comprehended the Principality of Catalonia, and the Cou-nties of Rossillon and of, Cerdagne, Divised into its severall Vigueries or Provostships	1680-83	X		G'86
G. Valck	Principauté de Catalogne ou sont Compris Les Comtés de Roussillon et de Cerdagne divisées en leurs Vigueries	1683?	X		G'86
C. Allard	Accuratissima Principatus Cataloniae, et Comitatuum Ruscinonis, et Cerretaniae Descriptio	post 1683	X		G'86
	Il regno di Navarra et di Aragona conla Catalogne	C1685	X		RP
Du Val	Les Royaumes de Navarre et d'Aragon. La Catalogna	1685	X		B'97
D. Vaquer	[Mapa de Catalunya amb la imatge de sant Jordi sobreposada]	1686		X	G'86
L. Cordier	Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est Geographica descriptio regionum quae in Catalonia continentur & in Comitatu Ruscinonensi	1688	X	X	G'86
N. Visser II	Cataloniae Principatus nec non Ruscinonensis et Cerretaniae Comitatus in eorum Vicariatus peraccurate Distincti	c1689	X		G'86
G. Cantelli; A. Barbey; G. G. Rossi	Il Principato di Catalogna diviso nelle sue Diecisette Vicarie le quali quelle di Perpignano, e Vilafranca...	1690	X		G'86
F. de Witt	Accuratissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis et Cerretaniae descriptio	c 1690	X	x	G'86
Sr. Cantel; Sr. de Tillemont; I. B. Nolin	La Principauté de Catalogne avec les Comtez du Rousillon et de Cerdagne divisée en Vie-ille et Nouvelle, et en Vigueries	1691	X		G'86
Sanson	L'Espagne	1692	X		C'62
N. Sanson; P. Mortier	Nova Principatus Cataloniae Tabula, ad Usum Serenissimi Burgundiae Ducis	1692?	X		G'86
Cassini	L'Aragona e la Catalogna	1794	X		B'97
A. H. Jaillot; P. Mortier	Nova Principatus Cataloniae Tabula, ad Usum Serenissimi Burgundiae Ducis	1696	X	X	G'86
C. Danckerts	Principatus Cataloniae et Comitatus Ruscinonis, et Cerretaniae Descriptio	post 1697	X		G'86
Le Rouge	L'Espagne	XVIII	X		C'62
	[mapa, en 9 peces, conservat al Museu de la Cavalleria, Madrid]	XVIII	X		C'62
G. de l'Isle	L'Espagne	XVIII	X		C'62
T. M. Lopez	España y Portugal	XVIII	X		C'62
N. Sanson P. Mortier	Nova et accuratatissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis ac Ceretania; nee non Confinium Regnorum Galliae Aragoniae et Valenciae Descriptio	1700?	X		G'86
M. A. Baudrand; C. Rousel; R. le Pau-	La Principauté de Catalogne et le Comté de	1703	X		G'86

tre; I. B. Nolin	Roussillon				
C. Allard	Exactissima... Arragonia... cum Cataloniae...	1705	X		C'62
N. de Fer	Principauté de Catalogne	1705	X	X	G'86
P. Placide; C. A de Berey; Mele; Duval	La Catalogne Dediée au Roy	1706	X	X	G'86
D. de la Feuille	Principauté de Catalogne et Partie du Roussillon	1706	X		G'86
Jaillot	Les royaumes d'Aragon	1707	X		C'62
Alvarez de Colmenar	Nouvelle Carte de Catalogne	1707	X		C'62
J. Goeree; P. Van der Aa	Kaart van Catalonien	1707	X		G'86
G. i L. Valk	Principatus Cataloniae Comitatus Perpiniani et Cerdannae divisi in suos Epicopatus et Urbanos ditiones, cum adjacentibus Provinciis	1709	X		G'86
De Fer	Les frontières de France et d'Espagne tant deça que de la les monts Pyrénées ou se trouvent marqués les cols pertuys et d'autres passages interieurs de la Montagne	1709?	X	X	RP
P. Petrini	Il principato de Catalogne diviso nelle due Diecisette Vicarie Contato di rossilione e Ca. di Cerdagna	1709?	X		G'86
Homann	Regnorum Hispaniae	c1710	X		C'62
I. B. A. Cassine; M. de Dinant; A. Ramellati	Provincia Cataloniae	1712-1713	X	X?	G'86
N. de Fer	La Principauté de Catalogne Divisée en Vigueries	1714	X	X?	G'86
G. Bodenehr	Das Furstenhum Catalonien Nach dessen Haupt-Theile und, Vicarien	1717	X	X?	G'86
Joaquimo Ottens	Exactissima et postomnes alias nunc demùm edita tabula constinens perfectam des-criptionem Regnorum Arragoniae et Navarrae, Principatus Cataloniae, nec Valentiae auctore	a1719	X		RP
M. Seutter	Novissima et acuratissima Regnorum Hispaniae ...Tabella	1720	X		C'62
J. Aparici; A. Sabater; A. P. Martí	Nueva descripción geographica del Principado de Cataluña	1720	X	X	G'86
M. Seutter	Cataloniae Principatus et Ruscinonis ac Cerretaniae Comitatuum exactissima Delineatio	1726-1728	X		G'86
Nolin	Roiaume et duché de Septimanie	1733	X		C'62
P. K. Caelavit	Catalonia	1734	X	X	IMH
Francheschini	Provincia Gotholoniae	1735?		X	C'66
Robert de Vaugonfy, fils	Partie Sept. de la Couronne d'Aragon où se trouvent le Royaume d'Aragon et la Principauté de Catalogne	1749	X		B'97
R. Carl	Hispania Benedictina	1750	X		C'62
Robert	Royaumes d'Espagne	1750	X		C'62
T. López	Cataluña	1756	X		G'86
F. X de Garma y Duran	Mapa del Obispado de Barcelona	1762	X	X	IMH
	La provincia di Soria... Aragona e Catalogna, Siena 1791 Presso Pazzini Carli	1766	X		C'62
Desnos	Carte d'Espagne	1766	X		C'62
F. S. de Garma y Duran; I. Valls	Mapa del Principado de Cataluña, y Condado del Rosellon	c1770	X	X	G'86
Flórez	España	1771	X		C'62
Phillippe-Moithey	Chorographie du Royaume de Valence, de la Catalogne et des Isles Mallorques	1773	X	X	B'97
Janvier	[mapa d'Espanya]	1776	X		C'62
T. López y Vargas	Mapa del Principado de Cataluña. Comprehende los Corregimientos de Barcelona, Cervera, Gerona, Lerida, Manresa, Mataró, Puigcerdá, Talarn, Tarragona, Tortosa, Villafranca, Vi-que, y la Subdelegación del Valle de Aran	1776	X	X	G'86
Bonne	Royaumes d'Aragon et de Navarre, avec la Principauté de Catalogne par M. Bonne, ingé-nieur-hydrigraphe de la Marine	178?	X		RP
B. Espinalt y Garcia; J. F. Palomino	Mapa del Principado de Cataluña	1781	X	X	G'86
C. Dilly & Robinson	Spain and Portugal	1785	X		C'62

V. Tofiño de San Miguel; J. Pro	Carta Esférica desde Cabo Oropesa a Cabo de Creux	1786	X	X	G'86
F. J. J. Von Reilly; F. L. Güssefeld?	Des Fürsthenthums Catalonien Südwestlicher Theil	1789-1791	X	X?	G'86
	Les Royaumes d'Espagne, ches Ian Bt. Elwe	1792	X		C'62
P. Placide	La Catalogne	1792		X	GGCC
Güssefeld	Regnorum Hispaniae...	1792	X		C'62
Güssefeld	Principatus Cataloniae	1798	X		C'62
F. L. Güssefeld; Her. de Homann	La Principauté de Catalogne	1798	X	X	G'86
Giraldon-Chamouin	Espagne Orientales	1800?	X		B'97
Batelli-Comminelli	Carta dei Regni di Spagna	XVIII-XIX	X		C'62
Joan Cabeza (delineant)	Mapa topográfich de la montanya de Montserrat y de ses vessants publicat per la redacció de la Revista Montserratina	1909	X	X	RP
Cornet i Mas, Gaietà	Mapa dins “Tres dias en Montserrat”	1858	--	--	RP

Total mapes Montserrat: 114

Canigó

Autor/s	Obra	Dt	T	D	Bib
J. B. Vrints	Cataloniae Principatus Novissima et Accurata Descriptio	1603-1605	X	X	G'86
I. B. Vrints	Nova Principatus Cataloniae Descriptio	1603-1605	X	X	G'86
I. Hondius	Cataloniae Principatus Descriptio Nova	1611	X	X	G'86
	Catalonia	1635?	X	X	G'86
J. Jansson; H. Hondius	Catalonia	1638	X	X	G'86
Blaeu	Catalonia	1642	X	X	IMH
I. Boisseau	Nouvelle Description de la Principauté de Catalogne et des Comtez de Barcelone Roussillon Cerdagne et D'Ampurias Partie Orientale	1642	X	X	G'86
P. Van Lochom	Catalonia	1642	X	X	G'86
J. Pellicer; A. Mancelli	Descripción del Principado de Cataluña y Condados de Rosellon y Cerdania...	1643	X	X	G'86
C. Tassin; N. Berey	Description de Catalogne Comtez de Roussillon Cerdagne Ribagorça et Barrabez	1645	X	X	G'86
P. Van der Keere; J. Jansson	Catalonia	1648	X	X?	G'86
Sanson d'Abbeville	Les Etats de la couronne d'Arragon en Espagne ou sont l'Arragon Royaume, la Catalogne Principte, la Valence Royaume, et les Isles de Maiorque, Royme	1653	X	X	RP
	Il regno di Navarra et di Aragona conla Catalogne	c1685	X		RP
L. Cordier	Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est Geographica descriptio regionum quae in Catalonia continentur & in Comitatu Ruscinonensi	1688	X	X?	G'86
G. Cantelli; A. Barbey; G. G. Rossi	Il Principato di Catalogna diviso nelle sue Diecisette Vicarie le quali quelle di Perpignano, e Vilafranca...	1690	X	X?	G'86
F. de Witt	Accuratissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis et Cerretaniae descriptio	c1690	X	X?	G'86
Sr. Cantel; Sr. de Tillemont; I. B. Nolin	La Principauté de Catalogne avec les Comtez du Rousillon et de Cerdagne divisée en Vieille et Nouvelle, et en Vigueries	1691	X	X?	G'86
N. Sanson P. Mortier	Nova et accuratatissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis ac Ceretania; nee non Confinium Regnorum Galliae Aragoniae et Valenciae Descriptio	1700?	X		G'86
M. A. Baudrand; C. Rousel; R. le Pautre; I. B. Nolin	La Principauté de Catalogne et le Comté de Roussillon	1703	X	X?	G'86
J. Goeree; P. Van der Aa	Kaart van Catalonien	1707	X		G'86
P. Petrini	Il principato de Catalogne diviso nelle due Diecisette Vicarie Contato di rossilione e Ca. di Cerdagna	1709?	X		G'86
N. de Fer	Le Roussillon, subdivisé en Cerdagne, Capsir, Conflans, Vals de Carol et de Spir...	1709-1728	X	X	IMH
N. de Fer	La Principauté de Catalogne Divisée en Vigueries	1714	X		G'86
M. Seutter	Cataloniae Principatus et Ruscinonis ac Cerretaniae Comitatuum exactissima Delineatio	1726-1728	X	X?	G'86
Roussel	Carte generale des Monts Pyrénées, et parties des royaumes de France et d'Espagne par le Sr. Roussel	C1730	X	X	RP
Robert de Vaugondu fils	Etats de la Courone d'Aragon, ou se trouvent les Royaumes d'Aragon et de Navarre la Principauté de Catalogne	1752	X		RP

Cantel	La Principauté de Catalogne avec les Comtez de Roussillon et de Cerdagne...	1762	X		IMH
F. S. de Garma y Duran; I. Valls	Mapa del Principado de Cataluña, y Condado del Rosellon	c1770	X		G'86
F. G. Berger	Carte de la Catalogne ou d'une partie de frontieres de l'Espagne et de la France rapportée à l'ancienne Géographie...	1774	X		G'86
Bonne	Royaumes d'Aragon et de Navarre, avec la Principauté de Catalogne par M. Bonne, ingénieur.hydrographe de la Marine	178?	X		RP
Imprenta Real; P. Julià̀n	Descripción Geográfica de la Cataluña ó sea de una parte de las fronteras de España y Francia...	1798	X		G'86
J. Coromina	Sector NE d'un mapa de Catalunya no identificat	1800?	X		G'86
Roussel	A map of the Pyrenees and the adjacent provinces by Roussel, and Blottiers, with addictions from Tofiño, and Lopez dedicate by permission to his Royal Highners the Prince of Wales...	1809	X	X	RP

Total mapes Canigó: 33

El Montseny

Autor/s	Obra	Dt	T	D	Bib
J. B. Vrints	Cataloniae principatus novissima et accurate descriptio	1603	X	X	GGCC
I. B. Vrints	Nova Principatus Cataloniae Descriptio	1603-1605	X	X	G'86
I. Hondius	Cataloniae Principatus Descriptio Nova	1611	X	X	G'86
G. Mercator	Cataloniae principatus descriptio nova	1619	X	X	GGCC
G. Blaeu	Catalonia	1634	X	X	G'86
I. Boisseau	Nouvelle Description de la Principauté de Catalogne et des Comtez de Barcelone Roussi-llon Cerdagne et D'Ampurias Partie Orientale	1642	X	X	G'86
P. Van Lochom	Catalonia	1642	X	X	G'86
Tassin	Description de Catalogne Comtez de Roussillon, Cerdagne, Ribagorça et Barrabez	1645	X	X	IMH
P. Van der Keere; J. Jansson	Catalonia	1648	X		G'86
	Catalogne et Arragon	1641	X		RP
G. Sanson; A. H. Jaillot; F. Chauveau	La Catalogne, sous le nom de laquelle sont compris la Principauté de Catalogne, et les Comtés de Roussillon et de Cerdagne. Divisés en leurs Vigueries	1674		X	G'86
P. Du-val	La Principauté de Catalogne et le Comté de Roussilo, avecque les Anciennes et les Nouve-lles Bornes des Royaumes de France et d'Espagne, les Passages des Pyrénées et les autres Routes	1677	X	X	G'86
	Il regono di Navarra et di Aragona conla Catalogna	c1685	X		RP
Du Val	Les Royaumes de Navarra et d'Aragon. La Catalogne	1685	X		B'97
D. Vaquer	[Mapa de Catalunya amb la imatge de sant Jordi Sobreposada]	1686	X	X	G'86
G. Cantelli; A. Barbey; G. G. Rossi	Il Principato di Catalogna diviso nelle sue Diecisette Vicarie le quali quelle di Perpignano, e Vilafranca...	1690	X	X	G'86
F. de Witt	Accuratissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis et Cerretaniae descriptio	c1690	X	X?	G'86
N. Sanson P. Mortier	Nova et accuratatissima Principatus Cataloniae et comitatuum Ruscinonis ac Ceretania; nee non Confinium Regnorum Galliae Aragoniae et Valenciae Descriptio	1700?	X	X	G'86
M. A. Baudrand; C. Rousel; R. le Pautre; I. B. Nolin	La Principauté de Catalogne et le Comté de Roussillon	1703	X		G'86
P. Placide; C. A. de Berey; Melle; Duval	La Catalogne Dediée au Roy	1706	X	X	G'86
J. Goeree; P. Van der Aa	Kaart van Catalonien	1707	X		G'86
De Fer	Les frontières de France et d'Espagne tant deça que de la les monts Pyrénées ou se trouvent marqués les cols, ports pertuys et d'autres passages interieurs de la Montagne	1709?	X	X	RP
Petrini	Il Regno de Navarra et di Aragona. La Catalogna	1709	X		B'97
G. Bodenehr	Das Furstenhum Catalonien Nach dessen Haupt-Theile und, Vicarien	1717		X	G'86
I. B. A. Cassine; M. de Dinant; A. Ramellati	Provincia Cataloniae	1712-1713		X	G'86
Robert de Vaugondy fils	Etats de la Couronne d'Aragon, ou se trouvent les Royaumes d'Aragon et de Navarre la Principauté de Catalogne	1752	X		RP
F. X. de Garma y Duran	Mapa del Obispado de Barcelona	1762	X	X	IMH
Phillippe-Moithey	Chorographie du Royaume de Valence, de la Catalogne et des Isles Mallorques	1773	X		B'97
	La Catalogna li regni di Aragona, ed alta Navarra di Novissima Projezione	1775	X	X	RP
V. Tofiño de San Miguel; J. Pró	Carta Esférica desde Cabo Oropesa a Cabo de Creux	1786	X	X	G'86
F. L. Güssefeld; Her. de Homann	Le Principauté de Catalogne	1798	X	X	G'86

Total mapes Montseny: 31

Sant Llorenç del Munt

Autor/s	Obra	Dt	T	D	Bib
Sparke	Catalonia	1635	X	?	G'86
J. Aparici; A. Sabater; A. P. Martí	Nueva descripción geographica del Principado de Cataluña	1720	X	X	G'86
F. X. de Garma y Duran	Mapa del Obispado de Barcelona	1762	X	X	IMH
T. López y Vargas	Mapa del Principado de Cataluña. Comprehende los Corregimientos de Barcelona, Cervera, Gerona, Lerida, Manresa, Mataró, Puigcerdá, Talarn, Tarragona, Tortosa, Villafranca, Vique, y la Subdelegación del Valle de Aran	1776	X		B'93
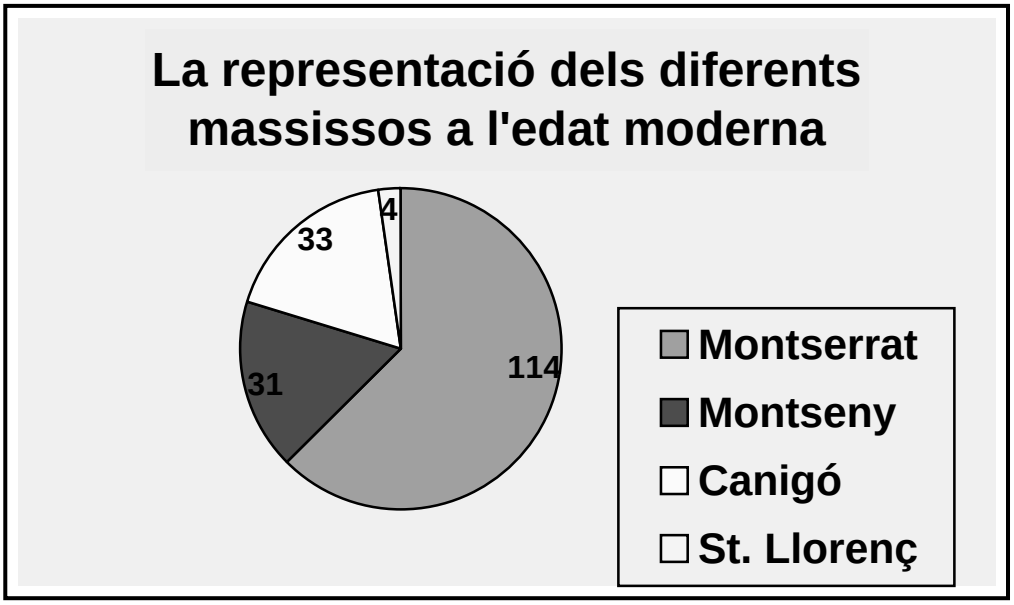
Total mapes Sant Llorenç: 4